ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

“БОЙСУН-БАҲОРИ” ОЧИҚ ФОЛЬКЛОР ФЕСТИВАЛИНИ “ЖАҲОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИДА БОЙСУННИНГ МОДДИЙ ВА МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТИ” МАВЗУСИДАГИ

Халқаро илмий-амалий конференцияси илмий мақолалар тўплами

Ўзбекистон Рспубликаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 18 мартдаги №-071-1231 рақамли ***“Бойсун баҳори”*** *очиқ фольклор фестивалини 2019 йил 27-28 апрель кунлари Сурхондарё вилояти Бойсун туманида ўтказиш тўғрисидаги баённомаси асосида илмий анжуманни Термиз давлат университети ўтказилди. Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги ҳамкорлигида 2019 йил 27 апрель куни Бойсун тумани Санъат мактабида* ***“Жаҳон цивилизациясида Бойсуннинг моддий ва маънавий маданияти”*** *илмий-амалий анжуман ташкил этилди.*

Во исполнение 17 пункта протокола совещания Кабинета Министров Республики Узбекистан «О подготовке и проведении фольклорного фестиваля «Байсунская весна» от 18 марта 2019 года (07/1-1231), 26 апреля 2019 года в рамках ***фольклорного фестиваля «Байсунская весна»*** *в Термезском государственном университете состоялся международная научно-практическая конференция* ***«Материальная и духовная культура Байсуна в мировой цивилизации».***

On April 26, 2019 Termez State University *will host international scientific-practical conference on the topic* ***"Material and Spiritual Culture of Boysun in World Civilizations"*** *within the framework of* ***folklore festival "Boysun bahori" ("Baysun spring")*** *in order to implement the 17th paragraph of the Meeting Protocol (07/1-1231) of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "About preparation and holding of Folklore Festival "Boysun bahori" on March 18, 2019.*

ТОШКЕНТ
«YANGI NASHR»
2019

УЎК 331.101 (075)
31.56

Ўзбекистон Рспубликаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 18 мартдаги №-071-1231 рақамли “Бойсун баҳори” очиқ фольклор фестивалини 2019 йил 26-27 апрель кунлари Сурхондарё вилояти Бойсун туманида ўтказиш тўғрисидаги баённомаси асосида Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги ҳамкорлигида 2019 йил 26 апрель куни Термиз давлат университетида “Жаҳон цивилизациясида Бойсуннинг моддий ва маънавий маданияти” илмий-амалий анжуман ташкил этилди. Конференцияларга тақдим этилган илмий мақолалар “Жаҳон цивилизациясида Бойсуннинг моддий ва маънавий маданияти” мавзусида халқаро илмий тўпламда чоп этилди.

Мазкур тўплам Термиз давлат университетининг 2019 йил 22 апрелдаги илмий кенгаши йиғилишида муҳокама этилиб, нашрга тавсия этилди. Тўпламда Хоржий ва Ўзбекистон республикасига оид тарихий-археологик ва этнографик, халқ оғзаки ижодиёти ҳамда фан, таълим ва тарбиянинг тарихий нуқтаи-назардан эришилган ютуқларига оид илмий мақолалар жамланган.

Масъул муҳаррир: т.ф.д., проф. С.Н. Турсунов

Тақризчилар: т.ф.д.профессор А.Аширов, т.ф.д.профессор Р.Ҳ.Муртазаева ф.ф.д П.Бакиров, ф.ф.д.профессор М.Жўраев, ф.ф.д.профессор Н.А.Хуббитдинова, ф.ф.д.профессор Ш.Б.Саматов. т.ф.д.профессор Ю.Эргашева. ф.ф.д. профессор Ш.Турдимов, т.ф.д. профессор Г.В. Юлдыбаева. доцент Э.Қобилов, ф.ф.н.Б.Муртазоев, ф.ф.н.Н.Йўлдошев, т.ф.н. Т.Пардаев, т.ф.н. А.Тўхтаев. Котибият аъзоси: Қўшоқова Моҳигул Турсуновна

ISBN-978-9943-22-161-1

© «Yangi nashr», 2019

«Бойсун баҳори» фольклор фестивали маънавиятимиз дурдонаси

А.Ҳ.Тошқулов
Термиз давлат университети ректори, Олий мажлис Сенат аъзоси

ЮНЕСКО ташкилоти иштирокида 2001-2018 йилларда “Бойсун баҳори” очиқ фолъклор фестивали юқори савияда ўтказилди. Бу тадбир туфайли туман маданий меросини ўрганиш жаҳон санъатшунослари томонидан кенг эътироф этилмоқда. Бойсун туманининг қадимги анъаналари туфайли жаҳон дурдонаси сифатида намоён бўлишда алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунинг эвазига Бойсун маданиятини ўрганишга эътибор ортмоқда. 2003-йилдан Ўзбекистон Бадиий Академияси Санъатшунослик Институти асосида тузилган, ўлка халқ санъатини комплекс ўрганиш бўйича Бойсун илмий экспедицияси иш бошлади. Экспедиция Япония траст фондининг ЮНЕСКО орқали ажратган гранти маблағи ҳисобига СМИ гуруҳининг фаол қўллаб - қувватлаши ҳисобига ташкил қилинган. Экспедиция ишида тарихчилар, археологлар, этнографлар, филологлар, театршунослар, мусиқашунослар ва санъатшунослар, бадиий ҳунармандчилик муаммолари билан шуғулланувчилар иштирок этдилар. Олиб борилган тадқиқотлар натижасида илмий хулосалар якунланиб, экспедиция натижаларига бағишлаб илмий тўплам яратилди.

Ўнлаб хорижий мамлакатларнинг вакиллари иштирок этган «Бойсун баҳори» фолъклор фестивали дунё цивилизацияси бешикларида бири, кўҳна қадриятлар макони бўлмиш Сурхон воҳасида, қадимий Бойсун тупроғида ўтмоқда. Бу бетакрор масканнинг нуфузли халқаро ташкилот – ЮНЕСКО томонидан “Инсоният оғзаки ва маънавий мероси дурдонаси” сифатида эътироф этилгани ҳам бу фикрни яққол тасдиқлаб турибди.

Бу юксак эътирофни асрлар давомида халқ оғзаки ижоднинг энг гўзал намуналарини, миллий урф-одатларини асраб-авайлаб келаётган ўзбек халқининг қадимий ваа теран маънавиятига берилган муносиб баҳо десак, ҳеч қандай муболаға бўлмайди. Шу маънода, Бойсун элининг мафтункор санъати ҳам халқимиз яратган бениҳоят бой ва ранг-баранг миллий маданиятнинг ўзига хос бир кўринишидир. Биз халқимизнинг кўп асрлик ҳаёт тажрибасини, орзу-интилишларини ўзида мужассам этган ўлмас меросимиздан маънавий куч-қувват оламиз, уларни миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигига асосланган янги ҳаёт, янги жамият барпо этишда мустаҳкам таянч маскан деб биламиз. Чунки, халқ руҳининг кўзгуси бўлган фольклор санъати, ўз маъно-мазмунига кўра, одамзод қалбида меҳр-шафқат, муҳаббат ва дўстлик, ҳамжиҳатлик каби эзгу туйғулар уйғотади, ҳар бир инсоннинг ўзлигини, қадимий томир-илдизларини англашга даъват этади.

«Бойсун баҳори» фолъклор фестивали жаҳон халқларига ва нуфузли халқаро муассасаларга халқимизнинг қадимий санъати, юксак ижодий салоҳияти, бағрикенглик ва меҳмондўстлик фазилатлари билан ҳам яқиндан танишиш имкони бермоқда. «Бойсун бахори» фолъклор фестивалининг асосида ўзбек халқининг миллий урф-одатлари, қадриятлари ва анъаналари мужассам. Шу туфайли халқимизнинг миллий дурдоналарини ўрганиш, халқ онгига сингдириш, қайта тиклаш бўйича катта ютуқларга эришиб, “Бойсун”, “Қуралай” этнографик халқ ансамбллари дунё назарига тушди. Бойсуннинг миллий ғурури, қадриятлари, урф-одатлари, унинг ифтихори бўлган «Бойсун баҳори» фолъклор фестивали Ш.Холмирзаев, У.Азим, Э.Аъзам, И.Норбоев, Х.Хурсанд, Х.Чоршанбиев ижодиётида, халқ бахшиси Шоберди Болтаев термаларида ўз аксини топди.

«Бойсун баҳори» фолъклор фестивали туфайли Бойсун этнографиясини мукаммал ўрганиш учун олиб борилган тадқиқотлар натижасида илгари аниқланган 22 та археологик манбаларга қўшимча равишда яна 30 та янги ёдгорликлар аниқланиб, жами 52 ёдгорликлар ҳақида маълумотлар илмий асосланди. Бойсун ҳудудида 2003-йилда грек-бақтрия даврининг улкан ёдгорликларидан бири Қўрғонзол шаҳрида археологик қазилма ишлари олиб борилиб, янги манбалар аниқланди. Шунингдек, илмий тадқиқотчи В.Мокробородов томонидан туман ҳудудига хос иқтисодий-хўжалик, сиёсий ва диний-маданий жараёнлар ҳақидаги маълумотлар илмий таҳлил этилди. Бойсун археологиясини ўрганишда таниқли олимлар академик Э.Ртвеладзе ва профессор А.Саъдуллаевлар 1970-йилларда Сарибанд ва Бандихон турар жойлари бўйича илмий изланишлар олиб бордилар.

Бойсун этнографиясини ўрганишда таниқли этногрифлар тарих фанлари доктори А.Ашуровнинг Бойсун аҳолиси турмушига бағишланган илмий тадқиқотлари ва Л.Абдураҳмонов томонидан тайёрланган халқ маданиятининг турли шакллари – ўйин ва байрамларини ўрганиши муоаммоларига бағишланган илмий ишлари, Р.Абдуллаевнинг турар-жойга оид материаллари, "Бойсуннинг мусиқа мероси", "Бойсун маросимлари ва маросим қўшиқлари" каби илмий ишлари муҳим аҳамиятга эгадир. Термиз давлат университети профессор-ўқитувчиларининг бу борада олиб бораётган илмий тадқиқотлари алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, тарих фанлари доктори, профессор С.Турсунов раҳбарлигида Бойсун моддий ва маънавий маданиятини ўрганиш йўналишида муҳим аҳамиятга эга илмий тадқиқотлар олиб борилиб, Бойсун тарихи, этнографияси, археологиясига таллуқли жаҳон ва республика аҳамиятига оид илмий амалий ишлар, шунингдек, А.Хакимовнинг Бойсунда энг кенг тарқалган анъанавий ҳунармандчилик – қўлда тўқишни ҳар томонлама санъатшунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилганлиги, Э.Гюлнинг халқ тўқимачилигининг турли кўринишлари – гиламдўзлик, кигиз тўқиш ва тўқимачиликка бағишланган илмий тадқиқотларида Бойсун тумани гиламларининг бадиий хусусиятлари ва технологияларини очиб берувчи жиддий илмий ишлар ҳисобланади.

Таниқли олим А.Ҳакимов ва С. Алиевларнинг Бойсунда сопол идишлар тайёрлашга бағишланган илмий тадқиқотлари, С. Аҳеванинг терини, ёғочни қайта ишлаш ва сандиқлар ясаш каби ҳунармандчиликларнинг ривожланиш даражасини кўрсатувчи илмий ишлари ҳамда Бойсун тумани ўзбеклар ва тожикларнинг анъанавий маданиятини ўзида акс эттирувчи изланишлари Бойсун этнографиясини илмий ўрганишга асос бўлди.

. Наврўз ва ҳашар анъанаси

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
етакчи илмий ходими, академик Тўра Мирзаев

Наврўз жуда ҳам қадимий, шу билан бирга муттасил янгиланиб бораётган байрамларимиздан биридир. У шарқ халқларининг муштарак ижоди бўлиб, ҳар бир миллат ва элат ўз турмуш ва яшаш тарзи, ўзлари истиқомат қилаётган жуғрофий муҳит шароитлари, урф-одатлари доирасида уни нишонлаб келди. Шунинг учун ҳам Наврўз, бир томондан, соф миллий, иккинчи томондан, байналмилал байрам сифатида ривожланишда давом этди ва узоқ ўтмишдан бизнинг кунимизгача етиб келган улуғвор қадриятларимиздан бирига айланди. Наврўз байрами, унинг таркиби ва узвларига ота-боболаримизнинг кўкламни эъзозлаш, сув, олов, тупроқ, қуёшга эътиқодлари, мифологик тасаввурларидан тортиб, бугунги замондошларимизнинг илмий-бадиий қарашларигача бўлган маънавият олами сингиб кетган бўлиб, бу байрам инсоният маданияти ривожининг ҳар бир ютуғидан доимо куч ва қувват

олиб турди, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт ва инсоният фалсафий-эстетик тафаккури даражасига кўра доимо бойиб, баъзан эса, айрим узвларини ўзгартириб, ҳатто йўқотиб борди.

Наврўз байрамининг пайдо бўлиши, юзага келган даври ҳақида олимлар турлича мулоҳазалар билдирганлар. Атоқли олим Ҳоди Зарифнинг ёзишича, Наврўзи оламнинг байрам қилина бошланганлигига уч, уч ярим минг йил бўлган. Кўплаб оғзаки ва ёзма маълумотлар бу мулоҳазанинг асосли эканлигини тўла тасдиқлайди. Улкан алломалар Наршахий, Беруний, Умар Ҳайём маълумотлари ҳам Ҳоди Зариф хулосалари тўғрилигидан гувоҳлик беради. Марказий Осиёда суғорма деҳқончилик маданиятининг юзага келиш тарихи ҳам бунинг исботидир. Чунки Наврўз келиб чиқиши жиҳатидан деҳқончилик ва чорвачилик билан боғлиқ байрамдир.

Наврўзнинг тарихи давомида турли ижтимоий гуруҳлар унга турлича муносабатда бўлиб келдилар. Ҳатто уни кенг халқ оммаси байрами сифатида эмас, балки тор доирада ўтказишга уринишлар бўлди. Масалан, Сосонийлар даврида Наврўзни шоҳона байрам сифатида ёзда ўтказиш қоидалаштирилади. Аммо халқ оммаси уни одатдагидек баҳорнинг бошида нишонлай берди. Бунинг оқибатида тарихда Наврўз бир йилда икки марта нишонланадиган даврлар ҳам бўлган эди. Аммо йиллар ўтиши билан қадимий анъана, халқ анъанаси – Наврўзни баҳорда нишонлаш ғолиб келди. Наврўз ҳар қандай ғайриодатий аралашувларни, уни қолиплаштиришга ва сиёсатлаштиришга бўлган уринишларни писанд қилмай, халқларимиз маънавий ҳаётидан озиқланиб, янада бойиб, тўлишиб, мукаммаллашиб бора берди.

Наврўзга нисбатан энг қўпол аралашув шўролар даврида содир бўлди. Октябрь тўнтаришидан кейин узоқ йиллар давомида уни ўтказиш асоссиз равишда таъқиқлаб қўйилди. 60-йилларнинг бошларида ўзбек илмий-ижодий зиёлиларининг Наврўзни қайта тиклашга бўлган уринишлари муайян ижобий натижалар берган бўлса-да, бу ҳаракат тўла куч ололмади ва Наврўзни бутун бўйи-басти билан намоён этиш имконияти бўлмади. Бунинг устига, маъмурий-буйруқбозлик идоралари ва айрим шахслар томонидан унга турли ёрлиқлар ёпиштириш, баъзан эса, ман этиб қўйиш ҳоллари турли шаклларда давом эта берди. Ҳатто аҳвол шу даражага бориб етдики, 80-йилларнинг иккинчи ярмига келиб, унга муқобил сифатида айни Наврўз кунларида зўрлик билан Хотира кунини таъсис этиш, Наврўзни Навбаҳор номидаги қизиллаштирилган ва сиёсатлаштирилган қандайдир бир тадбирга айлантириш учун уринишлар содир бўлди. Натижада Наврўз билан боғлиқ бир қанча маросимлар, унинг айрим узвлари унутилиб кетди. Бундай ҳаракатлар Ўзбекистон меҳнат аҳли кайфиятга мос эмас эди. Шунинг учун ҳам халқимиз Наврўзни баъзан яширин, кўпчилик ҳолларда оила шароитида нишонлашдан тўхтамади.

Аҳвол шундай кета берса, асрларни мунаввар қилиб келган бу умумхалқ байрами оила шароитида ўтадиган тор бир тадбир доирасига тушиб қолиши ҳеч гап эмас эди. Яхшиямки, мамлакатимиз истиқлоли туфайли Наврўзга муносабат тубдан ўзгарди. 1990 йилдан бошлаб Наврўз мамлакатимизда эркин, умумхалқ тантанаси сифатида кенг нишонламоқда. Президент фармонига 21 мартни умумхалқ байрами сифатида дам олиш куни деб эълон қилиниши, байрамни ташкилий ўтказиш учун ҳар йили махсус қарорлар қабул қилина бориши Наврўзни кенг нишонлаш, унинг унутилиб кетаёзган узвларини тиклашда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу йилги Наврўз байрамини ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев қарори асосида “Азиз Ватандошлар, ҳар кунингиз Наврўз бўлсин!” деган ғояни ўзида мужассам этган ташкилий-амалий, маданий-маънавий ҳамда тарғибот-ташвиқот ишлари дастури асосида умумхалқ сайллари шаклида юқори даражада ўтказишга тайёргарлик кўрилди ҳамда бу ишлар бошлаб юборилди. Байрамга бу тарзда тайёргарлик кўриш ҳамда байрам билан боғлиқ бир неча кунларни кетма-кет дам олиш кунлари тарзида белгилаш қадимий анъаналаримизга тўла мосдир.

Қадимдан ҳам ва ҳозир ҳам Наврўз байрами билан боғлиқ тадбирлар ва у билан алоқадор удумлар байрамгача ва байрамдан кейин ўтказиладиган маросимларга бўлинган. Байрамгача бўлган тадбирларга экин-тикинга тайёргарлик кўриш, кўчалар, ҳовли-жойлар, мозорларни тозалаш, байрам билан алоқадор таомлар – сумалак, ҳалим ва бошқаларни тайёрлаш тадоригини кўриш, янги сарполар тайёрлаш ва бошқалар киради. Наврўзгача ва ундан кейин ўтказиладиган йирик тадбирлардан бири оммавий ҳашарлардир. Шу ўринда бир вақтлар Наврўз таркибида бўлган, кейинчалик мустақил анъанага айланган ҳашар ҳақида бир неча сўз айтишга тўғри келиб қолди.

Ҳашар ўзаро ёрдам ёки шерикчилик асосида жамоа бўлиб ишлашнинг қадимий шаклларидан бўлиб, ўзбек халқининг миллий-тарихий турмуш ва тафаккур тарзи, унинг анъаналари ва урф-одатлари билан маҳкам боғлангандир.

Ҳашар тарихан деҳқончилик ва шаҳар маданиятининг ривожланиши билан Наврўз таркибида юзага келган оммавий халқ тадбиридир. Шунинг учун ҳам ҳашар юқори даражадаги деҳқончиликка ва юксак шаҳар маданиятига эга бўлган ўзбек халқининг тарихан таркиб топган ва асрлараро янги-янги шаклларда давом этиб келаётган ижобий анъаналаридан бирига ва энг машҳурига айланди. Бу ижтимоий-маънавий муносабатларнинг ўзига хос шакли бўлиб, бундай ўзаро муносабатлар майдонида кишиларнинг бир-бирига нисбатан аҳиллиги, дўстлиги, ҳурмат-эҳтироми, меҳр-шафқат, меҳнатсеварлик, ягона мақсад учун меҳнат қилиш, бирлик ва ҳамкорликни қадрлаш каби олийжаноб инсоний сифатлар камол топа борди. Шунинг учун ҳам катта ҳашарлар олдиндан пухта тайёргарлик кўрилган ҳолда ўзига хос меҳнат байрами тарзида ўтказиб келинган.

Деҳқончилик учун жуда ҳам қулай иқлим шароитига эга бўлган Ўзбекистонда янги-янги ерларни ўзлаштириш, кенг экинзорларни юзага келтириш учун биргалашиб, жамоа бўлиб ишлаш зарур эди. Бу ҳол шерикчиликни юзага келтирди. Шериклар эрта баҳордан кеч кузгача биргалашиб ишлар ва етиштирилган ҳосилдан ўзаро улуш олар эдилар. Бора-бора бу анъана у ёки бу шахсга, маълум бир жамоага, қишлоқ ва туманга тегишли катта-катта ишларни бир кунда ёки бир неча кунда биргалашиб бажариш одатига айландики, шу тарзда ҳашар таркиб топди. Одатда ҳашарчилар бажарилган иш ҳажми учун ҳақ олмайдилар, балки уларнинг кунлик ёки бир неча кунлик ейиш-ичиши ва дам олишини ҳашарни ташкил этган шахс ёки жамоа кўтарди.

Ҳашар катта ишлар билан боғлиқ барча меҳнат турларига тааллуқлидир. Масалан, уй қурганда, унинг томини ёпиш кўпчиликнинг меҳнатини талаб қилади. Шунда маҳалла ёки қишлоқнинг меҳнатга яроқли одамлари уй эгасига бир ёки бир неча кун текинга ишлаб берадилар. Бошқа бир муддатда эса, ҳашар ўтказган одам иккинчи бир кишига ишлаб беради. Шу тариқа ўзаро ёрдам, бир-бирини қўллаб-қувватлаш, жамоат ишларини биргаликда бажариш масъулияти шаклланадики, ҳашарни ўтказишдаги инсоний мазмун ҳам ана шундадир. Ўтмишдаги ариқ-зовурларни тозалашда, каналлар қазишда, жамоат биноларини биргаликда қуришда, маҳалла, қишлоқ, туман ва шаҳарларни катта байрамларга тайёрлашда, табиий офатларнинг олдини олиш ва оқибатларини тугатишда меҳнатни ташкил қилишнинг ҳашар шаклидан кенг фойдаланганлар.

Демак, ҳашар асрлар давомида бир неча авлодларнинг саъй-ҳаракати билан доимо бойиб ва гўзаллашиб бораётган халқимизнинг умрбоқий анъаналаридан биридир. Унинг янада самарадор ва мазмунан бой бўлишини таъминлаш, унга инсон маънавиятини яна ҳам юксалтиришнинг бебаҳо омили сифатида муносабатда бўлиш зарур. Энг муҳими, ҳашар Наврўз байрами таркибида ўзининг муносиб ўрнини эгаллаши керак. “2018 йилги Наврўз умумхалқ байрамига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тўғрисида”ги Президент қарорида март-апрель ойларида ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш ойлигини ташкил этиш ҳамда бу борадаги ишлар энг яхши йўлга қўйилган туман, қишлоқ ва маҳаллалар

тажрибасини оммалаштириш тадбири кўзда тутилганки, бу халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган ҳашар анъаналарининг янгича шаклларда ривожлантиришнинг ўзига хос кўринишидир.

Наврўз байрамини ғоявий-бадиий жиҳатдан ҳар томонлама жозибали ўтказиш кўп жиҳатдан ташкилотчиларнинг истеъдоди ва қобилиятига боғлиқ. Турли хилдаги оммавий сайиллар ўтказиш, театрлаштирилган томошалар, спорт мусобақалари ташкил этиш, қариялар ва қаровсиз оилалар аҳволидан хабар олишни уюштириш, меҳнат мавсумини тантанали бошлаш тадбирлари байрам таркибий қисмларининг асоси бўлиши зарур. Шунинг учун ҳам халқимиз Наврўз ҳақида турли-туман ривоятлар, афсоналар, қўшиқлар яратган.

Наврўзнинг барча халқона удумларини қайта тиклаш учун зиёлиларнинг барча тоифаси, бутун жамоатчилик қайғуриши, биргаликда иш олиб бориши зарур. Наврўзга доир альбомлар, турли йўналишдаги китоблар, рисолалар нашр этиш, кинофильмлар яратиш, махсус суратли табрикномалар чоп этиш, кенг режали тадқиқотлар олиб бориш керак. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда Наврўзни янгича нишонлаш тажрибаларини умумлаштириш зарур. Шу маънода маданиятшунослар, санъатшунослар ўз фаолиятларини янада кучайтиришлари керак.

Шундай қилиш керакки, қадимий, шу билан бирга даврлараро ривожланиб келган Наврўзимиз бугунги истиқлолимизга мос, жонажон Ўзбекистонимиз кўркига монанд янада кўркамлашиб, мазмунан бойиб борсин! Уни янада мукаммаллаштириш, жозибали ва томошавий қилиш мустақил Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси қўлида.

Surkhandarya is an etnographic site

Termiz state university Professor, the doctor of history Tursunov Saypulla Narzullayevich

Surkhan oasis is considered as ancient and rich region situated in the south of the Republic of Uzbekistan. Surkhandarya region was founded on March 6,1941. The territory is 20,1thousand square kilometers, the population is more than 2 mln. 550 thousand, administrative center of the region is Termiz city. More than 30 nations and nationalities inhabit in Surkhan oasis. The nationalities nad ethnic groups of kungirots, juz, jaloir, nayman, durmon, qataghon, khitoy, kenagas, qorluq, saroy inhabit in Surkhan region. Surkhan oasis is considered as one of the territories where early people lived. The remains of bones of Neanderthal boy, found in Teshiktash cave show that, the people have been inhabiting from Middle Paleolith period. The territory of the Surkhon oasis is also the first place where was formed early settle farming in Southern Uzbekistan. Particularly, during the archeological excavations carried out in Sopollitepa there was proved that, the history of setteled farming dates back four thousand years.

City building traditions in Surkhan region was began to emerge already in Bronze Age. Jarkutan ruins is a place of the earliest city, which was formed three and half thousand years ago. The artificial irrigation in farming was appeared a little bit earlier in Surkhan oasis, Bandikhan channel of the I-century B.C. was began to build in Early Iron Age.

The territory of Surkhan oasis is also considered as a basic place of early state system. The roots of the Ancient Baktrian kingdom, which was formed between the VIII-VII centuries B.C. was also located exactly in the territories of Surkhandarya region. The territories of Surkhan oasis in different periods of history took names of Baktria, Tohariston, Chaghaniyon, and other names, and played an important role in the civilization development of mankind. The emergence of early notions of zaroastrism religion, the process of becoming sacred of fire is also connected with the

territories of Surkhandarya region. We can observe the process of Hellinism, unification of native culture with ancient Greek culture in the territories of Ancient Baktria in III-II centuries B.C.

During the reign of powerful Kushanids kingdom, Baktrian culture was mixed with Indian culture, in the result of which the human civilization was enriched. Baktrian monks made special contribution in the development of Buddihsm, which was formed in India. The territories of Baktria played an important role in the expansion of Buddihsm religion in the easten and south-eastern Asian countries. During Early Middle Ages period, with the entrance of different ethnic groups to the region, such as hionids, tohars, ephtalians, Turkic tribes and Arabians, the ethnic structure of the region was changed, and in its turn it influenced to the ethnocultural process in the region.

According to its geographical location Surkhandarya region borders on Afghanistan in the south through Amudarya, Turkmenistan in the west, Tajikistan in the east, and its population was enriched because of different ethnic groups, who moved in from neighbouring territories. Therefore the population of Surkhan region have preserved their colourful ethnic structure.

The ancient ancestors of Surkhan region population have formed their life-style taking into consideration geographical and natural conditions. Natural condition and social-economc development have created the specific features of life-style, culture and national spirit. Proceeding from those features the material culture, spiritual knowledge, customs and traditions, ceremonies and rituals were formed. The specific features of Surkhan region people were reflected in archeological and ethnographic researches. There was proved rich ethnic history of the Surkhan region people during these researches. Because, life-style, traditions in economy, construction of living places, clothing culture, customs and traditions and folklore of the region completely differs from othe regions of the Republic. The researches carried on investigating life-style of Surkhan oasis people showed that the region was a separate ethnographic place. The study of Surkhan region from the point of view of ethnography was began in the second half of the XIX th century by English and Russian travelers, militarians, orientalists and amateur (dilletante)ethnographs, who have expressed their observations in scientific works and memorials. Especially, B.KH.Karmisheva has contributed much in studying the life-style of Surkhan oasis people from the point of ethnography. Great chnces were given to study the ethnography of the region during the years of independence. Particularly, there were made several researches on studying the ethnocultural process happened in the oasis, material and spiritual culture of the regin`s population. Surkhan region ethnography is being studied not only by the scientists of the republic, but by the foreign scientists as well. In 2001 UNESCO has noted the Boysun as " Site of folklore amd non-material values". Wheras only 19 site of the world took such a high notification.

From 2002 tere began to hold open folklore festival in Boysun district "Boysun bahori".

Besides it, evaluating the life style of region population, material-cultural culture, customs and traditions, traditions of folklore, and as the ethnographic sources preserved well, Surkhan oais is very rich in ethnographic sources, therefore the people of region have preserved their specific features in their life –style, customs and traditions, and it is the truth proving Surkhandarya as a site of ethnography.

Religious beliefs. The early formed monotheism in the territory was the zoroastric religion. The zoroastric religion was formed at the end of the VII and at the first half of the VI century BC. The zoroastric religion affirms the praying to the single Akhuramazda and considered the world's four: fire, soil, water and air as the sacred elements.

Zoroastrism states the fight against evil will end with the victory of kindness.

Zoroastrism tries to preserve the stability of cherished thoughts, words and good deed in the world. The term of paradise and hell were first mentioned in Zoroastric religion. The word fire as the element cleaner, and the sign of devout became great. The existence of temple of fire in Jarkutan tells that early formation of Zoroastrism roots were connected with Surkhon valley. Dahma or

special space for keeping dead bodies peculiar feature of Zoroastric religion that were found in Muzrabod, monuments in Karatepa, in Shurchi, monument of Dalvarzintepa. Some reminders of Zoroastrism came across at present time in the life of the valley. Accordingly the inhabitants of the vally understand the fire as the means fighting against evil forces. Among the people of the valley it was a custom not to make a fire for three days at the home where a deceased was taken away, a deceased belongings were put out to see the star to clean them, treating tatients with the ways of sorcerers and making the bride and bridegrooms go round the fire and many other superstitions were considered as the remainders of Zoroastric religion. During the Kushon Empire period the religion of Buddha widely spread out. Since at that period the temples of Buddha began to be erected. Especially the temples of Fayoztepa, Karatepa in old Termez are considered the same temples.

Dihormamitra and Diharmaraksha Termezian Christian monarchs, made a great contribution to enrich and ennoble the Buddha religion. Hence, Termez was a special center of Silk Road and was one of important centers of Buddha religion and the way to south eastern Asia countries for trade.

The Buddha religion was the leader religion till Arabs came, till the VIII century. After Arabs invasion and Islam religion was established in the territory, all other religions were declared formal. After that all other branches of Islam were impregnated. The Islam religion for its existing for a long time in the history of the people's ideology and cultural life had found its place and began to become people's belief and assurance. The popular scientists, statesmen of Islam religion made enormous service in the development of Islam religion. Specially collection our prophet Muhammad (peace be upon his soul) legends and to bring to order. Imam Iso at-Termezi played a great role and it is incomparable. As well as in the formation and development of Sophism (mystics) in the territory, Al Hakim Termezi's service the whole Islam world knows and acknowledges. A great representative of Nakshbandia teaching Bahovuddin Nakshband acknowledged Al Hakim Termezi as his ideological master. Abu Bakir Varroq Termezi also made a definite contribution to the development of Islam education. Termez, in the whole Islam world, is acknowledged as the country of the generation and interlocutor of the prophet Muhammad and had its own influence and authority. Therefore Termez in the sources of middle ages is mentioned as the city of braves and saints. The situation of the complex of Sultan Saodat in Termez is not a surprise. Great representatives of Sophism, like Sophy Olloyor, Aladdin Attar also lived in Chagoniyon land and developed the Islam religion, made their own contribution. Islam religion with its long historical period challenged the people to beliefs, goodness, coexistence, cooperation, honesty, tidiness and proved it as a true religion and had found its place in the ideology of the people of the valley. But in the period of Soviet structure the religious values were forbidden. The graves of saints and respectful scientists became destroyed and ruined. Because of Independence the religious values were resumed, freedom of beliefs, conscience, restoring historical memory and many other wide-spread thankful attempts were made to restore the saint places, to bring to flowering places.

Therefore the instructions of Islam religion are respected by our people, and take an important place in the cultural ideology of the people and have positive values together with traditions.

List of Literature

1.Mirziyoev.Sh. Build a free and prosperous democratic state of "Uzbekistan" NMIU. 2016. 56p.

2.Ahmedov B. Mahmud ibn Vali.Toshkent.1966.

3.Begmatov E. Place names a spiritualitumirror.Toshkent. 1998.

4.Beruniy Abu Rayhon. Monuments from ancient people.Selected works- Toshkent 1-voluwe.1968.

5.The Devoni Dictionary is Turkish-Index-dictionary.

G.Abdurahmonov. And S.Mutalibov.Toshkent.1967.
6.Dusimov Z.H.EgamovPlaee names short deseriptionglossary. Toshkent.1977
7.Kichkilov H.Boqiev A. Uzbek leggings and theereqleipment. Termiz.2005”Jajhun” Termiz.2005.№1
8.Letvinov B. Surkhan Valley “Sbeernicrazvedchika” SPB.1898
9.Logofet D.N. Bukhara Khcenate under Russian protectorate SPB.1911.
10.Materials of regionalizatiou q Uzbekiston issue II book IX Surkhandaryookrug?Samarkand.1926
11.Murzaev E.M.Essays on Toponymy.Moscov.1974
12.Nafasov T.Explanatory glossary dichionary of toponyms of Uzbekistan.Toshkent 1988.

Бойсунда ўтказиладиган жаҳр маросими ҳақида айрим мулоҳазалар

А.Аширов
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти бўлим бошлиғи, катта илмий ходим т.ф.д.профессор

Тарихдан маълумки, инсоният яратган моддий ва маънавий маданият яхлит бир бутунликни ташкил этса, дин, тарих, фалсафа, қадриятлар, урф-одат ва маросимлар шу муаззам дарахтнинг шохлари, халқнинг ижоди, дунёқараши ва фикрий кашфиётлари эса унинг илдизидир. Қолаверса, хар бир халқнинг бошқа бир халқдан ажратиб турувчи муҳим этнографик белгиларидан бири унинг маросимларидир. Маросим инсон ҳаётининг моддий ва маънавий турмушининг талаб ва эҳтиёжи билан юзага келадиган ходисадир. Ҳар қандай маросим у ёки бу халқнинг маълум бир тарихий тараққиёти босқичидаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳамда маданий ривожланиш даражасини кўрсатувчи асосий белгиларни ўзида мужассамлаштирган ҳолда вужудга келади ва яшайди.[1] Бошқача қилиб айтганда, маросим умум томонидан қабул қилинган рамзий ҳаракатларга эга бўлган ҳаётий тадбирдир.

Ўтган XX аср сўнгги чорагидан бошлаб дунё миқиёсида этнолог ва социал антропологлар томонидан маросимларни халқ маданиятининг ва диний маданиятнинг феномени тарзида ўрганишга алоҳида эътибор қаратилди ва айнан мазкур мавзу доирасида бажарилган илмий тадқиқотлар фандаги долзарб мавзулардан бири тарзида эътироф этила бошланди[2]. Айниқса сўнгги ўн йилликларда дунё миқиёсида кечаётган глобализацион жараёнлар миллий ва диний хусусиятларнинг сақланиб қолиш омилларини, миллий ва диний маросимларни ўзаро уйғунликда ўрганиш каби йўналишлари долзарб муаммолар тарзида кун тартибига қўйилишига сабаб бўлмоқда.

Биз мазкур мақолада 2017 - 2018 йиллар мобайнида Сурхондарё вилояти Бойсун туманида тўплаган дала этнографик материалларимиз ва тарихий-этнографик адабиётлар асосида ушбу туманда ўтказиладиган жаҳр маросимининг мазмун-моҳияти ва ўтказилиш тартибидаги ўзига хослик тўғрисида фикрлашамиз. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, Ўрта Осиё этнографияси билимдонларидан бўлган этнографлар Г.П. Снесарев ва В.Н. Басилов томонидан Хоразм воҳасида касалларни даволаш мақсадида махсус жаҳр

[1]Саримсоқов Б. Маросим фольклори //Ўзбек фольлори очерклар Т.,1988.152-бет.
[2] Бу мавзу доирасида бажарилган илмий тадқиқотлар борасида батафсилроқ қаранг: Арнольд ван Геннеп. Обряды переходы. РАН. 2002.: Habiba Fathi. Femmes d’autorite dans I’ Asie centrale contemporale Paris, 2004..:Ashirov A. On tne problem of initiation and cyclical in Uzbek family ceremonies in the 20th century//XX th Century in the history of Central Asia. – T., 2004. -P.61-63.

маросими ўтказилганлиги ҳақида маълумот баён қилинган[3]. Лекин айнан Бойсунда ўтказиладиган жаҳр маросими ҳақида этнографик адабиётларда маълумотлар қайд қилинмаган. Шу боис ҳам биз қуйида ушбу маросим ҳақида батафсилроқ маълумотлар беришга харақат қилдик.

Бойсун этнографияси ҳақида умумий маълумотлар. «Бойсун» атамаси қадимий туркийча бўлиб «улуғ тоғ» ёхуд, «катта тоғ» маъносини билдирган. Бойсун элшунослар наздида халқимизнинг ўзига хос миллий хусусиятларини намоён этган табиат қўйнидаги очиқ этнографик музей сифатида эътироф этилади. Чунки мазкур худудда яшаётган халқларнинг ижтимоий-маънавий турмуш тарзига ҳам хўжалик фаолиятига ҳам эътибор берсак ўзига хос миллийликни фарқлаб оламиз.

Этнографик адабиётлардан маълумки, Бойсун шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқлар ўзига хос анъаналари ва халқ оғзаки ижоди билан ажралиб туради. Қолаверса, айнан тумандаги Сариосиё, Авлод, Пассурхи, Бибиширин, Кўчкак, Работ, Кофирун каби қишлоқларда ўзбек халқи таркибидаги турк, қўнғирот, қатағон, хўжа каби этник гуруҳлар ва тожиклар узоқ давр мобайнида биргаликда яшаб келади. Шу сабабли ҳам уларнинг тили, урф-одатлари, тўй ва мотам маросимлари, шунингдек, кийим-кечаклари, хўжалик хусусиятлари ва ҳатто халқ оғзаки ижодида ҳам умумий муштаракликни кузатишимиз мумкин. Бойсунда яшовчи турли милатлар ўртасида образли тарзда бўлса ҳам ҳатто қандайдир чегара ўтказишни ҳам асло иложи йўқ. Демак, бу ерда турли этник гуруҳлар, турли маданият ва ранг-баранг шева ва тиллар қоришиб "бойсун қўнғирот эли" вужудга келган ва ўзига хос маданият яратганлар десак, хато қилмаган бўламиз[4].

Жаҳр маросими. Бойсун тумани этнографиясини ўрганиш жараёнида жаҳр маросими асосан туманни Сариосиё* маҳалласида ўтказилишини гувоҳи бўлдик. Сариосиёдан Бойсунни сув билан таъминлайдиган ариқ оқиб ўтган ва ариқда олдинлари 32 та тегирмон бўлганлиги боис ҳам бу ерни тегирмон боши дейилган экан. Маҳаллада Хўжа Сирпўши Вали қабри жойлашган. Ахборотчиларнинг таъкидлашларига кўра, Хўжа Сирпўши Вали Абдухолиқ Ғиждувонийнинг устозларидан бири бўлган экан.

Ахборотчиларимизнинг таъкидлашларига кўра, Бойсунда олдинлари кўплаб сўфилар бўлган бўлган. Лекин кейинги вақтларда турли сабабларга кўра уларнинг сони бирмунча камайган. Биз қуйида Бойсунда яшовчи Исмат Ҳолиқов ва Муҳамад Жўрақуловнинг фаолияти мисолида Бойсун жаҳр маросими борасида фикр юритамиз.

Маълумки, Бойсунда жаҳр маросимни ўтказадиган шахслар "сўфи" деб номланса-да уларнинг тасаввуф тариқатларига боғлиқлиги мавжуд эмас..

Шундай қилиб, жаҳр маросими асосан Бойсун шаҳрининг Сариосиё маҳалласида ўтказилади ва жинлар зарар етказган одамларни даволаш сир-асрорларини аждодларидан ўрганишган. Сариосиёлик Исмат сўпи**нинг етти аждоди жаҳр билан шуғулланган. Исмат бобонинг таъкидлашича, етти авлод олдинги бобоси жиннинг сочини ушлаб олган ва уни уйига олиб келган экан. Сўнгра жинни етти авлодига зарар етказмаслик тўғрисидаги ваъдасини олгандан сўнг қўйиб юборган ва шундан кейин унинг авлодлари жаҳрчилик

---

[3] Снесарев Г.*П*. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С.53.: Басилов В. Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1992. – С. 175.

[4] Аширов А., Қаюмов А. Бойсун аҳолисининг анъанавий турмуш-тарзи: ўтмишда ва ҳозирда // Бойсун тарихи ва анъаналари. – Т., 2005. – Б. 97.

* Сариосиё дегани тожикча Сари-боши, осиё-тегирмон, яъни тегирмон боши деган маънони билдиради.

** Бойсунда маҳаллий аҳоли "жаҳр"чиларни "сўпи" деб номлашади. Биз ўзбек тилининг ёзилиш қоидаларига кўра кейинги ўринларда "сўфи" тарзида қайд қилдик.

қилиб, инс-жинслар зарар етказган одамларни даволаган. Бу ўринда айнан Исмат сўфига жинлар биринчи марта йигирма ёшида учраган экан[5].

Маълумот тарзда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, қадимги туркий халқларда шомон бўлиш жараёнидаги ташаббус ҳомий руҳларнинг ўзларидан чиққан ва баъзида мажбурий куч билан ҳам даъват қилинган. Танланган номзод – ҳақиқий шомон одамлар ва руҳлар олами ўртасида воситачи бўлгунига қадар уч муҳим босқични босиб ўтади. Яъни:

1. Танланганлик (руҳлар томонидан танланган).
2. Шомонлик дардига йўлиқиш.
3. Ҳомий руҳлар томонидан шомон сифатида қайта яралиш.

Дарҳақиқат, шомонликка оид этнографик адабиётларда қайд қилишича, одамлар орасидан шомон бахшиларни ҳомий руҳларнинг ўзи танлайди ва уларга дастлаб олов, кучли шамол, қуш, от ёки бошқа нарсалар тимсолида намоён бўлиб уни шомонлик фаолияти билан шуғулланишга даъват этади[6].

Бойсундаги машҳур сўфилардан бири бўлган Муҳаммад Жўрақулов ҳам Сариосиё маҳалласида яшайди ва у ҳам ёшлигидан "жаҳр" маросимини отасидан ўрганган. Унинг отаси Хуррам сўфи совет даврида яшаганлига қарамасдан Бойсундаги машҳур сўфилардан бири бўлган.

Шомон-бахшилар ва тариқат шайхларидан фарқли тарзда бойсунлик сўфилар фаолиятидаги ўзига хос сир-асрорларни аждодларидан ўзлаштирган. Хусусан, Исмат сўфининг ҳам етти авлоди шу амал билан шуғулланган бўлса, Муҳаммад сўфининг отаси Хуррам сўфи ва аждодлари – Ражаб, Карим, Холиқ ва Қорабойлар ҳам сўфи номи билан маҳаллий аҳоли орасида машҳур бўлган. Улар болалик давридан жаҳр маросимини кузатиб, ўзига хос тажриба тўплаб борган. Шундан сўнг маълум вақт ўтгач, маросим ўтказиш тартибини ўзлаштиргандан сўнг устоздан фотиҳа олиб, мустақилик фаолият юритишган. Ахборотчиларимизни маълумот берига кўра, ғойибдан имдот киши баъзан бу ишни бажаришдан бош тортса турли касалликларга дучор бўлар экан. Хусусан, Хуррам сўфи ҳам 14 йил беҳуд бўлиб юргандан кейин 40 кунлик чиллада ўтирган ва шундан кейингина "жаҳр" қилишни бошлаган экан[7].

Жаҳр маросимини ўтказадиган сўфилар худди шомон бахшилар каби инсон танасидан турли жинларни қувиб, касалларни даволашни бажаришади. Одатда улар асосан қамчи, пичоқ ва қизиган камкир орқали жинларни бемор танасидан ҳайдаб чиқаришади. Ўз навбатида шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, қадимги шомонлик эътиқодига кўра шомонлар ўз иқтидорларини аждодларидан мерос сифатида ёхуд ер, сув илоҳлари ёки турли руҳлардан олганлар. Шу сабабли зиён келтирган руҳларни аниқлаш, уларни енгиб, беморларни даволаш шомонларнинг асосий белгиси ҳисобланади[8].

Сўнгги ўрта аср муаллифлари (масалан, шайх, Худойдод) жаҳрий зикр орқали одамларни даволаш мумкинлиги ҳақида қайд қилишган. Чунки зикр ўтказилаётда албатта ёвуз руҳларни қувиш қобилиятига эга бўлган Хизр алайҳисалом қатнашади, деган қараш мавжуд. Шу боис жаҳрий зикр якунида кўплаб рукйа-номли даволаш сеансига ўтганлар[9].Хоразмда эса аввалллари тўй маросимларида зикр тушушган. Келин туширилган куни куёвнинг уйида диний шеърларни ижро этувчи халфа кўплаб аёллар давра қуриб,

[5] Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Бойсун тумани Сариосиё маҳалласи. 2018 йил.
[6] Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 37 бет.
[7] Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Бойсун тумани Сариосиё маҳалласи. 2017 йил.
[8] Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари... 37 бет.
[9] Бабаджанов Б. Зикр, джахр и сама: сакрализация профанного или профанизация сокрального... С.30.

дастлаб ўтирган ҳолда, кейин ўрнидан туриб, бирга қўшилиб, маросимни амалга оширишади[10].

Бойсунда жаҳр маросими асосан кундуз куни ўтказилади ва улар маросимни "суҳбат зикри" ҳам дейишади. Бу жараён тахминат 30 минут давом этади ва унда 1 та ёки 2 та сўфи биргаликда тик турган ҳолда беморни ўртага ўтиргизиб, уни айланган ҳолда Аллоҳга нола қилинади. Кейин эса қуръон оятлари ва суръаларини ўқиш орқали маросимни давом эттиради. Маросим якунида эса бемор танасига кирган жинларни олов ёқиш, қамчи ёки ўткир тиғли пичоқ орқали қувилади. Шунингдек, бу жараёнда махсус қизиган капкирга сув пуркаш орқали ҳам жинлар бемор танасидан ҳайдаб чиқарилади. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, Хоразмда порхон "ўйин"ларида олов ва темир буюмлар: кетмон, белкурак, капгир каби асбоблар ҳам катта роль ўйнаган. Бу буюмлар ўтда қиздирилиб тобланади ва шомон уларни устидан яланг оёқ юриб ўтади[11].

Этнографик адабиётларда металл буюмларнинг қадимги тасаввурлардаги аҳамияти ҳақида кўплаб маълумотлар қайд қилинган бўлиб, машҳур диншунос олим Э. Тайлор: “Шарқ жинлари темирдан қўрқадилар”, – деб ёзганди[12]. Шу боис бойсунлик сўфилар кўп ҳолларда ўткир тиғли пичоқлардан даволаш жараёнида фойдаланади. Шунингдек, ўзбеклар ва тожикларда чақалоқнинг бешигига пичоқ қўйилган бўлса**Ошибка! Закладка не определена.**, лақайларда эса бешикнинг қуйи қисмига ўроқ осиб қўйилган[13].

Марказий Осиёда кенг тарқалаган Яссавия, Нақшбандия, Қодирия каби тасаввуф тариқатларининг ҳам энг муҳим белгиларидан бири зикр (ёд этиш) бўлиб, Яссавия ва Қодирия тариқатларида жаҳрий (овоз чиқариб) ва Нақшбандийликда эса хафий (яширин) зикр қилиш усуллари кенг тарқалган. Жаҳрий зикр саъмо, рақс ва ҳаракатлар билан бойитилиб ижро этилган[14]. Тарирқат намаёндалари бўлган сўфийлар жамоа бўлиб (жаҳрий зикр) ва якка ҳолда (хафий) зикр қилганлар[15]. Сўфийликка оид манбаларда жаҳрий зикрнинг келиб чиқиши ва дастлабки зокирлар ва халфалар тўғрисида малумотларни учрайди. Жумладан, Султон Аҳмад ал Хазийни ал Ҳизорийнинг ёзишича, биринчи марта зикр қилган одам ҳазрати Арсланбоб[16] бўлиб унга жаҳрий зикрни Хизр алайҳисалом ўргатган экан.[17] Лекин афсуски, жаҳрий зикр ҳудудий этнографик нуқтаи назардан етарлича ўрганилмаган.

Хуллас, Бойсун тумани этнографияси ва бу минтақада ўтказиладиган турли маросимларнинг этнографик жиҳатлари билан яқиндан танишиш жараёнида шунга амин бўлдикки, "жаҳр" маросимини ижтимоий кўриниш сифатида таҳлил қилиш зарур. Чунки бу каби маросимлар ўзбек ва тожик халқлари дунёқараши билан боғлиқ бўлиб, Бойсунга хос локал маданиятнинг бир қисми ҳисобланади.

Умуман олганда, Бойсундаги ҳар бир маҳалла ва қишлоқ ўзига хос маданий қиёфаси билан ажралиб туради. Ҳар бир қишлоқ ва маҳаллани ўзига хос расм-русумлари ва удумлари мавжуддир. Бу эса ўз навбатида Бойсун аҳлининг нақадар ранг-баранг маънавий маданият эгалари ва минтақани жаҳон номоддий маданиятининг дурдонаси эканлигидан далолат беради.

---

[10] Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. Ургенч, 2018. 50-51 бетлар.

[11] Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари.. 51 бет.

12 Тайлор Э.Б. Первобытная культура ... – С. 109.

[13] Назаров Н. Лақайлар этнографияси ... – Б. 10.

[14] Бабаджанов Б.М. Зикр джахр и сама; сакрализация профанного или профанация сакрального.. С. 238.

[15] Хисматулин А.А. Суфийская ритульная практика. (на примере братства Накшбандийа). Санкт-Петербург. 1996. С. 73.

[16] Арсланбоб культи тўғрисида батафсилроқ қаранг: Муминов А. Арсланбаб// Ислам на территории бывшей Российской империи. Вып. №3.. М., 2001.С.91-93.

[17] Бабаджанов Б.М. Зикр джахр и сама; сакрализация профанного или профанация сакрального.. С. 242.

Художественно-эстетическое отражение фольклорных традиций в башкирской литературе второй половины XIX в. (на примере поэзии М. АКМУЛЛИ И М. УМЕТБАЕВА)

Хуббитдинова Н.А.
(д.филол.н., вед. н.с. ИИЯЛ УФИЦ РАН, г. Уфа, Россия)

Башкирская литература, как и культура, в целом, во второй половине XIX века было тесно связано с социально-политической, экономической обстановкой в стране и Башкортостане, в частности. Наступило время, названное эпохой Великих реформ, приведшей к существенным изменениям во всех регионах обширной Российской империи: отмена крепостного права, упразднение кантонной системы, новое административное устройство, аграрная реформа и т.д. [3, С. 381] В сфере культуры в этот период наблюдаются прогрессивные, демократические тенденции, приведшие к борьбе против феодальной отсталости и застоя, религиозного фанатизма; начинаются преобразования в области народного просвещения, вводится новометодное обучение, расширяются сети светских русско-башкирских школ и медресе; в литературе развивается просветительское течение т.д. И в этот период на литературу заметное влияние также оказывал фольклор [4, С. 296]. Освоение устно-поэтического народного творчества продолжились в произведениях М. Акмуллы, М. Уметбаева и позже в творчестве М. Гафури, С. Якшигулова, Х. Габитова, Ш. Бабича, Ш. Аминева-Тамъяни, Ф. Туйкина, Р. Фахретдинова, Ф. Сулейманова и других.

Одним из основоположников просветительской литературы был мулла Мифтахетдин бин Камалетдин бин Ишмухамет аль-Башкорди – Акмулла[**] (1831-1895). В его стихах и импровизациях слышны призывы к просвещению и свету, быть благовоспитанным и служить своему народу, учиться отделять хорошее от плохого, черное от белого, ценить время, в них звучат дидактические наставления стремиться к знаниям, не проводить время впустую, владеть различными ремеслами и т.д. Акмулла – поэт братских народов – башкир, казахов, татар вошел в историю их литератур как страстный поборник просвещения и прогресса, сэсэн-импровизатор, певец правды, добра и справедливости, защитник интересов простого люда, населяющих просторы Поволжья, Башкирии и Казахстана [2, С. 14]. Поэтому в его творчестве нашли отражение фольклорные традиции этих народов, оказавшие значительное воздействие на его поэзию, мировоззрение и мировосприятие. Так, в его стихах, хитапах частыми образами являются конь, сокол, кречет, орел и другие образы, встречающиеся в устно-поэтическом творчестве братских народов. Если казахский исследователь СакенСайфуллин утверждает, что они принадлежат казахскому фольклору, то А.Х. Вильданов, изучая творчество Акмуллы, указывает их принадлежность башкирскому устно-поэтическому творчеству [2, С. 91-92]. Эти персонажи, переходя из стиха в стих, из кубаира в кубаир у поэта-импровизатора отшлифовывались, представляли собой полнокровные, обобщенные традиционные образы.

Произведениям Акмуллы была характерна народная иносказательность, образность и афористичность языка. Поэт достигает этих своеобразий посредством народных пословиц, поговорок и традициями тулгау, а также, по словам исследовательницы башкирских паремических жанров он создает свои собственные и многие его афористические выражения впоследствии сами вошли в народный разговорный язык. Иногда невозможно сразу уловить и разграничить народные пословицы от авторских афоризмов, мудрых слов и выражений.

[**]Акмулла – это псевдоним-тахаллус поэта; данным именем его нарек народ, им он и подписывался. – *Н.Х.*

Потому что, «дидактические стихотворения из старинных рукописей, стихи поэта Акмуллы, а также произведения, пришедшие с классического Востока, в определенной степени пополнили состав башкирских пословиц». К примеру, изречения «от дурного слова на душе осадок», «добро и зло – по человеку», «в воробьиные силки сокол не угодит» восходят к творчеству Акмуллы[8, С. 57]. Как сам сказал поэт:

…Слово молвится со смыслом у поэтов.
Иногда то слово блещет дивным светом.
Иногда иносказательным бывает:
Если мочь, верните той же монетой.

Следовательно, творчество Акмуллы художественно обогащалось фольклором и, наоборот, устная народная поэзия сама гармонично восполнялась литературными традициями, что приводило к укреплению фольклорно-литературных взаимосвязей и взаимовлияний.

В народе много пословиц и поговорок о добре и зле, об их роли в жизни людей, о борьбе дуалистических сил и т.д. К примеру, известны такие афористические изречения, пословицы и поговорки, выражающие значение ценности золота – добра, истины: добро никогда не забывается, как бы золото не марали грязью, оно не перестанет оставаться золотом. Эти понятия аллюзорны с башкирскими народными пословицами и поговорками: «Золото в земле не забудется, доброта не заблудится», «Правда в земле не залежится», «Золото не заржавеет, доброта не забудется», «Свинья останется свиньей, не может стать бобром» и т.д. у Акмуллы они вылились в эйтемы, тулгау:

…Сколько не ругать добро, добром будет,
Вкус души не пропадет от грязных слов.
Марать злато навозом, злато будет,
Навоз уйдет, ценность злата не уйдет.

Не взлетит стрела кривая по прямой,
С души не снять последствий от грязных слов.
От того, что пес, бесясь, злобно лает в небо,
Луна в небе не утратит света своего[*], –

где под золотом надо понимать добро, то, что добро не меркнет и не забывается годами, как бы ни марали и не поносили его, добро останется добром («Мое место – зиндан»). Эти авторские афористические высказывания во многом вызывают интертекстуальную связь с народными афоризмами и, в то же время, дополняют народные пословицы и поговорки, меткие слова в иносказательной ипостаси. Для выражения реальных, жизненных картин, событий, обыденных взаимоотношений людей, нравственно-этических принципов поэт бессознательно обращается к архетипическим фольклорным традициям, народному этическому мировоззрению. Потому что он сам является представителем этого этноса, носителем и распространителем его традиций.

Такие народные пословицы как «И многого хватит, и малого хватит», «Не знающий цену, малого цену многого не постигнет», «Протягивай ногу по одеялу» перекликается с основной идеей и смыслом стиха Акмуллы «Удовлетворение», в котором приветствуется человеческое качество удовлетворяться малым, тем, что Бог послал.

Вследствие этого традиции народного творчества и стихи поэта образуют собой органическое единство, дополняя друг друга и помогая передать полноту содержания, способствуя повышению художественного уровня произведения, углублению его идейно-

[*] Дается в нашем подстрочном переводе из сборника стихов «Акмулла» (Уфа, 1981) (на башкирск. яз.).

эстетической значимости. Здесь мы наблюдаем яркий пример взаимовлияния и взаимообогащения фольклорных и литературных традиций.

Следовательно, с одной стороны, сэсэн и поэт Акмулла, своим творчеством дополнял и обогащал народное наследие – пословицы и поговорки, с другой стороны, они обобщены в его поэтических высказываниях, посланиях, хитапах – обращениях, гарызнаме – письмах–прошениях, шикаятах – письмах-жалобах и других исходя из идейно-эстетических целей поэта. С помощью кратких, ёмких афористических выражений поэт в своих стихах выражает глубокий смысл и поднимает актуальные для своего времени нравственно-этические проблемы, проводит важные просветительские идеи, возвышает высокое и обличает низменное. Все это позволяет произведениям Акмуллы получить «особую силу и общесвенно-политическое, социальное звучание» в литературе и делают его самого общеизвестным и любимым серди народов [6, С. 48].

В народе, как было сказано выше, издревле существовала традиция оставлять после своего отъезда (перед уходом в поход на войну, отправкой на службу или просто отъездом на длительное время) памятки – «ядкяр». В них уезжающий человек обычно оставлял для своих друзей и родных на память свои воспоминания о прошлых днях, совместно проведенных временах, приводятся благопожелания, завещания, наказы, в которых доминирует исповедальный тон воспоминаний, выдержанный в духе раздумий личности о самом себе. Сочиненные под воздействием жизненных трагедий или перемен в судьбе, они содержат глубоко философские обобщения, размышления человека о жизни. Отсюда их значение как народного кодекса и искусства слова [1, С. 35].

...Беҙ ауылдан сыҡҡан саҡта,	...Когда оставляли мы деревню:
Күтәрелде томандар.	Поднимал(и)ся туман(ы).
Донъя хәлен белеп булмай, –	Прощайте, наши дорогие,
Бәхил булың, туғандар.	Вернуться вряд ли дано нам, –

так пели солдаты, например, уходя на царскую службу. В подобных песнях слышится тема вечной разлуки, которая является стержневой [1, С. 36].

Эти обрядовые песни, в целом, также можно отнести к разряду ядкар – стихов на память. Так как они предназначены для оставшихся дома родных и близких, которые потом будут вспоминать ушедших в армию (на войну) юношей, мужчин по этим песням.

Произведения МухаметсалимаИшмухаметовича Уметбаева (1841-1907) – поэта-просветителя, публициста, общественного и государственного деятеля – в целом написаны в виде завещаний и наказов в форме писем – мактуб, обращений – хитап («Другу», «Тоска», «ОстазуМирсалихуБиксурину» и т.д.). Недаром сборник его произведений так и называется «Ядкяр» (1897)[**]. Конечно, оставленный им ядкар не имеет того традиционного вида, формы и содержания, которых наблюдали выше. Однако в целом содержит материалы фольклорно-этнографического, исторического, творческого характера, которые по своей сути служат назиданием, наказом на память грядущим поколениям. Одним из источников познания истории и духовного наследия своего народа М. Уметбаев видел в фольклоре. В этом деле он следовал учениям и мыслям русских просветителей и прогрессивно мыслящих людей о том,

[**] «Ядкар» М. Уметбаева в алфавите старо-тюркски увидел свет в 1897 г. в Казани. В 1984, 2011 годах исследователем его творчества Г.С. Кунафиным была издана книга под одноименным названием, где он является автром предисловия, текстологической раобты, комментариев. Современный «Ядкар» не является идентичным издание первоисточника, он дополнен многими материалами по этнографии, истории, фольклору башкир, написанные писателем-просветителем в разные годы жизни, сегодня хранящиеся в фондах Научного архива ИИЯЛ УНЦ РАН, ЦГИА РБ, Национальной библиотеки РБ им. А.-З. Валиди,отдела Редких книг и рукописей Русского географического общества в Санкт-Петербурге. В своих настоящих изысканиях мы использовали материалы из последнего издания книги. – *Н.Х.*

что «для просвещения народа необходимо как можно больше использовать фольклор», и сам старательно собирал эпические сказания, легенды, образцы обрядовой поэзии [7, С. 155]. Он не только фиксировал материал (эпос, пословицы и поговорки, обрядовый фольклор и т.д.), но также занимался его пропагандой, образцы издавал в печати, переводил на русский язык. Видел важность роли народного творчества в педагогике, воспитании подрастающего поколения. О влиянии фольклора на литературное творчество М.Уметбаева говорит, к примеру, его поэма «О проводах башкирских девушек в прошлые времена», в котором посредством художественных приемов и способов передается красочная картина башкирской свадьбы с некоторыми ее обрядами и ритуалами.

В основе любого свадебного обряда лежат определенные действа, основанные на суеверных верованиях и поверьях. «Обряд – модель упорядочивания мира, гарант благополучия и нравственности… Мифы, верования, культы как первичные знания составляют идейную основу обрядовой культуры» [1, С. 38]. Со временем мифотворческие действа под воздействием Исламской традиции облекаются в мусульманскую обрядность, а идейная первооснова принимает формальный вид. Однако свадебное мероприятие и связанные с ним обряды являются одним из немногих традиций, которые до сих пор сохраняются и выполняются. «…Несмотря на исчезновение многих архаичных культур, свадебный обряд проявляет удивительную устойчивость в памяти людей, а также трансформированно начинает жить в современной обрядовой практике» [1, С. 47]. В конечном счете, свадебный обряд начинает выступать как комически театрализованное представление, как увеселительное мероприятие, с одной стороны, и как дань прошлому, с другой стороны, где в «массовке» принимают участие все члены семейства брачующихся. Действительно, свадебная обрядность с ее разноцветьем ряда действ и праздничного настроя участников, в свою очередь, сыграла важную роль в зарождении и развитии основ национальной драматургии. Как верно отмечает исследователь поэтики башкирской драматургии Т.А. Кильмухаметов, «ритуалы свадьбы, сабантуя (весенний праздник плуга. – *Н.Х.*) также питают воображение драматурга определенной своей содержательностью и стимулируют жизненную основу его идейно-творческих исканий…» [5, С. 19]. Так, сама реальная действительность, образ жизни народа, свадьба в данном случае, сформировав собой единую художественную целостность, где каждому члену рода, семьи отводится своя роль, позже способствовала развитию и усовершенствованию сценического искусства.

Сама свадьба, в свою очередь, состоит из многих дополняющих друг друга звеньев одной цепи, благодаря которым вырисовывается полная картина данного мероприятия. В начальном этапе свадебной обрядности (здесь речь непосредственно идет о самом бракосочетании) перед прибытием жениха в дом невесты, последнюю укрывают от него. Под прятаньем невесты Р.А. Султангареева усматривает «стремление людей обмануть недоброжелательных духов в «критические» моменты жизни» [9, С. 74].

Жених, в свою очередь, вместе со своими дружками должен обязательно найти спрятанную невесту. Если она убегает, то он должен ее догнать и на руках вернуть обратно. Возможно, что здесь также кроется архаичные верования, связанные с древним обрядом «завоевания брачных прав на женщину». В свадебных ритуалах это связано с обрядом сокрытия невесты. Преодоление препятствий и нахождение невесты является одним из условий, испытаний для жениха, позволяющие ему жениться на девушке, а девушке выйти за него замуж.

Свадебная картина укрытия невесты нашла свое яркое художественное перевоплощение в упомянутой поэме М. Уметбаева:

…Сначала девушку скрывают
В поле, либо в доме запирают.

Нет, никак нельзя жениху помочь,
Сперва, промчавшись, пешим стал искать ее…
Вон стоит, вот лежит, говорят все вокруг него,
Поднимается шум-гам, хэй, кричат.
…Егет не остановится, пока деву не найдя…
Коли сил не хватит на руках нести,
Одного изберет, чтобы отнести…[11, С. 22]

В основе каждого свадебного ритуала лежит смысл перехода молодых в иное пространство в ином качестве, перешагивания через определенные грани, приобретение нового статуса в чужом роду, общине. Свадьба – это некий плацдарм в будущее в жизни молодых – жениха и невесты в новом качестве. В этом отношении с особым трепетом и нежностью выполняли обряд присвоения юной девушке нового статуса, перехода в положение замужней женщины, заключающийся в переодевании ее в одежду женщины [10, С. 92]. Так, провожая в дом жениха, с головы невесты снимают девичий убор «такия» (тюбетейку), переплетают две косы в одну и одевают кашмау – убор женщины. «Обряд санкционировал переходную границу: после этого невеста посвящается во все ценности женских обязанностей:

Будь плодовита как перепелка,
Будь слаще воды текучей,
Осторожней сороки трескучей,
Будь ласкова с мужем,
Будь дружна со свекровью» –

так напевали и насылали благопожелания, давали советы, поучали, наставляли молодую невесту [1, С. 49].

М.Уметбаев не обошел стороной и этот эпизод свадебной обрядности.

…Будущая сноха чиста от грехов,
Оденется теперь она свободно <с головы до ног>
Хакал (нагрудник), такию носит – дева младая,
Тубыйкашмау<носит> – знать женщина уже…[11, С. 71]

Так, в поэтической форме поэт обобщил один из важных моментов – обряд инициации юной девушки, которая после замужества приобретает новый статус. Согласно же народным традициям, эти изменения касались не только внешней формы, но и содержания, внутренней сущности, глубоко эмоционального состояния девушки в новом качестве.

В данной поэме поэтизированы также такие картины свадебного фольклора, как борьба незамужних девушек и снох-енге – жен старших братьев и дядей – за тюбетейку–такию невесты перед ее проводами в дом жениха, где символичным образом обычно побеждают сильные и опытные женщины-снохи; подвешивание такии на сук дерева и плач-прощание невесты с периодом девичества, причитание подружек, исполняющих сенляу, в последний раз угощение подружек девичьим чаем и т.д. [11, С. 71-72]

Итак, в своей поэме «О проводах башкирских девушек в прошлые времена» М.Уметбаев выступает в нескольких ипостасях: знатоком башкирского народного обрядового творчества, его популяризатором и хранителем, поэтом, владеющим искусством слова, который смог поэтическим слогом передать и обобщить одну из картин свадебной традиции – проводов девушки в дом жениха.

В целом, творчество М.Уметбаева было разнообразным и разносторонним. Он как человек с передовыми взглядами интересовался социальным положением народа, его историей, этнографией, фольклором, отражал их в своих публицистических публикациях и статьях, выражал свое отношение к ним («Башкиры», «Материалы касательно истории Уфы»,

«О литературе и просвещении», «В городе Бахчисарай», «Великий поэт Александр Пушкин», «Акмулла», предания, кубаир «Идукай и Мурадым» и т.д.). М.Уметбаев не только занимался фиксированием некоторых образцов, но и удачно использовал их традиции, художественно перевоплощая в своем творчестве. Результатом такой творческой работы и была поэма «О проводах башкирских девушек в прошлые времена».

Таким образом, в творчестве башкирских поэтов второй половины XIX в. М. Акмуллы и М. Уметбаева традиции устного народного творчества нашли свое художественно-эстетическое отражение, чем возвысили их поэзию до высокохудожественного и, в то же время, приблизили простому люду. Изображая в своем творчестве реальную жизненную действительность, пронизывая его просветительскими и передовыми идеями, они проложили путь к башкирской национальной литературе, стали флагманом для других поэтов. Фольклорные образы, сюжеты, обрядовый фольклор, выполняя в авторских произведениях особую идейно-художественную функцию, обогатила башкирскую литературу и в последующие века.

Литература

1.Башкирское народное творчество: Обрядовый фольклор / Сост., введен. и коммент. А.М. Сулейманова, Р.А. Султангареевой. – Уфа: Китап, 2010. Т.12. – 592 с.

2.Вильданов А.Х. Акмулла – певец свободы // Акмулла. Стихи /Сост., авт. вст. сл. А.Х. Вильданов. – Уфа: Башкнигоиздат, 1981.

3.История Башкортостана с древнейшихвремен до наших дней/ И.Г.Акманов (отв. ред.), редкол.: Н.М. Кулбахтин, А.З. Асфандияров и др.: в 2 т. – Уфа: Китап, 2007. Т.1.– 488 с

4.История башкирской литературы: с древнейших времен до начала XX века. / Г.Б. Хусаинов (ответ. ред.), Р.М. Булгаков, М.Х. Надергулов: в 3-х т. – Уфа: Китап, 2012. Т.1. – 560.

5.Кильмухаметов Т.А. Поэтика башкирской драматургии: 2 перераб. из. – Уфа: Китап, 2008. – 488 с. (на башкирск. яз.)

6.Кунафин Г.С. Поэтическое эхо прошлого. – Уфа: Китап, 2004. – 316 с.

7. Кунафин Г.С. Башкирская поэзия XIX – нач. XX в.: Вопросы жанровых и идейно-художественных особенностей. – Уфа: Гилем, 2011. – 480 с.

8.Надршина Ф.А. Правдивые слова Акмуллы // «…По уму в своей стране ты будешь знаться»: Материалы Межрегиональной научной конференции, посвященной 175-летию Акмуллы / М.Х. Надергулов (отв. ред.). – Уфа, 2006. – С.53-57 (на башкирск. яз.).

9.Султангареева Р.А. Культ предков в обрядовом фольклоре башкир // Башкирский фольклор (исследования и материалы): сб. ст. и матер. / под ред. Ф.А. Надршиной и А.М. Сулейманова. – Уфа, 1993. – С.80-93.

10.Султангареева Р.А. Башкирский свадебно-обрядовый фольклор. – Уфа: УНЦ РАН, 1994. – 191 с.

11. Уметбаев М. Ядкар / Сост., авт. вст. сл. Г.С.Кунафин. – Уфа: Китап, 2011. – 344 с.

Халқаро турзимини юксалишига ҳисса қўшадиган географик жой номлари

Термиз давлат университети илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректори Сатторов Абдисамат Умирқулович

Мамлакатимизда халқаро ва ички турзимни ривож топишига оид кўплаб манзилгоҳлар мавжуд бўлиб, ушбу манзилгоҳлардан бири ҳисобланган Сариосиё туманидаги йирик аҳоли маркази бўлган Тоқчиёндир. Тоқчиён қадимий тарихий маданий ва маъанвий маскан бўлиб, ўзининг табиати, географик жойлашуви, хорижий турзимни жалб этиши билан ажралиб туради. Шерободда Тоқчигузар деган жой бор. Топоним тоқчи+ён/он компонентларидан

ташкил топган. Тоқчи – этноним, ён/он – кўплик қўшимчаси. Тоқчиён – тоқчилар дегани. Тоқчилар – ўзбек қатағонлари таркибидаги йирик уруғ. Шевада тохчи, тоғчи номлари билан тилга олинади.

XX аср бошларида тоқчилар Шероботдаррёнинг юқори ҳавзасидаги Қизилновур ва Кенгдала қишлоқларида ўрнашган бўлиб, улар бу ҳудудда Ўрикли, Сандал, Чайлати, Кўккамар, Қўш Олмурид, Чақмоқ, Мобирли, Қизилқўлтиқ, Қарангкўл, Айиқ эниш (Айғиниш), Қувлуғ, Олмабулоқ, Қизилсой, Шаршара, Қоратепа, Отқулоқ, Кўмирчи, Кўксой, Олсабулоқ, Тўптолота, Пашшахона, Шумурғон, Ўртақўниш, Жўйил, Сайқоннинг қўриғи, Ярашнинг қўриғи, Саритўғай, Сариқия, Шувоқли, Тиллабулоқ, Алимардоннинг қўниши ва Кўк бўйноқ номли мавзеларда яшаганлар.

Шунингдек, тоқчилар Сариосиё қишлоғида тожик-чиғатойлар, хожалар ва қўнғиротлар билан бирга, Авлодда эса тожиклар ва Сангардакдан кўчиб келган Надирмаҳмат авлоди билан бирга аралашиб яшайдилар.

Сурхон дарёси ҳавзасида эса тоқчилар Қайроқ, Гашназа, Қизилқишлоқ, Саройтош, Боғчик, Олачопон, Чанглоқ, Чакана ва Боғча (охирги уч қишлоқ Сангардакда жойлашган) қишлоқларида ўрнашганлар. Уларнинг унча катта бўлмаган гуруҳлари Вахшивор, Тўхтамиш қишлоқларида ҳам яшашган.

Бундан ташқари, тоқчи-қатағонлар қўшни Тожикистонда ҳам аниқланган бўлиб, икки қишлоқда: Пархар туманидаги Саят қишлоғида ҳамда Қўрғонтепа туманидаги Тохчи қишлоғида ўрнашганлар[18]. Ўзбекларнинг сарой уруғи таркибида тоқчи этноними бор[19]. Дала тадқиқотлари натижасида Самарқанд вилоятида ҳам тоқчи уруғи борлиги маълум бўлди[20].

Ахборотчиларнинг маълумотига кўра, тоқчилар қадимда *минос* деб аталган. Уларнинг маълумотлари тарихий манбалар билан тасдиқланади. Хусусан, инглиз сайёҳи доктор Лорд, Қундуз ва Тошқўрғон қатағонларининг бешбола гуруҳида *мунас* номли уруғнинг борлигини кўрсатади[21]. А.Д.Гребенкин XVII аср ўрталарида Қундуздан Мовароуннаҳр томон кўчган қатағонларнинг уч уруғи – *оқ чўрағаси*, *тас* ва *мунас*ларни тилга олади[22]. Г.А.Арандаренко Самарқандда *Манас* ариғи ва *Манас* дашти ҳамда Қоратегин беклигининг Намдонак амлакдорлигида *Тохчи* қишлоғини қайд этади[23]. Машҳур қирғиз халқ достони қаҳрамонининг исми ҳам Манас бўлган.

В.М.Жирмунскийнинг қайд этишича, Манас ва Алпомиш номлари бир бирига алоқадордир. Чунки Алпомиш достонининг энг қадимги Олтой талқинида (VI-VIII асрлар) Алпомиш номи Алып Манас (баҳодир Манас) деб аталади[24]. «Минос» ёки «манас» сўзининг туркийча маъносини топиш мумкин. Хусусан, ёқут тилидаги *мана* сўзи «қоровул» тушунчасини беради[25]. Бизга маълумки, ёқут тили энг қадимги туркий тил хусусиятларини ўзида сақлаб қолган[26]. Қатор туркий тилларда учрайдиган *мин/бин/мун/мең*

---

[18] Кармышева Б.Х. 1976, стр. 85.

[19] Турон қавмлари. Тузувчи Зойир Зиётов. Тошкент, 2008, 147-бет.

[20] Умаров И. Сурхондарё тоқчилари // «Турон тарихи» журнали, Тошкент, 2013, №4-6, 52-бет.

[21] Lord P.B., A memoir on the Uzbek state of Kundooz and the power of its present ruler Mahamed Murad Beg. // Burnes A., Leech, Lord and Wood: reports and papers, political, geographical and commercial, submitted to government, empolyed on mission in the year 1835-1837 in Scinde, Afghanistan and adjuanctent countries. Calcutta, 1839, p.108,110.

[22] Гребенкин А. Д. Узбеки, // Русский Туркестан. Москва, 1872, стр**.** 86.

[23] Арандаренко Г.А. Досуги в Туркестане. СПБ., 1889, стр. 276, 278, 478.

[24] Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974, стр.78-79.

[25] Бетлингк О.Н. О языке якутов. Новосибирск, 1989, стр. 610.

[26] Нафасов Т. 1989, 9-бет.

сўзлари – «отга минмоқ», «эгарга ўтирмоқ», «юқорига чиқмоқ», «олдинда юрмоқ» сингари маъноларни беради[27]. Шундан келиб чиқиладиган бўлса, *Манас* сўзи одам ва уруғ номларида «қўриқчи», «қўриқловчи», «сақловчи», «чавандоз», «йўл бошловчи» тушунчаларида келади. *Алып Манас* (*Алып манаш*) эса «кучли, қудратли ботир», «жасур қўриқчи», «ботир чавандоз, йўлбошчи» маъносини беради. *Алып Манас* ўз тарихий тараққиёти давомида *Алпомиш* тарзида ўзгариб кетган.

Тоқчиларнинг фикрича, бу уруғ қадимдан тоғларда яшаб келганлиги боис *тоғчи~тоқчи* деб аталган. Худди шу фикр О.Бўриев ва Н.Турсуновнинг ишларида ҳам келтирилади[28]. Ахборотчиларнинг маълумотига кўра, Сурхондарёлик тоқчилар XX аср бошларига қадар *мунос* деб аталган. Фақат XX аср бошларига келиб, тоғ қабилалари орасида биринчилардан бўлиб пастга кўчиб келишлари туфайли *тоқчи* номини олган[29].

Шуни ҳам унутмаслик керакки, тоқчилардан бошқа уруғлар ҳам тоғларда яшаб келишса-да, ўзларининг эски номлари билан аталишда давом этиб келмоқда. Сангардакда яшовчи тожиклар Сангардак қатағонларини азалдан *тоқчиён*, яъни *тоқчилар* деб аташган.

Тоқчиларнинг тоғда яшаш-яшамаслигидан қатъий назар, бу ном билан қадимги туркий қабила аталган. З.М.Бобурнинг ёзишича, Вайс Лоғарий Самарқанднинг тўқчи элидан бўлган[30]. Т.Нафасов қадимги туркий қабилалардан бири бўлган *тухси* этнонимини ҳам шу сўз билан боғлиқлигини кўрсатади. Тухсилар қарлуқлар сингари Ўзбекистоннинг қадимий халқларидан. Қарлуқлар VI-VII асрларда Ўрта Осиёда яшаган. *Тухчи* этнонимни талаффузда *туғчи, туқчи, тухси* тарзида ўзгаришга мойил, деб ёзади[31].

Тухси уруғи ҳақида Маҳмуд Кошғарий маълумот келтиради. Унинг ёзишича, турклар 20 қабиладан иборат бўлиб, тухсилар улардан биридир[32]. Ас-Самъоний Самарқанд вилоятида *Тухсанжкат* шаҳрини тилга олади. Бу шаҳар *тухси* қабиласининг номи билан боғланади[33]. Маҳмуд Кошғарий тухсиларнинг тили ҳақида: «Тилларнинг енгили ўғузча, энг тўғриси, яхшиси – яғмо, тухсиларнинг тили»... дея таъкидлайди[34]. Тадқиқотларимиз ҳам тоқчиларнинг шеваси ҳозирги ўзбек адабий тилига энг яқин шева эканлигини кўрсатади.

Яна бир мулоҳаза. Ўрта Осиёнинг энг қадимги халқларидан бири тохарлар бўлган (Қаранг: *Тохаристон*). *Тохар* номи билан *тухси~тухчи~тўқчи* номлари бир-бирига ҳамоҳанг. *Тохар* сўзи *тох+ар* компонентларидан иборат. *Тох* – этноним, *-ар* кўплик аффикси. *Тохар* – «тохлар», «тоха уруғи» дегани. Кейинроқ, *-ар* қўшимчаси тушиб, *-си*/*чи* қўшимчаси қўшилган. Этноним *тохар*/*тухар*/*тухси*/*тухчи*/ *тўқчи*/*тоқчи* шаклларида ўзгарган.

Тохар, тухси, тўқчи ва *тоқчи*ларнинг қадимдан Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида яшаб келганликлари фикримизнинг муайян асосга эга эканлигидан далолат беради. Агар тохарлар ва тухсилар ҳозирги тоқчиларнинг аждодлари бўладиган бўлса, у ҳолда тоқчилар Мовароуннаҳрнинг энг қадимий уруғларидан бири бўлганлиги маълум бўлади. Улар Ўрта Осиёнинг сиёсий ҳаётида фаол қатнашишган. Хусусан, темурийлар ва Бобур мирзо даврида *тўқчи* қабиласидан йиғилган энг сара чавандозлар гуруҳига муҳим чегара пунктларини қўриқлаш топширилган. Улар *манас* деб аталган. Бора-бора ҳарбий

---

[27] Этимологический словарь тюркских языков. том 7, стр.68-69.

[28] Турсунов Н. Сурхон воҳаси тоқчилари этник тарихидан // «Турон тарихи», Тошкент, 2008-йил, II қисм, 27-30-бетлар.

[29] Умаров И. Сурхондарё тоқчилари, 53-бет.

[30] Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. 17-бет.

[31] Нафасов Т. 1988, 66-бет.

[32] Маҳмуд Кошғарий. I жилд, Тошкент, 1960, 64-бет.

[33] Камолиддин Ш. С. Древнетюркская топонимия Средней Азии., стр. 46.

[34] Ўша асар, 66-бет.

қўшилма номи уруғ номига айланган. Кейинроқ, шевада *мунос* шаклида тилга олинадиган бўлди.

Ўзбек халқининг унутилмас қадриятлари

Муртазаева Раҳбархон Ҳамидовна,
Ўзбекистон Миллий университети Ўзбекистон тарихи кафедраси профессори, т.ф.д.,
Холмўминов Ҳусан Эшмўминович,
Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси доценти, т.ф.н.

Ҳалқимиз азал-азалдан ўзининг ноёб моддий маданияти билан ўзига хос ўрин тутиб келган. Ана шундай қадриятларидан бири бу халқ оғзаки ижоди намуналари бўлиб ҳисобланади. Бу санъат тури ўзига хос аҳамияти шундаки, бундай маънавий мерос авлоддан - авлодга мерос қолдиришда халқ оғзаки ижоди намоёндаларининг (бахшичилар ва бахшичилик санъати мактабларининг) ўрни катта бўлиб ҳисобланади. Уларнинг саъйи ҳаракатлари билан бизнинг шундай бебаҳо маънавий меросларимиз бугунги кунга қадар етиб келиб ёш авлод вакиллари бундан баҳраманд бўлмоқда.

Жумладан биргина "Алпомиш" достонининг яратилиши тарихига тўхталадиган бўлсак, минг йиллик тарихга эга бўлган достон бугунги кунга қадар фақатгина оғзаки ижод намунаси (1932 йилда тилшунос олим Ходи Зарипов достоннинг ёзма ҳолатга кўчирган) сифатида авлоддан авлодларга етказиб келинишида бахшичилик санъати вакилларининг ўрни беқиёс даражада катта ҳисобланади.

Ўзбекистон ҳукуматининг бевосита қўллаб-қувватлаши асосида ҳамда ЮНЕСКО нинг қарори билан 1999 йили "Алпомиш" достони минг йиллигининг кенг нишонланиши, ушбу достон келиб чиқиши тарихининг кенг миқёсда ўрганилиши ва қадимий қадриятларнинг тикланиши ниҳоятда унутилмас ҳодиса бўлди. Халқ достонлари бахши шоирлар томонидан шу кунгача аждодлардан – авлодларга ва тағин авлодлардан - авлодларга ўтиб куйланиб, ижод қилиб келинаётган бой маънавий хазинадир.

Муҳтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев Термиз шаҳрида Халқаро миқёсда ўтказилган "Халқаро бахшичилик фестивалининг тантанали очилиш маросимида сўзлаган маърузасида: "Бахши - шоирлар ўз халқининг бийрон тилидир. Улар юртимизда доимо "Бахшили эл – яхшили эл" деб улуғланган. Бугун биз Ёдгор бахши ва Тилла кампир, Шерна бахши ва Эргаш Жуманбулбул, Фозил Йўлдош ва Пўлкан шоир, Ислом шоир ва Абдулла шоир, Қодир бахши, Шоберди бахши каби достончиларнинг номларини эҳтиром билан тилга оламиз. Уларнинг ноёб қобилияти, юксак маҳорати туфайли Алпомиш бор салобати ва нафосати билан яшаб келмоқда"[35]таъкидлаган сўзлари нақадар аҳамиятлидир.

Бахши ва достон сўзлари моҳиятан олиб қаралганда эгизак сўзлар, уларнинг биридан иккинчисини ажратиб бўлмаганидек, ушбу сўзлар мазмунан ҳам бир-бирини тўлдириб туради. Бахши (baxsi, baqsi) сўзи луғатларда туркий сўз бўлиб, мураббий ва муаллим маъноларини англатади, умуман, тарбиячи, етакчи, йўлбошчи каби талқинлар ҳам унда мужассам. Достон атамаси кенг қамравлидир, муайян мазмунли тизимга эга назм ва насрдан ташкил топган катта ҳажмли асар, қаҳрамонлар силсиласи, воқеалар ҳалқаси узвийлиги ва ўзаро ҳамоҳанг боғланиши билан диққатлидир. Демак бахши ва достон ёки бахшичилик ва

[35]. Сурхон воҳасида бахшичилик фестивали. Сурхон тонгги, 2019 йил 07. 04. №213.

достончилик атамалари уйқаш маъноларни талқин этиб, эл ҳурматига сазовор бахши ҳамда эл қалбига етиб борган достон тарзида олқишлар оламида устувор мақом эгаллаган.

Шу ўринда таъкидлашимиз керакки, Сурхон воҳасида ҳам бахшичилик санъатининг яхши ривожланишида албатта етакчи бахшичилар ва улар яратган мактабларнинг аҳамияти катта бўлиб ҳисобланган. Жумладан XX аср бошларида Шеробод, Бойсун каби бахшичлик мактаблари ўзларининг ижро услублари билан донг таратган. Ушбу мактабларда таҳсил олган бахши шоирлар ўз ижодлари билан кўплаб тингловчиларни лол қолдириб келганлиги бу бахшичилик мактабларининг нақадар муҳим ўрин тутганлгидан далолат беради.

Бойсун-Шеробод бахшичилик мактабига Сурхондарё вилоятидаги: Шеробод, Бойсун, Жарқўрғон ва Денов туманлари, Қашқадарё вилоятидаги Гузар, Деҳқонобод туманлари, Туркманистонни Чоршанги тумани, Тожикистонни Қабадион ва Шартуз туманларида яшаб ижод этган бахшилар асосан Сурхон бахшичилик мактаби ижодий махсулидир.[36] Булар Бахши Шерназар Бердиназар халқда Шерка бахши (1855-1915) номи билан танилган, у ўз навбатида Қосимкўр бахши (X1X асрнинг 2 ярмида яшаб ўтган) дан таълим олган бўлса, Қосимкўр бахши эса Бобо бахши шоирнинг шогирди ҳисобланади. Бобо бахши XIX асрнинг биринчи яримида яшаб, ижод этган. Шерназар бахшини шогирдлари: Мардонақул Авлиёқул ўғли, Ахмад юзбоши, Саодат юзбоши, Чори юзбоши, Нормурод Шерназар ўғли, Жўра Эшмирзо ўғли, Худойқул Лақай, Эсон Шомурод ўғли ва бошқалар. Алим юзбошини шогирди Холиёр Абдуназар Карим ўғли 1897 йилда Паданг қишлоғида туғилган. 1929 йилда Фольклоршунос олим Ходи Зариф Бойсунда бўлиб, Абдуназар бахшидан «Амир қочди» достонини ва бир қанча термаларни ёзиб олган. Бойсун-Шеробод бахшичилик мактабини асосчиларидан бири Умар шоир Сафар ўғли қарийб 20 та достон ва юзлаб термаларни ёддан айтган. Ҳозирги Шеробод-Бойсун бахшичилик мактаби бахшилари Шерка бахши, Холёр бахши, Умур бахшиларнинг давомчиларидир. Ҳозирги бахшичиликда Мунчоқ қишлоғидан, Ўзбекистон халқ бахшиси Шоберди Бахши Болтаев Хомкон қишлоғидан Абдуназар Поёновлар шулар жумласидандир. Уларнинг шогирдлари - Шодмон Эгамберди, Урал Рахимов, Йўлдош Сувонов, Бахтигул Бобоева ҳам бахшичилик санъатинининг ривожланишига ҳисса қўшиб келмоқда.

Биз сўз юритган бахшичилик ва достончилик тарихи, унинг маънавий асослари, айни маҳалда миллий қадриятларимиз борасидаги ўрни ва унинг тарихий аҳамияти боғлиқ чамбарчас боғлиқдир.

Хулоса ўрнида айтмоқчимизки, ўзбек ҳалқи моддий маданиятининг ривожида албатта ҳалқ оғзаки ижоди намуналари шу ўринда бахшичилик санъатининг ҳам ўзига хос ўрни бор. Ҳар бир бахшилар томонидан куйланаётган достонларда ҳалқимизнинг азалий қадриятларини ўзида мужассамлаштирган кўплаб ҳикматли сўзлар ҳамда бебаҳо тарихий мерослар мавжуд. Шу жиҳатлардан келиб чиқиб бугунги кунда мамлакатимизда бахшичилик санаъти ривожига катта эътибор қаратилаётганлиги бу тарихий меросимизни ўрганишга қаратилган улкан ишлар десак асло муболаға бўлмайди.

“Гўрўғли” туркумидаги етти тулпор

ЎЗр ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти етакчи илмий ходими, филология фанлари доктори Шомирза Турдимов

[36] Турсунов.С.Н. Сурхон воҳаси моддий маданияти.Т.Шарқ . 2017 йил

“Гўрўғли” достонлари воқелигида келувчи тулпор отлар ягона тизимда ўрганилган эмас. Фақат Ғиркўк образи “Гўрўғли” туркумни боғлаб турувчи уч таянч омилнинг бири, деб қайд этилган(1). Аслида Ғиркўк туркумликдаги ягона тулпор эмас. “Гўрўғли” достонларида келувчи таърифли тулпорларнинг сони еттита ва уларнинг шажараси (бевосита ва билвосита) афсонавий сув тулпорига уланади. Туркумликни яратган бахшилар тулпорларни ягона тизимда туришини яхши ҳис қилишган. Достон куйланганда бу тизимга зид бирор бир қўшимча киритилмаган. Мавжуд ҳолат туркумлик учун ягона макон, замон билан бирга яхлит воқелик тизими амал қилганлигини исбот этади.

Туркумда тингловчи дуч келувчи дастлабки[37] тулпор Ҳолвочининг оти. Гўрўғлининг отаси – Равшан кўзининг хуни бадалига бу отни Шоҳдорхондан талаб қилади. Бахшилар отнинг Ҳолвачи қўлига қандай тушгани айтишмаган, ҳатто Ҳолвачи отининг тулпор эканлигини билмайди. Ёби суратли от Равшан тарбиятидан кейин синсиз тулпорга айланади. Гаждумбек билан Равшан шу от сабаб юртларига қайтишади. Аммо от манзилга етганда ичи куйиб ўлади.

Иккинчи тулпор Райҳон арабнинг оти. Гўрўғли сув отидан тўраган байталини шу отга қўшиб Ғиркўкка эга бўлади. Райҳон арабнинг оти Гўрўғли Зайдинойни олиб қайтганида ярадор бўлиб сафдан чиқади.

Учинчи тулпор Хоқони Чиннинг ўғли Эрназархоннинг Қора оти. Бу отнинг таъриф-тафсифи “Қундуз билан Юлдуз” достонидаги пойга тасвирида келган. Авазхон Қора отдан ўтмаётган Ғиротни айблаб, сабабини сўраганида, Ғиркўк айтади: “Эй Авазхон, мен югрукман; югрук бўлсам ҳам, унинг ёши катта, йили улуғ. Агар илдамлик қилиб ўтиб кетсам, манманлик бўлади; унинг ёши катта, албатта мен ҳурмат қиламан. Сен худони ўртага солиб “дўст бўлдим” деб тилагин, бермаса, ундан кейин ўтайин, – деди.”(2) Эрназархон манманлик қилди. Ғиркўкни “ёмон от, ёби”, деб камситди. Бу сўзлар “Ғиркўк отнинг юрагидан милтиқнинг ўқидан ёмонроқ бўлиб ўтиб кетди”(3), қора отни чангида қолдириб ўзиб кетди. Маълум бўлмоқдаки бахши-шоирлар эпик воқеликда отлар ҳам бир-бирини одамлардек билади, амалдаги тартиб қоидаларга амал қилади, деб талқин этишади. Ғиркўк ва бошқа тулпорларнинг бир-биридан, ҳар бир тулпорнинг ҳоли қудратидан бохабарлиги алоҳида таъкидланади.

Тўртинчи от Жанжал калнинг Бойчўнтоқ оти. “Қундуз билан Юлдуз” достонида Бойчўнтоқнинг пойгада Ғиркўкка етгудай от эканлиги тасвирланган(4).

Бешинчи от Шониёз арабнинг Кўккашқа дўнани. Кўккашқа “Гўрўғли” туркуми воқелигидаги (эпик вақт ва макондаги) кенжа тулпор саналади.

Авазхон Юлдуз пари пойгасида жамики отлардан етти кун сўнг йўлга тушсада, Ғиркўк сабаб пойгачилар изидан етиб, Бойчўнтоқ ва Кўккашқадан бошқа барча отлардан ўзиб ўтади. Жанжалкал ва Шониёзлар эса Гўрўғли, Ғиркўк ва дўстлик ҳурмати Авазхонга йўл беришади.

“Гўрўғли” туркумида келган тулпорлар, от соҳибларининг ўзаро муносабатлари; от билан инсон, от билан от ўртасидаги қондошлик, дўстлик, душманлик, рақобат кечинмалари изчил бир бадиий тизимда намоён бўладики, бу “Гўрўғли” туркумининг яхлит англаниб, англатилган улкан бадиий ҳодиса эканлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Олтинчи тулпор барча эпик отлар шажарасининг аввалида турувчи Сув оти. Гўрўғлининг биясига кўлдан ана шу сув оти чиқиб чопади. Бия бир урғочи қулун туғиб, орадан етти кун ўтгач ўлади. Гўрўғли қулуни уч яшар бўлгач, Райҳон арабнинг тулпоридан тўратиб, Ғиркўк(еттинчи тулпор) туғилади. Ғикўкнинг бошқа тулпорлардан фарқи икки

[37] Саноқлар тартиби шарли равишда қўйилмоқда.

тамонлама(бия ҳам, айғир ҳам) сув оти наслига боғлиқлигида. Шу сабабли ҳам эпик талқинда Ғиркўк мислсиз тулпор ҳисобланади.

Ғиркўк “Гўрўғли” туркумида ўзининг тўлиқ бадиий талқинини олган еттинчи от – тулпор ҳисобланади.

“Гўрўғли” достонининг кўпчилик образларидан фарқли Ғиркўк образи фольклоршунослигимиз асосчиси Ҳоди Зарифнинг “Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар” тадқиқотининг “Жанговор от образининг қадим асосларига доир” бўлимида атрофлича тадқиқ этилган(5). Бу ишни нафақат Ҳоди Зарифнинг, балки ўзбек фольклоршунослигининг энг мукаммал тадқиқотларидан бири сифатида кўрсатиш мумкин. Ҳоди Зариф Ғиркўк образи генезиси борасида фикр юритар экан, уни бир томондан сув ва юлдуз билан боғлиқ талқин этилувчи қадим мифологик от образи анъаналари ўзанида текширса, иккинчи томондан қадим аждодларимизнинг от зотини такомиллаштиришдаги наслчилик тажрибалари, малакалари анъаналари замирида тўлиқ шаклланган, деб хулоса чиқаради (6).

Озарбойжон фольклоршуноси Мирали Сейидов эса Ғиркўк сўзи этимологиясида “ўт” (олов) ва “тоғ” сўзларини кўради ва Ғиротни “тоғ” тангрисининг оти деб ёзади (7).

Устоз фольклоршуноснинг фикрларига қўшилган ҳолда “Гўрўғли” достонидаги Ғиркўк образи билан боғлиқ қуйидаги мотивлар алоҳида қайд этиб ўтиш лозим:

1. Эпик қаҳрамон ва эпик отнинг ғайритабиий равишда дунёга келиши.

2. Эпик қаҳрамон ва эпик отнинг тақдир йўллари бир-бирига уйғун равишда ривож топиб, поёнига етиши.

3. Қаҳрамон ва от доимий равишда эпик ҳомийлар кўмагида, назарида бўлиши, назаркарда эканлиги.

4. Қаҳрамоннинг ёшлигидаги “тўполони” ёки “алплик касали” мотиви, эпик отнинг кўримсиз, тозидек тусда дунёга келиши билан семантик жиҳатдан уйғун эканлиги.

5. Эпик ҳомий макони – эранлар ғорида қаҳрамон ва отнинг “қайта яраниши”, келажак тақдирининг билиши. Қаҳрамоннинг алплик –соҳибқиронлик яроқ аслаҳаларига, отнинг асл тулпорлик от абзалларига эга бўлиши.

6. Қаҳрамон ва отнинг илк жасорати уларнинг ўз миссияларини бажаришга шай эканлигини билдириши.

7. Қаҳрамон бунёд этган янги салтантга, унинг камолига эпик отнинг ҳамкор, кўмакчи бўлиши.

8. Қаҳрамон ва отнинг баробар қариб асл маконлари – тоғга, ғорга қайтиб кетиши.

9. Бахшиларнинг қаҳрамон ва от шуҳратини қўшиқ қилиб куйлаб авлоддан-авлодга ўтказиши.

Биз “Гўрўғли” достонига асос бўлган ўлиб тирилувчи табиат кучлари ҳақидаги мифологик сюжетда қуёш ва ой фарзандининг ер маркази (киндиги)да жойлашган Асқартоғ ўртасидаги сут кўлида ҳомила топиб, сўнгра кўл тубидан тоғдаги ғор йўли орқали оқиб чиқувчи дарё билан улкан уммонда туғилиб қуруқликка чиққанлиги ва бу сюжет кейинчалик эпик қаҳрамонга айланиб эпосга кўчиб бадиий эстетик талқинлар олганлигини ўз тадқиқотимизда ёритганмиз(8). Ғиркўк ҳам илк мифологик сюжетда чегара ортида – уммон, дарё ва мифик тоғга алоқадор дунёга келган. Достоннинг Тош шоир версиясида Гўрўғлининг кўк байталига тоғдаги ғордан бир айғириб чиқиб чопади ва Ғиркўк туғилади. (9). Достоннинг бу вариантида Ғиркўк образи архитип – мифик от талқинига айнан уйғун келади. Яъний тўғридан-тўғри мифик от насли сифатида тасвирланмоқда.

Достон замирида пинҳон турган илк бобо сюжетида эпик от – Ғиркўк ҳам эпик қаҳрамон каби бевосита қуёш (юлдуз) нуридан тўраб сувда камол топганлигини эпоснинг бугунда мавжуд версия ва вариантларидаги турли рудемент унсурлар исбот қилади.

Достоннинг ҳозирги, тўла бадиий талқин олган версияларини қиёсий тадқиқ этиб тикланган қадимий бобо сюжетда ҳам от зиммасидаги вазифа умумий маҳражга келиб, моҳиятан битта эканлиги маълум бўлади. Яъни жанговор от қаҳрамонни мавжуд уч олам ер ости, ер ва кўк оламлари билан боғлайди. Бу хусусда Ҳоди Зариф ҳам атрофлича ёзган (10).

“Гўрўғли” достонидаги бир қатор етакчи образлар тарихида бўлгани каби Ғиркўк образи замирида ҳам серқатламлилик мавжуд. Достоннинг Қўрғон версиясининг Пўлкан шоир вариантида Гўрўғли Қуйи Қоф йўлида Самандар девга учраб, унга Ғиротни: "менинг худом" деб таништиради(11). Айни талқин бугунги кун тингловчисида енгил кулгу уйғотади, аслида эса отни “худо”, деб таништириш асосида халқимизнинг от топинчи билан боғлиқ қадим эътиқодий дунёқарашлари турибди. Ушбу тассаввурлар “Гўрўғли” достонидаги бош ҳомий – “Хизр-қуёш-от” билан боғлиқ мотивлар қамровида ўз исботини топади ва от топинчи достон замирида турувчи мифик тизимда етакчи ўрин тутишидан далолат беради. Янада аниқроқ айтилса, от халқимизнинг қадим мифологик тасаввурлар оламида ёзни олиб келувчи қуёш маъбудининг рамзи ҳисобланган. Кейинчалик эса қуёш маъбуди шарафига берилувчи қурбонликка айланган. Қадимий скиф-турк қабр-қўрғонларида марҳум билан отларнинг кўмиш удуми, марҳумнинг қайта тирилишида от-қуёш тангриси ёрдам беради, деган эътиқод, ишончларга таянади. Бу ўринда сак ва массагет қабилаларида отни қуёш шарафига қурбонлик қилишгани ҳақидаги юнон тарихчиларининг ёзма маълумотларини эсга олиш кифоя. Ғиркўк образини ибтидосида айни ишонч-эътиқодлар ҳам ўз ифодасини топган.

Фойдаланилган адбиётлар рўйхати

1. М. Саидов, М. Муродов, Ш. Хўжаева. Қимматбаҳо достонлар // Гўрўғлининг туғилиши. Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1967. – 319, б.

2. “Қундуз билан Юлдуз”. Булбул тароналари. III т., Тошкент., Фан. 1972. – 279. б.

3. Ўша асар. – 280. б.

4. Ўша асар. – 281-286. б.

5. Ҳ. Зариф. Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар. // Жанговор от образининг қадимий асосларига доир. // Пўлкан шоир. Фан. Тошкент., 1976. – 65-88.

6. ўша асар. – 66-70. б.

7. М. Сейидов. Азарбайжан мифик тафаккурунун гайнаглары. – Бакы: Йазычы, 1983.– 281.б.

8. Ш. Турдимов. Олам яхлитлигининг бадиий тимсоли.// Соғлом авлод учун.– Тошкент, 1997.–№9-10.–Б.24-26; Қуёш йўли манзиллари// Соғлом авлод учун.–Тошкент, 2000.–№7-8.–Б.26-35; –№9-10.–Б.42-47;–№11.– 35-41., Гўрўғли номи хусусида//Ўзбек тили ва адабиёти.–Тошкент,2000.–№3.–62-65.

9. ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв № –1439. – 20. б.

10. Ҳ. Зариф. Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар. // Жанговор от образининг қадимий асосларига доир. // Пўлкан шоир. Фан. Тошкент., 1976. – 75-81.

11. Гўрўғлининг туғилиши. Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1967. – 185-186. б.

Бойсун халқ тақвимида наврўз байрами удумлари

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
бўлим мудири, филология фанлари доктори, профессор Маматқул Жўраев

Ўзбек халқ ижодиётининг кўплаб қадимий анъаналарини ўзида сақлаб келаётган Бойсун туманида фольклор, ҳунармандчилик ва амалий санъатга доир бой материаллар мавжуд. Ана шу беқиёс бадиий тафаккур ёдгорликлари тизимида аждодларимизнинг космогоник, астрологик ўарашлари ва вақт ҳисоби билан боғлиқ ҳаётий тажрибалари асосида келиб чиққан халқ тақвими муҳим ўрин тутади.

Бойсун туманидаги Назари қишлоғида тақвим юритувчиларпни *«ситорашунос»* дейишар экан. Улар юлдузлар ҳаракатига, ой ва қуёшга қараб вақтни айтиб беришган. Авлод қишлоғида халқ тақвимини биладиган кишиларни *«дўғаллар»* дейишади. Халқ қарашларига кўра, ой давомида об-ҳавода бирор аломат содир бўладиган кунларга дўғал дейилади. Ҳар бир ойнинг 9, 18, 27-кунида дўғал бўлади. Демак, ҳар бир ойда ҳар тўққиз кунда дўғал бўлади. Ўша кунлари табиатда ҳам бирор ўзгариш рўй беради, ё шамол бўлади, ё ёғин ёғади ё бўлмаса ҳаво бир ўзгаради. Бойсунликлар йил фаслларининг қандай келишини кузда табиатда рўй берадиган турли ҳодисалар, дарахтлар баргининг сарғайиши ва тўкилиши, қушларнинг учиб кетиш тартибига қараб аниқлашар экан.

Хусусан, бойсунликлар халқ тақвимида наврўзни байрамини нишонлаш муддатини аниқлашнинг турли хил усуллари мавжуд бўлган. Халқ тақвимини яхши биладиган тажрибали ҳисобдонлар осмон ёритқичларининг ҳолати, табиатнинг кўкламга хос белгилари ва қушларнинг учиб келиш муддатларига, ўзлари истиқомат қиладиган ҳудуднинг жўғрофий тузилиши ва рельефидан келиб чиқиб, муайян табиий белгиларга қараб йилбоши қилинадиган кунни белгилашга ҳаракат қилишган. Масалан, Бойсун туманидаги Назари, Айлангари қишлоқларида йилбоши - наврўз байрами ўтказиладиган кун, яъни қуёшнинг ҳамал буржига кириши жануб томондаги чўққида ўсаётган учта асрий арчага қараб аниқланган. 1958 йилда туғилган Исмоил ака Нуриллаевнинг ҳикоя қилишича, Назарининг қибласидаги тоғ устидаги Бинивосеъ деган чўққида бир белгили арча бор. Ҳар йили қуёш ўша белгили арчага келса, йилбоши қилинади. Қишлоқда буваларнинг бир белгили жойи бўлган, ҳут ойи охирлаб қолганида улар ўша жойда тўпланиб ўтириб қуёшнинг арча ортига ботишини кузатганлар.

Назари қишлоғида яшовчи 1949 йилда туғилган Ризо ака Исаев бу ҳақда қуйидагиларни ҳикоя қилади: “Уч арча ўсаётган тоғнинг олдидаги чўққида бир катта заранг дарахти ўсарди. Биров кесиб кетганми, ё ўзи йиқилганми, билмадим, ҳозир унинг кундаси омон қолган, холос. Ён-веридан шох-шабба чиқариб, ҳурпайиб турибди. Қуёш ўша заранг дарахтининг орқасига ботгандан кейин эртаси куни ҳут ойининг биринчи куни ҳисобланади. Бу кун назариликлар шевасида “ҳутка” дейилади. Ҳут ойи охирлаб қолганида чоллар қуёшнинг ботишини кузатадилар. Бу қишлоқда қуёш қуйи тарафдаги тоғларнинг орқасига ботади. Қуёш ана ўша уч арчанинг биринчисидан ботган куни “*эртага қозон тўлди*” эълон қилинади. Эртаси куни қуёш ўртадаги арчадан ботади ва кейинги куни йилбоши қилинади. Қуёш ўртадаги арчадан ботганининг эртасига қишлоқ ҳисобдонлари биринчи ҳамал киради, дейдилар” (“Бойсун” халқаро фольклор экспедициясида 2003 йил 25 октябрь куни ёзиб олинган).

Йилбоши тантана қилинадиган кунни аниқлашда тоғдаги уч арчанинг белги қилиниши ва унинг орқасидан қуёш ботишига қараб ҳут ва ҳамал ойларининг ўрин алмашишини билиш анъанасининг тарихий асослари ғоят қадимийдир. Чунки Фарғона водийсидаги Саймалитош қоятошларидан бирида учта қуёш бошли одамчалар тасвирининг туширилганлиги шундай хулоса чиқаришимизга асос беради.

Археолог олим Ю.Н.Голодухиннинг аниқлашича, учта “қуёш одам” тасвири Саймалитошдаги Жанубий чўққи олдидаги тошлардан бирига чизилган бўлиб, уларнинг тагига ой фазаларининг ҳолатини акс эттирувчи белгилар ҳам туширилган. Бу тошнинг

петроглиф туширилган тарафи йил бўйи деярли офтоб “юзини кўрмас”, фақат ёзги “қуёш туриши” пайтида ўша “қуёш одам”чалар суратига нур тушар экан (Голодухин Ю.Н. Вопросы классификации и духовный мир древнего земледельца по петроглифам Саймалы-Таша // Первобытное искусство. - Новосибирск: Наука, 1971. С.188-189).

Бизнинг фикримизча, деҳқончилик маданияти ҳийла эрта тараққий этган қадимги Фарғона деҳқонлари баҳорги ва кузги тенгкунлик, ёзги “қуёш туриши”, яъни энг узун кун ҳамда қишки “қуёш қантарилиши” ёки энг қисқа кун муддатлари келганда Саймалитошда муайян мавсумий маросимларни ўтказиб, қуёш культига сиғинишдан иборат ритуалларни бажаришган. Жанубий чўққи остидаги тошда тасвирланган “қуёш одам” образининг учталиги эса, назаримизда, ёзги “қуёш туриши” вақтини аниқ белгилаш мақсадини кўзда тутган. Чунки ўзбек халқ тақвимида қуёш ҳаракати билан вақт манзилларини аниқлашда учлик мезонига амал қилиш анъанаси мавжуд.

Саймалитошнинг Жанубий чўққиси олдидаги тошга чизилган учта “қуёш одам” тасвири тақвимий белги вазифасини бажарган бўлиши керак. Қадимги деҳқонлар қуёш нурининг ана шу рамзий чизгиларга тушишига қараб ёзги “қуёш туриши” муддатини белгилаганлар. Қуёш нури ўртадаги суратга тушган куни деҳқончилик учун жуда зарур бўлган сувнинг мўл-кўл бўлишини, дарё ва сойлар тўлиб-тошиб оқишини сўраб маросим рақсларини ижро этишган.

Жанубий чўққи остидаги қояга чизилган “қуёш одамча”лар бошининг ўртасида қўшув аломати акс эттирилганлигини аниқлаган Ю.Н.Голодухин “қадимги деҳқонларга дунёнинг тўрт томони (шимол, ғарб, жануб, шарқ) ҳақидаги тушунчалар маълум бўлган” деган хулосага келади. Бизнинг фикримизча, қоятош суратлари ва чизгиларидаги қўшув ҳамда крест аломати аслида космогоник тимсол бўлиб, моҳиятига кўра қуёш рамзидир. Зеро, Саймалитош петроглифларини тадқиқ этган А.Н.Бернштам бу ердаги қоятошлардан бирида учта “шамсий белги” акс этган чизгилар мавжудлигини аниқлаган эди (Бернштам А.Н Наскальные изображения Саймалы Таш // Этнография. – 1952. - №2. С.63 (13-сурат)). Бу петроглифларнинг учаласи ҳам доирасимон шаклда бўлиб, иккитасининг ўртаси қўшув аломати билан бўлинган бўлса, учинчисининг орасига иккита қўшув белгиси чизилган.

“Қуёш одамча”лар тасвири чизилган бу қоятошлар қадимда муайян мифологик ритуаллар, хусусан, деҳқончилик маданияти билан боғлиқ маросимлар, қуёш тангрисини шарафлаш удумлари ўтказиладиган муқаддас жойлардан бири бўлган. Фикримизча, Саймалитош петроглифларидаги “қуёш юзли” одамчалар қадимги Фарғона деҳқонлари топинган шамсий маъбудларнинг қоятошларга чизилган образи бўлиши керак.

Бинобарин, фасллар алмашиниши, баҳор келиши, йилбоши байрамини тантана қилиш муддатини муайян тоғ чўққиси, бирорта белгили қоятош ёки тоғда ўсадиган дарахтларга қараб аниқлаш анъанаси жаҳоннинг бошқа халқлари орасида ҳам қайд қилинган. Хусусан, Доғистонда яшовчи аварлар баҳор келганлигини қуёшнинг Кебади чўққисидан чиқиши ҳамда Зуҳро юлдузининг Рекъаге дарёси қуйиладиган Цивали охьоба дарасига ботишига қараб аниқлаганлар. Ахвах халқи таркибига мансуб этнослардан бири – инанинлар “Лъанили хиарима” яйловининг ҳамма жойига қуёш нури тушишини баҳор белгиси деб ҳисоблашган. Яйловнинг офтоб шуъласидан нурафшон бўлганини кўрган жарчилар кўклам келганлигини, экин-тикин ишлари, никоҳ тўйлари ва бошқа хайрли тадбирларни бошлаш вақти келганлигини элга маълум қилганлар (Лугуев С.А. Народный календарь и счет времени у ахвахцев (XIX – нач. XX в.) // Календарь и календарные обряды народов Дагестана. – Махачкала, 1987. С10). Дарғинлар яшайдиган Хуршини қишлоғида эса «қуёш Цугнин тоғи ортидан чиққан куни баҳор бошланади» (Ганиева А.М. Общность и национальное многообразие дагестанских календарно-обрядовых песен (зимне-весенний цикл) //

Календарно-обрядовая поэзия народов Северного Кавказа. – Махачкала, 1988. С.10), дейдилар.

Баҳор фаслининг бошланиш муддатини қуёшнинг у ёки бу тоғ, чўққи, қоятош, дара томондан чиқишига қараб аниқлаш анъанаси билан боғлиқ фенологик қарашлар қўмиқ, агул, лак ва табасаранларга ҳам маълум бўлган (*Қаранг*: Гаджиева С.Ш. Кумыки. Историко-этнографическое исследование. – М., 1961. С.21; Магомедов Р.М., Дзагурова В.П. К истории земледелия в Дагестане. – Махачкала, 1969. С.18-19; Булатова А.Г. Лакцы. Историко-этнографические очерки. – Махачкала, 1971. С.45; Сельскохозяйственный календарь Дагестана // Вопросы истории Дагестана. – Махачкала, 1974. С.184, 199-201, 210).

Наврўз-йилбошидан аввалги чоршанба куни «чоршанбаи сури» маросими қилинади. Уч жойда олов ёқадилар ва қишлоқ аҳли ана шу уч жойда оловдан ҳатлайди. Бу маросим гуноҳлардан фориғ бўлайлик, янги йилимиз мўл-кўл келсин деган ниятда қилинади. ¡тган йилги ҳамма ёмонликлар куйиб кетсин дейдилар.

Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Назари қишлоғида йилбоши куни қишлоқ аҳли бир жойда тўпланишиб, баҳамжиҳат бўлиб байрамона таом пиширишади. Таом ейилгач, фотиҳа ўқилади ва «тухум уриштириш» бошланади. Бунинг учун ҳар ким тухумларни сувда яхшилаб қайнатиб пиширади ва қизил, сариқ, кўк рангга бўяб олиб келади. Турфа рангга бўялган тухумларни чўнтагига солиб олган ёшлар, йигит-яланглар, болалар бир-бирлари билан тухум уриштирадилар. Кимнинг тухуми пачоқланса, у ютқазган ҳисобланади ва пачоқ бўлган тухумни ҳарифига беришга мажбур бўлган.

Биз 2003 йилда Бойсун туманида фольклор экспедициясида бўлганимизда, Назари қишлоғида наврўз билан боғлиқ қизиқарли халқ ўйинлари сақланиб қолганлигини аниқлаган эдик. Айтишларича, қуёш Назари қишлоғининг қуйи тарафидаги тоғ устида ўсадиган учта асрий арчанинг биринчисидан ботиб, йилбошига белги бергандан кейин қишлоқнинг ёши улуғ, пиру бадавлат кишилари ҳар бир уйга кириб, хонадон аҳлини йилбоши билан қутлайдилар ҳамда уй эгаларига соғлиқ, қут-барака тилайдилар. Ўша оқшом қишлоқда *«Қозон тўлди»* деган одат қилинади. Эртаси куни ҳамма биргалашиб байрам қилади. Буни *«йилбоши»* дейдилар. Кураш, чиллик ўйинлари бўлади.

Наврўздан кейинги уч кун ичида Назарида болалар, йигитлар *«бўри ўйини»* деган бир ўйинни ўйнайдилар. Улар ниқоб киядилар, соқол-мўйлов қиладилар. Бўриникига ўхшаган қулоқ ясаб киядилар. Тўнларининг орқасини йиғиштириб, бураб дум қиладилар. Бу ўйиннинг номини *«Гургургак», «Бўри келди»* деб ҳам айтайдилар. 10-18 ёшгача бўлган болалар ва ўсмирлар юқоридагича кўринишга кириб, уйма-уй юрадилар. Ҳар бир уйга борганда қўшиқ айтадилар Уй эгаси чиққанида уни ҳалиги «дум»и билан урадилар. Ҳар бир уй олдида икки-уч минут ўйин-кулгу қиладилар. Болалардан иккитаси халта кўтариб юради. Бекалар чиқариб берган нарсаларни ўша халталарга соладилар. Қишлоқни айланиб чиққач, тўпланган нарсалардан бирорта таом пишириб, биргалашиб ейдилар ва уй эгаларининг ҳақига дуо қиладилар. Ортиб қолган нарсаларни фақирларга тарқатадилар. Назариликлар бу ўйин ўйналаётганда «*Бўри келди - файз келди*» дейдилар.

Ҳамалнинг тўртигача, яъни уч кун давомида ўйин-кулгу қиладилар. Учинчи кундан бошлаб ҳамма далага, боққа чиқиб кетади. Агар ўша куни ёмғир ёғса ҳам нимадир иш қилиб, деҳқончилигини бошлаб келади ёки боғига бориб ишлайди (Муаллифнинг дала ёзувлари. 2003 йил 23 октябрда 1958 йилда туғилган Исмоил Нуриллаевдан ёзиб олинган).

Бойсун туманининг Назари қишлоғида наврўз байрамида «бўри келди» ўйини ўйналиши бежиз эмас. Чунки турк олими Абдулҳолиқ Жойнинг маълумотларига қараганда, қадимги туркийлар наврўзни “бўзқурт куни” деб ҳам аташган экан (Cay Abdulhalik. Turk ergenekon bayrami Nevruz. – Ankara, 1984. P.7). Маълумки, азал-азалдан бўрини муқаддас жонивор сифатида эъзозлаб келган туркий қавмлар назарида қиш-қировли кунлар ўтиб,

тўкин-сочин кўклам келиши ҳам ана шу мўътабар жонивор ҳомийлиги маҳсулидир. Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Назари қишлоғида «ҳалинчак» учиш одати «аймола учиш» дейилади. Шу қишлоқлик Ризо аканинг айтишича, наврўз - йилбоши куни ҳамма ҳалинчак учади. Хотин-қизлар бир боққа бориб, мевали дарахтларга ип боғлаб *«аймола» - ҳалинчак* учадилар. Эркаклар бўлак, хотин-қизлар бўлак ўйин қиладилар.[38]

Шундай қилиб, анъанага кўра, ҳамалнинг тўртигача, яъни уч кун давомида ўйин-кулгу қилишган. Учинчи кундан бошлаб ҳамма далага, боққа чиқиб кета бошлаган.

Хуллас, халқ фенологик тақвимининг Бойсун туманида сақланиб қолган бундай ўзига хос маълумотлари жиддий тўпланиши ҳамда этнографик ва фольклористик нуқтаи назардан ўрганилиши лозим.

Празднично –обрядовая культура башкирского народа (по материалам экспедиций последних лет)

Г.В. ЮЛДЫБАЕВА,
Ордена Знак Почета Институт истории, языка и литературы Федерального государственного бюджетного научного учреждения УФИЦ РАН, Уфа, Башкортостан

Башкирский народ все еще празднует те же праздники, что праздновали их далекие предки много веков назад. “Башкиры – один из тех народов, которые в силу определенных исторических условий сохранили в большей мере, чем ряд других народов, свою празднично-обрядовую культуру, различные жанры устного народного творчества, музыкально-хореографического фольклора и декоративно-прикладного искусства” [Нагаева, 1999. С.4]. Народные праздники восхищают чувством благодарности и почтения людей к природе, к обычаям предков, друг к другу. Башкиры объясняют происхождение своих праздников так: “Когда был создан мир, расселились люди в разных местах и стали жить-поживать. Каждому народу был дан свой язык, своя одежда, своя пища. Когда все необходимое было уже распределено, бог оповестил все народы: "В такой-то день прибудьте получить свои праздники". Каждый народ отправил к богу своих людей. Бог каждому раздал по пять разных праздников. По пути домой у башкира сломалась ось телеги, тогда он один за другим передал свои праздники соседям, а сам бросил телегу и отправился дальше верхом на коне. Повсюду начались празднества, веселье, смех да песни. И только на башкирской земле тишина и покой. Башкиры решили еще раз отправить к Богу этого человека. “Кончились у меня праздники. Если вам праздники нужны, приглашайте гостей. Каждый гость принесет с собой свой праздник”, – ответил Бог. С тех пор приглашение в гости стало у башкир народным обычаем. Пришел гость, значит, пришел в дом праздник” [БНТ].

У башкир, как и у многих народов, праздники связаны с временами года, поэтому башкирский фольклорист К. Мэргэн называет их сезонно-временными [Мэргэн, 1981. С.34]. Праздники обычно проводились на лоне природы и семантика праздников была связана с идеей плодородия, почитания природы, растительности, птиц.

Цикл календарных праздников башкир начинался с общетюркского праздника «Навруз». Праздник нового дня, день поклонения Солнцу проводился в марте, когда день равнялся с ночью (с 22 по 28 марта). В день Навруза в каждом доме готовили специальное блюдо: растолченную в деревянной ступе пшеницу раскладывали на отваренное кусками мясо. С раннего утра начиналось хождение детей и молодежи по домам стариков и пожилых людей. Заходя в дом, они приветствовали стариков, с почтением слушали благословение хозяев.

[38] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2003 йил 23 октябрда ёзиб олинган.

Святым долгом считалось также посещение тех, кто вернулся из дальних странствий. Празднично одетые, все ходили по улицам с песнями, танцами. В старину делали большую соломенную куклу, украшали различными лоскутками и, произнося благопожелания, сжигали. Особенно счастливыми почитались бракосочетания и семейные торжества, приуроченные к Наврузу [БНТ, 2010. С.202].

В конце марта, по случаю пробуждения природы, башкиры справляют праздник «Ҡарға бутҡаһы» («Воронья каша»). Проведение праздника "непосредственное обращение к воронам, природе с просьбой даровать благополучие в новом году" [Нагаева, 1999. С.46]. По словам информантов, в празднике участвуют женщины и дети. Дети собирают с каждого дома крупу, молоко, масло, сахар, яйца и зазывают всех на праздник. Народ собирается на поляне, недалеко от деревни. Зажигается костер, и в большом казане заваривают кашу. В некоторых местах варят не кашу, а "әүмәлә" или "саламай", блюдо изготавливаемое из сметаны с мукой [7]. Остатки пищи оставляют воронам. "Основные идеи культуры обрядовой пищи восходят к магии плодородия и к архаичной семантике как средству общения и установления контактов. Обильная пища должна была сопутствовать обильному дождю, урожаю, плодородию почвы".[БНТ, 2010. С.26]. После трапезы играют народные игры, поют песни, танцуют. Пляски пользовались огромной популярностью на всех празднествах.

В каждом регионе "Ҡарға бутҡаһы" отмечается по-разному. Где-то ограничиваются играми, плясками и праздничной трапезой за общим столом. А где-то совершают жертвоприношения. В наши дни празднество слилось с обрядом "Ямғыр теләү"(Зазывание дождя), и одним из главных ритуалов считается зазывание дождя. Обряд сопровождается чтением молитв, произнесением приговоров, заговоров, обливанием водой, купанием.

В апреле башкиры отмечают праздник "Ҡар һыуына барыу" (За талой водой). Жители определяют место, где можно брать воду(снег). В празднике принимают участие все желающие. По словам информантов, эта вода очень полезна, она оказывает благотворное действие, как на людей, так и на животных, даже в народе называют "водой "зам-зам". В этот день все устраивают праздник, пьют чай с блинами, поют и танцуют [6].

"Кәкүк сәйе" (Кукушкин чай) представляет собой своеобразную встречу весны и приходится на так называемый месяц кукушки. Праздник проводится в июне месяце. Как говорят информанты, в это время голос кукушки становится особенно звонким. Это – женское празднество. Оно проводилось на горе или у реки. Женщины, девушки пили чай, пели песни, танцевали, играли, гадали. Кому-то кукушка отсчитывала, сколько лет осталось жить, как скоро выйдет замуж или получит весть, либо избавится от болезни. Перед уходом домой, остатки пищи оставляли кукушке.

В 2007 году в Аскинском районе Республики Башкортостан записана версия названного обряда: "У нас каждый год устраивали этот праздник. Проводилось после первого кукования кукушки. Выходили только женщины. Пели песни, играли, занимались рукоделием. На празднестве чрезвычайно популярны были песенно-плясовые игры. В основном играли "Общий круг". Все, взявшись за руки, вставали в круг, и плясали. Пляска сопровождалось такмаками" [5]. Популярен был праздник в годы войны. Жены солдат сравнивали свою судьбу с жизнью одинокой кукушки. Искусствовед Р.С.Сулейманов в своей монографии упоминает весенний обрядовый праздник: «весной на лоне природы солдатки устраивали своеобразный пикник. Там они обменивались впечатлениями. Пели песни, а иногда и куковали, подражая голосу кукушки. Излив на празднике все, что у них накипело в сердце, они получали душевное успокоение и поздно вечером возвращались домой» [Сулейманов, 1995. С.139].

Народ ценил пользу лекарственных трав, ягод, плодов деревьев которые дает природа. От голода, засухи и бедствий людей спасала природа, а в праздники природа радовалась вместе с

народом. Например, у башкир есть “Ҡузғалаҡ байрамы” (Праздник щавеля). Этот праздник проводится весной, на первые плоды природы, щавеля. По словам информантов, если весной пробуешь первую зелень весны, выражаешь благодарность природе и не будешь весь год болеть. В честь праздника забивалось животное. Праздник сопровождался исполнением танцев, песен, играми.

В Гайском районе Оренбургской области нам удалось записать обычай “Баш ашы”. Раньше до весенних торжеств хранили головы забитых животных. В этот день близких родственников, соседей приглашают на аят (молитву), как говорит информант, “баш ашына саҡырабыҙ”. Головы животного варят, ровно делят и всем присутствующим раздают. После читают аят (молитву), желают благополучия дому, хозяевам, плодовитости животным [3].

После весенних полевых работ проводился праздник Һабантуй (һабан – плуг, туй – праздник). Сабантуй отмечается после завершения весенних полевых работ. Празднование сабантуя было большим событием, к нему долго готовились. Он включает в себя различные обряды, игры, соревнования. Перед праздником мужчины ходили с длинном шестом (ҡолға) по деревне собирали подарки для победителей в состязаниях и народных играх: вышитые платки, полотенца, скатерти, рубашки, ленточки и т.д. Сбор подарков обычно сопровождался песнями, шутками. Подарки привязывали к палке. Самым почетным подарком считалось вышитое национальным узором полотенце. Для этого девушки, молодые женщины готовили подарки всю зиму – ткали, шили, вышивали. Каждой хотелось, чтобы, именно ее полотенце стало наградой самому сильному батыру – победителю в национальной борьбе “Куреш” или в скачках.

В день сабантуя люди с утра шли на майдан, недалеко от деревни. Одевались во все самое лучшее, те, кто приезжал на подводах, вплетали в гривы лошадей разноцветные ленты, дугу обертывали цветной тканью, к дуге подвешивали колокольчики. Кульминацией праздника был майдан, это – национальная борьба «Куреш» и конные скачки. Праздничное веселье продолжалось весь день, а молодежь гуляла до утра. “Раньше у нас сабантуй проводился два раза в год, в первый раз, после посева, назывался “Оло имән”, во второй раз, после осенних работ – “Оло ҡор”. Народ в этот день праздновал от души, везде готовили угощения для гостей. Пели, плясали, играли, проводились разные состязания. Победителю дарили вышитое полотенце и платочек молодой снохи”, – рассказывал информант [4].

Со временем сабантуй пережил изменения, праздник после весеннего сева отмечают, сначала в деревнях, затем в районах и в городах республики. В этот день весь народ собирается майдан, увидеть парад хозяйств сельских поселений, праздничное театрализованное представление под открытом небом с обычаями и традициями, конными скачками, национальной борьбой, выступлениями ансамблей старинных инструментов и фольклорных групп.

В разных районах Башкортостана бытовали праздники, которые обладая единой формой проведения, имели различное содержание. Так, сабантуй проводился после окончания посевных работ; майҙан (майдан) знаменовал наступление лета; бәйге (байге), по свидетельству Н.В. Бикбулатова, праздновался в скачках, борьбе; джиин (йыйын) справлялся в честь успешного завершения собрания племен и родов [Нагаева, 1999. С.10]. Йыйын означал “съезд представителей целой волости или рода, а то и нескольких родов, на котором решались важные политические вопросы” [Руденко, 1925. С.271]. С течением времени, йыйын потерял свой первоначальный смысл, обрел форму сабантуя.

Как показывают экспедиционные материалы, осенью северо-восточные башкиры уже несколько десятилетий справляют праздник “Быкрау” (Покров день – день Пресвятой Богородицы). Этот праздник заимствован у русских. Покров считался русскими крестьянами днем перелома в годичном круговороте жизни. С этого дня, по их представлениям,

начиналась зима. В “Быкрау” молодежь заранее договаривается, где и у кого будут собираться. В вечерние время, ближе к ночи, парни “добывают” чью-нибудь курицу, гуся или любую другую живность и режут вечером. Девушки, в договоренном заранее доме, накрывают на стол и ждут парней. Парни отдают девушкам живность, они, в свою очередь, готовят из нее блюдо. Играют в различные игры, поют песни, танцуют. Трапеза длится всю ночь. Это праздник, открыв сезон посиделок после нелегких летних и осенних полевых работ, знаменовал начало долгой зимы [Шарапова, 2011. С. 82; 13].

Нардуган, один из древних праздников, в переводе с тюркского – начало нового года, с персидского – новый год. В этот праздник в одном из больших домов собирались гости, каждый приносил с собой угощение: мясо, масло, лапшу, пшено. Дети ходили по домам и распевали благопожелания. В каждом доме хозяева давали им гостинцы, различные угощения или пшено для приготовления каши. На улице в это время устраивались игры, увеселения. Старики проходили по улице, вознося хвалу Аллаху, девушки гадали на свою будущую судьбу. На другой день начинались хождения по домам. Праздник длится неделю [БНТ, 2010. С.200].

В настоящее время у башкир проводятся и новые праздники: “Шәжәрә байрамы” (Праздник шэжэрэ), “Һаумыһығыҙ, ауылдаштар!” (Здравствуйте, односельчане!). Цель этих праздников сохранение национальных традиций, укрепление семейно-родственных отношений, духовное воспитание подрастающего поколения, они являются поводом для общения и сближения.

В наши дни праздничной культуре башкирского народа устойчивое место занимают исламские праздники. Самым значительным из них является “Ураза-байрам”, “Курбан байрам”. Ураза-байрам отмечается по завершении тридцатидневного поста в месяц рамазан. В этот день мусульмане с утра идут в мечеть на утренний намаз, вечером устраивается праздничное застолье. Во время гостеваний исполняются мунаджаты (мөнәжәт) – песни религиозно-этического характера.

Курбан-байрам, праздник жертвоприношения: пророк Ибрагим попытался принести в жертву Аллаху своего сына. За эту добродетельность и преданность Бог вознаградил Ибрагима, послав ему для этой цели барашка. Отмечается через 70 дней после празднования Ураза байрам, на 10 день двенадцатого месяца лунного календаря мусульман. Длится он на протяжении 3–4 дней. В дни праздника близким, друзьям и родственникам стараются сделать подарки, стараются посещать родных и близких знакомых, так как посещение считается благословенным и желательным.

Таким образом, праздничная культура башкир не только сохраняется, но и обогащается как за счет преданных забвению в советское время и возрождаемых в современных условиях праздников, в первую очередь исламских, так и заимствования у других народов, в частности русских.

Литература и информанты

1. Башкирское народное творчество. Легенды и предания.
2. Башкирское народное творчество. Т.12: Обрядовый фольклор // Сост., вступ. ст., коммент., глоссарий Р.А.Султангареевой, А.М.Сулейманова. Уфа: Китап, 2010. С. 202.
3. Записано Г.В. Юлдыбаевой от М.М. Ишанбаевой(1926 г.р.), 4 кл. образования, 6 детей, работала в колхозе, Оренбургская область Гайский район.
4. Записано Г.В.Юлдыбаевой в 2005 году в Янаульском районе(д.Акылбай) от М.С. Газетдиновой (1925 г.) / Современное состояние народного творчества башкир северного Башкортостан //Авт.-сост. Г.В.Юлдыбаева. Уфа: Деловая династия, 2008. С.84.

5. Записано Г.В.Юлдыбаевой в 2007 году в Аскинском районе(д.Кубияз) от Ф.М. Гариповой (1938 г.) / Современное состояние народного творчества башкир северного Башкортостан //Авт.-сост. Г.В.Юлдыбаева. Уфа: Деловая династия, 2008. С.85.

6. Записано Г.В.Юлдыбаевой в 2009 году в Бурзянском районе(д.Магадеево) от Н.М. Саяховой (1937 г.р.) / Материалы экспедиции – 2009: Бурзянский район. Уфа: Деловая династия, 2011. С.108.

7. Записано Г.В.Юлдыбаевой в 2009 году в Челябинской области Сосновском районе(д.Чишма) от Б.К. Хужиной (1924 г.) / Фольклор Челябинских башкир. Материалы и исследования. – Уфа, 2012. С.62.

8. Кирей Мэргэн. Башкирское народное творчество. Уфа, 1981. С.34.(на башк. яз.)

9. Нагаева Л.И. Башкирские народные праздники, обряды и обычаи. Уфа: Китап, 1999. С.4.

10. Руденко С.И. Башкиры. Опыт этнографической монографии. Быт башкир. Л., 1925, ч. 2. С.271.

11. Сулейманов Р.С. Жемчужины народного творчества Урала. Уфа, 1995. С.139.

12. Шарапова И.Р. Башкирские народные праздники как социокультурный феномен. Уфа: РИЦ БашГУ, 2011.

13. Записано Г.В.Юлдыбаевой в Свердловской области Нижнесергинском районе(д.Уфа-Шигири) от З.Ш. Галяутдиновой (1931 г.) / Духовное наследие: фольклор свердловских башкир. Уфа, 2008. С.180.

Хорижий ва ички туризим манбасига асос бўлган “Тешиктош”, “Амир Темур”, “Мачай” ғорлари

Саматов Шомат Бердиевич,
Термиз давлат университети фалсафа фанлари доктори, профессор

Ибтидоий давр тарихи тўғрисида сўз борар экан, дастлаб кишининг пайдо бўлиши ва унинг эволюцияси масаласига дуч келамиз. Бу мавзу антропология маълумотлари асосида, хусусан бу фаннинг антропогенез, яъни кишининг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳақидаги таълимот деб аталадиган бўлими маълумотлари асосида ўз тасдиғини топади.

Жаҳон фанида энг қадимги археология маълумотлари муҳим аҳамиятга эгадир. Ибтидоий одамлар ер юзидан йўқ бўлиб кетганлар. Бироқ ернинг юқори қатламларида ибтидоий одам фаолиятининг моддий қолдиқлари – унинг иш қуроллари, яроғ-аслаҳалари, уйлари, жиҳозлари, қисман кийимлари, тасвирий санъат асарлари, топиниш буюмлари ва ҳоказолар, ниҳоят, ёввойи ва уй ҳайвонларининг суяклари бирин-кетин, қаватма-қават бўлиб кўмилиб сақланиб қолган.Шундай қилиб, ер ибтидоий даврнинг ўзига хос архиви бўлиб келган. Бойсун замини ана шундай ноёб архивлар сирасига киради, буни биз Тешиктош ғори, Амир Темур ғори, Мачай ғори мисолида баён этмоқчимиз.

Тешиктош ғори географик жойлашувига кўра Сурхондарё вилояти Бойсун туманидаги Юқори Мачай қишлоғининг Зовталашгансой дарасида, денгиз сатҳидан 1500 м. баландликда жойлашган. Ғорнинг шипи тешик, номи ҳам шундан, кириш қисми шимолий-шарқ томонга қараган бўлиб, баландлиги 7 м., эни 20 м. узунлиги 21 м. Унинг умумий майдони 300 кв. м. бўлиб, шундан 100 кв. м. жойи неандерталлар яшаганлигидан гувоҳлик берувчи археологик материалларга эга. Тешиктош ғорини биринчи марта машҳур археолог олим А.П.Окладников ўрганган (1938-39). Тешиктош ғори 5 та маданий қатламдан иборат бўлиб, бу манзилгоҳ бир неча маротаба тарк этилганидан далолат беради. Ғорнинг ҳар бир қатламида биттадан ва

баъзиларида иккитадан гулхан қолдиқлари сақланиб қолган. Гулханлар атрофида кўплаб тоғ эчкиси, буғу, сиртлон, айиқ, қуён ва ҳар хил қушларнинг суяк қолдиқлари, 3000 га яқин тош буюм. тош учириндисидан тайёрланган учбурчак шаклдаги 24 та қурол, қиркувчи ва тарашловчи сифатида ишлатилган 65 та қирғич, пайконлар, тош пичоқлар топилган. Бу топилмалар мустье маданиятига мансуб.

Мустье даври – илк полеолит даврининг энг сўнгги маданияти (милоддан аввал 150-40 минг йиллик). XIX асрнинг 60 – йилларида француз археологи Г.Мортилье Франциянинг жануби-ғарбидаги Ле-Мустье ғоридан суяк ва тош қуроллар топганлиги учун шу ном билан юритилади. Бу даврда яшаган одамлар неандерталлар номи билан фанга киритилган. Неандерталь скелет қолдиқлари (бош мия қутиси, қовурғаларнинг бўлаклари, елка ҳамда сон суяклари ва бошқа) 1856 йилда Неандерталь водийсида (ГФРнинг Дюссельдорф шаҳри яқинида, номи шундан олинган) топилган эди.

Тешиктош ғоридан эса неандерталь одамининг тўлиқ скелети топилган, чунки у ерда умуман нам тегмайди. Бу топилма ҳозирча жаҳонда тўлиқ скелет топилган ягона намунадир. Тешиктош ғори топилмаларининг энг қимматлиси 25 см. чуқурликдан топилган Тешиктош одамидир. А.П.Окладников томонидан топилган бу скелет кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрича 8-9 ёшдаги боланики бўлган. Бола дафн қилинган жой атрофида тоғ эчкисининг бир неча жуфт шохи ётган. Марҳумни қабрга турли буюмлар билан кўмиш, дастлабки диний тасаввурларнинг пайдо бўла бошлаганлигидан далолат беради. Тешиктош одами калла суягининг ҳажми катта (1490 $см^3$), унинг қопқоғи питекантрон ёки синантропникига нисбатан баландроқ. Бироқ ҳозирги болаларникидан пастроқдир.

Мустье даврида одамнинг жисмоний қиёфаси такомиллаша борган Неандерталь бўйи унча баланд бўлмаган (160 см.га яқин), мияси йирик (1700 $см^3$) лекин ҳозирги одамникига нисбатан содда тузилган. Кўзининг устида қалин бўртиғи бўлган. Машҳур олим, антрополог, археолог ва ҳайкалтарош, одамнинг калла суяги асосида қиёфасини тиклаш илмий мактаби асосчиси М.М.Герасимов ўзи ишлаб чиққан усул билан калла суяги асосида Тешиктош одамининг юз тузилишини тиклаган (1949). 1973 йили антрополог ва тарихчи, академик В.П.Алексеев Тешиктош одамини тўла ўрганиб, скелет қиз болага тегишли бўлиб, у инсон эволюциясининг неандерталь фазасига мансуб эканлиги ва Европа ёки Осиё гуруҳига киришини билдирган.

Тешиктошдан топилган одам қолдиғи жаҳоншумул аҳамиятга эга. Шу боис жаҳондаги барча тарих, антропология, ўлкашунослик музейлари экспонатлари бу топилмага суянади. Амир Темур ғори Сурхондарё вилояти Бойсун тоғи Юқори Мачай қишлоғи ҳудудидаги Амир Темур дарасида жойлашган бўлиб, ибтидоий одамлар манзилгоҳи бўлган жой. Даранинг Амир Темур номи билан аталишига сабаб ерли халқларнинг нақл қилишича бу ерга Соҳибқирон бобомиз қўним топган. У отини боғлаган арча дарахти доимо эъзозланиб келинган. Бугунга келиб қуриб қолган ўша арча ўтин сифатида кесилган.

Амир Темур ғори дунёга машҳур бўлган Тешиктош ғори билан жуда яқин. Шу сабабли Тешиктош ғорини текширган олим А.П.Окладников томонидан 1939 йили ўрганилган. Тешиктош сингари Амир Темур ғори ҳам мустье маданиятига мансуб неандерталларнинг маскани бўлган. Унда учта қатлам бўлиб, юқоридаги иккитаси янги тош даврига, энг қуйиси мустье даврига тааллуқлидир. Бу қатламда ўчоқ ва баъзи жойларида писта кўмирнинг қолдиқлари топилган. Амир Темур ғоридан Тешиктош ғоридагига ўхшаш қурол ишланган йирик қирғичлар, пластиналар, лаппаксимон нуклеуслар ва улардан учириб олинган тош парчалари чиққан. Шу билан бирга ғордан хилма-хил ҳайвон ва қушларнинг суяк қолдиқлари ҳам топилган. Амир Темур ғорида ибтидоий одамлар жамоа - жамоа бўлиб яшаган, овчилик ва теримчилик билан шуғулланган.

Мачай ғори Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманида Куҳитанг тоғи яқинида, Мачайдарёнинг ўнг қирғоғида, Юқори Мачай қишлоғининг бошланиш жойида жойлашган. Маҳаллий номи (ҳозир ҳам) “Қўрғон” деб аталиб келинган. Бу ҳақда турли ҳил афсоналар туқилган. Ривоят қилишларича қўрғоннинг ичи жуда кенг бўлиб, кўл бормиш катта миқдорда ҳазина бормиш, уни олиш мумкин эмасмиш, уни улкан аждар қўриқлармиш ва ҳоказо.

Мачай ғори Ўткир Исломов томонидан 1970-71 йилларда ўрганилди. Маълумки, ЎзР ФАнинг академиги Ў.Исломов мезолит даврини тарихий давр сифатида Марказий Осиёда биринчи бор очиб берган йирик олим сифатида Мачай ғорини чуқур ўрганиши натижаси сифатида 1975 йилда ўзининг “Пешера Мачай” (“Мачай ғори”) номли фундаментал монографиясини яратди. Олиб борган тадқиқотларининг натижаси сифатида 1978 йили докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Мачай ғорининг баландлиги 3,5-4м, узунлиги 8 м., кенглиги 10 м.га етади. Икки маданий қатламдан иборат. Устки қатлами мезолит (милоддан аввалги 12-6 минг йиллик) яъни ўрта тош даврига, тепа қатлам – сўнгги мезолит ва илк неолит даврига оид.

Мачай ғоридан меҳнат қуроллари, ёввойи ҳайвонларнинг суяклари, озиқ-овқат қолдиқлари чиққан. Ушбу маданий қатламнинг қалинлиги 40 см.га етади. Бу эса ғорда узоқ вақт давомида ибтидоий одамлар яшаганидан далолат беради. Меҳнат қуроллари тайёрлашда ёввойи ҳайвонларнинг суякларидан фойдаланилган. Қуролларни (тешкичлар, камон ўқлари) тайёрлаш жараёни бир мунча тезлашади. Бундан ташқари, тошдан тайёрланиши жуда қийин бўлган тешикли игна, понасимон ва тишли асбоблар ва бошқа қуроллар каби тамомила янги қурол шаклларидан фойдаланиладиган бўлган. Тош қуроллар, пайконлар, ботик тиғли қуроллар, кескичлар ва бошқа қурол турларининг сони ортган. Мезолит даври бошида Ўзбекистон ҳудудида одамлар чорвачиликдан хабардор бўлганликларидан далолат беради.

Народ и его благополучие а пословицах

Бакиров П.У.,
доктор филологических наук (ТерГУ, Узбекистан)

В настоящее время в Узбекистане наряду с решением социальных, экономических и политических задач повышенное внимание уделяется возрождению духовно-просветительских основ общества, упрочению развития межнационального, межкультурного и межрелигиозного отношений. В государственной программе “О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан”[39] в качестве приоритетного направления политики руководства республики в области работы с молодёжью определяется ее всестороннее воспитание.

Как отмечает глава государства Ш.М.Мирзиёев, «действительно, воспитание молодежи в духе национальных и общечеловеческих ценностей остаётся для нас вопросом, никогда не теряющим свою актуальность и значимость»[40].

В воспитании подрастающего поколения главную роль играют пословицы, являющиеся народной мудростью любого языка.

---

[39] Указ Президента Республики Узбекистан “О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан” // Народное слово. 2017. 8 февраля. №28.

[40]Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлигии ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови (Обеспечение верховенства закона и интересов человека – гарантия развития страны и благополучия народа). – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – Б.44.

Одна из главных тем в пословицах – это **народ и его благополучие.**

Основные приоритетные направления, предопределенные в современном обществе, исходят из главной идеи курса самостоятельного развития нашей страны и своей сущностью, философией, привлекательностью способствует более глубокому внедрению её в сердца и сознание людей. Достижениенародного благосостояния, создание народу достойных жизненных условий – одна из главных целей проводимых с первых дней независимости в нашей стране реформ. В основе любого обновления, любого преобразования в нашем обществе воплощена эта благая цель, служащая интересам человека, повышению его благосостояния, удовлетворению его нужд.

В пословицах разных народов говорится о человеке как о главной ценности всего существующего, о его назначении в жизни, месте в обществе и коллективе: «Лучше человека ничего не бывает» (хакасская); «Чуден свет – дивны люди» (русская); «Человек – самое ценное, что есть между небом и землей» (китайская); «Не бог, а сам человек прибавляет себе век» (украинская, белорусская); «Чтоб стать учёным, учиться надо, а человеком – родиться надо» (таджикская); «Все мы люди, все мы человеки»(русская)**;** «Одам боласи – элнинглоласи» (Ребенок человека – тюльпан народа) (узбекская); «Одам – гавҳар, қўли – гул» (Человек – драгоценный камень, руки – цветок) (узбекская); «Адам – дүниеніңажары, дүние – өмірдің базары» (Человек – украшение мира, мир – базар жизни) (казахская); «Стать человеком, велика ль удача, остаться человеком – вот задача» (кардино-балкарская пословица); «Человека ценят за нрав и добрую жизнь» (осетинская); «Человеческая жизнь дороже золотой жилы» (вьетнамская).

Мир и труд – вот источник благополучия. В любом случае человек должен трудиться. Ему плохо, когда он бездействует. Труд создал человека, он – основной источник его бытового обеспечения. Но создал не только человека, но и его язык, являющийся сосудом, в котором бережно сохраняются и целиком передаются различные идеи и представления того или другого народа. В процессе трудовой деятельности родились крылатые выражения – пословицы. Много пословиц отражают тему труда. В них говорится о труде, что он возвышает человека, как принято у узбеков «Меҳнатинсонниулуғлайди» (Труд облагораживает человека). У узбекского народа имеется множество пословиц, которые направлены на воспитание подрастающего поколения в духе благодеяния, честного труда, почитания, возвеличивания труда, трудолюбия: «Ер бойликнингонасибўлса, отаси – меҳнат» (Земля – мать богатства, труд – отец богатства); «Обрўтопамандесанг, камтарбўл, қаримайдесанг, меҳнатқил» (Если хочешь быть уважаемым, будь скромным, если хочешь не стареть, трудись); «Обрўнингонаси–меҳнат, отаси–саъйиҳаракат» (Мать уважения – труд, отец уважения – старания); «Етмишгўзалликнингбиттаси–меҳнат» (Труд – одна из семидесяти красот); «Сувсизҳаётбўлмас, меҳнатсиз–роҳат» (Без воды нет жизни, без труда нет удовольствия); «Меҳнатнингнони ширин» (Трудовой хлеб сладок); «Меҳнат эл бахтинитузар» (Труд составит счастье народа); «Меҳнатсизтурмуш – умргахиёнат» (Жизнь без труда – злоупотребление жизни); «Ишлагантишлайди, ишламаган бош қашийди» (Кто работает, тот ест, а кто не работает, тот чешет затылок); «Ишийўқнингризқийўқ» (У кого нет работы, у того нет еды); «Қўлиўйнамаганнингкўзиўйнар» (Кто не работает, у того глаза бегают); «Ишламаган – тишламас» (Не потрудишься – не поешь).

В некоторых пословицах узбекский народ выражает уважительное отношение к делу, работе: «Иш – инсоннинггавҳари» (Дело – жемчужина человека); «Ишдўстинг – жондўстинг» (Дело друга – душа друга); «Ишбошлаганда – эрмак, битмайқолса – эмгак» (Дело в начале – удовольствие, если остается незаконченным – затруднение).

Все народы единодушно утверждают, что труд составляет главную ценность жизни: «Дерево славится плодами, человек трудами» (азербайджанская); «Без труда не вытащишь и

рыбку из пруда» (русская); «Дай человеку рыбу – он будет сыт один день, научи человека ловить рыбу, – он будет сыт всю жизнь» (китайская). Пословицы высмеивают людей, нерадиво относящихся к делу, например, «Завқсизиш–шавқсизиш» (Невеселая работа – вялая работа) (узбекская).

Узбекский народ – трудолюбивый, об этом убедительно говорят народные пословицы: «Меҳнатваўқиш – оға-ини» (Труд и ученье – старший и младший братья); «Меҳнат, меҳнатнингтаги –роҳат» (Основа труда – наслаждение); «Меҳнат – роҳатнингпойдевори» (Труд – основа удовольствия); «Меҳнат – соғликгарови» (Труд – залог здоровья); «Меҳнат – эътиборгарови» (Труд – залог авторитета).

В отдельных пословицах высмеиваются лентяи, легковерные: «Прибежал на запах шашлыка, а оказалось – осла клеймят».

В узбекском народе лентяи получают всенародное осуждение: «Ялқовўзигаёв» (Лентяй – сам себе враг); «Ялқовгаюмуш – ёв» (Враг лентяя – работа).

Узбекский народ традиционно бережно относится к хлебу: «Нон – авлиё, ош – машойих» (Хлеб – чудотворец, пища – мудрые предки); «Нон – асли дон» (Хлеб – суть зерна); «Нон боласи – нон ушоқ» (Дитя хлеба – хлебная крошка); «Нон мўллиги – эл тўқлиги» (Изобилие хлеба – радость народа); «Нон қонбўлса, қон – жон» (Если хлеб станет кровью, то кровь – душой); «Нонгаэътибор – элгаэътибор» (Уважение к хлебу – уважение к народу); «Нонгаҳурмат – элгаҳурмат» (Почет хлебу – почет народу).

Жизнь немыслима без воды, запасы которой ограничены. Она является уникальным источником всего живого и растительного мира. Человек относится к воде с уважением и любовью, что и отражено во многих пословицах, например: «Сув – деҳқоннингқони, ер – унингжони» (Вода – кровь дехканина, земля – его душа); «Сув – ёруғлик» (Вода – свет); «Сув – зар, сувчи – заргар» (Вода – золото, поливальщик – ювелир); «Сувлик – бойлик» (Обилие воды – богатство); «Сувнингиши – ўпирмоқ, ўтнингиши – куйдирмоқ» (Дело воды – промывать, дело огня – сжигать); «Сувсиз ер – етим, молсиз эр – етим» (Без воды земля – сирота, без скота мужчина – сирота); «Сувсиз ер – жонсизжасад» (Земля без воды – человек без души); «Сувсиз ер – мозор, сувли ер – гулзор» (Земля без воды – могила, орошенная земля – цветник).

В пословицах отражено понимание хода природных явлений: «За каждым вечером следует утро» (турецкая), «Утро вечера мудренее» (русская).

Хозяйственная жизнь на селе немыслима без домашних животных: «Мол – жонимсадағаси, жон – оримсадағаси» (Скот – жертва души моей, душа – жертва авторитета моего). Особенно ценится лошадь: «От – йигитнингқаноти» (Лошадь – крылья джигита); «Чопқир от – ўткирпичоқ» (Резвый конь – острый нож).

Содержание многих казахских пословиц говорит о том, что хозяйственная деятельность, труд составляют основу жизни человека: «Еңбектүбі – береке, көптіңтүбі – мереке» (Основа труда – согласие, основа сбора большинства людей – праздник); «Бейнет, бейнеттүбі – зейнет» (Итог труда – награда); «Кәсіп, кәсіп – түбінәсіп» (Венец профессии – благополучие); «Ер дәулеті – еңбек» (Благосостояние мужчины – труд); «Еңбегіештің – күнікеш» (Для человека без труда – всегда поздний вечер); «Кіменбекетсе – солтоқ» (Кто трудится, тот и сыт); «Шыдамдыеңбек, алғыр ой – сеніңдосыңбіліпқой» (Посильный труд – твой настоящий друг).

Лень осуждается: «Жалқауөзінежау» (Ленивый – сам себе враг); «Еріншектіңісі –екі» (Труд лентяя – двойной).

В казахских народных пословицах имеются четкие указания на существенную роль животных в хозяйственной деятельности человека: «Жақсыат – жансерігі» (Хороший конь – спутник души); «Қойлы бай – қорлы бай, жылқылы бай – сылдыр бай» (Богатый овцами –

надежный богатый, богатый лошадьми – ненадежный богатый); «Жылқы – малдыңпатшасы, түйе – малдыңқасқасы» (Лошадь – царь среди домашнего скота, верблюд – лучший среди домашнего скота); «Біріншібайлық – денсаулық, екіншібайлық – ақжаулық, үшіншібайлық – бес саулық» (Первое богатство – здоровье, второе – подруга жизни, третье – скот).

Русский народ землю с любовью называет «землей-кормилицей», «землей-матушкой». Но сама «Земля трудом кормится»; «Человек трудится – земля не ленится, человек ленится – земля не трудится»; «Земля – тарелка: что на нее положишь, то и возьмешь»; «Земля – кормилица, а и есть просит».

Труд в русских пословицах получает самую высокую оценку: «Труд – основа всякого богатства»; «Труд – основа всего»; «Трудовая доблесть – сестра геройства»; «Человек славен трудом»; «Золото познается в огне, а человек – в труде»; «Коня узнают в езде, а человека – в труде»; «Дерево узнают по плодам, а человека – по делам»; «Бог труды любит»; «Без труда не вытащишь и рыбку из пруда»; «Талант без труда не стоит и гроша»; «Счастье и труд рядом идут»; «Для кого труд – радость, для того жизнь – счастье»; «Человек живет век, а его дела – два»; «Хорошая работа два века живет»; «Самым дорогим кажется то, во что вложен твой труд»; «Работай до поту, так и поешь в охоту»; «Человек трудится – земля не ленится, человек ленится – земля не трудится»; «С трудовыми руками, нигде не пропадешь»; «Чтоб в почете быть, надо труд любить»; «Благо людей в жизни, а жизнь в труде»; «Где труд, там и счастье»; «Землю солнце красит, а человека – труд»; «Работа веселит сердце человека»; «Рукам – работа, душе – праздник»; «Труд все побеждает».

Пословицы подчеркивают, чтобы получать результаты труда, требуются усилия, напряжение, старание, активные действия и хлопоты: «Доход не живет без хлопот»; «Чтобы рыбку съест, надо в воду лезть»; «Не вырастишь овощей, не сваришь и щей»; «Не разгрызёшь ореха, не съешь и ядра»; «Не разбивши яйца, яичницы не сделаешь»; «Не потрудиться, так и хлебу не уродиться»; «Урожай бывает не от росы, а от пота»; «Летом не вспотеешь, так и зимой не согреешься»; «Летом пролежишь – зимой с сумой побежишь»; «Кто много спит весной, у того зимой бессонница бывает»; «Глубже пахать – больше хлеба жевать»; «Хочешь есть мед – заводи пчел»; «Хочешь большую ложку – возьми большую лопату»; «Кто до денег охоч, тот не спит и ночь»; «Захочешь добра – убьешь бобра»; «Захочет кобыла овса, вывезет и в гору»; «Хочешь есть калачи, не сиди на печи»; «Сидя на печке, не заработаешь и на свечки»; «Волка ноги кормит»; «Всякая птица своим носом сыта»; «Что потопаешь, то и полопаешь»; «Добыча ловца не ждет, а ловец ее поджидает».

Многие пословицы о крестьянском труде родились именно на крестьянских полях, в крестьянском хозяйстве, крестьянской семье, и это относится ко многим народам мира. Пословицы отражают, прежде всего, особенности сельскохозяйственных работ, нелегкий труд крестьянина: «Пахать не в дуду играть»; «Конь стальной – друг боевой»; «Сухая погода – молотьбе подспорье»; «Молотьба – уборки венец»; «Молоко любить – коровушку кормить»; «У хорошего пчеловода пчела – дармовой работник».

В центре внимания сельского труженика был и остается хлеб. Хлеб нами выделен в отдельный абзац, потому что «Хлеб – всему голова»; «Хлеб – батюшка, вода – матушка»; «Хлеб на стол, так и стол – престол, а хлеба ни куска, так и стол – доска»; «Калач приестся, а хлеб никогда»; «Зимой без шубы не стыдно, а холодно; а в шубе без хлеба и тепло, да голодно»; «Не шуба греет, а хлеб»; «Хлеб да вода – чем не еда?»; «Хлеб да вода – богатырская еда»; «Хлеб да вода – наша еда (о бедняцкой еде)»; «Это ещё не беда, коль есть хлеб и вода, хуже нет беды, когда нет ни хлеба, ни воды»; «Хлеб в пути не тягость: поедим – еще пойдем»; «Едешь на день – хлеба бери на неделю», «Хлеб убирать – не пир пировать»; «Хлеб в пути – не тягость»; «Хлеб да вода – здоровая еда»; «Рыба не хлеб: ею сыт не будешь».

Лень достойна строгого порицания и осуждения, так как ленивый старается найти причину, чтобы не работать: «Лодырь в цеху что трус в бою»; «Лодырь в поле что трус в бою: одного поля ягоды»; «У ленивого Егорки на всё отговорки»; «Ленивому всегда нездоровится»; «Мигрень – работать лень»; «Маленький дождишко – лодырям отдышка»; «Понедельник – день бездельник»; «Один рубит, а семеро в кулаки трубят»; «Один с сошкой, а семеро с ложкой»; «С горы –без хомута, а в гору – в три кнута»; «С горы – вскачь, а в гору – хоть плачь»; «Безделье – сестра болезни»; «Лень – сестра болезни»; «Лень – мать всех пороков».

О лодыренароды Кабардино-Балкарии говорят: «Лодырь думает всегда: на него взвалили тяжесть большую, чем та, что нести он в силе».

Есть ряд пословиц, в которых говорится, что «от безделья бездельники придумывают себе разные занятия»: «С сука на сук, и все не досуг». В таком случае узбеки говорят:«Ишийўқитинисуғоради»,т.е. «Бездельник поит свою собаку».Бездельники должны помнить: «После бури за буркой не бегают» (кумыкская).

Пословицы советуют родителям: «Не учи бездельно, учи рукодельно»; «Не учась, и лаптя не сплетёшь»; «Не учась, в попы не становятся». В таких случаях древнегреческая пословица предупреждает: «Спешащего медленный догоняет».

На вышеназванные темы множество пословиц в своем словарном богатстве имеет и таджикский народ. Приведем некоторые из них: «Кори ҳалоллаззатдорад» (Честный труд доставляет удовольствие); «Кор кунӣ – хор намешавӣ» (Будешь трудиться – будешь уважаем); «Кор кунӣ, нон мехӯрӣ» (Поработаешь, хлеб поешь); «Нон он хӯрад, ҷонибародар, кикоркунад» (Хлеб ест тот, дорогой брат, кто работает); «Кор накунӣ – намехӯрӣ» (Не потрудишься – не поешь); «Кори халқ – кори Ҳақ» (Дело народа – дело Бога); «Замин сер – халқ сер» (Земля сыта – народ сыт).

В этих народных пословицах выражено то, что благосостояние, богатство народа в руках человека, в его труде. Следовательно, если человек хочет жить хорошо и изобильно, то для этого нужно быть хорошим специалистом, самоотверженно трудиться, неустанно быть в поисках и развивать свои умения и навыки.

Основой благополучной жизни являются свобода, предпринимательство и инициативность. В этом плане значительную роль играют народные пословицы, призванные доводить до сознания людей, особенно молодёжи, суть реформ, направленных на обеспечение благосостояния народа.

Образ жизни, уровень благополучия каждого человека во многом зависят от его профессиональных навыков, духовных убеждений, осознания им новой среды, преобразующейся быстрыми темпами. Поэтому изобильная жизнь, основанная на настоящих цивилизованных рыночных отношениях, может создаваться только на базе высокой духовности, высокой нравственности и идейной убеждённости. Для этого нужно, чтобы наш народ поверил в свои силы, усвоил современные методы ведения хозяйства, воспитал в себя чувство хозяина своей собственности, разумное отношение к труду.

Ўзбекистонда диний қадриятларга бўлган муносабат тарихи

Эргашева Ю. А.,
ҚарМИИ, т.ф.д., профессор, Қашкадарё вилояти “Олима” уюшмаси раиси

Маълумки, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида асрлар мобайнида яшаётган миллатлар, элатлар жуда кўп умумийликка эга бўлган ҳолда ҳар бири турмушида, онгида фақат ўзига хос хусусиятларга, миллий урф-одатларга эгадир.

Шуни ҳам қайд этиб ўтиш лозимки, туб этносларнинг умумийлиги уларни асрлар мобайнида тинч-тотув яшашга, ўзаро ҳамкорлигини ривожлантиришга омил бўлиб келган. Россия империяси минтақани мустамлакага айлантирганидан кейин маҳаллий зиёлиларнинг, жумладан диний уламоларнинг нуфузини, аҳолига таъсирини кучсизлантиришга ҳаракат қилган. Бироқ, империя ҳокимияти туб аҳолининг қаршилигидан чўчиб, қўпол аралашувларга йўл қўймаган. К.П. Кауфмандан кейинги генерал-губернаторлар вақф ерларни, иморатларини мусодара қилиш, вақф ёрлиқларини қайта рўйхатдан ўтказиш йўли билан масжид, мадрасаларни оғир моддий аҳволга солиш чораларини қўллаган бўлсада, маҳаллий аҳолининг турмушига бундай чоралар жиддий салбий таъсир кўрсатмади.

Совет ҳокимияти 1917 йил Октябр тўнтаришидан кейинги биринчи кунлардаёқ, ҳукмронлиги ўрнатилаётган минтақалардаги аҳолини миллий, диний мансублигидан қатъий назар, Россияда жорий этилаётган қонун ва фармойишларга итоат этишга мажбур қила бошлади.

Шу ўринда янги ҳукумат томонидан қабул қилинган бир қатор ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар маҳаллий аҳолини ижтимоий, маънавий ҳаётини яхшилашга ҳизмат қилди. Хусусан, 1917 йилнинг охирида “Никоҳ ва ажралиш ҳақида” декрет, 1918 йилда “Никоҳ ва оила” Кодекси[1], 1921 йил 14 июнда Туркистон АССР Марказий Ижроия қўмитаси томонидан “Қалинни йўқ қилиш ҳақида”ги декрет қабул қилинди. Уларнинг замирида диний никоҳ давлат томонидан тан олинмаслиги эълон қилинди[2].

Дарҳақиқат, мазкур ҳужжатлар замонавий тушунчадаги оиланинг шаклланишида ва жамиятда оила нуфузининг ошишига, ўзбек қизларини вояга етмасдан турмушга чиқариш, кўпхотинлиликнинг салбий жиҳатларини йўқ қилишга хизмат қилди. Аммо бу тадбирлар миллий менталитетни ҳисобга олмасдан, жадаллик билан кўр-кўрона амалга оширилиши аҳолининг айрим норозиликларига сабаб бўлди.

Совет қонунида белгиланган ёшдан илгари никоҳдан ўтган ёшларнинг ота-оналари, айниқса улар партия аъзолари ёки мансабли, эътиборли лавозимларга эга бўлса, турли жавобгарликка тортилган. Агар мактаб ўқувчиларидан, хусусан, қизлардан бирортаси никоҳ ёшига етмасдан турмуш қурса, мактаб раҳбарлари, ўқитувчилар жиддий жазоланар эди.

Алоҳида қайд этиш лозимки, Туркистонда советлар даврида туб миллатли халқларни янги ҳокимиятга, янги тузумга бўйсундиришни асосий ва биринчи галдаги мақсад деб ҳисоблаган большевистик раҳбарият тегишли чора тадбирларни амалга ошириб борган. Бу борада сиёсий ҳокимият органлари ўзининг амалиётини энг аввал хусусий мулкчиликни йўқ қилиш, дехқон ва ишчилар билан миллий зиёлиларни қарама-қарши қўйиш, зиёлиларни табақалаштириш ва миллий қадриятларни, миллийликни сақлашга интилаётганларни феодал қолоқликни ҳимоя қилувчилар ёки буржуа миллатчилар сифатида қатағон қилиш, миллий жамоат ташкилотларини ёпишдан бошлашган.

Туркистон минтақаси туб аҳолисининг дунёқараши, турмуш тарзи нафақат тарихан шаклланган миллий қадриятлар билан, балки кўп жиҳатлари билан ислом қоидалари, шариат ва одат (кўчманчи аҳолида) меъёрлари билан белгиланиб келгани маълум.

Совет ҳукуматининг дастлабки кунларида турли “инқилобий” ўзгаришларни амалга оширишга харакат қилган большевик раҳбарларнинг аксарияти чала савод ва шовинистик

[1] Раскрепощение женщин Киргизии Великой Октябрской социалистической революцией (1917-1937г.г) – Сб. документов и материалов. – Фрунзе, Кыргызстан, 1973, – С. 31.

[2] Ўша жойда, 32бет; Аминова Р.Х. Октябрь и решение женского вопроса в Узбекистане. – Ташкент, 1975, – С. 75-79.

кайфиятда бўлгани учун ҳам дастлаб ўлкада, кейин эса миллий республикаларда ислом дини ва уламоларнинг таъсирини кучсизлантиришга киришди. Бунда ҳокимият ва большевиклар партиясининг ташкилотлари мафкуравий дастурга, асосли далилларга эга бўлмаганлиги ва умуман маъмуриятчиликни, зўравонликни афзал кўрганлиги учун динга, диний урф-одатларга ва уламоларга қарши курашда ҳам аксарият ҳолларда маъмурий ва қатағонлик чораларини қўллашган. Архив манбаларида қайд этилишича, 1920 йилда истиқлолчилик ҳаракати давом этаётган вақтда, большевистик партиянинг маҳаллий органлари ва совет идоралари туб аҳолининг маданий-маърифий эҳтиёжларига хизмат қилувчи турли ташкилотларни, жамиятларни маъмурий йўллар билан ёпиши ва улар эгаллаган биноларини ҳеч бир асоссиз мусодара қилиши оммавий тус олгани халқнинг норозилигини кучайтирган эди. Шу муносабат билан мумкин бўлган салбий оқибатларнинг олдини олиш мақсадида Туркистон Компартияси МК маъсул котиби Н.Тўрақулов, Маориф халқ комиссарининг ўринбосари Ф.Олимов, миллий ишлар бўйича халқ комиссарининг ўринбосари Т.Богод барча халқ комиссариатларига, халқ маорифи бўлимларига ва бошқа совет идораларига махсус хат йўллаб маҳаллий миллатларга қарашли маданий муассасаларни, мактабларни ҳамда аҳолининг тирикчилигига хизмат қилаётган ташкилотларни сақлашга даъват қилишган.

Бундан ташқари, Туркистонда миллий-ҳудудий чегараланиш жараёни оғир кечаётган паллада ҳокимият туб миллатларга мансуб бўлган мусулмон аҳолининг ғазабини, норозилигини кучайтирадиган сиёсий қарорларни қабул қилишдан ўзини бироз тийиб туриши зарур эди.

Ўлкада иттифоқдош ва автоном республикалар пайдо бўлганидан кейин ҳам совет ҳокимияти ислом динига, мусулмон аҳолисига нисбатан сиёсатини дастлаб эҳтиёткорлик билан юритишга ҳаракат қилди. Негадир “махфий” деб белгиланган Инструкцияда (1925 йил 21 августда Бутун Иттифоқ Марказий Ижроия Қўмитаси раёсати томонидан тасдиқланган), ислом динига эътиқодли Шарқ халқлари орасида мусулмон таълимотини ўқитиш тартиби батафсил келтирилган. Бу ҳужжатда қайд этилишича, Шарқ халқларининг айрим гуруҳларининг маданий қолоқлигини ҳисобга олиб, Бутун Иттифоқ Марказий Ижроия Қўмитасининг раёсати мусулмон таълимотини масжидларда ўқитишга рухсат берди.

Ўзбекистон Компартияси I съездининг қарорида динга қарши ташвиқот тўғрисида, чунончи, бундай дейилган эди: “Оммавий турдаги динга қарши ташвиқот асосан табиий-илмий билимларни кўпчиликка маълум бўлган табиат ҳодисаларини илмий-оммавий йўл билан жуда кенг тарқатишни ташкил қилишдан иборат бўлиши керак. Омманинг диний хурофатларига ўта эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни тавсия этиш билан бирга партия съезди айни вақтда шаҳар партия ва комсомол ячейкаларида, ҳамда партиявий клуб (тўгарак)ларда, бевосита атеистик тарғиботни уюштириш долзарб вазифадир деб ҳисоблайди. Қишлоқ ячейкаларида ва партиясиз омма орасида эса динга қарши ташвиқот кўпроқ табиий-илмий оқартувга урғу берган ҳолда олиб борилиши лозим. Оммавий мунозаралар фақат пухта тайёргарликдан кейин ва ҳар гал Марказий Комитетнинг тарғибот ва ташвиқот бўлимининг махсус рухсати билан ўтказилиши мумкин”[2].

Аслида бу йўл-йўриқлар қоғозда қолиб, большевистик партия ва совет ҳокимияти раҳбариятининг амалий фаолияти бутунлай бошқача бўлган. Масалан, юқорида келтирилган топшириқлар, тавсиялар берилган вақтдаёқ иккинчи ер сув ислоҳотига тайёргарлик, мусулмон хотин-қизларини ижтимоий ҳаётга, ишлаб чиқаришга жалб этиш, қулоқларни “синф сифатида” тугатиш муаммолари муносабати билан шаҳар ва қишлоқларда туб миллатли аҳолининг ҳаётига қўпол аралашувлар жуда кўп бўлган. Динга, айниқса исломга қарши курашни кучайтириш мақсадида Ўзбекистон Компартияси Марказий

[2] Ўша жойда, – С. 48.

Қўмитасининг 5 - пленуми (1927 йил 17 -21 март) “Мафкуравий фронтдаги амалиёт ва вазифалар ҳақида”ги масалани буюк давлатчилик нуқтаи назаридан муҳокама қилиб, ўз қарорининг “Мусулмон руҳонийлар ва мактаб” - деб номланган махсус бўлимида қуйидагича қайд этган: “Ислом, бошқа динлар каби маданиятни, пролетарият ғояларини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш ҳамда социализмни қуриш йўлидаги катта тўсқинликдир. Дин сифатида ислом ҳаёт тузумига иложи борича мослашишга ва ўзининг шариат қоидаларида ишлаб чиқариш, савдо ва ҳар хил бошқа муносабатларни белгилашга интилмоқда”[1].

Бошқа динларга нисбатан умумий мулоҳазалар билдириш билан чекланган ва айни вақтда Ўзбекистонда, бутун минтақада мусулмонларнинг масжид, мадрасаларини омборларга, ҳарбий казармаларга айлантириш, руҳонийларини қувғин қилиш ва х.к. чораларини амалга ошириш билан шуғулланган ҳукмрон партия ва ҳукумат органлари 1927 йилга келиб республикада ислом таъсирини йўқ қилишга киришаётгани аниқ бўлди.

Гап шундаки, юқоридаги иқтибосда келтирилган сиёсий ҳужжатда, ҳар қандай одатдан, жумладан коммунистик партиянинг олдинги амалиётидан, фарқли ўлароқ энди мусулмон динига эътиқод қилганларнинг аксарияти суннавийлар эканлигига, руҳонийлар эса асосан 2 гуруҳга бўлинганлигига (эшонлар, консерватившлар ва ислоҳотчилик кайфиятидаги уламолар), яна булардан бошқа руҳонийлар: шайхлар, қорилар борлигига эътибор берилган[2].

Таҳлил этилаётган ҳужжатда, минтақадаги ҳеч бир бошқа сиёсий партиянинг ҳужжатларига хос бўлмаган ҳолда, эшонлар патриархал-феодал тузумнинг мафкурачилари бўлганлиги сабабли “Ўзбекистоннинг қолоқ вилоятларида, айниқса Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразмда чуқур илдизларини сақламоқдалар”[3] дейилган. Шунингдек мазкур ҳужжатда қайд этилганидек, руҳонийлар истиқлолчилик ҳаракати бостирилганидан кейин расман тан олинган бир қатор диний ташкилотларнинг, муассасаларнинг, мадрасаларнинг қозилик лавозимларини эгаллаб олишди ва партия, совет органларининг назорати сусайганидан фойдаланиб, ўзларининг ҳуқуқларини ҳаддан ташқари бўрттириб ҳимоя ҳолатидан ҳозир ҳужумга ўтмоқдалар. Кейинги вақтда анъанавий эски мактаблар тикланмоқда; айрим жойларда бундай мактаблар, мадрасалар, қорихоналар совет мактаблари ҳисобига ўсмоқдалар. Шунинг учун Диний бошқарманинг мактаб ва умуман маориф ишларига аралашмаслигига қаратилган чораларни қўллаш зарур, деб белгиланганди.

1927 йилда эса янги алифбонинг Ўрта Осиё ва Озарбайжонда жорий этилишига раҳбарлик қилиш мақсадида Бутуниттифоқ Марказий қўмитаси ташкил этилди[1]. Барча давлат ташкилотлари, бошқа муассаса, идораларда 1929 йил 1 декабргача иш юритишни лотин алифбосига, 1930 йил 7 ноябргача ўзбек ёзувининг бу алифбога ўтказилиши якунланиши зарур, деб белгиланган эди[2].

Миллий ёзувларни XX асрнинг 20-йилларида аҳолисининг кўпчилигини мусулмонлар ташкил этган совет республикаларида араб алифбосидан лотин алифбосига ўтказилишининг асосий сабаби туб миллатли аҳолининг саводхонлигини ошириш ишини енгиллаштириш, таълим, маданият соҳаларига ёшларни кўпроқ жалб этиш эълон қилингани билан, аслида бу жиҳат маҳаллий халқларни айниқса ёш авлодни, араб алифбосида асрлар мобайнида яратилган илмий, маданий, адабий бойликлардан фойдаланиш имкониятларини чеклашга, йўқ қилишга ва ислом дунёсидан ажратиш, Қуръон ва бошқа диний адабиётларни ўзлаштиришни қийинлаштиришга қаратилганди.

---

[1] Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях…, Т. 1. – С. 301.
[2] Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях…, Т.1
[3] Ўша жойда.
[1] Кары – Ниязов, Т.Н. Очерки истории культуры Советского Узбекистана, – С. 261.
[2] Собрание узаконении и распоряжений Рабочее-Дехканского Правительства УзССР. –Т, 1928, – С. 115.

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, Ўзбекистонда ёзувни араб алифбосидан ўзбекчалаштирилган лотин алифбосига ўтказилишидаги тўсиқлар, қийинчиликлар ҳақида гап кетганда партия, совет раҳбарлари “буржуа миллатчилар”нинг (масалан, Р.Иноғомов ва унинг маслакдошларини) ҳамда “реакцион руҳонийлар” нинг қаршилиги тўғрисида айтишар эди.

1927 йилда бошланган ва “Ҳужум” номи билан совет даври тарихида қолган ҳаракат ҳам нафақат ижтимоий жиҳатдан, балки мусулмон хотин-қизларини дин ва руҳонийларнинг таъсиридан, турмушдаги ҳурофотлардан қутқаришга қаратилганини тан олган ҳолда ҳаракат ислом динига, миллий қадриятларга ва уларни ҳимоя қилган зиёлиларга, аҳолининг каттагина қисмига жиддий талафот етказганини, албатта, инкор этиб бўлмайди. Мазкур чора-тадбирлар, сиёсий-ижтимоий чеклашлар, қатағонликни кучайтириш мақсадида 1926 - 1928 йилларда динга қарши “Жанговор худосизлар” жамияти, Москвада эса “Безбожник” (“Худосиз”) журнали ҳам ташкил этилди. Марказдаги “Жанговар худосизлар” жамиятига Е.Ярославский раислик қилди. Шу йиллардагина Ўзбекистонда араб алифбосида ёзилган диний китоблар билан бирга илмий ва бадиий асарлар йўқ қилинди. Республикада расман фаолият қилишга ҳақли бўлган фақат битта Бухородаги машҳур “Мир Араб” мадрасаси қолган эди. Бундай амалиёт кейинги йилларда ҳам давом эттирилди. Айрим вақтларда ҳокимият органлари дин ва диний ташкилотлар ҳақидаги қонунчиликни ҳаддан ташқари қўпол тарзда бузишган ҳолларда адлия идоралари аралашишга мажбур бўлишган. Масалан, 1928 йил 26 августда Ўзбекистон адлия халқ комиссари ва айни вақтда Республика прокурори М.Мавлонбеков Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитасининг хайъатига йўллаган хатида, хусусан қуйидагиларни ёзган эди: “Шу йил 17 июлда Фарғона округи Ижроия қўмитаси махсус қарори орқали эшон, саид, бошқа диний хизматчилар фаолиятини чеклаш учун қуйидагиларни белгилаб берди: а) “Зикр”, “Жаҳра” ва бошқа диний маросимларни бажариш учун тўловлар олиш, маросимларни диний бинолардан ташқарида ўтказишни ман қилиш; в) қишлоқларда маросимларни ўтқазиш учун бориш ҳақида тегишли маъмурий идораларни олдиндан хабардор қилиш ва рухсат олиш. Ушбу талабларни бажармаган эшон ва саидлар маъмурий жавобгарликка тортилиб, 100 рублгача жарима тўлаши ёки 1 ой муддатга мажбурий ишларга тортилиши, агар бундай қонунбузарликлар такрорланса – Жиноят кодексининг тегишли моддаларига биноан жиноий жавобгарликга тортилиши белгиланди”.

Ушбу қарорни ўрганиб чиқиб, унинг ғайриқонунийлиги, биринчидан, ижроия қўмиталарга руҳонийлар, диний ташкилотлар фаолияти масалалари бўйича ва диний маросимларни бажариш, эҳсонларни йиғиш тартибини белгилаш тўғрисида бундай қарорларни чиқариш ҳуқуқи берилмаганлиги[1]; иккинчидан, черковни давлатдан ажратиш ҳақидаги декретнинг 5-чи моддасига мувофиқ, диний маросимларни ўтказишда жамоат тартибини бузилмаса, шунингдек, эҳсонларни ҳам йиғиш расман ман этилмаганлиги сабабли Фарғона округи ижроқўмининг зикр этилган қарори бекор қилинди[2]. Бироқ диндорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи бундай аралашувлар жуда кам бўлган.

Динга қарши кураш баҳонасида халқимизнинг қадимий урф-одатлари, маданияти, қадриятларига ҳужум бошланди. “Рўза ҳайити”, “Қурбон ҳайити”, “Наврўз” каби диний ва миллий байрамлар тақиқланди ва улар ўрнига янги совет ҳокимиятининг сиёсий байрамлари: “Октябр инқилоби”, “СССР Конституцияси куни”, “Қизил армия куни”, “В.И. Ленининг туғилган кунини нишонлаш” киритилди. Миллий кийимларда юриш, суннат тўйи қилиш эскилик сарқити ва маданиятсизлик кўриниши, деб баҳоланди. Совет ҳокимияти шу тариқа

[1] Мажбурий қарорларни чоп этиш ҳақидаги Низом, 1927 йил, 264 модда
[2] ЎзР МДА, 86-фонд, 1-рўйхат, 4434-иш, 54-варақ ва унинг орқаси.

ўзбек халқининг тарихан таркиб топган миллий қадриятлари, турмуш тарзи ва маънавиятига зарба бериб, ўзининг мустабид мазмунга эга сиёсатини амалга оширди.

Умумий хулоса қилиб шуни айтиш керакки, динга, туб халқларнинг ўзлигига (менталитетига) қарши кураш Ўзбекистонда қўпол тарзда ва асосан маъмурий услублар ёрдамида олиб борилганлигини, бизнинг фикримизча бир қатор сабаблар билан изоҳлаш мумкин.

Биринчидан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган кўпмиллатли туб аҳоли, айниқса шаҳарлик аҳоли, Ўрта Осиёнинг бошқа минтақаларидаги туб аҳолига нисбатан иқтисодий, ижтимоий ва маънавий-маърифий ривожланиш нуқтаи назардан анча юқорироқ турган. Иккинчидан, Ўзбекистонда маҳаллий аҳоли орасида миллий зиёлиларнинг салмоғи бошқа қўшни республикалардаги бундай кўрсаткичдан анча каттароқ бўлган ва уларнинг озчилик қисми биринчи йилларда янги сиёсий тизимни маъқуллаган. Учинчидан, туб миллатларнинг манфаатларига хизмат қилувчи маърифий, маданий, диний ташкилотлари, муассасалари, сиёсий уюшмалари, матбуот органларининг аксарияти ҳам Ўзбекистон ҳудудида жойлашган ва ўзларининг фаолияти билан қўшни минтақалардаги аҳолининг онгига таъсир ўтқазган. Тўртинчидан, ҳозирги Ўзбекистонга қарашли ҳудудларида мустамлакачилик давридан қолган ҳарбий қўшинлар, жазо тузилмалар ҳамда кўпсонли славян миллатларига мансуб ишчилар, зиёлилар янги ҳокимиятнинг таянчи бўлган. Бешинчидан, юқорида зикр этилганларни ва минтақадаги йирик ва ўртача шаҳарларнинг аксарияти Ўзбекистон ҳудудида жойлашганлигини ҳисобга олган ҳолда Россиядаги янги ҳукмдор доиралар биринчи навбатда айни Ўзбекистонда янги ҳокимиятни ўрнатиш ва бу ердан Туркомиссия, Туркбюро ҳамда қизил армия Туркистон фронти Ўрта Осиё ҳарбий округи иштирокида ўзининг сиёсий таъсирини қўшни ҳудудларга ёйишни мақсад қилиб қўйишди ва истиқлолчилик ҳаракати бостирилгач улар ўз мақсадига етди.

Аллома Аҳмад Заки Валидий тўғон меросида темуршунослик масалалари

О.Бўриев,
Қарши давлат университети, т. ф. д., профессор

Серқирра тарихшунос олим Аҳмад Заки Валидий Тўғон Амир Темур ва темурийлар тарихига оид хам кўплаб асарлар яратган. Олим Истанбул, Бонн, Гёттинген университетларида туркий халклар тарихидан дарс берган. Илмий асарлари турк, немис, француз, рус ва бошка тилларга таржима этилиб, нашр қилинган. Булардан энг асосийлари: “ Воспоминания” (М., 1977), “Хотиралар” (1971), “Туркий халқлар тарихига кириш”, “Ўрта Осиё тарихининг ислом даври”, “Туркистон”, “Туркийлар шажараси”, “Темурнинг Ғарбга юришлари”, “Темур авлодлари”, “Бугунги турк эли – Туркистон ва якин тарихи”, “Шарқда шўролар сиёсати”, “Туркистоннинг истиқлол ҳаракатига қарши”, “Берунийнинг дунёқараши”, “Алишер Навоий”, “Шайбонийхон шеърияти”, “Тарихда турклар ва форслар”, “Туркистон халкларининг миллий озодлик кураши тарихидан”, “Ўзбек уруғлари” ва бошқалар (Бу ҳақда қаранг: Қ. Ражабов, Р.Шигабуддинов. Валидий Аҳмад Закий. – ЎзМЭ, 2 –ж. Т.:ЎзМЭ ДИН, 2001. Б.373)

Аҳмад Заки Валидий Тўғоннинг темуршуносликка қўшган ҳисасига тўхталсак, у Амир Темур ва темурийлар даври тадқиқотчилари орасида Туркистонда XX асрнинг 20 - йилларида ўзининг юксак нуқтасига кўтарилган миллий озодлик курашининг ғоявий сиёсий ва ташкилотчи раҳнамоларидан бири, дунё тан олган шарқшунос, туркийшунос ва тарихчи олим Тўғон алоҳида ўз ўрнига эгадир.

У 400 дан ортиқ монографиялари, тадқиқотлари, нутқ ва чиқишларнинг деярли ҳаммаси туркий халқлар тарихи, маънавий мероси қадриятлари ва аҳамиятини кўрсатишга бағишланган. Улардан 30 га яқини бевосита Амир Темур ҳаёти, фаолияти, насабномаси, зафар йўли ва жаҳон тарихидаги ўрни, ижтимоий тараққиётга кўрсатган таъсирларини тадқиқ этишга бағишланган. Олимнинг "Темурнинг Ғарбга нисбатан сиёсати", "Темурнинг 1395 йилда Украина ва Шимолий Кавказга юриши" мақолалари диккатга сазовор (АмирТемур жаҳон тарихида. 2-нашри Т.: 2001.Б.216.).

Тўғон ўз тадқиқотларида қатъий ва изчил тарзда Туркистон, туркий халқларнинг туб умуммиллий манфаатларини кўрсатиб бериш, асослаш, ҳимоя қилиш ва фундаментал тадқиқ этиш ишларини умумбашарий, демократик қадриятлар билан уйғун ҳолда олиб борган. Шу жиҳатдан у Амир Темур ҳаёти, мероси, тарихдаги ўрни ва таъсирлари талқини мустақил Ўзбекистон, тарихий Туркистондаги бугунги давлатларнинг туб миллий манфаатлари, умумбашарий демократик фуқаровий жамият қуриш талабларига тўла мос келади. Бу тасодифий бўлмай, тамомила қонунийдир. Чунки айнан Тўғон Т. Рисқулов, Мунавварқори, Фитрат, Ф. Хўжаев, А. Икромов, М.Султонғалиев ва бошқалар билан биргаликда 1913 - 1921 йиллар оралиғида Туркистон миллий мустақиллик мафкурасини яратган, "Туркистон Миллий Бирлигини" тузган ва раислик қилган (1921- 1926 йиллар; 1926 йилдан сўнг ҳорижда).

Олимни Амир Темур ҳақида яратилаётган, эълон қилинаётган нашр ва тадқиқотлари орасида "Темур Бекнинг исломга муносабати"(1932)," Темур мозори" (1941), "Темур Бекнинг бир уйғурча мактуби" (1943), "Темур ва Йилдирим Боязид" (1958),"Таҳқиқи насаби Амир Темур" (1953, форсийда), "Темур Остоврупполитик" (1958, немисча), "Темур' з компагн оф зе Украине энд Норц Кауказус" (1958), "Темур даври Чиғатой тили ва саньати обидалари" (1960),"Темур" (1961, урдуда),"Темур ва ўғиллари" (1965, Истанбул) каби нашр этилган тадқиқот, моногирафиядари эълон қилинмаган, аммо нашрга ўз қўли билан тайёрлаган "Бойсунғур академияси", "Темур ва ўғиллари даврида Туркистонда адабий ва илмий ҳаёт" (Фехрести билан), "Темур авлодлари ва Ҳиндистонда бобурийлар", "Ҳофизи Абрў Темур ва унинг ўғиллари ҳақида", "Туркистонда мўғуллар, темурийлар ва ўзбеклар даврига оид мулоҳазаларим", "Темур ва унинг ўғиллари тарихи" каби фундаментал асарларни санаб ўтиш мумкин.

Мазкур тадқиқотлардан ташқари, тарих илмининг умумий назарий- методологик ёки махсус соҳаларига оид ишлар, хусусан "Тарихда усул" номли иши ҳам Амир Темур ва темурийлар даври тарихий манбалари сифатида тарих ва ижтимоий фанлар учун ибрат бўлишган. Тадқиқотда Тўғон мазкур даврга оид 18 та тарихий манбанинг бизгача этиб келиш тафсилотлари, мазмуни ва ўзига хосликларни тарихнавислик нуқтаи назаридан мухтасар, аммо жуда кифояли тавсифини беради.

Уларнинг Ўзбекистон, Туркистон халқлари тарихи манбалари сифатидаги ўрни, сифати, ҳозирги замон тилларига таржима, шарҳлари, нашр қилиш савияси, улардаги маълумотларни илмий холис тушуниш, талқин қилиш йўл - йўриқлари тадқиқ этилган.

Ҳозирги вақт нуқтаи назардан қаралганда, шубҳасиз улар орасида Ўзбекистонда илмий жамоатчиликка яхши маълум бўлган, таржима ва шарҳ этилган Низомиддин Шомийнинг "Зафарнома", Шарафуддин Али Яздийнинг "Зафарнома", Хавофийнинг "Мужмали Фасиҳий", Мирзо Улуғбекнинг "Тўрт улус тарихи", Камолиддин Абдураззоқ ас-Самарқандийнинг "Матлаи у- саьдайн ва мажмаи баҳрайн" ("Икки саодатли юлдузни чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиши"), шунингдек, асарлари машҳур Тўғон Ҳофизи Абрўнинг тарихчиларимизни ҳали кўпчилигига тўла маълум бўлмаган, деярли тадқиқ этилмаган Мажмаи Ҳофизи Абрў", "Зубдат- ат- таворихи Бойсунғурий"си, Ғиёсиддин Али ибн "Жамол-ал-Ислом", "Рўзномаи ғазовати Ҳиндистон" и, Шиҳобиддин Муҳаммад

Муншийнинг “Фатҳи вилояти Шоми Арум” и, Муҳаммад ибн Амир Фазлуллоҳ ал-Мусафийнинг “Тарихи Ҳайрат”и, Тож Салмоннинг “Тарихи Темурий”си, Муьиниддин Натанзийнинг “Тарихи Муиний”си, Жаьфар ибн Муҳаммад ал –Ҳусайнининг “Тарихи Жаьфарий”си, Аҳмад ибн Ҳовандшоҳ ал-Ҳусайнининг “Зафарномаси”, Ҳасан ибн Шиҳобиддин ибн Ҳусайн ибн Тожиддин ал-Яздийнинг “Жомеь ут-таворихи Ҳасаний” каби муҳим тарихий манбалар ҳақида муфассал маьлумотлар берган.

Ана шу кам бўлган манбалар орасида алоҳида диққат қилишимиз, айниқса ёш изланувчи тадқиқотчиларимиз эътиборини қаратишимиз зарур бўлган манбалар Ҳофизи Абрўнинг номлари юқорида зикр этилган 2 мажмуи, ҳошия ва иловалари, Муншийнинг “Фатх вилояти Шоми Арум” (бу асар қўлёзмасини Тўғон 1913 йилда Марғилонлик тарихчи Мулла Азиз шаҳсий кутубхонасида кўриб ўқиган ва фойдаланган) ва Натазийнинг Тарихи “Муиний”сидир Ҳофизи Абрў Низомиддин Шомийга, Рашидуддиннинг Соҳибқирон зафарлари ҳақидаги машҳур тарихий манбаларга бир қатор янги ишончли қўшимчалар, ўз талқинларини қўшганки, улар бошқа манбаларда деярли учрамайди.

Тўғоннинг Фасиҳ Хавофий “Мужмали Фасиҳий”си ҳақида “Қисқа бўлиши билан бирга ҳукмдор амрига кўра эмас, мустақил ёзилган бир асар бўлганлиги учун жуда муҳимдир”, деган фикри диққатга сазовор бўлиб, бу билан олим тарихий манба муаллифининг илмий холис ва тарихий мос ёзганлигига алоҳида урғу берган. Бу фикр темурийлар даври тарихий манбаларига қўйилаётган ҳозирги илмий ва замонавий талаблар билан ҳамоҳангдир дейиш мумкин.

Олим Натанзийнинг “Тарихи Муинийсини тавсифлар экан, Бу асар Ўрта Осиё турк тарихида алоҳида ўрни бўлган халқ ривоятларни ҳам акс эттирганлиги нуқтаи назаридан беҳад буюк қимматга эгадир”, деб ёзади. Буни Ғарб манбашунослигида аллақачон жалб этилган, Ўзбекистон, Марказий Осиё тарихнавислигида эса умуман ҳали диққат қилинмаган манбаларнинг ўзига хос туркуми деса бўлади.

Тўғон юқорида таъкидланган асарининг манбашунослик жабҳаси «Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган турк сулолари тарихига оид манбалар” деб аталувчи фасли ҳақиқатан ҳам бой ва асосли. Чунки унда Ўзбекистон, тарихий Туркистон халқлари ўтмишининг Амир Темур ва темурийлар даври билан боғлиқ қимматли маьлумотлар бера оладиган 20 дан ортиқ қўлёзма ёки чоп этилган тарихий манбалар ҳақида маьлумотлар берилган. Мазкур мақолада Заҳириддин Бобурнинг “Бобурнома”, Жаҳонгир подшоҳнинг “Тазкираи Жаҳонгирий” сидан ташқари, Амир Темур, темурийлар ва бобурийлар даврига оид Абул Фазл Алломийнинг “Акбарнома”, Таттавий, Нақибхон, Жаьфар Бек ва Алломийлар биргаликда тартиб беришган “Тарихий Алфий”, Ҳокий Шерозийнинг “Аҳсан ут-таворих”, Хожақули Бек Қипчоқ Хоннинг “Тарихи Қипчоқхоний” каби фавқулодда бой манбавий маьлумотлар бера оладиган тарихий асарлар тавсифлаб берилган.

Манбаларга кўра Амир Темур ва Султон Боязид дастлаб дўстона дипломатик алоқада бўлган. Соҳибқирон 1395 йилда Султон Боязидга расмий хат жўнатади. Ушбу мактубда икки йирик ҳукмдорнинг ўзаро ҳурмати ва дўстона муносабатлари баён этилган. Бу мактубда юзага келган сиёсий аҳволга Амир Темурнинг муносабати билдирилган бўлиб, икки томон дўстона алоқаларини мустаҳкамлаш таклиф этилган.

Амир Темурнинг 1395 йилги расмий мактуби матни ўша даврдаги тарихий манбаларда қайд этилмайди, лекин мактублар мажмуасида сақланиб колган. Ушбу мактуб кўлёзмаси Тўғон томонидан 1958 йилда топилиб, немис тилида чоп этилган тадқиқотида фойдаланилган. Лекин форсий тилдаги ушбу мактуб рус тилига таржима қилинмаган ва у тадқиқотларда қўлланилмаган. Агар шу мактуб рус тилига таржима қилиниб, манба сифатида фойдаланилса икки йирик давлат арбоби дипломатик алоқаларининг янги қирраларини очилишига ёрдам беради. (А.Мадраимов. Амир Темур ва Султон Боязид

ўртасидаги дипломатик алоқалар тарихига оид муҳим ҳужжат. – Темурийлар даврида илм-фан ва маданият. Халқаро илмий конференция тезислари. Т.: “Akademnashr”, 2017. Б.36).
Аҳмад Закий Валидий Тўғоннинг 400 дан ортиқ илмий асарларининг 30 га яқини бевосита Амир Темур ҳаёти, фаолияти ва жаҳон тарихидаги ўрни масалаларига бағишланган. Муаллифнинг “Тарихда усул” номли асарида темурийлар даврига оид 18 та манбага тарихшунослик нуқтаи назаридан тавсиф берган, уларнинг манба сифатидаги аҳамияти, таржимаси, шарҳлари, илмий жиҳатдан холисона талқин қилиш усуллари кўрсатилган. Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али Яздий, Фасиҳ Ҳавофий, Абдураззоқ Самарқандий, Ҳофизи Абрў каби таниқли муаррихларнинг асарларини манба сифатида хусусиятлари таҳлил этилган.

Афсуски, совет даврида хориждаги юртдошларимизнинг асарлари нашр этилмади, уларга “буржуа мафкураси вакиллари” сифатида қаралди.

Хуллас тарих илми савиясининг замонавий даражага кўтарилишида, хусусан Амир Темур ва темурийлар даврига оид манбаларни чукур тадқиқ этиш, бу жараёнда илмий ва тарихий холисликни таъминлашда Аҳмад Закий Валидий Тўғон асарлари муҳим манбавий аҳамиятга моликдейиш мумкин.

Туризм соҳасида янги босқич

Абдураҳим Қурбонов,
Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутати,
Абсалом Хўжаназаров,
Термиз давлат университети катта ўқитувчиси

Ўзбекистон Республикаси бой маънавий-маданий меросга, турли-туман тарихий-археологик объектларга, қулай табиий-иқлим шароитига ва кўп тармоқли ижтимоий инфратузилмага эга бўлиб, бу эса туризмнинг турли шаклларини илдам ривожлантириш учун барча зарур шарт-шароитларни яратади. Мамлакатимизда иш ўринлари яратиш, иқтисодиётни диверсификация қилиш, ҳудудларни жадал ривожлантириш, валюта тушумларини кўпайтириш, аҳоли даромадлари ва турмуш даражасини ошириш каби энг муҳим ижтимоий-иқтисодий вазифаларни яқин истиқболда ҳал қилиш учун кенг салоҳиятга эга бўлган туризм соҳасини ривожлантириш борасида изчил чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Бунинг самараси ўлароқ, қисқа вақт ичида республикада туристик соҳани ривожлантириш бўйича қатор чора-тадбирлар амалга оширилди. Жумладан, Ўзбекистоннинг туризм салоҳиятини комплекс равишда ривожлантиришга йўналтирилган 20 дан ортиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди, улар ўз навбатида туризм соҳасидаги янги давлат сиёсатига асос бўлди, туризм соҳасидаги субъектларга аҳамиятли тарзда солиқ ва божхона имтиёзлари ва афзалликларини берди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 2 декабрдаги **“Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”**ги Фармони соҳада учраётган хато ва камчиликларни бартараф этиб, уни изчил ривожлантиришга қаратилгани билан аҳамиятлидир. Бинобарин, ушбу ҳужжатда туризмни мамлакат иқтисодиётининг стратегик тармоғи сифатида тараққий топтириш учун қулай иқтисодий ва ташкилий-ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиш, ҳудудларнинг ушбу йўналишдаги салоҳиятидан янада тўлиқ ва самарали фойдаланиш, тармоқни бошқаришни тубдан такомиллаштириш, миллий туризм маҳсулотларини яратиш ва уларни жаҳон бозорларида тарғиб қилиш, Ўзбекистоннинг ижобий сайёҳлик қиёфасини шакллантириш

йўналишлари белгилаб берилган. Уларнинг изчил ижроси юртимизни жаҳон туризмининг муҳим марказларидан бирига айлантириш имконини яратади.

Таъкидлаш керакки, туризм ривожида, айниқса, соҳанинг бошқарув тузилмаси муҳим ўрин тутади. Президентимизнинг 2016 йил 2 декабрдаги Фармонига асосан, янгидан ташкил этилган **Туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси** фаолияти, энг аввало, назорат ва маъмуриятчилик вазифаларини амалга оширишга эмас, балки туризмда тадбиркорлик фаолиятини кучайтиришга қаратилгани билан аҳамиятлидир. Яъни қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш, сайёҳликни ривожлантиришга тўсқинлик қилаётган ғов ва тўсиқларни бартараф этиш, хизматлар бозорида рақобатни ривожлантириш, лицензиялаш, сертификатлаш ҳамда бошқа рухсатномалар бериш унинг зиммасига юкланди.

Ўз навбатида, Фармонда Ўзбекистонда яқин вақтда туризм соҳасини ўрта муддатли истиқболда ривожлантириш концепцияси, 2017 — 2021 йилларда концепцияни амалга ошириш юзасидан аниқ чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш, туризм инфратузилмасини такомиллаштириш, соҳа корхоналарига қўшимча имтиёз ва преференциялар бериш бўйича ҳам долзарб тадбирларни амалга ошириш белгиланган. Унга кўра, яқин истиқболда хорижий инвестицияларни кенг жалб қилган ҳолда, республикамизнинг барча ҳудудида туризм инфратузилмасининг замонавий объектлари, энг аввало, меҳмонхоналар, транспорт-логистика тузилмалари, муҳандислик-коммуникация объектлари бунёд этилади. Бу жараёнда янги объектларнинг халқаро андозалар, туристлар талаб ва эҳтиёжларига тўлиқ жавоб бериши инобатга олинади.

2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг **“Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари”** деб номланган учинчи йўналишида туризм индустриясини жадал равнақ топтириш бўйича дастурий вазифалар белгилаб берилган.

Президентимизнинг 2017 йил 12 июлдаги **“Туризм соҳасини ривожлантиришда маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органларининг масъулиятини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”**ги ҳамда 2017 йил 16 августдаги **“2018-2019 йилларда туризм соҳасини ривожлантириш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида”**ги қарорларининг қабул қилиниши эса, давлатимиз томонидан туризм соҳасида амалга оширилаётган сиёсатнинг мантиқий давоми бўлиб, туризм соҳасини жадал ривожлантириш учун қулай иқтисодий, маъмурий ва ҳуқуқий муҳитни яратган ҳолда, энг самарали тартибни жорий этиш, ҳудудларнинг иқтисодий салоҳияти ва даромадлари базасини кенгайтириш, янги иш ўринлари яратиш, юртимизга келадиган туристлар оқимини кўпайтириш, шунингдек, миллий туризм маҳсулотларини жаҳон бозорида фаол ва комплекс илгари суришга қаратилган.

Хусусан, қарорлар билан соҳада меъёрий-ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш ва халқаро ҳамкорликни ривожлантириш, Ўзбекистонга саёҳатларни арзонлаштириш, юртимизнинг барча ҳудудларида туризмни ва соҳа билан боғлиқ инфратузилмани ривожлантириш, туристик маҳсулотларни диверсификация қилиш ва янги туризм объектлари ташкил этиш, шунингдек, миллий туризм маҳсулотларини ички ва ташқи бозорларда фаол ва комплекс илгари суришга қаратилган 2018-2019 йилларда туризмни ривожлантириш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар дастури тасдиқланди.

2018 йил 3 февраль куни Ўзбекистон Республикаси Президентининг **“Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш бўйича қўшимча ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”**ги фармони қабул қилинди. Мазкур фармоннинг қабул қилиниш мамлакатимизнинг туризм салоҳиятини, биринчи навбатда инвестицияларни фаол жалб қилиш, соҳага инновацион ғоя ва технологияларни жорий этиш, шунингдек, мамлакатнинг бой табиий, маданий ва тарихий меросининг мавжуд

ресурслари ва имкониятларидан ҳар томонлама фойдаланиш ҳисобига ривожлантириш учун янада қулай шароитлар яратишда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Исроил давлати, Индонезия Республикаси, Корея Республикаси, Малайзия, Сингапур Республикаси, Туркия Республикаси ва Япония фуқаролари, шунингдек, Ўзбекистон Республикасига мунтазам авиақатновларни амалга оширувчи хорижий авиакомпаниялар ҳаво кемалари экипажининг аъзолари учун Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кирган кундан эътиборан 30 кунлик муддатга визасиз режим белгиланиши мазкур фармонда кўзда тутилган.

Шунингдек, Европа иттифоқи, Шарқий Осиёнинг бир қатор давлатлари ва Яқин Шарқ мамлакатларининг, ҳамда Ҳиндистон Республикаси, Канада, Янги Зеландия, Америка Қўшма Штатлари каби 39 та мамлакат фуқаролари учун Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлигига туристик ваучерни ёхуд Ўзбекистон Республикасига таклиф қилаётган юридик ёки жисмоний шахснинг мурожаатномасини тақдим этишга оид талаб бекор қилинишини ҳамда ҳужжатларни қабул қилиш куни ҳисобга олинмаган ҳолда икки иш куни мобайнида визани расмийлаштиришни кўзда тутадиган туризм визаларини расмийлаштиришнинг 2018 йил 10 февралдан эътиборан соддалаштирилган тартиби киритилди.

Дарҳақиқат, бугунги кунда туризм иқтисодиётнинг энг жадал ривожланаётган ва сердаромад соҳаларидан биридир. БМТ Жаҳон сайёҳлик ташкилотининг сўнгги маълумотларига кўра, сайёҳлик хизматларини кўрсатишдан тушадиган даромад 1,5 триллион АҚШ долларини ташкил этади ва бу кўрсаткич тобора ортиб бормоқда. Дунё ялпи ички маҳсулотининг 10 фоизидан кўпроғи, жаҳон экспортининг 7 фоиздан зиёдроғи, умумий бандлик кўрсаткичининг эса 8 фоизга яқини ушбу соҳа ҳиссасига тўғри келмоқда. Бундай шароитда XX асрдан фарқли равишда нафақат ривожланган мамлакатлардан ривожланганларига, балки ривожланаётган мамлакатларга томон ҳам ўзгармоқда. Бу ўринда туристик бозорнинг деярли ярмини қамраб олган Осиё-Тинч океани минтақалари, Яқин ва Ўрта шарқ мамлакатлари етакчилик қилмоқда.

Буларнинг барчаси бугунги кунда туризм мавзуси энг долзарб мавзулардан бири ҳисобланишини, туристик фаолият ҳозирги вақтда жаҳонда бизнеснинг энг даромадли турларидан бири эканлигини кўрсатади.

Туризмни ривожлантириш масаласи нафақат иктисодий, балки муҳим ижтимоий, сиёсий, маданий ва маърифий аҳамиятга эга. Туризм орқали биздунёни таниймиз ва бизни дунё танийди.

Ўзбекистон ҳудудида унинг бой тарихий, миллий ва маданий ўтмишини, нодир археологик топилмалар ва палеонтологик қолдиқларини ўзида мужассам этган тарихий-маданий ёдгорликларни ҳамда ноёб ўсимликлари ва ҳайвонот дунёсини ўзида мужассам этган жозибадор табиий масканларини қамраб олган 7000 дан ортиқ туристик манзиллар мавжуд. Улардан 140 га яқини ЮНЕСКО рўйхатига киритилиб, алоҳида муҳофазага олинган. Ресурслар кўлами, яъни қулай табиий-иқлимий шароитлар, тарихий-маданий мерос, шунингдек, ер ости ва усти гидрологик сув ресурслари, шифобахш булоқлар, гўзал манзаралар, ям-яшил ўрмонзорлар ҳамда минг йиллик дарахтлар, машҳур ғорлар, шаршаралар, ноёб табиат ёдгорликлари, ажойиб кўллар, қўриқхоналарда намоён бўлувчи табиий масканлар мамлакатимизда туризмнинг зиёрат қилиш, экологик, маърифий, этнографик, гастрономик, спорт, даволаш-соғломлаштириш, қишлоқ, саноат, ишбилармонликка оид ва бошқа бир қатор турларини ривожлантириш имконини беради.

Чунончи, Бойсун 2001 йилда ЮНЕСКО томонидан “Инсониятнинг оғзаки ва номоддий маданий мероси” дурдонаси сифатида эътироф этилиб, 2008 йилда ЮНЕСКОнинг “Инсониятнинг номоддий маданий мероси” репрезентатив рўйхатига киритилди. Бундай нодир бойликни жаҳонда кенг тараннум этиш мақсадида “Бойсун баҳори” очиқ фольклор фестивалига асос солинди. Мазкур фестивални ўтказилиши нодир бойликни жаҳонда кенг

тараннум этиш баробарида Сурхон воҳасида туризмни ривожланишида ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Халқаро туризм соҳасида профессионал кадрлар тайёрлаш тизимини ташкил этиш ҳамда илмий-тадқиқот ишлари ва ижодий ишларни олиб бориш бўйича республиканинг ташаббусларини амалий рўёбга чиқариш, Шанхай ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатларнинг тарихий ва маданий-гуманитар алоқаларини янада ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан 2018 йил 28 июнь куни Самарқанд шаҳрида “Ипак йўли” туризм халқаро университети ташкил этилди. Мазкур университет замонавий инновацион ва илмий-педагогик технологияларни, фан ва техниканинг энг янги ютуқларини қўллаган ҳолда, туризм соҳасида юқори малакали профессионал кадрларни миллий ва халқаро таълим стандартларига мувофиқ сифатли тайёрлашни таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг 2019 йил 2 апрелда бўлиб ўтган мажлисида “Туризм тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги қонун лойиҳаси иккинчи ўқишда қизғин муҳокамаларда кўриб чиқилган эди. Унда депутатлар томонидан билдирилган фикр, муҳокама ва таклифларнинг асосий мақсад-моҳияти амалдаги “Туризм тўғрисида”ги қонунга қарийб етмиш фоиз ўзгартиш ва қўшимчалар киритилаётгани, туризмга эндиликда иқтисодиётнинг стратегик мақоми берилганидан келиб чиқиб, лойиҳа учинчи ўқишга “Туризм тўғрисида”ги янги қонун сифатида тайёрланди. Унда белгиланган 21 та асосий тушунчадан 9 таси, масалан, “туристик хизматлар буюртмачиси”, “жойлаштириш воситаси”, “туристик фаолият” каби тушунчалар тегишли моддаларга сингдирилди ва асосий тушунчалар сирасидан чиқариб ташланди. Лойиҳа қатор янгиликлар, янги атамалар ва тушунчаларга бой бўлгани учун Қонунчилик палатасининг Норматив-ҳуқуқий атамалар комиссиясида қонун ижодкорлари, мутахассислар ва тилшунослар иштирокида яна бир бор муҳокамадан ўтказилиб, юридик атамалар ва тил қоидаларига тўлиқ мувофиқлаштирилди. Юқоридагилардан келиб чиқиб, 2019 йил 16 апрель куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатасида янги қонун сифатида «Туризм тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни қабул қилинди.

Албатта, бу соҳада амалга оширилаётган чора-тадбирлар, ҳаракатлар стратегияси ва бошқа тегишли ҳужжатларнинг изчил ижроси мамлакатимизни тез орада йирик ҳамда жозибадор сайёҳлик марказларидан бирига, туризмни эса иқтисодиётимизнинг етакчи соҳасига айлантиради, шубҳасиз.

Сурхондарёда оилавий тарбиянинг этник хусусиятлари

Ўзбекистон Республикаси Тарих институти катта илмий ходими т.ф.д.
Убайдуллаева Барно

Ўзбек этнопедагогикаси бир тарихий асос, яхлит бир таркибий кўринишга эга бўлсада, бу ҳар бир ҳудудда бола тарбиясига оид турфа жиҳатлар ҳам мавжудлигини инкор қилмайди. Сурхондарё ўзининг полвонлари, бахшилари, меҳнаткаш ва меҳмондўст халқи билан ажралиб туради. Ушбу мақолада сурхондарёликларнинг бола тарбиясига оид тажрибаларидан айрим маълумотлар келтирилади.

Дунёдаги аксарият халқлар каби ўзбек халқи ҳам асрлар мобайнида боланинг турли ёш босқичига ва жинсига мос тарбия тизимини яратди. Унга кўра гўдаклар ва 5-6 ёшгача бўлган болаларга хулқ-атвор қоидалари бир ҳил тарзда ўргатиб борилган. Сўнгра ўғил ва қиз бола тарбиясида фарқланиш кўзга ташланади.

Маълумки, ўзбек этнопедагогикасининг муҳими хусусиятлардан бири, бу – ёш ота-оналарга фарзанд тарбиясида катта авлод вакилларининг фаол ёрдам бериши ва аксарият ҳолларда тарбиядаги ташаббусни ҳам ўз қўлларига олишларидир. Сурхондарёда ҳам бола тарбияси жараёнида оиланинг бошқа аъзолари фаол қатнашадилар. Жумладан, боболар, бувилар, хола, тоға, амма, амаки ва ҳ.к. Ёш оилаларнинг ота-оналари билан бирга яшаши бола тарбиялашда катталар ёрдамига таянишга имкон беради. Айниқса, ўғил бола тарбияси учун тоғанинг ўрни катта бўлган. Барча оилавий маросимларда тоға бошчилик қилган, болалар етим қолса, тоға ўз қарамоғига олган[41]. Этнографик маълумотлар амма ва янгалар ҳам бола тарбиясида фаол иштирок этганини кўрсатмоқда. Деновлик ахборотчининг айтишича, унинг уч фарзанди тарбиясида қайинопа (болаларнинг аммаси)си катта ёрдам берган. Аниқроғи, фарзандлар тарбиясидаги масъулият амманинг бўйнида бўлган. Болалар қандай иш қилмасинлар олдин аммасидан рухсат сўралади. Фақат амма рухсат бергандан сўнггина она ҳам ижозат беради. Болалар аммаларини жуда ҳурмат қиладилар ва яхши кўрадилар[42]

Этнографик тадқиқотлардан маълум бўлдики, ўтган асрнинг 60–70- йиллари ота-оналар бола тарбиясида ўзлари намуна бўлиб ёки бошқаларни намуна қилиб кўрсатишдан кўпроқ фойдаланишган. Ота-она билан бўладиган ҳар кунги мулоқот орқали болалар дастлаб, катталарнинг хатти-ҳаракатлари, одатлари ва кейин ички сифатлари; фикрлаш тарзлари, ижтимоий бурчини бажаришга ва бошқа шу кабиларга бўлган муносабатларни тақлид қиладилар ва ўзлаштирадилар.

Сурхондарёда оилавий тарбия орқали болаларга диний тарбиянинг умумий қоидалари ахлоқий тарбия сифатида сингдириб борилган. Собиқ тузум даврида атеизм тарғиб қилиниб, диний тарбия таъқиб қилинишига қарамай, аксарият оилаларда ислом динига доир энг асосий тушунчалар берилган. Масалан, “увол”, “савоб−гуноҳ” деган тушунчалар болаларнинг кичик ёшларидан турли матал, ривоятлар орқали тушунтириб борилган. Кўпчилик анъанавий оилаларда болаларга энг муҳим кичик суралар оғзаки тарзда ёдлатилган. Шунингдек, оилавий тарбия орқали болаларда тежамкорлик, меҳрибонлик, меҳнатсеварлик, меҳмондўстлик, катталарга қулоқ солиш, хушмуомалалик ва бошқа шу каби фазилатлар шакллантириб борилган.

Болаларни меҳрибон инсон сифатида тарбиялаб бориш ўзбек этнопедагогикасининг муҳим хусусиятларидан бири. Бу Сурхондарёда янада яққолроқ кўзга ташланади. Оилада болалар ёшликдан бир-бирига ғамхўрлик қилишга ўргатилади, бу оилада иккинчи ва учинчи фарзанд туғилишидан бошланади. Шундан бошлаб катта бола вақтини укаси билан ўтказишга ўрганади, укаси билан ўйнайди, овқатланади. Болалар кўпая борган сари тўнғич фарзаднинг уларга ғамхўрлиги кучаяди. Ота-она катта фарзандидан кичик укаларига меҳр-шафқат, ғамхўрлик талаб этса, кичиклардан акаси ва опасининг сўзига қулоқ солиш, уни ҳурмат қилиш, уларга “ака”, “опа” деб, мурожаат қилишни талаб қилади.

Болалар жуда ёшлигидан бошлаб, ота-она ва оиланинг бошқа аъзоларига нисбатангина эмас, балки узоқроқ қариндош ва қўшниларга нисбатан ҳам меҳр-муҳаббат руҳида тарбияланади. Қўни-қўшни, маҳалла-кўй кишиларига, умуман, барча яқинлар билан алоқада бўлиш, уларнинг ҳолидан хабар олиш, қўллаб-қувватлаш, ҳамжиҳатлик, ҳар қандай катта ишларда ҳамманинг бирга бўлиши ўзбекларга хос қадриятдир.

Сурхондарёда меҳмондўстлик жуда қадрланади. Оила болаларни бу ишга жуда ёшлигидан бошлаб ўргата бошлайди. Халқ томонидан меҳмонга бориш ва меҳмон кутишнинг маълум қонун-қоидалари ишлаб чиқилганки, бу ҳар икки томоннинг ҳам манфаатини кўзда тутади. Меҳмонга бўлган муносабат халқ мақолларида ҳам ўз аксини топган. “Меҳмон

[41] Бўриев О., Насриддинов Қ., Шоймардонов И. Ўзбек оиласи тарихидан. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 76.
[42] Муаллиф қайди. Сурхондарё вилояти, Денов тумани, 2018 й.

отангдек улуғ”, “Меҳмон келса эшикдан, ризқи келар тешикдан”, “Меҳмоннинг олида мушугингни пишт дема”, Меҳмоннинг олдига ош қўй, икки қўлини бўш қўй” ва ҳак. Халқ меҳмонни кутишда уни олдига қўйиладиган нарсалар эмас, балки очиқ кўнгиллик билан қарши олиш муҳимлигини уқдиради: “Буғдой нонинг бўлмаса ҳам, буғдой сўзинг бўлсин”. Одатга кўра, меҳмондан нега келдингиз, ётиб қоласизми, деб сўралмайди. Кўнглига келадиган гап айтилмайди, катта-кичикнинг чеҳраси очиқ, сертакаллуф бўлади. Иззат-икром, хушмуомалалик билан илтифот кўрсатилади. Болаларни ҳам меҳмон кутишга жалб қилинади. Улар дастурхонга нон, мева-чева олиб кирадилар, чойдан бохабар бўладилар. Таомдан олдин ва сўнг меҳмонларнинг қўлларини ювдирганлар. Бунинг учун сочиқ ушлаб, меҳмонлари қўл ювишлари учун чилобчин тутиб, сув қуйиб турганлар. Меҳмонлар ҳам қўл ювгач, “раҳмат, барака топ, муродинга ет”, деб дуо қилишган. Шу тариқа болалар хушмуомалалик ва катталарга қулоқ солиш кўникмаларини ҳам эгаллаб боришади[43].

Ўзбек менталитетида ёш болалар меҳмоннинг олдига киритилмайди. Ахборотчиларнинг фикрича, меҳмонлар олдига болалар қўйилмаслигининг сабаби, “болаларнинг шўхлиги меҳмонни безовта қилиши мумкин, бошқа томондан, катталар меҳмон билан ҳар ҳил масалада гаплашишади бу болаларнинг ёшига тўғри келмаслиги мумкин”[44]. Болаларга меҳмоннинг оёқ кийимларини тозалаб, ўнгариб қўйиш ҳам ўргатиб қўйилган. Кўп оилаларда отанинг оёқ кийими ҳам ана шундай тартибда тозалаб қўйиш фарзандларнинг бурчи саналган. Меҳмоннавозлик улуғланса ҳам уни суъистемол қилиш қораланди. Шунинг учун ҳам ўзбекларда “меҳмоннинг иззати уч кун дейилади”.

Шарқ муомала маданиятига кўра, кишининг мавқеи унинг ўтирган ўрни билан белгиланади. Шунинг учун ҳам ўзбекларда оила бошлиғи ва етакчиси бўлган отага уйнинг ва дастурхоннинг тўридан жой ажратилади. Ундан олдин ҳеч ким дастурхонга ва таомга қўл узатмаслиги, у фотиҳа қилмасдан бурун дастурхон атрофидан туриб кетмаслиги керак. Анъанавий ўзбек оилаларидаги одатларга кўра, бирон маърака ёки маросимда ота ўтирган бўлса, ўша хонага ўғилнинг кириб ўтириши одобга хилоф саналади[45]. Ота ўтирган уйнинг хатто томига чиқиш мумкин эмас, сабаби, бу отага нисбатан ҳурматсизлик ҳисобланади. Отанинг иштирокисиз ва рухсатисиз оилага тегишли бўлган бирон масала ҳал қилинмаслиги керак. Фарзандлар улғайиб, хатто ўз болалари камолга етганда ҳам, ўта муҳим, катта аҳамиятга молик, деб ҳисобланган масалаларда ўз оталари билан маслаҳатлашадилар.

Тарбия анъаналарида болаларни, айниқса, ёш болаларни жисмоний жазолашга салбий муносабатда бўлинган. Халқ орасида “ақли етмаганнинг қўли етади”, деган нақл ҳам бор. Қиз болаларни жисмоний жазолаш ҳам қаттиқ қораланади. Кўпчиликнинг фикрича, агар ота қизини хатто бир шаполоқ урса ҳам у бахтсиз бўлар экан. Аммо, 5-6 ёшдан ошган ўғил болаларни нотўғри иши учун енгилгина жисмоний жазолаш кўп учраб турган. Айрим пайтларда ота-оналар гарчи урмасаларда хивичдан пўписа сифатида фойдаланган ҳолатлар бўлган[46]. Аксарият катта авлод вакилларининг фикрича, жазо танбеҳ ҳамда тушунтиришдан иборат бўлиши лозим, калтаклаш, уриш каби жисмоний жазолар болани янада қайсар ва қулоқсиз қилади.

Тажрибали ота-оналар иложи борича болалар олдида уришмасликка ҳаракат қилишади, чунки бу ҳолат уларнинг обрўсини тўкишини яхши билишади. Эр ҳам, хотин ҳам болалар олдида ўз хурматларини сақлашга баравар ҳаракат қилишган. Аксарият оилаларда ота-оналарнинг ўз фарзандларига бўлган ҳис-туйғулари очиқ кўрсатилавермайди. Ота-оналар

[43] Муаллиф қайди. Сурхондарё вилояти, Термиз тумани, “Наврўз” маҳалласи, 2017 й.
[44] Муаллиф қайди. Сурхондарё вилояти, Денов тумани, “Жомий” маҳалласи, 2017 й.
[45] Чунки, “кўпчилик даврасида ҳар ҳил гап сўзлар айтилади, бунда ўғил ва ота ўртасидаги парда кўтарилади”. Муалиф қайди. Сурхондарё вилояти, Денов тумани, “Тол қишлоқ”, 2000 й.
[46] Муаллиф қайди, Сурхондарё вилояти, Шўрчи тумани, 2017 й.

нафақат болаларга бўлган ҳис-туйғуларини, балки шу билан бирга эр-хотин ўртасидаги эмоционал ҳолатларни ҳам яшириб, болалар олдида ўзларини жуда сипо ва жиддий тутишади. 11 фарзандни тарбиялаб вояга етказган ахборотчининг айтишича, у ўз фарзандларини жонидан ортиқ севган, ҳаётини уларга бағишлаган бўлсада, болаларни ўпиб-сийпалашни, уларга "яхши кўриши"ни таъкидлашни нотўғри, деб билган[47].

Хуллас, Сурхондарёда этнопедагогик тажрибалар сифатида тарбияда барча оила аъзоларининг, айниқса, катта авлод вакиллари – бобо, бувиларнинг фаол иштироки; болаларга тарбия беришда новербал таъсир этиш усулларидан фойдаланиш; болаларга барча қариндош-уруғларга нисбатан оқибатли бўлиш, ота-оналари олдида бурчли бўлиш, меҳмондўстликни уқтириш кабиларни кўрсатиш мумкин. Айни пайтда оилада ота-оналарнинг фарзандлар билан бўлган муносабатларида ота мавқеи муҳим ўрин тутиб келган. Ахлоқий хислатлар сифатида яна катталарни ҳурмат қилиш, уларга «қулоқ солиш», кенгфеъллик, бағрикенглик, кечиримлилик уқтириб борилади.

Тожик мусиқа санъатининг Ўрта Осиё маданий ривожланишдаги амалий аҳамияти

Вохидов Шодмон Ҳусейнович,
Тожикистон Республикаси Панжикент Педагогика институтнинг илмий ишлар проректори,тарих фанлари доктори, профессор

Тожик халқининг адабиёти ва маданияти жуда қадимий ва бой тарихга эга. Тожик ёзма адабиётининг манбалари ҳозирги Эрон, Афғонистон ва Ўрта Осиё ҳудудида яратилган қадимий халқ оғзаки бахшичилик ижодидан бошланади. IX–XV асрларда форсий (дарий) тилидаги мумтоз адабиёт тожик ва форсий халқлар тарихий-маданий тараққиётининг ҳосиласи эди. Тожик достончилик адабиёти ва мактаби бир неча даврни ўз ичига олади: Биринчи давр – форслар, дарийлар ва тожиклар учун умумий бўлган форс тилидаги IX–XV асрлар адабиёти; Иккинчи давр - асосан, Ўрта Осиё ҳудудида XVI–XIX асрнинг 1-ярмида мавжуд бўлган тожик адабиётини; Учинчи давр – XIX асрнинг 2-ярмидан XX асрнинг 30-йилларигача бўлган тожик адабиётини; Тўртинчи давр – XX асрнинг 30-йилларидан ҳозиргача бўлган тожик адабиётини ўз ичига олади.

IX–X асрларда форс-тожик тилидаги бахшичилик достон билан боғлиқ адабиёт, айниқса, тез ривожланди, шу сабабли бу давр ҳақли равишда тожик мумтоз шеъриятининг "олтин асри" ҳисобланади. Сомоний (875–1005) лар давлатининг маркази Бухорода форс тилидаги шеърият асосчиси Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий Самарқандий (858–940) ижод қилди. Шеърий, насрий, фалсафий-таълимий асарларда қадимий халқ анъаналари ва қаҳрамонлик воқеалари, адолатли шоҳлар қиёфалари қаламга олина бошлади. Абу Шукур Балхий, Абулҳасан Кисоий, Дақиқий (929–977) ижодларида инсопарварлик ва адолат ғоялари тарғиб қилиниб, зулму зулмат қораланди. X аср охири ва X1 аср бошларида форс-тожик шоири Абулқосим Фирдавсий Тусий (934–1020) ўзининг ўлмас "Шоҳнома"сини яратди. X аср охирида Эрон ва Ўрта Осиёга суфийлик – тасаввуф ғоялари кириб келиб, шу асосда диний-фалсафий таълимотлар, жумладан, исмоилийлар оқимининг адабиётга таъсири кучайди. Исмоилийларнинг ғоялари шоир ва мутафаккир Носир Хисрав (1004-1088) ижодида ўз аксини топди.

XIII аср бошларида мўғуллар босқини адабий ва фалсафий ғояларнинг ривожига икки аср давомида катта зарба берган бўлсада, Ҳиндистоннинг шимолий (Хусрав Деҳлавий 1253–1325),

[47] Муаллиф қайди. Сурхондарё вилояти, Денов тумани, "Юрчи", 2008 й.

Эроннинг жанубий (Саъдий ва унинг замондошлари), Кичик Осиё (Жалолиддин Румий 1207–1273) да форс-тожик тилидаги адабиёт ривожи давом этди. XV асрга келиб Ўрта Осиёда адабий-фалсафий ҳаёт аста-секин тиклана борди, Ҳирот маданий ва адабий ҳаёт марказига айланди. Бу ерда, айниқса, темурийлар ҳукмронлигининг сўнгги йилларида атоқли шоир ва адиблар тўпланган эди. Адабий ҳаракат бошида форс-тожик шоири Абдураҳмон Жомий (1414–1492) ва ўзбек шоири Алишер Навоий (1441–1501) турар эдилар.

Тожик халқ оғзаки ижодида ҳам "Гўрўғли" ва "Алпомиш" достонларининг айрим шакллари ҳамда кўринишлари учрайди, масалан таниқли шарқшунос И.С.Брагинский (1905–1989) "Гўрўғли" достонини Қурбон Сафар номли тожик бахшисидан 1933–35 йиллар ёзиб олади. И.С.Брагинский бу достонни Данғара (эски номи Оқсу, собиқ Кўлоб вилояти) тумани далаларида бўғдой ўрими қизғин паллалар ўроқчиларнинг тунги дам олиш пайтида ёзиб олади. Бахши достонни буғдой ўримига атроф қишлоқлардан ёрдамга келган ўроқчилар қуршовида қўлида дўмбира билан куйлайди. Достон шунингдек, қуйидаги бахшилар Қурбон Жалил (1940 – 41), Бобоюнус Худойдодзода (1942 – 43), Ҳикмат Ризо (1945), Одина Шакар (1949), Қурбонали Ражаб (1961), Ҳақназар Кабуд (1962), Талбий Замир (1962) лардан ҳам турли даврларда ёзиб олинади. Шулардан Қурбон Жалил (1941), Қурбонали Ражаб (1962–63), Ҳақназар Кабуд (Ҳақназаров, 1976) лардан иншо этилган достонлар нашр этилган. Ғалати томони шундаки, ана шу гўрўғлихонлар ёки гўрўғлигўйлар рўйхатида, нечундир достоннинг биринчи куйловчиси Қурбон Сафар номи кўринмайди, тўғрироғи кўрсатилмайди.

Чимган тоғлари этагидаги Бурчмулла қишлоғида яшаган эртакчи Карим Розиқдан 1915 йили тожик тилида "Херс полвон" ("Айиқ полвон") деган эртак ёзиб олинади. Эртакда афсонавий Чамбул шоҳлиги, шоҳнинг қирқ баҳодири ва шоҳ юртига Херс полвон ҳамда парилардек чиройли хотини ташриф буюриши ҳикоя қилинади. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу нечоғлик тўғри ёки нотўғри эканини билмадик, шу эртакнинг ғояси тожик "Гўрўғли" достонининг асосини ташкил этар экан. Бундан ташқари "Гўрўғли" туркум достонларининг, умуман, тожик халқ оғзаки ижодининг тадқиқоти тарихи XIX асрнинг сўнгги чорагида, яъни хийла илгари бошланган эди. "Искандаркўл экспедицияси кундаликларида" (1870) қайд этилишича, Шарқий Бухоронинг тоғли туманларидан юқори Зарафшон ҳудудлари (Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши арафаси)да олиб борилган (генерал-майор А.К.Абрамов экспедицияси) ҳарбий кузатувлар дафтарида Гўрўғли ҳақидаги бир қўшиқ ёзиб олинган. Гўрўғли ҳақидаги бу қўшиқ маҳаллий аҳоли вакили Варзиминорда яшовчи Мулло Бобобойдан ёзиб олинади, ёзувни таржимон Абдураҳмон Мустажир амалга оширади. Энг қизиғи эса ўша ёзиб олинган матн ўзбек тилида экан, бу "Гўрўғли" ҳақидаги достон сюжетларининг тожиклар яшаётган ҳудудларга кириб боришининг илк қадамлари эди. Демак тоғли Варзиминор тожик деҳқонлари ўша ҳудудларда ўзбек чўпонлари билан тез-тез учрашиб турганлар, бу дегани ҳар бир чўпон қўлида дўмбира бўлиб, у ўзи билганча достонлардан қўшиқ хиргойи қилган.

"Алпомиш" достонининг тожикча шаклларининг ҳам ўзига хос томонлари мавжуд, унинг биттаси назмда, бошқа биттаси насрда айтилган, лекин анча ихчам ва мухтасар. Эътиборлиси тожик халқ эртаклари орасида шеърий йўлда айтилган эртаклар учраб туриши одатий ҳол, муҳими тожик "Алпомиш" эртаги ўзбек эпосининг бевосита таъсирида вужудга келгани аниқ. "Алпомиш"нинг тожик тилидаги эртаги қисқа бўлиб, унинг воқеалар тизими ҳам лўнда ва тушунарли, Алпомиш зиндондан туриб, севгилиси Барчинга қуш (каптар) лар воситасида мактублар жўнатиб туради. Худди шу хил алоқаларнинг пайдо бўлишининг ўзи кифоядек туюла-да, бу хил хайрли ишни давом эттириб, изланишлар кўламини кенгайтириш янада муҳим натижалар бериши муқаррар.

Бахшичилик санъатига оид анъанавий мусиқа маданияти бой ва хилма-хил, у бир неча маҳаллий бахшичилик услубдан ташкил топган. Суғд вилоятида азалдан ёнма-ён яшаб келган

ўзбек ва тожик халқларининг мусиқа анъаналари ўзаро қоришиб кетган. Иккала қардош халқ бахшичилик мусиқа ижодида меҳнат, маиший ва маросим қўшиқлари (“Майда”, “Ёр-ёр”, “Нақш” “Алла”, “Бойчечак”, “Садр”, ”Марсия” каби), лирик қўшиқлар (“Мухаммас”. “Байт” ва б.), лапарлар, бастакорлар ашула ва куйлари (Содирхон ҳофиз Бобошарифов ва б.), халқ ва профессионал созлардан дутор, ғижжак, чанг, най, сурнай, қўшнай, доира ва бошқалар асосий ўрин тутади. Хатлон вилоятида “Фалак” (“Фалаки”) қўшиқ туркумлари лирик-фалсафий мазмундаги форсча шеърларга яккахон хонанда томонидан соз жўрлигида айтилади. Шу ерда яшаётган ўзбек (лақай) ларнинг бахшичиликка хос мусиқа анъаналари Ўзбекистоннинг Сурхондарё-Қашқадарё мусиқа услубига яқин достон ва терма жанрлар; дўмбира, чангқўнғиз, чўпон най ихрочилиги ва ҳоказолар. Тоғли Бадахшон вилоятида истиқомат қилаётган ванчлик, язгулемлик, рушонликлар каби элатларда ўйин қўшиқ ва куйлари (“Аспакбози”, “Рупцак базай” каби), мусиқий томоша (“Бобо сафар” “Мўғулбози”), “Деҳқоннома” каби меҳнат қўшиқлари, “Чорбайтҳо”, “Ғазалҳо” каби лирик қўшиқлар, аёллар ижодида – “Булбулак”, “Даргилак” каби лирик айтимлар, чолғулардан эса сўрнак (чўпон най), ванч дутори, помир рубоби, баландзиком ва бошқалар машҳур. Мумтоз мусиқа (мақом, ашула йўллари, чолғу куйлар) асосан шаҳар (Хўжанд ва бошқа) ларда шаклланган. XX аср ўрталаридан Фарғона-Тошкент мақом йўллари билан бирга Бухоро Шашмақоми ижрочилиги ҳам ривож топишига ўз ҳиссасини қўшган Ф. Шаҳобов, Ш. Соҳибов, Б. Файзуллаев ва бошқаларнинг хизмати алоҳида аҳамиятга эгадир.

Бобораҳим бахши-элли бахши

Анвар Омонтурдиев,
Термиз давлат университети Ўзбек тилшунослик кафедраси,
филология фанлари доктори

Бобораҳим бахши Маматмурод ўғли 1936 йил 1 январда Сурхондарё вилояти Узун тумани Томчи қишлоғида туғилди. Маматмурод бобо ва Холдона моманинг 9 фарзанди бўлиб (3 ўғил, 6 қиз), Бобораҳим 5- фарзанд эди. Отаси қишлоқ раиси бўлиб ишласа ҳам, дўмбира чертишга, уйига машҳур бахшиларни чақириб, қўшиқ куйлаш ва айтишга вақт ажратарди.

Бобораҳим 10 ёшида отасидан ажралди. Оилада ўғиллардан энг каттаси бўлганлиги учун оила, рўзғор ташвиши унинг зиммасига тушди. Боботоғ адир-сойларида қўй боқиб юрган кезларида ҳам қўлидан дўмбирани туширмас эди. Дўмбира чертиш сирларини 10 ёшгача отасидан, кейин эса Боботоғнинг машҳур бахшиси Мирзақул бахшидан ўргана бошлади. 8-синфни тугатганидан сўнг Денов туманидаги кечки мактабда ўқиб, билимини мустаҳкамлаб олди. Шундан сўнг Бухоро Автойўл хизмати техникумига ўқишга кириб, уни аъло баҳолар билан тугатиб, Деновга қайтди. Туманидаги 5-сонли мактабда ўқитувчилик қила бошлади.Турсуной исмли қиз билан оила қуриб, 4 ўғил ва 6 қизни вояга етказди.

Бу даврда дўмбира доимий ҳамроҳи, фикри-зикри куй-қўшиқ, достон-термалар билан боғлиқ кечди. 1970 йилларда Денов туманининг энг машҳур бахшилари Тошмурод бахши,Теган бахшилардан бир қанча дўмбира куйларини, терма, достон айтиш сирларини ўрганди.1976 йили Деновда катта бир тўй бўлиб,унда қашқадарёлик Қодир бахши Раҳимов Гўрўғли туркумидаги бир достонни шунақанги меъёрига етказиб куйлаганки, Бобораҳим бахши таъбири билан айтганда, ҳаёни ҳам йиғлатиб, ҳам кулдирган. Бобораҳим бахши Қашқадарё вилояти Дехқонобод тумани Хўжа Маҳмуд қишлоғига устоз бахшини излаб бориб шогирд тушади. 1980-86- йиллар мобайнида Қодир бахшидан 40 дан ортиқ достон, 40 дан зиёд дўмбира куйи, юзлаб терма айтиш сирларини ўрганиб олади ва замонасининг таниқли бахшиси сифатида танилади.

Ҳар бир уста, косиб ўз ишининг ҳамма сирларини билиб, янгиликлар яратиб моҳир бўлиб етишганидек, Бобораҳим бахши ҳам, ўз касбининг устаси бўлиб етишди. 1980 йилда Ўрта Осиё фестивали қатнашчиси,1982 йилда Ўрта Осиё бахши-шоирлар кўрик-танловида фахрли 3- ўринни қўлга киритди.1984 йилда вилоят ҳамда Республика бахши-шоирлар танловида 1- ўрин соҳиби бўлди. 1990 йилдан бошлаб ҳар икки йилда бир марта ўтказиладиган Республика ва Ўрта Осиё бахши-шоир ва оқинларининг Халқаро кўрик танловларида мунтазам қатнашиб, 2005 йилгача 1- ва олий ўринларни қўлга киритиб келди.

2005 йил унинг ҳаётида унитилмас давр бўлди. Муҳтарам биринчи Президентимиз И.А.Каримов томонидан Бобораҳим бахши Маматмуродовга “**Ўзбекистон халқ бахшиси**”унвони тақдим қилинди. Халқ бахшиси учун бундай юксак унвонни олиш улкан бахт эди.

Бахши фаолияти давомида 30 дан ортиқ шогирдларга таҳсил берди (Равшан бахши (ўғли), қумқўрғонлик Омон бахши, узунлик Ҳусан бахши ва б.), бир қанча достонлар яратди, юзлаб термалар яратди. “**Сарвигул**”, “**Авазхон ота юртида**”, “**Дўрмоннома**” достонларини китоб ҳолида чоп эттирди. “**Сўфи Оллоҳёр**” ва “**Исмоилшер**”достонларини нашрга тайёрлади.

Бахшининг бу даражага етишишига тунни-кунга улаб ижод қилиши сабаб бўлди. Умрининг охиригача дўмбира доим сирдоши ва ҳамроҳи бўлди. Ижоддан тўхтамади.

Бахши ёшлигидан отга меҳр қўйди. Онаси Холдона момо ўғлидаги бу қизиқишни кўриб, уйидаги бир сигирни сотиб, 120 сўмга той олиб беради. Бобораҳим 16 ёшидан той оти билан улоқ (кўпкари) ўйинларида қатнаша бошлайди ва элида “той чопахон” деган номга сазовор бўлади. Аввалига халқ “Келинглар, Бобораҳим отасиз бола-да,қўйиб беринглар, бир айирсин”, деб қарашади,кўнглини кўтаради. Кейинчалик тойи от бўлади. Кўпкарида бош совринларни айириб олса-да, қишлоқдошлари уни “тойчапоғон” номи билан эслашади. 1962 йилда Бобораҳимнинг оти ҳукумат томонидан олиб қўйилади. Бахши отини еру кўкка ишонмас,шунчалик яхши кўрар эдики, пировардида нима қилишни билмай қолади. Ана шундай кунларда кўнглидаги бор дард-аламини дўмбира чалиб тўкиб-солади. Қишлоқда қандай тўй, йиғинларга бирор бахши келса, унинг ёнида бўлди, достон айтишга бўлган ишқи орта бошлади. Кўп бахшилар Бобораҳимнинг уйига келар, айтишувлар қилар, кунни-тонгга улаб қўшиқ айтишар эди.

Кейинчалик Бўри бахшининг, шўрчилик Эшқобил бахшининг, Боботоғлик Мирзоқул бахшининг, сангардаклик Ҳасан бахшининг давраларида бўлди. Қилич бахши (манзили номаьлум),туркманистонлик Ҳожи бахши, деновлик Тошмурод бахшилар суҳбатида бўлиб, дўмбира куйларини, достон айтиш маҳоратини ўрганди, тиним билмай изланди. Бахшичиликнинг қолган сиру асрорларини, оҳангни, достон-термаларни қашқадарёлик Қодир бахшидан ўрганди.

1978 йилдан бошлаб Қодир бахши билан доим бирга бўлди, тўйларга борди, устозининг қўшиқларга қулоқ солди, айтган достон - термаларини магнитофонга ёзиб олди. Ёзиб олганларини уйда қўйиб,сўзларини ёзиб олиб ёдлар эди, ҳар бир мисраларини қайта айтиб кўрар эди.

Ҳар бир бахшининг ўз айтиш усули, сўзи ва сози бўлади. Бобораҳим бахши ҳам ўз айтиш усулини, ўз дўмбира куйларини яратди.Тўйларга, кўрик-танлов ва йиғинларга борганда, доим қўшиқ аввалида тадбирни ушбу байт билан бошлар эди:

Дўст-ёронлар кенгроқ олинг даврани,
Қўшиқ менинг юрагимнинг фармони.

Ҳа, бахшининг юрак амри қўшиқ айтиш, халқнинг олқишини олиш, етук бахши бўлиб танилиш эди. Бобораҳим бахши бахшичиликда ўзини етук деб ҳисобламас эди. Унинг бир шиори бор эди: “*Олим бўлсанг, такрор қил!*” Ижодхонасида қўлида доим дўмбира бўлар эди.

Ҳар куни 4-6 соат, гоҳида кунлаб машқ қилар эди. Янги куй яратса, ёш болалардек хурсанд бўлар, хонадаон аъзоларини чорлаб, чертиб берар эди. Юзлаб достонларни ўқиб чиқди, юзлаб дўмбира куйларини машқ қилди, ўзи ҳам термалар яратди.Термаларини “Чағониён” газетасида чоп қилдирарди.Термалари газеталарда чиқса, ойнаи жаҳон орқали чиқишлар қилса, кўрик-танловларда ғолибликни қўлга киритса, тўйларда халқнинг хурсанд бўлганини кўрса, олқишлар бўлиб қарсаклар чалинса, “Яшанг, овозингизга балли”, деган сўзларни эшитса, бахши бу дунёда ўзини бахтли деб билар эди.

Қашқадарёлик Қодир бахши Сурхон воҳасининг қайси туманига келса, албатта, етиб борар, устозининг достон айтишига меҳрига тўймас эди. Қодир бахши Денов туманидаги Амир Темур жамоа хўжалигида бир тўйда 40 достонни етказиб айта оламан, деб айтган. Қишлоқ оқсоқоли 40 та тўйга бахшини чақириб келиб, 40 достонни халққа эшиттирган. Мана шу тўйларда Бобораҳим бахши ҳам бирга бўлиб, достонларни тинглади, сўз бойлигини оширди. Сурхондарёда Қодир бахши “Оқар дарё” деган ном олди. Ҳақиқатан ҳам Қодир бахшининг сўз бойлиги улкан эди, дарёнинг суви тугаса тугар, лекин устоз бахшининг сўзлари тугамас эди. Дўмбира чертишда моҳир, сўзлари маъноли,овози ширали, достонларни ўртаниб айтар эди. Шогирдларига саҳий, ҳатто жонини беришга тайёр эди. Бобораҳим бахши устозининг алп келбатини кўришга,сўзларини эшитишга, ўрганган қўшиқларини айтиб беришга интилаберар эди.

Устози Қодир бахши 1986 йилда автофалокат туфайли вафот этади. Бу айрилиқ Бобораҳим бахшида оғир кечди. Устозининг ўрнини билдирмасликка уринди, у ҳақда ўнлаб термалар яратди. Устозидек бўлишга ҳаракат қилиб, шогирдлар тайёрлади. Қаерга қўшиқ айтишга борса, шогирдларини бирга олиб борди. Қўшиқ айтиш маҳоратини ўргатди. Шогирдларига шундай дер эди:“*Бир касбга қизиқдингми, унинг барча сиру асрорларини пишиқ ўрган, тиним билмай машқ қил. Бахшилик соҳасини танласанг, ҳар ким ҳам бахши бўлавермайди. Полвон,чопахон (чопағон) ва бахши одамнинг жини – “орқаси” бўлиши керак. Ички овозда баланд бақириш учун, тўхтовсиз, чарчамасдан айтиш учун куч-қувват керак*”. Дарҳақиқат, полвон рақибини даст кўтаришда, чопағон улоқни ердан кўтариб олишда илоҳий куч пайдо бўлади. Бахши ҳам достонни меъёрига етказиб айтиши учун илоҳий, ҳам жисмоний куч керак. Бобораҳим бахши ҳам ўз замонасининг яхши чопағони, 35 ёшигача кураги ер кўрмаган паҳлавон, устози оламдан ўтгандан сўнг бахшичиликдау билан айтиша оладиган “рақиб” топилмас, моҳир устоз бўлиб етишди.

Қўшиқ айтишда Боботоғдан илҳом олди. Чунки бахшининг туғилиб ўсган жойи, киндик қони томган юрти – тоғларнинг бобоси. У жойларда ота-бобоси она-момоси, қариндош-уруғи яшаган. Доим Боботоғ томонга беришга ошиқар, тўйлар бўлса кунлаб қўшиқ айтиб, элни хурсанд қилар эди. Боботоғ ҳақида шундай куйлар эди:

Боботоғ жами тоғлар бобоси,
Кўрганнинг келар сенга ҳаваси,
Чукриларинг минг бир дардинг давоси,
Жами тоғлар бобосисан, Боботоғ!

Бир томонинг Рангинтоққа етишган,
Бир томонинг жайхун сойга тик тушган,
Арчаларинг булут билан ўпишган,
Жами тоғлар бобосисан, Боботоғ!

Қатов-қатов товдан экан Гавургон,
Подшоликда бўлган экан бир қўрғон,

Келиб кўринг, Гавургони бир жаҳон,
Жами тоғлар тоғлар бобосисан, Боботоғ!

Қатов товдан сиқиб ётар булоғи,
Семизликдан тўртов тувар улоғи,
Яхши ният элатимнинг тилаги,
Жами тоғлар бобосисан, Боботоғ!

Боботоғда тулпор отнинг изи бор,
Алишеру Муртазонинг сўзи бор,
Чагамсойда Кунтуғмишнинг ўзи бор,
Жами товлар бобосисан, Боботов!

Етти қизи қибла томон бурилган,
Қора сочи тол-тол қилиб ўрилган,
Ноласидан тошлар тарс-тарс ёрилган,
Жами товлар бобосисан, Боботов!

Бобораҳим Боботовда бой бўлган,
Минган оти саман бўлган, той бўлган,
Борган жойи гуркираган тўй бўлган,
Жами товлар бобосисан, Боботов!

Элимизнинг ардоқли шоир-бахшиси, ўзига хос мактаб яратиб улгурган, мухлислари ва фарзандларига каттагина мерос қолдирган Халқ бахшиси – Бобораҳим Маматмуродов 2013 йил 8 май куни Денов шаҳрида айни байрам тантаналари пайтида – кутилмаганда оламдан кўз юмди.

Унинг бошлаган ишлари фарзанди Равшан бахши ва набиралари тарафидан муносиб давом эттирилмоқда. Дарвоқе, Равшан вилоят ва Республика миқёсида ўтказилиб келаётган танловларда юқори ўринларни эгаллаб келмоқда, шунингдек, отаси бошлаб қўйган достонларни тамомлаб, нашр эттириш арафасида.

Демак, дарё ўзининг қадимий ўзанидан оқишда давом этаяпти

Жамоатчилик ва оилавий анъаналарнинг тарбиявий аҳамияти

Саидов Илҳомжон,
Самарқанд давлат университети Тарихшунослик ваманбашунослик кафедраси мудири т.ф.д.профессор

Сурхон воҳа аҳолисининг ижтимоий турмушида сақланиб келган қадимий жамоатчилик анъаналари доирасида, қўни-қўшничилик, қишлоқ жамоатчилик тартиблари, қариндош-уруғчилик муносабатларида экологик тарбиянинг аҳамияти ниҳоятда кенг ўрин эгаллайди. Воҳада дастлабки ўтроқ қишлоқ жамоасининг шаклланиши бронза даврига оид бўлиб, бу қишлоқ жамоа бўлиб яшаши асносида экологик тарбияга шаклланган. Экологик тарбияга мансуб аҳоли воҳадаги қишлоқ жамоаларининг айримларида бутунлай бир тоифага мансуб уруғдошлар жойлашган бўлса, аксариятида эса этник жамоалар таркиб жиҳатдан турли-туман бўлган. Қишлоқ жамоаси кишиларни меҳр-оқибат, инсоф-диёнат,

ҳалоллик каби туйғулар асосида тарбияловчи кишиларга маънавий қадриятларни сингдирувчи макон саналади.

Қишлоқлар оқсоқоллар томонидан бошқарилган оқсоқолларнинг асосий вазифаси жамият ҳаётида тартиб сақланишини таъминлаш, барча анъанавий меъёрларнинг бажарилишини назорат қилиш, жамоат мажбуриятларини белгилаш, жамоат тартибини бузганларни жазолашдан иборат бўлган. Қишлоқларга кўпинча бой бўлмаган ўрта ҳол, бироқ катта ҳаётий тажрибага эга бўлган кишилар оқсоқол сифатида сайланган.

Қишлоқлар миллий ва ижтимоий мансубликдан қатъий назар қўни-қўшниларнинг ўзаро ҳамжиҳат асирий удумларга содиқлик асосида бирлаштирувчи ижтимоий бирикувнинг анъанавий тузилмаси саналади. Воҳада қишлоқ жамоаларининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат бўлган: маросимларни биргаликда ўтказиш, ўз ҳудудини батартиб сақлаш ва ободонлаштириш ҳамда ёш авлодни ижтимоий руҳда тарбиялаш.

Қўни-қўшничилик жамоасининг негизини шарқона жамоа учун хос бўлган бир қатор тамойиллар ташкил этган. Бу тамойиллар ҳукмдорларга ҳурмат, ҳукмдорларнинг эса халққа ғамхўрлиги, ёши катталарнинг ахлоқий ибрати, келажак авлодга ғамхўрлик, ёшларнинг катта авлодга нисбатан ҳурмат ва ишонч туйғуси каби тушунчалардан иборат бўлган.

Муҳтожларга, бева-бечораларга ёрдам кўрсатиш жамоанинг асосий анъанаси саналади. Кексалар, беморлар, бева-бечоралар ҳамиша жамоа ҳомийлигида яшаган, уларга қўни-қўшнилар ғамхўрлик қилган, худойи ва садақаларда уларнинг ҳаққи бериб турилган. Жумладан ҳар рўза ойининг охирги кунларида бева-бечораларга ёрдам тариқасида фитр садақаси улашилган. Қишлоқ аҳолиси жамоат ишларини ҳам биргаликда амалга оширишган бундай ишлар кишиларни жипслаштирувчи, ҳамкорликка ўргатувчи, кишилар ўртасида яқинлик, бир-бирига ёрдам ва меҳр-оқибат туйғуларини сингдирувчи восита бўлиб хизмат қилади.

Эл-юрт ва жамоа ҳар бир шахс ҳаётида, унинг камолотида муносиб ўрин эгаллаган. Кишиларнинг кундалик ҳаётидаги қувонч ва ташвишларни жамоа билан бирга баҳам кўриш ҳаётнинг асосий қоидасига айланиб борган. Қишлоқ жамоалари кишиларни уюштирувчи, оғир юмушларни биргаликда бажаришга сафарбар қилувчи кишилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи, ёш авлодни тарбиялашга хизмат қилувчи ҳамда асрлар давомида шаклланиб келган маросим ва удумлари авлоддан авлодга етказувчи асосий ижтимоий бирлик саналади. Қишлоқ жамоаларини оқсоқоллар идора қилган, оқсоқолларга эса қишлоқнинг кайвони ёки «гапга етар» кишилари ёрдам берган. Ҳар бир масала юзасидан жамоа томонидан чиқарилган қарор ва қоидаларига итоат қилиш ҳар бир жамоа аъзоси учун мажбурият саналган. Жамоани уюштиришда маросимларнинг ўрни ниҳоятда каттадир. Жумладан, Наврўз, Дарвешона, Рамазон ибодатлари, ифторликлар, Ҳайит байрамлари, тўй-томоша, дафн маросимлари ва маъракалар жамоа аъзолари ўртасида яқинликни янада кучайтирган. Ҳар бир жамоа аъзоси барча маросимларда фаол иштирок этишга ҳаракат қилган. Ҳар бир жамоа аъзоси тўй ва маъракаларда ўзига мос турли хил юмушларни бажаришга ҳаракат қилган. Масалан, бирорта киши янги уй қурмоқчи бўлса, ёки бирорта оғир юмушни бажармоқчи бўлса, албатта жамоадан ёрдам сўраган. Бу ёрдам ҳашар тариқасида амалга оширилган. Ҳашар ишларини амалга оширишда жамоанинг ўрни ниҳоятда катта. Жумладан, ариқ ва зовурларни тозалаш, йўл ва кўприклар қуриш, янги ерларни ўзлаштириш, жамоат биноларини қуриш каби ишларни амалга оширишда иштирок этиш масъулияти ҳар бир жамоа аъзосининг бурчи саналади. Ҳашар кишилар ўртасидаги меҳр-оқибат, бир-бирига ёрдам ва яқинлик туйғуларини мужассамлаштиради. Ҳашарда ҳар ким қобилиятига яраша вазифани бажарган кекса-ю ёш ҳашарда иштирок этишда ўзини бурчли санаган. Масалан, аёллар ўртасидаги ҳашарлар сирасига ўрмак, яъни гилам тўқиш билан

боғлиқ ҳашарни киритиш мумкин. Ўрмак ҳашари, нафақат бирор юмушни бажариш балки ўзаро суҳбат қуриш, иш ўрганиш каби жиҳатлари билан ҳам ажралиб туради.

Бундан ташқари ўрим-йиғим ишларида амалга оширилган ҳашарлар ҳам худди шундай ҳашарлар доирасига киради. Чорвадор аҳоли орасида эса қўй жунини қирқиш, куви пишиш, кигиз босиш каби ҳашар ишлари ҳам мавжуд бўлган. Ҳар бир оилада болаларни жамоага ҳурмат ҳисси асосида тарбиялаш одат тусига кирган. Ҳар бир қишлоқ ўзининг баковулига, гўрковига, устасига, имомига, сартарошига, қассобига эга бўлган. Ҳар бир қишлоқда етишиб чиққан полвон ва чавандозлар бўлиб, улар тўю-томошаларда нафақат ўзи учун балки қишлоқнинг ори ва номуси учун рақиб томон билан сидқи-дилдан кураш олиб борган. Турли табиий офатлар, юқумли касалликлар, қурғоқчилик каби ҳолатларнинг олдини олиш учун жамоа аъзолари вақти-вақти билан тўпланишиб, дарвешона ва худойилар ўтказишган. Дарвешонага ҳар ким имкониятидан келиб чиқиб, ўз улушини берган, Дарвешона айрим жойларда «кўча оши», «оши худойи» ҳам дейилган. Дарвешоналарга нафақат қишлоқ аҳли, балки қўшни қишлоқлардан ҳам меҳмонлар таклиф қилинган. Ҳар бир қишлоқ жамоасининг қанчалик даражада уюшганлиги тўй ва маъракаларда билинган.

Қишлоқларни бошқаришда оқсоқоллар муҳим ўрин тутган. Қишлоқ доирасидаги олди-сотдилар, меросий мулкларни меросхўрлар ўртасида тақсимлаш, низо ва жанжалларни бартараф қилиш, ҳашар ишларини амалга ошириш бевосита оқсоқол бошчилигида бажарилган. Воҳа аҳолисининг жамоатчилик муносабатлари доирасида қўни-қўшничилик анъаналарига риоя қилиш, қўшнининг ҳаққи каби жиҳатларни инобатга олиш воҳа аҳлининг кўп асрлик менталлитетига айланиб борган.

Воҳа аҳлининг ижтимоий ҳаётида ёш билан боғлиқ йиғинлар, давралар ҳам муҳим ўрин тутади. Ёшга қараб тўпланадиган йиғинлар айрим жойларда «гап», «гаштак», «жўрачилик», «улфатчилик», каби номлар билан аталади. Бундай йиғинлар ўспиринлар, катта ёшлилар, хотин-қизлар гуруҳи каби гуруҳларга бўлинган. Бундай ташқари гап-гаштаклар касблилар ва табақаларга кўра ҳам ташкил қилинган, улфатчилик анъаналари кўпроқ қиш вақтида зиёфат тарзида амалга оширилиб, навбатма-навбат ҳамда хонадонма-хонадон амалга оширилган.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1.Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.Т., “Ўзбекистон” НМИУ, 2016 йил. -56 бет.
2.Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. Ташкент, 1982.
3.Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. – Тошкент, І-том, 1968.
4.Турсунов С., Қобилов Э., Муртазоев Б. ва бошқ. Сурхондарё тарихи. Тошкент, 2004.
5.Дониёров Х.Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Тошкент, 1968.
6.Лившиц В.А. К интерпретации бактрийских надписей из Кара-тепе // В кн: Новые находки на Кара-тепе в Старом Термезе. Москва, 1975.
7.Литвинов Б. Долина реки Сурхан. «Сборник разведчика». СПб, 1898.
8.Муҳаммаджонов А. Термиз шаҳри номининг этимологияси ҳақида//Бақтрия-Тохаристоннинг шаҳар маданияти. Маърузалар матни. Самарқанд, 1995.
9.Турсунов С., Қобилов Э, Пардаев Т. ва бошқ. Сурхондарё тарих кўзгусида. Тошкент, 2001.
10.Турсунов С., Пардаев Т., Пайғамов А., Нарзуллаева Н. Сурхон воҳаси моддий маданият тарихи. Тошкент, 2013.
11.Krumbholz. Diodor's assyrische Geschichte, RhM, N. F., Bd. 41, 1886.

Ўрта Осиёдаги дастлабки урбанизация жараёнларининг айрим жиҳатлари

Боҳодир Эшов,
Қарши давлат университети Тарих факультети декани
тарих фанлари доктори, профессор

Тадқиқотларга кўра, неолит даврида (мил. авв VI-IV минг йилликлар), Ўрта Осиёнинг қадимги қабилалари жамияти ва маданиятида жиддий сифатий ўзгаришлар бўлиб ўтганлиги кузатилади. Бу давр илк деҳқончилик жамоалари тараққиётнинг бошланғич даври, қулай табиий шароитларда илк цивилизация асосларининг шаклланиш даври эди. Бу маънода Ўрта Осиёнинг жанубий-ғарбида аниқроғи Жанубий Туркманистонда шаклланган қадимги маданият бутун қадимги Шарқ–Мисрдан то Хитой ва Ҳиндистонгача бўлган ҳудудлардаги маданиятлар қонуниятлари изидан боради. Аммо, Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудуларида бу жараёнлар нисбатан секинроқ кечди.

Тадқиқотлар натижаларига кўра, илк деҳқончилик жамоаларидаги жамият ривожи тараққиётнинг барча жабҳалари–иқтисодий ҳаёт ва маданиятдан тортиб то интеллектуал жараёнлардаги кўплаб ўзгаришлар бўлганлиги билан изоҳланади. Айнан шунинг учун ҳам жамиятда илк деҳқончилик ва чорвачиликка ўтилиши инсоният тарихида энг муҳим давр ҳисобланади ва айрим олимлар бу даврни “неолит инқилоби” (Г. Чайлд) десалар, айримлари “озиқ - овқат ишлаб чиқариш инқилоби” (Р.Брейдвуд) деб атайдилар[1].

Тадқиқотчиларнинг фикрича, Ўрта Осиёдаги илк деҳқончилик жамоалари учун даврий маданият типларининг қуйидаги учта кўриниши: пахса (мустаҳкам) турар-жойлар, сопол идишлар ва зооморф ҳайкалтарошлик хосдир. Албатта, бу кўринишлар маълум жамоалар орасида ёйилган бўлиб, минтақавий ва маҳаллий хусусиятларга ёки ўзига хосликларга эга эди.

Жанубдаги илк деҳқончилик жамоалари жадал ривожланишининг асосий маркази Копетоғ тоғ олди текисликларининг шимоли эди. Минглаб йиллар давомида пайдо бўлган жойида мавжуд бўлган деҳқончилик қишлоқлари қазилмаларидаги стратиграфик устунлар аниқ маданият алмашинуви жараёнларини беради.Ундан ташқари илк деҳқончилик мажмуаларининг ўзгармас белгиси бўлган нақшиндор сополлар турли шароитдаги маданий тараққиёт маданий алоқалардан далолат беради. Буларнинг барчаси тадқиқотчиларга Ўрта Осиёнинг жанубидаги илк деҳқончилик жамолари маданиятларини батафсил даврлаштириш ва археологик тизимлаштириш масалаларини ишлаб чиқиш имкониятини яратди[1]. Шунингдек бу жараёнларда қадимги йўлларнинг ҳам аҳамияти беқиёс эди.

Кўпчилик тадқиқотчилар Ўрта Осиёнинг жанубидаги илк деҳқончилик даврини мил.авв. V-Ш минг йиллик бошлари билан белгилаб, 3 даврга – илк, ўрта ва сўнгги энеолитга ажратадилар[3]. Жанубий Туркманистон қадимияти тадқиқотчиларининг хулосаларига кўра, илк энолит – Анов I А, Намозгоҳ I (Чақмоқлитепа, Мунчоқлитепа, Қарадепа, Дашлижидепа) маданий мажмуалари билан изоҳланади. Хусусиятли томони шундаки, ўзаро алоқалар туфайли бу давр моддий маданиятда маҳаллий анъаналарнинг уйғунлашиб кетиши кузатилади. Шунингдек, бу даврдаги барқарор деҳқончилик-чорвачилик иқтисодиёти доимий турғун турмуш тарзи ва шунга мосшарт-шароитлар яратган эди. Таъкидлаш лозимки, ўша даврдаги янги ҳудудларни ўзлаштирган жамоаларнинг кенг тарқалишидан ташқари аҳоли сонининг ўсиши ҳам нисбатан йирикроқ марказларнинг шаклланишига олиб келади. Мисол учун, Намозгоҳ I Даврида Қарадепа 10 гектарга яқин майдони эгаллаб, йирик марказга айланади.

Ўрта энолит даври Намозоҳ II маданий мажмуалари билан изоҳланади (Яланғочдепа, Илгинлидепа, Олтиндепа (пастки қатламлари) ва бошқалар). Бу мажмуалар орасида бу даврда нисбатан йириги Илгинлилдепа бўлиб, у 14 гектар майдонни ишғол этган[4]. Тадқиқотчиларнинг

таъкидлашларича, Жанубий Туркманистон тоғ олди текисликлариниг ўрта энолит даври маданияти ворисийлик анъаналарини сақлаган ҳолда ички сабабларга кўра ривож топади.

Сўнгги энеолит даври тахминан мил.авв IV мииг йилликнинг охири – III минг йилликнинг бошлари билан саналанади ва Намозгоҳ III даври маданий мажмуалари билан изоҳланади. Бу давр илк деҳқончилик жамоаларининг гуллаб-яшнаган даври бўлиб, бу ҳолат моддий маданият буюмлари орқали ўз ифодасини топади. Бу давр учун янги бўлган моддий маданият буюмлари- муҳрлар, алебастер қопланган идишлар пайдо бўлади.

Шундай қилиб, археологик даврлаштиришга кўра, Ўрта Осиёнинг жанубидаги энолит даври-иқтисодий ва маданий салоҳиятнинг аста-секинлик билан ўсиб бориши, мафкуравий қарашларнинг такомиллашиб бориши билан изоҳланадики, юқорида таъкидлаганимиздек, бу ҳолат моддий маданият буюмлари ва ўзаро алоқаларда муҳрланиб қолган [6].

Бу даврда йирик аҳоли пунктлари шаклланиб, демографик белгиларига кўра улар кейинчалик урбанистик хусусиятга эга бўла бошлади. Маданий алоқалар ёки қадимги йўлларнинг барқарор йўналишлари, аввало, жанубий қўшнилар Эрон, Афғонистон ва Шимолий - ғарбий Ҳиндистон билан тўғридан - тўғри алоқалар орқали шаклланади. Буларнинг барчаси бронза даврига келиб, нисбатан мураккаброқ ижтимоий-маданий тизим ҳамда урбанистик марказларнинг шаклланиши учун асос бўлди ва бу даврда кейинги ривожланиш боскичларини босиб ўтди. Бронза давридаги бу жараёнлар Копетдоғнинг шимолидаги тоғ олди текисликларининг нисбатан каттабўлмаган ҳудудлари билан чегараланиб қолмасдан, асосан маданиятлар алмашинуви натижасида қадимги Марғиёнадаги Мурғоб ҳавзасида, Амударёнинг ўрта оқимидаги қадимги Бақтрияда урбанизациялашган маданиятнинг маҳаллий ўчоқлари шакллана бошлади. Бу ўринда энеолит ва бронза даврига мансуб турли маданиятларнинг ўзаро алоқаларини таъминлашга хизмат қилган минтақавий йўлларнинг ахамиятини алоҳида таъкидлаш лозимдир.

Тадқиқотлар таҳлилидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Фарғона водийсидан то Жанубий Туркманистонгача (жанубий-шарқий ва жанубий-ғарбий Ўрта Осиё) оралиқларидаги ҳудудлардан жуда кўп сонли сўнгги энеолит ва бронза даврига оид ёдгорликлар топиб ўрганилган. Тарихий - маданий ривожланиш босқичларига қараб бу ёдгорликлар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1.Ўтроқ деҳқончилик маданияти ёдгорликлари (Жанубий Туркманистон, Жанубий Ўзбекистон, Зарафшон ва Фарғона водийлари).

2.Бронза даври чорвачилик-дехқончилик маданияти ёдгорликлари (Замонбобо)

3.Бронза даври дашт маданиятлари (Тозабоғёб, Мўминобод, Оқтанта, Қайроққум, Тулхар, Бешкент). Ушбу маданиятлар ўртасида доимий узвий алоқалар мавжуд эдики, бу ҳолат тадқиқотлар натижасида илмий асосланган [6].

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, Жанубий Туркманистондаги илк ва ривожланган бронза даври ёдгорликларини икки турга бўлиш мумкин: майдони 10 ва ундан ортиқгектар бўлган “марказ” масканлари ва майдони 1-0.5 гектар бўлган “қишлоқ” масканлари. Биринчи гуруҳдаги ёдгорликлар орасида ўлчамлари бўйича ҳам Олтиндепа ва Намозгоҳдепалар “пойтахт” шаҳарлар сифатида ажралиб туради. Шунингдек, Туркманистон ҳудудидаги Улуғтепа, Қарадепа ва Хауздепаларни ҳам йирик масканлар сафига киритиш мумкин.

Тадқиқотлар натижаларига кўра, ушбу масканлар хўжалигининг асосини деҳқончилик ва чорвачилик ташкил этган. Йирик шаҳар марказлари ҳамда кичик қишлоқларда олиб борилган қазилма ишларининг гувоҳлик беришича, улар ўртасида доимий маданий ва иқтисодий алоқалар мавжуд бўлиб, йирик марказларда хунармандчилик етакчи ўринда бўлган. Дехқончиликда арпа ва буғдой етиштириш асосий ўринда бўлиб, ушбу хўжалик тури сунъий суғоришга асосланган[7].

Турли йилларда жанубий Ўзбекистон ҳудудларида илк, ривожланган ва сўнгги бронза даври илк деҳқончиликниг пайдо бўлиши ва ривожланиши, урбанизация жараёнлари ҳамда илк давлатчилик масалалари, маданий ва иқтисодий алоқалар, ҳунармандчиликнинг тараққий этиши масалалари бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижасида бронза даври ўлкамизнинг жанубий ҳудудларида бўлиб ўтган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий тараққиёт масалалари, қадимги йўллар ва айниқса ушбу ҳудудларда илк шаҳарларнинг пайдо бўлиш асослари ва ривожланиш босқичлари, илк давлатчиликнинг пайдо бўлиш жараёнларига кўплаб аниқликлар киритилди.

Жанубий Ўзбекистондаги илк деҳқончилик маданияти соҳиблари яшаган масканлардан бири Сополлитепа бўлиб, бу ёдгорлик Сурхондарё вилояти, Шеробод тумани ҳудудида, Қўҳитангтоғдан оқиб тушувчи кичик дарёнинг қадимги ирмоғи бўйида жойлашган.

Сополлитепада узоқ йиллар тадқиқотлар олиб борган А.Аскаровнинг фикрича, ёдгорлик мустаҳкам асосда қад кўтарган бўлиб, қуйидаги ажралиб турувчи белгиларга: икки қисмли тизимнинг – мустаҳкам марказий қисми ва унинг атрофида мустаҳкамланмаган маскан, унча катта бўлмаган майдон, асосий қисмнинг марказлашуви ва уларнинг йўлаклар билан ажралиб туриши, бўлма (отсек)лари бўлган ҳимоя деворлари. Ундан ташқари, кулолчилик ва металга ишлов бериш хам Сополллитепа учун хосдир[8].

Шундай қилиб Амударёнинг ўнг қирғоғида шаклланган Сополлитепа бронза давридаги дастлабки ўтроқ дехқончилик қишлоғи ҳисобланади. Аммо, кейинчалик ўтроқ дехқончилик жамоалари шимолий чегараларини кенгайиши муносабати билан Сополлитепа ўзининг илгариги аҳамиятини йўқота бошлайди ва бўшаб қолади. Асосий марказ вазифаси эса, тоғ дарасидан чиқувчи йўл устидаги мустаҳкам қалъа сифатида найдо бўлган Жарқўтонга ўтади. Шеробод дарёсининг кўҳна ўзани Бўстонсой ёқасида жойлашган ушбу ёдгорликда 1973 йилдан бошлаб узлуксиз олиб борилган тадқиқот ишлари натижасида бу ҳудудларда рўй берган урбанизация жараёнларига кўплаб аниқликлар киритиш имконияти пайдо бўлди [9].

Олиб борилган тадқиқотлар таҳлилларидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, мил.авв II минг йилликнинг ўрталарига келиб Жарқўтон ўша ҳудуддаги деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли қабилалари уюшмаларининг мустаҳкам истеҳкомига айланди. Афтидан айнан мана шу истеҳком орқали Ҳисор тоғ олди воҳалари ва Жанубий Тожикистоннинг ғарбий ҳудудларига шимолдаги аҳолининг кўчишлари бўлиб ўтади. Ундан ташқари яна шу нарса ҳам маълумки, бу жараённинг ривожланиши мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ўтроқ деҳқончилик турмуш тарзи кечирувчи аҳоли манзилгоҳларида аҳоли сонининг ўсиши ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёти учун ҳам кенг имкониятлар яратди.

Юқоридагилардан хулоса чиқариб айтиш мумкинки, қадимги цивилизациялар, хусусан, урбанизация жараёнларининг ривож топиши Ўрта Осиё қадимги жамоаларида кечган кўплаб ижтимоий – иқтисодий, сиёсий ҳамда маданий омиллар билан бевосита боғлиқ эди. Бу омилларнинг етакчи ўринга чикишига қадимги алока ва савдо – транзит йўлларининг аҳамияти беқиёс бўлган. Қадимги йўллар орқали алоқалар ўрнатган аҳоли ўша давр нуқтаи назаридан кўзланган манзилига етиб боргани шубҳали бўлсада, йўллар орқали алоқалар қабиладан-қабилага, воҳадан воҳага, минтақадан минтақага ўтиб, минглаб километрга чўзилганлиги замонавий тадқиқотлар орқали аниқланган.

Фойдаланилганадабиётлар рўйхати

1. Массон В.М. Культурогенез древней Центральной Азии СПб, Из-во С- Петербург, ун-та. 2006. с. 42
2. Хлопин И.Н. Эпоха бронзы Юго-ЗападногоТуркменистана СПб, 2002. с, 26-27.
3. Кирчо Л.Б. К изучению позднего энеолита Южного Туркменистана 1999. с. 74-77.

4. Массон В.М. Илгындепе – новый центр этнологической культуры Туркменистана // 5. Известия АН Туркменской ССР. Сер.общ. наук.1989. №6; Березкин Ю.З., Соловёва Н.Ф. Парадные помещения Илгынли-депе (предварительная типология) // АВ. СПб, 1998. №5.
5. Эшов Б.Ж. Ўзбекистон тарихини даврлаштириш масалалари // ЎзМУ хабарлари. 2012, 4-сон. Б. 51-59.
6. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиёда илк шаҳар маданиятининг шаклланиши ва ривожланиши. Докт. Дисс. Қўлёзма. – Тошкент, 2008. 136-183 бб.
7. Массон В.М. Древнейшая земледельческая культура Средней Азии// Изв АН Туркменской ССР. Сер. Общ.наук. 1960. №1. С. 76-92.
8. Аскаров А.А., Шайдулаев Ш.Б. Бақтриянинг илк темир даври маданиятлари хронологияси // Ўзбекистон тарихи моддий маданият ва ёзма манбаларда – Т.: ЎзР ФА Археология институти. 2002. 37-б.
9. Аскаров А.Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент. Фан. 1977; Аскаров А., Абуллаев Б. Джаркутан – Ташкент.: Фан. – Самарканд 1987, 24 с; Асқаров А. Энг қадимги шаҳар. Тошкент.2001.

Traditional clothes and jewellery- Knitting

Termiz State University teacher of the Department of world history Kabulov Eshbolta Atamurodovich

Methods of making cloth and types of clothes. It has deep roots that making traditional clothes the people of the oasis . It is found that the recent archaeological expeditions of this area proof that sewing and knitting has nearly 3,5 thousands year history in this area. For a long historical period added much more types and quantities of clothes and also developed and methods of castrating and knitting are modified too.

It has deep roots cotton – growing and making cloth from it. For making cloth from cotton in house condition seeds of cotton separate in it , especial machine which called “xalaji” “chig’iriq” then the cotton lashed with a whip (rod) and spinned with spindle. Colours which used for painting thread mainly prepared in a house condition .In particularly boiled leaves , roots and barks of plant and different colours made them. Namely, red from ruyan and isparak, black from baeks of yellow nut , yellow from rind of granate, and other colours made. After painting to threads , washed alkaline solution,then knitted by knitting machine. Knitting machine called shop (do’kon) . The square shape of in it , in width 3-4 metr, length 4-5 metr , high 2-2,5 metr, long strength thread of cloth which knitted in the shop called “tanda” and “o’rim’. Across or horizontal drawn (pulled) thread called “arqoq”. For knitting cloth “reel” or “robbin”(moki) passed through the “manga” , make round by spare of shop. Two times taken cloth been a fit cloth, for 2 person. The population of the oasis made “bo’z” “olacha” “qalami” “karboz” “susi” “kosa” “chit” and other clothes from cotton.

The population of the oasis made of the oathis made ‘’chakmon,, ,’’po’stin,, from the cotton cloth with wool and ‘’chakmon,, the wool of camel.Wool which cut from the cattle washed, cleaned, combed with comb, then loshed and spinning by spindle and then became a wool thread.During spinning the wool used ‘’saboq’’,’’chillak’’,’’iptak’’ and other such kind of hand made instrument . Spinnied and skeinned wool pointed by thread colours, after this ‘’o’rmak’’ did and spinned. In old time the population of the oathis sewed ‘’olacha’’,’’bo’z’’ and women clothes sewed. From the red ‘’bo’z’’,’’olacha’’is one of the most common spread cloth among the people of the oathis from this cloth sewed clothes for different ages people.’’Olacha’’ was mainly knitted with strip-stripe colours. Boysun, Mirshodi,Sangardak and Yurchi famous for its ‘’Olacha’’. ‘’Bekasam’’

was a lovely wearing cloth among the people of native population.The population of the oathis made ‘’chopon’’, ‘’kamzul’’,’’kurta’’and’’kurtacha’’ from ‘’Bekasam’’.

’Kalami’’cloth which knitted from the cotton made clothes for men.’’Kalami’’ was a rough shape cloth. From the rough knitted ‘’so’si’’ which for women and children’s cloth.were also used. And except this’’baxmal’’and ‘’adras’’ cloth were very ancient cloth mainly made in a house condition. From ‘’velvet’’ sewed for women and children’s clothes duppi, blanket and pillow.

In ancient times the population of the oathis feed cocoon and knew very well how to take silk from the cocoon. They used silk for prepairing ‘’jiyak’’ of turban’s side ‘’chiroz’’ ,‘’hair’’, ‘’popuk’’,’’jamalak’’,’’yuz’’,’’katagon’’ and ‘’tokchi’’ tribes of the oathis wear knitted semi-silk clothes.’’Banoras’’silk, satin,’’adras’’and parpasha silk used for men and women prepairing for holiday clothes.

The methods of simple sewing clothes of the population of the oathis keep peculiarities of their region and ethnic vew. During the cutting ‘’lutter’’ used has own spon.

Sewer and lutter called ‘’expert’’’chevar’’ cloth cutted by scissors knife or cutted with a hand, cuttings mainly consist of length, side and collar scraps.

We may classified clothes of the population of the oathis seasonly cloth , settled people cloth, cattle people cloth, children cloth and mourning cloth.

If winter clothes were cotton and ‘’astarli’’, summer clothes were ‘’astarsiz’’ namely sewed a cloth condition. Clothes which wear its owner’s age, family and their host of the society, cloth sewed from cloth in different view .And the colour of the cloth was played main role, for example, people of waterly village (chigatoy, tokchi) more from cotton , the people of farmland village (settled people) from wool, people of town (especially rich families) wear silk and made from silk cloth. Colour of cloth in diary life red for happy situations, mourning and condolence situation was white, black and blue represented. Colours of cloth differ from people’s age and sex. An old people mainly put on white and brown, youth were on red and yellow .

Knitting is one of the ancient developed occupation in Surkhan oasis.Even thought knitting was exist in a way at all location, it was quite developed in Boysun and Denav. Mainly sidirga thread silk and half silk materials were used in home condition.Particularly, such kind of materials like kalami, olacha, susi, cotton print, janda, silk, atlas, cotton-fabric, beqasam were knitted any amount. On the other hand, materials like shawl, bosma, qoqma, were knitted from wool and mainly clothes from them. Knitting had several branches like spinning thread , knitting material and colouring them. Cotton, wool, and silkwere the main aspect of thread spinner. The materials wre made in oasis were different with its colours and beauty. Produsing materials were complementary connected with traditional economy of population. Because the inhabitants had been been using to grow cotton and made material from it since the ancient time. Cotton seeds were separated from cotton with the help of special instrument “xalaji” in home condition. Cotton and wool thread spinned with spinning wheel. Various clot materials were made from spinned threads with the help of knitting adaption called “dukon”. Long pulled threads of cloth was knitted withknitting adaption called “tanda” or “urish” and cross pulled threads were named “arqoq”.The breadth was short, they were 35-40 metres wide. The cloth was taken from dukon could make up only one dress. The Boysun region was the centre of knitting olacha, janda, silk in the oasis. Olacha is stripped cloth, red, scarlet, blue, and dark green colours were used for making stripes. Cloth janda was knitted in the Sariosoyo village of Boysun. Musulmon Kaxxorov is famous for knitting janda. Cotton used for making jandawas brought from Jarkqurgon and the colour from Denav, the janda was 50 metres wide and 7-8 metr cloth was used to make robe.

Susi is stripped thin fabric. To knit susi the interval between arqoq and tanda threads were made openly, then knit thin and thicky from olcha. One of the commonly used cloth to sew fabricamong the inhabitants was cotton-fabric.Cotton-fabric was knitted from cotton thread roughly.

Cocoon recycled to make silk, silk threads were spinned with spinning wheel. Besides that silk thread and fabric were used for jiyak for the edge of turban, for knitting chiroz and for hairbrush to stick in hair. Especially the fame of silk of Boysun was quite much. The fabric was made by local handicraftsman was coloured in home condition. Having hard experience dating back long years ago,the method of making colour was kept secret. Local dyers used local plants that grow in the oasis: ruyan, isparak, mardona, jinjak, pomegranate and the skin of nut for making various colours. Colouringthe fabric was done before knitting. Besides that, printed ornaments also were sewed in. Several models were used to sew in printed ornaments. Diversity of ornaments were carved on the surface of the model and there were main and external line of ornament. To make ornaments models were made from the wood of poplar, willow, zarang, apricot, almond and nut trees. Black coloured mixture was made from the stalk of the root of withered plant and boiled skin of pomegranate, than thick glue of fruit tree mixtured with water adding the rust of iron. Then the models were stuck in the black colour were pressed on the fabric. In the oasis the dyers of fabric called "Nilchi" and "Chiltar" were designers. In the oasis the own method of each handicraftsman was shown apparently during the design works. The models of flowers were durable and were inherited by child from his father. Nomad and half nomad population in the oasis knitted cloth from wool. At fist the wool was washed and torned apart with special wool comb.

Then lashed with special Savachup and after spinning it was turned to be thread. Wool threads boiled mainly in salty water. That's why wool threads were durable and tolerant. Cattle-raiser population who lived in steppe, mountainous and close to mountainous part of oasis made from wool not only clothes but also household things of everyday life like carpet, bag, kigiz, saddle bag, napramachs. Wool of ship, camel and goat were the main raw materials in making fabric, wool of goat used to make tivit turban, paytava and shawl. Chakmon was mainly sawed from the wool of camel. The businessman of Qungirot and Durmon weared clothes mainly from white chakman. Besides, prayermat, table-cloth even quilt were made from the wool of camel. From the thread thet was spinned from the wool of ship, was made "shol" that was knitted lying on the land. After all, the part of occupation, knitting had main role in the life of the inhabitants and affected on the dressing culture.

List of Literature

1.Mirziyoev.Sh. Build a free and prosperous democratic state of "Uzbekistan" NMIU. 2016. 56p.

2.Ahmedov B. Mahmud ibn Vali.Toshkent.1966.

3.Begmatov E. Place names a spiritualitumirror.Toshkent. 1998.

4.Beruniy Abu Rayhon. Monuments from ancient people.Selected works- Toshkent 1-voluwe.1968.

5.The Devoni Dictionary is Turkish-Index-dictionary.
G.Abdurahmonov. And S.Mutalibov.Toshkent.1967.

6.Dusimov Z.H.EgamovPlaee names short deseriptionglossary. Toshkent.1977

7.Kichkilov H.Boqiev A. Uzbek leggings and theereqleipment. Termiz.2005"Jajhun" Termiz.2005.№1

8.Letvinov B. Surkhan Valley "Sbeernicrazvedchika" SPB.1898

9.Logofet D.N. Bukhara Khcenate under Russian protectorate SPB.1911.

10.Materials of regionalizatiou q Uzbekiston issue II book IX Surkhandaryookrug?Samarkand.1926

11.Murzaev E.M.Essays on Toponymy.Moscov.1974

12.Nafasov T.Explanatory glossary dichionary of toponyms of Uzbekistan.Toshkent 1988.

Барлослар ва уларнинг Чиғатой улуси ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни

Севинч Улашова,
ЎзР ФА Шарқшунослик институти илмий ходими

Барлослар Мовароуннаҳр хусусан, Кеш беклиги тарихида муҳим ўрин тутган этник гуруҳларидан бири ҳисобланади. Барлослар ва уларнинг этногенези, ижтимоий ҳаётда тутган ўрни хусусида Рашидиддин "Жомеъ ут-таворих", "Темур тузуклари", Ибн Арабшоҳ "Ажоиб ул-мақдур фи тарихи Таймур", Шарафиддин Али Яздий "Зафарнома", Мирзо Улуғбек "Тўрт улус тарихи", Фасиҳ Ҳавофий "Мужмали Фасиҳий", Мирзо Муҳаммад Ҳайдар "Тарихи Рашиди", Ҳофизу Абру "Зубдат ут таворих" асарларида, шунингдек, маҳаллий ва чет эл тарихчиларининг асарларида қисман ёритилган. Аммо мазкур мавзу фундаментал тарзда деярли ўрганилмаган. Барлослар ҳақидаги маълумотлар юқоридаги манбаларда баъзи ўринлардагина узуқ-юлуқ шаклда учрайди. Улар ҳам асосан сиёсий маълумотлардан иборат.

Барлослар тўғрисидаги дастлабки маълумотлар "Мўғулларнинг махфий тарихи"да учрайди. Унга кўра, Чингизхоннинг аждодларидан бири Хабичи бахадурнинг Манан-тудун исмли ўғли бўлиб, унинг 7 та ўғли бор эди. Уларнинг бешинчиси Хачуунинг ўғли Барулатай бўлиб[48], у катта жуссали эди. Унинг авлодлари *барлос* деб аталган. Хачуланинг ўғиллари ҳам кўп овқат еганликлари учун улар ҳам катта ва кичик барлослар деб чақирилган. Эрдамчи Барулас ва Тодаян барулас номлари билан танилган барлослар ана шундан пайдо бўлган[49].

Мазкур асарнинг бошқа жойида Чингизхоннинг дастлабки ҳарбий юришларида унинг қўшини сафида бўлган барлослардан Хубилай ва Худус исмли икки қардошнинг номи келтирилган[50]. Шунингдек, барлосларнинг яна бошқа йирик бошлиқларидан Суғу-чечан ва Қорачор ўғиллари билан бирга келдилар[51], дейилади.

Барлосларнинг ижтимоий ҳаётдаги нуфузи Қорачор нўён давридан бошлаб жуда баланд бўлган. Бундан кейинги барлос қабиласи пешволари асосан айнан Қорачор нўённинг авлодларидан экани ҳам Қорачорнинг мазкур даврда ва ундан кейин ҳам нуфузи анча баланд бўлганини кўрсатади. В.В. Бартольд "Темур ва Хожининг умумий аждоди фақатгина Чингизхон ва Чиғатой замондоши бўлган Қорачор эди"[52], дейди. Рашидиддин эса Чиғатой лашкарбошиларидан Қорачорни Чиғатой улусининг тўла ҳуқуқли ҳукмдори сифатида талқин этади.

Барлосларнинг дастлабки йирик амирларидан Қорачор нўён хусусида ўрта аср тарихчилари асарларида ҳам узуқ-юлуқ қайдлар келтирилади. В.В. Бартольд "Улуғбек ва унинг даври" номли асарида "Муъизз ал-ансаб" деган манбага асосланиб, Қорачор нўённинг сипоҳийликка тобин бир тадбири[53] ҳақида сўз юритади.

Шунингдек, Ҳофизу Абру "Зубдат ут-таворих" асарида Қорачор нўён ҳақида муҳим маълумотлар келтиради. Манбада Қорачор нўённинг ўн тўққизта (Элдар, Лоло, Қубўл, Ясўнта, Мунқо, Ийжал нўён, Шарғо, Мунқа, Эл буқо, Эл, Бекбўқо, Казон, Ийку, Тингиз, Тобон, Мирали, Тўкал, Чўрон, Алокўчал (Алокўкал)[54] ўғли бўлгани таъкидланади. Мазкур манбада Қорачор нўён ўғилларининг авлодлари (Амир Темур ва темурийларгача бўлган авлодлар назарда тутилмоқда – У.С.) хусусида ҳам муҳим қайдлар келтирилган. Шунга кўра,

[48] Манбада келтирилшича у кўп овқат истеъмол қилган.
[49] Mogollarin Gizli Tarihi (Yazilişi 1240). I Tercume. 2. Baskı // Çev. Prof. Dr. Ahmet Temır. – Ankara. 1986. – S.14.
[50] Mogollarin Gizli Tarihi. – S. 55.
[51] Mogollarin Gizli Tarihi. – S. 55.
[52] Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья. Соч. Т. 2. ч. 1. – М., 1963. – С. 39.
[53] Бартольд В.В. Улугбек его время. Соч. Т. 2. – М., 1963. – С. 50.
[54] Қаранг: Улашова С. Хўжа Илғор тарихи. – Т.: Фан, 2006. – Б. 47-48.

Қорачор нўённинг авлодлари фақат Қашқа воҳасида эмас, Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг турли ҳудудларига ҳам тарқалиб яшаганлар.

Амир Темурнинг бобокалони Қорачор нўённинг ислом динини қабул қилган ёки қилмагани тўғрисида ҳам тарихий манбаларда турлича қарашлар мавжуд. "Зафар йўли"да Амир Темур тилидан Қорачор нўённинг ислом динини қабул қилгани хусусида шундай дейилган: "Бизнинг аждодларимиздан биринчи бўлиб Қоражар (Қорачор – У.С.) нўйон Аллоҳга тоат-ибодат қилди: у дунё ва охират тўғрисида фикр юритганидан кейин ислом ҳақлигига инонди ва қариндошлари билан бирга исломни тан олди"[55].

Қорачор нўённинг вафоти санаси хусусида ҳам баъзи ноаниқликлар мавжуд. Масалан, баъзи маълумотларга кўра, Қорачор нўён 640 ҳижрий йилда (1240-41) вафот этган. Шуни таъкидлаш керакки, бу унчалик аниқ далил эмас. Чунки Қорачорнинг вафоти Чиғатойнинг ўлими муносабати билан тилга олинади. Маълумки, Чиғатойнинг ўлимини муаррихлар икки хил кўрсатган. Баъзилар уни Угадойдан 7 ой олдин оламдан кўз юмган десалар, бошқалари, масалан Мирхонд Угадойдан сўнг, 640 йилда нариги дунёга рихлат қилган, дейди. Чиғатойнинг вафоти йилига танқидий ёндошган кейинги давр тарихчиси Мирхонд аслида Қорачорнинг ўлган йилини адаштирган, деган фикрни билдиради.

Ҳижрий 640 йилда Чиғатой вафот этганми ёки Қорачорнинг ўлган йили саналари янглиштирилганми – йўқми, гап бунда эмас. Муҳими, Қорачор Чиғатой билан тенгдош бўлган ва у шу йилларда вафот этган бўлса, ажаб эмас. Бироқ шундай бўлса, Қорачорнинг ислом динини қабул қилгани шубҳа остида қолади?!

Бу хусусга В.В. Бартольд қуйидагича сўз юритади: "Қорахонийлар туркийлар мамлакатидаги биринчи мусулмон сулоласи сифатида, шубҳасиз, исломнинг ёйилишига кўмак бериши лозим эди. Шу жиҳатдан, Ўрта Осиё тарихида улар ҳукмронлиги катта аҳамиятга эгадир. Ибн ал-Асир 349/960 йилда 200000 хонадонлик бир туркий халқ исломни қабул қилганини айтади. Бу маълумот шубҳасиз Еттисув ёки Шарқий Туркистон аҳолисига тааллуқлидир. Чунки Шарқий Туркистонда кўчманчилар сони ҳеч қачон бунчалик кўп бўлмаган"[56].

Барлосларнинг Муборакшоҳ даврида Еттисувдан Мовароуннаҳрга, унинг жанубий вилояти бўлган Қашқадарёга кўчиб ўтгани ҳақида айтилган фикр-мулоҳазалар барчамизга аён. Бинобарин, барлослар, жалойирлар, хуллас, Еттисув ва унга қўшни бўлган жойларда яшовчи туркий қавмлар X аср ўрталаридаёқ ислом динини қабул қилган. Барлослар ва жалойирларнинг "туркийлашиши" В.В. Бартольднинг асарларида ҳам акс этган. Ибн ал-Асир айтган, X асрнинг 60 йилларида исломни қабул қилган туркийлар Еттисувда яшаган Қорачор аждодлари бўлган. Шу боис "Зафар йўли" (Таржимаи ҳол)да Амир Темур тилидан Қорачорнинг исломни қабул қилгани ҳақидаги сўзда муболаға йўқ, дейиш мумкин.

Барлослар мўғул хонларидан Чингизхон, Чиғатой даврида қандай нуфузга эга бўлган бўлса, кейинги хонлар даврида ҳам ана шу нуфузга эга эдилар. Барлос амирларининг дастлабки вакиллари Қорачор нўён, Ижил нўён, Алангиз (Илангиз) нўёнлар Чиғатойхон, Дувахон, Кепакхон ва бошқа кўплаб мўғул хонлари ҳукмронлиги даврида ҳам улус ижтимоий-сиёсий ҳаётида етакчи сиёсий кучлардан бири бўлиб қолаверди.

Амир Темурнинг отаси ва бобоси расмий тарихларда хусусий кишилар тариқасида зикр этилади. Кешда ҳокимият Ҳожи барлоснинг аждодларига қачон ва қандай ўтиб қолганлиги ҳақида эса ҳеч қандай аниқ маълумотлар келтирилмаган. Шунингдек, барлослар ва уларнинг амирларини Қашқадарё водийсида яшовчи Чиғатой хонлари – Кебек, Тармаширин ва Қозон билан қандай муносабатда бўлганлиги ҳақида ҳам маълумотлар йўқ[57].

---

[55] Амир Темур Кўрагон. Зафар йўли. – Т., 1992. – Б. 32-33.
[56] Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья, Соч. Т. 2. ч. 1. – М., 1963. – С. 46.
[57] Равшанов П. Қашқадарё тарихи. – Т.: Фан, 1995. – Б. 490.

Айниқса, мўғул хонларидан Тармаширинхон даврида барлос амирларининг мавқеи жуда кўтарилиб кетгани манбаларда таъкидланади[58]. Ислом динига қаттиқ меҳр қўйган Тармаширинхон маҳаллий диндорлар, амалдор ва қабила бошлиқлари шунингдек, амир Тарағай билан яхши муносабатда бўлган. Ғиёсиддин Али Яздий "Рўзномайи ғазовоти Ҳиндустон"да келтирилишича, Амир Темур Тармаширинхонга юксак баҳо бериб, "Биз учун подшоҳ Тармаширин салаф ва ажойиб ҳукмдор. Ҳарҳолда, улуғ кишиларнинг фазилатларини фақат улуғ ҳукмдорлар ва шукуҳли султонларгина ета олади"[59], дейди. Демак, Амир Темур ўзига қадар Туркистонда ҳукм сурган мўғул хонларининг сиёсий фаолиятини чуқур ўрганган. Қолаверса, амир Тарағай унга Тармаширинхон ҳақида сўзлаб ҳам берган. Унга берилган таъриф ижобий бўлгани боис Амир Темур ҳам Тармаширинхон ҳақида яхши фикр билдирган.

Қозонхон даврида ҳам барлос амирларининг нуфузи юқори эди. Форсий ва туркий "Темурнома"ларда таъкидланишича, Қозонхон даврида Қарши ҳокими бўлган амир Жоку (Жокуй, Чокуй – У.С.) барлосни Баёнқулихон вазифасидан бекор қилиб, ўрнига барлосларга рақобатчи амир Мусо Жалойирни қўйгани сўзланади[60].

Манбалардан маълумки, Баёнқулихон амир Қазоғон ва унинг ўғли амир Абдуллоҳ даврида номига хон бўлиб турган. Барча фармонлар унинг номидан чиқарилган. Шу боис амир Жоку барлосни Қозонхон эмас, амир Қазоғон вазифасидан бекор қилган бўлса керак. Бу ердаги маълумотнинг муҳим жиҳати барлосларнинг бир шаҳобчаси Қарши вилоятини бошқариб келгани билан боғлиқ. Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома" асарида Амир Жокунинг шажараси Қорачор нўёнга бориб тақалиши ҳақида муҳим маълумот кўрсатилади: "Амир Жоку бин Муборак бин Тўғон бин Қодон бин Ширға бин Қорачор нўён" [61].

Қозонхон даврида Амир Жоку барлос Қарши вилояти ҳокими бўлган. Уни амир Қазоғон амалидан бекор қилгач, Амир Жоку Қозонхон қасри атрофида, ўз мулкларида яшай бошлайди. Бу жой ҳозирги Муборак туманининг Кўҳна шаҳар ҳудудида бўлган. Амир Жокунинг Қорачорга бориб уланувчи шажарасига қараганда, бу жойлар аввалдан унинг ота-боболарига тегишли бўлган. Амир Жокунинг отасининг исми амир Муборак бўлгани "Зафарнома"да алоҳида таъкидланган. Ҳозирги пайтда бу жойнинг "Муборак" деб аталиши ҳам, эҳтимол, шу билан боғлиқ бўлиши мумкин. Барлослар бу ерларда узоқ вақт яшаб, чорвачилик билан кун кечиришган.

Қозонхон билан Амир Қазоғон мухолифлар эди. Қозонхон зулми ҳаддан ошгач, унга яқин бўлган барлос амирлари, жумладан, Ҳожи Барлос ҳам ундан узоқлашади. Амир Қазоғон ўзини қўллаб-қувватлаган барлослар билан дастлаб яхши муносабатда эди. Амир Қазағон ҳокимиятининг сўнгги йилларида икки ўртадаги муносабатлар ҳам кескинлашади. Натижада амир Қазоғон ҳалокатидан кўп ўтмай, Ҳожи Барлос ва Баён Сулдузлар унинг ўғли Амир Абдуллоҳ устига қўшин тортиб, Кешни мутлоқ ҳукмдорига айланади. Аммо бу узоққа чўзилмайди, шарқий Чиғатой улуси хони Туғлуқ Темурнинг Мовароуннаҳрга юриши олдидан Ҳожи Барлос Кешни ташлаб, Хуросон томонга қочади. Бу вақтда унинг ўғли Жуғом барлос жангда ҳалок бўлади. Хуросонга ўтиб олган Ҳожи Барлос Сабзавор вилоятидаги бир гуруҳ исёнчилар томонидан ўлдирилади[62]. Фасиҳ Ҳавофийда Ҳожи Барлос ўлдирилган қишлоқ Хурошод Жўйин эди, дейилади[63]. Орадан йигирма йил ўтгач Амир Темур бу қишлоқ аҳолисидан Ҳожи Барлос ва унинг яқинлари учун қаттиқ ўч олади. Шунингдек, мазкур

[58] Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. – Т.: Чўлпон, 1994. – Б. 200-233.
[59] Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Қаранг: Темерлан, М. 1992.
[60] Темурнома (форсий). Қўлёзма. 12-бет.
[61] Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Тошкент, "Шарқ", 1997. 19-бет.
[62] Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома // Шарқ юлдузи. – Т., 1992. № 6. – Б. 119.
[63] Фасиҳ Ҳавофий. Мужмали Фасиҳий. – Т., 1980. – С. 104.

қишлоқ ва яна катта ҳудудни Ҳожи Барлоснинг авлодларига суюрғол қилиб беради[64]. Унинг авлодлари узоқ йиллар давомида шу ерларда ҳукмронлик қилишган.

Барлосларнинг яна бир қисми темурийлар ва бобурийлар ҳукмронлиги даврида Афғонистон ва Ҳиндистон ҳудудларига кўчиб ўтган. XIX асрда биргина Деҳли шаҳри атрофида ўн беш минг барлос яшагани тарихий манбаларда таъкидланган[65]. Мазкур маълумот барлосларнинг авлодлари Ҳиндистон ва Афғонистонда ҳозирги кунгача яшаб келаётганини кўрсатади. Бундан ташқари баъзи маълумотларга кўра, барлосларнинг айрим гуруҳлари Европа ҳудудларига ҳам кўчиб ўтганлар.

Қашқа воҳаси, хусусан, Кеш Амир Темур ва темурийлар даврида ва ундан кейин ҳам барлослар қўлида қолди. Барлосларнинг кейинги авлодлари ҳам бугунги кунда Шаҳрисабзнинг айрим қишлоқларида истиқомат қилиб келмоқда. Уларнинг аксарияти ўз этнографиясини, этник номини бугунги кунга қадар сақлаб келаётгани сўзимизнинг исботидир. Барлослар бугунги кунда юқори Қашқадарё воҳасининг тоғлик ҳудудларида – Саёт, Ҳасантепа, Тарағай, Ҳонақо қишлоқларида бошқа ўзбек уруғлари билан аралаш ҳолда яшаб келмоқдалар. Барлослар ўзларини олти оға-ини деб юритадилар. Улар Толиббачча, Қозибачча, Пўлатбачча, Неъматбачча ва Шошбаччалардир. юқори Қашқадарёда уларнинг учтаси Толиббачча, Қозибачча ва Неъматбаччалар яшайди.

Маҳаллий аҳолининг айтишича, Юқори Қашқадарё ҳудудидаги барлослар каттакал ва кичиккал деб номланган икки катта гуруҳга бўлинган[66].

Хулоса ўрнида айтганда, барлослар мўғул хонлари ва ундан кейинги даврларда ҳам катта мавқеига эга бўлган қабила саналган. Қорачор нўён ва бошқадан бошланувчи мазкур уруғ-қабила мўғулларнинг асосий ҳарбий таянчи саналган. Эрдамчи барлос, Суғу-чечан ва Қорачор даврида барлослар анча кучайди ва Чингизхон давлатининг асосий ҳарбий қабилаларидан бирига айланади. Чиғатой улуси даврида барлослар Қашқа воҳасига ўрнашиб, мазкур ҳудудларни ўз назоратига олади. Айниқса, Кеш беклиги барлослар учун муҳим стратегик макон бўлган.

Сурхон воҳаси аҳолиси этник тарихи тарихшунослиги

Абдураҳим Қурбонов,
Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутати,
Абсалом Хўжаназаров,
Термиз давлат университети катта ўқитувчиси

Мустақиллик йилларида мамлакат ҳаётида юз бераётган ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар тарихни чуқур, ҳолисона тарзда ҳамда янгича тафаккур асосида илмий тадқиқ этишни тақозо этмоқда. Албатта, ўзбек халқининг этногенези, этник тарихи масалаларини унинг давлатчилиги тарихи ҳамда моддий ва маънавий маданияти хусусиятлари билан уйғун ҳолда тадқиқ этишни устувор вазифалардан биридир. Шундан келиб чиқиб, XIX аср охири – XX аср давомида Чор Россияси ва тоталитар совет мустамлакаси йилларида бажарилган илмий тадқиқотларга танқидий нуқтаи назардан холисона ёндашиш орқали илмий баҳо бериш ҳозирги давр талабидир.

Шу сабабли бу борада аввало, Ўрта Осиё қолаверса, Ўзбекистон ҳудуди мисолида ушбу мавзу бўйича бажарилган аналогик тадқиқотлар ва бевосита маълумотлар берувчи ёки масаланинг айрим жиҳатлари кўриб чиқилган монографик, илмий диссертацион ва мақолалар

[64] Равшанов П. Қашқадарё тарихи. – Т.: Фан, 1995. – Б. 558.
[65] Бўриев О., Хўжамбердиев Т. Этнологик атамаларнинг қисқача изоҳли луғати. – Қарши, 2004. – Б. 18.
[66] Улашова С. Юқори Қашқадарё аҳолисининг турмуш тарзи ва анъаналари // Битирув Малакавий иши. ТДПУ. – Т., 2007. – Б. 28-35.

тарзидаги ишларнинг қисқача таҳлил қилдик. Бундан мақсад, *биринчидан*, таҳлил этаётган масалалар у ёки бу минтақа ёхуд умумий доирада қай даражада ўз аксини топганлигини аниқлаш; *иккинчидан*, ўрганилаётган муаммо бўйича қўлга киритилган фактик материалларнинг ишончлилигини аниқлаш ва тасдиқлаш учун бошқа тадқиқотларнинг илмий ютуқлари билан қиёсий ўрганиш; *учинчидан*, умумминтақавий (Ўрта Осиё, Ўзбекистон) миқёсида бажарилган ва айнан тадқиқот объектига тегишли бўлган илмий материаллардан фойдаланиш ва таҳлил этиш.

Мавзу доирасида бажарилган адабиётлар таҳлилини баён қилишдан аввал шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Сурхон воҳаси аҳолисининг XIX аср охири – XX аср биринчи ярмидаги этник хусусиятлари ёритилган илмий адабиётлар кам бўлиб, уларнинг асосийлари тадқиқ этилаётган даврда минтақага турли мақсадларда келган россиялик сайёҳлар, мустамлака идора вакиллари, ҳарбий зобитлари томонидан ёзилган асарларда баён қилинган. Хусусан, 1863 йилда Самарқанд, Бухоро, Хива ҳамда бошқа йирик шаҳарларни ўрганган мажор сайёҳи ва шарқшунос Х. Вамбери 32 та ўзбек уруғи рўйхатини келтиради[67].

Ўзбекларнинг этник таркиби масаласида мулоҳаза юритган рус тадқиқотчиси А.Д. Гребенкин Зарафшон водийсида яшовчи ўзбек ва тожиклар, хусусан, манғит, минг, найман, юз, жалойир, туёқли, қирқ каби йирик уруғларнинг келиб чиқиш тарихи, антропологик ва этноҳудудий хусусиятлари борасида қатор диққатга сазовор мулоҳазаларни билдирган[68]. Ўз навбатида таъкидлаш керакки, ушбу уруғларнинг келиб чиқиш тарихи ва анъанавий маданиятиСурхон воҳасидаги ўзбек уруғлари билан ўзаро умумийликка эга бўлган. Айнан мазкур умумийлик муаллифнинг диққат эътиборидан четда қолган ва у асосан Зарафшон воҳаси мисолидаги умумий хулосаларни беришга ҳаракат қилган.

Н.А. Маев 1875 ва 1878 йилларда Ҳисорда ўтказган экспедицияси маълумотлари асосида ёзган тадқиқотида Сурхон воҳасида яшовчи қўнғирот, дўрмон, қатағон, юз, марқа, лақайлар ва минтақадаги тожикларнинг этник хусусиятлари ҳамда турли этнографик гуруҳлар воҳа бўйлаб жойлашишининг ўзига хосликлари борасида этнографик маълумотларни баён қилган[69].

Бухоро амирлигида ҳарбий мақсадларда тадқиқотлар олиб борган Д.Н. Логофет эса «Бухоро хонлиги рус вассаллигида» номли асарида тадқиқ этилаётган даврнинг биринчи ярмида воҳада яшаган ўзбек уруғлари ҳамда уларнинг генеологияси ҳақида тўхталган. Шунингдек, воҳадаги этнографик гуруҳларнинг тутган мавқеига қараб кетма-кетликдаги рўйхатини келтирган. Рўйхатда баён қилинган этнографик гуруҳлардан қўнғирот, қатағон, юз, дўрмон, турк каби уруғлар Сурхон воҳасида истиқомат қилади[70]. Бундан ташқари Н.Ф. Ситняковский материалларида қўнғиротларнинг генелогияси ҳақида маълумотлар берилган[71].

Умуман олганда, бу даврда бажарилган илмий тадқиқотлар, гарчи профессионал мутахассислар томонидан бажарилмаган бўлсада, тадқиқот мавзуси доирасида илк эълон қилинган илмий ишлар эканлиги ва шахсий кузатувлари асосида ёзилганлиги билан аҳамиятлидир.

XX асрнинг биринчи чорагидан бошлаб Ўрта Осиё халқлари, хусусан, Сурхон воҳаси этнографиясини ўрганиш борасида айрим жиддий тадқиқотлар амалга оширилди. Хусусан,

---

[67]Вамбери Г. Очерки Средней Азии. –М., 1968.

[68]Гребенкин А.Д. Узбеки. Мелкие народности Зерафшанского округа // СРТ. Вып. II. 1872; Шу муаллиф. Таджики // СРТ. Вып. II. 1872; Шу муаллиф. Ремесленная деятельность таджиков Зерафшанского округа. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. II. –СПб., 1873.

[69]Маев Н.А. Очерки горных бекств Бухарского ханства // МСТК. Вып. V. СПб., 1879; Шу муаллиф. Очерки Гиссарского края // МСТК. Вып. V. –СПб., 1879.

[70]Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. –СПб., 1911. –С. 91, 96-99, 104-105.

[71]Ситняковский Н.Ф. К генеалогической таблице узбеков рода Кунград // ИТОРГО. Т. 7. 1907. – С.24-39.

Ўрта Осиёни районлаштириш бўйича махсус комиссия 1924 йил сентябрдан 1925 йилнинг февралигача иш олиб борган. Бу комиссия материалларида И.П. Магидович томонидан тайёрланган Сурхон воҳасининг маъмурий тузилиши статистик маълумотлар асосида бериб ўтилган бўлиб, айнан мазкур маълумотлар тадқиқотимиз учун аҳамиятлидир.[72]

Рус этнограф олими Л.П. Потапов 1928 йил Ўзбекистоннинг Жанубий ҳудудлари бўйлаб ўтказган экспедицияси давомида йиққан маълумотлари асосида чоп қилган мақоласида воҳа аҳолисининг этник таркиби, моддий ва маиший турмуш тарзи каби масалаларга тўхталиб ўтган.[73]Унинг бу экспедицияда тўплаган дала материаллари олим вафотидан сўнг тўлалигича Германияда нашр қилинди[74]. Айнан мазкур асар Сурхон воҳаси аҳолисининг этник таркиби ва турли этнографик жамоаларнинг минтақада жойлашиш хусусиятларини ёритишда муҳим манба бўлиб хизмат қилди.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Сурхон воҳасини этнографик йўналишда ўрганиш борасида ўзига хос давр бўлган деб айтиш мумкин. Чунончи бу борада Жанубий Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудлари аҳолисининг этник тарихи масалалари юзасидан 1945 йилдан бошлаб то XX асрнинг 80-йилларигача илмий тадқиқотлар олиб борган элшунос олима Б.Х. Кармишева тадқиқотлари муҳим илмий аҳамият касб этади. Айнан мазкур муаллиф томонидан қарийб қирқ йил давомида олиб борилган этнографик кузатувлар натижаси тарзида эълон қилинган монографияда воҳа аҳолиси этник гуруҳларидан қўнғирот, юз, қатағон, турк каби этнографик гуруҳлар, шунингдек, туркман, тожик, араб ва бошқа этнослар тарихига оид муҳим илмий материаллар баён қилинган[75].

XX асрнинг 50-йилларида Сурхон воҳаси аҳолисини антропологик жиҳатидан ўрганган Қ. Нажимовнинг илмий тадқиқотларида воҳа аҳолисининг антропологияси билан бир қаторда Сурхон воҳасида яшовчи қўнғирот, юз, қатағон, турк, дўрмон каби уруғларнинг этник тарихи каби масалаларга ҳам эътибор қаратилган[76].

Тарихий манбалар асосида кенг қамровли илмий тадқиқотлар самараси сифатида биринчи марта Марказий Осиёдаги этник жараёнларнинг илк тарихий илдизларига таяниб, туркий халқлар жумладан, ўзбек халқининг шаклланиш жараёни концепциясини яратган академик К. Шониёзовнинг «Ўзбек қарлуқлари» ва «Қарлуқ давлати ва қарлуқлар» номли тарихий-этнографик монографиялари диққатга сазовор[77]. Мазкур асарлар кўпгина адабиётлар ва археологик манбалар, этнографик маълумотлар, шунингдек, муаллифнинг кўп йиллик кузатишлари асосида юзага келган бўлиб, унда воҳада яшовчи қарлуқларнинг этник тарихи, хўжалиги, моддий ва маънавий маданияти борасида эътиборга сазовор мулоҳазалар билдирилган.

И.Жабборовнинг «Ўзбеклар» номли этнографик асарида Марказий Осиёнинг энг қадимги этносларидан бири бўлган ўзбекларнинг келиб чиқиши, этник жараёни ва шаклланиши ҳамда жойлашиши каби бир қатор масалалар ёритиб берилган[78].

---

[72]Ўзбекистонни районлаштириш ишидаги материаллар. Биринчи бўлак. –Самарқанд-Тошкент, 1926 (эски ўзбек ёзувида); Список населенных пунктов Узбекской ССР 1928 года. Самарканд, 1929; Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 г. в Узбекской ССР. Вып. I. Поселенные итоги. –Самарканд, 1927. –С. 255-272; Материалы по районированию Средней Азии. Кн. I. Территория и население Бухары и Хорезма. Ч. I. –Бухара-Ташкент, 1926.

[73]Потапов Л.П. Материалы по семейно-родовому строю у узбеков «Кунград» // Научная мысль. –Ташкент-Самарканд, 1930. –№1. –С. 37-57.

[74]Leonid Pavlovic Potapovs Materialien zur Kulturgechte der Uzbeken aus Jahren 1928-1930 Mit begltitenden Worten des Sammlers heraugegeben und eingeleitet von Jakob Taube. –Wiesbaden: Harrassowits Verlag, 1995.

[75]Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. –М.: Наука, 1976. –С. 29-111.

[76]Наджимов К. Антропологический состав населения Сурхандарьинской области. –Ташкент: Изд. САГУ, 1958.

[77]Шаниязов К. Узбеки-карлуки. –Ташкент, 1964; Шу муаллиф. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. –Тошкент, 1999.

[78]Жабборов И. Ўзбеклар. –Тошкент: Шарқ, 2008. –Б. 10-28.

Минтақада яшовчи аҳолининг этник таркиби ва этник тарихи масалаларини ўзаро узвийликда ўрганган тадқиқотчи А.Р. Қаюмовнинг қатор мақолаларида ҳам воҳа ҳудудида яшовчи чиғатойлар, қўнғиротлар, қатағонларнинг этник хусусиятлари ёритиб берилган[79].

Воҳа аҳолисининг этник таркиби масалаларида С.Турсунов, Т.Пардаев, А.Қурбонов, Н.Турсунов, И.Умаров, Э.Худойбердиевлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар воҳа ҳудудида яшовчи аҳолининг этник хусусиятларини ёритиб беришда муҳим аҳамият касб этади.

Умуман олганда, воҳа аҳолисининг этник тарихи тарихшунослигини ўрганиш, уни холисона илмий-тарихий таҳлил этиш бугунги куннинг долзарб масаласидир.

Ўзбек халқининг касб-ҳунар эгаллаш билан боғлиқ удумлари

Фахриддин Раҳмонов,
Қарши давлат университети тарих фанлари номзоди, доцент

Жамият тараққиётида моддий неъмат яратувчиларнинг хизматлари беқиёс бўлиб, барча бунёд этилган тарихий қадриятлар муҳташам бинолар, меъморий ёдгорликлар, қўли гул ҳунармандлар меҳнати маҳсули ҳисобланади. Шу боисдан ҳам эл-улусда ҳунармандлар меҳнати доимо эъзозланган. Халқимизда “Ҳунарли киши хор бўлмас” нақли бежизга айтилмаган, албатта.

Шунингдек, касб-ҳунар ҳақида ҳам халқ мақоллари ҳам анча бисёр: “Ҳунар-ҳунардан унар”, “Қунт билол ўрган ҳунар, ҳунардан ризқинг унар”, “Ҳунар тўйғизар, от миндириб тўн кийгизар”, “Ҳунарли йигит мевали дарахт”, “Ҳунари борнинг-олтин билаги бор”, “Ҳунар туганмас хазина”, “Ҳунарли эр хор бўлмас, дўст-душманга зор бўлмас”, “Ҳунарлининг ҳунари -муродга етказар”, “Ҳунарли ўлмас, ҳунарсиз кун кўрмас”, “Ҳунарсизнинг юраги қора ерга етказар”, “Ҳунармандниг нони бутун”, “Ҳунар зар, ҳунарсиз хор”, “Йигит кишига етмиш ҳунар оз”, “Ота касбини эгаллаган хор бўлмас”, “Ота касби-олтин касб” ва ҳ.к. (Ш. Шомақсудов, Ш. Шораҳмедов. Маънолар махзани. Т., 2001. Б. 434-440).

Маълумки, касб-ҳунарга меҳр, энг авзало, оилада шаклланиб, ота-она, ака-опаларнинг ўз касбларидан фахрланиш туйғулари ҳам оила даврасида яққол намоён бўлади. Мустаҳкам оилада меҳнат анъаналари фарзанд онгига чуқурроқ сингдирилади. Оилага хос удумлар, қадриятларфарзанд зуваласини пиширади. Ёшларга халқимизнинг “Бир йигитга қирқ ҳунар ҳам оз” нақли гўдаклигидан чуқур сингдирилган.

Энг қадимги анъаналаримиздан бири ота ҳунар-касбни эгаллаш ҳисобланган. Ёки бўлмаса “Онасини кўриб қизини ол” халқимиз нақлида қиз болани онасининг яхши фазилатларини, меҳнатсеварлигини, сабр-тоқатлилигини, пазандалигиии ўзлаштириши иазарда тутилган. Касб-ҳунар ҳақидаги эзгу тасаввурлар ёшларга китоблар, кекса усталар насиҳатлари орқали чуқур сингдирилган.

Муборак ҳадисларда келтирилганидек: “Менинг саҳобаларимни, ўз касблари (меҳнатлари) бирлан тирикчилик қилурлар”, “Ўз пешона терингиз билан касб-кор қилинг”. Саййид Амир Кулол таъкидлаган эдики: “Устоз юзини (камолини) ойнада эмас, балки шогирдда кўрсин”. Шунингдек муборак ҳадисларда таъкидланганки, “Бирор ишни пухта ва чиройли қилинглар!”.

---

[79]Қаюмов А.Р. Шеробод воҳаси аҳолиси (XIX-XX аср бошлари) // ЎИФ. –Тошкент, 1998. –№ 3. –Б. 34-39; Ўша муаллиф. Ўзбекистон этномаданий муҳитида «қатағон» этноси // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва назарий-методологик ёндашувлар. –Тошкент, 2004. –Б. 115-119; Ўша муаллиф. XIX-XX аср бошларида этник жараёнларнинг баъзи хусусиятлари (ўзбек халқи этник тарихига оид мулоҳазалар) // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. 1-қисм. –Тошкент, 2005. –Б. 44-52.

Мавлоно Жалолиддин Румийнинг ўз мухолифларига қарата мурожаатида ҳунарни эъзозлаган: “Мухолифлар: Қаерда бир тикувчи, баззоз ёки баққол бўлса, Мавлононинг муридлари”, деб таъна қилганларида аллома жавоб берганлар: “Магар Мансуримиз ҳаллож (пахта терувчи) эмасмиди, магар Абу Бакр бу хартуб нассаж (тўқувчи эмасмиди)? Бошқа бир комил зот зажжож (ойнасоз), эмасмиди?”. Уларнинг касб-корлари маърифатларига зиён етказганмиди?”.

Фарзандлар аждодларининг бой ҳунар ва улар яратган обидалардан фахрланиш, она-момоларининг тўқиган гиламлари ва тиккан кашталарини кўриб, қувонишган ва андоза олишган. Буюк шоир Абдураҳмон Жомий мадҳ этганидек:

Қайси фарзанд фазлу ҳунарсиз бўлиб,
Отадан мол урса, одамдан йироқ.
Мевали дарахтнинг мевасиз шоҳи,
Ўтиндан бошқага ярамас мутлоқ.

Аллома Ҳожа Самандар Термизий шундай ёзадики: “Азизим, ҳунар аҳлини тарбиялашда саъйи-ҳаракат қил, ҳунарсиз кишиларни, отасининг ҳунари, хизмати учун ҳурмат қилма. Одамнинг ҳурмати отасининг шуҳрати билан эмас, балки ўзининг қобилияти, ҳунари билан белгиланади.” Ҳақиқий устозлар кишилик жамиятининг ҳар қандай даврида ҳам маънавиятни юксалашига муносиб ҳисса қўшиб келганлар. Билимдон инсон бошқаларнинг хатоларини тўғрилашга интилади. Македониялик Искандардан яқинлари: “Не сабабдан падари бузрукворингизни қароргоҳингизни чап, устозингиз Арастуни эса ўнг тарафга ўтқазгансиз”, деб сўрашибди: Шунда жаҳонгир: “Отам мени дунёга келишимга сабабчи бўлган, устозим эса менга илм бериб, камолот сари етаклади, шу даражага етишишимга сабабчи бўлди”, деган экан.

Тарихий манбаларга кўра, буюк соҳибқирон Амир Темур сафардан қайтаётиб устози қабри олдидан ўтганда, албатта отдан тушиб пиёда юрар экан, ҳатто ул зоти шариф вафотидан кейин ўзининг пири Саййид Бараканинг оёғи учига дафн этишларини васият қилган ва бу васияти тўлиқ бажарилган. Ҳазрат Алишер Навоий ўз ижодида устозларни ҳурмат билан тилга олган. Масалан, “Маҳбуб ул-қулуб”да “Шогирд агар шайх ул-ислом агар қозидур, агар устоз андан розидур - Тангри розидур”-деб ёзган.

Азалдан аждодларимиз ҳунармандчилик билан донг таратишган. Улар яратган ҳунар миллий анъаналаримиз асосида фарзандларига ҳунар аждодлардан авлодларга ўтиб, ҳозиргача етиб келди. Ўзбек халқи асрлар давомида тўплаган тажрибаларига асосланиб, устоз ва шогирдлар учун ўзига хос одоб-ахлоқ қонун-қоидалар, урф-одатлар, расм- русумлар, ириму дуолари, хусусан, удум ва анъаналарни яратган. Шогирдлар учун насиҳатномалар, ривоятлар, эртаклар ва афсоналар тўқилган. Буюк аллома Абдураҳмон Жомий мадҳ этгандек:

Олтин топмагуну ўргангил ҳунар,
Ҳунарнинг олдида хасдир олтин зар.

Донишмандларимиз насиҳатлар ҳунарнинг фалсафий қирралари теран баён этилган. Шарқ пандномалари ҳозирда фарзандларимизга ҳунар, таълим-тарбия беришда муҳим манбадир. Аммо фарзандларимиз шогирд ким ўзи, унинг бурчи, вазифаси, хулқи, одоби, устози ва ҳунарига бўлган муносабати ҳақидаги миллий одоб талаблари ҳақида етарли тушунчаларга эга эмас. Устоз ва шогирд анъаналари бўйича махсус қўлланмаларнинг етишмаслиги ҳам ўзига хос қийинчиликлар туғдирмокда. Натижада баъзи шогирдлар ўз миллий анъаналаримизни билишмайди. Халқимизда “Устоз кўрмаган шогирд, ҳар муқомга йўрғалар” деб бежизга айтишмаган.

Қадимдан ҳар бир ҳунар муқаддас ҳисоблангак, у доимо эъзозланган. Шогирд деганда бирор устанинг қўлида ҳунар ўрганувчи киши тушунилади. Шогирд устанинг ўнг қўл ёрдамчиси ҳисобланган. Уста дастлаб шогирдликка тушган. Демак шогирд ҳам доимо устоз

бўлишга интилади. Лекин халқимиз орасида ҳунар ўрганиб, уста бўлиш учун халқ ҳунармандлари яратган талабларга тўла жавоб беришн талаб этилади.

Чинакам уста бўлиш учун мадрасада таҳсил кўрган, тарих, шеърият, фалсафани билиши ва мусиқа асбобларини маълум даражада чала олиши ҳамда бир неча тилни пухта эгаллаши шарт қилиб қўйилган. Чунки ўтмиш тарихни пухта билмаган уста ҳозирги ва келажак замонни умуман кўра олмайди, яъни асло янгилик ярата олмайди, албатта.

Шогирд устозини ўз отаси ўрнида кўриши лозим, чунки халқимиз "Устоз отангдек улуғ" нақли бежиз айтилмаган. Устоз шогирдига қийинчиликлар билан ҳунар синоатларини ўргатиши, илм оламига олиб кириши, уни шогирд ҳам чуқур ҳурмат қилиши ҳам фарз, ҳам қарздир. Шерият мулкининг султони Алишер Навоий ёзган эди.

Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўргатмиш ранж ила,
Ҳаққини адо айламоқ машҳур эрур минг ганж ила.

Шогирд устозини ҳурмат қилиши ва унинг меҳнатини қадрлаши, устози бошлаган ишларни анъана тариқасида изчил давом эттириши лозим.

Алломанинг ёзишича, дуиёдан кўп илмлардау бохабар бўлган Фарҳод учун усталарнинг ҳунари яна бир дунё очади. Уларнинг тешалари билан қаттиқ тошларни йўниб, мум каби турли шаклга солиши кишини ҳайратга солади ва санъатга меҳр пайдо қилади. Шоҳ ўғли Фарҳод Қорундан тоштарошликни, Монийдан наққошлик сирларини ўрганган. Шоҳ ўғли зеҳнини кўрган устозлари ҳунарсирларини меҳр билан ўргатишга интилишган. Ҳунарни ўрганиш ва ўргатиш маданияти уйғун бўлмоғи лозим, аксинча, сабоқ жараёнига салбий таъсир қилади. Баҳоуддин Нақшбанд ҳам касб-ҳунар ўрганишга даъват этган эди: "Дилинг Оллохда, қўлинг меҳнатда бўлсин."

Ўтмишда халқ усталари ҳаттоки ўз асбоб ускуналарини ҳам шогирд ларига меросқилиб қолдиришгани бежиз эмас. Бу азалий удум замирида чуқур инсоний маъно вамазмун ётибдики, буни чуқур ҳис этиш лозим, албатта. Шогирднинг эзгу фазилатларидан бири меҳнатсеварликдир. У меҳнатда эпчиллигини намоён этишни доимий ижодий изланишни, бой тажрибаларни, санъат сирларини астойдил эгаллашни, ақл идрокли, кишиларга ҳурмат-эътиборли бўлишни, камтарин, вазмин бўлишни талаб қилади.

Шогирд меҳнатни севмаса, уста бўла олмайди. Чунки халқимизда "Меҳнат, меҳнатнинг таги роҳат" дейилади. Инсон дунёга келибдики, у меҳнат жараёни билан боғликдир. Шогирд санъат сирларини, жамики бойликларини меҳнат орқали топади. Шу боис ҳам уста ўз шогирдини меҳнатсеварлик руҳида тарбиялашга интилади.

Усталар шогирдидан покизаликни, иш вақтида чалғимасликни, эгри ишларга яқин йўламасликни талаб қилганлар. Шогирдда авввалambор, инсонийлик фазилати бўлиши, устани, катта кичикни ҳурмат қилиши, ҳунармандчилик асбоб-ускуналарини кўз қорачиғидек сақлаши, авайлаши, ишдан сўнг анжомларни ва устахонани меҳр билан саранжом-саришта қилиб қўйиши лозим. Шогирд ҳар бир ишни пухта, озода ва сидқидилдан бажариши шарт.

Ҳозирги истиқлол даврининг энг асосий талабларидан бири ёшларни касб-ҳунарга йўналтиришдан иборатдир. Ёшлар устозларии эгаллаган касб-ҳунарни пухта эгаллаган бўлишлари лозим.Ёшлар онгига замонавий касб-ҳунарга қизиқишни ошириш ва пировард натижада улар шу ҳунар туфайли элда обрў-эътибор, оиласига, юртига фаровонлик ва қувонч олиб келишни янада чуқурроқ сингдириш ҳозирги мустақил даврнинг талабларидан бири саналади. Ёшлар усталар изидан боришиб касб-ҳунарни эъзозлашлари лозим. Зеро, мутафаккир шоиримиз Алишер Навоий мадҳ этганидек:

Ҳунарни асрабон нетгумдир охир,
Олиб туфроққами кетгумдир охур.

Сурхон воҳасининг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида Бойсун

Қобулов Эшболта Атамуродович,
Термиз давлат университети Тарих факультети декани т.ф.н.доцент
Сафаров Бахтиёр, катта ўқитувчи

Тарихий манбалардан маълумки, 1747 йилдан бошлаб, расман бўлмасада Бухоро амирлиги жилови манғит амирлари тизгинида бўлган. Унинг биринчи ҳукмдори Муҳаммад Раҳимбий ҳали ҳокимият тепасига келмасиданоқ сепаристик кайфиятда бўлган ҳудудларни бўйсундириш мақсадида ҳарбий юришлар уюштирган. Унинг биринчи ҳарбий ҳаракатлари 1743 – 1748 йиллар оралиғида Миёнкўл, Нурота, Ҳисор, Қабодиён, Бойсун, Шаҳрисабз, Ғузорга қаратилган[80].

Муҳаммад Раҳимбий Бухоро амири деб эълон қилингандан сўнг ҳам Ҳисор ўлкаси унинг ҳокимиятини тан олмади. 1757 – 1758 йиллари бўйсунишни истамаган Ҳисор, Денов, Душанбе, Бойсун ва Термизга қарши навбатдаги ҳарбий юришларни уюштирди.[81] Унинг бу ҳарбий ҳаракатларидан кўзланган мақсад, нафақат давлат яхлитлигини сақлаш, иккинчидан Сурхон воҳаси ерларнинг Шарқ давлатлари билан олиб бориладиган ташқи савдо алоқаларида тутган ўрнига ҳам алоҳида эътибор қаратилган

Муҳаммад Раҳимбий бу ишни амалга ошириш учун биринчи навбатда Сурхон воҳасида маъмурий бирликларни ташкил этишга эътибор қаратди. Дастлаб Шеробод ва Денов бекликлари ташкил этилди. 1758 йилда Бойсун ва унинг атрофидаги тоғ қишлоқлари билан биргаликда Шеробод беклиги таркибига қўшди.

1868 йилдан манбаларда Бойсун алоҳида мустақил беклик сифатида қайд этилади. Бекликнинг ташкил топиши ва ҳудудий кенгайиши амир олдида кўрсатган хизматига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ бўлган. Ўз навбатида ўзига тўқ кишилар кўп бўлган ҳудуд тинчлик тарафдори бўлишган. Аҳоли қўшниларга нисбатан тинчликсевар бўлиб, ҳар қандай тўфонлардан ўзларини четга олишга ҳаракат қилганлар. Бухоро амири Деновнинг итоатсиз беги Абдулкаримнинг исёнини бостиришда ҳеч қандай қаршиликсиз амирга қалъа эшикларни очиб бергани ва кўрсатган садоқати учун амирнинг садоқатли бекларидан бири бўлган Бойсун беги Муҳаммад Юсуф тортулига ҳудуддан узоқда жойлашган бўлса-да Зарабоғ, Бузравот, Пошхўрд ва Кокайди амлоклари унга олиб берилган. Бу даврда Бойсун беклиги Бойсун, Яумчи, Работ, Дарбанд, Сайроб, Хатак, Зарабоғ, Пошхурд, Бузравот, Кокайди амлокдорликларидан иборат эди[82].

XIX асрда Бойсун энг бой чорвадор-кўчманчи ўзбек қабила-уруғлари ўлкаси марказига айланди[83]. Улар ёзда ўз отарлари ва овуллари билан тоққа кетишар, кузда эса ем-хашак, озуқа жамғариб, уйларига қайтишарди. Шунинг учун қишда ҳунармандчилик ва савдо билан шуғулланишган.

XIX аср охирларида Бойсун беклигига Бойсун, Пошхурд, Дарбанд, Жомчи амлоклари кирган[84]. Бекликда аҳолининг жойлашиши ҳам бир текис бўлмаган. Аҳоли асосан дарё бўйи ва унинг ўрта оқимларида, яъни тоғолди ва ўрта тоғ қисмларида зич жойлашган. Бойсун юқори тоғ зонаси ҳисобланиб, аҳоли зичлиги 1 км^{2}да 6, 1 кишини ташкил этган.

---

[80] История Узбекистана. Т. III. – Ташкент: Фан, 1993. – С. 150.
[81] История Узбекистана. Т. III. – Ташкент: Фан, 1993. – С. 151.
[82] ЎзР МДА.И - 126-жамғарма, 2- рўйхат, 71-иш, 92-варақ; Мирза Абдал Азим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа. – С. 108.
[83]Маев Н. Очерки Бухарского ханства. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. V. – С. 169.
[84]Кап.Васильев. Статистические материал для описания Бухары. Бекство Шерабадское и часть Байсунского 1889 // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. 57. – СПб., 1894. – С. 399-402.

XX аср бошларига келиб, Сурхон воҳаси бекликлари таркибида яна ўзгариш рўй берди. Худди шу тарихий даврда Бойсун беклиги таркибида бўлган ўзгаришларни Мирза Салимбек ёзиб қолдирган манба орқали билишимиз мумкин. 1902 йил Бойсун беги этиб, Мирза Салимбек тайинланди. У Бойсун беклиги ҳудуди ҳақида шундай ёзади: “ Бойсун беклиги беш амлокдан иборат бўлиб, ҳудуди тўрт фарсахга чўзилган . Бундан ташқари, яна ўнта қишлоқларга бўлинган 3та амлокликлар бўлиб, улар ўн фарсахгача чўзилган.(Бу амир олдида кўрсатилган хизматлар эвазига бериладиган Даҳпаракент қишлоқлари). Булардан ташқари Кийик тоғда майдони 10 фарсах узунлигидаги учта амлоклик ҳам бўлган”[85].

Бухоро амирлигининг сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутувчи Бойсун беклиги савдо карвонлари йўли устида жойлашганлиги сабабли иқтисодиётда ўз ўрнига эга бўлган. Ҳисор тизмасинининг жанубий-ғарбий қисмидан ўтувчи йўллар энг қулай йўллар ҳисобланиб, улар бир томондан Ғузор, иккинчи томондан эса Калиф ва Шеробод шаҳарлари оралиғидаги йўллардан иборат бўлган. Бу йўналишда Дарбанд ва Бойсун шаҳри орқали воҳага қулай йўл тармоқлари ўтган. Бу йўллар орқали Афғонистон ва Ҳиндистонга ҳам карвон қатнаган. Самарқанддан Шаҳрисабз орқали Сурхон воҳасига ўтувчи тоғ йўллари асосан уч йўналишда :
1.Самарқанд-Шаҳрисабз-Яккабоғ-Тошқўрғон-Шотруд довони-Сарижўй-Юрчи-денов-Термиз-Балх.
2. Самарқанд-Жом-Чиялқудуқ-Ғузор-Оқработ-Темир дарвоза-Термиз-Балх.
3.Самарқанд-Шаҳрисабз-Калтаминордовони-Оқработ-Темир дарвоза-Термиз-Балх.

Бундан ташқари Шарқий Бухоро бекликларига борувчи ўнлаб йўллар бўлган. Бойсун беклиги билан Шеробод беклиги ўртасида ҳаракатланадиган карвон йўли нафақат ички савдода балки ташқи савдода ҳам муҳим ўрин тутган. Бекорга бу йўлни катта карвон йўли деб аташмаган[86]. Шеробод- Бойсун карвон йўли тоғ бағирлаб ўтган бўлса-да, кескин кўтаришлар ёки пастга тушишлар йўқ. Шероботдан Лайлогон қишлоғигача 17 км (16 вёрст) бўлиб, бу йўл Шеробод дарёсининг ўнг қирғоғи бўйлаб кетган. Дастлаб Нондаҳана дараси бошланиб, ундан сўнг Пошхўрт, Хўжаулкан, Ғуржак, Калламазор қишлоқларидан ўтиб Лайлогон қишлоғига чиқилади. Лайлогондан-Газагача 22 км (21 вёрст) бўлиб, Лайлогон қишлоғидан сўнг Эгарчи, Шодибой қишлоқлари келади, ундан кейин Чилонзор, Қуруқсой, Томчи камарсув, Кўрқудуқ сув, Тошликсув сойларини кесиб ўтиб Газак қишлоғига ўтилади. Газак қишлоғидан то Бойсун шаҳригача 32 км (30 верст)ни ташкил қилган. Узуназда, Тандасой, Мунчоқ сойни кесиб ўтиб Мунчоқ қишлоғига, ундан сўнг Сутупа-сойни кесиб ўтиб Хўжабулғон қишлоғига ўтилади. Ундан сўнг Шеробод дарёсидан кечиб ўтиб, Тўданасой ёқалаб 21 кмда Работ қишлоғидан Дарбанд қишлоғига, 22 кмда Булоқ қишлоғи томонга борувчи йўлни кесиб ўтади. 29 кмдан унча катта бўлмаган довонга кўтарилиб Бойсун шаҳрига кириб борилади[87]. Бойсун беклиги аҳолиси ва савдогарлари Деновга қуйидаги йўллар орқали боришган: биринчи йўл тоғ ёқалаб маҳаллий шароит билан таққослаганда тўғри ва қулай йўл бўлиб, Қизил газли, Кампир, Анкадут, Даштиғоз ва Чоштепа орқали ўтган. Охирги қишлоқда йўл паст-баландликларидан иборат бўлиб, Бўритахта тизмасига олиб ва Чоштепа қишлоғида Бойсунга олиб борувчи йўлга Дарбанд йўли қўшилган; иккинчи йўл Бойсунтоғ массивига кирувчи Қайроқбел тоғ олди бўйлаб, Бойсундан Деновга ўтган. Қайроқбел йўли “Улоқ ўйнар” номини олган. Ушбу ном бу йўлнинг анча қийинчилигини кескин баландликка кўтарилиши ва пастга тушиш жойлари кўплигини билдиради. “Улоқ ўйнар” йўли Қорлиқ дараси йўли орқали Денов беклигига қарашли Қорлиқ қишлоғига

[85]Мирза Салимбек. Тарих-и Салими. – С. 112.
[86] Петров А. Реконгцировка Бухарских владений.-С.80
[87] Кап. Васильев. Маршрутное описание дороги от г. Ширабада до г. Байсуна 1893 г. // Сборник геог. топогр. и стат материалов по Азии. Вып. 57.-СПб.,1894. –С. 405-406.

чиққан[88]. Умуман олганда Бойсун беклигининг Шеробод ва Денов бекликлари билан олиб бориладиган савло алоқалари ўнлаб қишлоқ йўллари орқали ўтиб ўз-ўзидан бу қишлоқлар аҳолиси ҳам бекликлар ўртасидаги савдо алоқаларида фаол иштирок этадилар.

Сурхондарё элатлари: ўрганилиши муаммолари ва истиқболлари

Жалолиддин Зайниевич Мирзаев,
Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси т.ф.н.

Сурхондарё бутун тарих жараёнида инсоният тафаккури маҳсулоти бўлган турли маданиятлар юзма-юз бўлган, уларннинг ўзаро уйғунлашган макондир. Юртимиз тарихининг ибтидоси асрлар қаърига сингиб кетган бўлиб, халқимизнинг қадимий мероси дунё афкор оммасининг ақлини шошириб қўймоқда. Тарихий ўтмишни янгидан талқин этишнинг Ўзбекистонда кечаётган фаол жараёни мобайнида олиб борилаётган тадқиқотлар, барча мавзулар борасида бўлганидек, элатларимиз тарихи ва маданияти ҳақидаги билимларимизни бойитишга, унинг янги қирраларини кашф этишга имкон бермоқда. Агар аввалллари юртимиз элатлари умумий тарихий ёки этнографик тадқиқотлар доирасида ўрганилган бўлса, эндиликда ҳар бир элат ёки қишлоқ аҳолиси алоҳида изланишлар мавзуси бўлмоқда. Жумладан, Шариф Ёқубовнинг Кампиртепа қишлоғига бағишланган тадқиқоти, Ҳасан Мади Тўраназаровнинг ”Ўзбек элатлари. Элбегилар”, Муҳаммад Азимовнинг “Қатағонлар” ва бошқа кўплаб маҳаллий муаллифларнинг асарлари Сурхондарё элатлари тарихи ва маданиятини ёритишда ҳамюртларимиз томонидан қўшилган ҳиссадир. Ахир Сурхондарёни, унинг тарихи ва маданиятини, одамларию, турмуш тарзини ўзимиздан кўра ким яхши билади?

Албатта, илгариги Шўро даврида ҳам элатларимиз тарихи ва маданияти борасида илмий тадқиқотлар олиб борилди. Лекин вақт ўтиши билан ҳар қандай мавзунинг янги қирралари намоён бўладики, тўпланган маълумотлар қанчалик залворлик кўринмасин, уларни яна қайтадан янги назар билан ғалвирдан ўтказиш керак бўлади. Аммо, масаланинг яна бир жиддий томони шундаки, шўро даврида тадқиқотчилар қанчалик холис бўлишга интилмасин, даврнинг мафкуравий асосларидан, улар томонидан белгиланган чегара ва қолиплардан чиқиб кетиши мумкин эмас эди, замона зайлига тўғри келмаган маълумотлар эса бир чеккага суриб қуйиларди. Натижада элатларимиз ўтмишини сохталаштириш, уни замона мафкурасига мослаштириш расм бўлади. Масалан, XX асрнинг иккинчи ярмида қўнғиротларнинг келиб чиқиши, “Алпомиш” достони масалаларида илмий доираларда мунозиралар авжига чиқади. Йирик филолог олимнинг ўғли, мутахассис биолог, атрофидаги ўзи гувоҳ бўлган тортишувлар таъсирида, достондаги ўсимликларни таҳлил қилиб, уларнинг фақатгина тоғларда ўсиши мумкинлигини мақоласида исботлаб беради. “Алпомиш” достони белгиланган қолипларга кўра чўлда истиқомат қилувчи кўчманчиларга тегишли эмаслиги оддий исботини топади. Лекин шу оддий ҳақиқат учун ёш олим билан бирга унинг отаси кўп тайзиқларга учрашади. Бундай тахлитдаги воқеаларнинг замирида XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб илмий доираларда хукм сурган ғоялар ётади. Жамият тараққиётини дастлаб, сийқаси чиққан ирқчилик руҳидаги орийлик назарияси руҳида, кейинчалик эса кўчманчилар билан ўтроқ халқлар зиддияти асосида тушунтириш устиворлик қилади. Марказий Осиё шароитида мазкур ғоялар таъсирида элатларининг келиб чиқишини муғул қабилалари билан боғлаш анъанаси шаклланади. Бу ақиданинг устивор, кўп ҳолларда ягона асоси элатларнинг номларини, атамаларни ўрганиш, уларни қиёсий солиштириш билан

[88] Қобулов Э. Россия ташқи муносабатларида Сурхон воҳасининг стратегик ўрни –Қарши, 2010.-Б.191.

чекланиб қолади. Айни бир вақтда Марказий Осиё элатларини ўрганишда Европа халқларини тадқиқ этишда фойдаланилган ёндошувлар, қолиплар ва атамалар тўғридан тўғри жалб этила бошланади. Элатларнинг, қавмларнинг, уруғларнинг қадим замонлардан заминимизда шаклланган яшаш тарзи ва ўзаро муносибатлари воқеликни чалкаштирадиган ёндошувлар ва атамалар асосида баён қилинади. Сурхондарё элшунослигининг шўролар давридаги энг юқори нуқтаси келиб чиқиши бошқирд бўлган профессор Билқис Халиловна Кармишева номи билан боғлиқ. Тадқиқотчи ўзиинг узоқ йиллар мобайнида олиб борган изланишлари натижасида Ўзбекистон ва Тожикистон жанубий вилоятлари аҳолисининг этнографиясига доир фундаментал асарини ёзади. Унинг 1976 йилда Москва шаҳрида нашр этилган "Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана" асари хозиргача ҳудуд элатларини ўрганишдаги асосий қўлланма вазифасини бажариб келади. Мазкур ҳудуднинг ҳар қандай элатини ўрганаётган тадқиқотчи шу китобни ўрганмай, мавзуни ёрита олмайди. Б. Х. Кармишева ҳам юртимизда замонасининг ғоявий қолипларига тўғри келмайдиган мураккаб воқеликка дуч келади. Ҳамкасбларидан фарқли равишда олима турли элат вакилларининг кундалик турмуши ва маданиятини кўпроқ бевосита дала амалиётлари асосида ўрганади, шунинг учун ҳам унинг хулосалари бошқа тадқиқотчиларнинг таъкидларидан фарқли равишда эҳтиёткорлиги, иккиланишлар ва изоҳлар сероблиги билан ажралиб туради. Б. Х. Кармишева томонидан тўпланган катта миқёсдаги маълумотлар назарий жиҳатдан таҳлил қилинмаганлиги учун ҳозиргача муаллақ ҳолда турибди. Чунончи, тожикларнинг ўзларини қўнғиротларга ёки чиғатойларга қўшиши сабаблари, "Алпомиш" достонининг тожикча вариантини ўрганиш масалалари каби кўплаб саволлар жавобсиз очиқ қолдирилди. Бунга асосий сабаб бизнинг ҳудудимизда элатларнинг шаклланишини белгилаб берган улусларнинг пайдо бўлиши ва тарқалиши жараёнлари етарлича ўрганиб чиқилмаганлиги эди. Мазкур воқеликни ҳозиргача мукаммал англаб етилган деб бўлмайди. Бунинг устига тарихий манбаларни танқидий ўрганиш борасида камчиликлар бисёр эди. Марказий Осиё тарихшунослиги этник тарихни қисман ёритиб, бунинг замирида одатда тарихий тимсоллар билан билиб билмай чалкаштиришлар, афсоналарга асосланишлар устиворлик қилади. Турли гуруҳлар Александр Македонскийдан тортиб Муҳаммад Пайғамбаргача, Эрон ва Турон ҳукмдорларидан бошлаб Чингизхонгача бўлган тарихий, айрим ҳолларда афсонавий шахслар билан қон-қардошлик алоқасига даъво қилсаларда, ягона этник бирликни ташкил этмаган. Бошқа томондан турли этник гуруҳлар, одатда сиёсий воқеликдан келиб чиқиб, ягона иттифоқларга бирлашганлар. XVII аср тарихчиси Маҳмуд ибн Вали таъкидлаганидек, Туркистон халқи ҳар бир даврда алоҳида ном ва лақабга эга бўлган. Тур ибн Йофас давридан Муғулхон пайдо бўлганга қадар, бу мамлакат аҳолисини туркийлар деб аташарди. Муғулхон ҳокимият тепасига келгач мамлакатда яшовчи барча қабилаларга муғул номи татбиқ этилди. Ўзбекхон давлат байроғи кўтарилгандан ҳозирги кунгача бу мамлакатда яшовчилар ўзбеклар деб аталади. Бироқ айрим мамлакатларда, аввалгилардай Туроннинг барча аҳолисини туркийлар деб аташади. Элатларнинг шаклланиши узоқ давом этган тарихий жараёнда турли қабила ва уруғларнинг бўлиниши, уларнинг янги тартибда бирлашишидан иборат доимий жараён бўлиб, биринчи навбатда сиёсий вазиятдан келиб чиққан. Қайси элат кучайса, бошқа элатлар унинг атрофида бирлашиб, ягона эл ва улусни ташкил этганлар. Айниқса, қадимдан ўтроқ аҳоли билан кўчманчи аҳоли биргаликда истиқомат қилган ҳудудларда мазкур жараён ўта мураккаб кўриниш олади. XVI аср бошларида Марказий Осиёда рўй берган воқеаларни ўзида акс этган манбаларда асосан ҳудудда рўй берган сиёсий ўзгаришлар ёритилган. Темурийлар сулоласи ўрнига Шайбонийлар сулоласининг ҳокимият тепасига келиши натижасида сиёсий ўзгаришлар рўй берган. Жумладан, қўнғирот улуси каби бошқа улуслар пайдо бўлган. Лекин бу ўзгаришлар аҳолининг тубдан ўзгариши эмас эди. Биринчидан, XVI XVII асрларда

Шайбонийлар ва Аштархонилар билан келганларни маҳаллий аҳолидан ажратиш нотўғри, иккинчидан, уларнинг бутун Марказий Осиёга, яъни ҳозирги Ўзбекистон, Қозоғистон, Туркманистон, Тожикистон, Қирғизистон ва Шимолий Афғонистон ҳудудларига келганларнинг сони 200 - 300 минг атрофида бўлиб, умумий аҳоли салмоғининг озгина қисмини ташкил этган. Уларни келгиндилар деб ҳам бўлмайди, чунки кўчманчи қабилалар доимо ҳаракатда бўлиб, уларнинг асл юрти қаерда эканлигини аниқ белгилаб бўлмайди. Қандай бўлмасин, Сурхондарё ҳудудида XV аср иккинчи ярмидан Дашти Қипчоқдан кела бошлаган кўчманчилар маҳаллий кўчманчилар билан тили, урф одати бирлиги туфайли қоришиб кетади. Лекин сиёсий ҳокимият уларнинг қўлида бўлганлиги туфайли элатларнинг тизимида ўзгаришлар бўлиб, бу биринчи навбатда янги атамаларнинг шаклланишига ва қабул қилинишига олиб келади. Шу ўринда ўша даврда рўй берган яна бир ўзгаришга тўхталмоқчимиз. Темурийлар даврида ҳам, Шайбонийлар даврида ҳам турли қабилаларнинг кўчиб юришлари ҳақида етарлича маълумотга эгамиз, лекин мазкур даврда Эронда шиаларнинг суннийларни таъқиб қилиши оқибатида қанча аҳоли Мовароуннаҳр шаҳарларига кўчиб келгани умуман қоронғу бўлиб қолмоқда. Эронда суннийларнинг аксарияти шаҳарларда яшар эдилар, шунинг учун улар Мовароуннаҳрга келганларида шаҳарларга жойлашдилар. Темурийлар ҳам, Шайбонийлар ҳам шиалардан қочган маслакдошларини қулоч очиб кутиб олганлар, уларга хохлаган жойларида бошпана берганлар. Юртимизга хос азалий бағрикенглик натижасида шаҳарларда форсийзабон аҳолининг салмоғи ошиб, ҳудуднинг этник таркибига таъсир қилган. Жумладан, бобоси ўзбек тилида ёзган бўлса, невараси форс тилида ижод қилган қаламкашлар борлиги фикримизни исботлайди. Ҳаттоки Термиз саййидларининг шажараси XVII асрга келиб араб тилидан форс тилига таржима қилинган, саййид ва ҳўжаларни эса келиб чиқиши форсий бўлган янги эшонлар атамаси билан юритиш расм бўлади. Умуман олганда қадимдан элатларимиз турли тиллар ва шевалардан фойдаланишган, янги кашф этилган манбаларга кўра, туркийлар бақтр ёзувидан ҳам фойдаланишган, туркий тилда эса “ж”ловчилар ҳам, “й”ловчилар ҳам бўлган. Шундай қилиб, Сурхондарё ҳудудида XVI аср бошларида қўнғирот улуси шаклланда ва ундаги барча элатлар, XVIII асрнинг ўрталаригача, яъни улуснинг тарқалишигача, умумий ном билан ягона элни ташкил этганлар. Кейинчалик эса, ички низолар ва ташқи босқинчилик натижасида қўнғирот улуси таназзулга учрагач, кўчманчи ва ярим кўчманчилар қўнғирот атамасини сақлаб қолган бўлса, ўтроқ аҳоли чиғатой номи билан юритиладиган бўлди. Шундай шароитда ҳам, узоқ тарих жараёнида ҳам ўзларининг номларини сақлаб қолган элатлар бор. Улар жумласига қарлуқлар, айинлилар қаторида юртимизнинг энг баланд тоғ қишлоқларила истиқомат қилувчи тоқчилар ҳам киради. Хозирги ўзбек тили қоидалари доирасида тоқчига айланган тоғар-тоқар-тохар атамалари бир, тоғлиқ одам маънони беради. Қадимда *-ар* қўшимчаси одам маъносида кўп ишлатилган. Масалан, “татар” бегона, ёт одам, Сомонийлар сулоласи асосчиси Сомонхудотнинг асли исми Арқуқ - сомон одам бўлган. Шундай экан ҳудудимизнинг қадимий номларидан бўлган Тохаристон атамасининг келиб чиқиши ҳам тоқчилар билан боғлиқ. Милоддан аввалги даврлардан номлари маълум бўлган тоқчилар Евросиё ҳудудларида кўчманчилик қилишган. Улар энг қадимий туркий хислатларини сақлаб қолиб, урфи-одати, қиёфаси ва тили жиҳатидан яқин бўлган хатакилар билан бирга тарих жараёнида турон, қатағон иттифоқларида бирга бўлишган. Яқин тарихда тоғчилар билан хатакиларнинг асосий қисми Қатағон улусида бўлганлиги учун, бу элатларни қатағон атамаси билан боғлаш урф бўлган. Бу қабилдаги мисолларни кўп келтиришимиз мумкин. Уларга тўхталганимиз сабаби қабилачилик хурофотларини авж олдириш эмас, балки элатларимизнинг илдизлари ниҳоятда чуқур ва қадимий эканлиги эътироф этиш, одамларимиз онгини заҳарлаб, уларнинг фикрини чалғитган, ўз ўтмишидан, аждодларидан, наслу насабидан ажратиб қуйган сохта назариялар гирдобидан чиқишдир. Бунинг устига

ҳозирги илмий исботланган маълумотларга кўра инсон бундан икки миллион йил илгари Африка ҳудудида пайдо бўлиб, аста секинлик билан бошқа қитъаларга ёйила бошлаган, яъни хаммамизнинг келиб чиқишимиз бир. Ҳеч қайси элат ўзининг илк азалий юртини ёки бошқаларга нисбатан улуғроқ ва қадимийроқ эканлигини илмий нуқтаи-назардан исботлаб бера олмайди.

Тарих бизга ўзлигимизни англаш, Ватанимиз давлатчилиги ва маданияти асосларини яратган, уларни ривожлантирган элатларимизни ягона халқ сифатида бирлаштириб, келажаги буюк давлат қуришимизга имкон яратди. Бундан унумли фойдаланишимиз, Ватан ва миллат, келгуси авлод олдидаги жавобгарликни бутун вужудимиз билан англамоғимиз керак. Элатларимиз ҳақидаги изланишлар халқимиз тарихининг ва ҳозирги кунининг ўзига хос шукҳию ташвишлари, севинчу изтироблари яққол намоён этишга, кишини фикрлашга, ўтмишни идрок қилиб, келажакни ақл йўриғи билан белгилашга ёрдам бериши билан бирга, халқимизнинг яратувчилик ва бунёдкорлик ишларига хизмат қилиши лозим.

Адабиётлар

Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). Москва:”Наука”, 1976.

Мирзаев Дж.З. Проблемы исследования этнической истории Центральной Азии// Историография и источники в Центральной Азии: новое о прошлом, настоящем и будущем. Алматы, 2017. С.131-140.

Мирзаев Дж.З. Нация как феномен исторического процесса: европейский опыт, советское наследие, современный дискурс.// Материалы научно-теоретической конференции "Актуальные проблемы всемирной истории" 19-20 ноября 2015 года. - Алматы: "Қазақ университеті", 2015. С. 28-30.

Mirzaev Dj.Z Turko – Mongol contact: from symbiosis to assimilation. “Марказий Осиёда тарихий-маданий вилоятларнинг шаклланиши ва этник географияси муаммолари” Халқаро илмий анжуман тезислари. Тошкент: Ўзбекистон миллий университети нашриёти. - 45-48 бетлар.

Мустақиллик йилларида Сурхон воҳаси аҳолиси анъанавий ҳунармандчилигининг ривожланиш хусусиятлари

Сановар Давлатова,
ЎзР ФА тарих институти катта илмий ходими

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ҳунармандчилик анъаналарини сақлаб қолиш, тиклаш, ривожлантириш ва уларни келажак авлодга етказиш мақсадида кенг кўламдаги ишлар амалга оширилди. Ҳунарманд усталарнинг ижтимоий мавқеи сезиларли даражада юксалди. Ўзбек халқининг миллий қадриятларини асраш, анъанавий ҳунармандчиликнинг унутилаётган соҳаларини тиклаш ва тарғиб қилиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Миллий ҳунармандчиликнинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлашга алоҳида урғу берилди. Шу боис, Сурхондарёда ҳунармандчиликнинг бир қатор турлари жумладан, кулолчилик, тўқувчилик, тикувчилик, гиламдўзлик, каштачилик, ёғочга ишлов бериш, мато тўқиш, металлга ишлов бериш, зардўзлик ва бошқалар қайта тикланиб, ривожлантирилмоқда.

Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларидан бири ҳисобланган Сурхондарё воҳаси ҳунармандчилиги ўзига хос локал анъаналарга эга бўлиб, шаҳар ва қишлоқларда асосан уй саноати кўринишида ривожланиб келган. Сурхондарё вилояти қадимий тарихга эга бўлиб, ундан топилган сунъий суғориш деҳқончилигининг дастлабки манбалари, ҳунармандчилик

манзилгоҳлари, илк шаҳар маданиятининг вужудга келиши, тўқимачилик дастгоҳлари, кулолчилик устахоналари бунинг ёрқин исботидир[89].

Воҳада уй шароитида ***гиламлар тўқиш*** анъанаси Иттифоқ даврида бироз унутилиб, эскилик қолдиғи сифатида қораланган бўлса-да, Ўзбекистон истиқлоли туфайли кўплаб миллий қадриятлар каби қайта тикланди. Бугун воҳа ҳунармандлари қадимий гилам тўқиш ҳунарини қайта тиклаш ва сифатли гилам, шолчалар ишлаб чиқариш имконига эга бўлдилар. Бу борада Сурхондарёнинг Бойсун туманида кенг қамровли ишлар олиб борилмоқда. Ушбу ҳудуднинг 2001 йилда Жаҳон номоддий ёдгорликлари дурдонаси сифатида эътироф қилиниши уй ҳунармандчилиги ҳисобланган гиламдўзлик анъанасининг (оқ энли гилам) яна қайта тикланиши ва равнақ топишига муҳим туртки бўлди. Сўнгги йилларда воҳада касаначилик орқали патсиз гилам ва палослар тўқиш кенг авж олмоқда. Жумладан, Термиз туманида Дилафруз Валлаева “Остона ҳунарманд” номли гиламчилик корхонасини очиб (2007 йил), ип, ипак, пахта, қўй ва туя жунидан *тақир, ғажари, ойгилам, чумчуққўз ва қолин* гиламлар тўқимоқда[90]. Биргина 70/80 см ҳажмдаги *ойгилам*ни тўқиш учун 4–5 кг ип ҳамда 15 кун вақт кетади. Хорижлик сайёҳлар учун гиламнинг бир квадрат метри 500–1000 АҚШ доллари қийматида сотилмоқда. Айниқса, уй шароитида қўлда тўқилган гилам, шолча ва кигизлар ишлаб чиқариш яхши йўлга қўйилган. Гиламларнинг *олача, терма, тақир, қоқма, гажари, пахта* каби турлари нақшлари, рангги ва тўқилиш технологияси билан бир-биридан фарқланиб туради.

Термиз шаҳридаги “Турон” номли кичик корхонада Туркиядан келтирилган дастгоҳларда тўқилаётган гиламларнинг сифати яхшилиги боис, аҳолининг бу гиламларга талаби ошмоқда. 1993 йилда Қумқўрғон туманида “Қумқўрғон” кичик корхонаси ташкил этилиб, унда 3 та гилам тўқиш цехи ва 4 та ихтисослашган савдо дўконлари фаолият юритган[91]. 1994 йили Бойсун “Работ” жамоа хўжалигида ҳам гилам тўқиш ва кигиз тайёрлаш цехи ишга тушиб, ишчилар сони 18 нафарни ташкил этган[92]. Сурхондарёда 1997 йил гилам тайёрлаш режаси 26,1 фоизга бажарилган.

1998 йил январда Сурхондарёда “Ҳунарманд” уюшмаси бўлими ташкил қилиниб[93], дастлаб вилоятда 20 турдан ортиқ ҳунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқарила бошлади[94]. Бундан ташқари, воҳа ҳунармандчилиги соҳаларида касаначиликни ривожлантириш мақсадида уларнинг маҳаллий хусусиятлари ҳам эътиборга олинди. “Ҳунарманд”, “Усто” уюшмалари ва унинг жойлардаги органлари биргаликдаги касаначилар билан шартнома тузилиб, қандолатчилик, пичоқ ясаш ишлари бўйича ривожлантирилмоқда[95].

Сурхондарё вилояти ***тўқимачилик*** соҳасида ҳам ўзига хос ўринга эга бўлиб, Жарқўрғон шаҳри ип-газлама комбинатида 1991 йил 27,0 млн сўмлик ва 1992 йилда эса 216,6 млн сўмлик саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилди[96]. 1994 йилга келиб комбинат Жарқўрғон ипйигирув фабрикаси ҳиссадорлик жамиятига айлантирилиб, йил давомида 257,2 млн сўмлик маҳсулот буюртмачиларга етказиб берилди. 1996 йилда 1309 тонна калава ишлаб чиқарилиб, 6,9 млн м^2 мато тўқилди ва меҳнат унумдорлиги 113%га ўсди[97]. Корхона шу йили янги техника билан қайта жиҳозланиб, 77 дона “СТБ 2180” русумли тўқув дастгоҳлари ўрнатилди. Натижада 90 см “Миткаль32” хом сурп ўрнига жаҳон андозаларига мос келадиган эни 164 см

[89] Турсунов С., Қобилов Э., Муртазоев Б. Сурхондарё тарих кўзгусида - Тошкент: Шарқ, 2001. - Б. 376.
[90] Сурхондарё вилояти ҳокимлиги расмий веб сайти. 2016 йил.
[91] Сурхондарё вилояти ҳокимлиги Иқтисодиёт ва статистика бош бошқармаси. Термиз, 1993. Б. 23.
[92] Бойсун овози. 1994 йил 6 май.
[93] Сурхондарё вилояти ҳокимлиги Иқтисодиёт ва статистика бош бошқармаси. Термиз, 1998. Б. 148.
[94] Сурхон тонги. 1997 йил 4 март.
[95] Ҳунарманд уюшмаси жорий архиви. 7-йиғма жилд. 2006 йил.
[96] Турсунов А. Жанубий шаҳарлардаги иқтисодий ўзгаришлар// Жамият ва бошқарув. –2008. –№2.– Б.82.
[97] Сурхондарё вилояти ҳокимлиги Иқтисодиёт ва статистика бош бошқармаси. Термиз, 1993. Б. 24.

“Бязь 4794” матосини тўқиш имконияти яратилиб, 1млн 335 минг м^2 метр мато тўқилди[98]. Бу дастгоҳларнинг аҳамиятли томони шундаки, улар серунум, сифатли маҳсулот тайёрлаб, шовқинсиз ишлайди ва иш кучини кам талаб қилади. Жарқўрғондаги ип-газлама қўшма корхонаси 1997 йилда эспортга маҳсулот сотишни 140%га бажариб, Чехия, Польша ва Австрия давлатларига 312 минг АҚШ дол. ипкалава сотди[99]. Корхонанинг 2000 йилдаги соф фойдаси 34,5 млн сўмни ташкил этиб, унда 1800 нафардан ортиқ ишчилар 1602 тонна калава ип, 8866 минг погонметр мато ишлаб чиқариб, режа топшириқларини ортиғи билан бажардилар[100].

Бундан ташқари, фабрика қошида йилига 42 тонна калава ип ва 1920 минг погон метр мато ишлаб чиқариш қувватига эга “Ўзбекистон – Америка” қўшма корхона ташкил этилди. Корхонада Германия, Чехия давлатларининг замонавий йигирув дастгоҳлари ўрнатилиб, жаҳон бозорлари талабларига жавоб берадиган юқори сифатли калава ип ва мато ишлаб чиқарилди. 1993 йилда Бойсун шойи тўқиш фабрикаси бозор иқтисодиётига мос “Ишонч” ҳиссадорлик жамиятига айлантирилди. Натижада фабрикада сочиқлар, мебель жилдлари, аҳоли учун зарур тикувчилик маҳсулотлари ишлаб чиқарилди. 1995 йил корхонада иқтисодий аҳволни яхшилаш мақсадида пиллакашлик цехи ҳам қурилиб, 30 тонна пилла Япония ва Кореяга экспорт қилинди[101].

Бойсун тумани иқтисодиёти, асосан, чорвачиликка ихтисослашганлиги учун жун хом ашёсидан аёллар жун рўмоли ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Шунингдек, қўшимча “Ч11200 Ш” русумли 2 та қавийдиган ва сават тайёрлайдиган дастгоҳлар ўрнатилиб, қайта ишланган жун қолдиқларидан куртка, пальто, телпак, тўнлар учун пахта ўрнида ишлатиладиган вата маҳсулотини тайёрлашга эришилди. Бу маҳсулотнинг 30% жун қолдиғидан, 70 фоизи пахта тозалаш заводлари ва саноат корхоналари чиқиндиларидан тайёрланади[102].

Мустақиллик йилларида воҳада аҳолининг кундалик эҳтиёж молларига бўлган талабини қондириш ва иш билан таъминлаш мақсадида хусусий корхоналар фаолиятига кенг ўрин берилди. Жумладан, 1996 йилда Сариосиё тумани “Й.Охунбобоев” номли жамоа хўжалигида “Шойим” ҳунармандчилик корхонаси ташкил этилди. Корхонанинг мақсади аҳолининг ҳунармандчилик маҳсулотларига бўлган талабини қондириш, ҳунармандларни дунёга танитиш учун маҳсулотларни хорижга экспорт қилишдан иборат[103]. Бундан ташқари, Сурхондарёда қандолатчилик, озиқовқат саноати ва бошқа кўплаб саноат корхоналари ҳам фаолият олиб бормоқда.

Бугунги кунда миллий маданият тарғиботи, ижодкорларга ижод эркинлиги берилиши ҳунармандларга таянч бўлиб хизмат қилади. Айниқса, ҳунармандчиликда кичик тадбиркорлик миллий анъана, ижодкорлик ва яратувчанлик хусусиятларга эга.

Ҳудудда кичик ва ўрта корхоналарни ривожлантириш, тадбиркорлик фаолиятининг қўллаб-қувватлаш туфайли ҳунармандларга кенг имкониятлар яратилиб, уларнинг самарали ишлаши учун хом ашё етарлича таъминлаб берилмоқда. Ҳар йили вилоят ҳунарманд уюшмаси аъзолари Олий Мажлис ҳузуридаги нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамғармасидан лойиҳа маблағлари асосида фаолиятини ривожлантирмоқда. Масалан, 1998 йилда Шерободдаги “Дилафрўз” хусусий корхонасида жунни қайта ишлаш йўлга қўйилди. Бу корхона 264 тонна сифатли жун ип ишлаб чиқариб, кичик тўқимачилик корхоналарига етказиб бериш билан

[98] Сурхондарё вилояти ҳокимлиги Иқтисодиёт ва статистика бош бошқармаси.. Б. 13.
[99] Халқ сўзи. 1998 йил. 16 январь.
[100] Сурхон тонги. 1997 йил.19 март.
[101] Сурхондарё вилояти ҳокимлиги Иқтисодиёт ва статистика бош бошқармаси. Термиз, 1993. Б. 24.
[102] Сурхон тонги газетаси. 1997 йил. 3 январь.
[103] Турсунов С.Н., Қобилов Э.О. Сурхондарё тарих кўзгусида. Т: Шарқ, 2001. Б. 321.

шуғулланади[104]. 1999 йилда Ангор туманида ташкил этилган “Гулчеҳра” хусусий фирмаси тикув цехида болалар ва катталарга мўлжалланган турли хил кийим-кечаклар тайёрланди[105]. Шунингдек, тумандаги “Малика” хусусий тикувчилик корхонасида цех ҳам ташкил қилинган.

2002 йилда Сурхондарёда 2700 та хусусий ва 700 га яқин кичик корхоналар фаолият олиб борган. Ўнлаб хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда тузилган қўшма корхоналар нафақат вилоят аҳолиси талаб-эҳтиёжлари учун, балки хорижий мамлакатларда ҳам ўз харидорларини топа оладиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга эришдилар[106]. Шу йили Ангор туманида Р. Шералиев раҳбарлик қилган калиш цехи ойига 3000 жуфт калиш ишлаб чиқарган[107]. Воҳада саноат корхоналари билан касаначи-ҳунармандлар ўртасида кооперацияни йўлга қўйиш ишлаб чиқариш самарадорлигини оширади. Ҳунармандчилик маҳсулотларини бозор эҳтиёжлари учун ишлаб чиқариш йилдан-йилга кўпайиб, олинаётган даромад ҳам ошиб бормоқда.

Мустақиллик йилларида Сурхондарёда тарихий-иқтисодий вазият туфайли ривожланмай қолган миллий ҳунармандчилик турларини қайта тиклаш ва ривожлантириш мақсадида қатор ишлар амалга оширилди. Жумладан, Сурхон ва Қўнғирот йўналишларида шаклланиб келган Бойсун ***каштачили***ги қайта тикланиб, у халқ истеъмоли моллари сифатида бозорга сотувга чиқарилди. Бу икки усуллар бир-биридан деярли фарқ қилмаса-да, нақш тури ва ранглари билан ажралиб туради. Сурхон каштачиларига хос хусусиятлар, асосан, ипларнинг табиий усулда бўялиб, кашталарнинг тўқ қизил, тўқ сариқ ёки қора сидирға рангли матоларга оддий ип ёки ипак билан турли нақшлар (атиргул, товус, кабутар, турли қушлар, ўсимликлар) тикилишида намоён бўлади. Илгари кашталар фақат ип, яъни пахта, жун, зиғир каби толалардан тикилган бўлса, бугун воҳа каштачилигида сунъий толали пишиқ иплар, зар симлар, ҳатто чармдан энсиз қилиб тайёрланган тасмалардан ҳам фойдаланилмоқда. Сурхондарёнинг ёрқин қизил рангли кашталарида тожик каштачилиги анъаналари сезилади.

ЮНЕСКО кўмагида ташкил этилган марказлар қаторида Шўрчи каштачилик маркази[108], Бойсундаги “Уста Иззатилло Эшонқулов кулолчилик маркази ва устахонаси”нинг қайта тикланиши (2006 йил 28 август), Бойсун миллий ҳунармандчилик маркази, халқ амалий санъати музейи ва туризмни ривожлантириш марказининг киритилиши воҳада қадимдан ҳунармандчилик юксак даражада ривожланганлигидан дарак беради.

Бугунги кунга келиб, воҳа миллий ҳунармандчилик маҳсулотларини хорижий давлатларда намойиш қилиш учун кенг имконият яратилди. 2002 йилда ЮНЕСКО ва Ўзбекистон томонидан Бойсун ҳудуди жаҳон миқёсида анъанавий халқ маданияти яхши сақланиб қолган 18 та марказдан бири деб эълон қилинди[109]. 2003 йилда Бойсун илмий экспедицияси иш бошлаб, миллий ҳунармандчилик соҳалари тадқиқ этилди. Натижада, Бойсун шаҳри ва унинг Тўда, Юқори Мачай, Мунчоқ, Сайроб, Пулҳоким, Авлод, Дуоба, Боғболо, Пасурх, Даштиғоз, Сариосиё қишлоқларида ҳунармандчилик анъаналари яхши сақланиб қолганлиги аниқланди[110]. Бугун Бойсун аҳолиси ҳунармандчиликнинг мато тўқиш, каштачилик, сандиқчилик, бешикчилик, кулолчилик, гиламдўзлик ва намат тайёрлаш, бўйра

[104] Сурхондарё вилояти Давлат архиви. 1 баённома, 3ҳужжат. 1999 йил 14 январь.
[105] Сурхон тонги. 1999 йил 21 июл.
[106] Турсунов С ва бошқа. Сурхондарё тарих кўзгусида... – Б. 323.
[107] Сурхон тонги. 2003. 8 январь
[108] Сурхондарё каштачилиги ҳақида батафсил қаранг: Хакимов А. Прикладное искусство Узбекистана: традиции и инновации. Вышивка, керамика, торевтика. – Ташкент, 2013. – С. 75-89.
[109] Хакимов А., Гюль Э. Байсун: атлас художественных ремесёл. – Ташкент, 2006. – С. 9.
[110] Хакимов А., Гюль Э. Байсун: атлас художественных ремесёл ...– С. 9.

тўқиш, ёғоч ўймакорлиги, миллий мусиқа асбоблари *ясаш ва темирчилик* соҳалари билан шуғулланиб келмоқда[111].

Ўзбекистонда халқ бадиий ҳунармандчилиги ва амалий санъатини ривожлантириш, унутилиб бораётган йўналишларини қайта тиклашга катта эътибор қаратилмоқда. Швейцария Ҳамкорлик ва тараққиёт бюросининг лойиҳаси асосида Денов кулолчилиги (Сурхондарё вилояти, 2003 йил) анъаналари ривожлантирилмоқда[112].

Ҳунармандларни уюштириш борасида воҳаларда айрим муаммолар ҳам учрайди. Хусусан, ҳунармандлар орасида тарғибот-ташвиқот ишлари яхши йўлга қўйилмаганлиги сабабли кўплаб ҳунармандлар бирон-бир корхона ёки уюшмага аъзо бўлмай туриб ҳунармандчилик билан яширин равишда шуғулланиши, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг сифатига эътиборсизлик, маҳсулотни сотиш ва сотиб олиш каби камчиликларга йўл қўйилмоқда.

Сурхондарё вилоятида хотин-қизлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётидаги фаол иштирокини таъминлаш борасида турли соҳаларда изчил ишлар амалга оширилиб, уйда ўтирган аёлларнинг кўпчилиги меҳнатга, касаначилик ишига жалб қилинмоқда. Касаначилик иш ўринларининг саноатлашган миллий ҳунармандчилик корхоналарида ташкил этилиши ҳунармандларнинг сонини ошириш билан бирга, ишлаб чиқариш сифатини ҳам яхшилайди. 2006 йилда Сурхондарёда касана асосида ишлайдиган “Ҳунарманд” уюшмасига аъзо 315 нафардан ортиқ ҳунарманд рўйхатга олинган[113]. Қолаверса, тикувчилик ва тўқувчилик саноатлашган бугунги кунда қўлда тикиш ва тўқиш сирларини махсус ҳунар мактаби ҳамда тўгаракларида кичик ёшдаги қизларга ўргатиш ишлари йўлга қўйилди[114].

Ҳунармандчилик маҳсулотларини хорижий давлатларга олиб чиқиш борасидаги имтиёз сифатида республикада 24 йўналишдаги ҳунармандчилик маҳсулотлари экспертиза йиғимидан озод этилганлиги воҳа ҳунармандлари учун ҳам айни муддаодир[115]. Маҳаллий ҳунармандлар Марказий Осиё (Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон), Жанубий Осиё (Бангладеш, Ҳиндистон, Малдив, Непал, Покистон ва Шри Ланка), Шарқий Осиё (Хитой, Япония, Корея) давлатларини ўз ичига олган “Ҳунармандчилик маҳсулотларига ЮНЕСКО сифат белгиси” дастурида иштирок этмоқдалар. 2006 йилда Сурхондарё воҳаси Бойсун туманида ишлаб чиқариладиган жанда матоси ва оқэнли гилами ҳам ЮНЕСКОнинг сифат белгиси билан тақдирланди ҳамда шундай белги олган бошқа ғолиблар қаторида Банггок, Пекин, Нью-Йорк, Деҳли ва Алматида офис сайтларига жойлаштирилди.

Сурхондарёнинг Денов туманида ҳунармандчиликнинг ёғочга ишлов беришни ривожлантиришда аҳоли учун тол ёғочдан уй-рўзғор буюмлари (толтовоқ, толқошиқ, ёки толчўмич, тол лаган), эшик ромлари, дастаклар, синчлар (Бойсунда – чўпкори), йигирув чархи, урчуқ, чанқовуз, бешик (Термиз), сандиқлар ишлаб чиқарила бошлади[116]. Шеробод кулоллари тайёрлайдиган кўза, мўнди, лаган ва косалар қадимдан хорижда ҳам машҳур бўлиб, уларга бериладиган бўёқ ва нақшлар Ўзбекистоннинг деярли ҳеч қаерида учрамайди. Сурхон воҳаси ҳунармандлари ясаган ҳунармандчилик буюмлари саломатлик учун фойдали бўлиб, айниқса, кувилар (сут, қатиқ ва сузмалар учун), тол ёғочдан бўлган лаган, қошиқлар

[111] Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти. Бойсун тумани. 2015 йил.
[112] Гюль Э. Мустақиллик даврида Ўзбекистон анъанавий санъати // Санъат. –2011.– №2.–Б.15.
[113] Ҳунарманд уюшмасининг жорий архиви. 2006 йил. 8-йиғма жилд.
[114] Keller Gabriela. Frauen Kultur in Uzbekistan. Denzlingen. 2002. – P. 18
[115] Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 26 апрелдаги 245-сонли Қарори.
[116] Халқ сўзи. 2009 йил 7 апрель.

ўзидан хушбўй ҳид таратиб, иштаҳани очади[117]. Воҳанинг Жарқўрғон тумани Ҳайитобод маҳалласида қамишдан бўйра, ғалла ва дон сақлайдиган идишлар ясалади[118].

Миллий ҳунармандчиликни ривожлантириш, айниқса, ёшлар орасида унга нисбатан ҳурмат туйғусини шакллантириш, уста-шогирд анъаналарини тиклаш ва давом эттириш, соҳа вакилларини қўллаб-қувватлаш, уларни қизиқтираётган масалаларда яқин кўмакчи бўлиш маҳалла оқсоқоллари ва фаоллари олдида турган муҳим вазифалар сирасига киради.

Республика Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 28 ноябрдаги 2-сонли йиғилиш қарорига асосан хусусийлаштириш, монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш бошқармаси вилоят ҳокимликлари билан ҳамкорликда “Ҳунарманд” бўлимлари ва уларнинг марказлари фаолиятини самарали ташкил этиш учун, давлат мулки бўлган бино-иншоотларни уларга фойдаланишга топширилиши ҳудудлардаги ҳунармандлар учун катта кўмак бўлди. Сурхондарё вилоятида ҳам тарихий обидалар қайта таъмирланиб, ҳунармандларга топширилди. Вилоятда “Ҳунарманд” уюшма саъй-ҳаракати ва ҳокимлик қарорларига биноан махсус ерлар ажратилиб, “Ҳунармандлар маркази” ишга туширилди. Шунингдек, янги бозорлар барпо этилиб, ҳунармандлар учун махсус турар жойлар, раста ва дўконларнинг қуриб берилиши уларга ўз маҳсулотларини сотиши учун қулай имкон берди.

Сурхондарё вилоятида миллий ҳунармандчиликни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратилганлиги боис унутилган ва унутилиб бораётган ҳунар турлари қайта тикланмоқда ҳамда бозор учун ҳунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш тобора ортиб бормоқда. Аҳолининг миллий хусусиятларидан келиб чиқиб, касаначиликни ривожлантиришга катта эътибор берилиши туфайли хотин-қизлар учун қулай иш муҳити яратилган. Кичик бизнес ва тадбиркорликнинг қўллаб-қувватланиши ҳунармандлар фаолиятига ҳам кенг йўл очиб берди. Туризм иқтисодиётнинг муҳим тармоғи ҳисобланганлиги боис, воҳада сайёҳлик инфратузилмаси ривожланиб, хизмат кўрсатиш даражаси жаҳон стандартлари даражасига етказилмоқда.

Воҳада ҳунармандчилик марказларини тиклашга эътибор қаратилиб, ёғочга ишлов бериш, заргарлик, кандакорлик, гиламчилик, каштадўзлик, кулолчилик, тўқувчилик ва бошқа ҳунар турларини қайта тиклаш юзасидан ҳунарманд ва корхоналар фаолияти давлат томонидан рағбатлантирилди. Касаначиликка кенг йўл очилди. Бироқ, мустақилликнинг дастлабки йилларида эски тузилмаларни бузиб ташлаш ҳали барҳам топмаган эди. Тузилмаларни ўзгартириш сиёсатини ҳаётга татбиқ этиш энг яқин истиқболнинг туб муаммоси этиб белгиланди. Эски тузумдан мерос бўлган иқтисодиётнинг нотўғри тармоқ тузилмаси вилоятда узоқ вақтгача ўзининг салбий таъсирини ўтказиб келди.

Ўзбекистон халқаро майдонда фаол иқтисодий, ижтимоий ва маданий алоқалар олиб бормоқда. Мустақиллик йилларида ўтказилган ислоҳотлар туфайли Сурхон воҳасида ҳам замонавий, жаҳон андозаларига мос келадиган корхоналар қурилди, мавжудлари қайта таъмирланиб, замонавий техника ва асбобускуналар билан жиҳозланди. Воҳада мустақилликнинг дастлабки йилларда бу корхоналарнинг баъзилари узоқ муддат фаолият олиб бормаган бўлса-да, саноат ишлаб чиқариши таркиби ўзгариб, қишлоқ хўжалиги хом ашёси ва минерал ресурсларини қайта ишлаш, уларни тайёр маҳсулот даражасига етказиш имконияти яратилди. Шунингдек, корхоналар ўзиниўзи тиклаш имкониятига ҳам эга бўлиб, бозор талабида маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш эвазига техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш ишлари йўлга қўйилди.

---

[117] Дала ёзувлари. Денов тумани. Уста И. Алимовнинг маълумоти. 2015 йил.

[118] Сурхондарё вилоятининг Жарқўрғон тумани Ҳайитобод маҳалласида яшовчи бўйрачи Хўшбоқ момо Ҳамраева қамишдан кунига 5 та бўйра тўқийди. Шунингдек, маҳаллада яшовчи Ойимхон Эрмонова қамишдан ғалла, дон сақланадиган идишлар ясайди. Дала ёзувлари. Жарқўрғон тумани. 2015 йил.

Совет даврида қолоқ деб эътироф этилган вилоят иқтисодиётида жаҳон андозаларига тўғри келадиган маҳсулотларнинг янги турлари ишлаб чиқарилиб, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш ишлари амалга оширилди. Янги ишчи ўринлари яратилди, ҳунармандчилик намуналарининг хорижий давлатларда кенг кўламда намойиш этилиши учун кенг йўл очилди. Маҳаллий хом ашёдан товар ишлаб чиқариш ва жаҳон бозорига чиқаришга алоҳида эътибор қаратилди. Қолаверса, ҳунармандчиликдаги трансформациялар касаначилик, бозор туризми, кичик бизнес ва тадбиркорлик кўринишларида намоён бўлди. Натижада Сурхондарё воҳаси иқтисодиётида миллий ҳунармандчилик буюмларини ишлаб чиқариш бозори шакллантирилмоқда.

Синовдан ўтган ва сақланиб қолган ҳунармандчилик тури

М.Файзуллаева,
Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси доценти

Бойсуннинг Хомкон қишлоғида ҳунармандчилик турлари ҳам ривожланган бўлиб, темирчилик, тўқимачилик, чармчилик, эгарчилик, дўмбирачилик, дурадгорлик, каштачилик, кигиз босиш ва шу каби кўплаб ҳунармандчилик турларини айтиб ўтиш мумкин. Ҳунармандларнинг ўз ускуна-мосламалари бўлиб, от анжомлари ясайдиган усталар *от орқа* деб аталадиган қолипда эгар ясашган. Эгарнинг саккиз бўлаги ана шу қолипда йиғилиб елимланган. Ип йигириш учун *урчиқ* ишлатилган. Жун газлама, шолча ва гилам тўқиш учун *ўрмак* деб аталган оддий бир мослама *дастгоҳ*дан фойдаланган.

Сурхон воҳасининг тоғли ҳудудларида отдан биринчи навбатда транспорт воситаси сифатида фойдаланиб келинган. Бундан ташқари, хўжалик ишларида, яъни буғдойни янчиб олишда, мой жувозларини айлантиришда, юк ташишда фойдаланиб келинган. Шунингдек, ўзбек халқининг миллий ўйини *кўпкари (улоқ)* чопиш учун от энг муҳим ўрин тутади. Шунинг учун эгар ясаш ва от анжомларини тайёрлаш каби машғулотлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Энди отни қандай қилиб жиҳозлаш ҳақида тўхталадиган бўлсак, битта от учун *эгар, жанник, жўблик, тушайил, пуштон, узанги*, шунингдек, *терлик жулча, дигил, босилдириқ, нахал, жуган (юган)* ва шу каби жиҳозлар керак бўлади. *Терлик, жулча, дигил, босилдириқлар* отнинг жобув жиҳозлари (устки жиҳозлари).

Отни жиҳозлаш учун отнинг устига биринчи *жанник* қўйилиб, устидан *эгар* қўйилади ва эгарга эса *узангини* осиб қўйишади. Отга қўйилган жанник ва эгарни беркитиб боғлаш учун жундан тўқилган арқонлар *тушайил* ва *пуштонлар* билан боғланади. Узангининг нуқра ёки кумуш суви юритилганидан фойдаланишади. Отни бошқариб юриш учун отнинг бошига *юган* ёки юган бўлмаган пайтларда *бошлик* солишади. Отнинг оёғи остига эса *нахал* қоқтиришади.

От эгари толдан қилинади. Юқорида айтилганидек, у саккиз бўлакдан иборат бўлиб, от орқасини оғритмаслик ёки яғир қилмаслик учун жанник қўйилади. Жанник кигиздан кесиб чиқиб, тикилади ва унинг устки қавати чармдан қопланиб, эгар тагидан жойлаштирилади. Жанникнинг четлари сал баландроқ бўлади чунки унинг ўртасига эгар қўндирилади.

Нега кўпкари ўйинида шунча тортилиб, зўриқса ҳам эгар синиб ёки бўлакларга бўлиниб кетмайди, ахир у саккиз бўлакданку, бунинг устига михланмаган бўлса, деган савол туғилади. Гап шундаки, эгарни бириктирилган жойларидан ва ҳамма томонидан яхшилаб елим суртиб чиқилади. У елим эса жуда мустаҳкам қилиб ушлаб туради. Бу мустаҳкам елим ҳўкизнинг пайидан олинади, яъни ҳўкизнинг тўрт оёғи (почаси)дан хомлигида пайи ажратиб олинади. Пай илиқ сувга солиб қўйилади ва у шишиб чиққандан кейин уни ингичка толаларга ажратилиб, қайноқ сувга солинади. Тайёр бўлган елим, яъни ҳўкизнинг пайи эгарни ушлаб

турар экан. Бўлмаса кўпкарида синиб кетиши мумкин экан. Тайёр эгар устидан чарм қоплаб чиқилади. Эгарни эгарчи уста қилиб, унинг нархи бир қўйга тенгдир.

Эгар чарм қопланган кейин юмшоқ бўлиб қолади ва ана ундан кейин эгар устидан аёллар меҳрини бериб тўқиган *терлик, жулча, дигил, босилдириқ* каби отнинг жобув жиҳозлари (устки жиҳозлари) ёпилади. Кўпкари чопаётганда эгар жабдуқлари қолади, яъни отнинг кўкраги ва эгарнинг карсан (орқа) томонидан *тушайил* ва *пуштанлар* билан боғланади. Пуштаннинг - ҳамма жойи чармдан қилинади. Кўпкари чопаётганда янада мустаҳкам бўлиши учун от думининг тагидан ҳам ўтказиб олинади. У қуюшқон деб ҳам аталиб, "Қуюшондан чиқиб кетди", деган ибора шундан келиб чиққан.

Тушайил - отнинг тўшидан боғлангани учун тушайил дейилади. Шуни ҳам айтиш керакки, эшакнинг боғи - айил дейилади. Айил - эшакнинг тўши билан бирга орқа томонидан ҳам тортиб боғланади, чунки эшакнинг эгари бўлмайди. Отлар эса сон томонидан боғланмайди. Шуни ҳам айтиш керакки, тушайилда тўға бўлса, айилда эса бўлмайди. Айил узун бўлиб, чамаси 4-5 метргача боради. Айил эшакнинг тўшидан, думининг тагидан ўтказилади. Кези келганда айтиш керакки, юқорида айтилганидек, эшакнинг эгари бўлмайди. Эшакнинг ўтирадиган жойи - қўм деб аталади, яъни эшакнинг қўми дейилади. Қўм ариқ бўйларида, зовурларда ўсадиган қамишнинг бир тури "луқ"дан ёки тоғда ўсадиган "қамчипута"дан қилинади. Луқ 1-1,5 метр қилиб ўриб олинади ва ўралади. Устидан эшак еб қўймаслиги учун бирор хил матони узунлигича тикиб чиқилади. Ўртасидан бир киши ушлаб букади ва икки чети бирлаштирилади. Шу букилган томони баланд бўлиб қолади. Баланд томони бош томони ҳисобланади. Юмшатиш учун устига чиқиб тепкиланади ва эшак устига тортиб боғланади. Устидан хуржун ташлаб қўйилади. Шунингдек, луқдан қора уй (ўтов) керагаларининг ташқи қисмига тутиладиган чий тўқилади. Бундан ташқари, луқдан уйларнинг устини ёпишда ишлатиладиган бўйра ҳам тўқилади, аммо у қамишдай мустаҳкам бўлмайди.

Отнинг тушайили икки томондан тўғага бириктирилади. Тўға - эгарнинг тубида, от қовурғасининг устида жойлашган бўлиб, тушайилни ушлаб туриш учун, тортиб беркитиш учун қилинади. Тўға ярим ой шаклида темирдан ясалади. Отнинг бир томонида тўғанинг ўзи туради, нариги томонида эса тўғага теридан - тасма тикилади. Тасма отнинг белига мўлжалланади, яъни икки тўғанинг ораси бир қарич бўлиб, бир-бирига етмайди.

Тасма ҳўкизнинг териси - ултондан қилинади. Ултон - жуда мустаҳкам, пишиқ тери бўлиб, шунинг учун ҳам махсиларнинг таг қисми ултондан тикилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, қора уй (ўтов)нинг панжара қисми керага ҳисобланиб, битта уйда 4 та керага бўлиб, тўртталаси бирлаштирилиб айлантирилганда қора уйнинг айлана панжара қисми ҳосил бўлган. Демоқчимизки, керага панжаралари ҳам ҳўкиз териси (ултон)дан тайёрланган махсус тасмалар билан беркитилган. Бу тасмалар керага кўки деб аталиб, ошиқ-мошиқ вазифасини бажарган[119].

От калласидан - нўхта ўтказилади. Отни арқонлаш учун нўхта қилинади ва отни ўтлатаётганда нўхта кийдириб қўйилади. Беш-олти метрли арқонда от мазза қилиб ўтлаб юради. Отни тўхтатиш, калласини буриш учун кўпкари чопаётганда нўхта ечиб олиниб, юган тақилади. Юганда бронзадан қилинган сувлиқ бўлиб, у от оғзи ичига жойлаштирилади. Юган билан сувлиқ тўға билан бирлаштирилади. Яқинроқ қишлоққа кетаётганда нўхта билан бирга юган ҳам кийдириб қўйилади ва борган жойида юганини ечиб олиб қўяди. Арқонни аёллар эчкининг қилидан тайёрлаб, тоқ сондаги узун иплар чийратилади. Масалан, бешта ипнинг бош томонини боғлаб қўйиб, нариги учларидан тол қошиқларни ўтказиб олиб, бешта болага

[119] Кичкилов Ҳ., Боқиев А. Ўзбек қўнғиротларининг ўтовлари ва уларнинг жиҳозланиши. Жайхун. 2005. № 1. – Б. 38.

ушлатиб қўйилади ва болалар қошиқни айлантираверишади. Бешталик, еттиталик арқонлар катта арқон ҳисобланса, учталиги кичик арқон ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Сурхон воҳаси аҳолисининг анъанавий турмуш тарзи ва машғулотларидан асрлар давомида тажрибада синовдан ўтган анъаналарнинг сақланиб қолганлигининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Тадқиқотдан мақсад, Сурхон воҳаси аҳолиси ҳунармандчилигининг анъанавийлик хусусиятларини тарихий-этнографик жиҳатдан кузатиб, таҳлил этиб, унутилган ёки унутилиб бораётган анъаналарни тиклаш имконияти ва йўлларини аниқлашдир.

Улуғ ибрат маскани

Пардаев Тошкенбой Ражабович,
Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси т.ф.н

Сурхондарё вилояти аҳолисининг маданий ҳаётида Маннон Уйғур номидаги мусиқали драма театрининг алоҳида ўрни бор. Урушдан кейинги иқтисодий қийинчиликлар театрга ўз таъсирини ўтказсада, театр жамоаси бир қатор саҳна асарларини яратишга муваффақ бўлишди. Чунончи К.Яшиннинг “Гулсара”, Ҳ.Ғуломнинг “Ота рози”, Туйғуннинг “Муҳаббат”, А.Суровнинг “Сталинграддан узоқда”, Ж.Б.Мольернинг “Скапеннинг найранглари” пьесалари шулар жумласидан саналади(1). Бироқ, Совет мафкураси ҳаётнинг барча жабҳасида бўлгани сингари маданий ҳаётда ҳам ўз ҳукмронлигини тўлиқ ўрнатиб, Санъатда социалистик реализм услубини мустаҳкамлаб, бутун ижтимоий воқеликни ягона коммунистик мафкурага бўйсундирди. Бу эса театрларнинг ҳам миллий анъанавий асосларда ривожланишишига тўсқинлик қилди.

1946 йил 16 августда ВКП (б) Марказий Қўмитасининг “Дарма” театрларининг репертуарлари ва бу репертуарларни яхшилаш тўғрисида қабул қилган қарорига мувофиқ республикадаги барча театрларнинг репертуарлари қайта кўриб чиқилди. Театрлар репертуарларидаги “Фарҳод ва Ширин”, “Навоий”, “Лайли ва Мажнун”, “Алпомиш” каби саҳна асарларининг ўрнига рус ва Европа муаллифлари асарлари, жумладан уйланиш, “Седая девушка”, “Голубой Дунай”, “Коммунист” сингари саҳна асарлари асосий саҳна асарлари мақомига эришди (2). Бу билан миллий саҳна асарларини ижро этиш тамоман орқага суриб қўйилди. Бироқ ғарб муаллифларининг асарларини саҳналаштиришнинг мураккаблиги, декорация ишларининг яхши йўлга қўйилмаганлиги театрлар ижод аҳлининг ушбу асарларни ижро этишдаги маҳоратининг тўлиқ шаклланиб улгурмаганлиги боис қатор қийинчиликлар юзага келди. Шу сабабдан ҳам 1947 йилдан ўзбекистоннинг қатор вилоятлардаги театрлари мусиқали драма театрларига айлантирилди. Ушбу театрлар орасидаги Муллатўйчи Тошмуҳаммедов номидаги Қашқадарё вилоят театри ва Манон Уйғур номидаги Сурхондарё вилояти театрлари ҳам бор эди. урушдан кейинги йилларда Қашқадарё вилояти мусиқали драма театрида Қудрат Тўраев, Шариф Соҳибов, Қурбон Ражабов, Шариф Тўхтаев, Саломат Рўзиева, Икрома Болтаева каби актёрлар ижод қилган бўлса, Сурхондарё мусиқали драма театрида эса Х.Бобохонова, О.Алимова, Т.Латипова, Х.Муҳиддинов, И.Ғофуров, С.Нурматов ва бошқа ўнлаб санъаткорларнинг хизматлари беқиёс даражада уруғ бўлди. Урушдан кейинги қийинчиликлар ва иқтисодий етишмовчиликлар туфайли 1948-1957 йиллар оралиғида Сурхондарё вилоят мусиқали драма театри ўз фаолиятини тўхтатди ва Бухоро театрига қўшиб юборилди (3). Шу даврда коммунистик партиянинг “ижтимоий бюртма”си асосида совет воқелигини тараннум этувчи саҳна асарлари намойиш этилди. Чунончи К.Яшиннинг “Икки коммунист”, Н.Сафаровнинг “Уйғониш”, К.Симоновнинг “Рус масаласи”, Г.Мухторовнинг “Муҳаббат ғунчаси” каби асарлар шулар жумласидан саналади (3).

Ўзбекистон халқ артистлари Зайнаб Садриева ва Икрома Болтаева ҳамда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Фароғат Раҳматовалар ўз ижодларини Қашқадарё вилоят мусиқали драма театри саҳналаридан бошлаган эди (4).

1957 йилда Маннон Уйғур номидаги Сурхондарё вилоят мусиқали драма театрининг қайта ташкил этилиши вилоят маданий ҳаётида улкан воқеа бўлди (5). Шу ўринда таъкидлаш жоизки 1950 йилда Қашқадарё вилоятининг Шаҳрисабз туманида ҳам театр ташкил этилган эди. унга ажойиб актёр ва режиссёр Қори Зокир Содиқов раҳбарлик қилди, аммо орадан икки йил ўтмасдан театр айрим сабабларга кўра ўз фаолиятини тўхтатди. 1955 йилга келиб эса Шаҳрисабз театри қайта ташкил этилди (6). Сурхондарё вилоят мусиқали драма театри ўтган асрнинг 50-йилларининг охири 60-йилларининг бошларида урушдан кейинги ҳаёт муаммолари янги ерларни ўзлаштириши, ахлоқ-одаб масалалари билан боғлиқ пьесаларни кўпроқ саҳналаштирди. Бироқ совет мафкураси миллий руҳдаги пьесаларнинг қўйилишига тўсқинлик қилиши, халқнинг миллий менталитетига ёт асарларнинг саҳналаштирилиши, шунингдек, бир қолипдаги асарларнинг саҳнага ҳадеб олиб чиқилавериши туфайли аҳолининг театрларга бориши анча камайди. Театр жамоалари ойлик ва йиллик режаларни театр гастролларини кўпайтириш эвазига бажариб борди. Мисол учун Сурхондарё вилоят мусиқали драма театри 1958 йилнинг 11 ойида жами 282 та спектакль намойиш этилган бўлиб, унинг 209 таси гастролларда кўрсатилган.

1960 йилда Қашқадарё вилоятининг Сурхондарё вилоятига қўшиб юборилиши муносабати билан вилоятларнинг театрлари ҳам бирлаштирилди. Театрлар бирлаштирилгач, қашқадарёлик бир гуруҳ санъаткорлар ҳам Термизга келишди. Ж.Ашуров, Т.Муродов, М.Мажидов, О.Беганжиев ва бошқалар шулар жумласидан эди (7). Ўтган асрнинг 60-йилларининг бошларида ўзбек комедиясининг ёрқин юлдузи Ўзбекистон халқ артисти Эргаш Каримов ва Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Роза Каримовалар ўз фаолиятини айнан Сурхондарё вилоят театрида бошлаганлиги воҳа аҳли учун ниҳоятда фахрланарли ҳолдир. XX асрнинг 60-70 йилларида Қашқадарё ва Сурхондарё театрлари анча самарали тарзда ижод қилишди. Шу йилларда театрларнинг саҳналарида Ҳ.Ғуломнинг “Фарғона ҳикояси”, Ҳамзанинг “Майсаранинг иши”, А.Жамолнинг “Кўз илғамас соялар”, Т.Собировнинг “Қайдасан ҳаёт”, Ҳ.Азимовнинг “Тақдир” пьесалари саҳнага қўйилди. Бироқ тадқиқ этилаётган йилларда совет турмуш тарзини тарғиб қилувчи саҳна асарлари театрлар репертуарларидан кўпроқ ўрин олди. Шу даврда вилоятларнинг театрларида намойиш этилган саҳна асарларининг учдан икки қисмини тарихий революцион руҳдаги ва совет турмуш тарзини мадҳ этувчи асарлар ташкил этарди. Жумладан З.Фатхулланинг “Ҳижрон алангаси”, Хугаевнинг “Хотинимнинг эри”, Макаёнокнинг “Трибунал”, Р.Иброҳимбековнинг “Кўк эшир ортидаги аёл”, М.Раҳмоновнинг “Болтиқ депутати” каби асарлар ана шундай асарлар сарасига киради.

Тадқиқ этилаётган йилларда жанубий вилоятларнинг театрларининг моддий-техник таъминоти ҳам қувонарли ҳолатда эмас эди. Жумладан Қашқадарё театр биносида фойе, буфет, спектаклларда фойланиладиган буюмларни сақлаш хоналари етишмас эди. бу даврда театрларни малакали мутахассислар билан таъминланиш даражаси ҳам яхши эмас эди. мисол учун 1967 йилда сурхондарё вилоятига ишга тақсимланган 7 кишидан атиги 2 киши келиб ишлади (8). Шу даврда театрларда ходимлар қўнимсизлиги ҳм юқори даражада эди. жумладан 1968 йилда Қашқадарё вилоят мусиқали драма театрига 9 киши ишга қабул қилинган бўлса, 6 киши ишдан бўшаб кетди. ходимларнинг бундай қўнимсизлигига ойлик маошларининг камлиги, турар жой ва ётоқхоналарнинг етишмаслиги ҳамда уларга яратиб берилган шароитнинг талаб даражасида эмаслиги сабаб бўлаётган эди.

1974 йилга келиб Сурхондарё вилоят мусиқали драма театри янги бинога кўчиб ўтди. Ана шу йили Тошкент театр ва рассомчилик санъати институтини тамомлаб келган

М.Абдиқундузов, З.Отабоева, Т.Эргашева ва Д.Солиҳоваларнинг театр жамоасига келиб қўшилиши ижодий жамоа сафини янада кенгайтирди. Шу йилларда Қашқадарё ва Сурхондарё вилоят театрларида “Макр ва муҳаббат” (Ф.Шиллер), “Майсаранинг иши” (Ҳамза), “Келинлар қўзғалони” (С.Аҳмад), “Момо ер” (Ч.Айтматов) “ўз аризасига кўра” (Ў.Умарбеков) каби асарлар саҳналаштирилди.

Мустабид тузум мафкураси аҳоли орасида коммунистик мафкурани кенг тарғиб этишда театр ва маданият муассасаларидан унумли фойдаланилди. Жумладан бу тўғрисида партия ҳужжатларида шундай жумлаларни учратиш мумкин: “Совет театри ўзининг энг муҳим вазифаларидан бири бўлган аҳолини тарбиялаш ишини фақатгина совет давлати яшашининг асоси бўлган совет тузуми сиёсатини фаол тарғиб қилгандагина уддалай олади. Шу боисдан ҳам ўрганилаётган даврда бутун советлар мамлакатида бўлгани сингари жанубий вилоятлар театрларида ҳам совет воқеалигини мадҳ этувчи асарлар намойиш этилди. Халқнинг миллий менталлитети, қадрият ва удумлари соф ўзбекона турмуш тарзини тарғиб қилувчи асарлар деярли саҳналаштирилмади. Шундай асарларни саҳналаштиришга уринган драматург ва режессиёрлар таъқиб остига олинди. 1983 йилда Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси “Театр санъатининг аҳволи ва уни янада такомиллаштириш ҳамда республика меҳнаткашларини коммунистик руҳда тарбиялашда унинг ролини ошириш тадбирлари тўғрисида”ги қарорни қабул қилди. қарорга биноан театр жамоалари, драматурглар, режиссёрлар зиммасига дастлаб инқилобий совет турмуш тарзини улуғловчи асарлар сонини кўпайтиришга асосий эътиборни қаратиш лозимлиги белгиланди. Миллий тарихий мавзудаги асарларга “буржуа мафкурасига сажда қилиш” деб баҳо берилди (9). Бундай ҳолат театрларнинг репертуарларида бадиий жиҳатдан саёз асосан коммунистик мафкура буюртмаси асосида яратилган саҳна асарларининг кўпайишига сабаб бўлди. Натижада аҳолининг театрга бўлган қизиқиши ҳам сўна бошлади. Оқибатда театрга келаётган томошабинлар сони ҳам сийраклашиб қолди. Мисол учун: 1980 йилда Қашқадарё вилояти театрига 134,4 минг киши борган бўлса, 1985 йилда бу рақам 119,4 минг кишига тушиб қолди (10). Совет мафкурасининг маданиятга сиёсий жиҳатдан ёндошуви ижод аҳлининг эркинлигини буғиб қўйди. Қолаверса жамият аъзоларининг совет маданиятидан оммавий тарзда безишига олиб келди. 1989-1991 йилларда жанубий вилоятларнинг театр жамоалари ижодида ҳам маълум даражада ўзгаришлар юз берди. Хусусан бу даврда маиший ҳаётда учрайдиган айрим иллатларни танқид қилувчи, тарихий меросни англашга интилувчи саҳна асарлари, қолаверса маҳаллий драматургларнинг асарлари ҳам саҳнақаҳналаштирила бошлади. Жумладан Сурхон воҳаси ижодкорларидан И.Отақуловнинг “Қамашган кўзлар”, Н.Ҳайитнинг “Юлдуз сўнди”, Ҳ.Мақсадқуловнинг “Садоқатли арвоҳ” пьесалари саҳналаштирилди (11). Жадид адабиётининг яирик вакили Махмудхўжа Беҳбудий театрнинг ижтимоий ҳайотдаги ўрнига баҳо бериб уни ибрат хона деб атаган эди. Сурхон воҳасининг манавий ҳаётида Маннон Уйғур номли театр худди шундай ибрат даргоҳи вазифасини ўтади ва халққа жуда катта манавий ва рухий озуқа берувчи йирик масканга айланди.

Ўзбек халқ қўшиқларида психологик параллелизмлар

Ўраева Дармоной,
Бухоро давлат университети профессори ф.ф.д.

Психологик параллелизмлар анчадан буён кўпчилик олимларнинг диққатини тортиб келмоқда. Жумладан, рус фольклоршунослигида А.Н.Веселовский ва В.С.Баевскийлар бу

ҳодиса хусусида алоҳида тадқиқот ишлари олиб борганлар.[120] Аслида халқ поэзиясидаги психологик параллелизмни И.В.Гёте серб қўшиқларидаги "табиат тасвиридан иборат бошланма" атамаси остида илк бор эътироф этган.[121] Кейинчалик бу ҳодиса қатор олимларнинг илмий ижодида тадқиқот объектига айлана борди. Хусусан, А.Н.Веселовский психологик параллелизм муаммосининг тадқиқини анча чуқурлаштиришга эришди. Шунинг учун унинг бу борадаги хизматларини Б.М.Энгельгард: "Доҳиёна, буюк иш ва бунда муболаға йўқ", – деб бежиз баҳоламаган.[122]

А.Н.Веселовский "Психологик параллелизм ва унинг поэтик услубни акс эттириш шакллари" мавзуидаги мақоласида бу типдаги параллелизмларнинг қадимги анимистик тасаввурлар билан боғлиқлигини очиб беради ва уларни поэтик образлиликнинг бошланғич манбаи деб қарайди.[123] А.Н.Веселовскийдан кейин бу масалага яна бир неча олимлар турлича ёндашадилар. Зотан, А.А.Потебня психологик параллелизмни қиёслашнинг модал шаклларидан бири деб қарайди ва бадиий тафаккурнинг ривожланиш асосини рамз-символда кўради.[124] В.И.Еремина психологик параллелизмларни «мифологик фикрлаш усулидан метафорик фикрлаш усулига ўтишнинг кўчиш шаклларидан бири» сифатида изоҳлайди ва руҳий параллелизмни ҳам, рамзни ҳам бадиий тафаккур тараққиётининг бошланғич лаҳзаси деб қарашга қарши чиқади.[125] В.С.Баевский эса психологик параллелизмларни сўз санъатининг энг муҳим категория (тоифа) ва воситалари асосида ётувчи принцип сифатида эътироф этади. Аслини олганда, бу олимлар психологик (руҳий) параллелизм деб кўрсатаётган поэтик санъат образли (тематик-психологик) параллелизмларга хос хусусиятларни ифода этади.[126] Бундан кўринадики, психологик параллелизм образли параллелизмнинг бошқа турларига нисбатан фаол қўлланилиб, образли параллелизм асосида ётади.

Халқ лирик қўшиқларида қаҳрамон ички дунёсини очиб беришнинг ғоят кенг тарқалган йўли психологик параллелизм орқали содир этилишидир. Чунки у лирик қаҳрамоннинг фикр-кечинмасини образли равишда, ёрқин ифода қилиш учун чексиз имкониятлар яратади ва унинг ҳаракат-ҳолатини қўшиқ руҳи билан боғлайди. Лирик қаҳрамоннинг ички ҳис-туйғуларини, турлича кайфияти ва ҳолатини қисқа ва содда кўринишда тасвирлашга имкон беради. Л.А.Астафьева эътирофича, лирик қўшиқларнинг эмоционал ва психологик мазмуни иккита бадиий тизим ёрдамида очиб берилади: "улардан бири – қўшиқнинг мазмунига дахлдор ташқи ҳолатни аниқ ва равшан қилиб кўрсатиш учун соф образли сўз бойликларидан фойдаланишга қаратилган. Иккинчиси эса – қўшиқ қаҳрамонининг ички руҳий олами ва психологиясини очиб беришга ва тасвирлашга ёрдам беради".[127] Параллелизмларнинг турли кўринишлари худди мана шу иккинчи тизимда муҳим ўрин тутади. Улар икки ёки ундан ортиқ образларни чоғиштиради, баъзан қарама-қарши қўяди ва шу йўсинда уларнинг ҳолатини, руҳиятини очиб беришга кўмаклашади.

---

[120] Веселовский А.Н. Психологический параллелизм и его формы в отражении поэтического стиля / Историческая поэтика. – М., 1989. – С.101-155; Баевский В.С. Поэтика психологического параллелизма / Сибирский фольклор. – Новосибирск, 1977, Выпуск 4. – С.57-75.

[121] Гёте И.В.Сербские песни // Гёте И.В.Об искусстве. – Москва, 1975. – С.487.

[122] Энгельгард Б.М. Александр Николаевич Веселовский. – Петроград: «Колос», 1924. – С.108.

[123] Веселовский А.Н. Психологический параллелизм и его формы в отражении поэтического стиля / Историческая поэтика. – М., 1989. – С.101-155.

[124] Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С.221-225.

[125] Еремина В.И. Поэтический строй русской народной лирики. – Ленинград, 1978. – С.10-149.

[126] Баевский В.С. Поэтика психологического параллелизма / Сибирский фольклор. – Новосибирск, 1977, Выпуск 4. – С.57-75.

[127] Астафьева Л.А. Параллелизм в лирических песнях. // Художественные средства русского народного поэтического творчества. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – С.87-88.

Психологик параллелизм воситасида, одатда, кўзга кўринмайдиган ҳолат билан кўзга кўриниб турадиган нарсалар психологик боғлаш орқали бирга келтирилиб, кишининг маънавий ҳолатига қиёс қилинади. Бундан ташқари, унда яна табиат манзараси ёки ҳодисаси билан инсон ҳаётига оид бирор ҳодиса ёхуд инсон ички олами психологик боғланиб, ўзаро қиёсланиши ёки қарама-қарши қўйилиши мумкин.

Чақмоқ ўти толга тушди,
Толни кесганда чиқар.
Ёрнинг ўти дилга тушди,
Энди ўлганда чиқар.[128]

Бу қўшиқда “чақмоқ ўти” билан “ёрнинг ўти” бир-бирига ўхшатилиб, психологик параллелизм ҳосил қилинган. Қўшиқдаги икки ҳолат: “чақмоқ ўти”нинг толга тушиши билан “ёр ўти”нинг дилга тушиши орасидаги боғланиш зуҳури шундаки, “чақмоқ ўти” кўзга кўриниб туради, “ёрнинг ўти” эса кўринмайди. Мана шу руҳий ҳолат қўшиқнинг образли ва таъсирчан бўлишини таъминлаган.

Тоққа чиқдим тош олиб,
Икки кўзга ёш олиб.
Чолни кўриб чарчадим,
Сўнгакларим ушалиб.[129]

Қўшиқнинг дастлабки мисралари мазмунига сиртдан қаралса, юқорига қараб чиқиш – тоққа чиқиш машаққати англашилади. Хулосаловчи байтда эса лирик қаҳрамоннинг қари чол билан кечирган кўнгилсиз ҳаётидан норози хитоби янграйди. Бу мисралар ўртасидаги боғланиш шундан иборатки, тоққа чиқиш – юқорига кўтарилиш билан умрнинг ўтиши, ёшнинг улғайиши ўхшаш, маъно жиҳатдан тенг ҳодиса, яъни иккаласи ҳам юқорига кўтарилиб боришдир. Тоққа чиқиш машаққати эса – чол билан яшаш азобига ишора. Лирик қаҳрамон қўлидаги тош унинг мавжуд ижтимоий турмуш шароитига, тартибларига қарши ғазабини, нафратини англатадиган унсурдир. Булар бари бир бўлиб, ажойиб ўхшатиш замирида таъсирчан параллелизм ҳосил қилинган.

Чархим таноб ташлайди,
Бир балони бошлайди,
Кундошлиги қурисин,
Кунда уруш бошлайди.

Чархнинг таноб ташлаши хосиятсиз саналади. Чарх таноб ташласа, демак, бирор фалокатдан нишон беради, деб кўнгилдан кечилади. Бу – ирим. Аслида чархнинг таноб ташлаши иш унумига халал берувчи ташвиш, йигирувчини зериктиради. Бинобарин, чархнинг таноб ташлаши иримчилик моҳияти билан кундошлик уйда жанжал чиқишидан огоҳлантирса, зериктирувчанлиги билан жанжал оқибати – кўнгилни хира қилишга ишорадир. Чархнинг таноб ташлаши детали ана шу тахлитда жонлантирилиб, тўртлик учун композицион асосга айланган параллелизмни юзага келтирган.

Қайнанам қайнаб туради,
Тилини чайнаб туради.
Ўғли бозордан келса,
Юрагим ўйнаб туради.[130]

Тўртликда ифодаланган “қайнонанинг қайнаб”, “тилини чайнаб” туриши ва “юракнинг ўйнаши” табиий ҳолат бўлмай, балки кўчма маъно англатувчи метафоралардир. Бунда “қайнонанинг қайнаб, тилини чайнаб” туриши, унинг ўта серғазаб, ғийбатчи, тошбағир ва

[128] Алавия М. Ўзбек халқ қўшиқлари. – Т.: ЎзР ФА нашриёти, 1959. – Б.235.
[129] Алавия М. Ўзбек халқ қўшиқлари. – Т.: ЎзР ФА нашриёти, 1959. – Б.251.
[130] Алавия М. Ўзбек халқ қўшиқлари. – Т.: ЎзР ФА нашриёти, 1959. – Б.242.

дилозор эканлигини кўрсатади. “Юракнинг ўйнаши” метафораси орқали эса лирик қаҳрамоннинг қўрқуви, ҳаяжони, хуноблигига ишора қилинади.

Хуллас, психологик параллелизмлар кўпроқ лирик қўшиқлар учун характерли. Улар, одатда, лирик қўшиқларда “кириш” ясайди. Бироқ яхлитлигича психологик параллелизм асосида яратилган қўшиқлар ҳам учрайди. Руҳий ва табиий ҳолатлар психологик жиҳатдан ўзаро чоғиштирилганда, улар ритм орқали маълум шаклга тушади.

Қорақалпоқ фольклоршунослигида жиров ва жировчилик санъати ҳақида

Бекбергенова Зияда Утеповна,
ЎзР ФА ҚБ Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, Қорақалпоқ адабиёти бўлими мудири, филол.ф.д., Нукус шаҳри

Қорақалпоқ халқ оғзаки ижодида талантли жиров ва бахшилар томонидан устоз-шогирд анъаналари билан куйга солиб махсус нома (куй) билан айтиладиган, авлоддан-авлодга, отадан фарзандга мерос бўлиб келаётган юздан ортиқ достонларнинг ажойиб намуналари сақланган. Жировлар ҳар бир даврга хос ижтимоий ҳаёт воқеалари, халқнинг орзу-истаклари, маънавий дунёсига мос достонларнинг мазмунини янада бойитиб, узлуксиз такомиллаштириб борган. Шунингдек, халқ орасида жировлар алоҳида ҳурмат-эътиборга эга бўлган. Қадимий даврларда ҳеч бир тўй-марака жировларсиз ўтказилмаган, якун топмаган. Халқнинг турмуши, анъаналари, этнографияси билан чамбарчас боғланиб кетган достонларни ёзиб олиш ва уларни нашр этиш ишлари XX аср бошларида рус тадқиқотчилари томонидан қисман бўлсада, амалга оширилди. Аммо, фольклорнинг бошқа жанрлари билан уйғун ҳолатда достонларни оммавий ёзиб олиш ишлари маҳаллий тадқиқотчи-олимларимиз томонидан ўтган XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб қўлга олинди, нашр қилиниб, тадқиқот ишлари олиб борилди. Достонларни тадқиқ қилиш билан бирга уларни ижро этувчи жировларнинг ҳаётий фаолияти, жировчилик санъати, устоз-шогирд мактаби, ҳар бир жировнинг ўзига хос шахсий ижрочилик маҳорати, жиров куйлари (қўшиқлари) маҳаллий олимлар Н.Дауқараев, И.Сағитов, Қ.Айимбетов, Қ.Мақсетов ва С.Баҳадироваларнинг тадқиқотларида алоҳида қайд қилинди.

Қорақалпоқ оғзаки адабиёти ва унинг ижодкорлари ҳақида дастлабки фикр билдирувчиларнинг бири Н.Давқараев: “Ижодкор шахсига кўра бир асар ҳар жойда ҳар хил айтилиши мумкин. Ҳар бир санъаткор замоннинг, жамиятнинг орзу-истакларини хотирада сақлайди ва шунга лойиқ ижро қилишга интилали. Шу боис, битта асарнинг бир неча нусхалари пайдо бўлади” – деб тасдиқлайди. Халқ орасидан чиққан истеъдодли жиров-бахшилар, “булар оғзаки адабиётнинг ижодкори ва янада мукаммал қайта ишлаб тўлдирувчиси ҳамда сақловчилари эди”, – деб ёзади. “Бахшичилик анъаналари, қорақалпоқлар Ўрта Осиёга, Хоразмга кўчиб келганидан кейин, айниқса тараққий топган. Шунингдек, бахшиларнинг репертуарларида, куйларида шарқ халқларининг таъсири кучли”. Алхусус, муаллиф қорақалпоқ жиров-бахшиларининг устоз ва шогирдлик анъаналари ҳақида қорақалпоқ жировларидан Жийен мактаби, Соппасли Сипира жиров мактаби, уларнинг шогирдлари, ҳар бирининг эпик ва мусиқали репертуари тўғрисида маълумот беради” [3,б.95-100]. Муаллиф яна тадқиқот ишида бахши-жиров репертуарида халқнинг хоҳиш-истаклари билан боғлиқ, шу асосда юз берган ўзгаришлар ҳақида илмий тушунча ва хулосалар берган.

Бизга қорақалпоқ жировлари ҳақида биринчилар қаторида бой ва жўяли маълумотлар берген профессор Қ.Айимбетов бўлди. У 1968 йили чоп этилган “Халқ донишмандлиги” китобида 54 жиров, 73 бахши, 52 қиссахонларнинг исми, туғилган ва вафот этган йиллари

ҳақида маълумот беради. Шунингдек, 31 нафар жиров, 28 нафар бахшининг куй-қўшиқлари тўғрисида қисқа тўқима-ҳикоялар келтиради. Шу билан бирга бахши жировларнинг расмлари билан бирга, шоир ва қиссахонларнинг шажара-жадвалини акс эттиради. Фольклоршунос Қ.Айимбетов “Жирчилар” деган терминга бахши, жиров, қиссахон, шоир, ашулачи, эртакчи, шунингдек, фольклор ижрочиси, ижодкор, ижро этувчи, (манбаларни) сақловчиларнинг барчасини киритади. Олим қорақалпоқлар ҳаётида жировларнинг қадимдан мавжудлигини кўрсатиш билан бирга, жировлар кўпинча, қўбиз билан қаҳрамонлик достонларни, тарихий жир (қўшиқ тури), тўлғов (жанр)ларни, термаларни куйлаган [1,б.81-103], – деган фикрни билдиради. Халқ жирчиларининг ёддан айтадиганлари ва ўзича ижод қилиб халқ оғзаки ижоди намуналарини ривожида ҳиссаси улкан жирчиларни ҳам алоҳида кўрсатиб ўтади. Шунингдек, замона зайлига хос жирчи достонга ўз ҳиссасини қўшиши лозимлиги, яратилган ижод маҳсули мукаммал, ҳажман кенг, ривожланиб бориши кераклиги ҳақида алоҳида атаб кўрсатади. Қ.Айимбетов биринчилардан бўлиб оғзаки адабиёт билан мусиқий фольклорни уйғунлаштириб яхлит тадқиқ қилиш масаласини ўртага ташлайди. У қорақалпоқ жировларининг ўзбек бахшилари билан ўзаро адабий-ижодий муносабатлари, Бухоро, Самарқанд ён атрофидаги қорақалпоқ жировларининг қорақалпоқ ва ўзбек тилларида куйлагани, иккала халқ ҳам уларни ўз жирчилари деб тан олганлигини тасдиқловчи фикрларини эътироф этади. Ҳатто, Қурбанбай жиров ҳам ушбу анъанани давомчиси, қолаверса жанубий туманлардаги ўзбеклар уни бахши, шимолий туманлардаги қорақалпоқлар уни жиров деб атагани Қ.Айимбетов томонидан батафсил талқин қилинган [1,б.95-96]. Олимнинг қисқача изоҳлари, тасдиқ-маълумотлари, келтирган аниқ фактлари, ўй-мушоҳадалари орқали қорақалпоқ жировларининг пайдо бўлиши, жировчилик санъати, репертуарлари, уларнинг туғишган-қардош ўзбек бахшилари билан адабий алоқалари, репертуар алмашуви, жировларнинг маҳорати, бадиягўйлиги, шоирлиги, ҳатто савод очиб хат таниши каби бебаҳо маълумотларга эга бўламиз.

Қ.Айимбетовдан сўнг профессор Қ.Мақсетов ўз изланишларида қорақалпоқ халқ достонларини куйловчи жиров-бахшиларнинг ҳаётий фаолияти, ижрочилик ва ижодкорлик маҳорати, устоз-шогирдлик анъаналарини, репертуарларини намоён қилган бир неча долзарб илмий асарлар яратди [4]. Олим “Каракалпакский эпос” (Ташкент,1976) китобида қорақалпоқ қаҳрамонлик достонларининг бадиий хусусиятлари ҳақида баён қилиб, мазкур бадиийлик жировларнинг ижрочилик қобилиятлари билан мустаҳкам боғлиқ бўлишини далиллаб, буни атоқли халқ жирови Қурбанбай Тажибаевнинг эълон қилган ва эълон қилинмаган достонлари асосида кўрсатиб берди. Бунда жировнинг репертуаридан кенг ўрин олган достонлар мисолида катта ҳажмли илмий-амалий тадқиқотлар олиб борди. Қурбанбай жировнинг достонни ижро қилишда якка тартибдаги ўзига хос жиҳатлари, бадиягўйлик маҳорати каби фазилатлари омухталиги ўз илмий исботини топди. Олимнинг “Қорақалпоқ жиров, бахшилари” (Нукус, “Қарақалпақстан», 1983) китобида эса, машҳур қорақалпоқ жировлари ва бахшиларининг ижрочилик санъати билан ижодкорлик маҳоратларини ўқувчига батафсил таништириш мақсадида Соппасли Сипира жиров, Нурабилла жиров, Қурбанбай жиров, Бухородаги қорақалпоқ жировлари (Шанкут жиров, Бегмурат жиров) Есемурат жиров, Қияс жиров, Қуламет жиров ва Жапақ бахши, Эшан бахши, Қаражан бахши, Амет бахши, Генжебай бахши каби халқ ардоғидаги атоқли санъаткорлар (куй-қўшиқ шинавандалар)нинг ҳаёти, эли-юрти олдидаги хизматлари ҳақида ўз кузатишларини, фикр-мулоҳазаларини қаламга олган.

Профессор С.Баҳадированинг “Қорақалпоқ қандай халқ” (Тошкент, “Наврўз”, 2017) номли китобининг бир бўлими “Қорақалпоқ жирови»га бағишланган. У ўз навбатида “Қадимги цивилизациядан қолган нусха”, “Қорақалпоқ жировининг жирлаш (куйлаш) хусусиятлари”, “Қорақалпоқ жиров куйларининг жойлашиш тартиби”, “Қорақалпоқ қўбизи”,

“Қорақалпоқ жиров куйлари (намалари)”, “Алпомиш” достонида Қияс жиров фойдаланган куйлар”, “Эпос ижросини илм даражасига олиб чиқиш (кўтариш)”, “Қорақалпоқ жирови” алоҳида термин” номли мавзуларга ажратиб ўрганилган.

Олима бу мавзуларнинг ҳар бирида қорақалпоқ жировчилик санъати ва унинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида жуда муҳим, долзарб масалаларни таҳлил ва талқин қилади, келажакда тадқиқотчилар фаолият маҳсулига талайгина имкониятлар яратиб беради. Мисол учун: “...эпоснинг оғзаки оммалашувида фақатгина матнни эмас, балки унинг ижроси, ижодийлиги, куй-мусиқаси, мусиқий жиҳатдан безак берилиши энг аҳамиятга молик масаланинг биридир. Аммо, эпоснинг оғзаки теранлашувида жиров фойдаланган усуллар тадқиқ қилингани билан жаҳон фольклоршунослигида ҳали ўз ечимини топмаган битта муаммо мавжуд, яъни эпоснинг оғзаки оммалашиб, бизга етиб келишида унинг ижро этилиши, эпоснинг оғзаки мусиқий жиҳатдан безак берилиши масаласи. Бу эпосшуносликда энг долзарб ва оғриқли ташвиш, очилмаган қўриқ. Жиров нотасиз 25.000 қатор ашулани ҳар хил куйлар билан ижро қилади ва у куйларни стихияли турда фойдаланмайди, ҳар бир куйни эпоснинг мазмунини очиб беришда ўз ўрнида қўлланади. Улар буни қандай усулда фойдаланади? Албатта, бу – илм, бу тадқиқот манбаи. Эпоснинг оғзаки (яшаши) оммалашув, теранлашув сир-синоатини ўрганишда, унинг мазкур томонларини албатта, эътиборга олмай идрок этиш мумкин эмас. Эпосни оғзаки ижро қилиб, бизга оғзаки етказиб берган ижрочиларнинг мумтоз шакли қорақалпоқларнинг жирови. Қорақалпоқ жировининг оғзаки ижро қилишда фойдаланган мусиқалари, достоннинг мусиқий томондан оғзаки санъат асари асосида жиҳозлашни гапирмай туриб, умуман эпос ёки достон ҳақида тўлиқ маълумот берилиши мумкин эмас деб ўйлаймиз» [2, б.69], – деган фикрларида ҳақдирлар. С.Баҳадирова ушбу тадқиқотида жировнинг достонни қўбиз ёрдамида оғзаки ижро қилишдаги ўзига хос сир-асрорини очиб беришга ҳаракат қилган.

Хулоса қилиб айтиш жоизки, ҳар бир халқнинг ўзига хос кенг ҳажмли достонларини бизгача етиб келишида жировларнинг ижрочилик маҳорати, жировчилик санъати, жиров фойдаланган куйлари, уларнинг мусиқийлиги каби кўплаб бадиий-эстетик хусусиятларини тадқиқ қилиш бугуеги фольклоршунослик фанида аҳамиятли ва долзарб масаладир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1968.
2. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. Ташкент, «Наўрыз», 2017.
3. Даўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2 том, Нөкис, Қарақалпақстан, 1977.
4. Мақсетов Қ. Каракалпакский эпос. Ташкент, 1976; Қарақалпақ жыраў бақсылары. Нөкис, «Қарақалпақстан»,1983; Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар Нөкис, «Билим», 1992.

Халқ оғзаки ижодида достоннинг ўрни

Термиз давлат университети Фуқаролик жамияти кафедраси доценти
Янгибоев Норқувват Қулназарович

Халқ оғзаки ижодида достоннинг мазмун моҳияти ва шакли узоқ ўтмишнинг минг-минг йиллари давомида сайқалланиб, бугунги кунгача аждодлардан-авлодларга етиб келди. “Анъанавий достончилик тарихи халқнинг этник тарихи билан узвий ҳолда бўлиб, унинг ривожланиши оғзаки ижоднинг асрлар давомида шаклланиб келган чуқур ижтимоий тафаккур олами билан чамбарчас боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ўзбек халқ оғзаки ижоди ниҳоятда бойлиги ва ҳамиша навқиронлиги билан алоҳида ажралиб туради”[131].

[131]Турсунов С. ва бошқалар. Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи. Т.: “Тафаккур”, 2015, 3-бет.

Достон сўзи форсча– “чолғу асбобларида бармоқ ўрни ва ушбу жойда ҳосил қилинадиган парда” деган маънони англатади. Достонлар халқ ҳаётининг маълум тарихий тараққиёт даври учун хос бўлган муҳим бир мавзу бўлиб, маталлар, эртаклар, афсона, ривоятлар, бахшилар томонидан қайта ишланади ва куйланади. Аслида достон мусиқа, сўз, томоша ва бошқа бир қатор санъат турларини ўзида мужассамлаштирувчи соҳадир. Бундан 2-3 минг йил аввал достон ижрочиларига – “бахши” номи берилган бўлиб, “бахши” сўзи мўғулча ва бурятча – бахш (бағша –маърифатли, ўқитувчи), туркманларда – бағши, қорақалпоқларда –бақси ва ҳоказо тарзида ишлатилган.[132]

Бахшилар достонларни мазмунига қараб, уч гуруҳга бўлиб ижро этишган буларга қаҳрамонлик, ишқий саргузашт ва дидактик кўринишдаги достонлар кирган.[133]

Бахшилар томошагоҳда тингловчиларнинг хоҳишига қараб, уларга мослаб, достонларни эркин ижро қилганлар. Шоир ва бахшилар достони мавзулари турли хилда бўлиб ижро этилаётган ҳудудга нисбатан 4 усулга бўлинади Самарқанд усулида соф шеърхонийлик кўринишида куйланса, Сурхондарё ва Қашқадарё усулида достонларнинг ижроси махсус гитаравий ёки томоқда куйлаш усулида дўмбирада ижро этилади. Хоразм усулида ҳам кўпроқ соф шеърхонлик бўлса, Қорақалпоғистон достонларининг ижросида ҳам томоқда куйлаш усулининг қўбиз иштирокида амалга оширилиб , бунга бахшининг дуторидагидекэнг етакчи мусиқа асбоби ҳисобланади.[134]

Халқ оғзаки ижоди намуналари, айниқса достонларида тасвирланган этник сюжет, образ, мотив ва халқ маиший ҳаёти билан боғлиқ деталларни фолькшунослик ва энтография фанлари ютуқлари негизида қиёсий таҳлил қилиш қизиқарли маълумотларни беради. Маиший ҳаёт билан боғлиқ энтографик деталларни тарихийлик нуқтаи назаридан таҳлил қилиш усулларини фольклоршуносликда дастлаб бошлаб берган олим Х. Зарифов ҳисобланади[135]. Кейинги йилларда халқ оғзаки ижоди намуналарини тарихий-қиёсий метод асосида ўрганиш,уларни тарихий - маиший асослари ва поэтик ўзига хосликларини энтографик ва фольклоршунослик аспектида ўрганувчи этнофолькшунослик фани шаклланди.

Фолъклор асарларининг яратилиши ва оммалашиш жараёнини, халқ турмуш тарзи урф-одати анъаналари, эътиқоди ва маросимини акс эттирувчи хусусиятларни этнографик контексдан ажратиб таҳлил қилиб бўлмайди. Шунинг натижасида, кўплаб жанрлар таркибида сақланган қадимий эътиқодлар билан боғлиқ магик - афсона деталлар, бадиий эстетик тафаккур маҳсули сифатида тадқиқот объектига айлантирилди. Фикримизни халқ достонлари ғоявий асосини юзага келтирувчи сюжет, образ ва мотивлар таркибида қўлланувчи этнографик деталларга қаратамиз. Маълумки халқ достонлари бахшилар эпик хотираси асосида устоздан - шогирдга оғзаки тарзда ижро этиб келинган юксак бадиий намуналардир. Халқ тақдири билан ёнма-ён яшаб келган достон матнларида маросимлар, урф-одатлар ,магик –мифологик тафаккурнинг эстетиклашув жараёнлари бўлиб улар достонларда ўз поэтик ифодаларини топган. Шу боисдан достонларда халқ маиший ҳаёти билан боғлиқ деталлар эпик сюжет ва мотивлар таркибида кўплаб ўринларда қўлланилади. Айниқса, Ўзбекистонинг жанубий ҳудудларида бахшилар ўз санъатларини тўй томошаларда базмларда Наврўз, ҳосил байрамларида намойиш қилишган. Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаси бахшилари устоз – шогирдлик анъанасини давом эттирган ҳолда, “Алпомиш”, “Гўрўғли”,“Рустамхон”, “Кунтуғмиш”, “Хасанхон”, “Авазхон”, “Ёзи билан Зебо”, “Юсуф Аҳмад”, “Маликаи айёр”,

[132]МатёкубовБ. Достончилар. Гулистон, 1995. №4. 22-23 бет.
[133]Абдурахмонов Х. Ахмедов Қ. Ўзбек тили ва адабиёти. Т. “Ўқитувчи”, 1978 й. 157-158 бет.
[134]htt:\\asiatravel-discoveries. Com\ musical-styles
[135]Зарифов Ҳ. Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар. Пўлкан шоир. Т., “Фан”. 1976 й. 65-99 бетлар.

“Гулихирамон”, “Норгулой”, “Ширин ва Шакар”, “Келиной” сингари достонларни кўплаб авлоддан- авлодга етказиб халққа маънавий озуқа бағишлаб келганлар. Ушбу достонлардан бири “Алпомиш” достони ҳақида илмий мулоҳаза юритсак бўлади.

Алпомиш достони халқ оғзаки ижодининг энг қадимги маънавий мероси сифатида бугун халқаро эътироф этилиши ва Бойсуннинг номоддий маданий мероси ЮНЕСКО рўйхатига олиниши халқимиз маънавий маданиятининг қанчалик бой ҳамда қадимийлигини кўрсатади. “Бойсун баҳори” фестивалининг мана шу заминда ўтказилишининг ҳам бежизга эмас. Чунки “Алпомиш” достони ҳам бойсунликлар маънавий мероси маҳсули десак муболаға бўлмайди. Зеро, достонда тилга олинган воқеалар, жой номлари, халқнинг турмуш-тарзига оид турли маълумотлар бугунги Бойсун халқининг ҳаёт тарзи билан ҳамоҳангдир. Шу боис ҳам Алпомиш достони ҳақидаги бадиий филъм асосий воқеалари Бойсун тоғ олди кенгликларида суръатга олинган. Унда бош қаҳрамон Алпомиш (Ҳакимбек) образини ҳам асли бойсунлик серқомат спортчи йигит Азаматали Қаландаров ижро этган.

“Алпомиш” достони машҳур халқ қаҳрамонлик эпосидир. Достоннинг етакчи ғоявий мотивлари ватанпарварлик, қаҳрамонлик, дўстлик, садоқат,севги ва вафо, инсоф ва адолатдан иборатдир. Бу ғоялар асарнинг асосий ижобий образлари Алпомиш, Барчин, Қоражон ва Қалдирғочларнинг фаолиятига, курашларида, дунёқарашларида юз беради.

Достонда кўпинча қаҳрамон қиёфаси қофияли проза орқали тасвирланса, шеърий қисмларида авторнинг қаҳрамон ва воқеаларга муносабати, қаҳрамон монологи берилади. Шеър бандларида достонларига хос анъанавий қолиб мисралар ҳам учраб турадики, улар асар сюжети билан боғланган боғланмаган бўлишдан қатъий назар оғзаки ижро вақтида достон айтувчи учун фикрларни эркин ривожлантиришга восита бўлиб хизмат қилади.

Масалан:

От чопса гумбурлар тоғнинг дараси,
Ботирни ингратар найза яраси…
Ушбу дамнинг дамларини дам дема,
Бошинг эсон давлатинингни кам дема.
Созандалар созин чертар қўл билан,
Ёмон одам куйдиради тил билан.
Индан чиқиб пишак билан ҳазиллар,
Магар ажал қимсаб келса сичқонга …
Тикилсам қурийди дарёнинг гуми,
Наъра тортсам қулар қўрғоннинг тими,
Оҳ урса оламни бузар товуши,
Тўқсон молнинг терисидан ковуши
Бошингга пирпирар шолдан желагинг,
Қарчиғай чангалли йўлбарс билагининг…
Кўккамиш кўлидан суқсур учирдим,
Суқсурни излаган лочин бўламан.
Боғларим зумратдан, чангалим пўлат,
Қўнғиротдан қўйилган шунқор бўламан.[136]

Достонни ўқиш жараёнида сиз асарнинг бадиийлигига жанр хусусиятларига тасвир ва ифода воситаларига такрорланмас сўзлар хазинаси билан бахшининг ижроси орқали танишиб борасиз. Бу борада бахшиларнинг ҳар бири ўз усули ва ўз ижроси орқали халққа танилиб

[136]Абдурахмонов Ҳ, Ахмедов Қ. “Ўзбек тили ва адабиёти”. Т., “Ўқитувчи”, 1978й. 158-159 бетлар.

боради. Шунинг учун ҳам Қашқадарё ва Сурхондарё воҳасининг Бойсун, Шеробод, Қамаши, Чироқчи ва Ғузор ҳудудларида бахшичилик мактаблари фаолият кўрсатмоқда.Ҳар бир достончилик мактаби вакилларининг ижро усули бир бирларидан фарқ қилади. Қамаши достончилик мактаби ижодкорлигига китобийликга хослик бўлса, Ғузор, Деҳқонобод бахшилари ва Шеробод достончилик мактаби вакилларида қадимийликга асосланиб куйлаш усули устун турган. Қашқадарё ва Сурхондарё бахши шоирлари ижоди умум ўзбек достончилигининг ажралмас бир қисмига айланди. Ушбу достончилик мактаблари халқимизга Хонназир, Искандар, Абдукарим, Бобо Шоир, Эрназар, АлимЮзбоши, Мардон, Шерназар, Бобоназир, Мардонақулбахши Авлиёқулўғли, Қодир бахши Рахимов, Қаҳҳор бахши Қодир ўғли, Шобердибахши Болтаев, Абдуназар бахши Поянов, Қора бахши Ўмиров каби истеъдодли сўз саънаткорларини етиштириб берди. Шунингдек бугунги кунда Шодмон бахши Хўжамбердиев, Расул бахши Умиров ҳамда Майсара бахши Рахимова каби иқтидорли сўз санъаткорлари шаклланмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, халқ достонлари ғоявий асосда шаклланган этнографик деталларини тарихийлик асосда ўрганиш, эпик сюжет, образ ва мотивларининг қадимийлиги ҳамда магик мифологик вазифаларини аниқлашда ёрдамберади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Турсунов С. ва бошқалар. Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи. Т.: “Тафаккур”, 2015, 3-бет.
2. Матёқубов Б. Достончилар. Гулистон, 1995. №4. 22-23 бет.
3. Абдурахмонов Х. Ахмедов Қ. Ўзбек тили ва адабиёти. Т. “Ўқитувчи”, 1978 й. 157-159 бетлар.
4. Зарифов Ҳ. Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар. Пўлкан шоир. Т., “Фан”. 1976 й. 65-99 бетлар.
5. htt:\\asiatravel-discoveries. Com\ musical-styles

Этнология соҳасида мақсадли саёҳат (гастрономик туризм мисолида)

Қурбонова Манзила Боқиевна,
Бухоро давлат университети тарихи кафедраси доценти,
тарих фанлари номзоди

Бухоронинг жаҳон миқёсидаги туристик марказга муносиб, яъни арзигулик шаҳар эканлигини тан олиш лозим. Воҳа ва унинг халқи ўзининг ноёб маданияти, бой тарихий мероси, қадимий ва ўрта асрларга оид ёдгорликлари билан дунё аҳлини ҳайратга солиб келган.

Туризм қадим замонлардан бошлаб сайёрамиз халқлари ўртасида дўстлик ришталарини мустаҳкамлашга хизмат қилган. Одамлар янги ўлкаларни кашф этиш, дунёни кўриш ва билиш, савдо-сотиқни ривожлантириш, маданий ва дипломатик алоқаларни ўрнатиш мақсадида саёҳатга чиққанлар. Савдо карвонлари йўллари кесишган, маданиятлар ва цивилизациялар туташган чорраҳада жойлашгани учун Марказий Осиё минтақаси бу жараёнда муҳим ўрин тутган.

Бугунги кунда нафақат Ўзбекистонда, балки Бухоро вилоятида ҳам туризм соҳасини ривожлантиришда алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунки, соҳани тараққий эттириш учун воҳамизда кенг имкониятлар мавжуд. Фақат бундан унумли ва ўз ўрнида фойдалана олиш, уларни янада бойитиш ва Бухоронинг туристик салоҳиятини дунё аҳлига кўрсата олишимиз лозим.

Миллий туризмнинг муҳим йўналиши сифатида этнографик туризмни шакллантириш давр талабидир. Сайёҳлар учун этнографик туризм нафақат қизиқарли, балки улар учун ўзига хос саёҳат соҳаси эканлиги табиий. Чунки ҳар бир сайёҳ фақат бизнес, оддий томоша, дўст ёки қариндош-уруғни кўришгина эмас, балки унинг учун бегона мамлакат аҳолиси турмуш тарзи билан яқиндан танишишни, хусусан миллий урф-одатлари ҳақидаги маълумотларни билишни истайди. Хусусан, этнографик туризмнинг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланган гастрономик[137] туризм бу борда муҳим рол ўйнайди.

Гастрономик туризм - маҳаллий ошхона, миллий таомлар ва кулинария мастер-класслари орқали муайян бир ҳудуд ёки мамлакат билан танишиш учун амалга ошириладиган мақсадли саёҳатдир. Мақсадли саёҳат асосан соҳа мутахассислари, илмий-тадқиқот билан машғул сайёҳлар учун ташкил этилади.

- Гастрономик туризмнинг асосий мақсади нима? У ёки бу мамлакат, унда яшовчи халқларнинг миллий таомлари, егуликлари орқали ўрганиш, яқиндан билиб олишдир. Ушбу саёҳат жараёнида турист, яъни сайёҳ мамлакатда яратилган халқ моддий маданиятининг муҳим қисми озиқ-овқат, яъни миллий таомлари, овқатланиш этикети, маданияти ёрдамида халқни ўрганади.
- Гастрономик туризмни ривожлантириш омиллари:
- Бухоро моддий маданиятининг муҳим қисми бўлган озиқ-овқат ва егуликлар мазкур этнографик регионда азалдан аждодларимиз томонидан яратилган ва асрлар давомида устоз-шогирд анъанаси асосида авлоддан-авлодга ўтиб келаётганлиги;
- Бухоро миллий таомлари инсон саломатлигига фойдали жиҳатлари дунё тан олган тиб илми донишмадлари томонидан ўрганилганлиги. (Ибн Сино ва унинг устозлари);
- Бухоронинг ўзига хос қадимдан миллий таомлари ошхонаси яратилганлиги;
- Халқ яратган ошхона ва унинг асбоб-анжомлари сайёҳлар учун томоша объекти вазифасини ўташи.

Мазкур гастрономик саёҳат жараёнида асосан, нималарга эътибор қаратилади:

- узоқ давр мобайнида кашф этилган миллий таомлар дегустацияси ва уларни истеъмол қилишга;
- Таомларни тайёрлашда яратилган миллий ошхона технологияси ва ўзига хос воҳа маданиятига;
- Миллий таомлар билан боғлиқ анъана, урф-одат ва маросимларни ўрганишга.

Бухоролик йирик олим, адабиётшунос, географ, шоир Қори Раҳматуллоҳ Возеҳнинг форс – тожик тилида ёзилган “Кони лаззат ва хони неъмат” (Лаззатлар кони ва неъматлар дастурхони) номли асарида Бухорода 228 хил таом, 18 хил нон, 169 турдаги ширинлик ва ҳолвалар тайёрланиши ҳақида маълумот берган[138].

Саёҳатчиларга халқимизнинг қадрияти ҳисобланган миллий таомлар билан боғлиқ маросимлар томошасини ташкил этиш ўзининг ижобий самарасини беради. Масалан, дастурхоннинг кўрки ва баракаси ҳисобланган нон ва нон маҳсулотлари томошасини уюштириш. Маълумки, Бухоро воҳасида яшовчи халқларнинг анъана сифатида ҳаётига сингиб қолган нон ва кулчалар билан боғлиқ урф-одат ва маросимлари талайгина. Воҳада майда нон, яъни зуваласи кичик ясалган нон - “кулча”нинг сутли, ёғли, қаймоқли, жиззали қилиб тайёрланган хиллари яратилган. Бухороликлар кулча хиллари кўплигидан уларни кундалик ва маросимий кулчаларга ажратишган.

---

[137] Гастрономия сўзи пазандалик санъати, шинавандалик маъносини англатади. / Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. І-том. Москва. “Рус тили”.1981. –Б.187.

[138] Неъматзода Т. “Кони лаззат ва хони неъмат”и Возеҳ./Мажмуаи илми XXVI.Серияи фанҳои филологии нашри 2.Сталинобод.1959. Саҳ.53-58.

Бухороликларнинг энг севимли таоми бу паловдир. Халқ ошпазлигида паловнинг юздан ортиқ хили бўлган. Қори Раҳматилло Возеҳ ўз асарида паловнинг 109 хили ҳақида сўз юритади. Воҳада паловларнинг қуйидаги хиллари тайёрланган: оши қобулий –қобулий палов, оши софи – соф палов, оши бахш – тўғрама палов, совчи палов (ситора палов), оши токий – ток палов, бундан ташқари оши хоссагий ва бошқа шунга ўхшаш қадимий паловлар ҳам бўлган.

Паловларнинг қадимий классик турларидан бири оши софидир. Бу турдаги палов Бухоро воҳасидаги маърака ва маросимларнинг кўрки сифатида муттасил тайёрланган ва бу соҳада ошпазлик тажрибаси бойиб борган. Оши софи (софи оши) парҳез таом саналган, чунки биринчидан, жуда хуштаъм, иккинчидан, гуруч сувда қайнатилганда тез етилади. Шунинг учун ҳам сифати бузилмайди. Қанча тўйиб тановвул қилинса ҳам киши вужудида зўрлик, оғирлик қилмайди, яъни қоринни шиширмайди ёки тана ҳароратини ошириб, қон босимини оширмайди. Шу сабабли ёшу-қарилар учун бирдай беғубор таом ҳисобланган. Бу палов воҳа ўзбекларида “совуқлик”, тожиклари эса “хунуки” деб қабул қилинган. Воҳа марказида таомни сузишдан олдин дастурхонга албатта қандчой тортилган. Қандчой ўзбекларда “иссиқлик” тожикларда “гарми” деб қабул қилинган. Чунки унинг таркиби қорачой, новвот, заъфар, долчин қўшилмасидан иборат бўлган. Қандчойдан кейин тановвул қилинган “оши соф” киши жисмини мўътадиллаштирган[139].

Гастрономик туризм соҳасида сайёҳларнинг воҳа қадимий ширинлик ва ичимликларини тановвул қилиши ҳам ўзига хосдир. Маълумки, Бухоро воҳасида турли-туман ширинликлар ишлаб чиқариш қадимдан одатга айланган. XIX асрнинг қирқинчи йилларида Н.Ханников ўз хотираларида Бухоро бозорида сотиладиган ширинликлар ҳақида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган[140]. О.А. Сухареваннинг қайд этишича, “бирор бошқа жойда Бухородагидек ширинликлар тайёрлаш тараққий этмаган. Бу ерда хилма-хил ва хусусан, қимматбаҳо хушхўр ширинликлар хилларига талаб катта бўлган”[141].

Воҳада қадимдан жуда хилма-хил ҳолвалар: ҳалвои лавз, ҳалвои собуний, ҳалвои акколи, ҳалвои кўфта, ҳилоли, обинавот, ҳалвои пашмак, ҳалвои кунжути ёки ҳалвои гардиш, ҳалвойитар тайёрланган. Биргина қандолатнинг данаклиги, нўхатлиги, ёнғоқлиги, бодомлиги тановвул қилинган. Ҳолваларнинг шоҳи оби-наввот фақат Бухоро шаҳрида тайёрланганлиги учун Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларида “Обинаботи Бухоро” номи билан машҳур бўлган. Воҳада унинг “Обинаботи қандин” ва “обинаботи таранжабин” деган хиллари бўлган. Ҳолвагар ҳунармандлар ўз маҳсулотларини тайёрлаш учун турли хилдаги шакар, қанд ва шиннилардан фойдаланганлар. Шакарнинг таранжабин, шакар лавлаги, шакарқамиш сингари хиллари бўлган. Қандлар калла қанд, сарқанд деб номланиб, кўриниши тўнтарилган коса шаклига ўхшаб кетган. Шиннилар ҳам узум, тут, қовун ва бошқа мевалардан тайёрланиб, хусусан, шибирғони узумидан тайёрланган суюқ (тож.обаки), қуюқ (тож.яхаки) шиннилар турли ҳолваларга ишлатилган[142].

Воҳа ахолиси кундалик истеъмолида ширинликлардан бири парвардалар алоҳида ўрин тутади. Уларнинг “дориворли парварда”, “себча парварда” (шакли олмага ўхшашлиги учун) акколи (икки томони учли шаклда) парварда, ҳилоли парварда (ярим ой шаклида) ва ҳоказо хиллари бўлган. Парвардалар таркибига, албатта, долчин, заъфар ва гармдори қўшилган.

---

[139] Қурбонова М. Бухоро воҳаси ўзбек ва тожикларининг анъавий таомлари. (XIX аср охири - XX аср боши): Тарих фанлари номзоди дисс...–Тошкент, 1994. – Б.102-103.

[140] Ханников Н.Описание Бухарского ханства.1843.С.121-124, 129,134,137.

[141] Сухарева О.А. Позднофеодальный город Бухара конца ХИХ нач. XX в. Ремесленная промышленност. Ташкент 1962. С.122

[142] Қурбонова М.Б. Воҳа моддий маданиятида ширинлик ва ичимликлар ўрни//Древнее Наследие Бухары (сборник научно-позновательных статей). Бухара. «Дурдона». 2016.-Б.134.

Ҳолвапазлар сарқанд ва каллақандларни эритиб, парварда пиширганлар. Воҳада турли хил мевалардан қиём ва шарбатлар ҳам тайёрланган.

Воҳада турли ўрик навларидан қуритилган “ғўлин ёки туршакдан” тайёрланган ўрик шарбати “ғўлингоб” ичимлиги ҳам бухороликлар истеъмолида кенг ўрин олган. Қиш давомида киши танасида йиғилган ғуборларни ҳайдаш учун ғўлингоб истеъмол қилинган. Шу боисдан баҳор кириши билан деярли ҳамма хонадонларда бир ой давомида ғўлингоб ичилган. Бу ичимликни тайёрлаш учун туршак – яъни қуритилган ўрик (тож.ғўлин) - совуқ сувда чайилиб, қайнатилган сувга кун давомида ивитиб қўйилган. Гастрономик туризмнинг ушбу тизимини яратиша жараёнида сайёҳлар воҳада умргузаронлик қилиб келаётган бухороликларнинг хўжалик машғулотлари, урф-одатлари, маросимларининг ўзига хос хусусиятлари, этномиллий маданияти, пазандачилик тарихига оид кенг маълумотлардан баҳраманд бўладилар.

Хулоса қилиб айтганда, халқаро туризмнинг муҳим йўналишларидан бири-гастрономик туризм Бухоро вилояти иқтисодиёти сердаромад соҳасига айланиши учун сайёҳларнинг мавсумий ва мақсадли саёҳатларини ташкил этиш лозим. Натижада шаҳримизга ташриф буюрган сайёҳлар бухороликларнинг номоддий маънавий мероси ҳисобланган маросимий миллий таомлари, уларнинг тайёрланиш технологияси, тановвул қилиш этикети, улар билан боғлиқ урф-одатларини жонли тарзда яқиндан танишиш имкониятига эга бўладилар.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Гастрономия сўзи пазандалик санъати, шинавандалик маъносини англатади. / Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. I-том. Москва. “Рус тили”.1981.
2. Неъматзода Т. “Кони лаззат ва хони неъмат”и Возеҳ./Мажмуаи илми XXVI.Серияи фанҳои филологии нашри 2.Сталинобод.1959.
3. Қурбонова М. Бухоро воҳаси ўзбек ва тожикларининг анъавий таомлари. (XIX аср охири - XX аср боши): Тарих фанлари номзоди дисс...–Тошкент, 1994.
4. Ханников Н.Описание Бухарского ханства.1843.С.121-124, 129,134,137.
5. Сухарева О.А. Позднофеодальный город Бухара конца ХИХ нач. XX в. Ремесленная промышленност. Ташкент 1962.
6. Қурбонова М.Б. Воҳа моддий маданиятида ширинлик ва ичимликлар ўрни//Древнее Наследие Бухары (сборник научно-позновательных статей). Бухара. «Дурдона». 2016.

Воҳа аҳолиси тўй ва тантана таомлари ва улар билан боғлиқ урф-одатлар

Маткаримова Садокат Максудовна,
Урганч Давлат университети тарих фанлари номзоди, доцент

Маросим ва байрамлар инсон ҳаётининг ажралмас бир бўлаги ҳисобланади. Улар одам туғилганидан то вафотигача, умрнинг энг муҳим воқеаларига бағишланиб ўтказилади. Ҳар бир кишининг шахсий ҳаётида шундай муҳим воқеалар, босқичлар мавжудки, улар алоҳида эътиборни, ҳурсандчиликка сабаб бўлади.

Оила ҳаётидаги энг қувончли воқеа бу янги инсоннинг дунёга келишидир. Хоразм воҳасида фарзанд туғилганда “гўз ойдин”га, яъни суюнчи айтиб келган меҳмонларга тухум қовурилиб меҳмон қилиниши, чақалоқ туғилгандан кейин 5-кунида боланинг умри узоқ бўлсин деб уноши пишириб қўни-қўшнига тарқалиши, бўғирсоқ пиширилиб садақа қилиниши, бешик устидан ширинликлар сочилишидан тортиб, ёстиғи тагига нон қўйилиши, буларнинг барчаси халқимизнинг асрий гўзал анъаналари ҳисобланади.

Бола ўсиб улғайгани сари, унинг навбатдаги туғилган кунлари ўз оиласида, дўстлар даврасида нишонланади. Қадимдан оилада фарзанд туғилиши, унинг биринчи сўзини айтиб тилга кириши, тиши чиқиши, илк бор соч олдириши, биринчи бор эмаклай бошлаши, “ғоз-ғоз” туриши, “атак-чечак” қилиб мустақил қадам ташлаши, оила аъзоларига олам-олам қувонч, бахтли дақиқалар ҳадя қилган.

“Тўқлик бўлсин, бола очликни билмасин!” деб, маросимга атаб ширин, мазали нонлар (кулчалар) пиширилган. “Боланинг ҳаёти ширин бўлсин!” деб, маросим қаҳрамонининг бошидан ширинликлар сочишган ва улар бошқа болаларга тарқатилган. “Бола касалага чалинмасин!” деб, исириқ тутатиб, уни бола атрофидан бир неча маротаба айлантиришган, кўзмунчоқлар тақишган. Айниқса, воҳада энг кенг тарқалган одат боланинг оёқлар орасидан янги ёпилган кичкина кулчалар думалатилган ва қўни-қўшни болаларга тарқатилган. Хуллас, қадимдан, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган, моҳияти жиҳатдан халқчил бўлган, турли ижобий ғояларга бой бўлган ҳам оилавий, ҳам болалар байрами бўлмиш “Биринчи қадам”дан фойдаланиш ҳозирги кунда муҳим аҳамиятга эгадир.

Суннат тўйининг тарихи энг қадимий ибтидоий жамиятда балоғат ёшини нишонлаш – болаларнинг ўсмирликка ўтиш маросимига бориб тақалади. Хоразмда суннат тўйи тантанасидаги энг масъулиятли иш меҳмонларга чиқариш учун ёпиладиган нон бўлиб, бу вазифа ҳам энг пазанда аёллардан бирига топширилади. Яна бир масъулиятли вазифа суннат қилинадиган бола учун ётадиган кўрпа-тўшак (тахт) солишдир. Бу жараёнда ҳам пиёз, саримсоқ, қалампир, исириқ каби нарсалар ҳимоя сифатида ёстиқ остига қўйилади.

Хатна қилинаётган пайтда эса, боланинг онаси бир бармоғини унга, жимжилоқ бармоғини мойга ботириб турган. Бу удум унга тасалли бериш, ҳаяжонини босиш учун бажарилади. Шунингдек, бунинг замирида “болам оғриқни сезмасин”, “давлатли бўлсин” деган мақсад ҳам мавжуд. Шундан сўнг ҳамма ўйин кулги қилиб меҳмон кутишади.

Воҳа ҳаётида турли хилдаги қадимий, тарихий байрамлар билан бирга, маърифий байрамлар ҳам мавжуд. Хусусан, билимлар куни, яъни ўқишнинг биринчи куни бўлиб, бу куни 1-синфга борган болаларнинг ота-оналари болаларининг мактабга ўқишга чиққанидан қувониб, палов пишириб устозини меҳмон қилишган. Бу паловнинг номини “Попка палов*”[143] деб аташади. Ҳаттоки, боғча ёшидаги болаларга қачон попка палов еймиз деб савол беришадики, бу қачон мактабга ўқишга чиқасан деган маънони англатади. Ушбу маросимнинг муҳим жиҳати шундаки, мактаб ўқитувчиси илк кунларданоқ ҳар бир ўқувчисининг оилавий аҳволи ва ота-онаси билан яқиндан танишиши ва улар билан ҳамкорликда таълим тарбия олиб бориши мумкин бўлади.

Мучал тўйи ҳам ота-она ва фарзанд ҳаётида ҳаяжонли муҳим саналардан бири. Кўпинча мучал ёшига етган болаларнинг туғилган куни қўй сўйишади, шўрва, палов пишириб меҳмон кутишади, ёки қорма (шавла) пишириб тарқатилади, баъзида эса шунчаки қўй сўйилиб гўшти хом-талаш* қилинади.

Ҳар бир инсоннинг ҳаётида оила қуриш учун никоҳдан ўтиш энг ҳаяжонли дақиқалардан бири ҳисобланади. Никоҳ тўйи – бу икки ёшнинг бирлашиб, янги ҳаёт қуриши даври бўлиб қолмай, балки қишлоқ ёки маҳалла аҳли олдидаги масъулиятли, ижтимоий-тарбиявий воқеа сифатида ўтказилади. Никоҳ тўйларини ўтказиш жараёнида асосий диққатни зиёфатбозликка эмас, балки тўйга келганларнинг кўпроқ маънавий озиқ олишларига, янги оиланинг мустаҳкам ғоявий пойдеворини яратишга жалб этиш, ёшларга яхши тилаклар билдириш керак.

---

* попка-воҳада мактаб ўқувчиларининг порфелини қисқартириб шундай аташади.

[143] Дала ёзувлари. Хоразм вилояти, Урганч шаҳри, 2019 йил.

* хом-талаш – хеч қандай таом пиширмасдан, янги сўйилган қўй гўштини ўзини тарқатишга айтилади.

Хоразмда фотиха тўйи учун куёв томон қатлама пиширган ва патир ёпган ва қариндош уруғини йиғиб келин томонга олиб борган. Бу фотиха тўйига хос удум бўлиб, шу куни катта ёшли кайвони момолар томонидан патир, қатлама ушатилиб, новвот синдирилиб, келган меҳмонларга улашилган. Ҳаттоки, новот синдирилганда новвот ушатаётган аёллар "ах-оха" деб икки уч маротаба кулган, қолган аёллар ҳам овоз чиқариб кулишган ва бу маросим ҳозиргача давом этиб келмоқда. Бу орқали ҳар иккала қуда томон "келин куёвнинг ҳаёти қувончга тўла бўлсин, қудачилик минг йилчилик бўлсин" деб, ният қилганлар.

Анъанавий никоҳ тўйларида таомлар маросимий аҳамият касб этибгина қолмай, қатор афсунгарлик вазифаларини ҳам бажарган. Жумладан, Хоразмда келин келгандан кейин, дастурхонга келинга атаб сутбурунч (ширгуруч) пиширилган ва ўртасига сарёғ солинган[144]. Бундан мақсад "келинимизнинг тили юмшоқ, ўзи мулойим бўлсин", деб ният қилинган[145].

Хоразмда ёшларнинг келгуси ҳаёти ёркин бўлиши учун оқ рангга эътибор жуда кучли бўлади. Қиз уйига совчилар ташриф буюрганларида уй остонасига ун сепиб қўйилган, эшик олдига оқ лента илиб қўйишган. Шунингдек, келиннинг никоҳ кўйлаги ҳам оқ матодан тикилади. Келаётган қудаларнинг юзи ёруғ бўлсин деб қудаларнинг пешонасига ун суртилган. Келин билан бирга келаётган куёв уйга яқин қолганда отини тўхтатиб, озгина кутиб туради. Шу пайтда унга келиннинг уйидан қатиқ ва ёғ олиб чиқишади. Бу жараён: "Оқликка чиқиб оқарғай, давлатинг ёғдай улашғай" тилаги билан якунланади. Ушбу истак билан куёвнинг уйида ҳам икки ёшга сут ичиришади. Бу таомдан шу ерда иштирок этаётган барча одамлар татиб кўришади. Бундан мақсад катталар ўз ўғлини уйлантириш, ёшлар уйланиш, турмушга чиқиш, бефарзандлар фарзандли бўлишни ният қилишади[146].

Воҳа ўзбеклари ва туркманлари орасида кенг тарқалган одатга биноан қизнинг ота-онасидан розилик аломатлари олингач, йигит томон дастлаб ширинликлар олиб келган совчилар бир неча кундан сўнг, кўпинча совчиларнинг учинчи марта келишларида алоҳида дастурхон ва совға-саломлар қилиб келадилар. Дастурхон атрофида ҳар икки томон тўй тўғрисида маслаҳатлашадилар. Шундан сўнг даврадагилар орасидан кекса ёшли, кўп фарзандли, бир никохли киши йигит ва қиз тақдирининг мустаҳкам боғланиши ҳақига дуои фотиҳа ўқиб, қўлига қиз томонидан дастурхонга қўйилган ва йигит томонидан олиб келинган нонлардан биттадан олиб жуфт қилади ва нонни юза тарафига қаратиб тенг қилиб синдиради. Ушбу удум ўзбекларда нон синдириш ёки оқлиқ олишув деб номланган.

Нонни жуфт синдиришда эса келин-куёвнинг қўша қариши ҳақидаги магик орзу-истак намоён бўлади. «Нон синдириш» удуми серпуштлик ғояси билан боғлиқдир. Л.Я. Штернберг эса нон синдириш удумини қадимги афсунгарлик кўринишлари билан боғлайди[147]. Ушбу маросим ҳар икки томон ўртасида қариндошчилик ришталари боғланганлиги рамзи ҳисобланган.

Айрим тўй маросимларида хўроз ва товуқнинг сеҳркор аҳамиятига алоҳида аҳамият берилади. Хива одати бўйича куёвнинг онаси унга келинни кутиб олиш учун отланаётганда хўроз ёки товуқ тутқазади[148]. Шовот одати бўйича қизнинг ота-оналари куёв учун махсус қайнатиб пиширилган товуқ олиб келишади.

Никоҳнинг эртаси куни келиннинг онаси куёвига атаб нонушталик жўнатган. Бунда нонушталикка асосан тухум пиширилган. Биз бу ўринда тухумнинг серпуштлик,

---

[144] Бундай удум Наманган шаҳри Ўзбекларида ҳам учрайди. Қаранг: Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари… – Б. 211.

[145] Дала ёзувлари. Хоразм вилояти, Хива тумани, Каптарчи маҳалласи, 2019 йил.

[146] Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. – Урганч, 2019. – Б. 82, 97-98.

[147] Штернберг. Р. Я. Новийе материали по свадбе. - Л., 1926. — С. 123.

[148] Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. – Урганч, 2018. – Б. 76-77.

қувватдорлик, сердавлатлик хусусиятларига бўлган афсунгарлик ишончини кўрамиз. Тўйдан сўнг ўтказиладиган «куёв чақирди» маросимида келиннинг қизлик хонадонидан турли-туман рўзғор буюмлари юборилган. Бунда келиннинг ушбу хонадондан узилган нони-тузи энди унинг ўз хонадонига қўшилсин, деган афсунгарлик умиди-илинжи мужассамлашган[149]. Демак, юқоридаги мисоллар шундан далолат берадики, анъанавий оилавий удумларда нон, тухум каби таомлар ўзига хос афсунгарлик функциясини адо этган маросимий аҳамиятга эга таомлар ҳисобланган.

Хоразм воҳасида кенг тарқалган тўйлардан яна бири уй тўйидир. Бу борада ҳам халқ орасида турли хил урф-одат ва ирим-сиримлар мавжуд. Хусусан, иморат қурилаётган пайтда уйнинг эшиги устига чарховик қўйилаётганда албатта хўроз сўйиб садақа қилиш лозим бўлади. Уйга кўчиб ўтганда эса, албатта бўғирсоқ пишириб, ис чиқарилади. Бу ис дунёдан ўтганларга озиқ бўлиб, ўз навбатида, жинларни ҳайдаб чиқаради[150].

Юқорида таъкидланган оилавий турмушдаги эски анъаналар эса, биз тадқиқ қилаётган тоифадаги удумларнинг яшовчанлигини таъминлашда асосий сабаблардан бўлиб келаётир.

[149] Дала ёзувлари. Хоразм вилояти, Хонқа тумани, Қирқёп маҳалласи, 2019 йил.

[150] Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари (монография). – Урганч, 2018. – Б. 23.

People`s music and musical instruments

Termiz State University teacher of the Department of world history Rakhimov Bahodir Saidmusaevich

Musical instruments and their tasks. The art of music and musical instruments of oasis population have exist for thousand years.Because it is the inseparable part of oasis culture.

We can find out from the statue “Dumbirachi” and “Ud chalayotgan ayollar”which made in Ayritom friz that the art of region music has an ancient history.The musical instruments of Surkhon region are not like the others.The development of musical instruments of oasis population connected with their ceremonies and life condition.The name,form,construction, decoration, execution of musical instruments are distinguished with it`s own peculiarity. Among the population of Surkhan region has spread different kind of musical instruments-chankovuz, blowing musical instruments-wooden,bony and sordid nay(tube),stinged musical instruments-dombira(drum),tambourine.

Children’s game

One of the games that makes children skilfull, adroit is “chirkash”, children play this game dividing into 2 groups consisting of 6-8 person and one group runs away , second group pursues. In this game every child must catch one of his competitors and touch his foot on competitors somewhere. Who catches more than 5 or 6 person and touch his foot on them is winner. Then the second group runs away and the first group pursue them. Game goes on it that way. If one of the members of the group that runs away crosses between the children that pursues, the other children that pursues will be captive and will go (or be) out from the game. All the rest will continue game.

The game “oqsuyak” had important role to make children brave and adroit at night. Mainly this game is played at night when moon is seen. In the game children are divided into 2 groups. In each group there are 10 or 12 people. In the game a special bone is taken and will be thrown into darkness. The child who finds the bone must shout “I found”. After that this child must run to the finish. If the children of the opponent group reach this child and if there isn’t any chance to run away he must throw out the bone further. The winner will be that group which delivers the bone to the finish.

In the game “boboltaka” children are divided into 2 groups to , 10 -12 people in each year group ,and sit in a circle.In that time 2 people from 2 groups…The first child is called “boboltaka” the second child is called ”chibich” , “boboltaka” must raise his one foot and with the other foot must pursue ”chibich” around the circle and when he catches ”chibich” he must touch his raised foot on him.If “boboltaka” tauch his raised foot on the ground he will be defeated .If he touches his foot on chibich” he will be winner.

In the game “chillik” children are divided into 2 groups too. Each groups consists of 6 or 8 people.In the centre of the smoth round it is drawn a circle and in the middle of the circle there will be a hole.Long stick of chillik” is called ‘enasob” it is 5 qarich (traditional measure of length 20 sm) short stick is called “bolachiq” it is qarich .One boy from the first group enter in the circle,put “bolachiq” across in a hole and beat it to anywere he wanted. At that time second group try to catch up “bolachiq” not dropping it,the second group will start the game newly.If they don’t catch it they beat it from the place it dropped in order to throw it in a hole.The member of the first group ,standing in a circle tries not to drop “bolachiq” in it.If they drop “bolachiq” in it.If they drop “bolachiq” in a circle,the second group will start the game.If they don’t drop “bolachiq”,they measure the distance between the place where “bolachiq” drop and the line of the circleby putting “enasob”.In measuring if enasob dropped on the circle and “bolachiq”one of the children of the second group, who threw bolachiq”,will throw bolachiq” to drop in circle.The boy from the first groupagain tries not to drop it in a circle.The second group will start again.If they can’t drop it ,if the

boy from the first group standing in a circle beats “bolachiq” they will go to place where “bolachiq” dropped , and take “ bolachiq” then throw it across on the ground ,until “bolachiq” drops on the ground they beat it with “enasob”.How many times they beat “bolachiq”with enasob to the distance.I f the children of the second group catch “bolachiq” not dropping on the group,they will be start the game again.After beating “bolachiq” on every place, it dropped,stand one child from the second group.If the first group which continues the game.

List of Literature

1.Mirziyoev.Sh. Build a free and prosperous democratic state of “Uzbekistan” NMIU. 2016. 56p.

2.Rakhimov S. Uzbek Canquage Dialects of Surkhandarya.Toshkent 1985

3.Sagdullaev A. Uzbekistan is the first written source Toshkent.1996

4.Safarov ShUmarov I History of some toponymys Karshi.2005

5.Staviskiy B.Y.KushanskayaBakhtriya. Problems of history and culture. Moscow. 1997

6. Termiz. Tashkent. 2001

7.Tursunov S. Pages from the history of Sherobod. Denov, 1993.(Stories from Sherobod).

8. Tursunov S, Kobilev E, Murtozoev B, and others. History of Surkhandaryo. Toshkent, 2004

9. Tursunov S, Pardaev T, Pajgamov A, Narzullayeva N. Surkhan valley is the financial cultural history. Toshkent , 2013.

Воҳадаги бекликларининг моддий маданиятда ҳунармандчиликни ўрни

Тўхтаев Абдиғани Қиличевич,
Термиз давлат университети Ўзбекистон тарихи ва манбашунослик кафедраси т.ф.н

Давлатчилик тарихини ўрганишда унинг негизи бўлган халқларнинг шаклланиш жараёнларини таҳлил этиш, ижтимоий-маданий ҳаёт ривожи даражасини ёритиш муҳим масала. Тарихшуносликда ўтказилаётган илмий текширув бевосита ҳар бир ҳудудни маданий қатлами қандай юзага келганлиги бевосита ўзига хос хусусият сифатида бу ердаги уруғ ёки элат қандай вужудга келганлигига боғлиқдир. Шу туфайли Сурхон воҳасидаги уруғ, элат халқларни қандай шаклланганлигини ўрганиш, ҳар бир уруғни юзага келишидаги сабабларни илмий ёритиш долзарб масаладир. Олиб борилган археологик ва антропологик илмий тадқиқотлар натижасида Марказий Осиёда инсониятнинг вужудга келишидаги манзилгоҳ ҳамда юқори Полеолит одамларининг ҳаёт тарзини акс эттирувчи қоя тошларида ўйиб ёзилган санъат манзилгоҳи сифатида Сурхондарё ҳудуди маълумдир. Этник гуруҳларни илмий ўрганиб фанга олиб кириш этник қатламларни ижтимоий-турмуш тарзини ўрганиш, иқтисодий, маданий ҳаётга қўшган ҳиссасини ёритиш муҳим масаладир.

Моддий маданият намуналарини этнографик жиҳатдан ўрганиш, муҳим аҳамиятга эга бўлиб, халқнинг турмуш тарзини, унинг жамият тараққиётида тутган ўрнини аниқлаб олишга, илмий таҳлил этишга имконият яратади. Чунки ҳар бир халқ ўзининг меҳнати билан яратган моддий-маънавий ютуқлари билан жамиятда қай даражада турганлигини билдиради. Қадимги цивилизация марказларидан бўлган Сурхондарёда истиқомат қилган аҳоли, касб-кори, яратган меҳнат қуроллари билан ҳунармандчилик соҳасида ажралиб турган. Қайд этиш керакки, Сурхондарёда ишлаб чиқариш жараёни натижасида яратилган меҳнат қуроллари доимий тарзда ривожланиб мукаммалашиб, халқнинг хўжалик турмуш тарзига мослашиб борган. Халқ усталари оғир меҳнат эвазига турли хил меҳнат қуроллари яратиб, оддий устахоналарда ишлаб меҳнат қилган. Бойсун, Юрчи, Денов беклигидаги темирчилар устара ясашда машҳур бўлиб, устара оддий темирдан ясалиб, унга ялтироқ тус берилмаган. Уста

томонидан устара қайроқ, тош ва чарм тасма ёрдамида тиғи ўткирлаштириб турилган. Ўткир бўлмаган, қурол тарзида тайёрланган устаралар сифати паст бўлганлиги туфайли бозор нархи 5-10 тийин бўлган.{1}

Денов қишлоқларида аҳоли турли хил касб-ҳунар билан шуғулланиб бориш натижасида темир буюмларга бўлган эҳтиёж кўп бўлганлиги туфайли шаҳарда ўнга яқин темирчилик устахоналари мавжуд бўлган. Шарқий Бухоро бекликларда тоғли ҳудудлар кўп бўлганлиги, бекликни ҳимоя қилишга бўлган талаб натижада қурол-яроқ ишлаб чиқаришга бўлган эҳтиёж кўп бўлган. Қурол-яроқсозлик устахоналар қилич, найза, қолқон, пичоқ, сувлиқ, тақол ва турли хил катта-кичик қуроллар, майда буюмлар ишлаб чиқарилган. Юрчи, Бойсун, Шеробод бекликларида мавжуд темир, тошкўмир рудаларидан фойдаланиб, Бойсун беклигида 25 руда эритиш печлари бўлиб, унда 50 киши фаолият кўрсатган.{2} Оддий босқон кучи билан тайёрланаётган меҳнат буюмлари оғир меҳнат эвазига яратилсада, ташқаридан келтирилаётган сифатли қурол-яроқсозлик, игнасозлик, михсозлик каби темирчилик буюмлари маҳаллий усталар томонидан тайёрланган меҳнат маҳсулотларини сиқиб чиқара бошлади. Аграр соҳага мослашган Шарқий Бухоро бекликларида кўпроқ қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган меҳнат қуроллари, тепкили бел, кетмон, ўроқ, омоч, сўқа тишли омоч, арра, қайчи, шоха ва бошқа меҳнат қуроллари тайёрланган. Қишлоқдаги усталар ҳам оддий меҳнат қуроллари тайёрлашни ўзлаштириб олганлар. Тоғли ҳудудлар бўлган Бойсун, Юрчи, Денов ҳудудларида темирчи усталар синчли уйларни қуришда ёғочдан уй қуриш (чўбкор)ни жуда яхши ўзлаштириб олганлар. Усталарнинг доимий иш қуроли бўлган болта, арра, теша, пойтеша, омбир, катта қалпоқли михлар мунтазам тарзда устахоналарда тайёрланган. Уй қурувчи усталар учун тайёрланган болта 60 тийин, омбир 1 сўм 40 тийин, арра 30 тийин, теша 30 тийин, катта қалпоқли михнинг 1 донаси 5 тийиндан сотилган. Бойсун беклигида чўян қуриш корхонаси бўлиб, тошкўмир ёқилғисидан фойдаланилган. Чўян қуйиш устахоналарида ойда икки марта чўян эритилган, чунки бу иш машаққатли бўлиб, оғир меҳнатни талаб этган. Юрчи беклигида мисгарлар ўзлари тайёрлаган мис офтобалари билан танилган бўлиб, офтобалар бўғзига, жумраги атрофига наққошли, ўйма гуллар, безаклар ишланган. Денов, Шеробод, Бойсун бекликларида қопқоғи очиладиган чиройли туфдонлар тайёрланиб, дастилуй-туфдон деб аталган. Гўзал ва нафис мис буюмлари нақшлигининг мураккблиги ҳамда хилма-хиллиги билан ажралиб туриб, мисгар наққош катталиги 12-24 вершок бўлган, палов ейишга мўлжалланганлаган лаганни тайёрлаш учун бозордан 8 сўмдан 12 сўмгача бўлган материални сотиб олиб, ундан 3-3,5 ҳафта давомида юқорида айтилган лаганни тайёрлай олган ва унинг бозор нархи 30 сўмдан 50 сўмгача бўлган. Мис офтоба тайёрлаш учун мискар 2 сўмлик материал сарфлаб, уни ясашга 2 кун, нақшлашга бир ҳафта вақт сарфланган. Бойсун, Денов, Шеробод ҳудудларида металлни қайта ишлаш соҳаларидан бири заргарлик санъати кенг ривожланган.{3} Заргарлик устахоналарида хотин-қизлар учун чиройли тақинчоқлар кумуш, мис, тилладан тайёрланиб, рангли тошлар билан безатилган туморлар учун ғилофлар тайёрланган. Уста заргарларни иш қуроллари, тарози, дам даҳандам, ўчоқ, бута, сандон, манқал, дастаманқол, дастакчўб, қайчи, киря, рачкоса, оташчироқ, резак, сувон, болға, болғача, омбир, омбирча, чисток, санчи манак, ҳақиқи сағири, заргар қум, сумба, қолиб, муҳр қалам, масқол, дупоя, босма дамдандан иборат бўлган. Халқимизнинг «Дунёда аёл зоти бор экан, заргар ишсиз қолмайди» деган мақоли заргарларга берилган беқиёс тарафдир. Аёллар учун заргарлик буюмлар ранг-баранг, нафис ва чиройли бўлиб, улар турли хил ўзига хос белгиларга эга бўлган. Заргарлик буюмлари;- «Зеби сина», «тилла баргак», «ақиқ», «қўлтиқ тумор», «заркокил», «халқаи Муҳаммади», «халқаи сепоя», «халқаи-бешоёқ», «тиллақош», «бибишок» каби турли хил номлар билан ажралиб туради.{4} Заргарлик касбини эгаллаган усталар турли хил буюмлар тайёрлашда ўз маҳоратларини

кўрсатиб, эл орасига алоҳида нуфузга эга бўлиб, амалдорлар ўз буюртмаларини ана шундай истеъдодли усталарга тақдим этганлар.

Бой-амалдорлар махсус узуклар тайёрлатиб, қўлларига тақиб юрган. Ушбу узукларга алоҳида муҳр туширилиб, ўз исмларини ёздириб қўйишган. Масалан Шеробод беги, Денов қозиси, Бойсун шайхи, Юрчи меросхўри деган ном исм билан қўшиб ёзилган. Муҳр тайёрлайдиган усталар алоҳида рўйхатда бўлиб, бу соҳа усталари ҳар бир ишга масъулият ва эътибор билан қараганлар. Бу соҳа усталарини иш қуроллари тарози, бута, ўчоқ, сандон, болға, отишгирак, қайчи, омбир, шиканжа, даҳандом, зирдам, омбири дамаштез, сувон, муҳрақаламдан иборат бўлган. Мукаммал заргарлик санъатини эгаллаган усталар, буюмлар тайёрлаш учун зарур бўлган металл, тилла, кумуш, мис шунингдек тошлар, қизил-ёқут, лаъл, ёқут, зумрад, рангли тошлар - феруза, сердолик, ложувард, денгиз инъомлари бўлган - дур, маржон, садафларни танлаш, ишлатиш ҳар бир тақинчоққа нафис ишлов беришни дид билан ўрганганлар. XVIII-XX аср бошларида Ҳиндистон, Эрон, Мисрдан сунъий тошлар олиб келиниб, тилло ва кумушлар аралаштирилиб, «қимматбаҳо» тошлар тайёрланган. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики заргар усталар соф ҳолда олтин-кумушларни ишлатишмаган. Сабаби тилла табиатан юмшоқ бўлиб, тоза ҳолда учрайди, кумуш бошқа рудалар орасидан ажратиб олиниб, тилла ва кумуш таркибига бироз қаттиқроқ ва чидамли бўлиши учун мис ва бронза қўшганлар.

Халқ удумлари ва анъанавий машғулотларига мос ҳолда маҳсулотлар тайёрлаш, бозор талаб-эҳтиёжларига эътибор бериш ҳунарманд-усталарни асосий машғулоти бўлган. Энг муҳим Сурхон воҳасида истиқомат қилган ўтроқ ва кўчманчи уруғларнинг ҳар бирини ўзига хос эътиқодлари, урф-одатлари, меҳнат қуроллари, кийимлари, анъанавий турмуш тарзи, бир-биридан маълум жиҳатлари билан ажралиб турган. Бу эса ҳунарманд-усталарни қабилавий уруғларни талаб-эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда маҳсулот ишлаб чиқаришга жалб этган. Халқ ҳунармандлари томонидан ишлаб чиқилган маҳсулотлар ички ва ташқи бозорларни имконият даражасида таъминлаши талаб даражасида бўлсада, лекин уларнинг турмуш даражаси анча паст ва ачинарли аҳволда бўлган. Чунки маҳаллий бекликлар, иш бошқарувчилар ҳунармандчиликнинг ривожланишига моддий-маънавий жиҳатдан амалий ёрдам бермаганлар. Солиқ ва мажбуриятларни ўз вақтида тўлаб туришга қарамасдан қўшимча солиқларга, ноқонуний мажбуриятларни бажаришга жалб этилган. XIX асрнинг 80-90 йилларида Россия мустамлакачилик сиёсатини жанубий Сурхон ҳудудида ўрнатиш натижасида Денов, Шеробод, Бойсун бекликлари ҳудудларига Россиядан келтирилган арзон ва сифатли маҳсулотларнинг кириб келиши маҳаллий ҳунармандчилик тизимига жиддий салбий таъсир кўрсатди. Маҳаллий ҳунармандлар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар анча паст баҳоларда сотиб олиниб, ҳунарманд меҳнати ниҳоятда қадрсизланган эди. Фақатгина бек ихтиёрида бўлган ҳунармандларгина турли хил ортиқча солиқ, йиғим ва ҳашарлардан озод қилинган эди. Бухоро амрилигидаги йирик шаҳарлар ўзларини ҳунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқиши билан алоҳида нуфузга эга бўлиб, айрим маҳсулотлари билан ажралиб турган. Масалан Шеробод беклигидаги ҳунармандлар кулолчилик маҳсулотлари, Бойсун беклигидаги ҳунармандлар темир буюмлар ҳамда тери маҳсулотларига қайта ишлов бериш, Юрчи-Денов беклигидаги ҳунармандлар ёғоч, кийим, зеби-зийнат буюмлари ишлаб чиқариш билан ажралиб турган. Тадқиқотлар жараёнидаги илмий манбаларни ўрганиш ва таҳлил этиш натижасида амирликнинг бошқа ҳудудларида бўлгани каби Шарқий Бухоро бекликларида ҳам ҳунармандлар барча мусулмонлар учун фарз ҳисобланган закот солиғи тўлашган. Бу солиқ деҳқон, ҳунарманд, савдогор ва бойлардан йиллик даромаднинг қирқдан бир қисми миқдорида олинган. XIX аср ўрталарида Шеробод беклигидан 1000000 танга, Денов беклигидан 75000 танга закот йиғиб олинган. Ушбу закотнинг маълум миқдори ҳунармандлар ҳиссасига тўғри келган.{5} Ҳунармандлар

маҳсулоти миллий ифтихоримиз бўлган анъанавий кийимларда алоҳида ўз аксини топиб, миллий каштачилик санъати ниҳоят даражада ривожланиб, ҳар бир ҳудуд ўзининг зардўзлик ва каштачилик анъанаси билан ажралиб турган. Бойсун беклигида кенг тарқалган Бойсун дўпписи ўзининг айлана жиҳози, сочиқ пўпик жилоси, нақшнинг пухта ва қалин нафис иплар билан тўқилиши, намгарчиликка чидамлилиги, жун иплардан мустаҳкам тўқилиши билан ажралиб турган. Бойсун дўппилари асосан бахмал, сатин, сидирға шоҳидан тайёрланган. Бойсун, Кўҳитанг, Ҳисор, Боботоғ тоғ тизмалари ҳамда тоғ олди қишлоқларда Бойсун, Шеробод, Сариосиё, Деновда тикилган мўйнали ҳамда қўй терисидан тайёрланган ичига бахмал ёки бўз матодан тикилган телпаклар кўплаб тайёрланиб, телпак тикадиган ҳунармандчилик устахоналарининг махсус савдо дўконлари бўлган. Сурхон воҳасида миллий урф-одатларимизга анъанавий жило бериб келган тўқима чопонларини тайёрлаш, тўқиш қадимий тарихга эга бўлиб, деҳқончилик маданиятининг ривожланганлиги, пахта ипларидан, момиқ толасидан тайёрланган чопоннинг инсон танасини совуқдан сақлашдаги хизмати беқиёсдир. Чопонлар одамларнинг ёшига, хизмат вазифаси, лавозимига қараб бичилган. Чопон табиий иқлимга хос тўқилиб, Бойсун, Денов, Шеробод чопонлари ўзининг тўқилиши, матоси, астар ҳамда нақш безаги билан ажралиб турган.

Деновда тўн, Шерободда чопон, желак, Бойсунда чопон, бахмал чопон каби умумий номлар билан айтилсада, халқ орасида астарли чопон, тўқима чопон кенг тарқалган. Чопон кийим бўлиш билан бирга, ёпинғич, кўрпа, панагоҳ, озиқ-овқат сақловчи, хазина каби вазифаларни ҳам бажарган.{6}

Халқ моддий маданияти ривожида, миллий уйғунлик, ҳис-туйғуларнининг янада мукаммал ривожланишида алоҳида ҳисса қўшган ҳунармандчилик муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ҳунармандчилик устахоналарида тайёрланган болға, болғача, омбир, омбирча, қайчи, болта, кесгич, кетмон, белкурак, занжир, эгар-жабдуқ, нуқта, айл, тақа, ўроқ, арава ва бошқа буюмлар халқ турмуши учун зарур бўлган эҳтиёжларни таъминлаган. Бойсун ва Деновда асосан темирчилик кенг тарқалиб, мисгарлик, чўянгарлик, заргарлик, ёғочсозлик, нақшкорлик, зардўзлик, ўйинчоқсозлик, мусиқа асбоблари ишлаб чиқариш ҳам йўлга қўйилган. Ҳунармандчиликнинг ривожланишида ижодий дунёқараш, халқ урф-одатларига эътиқод, табиат гўзаллигига мос санъат буюмларини яратиш, Кўҳитанг, Ҳисор, Боботоғ, Бойсунтоғ тизмаларини акс эттириш, халқ орзу-умидларини афсонавий ривоят услубида яратиш ҳунарманд-усталарни доимий иш жараёни бўлиб қолган. Шу туфайли ҳунармандчилик маҳаллий аҳоли турмушида катта ўрин тутиб, халқнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволини ўсишида муҳим ўрин тутган. Ҳунармандлар ўз шогирдаларини тайёрлашда, касб-маҳоратга бўлган қизиқиши, меҳнатга чидамлилиги, сабр-тоқати, касбни ўзлаштиришга бўлган маҳоратини ҳисобга олган. Шогирдлар ҳунарни эгаллаши, муркаб касбларни ўзлаштиришдаги маҳорати, буюм тайёрлаш учун зарур бўлган маҳсулотни танлаши, касб сирларини сақлаши, меҳнат қуролларини тайёрлаш, ишлатиш, қайси касбни мукаммал ўзлаштириб олганлиги билан синовдан ўтган. Шогирдлар танлаши жараёнида оилавий шажара, яқин қариндош-уруғ, шунингдек уддаброн етарли қобилиятга эга бўлган бегона кишилар танлаб олинган. Шогирд касбни етарли даражада ўрганиб олганидан сўнг ўз устаси ёнида халфа вазифасида қолиб ишлаши ёки мустақил равишда дўкон очиб фаолият кўрсатишга рухсат берилган.

Шарқий Бухоро ҳудудидаги йирик қишлоқларда ҳам ҳунармандчилик ривожланиб, ҳар бир ҳунарманд устани ўз устози, пири бўлиб, шу пирга сиғиниб худодан марҳамат, ризқ-насиба, касбга барака тилаб, садақа ўтказиб турганлар. Денов, Шеробод, Бойсун бекликлардаги ҳунармандлар қуроллар пири Саййид Амир Кулол, чармгарлар пири Али пайғамбар, рангезлар пири ҳазрати Жаброил, косиблар пири Бобои Шавқи Порадўз, буюм ва матога нақш берувчи наққошлар пири Ҳазрати Баҳоуддин нақшбандларга сиғиниб, ушбу

пирлар арвоҳига бағишлаб маросимлар- «арвоҳи пир» ўтказиб турганлар.{7} Юқорида қайд этилган ҳунармандчилик соҳасига оид фикр халқимизнинг миллий урф-одати ва анъаналарига мос келадиган маҳсулотлар тайёрлаш ҳамда маънавияти ва маданияти ривожига ижобий таъсир кўрсатади.

Адабиётлар

1. Дала дафтари №1 2003 йил. Денов тумани Холчаён қишлоғи.
2. Массон М.Е. К историии черной металлургии Узбекистана. Ташкент.: 1947.-56 с.
3. Ремпель Л.И. Далекое и близкое. Страницў жизни, бўта, строительного дела, ремесла и искусство старой Бухарў.-Ташкент: изд-во Лит. И. иск-во им. Г.Гуляма, 1981. 242 с.
1. Дала дафтарлари №2 2003 йил. Бойсун тумани Чорбоғ қишлоғи.
2. ЎзРМДА Ф-1, 1-ёзув, 1154 иш, 46-варақ, 1159, 3-б.
6. Дала ёзув дафтари №2 2003 йил. Денов тумани Ҳазарбоғ қишлоғи.
7. Дала ёзув дафтари №2 2003 йил. Шўрчи тумани Ободон қишлоғи, Бойсун тумани Чилонзор қишлоғи.

“Даҳа” маросими хусусида айрим мулоҳазалар (Фарғона водийси ўзбеклари мисолида)

Б. Р. Халмуратов,
Наманган давлат университети доценти в.б.,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Тарихга ҳурмат туйғуси, ўтмишни ўрганиш халқнинг ўзлигини англашдаги муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши туфайли унинг маънавий ҳаётида янги давр – руҳий покланиш ва уйғониш босқичи бошланди. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И. А. Каримов тўғри таъкидлаганидек, “Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлларимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналаримизни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак”[151].

Маълумки, Фарғона водийси аҳолиси анъанавий турмуш тарзида ҳам қадимдан турли диний эътиқод ва культлар мавжуд бўлиб, водийга ислом дини кириб келганидан сўнг мазкур диний эътиқодлар билан боғлиқ маросим ва урф-одатлар исломлашган кўринишда давом этган. Шу боис ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзидаги турли хил урф-одат ва маросимлар ва унинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Маълумки, ҳар бир халқнинг ўзига хос анъаналари, урф-одат ва маросимлари мавжуд. Кўп асрлик тарихга эга бўлган ўзбек халқининг диний эътиқодлари билан боғлиқ маросимлари авлоддан-авлодга маданий мерос сифатида ўтиб келмоқда.

Диний маросимларидан бири бўлган мотам билан боғлиқ урф-одатлар қадимдан халқнинг ўтмиши ҳамда дунёқарашини ўзида акс эттирган ҳолда, турли хил кўринишда бизгача етиб келган. Ўз ўрнида шуни эътироф этиш лозимки, мотам маросимлари инсоният пайдо бўлганидан буён географик муҳит, ижтимоий ҳаёт ва кишиларнинг имкониятлари, табиий-илмий тасаввурларига ва дунёқарашларига боғлиқ ҳолда ўзгариб борганлигини кузатиш мумкин. Мотам маросимлари ҳамма халқларда ўзига хос расм-русумларга ва қоидаларга эга бўлиб, умумий ҳаммага хос маросимлар жумласига киради.

[151] Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Тошкент: Ўзбекистон, 1995. – Б. 176.

Элшунос олим А. Ашировнинг ёзишича, мотам маросимлари таркибига нафақат марҳумни дафн этиш билан боғлиқ, балки мотам ва у дунё билан боғлиқ тасаввур ва магик урф-одатлар, турли туман табулар, эҳсон ва қурбонликлар, маросимий йиғилар, қабр тошлар, аза маросимлари ва либослари ҳам киради[152]. Мазкур маросимлар нафақат тавсифий жиҳатдан, балки тарихий-назарий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Шу боис тадқиқотнинг ушбу қисмида ўзбек халқи мотам маросимларида бажариб келинаётган турли исломгача ва исломий урф-одат, расм-русумларнинг синкретлашувига эътибор қаратиш ва батафсил таҳлил қилишни жоиздир.

Шундай маросимлар сирасига “Даҳа”ни ҳам киритиш мумкин[153]. “Даҳа” атамаси форс-тожик тилидан олинган бўлиб, “ўн кунлик” деган маънони билдиради. Бошқа бир маълумотга кўра, ўзбекларда рамазон ва ийди қурбон ҳайити байрами арафасида ўтказиладига ўн кунлик ибодат ва у билан боғлиқ маросимлар йиғиндиси тушунилади[154]. Бу маросимнинг яна бир муҳим хусусияти шуки, у Ўзбекистоннинг ҳамма жойида ҳам ўтказилмаслигидир. Биз дала тадқиқотларини олиб борган Фарғона вилояти Қўқон олди ҳудудлари ҳисобланмиш Данғара, Бувайда ва Учкўприк туманларида ушбу маросимнинг ҳозирги кунгача ўтказилишига гувоҳ бўлинди. Бу маросимнинг асосий мақсади, ўтганларни хотирлаш ва уларнинг руҳига ҳурмат бажо келтиришдан иборатдир.

Одатда, маросим қуйидагича бошланади: Марҳум чиққан уйнинг эгаси ҳайитга 11 кун қолганда эртага даҳа кириши тўғрисида барча ўз яқин қариндошларини огоҳлантириб, эрталабга катта ҳовлига йиғилишини эслатиб қўяди. Шундан сўнг ўлик чиққан хонадон маросим бошлангунга қадар тозаланиб, шай ҳолатига келтирилади. Даҳанинг биринчи куни эрталаб бомдод намозидан кейин то қуёш чиққунига қадар хонадонга тўпланганлар овоз чиқариб йиғлаб, марҳумни эсга оладилар. Нима учун айнан бомдод намози билан қуёш чиққунигача бўлган оралиқ вақтда йиғланишини ахборотчилардан сўралганида, улар худди шу вақт оралиғида марҳумлар озодликда бўлиши, шунинг учун уларни эслаб йиғланганида уларнинг руҳи шод бўлиши мумкинлиги ҳақида маълумот бердилар[155]. Бу маросимнинг яна бир қизиқ томони шундаки, даҳа бошланганидан кейин кинначилар ўз фаолиятларини вақтинча тўхтатадилар. Бунинг сабаби улардан сўралганида, даҳа кирганидан сўнг киннанинг таъсири беморга ўтиши қийинлашар экан. Шунинг учун водийдаги кўпгина кинначилар даҳа кирганидан кейин беморларни қабул қилмайдилар[156].

Ўз навбатида шуни қайд этиш лозимки, “Даҳа” фақатгина диний маросим бўлибгина қолмай, у халқнинг кундалик машғулотларида ҳам ўз аксини топган. Масалан, элшунос А. Саримсоқовнинг қайд этишича, тақвимий маросимларни ўрганиш жараёнида халқ хўжалигининг муҳим тармоқларидан бўлган пиллачилик билан боғлиқ маросимларга ҳам эътибор қаратмоқ жоиздир. Мавсумий машғулот тури ҳисобланган пиллачилик, яъни ипак қуртини боқиш билан Ўзбекистонда, жумладан, Фарғона водийсида баҳорнинг охири – ёзнинг бошларида шуғулланиб келинган. Ипак қурти пиллага айлангунига қадар бўлган вақт

---

[152] Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – Б. 105.

[153] Қаранг: Султонмурод Олим. Байрамларимиз. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 35–36.; Қурбонова М. “Дарвешона” маросими хусусида айрим мулоҳазалар // Карим Шониёзов ўқишлари туркумида “Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари” мавзуидаги IV Республика илмий-назарий конференция материаллари. – Тошкент–Наманган, 2007. – Б. 214–217.; Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – Б. 202.

[154] Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Рус тили нашриёти, 1981. – Т. 1. – Б. 216.

[155] Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Данғара тумани Тумор қишлоғи. 2013 йил.

[156] Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Данғара тумани Урганжи қишлоғи. 2013 йил.

турли даврларга бўлинган. “Даҳа”• деб юритилувчи мазкур даврлар “кичик” ва “катта” даҳаларга бўлинган. “Кичик даҳа” ипак қуртининг 1-, 2-, 3- уйқуси бўлса, “катта даҳа” 4- ва 5- уйқуси ҳисобланади. Ипак қуртлари кўмилгач, “ёмон кўз”лардан асраш мақсадида унга бегона кишилар яқинлаштирилмайди[157].

Пилла ҳашар усулида, ёши улуғ онахонлар бошчилигидаги териб олинган. Ҳозирги кунга қадар бундай ҳашарларда асосан *мошхўрда, ширгуруч* таомларининг пиширилиши серҳосиллик рамзи билан боғлиқ бўлса керак. Мошли таомлар фақат “иссиқ” маъракаларда тайёрланиши ва ҳосилдорлик билан боғлиқ эканлиги А. Аширов тадқиқотларида ҳам қайд этилган[158]. Н. П. Лобачеванинг таъкидлашича, пилладан маҳаллий усулда – қўл меҳнати асосида ипак олинган даврларда пиллачилар ўз ҳомийлари бўлмиш Биби Фотимадан ёрдам сўраганлар[159].

Хулоса қилиб эътироф этганда, асрлар ўтиши билан анъана ва урф-одатларнинг баъзилари йўқолиб, бошқалари ўзгариб, янгиланиб бораверади. Халқ ҳаётига, руҳига сингиб кетган удумлар авлоддан-авлодга ўтиб бугунги кунларимизгача етиб келганлиги айни ҳақиқатдир. “Даҳа” маросими билан боғлиқ урф-одатлар ҳам ана шу узвийликнинг бир кўринишидир. Бу одатнинг халқимиз турмуш тарзида сақланиб қолишига сабаб, ота-боблар удумлари ва маросимларига қаттиқ амал қилиш анъанасининг жуда ҳам мустаҳкамлиги билан изоҳланади.

Sheep-breeding

Termiz state university The doctor of history Tursunov Nurullo Narzullayevich
Termiz city “Barkamolavlod” № -43

Sheep-breeding is considered one of the favourite branches of cattle-breeding for the population of the region. Peoples Kungirot, Juz, Durmon, Jaloir, Karluk tribes have cultivated sheep and goats based on meadow farming. Sheeps were cultivated for their wool and meat. Besides it there were given a special attention to karakulids.(karakul-a sort of sheep). Cattle-breeders of the region also had their own calendars. If the beginning of the year was on March 22 for farmers, it was March 16, Hut month for cattle-breeders. Therefore there is a proverb among herdsmen: «яхши келса ҳут кади-кади сут, ёмон келса ҳут сойлар тўла пут» (When Hut comes well, there are a lot ow milk, when Hut is not good, there are a lot of dead sheep). According to herdsmen`s accounts, the grasses begin grow with the beginning of Hut. From this time herdsmen begin moving to summer meadows. Hissar, Bobotog, Kuhitang mountain ranges and foots of mountains were considered as spring meadows. With the coming of the winter and getting cold the cattle flocks were drown to the lowland meadows; Tevat desert, Istara desert, Sherobod desert and Kizirik deserts. Each sheep-breeder had 1000-1500 sheep. The head of the herdsmen was called as “chupon”, his assistant was called as chuliq. The herdsmen usually moved from meadow to meadow. The living places of herdsmen was called “qora uy (black house)” or “ lochiq” (type of yurta). The sheep breeders of the region have cultivated «hisori», «qozaki», «isliki», «qorakuli», «qorquy», «chuvalang», «ghaljaki», «saltiparang», «kurghuza» sorts of sheep.

Hisori sheep are widely spread in Denov, Shurchi, Sariosiyo and Uzun districts of the region. Hisori sheep were cultivated for thei fat and meat. The sheep were preserved in sheep-folds in

• Даҳа – ипак қуртининг уйқуга кириш палласи, ёши. Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2006. Ж. І. – Б. 581–582.

[157] Дала ёзувлари. Наманган вилояти Чуст тумани Какликқўрғон қишлоғи. 2010 йил.

[158] Бу ҳақида қаранг: Аширов А. Ўзбек халқининг... – Б. 211.

[159] Лобачева Н. П. Формирование новой... – С. 124.

winter months. In Surkhon oasis the sheep are named differently according to their age. For example newly born lamb – barra, six monthed sheep–lamb, one or more year old sheep – tuqli, three year old sheep-shishak, four year old sheep- chori, five years old sheep-panji, six or seven years old sheep-manghi.

Goat-breeding is noted as one of seven treasures. The goats were cultivated for their wool and meat. Goat wool is used for maling threads and ropes; goat wool is used for producing shoes, mesh and sanoch. The herdsmen preserved their sticks as a sacred thing, even it was forbidden to jump over it. The stick of the herdsman was inherited from generation to generation. Some families, usually 10-12 families have hired a herdsman to look after their animals. Salaries to the herdsman were given in the forms of money, sheep or production and I was called «enchi» or «oshhalal». The herdsmen of the region worshipped Chuponota (Grandfather of herdsmen) as a patron of sheep-breeding. The population of the region, considered the sheep as an animal of paradise and made sacred. Therefore horns or heads of the sheep hung on the doors of houses. The horn of the sheep was believed as a protector from evil spirits and eliminating calamities, even there made ornaments depicting sheep horns in national embroideries. This ornament style was called “quchqorak”. There were gained good experience on sheep-breeding in Surkhandarya region and sheep-breeding became as a symbol of well-being, plenty and abundance..

The people of the valley specially used cattle-breeding in agriculture. The cattle mostly were fed by settled inhabitants. Cattle meat was scarcely used. Because the cattle meat considered of low colorific value, only the calf and bull meat was used in wedding parties and gatherings. Long horned animals according to their ages were called (named) differently. Namely, a new born cow is called a calf, a calf of over one year – turpi, two years old – heifer, a muscular cattle of four years old – a bull, a two years old femenon cattle – heifer. Long horned castles were close helpers of farmers in agriculture. Specially in ploughing, harrowing, separating the harvest wheat and barley from their stems, in pulling carts too were used the cattle. In many villages the settlers fatten the cattle to sell. This tradition in the valley was called “dangana”, (distributing the meat among themselves). This tradition was held on every Thursday. The settlers used the cattle skin to make handicraft shoe wares, fur-coats, bags from skin for water and so on. On some territories the cattle were fed in herds on pastures. The feeders of herds were called herdsmen. The herdsmen were paid for their feeding the cattle in the form of day food or in the form of kind, as flour, sometimes money as “oshihalol” (permitted meal). The cattle breeding had its own secrets and herdsmen know them well and obeyed to them. As the elder (old man) of cattle breeding was Zangiota (Oykhuja Ibn Toshkhuja). Before bringing the bullock to the field or making small corn they gave ceremonial rites devoted to Bobozangi.

The origin, stock and health of the cattle played an important role in developing the cattle-breeding. Therefore the inhabitants of the oasis paid a great attention from the old times till the present time.

List of Literature

1.Mirziyoev.Sh. Build a free and prosperous democratic state of “Uzbekistan” NMIU. 2016. 56p.
2.Rakhimov S. Uzbek Canquage Dialects of Surkhandarya.Toshkent 1985
3.Sagdullaev A. Uzbekistan is the first written source Toshkent.1996
4.Safarov ShUmarov I History of some toponymys Karshi.2005
5.Staviskiy B.Y.KushanskayaBakhtriya. Problems of history and culture. Moscow. 1997
6. Termiz. Tashkent. 2001
7.Tursunov S. Pages from the history of Sherobod. Denov, 1993.(Stories from Sherobod).

XIX–XX аср бошларида Бойсун беклигида савдо-сотиқ

А.Б.Холиқулов,
Ўзбекистон Миллий университети т.ф.н.доценти

XIX–XX аср бошларида Сурхон воҳасида ички ва ташқи савдонинг асосини ҳунармадчилик маҳсулотлари, қишлоқ хўжалиги ва чорва моллари ташкил этиб, аҳоли ўзидан ортган маҳсулотларни атрофдаги қўшни бозорларга ёки ташқарига – Бухоро амирлигининг турли ерларига олиб бориб сотишган. Шаҳарлар воҳанинг асосий савдо марказлари ҳисобланган.

XIX аср охири – XX асрнинг бошларида Рус ҳарбийлари мунтазам равишда воҳа бозорларини ўрганиб боришган. Уларнинг бозорларни ўрганишдан асосий мақсади фавқулодда ҳолатларда мазкур бозорлардан бир кунда қанча маҳсулот тўплаш мумкинлиги ва бир йиллик товар айланмасини ҳисоблаб чиқишдан иборат эди. Шарқий Бухоро бекликларининг Бухоро шаҳри билан олиб борилган савдо алоқалари, асосан, Бойсун орқали амалга оширилган. Маълумотларга кўра Қарши, Ғузор шаҳарларига Бойсун орқали Шарқий Бухородан йилига 7-8 мингдан ортиқ туяларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари олиб келинган[160].

Маълумки, воҳа шаҳарларидаги бозорлар ҳафтанинг турли кунларида фаолият кўрсатган. Улардаги озиқ-овқат маҳсулотларининг нархлари бир-биридан кескин фарқ қилмаганлиги сабабли амалдаги нархларни Бойсун шаҳри бозори мисолида кўриб чиқишга ҳаракат қилдик.

Бойсун шаҳридаги бозорлар ҳафтасига икки марта: душанба ва пайшанба кунлари фаолият кўрсатган. Янги ҳосил йиғилган вақтда вақтда кузги буғдойнинг 1 ботмонини (8 пуд[161]) 3 рубль 20 копейк (3 рубль 76 копейк[162])дан, лалми буғдойнинг 1 ботмонини эса, 4 рубль (4 рубль 70 копейк)дан 250 ботмонгача; арпанинг бир ботмонини 2 рубль 80 копейк (3 рубль 29 копейк)дан 250 ботмонгача; ҳар юз боғ бедани 3 рубль 50 копейк (4 рубль 50 копейк)дан ёки 1 пудини 29 копейк (34 копейк)дан 5 000 боғгача; сомоннинг бир пудини 20 копейк (23,5 копейк)дан 800 пудгача сотиб олиш мумкин бўлган[163].Бойсун шаҳри ва унинг атрофида 10 га яқин сув тегирмонлари бўлиб, уларда бир суткада 10 ботмонгача ун тайёрланган ва 1 ботмон буғдойдан 20 копейк (23,5 копейк) тегирмон ҳақи олинган.

Арча шохлари ва кичик буталардан ўтин сифатида фойдаланилган. Арча шохлари ва буталар бозорга шаҳардан 8 верст узоқликдаги масофадан фақат эшакларда олиб келиниб, ҳар бир эшак юк[164] 30 копейк (35 копейк)дан, бир кунда буюртма асосида эса 50 эшаккача ёки 200 пудгача сотилган[165].Шаҳарда бир кунда 120 пудгача ундан нон ёпилган. Ҳар бир ботмон ундан нон ёпиш учун 1 рубль 60 копейк (1 рубль 88 копейк)дан хизмат ҳақи олинган. 5 яшар сигир 16 дан 20 рубльгача (18 рубль 80 копейк – 23 рубль 50 копейк)гача, қўйлар 4 – 8 рубль (4 рубль 70 копейк – 9 рубль 40 копейк)гача баҳоланган, зарур ҳолларда бир ой давомида шаҳар атрофидаги қишлоқлардан 50 тагача сигир, 500 га яқин қўй сотиб олиш имкони бўлган. Отларнинг ҳар бирини 26 рубльдан 40 рубль (30 рубль 55 копейк – 47 рубль 37 копейк)гача бир ой давомида 20 га яқин харид қилиш мумкин эди. Бойсун бозорида туя

---

[160] Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. – Душанбе: Изд-во АН Тадж. ССР, 1963. – Ч. II. – С. 242.
[161] 1 пуд – 16,3 кг.
[162] Қавс ичидаги нархларда маҳсулотни қарзга олиш мумкин бўлган.
[163] Кап. Гинтилло. Интендантские сведения о Бухаре // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1886. Вып. XXI.... – С. 28.
[164] 1 эшак юк – 4 пуд.
[165] Кап. Гинтылло. Интендантские сведения о Бухаре ... – С. 28.

сотилмаган. Юклар асосан туяларда ва эшакларда ташилган. Туяларни бир кунга 80 копейк (94 копейк)дан 50 га яқин, эшакларни 40 копейк (47 копейк)дан хизмат ҳақи эвазига 100 тагача ёллаш мумкин бўлган[166].

Бойсунда қандолатчилик маҳсулотлари кўплаб тайёрланиб, аҳоли бу маҳсулотларини Кичик Ўрадарё, Кўҳитанг дарёларининг юқори қисмидаги кўчманчилар қишлоқларига ҳамда Ғузор ва Калиф бекликларига ҳам олиб бориб сотишган. Уларни буғдой, жун, ёғ, пахта ва бошқа маҳсулотларга алмашганлар. Қандолатчилик маҳсулотларидан ҳолва ва майиз Бухоро, Туркистон ўлкаси ва Россия ҳудудларига ҳам чиқарилган[167].

Ўрганилаётган давр шаҳарлари ичида Ғузор шаҳри ҳам ўзининг савдо маркази сифатидаги аҳамияти билан ажралиб турган. Бухоро ва Қаршини ҳамда Самарқанд ва Шаҳрисабзни Сурхон воҳаси билан боғловчи энг яқин ва қулай тоғ йўли бошланадиган жойда, юқоридаги савдо йўллари кесишадиган чорраҳада жойлашган бу шаҳар амирликнинг савдо алоқаларида катта ўрин тутган. Айниқса, атрофда жойлашган тоғ ва тоғ олди қишлоқлари учун Ғузорнинг савдо шаҳри ва маркази сифатидаги аҳамияти катта эди. Ғузорнинг савдо маркази сифатидаги аҳамияти, айниқса, унинг чорвачилик маҳсулотлари ва чорва моллари савдосида кўринади. Ҳар ҳафта бу ерда бўладиган катта мол бозорига Ҳисор, Кўлоб[168] ва ҳатто Афғонистондан ҳам чорва моллари – қўйлар олиб келиб сотилган[169]. Бу бозорда 4000 тагача қўйлар сотилган. Бу ерга Бухоро, Самарқанддан ҳам савдогарлар қўй сотиб олиш учун келишган[170].

Савдо карвонлари туялар ва эшакларда Ғузор орқали Тангиҳарам ва Дарбандгача, бу ердан иккига бўлинган ҳолда, бир қисми Бойсун шаҳри орқали шарқий бекликларга, бошқа бир қисми эса ўз ҳаракатини давом эттириб, Шеробод шаҳригача ва у ердан Амударё қирғоқларигача борганлар. Ғузор беклиги Бухоро амирлигининг шарқий бекликлари, Афғонистон ва Ҳиндистон билан савдо алоқаларида тўғридан-тўғри иштирок этмаган[171].

Қарши бозорида ҳам Сурхон воҳасидан келтирилган деҳқончилик маҳсулотлари, ҳунармандчилик буюмлари кўплаб сотилган. Манбаларда Ҳисордан олиб келинган олача, Эрон, Ҳиндистон ва Қобулдан келтирилган дорилар, Ҳидистондан олиб келинадиган чой[172], Шероботдан келтириладиган турли гиламлар[173], Ҳисорлик усталарнинг бутун хонликда машҳур бўлган пичоқ ва ханжарлари[174] Қарши бозорида сотилиши ҳақида маълумотлар мавжуд.

Бухоро амирлигининг барча бозорларида қайси озиқ-овқат ёки бошқа маҳсулотларга талаб катта бўлса, шу маҳсулотнинг нархи чекланмаган миқдорда ошиб кетган. Бу ҳол

---

[166] Кап. Гинтылло. Ўша жойда.

[167] Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976. – С. 85.

[168] Маев Н. Географический очерк Гиссарского края и Кулябского бекства // Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб., 1879. – Вып. V. ... – С.178.

[169] Ремез И.А Внешняя торговля Бухары до мировой войны. – Ташкент: ЦСУ Туркреспублики, 1922. – С. 14.

[170] Кап. Архипов. Военная рекогносцировка равнинной части Бухарского ханства, произведенная в 1883 г. // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – СПб.: Военная типография, 1884. – Вып. XX. – С.178.

[171] Полк. Федоровъ. Статистический очерк Гузарского и Куйтангского и Каллюкского амлякдарств Келифского бекства // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – СПб.: Военная типография, 1894. – Вып. LVII. – С. 171.

[172] Маев Н. Город Карши // Туркестанские ведомости. 1879. – №25.

[173] Полк. Галкин А. Военно-статистический очерк Средней и Южной частей Сурханской долины. 1889 г. // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – СПб.: Военная типография, 1894. – Вып. LVII. – С. 377.

[174] Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. (Из работ Кешской археолого-топографической экспедиции ТашГУ (1965-1966 гг.)). – Ташкент: Фан, 1973. – С. 92.

бозорларда нарх-навонинг тартибга солинмаганлигидан далолат бериб, маълум табақа вакилларининг бойиб кетишига ҳамда оддий халқ аҳволининг оғирлашувига олиб келган ва бу амирликнинг иқтисодий тараққиётига тўсиқ бўлиб турган омиллардан бири эди. Бозордаги нархларга турли омиллар ўз таъсирини ўтказган.

Бойсун “бойлар юрти”: тарихий ҳақиқат ва бугунги воқелик ёхуд Бойсуннинг старатегик имкониятлари

Ҳаким Маманович Расулов,
Термиз давлат университети доценти, сиёсий фанлар номзоди

Бойсун географик жиҳатдан шимоли-шарқий томондан жануби-ғарбга қараб йўналган адир, тоғ, баландтоғга мансуб рельеф ва қуйи тоғ текислигидаги маскандир. Агар кўҳна тарихга назар ташласак, миллоддан аввалги I аср ва милодий I асрлар оралиғида ҳозирги Бойсун шаҳри ўрнида Поикалон (Пойи калон) номли мустаҳкам қалъа шаҳар бўлганлиги, VI-XIII аср бошларида Бойсун ўрнида Чағониён шаҳарларидан бири Басанд мавжуд бўлган. Абу Исҳоқ Истахрийнинг “Китоб масолик ва алмамолик” (“Мамлакатлар йўллари тўғрисида китоб”) асарида ҳам ушбу маскан Басанд деб таърифланган. “Басанд кўп сонли ва жанговар аҳоли яшайдиган мустаҳкам жойдир”, деб қайд этилган[175].

Мўғуллар босқинидан вайрон бўлган шаҳар кейинроқ қайта тикланиб, кўчманчи туркий қавмлар унга “Бойсун” деб ном берадилар. “Бойсун” атамаси қадимий туркийча “бой” ва “син”дан олиниб, “улуғ тоғ” ёхуд “катта тоғ” маъносини англатган. Қадимий туркий қавмларда бошқа нарсаларга сиғинишлар қаторида тоққа сиғиниш ҳам мавжуд бўлиб, тоғлар муқаддас саналган. Маҳаллий ривоятларга кўра, бу ерда қадимдан туркий қавмларнинг бадавлат кишилари яшаган бўлиб, “Бойсун” атамаси “бойлар қишлоғи” маъносини англатган. Шарқшунос Н.А.Маевнинг “Бухоро хонлиги очерклари” асарида ёзишича: Бойсуннинг ҳақиқий номи *Бойшин* бўлиб “Бойлар, зодаганлар манзили” маъносини ифода этган[176]. «Бойсун энг қадимги шаҳарлардан бири бўлиб, қадимги шаҳар қолдиқлари, моддий маданият манбалари вайрон қилиб ташланган, қимматбаҳо тарихий ашёлар бунга мисол бўлади»[177].

Бойсунтоғдаги инсоният бешиги Тешиктош камари, олтмиш беш миллион йиллик динозаврларнинг излари, ўз даврида муҳим истеҳком, стратегик объект бўлган Узундара, Қўрғонзал, Туманқўрғон (Пойқўрғон) археологик ёдгорликлари бу юртнинг тарихан бой, гуллаб яшнашган макон бўлган.

Дарҳақиқат, Бойсун географик жойлашуви, бой табиий имкониятлари билан тарихнинг қайси даври ёки қандай давлатларнинг таркибида бўлган бўлмасин ўз даври учун стратегик аҳамиятга эга бўлган ҳудуд бўлган. Жумладан, Узундара қадимги Чағониённи ташқи душманлардан ҳимоя қилувчи истеҳком, Давлатнинг божхонаси вазифасини бажарган, Темир дарвоза (қопуқ) орқали эса ўрта асрларда Хуросонни Мовароуннаҳрнинг Самарқанду Бухоро каби йирик сиёсий, савдо ва ҳунармандчилик марказлари билан боғлаган.

Бойсун Бухоро амирлигининг муҳим стратегик ҳудуди у орқали Хисор вилоятидаги 9 та бекликка кириш дарвозаси бўлган. Шу боис ҳам Бойсун тарихий курашлар марказидаги геосиёсий макон ўзаро курашаётган қарама-қарши кучларнинг кураш майдони, стратегик аҳамиятга эга объекти бўлган. Бухоронинг сўнги ҳукмдори Амир Саййид Олимхон қаламига

[175] http://bactria-termez.blogspot.com/2013/06/blog-post_2935.html
[176] Маев Н.А Бухоро хонлиги очерклари Т.: “Фан”, 2012 162-бет.
[177] http://bactria-termez.blogspot.com/2013/06/blog-post_2935.html

мансуб “Бухоро халқининг ҳасрати тарихи” номли хотираларда ҳам Бойсуннинг амирликни сақлаб олишда мамлакат учун муҳим стратегик ҳудуд эканлиги эътироф этилган. Амир Бухорони бой бериб жанубга қараб йўл олгандан душман йўлини тўсиш ниятида мазкур Бойсунда истеҳком қуриш тараддудини кўради. “Бу иш учун аскар ва фуқароларни тўплаб Бойсун вилоятига қарашли Бандар деган жойдан Дарбанд деган жойгача душман олдини олиш учун истеҳком қилдик, ўша ердан уруш бошлашни ўйлаб қўйдик”[178].

Шунингдек, “ҳозир душман истеҳком йўлининг асосий қисми Бухоронинг шарқидаги қўрғон деб билиш - бу тўғри эмас, зероки, бизнинг рўпарамизда турган душман ер юзидаги буюк давлатлар қабул қилган халқаро қонунларни инкор қилади. Биз ҳамиша урушга боғланиб қолганмиз. Худо хоҳласа, қулай фурсат келиб, Бойсун вилоятини эгаллаб, ўз тасарруфимизга киритсак, чегара жойларимиздаги қалъаларимизни ўзимизга истеҳком қилган бўлардик”[179] деб таъкидланади. Бухоронинг сўнги ҳукмдори ва унинг тарофдорлари шу йўл билан ўз жойларига қайтмоқчи бўладилар. Ушбу фикрлар Бойсуннинг тарихда муҳим геосиёсий, геостратегик ўрни нечоғлик юқори бўлганлигини кўрсатади.

Бойсун бугун ҳам тарихда бўлгани каби мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий тараққиётида бой тарихи, ер ости бойликлари, улкан иқтисодий салоҳияти, стратегик имкониятлари билан ўзига хос ўрин тутади.

Ана шу имкониятларни таъбир жоиз бўлса, унинг бойликларини, стратегик имкониятини, келажак истиқболларини қуйидагича ажратиб кўрсатиш мумкин.

Табиий имкониятлари ва бойликлари: Ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсига бой. Бойсун географик жойлашуви, табиати, ер ости бойликларининг кўплиги билан мамлакат тараққиётининг истиқболларини белгилаб беришда муҳим аҳамият касб этади. Бойсун замини энергия манбаларига жуда бой. Давлат дастури ижроси доирасида “Ўзбекистон мустақиллигининг 25 йиллиги” газ кони негизида газни қайта ишлаш заводи, газ-кимё мажмуаси барпо этилиш жараёнининг бошланганлиги ҳудуднинг мамлакат ҳаётидаги ўрни нечоғлик катта эканлигини кўрсатади.

Бойсунтоғ ён бағирларида ўсадиган турли шифобахш гиёҳлардан фармацевтика саноатида фойдаланиш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йўлида фойдаланиш имкониятининг кенглигида намоён бўлади. “Бойсун-фарм” эркин иқтисодий зоналарини ташкил этилиши шифобахш ўсимликларга бой, экологияси соф Бойсунни фармацевтика саноати марказига айлантириш, турли ноёб доривор гиёҳлардан сифатли дори-дармон ишлаб чиқаришни йўлга қўйишда муҳим аҳамият касб этади. Доривор гиёҳлардан саноат плантацияси яратиш мўлжалланаётганлиги ҳудуднинг халқимиз келажак истиқболида қанчалик аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Маданий-маънавий бойликлари: Бойсуннинг энг катта маънавий бойлиги албатта икки тилда гаплашувчи бир тану-бир жон бўлиб кетган бағрикенг, меҳнаткаш, дилкаш халқидир. Бу юртни иқтидорга бой, ўткир заковат эгалари ўзларига маскан тутган. Бойсун тарихига бир назар ташласак, инсоният тарихининг энг қадимги манзилгоҳларидан бири ҳам шу маскан билан боғлиқдир. Адабиёт, фан, бахшичилик, фолъклоршунослик санъат соҳасида ўзига хос мактаб яратилган. Халқимизнинг бой маънавий дурдонаси “Алпомиш” достони ҳам ана шу халқ маънавий мулкининг маҳсули десак хато бўлмайди. Зеро, достонида акс эттирилган асосий воқеалар ҳам Бойсунда юз берган.

Бойсун элининг Мулладўст Нодир Бойсуний, Мулла Худойберди Бойсуний каби мумтоз шоирлари, Мулла Ражаб Бойсуний, Муллажон Эркаев сингари академик олимлари,

---

[178] Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. (форсийдан Абдусодиқ Ирисов таржимаси) “Фан”, 1991, 10-бет.

[179] Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. (форсийдан Абдусодиқ Ирисов таржимаси) “Фан”, 1991, 14-бет.

Ўзбекистон халқ ёзувчилари Шукур Холмирзаев, Эркин Аъзам, Ўзбекистон халқ шоири Усмон Азим, Халқ бахшиси Шоберди Болтаев каби юзлаб сўз ва санъат усталари, Давлат ва жамоат ҳаётида алоҳида хизматлари билан халқнинг қалбидан жой олган фидоий инсон бисёрдир.

Бугун ўзбек курашини дунёга танитган Тоштемир Муҳаммадиев, Абдулла Тангриев, Давлат Чориев каби полвонлар ҳам шу юрт фарзандларидир. Бойсунликлар санъатга ошуфта, қўли гул ҳунарманд, тадбиркор халқ. Шу боис ҳам Бойсуннинг ўчмас бой маданий мероси халқаро ЮНЕСКО ташкилоти томонидан нодир дурдона сифатида эълон қилинган.

Бойсуннинг сайёҳлик имкониятлари: Экотуризмни ривожлантириш имкониятини берувчи Хўжа Гур-гур ота мавзеси, бу ерда 500 метрлик тик қоя, чуқур канъонлар, динозаврларнинг тошга айланган излари, магнитли тоғ ва баландлиги 3700 метрга етувчи қояларнинг мавжудлиги, Ўзбекистоннинг тарихий-маданий сайёҳлик салоҳиятини оширишга хизмат қиладиган Узундара, Қўрғонзал, Туманқўрғон (Пойқўрғон) ёдгорликлари жуда кўп. Бироқ, уларнинг аксарияти турли сайёҳлик қўлланмалари ва хариталарда акс этмаган.

Бойсун анаъаналар ва қадриятлар бешиги: Бойсунликлар қадимдан деҳқончилик (лалмикор), чорвачилик, кулолчилик, темирчилик, заргарлик, каштачилик, дурадгорлик, косибчилик, қандолатчилик билан шуғулланганлар. Бугунда ҳам бу анаъаналар қадрият даржасига кўтарилиб, нафақат мамлакатимиз, балки вилоятимизнинг бошқа ҳудудларидан анаъанавий турмуш тарзи, маданияти билан фарқланади. Ҳозирги кунда ҳам Бойсуннинг анаъанавий турмуш тарзи бошқа ҳудудлардан фарқланади. Бу юртда темирчилик, зардўзлик, ипакчилик, каштачилик, кандакорлик, мискарлик, пичоқчилик, этикдўзлик каби ҳалқ амалий санъат азалий қадриятлар асосида ривож топаяпти.

Дарҳақиқат, Бойсун юртимизнинг ўтмиши бой, бугуни барқарор, келажаги истиқболли гўзал юртидир. Бу ҳудуд мамлакатимиз бугунги тараққиётида нафақат маънавий-маданий жиҳати билан шунингдек, ўз стратегик имкониятлари, тоғ-кон, фармацевтика саноати, коммуникация тизими билан муҳими аҳамият касб этади.

Peasantary farming Surkhan oasis people

Termiz state university researcher Botirova KHalima Eshmamatovna
Termiz city “Barkamolavlod” № -43

Traditional farming and irrigation system. Surkhan oasis is divided into three parts according to its natural-geographical conditions: irrigated lands, mountainous, pre-mountainous lands or desert-meadow lands. Mountainous and pre-mountaionous territories include Boysun, northern-western parts of Denau, mountainous territories of Sariassia and Uzun districts. Mostly in these places there planted lalmi (unirrigated) crops. Irrigated lands zones include upper and lower parts of Sherobod river basin and southern-eastern parts of Surkhandarya river. Early settled farming culture was formed already in Bronze Age. Sopollitepa place is considered as one of the earliest places of peasants on Ulanbuloqsoy basin, belonging to the II nd millennium B.C. Another place of farming in Surkhandarya region is Jarkutan monument, is situated on Bustonsoy oasis of Sherobod district, which was formed about 3500 years ago. Irrigation sytem in Surkhan oasis is very specific and main water resources are Surkhandarya, Sheroboddarya and Amudarya rivers. In the beginning of the XXth century Sheroboddarya supplied water to 24 aryks (irrigation ditches), Khodjaipok river to 10 aryks, Sangardak river to 13 aryks, Tupalang to 7 aryks, Obzarang to 5 aryks.

Bandikhan channel the earliest artificial irrigation construction in the region was built at the first millennium B.C. The farmers of the Boysun, Denov, Sariassia and Sherbod districts territories located in the outskirts of mountains, irrigate their crops with river water, spring water and kariz (underground irrigation system). Especially, villages like Sherjon, Vandob, Zarabog, Korabog, Poshkhurd, Chakob, Khatak, Kizilolma, Laylagon, which located in the eastern outskirts of Kuhitang mountain use the korizes, named Oktosh, Yokubboykoriz, Yormakoriz, Chorvokkoriz, Bulokkoriz and etc.

Farmers of Surkhan oasis from ancient times planted grains of wheat, barley, rice, millet, corn, white corn; leguminious plants: mash, beans, peas; oily plants; sesame, flax; vegetables: onion, carrot, pumpkin, turnip, melon, water-melon, cucumber; technical plants: cotton and kenaf. During the archeological excavations carried in Bronze Age period Sopollitepa, there were found big jugs with the remains of wheat in them, which proof the high development of farming in the region.

There were planted wheat sorts «tuyatish», «oqbugdoy», «qizilbugdoy» in the region. The region has old history on the cotton growing history. There were found remains of fabric belonging to the I century B.C., during the carried archeological investigations in the region. The population of the region have special experience on growing fine-fibre cotton. The sorts of melon: «kukcha», «amiri», «burikalla», «oq novvot», «zarkokil», «chapcha», «otkalla», «tirish» and «kundalangtur»; sorts of water-melon «kuziboy», «hayitqora», «chinni tarvuz», «bugajin», «qora tarvuz» ; sorts of pumpkin: « palov kadi», «sapchakadi», « doctor kadi», «saqich kadi», «jovkadi» are popular and widely planted by the people of the region. Surkhan oasis people called big fields and open lands as “dala” and they planted cotton, wheat, flax, sesame in these places. People who lived in the villages planted vegetables and fruits, lucerne fields was called as “hayot” (hayat). The farmers sually divided the fields into three parts. There were palnted wheat, barley, millet, sesame, flax, mash in larger territories. These plants demand little water and ere irrigated 2-3 times in a season. The crops of these plants were collected usually in May and Junes months. The free fields called “angara”. “Angara” fields were ploughed once, and there planted the second crop in their places. Such kind of plant sorts include corn, late melon plants. Some farms plughed and left the fields free to give a rest to the land, and to increase their productivity. Such kind of lands were called “shudgor”. The crops planted in autumn was called “white crop”, the ones planted in spring was called “green crop”. «White crops» included wheat and barley, «green crops» included the plants of melon and vegetables. During the changes of life style new sorts of plants were included in the farming of the region. Such kind of crops included tomato, potato, cabbage, redish, egg-plant and others. Autumn crops were collected in May-June months, spring crops in October-November months. Farmers of the oasis had strong regulations in farming from ancient times, and obeyed the dates and calendar in planting and harvesting. Winter and summer seasons were divded into months according 90 days calendar. Besides it, there were used 40 day calendar, which divied into winter and summer chilla (fourty), each consisted fourty days. The farmers of the oasis have divided the year into months on the basis of seasons.

Spring: Hamal, Savr, Javzo. Summer: Saraton, Asad, Sunbula; Autumn: Mezon, Aqrab, Qavs; Winter: Jaddi, Dalv, Hut. According to these seaons the lands were ploughed, the seed were sown and harvested. The farmers of the region worshipped Bobodehqon (Grandfather of Farmers) as a patron of farming. Besides it, Hodjai Hizr was also considered as a patron of rich harvest. Hazrati Sulaymon ota (father), was respected as a patron of water and irrigators. The farmers who wanted rich harvest held ceremonies of «Hayr khudoi», «darvishona», «shoh moylar», sacrifice ceremonies to the spirit of saint people and ancestors. The farming, which is considered as a main branch of economy, was considered as a main source of well-being of the population of the region.

Confecionery and sappiness in Surkhan oasis. In the territory of Surhan Oasis where are busy with farming different fruits as grape, apple, jiyda (narrow, leaved aleaster), apricot, pomegranate, sweet cherries, nut, almond, pistachio, mulberry, quince, plum, peach and field products as water-melon, melon, carrot,and sugar-beet are grown in unirrigared and irrigated styles.In the emirate of Bukhara the apricots and melons of Oasis distinguished with there sweet.

The pomegranates of Dashnabad spread among the the emirate. And also field products are grown in the mountainous aria in unirrigatied way and in the downarias in irrigated way, and the syrup was maid from melon, water-melon, and carrot;dry fruits like dried apple, dried melon, dried apricotare prepeared under householding condition. In many villages of Altinsay region of Oasis syrup and raisenare made from grape.

In the Oasis the confectoinery is specifically developed.Since ancient time in the center of Denou, Sherabad, Baisun bekid's posts making confectionery products as local white candy, holvah (paste of nuts, sugarand oil),nishalda (a type of custard) developed. Each confectionary products has it's specific making stile. Especially, local white candy has kinds as apple and ancient ones and they were eaten widely at daily life of population of Oasis. Local white candy was cooked in a shape of half moon after melting from kalla qand(kalla- head, qand- candy).For making holvah candies(kalla kand) , the syrup of grape and mulberry are used. The stone of apricot, nut almond, sesame are used for making holvah.Sesame holvah is considered as one of the sweets of wedding ceremony, in the Oasis when groom's side send wedding necessariesfor bride they always send also holvah.

With passing years the types of meals and the styles of culinary got rich. As a result the meals of other nations came into the culinary of the region. In it`s turn it caused the tablecloth of Surkhandarya region people was more good-looking and plentiful.

List of Literature

1.Mirziyoev.Sh. Build a free and prosperous democratic state of "Uzbekistan" NMIU. 2016. 56p.
2.Ahmedov B. Mahmud ibn Vali.Toshkent.1966.
3.Begmatov E. Place names a spiritualitumirror.Toshkent. 1998.
4.Beruniy Abu Rayhon. Monuments from ancient people.Selected works-Toshkent 1-voluwe.1968.
5.The Devoni Dictionary is Turkish-Index-dictionary.
G.Abdurahmonov. And S.Mutalibov.Toshkent.1967.
6.Dusimov Z.H.EgamovPlaee names short deseriptionglossary. Toshkent.1977
7.Kichkilov H.Boqiev A. Uzbek leggings and theereqleipment. Termiz.2005"Jajhun" ermiz.2005.№1
8.Letvinov B. Surkhan Valley "Sbeernicrazvedchika" SPB.1898
9.Logofet D.N. Bukhara Khcenate under Russian protectorate SPB.1911.
10.Materials of regionalizatiou q Uzbekiston issue II book IX Surkhandaryookrug?Samarkand.1926
11.Murzaev E.M.Essays on Toponymy.Moscov.1974
12.Nafasov T.Explanatory glossary dichionary of toponyms of Uzbekistan.Toshkent 1988.

Халқ достончилик санъатида акс этган миллий қадрият

Темирова Ч.Ҳ.,
Тарих фанлари номзоди, доцент Қарши муҳандислик –иқтисодиёт институти

Аннотация: Мазкур мақолада мустақиллик йилларида Ўзбекистонда бахшичиликни кенг тарғиб қилиш, фольклор анъаналари ва қадриятларини сақлаш, ўрганиш, тарғиб этиш, ривожлантириш масалалари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: бахши, қадрият, анъана, халқ оғзаки ижоди, фольклор, достон.

Маълумки, ҳар қайси халқ тарихи ва маданияти энг аввало унинг оғзаки ижодида мужассамдир. Бу миллатнинг ўзлигини англашга, унинг ўзига хос миллий қадриятлари ва анъаналарини сақлашга ва ривожлантиришда бебаҳо манба сифатида хизмат қилади.

Ўзбекистонда халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдоналаридан бўлган бахшичилик санъатини ривожлантириш ва уни кенг тарғиб қилиш, ёш авлод қалбида ушбу санъат турига ҳурмат ва эътибор туйғуларини кучайтиришга алоҳида аҳамият қаратилди. Айниқса ёшларимизни қадимий халқ қўшиқлари, анъаналари, удумларини унутмасликлари мақсадида кўплаб кўрик-танловлар ўтказилиб, ёшларнинг бўш вақтини унумли ўтказиш мақсадида бахшичилик тўгараклари ташкил этилди. Сурхондарё вилоятида 4 та халқ бахшиси бўлиб, улар, Бойсун туманидан Шоберди Болтаев, Қизириқ туманидан Абдуназар Поёнов, Денов туманидан Бобораим Маматмуродов ва энг кекса бахши Музработ туманидан Қора Умиров бўлиб 2008 йили “Халқ бахшиси” унвонини олди. Вилоятда кўплаб ёш бахшилар ҳам ижод қилиб келиб улар кўплаб муваффақиятларга эришди. Жумладан, 2006 йил Музработлик ёш бахши Илҳом Норов “Ниҳол” мукофоти совриндори бўлди.

Қизириқ туманидан Ўзбекистон халқ бахшиси Абдуназар Поёнов бахшичилик фаолиятини 1984 йиллардан бошлаб, дастлаб Хушбоқ бахши Мардонқулов, сўнгра Чоршанби бахши Рахматуллаев ва Қодир бахши Раҳимовдан бахшичилик сирларини ўрганди. 1987 йилда Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган Республика бахши-шоирлар кўрик-танловида Ўзбекистон ФА адабиёт институтининг совринини қўлга киритди. 1992 йил Абдуназар бахши Поёнов, Қаҳҳор бахши Қодир ўғли, Хушвақт бахши Мардонқуловдан ёзиб олинган достонлардан парчалар АҚШ да инглиз тилида чоп этилди.[180] Абдуназар бахши Поёнов 2003 йилда “Ўзбекистон Республикаси Халқ бахшиси ”унвонини олди. 1999, 2001 ва 2003 йилларда Марказий Осиё Республикалари “Бахши-шоирлар ва оқинларнинг 1-3 халқаро кўрик-танлови”да фахрли иккинчи ўринни, 2001 йилда эса фахрли биринчи ўринни эгаллашга сазовор бўлди. Бахши репертуарларида 40 дан зиёд достонлар, 200 га яқин термалар ўрин олди. Ёзувчи Нормурод Норқобилов Абдуназар бахши ҳақида “Жўшқин дарё” номли бадиа ёзди. 2005 йилда “Фан” нашриётида чоп этди.

Абдуназар Поёновнинг терма ва достонларидан парчалар ленталарга ёзилиб кино сифатида ЮНЕСКО ташкилотига олинган. Профессор, санъатшунослик фанлари доктори Рустамбек Абдуллаевнинг ЮНЕСКО ташкилоти томонидан чоп этилган “Бойсун традиционал мусиқа маданияти” номли китобида Абдуназар бахши ижоди ҳақида маълумотлар киритилган. Абдуназар бахши 2006 йилда “Ўзбекистон Республикасининг 15 йиллиги” нишони билан тақдирланди.

Қизириқ туманида истиқомат қилувчи Хушбоғ бахши Мардонақулов 1942 йилда Шеробод тумани “Коммунизм” қишлоғида туғилиб, ёшлигидан терма, достонларни отаси Мардонақул бахши, бобоси Шерна бахшилардан ўрганиб келган. 1972 йиллардан бери

[180] Сурхондарё вилояти маданият ва спорт ишлари бош бошқармаси жорий архиви.

бахши-шоирлар кўрик-танловларида қатнашиб фахрли ўринларга эришди. 1975 йилда Самарқандда ўтказилган Республика кўригида 3-ўрин соҳиби бўлди. 1990 йилда "Алпомиш" достонини тузди ва Тожикистон санъат декодасида даста билан қатнашди ва фахрий ёрлиқ билан мукофотланди. Шундан сўнг "Алпомиш" киносценарийси учун Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасинингфахрий ёрлиғи билан мукофотланди. 1998 йилда "Алпомиш" ва "Балогардон" достонлари чоп этилди. Хушбоқ бахши Мардонақулов Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида бир қанча шогирдлар тайёрлади. 40 дан зиёд достонлар ва 100 га яқин термаларни ёд билган. Шу билан бирга туман, вилоят ва республикада ўтказиладиган тадбирларда фаол иштирок этиб келди.

Қизириқ туманидан Панжи бахши Тожиев 1972 йилда Шеробод тумани "Қишлоқ азон" қишлоғида туғилган. 1989 йилда вилоятда ўтказилган "Ёш бахшилар" кўрик-танловида 2 ўрин соҳиби бўлган. 1999 йилда "Алпомиш достонининг 1000 йиллиги"га бағишлаб ўтказилган халқаро бахши-шоирлар ва оқинларнинг кўрик-танловида фахрли ўринни эгаллади.[1]

"Бахши-шоирлар ўз халқининг бийрон тилидир. Улар юртимизда доимо "Бахшили эл-яхшили эл" деб таърифланади. Қодир шоир ва Шоберди бахши каби достончиларнинг номларини эътироф билан тилга оламиз" деб таъкидлаган эди Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов.[181] А. Эргашев ва И. Хушмуродоваларнинг "Истиқлол ва фольклор" рисоласида бахшилар ҳақида шундай дейилади: Барча турдаги достонларни ижро этувчилар умумий маънода бахшилар деб юритилади. Устоз фольклоршунос Ҳ. Зарифов бахши сўзи муғулча сўз бўлиб устоз, маърифатчи маъноларини билдиришини таъкидлайди. Бахшилар халқ ҳаётида катта ўрин эгаллаган бўлиб,достонларда меҳнаткаш омманинг идеал орзу-умидларини куйлашган. ..... Бахши сўзи оғзаки бадиий ижоднинг юксак бир тури достонларни ижро этувчи ва асрлардан-асрларга олиб ўтувчи, эпик анъаналар замирида ўзлари ҳам янги асарлар яратувчи кишиларнинг умумий номи ҳисоблансада, у турли ҳудудларда ўзига хос атама, ном билан юритилган. .....Сурхондарёда юзбош, Қашқадарёда бахши, Тожикистонда созанда, Фарғона водийсида санновчи, Самарқанд воҳасида шоир деб аташган.[182]

Бахшилар ўз ижро услуби билан бир-биридан фарқ қилади. Шунга мувофиқ уларнинг турли достончилик мактаблари мавжуд бўлган. Ўзбекистон жанубида асосан Шеробод, Чироқчи, Бешқўтон, Кофрун (Бойсун), Қамай каби достончилик мактаблари вакиллари ижод қилган. Улар орасида айниқса Шеробод ва Чироқчи достончилик мактаби вакиллари мустақиллик йилларида самарали ижод қилганлар.

Хуллас, мустақиллик йилларида анъанавий халқ ижодига бўлган қизиқиш ортиб борди. Бунда маданий-маърифий муассасалар алоҳида ўрин эгаллайди. Халқ ижодини тарғиб этиш маданий-маърифий муассасаларда ҳар-хил миқиёсда ва ҳар-хил усулда амалга оширилди. Қишлоқ жойларда халқ ижодининг анъанавий кўринишларидан фойдаланиш ва тарғиб этиш шаҳарга нисбатан осонроқ кечади. Бу ижтимоий муҳитга, аҳоли қизиқишига, маданий меросга муносабатга боғлиқдир.

[1] Эргашев О., Хушмуродова И. "Истиқлол ва фольклор". Т., 2006, 26 бет.
[181] Маърифат // 1999, 10 ноябр
[182] Эргашев О., Хушмуродова И. "Истиқлол ва фольклор". Т., 2006, 56- бет (84-бет)

Роль философии и суфизма в формировании мировоззрения Абу Хамида Газали .

БухГУ, кафедра «Национальной идеи, основ духовности и правового образования». Преподаватель Д.К.Сайфиллаева

Средневековый мусульманский мыслитель Абу Хамид Газали жил во время развития науки и упадка исламских ценностей в глазах верующих, из-за многочисленности религиозных группировок. Его не зря называют еще и «Мухйид-дином» - оживителем религии, так как он сумел приспособить ислам к требованиям своего времени, при этом, не введя новшеств в религию. Газали признает учение о несотворенности и вечности Корана, более того он уверяет, что Коран, Таурат (Пятикнижие), Инджиль (Евангелие) и Забур (Псалмы Давида) – одна и та же книга божья, сообщенная через откровение посланникам божьим, существующая извечно в субстанции Бога.[1,230] Газали боролся с исмаилитами и мутазилитами, но в отношении других религий он был веротерпим, что говорит о черте присущей суфию. В частности, Макдональд Д.Б. отмечает, что за 700 лет до Юма, Газали острием своей диалектики разрушает связь причинности и провозглашает, что можно познать не реальность причины и следствия, но только то, что одно явление следует за другим. [1,231] Философия оказала огромное влияние на формирование мировоззрения Газали, он на радость факихов и мутакаллимов сделал ее служанкой богословия, но в душе оставался истинным философом даже после знакомства с суфизмом.

Суфизм до Газали был уже значительным течением, охватывавшим определенную систему взглядов. Шамалов А.А. в частности отмечает, что, в сущности, суфизм не был единым течением ни на раннем этапе своего развития, ни в дальнейшем. [2,92] После многолетних поисков истины в философии, ашаризме Газали нашел основание своей концепции в суфизме. Исследователь трудов мыслителя Шамалов А.А. приводит следующее высказывание Газали о суфизме: «Теория суфиев оказалась для меня более легкой, чем их практика. Я начал с изучения этой теории по таким их книгам, как «Пища сердца» Абу Талиба аль- Макки…….и другие произведения их духовных вождей, пока не ознакомился с сущностью их научных устремлений и не освоил из метода их того, что можно было освоить путем обучения и бесед».[1,230] Можно говорить о том, что на деле Газали не смог стать суфием - практиком, но благодаря нему суфизм стал идеологией масс. Деятельность мыслителя в области суфизма приметна еще и тем, что ему удалось внедрить суфизм в систему ислама и сделать его приемлемым для догматов ортодоксального ислама. До Газали многие пытались сделать суфизм массовым и законным в государстве (например, суфий-богослов аль-Кушейри), но у мыслителя для этого было выгодное профессиональное поприще, а именно высокое положение ранга «Довод ислама», которым он и воспользовался, когда дал фетву одобрения суфизму.

Мыслитель жил во время развития науки и упадка исламских ценностей в глазах верующих, из-за многочисленности религиозных группировок. Его не зря называют еще и «Мухйид-дином» - оживителем религии, так как он сумел приспособить ислам к требованиям своего времени, при этом, не введя новшеств в религию. Газали признает учение о несотворенности и вечности Корана, более того он уверяет, что Коран, Таурат (Пятикнижие), Инджиль (Евангелие) и Забур (Псалмы Давида) – одна и та же книга божья, сообщенная через откровение посланникам божьим, существующая извечно в субстанции Бога. [1,231] Газали боролся с исмаилитами и мутазилитами, но в отношении других религий он был веротерпим, что говорит о черте присущей суфию. В частности, Макдональд Д.Б. отмечает, что за 700 лет до Юма, Газали острием своей диалектики разрушает связь причинности и

провозглашает, что можно познать не реальность причины и следствия, но только то, что одно явление следует за другим. [1,231] Философия оказала огромное влияние на формирование мировоззрения Газали, он на радость факихов и мутакаллимов сделал ее служанкой богословия, но в душе оставался истинным философом даже после знакомства с суфизмом.

Суфизм до Газали был уже значительным течением, охватывавшим определенную систему взглядов. Шамалов А.А. в частности отмечает, что, в сущности, суфизм не был единым течением ни на раннем этапе своего развития, ни в дальнейшем. [2,92] После многолетних поисков истины в философии, ашаризме Газали нашел основание своей концепции в суфизме. Исследователь трудов мыслителя Шамалов А.А. приводит следующее высказывание Газали о суфизме: «Теория суфиев оказалась для меня более легкой, чем их практика. Я начал с изучения этой теории по таким их книгам, как «Пища сердца» Абу Талиба аль- Макки…….и другие произведения их духовных вождей, пока не ознакомился с сущностью их научных устремлений и не освоил из метода их того, что можно было освоить путем обучения и бесед».[2,93] Можно говорить о том, что на деле Газали не смог стать суфием - практиком, но благодаря нему суфизм стал идеологией масс. Деятельность мыслителя в области суфизма приметна еще и тем, что ему удалось внедрить суфизм в систему ислама и сделать его приемлемым для догматов ортодоксального ислама. До Газали многие пытались сделать суфизм массовым и законным в государстве (например, суфий-богослов аль-Кушейри), но у мыслителя для этого было выгодное профессиональное поприще, а именно высокое положение ранга «Довод ислама», которым он и воспользовался, когда дал фетву одобрения суфизмутеолога.

Мусульманское общество 11-12 вв. определяло поведение каждого члена социума. Нравственные нормы общества регулировались господствовавшей тогда исламской религией, и они служили основой взаимоотношений в обществе. Газали в целях утверждения позиций ислама высказывал, что «религия основа нравственности и источник, откуда черпаются ценности, добродетели и высокие образцы поведения». [3,165] Эти рассуждения Газали были ответом на запрос времени, когда в обществе стал процветать культ наслаждений материальными благами, богатые стремились к роскоши, покупали рабынь – чужестранок, которые привносили в общество чуждые исламу обычаи, нормы поведения. «Ведь теперешнее время – время упадка веры среди людей, и нынешний период – период лжи». [4,204] Под их воздействием нравственность приходила в упадок, распространялись пороки и различного рода извращения. Нравственность мусульманского общества находилась в упадке. Газали возлагал большую ответственность на общество: «Коль уж оно терпит упущения в отношении своего члена, и допустило, чтобы он прибег к воровству, то бремя ответственности в этом случае ляжет на такое халатное и нерадивое общество, а не на его заблудшего члена». [5,314] Высокая нравственность и бдительность, вот те качества, которые должны соблюдать люди по отношению друг к другу. Мыслитель приводит в подтверждение слова пророка о том, что «человеку стремящемуся помочь своим собратьям мусульманам будут зачтены благие деяния борцов за веру и борцов священной войны».[6,97]

Газали был сторонником сплоченности взаимоотношений членов мусульманского общества. Каждый член такого общества должен был поступать не во вред остальным членам общества, чувствовать поддержку, и бояться гнева и наказания, окружающих его людей. Он в своих сочинениях стремился сплотить мусульманское общество, разделенное различными религиозными течениями, после смерти пророка. «О люди! Мы создали вас мужчиной и женщиной и сделали вас народами и племенами, чтобы вы знали друг друга. Ведь самый благородный из вас пред Аллахом – самый благочестивый. Поистине, Аллах – знающий,

сведущий!». [6,97] Это Сура Корана, приводимая в одном из трудов Газали, говорит о том, что люди при плохих и хороших условиях, при радости и горе не должны забывать об их начальной взаимосвязи, ведь только совместными действиями и делами общество может продвигаться вперед и прогрессировать. В.В. Наумкин, комментируя, отмечает, что: «учение Газали содержит идею прогресса. Она выражена в концепции совершенства, предполагающей прогрессивное развитие человека по пути нравственно-интеллектуального и надразумного совершенства» .[7,71] Но в, то, же время, проанализировав высказывания мыслителя можно сделать вывод и согласиться с В.В. Наумкиным в положении того, что «….Газали в своей этике акцентирует внимание на сознательном поведении человека» [7,71] из которого напрашивается мысль о допущении мыслителем некоторой свободы человека в его действиях. Значит, хотя Газали был ревностным поборником религиозного начала в человеке, тем не менее, он дает не религиозное объяснение индивидуальным мотивам человеческого поведения, которое основывается отчасти и на сознании. Это позволяет иногда по-разному растолковывать личность Газали, где он, то религиозный авторитет, то философ, использующий дедуктивный метод при объяснении поступков человека, это взгляд он перенял у ашаритов. В этом и отличие теолога Газали от его современников. Абу хамид Газали попытался сочетать религию и философию в создании своеобразной социальной системы совершенствования человека и регулирования человеческих отношений, в которой философия подчиняется религии. Это было нелегкой задачей, когда мусульманское общество распиралось между религиозными ответвлениями ислама. Абу Хамид Газали сумел решить эту задачу, путем примирения суннитского* традиционализма и суфизма*: «Система Газали была направлена на примирение ценностей двух противоположных мусульманских систем, за которыми стояли противоборствующие социальные силы». [7,137] Он смог решить эту задачу и направить в нужное русло религиозную сферу жизни общества на благо этому самому обществу, которое нуждалось в пояснении религиозных нововведений. К тому же государство в лице везиря Низам уль-мулька не знало, какую позицию занять при разнообразии мнений по поводу мазхабов среди большинства населения и талант Газали убеждать в правоте своей позиции послужил причиной для назначения его в свое время ректором Низамии. В. В. Наумкин в своей книге отмечает, что в частности египетский социолог Хасан ас-Саати считает Газали предшественником основателя позитивизма* Огюста Конта*: «Подобно тому как Конт стремился перестроить социальную жизнь, улучшить социальную и политическую обстановку и спасти французское общество и всю Европу от того хаоса, который поразил ее после французской революции, Газали в своих произведениях стремится исправить социальную жизнь путем исправления людей и наставления их на истинный путь».[7,79] Абу Хамид Газали обладал высоким постом имама в то время, которым он воспользовался при примирении суннизма и суфизма, хотя идейно они противоречили друг другу. В результате все больше усиливавшейся феодальной эксплуатации бедные слои населения стали примыкать к различным религиозным сектам, которые взывали к недовольству господствующим классом, что подрывало основы Халифата. Для сплочения мусульманского общества Газали в своих трудах затрагивал следующие моменты:

1) возврат к изначальному исламу и умме (общине) созданной пророком Мухаммедом.

---

* Суннизм – одно из направлений ислама. Его приверженцы признают первых четырех халифов, хадисы и принадлежат одному из мазхабов.

* Суфизм – Мусульманский мистицизм. Они проповедовали аскетизм, отказ от мирских желаний и пренебрежение посюсторонней жизнью.

* Позитивизм –целиком устремлен на развитие естественных наук и учения об обществе.

* Огюст Конт – французский философ и социолог, родоначальник позитивизма.

2) соблюдение высокой нравственности и целомудрия.
3) не поддаваться на призывы различных религиозных сект, подрывающих авторитет Сунны и Корана.
4) объединение усилий при совершении общественного дела (в том числе и при чтении молитв).
5) сплочение общества под властью единого правителя и государства.

А также:

1) конечной целью его главного труда жизни было сплочение верующих и богословов, элиты и обедненных слоев мусульманской общины.
2) объединить мусульман под одним знаменем и под властью одного правительства.
3) уменьшить влияние различных религиозных сект на умы верующих, подрывавших религиозную сплоченность мусульман.
4) духовное возрождение мусульманского общества.

В одном из своих трудов он признается, что не писал сочинений по определенным наукам, пока не постигал ее сути (например, философия). Газали досконально изучил все существовавшие на то время доктрины, и мог вести диспуты на все темы. Широта и разносторонность взглядов мыслителя, его вера в совершенствование человеческой природы, его борьба с различными сектами, подрывавшими основы Халифата, а также усилия на поприще примирения суннизма и суфизма делают Газали одним из передовых мыслителей Востока конца XI – начала XII вв., представляющим огромный интерес для современных исследователей.

Литература:

1.И.П. Петрушевский Ислам в Иране в VII – XV веках (курс лекций). Издательство Ленинградского Университета 1966 С. 230
2. Шамалов А.А. Проблема счастья в этических концепциях Абу Хамида Газали и Насриддина Туси. // Известия АН Республики Таджикистан. 1993 №3 С. 92
3. Абу Хамид аль – Газали. Наставление правителям и другие сочинения. Пер. с арабск., персидск. Москва: «Ансар», 2005, С.165
4. Абу Хамид аль-Газали. Весы деяний и другие сочинения: Пер. с арабского А. Миняновой, С. Сагадеева. Москва: «Ансар», 2007. С.204
5. Абу Хомид Газзолий. Мукошафат – ул кулуб. Пер.: Миразиз Аъзам. – Т.: «Адолат», 2002 й.Б.314
6. Аль – Газали М. Нравственность мусульманина. Пер.с арабского А.И. Рустамова. 2003. www. islamua. net. С.97
7. Наумкин В.В. Абу Хамид Газали. Воскрешение наук о вере (Ихйа улум ад - дин). Перевод с араб., исследование и комментарий. Москва: «Наука», 1980. С

Баркамол авлодни тарбиялашда Имом ат-Термизий ҳадисларининг аҳамияти

Ахрор Шарипович Эшмуҳаматов,
Жиззах давлат педагогика институти ўқитувчиси
Махмуд Гадоев, талаба

Жаҳонда шундай бир буюк ҳодиса борки, у токи одамзотнинг онгли ҳаёти мавжуд экан, ҳеч қачон завол билмайди. Шунинг учун ҳам уни ўта ноёб-феноменал ҳодиса деб атаймиз. Бу-соғлом фикрлайдиган, эзгу орзу-умидлар билан яшайдиган инсон ва жамият томонидан ҳамма замонларда қадрланиб келинган маънавиятдир.

Маълумки, Ўзбекистон-илм-фан, маданият, давлатчилик қадимдан тараққий этган юрт. Муҳтарам Биринчи Президентимиз И.А.Каримов истиқлолимизнинг илк йиллариданоқ ўз нутқи ва асарларида бизнинг заминимиздан жаҳон илми хазинасига, инсоният тамаддуни ривожига, ислом дини қувватига улкан ҳисса қўшган буюк мутафаккирлар етишганлигини - “илдизимиз ниҳоятда бақуватлигини”, буни келажак авлодга англатиб бориш зарурлигини кўп бор таъкидлаб келган. (Буюк аждодларимиз. -Б. 37.)

Тарихимиз ва шу тарихни яратган аждодларимиз ҳақида гап кетганда, шак-шубҳасиз IX-XII ва XIV-XV асрларда ҳар жиҳатдан юксакликка кўтарилиб, икки марта маърифий уйғониш даврига асос солган аждодларимиз ва уларнинг жаҳон илму фани ва маданияти хазинасига қўшган беқиёс ҳиссаси ҳамда Ватан ва халқ учун қилган хизматларини эслаш, уларни хотирлаш бугунги кунда муҳим аҳамият касб этади. Дарҳақиқат, IX-XII асрларда Ўрта Осиёдан етишиб чиққан алломаларимиз ислом илми ва маданияти ривожига ҳам улкан ҳисса қўшдилар. Улардан бири-Имом Исо Термизий эди. Бу улуғ зот ислом илмига оид кўплаб асарлар ёзган. Унинг асарлари марказида диннинг инсон учун тарбиявий аҳамияти, унинг маънавий юксалиши, ахлоқий поклиги, яхши-ёмонни бир-биридан ажрата олиш каби хислатларни улуғлаш туради. (И.А.Каримов. -Б. 13.) Имом Исо Термизий ўз асарларида инсон тарбиясининг турли йўналишларига эътибор қаратар экан, жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий асосларига ҳам диққатини қаратди ва кўплаб фалсафий, ҳуқуқий саволларга жавоб топа олди.Имом Исо Термизий тарбия йўналишида миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда ҳадисларни баён этишда қуйидаги жиҳатларга эътиборини қаратади:

- уларни қўллашга илмий жиҳатдан ёндашиш;
- тарбиялашнинг воситаси сифатида фойдаланишнинг йўллари ва шакллари излаш;
- болаларни инсонпарварлик, ватанпарварлик, ахлоқий-эстетик ва жисмоний руҳда тарбиялаш асосий масала эканлигини доим ёдда тутиш каби жиҳатлардир.

Имом Исо Термизий ахлоқий муаммоларни ҳал қилиш бўйича кенг ёйилган анъанавий, этник тушунчаларни ривожлантирди. Унинг фикрича, инсон ўз ҳатти-ҳаракатлари ва фаолияти бўйича эркин бўлиб, унинг ижобий ҳамда салбий томонлари ўша одамнинг ўзига, атрофдагиларга боғлиқдир.

Инсоннинг ахлоқий қиёфаси ижтимоий муҳит билан, унинг тақдири ва бошқа хусусиятлари ўз эътиқоди билан боғлиқдир. (Н.Комилов. № 17-18 -Б 299.) Имом Исо Термизийнинг бу фикрлари чет давлатлари, хусусан Европа давлатларидаги баъзи таълимот асосчиларининг фикрларидан анча илгарироқ айтилганлиги ўлкамизда илм-фан тараққиётидан дарак беради. Теварак-атрофдагиларнинг таъсири остида бир қанча кишилар яхши фазилатларга эга бўлсалар, бир қанчалари ёмон одатларга ўрганадилар.

Мутафаккир етук инсон шакллантириш ғоясини, таълим-тарбия масаласини инсоннинг ёшлик давридан бошлаб қўлга олиш зарурлигини, бу учун тарбияни болаларнинг ёш хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда олиб боришни, уларга ёш даврларига мос келадиган тарбиявий таъсир кўрсатиш зарур эканлигини кўп бор мушоҳада қилган. Бунинг учун, ҳар бир ота-она ўз фарзандига яхши фазилатларни эгаллаш кераклигини насиҳат қилиши, жони, тани пок бўлиб яшашини, ички дунёсини ёруғлик нури билан тўлдиришини, ўзини тута билишини, гуноҳлардан йироқ юришини, қолаверса барча ёмон ишлар Аллоҳга аён эканлигини ёддан чиқармаслик керакдир, деб ҳисоблайди Имом Исо Термизий.

Имом Исо Термизий ўзининг ҳадисларида кишиларнинг ижодий имкониятларини ишга солиш, уларнинг меҳнат фаолиятларини, юксак фикрлар билан фаолият юритишларини Аллоҳ томонидан инъом этилган яхшилик ва ёмонлик тушунчалари билан боғлайди.

Олим таълимотича, яхши ва ёмон қотиб қолган, ўзгармас тоифалар эмас, балки кишиларнинг ўз тушунчалари-уларнинг хоҳиш, интилишлари билан боғлиқдир, деган

хулосалар қилади. Имом Исо Термизий фикрича, инсоннинг саҳоватли ва ақл-идрокли бўлишида билим эгаллаш муҳим аҳамиятга эга. Унинг таъкидлашича, мақсадга илм орқали эришилади, шу билан биргаликда, одамларга яхшилик қилиш, улар билан мулоқотда бўлиш каби хусусиятлар инсоннинг Аллоҳга бўлган ишончини мустаҳкамлашга хизмат қилади. (Термизий, Абу Исо. –Б. 208.)

Ўз ҳадисларида болаларни тарбиялаш масаласида ота-оналарга ибратли маслаҳатлар беради. Фарзандларни виждонан меҳнат қилдиришга, уларга маълум бир касб сирларини ўргатишга чақиради. Болаларда инсонпарварлик ҳиссини тарбиялашга оид маслаҳатлар, насиҳатлар беради. Одамларга яхшилик қилиш, уларга ғамхўрлик кўрсатиш, мутафаккир назарида, инсон ҳаётининг асосий мазмунини ташкил қилади.

Имом Исо Термизий тарбия ва таълим масалаларига бағишланган махсус йирик асар ёзмаган бўлсада, унинг бу масалалар тўғрисида теран ва бебаҳо фикрлари ҳадисларида, асарларида акс этган. Ҳадислардан, албатта, турли хил тарбиявий услубларни кучайтиришда фойдаланиш тарбиявий жараённинг самарасини ошириши шубҳасиздир.

Буюк мутафаккир Имом Исо Термизийнинг тарбиявий қарашлари ўзи яшаб ижод қилган ижтимоий-иқтисодий давр таъсирида шаклланди. У маънавий меросларимиздан бири ҳисобланмиш-ҳадисларнинг туб моҳиятини тушуниб етишга, уларнинг педагогик имкониятини намоён қилишга ҳаракат қилди. Ҳадисларни тўплаш ва тарғиб ишларини ривожлантириш инсонларнинг ислом динига, маданиятимизга, тарбиямизга бўлган муносабатини ижобий жиҳатдан шакллантиришда маълум аҳамият касб этишини исботлай олди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Буюк аждодларимиз.Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2010. -Б. 37.
2. И.А.Каримовнинг “Тарихий хотира ва инсон омили-буюк келажагимизнинг гаровидир” рисоласини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. Т., Ўқитувчи, 2012. -Б. 13.
3. Комилов Н. Маънавий камолот илми// “Ислом нури” газетаси. 2005 йил, № 17-18 –Б, 299.
4. Термизий, Абу Исо. Саҳиҳи Термизий: Танланган ҳадислар/ Араб тилидан тарж. ва сўзбоши А.Абдуллоники: Масъул муҳаррир А.М.Мусабек. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1993. – Б. 208.

Ислом илоҳиёти ва маърифати буюк қадрият сифатида

Абдурасул Ҳакимович Аманлаев,
Жиззах давлат педагогика институти ф.ф.н.доцент
Ахрор Шарипович Эшмуҳаматов ўқитувчи

Ислом дини инсон камолотининг маънавий-руҳий заминига катта аҳамият беради. Бу нарса жамият ҳаётида, ижтимоий ва оилавий муносабатларда, фарзанд тарбиясида ўз ифодасини топган. «Барчамизга яхши маълумки, – деб ёзади Биринчи Президентимиз И.А.Каримов, – дин азалдан инсон маънавиятининг таркибий қисми сифатида одамзоднинг юксак идеаллари, хақ ва ҳақиқат, инсоф ва адолат тўғрисидаги орзу - армонларини ўзида мужассам этган, уларни барқарор қоидалар шаклида мустаҳкамлаб келаётган ғоя ва қарашларнинг яхлит бир тизимидир».(Каримов И.А. – Б. 36)

Халқимиз орасида шундай кишилар кўпки, уларнинг юриш-туриши, муомала маданияти, гап-сўзи атрофдагиларга донолик ва олижаноблик нуридай таъсир қилади. Улар билан мулоқот – жоннинг роҳати, ибрат тимсолидир. Аммо, афсуски, ўзларининг хулқу

атвори билан қилиқ-қилмиши билан бошқаларнинг ғашига тегадиган, нафрат уйғотадиган одамлар ҳам бор.

Қуръони Каримда яхшилик ва покизаликнинг нақадар буюк неъмат эканлиги, бировга озор бермаслик, тил билан дилни доимо бир тутиш, ночорларга закот бериш ва кўнглини кўтариш чин инсоний фазилат эканлиги хусусида жуда кўп эслатмалар мавжуд. Ана шундай кишиларгина бировга ибрат бўлади. Оқибатда одамлар орасида ахлоқий покдомонлик, илмга, ҳунарга, инсонийликка интилиш туйғулари юксалиб боради.

Бу жиҳатдан ислом дини – буюк қадрият, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган беназир хазинадир. Шунинг учун ҳам Европа олимлари Қуръонни дунё маданиятининг энг нодир асари деб таърифлаганлар. (Хўжаева А., Қобилжонова Г., Қўзибоева М., Охунова М. – Б. 62.)

Ислом динида ҳар бир кишининг иззати, ҳурмати, демак ибратли бўлиши унинг илмига, ақлу фаросатига боғлиқ эканлиги таъкидланади. Зеро, Қуръони Каримда кишиларни илмли ва билимли бўлишга даъват этувчи жуда кўп ғоялар мавжуд. Пайғамбаримиз Муҳаммад (САВ) га нозил бўлган муқаддас Қуръони Каримнинг энг биринчи ояти «ўқи» деган сўз билан бошланади. Аллоҳ таолонинг бу амри фақатгина «ўқиш» деган тушунчани бермайди. Кўпгина муфассирлар бу сўзни *билим йиғ* маъносида талқин қиладилар.

Қуръон сураларида бежиз «Биз ерни-Коинотни ибрат учун, ўрганиш учун яратдик» дейилмаган. Чунки Ер у Коинотдаги ажиб уйғунлик, яратилган мукаммалликдан инсонлар ибрат олмоқлари лозим. Ибрат олишнинг асосида эса бу сиру синоатнинг моҳиятини тушуниш, англашга саъй-ҳаракат туради. Янада аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, ибрат йўли – диний илм, маърифат ва қадриятсиз ўз поёнига етмайди.

Бу хусусда Муҳаммад пайғамбар ўз ҳадисларида шундай фикр билдиради: “Ҳар бир мусулмонга талаба илм қилиш фарздир... Бир соат илм ўрганиш кечаси билан намоз ўқиб чиққандан афзалдир. Бир кун илм ўрганиш уч ой рўза тутгандан яхшироқдир”. (Муҳаммад пайғамбар қиссаси. – Б. 93.)

Ҳадиси шарифларда илм ва олимлик хусиятлари ҳақида ибратли мисол ва ўгитлар жуда кўп: “Охиратда набийлар, олимлар ва шаҳидлар шафоат қилиш ҳуқуқига эга бўладилар”, “Олимларга эргашингиз. Зеро, улар дунёнинг машъаллари ва охиратнинг чироқларидир...” “Олим бўл (илм берувчи бўл) ёки илм ўрганувчи бўл ёки тингловчи бўл, ёки илмга ва илм аҳлига муҳаббатли бўл. Бешинчиси бўлма, ҳалок бўласан”.(Муҳаммад пайғамбар қиссаси. – Б. 61.) Илм инсонни ана шундай юксак маънавият шохсупасига кўтарадики, натижада илм ва илмли шахслар ибрат манбаига, тимсолига айланадилар.

Шу ўринда Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг «Ал-жомиъ ас-саҳиҳ» (ишончли ҳадислар) тўпламига киритилган ҳадисларнинг мазмунини жиддий ўйлаб кўрадиган бўлсак, улар энг олий қадриятларни касб этишга чақирилган даъват эканлигига амин бўламиз. Ана шу қадриятлар замирида инсон ахлоқий фазилатлари такомилига хизмат қилувчи ибрат манбаи мужассамдир.

Бинобарин, ҳадислар тижорат аҳлини халол бўлишга чақиради, чунки Пайғамбаримиз ҳалол савдо қилувчилар Қиёмат куни энг мўътамин одамлар сирасига киришини уқтиради. Ҳадислар ишчиларни ўз юмушларини олий даражада бажаришга чақиради, зеро, «Аллоҳ бошлаган ишини яхши қилганларни яхши кўради». Ҳадислар ҳунармандларни, айниқса, улар олдиндан муайян маблағни олиб қўйган бўлса, ўз ишларини сидқидилдан бажаришига даъват этади, чунки «Аллоҳ Қиёмат куни олдиндан маблағ олиб қўйган одамдан ўз ишини бажардими ёки йўқми, албатта сўрайди».

Ҳадислар ота-она, ака-укалар ва ака-сингилларни оиладаги ўз бурчларини жамиятдаги каби мукаммал адо этишга чақиради, чунки «жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз зиммасидаги мажбуриятлар учун масъулдир». Ҳадислар одамларни ростгўй бўлишга чақиради, илоҳиёт ҳақиқати шундан иборатки, «доимо ростгўй бўлган одамгина Аллоҳ таоло томонидан

мўъминлар қаторига киритилади». Ҳадислар одамларни меҳрибонликка чақиради: «Ер юзидагиларга меҳр-шафқат кўрсатинг, самовий ва арозий оламлар Парвардигори ҳам сизларга шафқат қилади». (Саттиев И.М. – Б. 52.)

Ватанимиз ҳамиша ақлу ҳикмат, илму маърифат соҳибларининг юрти бўлиб келган. Ушбу муқаддас заминдан «униб чиққан» алломалар заковатининг маҳсули нафақат мусулмон тамаддуни, балки умумбашарий цивилизациянинг кўрки бўлиб, улар амалга оширган буюк кашфиётлар жаҳон аҳлининг юксак эҳтиромига сазовор бўлиб келмоқда. Муҳими шундаки, ушбу ютуқлар ислом қариятлари ва маърифатини нафақат юртимиз учун, балки умумбашарият учун қадриятлар мактаби даражасига кўтарди.

Зеро, ўтмишда ҳам, бугунги кунда ҳам хорижий дунё, айниқса, мусулмон олами Мовароуннаҳр маданияти ва фанидан баҳраманд бўлган ҳамда таъсирланиб келган. Бу ҳол айниқса «ўрта асрлар» деган сифат билан тарихга кирган давр учун хос бўлган. Айни шу даврда бизнинг юртимиздан Имом ал-Бухорий, Имом Исо Термизий, Имом ад-Даримий каби пешво муҳаддислар, Имом ал-Мотуридий, Абулмуъин ан-Насафий каби мутакаллим-илоҳиётчилар, Бурҳонуддин ал-Марғилоний каби фақиҳлар етишиб чиқдиларки, улар яратган ўлмас асарлар мусулмон дунёси ҳаётини ташкил этишнинг дастуриламалига айланди.

Ислом илоҳиёти ва маърифатида кўпроқ шахснинг ахлоқий дунёқараши ҳамда дину диёнат, адолат, халқпарварлик, инсонпарварлик ғоялари алоҳида кўзга ташланади. Хусусан, тасаввуф таълимотининг кўзга кўринган намояндаси, Нақшбандия тариқатининг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд меросидан бунга кўплаб асослар келтириш мумкин.

Бу тариқатнинг икки томони бор: Биринчиси – ахлоқий жиҳати: у заминдан, халқдан, меҳнатдан узилиб қолмасликка, маърифатга эришишга ва жаҳолатга, зулмга қарши курашишга, бирон-бир касбнинг бошини тутишга, ўзгаларга ахлоқий намуна бўлиб яшашга чақиради. Иккинчиси – илоҳий жиҳати: у ахлоқий қисматга даъват этади. Бу тариқатнинг яна «Хилватда – шуҳрат, шуҳратда офат» деган ақидаси ҳам диққатга сазовор. Ислом дини манбаларини тадқиқ ва таҳлил қилиш шундан даолат берадики, Қуръони Карим, ҳадиси шариф, буюк муҳаддисларнинг бизга қолдирган манбалари, маърифат аҳлининг ўгитлари шахс ахлоқий фазилатларини камол топтиришда бебаҳо маънавий қадриятдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 36
2. Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 61-93.
3. Саттиев И.М. Имом Ал-Бухорийнинг «Ал-Жомиъ Ас-Саҳиҳ»и-мусулмонлар ҳаётининг йўлчи юлдузи. Замонамиз уламолари. – Тошкент, 2001. – Б. 52-53.
4. Хўжаева А., Қобилжонова Г., Қўзибоева М., Охунова М. Ислом ва инсон камолоти. Истиқлол йиллари: Миллий-диний қадриятларнинг халққа қайтиши (Андижон). – Тошкент, 2001. – Б. 62-63.

Туркистон жадидчиларининг оилавий тарбия масалалардаги илмий назарий қарашлари

Эрйигитова Лабор Абдуқодировна
И.Каримов номидаги ТДТУ Термиз филиали „Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар” кафедраси ўқитувчиси

Халқимиз ўзининг кўп минг йиллик тарихий тараққиёти давомида турли даврларни бошдан кечирди. Давлатчилигимизнинг энг қадимги даврлариданоқ оила масаласига алоҳида эътибор билан қаралган. Сабаби оила бу умр давомийлиги, инсон тақдири, келажак ҳаётидаги

ютуқлари ёки муваффақиятсизлиги, бахти ёки бахтсизлиги, касб танлаш, ҳаттоки руҳияти ҳам инсоннинг оилавий муҳити билан боғлиқ. Жамият маънавий қиёфасининг оилаларнинг қандайлигига боғлиқлиги ҳам азалий ҳақиқат. Чунки оила жамиятнинг ижтимоий маънавий бўғини, кичик бир бир вакили бўлиб, айнан оила шароитида халқимизнинг бугунги куни ва келажаги бунёд этилади.

Айни оилавий тарбияда тартиб интизомга эътибор бўлса, унинг аъзолари шу ҳислатларида уни қўллайдилар. Бу уларнинг хизмат вазифаларини юксак даражада бажаришларига сабаб бўлади. Оила бу одобу аҳлоқ, хушмуомлалик, меҳнатсеварлик асосида қурилган бўлиши, инсонлар ўртасидаги муносабат ва мулоқотларда ўта муҳим ва шахснинг феъл-атвори, юриш-туришида алоҳида аҳамият касб этади. Агар оилада ота она ўз фарзандини Ватанига муҳаббат ва садоқат руҳида тарбияласа бу ҳис туйғу унга бутун умри давомида ҳамроҳ бўлади.

Мустақиллигимизга эришганлигимиз туфайли халқимиз ўз маънавияти, Миллий қадриятлари демакки оилавий қадриятларини ҳам тиклаш ва ёш авлодга ўргатиш имкониятига эга бўлди. Ана шу қадриятларда оилада таълим ва тарбия масалаларига алоҳида урғу берилган. Бу бежиз эмас албатта. Муҳтарам президентимизнинг 2018 йил декабрдаги „Олий Мажлисга Мурожаатномаси” да таъкидланганидек, „..ривожланган мамлакатларда таълимнинг тўлиқ циклига инвестиция киритишга, яъни, бола 3 ёшдан 22 ёшгача бўлган даврда унинг тарбиясига сармоя сарфлашга катта эътибор берилади Чунки ана шу сармоя жамиятга 15-17 баробар миқдорда фойда келтиради. Бизда эса бу кўрсаткич эса атиги 4 баробарни ташкил этади. Бинобарин, инсон капиталига эътиборни кучайтиришимиз, бунинг учун барча имкониятларни сафарбар этишимиз шарт ” Бундан кўриниб турибдики, мактабгача таълимдан бошлаб, энг аввало оилада тарбияда бош мақсад комил инсон тарбияси бўлмоғи керак. Ўзбекистон Республикасида бугунги кунда 8 миллионга яқин оилалар мавжуд. Ўртача бир оила аъзолари 4 ёки 5 кишидан иборат. Оила тарбиясида ота ва она, бобо ва момолар, ака-укалар томонидан болаларни тўғри миллий аҳлоқ одоб қоидалари асосида тарбиялаш тушунилади.

Бундай ўта маъсулиятли вазифа ота ва она зиммасига тушади. Оиланинг энг муҳим ижтимоий вазифалари : инсонни яратиш, болани тарбиялаш, одамларни жисмоний ва маънавий жиҳатдан камол топтириш, уларни маънавий бирликда хўжалик юритишни таъминлаш, ўзаро ёрдам кўрсатиш, жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётининг таъминлаш демография жараёнларини яхшилаш вазифаларини бажаради. Оила мустаҳкамлиги - бу жамият мустаҳкамлиги, оила бахти жамият бахтиёрлигидир.

Оиладаги тарбия, оиланинг вазифалари, оила аъзоларининг бурчлари, оила қуриш заруриятлари, фарзандлар тарбияси ва шунга ўхшаш оила билан боғлиқ мавзулар азал-азалдан кўпчиликни қизиқтириб келган. Айниқса, XIX аср охири XX аср бошларига келиб Ўрта Осиёнинг Россия империяси томонидан босиб олингач маънавий ҳаётга, миллий қадриятларга таҳдидлар кучайди. Хусусан оилавий муносабатларда ҳам баъзи ноқис ҳолатлар кўрина бошлади. Масалан миллат тараққиёти, юртнинг эртаси учун қайғурган, ўз халқини дунёнинг тараққий этган халқлари қаторида кўришни орзу қилган жадидчилик харакати намоёндалари тарбия ва таълимни бир бутун жараён деб қараш билан бирга тарбияда оилада оилавий муҳитнинг, ота-онанинг маъсулияти ҳақидаги ўз фикрларини баён қилганлар. “Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот , ё саодат, ё мамот, ё фалокат “ деб таъкидлаган А.Авлонийнинг фикрлари ўзига хос шиорга айланди. Жадидларнинг фикри бўйича оила асосини тўғри қурмасдан туриб ва ёш авлодни тўлақонли тўғри йўлда тарбияламасдан туриб, жамиятни ислоҳ қилиш, унинг ривожини тараққиёт сари йўналтириш мумкин эмас. Бу ахир оқибатда миллат тақдири, унинг оилалар ҳолатига ундаги тарбияга боғлиқ жиҳатлари борлигини кўрсатади. Бундай ғоялар миллатпарвар жадидчи Абдурауф Фитратнинг ,, Оила “

асарида ўз ифодасини топган. **„Ҳар бир миллат иззати, албатта шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса шу миллат оилаларининг интизомига таянади.Қайрда оила муносабатлари кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва муаззам бўлади.“`** деб ёзади у. Фитрат ,,Оила “асарида чуқур ва кенг билимга асосланганлиги боис, ўткир мутахассис сифатида фикр юритади.У инсонларга аҳлоқ одобдан сабоқ беришга, оиладаги тартиб, маънавий муҳит, аҳлоқий тарбиядан сабоқ беришга , оила тутими қонун қоидаларини одамларга ўргатишга ҳаққи бор, зероки, бу масалада билим даражаси бўйича у билан ҳеч замондоши тенглаша олмас эди. Истисно тариқасида М.Беҳбудийнинг ,, Ҳифзи сифати оила “ (Оила соғлиғининг ҳимояси) мақоласини тилга олмаслик мумкин эмас, аммо Фитратнинг чоп этилган китобида анашу мақолада муаммо қисман ёритилган эди.Исломшунослик фани дунёвий илмлардан ьохабар бўлган Фитрат асарда ҳуқуқшунослик, социолог, педагог ва табиб сиқатида намоён бўлади. Фитрат тадқиқ қилган масалалар доираси жуда кенг бўлиб, нима учун оила қуриш керак? Жавоб беришдан тортиб, то ота она ва болалар ҳуқуқлари, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар муаммоларини ўз ичига олган. А.Фитратнинг фикрича, фарзандни тўлақонли камол топтириб ўстириш учун унга жисмоний ақлий ва анъанавий тарбиядан иборат кўп таркибли тарбия бериш муҳимдир.Фитрат боланинг руҳияти ота она ва боланинг руҳиятининг нисбати ва ўзаро боғланиш масаласига катта аҳамият бериб, бизнинг бугунги тушунчамиздаги истеъдодли руҳшунос-педагог сифатида ҳам кўринади.

“Болаларни ўзига ишонган, кучли топқир, чаққон ва ақлли қилиб тарбиялаш учун ўз қадр қиммати, шаънини ҳурмат қилиш руҳини тарбия қилмоқликни, шунинг билан бирга ён атрофдаги одамлар билан ҳисоблашишни ўргатмоқ керак... Болаларни шундай тарбия этиш лозимки, бахтга бўлган интилишлари ҳеч қачон хазон бўлмасин.. Ота ва она болага мамнунлик билан ҳурсандчилик қилишни ман этмасликлари, балки аҳлоққа зид бўлмаган ишлар билан мамнун ва ҳурсанд бўлишини қўллаб қувватлаши керак “ деб ёзади Фитрат. Айниқса Фитрат меҳнатсеварлик ва билим олиш тарбиясига алоҳида эътибор билан ёндошади ва ота оналари , ,,... бу ишда болаларга чидам ғайрат ва журъат этилишини, эртага бахтга эришганидан кейин бу бахт кечаги заҳмат натижасида юзага келганлигини тушунтиришлари лозим, шунда болалар бахт сиридан хабардор бўладилар “ деб ишонтиради. Ҳақиқатдан ҳам оиладаги тарбияга кўп нарса боғлиқ, бу аввало фарзанднинг келажакда қандай шахс бўлиб вояга етишлари, уларга аввало оналари, нима бера олганликларига боғлиқ бўлади. Фитратнинг бундай нуқтаи назарида ҳозирги кунимиз учун ҳам жуда муҳимдир. Фитрат кўп масалаларга ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ёндашган. Ўз қарашлари ва ёндашувларини ,, Қуръон “ суралари билан асослашга интилган. Фикрича, **„„.оила саодати ва бахт учун қабул қилинган қонун энг мақбул исломий қонунлар бўлади ”** ` Фитрат диний ва дунёвий илмларга таянибоилавий масалаларга изоҳ берган, яна у ўз асарида таълим ва тарбия масаласи оилавий муносабатлардаги энг муҳим фактор эканлигини асоалаб беради.Бундай тарбия фақат шу оила учунгина эмас, балки, мамлакат саодати ва барқарорлиги учун ҳам зарур эканлигини таъкидлайди. Европадаги тараққиёт билан Туркистоннинг иқтисодий аҳволини таққослаш асносида Фитрат ғарб давлатлари тараққий этгангани билан **„ …уларниниг кўнгилларига хавф соладиган нарса анашу иффатсизлик ва нопокликдир. Агарда шу иффатсизлик ва чиркинлик уларда шу тариқа давом этса, бир куни йўқ ва нест нобуд бўлишларига шубҳа йўқдир “`**деб ёзади. Бундай ҳолатда оила тинчлик ва интизом доирасидан чиқиб кетади.оила аъзолари ўртасида ҳам носозлик пайдо бўлиб, оила тинчлиги ва интизом доирасидан чиқиб кетишига ишора қилинмоқда.Фитрат гарчи ўтган аср бошларида оила тарбияси, ота онанинг, эр хотин ва фарзандларнинг оила ва жамият олдидаги вазифалари ва бурчлари ҳақида ёзгани бежиз эмас, сабабиЎрта Осиёдаги мустамлакачилик даври тартиблари оиладаги тарбия масалаларида ҳам

жиддий муаммоларни келтириб чиқарди. М.Беҳбудий томонидан ,, Падаркуш “асарини ёзилиши ҳам бежиз эмас. 1917 йилги давлат тўнтаришидан сўнг ҳокимиятни олган шўъролар даврига келиб эса оила қадриятлари ундаги тарбия масалаларига ҳам бутунлай бошқа нуқтаи назардан яъни синфийлик ва партиявийлик илмий методологиясидан ёндашилдики, бу миллийликни қоралаш ва байналминалчиликни, оила тарбиясида коллективизмни тарғиб қилиш асосида эди. Шу сабаб ҳам миллат равнақи йўлида қайғурган бир гуруҳ жадид маърифатпарварлари қаторида А.Фитрат ҳам қатағон қурбони бўлди. Унинг асарлари, бой илмий мероси йўқ қилинди.

Мустақиллик сабаб оила масаласи ва оила муаммоларига давлат сиёсати даражасида эътибор берилаётган бугунги кунда маърифатпарвар жадидчиларимизнинг фикрларини оила қуриш остонасида турган фарзандларимизга ўргатишимиз зарурдир.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда оилавий ажримлар олдини олиш борасида амалга оширилаётган ишлар, бу масалага илмий ёндашувлар орқали ечим топишга қаратилган саъй ҳаракатлар таҳсинга сазовар. Айниқса ажримлар олдини олиш борасидаги изланишлар муҳим аҳамиятга эга. Нега оилавий ажримлар кўпаймоқда? Ким бунга айбдор? Оила устуни отами ? оила тарбиясидаги муҳим шахс отами? ёки учунчи шахсми ? Оиланинг ажрим ҳолатига келиб қолишида нима асосий омил бўлмоқда? Маҳаллий бошқарув органлари ва жамоат ташкилотларининг бу муҳим ижтимоий муаммонинг олдини олишда вазифалари нималардан иборат? Оила қуриш арафасидагилар биринчи галда нималарни ўрганишлари лозим? Ҳуқуқларними, бурчларними ёки аксинча маъсулиятми? Оилавий ажримларнинг салбий томонларининг жамиятдаги ижтимоий муносабатларга қай даражада хавфли таъсири бор? Шу ва шу каби бошқа жавоб топишда мавжуд муаммолар ечимини топишда Фитратнинг ,, Оила “ асари асосли ва беминнат маслаҳатгўй бўла олади. Айниқса бугунги ёш оилаларда никоҳнинг муқаддаслиги, оила аъзоларининг шаъни ва қадр қиммати, маънавий ҳаётимизнинг ажралмас қисмига айланиб улгурган ислом асосларида оилавий муносабатлар қай тарзда таълил этилганлигини ҳам, ,,маҳр“, ,,талоқ “, ,, муросаи-мадора “ нима, оилада эрнинг ва хотиннинг вазифалари нималар, энг муҳими фарзанд тарбиясида ота ва онанинг, оиладаги катта ёшдаги нуроний бобо ва момоларнинг вазифалари борасида ҳам Фитрат илгари сурган фикрлар бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотган эмас. Фитрат ўз илмий қарашлари ва ҳаётий таҳлиллари орқали муҳим ғояни илгари сурдики, бунда бир замонлар жаҳон тамаддуми бешиги бўлган Туркистон нега қарамлик ва ғариблик, мутелик ҳолатига тушиб қолди? Фитрат фикрича**, „...нега 40 миллион инглиз 400 миллион ҳиндий ва африкалик устидан, 40 миллион япон 400 миллиондан зиёд чин ҳукумати халқи устидан ҳукмронлик қилади? ”** `Буларнинг сабаби унинг фикрича, тарбия камолотлари натижасидандир. Шунинг учун оила тарбиясида фақат соғлиқ ва кучга эмас, балки, жисмонан, ақлан ва аҳлоқан юксалишига эътибор қаратиш лозимлигига тўхталиб ўтади. Фитрат оилавий тарбияда ақл ва ҳикаат мезони, жисмоний, фикрий ва аҳлоқий аҳвол етарли бўлишлигини таъкидлайди. Ота ва она ўз фарзандига тарбия бериш борасида ўз мартаба ва даражасида аввал илмга таяниши ва иқтидорини, бор ғайратини ишга солмоғи лозимлигини уқтириб ўтади.

Оилавий тарбиямиз яхши бўлганида ,,.. бизлар бундай ожизлик нобудлик мақомига тушмас эдик “ деб таъкидлайди Фитрат, ,, чорамиз нимада?“ деган саволга Фитрат ёзади**: „.. модомики, дунё кураш майдони экан, миллатимиз бошқа миллатлар билан ҳаётнинг ҳимояси ва саодатига эришиш учун курашар экан, бу майдонда ғалабага эришган ва зафар топган миллатларга аҳамият беришимиз лозим. Қандай қурол билан улар ғолиб бўлиб, саодатга эришган бўлсалар, биз ҳам ҳаракат қилиб ва интилиб ўз фарзандларимизни шундай қуроллар билан қуроллантириб, майдонга тушушимиз керак. Бундан бошқа чора йўқдир ва бўлмайди ҳам.“** `Фитратнинг фикрича, фарзандни

жисман, ақлан ва аҳлоқан камолга етиштириб, ҳаёт майдонига кучли, ақлли ва яхши аҳлоқ билан чиқариш мумкин. Шуни эътиборга олиб Фитрат фарзанд тарбиясини уч қисмдан иборат деб билади: бадан тарбияси, ақлий тарбия, аҳлоқий тарбия. Унинг фикрича тарбиянинг бу жиҳатлари бир бири билан боғлиқ тушунчалардир.Фитратнинг таъкидича яна кимки ўз авлодининг тарбияси устида ўйлаётган бўлса, фарзандларини жисми, ақли ва аҳлоқини яна бир даражада тарбиялайди, интизом ва тарбияга амал қилади.

Тарбиянинг ҳар бир қисми ота ва онадан катта маъсулият ва саъй ҳаракат талаб қилади. Шундай экан, бугунги ота ва оналар оила қуриш остонасидаги балоғот ёшга етганлар, кекса нуронийлар барчамиз оиладаги тарбиява таълим масалаларига катта эътибор ва маъсулият билан ва энг муҳими, ниҳоятда нозиклик билан муносабатда бўлишимиз даркор экан. Зероки, оила жамиятнинг камолотидаги илк маскан ёки акси бўлиши бўлиши мумкинлигини ҳаёт ҳақиқати кўрсатиб турибди.

Traditional agrotechniques and labour tools

Termiz state university researcher of science KHidirov KXolmamat DJurayevich
Termiz city "Barkamolavlod" № -43

The development of the farming is depended on the agricultural activities and labour tools in the farming. The ploughing and sowing tools of the region farming was developed during thousands of years. The main labour tools used in farming are spade, hoe, reaping-hook, omoch (plough), suqa (wooden plough), mola (harrow). Spade – was the main tool in digging out the land, and made with pedal. The length of the spade was 25-27 sm, in width 20-23 sm, length of the handle 1,3-1,5 metres. Omoch – is a tool used in ploughing. The edges of omoch made from metal and called as pozza. Pozza was made by smiths. Omoch (plough) connected to the ox with the help of yoke and nave. Yoke and nave parts of omoch was made from wood. Ploughing with help of omoch was called as «qush haydash».

There used harrows in molding the stones of ploughed land, leveling the land and covering the seeds with soil. There were 2 types of harrows, big and small, the big harrows were 3-3.5 meters long, 40-60 sm.in width and usually made of apricot and mulberry trees.

Harrow was set to oxen. When there were not possibility of making harrow, there were used hub of yoke instead of harrow. Small harrow was about 2-2,5 meters, and it was set to a pair of oxen or horse. The widely used tool in farming was a hoe, and they differentiated according to their form and size. Hoes with 30-32 sm width and 25-27 sm length were widely used in making aryks and leveling the lands.

Hoes with smaller size were used in loosening the soil and earthing. Hoes were made in smiths shops, the handle of the hoe usualle made from willow tree. The farmers used reaping-hook in reaping barley, wheat, lucerne, sesame, millet plants. There were two types of hooks, reaping-hook and scythe.The farmers of the region paid great attention to save the water, so ways of sowing and irrigating were chosen according to the type of the plant.

Melon plants were irrigated in aryks, vegetables in rows, lucerne and rice in pal(small flat square fields). Ploughing the land was considered an important agrotechnical activity, made in autumn. Dealing with agriculture demanded a lot from farmers, there needed rich experience before beginning planting. The farmers of the region irrigate crops according to conditions of each one, and do agricultural activites.

In order to enrich the fertility of the land, there were regularly given local fertilizers to the land. There was mainly used manure (dung) as fertilizers. Planting works began with the coming of Hamal. Harvesting period in autumn period began with Mezon in. The agricultural activites like

rotation or alternation of crops, leaving the land unplanted played an important role in increasing productivity and developing the farming. In the result of social-economic development great changes took place in the activities of farmers of the region. Particularly using new technics and agrotechnical activities in farming caused the productivity of the harvest. The process of wide-scaled reforms done in our Republic in the years of Independence have effected in agriculture. The lands found their true owners. The farmers, being informed with well-developed traditions of our people, are contributing to the development of national economy of our Republic.

Smithery considers as a branch of handicraft. Development of this branch firstly depends on local raw material. Iron ore dug from the miners of Kuhitangtog and Boysuntog. There are 25 nr of ore melting furnace in Boysun becdom and 50 people work in it. Handicraft of boiler-marker connects with the profession of metal pouring. Sometimes they also called possa (person who pours a part of plough).Boiler-markers produced things like cauldron, plough, teapot, jug for washing, candlestick, qorachiroq, arava gildiragiga taqchuyon, juvoz boshmogi. In some places taking into consideration their products, which poured from cast iron, they called cast iron pourer. Cast iron pourers melt cast iron down on the hearths (qo'ra) which made from clay and it poured on forms, which made from sand. There is an enterprise of cast iron pouring in Boysun and they used coal as fuel. In this workshop cast iron is melt twice a month. During the pouring process tools like frame, vice, spade, lavgir,tovoncha, taganak chambar, gutter, cho'mich,entaxta, spit were used. Smithery is important in producing of metal products of handicraft.Smithery more developed in Boysun and Denov becdoms of oasis. Particulary, there are about ten smithery workshops in Denov. Smiths produced arm, knife, lock and key, hoe, spade, type of the axe, axe, nail, scissors, nail and awl, suvliq, shoe and other necessary products. Mainly, the smiths of Boysun and Yurchi were known by making razors. Razors made from simple iron and given brilliant view. Knife making is also flourished profession in Boysun. The shops of knife makers usually were in their house or bazaar. Smiths' producing tools consist of handle, hearth (qo'ra),supa (flat place for sitting), small-big hammers, pliers, nippers, file, distaff and others. Smiths considered St.Davut as a sponsor and patron of themselves and they always held sacrifice ceremonies that devoted to him. Copper craft is one more field of smithery. Treasure of ore made dishes, which shows the development of copper craft in the oasis found in Budrach during the excavations. Coppersmiths made copper dishes by two ways:

- By melting and pouring on forms
- By hammering.

In this way, copper hammered, and then forms of dishes were prepared by joining the parts of copper with each other. As well as kashkul (a deep copper dish which used at household and pilgrims carry it with themselves in order to put money or something else),kumgon (jug for boiling tea),washing-jug, big copper plate, copper dish, copper jug, copper bowl, copper khum (small jug) and others were made by joining way. On manufacturing copper teapots, coppersmiths of the village Galaosiyo (Denov) were more famous. Teapot that made in 1792 by the prominent coppersmith Boratboy is persisted up to now. Coppersmiths also made kumgon for water filling, sometimes for water boiling.Kumgans were made from thin copper metal and its central part was oval.

Kumgans were without patterns but they were very smooth and red colour. Coppersmiths of Yurchi becdom were well known by making of jugs for washing. Copper things attracted people with their delicate pattern decorations, attractiveness, and high mastery. Jewelry is one more sphere of the ore processing. Treasure of gold things, which found from the Dalvazin tepa proved that jewelry flourished in the oasis from ancient times. Jewelers made their jewelry things from copper, silver, and gold.Jewelers made things such as "Zebisina", ''Tilla bargak", "aqiq", "Qo'ltiq tumor", "Zarkokil", "Khalqai Muhammadi", "Khalqai sepoya", "Khalqai beshoyoq", "Tilllaqosh", "bibishok". Specially, jewelers have authority among the nation. As well as authoritative persons of the oasis, put signs on their rings by ordering to jewelers. Inscriptions like the bek (head) of

Sherobod or qozi (judgment) of Denow were written on the signs. Jewelers made slender jewelry products from gold, silver, copper, as well as precious stone (ruby, ruby, and emerald) coloured stones (turquoise, cornelian, latish lazuli) sea findings (pearl, coral, nacre) by processing. Jewelers had not used gold and silver on purely view because of softness of gold so in order to rise their durability they processed them by adding copper and bronze.Jewelers processed gold and silver by way of hammering, heating, polishing, decorating, painting, designing with gold.

List of Literature

1.Mirziyoev.Sh. Build a free and prosperous democratic state of "Uzbekistan" NMIU. 2016. 56p.

2.Ahmedov B. Mahmud ibn Vali.Toshkent.1966.

3.Begmatov E. Place names a spiritualitumirror.Toshkent. 1998.

4.Beruniy Abu Rayhon. Monuments from ancient people.Selected works- Toshkent 1-voluwe.1968.

5.The Devoni Dictionary is Turkish-Index-dictionary.
G.Abdurahmonov. And S.Mutalibov.Toshkent.1967.

6.Dusimov Z.H.EgamovPlaee names short deseriptionglossary. Toshkent.1977

7.Kichkilov H.Boqiev A. Uzbek leggings and theereqleipment. Termiz.2005"Jajhun" Termiz.2005.№1

8.Letvinov B. Surkhan Valley "Sbeernicrazvedchika" SPB.1898

9.Logofet D.N. Bukhara Khcenate under Russian protectorate SPB.1911.

10.Materials of regionalizatiou q Uzbekiston issue II book IX Surkhandaryookrug?Samarkand.1926

11.Murzaev E.M.Essays on Toponymy.Moscov.1974

12.Nafasov T.Explanatory glossary dichionary of toponyms of Uzbekistan.Toshkent 1988.

Gardening

Termiz state university researcher of science Yoqubova Dilaram
Termiz city "Barkamolavlod" № -43

Sayils (public holidays) and ritual.

Public holidays. Various sayils which is appeared many centures ago and has important role in social life (public holidays, games, aitishuvs(singing competition turn by turn) (ulan aitish(singing song in the weddings), bahshichilik (singing public and folk songs among the people in the sails and weddings by one singer with a dumbra (specific musical instrument) are special occupied in cultural life of Surkhan region`s people and they are historical formed collection of special customs and traditions, moral tendencies which are appeared among the relations of society. From the widely spread public holidays Ruza hait and \Kurban hait, Nawruz and other various seasonable holidays are pointed as a example. Ruza and Kurban haits(religious holidays of Islam) are one of the public holidays, the people congritulate on with holiday each other, the environment is cleaned, the deceased are remembered, are visited to seeks, old people, poor and the disabled people in the days of hait.

Nawruz is one of the ancient holidays, it has 3,5-4 thousand years history. This holiday is not only celebrated in Central Asia, but also is celebrated in the most Eastern countries. The people of the region cultivate fields, begin the planting season and as they considerd it is a spring equality they celebrate Nawruz with a solemnly and splendidly . On the eve of Nawruz holiday they give "Yil boshi oshi" (big dinner which is given the beginning of New Year) and "Yil ayrilish oshi"big dinner). On the eve of the days of Nawruz the old have meeting and they arranged a certain day. An

aged person is headed and are invited the people of village to the yil boshi.Certainly, yil boshi oshi is held in the field and side of the village.

Ceremonies are related with farming.

There are many ancient rituals which are related with farming, they are separated from the others as they have specific features. The people of the region do steadily Bobodehkon(Grandfather of farmers) and all the customes which are related with his andthey believe that to give moral energy. That`s why the people of the region give the sacrifice to the honor of the Bobodehkon while planting plants. **Ceremony of catching mud.** Before planting in the region, ariks (water way) are digged and cleaned from the silt. At this time is held one of the rituals of farming "Loy tutish" (Catching mud). If any passers by pass in front of the digger while is passing aryk, one of the passers by pass some mud on the spade or hoe to passing people. Passers by must take the mud with a tool and in this situation passers by must performance his ability and he may be escape from the situation. In particular, bakhshi must sing any song, singer sings song, polvon (wresters) wrists and as well handicraft must repair digger`s tools. If he doesn`t escape from the situation, he must guest arik diggers or clean the arik which is showed by the diggers.

The gardening is rather developed in the mountainous and mounation foots areas of the region. The gardening is not released as separate field but is considered as a structural part of the farming. The farmers of the region have enough experience in growing: apples, apricots, peaches, figs, pomegranates, almon, nuts, jiyda (narrow leaved oleastr), mulberry, quince, grapes and others. The kitchen-gardens surrounded with pakhsa (clay-walls) walls on four sides and had one door or gate often called as Chorbog. Besides it, there were planted willows and poplar around the gardens for building materials. There were planted chinars(plane trees) and gujum (type of elm) trees at basins and springs. The huge chinar tree in sayrob village was planted about thousand years ago. This chinar pays attention of people with its thick body and hollow. The peple of mountainous and mountaion foot areas are interested in creating gardens. That`s why names of several villages have originated in connection with gardening: Hazorbog (*Tadjik.Hazor – thousand, uzb. Bog - garden*), Navbog, Qorabog, Yakkabog, Zarabog . Dashnobod village of the region is rather popular with its pomegranates. There planted white pomgranate, red pomegranate, shirmoyi pomgranate, balkhi pomegranate, sultoni pomegranate and other sorts. Avlod, Sina, Sangardak, Kizilolma, Sherjon villages are popular with their apples. There widely spread «qizil olma»(red apple), «oq olma» (white apple), «shur olma» (sour apple), « tosh olma» (stone apple) and «holvali» sorts of apples. The «gulobi», «nashvati» sorts of pears were planted from ancient times. Salavat, Sherjon, Qorabog, Zarabog villages people have gathered experience in growing apricots. Salavat people grow «buzrugkhoni» sort of apricot. One of the most ancient trees, planted in the region is mulberry tree. There are sorts of «balkhitut», «shotut», «khurasonitut», «oqchinor tut», «bedanatut», «qoratut» in the region. Syrup, raisin, jam, holvah (paste of mulberry) and other foods prepared from mulberry.

Grapes growing is widely expanded in Hodjasoat, Qorluq, Jobi, obishir, Tukhtamish, Zardaqul villages of the region. Grapes trees are grown either on the land or on arbors. There are «Husayni», «oq kishmish», «qora kishmish», «toypi», «turmana», «nahol», «qora bahtiyori», «allaki», «qizil surkhon», «chov surkhon», «kelinbarmoq», «abvaq», «shivirghoni», «sultoni», «sopidak», «kampiruzum», «chilgi», «surkhal», «otbaghari», «milder uzum», «tuyatish», «obaki», «eshvoy», «sabzak», «kanyorugh» sorts of grapes. Surkhon gardeners divide grapes into 28 sorts according to their sorts and sweetness.

There are natural pistachio gardens in Bobotog mountain ranges of Surkhan oasis. The native people collected pistachio fruits and sold in local markets. The population of the region enjoys ripen fruits not only all summer long, but they preserve them for the winter as dry fruits. Such as dried apple, dried cherry, dried plum, dried apricot, dried peach, dried fig, dried mulberry,

raisin, almond, pistachio, nut, jiyda and other fruits consumed as dry fruits and sold in other territories of the Republic. The population of the region make different wooden household dishes, cradle, baskets, frames, parts of yurta, carpet knitting instruments from different kinds of trees, such as willow, mulberry tree, apricot, nut and maple. So gardening is an integral part of the region population`s economic activity.

List of Literature

1.Rakhimov S. Uzbek Canquage Dialects of Surkhandarya.Toshkent 1985
2.Sagdullaev A. Uzbekistan is the first written source Toshkent.1996
3.Safarov ShUmarov I History of some toponymys Karshi.2005
4.Staviskiy B.Y.KushanskayaBakhtriya. Problems of history and culture. Moscow. 1997
5. Termiz. Tashkent. 2001
6.Tursunov S. Pages from the history of Sherobod. Denov, 1993.(Stories from Sherobod).
7. Tursunov S, Kobilev E, Murtozoev B, and others. History of Surkhandaryo. Toshkent, 2004
8. Kobulov E. The role of the Surkhan oasis in the political life of the magneties. (The second half of the XVIII th century was the end of the XIX th century) UzN.U. News 2016- No 1-B 19-22.

The history of cattle-breeding in the region

Termiz state university teacher Turopova Mokhidil Turdiyevna
Termiz city "Barkamolavlod" № -43

Cattle breeding is considered as a well developed type of economy in Surkhan oasis from ancient times. In the meadows of arid steppes and on foots of mountations of the region, there were cultivated flocks of sheep and goats, herds of horses and camels. Cattle-breeding farming supplied the population not only with cattle-breeding products, but they provided with pack animal (beast of burden) as well.

Horses, donkeys, camels and oxen are used for carting, ploughing lands, churn oil-milling. Besides, cattle-breeding played an important role in supplying the army with pack-animals as well. The formation of cattle-breeding in the oasis dates back to the mmesolith period. Because, cattle breeding is a type of economy formed from hunting. It is not in vain the description of wild oxen hunting hunting process in the Zarautsoy pictures. The holy book of zaroostrians "Avesto" also pays great attention to cattle-breeding. There were expressed in "Avesto", the beliefs of people to horses, cattles and small hoofed domestic animals. For example, God fixed with the name Frodat-Fshova patronized small animals. Besides, Ancient Baktria was known with its camels. Ahamanids have described Baktrians leading camels on the wall pictures of Persopol city of Iran. Baktrian camels were one humped, and popular in all eastern world. Peoples of Surkhan oasis paid great attention to horse-breeding from ancient times. Particularly, there were depicted the pictures of Tohariston aristocrats riding on horses and hunting wild animals, found in Tovka castle, which was considered as a residence and customs post of Kuftan rulers of V-VI centuries. The hills on the foot of Bobotog, Kuhitang, Boysuntog and Hissar mountains, Istara and Tevat deserts of the region were used for meadowing. Cattle-beerders of the region had regular trade relations with settled. Cattle-breeders sold their sheep and goats in the markets of Denov, Sherobod bekids. At the end of the XIX century Mirshodi animal market was rather populous. Cattle-breeders regularly supplied settled people with the products : meat, milk, sour-milk, wool, leather and others. Cattle-breaders particularly dealt with crafting, made coats, chakmons, sheep-skin coat, kebanak, wine-skin, saddle and horse harness and sold to the settled people.

The biggest ethnic tribes of the region, such as Kungirots, Loqays, Durmons, Karluks were considered as cattle-breeders. They minly dealt with sheep-breeding. Horses were close friends of herdsmen, who took their sheep to the meadows in mountainous and hills, after they gave births in spring. That's why, in all epic poems horses were described as close fellow-traveller and assistant of herdsmen. The population of the region has been developing the traditions of cultivating sheep-breeding, cattle-breeding, horse-breeding, and camel-breeding from generation to generation.

The inhabitants of the oasis go in for horsebreeding since the ancient times. The horses were fed to use them a transport means and participating in to horse competitions called "ulak" . The tribes and ethnic groups like: lokay, marka,kungirat, chigatay paid a special attention to horsebreeding. Even among Turkish tribes the name of kaltatoy (short stallion) is connected with totemism . The name kaltatoy meant a small figured , short –necked horse. The following types of horses as: "jiyron", "grey", "chakir", "kuk"(blue), "oqyol"(white fur), "marqa", "qorabayir", "arabi", "oqaltaka" were fed. With the native horses were crossed the horses, the names of which mentioned above and created new stocks as "saman", "oqbuloq", "to'riq" and others. Among the horses jiyran and turik were considered the most coloured ones. The horses were named according to their ages, jender , to the order of their use.

A new born horse - stallion, one year old – a young stallion, from one to two years – foal (yearling), two- three aged – "gunan", three-four aged – "dunan", after four years old, female is called mare, male – a stallion. Blue coloured horse – grey, brown coloured – chil. Draught horses were called "chubir". A newly bore horse is mare . The herds of horses are called skeleton . The people who feed the horses in special stables are stablemen. Before the beginning of kupkari (goat – breaking competition) the stable man who tests them are called testing stable-men. Well to do families fed about ten horses in oasis. The horses which became weak and can not participate in the goat-tearing competition were used for riding after the flock to watch them. But the horses specially were kept for goat-tearing competitions (kupkari). Therefore a lot of famous riders could be found in this country. According to Turkic people epos and miphological traditions the horses were considered a close friend and assistant of a hero. "Horse – a fellow's wing" says a saying and it is not said in differently… Old Turkeys burned the horse and its harness of a died man and took them to his grave. The people of the oasis made a sacrifice to a horse elder and sponsor bibi Kambar. The inhabitants of this oasis respected the horse as a divine animal. If the horses head tied directed to dwelling house the horse with its breath brings abundance to that house . Where the horse there is no demon , say the people . The horse has its demon and demons don't enter the house, where is is a horse. The horseshoe is hung on the door as a sign of income benefit. A new born child's dress before being put on a child, it is put on a horse's stake first. The women's paranji (a kind of curtain to hide their faces) is also weaved from horse's mane. To beat the horse on the head by aknot is considerd a sin. There were composed musics and verses devoted to Hazrat Ali's horse – Dul-dul, Gurigli's horse – Girot, Alpomish's horse – Baychibar among the people.

The existence of places named" Alpomish's horse's feeding through", "traces of Baychibar" tells that people treated horses with kindness and respect.

List of Literature

1.Mirziyoev.Sh. Build a free and prosperous democratic state of "Uzbekistan" NMIU. 2016. 56p.

2.Ahmedov B. Mahmud ibn Vali.Toshkent.1966.

3.Begmatov E. Place names a spiritualitumirror.Toshkent. 1998.

4.Beruniy Abu Rayhon. Monuments from ancient people.Selected works- Toshkent 1-voluwe.1968.

5.The Devoni Dictionary is Turkish-Index-dictionary.

G.Abdurahmonov. And S.Mutalibov.Toshkent.1967.
6.Dusimov Z.H.EgamovPlaee names short deseriptionglossary. Toshkent.1977
7.Kichkilov H.Boqiev A. Uzbek leggings and theereqleipment. Termiz.2005”Jajhun” Termiz.2005.№1
8.Letvinov B. Surkhan Valley “Sbeernicrazvedchika” SPB.1898
9.Logofet D.N. Bukhara Khcenate under Russian protectorate SPB.1911.
10.Materials of regionalizatiou q Uzbekiston issue II book IX Surkhandaryookrug?Samarkand.1926
11.Murzaev E.M.Essays on Toponymy.Moscov.1974
12.Nafasov T.Explanatory glossary dichionary of toponyms of Uzbekistan.Toshkent 1988.

Жиззах воҳаси зиёратгоҳларининг пайдо бўлиши ҳақидаги қарашларда қадимги диний эътиқод излари

Аычакв Фаррух Шавкатович
Жиззах ДПИ тарих ўқитиш методикаси кафедраси. Жиззах ш.

Жиззах воҳаси зиёратгоҳларининг тарихи,топонимикасига эътибор қаратилса,муқаддас қадамжолар билан боғлиқ қарашларнинг халқ онгида сақланиши ва бугунги кунга қадар етиб келишида халқнинг диний қарашлари, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналари муҳим аҳамиятга эга. Бу ҳақда маҳаллий халқ тасаввурларига эътибор қаратилса, исломий қарашлар билан биргаликда бошқа қадимий эътиқод излари ҳам сақланиб қолганини кўриш мумкин. Бугунги кунда воҳа аҳолиси орасида қадимий эътиқод излари яққол ажралган ҳолда намоён бўлмайди, балки айрим элементлари ислом дини қарашлари билан симбиоз[183] ҳолда учрайди. Бунинг сабаби сифатида жамият ҳаётида қолдиқ кўринишда сақланган илк диний қарашларга ҳос ҳусусиятларни исломий қоидалари билан интеграциялашуви ҳамда бир муддат аҳолининг турмуш тарзида диний муносабатларнинг таъқиққа учраганини келтириш мумкин.

Жиззах воҳаси аҳолиси дунёқарашида зиёратгоҳлар билан боғлиқ қадимий эътиқодий қарашларни ҳудудда жойлашган муқаддас қадамжоларни пайдо бўлишига доир қарашларда учратиш мумкин. Жумладан, Зомин туманидаги Қоплон ота зиёратгоҳи билан боғлиқ қарашда *тотемистик* эътиқод билан боғлиқ қараш мавжуд. Ахборотчиларни берган маълумотига кўра, ҳалқ орасида бу зиёратгоҳ ҳақида қуйидагича қараш мавжуд: кунлардан бир куни Қоплон ота дафн этилган жойга келиб, жонлиқ (қўй) сўйиш ниятидаги чўпон йигит ўз суруви орасидан бир қўзини саралаб, уни яхшилаб парваришлайди. Қўзи семириб, катта қўчқор бўлиб етишгач, ҳалиги чўпон уни бозорга олиб бориб, битта қўчқор ўрнига иккита қўзи олишни ният қилади. Қўчқорни бозорга олиб кетаётганда Қоплон ота қабри ёнидаги булоқ томондан бир қоплон югуриб келиб, қўчқорни олиб қочади.Чўпон қўрққанидан қишлоқ аҳлини хабардор этиб, уч-тўрт йигит қоплон орқасидан қувишади ва улар қўчқорни муқаддас булоқ ёнидаги қозиққа боғланган ҳолда учратишади.Шу куни қишлоқдошлар булоқ бошига келишиб, қўчқорни сўйиб, худо йўлида ўтганлар ва Қоплон ота руҳига атаб қурбонлик қилишади. Шундан бери маҳаллий аҳоли ушбу муқаддас булоқ бўйида ҳар йили Наврўзда қўй, хўроз ёки бошқа жонликлар сўйиб, қурбонлик маросимларини ўтказадилар[184].Турли ҳайвонларни муқаддаслаштириш ва унга ишониш аксарият ҳалқларда

[183]*Симбиоз*- икки хил организмнинг муайян бир муҳитда бир-бирига фойда ёки зарар келтириб бирга яшаши / Русча-ўзбекча луғат. – Тошкент: ЎзСЭ, 1984. – Б. 417.
[184]Дала ёзувлари. Зомин тумани Туркман қишлоғи. 2016 йил.

мавжуд бўлиб, туркий ҳалқлар орасида қоплон, бўри, шер каби ҳайвонларни муқаддаслаштиришган. Воҳа аҳолиси бугунги кунга қадар бу зиёратгоҳга мушкулларни осон қилишини Қоплон отадан сўраб қурбонлик қилишади. Бундан ташқари, халқимизнинг шер ва қоплон билан билан боғлиқ афсона ва ривоятларида улар одамларни барча кулфатлар, касалликлар ва ёвузликлардан асровчи ҳомий сифатида талқин қилинади[185].

Воҳа зиёратгоҳлари таснифига эътибор қаратилса, айрим зиёратгоҳларда турли ҳайвон культи билан боғлиқ қарашлар ва одатлар сақланганлигини кўриш мумкин. Хусусан, Бахмал туманидаги "Новқа ота", Янгиобод тумани, Юқори Сармич қишлоғидаги "Бўта тош Вали", Фориш туманидаги "Жондаҳор ота", "Нарвон ота" зиёратгоҳларида туя тотеми билан боғлиқ қарашлар ҳозирга қадар сақланиб қолган[186]. Нурота ва Моргузар тоғларида ўрганилган бронза даврига оид қоятош расмларида ҳам туялар алоҳида компазицияда тасвирланган[187].

Зиёратгоҳлар ҳақидаги турлича қарашларни халқ орасида муқаддас ҳисобланган *тепаликлар* мисолида кўриш мумкин. Аҳоли дунёқарашида турли тотемистик қарашлар билан бир қаторда зиёратгоҳларни келиб чиқиш тарихи ёки унинг характерли жиҳатларини айрим тепаликлар ва чилтонлар билан боғлиқ ҳолда талқин этишларида ҳам учраб туради. Зиёратгоҳлар таркибида тепаликлар муқаддаслаштирилган ҳолда қадамжога айланганлари ҳам талайгина. Бундай жойлар ҳақидаги турли афсона ва ривоятлар халқ орасида оғиздан-оғизга ўтиб келади.Жумладан, воҳадаги Бойбултепа, Шайидтепа, Азлартепа, Муллатепа, Номсизтепа, Юмалоқтепа, Ёртитепа, Тайман тепа, Эгизтепа, Гўртепа, Айвонлитепа, Ҳайдалгантепа, Кўҳнатепа кабиларни мисол келтириш мумкин. Ушбу тепаликларнинг аксарияти тарихий қийматга эга бўлиб, айримлари воҳа тарихини очиб берувчи археологик объектлар саналади. Аҳоли орасида эса тепаликларнинг ҳислатидан келиб чиққан ҳолда турли маросимларни ўтказиш жойи сифатида қадрланади.

Бундай жойларнинг муқаддаслиги шундаки, маҳаллий аҳолининг айтишича, воҳаликлар тепаликларнинг сир-синоатига ишониб, мазкур тепаликларни авлиёсифат нуроний киши ёки ёлли баҳайбат илон қўриқлайди деган афсоналарга ишонишади. Кузатишлар натижасида маълум бўлдики, кишилар муқаддас тепаликларни ўтоқ қилиш, шудгорлаш, экин экишдан сақланишади. Ахборотчиларнинг берган маълумотларига кўра, тепаликларни муқаддаслаштирган яна бир ҳолат, уларни бузиш билан боғлиқ жараёнлардир. Шу кунга қадар мазкур тепаликларни бир неча бор бузишга ҳаракат қилинган ва унда иштирок этганларнинг айримлари оғир хасталикларга учрагани ҳамда айримлари шу жойнинг ўзида вафот этгани[188] ҳалқ орасида бу тепаликларни янада синоатли кўринишда сақлаб келмоқда.Ҳозирда бу жойлар турли сайиллар ва маросимлар нишонланадиган маскан вазифасини ўтайди ҳамда баҳор ойларида Наврўз, Дарвишона каби маросимлар ўтказилади.

Воҳа зиёратгоҳлари ҳақидаги қарашларда *чилтонлар* билан боғлиқ ҳолатлар ҳам кенг тарқалган.Чилтон (*форс-тожикча* "чиҳилтон") –диний тасаввурларга кўра,ғайритабиий кучга эга бўлган афсонавий 40 та руҳ ёки "қирқта одам" деган маънони билдириб, ғайритабиий кучга эга бўлган, кўзга кўринмайдиган, бир-биридан ажралмайдиган афсонавий махлуқотлардир[189].Халқ орасида тарқалган ривоятга кўра, "...ер юзида чилтонлар бор. Булардан юқори мартабада турадиган

[185]Байпаков К., Подушкина А. Памятники земледельческое-скотоводческой культуры Южного Казахстана. – Алма-Ата:1989. –157 с.

[186]Ақчаев Ф. Жиззах воҳасидаги туя билан боғлиқ зиёратгоҳлар//"Инсон, унинг эътиқоди, жамият, коинот: тараққиёти муаммолари ва ҳозирги замон" мавзусидаги илмий-назарий семинар материаллари. Тош. 2015. 122-125 бетлар.

[187]Тошбоев Ф.Э, Холматов А.Н. Сузмаил ота қоятош расмлари// Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. Самарқанд. 2019 й.

[188]Дала ёзувлари. Жиззах вилояти туманлари. 2014-2018 йиллар.

[189]Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2008. Т.4. – Б. 485.

ҳафтан бор. Улардан ҳам юқори мартабада турадиган ситанлар бор.Буларнинг устидан Қутби Абдол каттадурлар.Қачонки қутб оламдан ўтса,ситанлардан бир кишини қутб қилиб сайлайдилар, ҳафтанлардан биттасини ситанларнинг ўрнига сайлайдилар, чилтонлардан биттасини ҳафтанларга қўшадилар ва ер юзидаги солиҳ кишилардан бирини топиб, чилтонларга аъзо қиладилар. Буларнинг ададлари қиёмат кунигача кам бўлмас. Буларни рижолул ғайблар дерлар. Буларнинг дуоларининг барокотидин инсонлар вояга етадилар ва кўп кишилар тўғри йўлни топадилар[190], дейилади.

Воҳанинг Шароф Рашидов туманида жойлашган "Қирқчилтон" ва Малик ота зиёратгоҳи ҳудудидаги чиллахона ҳақидаги қарашлар бевосита чилтонлар билан боғланади. Ахборотчиларнинг маълумотларига кўра, ушбу зиёратгоҳлар ҳудудида чиллада ўтириш[191]билан боғлиқ маросимлар ўтказилиб, зиёратчиларнинг аксариятини шу жойдан шифо топган кишилар ташкил этади. Уларнинг айтишларича, қирқ кун чилла амалларига риоя қилиш орқали ўз мушукулларини осон қиладилар[192].

Зомин туманидаги Хўжакўндаланг зиёратгоҳи ҳам чилтонлар билан боғлиқ бўлиб, зиёратчилар кўпроқ ёш болаларда учрайдиган, халқ тилидаги "чиллашир"[193]касаллигини даволаш мақсадида ташриф буюришади. Ахборотчиларнинг айтишича, бу касаллик билан оғриган боланинг иштахаси тамоман йўқолади там билиш сезгиси бузилади[194].Кахекциянинг даражаси касалликнинг пайдо бўлиш сабабларига ва йўқотган оғирлигига қараб белгиланади[195]. Бундан ташқари чақалоқларда чилла вақтида учрайдиган бошқа турли касалликларни даволаш учун ҳам келишади. Бу каби ҳолатлар қадамжоларда шомонлик, фетишизм билан боғлиқ расм-русумлар билан шуғулланувчи кишилар фаолиятини сақланишига олиб келган.

Чилтонлар билан боғлиқ маросимлар, зиёратгоҳларни таҳлил қиладиган бўлсак, уларда халқнинг қадимий эътиқод изларини, турли расм-русумларини ўзида мужассамлаштирган ва воҳа аҳолисининг аждодларидан мерос қолган қадриятларини қолдиқ кўринишлари ҳолатида сақланиб қолган. Чилтонлар билан боғлиқ муқаддас қадамжолар ҳамда ўтказиладиган маросимлар республиканинг турли ҳудудларида мавжуд (жумладан: Фарғона водийси, Хоразм воҳаси, Бухоро вилояти, Жанубий Ўзбекистон ҳудудлари)[196] ва маҳаллий аҳолининг турмуш тарзи, диний қарашлари ҳамда машғулот тури каби омиллардан келиб чиққан ҳолда ўзига ҳослик касб этади.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш керакки воҳа зиёратгоҳларини маълум тизимга солиш асосида ўрганиш, уларга хос ҳусусиятларни тўлақонли очиб бериш ва ўхшаш ҳамда

---

[190]Ҳазрати Башир тарихи. "Шарофнома" фонди. Тошкент, 1991. 67-б.

[191]*Чиллада ўтириш* - Тариқатларда нафсни тарбиялаш ва руҳни тасфия қилиш мақсадида баъзи вақтлар хилватга кириб, маълум муддат аллоҳ билан яккама-яка, дунёвий машғулот ва ўй-фикрлардан узоқ ҳолатда ибодат ва зикр билан шуғулланиб, вақт ўтказилади. Бунинг маълум муддати йўқ. Аммо умуман қирқ кун ўтириш анъанадир. Шу боис ҳилватга «қирқ » (қирқ кун) маносини берувчи форсча «чэҳил»дан келиб чиққан «чилла» ва арабча «арбаин» (қирқ) сўзлари қўлланади. Зиёрагоҳлардачиллаўтиришучуналоҳидаҳужраларбўлган.

[192]Дала ёзувлари. Жиззах тумани Равот қишлоғи. 2016 йил.

[193]*Чиллашир*–чиллашир касаллиги илмий тилда *кахекция* бўлиб унинг клиник белгилари моддалар алмашинувининг бузилиши натижасида боланинг ориқлаб кетиши ва мускул массасининг камайиб кетиши билан характерланади.

[194]Дала ёзувлари.Зомин тумани Қушчи Болғали қишлоғи. 2016 йил.

[195]ВудлиМ., УэланА. Терапевтический справочник вашингтонского университета. –Москва: 1995. –С. 501.

[196]Абдулаҳатов Н. Фарғона водийси зиёратгоҳлари ва қадамжолари. Тарихий-этнологик тадқиқот. (Фарғона вилояти мисолида). –Тошкент: 2006. –135 б.; Абидова З. Хоразм воҳаси зиёратгоҳлари ва қадамжолари (тарихий-этнологик тадқиқот): тар. ф. бўй. фал. док. дисс. –Тошкент, 2018. – 174 б.; Ҳазрати Башир тарихи. "Шарофнома" фонди. – Тошкент: 1991. – 67-б.; Жўраев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари. –Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 42.

фарқли томонларини кўрсатиш имконини беради. Жиззах воҳасига оид қадамжо ва зиёратгоҳларнитузилиши ва жамиятдаги функцияси бошқа ҳудудлар билан ўзаро муштарак ҳолда шаклланган бўлсада, уларнинг вужудга келишига оид қарашлар, у ерда бажариладиган маросимлар воҳа аҳолисининг ҳудудий қарашларини, ижтимоий турмуш тарзи ҳақида тасаввурларни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Crafting

Termiz state university researcher ph Doctor Tursunov Anvar Saypullayevich
Termiz city„Barkamolavlod ‘’№ -43

The history of crafting in the region. The archeological researches prove two thousand years history of crafting in the territory of the region. While studying the Bronze Age Sopolli culture, there were found that, different types of crafting, such as pottery, jevellery, building were rather developed. Kuchuktepa culture, which was formed during the Early Iron Age, has also continued the crafting traditions of Sopolli culture. In the middle of VII cenry B.C. Baktria culture was formed onb the basis of Kuchuktepa culture. On can observe well development of pottery, knitting, building, metal works and jevelery.

In the result of formation of crafting as an independent farming, the citites of region become crafting and trade centers. Usually the cities got city status in case they had at least 32 types of crafting. It shows that, there were developed many branches of crafting in the region. The increase of international economic-cultural ties of the region`s population and the demand and requirement for the national economy products was caused the development of the crafting. During the Greek-Baktrians and Kushanids period crafting types such as glass-working, pottery, building and jevelery were well developed.

In the Early Middle Ages glass-working was well developed in tohariston and Chaghaniyon. Tohariston masters had prepared different elegant dishes from blue, dark blue glasses. As there were noted in many sources, “Tohariston masters taught Chinese people to the some secrets of preparing glasses. In early Middle Ages the pottery traditions of Kushanids period were actively continued. Smith works was also well-developed in this period. Such as, diging out minerals from iron ores of Kuhitang and Boysun mountaions were put into practice. From X century, there were established big shops and communities in the villages Tuda, Huja Qashqaron, Allami located in southern foots of Boysun mountain, Chuyanli in Khomkon, Kampirtepa (Konipur) in Kuhitang. Knitting was also developed in the region from ancient times. The finding if silk remains in Quloghlitepa in Angor district, pieces of clothes and fabrics found in “Kurgon” and Bolaliktepa monuments in Termiz district prove the development of knitting in the region.

Darzangi village of Chaghaniyon was considered as a center of knitting. Crafting shops existed not only in citits, but in villages as well. Particularly, one of the such kind of village pottery shops was near Gharmalitepa, near Dalvarzintepa. There were communities of potters, smiths, glass-workers in Termiz. From IX centure there was faound new way of making enamelled pottery dishes in Termiz and Chaghaniyon. It was popular to make merculiar jugs among Termiz potters in Middle Ages.

Another important feature of region`s crafting was that, the most fields of crafting was directly connected to house-hold farming. The most craftsmen dealt with gardening and farming except their jobs. The craftsmen sold some of the product in the markets, other were produced for the necessities of thye village community, and got salaries in the form of products for their works. Spinning, knitting, making wool capets played an important role in crafting. The progress of crafting was depended to the development of money-goods relations and powers among manifacturers.

The craftsmen of the region mainly opened their shops in the markets, whereas some at home. The craftsmen had their social organization and united in special associations. The craftsmen regularly developed their tools, assimilated to the economy and life0style of the people.

There were such kind of crafting types, only some of families and communititeds dealt with them. Families and communities took their names according to the type of crafting. For example, Abduraim kulol (potter) and Shodmon temirchi (smith) families, Charmgarlar (Leather workers) community in Boysun, Egarchi (Saddlers) and Chuyanchi (Cast-iron) villages in Sherobod district.

The development of crafting in certain areas first of all was depended to the life-style of people (settled, semi-settled), and existence of raw materials. For example, smithery and jevelery was rather developed in Denau district, knitting, sewing, leather works in Boysun district. If the settled population of the region dealt with smithery, carpentry, knitting, sewing, pottery, milling, juvoz (oil-pressing handicraft), embroidery, duppiduzlik (skull-cap sewing), shoe-making, jevelery, leather works, semi-settled population of the region dealt with carpeting, preparing parts of yurtas, house-hold goods (sack, rope, mirror knap-sack, knap-sack for salt, coat, tulup, mesh (leather dish for keeping liquids), qovgha (wooden pail or tub), saddle-utensils, shoes and etc.). The cafting of the region was developed from generation to generation under "teacher-student" principles. The craftsmen chose their students taking into consideration their interests, tenacity, endurance, patience and skills of learnin the profession. When the student learns the secrets of the profession enough, he could either continue his work as khalfa (assistant) with his master or open his own shop. The craftsmen of the region paid zakot (taxes) to the government.

Craftsmen masters had also their patrons, and made sacrifices to the them. For example, Hazrat Ali was the patron of potters, Hazrati Jabroil was the patron of dyers, Boboi Shavqi Poraduz was the patron of craftsmen, Hazrati Bahouddin Naqshband was the patron craftsmen who decorated things and fabrics. In general, crafting palyed an important role in the region people`s life, and became inseperable part of life style. But there were not given attention during the Soviets period, in contrary most types of crafting nearly eliminated, and nearly became forgotten. Because of independence, there was given a serious attention, that associations of craftsmen was emerged. Especially, because of kasanachilik (handicrafting) some types of craftings were recreated, and they are contributing to satisfy daily needs of population.

Crafts of making household utensils. In crafts of making household utensils in Surhon oasis carpentry and making things of cane plays an important role. Carpentry was directly connected with the profession of builder. Local handicraftsmen made different industrial tools, household latencies, vehicles (cart, ship) pillars, chests and cradles, doors and window-frames, spindles, saddles and other things of wood. Carpenters labor tools consisted of different kinds of saw, axe and tesha (like a hoe), chisel and plane (sickle-shaped plane) and hammers.

There were carpenters, in every town, who made household utensils. They made of many things like, different distaffs, long rolling-pins, handicraft creamery, spindle, chilim (pipe for smoking) and engaged in making things from wood. Dish maker gypsies made dishes, scoops and spoons from willow-twig. But the Turkmens who live near the Amudaryo River were famous for making boats. Wood fret workers made foot small-boxes, shelves, cradles and doors. Chest making was highly developed in Boysun. Chests were made from popular, nut and birch trees. Chests were divided into two kinds according to their ways of making and usage. Lower chest is called foot and it has an opening in front of it. Especially small household utensils and dishes were kept in it. Upper chest had a plain construction and upward opening. Belongings were piled up on it. One more kind of chest was called folding-chest (iron isn't used for making it). This chest was made by attaching wood and had a side opening (like a Japanese door). This chest wasn't covered with tin-plate, it had fretwork decorations.

The Kungirat, Juz and Durman ethnic groups in Surkhandarya oasis were half-nomadic and used carpentry in making yurta. The wooden part of yurta was called the bone of yurta. The amin material for making the bones of yurta was willow and poplar twigs. The leather was used instead of nails in attaching logs with each other. Thick wooden joiner's bench called "tiz" was used in making logs flexible. The cradles made in the oasis had their own peculiarities and they were not colored with the picture of different flowers, but interlacing canes in the oasis was called cane-interlacers, and even in Sherabad there was Buyrachi (cane-interlacer) community. Buyra (cane) was interlaced of cane-twigs. Buyra was laid under the kigiz (wool-carpet) and carpet. Besides it was used for covering (as a roof) houses and enveloping the yurtas generally. The tradition of making household utensils in oasis is considered one of the unique kinds of handicraft developed from ancient times and has a transition from generation to generation.

List of Literature

1.Mirziyoev.Sh. Build a free and prosperous democratic state of "Uzbekistan"NMIU. 2016. 56p.
2.Ahmedov B. Mahmud ibn Vali.Toshkent.1966.
3.Begmatov E. Place names a spiritualitumirror.Toshkent. 1998.
4.Beruniy Abu Rayhon. Monuments from ancient people.Selected works-Toshkent 1-voluwe.1968.
5.The Devoni Dictionary is Turkish-Index-dictionary.
G.Abdurahmonov. And S.Mutalibov.Toshkent.1967.
6.Dusimov Z.H.EgamovPlaee names short deseriptionglossary. Toshkent.1977
7.Kichkilov H.Boqiev A. Uzbek leggings and theereqleipment. Termiz.2005"Jajhun" Termiz.2005.№1
8.Letvinov B. Surkhan Valley "Sbeernicrazvedchika" SPB.1898
9.Logofet D.N. Bukhara Khcenate under Russian protectorate SPB.1911.
10.Materials of regionalizatiou q Uzbekiston issue II book IX Surkhandaryookrug?Samarkand.1926
11.Murzaev E.M.Essays on Toponymy.Moscov.1974
12.Nafasov T.Explanatory glossary dichionary of toponyms of Uzbekistan.Toshkent 1988.

"Ҳудуд ул-олам" асарида жанубий Ўзбекистон шаҳарлари тавсифи

Қарши давлат университети "Ўзбекистон тарихи" кафедраси мудири т.ф.н.Акрам Ҳасанов

Мовароуннаҳрнинг ўрта асрлардаги аҳолисининг этник таркиби, шаҳарсозлиги ва шаҳар маданияти, моддий ва маънавий маданияти тарихини ўрганиш катта аҳамиятга эга.Хусусан, 2019 йил 6-10 апрель кунлари Термиз шаҳрида бўлиб ўтган биринчи Халқаро бахшичилик фестивалида Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек,Сурхондарё деганда,аввало,улуғ азиз-авлиёлар, алломаларга ватан бўлган, мард ва олижаноб, ориятли эл яшайдиган табаррук замин кўз ўнгимизда намоён бўлади.Кўҳна Зараутсой ва Тешиктош ғорлари, Боботоғ ва Бойсундаги петроглиф расмлар, Бақтрия ва Кушон каби давлатлар,Далварзинтепа,Кампиртепа,Холчаён сингари ноёб ёдгорликлар бу заминдаги қадимий цивилизация ва маданиятдан гувоҳлик беради.

Хусусан, жанубий Ўзбекистон тарихининг маълум бир босқичини тадқиқ этишда тарихий манбалар билан бир қаторда географик мазмунда ёзилган асарлар ҳам муҳим ўрин тутади. Дарҳақиқат, географик манбаларда, ўлканинг ўтмишдаги табиий географияси, хўжалиги, экологик ҳолати, шаҳарлари, аҳолиси, этник жараёнлар, савдо-сотиқ ва элчилик муносабатлари кабилар ҳақида маълумотлар акс этган.

Ана шундай тарихий географик асарлардан бири муаллифи номаълум “Ҳудуд ул-олам мин ал-машриқ ила-л мағриб” – “Олам (Ер)нинг машриқдан мағрибгача бўлган чегаралари ҳақидаги китоб” бўлиб, фанда қисқача “Ҳудуд ул-олам” шаклида қўлланилади. Асар форс тилида ҳижрий 372 (милодий 982-983) йилда шимолий Афғонистоннинг Жузжон вилояти ҳокими Абдул Ҳорис Муҳаммад ибн Аҳмадга бағишлаб ёзилган. Асар жами 60 мақоладан иборат бўлиб, муқаддимадан кейин денгизлар ва қўлтиқлар, ороллар, тоғлар ва улардаги маъданлар, дарёлар, чўллар ва қумликлар, Мовароуннаҳр ноҳиятлари ва ундаги шаҳарларнинг жойлашувига таърифу тавсифи берилган.

Мазкур асарнинг форс-тожик тилидан таржима, сўзбоши изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи, шарқшунос олим Омонулла Бўриевдир. Юқорида келтирилган маълумотларга асосланиб, шуни айтиш мумкинки, “Худуд ул-олам”нинг муаллифи Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон, Тожикистон ва Афғонистоннинг географик қиёфасини X асрда анча тўғри тасаввур этгани яққол кўриниб турибди.

Асар муаллифи сайёҳ сифатида бу ўлкаларни кезиб чиққан. Айни пайтда муаллиф бу ўлкалар ҳақидаги географик адабиётларни теран билган ва кенг фойдаланган.

Шуни ҳам алохида таъкидлаб ўтиш жоизки, таниқли географ олим, профессор Ҳ.Ҳасановнинг 1981 йил нашр этилган “Сайёх олимлар” асарининг 41 саҳифасида “Ҳудуд ул-олам” рисоласида тасвирланган жойлар ҳозирги харитага анча аниқлик билан туширилган.Мазкур асарда "Худуд ул-олам"ни шарҳлаб 14 бет маълумот ёзилган.Олим таъкидлаганидек,бу асар Шарқ географияси адабиётларининг дурдона ёдгорликларидан биридир.

Қуйида жанубий Ўзбекистон воҳалари шаҳарлари тавсифини "Худуд ул-олам" асосида қиёсий таҳлил этишга ҳаракат қилинади.

“**Каш** – иқлими иссиқ шаҳарча, унда ёмғир кўп ёғади, шаҳристон, кўҳандиз ва работи бор. Шаҳар дарвозаси олдидан икки дарё оқиб ўтади, (суви) экинзорларга ишлатилади.Унинг тоғларида ҳар хил минераллар,(жумладан) тарангубин (тарангубин-тарангбин – япроқда пайдо бўладиган шира, сурги дори сифатида фойдаланилади) ва қизил туз; уни бутун жаҳонга олиб кетадилар. Яхши туялар кўпроқ боқилади” [1].

Таржимада эса **Каш (Кеш)** – қадимги Кеш, ҳозирги Китоб шаҳри ўрнида бўлган ва IX-X асрларда ҳозирги Шаҳрисабз ҳудудида жойлашганлигига изоҳ берилган.

Ўрта аср муаррихи Абдулкарим ас-Самъоний (XII аср) Кеш шаҳрида 12 кун, Насаф шаҳрида эса 2 ой яшаган. Унинг “**Насабнома**” китобида зикр этилишича, бу шаҳарнинг номи Кес бўлса ҳам, лекин у Кеш номи билан танилган.Кеш шаҳри Нақшаб яқинида.

Новқат-Қурайш – экинзорлари кўп шаҳарча.Таржимоннинг изоҳлашича, Новқад-Қурайш шаҳарчасининг ўрни Қамайтепа ёқасида аниқланган.Ас-Самъоний таъкидлашича,Новқад Қаршидан 6 фарсах узоқликдаги катта қишлоқ. У қишлоқ “Новқад-Қурайш” деб ҳам айтилади.

Олимлар фикрича, Новқад-Қурайш Насафдан 6 фарсах (1 фарсах – 6-8 чақирим ёки бир манзил) келади. Муаррих Истахрий уни Кешдан 5 фарсах деб ҳисоблайди. Бу ҳақдаги маълумотлар X-XVI асрлардаги вақф ҳужжатларида ҳам зикр этилган. [2,45]

Насаф – Кеш савдо йўлида Новқад-Қурайш шаҳри Чим қишлоғи яқинидаги Қамайтепа ёки Олтинтепа ўрнида жойлашган.

“**Нақшаб** – ноз-неъматларга бой, фаровон,экинзорлари кўп,обод шаҳар. Унинг бир дарёси бор. Шаҳарнинг ўртасидан (оқиб) ўтади.

Таржимон изоҳида Нахшаб харобаларининг ўрни **Шуллуктепа** дейилиши, бу шаҳар Қарши шаҳридан 8 км шимоли-ғарбда жойлашганлиги қайд этилган.

“**Сўнах** – Нақшабга қарашли шаҳар”.Таржимон изоҳида Сўнах IX-XII асрлардаги араб тили манбаларида **“Сўбаҳ”** ва **“Сунаж”** шаклларида ёзилган. Унинг ўрни тахминан Ғузор

яқинидаги Ўликтепа (Улуғтепа)га тўғри келади. Ас-Самъоний маълумотича, Субах Насафдан 6 фарсах узоқликдаги Хузор қишлоғи яқинида.

Бошқа асарларда келтирилишича, Субах Насафдан 6 фарсах нарида, Хузор қасабасида. Истахрий бу жойни Сунаж шаклида беради ва Насафдан бир манзил, Кешдан эса 2 фарсахдир. Субах Хузор рустоғи ҳудудида Насаф-Термиз савдо йўлида жойлашган. Субах майдони 100 гектарни ташкил этиб, Ғузордан 8 км шимоли-ғарбда Қарши йўлидаги Улуғтепа ёдгорлиги ўрнидадир.

“**Сақифанғи** – шаҳарча, экинлари кўп”. Рисолада таржимон изоҳи мавжуд эмас.Манбаларга кўра,Сақифанғи (Искифагн) Насаф – Термиз йўлида жойлашган.Академик В.В.Бартольд маълумотича,Искифагндан Ғузордаги Эскибоғ қишлоғи номи келиб чиққан.Манбаларга кўра, Искифагн ҳам Хузор рустоғида бўлиб, Субахдан 1 фарсах узоқликда Кеш-Субах йўлида жойлашган.

“**Базда** – шаҳарча, аҳолиси кам (бироқ) экинзорлари кўп, бир қуруқ ўзани бор ва унда йилнинг маълум фаслидагина сув оқади, холос.Аҳоли аксари ҳолда қудуқ сувидан дўлоблар (чиғир) воситасида чиқарилган сувдан фойдаланади. Рисоладаги таржимон изоҳида келтирилишича, Базда тахминан ҳозирги Касби туманидаги Фазли қишлоғи.Аслида Базда (Кўҳна Фазли) харобалари Фазли қишлоғи эмас, балки ҳозирги Миришкор туманида жойлашган.

Муаррих Шарафуддин Али Йаздийнинг “Зафарнома” асарида “Кўҳна Фазд” шаклида берилган. Шунингдек, бу асарда “Фарди Кўҳна” мавзеси ибораси ҳам учрайди.

Ас-Самъоний фикрича, Базда Насафдан 6 фарсах узоқликда Бухоро йўлидаги катта қалъа. Олимлар маълумотича, Базда (Кўҳна Фазли) Шуллуктепадан 40 км жануби-ғарбда, Қамаши қишлоғидан 10 км жануби-ғарбда жойлашган. [2,46]

“**Касба** – экинзорлари кўп жой”. Таржимон изоҳича, Касба Қарши шаҳридан 4 фарсах ғарбда жойлашган. Касбитепа ҳозирги Касби қишлоғининг ўрни. Ас-Самъоний маълумотича, Касба (Касбажий) – Насафдан 4 фарсах узоқликдаги қишлоқ. У ерда жомеъ масжиди ҳам бор.

“Ҳудуд ул-олам”да Чағониён вилояти ҳақидаги эса қуйидаги лавҳалар баён этилган.

Искўк денгизи (изоҳда Иссиққўл кўли)яқинидаги Тўғузғуз чегарасидан бир тоғ бошланади; у давом этиб, Тўхсиённинг охиригача ва Халлух чегараси бошланишигача боради. Ундан бир тизма ажралиб, хирхиз қавмларидан бири (жойлашган) ноҳияга қайтади ва уни Тўлас тоғи(изоҳда Қирғизистон тизмаси ва Талас олатови тизмаси) дейишади. Хирхиз ноҳиясига қайтгач, ул тизмада асл оҳу (мушк), хуту, санжаб ва самур каби ҳайвонлар бор.

Ҳиндистондан бошланган тоғнинг бир шохи шимол томонга давом этади, Жошт ҳудудида тугайди.Бу тоғ шимолда Бўлур, Самарқандоқ, Шакон ва Вахондан ўтади, жанубда эса чўлгача боради.

Шимоли-ғарбда Мовароуннаҳрдаги Бутамон ҳудудидан ўтади ва Сурўшана ҳудудидагача давом этади.Бу тоғ Шакнон,Вахон ва Жошт ҳудудида сон-саноқсиз тармоқларга бўлиниб кетади.Шу билан бирга, Вахон ва Жошт оралиғида кўплаб тизмалар ҳосил қилади ва улар Хатлон ҳудудида турли томонга тарқаб кетади. У ерда кумуш ва олтин конлари бор. Хатлон тармоқларидан бир тизма Бутамон ҳудудидаги бир тизма билан қўшилади, сўнгра улардан кўп тармоқлар тарқалиб, Чағониён ҳудудига ўтади ва ўша ёқда тармоқланиб кетади. Асосий тизма Бутамонга етадиган икки тизимга ажралади ва улар Сурўшана ҳудудига етганда иккаласи яна туташади.

Бутамон ҳудудида бир тизма ажралиб чиқади.Бутамон дарёчаси билан Чағониён оралиғидан ўтиб, Самарқанд ва Суғд ҳудудига боради ва Бухоро ҳудудигача етади.Бу тизмалар озроқ,айримлари кўпроқ тармоқларга бўлинган.

Яна бири Жайҳун дарёси. Вахон чегарасидан оқиб келади;Бўлур ноҳияти, Шакнон,Вахон ҳудудларидан ўтади.(Сўнгра) Хатлон, Тухористон, Балх, Чағониён, Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳудудларига оқиб келади.(Охирида) Хоразм ҳудудидан ўтиб, Хоразм денгизига қуйилади.

Яна бири Чағонруддир. Бу дарё Чағониёндан оқиб ўтиб, Термиз ҳудудида Жайҳунга қуйилади.

Шунингдек,асарда жанубий Ўзбекистон ноҳиятлари ва ундаги шаҳарлар ҳақида ҳам асосий манбалар келтириб ўтилган.

Тирмид – хуррам шаҳар, Жайҳун дарёси бўйида жойлашган, унинг кўҳандизи (ҳам) дарё бўйида.Бу шаҳар Хатлон ва Чағониённинг пойтахтидир. Унда яхши совун, яшил бўйра ва елпиғич ишлаб чиқарилади.

Хошимгирд – шаҳарча, қўй ва (бошқа) чорваси кўп.

Жарманкон – экинзорлари ва оқар сувлари мўл (бир) шаҳарча.

Чағониён – (бир) хароб ноҳия,(бироқ) катта ноҳия,экинзорлари кўп. Деҳқонлари эринчоқ, дарвешлар жойи, лекин ноз-неъматлари кўп. Одамлари жанговар ва ботир. Бу ноҳиятнинг ҳавоси соғлом, ери, ҳосилдор ва сувлари яхши.У ерда йилқи боқилади,чакмон, гилам-тўшак ва кўплаб заъфарон тайёрланади.Бу ноҳиятнинг подшоси мухторият (ҳуқуқига эга) ҳокимлардан ҳисобланади ва уни Чағониён амири дейдилар.

Дорзанги(изоҳда Жарқўрғон яқинида жойлашган) **-**шаҳарча,айланасига ҳандақ билан ўраб олинган, Чағониён ҳудудида.У ерда пайтава, гилам ва жун шолча тайёрланади.

Чағониён(изоҳда Денов шаҳридан 6 км жанубда – Сангардак (Қизилсув) дарёсининг Сурхон дарёси (Чағонруд)га қуйилиш ерида. Будрач манзилгоҳи) **–** катта шаҳар, тоғ этагида жойлашган, ушбу ноҳиятнинг бош ва марказий шаҳри. Оқар сувли ва хуш ҳаволи бир жой, одамлари дарвеш.

Босанд – аҳолиси кўп (бир) шаҳарча, Бухоро, Самарқандга борадиган йўлда. Мустаҳкам жой, одамлари жанговар.

Зайнур – экинзорлари кўп, (бироқ) аҳолиси кам (бир) шаҳарча.

Нужон – шаҳарча, мустаҳкам қўрғони бор.

Вашгирд – йирий шаҳарча, тоғ ва саҳро оралиғида, Чағониён билан Хатлон ўртасида жойлашган.

Жошт – тоғ ва дараларда жойлашган ноҳият, Бутамон ва Хатлон оралиғида. Рустолари ва экинзорлари кўп. Бу ноҳиятнинг улуғларини Жошт деҳқонлари дейишади.

Ва (яна) бир одамлар борким, уларни кумижликлар дейишади. Улар Хатлон ва Чағониён ҳудудида яшайдилар. Улат ботир, жанговар ва қароқчисифат одамлар; ишлари кўпинча қўй ўғирлаш ва (одамларни) қул (қилиб сотишдир). Уларнинг қишлоқлари ва рустолари кўп, бироқ битта ҳам шаҳри йўқ. Чағониёндагилари Шумонва Бушгирд оралиғида (жойлашган) Сайлокон деб (аталувчи) ноҳиятда яшайди. Хатлон ҳудудидагилари Намлиёт ва Мунк оралиғида, тоғ этакларидаги даштларда яшайди; оқар сувлари бор, яхши жой. Ҳар бир гуруҳ ўз ноҳиятининг амирига бўйсунади, Хатлон ва Чағониён амирлари улардан ёрдам сўраб ҳам туришади.

Ганжина турклари – кичик гуруҳ, Хатлонкичик гуруҳ. Хатлон ва Чағониён оралиғидаги тоғда, бир дарада яшайди. Жуда мустаҳкам жой. Улар карвон таловчилар, сурбет ва чинакам қароқчилардир. Қароқчилик қилиш учун ўз ноҳиятларидан ўттиз ва қирқ фарсанг узоққача боришади. Уларнинг Хатлон ҳамда Чағониён амири билан алоқалари бор[3,177-178].

Термиз–Жайхун бўйидаги обод шаҳарлардан. Бушахар Ҳатлон ва Чагонённинг савдо марказидир.Унинг дарё бўйида жойлашган бир кўҳандизи бор. Унда яхши совун, яшил бўйра ва ёпилғич ишлаб чиқарилади.

Чағаниён – харобноҳият,бироққатта ноҳият,қишлоқ хўжалигиучун ниҳоятда қулай ва кенг жой, аммо аҳолиси жуда камбағал.Деҳқонлари дангаса, дарвешлар жойи эрур, лекин ноз-неъматлари бисёрдир. Иқлими мулойим, одамлари жанговор ва ботир, сувлари овқатни тез ҳазм қилдиради. Бу ерда отлар боқилади, чакмон, гилам-палосва кўплаб заъфарон тайёрланади. Бу вилоятнинг пойтахти Чағаниён шаҳридир, тоғ этагида бино бўлибдир. Бу ниҳоянинг подшоси муҳторият ҳуқуқига эга подшоҳлардан ҳисобланади ва уни Чағаниён амири дейдилар.

Демаки,бу асар Ўрта Осиё ва Афғонистон бўйича географик билимлар тарихи учун қимматли манбадир. Айни пайтда мазкур рисола фақат география фани учун эмас, балки жанубий Ўзбекистон шаҳарсозлик тарихини, аҳолисининг этник таркибини, вилоятлари, шаҳарлари, ўлкалари, қазилма бойликлари, хўжалиги, диний эътиқодлари,этнографияси, жой номлари– топонимикаси, тилшунослиги ҳақидаги маълумотларни ҳам ўз ичига олади.

Хуллас, ўрта асрлар тарихининг ноёб манбаси **“Ҳудуд ул-олам” (“Олам чегаралари”)** асарида Мовароуннаҳрнинг Х асрдаги табиати, аҳолиси, тарихи, этнографияси, географияси, шаҳарлари, иқтисодий ҳаёти кабилар ҳақида ноёб маълумотлар мавжуд. Жумладан, Қашқадарё воҳаси йирик шаҳарлари тўғрисида ҳам қимматли маълумотларнинг қисқа бўлсада, баён этилганлиги, айниқса диққатга сазовордир. Ушбу асар Туронзамин ўлкаси тарихи, географияси билан шуғулланувчилар учун энг муҳим бирламчи манбалардан бири ҳисобланади. Айниқса, Ўрта Осиё шаҳарсозлиги тарихини чуқур ўрганишда ушбу манба ниҳоятда асқотади.

Шунингдек, ундан илмий тадқиқотларда Олий таълим тизимидаги тарих, шаҳарсозлик тарихи, тарихий ўлкашунослик ва урбанизация, манбашунослик, матншунослик, Ўрта Осиё тарихий географияси ва бошқа курсларни ўқитишда самарали фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Ҳудуд ул-олам”. (Мовароуннаҳр тавсифи). Т.: Ўзбекистон, 2008.
2. Бўриев О., Ачилов А. Қашқадарё воҳаси этномаданий қадриятлари. Т.: Янги аср авлоди, 2014. Б.45-46.
3. Чағониён тарихи. Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2002, Б.177-178.

Сурхон воҳасининг тарихий топонимлари ва Қадимги Бақтрия кавийлиги аҳолиси

Термиз давлат университети Ўзбекистон тарихи ва манбашунослик кафедраси катта ўқитувчиси Икромов Нозим Музрапович

Зардуштийликнинг тарқалиши муносабати билан мурданинг ўргатилган ит, қузғунларга едирилиши, етдан тозаланган склетни остодонларга солиб кўмиш анъанасининг ёйилиши натижасида Қадимги Бақтрия Кавийлиги аҳолиси тарихини антропологик жиҳатдан ўрганиб бўлмайди, улар анатомик бузилганлиги сабабли тарихий-антропологик қимматини йўқотган. Антропологик манбалар йўқ бўлганлиги билан Бақтриянинг ўрганилаётган давр аҳолиси тарихини ўрганиб бўлмайди деган фикр пайдо бўлмаслиги керак. Бор манбалар асосида бу масалани ёритишга харакат қиламиз.

Бунда биз Бақтриянинг бронза давридаги аҳолиси ҳақида тўлиқ тушунчага эга бўлишимиз керак, негаки Қадимги Бақтрия Кавийлиги аҳолиси шу ҳудудда илгари яшаб келган Сополли маданиятининг аждодлари дея қарашимиз тарихий ҳақиқат бўлади. Маълумки, бронза даврига оид Сополлитепа ва Жарқўтондан топилган антропологик манбалар асосида Т.К. Хўжаев Сополли маданияти аҳолисининг Шарқий Ўрта Ер денгизи

ирқига мансублиги тўғрисида ёзган[197]. Жанубий Туркманистон, Жанубий Ўзбекистон ва Шимолий Афғонистон ҳудудларида бронза даврига оид деҳқончилик маданиятлари очилганидан сўнг фанда ушбу маданият соҳибларини арийлар деб атала бошлади[198]. Аммо, В.М. Массон «...бу маданият соҳиблари арийлар эмас, дравид ёки элам тилли бўлган» деган фикрга келган[199].

Маълумки, ўтган асрнинг ўрталарида Ўрта Осиё аҳолиси бронза даврида дравид тилли бўлган деган ғоя ҳам тарқалган эди[200]. Бу ғояни Марказий Осиё тарихи билан шуғулланувчи забардаст олимлар ҳам қўллаб-қувватлашган[201]. Э.В. Ртвеладзе Ўрта Осиё аҳолиси бронза даврида хуррит тилли бўлган деган ғояни илгари суради[202]. А.А. Асқаров эса Сополли ва Қадимги Бақтрия маданияти халқлари тил жиҳатидан бир-бирини тушунишган, шу тил асосида Қадимги Бақтрия тили вужудга келган, бу тил Эрон тили лаҳжаларидан биридир, - деб ҳисоблайди[203].

Сўнгги йилларда яратилган кўплаб адабиётларда бронза даврига оид Андроново маданияти аҳлини арийлар билан боғлаш кучайди[204]. Ўрта Осиё ҳудудларида Андроново ва Сакларнинг генетик бирлиги хусусида антропологлар ва археологлар ўз фикрларини билдиришган[205].

Ш.Б.Шайдуллаев Жарқўтондан топилган эркак кишининг бюст ҳайкали асосида Бақтриянинг бронза даври аҳолисини европоид ирқига оид бўлиб, қирра бурун,соч ва соқоллари қора кишилар бўлган деб ҳисоблайди.Бақтрия аҳолисининг бронза даврида арийлар бўлганлиги тарихий ҳақиқатдан жуда йироқ.«Авесто» ва «Ригведа»да таърифланган арийларга Сополли маданияти аҳли антропологик жиҳатдан ҳам ва улар яратган моддий маданият намуналари жиҳатдан ҳам ўхшамайди.Сополли маданияти аҳолиси дравид тилли халқлар билан (Хараппа маданияти) яқиндан маданий ва савдо алоқаларида бўлган. Аммо, бир халқ бўлганлиги Ш.Б. Шайдуллаев томонидан Жарқўтон ва Хараппа маданияти ёдгорликлари моддий маданиятларини таққослаш натижасида инкор этилган[206].

---

[197]Ходжайов Т.К. Антропологический состав населения эпохи бронзы Сапаллитепа. Тезисы докладов на сессии, посвященной итогам полевых этнографических и антропологических исследований в 1974-1975 гг. Душанбе, 1976; Алексеев В.П,Ходжаев Т.К, Халилов Х.

[198]Грантовский Э.А.. Иран и иранцы до Ахеменидов. - М., 1998. - С. 41.

[199]Массон В.М. Печати протоиндийского типа из Алтын-депе (К проблеме этнической атрибуции культур расписной керамики Ближного Востока) // ВДИ. - М., 1977, №4.

[200]Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.,1948. - С. 68; Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивилизации. - М., Л., 1948. - С. 86.

[201]Литвинский Б.А. Бронзовый век. История таджикского народа. Том I. - М., 1963; Массон В.М. Печати протоиндийского типа из Алтын-депе (К проблеме этнической атрибуции культур расписной керамики Ближного Востока) // ВДИ. - М., 1977, №4.

[202]Ртвеладзе Э.В. К вопросу о субстратном языке юга Средней Азии (III-II тыс.до н.э.). В книге «Тарих, Мустақиллик, Миллий ғоя (Республика илмий назарий анжумани материаллари). Тошкент, «Академия» нашриёти, 2001, 124 бет.

[203]Аскаров А.А. Южный Узбекистан во II тысячелетии до н.э. //Этнические проблемы истории Централной Азии в древности. Труды международного симпозиума по этническим проблемам истории Центральной Азии в древности (II тыс. до н.э.). Душанбе, 17-22 октября 1977 г. - М., 1981. - С. 167-179.

[204] Смирнов К.Ф, Кузмина Е.Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий. - М., 1977.

[205] Гинзбург В.В. Материалы к антропологии гуннов и саков. СЭ, 1964. №4. - С. 210; Ходжаев Т.К. Динамика ареалов антропогенетических типов на территории Средней Азии (неолит-нач. XX в.). СЭ. 1983, №3. - С. 10; Кузмина Е.Е. Дискуссионные проблемы отечественной скифологии. Народы Азии и Африки. М. 1980. №6. - С. 27; Кузмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников Андроновской культурной общности. Бюллетень Международной ассоциации по изучению культур Центральной Азии. Вып. 9. - М., 1985. - С. 43.

[206]Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиша ва ривожланиши босқичлари... 45- т.

Бақтриянинг тарихий топонимлари орасида Ҳинд-европа, индоарий, эроний каби кўплаб тилларга оид атамалар учрайди. Бу атамалар ўзбек тилига жуда ҳам сингиб кетган. Жумладан, қадимги Ҳинд-европа тилига оид, замонавий рус тилидаги “копать” сўзининг энг қадимги уй турларидан бири, ярим ертўла шаклдаги “капа” сўзи бугунги кунгача етиб келган ва бу сўз ҳинд-европа тилларига оиддир. “Девор” сўзи қадимги эрон тилидаги “дувара”, яъни сарой сўзидан олинган. Бу терминлар Ўзбек халқи этногенезида қадимги халқлар ва тиллар синтези жараёнининг мавжудлигидан далолат беради.

Бақтрия топонимиясида эроний тилларга мансуб сўз ва қўшимчалардан юзага келган номлар миқдори кўпчиликни ташкил этади. Жумладан, Сурхоб (Сурхон), Шўроб, Панжоб, Вандоб сингари гидронимлар жой номларига айланган ва “об” лексимали топонимлар сирасига киради. Қадимги ёзма манбаларда Бақтрия тарихий географиясида, яъни тарихий топонимикасида юнонча сўзлар ҳам учрайди. Қорасув ёнидаги Шўроб қишлоғидан бир неча километр жануби ғарбда, Амударё ёқасида дарё кечувини назорат қиладиган қалъа шаклланган. Бу қалъа ҳозирда Шўртепа номи билан аталади. Шўртепа инқирозга юз тутгандан сўнг, мил.ав. IV асрда унинг ёнида янги шаҳар бунёд этилади. Бу шаҳар ҳаробаси ҳозирги кунда Кампиртепа номи билан машҳур. Антик давр тарихчилари тилга олган “Пандахейон” шаҳрини Э.В. Ртвеладзе Кампиртепа ўрнига жойлаштирган.В.В.Бартольднинг фикрича “Пандахейон” – “Пандони” – “Пардагви” юнонча сўз бўлиб “меҳмонхона ” деган маънони англатган[207].Асрлар ўтиши билан юнонча сўз маҳаллий тилларга мослашиб, сайқаллашиб борган. XV аср географлари ва тарихчилари, жумладан Ҳафизи Абрунинг география асарида “Бурдоғуй” шаклида, XVII асрга оид Маҳмуд Валининг “Сирлар денгизи” асарида “Ёрдагу” шаклида учрайди.

Қадимги ҳинд манбаси Ригведа маълумотлари бўйича арийлар мил.ав. XV асрда иккига бўлинган. Унда келтирилиша шарқда, яъни Форслар юртида, Ўрта Осиё кенгликларида ва Ҳиндистон ҳудудида қолганлар арийлар, ғарбга (европага) йўл олганлар эса яванлар деб аталган[208].Яванлар санскрит тилида “yuvan”, лотинчада “juvanis”, литов тилида “jaunas”, славянчада “junu”, яъни “юный” деб аталган ва ёшлар деб таржима қилинади.

Европага кетган яванлар билан Осиёда қолган арийларнинг тилларидаги сўзларни таққослаш фанга янги маълумотлар бериши табиий ҳол. Таққослашда кўчманчи арий халқларга хос бўлган энг асосий сўзлар олинди.

Ўзбекча	**Санскритча**	**Лотинча**	**Славянча**	**Авестода**
Ҳўкиз	go, govs	Bos	Kuh	
От	Asva			Aspa
Эчки	Avis	Avis	ovtza (овца)	
Ярма	Jugam		Joch	
Туз	Sarus	Sal	Sol	
Дўст	Bratir	Frater	Brat	Bratar
Уй, жой	Dama	Domus	Dom	Demona
Уй	Vesa	Visns		Vis
Уй ўчоғи	Vasi, vasta	Vesta		
Эшик	Dvara		Dver	Dar
Қиз бола	Dauhtar		Duhti	Dughdar
Ота	Fodar	Pater		Pitar
Она	Mathir	Mater	Mat	Madar

[207]Ртвеладзе Э.В. Древняя Бактрия - Средневековый Тохаристан. Динамика историка-культурного развития (по материалам амударьинского правобережья). Автореф. Дисс. ... д.и.н. М., 1988.
[208]Законы Ману, X, глава XLIV, Рамайана I, глава XLV.

Бизнинг фикримизча, Ҳинд-европа тилларидаги ўхшашликнинг сабабини арийларнинг буюк кўчишидан излаш керак. Арийлар тарихи билан илмий изланишлар олиб бораётган Е.Е.Кузминанинг тадқиқотлари бўйича Арийларнинг ватани ва уларнинг Осиё ва Европага тарқалиш йўли қуйидагича: "Авесто"да эсланадиган ўн ой қиш бўладиган арийларнинг илк ватани Сибир – Олтой – Қозоғистон - Қуйи Амударё ҳудудлари - Ўрта Осиё - Эрон - Ҳиндистон - Кавказ – Европа. Келтирилган маълумотлар асосида хулоса қиладиган бўлсак, Қадимги Бақтрия Кавийлиги аҳолиси тарихини антропологик жиҳатдан ўрганишнинг имконияти йўқ.Уларни Сополли маданияти аҳолисининг аждодлари деб ҳисоблайдиган бўлсак, улар Мурғоб, Марказий ва Шимолий Эрон аҳолиси билан бир этник гуруҳни ташкил этган ва қадимги Эрон тили лаҳжаларидан бирида гаплашган.

Ҳинд-европа тиллари оиласининг шаклланишида Бақтрияликларнинг ҳиссаси катта, келтирилган таблица ва унда таққосланган сўзлар мисолида айтиш мумкинки, Бақтрия ва унга туташ ҳудудлар Ҳинд-европа тилларининг шаклланишида асосий ўчоқ вазифасини бажарган бўлиши мумкин. Келтирилган таққослаш таблицани яна узоқ давом эттириш мумкин ва бу асосан тилшуносларнинг вазифасига киради.

Тарихий топонимика нуқтаи назаридан хулоса қиладиган бўлсак, унда ҳинд-европа, индоарий, эроний каби кўплаб тилларга оид атамалар учрайди. Бу Бақтриянинг жойлашган географик ўрни ва қадимги цивилизацияларнинг пайдо бўлиши ва ўзаро алоқаларида маданий кўприк вазифасини бажарганлигини кўрсатади.

Бойсун болалар уйи хақида қисқача маълумот

Термиз давлат Университети ўқитувчиси Исаев Ойбек

Қизил империя босқинигача Туркистонда ота-онасидан ажралган етим болалар учун бирорта ҳам давлат муассасаси бўлмаган. Етимларга кўрсатилган ёрдам бирон бир шахснинг "ҳайр-эҳсон тарзида" қилган хизмати бўлган. Фақат маҳаллий миллатдан бўлган етимларнинг бир қисмигини мадраса ва масжидлар хузурида кун кечирганлар.

Архив хужжатлари ҳамда матбуот материалларидан маълум бўлишича, 1918 йилдан бошлаб Туркистонда етим қолган болаларнинг ҳаёти ва тақдирига ғамхўрлик туйғуси ўлароқ улар учун болалар уйлари, меҳнат мактаблари, коммуналар,интернат типидаги бошқа муассасалар ташкил қилинган. 1925 йилда Сурхон воҳасида болалар уйи ҳамда таълимни янада ривожлантириш, таълим-тарбия ишларини яхши йўлга қўйиш мақсадида Сурхондарё округида пленум бўлиб ўтди. Мазкур пленумда округ халқ таълими маъсул ходими Салимов маъруза қилиб, округнинг Бойсун туманида 10 та мактаб, Юрчи туманида эса 6 та мактаб фаолият олиб бораётганини маълум қилди. Юрчи туманида Бойсун туманига нисбатан бир қанча кўпроқ аҳоли истиқомат қилади.Туманда аҳолининг кўплигини ҳисобга олган ҳолда мактаб интернат ёки болалар уйи ташкил қилишни давр тақозо қилмоқда деб маълумот берди. Шундан сўнг совет ҳокимияти болалар уйи ташкил қилиш учун 13000 рубл маблағ ажратган.Лекин, ушбу маблағ туманда болалар уйи ташкил қилиш учун етарли эмас деб боҳоланди[209].Шундан кейин йиғилиш қарори туманда вақф бўлими хозирги кунда яхши ишлаётгани хақида таъкидлаб,уларга мурожаат этиб эксплотация қилинган уйларидан ва бойлар томонидан тортиб олинган ерларда мактаб ташкил қилиб уларнинг назоратини ҳудуд имомларига топширилиши режалаштирди.

[209] ЎзРМДА Р-86-жамғарма, 1-рўйхат, 2393-иш, 70-варақ.

1926 йил 30 ноябрда Марказий Ижроия Комитетга Ўзбекистон бўйича шу кунгача қаровсиз қолган болалар сони 4000 нафарга етган деб маълумот берди, шулардан 700 нафари 16 ёшгача бўлган ўспирин ёшлар эди[210]. Унга кўра Сурхондарё округига 200 нафар бола қаровсиз қолган деб маълум қилинди. Шундан сўнг барча округларда зудлик билан қаровсиз қолган болаларни топиб болалар уйига тахсимланиши таъкидлаб ўтилди.

1926 йилда округ мактаблари поғоналарга ажратилиб, 28 та мактаб биринчи поғонага бўлинган бўлса, 40 та синф ташкил этилган. 2 поғонага эса 1 мактаб бўлинган ўша даврда жами ўқувчилар сони 1099 тани ташкил қилган эди. Шу йилларда округнинг Шеробод туманида болалар уйи ташкил қилинган бўлсада, қиз болалар учун мактаб интернат ташкил қилинмаган. Термиз шаҳрида ҳамда Юрчи туманларида ҳам фақат ўғил болалар учун мактаб интернат иш олиб борди. 1926 йили воҳанинг Бойсун туманидаги маҳаллий аҳоли вакиллари совет ҳокимиятидан туманда мактаб ташкил қилишни талаб қилиб чиққан эди. Айни ўша даврда мактаб ташкил қилиш мумкин бўлса-да, лекин таълим муассасини ўқитувчи билан таъминлай олмас эди[211].Туман болаларининг 40% кўча куйда юрибди деб маълум қилинди. Кўп сонли маҳаллий аҳолининг талаблари инобатга олинмай ҳеч қандай чора тадбир қўллай олмади.Ота-онасидан айрилган болалар сони 309 тага етиб улар учун бирон иш олиб борилмаган.

1927 йилда Сурхондарё округининг III-сиъезди бўлиб ўтди, унга сўзга чиққан сиъезд раиси Рахимжонов шундай дийди. Термиз округнинг иқтисодий марказий шаҳарларидан бири бўлиши билан бирга шаҳарнинг иқтисодиёти мутлақо диққат эътибордан ташқарида қолиб кетаябди. Термиз шаҳрида битта болалар уйи бўлишига қарамай сметада ажратилган 60 кишилик маблағни Ижроия комитет 30 кишига ажратган нима энди қолган 30 нафар болаларни кўчага хайдаб юборамизми деб танқидий сўзлар билан мурожаат этган вақтлар ҳам бўлиб турган[212].

1928 йилнинг 13 июнида Бойсун туманида партия комитетининг биринчи пленуми бўлиб ўтди. Пленумдан кейин Бойсун туманида партия комитетининг биринчи ижроия йиғилишида шаҳарда фаолият кўрсатаётган болалар интернати заминида болалар уйини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилинди[213].

Бюро йиғилиши туманда мактаб-маориф ишларини ривожлантиришга ўзининг муҳим ҳиссасини қўшиб келаётган педогог Абдулла Изитдиннинг таклифи билан болалар уйи директори этиб ўша вақтда интернат мудири бўлиб ишлаган бюро азоси Жўра Маллаевни тайинлади. Болалар уйига, ўша йилларда туман халқ маорифи бўлими мудири бўлиб ишлаган Султон Фахритдинов таклифига биноан Ўзбекистон Республикаси Министрлар кенгашининг раиси Файзулла Хўжаев номи берилган.

Дастлаб болалар уйи маҳаллий бойларнинг бўшаб қолган ҳовлисида иш олиб борди. Ўша йилларда болалар уйининг кадрлар билан таъминланиши, ўқув-моддий базаси мутлақо талабга жавоб бермас эди. Совет иттифоқи маршали С.М. Будённийнинг ушбу меҳр-шавқат масканига келиб кетиши, унинг укув моддий базаси мустаҳкамланишига ижобий таъсир кўрсатди. Шундан сўнг Бойсун болалар уйи 1960 йилга қадар С.М. Будённий номи билан аталиб келинди.

1930-1935 йилларда Бойсун болалар уйига Нўмон Раҳимов раҳбарлик қилди. Бу даврда тарбиячилар ва тарбияланувчилар сони ортиб, болалар уйининг иқтисодий аҳволи анча яхшиланди. 1936 йилда Бойсун болалар уйига Шеробод болалар уйининг қўшилиши муносабати билан болалар уйининг тармоғи янада кенгайди.

---

[210] ЎзРМДА Р-86-жамғарма, 1-рўйхат, 3887-иш, 311-варақ.
[211] ЎзРМДА Р-86-жамғарма, 1-рўйхат, 2393-иш, 150-варақ.
[212] ЎзРМДА Р-86-жамғарма, 1-рўйхат, 4040-иш, 23-варақ.
[213] Тохир Усмон Мехрибонлик уйимиз – Т, Чўлпон 1998 й, 7 бет.

1936-1942 йилларда болалар уйини педогог, меҳрибон инсон, маҳоратли ташкилотчи Қизларсулув Рустамова бошқарди у раҳбарлик қилган даврда тарбияланувчилар сони 30 нафардан 80 нафаргача ўсиб борди.Унинг шу ҳислатлари учун болалар “Она” деб мурожаат қиладиган бўлдилар. Унинг раҳбарлиги даврида болалар учун турли хил тўгараклар ташкил этилди. Ўқув-тарбиявий ишлар янада яхшиланди. Болалар уйининг 5 гектарлик ер майдони бўлиб, унда полиз боғдорчилик ишлари олиб борилар, болаларни эса ижтимоий меҳнатга жалб қилар эди.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш керкки, XX асрнинг 20-30 йилларида воҳада барча соҳалар каби таълим-тарбия ишлари ҳам анча орқада қолган эди. Дастлабки йилларда Сурхон воҳасида мактаб таълимида бир қанча сускашликлар бўлиб турди. Воҳанинг маҳаллий аҳолиси ва кўчиб келган кишиларнинг етим қолган фарзандлари учун болалар уйи ташкил қилишга дастлаб унча ҳаракат қилинмади фақат мактаб интернатга қатнаган болаларнинг яшаши учун жойи бўлган. Ушбу етим қолган болаларни совет ҳокимиятига қарши чиққан босмачилардан азият чеккан кишилар фарзандлари деб маҳаллий аҳолининг онгига сингдириш ҳоллари ҳам бўлиб турган.

Своеобразность свадебных обрядов традиции в Хорезмского оазиса

Маткаримова Назокат Максудовна,
Докторант –Ургенчкой Государственной университет,

Свадебные традиции являются одними из самых интересных культурных традиции того или иного народа, связанных с институтом семьи. Кроме того, свадебные традиции и то, что предшествует этому ритуалу, представляет большой интерес в изучении антропологического аспекта культуры этноса, в котором прослеживается основа ментальности той или иной этнической группы. Во всех народах всегда были своеобразные приметы. Они имеют свою тысячалетнюю историю. Приметы исходят из своих жизненных опытов проходят через испытаний и становится приметой. Обычна в законах и правилах требуется что то делать, но в приметах наоборот[214].

В Хорезмской регионе есть люди которые соблюдают и верят в приметы а также есть которые не верят. Есть такие приметы которая связана с волосами женщин. Волосы женщин, считается красотой. Потому волосы и украшение в виде косичек обращались с особыми любовью. Если это с одной стороны так, но есть и другая сторона волосы считаются волшебными или имеют магическую силу. В древней мифологии, сказках с путём волос совершали разные магические заклинание. По мнению Д.Ж.Фрезера волосы считаются частью организма человека, хотя, после разлуки с волосами душевно он будет жить с человеком. Такая контагиозная вера встречается у всех народов[215]. По этому во время свадьбы можно много встречать обряды связанные с волосами. При причёске у молодой девушке нечайно останется некоторые пучки волос то это признак к свате. Есть и другая примета связанные с замужством. Девушка встретить новый год не у себя дома а в другом доме считают что это к замужестве.

Если у девушки лоб широкий она выйдет замуж далеко, но если наоборот, то близко выйдет замуж. Если брови между собой близко расположены, то она выйдет замуж не далеко. Если девушка будет сидеть на углу достархана, то она выйдет замуж поздно, или вообще не выйдет. И сегодняшнем дне если девушка, не зная будет сидеть на углу сразу обменивается

[214] Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. Т., “Фан”, 1993, 114-бет.
[215]Фрезер Дж.Золотая ветвь, М.,1968, с. 43; Сапарбой Рўзимбоев, Нодира Собирова. Авесто Мифологияси ва Хоразм фольклори. Урганч-2001.

местами. В нашем народе имеется полезные приметы для незамужних девушек. Если тётя со стороны отца сошёт длинные узбекские красивые пижамы для девушки, то она выйдет замуж. Если кто то, тянет за подол платье, то его возлюбленную могут отобрать кто то другой. Если незамужная девущка сошёт для тандыра рапида или же принадлежности для тандыра она в будущем не будет иметь ребёнка.

Теперь анализируем с вами приметы и обычаи которые связанные с едой и блюдом. Если еда солёная, считают что хозяйка сильно любит своего мужа. Во время трапезы кто то придёт домой, считают что свёкрь любит его[216]. Если человек любит покушать поскрёбки от плова или от молочной каши на казане то считают что на его свадьбе будет снега. Кто много кушает уронив то его будущий муж будет пьяницей.

Когда приходят сваты на стол не поставит лук, перец и спиртные напитки[217]. Потому что когда завязывается новые узлы между людьми горькие блюда могут отрицательно влиять на отношении. Поэтому когда приходят сваты на стол ложять только сладости. Гостям со стороны сват на лоб натирают мукой[218]. Когда приходит молодая невеста ей и близкие его дают кефир, молоко с маслом. Невесте дают рисувую кашу чтобы она была доброй. Холодную воду невесте не дают Чтобы у молодожён не было холодных отношений[219]. Холодная вода символ отрицательной энергии при этом смысль, в том забота здоровье о молодой невесты.

Ещё одна примета во время помолвки в доме жениха варят плов для родственников и для соседей. Если невеста возьмёт из самых жирных мест ипотирает этим маслом лоб своей подружке то она скоро выйдет замуж. Все эти обичаи должна делатся не сказав и не предупредив тогда оно может осушествиться[220]. В брачную ночь молодожёнам дают сладкую воду чтобы жизнь была сладкой[221]. И эту воду дают подружкам, друзям которые рядом[222]. Во время свадбы невест приходят со своими приданными, но нельзя принести обувь. Потому что во время помолвки невеста одевают специальную пуховую обувь «махси». И сегодня тоже надевают их день свадбы. И если у невесты белые туфли которую она должна одеть в день свадбы её берут подружки и несут его в другом машине. Это означает чтобы связь между сватами были тесные, добрые[223]. Для жениха обувь не подарят знак того чтобы у него не было трудной жизни. Имеется ещё одна традиция связаны с обувью. После обряда «таха ташашма» которую мы уже говорили женых выходят из комнаты, подружки заходят и в тот момент невеста трогует со своей пуховой обувью (махси) подружку или же снимает обувь и легко ударит о спину подружку. Это означает что после меня чтобы твоя свадьба было[224]. Почему имена меховая обувь? Потому что, махси входит в состав одежды помолвки. Девушки одевают его первый раз в день свадьбы.

У Узбекский народов пояс считается особым национальном элементом костюма. Оно означает статус в обществе, богатство его социальной статус. В Хорезме есть такой обычай во время свадбы сноха невести должны развязать пояс жениха. Друзя жениха его туча-туча несколько раз завязывают и не дают развязать. Если она не сможет развязать то сноха должна будет выполнит требование друзей жениха[225] (делает поклон сколка столка требует друзя

---

[216] Хоразм фольклори. XI том.Урганч-2010, 50-бет.
[217]Хоразм фольклори. XI том.Урганч-2010, 56-бет.
[218] И. Жобборов. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. Ўқув қўлланма.– Т.: “Ўқитувчи”, 2003, 225-бет.
[219] И. Жобборов. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. Ўқув қўлланма.– Т.: “Ўқитувчи”, 2003, 225-бет.
[220] Дала ёзувлари. Қутлимуратова Гулчеҳра, Урганч тумани, Бегобод қишлоғи, 2018 й.
[221] Т.Мирзаев, О.Сафаров, Д.Ўраева. Ўзбек халқ оғзаки ижоди хрестоматияси. Т.: “Алоқачи” – 2008, 47-бет.
[222] Дала ёзувлари. Ибрагимова Аноргул. Кўшкўпир тумани , Қотоғон қишлоғи, 2019 й.
[223] Дала ёзувлари. Қутлимуратова Гулчеҳра, Урганч тумани, Бегобод қишлоғи, 2018 й.
[224] Дала ёзувлари. Якубова Ширин, Урганч шаҳри, 2019 йил.
[225] Дала ёзувлари. Ибрагимова Аноргул. Кўшкўпир тумани, Қотоғон қишлоғи, 2019 й.

жениха). Это традиция проверяет терпение и скромност свох невесты. Потому что невесту воспитывают снохи (тоже). Иногда снохи не умея развязать пояс просто с ножницей срезут, но это запрещено. Потому что каждая развязка означает путь молодых и сноха должна в этом помогать. Поэтому пояс не должны срезть это трудный путь надо преодалеть с терпением но когда срезать пояс это означает отрицательным путём или резким путём переодолеть трудности. Близкие родственники молодых для них шьют подушки, курпачи из разнообразных материалов. Это разнообразие по местному называется «курамиш». Шьют курамиш добавляя разные-разные материалы. Это означает чтобы жизнь у них была так красиво и разнообразно[226].

Во время свадебного обряда дома у невесты шьют «кушагана» то есть накидка который укрывают невесту. Вот эту покрывало кроют пожилые бабушки, а шьют его незамужнее подружки невесты, и если одна из подружек оставит иголку себя, то она скоро выйдет замуж[227]. Когда шьют нить не завязывают. Эта примета говорит о том, чтобы жизнь молодых было счастливыми и счастье не завязать. Для помолвки шьют платья не завязывая нить узлом. Накидка которая шьют для невесты с обеих сторон вешают ветками дерева яблоко или боярышника. Обястняется тем чтобы много было детей. После прихода в свадебный дом «кушагана» невесты посередине комнаты завязывают одну сторону белым платком, другую сторону красным платком. Это означает, чтобы у молодых были дети сын и дочь. Обычно за «кушаганой» сидят невеста и её подружки, родственники. Чужых туда не пускают, ногой не наступают. Это накидка висит три дня[228]. Из этого можна делать вывод, что жители верят оберегательную силу этой накидки. Они считают что «кушагана» охраняет от всяких нечистых сил.

Подушки и матрасы (курпа-тушак) приготовленные для молодых никому не разрешают сесть. На сундук тоже нельзя сидеть. На это имеют право только жених и невеста, этим они охраняются от всяких чёрных магии и от дурных глаз. В некоторых местах постели для невесты окружают белой и чёрной нитью. Для них постели стелет многодетная женщина. Во время свадебных обрядов есть специальный обряд под названием «Таха ташашма» то жених на руке поднимает невесту и осторожно её уложит в постель. Потом через них пропускают мальчика. Этим они указывают, чтобы первенец был мальчиком. Потому что на Востоке мальчик считается наследником и продолжателем рода.

Многие говорят что в месяце «Сафар» и «Рамазон» свадьбу не делают. И ещё в четверге тоже не делают свадьбу. Но сегодняшний день в эту примету не соблюдают, и многие делают свою свадьбу когда захочеть, и вот исламская религия тоже отказывает эти понятие.Молодожён смотрят в зеркало одновременно в день свадбы. В это зеркало не должны смотреть другие[229]. Зеркало имеет магическую силы. Оно представляет иную мир.

Но исламская религия отрицает всяких примет. Поэтому слишком соблюдать всяких примет тоже отрицательно считается. Но надо учит то что свадебные обряди имеет свои обычаи и традиции которые символизирует доброту. Традиции и обычаи, приметы передаются из покон веков из поколению в поколении и мы должны соблюдать изучать основную суть традиции.

Литература:

[226] Хоразм фольклори. XI том.Урганч-2010, 60-бет.
[227] Хоразм фольклори. XI том.Урганч-2010, 48-бет.
[228] Хоразм фольклори. XI том.Урганч-2010, 51-бет.

[229] Т.Мирзаев, О.Сафаров, Д.Ўраева. Ўзбек халқ оғзаки ижоди хрестоматияси. “Алоқачи” – 2008, 224-бет.

1. Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. Т., “Фан”, 1993.
2. Фрезер Дж.Золотая ветвь,М.,1968.
3. Сапарбой Рўзимбоев, Нодира Собирова. Авесто Мифологияси ва Хоразм фольклори. Урганч-2001.
4. И. Жобборов. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. Ўқув қўлланма.– Т.: “Ўқитувчи”, 2003.
5. Т.Мирзаев, О.Сафаров, Д.Ўраева. Ўзбек халқ оғзаки ижоди хрестоматияси. “Алоқачи” – 2008.
6. Хоразм фольклори. XI том.Урганч-2010.
7. Дала ёзувлари №1. Қутлимуратова Гулчеҳра, Урганч тумани, Бегобод қишлоғи, 2018 й.
8. Дала ёзувлари №2. Ибрагимова Аноргул. Кўшкўпир тумани , Қотоғон қишлоғи, 2019 й.
9. Дала ёзувлари №3. Яқубова Ширин, Урганч шаҳри, 2019 йил.

Гумматакнинг қадимги тарихи

Музаффар Жумаевич Норқобилов
Термиз давлат университети Фалсафа кафедраси катта ўқитувчиси

Бойсун тумани марказидан Шимолий-шарқда, Бойсунтоғ (Ҳисор тоғ тизмасининг Жанубий-ғарбий қисми) тизмасининг Жанубий-шарқий ёнбағрларида жойлашган қишлоқ ва аҳоли масканлари туманнинг табиий-географик ўрни, ижтимоий-иқтисодий ва тарихий-маданий тараққиётида муҳим ўрин тутади. Ўтган асрнинг 70 йилларида Бойсунтоғ тизмасининг Жанубий-шарқий ёнбағрида умумий ҳудуди 1448^2 км дан иборат Гумматак ва Айлангар ҳавзасида 25 та қишлоқ ва аҳоли пунктларида 6935 нафар аҳоли истиқомат қилган [4: 31].

Гумматак қишлоғи Бойсун туманида, туман марказидан 31 километр Шимолий-шарқда жойлашган [10:].Ҳозирги вақтда қишлоқ 102 хўжаликдан иборат бўлиб, 470 нафар аҳоли истиқомат қилади. Қишлоқ аҳолиси асосан чорвачилик, боғдорчилик ва деҳқончилик билан шуғулланади.

Таниқли олим, профессор Сайфулло Турсуновнинг ёзишича, Гумматак –гидроним гум + так сўзларидан таркиб топган. Гум форсча дарё ёки кўлнинг чуқур жойи, чуқур; так - шимолий эроний тилларга оид. Помир тилларида так –“оқмоқ, дарё, оқим, сўғдча таға-дарё деган маънони англатади. Гумматак –“чуқурликдан оқиб ўтадиган дарё, сой” деган маънони билдиради [1:78]. Тарихий манбаларда Гумматак сўзининг этимологиясига оид бошқа манбалар учрамайди.

Гумматак қишлоғида яшовчи оқсоқолларнинг таъкидлашича “Гумматак” сўзи “Гумбазак” номидан олинган бўлиб, қишлоқ яқинида шу номдаги бино қолдиқлари ҳозиргача сақланиб қолган. Қишлоқ топониминиг тўлиқ маъносини билишга бўлган интилиш ва қишлоқ (ҳамда унинг атрофида) бу топоним билан боғлиқ бир нечта тарихий ёдгорликларнинг мавжудлиги топонимни “Гумбазак” шаклида ўрганишга туртки бўлди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Бобурнома мемуарида “Муҳаррам ойи ўзбакни даф қилиш мақсадида Хуросонга жўнадик. …Гумбазак довонидан ошиб, Сойқон орқали тушиб, Дандоншикан довонидан ўтиб, Коҳмард сайхонлигига тушилди.” деб, шу номдаги тарихий жой мавжудлиги ҳақида маълумотлар келтирилади [5: 147]. Гумбазак (инглизча, little Dome-кичик гумбаз, гумбазча) ҳозирги Авғонистоннинг Балх ва Қобул шаҳарлари чегарасидаги тарихий ҳудуд номи [7:].

Қишлоқ тарихини, хусусан “Гумматак” топонимининг этимологиясини ўрганиш жараёнида яна бир жиҳатга эътибор қаратиш лозим. Қишлоқ оқсоқоллари ўзларининг бу ҳудудга кўчиб келган бош бобосини ва ундан тарқалган аждодлари шажарасини билишади. Ушбу шажарага асосан қишлоққа биринчи кўчиб келган Анна мерган ва у кишидан тарқаган ҳозирги қишлоқ аҳолиси 10-11 авлод эканлиги маълум (қишлоқ аҳолиси шажарасининг билимдони Т.Норбўтаев ушбу шажарани оқсоқоллардан ёзиб олинган маълумотлар асосида тузиб чиққкан). Қишлоқнинг ҳозирги аҳолиси бу ҳудудларга келиб жойлашган вақтлар (эҳтимол 18 аср бошлари)да бу ҳудудларда бир нечта иншоот қолдиқлари бўлган ва қишлоқ номи шу ёдгорликларнинг бири номи билан аталган.

Гумматак сўзининг этимологиясини ўрганишда сўзнинг ўзагини топиш муҳим аҳамият касб этади. Эҳтимол, “Гумматак” сўзининг ўзаги “Гум” сўзидир (қадиги туркий тилда “ғўм”, “гум” – чуқур сўзидан олинган бўлиб, чуқур жой деган маънони англатади) [8: 157]. Аммо бу ўзакнининг сўзга боғланиши ва қишлоқнинг табиий-географик жойлашуви ўртасида мантиқий боғлиқлик кўринмайди.

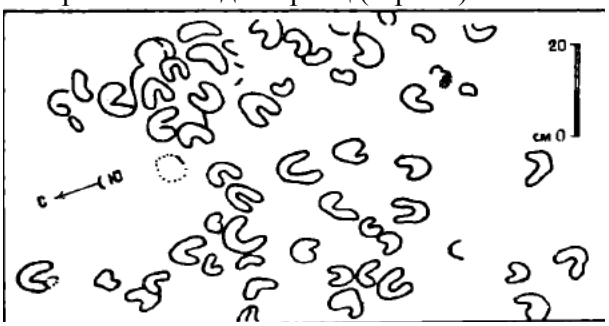
Ўрганишларимиз натижасида “Гумматак” сўзининг ўзаги “Гумбаз” сўзидан олинган деган хулосага келинди. “Гумбаз” – қубба шаклидаги суйри фазовий ҳажмдаги том ёки “Гумбаз” (геолог) – тоғ жинсларининг ётиш шакли, гумбаз марказидан барча томонга қия тушган ер қатламларининг кўтарилмасини англатади [2: 498]. “-ак”-шакл ясовчи қўшимча бўлиб, Гумбазак-кичик гумбаз, гумбазча деган маъноларни англатади. Қишлоқ номи кейинчалик Гумматак шаклида талаффуз қилинган деган хулосага келишимиз мукин.

Гумматак қишлоғи Бойсунтоғ тизмасининг этагида жойлашган бўлиб, дунёнинг энг узун ғори деб тахмин қилинаётган Дарк Стар (Қора юлдуз) ғорига энг яқин қишлоқдир.

Дарк Стар ғори Бойсунтоғ тизмасида, денгиз сатҳидан 3200-3800 метр баландликдаги Хўжа Гургур Ота массивидаги тик қояда жойлашган. Хўжа Гургур Ота массивидаги қоянинг узунлиги 35 км, баландлиги 400 метрни ташкил этади. Дарк Стар ғорига ушбу тик қоянинг 160 метр баландликдаги (узунлиги 60 метр ва эни 7 метр) табиий ёриқ орқали кирилади. Дарк Стар ғорлар тизими бўлиб, Юблейная, Учителская, Исетская, Дарк Стар, Сифонная, Тоннелная, Подарок ва Берлога каби ғорларни ўз ичига олади. Ғорнинг узунлиги 2651 метр бўлиб, дунёдаги энг узун ғор бўлиши мумкин.

Ушбу ғор 1984 йилда россиялик тадқиқотчилар томонидан топилган, бироқ 1990 йилда британияликлар биринчи бўлиб бу ерда тадқиқот бошлашлаган ва ғорга 70-йилларнинг илмий-фантастик фильми бўлган Dark Star номини беришган.Бугунги кунгача ғорда Россия, Италия, Германия, Исроил ва Англиялик спелеологлар тадқиқот олиб борган.

Қишлоқнинг шимолий қисмидаги Халқ тилида Кўктўба деб аталадиган табиий тепаликдан сеноман геологик ёши (юқори мел даврининг сеномен қатлами – бундан 100,5 – 93,9 млн йил олдин)га таълуқли қоя саҳнида туёқли диназаврлар излари топилган. Маскур излар 1983 йилда геолог-палеонтолог В.В.Курбатов томонидан аниқланган. Жониворлар излари жами 80 дан ортиқ (1-расм).

1-расм. Туёқли диназаврлар излари.

Излар думалоқ ёки узунчоқ-думалоқ шаклда бўлиб, узунлиги 10, баъзилари 7-12 см; эни ўртача 7.5, баъзилари 10-12 см. Изларнинг энг чуқури 2.5 см. Изларнинг олд қисми нисбатан кўпроқ ботган. Изларни ўрганиб жониворларнинг қадамлари 32-72 см бўлганлигини тахмин қилиш мумкин.

Гумматакдаги туёқлилар изларини В.В.Курбатов “туёқли диназаврлар” ёки жониворлар оламининг номаълум вакиллари”га тегишли эканлигини таъкидлаган [9: 28]. Туёқлар изларининг отсимонлар оиласига ўхшаш эканлиги аммо отсимонлар эволюциясига мос келмаслиги ушбу жонзотлар излари ҳозирги замон фанининг ўрганилиш босқичида эканлигидан далолат беради.

1985 йилда қишлоқ аҳолиси (И.Норқобилова) томонидан қишлоқ шимолидаги Байман текислигидан мис танга топилган. Мутахассислар томонидан Деметрий тангаси эканлиги аниқланган ушбу ноёб топилма 2200 ёшда (2 - расм. А).Маскур экспонат ҳозирги вақтда Термиз археология музейиниг 3-залида сақланмоқда (Ўлкашунослик музейи. Тартиб рақами 27594. Акт-№2. 24.03.2002 й. (2 - расм. В).

А В

2-расм. Деметрий тангаси.

Шунингдек, Гумматакда Гумбазак, Тўбачик (Тўбача), Кўктўба (Кўк тепа), Гумматак Ота (зиёратгоҳ) каби обидалар мавжуд. Таниқли археолог Т.Аннаевнинг таъкидлашича маскур обидалардан 30х30х4,5, 28х28х4,5 ўлчамдаги пишиқ ғишт қолдиқлари, сопол қувурлар, турли тақинчоқлар топилган бўлиб, милодий XI-XII асрларга оид.

Шунингдек,қишлоқнинг Шимолий-шарқида ястаниб ётган Момабулоқ, Омочбулоқ,Чўянли, Байман, Ҳўккизўлди қир-адирларида темир рудаси (чўян) қолдиқлари, култепалар (эҳтимол чўян эритадиган печ қолдиқларидир), кесилган арча тўнкалари (чўян эритишда ўтин сифатида фойдаланган бўлиши мумкин) қолдиқлари кўплаб учрайди. Юқоридаги топилмалар бу ҳудудда яшаган аҳоли темир ёмбиси ишлаб чиқарганлигидан далолат беради. Аҳолиси темир рудаси ишлаб чиқариш билан шуғулланган ҳудудлар ҳамма вақт ҳам муҳим стратегик аҳамиятга эга.Демак, ўз даврида Гумматак ва Айлангар ҳавзасида яшовчи аҳолининг хавфсизлигини таъминлаш масаласини ҳам ҳисобга олинган бўлиши лозим.Гумматак ҳавзасини Жанубий-шарқий томондан тўсиб турадиган Оқ довоннинг энг баланд қисмида сунъий тепалик мавжуд (маҳаллий аҳоли уни шаҳид деб ҳисоблашган). Эҳтимол ушбу тепалик ўз даврида минора (кузатув иншооти, форсча-дудбон) вазифасини бажаргандир.

Гумматак қишлоғининг табиий-географик жойлашувини, тарихи ва у ерда мавжуд обидалар қолдиқларини диққат билан ўрганиш лозим. Юқорида санаб ўтилган ашёвий далиллар ва илгари сурилган фикрлар шуни тақоза этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1.Турсунов С.Н., Умаров И., Пардаев Т. ва бошқалар. Ўзбекистонда топонимик номлар ва уларнинг тарихи. Т.: “Сурхон-нашр”, 2017 й.

2.Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Г ҳарфи. Тошкент: ЎМИ нашриёти,1995 й.
3.Холмуминов Х. Микротопонимия Байсунского района и его окрестностей (Автореферат). Т.: 1993 г. ст. 10.
4.Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным) М.: “Наука”, 1976 г.
5.Бабур-наме. Ташкент. Главная редакция энциклопедий. 1992.
6.Tsurikhin A., Bretenbach F.M., Loginov L, Votinseva A. The dark Star of Baisun-tau:a history of cave exploration in Southern Uzbekistan, 1990-2013.
7.Lahori, II, pp.521, 670; Atlas, p. 3 and Map of Northern Afghanistan.
8. Древнетюркский словарь. Л.: “Наука”, 1969 г. Ст 157.
9.Ископаемые следы жизни на территории Средней Азии (путеводитель экскурсии Всесоюзного семинара). Душанбе: Дониш, 1987.
10.Loadmap.net Топокарты Генштаб (весь мир).

Сурхон воҳасидаги жой номларининг ҳуқуқий ва маънавий аҳамияти

Термиз давлат Университети Фуқаролик жамияти кафедраси катта ўқитувчиси Рўзиева Машҳура

Ватан тарихи унинг муқаддас номи, меҳр-туйғуси билан жозибали кўринади. Шунинг учун халқимиз ўзидан олдинги аждодлар яратган моддий, маънавий бойликлардан мағрурланиб, ҳар бир аталган нарсани, воқеа-ҳодисани жой-номи билан атаб бу муқаддас жой номини авлодлардан авлодларга сақлаб келган. Ана шу муқаддас жой номлари халқнинг қадимийлигидан, унинг бой моддий-маънавий тарихга эгалигидан далолат беради. Бироқ камдан кам жой номларигина сақланиб қолган. Чунки моддий-маънавий ҳаётнинг ўзгариши, тарихий, табиий оқибатлар, сиёсий бухронлар, босқинчилик-истилочилик ҳаракатлари муқим ўтроқ ва кўчманчи аҳолини бир-бири билан қўшилиб, аралашиши натижасида жой номлари ўзгариб, баъзилари эса бутунлай йўқолиб, тарих саҳифаларидан изсиз йўқолиб кетган. Жой номларида Миллат, Ватан, Давлат номи, унинг ҳудуди, тили, маданияти, иқтисодий хўжалиги, тарихи мужассамлашган бўлиб, шу ном билан халқ мағрурланиб «Менинг юртим», «Менинг Ватаним», «Она тилим», «Мен ўзбекман» каби тушунчалар туфайли ҳар бир инсоннинг онг сизими шаклланади. Жой номларини билиш, ўрганиш, уни ҳимоя қилиш миллатнинг бурчи бўлиши билан бирга, унинг маъно-мазмунини тушуниш, нима сабаб билан шу ном келиб чиққанлигини аниқлаш муҳим масаладир. Албатта, жой номларини қўйишда мамлакат ҳудудида яшаётган бошқа миллатларнинг, элатларнинг ҳам ҳурмат қилиш, уларни мамлакатнинг ташкил топишидаги, тараққий этишидаги, озодлик-миллий мустақиллик учун олиб борилган курашларда кўрсатган мардлиги, жасоратларини, урф-одат, қадриятларини тўлиқ тушуниб, маъно-мазмунини англаб етиш ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир. Чунки бизга маълумки, бир мамлакатда, бир ҳудудда ҳеч қачон бир миллат соф шаклланмаган, пайдо бўлмаган, халқлар, тиллар, лаҳжалар ҳамиша муштарак бўлиб, яшаб бир-бирлари билан маданий-иқтисодий алоқада яшаган. Ўзбекистон миллий мустақил давлат бўлиб ташкил топгач, бошқа соҳалар каби жой номлари масаласига ҳам алоҳида эътибор бериб, мустабид тузум даврида мажбурий киритилган, қўйилган жой номларини қайта кўриб чиқиш, ҳар бир жой номининг маъно-мазмунига қараб изоҳлаш масаласида муҳим ишлар қилинди. Қўйилган қадимий жой номлардан тортиб ҳозирги қўйиладиган жой номларининг илмий таҳлилини яратиб, тил, тафаккур, тарихий маъноларни англаб етиб, миллатни, маданиятни, тилни ҳурмат қилиш маъносини тушуниб етиш масаласига жиддий эътибор бериш лозим. Чунки турли хил маъносиз, асоссиз номларга эътибор бериш ёки зўрма-зўракилик билан ном қўйиш,

мустабид тузумни акс эттирган номларни сақлаб қолиш, халқ ва ватан манфаатига хизмат қилмаган шахсларнинг номларини қўйишда эҳтиёт бўлиш бош масаладир. Чунки ҳар бир жой номи тил билан аталади, изоҳланади, маъно-мазмуни баён этилади.Тил тарихини ўрганиш,у билан боғлиқ жой номларини тушуниш, тушунтириш катта меҳнат эвазига эришилади.Тил-инсонга табиат инъом қилган бебаҳо, бетакрор ҳамда мислсиз мўъжизадир. Сўзлай олиш, тил орқали фикр ифодалаш, айтиш мумкинки, инсон қобилиятининг гултожидир. Ўзбек тилининг тарихи, маънавияти, маданияти, фалсафий-диний эътиқодлари, ахлоқий-эстетик қарашлари, хўжалиги, турмушига оид тушунча ва тасаввурларини ўзида ифодалайдиган улуғ воситадир.

Бундан шу нарсани хулоса қилиш мумкинки, ўзбек тили, унинг сўз бойлиги, даврлар ўтиши билан бойиб, миллий-маънавий хазинамизни бойитиб, чексиз жой номларининг вужудга келишига ҳисса қўшиб келган. Ана шу масалани илмий ўрганувчи топонимист (жой номларни ўрганувчи) олимлар жой номларни ўрганиб, унинг лисоний, тарихий таҳлилига эътибор бериб, кўплаб номларни илмий ўрганиб чиқдилар. Масалан, Сурхондарё вилоятида 15 мингга яқин топонимлар тўпланиб, шундан 1 мингга яқини аҳоли яшаш жойлари, аҳоли номи билан боғлиқ жойлардир. Олиб борилган тадқиқотлар давомида вилоят ҳудудида Макротопонимлар (йирик) ва микротопонимларга оид кўплаб манбалар аниқланди. Айниқса Бойсун, Денов, Шўрчи, Шеробод туманларида бу соҳада маълум ижобий ишлар қилинди. Бойсун тумани ҳудудининг ўзидагина 7 мингдан ортиқ микротопонимлар тўпланиб илмий таҳлил этилди. Халқимиз ҳар бир жой номини қўйишда ўша жойнинг табиий ҳолати, турмуш-тарзи, хўжалиги, маҳаллий аҳолиси, кўҳна тарихига хос хусусиятларига эътибор берган. Вилоятимиз табиати бой, турли-туман ўсимликлар, гиёҳлар ўсадиган буюк муқаддас воҳадир. Шу сабабли Сурхон воҳасида Андизли, Бойтут, Боғчорбоғ, Гужумли, Чим, Чорбоғ; ҳажми ва миқдори билан боғлиқ топонимларга Бештахта, Бешчашма, Бешэркак; Ҳайвонот дунёси билан боғлиқ топонимларга Бойбўри, Бўривой, Бўрижар каби номлар қадимий халқимиз урф-одатлари, қадриятларини ўзида акс эттиради. Воҳада кон номлари билан боғлиқ топонимлар Тиллаҳовуз, Тиллакамар, Хўжаикон, Шарғун. Уруғ-қабила номлари билан боғлиқ топонимларга Авоқли, Арлот, Арғун, Ачамайли, Боймоқли, Қанжиғали, Қарлуқ, Қуйин, Қулдовли, Қўнғирот, Манғит; Ҳунармандчиликка оид топонимларга Болтали, Бўйрабоб, Катман, Миришкори, Тароқли, Тегирмонтош, Таботош каби жой номлари кўҳна тарихдан далолат беради.

Воҳадаги жой номларининг маълум қисми жуда қадимий сўзлар бўлиб (масалан, Зараутсой, Дарбанд, Вахшивор, Зарабоғ, Бойсун, Чағониён, Термиз, Шеробод) улар халқимизнинг ўтмиши, маданияти, турмуш тарзидан хабар беради. Биз бундай жой номларини тарихий номлар, тарихий-маданий аҳамиятга эга номлар деб атаймиз. Шунинг учун ҳам олимлар жой номларини «ернинг тили» деб баҳо берадилар. Машҳур рус олими Н.Н.Надеждиннинг «Ер-бу топонимлар ёрдамида инсоният тарихи битилган китобдир» деган сўзи муҳим аҳамиятга эгадир. Мустабид тузум даврида Сурхон воҳасидаги шаҳар, туман, қишлоқ, кўчалар, давлат ва жамоа хўжаликлари, идора ва ташкилотларга Совет жамиятини улуғлайдиган, унинг учун хизмат қилган, коммунистик мафкурани тарғиб қиладиган шахсларнинг номларини қўйиш одатий тусга айланди. Натижада қадимдан сақланиб келаётган жой номлари кун тартибидан олиб ташланиб, миллий анъаналар, урф-одатлар, қадриятларни акс этувчи жой номларидан воз кечилди. Табиатнинг муқаддас жойларини, тарихий археологик-обидаларни, авлиё-алломаларни, маҳаллий зиёлиларни, олимларни, миллий қаҳрамонларининг номи акс эттирилган топонимларга чек қўйилди. Маданий тарихий ёдгорликлар номи унитилиб, талон-тарож қилиниш билан бирга динга қарши кураш байроғи остида ҳар қандай маҳаллий миллий топонимларга чек қўйилди.

Топономик жой номларини аниқлашда майда қурилиш биноларига жой номларини бериш шарт эмас: масалан, мактаблар, туғруқхоналар, касалхоналар, уларни тартиб сон ёки

йўналиш бўйича номлаш, яъни 1-сон махсус физика-математика интернати, 2-сон умумий ўрта таълим мактаби, 1-сон вилоят касаохонаси, вилоят тез ёрдам кўрсатиш касалхонаси ва хокозо.

Ушбу номсиз фақат тартиб сон билан изоҳланадиган мактаблар ёки касалхоналарда қўйилган тарихий шахсларнинг номларини мактаб ёки касалхонада музейлар ташкил этиш йўли билан уларнинг номини абадийлаштириш ва ўрнатилган ёдгорликларни асраш мумкин;

Жой номларини ўзгартиришга оид таклифларни мукаммал ўрганиб, янги қўйиладиган жой номини тарихий, тилшуносликка оид луғавий асосини ўрганиб, талаб ва мезонларини белгилаб олиш;

Хотираси абадийлаштиришга мўлжалланган тарихий шахсларни муносиб ўрганиб, ҳолисона, танқидий ёндашиб, халқнинг ҳурмат-эътиборини белгилаб, вафот этганига камида 5 йил вақт ўтганлигининг ҳисобга олиниши мақсадга мувофиқдир;

Айниқса шахсларнинг хотирасини абадийлаштиришда тасодифий, вақтинча ишлаб, ватан ва халқ манфаатларига хизмати мукаммал сингмаган шахслар номини қўйиш, кимнингдир қистови, ҳайбаракачилик, пул эвазига халқ ўртасида ҳурмат топмаган шахсларнинг номини қўйишдан эҳтиёт бўлиш шартдир;

Энг муҳими табиий, халқона топонимларга оид манбалардан фойдаланиш, мафкуравий сиёсий-ғоявий қарашлар, тўқ-сиёсат, тазйиқлар, расмий-идоравий хуружлардан холос бўлиш талаб этилади.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1.Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.Т., “Ўзбекистон” НМИУ, 2016 йил. -56 бет.
2.Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. Ташкент, 1982.
3.Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. – Тошкент, І-том, 1968.
4.Турсунов С., Қобилов Э., Муртазоев Б. ва бошқ. Сурхондарё тарихи. Тошкент, 2004.
5.Дониёров Х.Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Тошкент, 1968.
6.Лившиц В.А. К интерпретации бактрийских надписей из Кара-тепе // В кн: Новые находки на Кара-тепе в Старом Термезе. Москва, 1975.
7.Литвинов Б. Долина реки Сурхан. «Сборник разведчика». СПб, 1898.

Pottery- Men’s clothes.

Termiz state university researcher KHasanova Nodira Termiz city„Barkamolavlod ‘’№ -43

Pottery is one of the ancient handicrafts of Surkhandarya oasis. Delicate ceramic impliments which were found during yhe archeological searching in Sopolli tepe and Djarkutan prove flourishing of the pottery handicrafts in an elevated degree on this land. Ceramic dishes of Sopolli tepe and Djarkutan were made by spinning wheel for pottery and theyare deserving attention with their elegance and clear. Pottery handicrafts flourished in all territories for needs of the population. For instance, potters city blocks of Old Termez included several hectares. Living silver jugs belonged to the middle centures’ environment were only made by inhabitant potters. The pottery of Surkhan oasis especially divided into two sorts. They consist of bowl and jug pottery. The first sort of the pottery encompasses wide shaped done dishes. A great deal of them are different sized and

called large bowls. Besides that, itincludes large bowls to put meal,drinkings and milk in it. High figured, different sized and shaped dishes belong to the second sort of the pottery. They are jugs with wide mouse for safe keeping water, grain and others. Dishes of the bowl pottery were adorned and dishes of the jugs pottery were not adorned in Surkhan oasis. Potters from Surkhan oasis made small sized dishes too, such as saltcellar, lamp and candle-holders. Dishes with wide mouse, pots without covers, jugs for safe keeping water and milk concerned with the group of the pottery.

Potters produsedbowls, large bowls, cups, jugs, hand washing pots and various shaped whistles to the bazaars(markets) .Among the whistles sparrow like, in the shape horse shoes, ram and tubes were made a lot. Abdurayim potter in Sherabat, Kara jeba in Baysun were famous. Potters' shops were especially situated in their house or near their yard. Their nessesary tools were klin and spinning wheel for pottery. There two small and big vertical axis plants were placed in the pottery spinning wheel and at the bottom of the axis there is a stone or wooden bottom. Potter makes dishes sitting on the chair, he puts clay on it, then encircles top disc by moving bottom disc with his feet. When the dish turns into the very shape it will be cut with knife or sickle then dried, after that it will be baked in the klin. There were different sized pots, hand mill, bolter, pencil, special knife and shovel to prepair colour and adorn. Potters made big sands on hand, they considered circle meant the space , nature and they were always on attempt between fauna and flora. And there was a great role making tendirs. There were two ways of makingthem. In the first way tendirs were made in a dug up models in the ground. The other way was taking one or two (pesh) mud and gatheredwooden toot and burnt ceramic (chunday) on their hands. Oasis pottery tradition was heritage for the young generation and it was decorated perfectly. So that there are very many master potters, master tendir makers in this oasis.

In Surkhan Oasis one of the main clothes of Men was shirt, also named as'uyma yaka" (an engraved color), "yelka yaka" (shoulder color) and also "kiftaki' which the collors were sewn on hand. It is decorated with margins or straps (decorations).The length of height let slightly down knee and the sleeves were loose (wide0 and long. The men put on the light inner garment "yaktak' under the shirt. 'yaktak was described in the pictures in "Bolaliiktepa' which was investigated by archeologists.The Men were "yaktak" in the picture . Its collor was sewn with little quadrangle-shaped cloth inside being.

A steep color shirt differed with its long and wide sleeves, height and a long front color. "Guppi"was an old garment of Man had inner and outer material, which quilted with cotton, so in kazaks was called "kuppi" quilted by camel or sheep wool.Guppies were upper or bit low from knee. The Oasis men put on pants as named "chalvar","paijama' ,were long and loose which consisted of lipa, gishtak and poycha.

The street cloths of men were "chapan","djelak", "kebanak', "pustin' "paijama".There were two types of chapan,they were: a cotton wintry chapan and a thin cotton summer chapan and also in tthee Oasis there was a striped light grey chapan or "alacha chapan" variegated chapan was ssewn. "Hysary chapan'. That cloth made from the sheep wool "hysary".The rich men put on "bekasam" and "kimhob" chapans.

One of the slight clothes which was worn on chapan or "ton" was "jelak" in the Oasis.While summer times chapans were not worn in Surkhan Oasis, but the "yaktak'(jelak) were used on the shirt.

In the oasis "chakman" was the ancient clothe of people made from cloth which weaved by sheep or camel wool. It was without inner lining, only consisred of outer material like "chapan. It was sewn as long jiyak as sstricked to the tip of hems, collors and sleeves. There were kind of chakman like tovith, bosma and kakmas.

The cattle-breeder people's one of the main street clothes in the Oasis was "kebanak",being made "kigiz"(namat cloth) inside and the surrfase was sewn as loose and long from "shol" (materis).

“Pustin” was the outdor clothes for cold of catlle-breeder people in the Surkhan Oasis. Its style made like “chapan’, had being sewn from touned wooly leather in loose and long style. Chupons (cattle raiser) were on the chakman or chapan, chakman and yaktak. The men had bound belt (waist band), in some territories the belts were called “bellkars”.

In the Oasis the Men’s wide spread head dress were “salla” , ‘duppi” and “telpak”. Salla was wrapped by old , rich men anndd ulamo(learned men of Islam).And also the young men who was studying at thhee madrassah and new grooms on marriage wedding had wrapped salla. It was wrapped on the head , on the left side. IIt’s first tip was left petch in length 2 karich (20 or 25sm) and it was tightened on the top.When the people pray while “namaz” time “pech” were hung on the side till the chest, the educated men hung pech to the back side. Another type of men’s head drees was duppi. Its types differed from each other according to the style of sewing and decoration. It consisted “avra” (outer material),”astar”(inner), “djiyak” and “pilta”. First of all each of tthem were sewn separately and then were joined..There were types of duppi which was worn under salla, as round shape , brimmed “kulah” and quadeangled types which used lonely. The Cattle-breeder inhabitans in the Oasis had swen duppi too by cloth, kitted from camel wool for winter. The people belong to kungirat, yuz tribes colled it “kalpak”.In the Oasis tellpaks were made of dark pelt of an Astrakhan lamb as the cattle-breedder. At the Mountanious territory the telpakss ee made from fox leather (skin) , at the bank of Surkhandarya the inhabitants made from the leather of be over.

In Surkhan Oasis at the almost villages there were master who sews shoes.The traditional shoes were made by local masters. The shoes were named as “takaki”, “chorik” , “hakkari”, “mukki”, “tashvan”. All the masters in the oasis could not stitsh boats and “mahsi” leather sheets too. They were made from tanned leather of horse, camel, cattle, sheep and goat. The leather was put in boiled water for 2 or 3 days which water boiled with the roots of jiyda, apricot and jinjak. Then the reddish leather had been soften by pounding. Takaki was especiallymade from cattle skin.According to the historical notes, “chorik” was the clothes of poor men. And mahsi and mukki also were sewed from the skin of goat, especially in precipitation time “hakari kavush’ were used being made from wood.

List of Literature

1.Mirziyoev.Sh. Build a free and prosperous democratic state of “Uzbekistan” NMIU. 2016. 56p.

2.Ahmedov B. Mahmud ibn Vali.Toshkent.1966.

3.Begmatov E. Place names a spiritualitumirror.Toshkent. 1998.

4.Beruniy Abu Rayhon. Monuments from ancient people.Selected works- Toshkent 1-voluwe.1968.

5.The Devoni Dictionary is Turkish-Index-dictionary.
G.Abdurahmonov. And S.Mutalibov.Toshkent.1967.

6.Dusimov Z.H.EgamovPlaee names short deseriptionglossary. Toshkent.1977

7.Kichkilov H.Boqiev A. Uzbek leggings and theereqleipment. Termiz.2005”Jajhun” Termiz.2005.№1

8.Letvinov B. Surkhan Valley “Sbeernicrazvedchika” SPB.1898

9.Logofet D.N. Bukhara Khcenate under Russian protectorate SPB.1911.

10.Materials of regionalizatiou q Uzbekiston issue II book IX Surkhandaryookrug?Samarkand.1926

11.Murzaev E.M.Essays on Toponymy.Moscov.1974

12.Nafasov T.Explanatory glossary dichionary of toponyms of Uzbekistan.Toshkent 1988.

“Видевдат” да моддий маданият ҳақидаги маълумотлар

Термиз давлат университети Ўзбекистон тарихи ва манбашунослик кафедраси ўқитувчиси Тошалиев Қ.Б.

Энг нодир қадимги қўлёзмамиз “Авесто”нинг яратилганлигига 3000 йил бўлмоқда. Бу нодир китоб бундан XXX аср муқаддам икки дарё оралиғида, манашу заминда умргузаронлик қилган аждодларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий тарихий меросидир. “Авесто” айни замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий хужжатдирки, уни хеч ким инкор этолмайди.[230]Дарҳақиқат “Авесто”ни ўрганиш бугунги кунда бутун жаҳонда оммавий тус олиб бормоқда, хусусан талайгина олимлар бу борада ўзларининг илмий изланишлари билан диққатга сазовор ишларни амалга оширдилар.

Хорижда “Авесто” ва зардуштийлик ҳақида илмий тадқиқотлар олиб борган олимлардан А. Дюперрон, В.Гайтер, Ж.Дармстетер, Э.Бенвенист, Э.Герцфельд, И.Маркварт, Ж.Дюшен-Гиймен, М.Бойс, Р.Фрай каби олимларнинг асарлари авестошуносликда муҳим аҳамият касб этади.[231]

Жумладан, Мэри Бойснинг бу борадаги тадқиқотлари салмоқлидир. Олима ўтган асрнинг 60-йилларида Эроннинг Язд ва Кермон шаҳарларида зардуштийлар жамоалари орасида олиб борган тадқиқотлари жараёнида, зардуштийларнинг анъанавий қишлоқ ҳаёти, диний эътиқодлари, байрамлари ва урф-одатлари ҳақида қимматли маълумотлар берган.[232] А.Дюперрон илк бор 1755-1761 йилларда “Авесто” наскларини кенг жамоатчиликка таништирди.Кейинчалик, В.В. Бартольд бу таржимани қадимги Эрон тарихига оид муҳим манба деб атади.[233]

“Авесто” ҳақида совет тарихшунослигида К.А.Коссович, К.Г.Залеман, С.Ф.Ольденбург, В.В.Бартольд, В.В.Струве, А.А.Фрейман, Е.Э.Бертельс, И.С.Брагинский, М.М.Дьяконов, И.М.Дьяконов, В.И.Абаев, И.Алиев, И.М.Оранский, М.А.Дандамаев, В.А.Лившиц, А.О.Маковельский, В.Г.Луконин, Б.Г.Гафуров, Э.А.Грантовскийлар ижод қилишган.[234]

Ўзбек адабиётида дастлаб Н.М. Маллаев X-XII асрлар адабиёти рисоласида, шарқ халқларининг энг қадимги ёзув ёдгорликлари ҳақида фикр юритиб, “Авесто”нинг адабий қимматини алоҳида қайд этиб ўтган.[235] Кейинчалик бу мулоҳазаларнинг тўлдирилган нусхаси “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслик китобига киритилган. «Авесто»ни адабий жанрда илк тўлиқ ҳолда таржима қилган муаллиф Асқар Маҳкамдир.

---

[230]Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.. – Т.: Шарқ, 1998.

[231]www.avesta.org.ru/books/makovelsky/makovelsky_4.html.; http:/WWW.kurugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/religiya/ZOROASTRIZM.htm/

[232] Бойс М. Зороастрийцы: верования и обычаи. – М.: Наука, 1988.

[233] В.В.Бартольд Работы по исторической география М: «Восточная литература» 2002 г

[234]Рапопорт Ю.А. Из истории религии Древнего Хорезма. – М.: Наука, 1971.; Стеблин-Каменский И.М. Авеста. Избранные гимны. – Душанбе: Ирфон, 1990.; Стеблин-Каменский И.М. Авеста: Избранные гимны. – Душанбе: Адиб, 1990; Стеблин-Каменский И. Авеста: Избранные гимны: Из Видевдата. – М., 1993; Хлопин И.Н. Образ быка у первобытных земледельцев Средней Азии // Древний Восток и мировая культура. – М., 1981; Ширинов Т.Ш. Алтари огня из храма Джаркутана – памятника эпохи развитой бронзы юга Узбекистана // ИМКУ. – Т.: Фан, 1990.; Darmsteter J. The Sacred books of the East. Oxford, 1895, v. IV.; Шайдуллаев Ш.Б.Ўрта Осиёда зардуштийликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари // “Авесто” ва унинг инсоният тараққиётидаги ўрни. – Тошкент-Урганч, Фан, 2001.

[235]Маллаев Н. М. X-XIIасрлар адабиёти. -Т.1958 .

Асқар Маҳкам «Авесто»ни таржима қилиб бирин-кетин “Гулистон” ва “Санъат” [236] журналларида чоп эттиради. Филология фанлари доктори Фозила Сулаймонова ўзининг “Шарқ ва Ғарб” рисоласида қадимги Ўрта Осиё ва Эрон халқлари маданиятининг антик дунё цивилизациясига таъсир илдизларини таҳлил қилиб, зардуштийлик ва у билан боғлиқ афсоналарни эллин маданиятида кўринишларини аниқлашга эришди.[237]

М. Исҳоқов «Авесто» ва унинг бўлимларини чуқур таҳлил остида таржима қилиб бирин кетин нашр эттирди.[238] А. Қаюмов, М. Исҳоқов, А. Отахўжаев, Қ. Содиқовлар томонидан “Қадимги ёзма ёдгорликлар”китоби нашрдан чиқарилди.[239]“Авесто”нинг ўзбек тилида тўлдирилган ҳолда нашри М. Исҳоқовга тегишлидир бу эса китобхонларга бой ўтмиш меросимиздан хабардор бўлиш имконини яратди.

Бугунги кунда, ёзма манбаларни ўрганиш ва уларни илмий таҳлил қилишни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш давр талаби эканлигини алоҳида қайд этиб ўтиш керак.[240] Шу жумладан, “Авесто”ни ҳам ўрганишда янгича илмий ёндошув талаб этилади. “Авесто”нинг информацион-технологик харитасини тузиш ва маълумотларни категорияларга ажратиш, тўпланган маълумотлар базасини археологик маълумотлар билан қиёслаш авестошуносликда ўзига хос йўлни очиб бериши мумкин

Адабиётлар

1. Авесто: “Видевдот” китоби (Исҳоқов М. Таржимаси) Т :. “ТошДШИ нашриёти 2007
2. Авесто, Видевдат I // Интернет сайти: www.avesta.org.ru
3. Лелеков Л.А. Локальные и синкретические культы. – М.: Наука, 1991; Авеста в современной науке. – М., 1992.
4. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране (Историко-этнографический очерк). – М.: Наука, 1982.
5. Бойс М. Зороастрийцы: верования и обычаи. – М.: Наука, 1988.
6. Абаев В.И. Антидевовская надпись Ксеркса …
7. Якубов Ю. Религия древнего Согда. – Душанбе, 1996.
8. Снесарев Г.П. Под небом Хорезма.
9. АВЕСТА: “Видевдод” китоби (М. Исоқов таржимаси). –Т.: ТошДШИ нашриёти, 2007 й
10. Шайдуллаев Ш.Б. Ўрта Осиёда зардуштийликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари // “Авесто” ва унинг инсоният тараққиётидаги ўрни. – Тошкент-Урганч, Фан, 2001.
11. Рапопорт Ю.А. Из истории религии Древнего Хорезма. – М.: Наука, 1971.
12. Стеблин-Каменский И.М. Авеста. Избранные гимны. – Душанбе: Ирфон, 1990.
13. Ширинов Т.Ш. Алтари огня из храма Джаркутана – памятника эпохи развитой бронзы юга Узбекистана // ИМКУ. – Т.: Фан, 1990.
14. Darmsteter J. The Sacred books of the East. Oxford, 1895, v. IV.

[236]А. Маҳкам «Авесто»Санъат журнали Т; 1993 №-3 сони; Соғлом авлод учун Т; 1996 №- 4 сони; Гулистон журнали Т; № 11 – 12 сонлари.

[237]Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб Т;. “Шарқ” 1997 35 – 37 бетлар.

[238] Авесто: “Видевдот” китоби (Исҳоқов М. Таржимаси) Т :. “ТошДШИ нашриёти 2007
Исҳоқов М. таржимаси «Авесто Яшт» наски . Т :. “Шарқ” 2001

[239]Қаюмов А, Исоқов М, Отахўжаев А, Содиқов Қ , Қадимги ёзма ёдгорликлар.. Т;. “Ёзувчи” 2000

[240]А. Боқиев ва бошқалар ”Ёзма манбаларнинг информацион – технологик харитаси” га доир илк мулоҳазалар (VI – XIX асрлар). Тарих тафаккури тарихчи олимларнинг илмий – амалий мақолалар тўплами VII жилд Т:. “ЯНГИАСР” 2015й

Сурхон-Бойсун оғзаки ижодида касб билан боғлиқ миллий ғоя таҳлили

Термиз давлат Университети Фуқаролик жамияти кафедраси ўқитувчиси
Холмирзаева Манзура Абдимуродовна

Воҳа ҳунармандлари ҳам ўзлари бажарадиган ҳунарларининг турларига қараб маълум ҳомийларга сиғинишганлигини халқ оғзаки қўшиқлари туфайли билиб олиш мумкин. Жумладан, халқ оғзаки ижодида муносиб ўрин олиган кулоллар Миркулол отага, (машҳур мутасаввуф Баҳоуддин Нақшбанднинг устози Шамсиддин Кулол, тикувчилар Идрис алайҳиссаломда сиғинган, чунки Идрис алайҳис салом илк бор игна ва ипдан фойдаланиб кийим тикиб кийганлиги айтишувларда баён қилинади. Халқ қўшиқларида унгача одамлар теридан кийим кийишган. Халқ термаларида баён қилинган темирчилар ҳазрат Довуд алайҳиссаломга, уста ва дурадгорлар Иброҳим алайҳиссаломга, чунки Иброҳим алайҳиссалом Нуҳ тўфони пайтида бузилган Каъбани қайта тиклаган. Қассоблар Жамнати Қассобга, каштадўзлар, безакчилар Баҳоуддин Нақшбандга, дорбозлар Ҳазрати Алига, мироблар ҳазрати Сулаймон алайҳиссаломга эътиқод қилишган ва ўз касбларининг ҳомийси деб тушунишганлигини халқ қўшиқлари баён қилади. Халқ қўшиқлари натижасида воҳада ушбу ҳомий зотларга бағишлаб бунёд этилган муқаддас қадамжолар мавжудлигини билиб олиш мумкин, жумладан Шеробод туманида Сулаймон ота ва Чўпон ота зиёратгоҳлари ана шундай муқаддас қадамжолар саналади. Бундан ташқари ҳар бир жойда яна қўшимча тарзда ҳомий авлиёлар, пирларнинг муқаддас зиёратгоҳлари ҳам мавжуд бўлиб, ушбу жойдан ҳам мадад тилаш ҳолатлари учрашини бахш баёнларида топиш мумкин. Жумладан, бахши термаларида Шеробод туманида Хўжанқон, Бойсун туманида Ҳўжабулғон қишлоқлари бор. Халқ орасида: “фарзанд тиласанг Ҳўжанқо, мол тиласанг Ҳўжабулғон” каби иборалар бежиз айтилмаган. Халқ эзгу дуоларини ўз ичига олган айтишувларда ушбу зиёратгоҳлар ҳам Шеробод туманида жойлашган. Воҳа аҳолиси анжирни жаннатдан тушган дарахт сифатида илоҳийлаштириб, ҳатто Шеробод тумани Пошхурт қишлоғида Анжирота зиёратгоҳини бунёд этишган. Ёки Шеробод туманида Қораёғоч зиёратгоҳида патта дарахти ўсади ва бу жой ҳам муқаддас қадамжолардан саналади. Шунингдек, халқ қўшиқларида баён этилган деҳқончилик қилишга ҳалақит берувчи қурт-қумурсқалар, ҳашаротлар кўпайиб кетган вақтда қурт-қумурсқалар пири Айюб алайҳассаломга бағишлаб ис чиқариш удуми ҳам зироаткор аҳоли орасида кенг тарқалган. Энг муҳими асрлароша яшаб келаётган халқ оғзаки қўшиқларида воҳа аҳолиси орасида етти хазина атамаси ҳам кенг қўлланилади. Етти хазина тушунчаси етти сонини илоҳийлаштириш билан боғлиқ бўлиб, бунда рўзғорга қут барака келтирадиган фаровонлик ва тўкинчиликни таъминлайдиган қуйидагилар тушунилади.

1. Товуқ 2. Ипак қурти 3. Асалари 4. Тегирмон 5. Мой жувоз 6. Балиқ 7. Сигир.

Воҳа аҳолисининг хўжалик фаолияти билан боғлиқ номоддий маданият сирасига меҳнат жараёнида ва меҳнат якунида ижро этиладиган қўшиқлар, айтишувлар ва хиргойилар ҳам муҳим ўрин тутади. Чунки воҳа аҳолиси хўжалик фаолияти давомида меҳнат машаққатларини енгиллаштириш, меҳнат натижаларини самарадор бўлишини Яратгандан сўраш, кишиларни бирдамликка даъват этиш, сабр қаноат ва ҳамжиҳат бўлиб юмушларни адо қилишга чорлаш, иш ҳайвонини ёки чорва молларини эрталаб соғиш ва юпатиш тарзида қўшиқ ва лапар, айтишувлар ҳам ижро этилган. Бу қўшиқлар умумий тарзда меҳнат қўшиқлари деб аталса-да маълум йўналишларга бўлинади.

1. Деҳқон қўшиқлари: Қўш қўшиқлари, Ўрим, Ҳўп майда қўшиқлари, Хирмон қўшиқлари, Обло барака, Ховор қўшиқлари
2. Боғбон қўшиқлари: Ҳай дурси
3. Чорвадор қўшиқлари: Хўш-хўш, Турей-турей, Отбоқар қўшиқлари ва ҳоказо.

4. Ҳунарманд қўшиқлари: Кашта қўшиқлар, Тегирмон, Кулол, Темирчи, дурадгор, ошпаз, Ўрмак, Урчук қўшиқлари ва ҳоказо.

Деҳқончилик билан боғлиқ удумлар орасида Шохмойлар удуми кенг ўрин тутади. Деҳқончилик маданияти илк сунъий суғориш билан боғлиқ бўлиб, дон экиш ва йиғиб олиш катта меҳнатни талаб қилиб, ҳосилни экишдан то йиғиштириб олгунча бўлган давр деҳқонларни ҳамжиҳат бўлиб ишлашга, бир- бирларга мададкор бўлиш, ҳашар йули билан қўллаб –қувватлашга чақирувчи халқ оғзаки айтишувлари, қўшиқлари, рақслари, шеърлари, маталлари, топишмоқлари, яратилиб авлоддан-авлодга ўтиб келган.

Воҳа фолъклорининг миллий мафкуравий аҳамияти

Термиз давлат университети Фуқаролик жамияти кафедрасининг ўқитувчиси Жумаева Шоҳида Чориевна

Қўшиқ халқимиз ҳаётида катта ўрин тутади, чунки у яхши ва ёмон кунларида қўшиққа мурожаат қилади – қўшиқ билан ўз шодлигини билдиради, қўшиқ билан дард-армонни куйлайди. Таниқли мусиқашунос олим М.Наимов олиб борган илмий тадқиқотларга асосланиб қўшиқ инсон ҳаётида унутилмай, авлодлардан авлодларга узатилиб, асрлар оша яшайди деган фикрга асосланамиз. . Қўшиқ мазмун, оҳанг, сўз, вазн, қофия, ритм-усул,лад жиҳатидан бир-бирига тенг, уйғун оҳанг-жумлаларни қўшиш орқали куйланади. Қўшиқ Алишер Навоий қайд этганидек,”арғуштак усулида”, яъни рақсга тушиб ижро этиладиган халқ лирикасига мансуб асардан иборат. Дарҳақиқат, халқ қўшиқларининг мафтункорлиги – улардаги мазмун, куй, сўз ва шаклнинг уйғунлиги; ғоя, оҳанг, ритм, образ, тасвир ҳамда ифода каби қўшиқни ташкил этувчи компонентларнинг жойлашиши, яхлит асар сифатида шаклланиши ва ижро этилиши билан ажралиб туради. Халқ қўшиқларининг ғоявий-бадиий вазифалари, қўшиқ бутунлигини ташкил этишда куй-оҳанг, сўз ва ижро мутаносиблиги ва уларнинг ўзига хослиги анча вақтлардан буён кўплаб илмий изланишларга объект бўлиб келмоқда.

Мусиқа фольклоршунослигида халқ қўшиқларининг мусиқий тили масалалари кўп ва жиддий тадқиқ сифатида кузатилиб қилинмоқда. Аммо халқ қўшиқлари мусиқий тили бўйича йирик бир тадқиқот йўқлиги сабаблиги илмий изланувчилар ўзларини боши берк кўчага кириб қолгандек сезадилар. Ушбу ҳолатни бартараф этиш учун биз мазкур тадқиқотимизда ойдинлик киритиш учун рус фольклоршунослигида К.Квитка, Л.Кулаковский, Л.Мазель, В.Гошовский, И.Земцовский, Э.Алексеев, Е.Можейко, ҳамда ўзбек мусиқашунослигида В.Беляев, Е.Романовская, И.Акбаров, Ю.Кон, Ф.Карометли, С.Галицкая, О.Матёқубов, Р.Абдуллаев, О.Азимова, О.Иброҳимов, У.Авлянова, Н.Тоштемиров илмий ишларига мурожаат этдик. Халқ қўшиқлари мусиқа фольклоршунослигида ҳар доим тадқиқотчилар диққат марказида бўлиб келади. Унинг ранг-баранг жанрлари тўпланди, алоҳида тўпламлар ҳолида чоп этилди ва турлича масалаларда таҳлил қилинди. Меҳнат ва мавсумий қўшиқлари, маросим қўшиқлари, ўзининг мавқеи ва тузилишига эга бўлган қўшиқчилик санъатининг жанрлари, турли локал қўшиқчилиги мусиқа фольклорнинг ноёб дурдоналари сифатида ҳамма тадқиқотчиларни мафтун этиб, уларнинг кўплаб тадқиқот ишлари қўшиқшунослигимизни ҳар томонлама бойитди. Юқорида номлари зикр қилинган олимлар халқ қўшиқларининг турли жанрларини, уларнинг ўзига хос ғоявий-бадиий хусусиятлари, мусиқий тузилишлари каби масалаларни тадқиқ этдилар. Ҳолбуки, турли халқларда, айниқса, рус мусиқа фольклоршунослигида қўшиқлар ички қонуниятлари (оҳанг, куй, лад, ритм, шакл), унинг ғоявий-бадиий вазифалари, қўшиқ бутунлигини ташкил этишда сўз, куй ва ижро мутаносиблигида унсурларининг анъанавий ёки ноанъанавий жойлашиши, айниқса,

қўшиқларнинг мусиқий тили ва уларнинг локаллиги ўзига хослиги каби масалалар К.Квитка ва И. Земцовский, В.Гошовский ва Е.Можейко, Б.Ерзакович ва Б.Каракулов, В.Беляев ва Ф.Карокматли, Р.Абдуллаев ва О.Иброҳимов, лад масалалари Х.Кушнарёв, Ю.Тюлин, Э.Алексеев, Н.Шахназарова, И.Ражабов, Ю.Кон, С.Галицкая, О.Матёқубов, Ю.Кац; ритм масалалари В.Холопова, Е.Назайкинский, А.Назаров каби олимлар томонидан тадқиқ этилган. Шу боис лад-оҳанг масалалари анъанавий мусиқасида кенг қамровли тадқиқ этилиб, Н.Шахназарова таъқидлашича: лад миллий колорит унсурларидан бири бўлиб, у оҳанг-куй ривожланиш жараёнида шаклланади ва намоён бўлади. Ю.Кацнинг ёзишича:"ладнинг шакли ва унинг ўзига хос тамойиллари мусиқий фикрлашни миллий хусусиятлари орқали ифода этиши мумкин" (Кац Ю., 1977, 151). И.Земцовский ўзининг "Мелодика календарных песен"(1975)китобида қўшиқнинг мусиқий тили фольклор комплекси жараёни орқали юзага келади деб таъқидлайди; шу туфайли унинг жиҳатлари қуйидагича: ижтимоий-тарихий муҳити, функционаллиги, сўз ёки шеърий мазмуни, мусиқали образ, куй тузилиши, ижро услуби (артикуляция), шакл ва мазмуннинг ўзаро муносабати, кечинма ва туйғуларни ифодалаш шакли, тарқалиш усулларни мавжудлигидир. Дарвоқе, халқ қўшиқлари ўз жозибаси, ҳис-туйғулари, сўз ва оҳанг бойлиги, соддалиги ва тиниқлиги билан мафтун этади. Бу қўшиқлар шу халқ ичидаги истеъдодлар яратган ва улар тўқиган маҳсулидир. Шу боис ҳар бир киши уларни ўз дарди ва қувончи билан боғлаб ижро этиши мумкин. Мана шундай ижролар жараёнида халқ қўшиқлари ҳам мазмун, ҳам шакл, ҳам тили нуқтаи назаридан сайқал топиб боради. Демак, халқ қўшиқларида идеал жамоа ғояси барча учун универсал кечинма сифатида оммага хос бадиий мантиқ асосида ташкил топади. Шунинг учун ҳам оғзаки анъанада ўзлаштирилган қўшиқлар намуналари, бадиҳагўйлик хусусияти орқали ўзининг анъанавий усуллари мавжудлигига қарамай, турли тарихий даврларда ҳар бир ижрочи томонидан ўзгариб, янада сайқал топиб яшайди; унинг турли-туман вариантлари вужудга келади.

Хуллас, халқ қўшиқлари ички қонуниятлари учун ижодкорнинг нуқтаи назари, мақсади, асарда сўз ва оҳанг тартиби, уларнинг ўзаро мувофиқлиги, тасвир ва ифодада меъёр ва мезонни сақлаш, образлар бирлиги каби талаблар ҳамма вақт зарурий шартлар бўлиб қолади.

Маросим қўшиқларининг таснифига қўйиладиган талаб ва мезон (ҳаётий-мазмуний қамров, яхлит мусиқий-поэтик тизим, ижро усули, ижро ўрни)лар ўзига хос (Пропп В., 1976, 34-45). Ушбу мезонлар ҳар бир қўшиқда унинг учун энг муҳим куй композициясини (шеърий матнда композицион бирлик тўртлик шакли банд асосида)ташкил топади. Ҳар бир қўшиқ ижрочиси ўз дардини ёки қувончини тўлароқ ифодалаш учун ҳам мазмун, ҳам мавзу, ҳам оҳанг, ҳам шеър вазни жиҳатидан бир-бирига мос ва уйғун сўз тўртликларни, муайян бадиий-мантиқий изчилликда бирин-кетин келтириб куйлайверади ва оқибатда сўз ва куй мутаносиблигида яхлит қўшиқлар юзага келади. Мана шундай ижро учун эса ҳар қандай руҳий ҳолат, ҳар қандай вазият, ҳар қандай хатти-ҳаракат ва маросимда куйланиш учун тайёр мусиқий-поэтик композиция яратилиб, халқнинг бадиий хотирасида сақланади. Бу маънавий бойликни билувчи ва қадрловчи кишилар эса ўз қобилияти, ҳофиза қудрати, хотираси воситасида минглаб мусиқий-поэтик композициялар ичидан ўзларига мосларини танлаб куйлайдилар. Маросим қўшиқларида бундай композицион тузилмалар миқдори ва кетма-кетлиги бевосита маросим мавқеи, сюжетикаси, мазмуни, давомийлиги билан белгиланади. Бу ўз навбатида қўшиқларнинг ташкил этувчи мусиқий тили, ҳар бир ҳудудга хос мусиқий шеваси билан боғлиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1.Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.Т., "Ўзбекистон" НМИУ, 2016 йил. -56 бет.

2.Аршавская З.А., Ртveладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. Ташкент, 1982.
3.Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. – Тошкент, І-том, 1968.
4.Турсунов С., Қобилов Э., Муртазоев Б. ва бошқ. Сурхондарё тарихи. Тошкент, 2004.
5.Дониёров Х.Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Тошкент, 1968.
6.Ливщиц В.А. К интерпретации бактрийских надписей из Кара-тепе // В кн: Новые находки на Кара-тепе в Старом Термезе. Москва, 1975.
7.Литвинов Б. Долина реки Сурхан. «Сборник разведчика». СПб, 1898.

Сурхон воҳасида халқ оғзаки ижодида қўшиқларни пайдо бўлиш жараёни

Термиз давлат университети Фалсафа кафедраси ўқитувчиси
Тошев Камолиддин Тожинорович

Ўзбек халқ қўшиқлари қадимий аждодларимизнинг турмуш тарзи ва анъаналарини асрлароша мукаммаллашиб келаётган бой маънавий мероси билан боғлиқдир. Ҳар бир қўшиқларнинг келиб чиқиши аждодларимизнинг хужалик, маданий ҳамда сиёсий ҳаётида юз берган ютуқлари, камчиликлари, хурсандчилиги, ғам-ташвишлари, оилавий, маҳалла ҳаётидаги кечирмалари заминида пайдо бўлган ва сайқалланган. Халқ қўшиқларининг асосий эса халқимизнинг туб ўтроқ халқ бўлганлиги, шунингдек, қўшнилар, ярим кучманчи ва кучманчи халқлар билан мунтазам алоқада бўлиши туфайли, уларнинг ўзаро ҳамкорлигида маданий алоқада бўлганлигини самараси натижасида кўпайиб, бойиб борганлигини ҳам алоҳида таъкидлаш зарурдири. Энг муҳими ўзбек халқи аждодлари ўзига хос моддий ва маъанвий маданиятларнинг илк илдизларига асос солган халқ бўлиб ҳисобланади. Инсоният фаолиятининг тадрижий тараққиёти ва узоқ даврлик тарихий сабоқлар туфайли халқимизнинг халқ оғзаки ижоди фаолияти билан боғлиқ қўшиқлар таъсирда анъана ва удумлари шаклланиб, сайқалланиб янги тушунчалар билан бойиб борган. Халқ қўшиқларида мунтазам куйланиб келган хўжалик фаолиятининг самарадорлигига эришиш нафақат тинимсиз меҳнат ва омилкорликка, балки ҳомий кучлар мададига боғлиқ деган тушунча шакллантирган. Шу боисдан халқимизнинг қўшиқларида энг қадимий диний эътиқодларидан бири саналган Зардуштийлик анъаналарида ана шундай хомий кучлар мададига таяниш билан боғлиқ халқ оғзаки қўшиқлари асрлароша авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Жумладан Анахита хосилдорлик сув ва удум илоҳаси сифатида улуғланиб, у бир қўлида олма ва бир қўлида анор тутган гўзал қиз сифатида тасвирланган халқ қўшиқлари бунга мисол бўладт. Халқ оғзаки қўшиқларида ва айтишувларида Анахита-Ўрта Осиё халқларининг сув, маъмурчилик ва муҳаббат маъбудаси, у “Авесто”да Ардвисура Анахита (Нахита-Нахит-Ноҳид) дейилади. Ардвисурада: ард-орд-ун-маъноси; ави-оби-об-сув маъноси; сура-шира-шир-сут ва тағин сув маъноси қўшиқларида жамулжамдир. Дунё халқ оғзаки қўшиқларида Анахитани юнонлар Анаитас деб атаб, Олимп худолари қаторига қўшганлар, шу каби Анахита қадим замонлардаёқ Ўрта Осиё худоларидан яна бири Митра-Қуёш тангриси билан бирга Эрон илохийси – Ахура Мазда ва Веретрагна-Варахран (Варахрам ёки Вахран-Бахран-Баҳром) жанг ва момоқалдироқ тангси билан биргаликда худолар учлигини ташкил этади ва “Авесто”дан мустаҳкам ўрин эгаллайди. Ҳатто халқ қўшиқларида ўрин олган Парс-Персепол (Эроннинг Форс остони)да Анахитага атаб қурилган ибодатхона ғоят муқаддас саналган. Унда сосонийлар сулоласининг асосчиси Арташер І Папак бобоси (224-652) бир пайтлар коҳин (сосон)лик қилган экан. Шоҳ Артаксеркс (401-

358) маъбуда Анахитанинг хайкалларини Вавилон (Бобил-Б.М.), Суз, Экбатон (Ҳамадон-Б.М.), Персапол, Бақтр (Балх-Б.М.), Дамашқ ва Сарда шаҳарларида ўрнатади[241]. Зардуштийликдаги яна бир илоҳ Ҳубби, яъни сув худоси алоҳида сифатларда тасвирланади, бу кейинчалик Эрхубби қиёфаси билан боғлиқ халқ оғзаки ижоди дурдоналарининг пайдо бўлишига замин ҳозирлаган. Шунингдек, халқ оғзаки қўшиқларида Зардуштийликнинг яна бир илоҳи Митра мўл кўлчилик бағишловчи, айниқса, деҳқонлар ва чорвадорларнинг ҳомийси сифатида улуғланади, Митра айни пайтда қуёш худоси, у чексиз саховати ва заррин нурлари билан бутун оламга ёруғлик, фаровонлик, қут-барака олиб келади.. Шунингдек, энг муҳими қўшиқларда алоҳида эътибор қаратилган отнинг ёлини уй тўрига илиб қўйиш, отнинг ёлини инс-жинсларга қарши курашиш мақсадида исириққа қўшиб тутатиш, чақалоқнинг илк кўйлагини итнинг бошига, отнинг қозиғига кийдириб олиш, отнинг охиридан заиф ва касалманд болаларни айлантириб олиш, отнинг хуржунига солиб олиш ёки отнинг эгарини остидан ўтказиш каби ҳолатлар от культи билан боғлиқ тотемистик тушунчалар саналади. Шунингдек, қадимга ўзбек аждодларига хос қўшиқларда баён қилинган бўри ҳам туркийларда муқаддас ҳайвон сифатида илоҳийлаштирилган, айнан бўрининг тиши, тирноқлари, териси ёвуз кучларга қарши кураш воситаси ҳисобланган. Ҳатто Она алласидаги қўшиқларда ҳам уйга, бола бешигига, унинг кийимига тумор сифатида тақиб қўйилган. Бўрининг ёшлигида тутиб олинган болалари қўлга ўргатилиб, айрим жойларда экин ва пайкаллар ҳамда сурувларнинг ораларига барака келтирувчи рамз сифатида олиб борилганда унга атаб айтишувлар амалга оширилган. Ҳайвонлар терисига бурканиб олган шамон ўз қўшиқларида бўри оралаган жой баракали бўлади, ҳосил мўл бўлади деган ақидаги амал қилинган. Айнан бўрининг жуни ҳам от ёли сингари исириққа қўшиб тутатилган ва бу билан ёвуз кучлар ҳайдалган. Кўпинча болаларни ёшлик пайтида вафот этиб кетаётган, яъни боласи турмаётган ота-оналар болаларини ўлган бўрининг оғзидан ўтказиб олишда термалардан ва айтишувлардан кенг фойдаланганлар. Яъни бўрининг оғиз қисми кесиб олиниб, териси ийланган ва шундан чақалоқ уч бора ўтказишда ички туйғулар билан рақсга тушиб термалар айтганлар. Бундай болаларга шу термалар туфайли уларга исмлар қўйишган, масалан Эшбўри, Қурбўри, Бўритош, Бўрихол, Бўри, Бўрибой каби исмлар қўйилиши бежиз эмас[242].

Бундан ташқари ишнинг хайрли бажарилиши ҳам бўрига мегзалган яъни оилада ўғил боланинг туғилса “бўри бўлди” ибораси билан қўшиқлар ва термаларни ифодаланган. Ёки совчининг қуда томонидан олган розилик жавобини эшитиш учун совчидан бўрими, тулки деб сўралган, агар иш силлиқ кўчган бўлса, бўри деб жавоб берилган. Бирор каттароқ юмуш адо этилса, бу иш ҳам “бўри бўлди” деб жавоб қайтарилган. Кўриниб турибдики, қадимги туркийларда от ва бўри муродга етиш тимсоли саналган. Халқимизда узоқ муддат фарзард кўрмаган эру-хотинга бўри тишлаган, бўри ҳамла қилган, бўри яралаган қўй ёки эчки гўштларини едириш, истеъмол қилдириш одат бўлган. Бу одат ҳозир ҳам мавжуд.

Women’s clothes- Clothes of children

Termiz State University teacher of Akhxmedova Khalima Tukhtaevna

The women’s clothes of Surkhan Oasis were in different style according to their age. The Dresses were sewn as long and loose. In the Oasis the dresses of women differed from the girl’s

[241] Муртазоев Б. Алишер Навоий “Сабъаи сайёр” ва Хусрав Деҳлавий “Ҳашт беҳишт” достонларининг қиёсий таҳлили. Номзодлик диссертацияси. –Тошкент, 1991. –Б.78.

[242] Дала ёзувлари Шеробод тумани Хитой қишлоғида яшовчи. 72 ёшли Имом мерган Худоёровдан ёзиб олинган маълумотлар.

with certain features. First of all the difference was noticed on collors of drees. The drees of women were an engraved collor and across collor. The engraved color drees was cut on 1 karich (20 sm) length from the neck to chest, and thin jiyak added, a string was hung on it. The girls and Old women had worn an across collor dresses in Oasis, it was called “kiftaki’. The collors of that dresses were cut out in a half karich (10 sm) for the head can enter and exit easily. The top piece of color for the entrance of head had regularly bound with string. During the winter and at the wedding and holidays mong the Oasis the women had worn 2-3 stages even more than dresses as one after another, the outdoor dress, of course, was made from an expensive cloth. And also the tip of on its sleeves had “kashta”, “yeng kashta” had being sewn from the varios silk thead.

One of the traditional inner clothes of the Oasis women was lazim (underwer). Lazim of men and women also colled ishton had not differed in cut out, but only differed with their style.

“Chapan” was one of the outdoor clothes of women. It was sewn by “bekasam ipak (silk)” and a semi-ipak materials. The women had put on a cotton chopon in winter, a light chopon without cotton in Summer. Womeen’s chopon differed from men’s with the certain degrees. The women’s chopon had buttons or strings on front side surface for obstructing.

“Kurta” was one of the outdoor clothes were made from striped cloth, mainly consisted of without inner outer. Beautiful jiyaks (ribbons) were sewn on sleeves, collors and hems of kurta, the women put kurta over the head. One of the traditional outdoor clothes of the Oasis women was considered Munisak.Munisak was similar to kurta in sewing style, but only it had inner and outer and the sleeves were wide till elbow, under fit the ribbon or ornaments were noicedwhich joined to the sleeves of dress. “Paranji” was a wide spread clothes of the women in oasi, it was considered as the outstreet clothes. Its sewing style was similar to chopon only it lead got an imitation 9false0 sleeves. Those two sleeves were hung on back and joined. The false sleeves were known as “the custom of Paranji”.”Chachvon” of Paranji made from black horse hair , the face was covered with it and worn paranji on it. Head dresses played a great role among the clothes of the oasis women. The head dresses were inseparable rart of the traditional clothes.

In the Oasis one of the ancient head dresses was “Kasaba”, it made from various materials in a round shape for becoming hard and its centre part was left open.Kasaba was one of ancient head dresses of the women in the Oasis. The women’s one of the old traditional head dress was “rumal” in quadrangle shape, was wrapped in different style. Rumals were called variously according to their material. In the surkhan Oasis the middle and old women had worn “kulta’ under rumol, its shape was round which the piece wearing on head. “Soch kopi” (the cloth box of hair) were hung to the back in two karich (40 sm). In Some territories of Oasis kulta was called “kulta pushak”.

In XX century the quick development of the textile industry, the growing of people’s tastes without stopping and the strength of Ethnos relations impressed on fast changeable and development of the construction, made and style of Clothes.

The people of the oasis paid attention to children’s cloth when they were child, parents didn’t dress new cloth to their children. Because they afraid of looking (glance) of bad people so children wear simple clothes. “Chilla” shirt called “dog shirt” in the oasis , in case after sewing shirt. First of all it dressed on head of the dog . It means that all badness, accident and ins – demon go to the dog which came to the child. If child died in a family, and then other child born, the shirt and “guppicha” which for need sewing take the other seven family. The hem of skirt wasn’t turned. There are two cause of it. First one, the hem of skirt may touched rigidly, the second cause if the hem of skirt sewed rigidly , it means that mother never will have another child and other such kind of superstitions are exist. Skirt of child sewed as lenghth of child , clothes of child were mainly right cutting view. When children were 2-3 years old sewed “yirmochi” and left cutting place on the shoulder and wear “ko’krakcha” which called and fastened sides of it by belt of thread. Sleeve and collar part of boys cloth was to added place “kulfak” was put triangle shape.

“Gishtak” was for women’s cloth putted collar part of children’s cloth was fouldly or circle “jirmoch” was enough such kinds of skirts called “sufi” or shirt.
In winter days they dressed on their children “guppi” or “guppicha” which cotton in it. There is a duppi “qalpoqcha” on children’s head sewed with cotton in it.

List of Literature

1.Mirziyoev.Sh. Build a free and prosperous democratic state of “Uzbekistan” NMIU. 2016. 56p.
2.Ahmedov B. Mahmud ibn Vali.Toshkent.1966.
3.Begmatov E. Place names a spiritualitumirror.Toshkent. 1998.
4.Beruniy Abu Rayhon. Monuments from ancient people.Selected works- Toshkent 1-voluwe.1968.
5.The Devoni Dictionary is Turkish-Index-dictionary.
G.Abdurahmonov. And S.Mutalibov.Toshkent.1967.
6.Dusimov Z.H.EgamovPlaee names short deseriptionglossary. Toshkent.1977
7.Kichkilov H.Boqiev A. Uzbek leggings and theereqleipment. Termiz.2005”Jajhun” Termiz.2005.№1
8.Letvinov B. Surkhan Valley “Sbeernicrazvedchika” SPB.1898
9.Logofet D.N. Bukhara Khcenate under Russian protectorate SPB.1911.
10.Materials of regionalizatiou q Uzbekiston issue II book IX Surkhandaryookrug?Samarkand.1926

Zardo`zlik tarixi

Termiz davlat universiteti Kimyo va texnologiya fakulteti Mehnat ta’limi yo`nalishi 103-guruh talabasi Shomirzayeva Nodira

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2017-yil 17-noyabrdagi PF-5242-son Farmoni, shuningdek, “O‘zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish to‘g‘risida” 2017-yil 19-iyundagi PQ-3068-son va ““Hunarmand” uyushmasi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2017-yil 17-noyabrdagi PQ-3393-son qarorlari ijrosini ta’minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi:

1. O‘zbekiston Respublikasi Hukumatining 1-ilovaga muvofiq ayrim qarorlariga o‘zgartirishlar va qo‘shimchalar kiritilsin.

2. O‘zbekiston Respublikasi Hukumatining 2-ilovaga muvofiq ayrim qarorlari o‘z kuchini yo‘qotgan deb hisoblansin.

3. Mazkur qarorning bajarilishini nazorat qilish O‘zbekiston Respublikasi Bosh vazirining o‘rinbosari — Moliya vaziri J.A. Qo‘chqorov zimmasiga yuklansin.

ZARDO’ZLIK- XALQ amaliy sa`nati va xalq hunarmandchiligining juda qadimiy turlaridan bo’lib, zar iplar bilan qo’l choklari yordamida gul tikish kasbidir. ,,Zardo’zlik’’ so’zi forscha ,,zar’’- tilla, ,,do’zi’’- tikmoq ya’ni zar iplar bilan gul,kashta tikmoq degan ma’noni anglatadi. Zardo’zlikning vatani qadimgi Yunoniston bo’lib,bu yerda zodagonlar zar,ipak va jun ip qo’shib to’qilgan kashtali naqshlar tushirilgan kiyimlar kiyishgan.Keyinchalik Rim Imperiyasi tomonidan bosib olingan qadimgi Misr hamda Bobilda ham zardo’zlik rivojlana boshlaydi.Qadimgi Bobil (Vavilion) izining kashtali qimmatbaho matolari bilan dunyoga mashhur bo’lgan.Bu yerda kashtachilarni ,,sidon cho’rilari deb atashgan.Aslzodalar hayotida muhim o’rin egallay boshlagan zardo’zlik Eron orqali asta sekin Afg’oniston ,Hindiston,Xitoy va ularga qoshni bo’lgan O’rta Osiyo

mamlakatlariga tarqala boshlaydi.Har bir mamlakatda u o’ziga xos tarzda shakilanadi va taraqqiy etadi. Ana
shu o’zgarishlarga qarab biz zardo’zlikning O’RTA OSIYOdagi ,asosan, mamlakatimiz hududidagi tarixiy taraqqiyotini quyidagi bosqichlarga ajratib o’rganishimiz mumkin ; 1 XX asrning 20 – yilarigacha bo’lgan davr-Arxeologlar ajdodlarimizning yer qatlamlari ostida qolib ketgan qadimiy yashash manzillarini va qabrlarini o’rganib , ular I-II asrlardayoq zarbof kiyimlar va zardo’z buyimlardan foydalanishganligini aniqlashgan.O’sha davrlarda zar iplar ,bezaklar faqat qimmatbaho sof metall va toshlardan tayyorlangan . Ularning turg’unligi sabab , ular bilan tikilgan gullar chirib ketgan matolar ustida ham o’z ko’rinishini yo’qotmagan. Bu davrda zardo’zlik ustaxonalari faqatgina podsho saroylarida joylashgan .Masalan , ZARDO’ZLIK judataraqqiy etgan Buxoro xonligida xon saroyida 1860-1885- yillarda1 ta, 1885-1901-yillarda esa atiga 3 taustaxona bo’lgan. Podzholik ustaxonalarida podsholikning eng sara zardo’zlari ishlashgan. Ular podsho va uning yaqinlari tomonidan berilgan buyurtmalargaasosan kamzul, chakmon, chalvor, poyabzal, belbog’, salla, kuloh va jullar tikishgan. Hech kim, hattoeng katta amaldorlar ham yuqorida aytib o’tilgan kiyim – kechaklardan birortasi ni o’ziga buyirtirishga haqqi yo’q edi ularni podsho sovg’a qilinadagina kiyishlari mumkin bo’lgan .XVIII asr oxirida Buxoro xoni Amir Abdullaxon tomonidan zardo’zlik xususiy ustaxonalari ochishga ruxsat berilishi boshqa shaxarlarga qaraganda Buxoroda zardo’zlikning gullab yashnashiga sabab bo’ldi . Natijada 25 ta zardo’zlik ustaxonasi ochilib, ularda ishlaydiga zardo’zlar soni 350 taga yetgan . Xususiy ustaxonalarda ustaxona egasi hamma ishlarni o’zi bajargan yoki 2-3 ta zardo’z ustalarni yollagan . Unga , albatta , shogirdlari ham yordam berishgan . Shogirdlarga zard’lik juda yoshligidan va uzoq muddat – 4, 7 , hatto 10 yillar mobaynida o’rgatilgan . Usta shogirdiga oq fotiha berib , ``Shohimardon bobom haqqiga belinga belbog’ bog’ladim `` , deb beliga oq belbog’ bog’lasagina u ``usta `` deb tan olingan va mustaqil ishlash huquqiga ega bo’lgan . 2 XX ASRNING 20 YILLARIDAN – XX ASRNING 90-YILLARIGACHA BO’LGAN DAVR- 1920-yil sentabrda Turkistonda Buxoro xonliga bolsheviklar tomonidan bosib olingan . XIX asrning 2- yarmidan boshlab Rassiyadan sanoat mahsulotlarining keltirilishi mahalliy hunarmandlarni inqirozga o’chratdi . 1930 – yillarda zardo’zlik markazi bo’lgan Buxoroda mashhur zardo’zlarni yig’ib , tikuvchilik artellari qoshida zardo’zlik sehlari tashkil etishdi . Zardo’zlar orasida usto Halim , N. Majidov ,N.Sultonov . N. Hamidov va boshqalar bor edi keyinchalik erkak zardo’zlar safiga xotin –qizlar , Z. Raxmatova ,M. Samadova , M. G’iyosovalar kelib qo’shilishdi . Bu vaqtgacha asosan `` erkaklar kasbi `` hisoblangan , ``ayollar qo’li tegsa , zar qorayadi `` , deb ularga tikishga ruxsat berilmagan . 1960-yilda zardo’zlik sexlari birlashtirilib , Buxora zardo’zlik fabrikasiga aylantirildi . Bu fabrika O’rta O siyo hududida yagona bo’lib , qadimiy zardo’zligimizni asrab qolish va rivojlantirishda muhim rol o’ynadi . 3 XX ASRNING 90-YILLARIDAN KEYINGI DAVR – 1997 –yil 31 – martda O’zbekiston Respublikasida Prezidentining ``Xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san’atini yanada rivojlantirishni davlat yo’li bilan qo’llab quvvatlash chora tadbirlari to’g’risida `` gi Farmoni e’lon qilindi .Farmonga asosan Respublika `` hunarmand`` uyushmasi tashkil etildi . uyushmaga a’zo bo’lgan hunarmandlar Prezidenti Farmoni bilan 5 yil davomida daromad solig’idan hamda chetellarda o’z hunarmandchilik maxsulotlarini namoyish etish va sotish uchun olinadigan bojxona soliqlaridan ozod etildi. Ushbu farmon xalq hunarmandchiligining yanada kengayishiga va rivojlanishioga olib keldi.

Hikoya

Barcha xususiy ustaxonalar birlashib, maxsus uyushmaga uyushgan. Eng hurmatli va tajribali usta bu uyushmaning oqsoqoli hisoblangan. Bu uyushmaning uning har bir a’zosi amal qilish lozim bo`lgan rasm-rusumlari yozib qo`yilgan risolasi bo`lgan. Unda zardo`zlikning kelib chiqishi to`g`risidagi rivoyat ham keltirilgan. Bu rivoyatda aytishlaricha eng birinchi usto zardo`z payg`ambarimiz Yusuf Alayhissalom bo`lgan ekanlar. Hazrati Yusuf husnda va ahloqda tengi yo`q yigit bo`lib, shu sababli tuxmatga qolib, zindonga tashlashadi.Payg`ambarimiz zindonda

zerikkanlaridan quyoshning zarrin nurlariga o`xshash soch tolalaridan kashta tikib o`tirganlar. Ana shu voqeadan so`ng zardo`zlik kasbi paydo bo`lgan deb ta'kidlanadi risolada.

Risolani boshidan oxirigacha yod olgan kishilar bo`lib, ularni Pirzodalar deb atashgan. Pirzodalar har payshanba va yakshanba kunlari zardo`zlik ustaxonalarini aylanib yurib, zardo`zlar qiroatxonlik majlislariga yig`ilganda ularga risolada ko`rsatilgan zardo`zlik bilan shug`ullanish qonun-qoidalarini tushuntirib bergnalar.

O`zbek milliy naqsh tili alifbosi

1. Islimi naqsh elementlarining ramziy elementlari:

Bodom – baxt-iqbol

Barg – Bahoriy uyg`onish

Novda – Boylik va farovonlik

Gul – go`zallik

Olma – muhabbat

Qalampir – yomonlik va yomon ko`zdan asrash

2. Geometrik naqsh elementlari:

To`g`ri to`rtburchak – ishonch

Kvadrat – dunyoning to`rt tomoni, osmon saroyi, quyosh farzandi, abadiylik, yorug`lik va mustahkamlik

Aylana – Olam, baxt, quyosh, odamlarni yovuzlikdan qaytarish

Besh qirrali yulduz – hayotning qisqaligi, besh kunlik dunyo

Yarim aylana – baxt

Ota – bobolarimiz shug`ullanib kelgan va jahonni lol qoldirgan xalq huarmandchiligini o`rganish yoshlarimizga mana shunday imkoniyatlarni yaratadi. Har bir yosh hayotga qadam qo`yar ekan, avvalo, o`zining halol yashash manbaiga ega bo`lishi va shu orqali iqtidoriga yarasha jamiyat rivojiga hissa qo`shishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. S.S. Bulatov "O`zbek xalq amaliy bezak san'ati" – T "Mehnat" 1991 yil

2. Dilfuza Jabborova "Zardo`zlik texnologiyasi" Toshkent 2004 yil

3. Mirziyoyev, ShavkatMiromonovich "Erkinvafarovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz." Toshkent :O'zbekiston, 2017.

Бойсун-қадимий маданият маркази

Термиз давлат университети Фуқаролик жамияти кафедраси ўқитувчиси
Худайбердиева Гулнора Хурсандовна

Бойсун тумани-Сурхондарё вилоятининг қадимий қадамжоларидан биридир. У 1926 йил 29 сентябрда ташкил топган. Сурхондарёнинг ғарбида жойлашгандир Бойсун тумани. Шимолий шарқида Сариосиё, шарқида Қумқўрғон, жанубида Қизириқ, жанубий-ғарбида Шеробод тумани, шимолий ғарбида эса Қашқадарё вилоятининг Қамаши ва ғарбда Деҳқонобод туманлари билан чегарадош. Бойсун туманининг майдони 3,72 минг км². Туманнинг аҳолиси 80000 кишидан ортиқ. Маркази Бойсун шаҳри. Табиати хақида сўз борар экан бетакрордир. Унинг шимолий ва ғарбий қисмини Ҳисор тоғ тизмаси таркибидаги Бойсунтоғ ва унинг тармоғлари эгаллаган. Жануби ва шарқ томонлари тоғ олди кенгликлари ва адирлардан иборат.

Бойсун тоғларининг қулай иқлими, бой ўсимлик дунёси, бу ердаги мавжуд ғорлар жуда қадимдан инсон манзилгоҳларининг пайдо бўлишига ҳамда тоғларнинг инсонлар томонидан ўзлаштиришига сабаб бўлган. Бойсунтоғнинг айрим қисмлари маҳаллий аҳоли орасида ва

адабиётларда Қўҳитанг, Кетмончопти, Саримас, Сувсизтоғ каби номлар билан аталади. Бойсун торлари ва унинг жанубий ёнбағирларида милоддан аввалги IV-III асрлардан бошлаб қалъа ва қишлоқларга асос солинган. Айни шу даврдан бошлаб Бойсун ва унга туташ худудлар тарихий манбаларда турли номлар билан тилга олинган. Хусусан, қадимги юнон-рим муаллифлари Квинт Курций Руф ва Арриан маълумотларида македониялик Искандарнинг Ўрта Осиёга сўнгги ҳарбий юриши милоддан аввалги 328-327 йилларнинг кузи ва баҳорида Мароқанда ва Бақтрия оралиғидаги тоғли ўлкаларда содир бўлганлиги айтиб ўтилади. Аррианнинг маълумотига кўра македониялик Искандар Сўғдиёнани бўйсундиргач, паретаклар юртига келиб, Хориён тоғқалъасини эгаллайди. Шундан сўнг унинг қўшини икки қисмга бўлинади. Искандарнинг ўзи асосий қўшин билан Бақтрияга жўнаб кетади. Кратер эса олти юз отлиқ қўшини ва саркардалари билан Катан ва Австан бошчилигида қўзғолон кўтарган паретакларга қарши юриш қилади. Паретака-кейинчалик ўрта асрларда Чагониён деб аталган Сурхондарёнинг юқори оқими, асосан ўнг ирмоқларида аҳоли зич жойлашган вилоят эканлигини қайд қилинган ва Хориён қалъасини, эҳтимол, Сина қишлоғидан қидириш кераклигини таъкидланган. Бу муаммо ечимига янги археологик изланишлар натижалари жавоб бериши лозим. Археологик изланишлар олиб борилишидан шу нарса маълумки Бойсун тумани қадимги қадамжолар марказидир.

Юнон-Бактрия подшолиги ҳукмронлигининг сўнгги босқичида милоддан аввалги II асрнинг тўртинчи чорагида Бойсунтогда Дарбанд мудофаа истеҳкомига асос солинган. Эҳтимол,айни шу даврдан бошлаб бу иншоот Дари-Оханин номи билан аталган бўлиши мумкин. Милоднинг бошларида, яъни Кушон салтанатининг йирик давлат сифатида шаклланган даврида бу истеҳком унинг шимолий чегараларини муҳофаза қилувчи иншоот сифатида тўлик кўриб битказилган.

Кушонлар даврида Бойсунтоғ ва унинг ёнбагирлари жадал ўзлаштирилган, савдо йуллари ёқалаб карвонсарой, қалъа ва қишлоқларга асос солинган. Шўроб қишлоғида Шўробтепа,Узундара,Мачай қишлоғида Мачайқўрғон, Мунчоққишлоғида Мунчоқтепа, Бойсун шахридаги Қалаи Боло, Поёнқўрғон каби қалъалар бунёд этилган. Ёзма манбаларда “Темир дарвоза”га яқин мавзелардан яна бири Карна деб юритилган. Сайроб қишлоғидаги Ҳисортепа ва унинг атрофида IX-X асрларга оид сопол идишларнинг учраши, Карна манзили, айнан Сайроб қишлоғи ўрнида бўлганлигидан далолат беради.

X-XIII асрлар давомида Бойсун тоғининг ёнбағирларида яна бир қанча қишлоқларга,темирчи-ҳунармандлар устахоналарига асос солинган. Бойсун-Дарбанд автомобил йўли чорраҳасида жойлашган Бозортепа,Оқжар ёдгорликлари ва Кофуриндаги Ғиштепа X асрда шаклланган. Чингизхон бошлиқ муғуллар босқини арафасида Хожа Қашқарон, Тўдадаги Оқтепа,Аламидаги Мунчоқтепалар темирчи-кончиларнинг йирик қишлоқлари ва устахоналари бўлиб хизмат қилган. XI аср бошларидан бошлаб то XX асрга қадар Бойсун тоғларидан темир,туз ва олтингугурт қазиб олинган. Бизга маълум тарихий манбаларда “Бойсун” номи илк Махмуд ибн Валининг “Баҳр ул-асрор” (“Сирлар денгизи”)асарида учрайди.

XIX асрда Бойсун беклиги Бухоро амирлигининг ички ва ташқи савдосида муҳим ўрин тутган. “Темир дарвоза” дан Дарбанд-Шероботдаррё ёқалаб Термиз, Балх ва Ҳиндистонга ўтган савдо йўли билан бир қаторда Бойсундан Деновга икки савдо йўли бўлган. Биринчиси Қизил-газли, Кампир, Анқадут, Даштиғоз, Чоштепа қишлоқлари оралаб ўтган. Иккинчиси эса Қайроқбел қиридан ўтган ва “Улоқ ўйнар” ҳам деб аталган.

Бизга маълумки, ЮНЕСКО ташкилоти 2001 йилда ушбу минтақанинг бой маданий “Бойсун маданий муҳити” номи билан “Инсониятнинг оғзаки ва номоддий мероси дурдоналари” қаторида тан олинган ва 2008 йилдан бошлаб Бойсун ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон Репрезентатив рўйхатига киритилган. Хулоса қилиб айтганда Бойсун тарихга бой энг қадимий маданий марказлардан биридир.

Адабиётлар
1. Аннаев Т.,Тиловов Б.,Худойбердиев Ш. “Бойсун археологик ёдгорликлари”.-Т.; 1999. –Б.40.
2. Арриан. Поход Александра. –М.-Л.; 1962, т.IV.
3. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей и благородных. –Т.; Фан, 1977. С.94.
4. Сверчков Л.М. Бойсун: тарихий реконструкция тажрибаси. Бойсун илмий экспедицияси тўплами. –Т.: 2005. С.66-68.

Leather tanning

Termiz State University teacher of the Department of world history
Sharopov Saidusmon Saidakhmedovich

Leather tanning (kunchilik) is a kind of cottage craft which concerned with polishing the skins of animals. This kind of craft has very old history and connected with the life of people. In the late paleolith period primitive people knew how to polish the skin. Oasis people of Surkhon do the leather tanning (the process of polishihg the skin) from ancient times. The nomadic tribes of district (kungirot,juz,korlik,durmon) made beautiful house hold things, set of clothes and shoes from polished skin. In the country and country-side settled population which occupied whith cottage craft lived.

The products of leather tanning were widly used in life that is why they were very popular among population. Tanners which played main role in the trade between nomadic and settled people polished the skin of cows ,sheep, and goats. Besides they made the wire of a bolter and sieve , string from entrails of cows. The sinew of oxen was boiled and used in carpentry to make glue.Leather tanners produced water skin,tulup,sanoch(is a kind of leather sack),bag, warm fur coat, cover, knife sheath and many kinds of lie products. At first tanners polished the skin and took it to the bazaar of Bukhara and sold it. Leather tanners produced leather, sagri, kamukht, talatin,bulgari.Leather tanners polished the skins of sheep, goat,and made sakhtijon leather,soft velvetish zamsh leather, leather jufiti for belts. They made firm sakhtijon leather saur from the skins of horses and donkeys.

Saur was different from other leather products for making the saur thinner part of the skin of horses or donkeys was cut and the seeds of millet were put in it and dried. Then it was cleaned and polished with copper clippings, at the end of the procces the skin become green. This sakhtijons were prepared during 30 days. From that 12 days were used for polishing, 20 days for painting. The saur was very firm and easy to decorate with fret-work. According to the structure leather were different and decorated with printed carvings, embroidery(fine needle work), applications from colorful leather , thin wires(which were covered with metall and decorated with velvet), beads, dools. Also the leather were painted and carved. Leather tanners the skin in pot shaped dish sangob. The residue meat which stayed on the skin was polished to make leather.

Oasis people prepared loose trousers(which worn during equestrian competition), tarkashes (to keep china dishes), cover of the book, sacks , leather suitcases and shoes. Mainly men occupied with leather tanning. Nearly at every country of the district shoemakers, galoshmakers, fur coat makers lived and had their own workshop. Widly spread kind of leather tanning was produsing shoes. Shoemakers made boots , special shoes and choric. The workshop of shoemakers and bootsmakers
was situated at their homes and nearby shops. Their tools were: kashkirt (special knife) , mould, several needles, awl, pattern. The heavy tool earthen was used to make even and stretch the skin.

According to prepare makhsis(special boots made from skin) the skin of he goat was taken . the skin which was wrapped up in haulm become rotting after 2 or 3days . After that the skin was unwrapped and cleaned from wool. Bekh (special liquid) from almonds and apricots was boiled and poured on the skin . The liquid was kept on the skin 3-4 days. Oasis shoemakers made short topped shoes – mukki and choric were mainly worn by common people. Long topped patterned carving boots, slippers with soft lower part [blue slippers] and makhsi were mainly bought by wealthy people.

Fur coats was also prepared for herdsman from skin. Oasis women had experience in this field and they made fur coat and table-cloth from the skin . For making table cloth the skin was soaked then oiled, polished with the roots of apricot and jinjak . Oasis women also made fur coats and big square sheepskins . Sheepskins were painted in different colours and patterned . In the XX centuries leather was mainly imported that's why traditional skin was decreased and leather tanning was redused . This days cottage craft is paid special attention and they have much opportunity to improve leather tanning .

List of Literature

1.Mirziyoev.Sh. Build a free and prosperous democratic state of "Uzbekistan" NMIU. 2016. 56p.

2.Rakhimov S. Uzbek Canquage Dialects of Surkhandarya.Toshkent 1985

3.Sagdullaev A. Uzbekistan is the first written source Toshkent.1996

4.Safarov ShUmarov I History of some toponymys Karshi.2005

5.Staviskiy B.Y.KushanskayaBakhtriya. Problems of history and culture. Moscow. 1997

6. Termiz. Tashkent. 2001

7. Tursunov S, Pardaev T, Pajgamov A, Narzullayeva N. Surkhan valley is the financial cultural history. Toshkent , 2013.

8. Karaev S. Do you know the meaning of geographical names ? Toshkent, 1970.

Archaeological cultures in the study of ethnic communities Central Asia

Djalalitdin Mirzaev, Termez State University (Uzbekistan)
Ahmet Aytach,Seljuk University (Turkey)

Archaeological sites preserved from ancient times are of great importance. Remains of material culture is a valuable historical source, as those remains are products characteristic of that era and reflect the living conditions of the time when they were produced. By the end of the 21stcentury, the concept of archaeological culture which has great significance for the study of primitive history has developed in the archaeological science. The "archaeological culture" refers to a common group of archaeological sites that belong to the same time in history, with distinguishable local characteristics and are focused on a certain limited area. Usually, the archaeological culture reflects separate existence of ancient communities. The concept of archaeological culture and the study of its emergence, spread and disappearance allow reconstructing the history of communities in the era preceding the appearance of written sources. In the context of our study, it is necessary to emphasize that the archaeological approach has priority in the study of Central Asia.

Archaeological monuments on the territory of Central Asia are evident of an active movement of ancient people. For instance, the pale geographic position of many prehistoric sites as Selangor, Teshik-Tash, Aman-Kutan of the Paleolithic Era, to Machala and others of the Mesolithic Age, landscape features, contact mountains and plains of Central Asia, and also rich fauna and flora enabled the inhabitants of these archaeological sites to intensively move around in search of objects

of hunting and gathering. A unique monument of the epoch of the lower PaleolithicEra, a cave site Selungur (Fergana valley) which is more than 1.5 million years old, is an evidence of the aforementioned statement.The archeologists working on the site discovered not only the bone remains of ancient people in the cultural layers of the cave, but also stone tools, as well as specific objects, first discovered on the territory of Central Asia such as spheroids, livery, peaks, typical for both the Old Paleolithic sites in Africa, Olduvai, and monuments of the Middle East, Ubeidiya. Note that the 800 thousand years old products made of loess monuments in the South of Tajikistan, Kuldara, is the most ancient finding of the lower Paleolithic Era on the territory of Central Asia. In this aspect, dates of monuments of the Stone Age in Central Asia, Selangor and Kuldara, are in agreement with the prevailing ideas of the time of the beginning of the settlement and the movement of hominids outside of Africa. According to scientists, in the Middle Paleolithic Epoch two different physical types of ancient humans (hominids) lived on earth: the Neanderthal who have emerged in Western Europe and then have spread around the world, and Homo sapiens (archaic) who appeared about 200 thousand years ago and then 100 thousand years later spread to Central Asia.

The early periods of human activity on the territory of the Amu Darya area belong to the Middle Paleolithic Period, which, for instance, are represented by houses found in the mountains of Baisun inhabited approximately 100 thousand years ago. In the Upper Paleolithic Era, the area was inhabited by Neanderthals, for example, their burial was discovered in the Teshik-Tash grotto. In particular, burial of human aged 8-9 years was discovered in the region, which gives grounds to speak about the oldest ritual of a human burial in the post-Soviet space. The child's body was laid in a pit surrounded by the bones of a mountain goat. Findings at the site enable to assume that people at that time earned their living by hunting and gathering. Primitive tools were made of stone, although tools made of wood and bone were also found. Contrary to the most researchers, the German scientist F. Weidenreich believed that the bones from Teshik-Tash belonged not to a Neanderthal but to a more developed man who even possessed features of the Mongolian race. Unfortunately, this statement has not received further development.

The historians of the primitive society consider “consciousness of kinship by blood and marriage” the first form of ethnic identity that hunters and gatherers of the “proto-ethnic communities” had developed. All the other criteria of ethnicity, which have become a priority in subsequent periods, were secondary to the idea of relationship. In that era, an actual relationship did not differ from the mock one, the custom of adobe, the establishment of kinship by an artificial inclusion of an individual in a family, was widely spread. In these circumstances, any ethnic sense distinct from kinship could not appear. Therefore, a name of an ethnic community did not have a great significance as it could have been changed under the influence of various factors.

One of the characteristic for the Mesolithic Era monuments in the region is the Machay camp where two cultural layers, tools made of flint, quartz and bone, stone hearths, ash, embers, food leftovers, bones of a mountain goat, bear, turtle and deer were found. Hunters and anglers lived in this camp for a long time. Another monument is the cave paintings in Zaraut. Some of these paintings on the rocks were made in red. A landscape, called "Hunting for wild animals", which depicts men hunting wild big-horned animals with their dogs particularly attracted the attention. Some of the hunters were wearing capes and armed with bows and slings. There is also a painting of a bull surrounded by two groups of hunters in a different place. These rock paintings show the degree of outlook and the religious worldview of the people of this era. Currently, determination of the age and ethnicity of the rock art sites is a problem faced by archaeologists, art historians and historians. Modern science dates the mobile objects of art with high probability, using direct and indirect methods. However, determination of the exact age of the rock art and of belonging of the art to a particular ethnic community is not possible at the present level of science.

6-4 thousand BC is the Neolithic Period, the New Stone Age. The man uses a more advanced technique of making tools, the grinding. Stone processing techniques such as sawing and drilling are widely distributed. Bow and arrow are also improved. The invention of molding and burning clay played a significant role in the development of culture. Pottery making had begun. Formation of a couple's family, which have gradually become the primary unit of society started. The beginning of construction of ground-based dwellings made of clay, and construction of tents and mud huts were crucial. In this era, numerous groups of people began to settle along the river basin in the border region of the Amu Darya River, forming a prototype of rural settlements. One of their main features was the presence of miniature stone tools. Primitive pottery, animal husbandry and weaving developed at this time. The findings provide an overview of the extent of diversification of the economy of the inhabitants of the region. The main feature of the ethnic situation in the Neolithic Era was that groups differing from each other in lifestyle and the level of socio-economic development neighbored with each other.This influenced the mechanism of ethnic stratification. More developed groups of farmers or fishers and gatherers could view their less developed neighbors as "barbarians". In this situation, intensification of ethnic feelings was inevitable; further, ethnic identity started arising within some groups, which was impossible in the previous conditions.

Not enough monuments of the Neolithic transition period from the Stone Age to the Bronze Age have been found yet. It is known that sedentary farming and pastoral communities with the beginnings of proto-urban culture have developed in the south of Central Asia starting from sixth and 5thcenturies BC. The exceptions are the archaeological sites of foothill and mountain valley communities, who had apparently developed while in other parts of the region more advanced sedentary agricultural culture was developing. They were named the Hissar culture. The main occupation of the people of this culture was hunting, herding, and partly, agriculture. The characteristic monuments of the settlements of the Hissar culture of the Neolithic Era are Tutkaul, Sai-Saëd and Kui-Bulen .

The bronze age in the border region of the Amu Darya is linked to a separate civilization of Bactria with two local groups: Dashli on the left bank of the Amu Darya river and Sapalli on the right bank , which received the name of Bactrian-Margian archaeological complex ; scientific publications also propose another term, among others, of Oxus civilization . It existed approximately from 23rdto 18thcenturies BC, contemporarily with the Indus Valley Civilization in Pakistan and ancient Babylonian Kingdom in Mesopotamia. Bactria-Margianan culture is generally regarded as a local pre-Indo-European culture. Characteristic for its were the remains of multiform houses, separated by narrow streets. Highly developed pottery and jeweler indicated the presence of a large number of artisans in the cities. Printing and other artifacts found in the area of the existence of the alleged civilization belong to the art system were fundamentally different from the civilizations of Mesopotamia and the Indus Valley. In addition, pictograms on signets may indicate the presence of a distinct writing system in the settlements of this civilization .

Many centres of the Bronze Age agriculture were identified on the territory of the Amu Darya border region. They were formed in the 2nd millennium BC, as a rule, around the river basins. For example, Sherabad center of ancient agriculture is represented by comprehensively studied settlements of Sapallitepa and Jarkutan . The settlement Sapallitepa is a large center of an extensive rural area, with a square fortress in its center, with complex settlement planning pattern. The fortress housed the residential, commercial, handcraft and cult buildings, which formed peculiar quarters, separated by streets. Standard brick molding is widely used in construction. The main occupation of Sapallitepa inhabitants was agriculture based on primitive artificial irrigation, while transhumance and hunting played a secondary role. Characteristically, household and cult utensils of clay were produced and burned in ceramic workshop situated on the territory of the fortress. The size of settlements, the allocation of separated funerary areas, and large number of ceramics artifacts and

patterns of population settlement - all this describes the era as a time of socio-occupational stratification and clearer division of lab our.Jarkutan, agglomeration area of over 100 hectares consisting of several settlements, merged into a single complex, where a fortified seat of the ruler and the temple played a role of a unifying center, which is already characteristic of proto-city and proto-state organization. Ancient agriculture of the Bronze Age that lasted more than a Millennium has become a fertile basis for formation and development of urbanized cultures in subsequent eras.

Особенности Кыргызских манасчи (сказителей манаса)

Кененсариев Ташманбет доктор исторических наук, Кыргызского государственного университета им. И.Арабаева, г. Бишкек, Кыргызстан

Главными создателями, потом и хранителями океаноподобного кыргызского эпоса Манас издревле были сказители эпоса – манасчи. Они же передавали устные тексты Манаса из поколения в поколение.Слово «манасчы» относительно новое, возникшее в связи с изучением большого эпоса. Ранее кыргызы их называли просто «чон ырчы», «чон жомокчу».

Манасчы совмещал в себе качества философа, историка, артиста, поэта и музыканта. Он не только пересказывал известный сюжет, но, благодаря своему поэтическому таланту, передавал его своими словами, по-своему объяснял отдельные явления, деяния героев, трактовал события и образы с учетом вызовов времени, интересов народаи государства.

В настоящее время в манасоведческойнауке известны творческие биографии многих манасчы. Наиболее главные из них, почитаемые в народе, свыше сорока сказителей. Однако, если включить сюда современных молодых манасчы Кыргызстана, манасчы СУАР, Таджикистана, то количество их может дойти до 100 с лишним.

Манасоведы подразделяют кыргызских манасчи на 5 типов:

1. Легендарные манасчи: (Ырамандын Ырчы уул (был одним из чоро самого Манаса), Жайсан Ырчы (тоже служивший у Манаса и занимавший государственный чин в ханстве Манаса), Токтогул ырчы (легендарный ырчы, уроженец современного Баткена, живший примерно в XVI в.), Нооруз-манасчи (предположительно, живший в XVII в.на юге Кыргызстана.
2. Классические манасчи первого поколения (Кельдибек Барыбоз уулу (1800-1880), Балык (Бекмурат) Кумар уулу (1793-1873)., Тыныбек Жапы уулу (1846-1902), Чоюке Омур уулу (1880-1925), а также Найманбай Балык уулу, Чонбаш (Нармантай) манасчы и др.
3. Классические манасчи второго поколения (Сагынбай Орозбаков (1867-1930), Саякбай Каралаев(1894-1972),Шапак Рысмендеев (1863-1956),Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахманов) (1860-1942). Молдобасан Мусулманкулов (1883-1961). Кенжекара Калча уулу (1859—1929), Шаабай Азизов (род.1927 г.), Жусуп Мамай (1918-2017) и др.
4. Неклассические манасчи (южнокыргызские манасчи), семетейчи (Сейдене Молдоке кызыи др.,), Уркаш Мамбеталиев (род.1934 г.)Кыдыраалы манасчы, “Жайсанчы” (Бубу Мариям Саргалдак кызы)и другие.
5. Сказители различных частей Манаса (Эр Тоштук, Эр Кошой, Эр Кокчо, Поминки Кокотой хана и др) –Калыгул, Жаныбай Кожек уулу, Исак Шайбеков, Женижок (Өтө), Эшмамбет, Солтобай, Акмат Рысмендиев и др.[7].

Ученые манасоведы манасчи делят по профессионализму на две группы. К первой группе относятся сказители, которые отвечают трем критериям: профессиональная деятельность, создание собственного варианта эпоса и оригинальный исполнительский стиль.

Их принято называть сказителями-новаторами (чон манасчы, чон жомокчу). Те манасчы, которые не отвечают всем этим требованиям или отвечают им частично, относятся ко второй группе сказителей. Их называют исполнителями-популяризаторами эпоса (просто манасчы, жомокчу, ырчы).

С другой стороны, в народной среде манасчи подразделяются на четыре группы по степени одаренности[11].

Первая группа — «чон манасчы», или «залкар манасчы». К этой группе относятся классические манасчы первого поколения (XVIII-XIX вв), а также – второго поколения (XX в.) С.Орозбаков, С.Каралаев,и Ж.Мамай из СУАР.

Вторая группа — «чыныгы манасчы» («подлинный, или настоящий, манасчы»). В эту группу сказителей входят Молдобасан Мусулманкулов, Багыш Сазанов, Шапак Рысмендеев, Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахманов), Шаабай Азизов, Мамбеталы Ашымбаев, Мамбет Чокморов и др., которые жили и творили в основном в первой половине XX в. и оставили собственные варианты эпоса.

Третья группа — «чала манасчы» («манасчы-ремесленник»). К этой группе сказителей относятся манасчи, которые исполняют в основном заученные наизусть отдельные, хорошо известные в народе эпизоды эпоса и не способны создавать собственные варианты. Среди них много сказителей, творчество которых приходится в основном на советский период: Торо Мамытов, Лапаз Коккозов, Каба Атабеков, Сарынжи Кожобердиев, Калбюбю Суйумбаева, Мамыт Алдаяров, Акын Шадыканов, Насыр Искендеров, Жолборс Турдалиев, Уркаш Мамбеталиев, Назаркул Сейдиракманов, Эргеш Ташымбетов, Сулайман (Акун) Назиев, Дуйшеналы Жанаев, Орузбай Урмамбетов, Даутали Касымбаев, Абдыкерим Бекиев, Сейдене Молдоке кызы и др.[8].

Четвертая группа – современные «уйрончук манасчы», «бала манасчы» (конец XX - началаXXIвв.). Этого звания могут удостаиваться молодые манасчи, которые увлекаются исполнением эпоса и находятся под влиянием какого-либо известного сказителя.Нурбек Калыбек уулу, Нурбек Талантбеков, Нурсултан Иманбеков, Асанаалы Калил уулу из СУАР, Умот Доолотов (самый молодой манасчы 2005 г.р.) и др.

Какими же отличительными чертами обладали и обладают кыргызские манасчи. На основе многих исследований манасоведов можно перечислить следующие моменты в качестве отличительных черт сказителей героического эпоса у кыргызского народа:

1. **Особый дар.** “Манасчылык” считалось искусством элитного свойства и было уделом исключительно одаренных людей. У кыргызов сказительство воспринималось как продукт высшей духовности, которая доступна только избранникам природы и высших божественных сил. В некоторых мифах и преданиях древних тюрков говорится, что: «у древнетюркского Тенгири-хана, а значит и его божественной супруги – Умай, было три сына: 1. Манас; 2. Теңиз (Чингиз); 3. Эрен-Шайын[10, с.68-70.]. Значить, манасчы есть личность, которого поддерживал эти божества.

Согласно народным поверьям, манасчы мог стать лишь человек, избранный духами мира Манаса, преимущественно тот, у кого уже были в роду манасчы. Одним из проявлений высшей духовности явилась знаменитая быль о вещем сне, в котором будущий манасчы получает от Бога или от баатыра Манаса священное напутствие на профессиональное сказительство[3]. При исполнении сказания о “Манасе”, часто проявлялся особый дар манасчы. Например, М.Ауэзов сообщает о Келдибеке манасчы следующее предание. “Говорят, что когда он пел, дрожала юрта, в которой он сидел, силой своего пения он потрясал стихии, на аул неожиданно налетел ураган, неведомые всадники, от топота их коней содрагалась земля...”[1].

1. **Широкое знание материалов ряда научных направлений: история, этнография, ономастика, фольклор, философия, элементы других наук (металлургия, медицина, космогония и др.)** Манасчы – своеобразный летописец вечно живой истории народа, его духа, выразитель его чаяний и надежд. В эпопее “Манас” существует материалы почти всех научных направлений. Эпос “Манас” своего рода энциклопедия. Эти элементы в настоящее время широко изучается манасоведами. Более того, сюжет эпоса “Манас” отражает почти 1500летней истории кыргызского народа. Манасоведы и историки активно исследуют проблему историзма Манас. В грандиозной эпической трилогии «Манас», дошедшей до нас из глубокой древности, в монументальных картинах отображается мир кыргызского народа, выражающий его сокровенные думы и чаяния. Исследование вопроса об историзме эпоса «Манас» предусматривает изучение отношения фольклора к реальной действительности, к конкретным событиям и фактам национальной истории. Это - вопрос о формах историзма, о принципах отражения исторической действительности в фольклоре[5, 6, с.20-26.].

2. **Поэтика, пение и артистизм.**Рассказывая о легендарных эпических героях, об их удивительных судьбах, характерах, манасчи на ходу перевоплощались то в одного то другого персонажа. В сущности, это был целый театр. Исполнение сказания о Манасе в традиционной форме был особый ритуальный процесс. Это было сочетание слов, своеобразная мелодия звуков, который передается по горизонтали в пространство, где находится и слушатель. Оно влияет на энергетическое поле всего окружающего и вводит слушателя в трансовое состояние[3]. Своим артистизмом особо отличался великий манасчи Саякбай.

3. **Незаурядная память, умение сохранить в памяти огромный объем эпоса.** Манасчи знают и помнят наизусть эпос в полном объеме, имеют свой вариант и исполнительский стиль и могут развивать содержание сказа благодаря собственным творческим и философским идеям. Такой уникальной памятью обладали почти все классические манасчы. Среди них особенно выделяется Саякбай. Чингиз Айтматов писал, что он знал миллион строк океаноподобного “Манаса”: “...Саякбай Каралаев был художником национального значения... Чтобы охватить мыслью всю глубину и ширь предания древних времён, чтобы держать слово о “Манасе” перед лицом прошлого и настоящего сказитель должен был обладать недюжинным интеллектом, феноменальной памятью, колосальной фантазией и артистическимталантом. Таким и был наш Саякбай Каралаев, посвятивший всю свою жизнь искусству “Манаса”[2]. Последний из могиканов-манасчы был Жусуп Мамай, из кыргызов в КНР, который оставил нам эпопею в восьми поколениях богатыря Манаса.

4. **Мудрость, умение воспитать, лечить и т.д.** Манасчи пользовались большим уважением в обществе, их имена веками хранились у народа и глубоко почитались как выдающиеся личности[4, с.126-130]. Манасчы – это один из носителей духовной культуры кыргызов, которому уже не одна сотня лет. И в разные моменты своей жизни кыргызы обращались к манасчы как носителю духовного и сакрального, как транслятору звуков, слов, знаний и информации из иных измерений, пространств из мира Манаса. Было время, когда манасчы являлся духовным лидером кыргызов. Живое исполнение манасчы обладало и целительным воздействием. Например, доказано, что при исполнении “Манаса”, сказание воздействует на: сердечно-сосудистую систему, надпочечники, кровь, мочевой пузырь, желудок, мозг, нервную систему, горло, слух, дыхательную систему. У каждого сказителя имеется свой собственный голос, свой стиль и метод сказывания. И в зависимости от голоса сказителя происходит воздействие на организм слушателя.

Видный антрополог Н. Наувальд замечает, что в принципе все виды транса оказывают на организм физиологическое воздействие по одному из двух направлений. Если в первом

случае транс снижает степень активности нервной системы, то во втором - он действует на человека энерготропно; при этом нервная система возбуждается, вплоть до гиперстимуляции, то есть работает по принципу энергопотребления, возбуждения, экстаза”[9, с.73-74.].

Список использованной литературы и источников

1. Ауэзов М. Киргизская народная героическая поэма “Манас”.- М.,1961.
2. **Бакиров А. Чингиз Айтматов и эпос «Манас» //Общественный рейтинг. 10 декабря 2009 г.**
3. Бакчиев Т. Особенности живого исполнения эпоса “МАНАС”// Материалы IV-й Международной научно-практической конференции «Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность», 09-10 октября 2013г., Улан-Батор, Монголия, 2014.
4. Зулпуев А.З. Искусство манасчы – мост между прошлым и настоящим.//Вестник ОшТУ, 2018, № 2, с.126-130.
5. Историзм эпоса «Манас». - Б. Фонд «Сорос - Кыргызстан» 1997.
6. Кененсариев Т. Кыргыз тарыхынын “Манас” эпосунун жалпы сюжетиндеги чагылышы.// “Манас” эпосу жана кыргыз дүйнө таанымы./Эпос “Манас” и мировоззрение кыргызского народа.//Республиканская научно-практическая конференция.-Б.,2015, с.20-26.
7. Манасчылар.-Фрунзе, 1942.
8. Наиболее известные манасчи. //https://studbooks.net/664751/kulturologiya/naibolee_izvestnye_manaschi. 14.02.2015.
9. Наувальд Нана. Экстатический транс. Ритуальные позы для вхождения в транс./ Нана Наувальд, Фелиситас Гудмэн. – М.: РИПОЛ классик, 2008.–240 с.
10. Никонов А. Алтун Битиг. Тенгрианство. Алматы: Издательский Дом “Жибек Жолы”, 2000. – 86 с.
11. Сказители большого эпоса//https://www.open.kg/about-kyrgyzstan/culture/folklore/epos-manas/1579-skaziteli-bolshogo-eposa.html. 04.11.2014.

Сурхон этномаданияти: анъанавийлик ва замонавийлик

Ўзбекистон Миллий университети профессори, фалсафа фанлари доктори Абдуллаева Насиба Бўроновна

Умрбоқий қадриятлар, анъаналарни ўзида мужассам этган Сурхон воҳаси этномаданияти ранг-баранглиги, бойлиги билан ўзига хосдир. Фольклор-этнографик, ҳаваскорлик халқ ижоди уюшмалари, ҳунармандлик анъаналари нафақат мамлакатимиз балки жаҳонда тан олинган. Юнеско томонидан номоддий маданий мерос сифатида рўйхатга олингани фикримиз далилидир.

Сурхон этномаданиятининг аҳамияти йилдан йилга ортиб, маданиятнинг ранг-баранглигини таъминлаш, маданий меросни бойиб боришига хизмат қилмоқда. Яқиндагина Термизда бўлиб ўтган бахшичилик халқаро фестивалида ҳам Сурхон воҳаси этномаданияти ўзининг бор гўзаллиги, улуғворлигини намоён этди. Халқимизнинг умрбоқий анъана ва қадриятлари чет эллик меҳмонларни мафтун эди.

Халқимиз турмуш тарзи, этномаданияти анъаналари оилада сингиб боради. Ўзбек хонадонида дунёга келган гўдак ҳаётининг илк кунлариданоқ этномаданий бойликлар қуршовида бўлади. Бу халқмиз одатлари, оғзаки ижоди, ўйинлари, меъморчилиги, амалий

санъати, табобати кабиларда инъикос этади. Этномаданий меросимиздан бири бу бешикдир. Бешиклар ўз бағрида бир неча авлодларни вояга етказади. Айниқса, оналарнинг меҳри йўғрилган, турфа ранг ва нақшлар билан безалган, чиройли ёпқичлар, гулдор кўрпачалар тўшалган бешик гўдакни гўзаллик, нафосат ва қулайликка ошно қиладиган мўъжазгина маскан, авлодлар давомийлиги, келажакка ишонч ва орзу-умидлар ифодаси ҳамдир.

Болани бешикка белашнинг ўзи бир маросим, шу билан бирга уни ясаш, безаш, кўрпача ва ёпқичларини тикиш ҳам санъатдир. Бешик кўрпачалари тикилишининг ўз қонун-қоидалари борки, бу нафақат гўзаллик балки халқимизнинг азалий қадриятлари, орзу-умидлари билан чамбарчас боғлиқ. Бешик кўрпачалари файзли ҳаёт кечирган, ўзидан кўпайган, ёши улуғ момолар томонидан тикилган. Бунда рамзий бир маъно бор, бешикда ётган бола учун ҳам ана шундай ҳаёт насиб этиши, ёрқин ва гўзал келажак ато этилиш назарда тутилади.

“Бешик – боланинг, токи мустақил оёққа тургунича яшайдиган маскани. Битта қулай, чиройли ва чидамли бешикда бир нечта авлод вояга етади. Ўзбек ва тожик хонадонларида болалар, неваралар отаси ва бобосининг бешигида улғайишади. Ёш оналар фарзандларини бахт ва омад келтирувчи ана шундай қадимий бешикларда улғайтиришни хохлашадилар. Шунинг учун ҳам ўзбекларда бешик муқаддас саналади, янги туғилган чақалоқ бўлмаса ҳам бешикни асрашади.”(1)

Этномаданият турмуш маданиятини юксалтиришда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, турмуш маданиятини таркибий қисми бўлган тураржойларда бугун замонавийлик билан бирга халқ ҳунармандчилиги, амалий санъатидан фойдаланилиши хонадонларга кўрк ва нафосат бағишлайди. Зеро, инсон ҳаётини кўпроқ уйда ўтказади ва биринчи навбатда ўзи яшаб турган жой муҳитини қулай ва дидига мослаштиришга ҳаракат қилади. Негаки, чиройли ва қулай муҳит кишига илҳом бағишлайди, уни гўзал ҳаёт кечиришга, гўзаллик яратишга даъват этади.

Сурхон воҳасининг гўзал масканларидан бири бўлган Бойсун азал-азалдан каштадўз-чеварлари билан машҳур. Бугун ҳам ушбу анъаналар барҳаёт. Бойсунда интерьерни бадиий кашта, қўлда тўқилган гилам, куроқларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Янги тушган келинчакнинг уйи ўз қўли билан тиккан сўзана, фалак, жойнамоз каби амалий-безак санъат намуналари билан безалади. Сўзаналар ўзида коинот, табиат, бахт ва севги тушунчаларини ифодаловчи хушманзара полотнолардир. Марказида асосан ой ва қуёшни ифодалайдиган катта айланалар жойлашган бўлиб, ушбу айланалар сони 1 тадан 8 тагача бўлади. Акс эттирилган сайёралар ой деб аталади. Лекин сайёралар катта ой, панжа ой ва кичик ойларга ажратилади. Сўзаналар сатҳида воҳа чеварлари тасаввурларидаги дунё акс этган бўлиб, уларнинг бўйи 1,5- 2, узунлиги 2- 4 метргача бўлган.

Кашталар хонадонлар асосий безаги бўлиши билан бирга бекаларнинг орзу-умидлари, диди, фаросати, маҳоратининг кўрсаткичи. Сурхон воҳасида кашта, кўрпа-кўрпача тикиш санъатини деярли ҳар бир аёл ўзлаштириши лозим. Келиннинг дид-фаросати, эстетик маданияти сандиқ устига тахланган кўрпачалар чиройи ва тартибида ҳам кўринади. Ҳар бир келин сепида куроқ ёстиқлар, куроқ дастурхон бўлиши шарт саналади. Бу оилада авлодлар давомийлиги, тўкин-сочинлик, файз-барака каби фалсафий-рамзий маъноларни билдиради. Қўл меҳнати эса оила бюджети учун ҳам фойдали, шунингдек, фарзандларда меҳнатга муҳаббат уйғотиш, яратувчанлик фазилатларини тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Файласуф олим Т. Маҳмудов таъкидлаганидек «меҳр ипи билан тикилган кўрпа, оналарнинг дил қўшиғи бўлиб янграган сўзана, она қучоғидай илиқ бешик, қизалоқнинг жон дили бўлган қўғирчоқ, бола бошидаги «ипаклари тиллодан» дўппи, токчадаги патнис, лаганлар, тахмондаги қутича, сандиқ, қозиқдаги беқасам тўн, уй пештоқини безаган гуллар-буларнинг ҳаммаси турмушимизнинг безагидир».[1]

Қуроқ тикиш ҳам халқ ижодиётининг ўзига хос тури бўлиб авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Сурхон қуроқларининг ўзига хослиги техникаси, сюжети, ранг ечимида акс этади. Геометрик шакллар, мато танлашда шакл ва макон ўйини, ранглар, табиат тасвири қуроқдан тикилган кўрпа ва кўрпача, ёстиқ жилдлари, дастурхон аёлларнинг эстетик диди, санъатини кўрсатиш билан бирга интерьернинг безак унсури ҳамдир. Шунингдек, қуроқ ўзига хос рамзий-фалсафий маънога эга. Масалан, болалар кийимида қуроқнинг вазифаси уни "ёмон кўзлардан асраш"дир. Бойсунда чимилдиқнинг икки чети оқ матодан қуралади. Бу икки ёшнинг турмуши покиза, бахтли ва серфарзанд бўлиш тилагини билдиради.

Сурхон этномаданиятида анъанавийлик ва замонавийлик уйғунлигининг уч муҳим жиҳатини кўрсатиш мумкин:

Биринчидан, жиҳозлар, предметлар функционал хусусиятга эга, яъни гилам, сандиқ мақсадга мувофиқ, ихчам, хона шакли ва ҳажмига мос бўлиши, нима учун мўлжалланганига қараб инсон утилитар-манфаатли эҳтиёжини қондириши назарда тутилади;

Иккинчидан, ушбу предмет ва артефактлардаги (масалан гилам, сандиқдаги) турли нақш ва безаклар, ранглар фукционал жиҳатдан ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, лекин ташқи кўринишининг чиройли, кўркамлиги билан кишига завқ беради;

Учинчидан, ушбу предмет ва артефактлар хавфсиз, чидамлилиги билан кейинги авлодга хизмат қилиши;

Тўртинчидан, хонадон эгалари бадиий-эстетик диди, бадиий-эстетик маданияти кўрсаткичи сифатида ҳам намоён бўлади.

Сурхон этномаданияти замонавий маданият билан интеграциялашиб, ҳаёт тарзига мос келган инновацияларни қабул қилиб, ўзи ҳам новациялар яратиб келмоқда. Бу анъавий ва замонавий каштачилик уйғунлиги, халқ ҳунармандчилигида ҳам ўз аксини топмоқда. Экологик хавфсиз, қулай, чиройли нарса ва буюмлар турмуш маданиятини бойитиб келмоқда. Сурхон этномаданияти халқимизнинг бой ва бетакрор тарихини кўрсатибгина қолмай, унинг асрий орзулари, эзгу ният ва истаклари ифодаси, обод ва фаровон ҳаёт тимсолидир. Ёшларда бадиий-эстетик дид, маънавиятнинг юксалиши, аждодлар меросига ҳурмат туйғусини тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар рўйхати

1.Махмуд Саттаров. Узбекские обычаи. Ташкент:Маънавият 2003, С.8

2.Махмудов Т. Гўзаллик ва ҳаёт. -Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, - Б. 100.

Топонимларнинг тарихий илмий ўрганишнинг манбалар ва таҳлиллари

ТерДУ Жаҳон тарихи кафедрасининг доценти, т.ф.н.
Ёрматов Фахриддин Жайлович

Қадимги юнон географи ва тарихчиси, 17 жилдлик «География» асарининг муаллифи Страбон (милоддан аввалги 64/63-23/24-йиллар), 10 жилдлик «Александр Македонский тарихи»ни ёзган рим тарихчиси Квинт Курций Руф (милодий I аср), 7 жилдлик «Александрнинг ҳарбий юришлари» асарининг муаллифи, юнон тарихчиси Флавий Арриан (95-175 йиллар), Яксарт (Сирдарё), Политимет (Зарафшон), Окс (Амударё) дарёлари ҳамда Мароканда, Навтака, Кирополис, Бақтра, Зариаспа шаҳарлари ҳамда Бубакена ва Паретакена ўлкалари ҳақида маълумот беришади.

Милоддан аввалги II асрдан бошлаб юртимизга хитой сайёҳлари кела бошлайдилар. Хитой манбаларида Дахя, Аньси, Кан, Кангюй, Довон сингари ўлкалар тилга олинади. Эътиборли томони, илк хитой сайёҳлари бизнинг ўлкаларимизга хитойча ном қўйишган. Масалан, Довон – хитойча «катта мулклик» дегани. Кейинроқ, илк ўрта асрлар даврига келганда Фарғонани По-ло-на, Тохаристонни – Ту-хо-ло деб аташган.

Милоднинг X асрида Мовароуннаҳр ва Хуросонда Сомонийлар давлати ташкил топади. Сомонийлар таълим тизими, деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва илм-фаннинг ривожланиши учун катта ғамхўрлик қилдилар. X-XI асрларда Туркистонда ижод этган буюк олимлар жаҳон фани, жумладан топонимикани ривожлантиришга катта ҳисса қўшган. Масалан, Берунийнинг географик ва топонимик мероси «Ат-талхим», «Ҳиндистон», «Ал-осор ул-боқия», «Қонуни Маъсудий» асарларида келтирилган. Олим хоразмликларда Вахш сувларни, жумладан Жайҳун дарёсини назорат қилиб турган малак номи эканлигини айтган. Демак, Амударёнинг ўнг ирмоғи бўлган Вахш, Сурхондарё вилоятидаги Вахшивор, Вахшивордара каби топонимлар ўша сув париси билан боғланган. Ўша вақтдаги Сариқамиш кўлини Хир денгизи, яъни «Қиз денгизи» деб атаган. Олим топонимика қонуниятларига оид бир қанча фикрлар билдирган, масалан, юнонлар ва араблар туркий сўзларни бузиб ўз тилларига мослаб талаффуз қилганликлари оқибатида бир қанча сўзларнинг маъноси ўзгариб кетганини айтади. Масалан, «тош» туркийча исм бўлиб, *шош* кўринишини олган. «Тошканд-тошли қишлоқ» демакдир. Птоломейнинг «Жуғрофия» китобида у «Бурч-ал-ҳижора» (Тош қалъа) деб номланган.

Берунийнинг ёзишича, айрим жойлар ўша ерда учрамайдиган буюмлар номи билан аталар экан. Масалан, Ҳинд океанидаги Ёқут оролида мутлақо ёқут йўқ, фақат у ердаги аёлларнинг гўзаллиги туфайли орол шундай деб номланган. Беруний жой номларининг тўғри ёзилиши билан ҳам қизиққан. Жумладан, Ҳиндистондаги Мўлтон шаҳри номига тарихий манбаларга таяниб қуйидагича изоҳ беради: Мўлтоннинг асл номи Кошияпура эди, кейин Ҳансапура, кейин Багапура, кейин Санбҳапура ва кейин Муластхона, яъни «Асл жой» деб номланди: *мул* - «асл», *тона* - «жой» демакдир.

Беруний ўзининг «Сайдона» асарида 400 дан ортиқ қишлоқ, тоғ, дарё, шаҳар ва ороллар, «Қонуни Маъсудий» китобида 600 дан ортиқ жой номларини тилга олган. Шундан 85 таси Ўрта Осиё ва Хуросонга тегишлидир[243].

Ўрта асрлардаги барча тарихий, географик ва лингвистик асарлар орасида топонимика учун ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган асар бу Махмуд Қошғарийнинг уч жилдли «Девону луғатит турк» китобидир. Мазкур асар «Жой номларининг луғати» сифатида ўз даврининг машҳур асарлари қаторидан жой олади. Унга илова қилинган дунё харитасидаги 100 га яқин маълум номлардан ташқари «Девон» текстида жуда кўплаб майда номлар тилга олинган, уларга географик ва этимологик изоҳлар берилган.

Ўзбекистоннинг тарихий топонимияси учун қимматли асарлардан бири Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китоби саналади. Китоб 934-944-йилларда араб тилида ёзилган. 1128-1129 йилларда форсчага қисқартириб таржима қилинган, номаълум муаллиф китобга мўғуллар истилосигача бўлган воқеаларни қўшган. Китоб ўзбекчага таржима қилинган. Бу асарда Ўрта Осиёнинг VIII-XII асрлардаги сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти ёритилган. Шу билан бирга эски Бухоро ва унинг яқинидаги бир неча юз географик ном тилга олинган. Шуниси қизиққи, X-X1 асрлардаги кўпгина географик номлар ҳозиргача сақланиб қолган. Шулардан Нур (ҳозирги Нурота), Ғиждувон, Ромитон, Шопурком, Кармана қадимий номлардир.

[243] Қораев С. Топонимика. Тошкент, 2006, 44-бет.

Варахша (Фарахша), Пойканд Бухородан ҳам кекса шаҳарлардир, деб ёзади Нарахший. Тарихчининг маълумотига кўра, Бухоронинг Нумижкат, Бумискат, Мадинат-ус-суфрия («Мис шаҳри»), Мадинат-ут-тужжор («Савдогарлар шаҳри»), Фохира деган номлари бўлган. Шопуркон ариғи (ҳозир қишлоқ ҳам) Эрон шаҳзодаси Шопурнинг номи билан аталган экан. Шопур Бухорхудотдан (Бухоро ҳокимидан) ер олиб, қаср қурган ва Вардона қишлоғини барпо қилиб, ариқ қазиб келтирган. Шопурком-«Шопур ариғи» демакдир.

Ком атамаси қадимдан Бухоро атрофида истеъмолида бўлган ва ҳозир ҳам анчагина географик номлар таркибида учрайди: *Коми зар, Коми Акка* (Зарафшоннинг бир номи), *Ҳаромком* ва ҳоказо.

Ўзбекистон жой номларининг ўрганилишига араб тилида асарлар битган тарихчи ва географлар катта ҳисса қўшганлар. Шу нарса эътиборга сазоворки, янги қўшиб олинган ҳудудларнинг маъмурий тузилишини ўрнига қўйиш муносабати билан Солиқ дафтарлари - «Китоб ал-хараж» ва «Йўлномалар» пайдо бўлади.

Бундай китобларда вилоятлар ва аҳоли пунктлари, деҳқончилик ва касб-ҳунар маҳсулотлари, бекатлар, улар орасидаги масофа, алоқа шароити кўрсатиб қўйилар эди. Асли эронлик бўлган географ Абулқосим Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ Хўрдодбеҳнинг (IX аср) «Китоб ал-масалик ва ал-мамолик» («Йўлномалар ва мамлакатномалар») китоби шундай географик асарларнинг дастлабкиси эди. Бундай маъмурий-статистик йўналиш Ёқубийнинг «Китоб ал-булдон» («Мамлакатлар китоби»), Ибн Жаъфар Қудоманинг «Китаб ал-хараж» («Солиқлар китоби») асарларида ўз ривожини топди.

Араб географияси айниқса X асрда кенг ривожланди. Ибн Руста (Абу Али Аҳмад ибн Умар) географлар орасида алоҳида ўрин тутади. Унинг «Китоб ал-алак ан-нафиса» («Дурдоналар китоби») асарида Ўрта Осиё, жумладан ҳозирги Ўзбекистонга бағишланган қисми ватанимиз топонимикаси учун жуда муҳим. Ибн Руста, чунончи, Буттам тоғларидан оқиб келадиган Қамруд ва Ховарруд дарёларини Ромид (ҳозирги Кофирниҳон) дарёсининг ирмоқлари деб атайди. Академик Б.Б.Бартольднинг фикрича, бу дарёлар ҳозирги Сурхондарёнинг Қорадарё, Тўполондарё, Сангардакдарё номли ирмоқлари бўлиши керак, Буттам тоғлари эса Биринчи Буттам (Ҳисор тизмаси), Ўрта Буттам (Зарафшон тизмаси) ва Ташқи Буттам (Туркистон тизмаси) тоғларидан иборат бўлган.

X асрда Истахрийнинг (Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Форисий) «Китоб ал-масалик ва ал-мамолик» асари (930-933 йиллар) араб тилли географиянинг катта ютуғи эди. Кейинчалик (976-977 йиллар) Мовароуннаҳрга саёҳат қилиб, уни тасвирлаб ёзган Ибн Хавқал Истахрий асарини янада тўлдирди. Масалан, Ибн Ҳавкалнинг гувоҳлик беришича, Сағонруд (Чағонруд), яъни Сурхондарё Термиз шаҳридан пастроқда Амударёга қуйилган.

Мовароуннаҳр географияси, тарихи, иқтисоди, маданияти, жумладан топонимияси ҳақида Мақдисий (Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад) айниқса тўлиқ маълумот берган. Мақдисий маълумотига кўра, Чағониёнда (Сурхондарёда) 16000 га яқин қишлоқ бўлган.Яна бир араб географи Ёқут гоеграфик номларни ҳозирги илмий тил билан айтганда топоформатларга қараб тасниф қилган. Масалан, «обод» сўзига келганда шуни айтиш керакки, дейди Ёқут, бу унсур шаҳарлар, қишлоқлар ва вилоятлар номлари таркибида кўп учрайди: Асадобод, Рустамобод, Ҳуснобод каби. Асад кишининг исми, обод эса форсча «аҳоли манзилгоҳи», Асадобод – Асад шаҳри ёки қишлоғи демакдир. Умуман олганда, араб географларининг асарларида республикамиз топонимияси ҳақида кўплаб маълумотлар топиш мумкин.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарида тарих, этнография, географияга оид қиматли маълумотлардан ташқари топонимика соҳасида ҳам бой материаллар келтирилган. «Бобурнома»нинг бу борадаги аҳамияти шундаки, ундан топонимларнинг қадимий шаклларини билиб олиш мумкин: Дизак – Жиззах, Кўҳак – Зарафшон, Хўжанд Суйи

ёки Сир суйи – Сирдарё ва ҳокозо[244]. Асарда этимологик изоҳлар ва таққосларга катта эътибор қаратилган. Масалан: «Хўжанд билан Кандибодом ўртасида бир дашт тушибдур, Ҳодарвешға мавсумдур. Ҳамиша бу даштта ел борур... Дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлуқуб, бир-бирини тополмай, «Ҳо дарвеш» «Ҳо дарвеш», дей-дей ҳалок бўлубтурлар, андин бери бу бодияни Ҳодарвеш дерлар»[245]. Ёки: «Яна Кеш вилоятидур. Самарқанднинг жанубидадур, тўққиз йиғоч йўлдур. Самарқанд ила Кеш орасида бир тоғ тушубтур. Итмак добони дерлар... Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хўб сабз бўлур учун ҳам Шаҳрисабз ҳам дерлар»[246].

«Бобурнома»да Ҳимолай деган ном учрамайди. Лекин Бобур Ҳимолай тоғи этакларини Саво лак парбат деб атайди. Бу номнинг маъносини ҳам айтиб беради. ... «Ҳинд тили била *саво* – рубъ (чорак), *лак* - юз минг, *парбат* – тоғ, яъни рубъ ва юз минг тоғким, йуз йигирма беш минг тоғ бўлгай»[247].

Севолак парват деган ном ҳозир ҳам географик адабиётларда учрайди. бу Ҳимолайнинг шимолдан жанубгача чўзилган, лекин пастроқ тоғ этагидир.

Кейинги икки аср давомидаги тарихий, лингвистик, географик асарлардан Ўзбекистон топонимикасига оид кўплаб маълумотлар топиш мумкин. Ўрта Осиё топонимикасига оид дастлабки асарлардан бири венгриялик олим Арминий Вамберининг (1832-1913) «Ўрта Осиёга саёҳат» номли асаридир. Асарнинг луғат қисмида 600 га яқин географик ном ва атама алифбо тартибида берилган. Бу эса ўша давр учун катта ютуқ эди. Бироқ географик номлар изоҳларида хатоликлар ҳам учрайди. Масалан: Жиззах-«иссиқ», Андижон - «онт, қасам» ва «жон, жондай иноқлик», Сариосиё- «Сариқ тегирмон», Сирдарё «жилдираб оқадиган» деган маъноларни билдиради деб ёзилади.

Рус шарқшуносларидан Н.В.Ханников, Н.А.Маев, Д.Н.Логофет асарларида бир қанча маълумотлар Ўзбекистон топонимикасига бағишланган. Масалан: Н.В. Ханиковнинг «Бухоро хонлиги таснифи» асарида ўша даврда истеъмолда бўлган *оталиқ, қўрчи, тунқатор, шиғовул* каби кўплаб ижтимоий-сиёсий атамалар тилда олинганки, улар ҳозирги вақтда бир қанча топонимларнинг маъносини тушуниб олиш учун калит бўлиб хизмат қилади. Китобда 92 ўзбек қавмларнинг дастлабки рўйхати келтирилган. Н.А.Маев эса кўпгина жой номларини изоҳлашга ҳаракат қилган. Масалан, Дашновотни – «новвот дашти», Деновни – «янги шаҳар», (русчасига Новгород), Ғозни – қушнинг ғоз деган бир тури (русча гусь) деб изоҳлайди. Д.Н.Логофет эса Бухоро амирлигидаги деярли барча бекликлар ва уларнинг таркибидаги амлакдорликлар, улардаги мансаблар, қайси ҳудудда қайси уруғ туриши ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Ўзбекистон топонимиясини ўрганишда географлар ҳам катта ҳисса қўшганлар. Профессор Маллицкийнинг Тошкентнинг айрим маҳалла ва мавзелари ҳақидаги асари ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ўзбекистонда топонимика фани ва географик атамашуносликнинг ривожланишида Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг хизматлари катта. Олимнинг «Географик номлари имлоси» (1962), «Ўрта Осиёлик географ ва саййёҳлар» (1964), «Ўрта Осиё жой номлари тарихидан» (1965), «География атамалари луғати» (1966), «Ер тили» (1977), «Сайёҳ олимлар» (1981), «Географик номлар сири» (1985) каби асарларида Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда жой номларини ўрганишга қадимдан аҳамият бериб келингани қайд қилинган, айрим топонимларнинг этимологияси аниқланган. Олим тарихий, географик номларни изоҳлади, дунёдаги кўплаб номларнинг ҳозирги ўзбек тилида ёзилиши қонуниятларини ишлаб чиқди, эски географик атамашуносликни замонавий, илмий

[244] Қораев С. Топонимика, 48-бет
[245] Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент, 1989, 7-8 бетлар.
[246] Кўрсатилган асар, 47-бет.
[247] Кўрсатилган асар, 250-бет.

терминология асосида қайта ишлади: масалан, уқиёнус-океан, ёнартоғ - вулкан, кўрфаз - қўлтиқ, жуғрафия - география каби.

Тилшунос олимлардан Т.Нафасов, З.Дўсимов, Н.Охунов Ўзбекистонда топонимиканинг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшдилар. Т.Нафасов Ўзбекистонда биринчи бўлиб топонимикадан номзодлик диссертациясини ёқлади. Кейинчалик соҳага оид бир қанча рисола, мақолалар чоп этди. Унинг «Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати» (1988) ва « Қишлоғингиз нега шундай аталган?» (1989) китобларида асосан Жанубий Ўзбекистондаги микротопонимлар этимологияси ёритилган. Шу билан бирга минтақалардаги Бойсун, Кеш, Чағониён, Қарши каби баъзи тарихий топонимларга ҳам этимологик изоҳ берилган. З.Дўсимов Хоразм топонимиясини ўрганиб жой номларининг тарихи ва этимологияси, уларнинг лингвистик хусусиятлари, моделлари ва типларини аниқлаш соҳасида ишлади. «Хоразм топонимлари» монографиясида (1985) Хоразм топонимларининг шаклланиши ва уларнинг тараққиёт босқичларини тадқиқ қилган.

Мустақиллик йилларида ҳам жой номларини ўрганиш бўйича қатор тадқиқотлар олиб борилди. Ўрта Осиёнинг тарихий топонимияси бўйича айниқса Ш.Камолиддиннинг илмий ишлари таҳсинга сазовордир. Олим бир қатор асарларида туркий тиллар билан боғлиқ кўпгина топонимлар борлигини аниқлади. Бундан ташқари, С.Қораев, С.Турсунов, Ш.Сафаров, Т.Эназаров, И.Умаров, З.Чориев, Э.Бегматов ва бошқаларнинг тадқиқотлари ўлка топонимиясини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбек ва қирғиз фольклорида “ёр-ёр”нинг этногенезиси ва ғоявий мазмуни

Андижон давлат университети Сулаймонова Меҳринисо Ибрахимовна

Ўрта Осиё жонли туркий тилларини ҳам тарихий, ҳам қиёсий асосда илмий тадқиқ этиш фанда янгиликлар яратади. Аниқса, этногенезисининг яқинлиги ва тарихий босиб ўтган йўлининг жуда мураккаблиги билан алоҳида ажралиб турувчи ўзбек ва қирғиз халқларининг оғзаки ижодини қиёсий ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Бундай тадқиқотлар дилларни бир-бирига яқинлаштиради ҳамда миллатлараро ҳамжиҳатликни, инсонпарварликни таъминлайди, тинч-тотувликка чорловчи асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек ва қирғиз халқлари ўзининг кўп асрлик тарихи давомида уларнинг маданияти, анъана ва қадриятлари, эзгу орзу-интилишлари ва манфаатлариҳам бир-бири билан боғлиқ бўлган. Халқларимиз ўртасидаги замонлар синовидан ўтган қардошлик ришталари ўзаро ҳурмат ва дўстона муносабатлар, муштарак маданий қадриятлар орқали узвий боғланиб кетган[248]. Ҳар бир халқ борки, ўз тилига, динига, урф-одатларига, бой маънавий бойликларига, қадриятларига эга.

Ўзбек фольклорида оилавий-маиший маросимлар катта ўрин тутади. Чунки, бизнинг асосий умримиз шу оилада кечиш билан бирга бу оилада инсон сифатида ҳам шаклланамиз. Умримиз давомида оилада кечадиган кундалик ҳаётимизни маросимлар билан қайд этиб борамиз. Бу эса ўзига хос анъанага айланган. Бундай анъаналар барча халқлар орасида бор.

Оилавий-маиший маросимлар фольклорида ёр-ёрларалоҳида ўрин тутади ва ўзига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Хусусан, ўзбек ва қирғиз халқининг оғзаки ижодида ёр-ёрлар ўзида акс этган ғоявий мазмунининг теранлиги билан ажралиб туради.

Ҳозирги кунга келиб, ёр-ёрларнинг ўрни ва вазифаси бир мунча кенгайган. Масалан, келин-куёвни никоҳ базмига олиб чиқиш, кузатиб қўйишда, ёки келинни куёвникига

[248]Мирзиёев Ш.М. Миллийтараққиётйўлимизниқатъиятбиландавомэттириб, янгибосқичгакўтарамиз 1-жилд. «Ўзбекистон» НМИУ, 2018, 385-бет.

кузатаётганда, куёвнинг хонодонидаги базмларида куйланиши одатга айланмоқда. Бундан кўринадики, ҳозирда ёр-ёрларнинг ўрни ва вазифаси кенгайган.

Ўзбек фольклорида ёр-ёрлар такрорий айтилган жуфт сўзлардан иборат бўлиб, моҳиятан келин-куёвнинг рамзий жуфтлигини ҳам ифодалайди.

Неча йиллар кутилган кун бошланди, ёр-ёр,
Шу кун икки ёш учун тўй бошланди, ёр-ёр,
Шу кун икки ёш учун ўй бошланди, ёр-ёр.

Барчабугунбахттиларкелин-куёвга,
Ширин-ширин фарзандтилабқўллардуода.
Ҳаётингиз нурга тўлсин бахтли жуфтликлар,
Тўйлартўйгаулансин-эй, юрт ҳамтинчбўлсин.

Ёр-ёрлар яккахон ёки кўпчилик томонидан куйланади ва узатилаётган қиз (келин) тилидан айтилади:

Нинам учи синди деб,
Урдинг онам, ёр-ёр.
Мана, кетиб бораман,
Тиндинг онам ёр-ёр[249].

Қирғиз фольклорида ҳам “жар-жар”лар алоҳида аҳамият касб этади. Қирғизларда ёр-ёр айтиш никоҳ тўйи бошлангандан то қизни куёв хонодонига кўчириб келгунга қадар куёвнинг жўралари ва келиннинг ўртоқлари томонидан ижро этилади. Айниқса, жанубий, яъни Ўзбекистон ва Тожикистонга чегарадош бўлган қирғизларда ёр-ёр айтиш кенг тарқалган. Қирғизлар яшаган кўпгина жойларда бу маросим деярли йўқ. Илмий тадқиқотларга кўра, бу қўшиқ қўшни яшаган халқлардан кириб келган. Яъни, ҳар қандай тарихий-ижтимоий сабабларга кўра ўтроқ ўзбекистонлик ва тожикистонлик қирғизлардан ёзиб олинган фольклор материалларида ёр-ёрлар учрайди. Бахмал туманида яшаган қирғизларда қуйидаги ёр-ёр қўшиғи кенг тарқалган:

Такта-такта көпүрө,
Тактың болсун жар-жар ай.
Сынабаган жерлерде,
Бактың болсун жар-жар ай.
Пайгамбарды кызыны,
Ким көрүптүр жар-жар ай.

Ата менен энеге,
Ким тоюптур жар-жар ай.
Кызды алып жеңеси,
Тура турсун жар-жар ай.
Ак сүт берген энеси,
Ырааазы болсун жар-жар ай.

Бу қўшиқ икки ёшнинг кўнглини кўтариш билан уларга тотли ҳаёт бағишлашда катта аҳамиятга эга.

Ёр-ёр қўшиқларининг ғоявий мазмунида икки ёшнинг бахтли оила қуришига, ота-оналарининг уларга бўлган чексиз меҳрига, ғамхўрлигига розилиги, қариндошларига бўлган меҳри баён этилади.

[249]SafarovO. O’zbekxalqog’zakiijodi. 2010, 143-bet.

Ўзбеклардаги каби қирғизларда ҳам бу қўшиқ яккахон ёки кўпчилик билан хор бўлиб айтилади ва қўшиқ матнида такрорий сўзлар, яъни ёр-ёр (жар-жар) сўзларидан иборат бўлиб, икки ёшнинг келажакдан кутган орзу умидларига бўлган ишонч ҳиссини уйғотади.

Қирғизларда бир қатор тўй маросими иримлари мавжуд. Улар: *келиннинг чимилдиққа яшириниши, келин кўрди, кўрмана бериш, юртгарчилик, янгажон дўқи, сеп кўриш, хуржун сўктириш, тўшак солиш, қиз кўчириш, келин тўсиш, келин салом, сўйиш сўймоқ, қудаларга ун сочиш, никоҳ ўқиш ва вакил ота сайлаш* кабилар киради.

Ҳар икки халқ маънавий оламида муштарақликлар ёшларга бахт тилаш, оилалари мустаҳкам бўлишига истак, юрт тинчлиги, ҳамиша тўй ва яхши кунлар кўришларига ҳоҳишлар ёр-ёрларда мужассам этилган. Шу билан бирга ўзбек ва қирғиз халқларидаги ёр-ёрларда муштарақликлар билан бир қаторда уларда ўзига хосликни, миллийликни ҳам кузатамиз.

Сурхон воҳасида миллий қадриятларнинг юксалишида оила тарбия воситаси сифатида

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси ўқитувчиси
Холманова Феруза Ураловна

Ўзбек анъанавий ижтимоий ва оилавий турмушида темурийларгача сақланиб келган, жамоатчилик, қўшничилик ва қишлоқ тартиблари, катта оиланинг ибрат бўлиши, айрим гуруҳларда кўчманчилик турмуш тарзи ва уруғ-қабилавий элементлар, қадимий маросимлар ва ибодатлар кенг тарқалган. Улар умумий жамоа иморатлари, тўй-томоша ва маърака ўтказиш учун маълум тартиб-қоида мезонларига амал қилганлар. Маҳаллалар, шаҳар, қишлоқ аҳолиси оилавий байрамлари ва тўйлари, дафн маросимларини ва сайилларни ўтказишда жамоатчилик анъанасига биноан умумий вазифа сифатида эркак ва аёллар фаол иштирок этишлари шарт бўлган. Оилавий ва никоҳ масалалари ҳам айрим оилалар доираси билан чекланмай, қавму–қариндош ва яқин қўни–қўшниларнинг иштироки билан ҳал қилинган. Жамоатчилик тузуми давридан сақланиб келган жамоатчилик анъаналари маҳаллийчиликда ҳам намоён бўлади.

Уруғ-қабилачилик анъаналари анча мустаҳкам сақланган ўзбекларда бошка халқлардагидек, экзогам никоҳ бўлмаган, аксинча уларда кузен никоҳ, яъни уруғдош (амакивачча, холавачча, аммавачча) лар орасидаги эндогам никоҳ кенг тарқалганлиги XIX аср охирлари – XX аср бошларига келиб, асли уруғ-қабилавий муносабатларнинг емирилганлигини кўрсатади. Айрим этник гуруҳларда уруғ-қабилачилик оилавий никоҳ муносабатлари ва ижтимой-маънавий турмушга анча кам таъсир этган.

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, жумладан С. П. Толстов ва Г. П. Снесаревларнинг айтишларича, ўтмишда ўзбекларнинг уруғ-қабилачилик сақланиб келган гуруҳларида фратриал ташкилот белгилари намоён бўлади. Бундай ҳолат жуфт қабилалар номидан ўз ифодасини топган Хоразмда қиёт-қўнғирот, Зарафшон ва Хоразмда хитой-қипчоқ қабилалар, баъзан жуфт қабилалар орасида никоҳ муносабатлари устун турган. Баъзи олимлар (К.Ш Шониёзов ва бошқалар) мазкур қабилаларнинг келиб чиқиши ва тарихи ҳар хил бўлганлиги туфайли фратриал тартибда эмас, балки ҳудуд асосида жуфтланишганлигини таъкидлашади.

Қадимий фанда “минорат” деб номланган одатга биноан, кичик ўғил ажралмасдан, ота-онасини боқиб, уларга қараб туриши шарт бўлган. Лекин ҳозирда ота-онанинг қайси фарзанд билан қолиши ота-она томонидан белгиланмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистон аҳолисининг анча қисми махсус ва ўрта маълумотга эга бўлиб, мутахассис йигит–қизлар бўлиши оилавий-маиший турмуш ва муносабатларининг моҳиятини ўзгартириб, янги урф-одатлар ва маросимларнинг пайдо бўлишига, маълумотли аёлларнинг кўпайиши эса жамиятдаги оилавий муносабатларида аёлларнинг мавкеи ва ўрнини янада оширилишига олиб келмоқда. Никоҳ маросимлари нафақат Ўрта Осиё халқлари орасида, балки ўзбекларнинг айрим этнографик гуруҳлари орасида ҳам бир оз фарқ қилиниб, ўзига хос хусусиятларига эга. Аммо никоҳ асли ибтидоий жамиятда пайдо бўлган умуиинсоний қадриятларни ўзида мужассамлаштирган ажойиб маросимлардан иборат бўлиб, унда барча элементлар учун зарур бўлган қонун-қоидалар ўз ифодасини топган.

Ўзбек халқининг келиб чиқиши, этник тарихи ва хусусиятлари мураккабликда намоён бўлади. Бундай мураккаб жараёнлар оқибатида ўзига хос юксак моддий ва маънавий маданият яратган истеъдодли, заҳматкаш аждодларимиз ўзининг миллий хусусиятларини ҳозиргача сақлаб қолган. Барча этнослар, жумладан ўзбеклар ҳам, қабила, уруғлар, қавм - қариндош ва жамоа ижтимой гуруҳлари ва табақаларидан ташкил топган ҳар бир халқ муайян ҳудудга бирлашиб, шу ҳудудда шаклланади ва ривожланади. Тадқиқотчиларнинг фикрича, турмуш ва маданиятига қараб ҳам муайян элат ва халқларни англаш мумкин.

Маиший турмушда айрим урф-одат элементлари ибтидоий оналик (матриахат) уруғига бориб тақалади. Ўзбек оиласида ҳозиргача она томонидан қариндошларнинг, айниқса, тоғанинг роли катта ҳисобланади. Ёшга қараб гуруҳлаш тартибларининг айрим элементлари қавму-қариндошлик атамаларида ҳам ўз аксини топган. Ўзбекларда она ва ота томонидан қариндошлар номи фарқланган. Отанинг ака- укалари «амаки» деб номланган. Тоғанинг мавқеи амакидан баландлиги - бу қадимий авункулат қоидаларининг акс-садосидир.

Қадимий уруғ-қабилавий ва жамоатчилик муносабатларининг ижобий тарзда янги даврга ча сақланиб қолиши ўзбекларнинг турмуш тарзида асримиз бошларигача ҳукмрон бўлган ижтимоий-иқтисодий тузумни инкор қилмайди. Айниқса, жамоатчилик муносабатлари коллектив ва бирлик тўйғуларини, ўзаро ёрдам ва ҳамкорлик урф-одатларини ҳаётга татбиқ этиб, сингдириб, миллий жипсликни мустаҳкамлашда муҳим омил ҳисобланган. Ҳозиргача маҳаллачилик анъаналари янги замонавий руҳда анча такомиллашиб, оилавий-маиший муносабатларни мустаҳкамлаб, барча тўй-томошаларда ва маъракаларда ҳам ўзаро ёрдам, қўллаб-қувватлашга катта хизмат қилиб келмокда. Муайян тартиб қабила ёки элатлар даврасида ҳамкорлик, аҳиллик тўйғуларини сингдириб, ўзаро ёрдам, меҳмондўстлик, ёши катталарни ҳурмат қилиш каби ижобий фазилатларда намоён бўлади. Бу муайян ҳолда ислом таълимотида муқаддаслаштирилиб ҳамда қудратли Оллоҳ таоло олдида тенг ва бир деган ғояни юзага келтирган. Ўзбекларда ўтган аср охирларда оилаларнинг тузилиши ва маиший турмушида моногам никоҳ ҳукмронлик қилса-да, катта ажралмаган оилалар кенг тарқалган. Бундай оилалар бир неча авлодлардан ташкил топган қариндошлар бирикмаси сифатида намоён бўлади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида бундай оилалар анча камайган, катта оилалар жамоаси емирила бошлаган. XX асрнинг бошларида Туркистон ўлкасида товар-пул муносабатларининг ривож топиши натижасида вояга етган ўғилларнинг уйланиб, мустақил оила қуриши жараёни анча кучайди. Ота-она оиласидан ажралиб чиқиб, алоҳида хўжалик ташкил қилиш кучайди. Кўпчилик ўзбек оилаларда ҳозиргача сақланиб келинаётган одат бўйича катта ўғил уйлангандан кейин, унга уй қуриб, ажратиб чиқарадилар.

Сурхон воҳасидаги моддий ва маънавий маданият дурдоналарнинг тарихи ва таҳлили

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси ўқитувчиси
Холманова Феруза Ураловна

Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Мустақиллик йилларида ҳалқимизнинг тарихий маданий- мерослариниқайта тиклаш ва уларни янада ривожлантириш масалаларига жуда катта эътибор қаратилмоқда.

Бизнинг қадимий ва гўзал диёримиз нафақат Шарқ, балки жаҳон цивилизацияси бешикларидан бири бўлганини халқаро жамоатчилик тан олмоқда ва эътироф этмоқда. Бу табаррук заминдан не-не буюк зотлар, олиму уламолар, сиёсатчи ва саркардалар етишиб чиққани, умумбашарий цивилизация ва маданиятнинг узвий қисмига айланиб кетган дунёвий ва диний илмларнинг, айниқса, ислом дини билан боғлиқ билимларнинг тарихан энг юқори босқичга кўтарилишида она юртимизда туғилиб камолга етган улуғ алломаларнинг хизматлари беқиёс экани бизга улкан ғурур ва ифтихор бағишлайди.[250]

Мамлакатимиз ҳудудида мавжуд бўлган тўрт минг-дан зиёд моддий-маънавий обида умумжаҳон меросининг ноёб намунаси сифатида ЮНЕСКО рўйхатига киритилгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Ўзбекистоннинг бетакрор маданиятининг муҳим бўлаги саналган кўплаб меъморий ёдгорликлари ва баланд миноораларини мамлакатимизнинг кўплаб тарихий шаҳарларида кўришимиз мумкин. Миноралар қурилиши тарихи билан боғлиқ тарихий манбалар жаҳон фанида шунингдек, Шарқ мамлакатлари мутафаккирлари асарларида ҳам қайд қилиб ўтилган. Жумладан, бу ҳақда дастлабки маълумотлар, шунингдек миноралар қурилиши тарихи ҳақида араб тарихчиси Макризий VII аср бошларида кўплаб маълумотларни қайд қилиб ўтган[251].

Манбаларда “минорет” ёки “минора” сўзи "баланд бино тепасида ёниб турувчи олов” маъносини англатади[252]. Шарқ мамлакатларида бундай улуғвор миноралар кишиларни сажда қилиш ва бошқа ибодатларга чақириш учун хизмат қилганлиги таъкидлаб ўтилган. Бунинг ёрқин исботи сифатида, ҳозирги вақтгача энг буюк ва баланд миноралар қаторида ҳисобланаётган Бухоро шаҳридаги "Минораи Калон"ни мисол қилиб олишимиз мумкин. Бу ажойиб санъат архитектураси 1127 йилда бунёд этилган, баландлиги 45,6 метр бўлиб, унинг таг девори ер чукурлигига ер сатҳидан 10 метрни ташкил қилади. Асрлар оша минора турли табиий офатлар, зилзилаларга бардош бериб келмоқда. Минора тепасидан разм солинганда Бухоро шаҳрининг барча жойларини кўриш имконияти туғилади. Мутахассислар таъкидлашича, миноранинг мустаҳкамлиги унинг “асос девори”нинг сифатли тарзда бунёд этилганлигидадир. Ўрта асрларга оид ёзма манбаларда миноралар қурилиши тарихи билан боғлиқ кўплаб ривоятлар келтириб ўтилган. Бундай катта иморатлар барпо этиш чоғида, маълум даражага етганда 3 йилгача тўхтатиб қўйилиб, иморатнинг пастга чўкиш ва чўкмаслигини аниқлаши усталарнинг ўз ишларини жуда юксак даражада билганлигидан далолат беради.

Юқорида таъкидлаганимиздек, баланд миноралар барпо этиш Ўзбекистоннинг кўплаб

---

[250] Каримов.И.А. Юксак маънавият енгилмас куч.Т-Шарқ.2008й. Б.18-22

[251] Абдукаюмова Н. Устремленные в небо. Величественные минареты Узбекистана. / Uzbekistan Today. №51, 2009 йил 24 декабрь.

[252] Абдукаюмова Н. Устремленные в небо. Величественные минареты Узбекистана. / Uzbekistan Today. №51, 2009 йил 24 декабрь.

қадимий шаҳарларига хос анъанавий архитектура услуби ҳисобланган. Жумладан, Бактрия даврига оид Жарқўрғон шаҳристонида араблар истилосидан сўнг яратилган минора бунга ёрқин мисол бўла олади. Хуросон меъморчилик анъаналари асосида қурилган ушбу минора, 8 қиррали, пойдевори устига ярим айлана шаклида 16 киррали қилиб ишланган. Минора 20 метрча баландликни ташкил этиб, айлана қирраларида, пешонасида ёзувли белбоғи мавжуд[253]. Унинг устидан яна ярим айлана қирралар давом эттирилган. Лекин минора тугалланмаган (бош қисми бузилиб кетган бўлса керак). Миноранинг ҳозирги баландлиги 21,6 метр, қуйи қисмининг диаметри 5,4 метр. Пойдевор қирраларида устанинг номи ва иншоотнинг қурилган йили ёзилган. (Унда қуйидаги сўзлар битилган: меъмор Али ибн Муҳаммад ас-Сарахсий: 1108-1109 йили қурилган).

Жарқўрғон минораси Мовароуннахрнинг бошқа минораларига қараганда ўзига хос услубда бунёд этилган. Олимлар В.А.Шишкин, М.Е.Массон фикрларига кўра "миноранинг дастлабки баландлиги 40 метр бўлиб, 1,5 – 2,5 градусга ён тарафга оғиб туради"[254]. Шунингдек, Ўзбекистоннинг жанубий шаҳарлари ҳисобланган Эски Термиз харобаларида жойлашган "Зурмала минораси" бўлиб, унинг қурилиши эрамизнинг II асрига таалуқлидир. Эрамизнинг дастлабки асрларида Хиндистондан Ўрта Осиёнинг жанубий томонларига буддизм дини тарқалади. Диний ақидалар билан бирга будда санъати ҳам келади. Археологлар томонидан Термизда катта ибодатхона – Вихаралар топилган бўлиб, улар юксак меъморчилик услубида курилган тасвир ва ҳайкаллар билан безатилган. Ибодатхоналардаги асосий муқаддас жой айвончага ўхшаш будда муқаддас ашёлари сакланадиган миноралар бўлган. "Зурмала минораси" Ўрта Осиё археолог қатламларидаги мақбаралар минораси сирасига кирмайдиган монументал меъморчилик обидалардандир. Унинг сирти қачонлардир қизил ғиштлар, будда дини мавзуларидаги тасвирлар ва нафис нақшлар билан безатилган оқ мармар тахталари билан қопланган.

Улуғвор миноралардан яна бири Урганч шаҳрида "Қутлуғ Темур" минораси бўлиб, (баландлиги 28 метрни ташкил қилган) олти асрдан буён қад кўтариб турибди. Бу минора Марказий Осиёдаги энг баланд минора бўлиб, Хива хони Муҳаммад Амин буйруғига кўра 1851-1855 йилларда қурилган, унинг вафот этиши натижасида бу миноранинг қурилиш ишлари тўхтаб қолган[255]. Манбаларга кўра, пишиқ ғиштдан терилган бундай ҳайратли минорани тиклаш ўрта асрдаги ўзига хос шарқона қурилиш услуби ҳисобланган. Минора устунининг ҳар бир қаторидаги юпқа лой ғиштлар оралиғидаги қоришмага сут ёки сут маҳсулотлари қўшиб қориштирилган. Бундай қурилиш услуби миноранинг мустаҳкамлигини таъминлашга хизмат қилган.

Ўрта асрларда барпо этилган бу миноралар нафақат мамлакатимиз, балки Марказий Осиёда ярқираб турувчи зангори рангдаги такрорланмас гўзалликка эга. Шундай миноралардан бири Бухородаги Баҳоуддин минораси, Самарқанда Улуғбек мадрасаси миноралари темир арқон билан ва бетон деворлар билан ҳар куни 2 см вақти-вақти билан тўғирлаб борилган. Ўзбекистондаги кўпгина миноралар катта-кичик ажойиб архитектура ёдгорликлари авлодимизнинг фахри бўлиб, Ўзбекистоннинг тарихий шаҳарларида қад кўтариб турибди.

---

[253] Турсунов С.Н. ва бошқалар, Сурхондарё тарих кўзгусида, Тошкент, Шарқ., 2001. б-32.

[254] Турсунов С.Н. ва бошқалар, Сурхондарё тарих кўзгусида, Тошкент, Шарқ., 2001. б-46.

[255] Абдукаюмова Н. Устремленные в небо. Величественные минареты Узбекистана. / Uzbekistan Today. №51, 2009 йил 24 декабрь.

Сурхон воҳасида миллий мусиқанинг ривож топиши ва юксалиши

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси
Эргашева Сайёра

Мусиқа назарияси, мусиқа тарихи, мусиқий фалькористика (этномусиқашунослик), мусиқий танқид ва мусиқий журналистика каби асосий ҳамда бошқалар фанларга алоқадор (мусиқий акустика, мусиқий психология, мусиқий эстетика, мусиқий палеография, мусиқий социология, мусиқий шарқшунослик, мусиқий библиография ва нотография ва бошқаларлар) соҳаларни ўз ичига олади.

Назарий Мусиқашунослик, умуман мусиқа санъати ёки муайян давр, бирор халқ, шунингдек, баъзи йирик композиторлар асарлари тузилиш қоидалари, мусиқа тили ва композиция ҳусусиятларини тадқиқ қилади. Мусиқанинг айрим ифодавий воситалари гармония, полифония, мусиқа шакли таҳлили, оркесторлаш, чолғушунослик каби фанларда ўрганилади. Мусиқа уқувини ривожлантиришда сольфежионинг аҳамияти катта.

Ўрта ва Яқин Шарқ халқлари мусиқа саъати қонун-қоидалари тизимини ўрганувчи илми мусиқий (мусиқа илми) 8-9-асрларда (Юнус ал-Котиб, Ҳалил ибн Аҳмад) шакл топган. Илми таълиф, илми ийқо ва илми адвордан таркиб топиб, мусиқа назарияси, тарихи, ижодиёти ва ижрочилигимасалалари ҳақида бахс юритган. 14-15- асрлар манбаларида “илми адвор” деб ҳам аталган. Марказий Осиё маданиятида илми мусиқий асосан 3 та услубий йўналишда ривожланган: 1) мусиқа ижодиёти анъаналарини Юнонистон (Аристотель, Аристоксен, Птолемей) мантиқ илми, математикаси ва физикаси қонун-қоидалари негизида умумлаштиришга асосланган илмийғ рационалистик йўналиш (Форобий, Ибн Сино, Абу Абдуллоҳ Ал- Хоразмий, Умар Хайём, Қутбиддин аш- Шерозий, Фаҳриддин ар-Розий ва бошқаларлар); 2) муайян бир ижодий услуб, мактаб ёки мусиқанинг маълум бир соҳаси (ашула ёки чолғу ижрочилиги ва ҳо казолар) ни амалий ўзлаштиришга мўлжалланган амалий-эмпирик йўналиш (Бану Мусо, Яҳё ал-Мунажжим, Сафиуддин ал-Урмавий, Нажмиддин Кавкавий, Дарвишали Чангий ва бошқаларлар); Қуръон, ҳадислар, шариат арконлари ва тасаввуф ғоялари нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда мусиқанинг маънавий моҳияти тарбиявий аҳамияти масалаларини ўрганишга бағишланган диний-маънавий йўналиш (Калободий Бухорий, Абу Ҳомид Ғаззолий, Боқиё Ноиний, Зиёуддин Нақшабий, Нурасад Чиштий, Абдулҳақ Деҳлавий, Ҳужвирий, Аббодий ва бошқаларлар) охирги йўналишда илми мусиқий кўп ҳолларда “самоъ”деб аталган. Темурийлар даврида илмий-рационалистик ва амалий-эмпирик услубларни ўзаро мужассамлаштиришга йўналтирилган таълимотлар вужудга келди (Абдулқодир Мароғий, Абдураҳмон Жомий, Зайнулобиддин ал-Хусайний, Кавкабий ва бошқаларлар). Илми мусиқийнинг муаммолар тизими мусиқанинг келиб чиқиши, унинг ижтимоий, маънавий, тарбиявий аҳамияти, куй турлари (алҳон) ва жанрлари, нағма, буъд, жинс, жам, ийқо, интилоқот (интонация), таълиф (ижод, композиция), чолғушунослик (синоатил-олат) ва бошқалар масаалалардан таркиб топиб, уларни ўрганишда математика (риёзиёт), физика (илми табиий), геометрия (ҳандаса), мантиқ ва бошқалар фанлар қонун-қоидалари, исбот воситалари кенг тадбиқ этилган. 20- асрнинг бошларидан илми мусиқий Европа ва жаҳон мусиқашунослигининг илғор услубий тамойиллари билан бойитилиб, замонавий мусиқа шарқшунослигининг тарихий, услубий негизи ва таркибий қисми сифатида ривожланган (масалан, А. Фитратнинг “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи”, 1927- араб алифбосида; янги нашри, Т., 1993).

Ўзбекистонда кенг қамровли Мусиқашунослик 20- арсдан ривожлана бошлади. 1920-30-йилларда пайдо бўлган илк Мусиқашунослик асарлари, асосан, шу даврда тўплана бошлаган ўзбек мусиқа меросини тизимли ўрганишга (В. Успенский, Н. Миронов, Е. Романовская, Ил.

Акбаров ва бошқаларларнинг мақола ва китоблари), миллий чолғу асбобларни таснифлашга (В. Беляев) қаратилган. Ўзбекистон композиторлик мусиқа маданиятига оид биринчи йирик тадқиқот (“Ўзбек мусиқасининг ривожланиш йўллари”, рус тилида) 1946 йилда яратилган. Кейинги даврда ўзбек мусиқашунослиги, асосан, мусиқа меросини кенг миқёсда тўплаш ва тадқиқ қилиш (масалан, “Ўзбек халқ мусиқаси”, 1-9-жилдлар, Т., 1955-66; “Шошмақом”, I-VI жилдлар, Т., 1966-75; И. Ржабов, “Мақомлар масаласига доир”, Т., 1963; Ф. Карорматов “Ўзбек халқ мусиқаси мероси”, 1-2- жилд, Т., 1978-83; Т. Ғофурбеков, “Ўзбек профессионал мусиқа ижодининг фольклор мабалари”, Т., 1984), айрим жанрларининг шаклланиши (масалан, Я. Пеккер, “Ўзбек операси”, М.,1963, 2-нашр, 1984; Н. Янов-Яновская, “Ўзбек симфоник мусиқаси”, Т., 1979, рус тилида; Т. Ғофурбеков, “Миллий монодиянинг ижодий ресурслари ва буларнинг замонавий ўзбек мусиқасида сайқал топиши”, Т., 1987, рус тилида); ўзбек мусиқасининг 20- аср тарихи (“Ўзбек совет мусиқаси тарихи”, 1-3-жилд, Т., 1972-1991, рус тилида), Шарқ алломалари илмий мероси (масалан, О. Матёқубов, “Форобий Шарқ мусиқа асослари ҳақида”, рус тилида, Т., 1986; А. Назаров, “Форобий ва Ибн Сино мусиқий ритмика хусусида”, Т., 1995), қзбек созанда ва хонандалари фаолияти (“Ўзбек халқ созандалари”, 1-2- китоб, Т., 1959-74), мусиқа чолғулари ва чолғу мусиқаси (Ф. Карорматов, “Ўзбек чолғу мусиқаси”, Т., 1972; Т. Визго, “Ўрта Осий мусиқа чолғулари”, М., 1981, рус тилида) ва бошқаларлар масалаларга оид йирик асарлар, тадқиқотлар, тўпламлар яратилди.20- асрнинг сўнги чорагида тан олинган бир қанча дарсликлар ўзбек тилига (Т. Ғофурбеков таҳририда) таржима қилинди, илк мусиқа луғатлари (Ил. Акбаров) ва янги дарсликлар (Т. Қурбонов, О. Азимова) яратилди. Ўзбек мусиқашунослари халқаро мусиқа анжуманларида фаол қатнашди, уларнинг асарлари чет элларда нашр этилган. Ўзбекистон мусиқашунослигига Ил. Акбаров, Я. Пеккер, Т. Визго, Ф. Карорматли, И. Ражабов, А. Жабборов, С. Галицкая, Т. Ғофурбеков, Р. С. Абдуллаев, О. Матёқубов, А. Назаров, Р. Юнусов ва бошқаларлар салмоқли ҳисса қўшган.

Ўзбекистон халқ амалий санъатини қайта тиклаш ва ривожлантириш омиллари

Қашқадарё давлат университети мустақил илмий тадқиқотчи Мирзаев Ориф

Ўзбекистонда миллий амалий санъат ривожининг ўзига хос тарихи мавжуд. Ушбу соҳа айниқса мустақиллик йилларида янгидан қайта тикланди ва давр талабидан келиб чиқиб, янги анъаналар билан бойиб борди. Бунинг учун Республикада барча шарт-шароитлар яратилди. Аввало соҳа фаолияти ҳуқуқий асослари тўла яратилди. Халқ бадиий ҳунармандчилиги ва амалий санъатини янада ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари узлуксиз олиб борилди. 1997 йил 4 июнда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ҳунарманд” халқ ҳунармандлари уюшмасини ташкил этиш ва унинг фаолияти масалалари” ҳақидаги қарори эълон қилинди[256].

Мустақиллик йилларида ҳунармадчиликни янада ривожлантириш ва қуллаб-қувватлашга қаратилган қатор қонун, фармон ва қарорлар қабул қилинди. “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида”, “Оилавий тадбиркорлик ва ҳунармандчилик фаолиятини ривожлантириш ва кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”, “Тадбиркорлик субъектларини ташкил этиш ва давлат рўйхатидан ўтказиш тартибини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, “Маданий бойликларнинг олиб чиқилиши ва олиб кирилиши тартиби тўғрисида”ги Низомга қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш

[256]Lex.uz. 540056.

тўғрисида”, “Оилавий тадбиркорлик тўғрисида”, “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида” каби ҳуқуқий ҳужжатлар шулар жумласидандир.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда миллий амалий санъатнинг турли йўналишларини ривожлантириш ва янги анъаналар билан бойитиш мақсадида “Ҳунарманд” уюшмаси ташкил этилди. 2008 йил 5 майда Уюшма Низоми Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида П-265-рақам билан Уюшма Нодавлат нотижорат Республика ташкилоти сифатида қайта рўйхатдан ўтказилди. Ўзбекистон “Ҳунарманд” уюшмаси 2009 йилда Жаҳон “Ҳунармандлар” уюшмасига аъзо бўлди.

Ўзбекистоннинг барча вилоят ва туманларида уюшманинг бошқарма ва бўлимлари ташкил этилди. Республика бўйича 13 та бошқарма, 153 та бўлим фаолият кўрсатди.

Уюшма Республиканинг турли ҳудудларида халқ амалий санъатининг турли йўналишларини йўлга қуйиш учун тинимсиз изланиш олиб борди. “Ҳунарманд” Уюшмасига Ўзбекистонда халқ амалий санъатининг бирор соҳасини мукаммал ўзлаштирган, ўз ишининг моҳир усталари қабул қилинди. Юқорида таъкидланган Фармонга мувофиқ ҳунармандлар қатъий белгиланган солиқ ва божхона тўловларидан озод этилди. “Ҳунарманд” уюшмаси 1997-2008 йиллар давомида “Мусаввир” Илмий ишлаб чиқариш Маркази таркибида фаолият олиб борди. Ҳозирда Республика “Ҳунарманд” Уюшмаси Нодавлат ва нотижорат ташкилотлар Миллий Ассоциациясига аъзо.

Ўзбекистонда ҳунармандларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, қулай иш шароитини яратиш юзасидан чора-тадбирлар узлуксиз олиб борилди. Ҳунарманд-касаначилар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотишга кўмаклашиш мақсадида уларга бозорлардан расталар ажратиш ва маҳсулотларни сотиш учун шароитлар яратиб бериш, “Ҳунарманд” уюшмаси вилоят бўлимига ва унга қарашли туман (шаҳар) бўлимларига ҳунарманд-касаначи деб меҳнат шартномасини расмийлаштиришда шароитида келиб чиқиб, касаначиларнинг розилиги асосида уларнинг ўз хом-ашёси, маблағи, материаллари ва асбоб-ускуналари билан ишлашларига рухсат берилди.

Ўзбекистонда халқ амалий санъати усталари ижодини намойиш этиш учун турли кўргазмалар, аукционлар, танловлар ўтказилиб борилди. Бу каби тадбирлар ҳунармандларнинг тажриба алмашишларида, ўз маҳсулотларини намойиш этишларида, уларни сотишларида, ўзларининг қобилият ва маҳоратларини кўрсатишларида катта аҳамиятга эга бўлди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон халқ амалий санъати вакиллари ўзбек санъатини жаҳонга танитиш бўйича тинимсиз изланишлар олиб борди. Натижада ўзбекистонлик Дадамуҳамедов Фасихитдин, Шорасулов Шоолим, Абдуллаев Камолиддин, Мурадов Шукрулло, Полатов Музаффар, Рахимов Камолиддин, Шарипова Розия, Муҳамедов Сураё, Жуманазарова Расия, Шерхўжаева Наргиза, Бахадирова Зарифа, Ҳайдаров Алишер ва бошқа юзлаб ҳунармандлар Хитой, Япония, Франция, Англия, АҚШ, Германия, Корея, Швейцария, Канада, Греция, Таиланд, Афғонистон, Исроил, Россия, Азарбайжон, Туркманистон, Қозоғистон, Қирғизистон ва бошқа хорижий мамлакатларда ўтказилган халқаро кўргазмаларда муваффақиятли иштирок этди. Улардан 15 нафарининг асарлари Санта Фе шаҳрида (АҚШ), яна уч нафарининг асарлари Теҳронда ўтказилган кўргазмаларда намойиш этилди. Эрон Ислом Республикаси Президенти Теҳрон кўргазмасида ташриф буюриб, ўзбекистонлик ҳунармандларига алоҳида эътибор қаратди.

Ўзбек халқ амалий санъати ривожида “Ташаббус”, “Ёш ижодкорлар” кўргазмаси, “Уста-шогирд” кўргазмаси, “Қўли гулдир ўзбек аёлин”, “Халқ истеъмол товарлари кўргазма-савдоси”, “Ёш кулолларнинг Республика кўргазмаси”, “Базар-Арт”, “Асрлар садоси” каби анжуманларнинг ўрни катта бўлди.

Миллий санъат марказида 2011 йил ноябрда “Bazar-Art. Куз – 2011” IXЎзбекистон анъанавий ва безакли-амалий санъат кўргазма-ярмаркаси бўлиб, анжуман “Ўзбекистон маданияти ва санъати форуми” жамғармаси томонидан ташкил этилди ва унда Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида фаолият кўрсатаётган уста-ҳунармандларнинг ижодий ишлари намойиш этилди.[257]

Вилоятларда халқ санъати анъаналарини қайта тиклаш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланишини рағбатлантирувчи бизнес муҳитини яратиш, мамлакат иқтисодиётида хусусий сектор улуши ва аҳамиятини ошириш, тадбиркорлик фаолиятидаги илғор тажрибаларни оммалаштириш, тадбиркорлар ўртасида хўжалик алоқаларини кенайтиришга ва улар ишлаб чиқараётган маҳсулотларни реклама қилишга кўмаклашиш, қолаверса, халқ амалий санъати ривожида хусусий тадбиркорлар ролини ошириш мақсадида анъанавий тарзда кўрик-танловлар ташкил этилиб борилди. Масалан, 2015 йил апрелда “Ташаббус – 2015” кўрик-танловнинг Қарши шаҳар босқич ўтказилиб, унда 60 нафардан зиёд энг илғор, ишбилармон, ташаббускор тадбиркор ва ҳунармандлар ўзлари ишлаб чиқарган ва тайёрлаган маҳсулотлар, таклиф этаётган хизматлар билан иштирок этди.[258]Кўргазмага қўйилган маҳсулотлардан “Ташаббус” кўрик-танлови янги-янги ташаббусларга кенг йўл очаётгани яққол намоён бўлади. Биргина мисол, ўтган йилларда кўргазмалардан чарм саноати маҳсулотлари деярли ўрин олмаган бўлса, 2015 йилда бир йўла 3 та тадбиркорлик субъекти ўзлари ишлаб чиқарган пойабзалларни намойиш қилади. Якка тартибдаги тадбиркор Ситора Раупова эса бир неча турдаги спорт кийимлари ишлаб чиқарди. Айниқса, унинг дзю-до кийимлари ишлаб чиқаришни йўлга қўйгани вилоятда бу маҳсулотга бўлган талабни бир қадар қондириш ва унинг арзон бўлишини таъминлашга ҳизмат қилди.

Тадбирда айни пайтда 40 турга яқин спорт жиҳозлари ва инвентарлари ишлаб чиқараётган “Nasaf metall” масъулияти чекланган жамияти “Йилнинг энг яхши тадбиркори”, сопол ва чинни буюмларга безак бериш билан шуғулланувчи ҳунарманд Файзи Манзаров “Йилнинг энг яхши ҳунарманди” деб топилди ва улар кўрик-танловнинг вилоят босқичига йўлланмани қўлга киритди.[259]

Ўзбекистонда 1996 йилдан буён тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, халқ амалий санъати намоёндалари ижодини тарғиб этиш мақсадида Ўзбекистон Ремпубликаси соврини учун “Ташаббус” кўрик-танлови ўткалиш анъанага айланган. 2009 йил 12 мартда Термиз шаҳрида ана шу анъанавий кўрик танловнинг вилоят босқичи ўтказилди. Танловда таъкидланишича, Сурхондарё вилоятида 27 мингга яқин кичик бизнес субъектлари фаолият олиб бориб, уларни қўллаб-қувватлаш мақсадида 48,3 млрд сўм кредит ажратилди. Натижада кўрилган тадбирлар ўз самарасини кўрсатди. Сурхондарё вилоят кичик бизнес субъектларининг 2008 йилда ялпи ҳудудий маҳсулотдаги улуши 67,2 фоизни ташкил этди. “Ташаббус” кўрик-танловида ана шундай улкан натижаларни қўлга киритаётган тадбиркорлар, ҳунармандлар иштирок этди. Улар томонидан таклиф этилаётган буюмлар, хизматлар тури ҳам орди. Вилоятда 2009 йилги “Ташаббус” кўрик-танловнинг шаҳар ва туман босқичлари ҳам юқори савияда ташкил этилган. Унда 500 нафар ишбилармонлар иштирок этган, энг фаол қатнашган тадбиркор ва ишбилармонлар, ҳунармандлар “Ташаббус-2009” кўрик-танловининг вилоят босқичида қатнаш ҳуқуқини қўлга киритди. Шунингдек, кўрик-танлов ташкилий қўмитаси томонидан “Йилнинг энг ёш тадбиркори”, “Йилнинг энг ёш ҳунарманди”, “Йилнинг энг яхши тадбиркор аёли”, “Йилнинг энг мурувватли тадбиркори” каби қатор номинациялар жорий этилди. Вилоят босқичида ҳам хўжалик

[257]Уста-ҳунармандлар ижоди намойиши// Қашқадарё, 2011, 25ноябрь.

[258]“Ташаббус” ташаббусларга йўл очаяпти. //Қашқадарё 2015-йил 16-апрель, пайшанба №047 (14960)

[259]“Ташаббус” ташаббусларга йўл очаяпти. //Қашқадарё 2015-йил 16-апрель, пайшанба №047 (14960)

юритиш фаолияти якунлари бўйича энг яхши натижаларни қўлга киритиб келаётган микро фирмалар, кичик бизнес субъектлари, ҳунармандлар ҳамда халқ амалий санъати усталари кўргазмаларида ўз ишларидан намуналар, шунингдек олиб бораётган иш фаолиятларига доир маълумотларни намойиш этди. Ушбу кўрик-танловнинг нечоғлик самарали ўтганлигини таъкидланди. Якуний натижаларга кўра, ғолиб ва совриндорлар номи аниқланди.Унга кўра, "Энг яхши ҳунарманд" номинацияси бўйича 1-ўрин Денов туманиги Якка тартибдаги тадбиркор Исомиддин Алимов, "Энг яхши тадбиркор" номинацияси бўйича 1-ўрин Бойсун туманидаги "Умид" кичик корхонасига ва "Йилнинг энг ёш ҳунарманди" номинацияси ғолиблигини Термиз шаҳридан Ҳамидбоева Мадина қўлга киритди.

2015 йил 8 майда Қарши шаҳри Муллатўйчи Тошмуҳаммедов номли вилоят мусиқали драма театри биносида Ўзбекистон Республикаси Президенти совғини учун ўтказилаётган "Ташаббус-2015" кўрик-танловининг вилоят босқичи бўлиб ўтди.[260] Танловда халқ амалий санъати наъмуналарини яратишда юқори натижаларга эришган, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва хўжалик юритишнинг бошқа соҳаларида ташаббус кўрсатаётган, импорт ўрнини босувчи ва экспортбоб маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшаётган ҳамда кўрик-танловнинг дастлабки – шаҳар ва туманлар босқичида ғолиб бўлган 41 нафар тадбиркор ва ҳунарманд қатнашди. Қўрик танловининг вилоят босқичида интилувчи ва ташаббускор ёшлар сони кўпчиликни ташкил этди. Улардан бири Хосият Хуррамова бўлиб, у Ғузор қурилиш ва коммунал хўжалик касб-ҳунар коллежи ўқувчиси. Х.Хуррамова каштачилик ва попурчилик санъат тури билан шуғулланиб, оналар ва момларидан ушбу санъат турининг унитилиб бораётган анъаналари ва тикиш усулларини ўрганди ва ҳозирги замон руҳига мослаб, янги наъмуналарини яратди. Кўрик-танловда нуфузли ҳакамлар ҳайъати иштирокчилар фаолиятини баҳолаб борди ва Китоб туманидаги "Воҳа машъали" қурилиш корхонаси раҳбари Санжар Ғаниев "Йилнинг энг яхши тадбиркори", Чироқчи туманлик гиламдўз Азиза Шарипова "Йилнинг энг яхши ҳунарманди" дея эътироф этилди ва уларга[261] мазкур нуфузли кўрик-танловининг финал босқичига йўлланма берилди.

Ўзбекистонда 24 йўналишдаги ҳунармандчилик маҳсулотлари экспертиза йиғимидан озод этилди. Оилавий корхоналар томонидан ишлаб чиқарилган халқ бадиий ҳунармандчилиги ва амалий санъат буюмларини сотишдан олинган тушум ягона солиқ тўловидан озод қилинди.

Ҳозирда ҳунармандларимиз томонидан Истиқлол йилларида мамлакатимизда халқимизнинг бир неча минг йиллик бой ва бебаҳо миллий қадриятларини қайта тиклаш ва эзгу анъаналаримизни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бундан 100 йил илгари ипакдан тўқиладиган Ғажари бўғжама Бойсун ҳунармандлари томонидан қайта тикланди. Сурхондарё ироқи дўппилари, шофриконлик кашта тикувчи ҳунармандлар Облобердиева Зухро, Рўзиева Ойсара томонидан шофиркон каштачилик мактабида узоқ тарихга эга бўлган кашталар турлари тикланди.

Сурхондарёлик ҳунармандлар Худаярова Улдона томонидан табиий хом ашё ва бўёқлардан жанда матосини тўқиш, сирдарёлик шарқ миниатюра санъати уста-ҳунарманди Бабаназаров Баҳодир Бабажанович томонидан халқ амалий санъатининг ноёб бўлмиш қадимий шарқ миниатюраси санъати қайта тикланди.

Хуллас, мустақиллик йилларида ўзбек халқ қадриятларини қайта тиклаш иши давлат аҳамиятига молик вазифалар қаторидан жой олди. Миллий қадриятларнинг таркибий қисми ҳисобланган ҳунармандчилик анъаналарини қайтадан йўлга қуйиш ва ривожлантириш

---

[260] Янгиликка интилиб яшаш, ташаббускор бўлиш – замонавий ишбилармон муваффақиятининг асоси // Қашқадарё, 2015-йил 9-май

[261] Янгиликка интилиб яшаш, ташаббускор бўлиш – замонавий ишбилармон муваффақиятининг асоси. // Қашқадарё, 2015-йил 9-май.

борасида Ўзбекистонда жуда катта ишлар амалга оширилди. Аввало соҳани йўлга қуйишнинг ҳуқуқий асослари тўла ишлаб чиқилиб, ҳаётга тадбиқ этиб борилди. Ўзбекистон халқ амалий санъатининг ривожида "Ҳунарманд" уюшмасининг ташкил этилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Уюшма ташаббуси ва саъй-ҳаракатлари билан халқ амалий санъати вакиллари ижодини намойиш этиш ва тарғиб қилиш мақсадида ташкил этилган қатор кўрик танловлар ўз ижобий натижаларини кўрсатди.

Ўзбекистонда биоэтиканинг янги фан соҳаси сифатидаги ўзига хос хусусиятлари ва меъзонлари

Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти Исахова Шахло Муторовна

Ўзбекистон мустақилликка эришгунча вақт даври мобайнида тиббиёт ва биологияда юзага келган янгилликларни қўллаш юзасидан оқилона тадбир ва миллий ахлоқий қарашлар ишлаб ишлаб чиқилмаган, ваҳоланки Европада бу даврда биоэтика мустақил тармоқ сифатида ривожланиб ўзининг назарий концепциясида маълум бир принципларини ишлаб чиқиб бўлганди. Бунинг оқибати ўлароқ республикада биоэтика қарашларининг миллий ўзига хосликлари кўзга ташланмай қолди. Биоэтика Ўзбекистон Республикасида фаол илмий изланишлар тахминан 2000 йилдан бошланган анча ёш билим тармоқлари бўлса-да, ҳозирнинг ўзидаёқ Ўзбекистон биоэтикасининг концепциясининг ўзига хос жиҳатларини қайд этиш мумкин.

- фаол шаклланиш босқичини бошдан кечирмоқда; бу соҳада тадқиқотлар ривожланишининг фаоллик даражаси Ўзбекистон таълими ва фалсафасининг бутун тарихига хос бўлган ахлоқий- маданий йўналиш билан белгиланади;
- Биоэтика ривожи ва самарали фаоиятини кўриниши сифатида Миллий ахлоқ концепсиясига эга бўлган Миллий биоэтика қўмитаси мавжудлиги;
-Ўзбекистонда биотикани ривожида назарий методология ва миллий анъанавий этика базасига эга;
-Соғлиқни сақлаш, тиббиёт ва биотиббий технологиялар соҳасида биоэтиканинг муҳим муаммолари бўйича ахлоқий масалаларнинг ижтимоий, юридик, иқтисодий жиҳатларини ислом таълимоти нуқтаи назаридан ва халқаро ҳамжамият биоэтика муаммолари бўйича қабул қилинган муҳим ҳужжатлари асосида тадқиқ қилиниши;

2005 йил сентябрда Ўзбекистонда бўлиб ўтган биоэтика бўйича биринчи миллий конгресс ишида миллий биоэтиканинг ривожланишида халқаро тажрибанинг аҳамияти муҳим масалалар қаторида кўриб чиқилди. Конгрессда қабул қилинган тадқиқотчи олимнинг ахлоқ кодекси ва бошқа муҳим ҳужжатлар Ўзбекистон Республикасида биоэтиканинг ривожланишига янги туртки берди. Ўзбекистонда жуда кўп миллатлар ва динларнинг вакиллари яшашини ҳисобга олганда, миллий биоэтиканинг ривожланишида маданий плюрализм ҳамда ахлоқий экспертизага қўйиладиган талаблар байналмилал хусусиятга эга бўлиши зарур. Биоэтика ва инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Умумий Декларациянинг қабул қилинган матни давлатлар ўз қонун ҳужжатлари нормалари, сиёсати ва ахлоқ кодексларини ишлаб чиқишда амал қилиши мумкин бўлган принциплар ва таомилларнинг универсал комплексини таъминлайди. [262]

Янги тиббий технологияларни амалга жорий этиш борасида эришилган ютуқлар, инсон геномининг кашф этилиши, ирсий даволаш, клонлаш, генетик модификацияланган организмларнинг тарқалиши ва улардан озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрлашда фойдаланиш –

[262]Конференция маълумоти.Ўзбекистонда биоэтика. Т. 2006 й. Б. 14-15.

буларнинг ҳаммаси биоэтиканинг жиддий эътиборини талаб этувчи фан ютуқларининг тўлиқ бўлмаган рўйхатидир.

Бугунги кунда биоэтика бутун дунёда, шу жумладан ислом дунёсида соғлиқни сақлаш, тиббиёт фани, таълим соҳасида ва фармацевтика фаолиятида инсоннинг равнақини ахлоқий-ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш стандартларини ишлаб чиқаётган билимнинг ижтимоий аҳамиятга молик соҳасидир. [263]

Шундан фармацевтика фаолиятини тўғрисида Ўзбекистонда хуқуқий жиҳатдан қонун қабул қилинганлиги Ўзбекитонда биоэтиканинг шу соҳаси бўйича юзага келадиган муаммоларни хал этиб, бартараф этишга ёрдам беради. Шу ўринда шу соҳа бўйича қабул қилинган қонун хужжатлари албатта Биоэтиканинг назарий концепциясида мавжуд бўлган “зарар берма” принципини назардан четда қолдирмаган холда жорий қилинган. Фармацевтика бўйича қонун хужжатларида шундай таъкидланади.

Синов чоғида одатдан ташқари реакциялар рўй берган ёки жамият учун ёхуд синовда ихтиёрий қатнашаётган мижознинг саломатлиги ва ҳаёти учун ҳавф-хатар туғилган тақдирда клиник синовлар раҳбари синовларни тўхтатиши ҳамда бу ҳақда Ўзбекистон республикаси соғлиқни сақлаш вазирлигини ҳабардор қилиши шарт. (10-модда) [264]

Ўзбекистонда биоэтика соҳаси ривожи ва фармацевтика тўғирисидаги қонунинг айрим моддаларида кўриши мумкин. Бу қонунларда биоэтиканинг бош принципи хабардорликка асосланган розилик (Informed consent) ҳам ифодаланган. Буни қуйдаги Ўзбекистон Республикасидаги фармацевтика фаолияти тўғрисидаги қонунда ҳам кўришимиз мумкин. Клиник синовда иштирок этишга ёзма розилик берган ихтиёрий қатнашаётган мижоз синовни ўтказувчи шифокордан бу услубнинг аҳамияти, моҳияти ва бундай синовни келтирувчи эхтимол тутилган хавф тўғрисида олдиндан батафсил тушунтириш олиши, шунингдек у исталган босқичда синовда қатнашишини рад этиш ҳуқуқига эга эканлигидан хабардор қилиниши лозим.

Синов вояга етмаган ёки муомалага лаёқатсиз мижоз иштирокида ўтказиладиган бўлса унинг ота-онасидан ёки бошқа қонуний вакиллардан ёзма тарзда розилик олиниши керак вояга етмаган мижозлар иштирокида ўтказиладиган синовдан олдин қоида тариқасида синов вояга етганларда ўтказилган бўлиши керак. Фармакологик воситанинг клиник синовини ўтказаётган даволаш касалликнинг олдни олиш муассасаси суғурта ташкилоти билан мижознинг саломатлигини ва ҳаётини суғурта қилиш юзасидан шатнома тузиш шарт. (11-модда)[265]

Фармакология қўмитаси аъзолари раис бошчилигида 2000 йил ташкил топган Миллий ахлоқ қўмитаси таркибига киритилди. Фармакология қўмитаси ходимларининг Миллий ахлоқ қўмитаси ишида қатнашиши Ўзбекистонда рўйхатга олинмаган препаратларнинг клиник синовлари Фармакология қўмитаси розилигисиз ўтказилмаслигига эришиш имконини берди. Бугунги кунда ўта фаол ва таъсирчан дори воситаларининг кўплаб қўлланилиши барча мамлакатлар олдига дори воситалари хавфсиз қўлланилишини таъминлаш, яъни фармакологик назоратни амалга ошириш муаммосини қўйди. Шу муносабат билан Фармакология қўмитаси сўнгги йилларда дори воситаларининг клиник синовларини ўтказишда ҳам, улардан тиббиёт амалиётида кенг фойдаланишда ҳам бу воситаларнинг ножўя таъсирини кузатиш бўйича фаол иш олиб бормоқда. Масалан, 1998 йил Фармакология қўмитаси ҳузурида препаратларнинг ножўя таъсири бўйича комиссия ташкил этилди. Бу

---

[263] З.Мухаммедова. Ислом биоэтикаси муаммолари ва қарама –қаршиликлар.2006й.Б.4.

[264]Ўзбекистон республикасида фармацевтика фаолияти.1китоб.Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти. 2001й. 9б.

[265] Ўзбекистон республикаси фармацевтика фаолияти. 1китоб. Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти. 2001й. Б.10.

комиссия фаолиятининг якунларига кўра Ўзбекистон 2005 йилда ЖССТнинг дори воситалари хавфсизлигининг мониторинги дастурига аъзо сифатида қабул қилинди. Дастур ЖССТ билан ҳамкорлик қилувчи Дори воситаларининг халқаро мониторинги маркази (Уппсала, Швеция) томонидан амалга оширилмоқда. Бу воқеа Фармакология қўмитаси ходимлари мазкур йўналишда янада фаолроқ иш олиб боришига туртки берди: қўмита юқорида кўрсатилган марказ ташқи алоқалар бўлимининг бошлиғи Стена Олссон, KILEN истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш институти ва Draginfo (Молдова) халқаро ташкилоти вакиллари иштирокида Тошкентда врачлар, фармацевтлар ва фармацевтика маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар учун «Дори воситаларининг сифати ва хавфсизлиги – пациент хавфсизлиги. Фармакологик назорат назарияси ва амалиёти» мавзусида тренинг-курс ўтказилди. Ушбу тадбир якунларига кўра қабул қилинган резолюция Фармакология қўмитасининг бу муҳим йўналишдаги стратегиясини белгиловчи ҳужжатга айланди.

Ахлоқий тамойилларга риоя қилишни талаб этувчи фаолиятнинг барча жабҳаларида ахлоқий экспертизани жорий этиш билан боғлиқ бу ва бошқа бир қанча муаммоларни муваффақиятли ечишда тематик халқаро анжуманлар, конгресслар ва семинарлар ташкил этиш катта ёрдам кўрсатмоқда. Бошқа мамлакатлар тажрибаси, бу соҳадаги етакчи экспертларнинг маъруза ва маълумотлари доим клиник тадқиқотлар иштирокчиларининг ҳуқуқлари, манфаатлари ва соғлиғини ҳимоя қилиш каби муҳим ахлоқий тамойилларни амалга тезроқ тадбиқ этиш учун мўлжал бўлиб хизмат қилади.[266]

Хулоса ўрнида шуни айтадиган бўлсак Ўзбекистода шахсда ўтказилаётган тажриба қандай ва қай услубда амалга оширилиши, қандай салбий оқибатлар юзага келиши мумкинлиги каби ахборотлар билан таъминланиши ҳамда ўз хоҳиши билан розилик билдирган бўлиниши инсон ҳуқуқларининг халқаро талабига риоя қилинган билан тенг ҳисобланади. Бу эса инсонлардаги субъектив маъсулятини объектив зарурят билан муқобиллаштирганда шахс этиёжларни тарибга солиб турувчи ва шахсни ижобий фаоллигини таъминловчи ижтимоий хусусият бўлиб хизмат қилади.

Qozog‘iston - O‘zbekiston o‘rtasidagi qardoshlik aloqalari tarixidan

SamDU o’qituvchisi Sh.Hamroqulova

O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi hamkorlik yaxshi qo‘shnichilik, qardoshlik va o‘zaro hurmat ruhida izchil rivojlanmoqda. O‘zaro aloqalar barcha sohalarda faollashmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 22-23-mart kunlari Qozog‘istonga davlat tashrifi mamlakatlarimiz o‘rtasidagi munosabatlarda yangi sahifalar ochdi. Ushbu tashrif chog‘ida imzolangan hujjatlar va erishilgan kelishuvlar izchil amalga oshirilmoqda.

Mamlakatlarimiz hamkorligida ustuvor o‘rin tutadigan savdo-iqtisodiyot, investitsiya, energetika, qishloq xo‘jaligi, transport va tranzit sohalaridagi aloqalarda izchil o‘sishga erishilgani qayd etildi. Hamkorlik nomenklaturasi yangi sohalar bilan boyidi. O‘zbekiston va Qozog‘iston mudofaa, mudofaa sanoati va kosmik faoliyat yo‘nalishida sheriklikni rivojlantiradi. 2018-yilda Qozog‘istonda O‘zbekiston yili va 2019-yilda O‘zbekistonda Qozog‘iston yili o‘tkazilishi ma’lum qilindi[267].

Hozirgi kunda, har bir xalqning ilmiy va madaniy-ma’naviy merosini o‘rganib, keng ilmiy jamoatchilikka taqdim etish, ayniqsa, tarixiga haqqoniy va xolis baho berish tarix fanining dolzarb vazifalaridan biridir. Shu bilan birga, sobiq sho‘ro hokimiyatining maqsad va mohiyatini yoritishga tarixchilar e’tibori kuchaydi. Aytish kerakki, sho‘ro davrida millatlar «atayin aralashtirilgan»,

[266] Конференция маълумоти. Ўзбекистонда биоэтика. 2006 й.Б.54-55.
[267] Xalq so’zi. //Azaliy do’stlik va strategic sheriklikka asoslangan hamkorlikning yangi bosqichi.2017 yil 24-mart.1-b

«yagona xalqqa aylantirilgan» bir paytda, ushbu mavzuni o‘rganish millatchilik deb baholangani uchun aynan mustaqillik tufayligina biz bu mavzuni yoritish imkoniyatiga ega bo‘ldik

Ma’lumki, o‘z ma’naviy merosiga ega bo‘lmagan har qanday xalq yoki millatning ertangi ravnaqini tasavvur etish qiyin. Ming afsuski, 70 yillik totalitar tuzum nafaqat ko‘hna tariximiz, tilimiz, madaniyatimizni, hatto asrlar qaridagi urf-odatlarimizni ham zulmatlarga beladi. Hammasidan yomoni azaldan qon-qarindosh, quda-anda, bozori ham, mozori ham bir bo‘lgan xalqlarni bir-biridan ayirish maqsadida chegaralar tortildi. Natijada o‘zbek xalqining ma’lum qismi o‘z uylarida, ya’ni o‘z ota-bobolari erida yashasa-da, qo‘shni respublika hududidagi xalq sifatida rasmiylashdi.

Qozog‘istonda 130 dan ortiq millat vakillari istiqomat qiladi. Mamlakatda turli etnik guruh vakillarining ijtimoiy, madaniy va ma’rifiy ehtiyojlarini qondirish, millatlararo totuvlik, hamjihatlik va do‘stlikni mustahkamlashga alohida e’tibor berilmoqda. Buni biz Qozog‘istondagi o‘zbek madaniyati va san’ati misolida ko‘rishimiz mumkin.

Qozog‘istondagi o‘zbeklarning etnografiyasi yer yuzidagi turkiy millatlarning, asosan o‘zbeklarning etnografiyasiga muvofiq keladi. O‘zbeklar Qozog‘istonda juda qadim zamonlardan beri yashab keladi. Tarixdan ma’lumki, turkiy tilda so‘zlashuvchi xunlar, usunlar, sharqdan kelgan sak-massagetlar bir - biri bilan qo‘shilib, assimilyasiya bo‘lib, turkiy elatni tashkil etgan. Hududdagi o‘zbek xalqi o‘zlarini qadimgi chig‘atoy o‘zbeklari, turk o‘zbegi, sak, o‘g‘uz avlodlari deb bilishadi. Ular ba’zi manbalarda sartlar deb ham atalgan[268].

Geradot, Mahmud Qoshg‘ariy, Tabariy, B.Ahmedov va boshqa olimlar hududdagi o‘zbeklar tarixi haqida qimmatli ma’lumotlar berganlar. Hatto Xorazm xalqi singari, qadimda Sayram xalqi tushunchasi ham manbalarda uchraydi. M. Ermetov «Sayram xalqi Toshkent xalqidandir» degan fikrni keltirgan[269].

Chimkent, Avliyoota o‘zbeklari qadimdan shu erda yashab keladi. Ba’zilar Qorabuloq o‘zbeklarini Turkiston shahrining Iqon qishlog‘idan, Mankent o‘zbeklarini Sayramdan, Turkiston o‘zbeklarini Xorazmdan Chingizxon hujumi arafasida 1217-1218 yillar o‘lkamizdagi turkiy elatlarni (Xorazm aholisini) Xorazmshohining buyrug‘i bilan O‘rta Osiyo shaharlariga, xususan, Qozog‘istonga ko‘chirtirilganligi tarixdan ma’lum.

XIX asr o‘rtalarida Qozog‘istonning Chimkent, Avliyoota, Turkiston shaharlari, Suzoq, hatto Oqmachitgacha bo‘lgan erlar Qo‘qon xonligi tarkibida bo‘lgan. Turkiston chor Rossiyasi tomonidan bosib olingach, bu hududlar Sirdaryo viloyati tarkibiga kiradi. Milliy – hududiy chegaralanishdan so‘ng o‘zbeklar joylashgan erlar Qozog‘iston tarkibiga o‘tadi.

O‘lkaga eronlar, arablar, qoraxitoylar, 1219 yil Chingizxon mo‘g‘ullari, 1686-1723 yil Kuntoyji qalmoqlari, 1864 yili ruslar bosib kelganida Qozog‘istonda yashaydigan barcha el va xalqlar umumdushmanga qarshi birlashib kurashganlar. O‘zbek va qozok, qirgiz va tatar, xullas, Qozog‘istonda yashaydigan hamma elatlar yonma-yon bo‘lganlar[270].

Qozog‘istondagi o‘zbeklarning tili to‘g‘risida so‘z yuritadigan bo‘lsak, ikki tillik bu yurtda qadimdan davom etib kelgan. Mahmud Qoshg‘ariy XI asrda Taroz va Isfijobda ikki tilli turkiy guruhlarni ta’kidlagan. V.Bartold “Isfijobda turkiylarning ikki yirik qavmi o‘g‘uzlar va qarluqlar yashagan”[271] deb yozgan. Inqilobgacha bu yurt o‘zbeklari, asosan ziyolilari o‘zbek tilidan tashqari fors tilida so‘zlashib, kitoblarni o‘qiy olgan. Yusuf Saryomiy 30 ta she’rini fors-tojik tilida yozib, nashr etgan. Ma’lumki, inqilobdan so‘ng o‘zbek tili bilan bir qatorda rus tilida so‘zlashila boshlangan. Bu yurt o‘zbeklari hozir qozoq tilida bemalol so‘zlashib, o‘qiy oladilar.

---

[268] Мирхолдоров.М. Чимкент тарихи., Чимкент, 1997.14-бет

[269] Эрметов.М Ўзбек халқининг этногенези ҳақида.Т.,1994, 13- бет

[270] Мирхолдоров.М. Сайрам тарихи,, Чимкент, 1991.10-бет

[271] В.Бартольд.Асарлар. 1-қисм.549-бет

Qozog‘iston o‘zbeklari bir necha dialektlarga ega. Ayrim so‘z va harflarni turli tartibda ishlatadilar. Sayram, Turkiston, Chimkent, Qorabuloq, Qoramurt va boshqa joyda yashovchi o‘zbeklarning dialekti o‘zaro farq qiladi. Masalan: Sayram qarluq, Turkiston o‘g‘uz, Toshkentga yaqin hududlarda yashovchi o‘zbeklar qipchoq lahjasida so‘zlashadilar.

Qozog‘iston o‘zbeklarining imlosi bir necha bor o‘zgargan. Eng qadimda Xorazm yozuviga rioya qilishgan bo‘lsa, keyingi o‘n uch asr arab imlosi hukm surgan. 1930 yildan lotin imlosiga, 1940 yilda esa kirill imlosiga o‘tilgan. 1996 yildan boshlab yana lotin imlosiga o‘tildi-yu, 1999 yildan qaytib kirill imlosiga o‘tdi.

Qozog‘istonda ko‘p tabarruk ziyoratgohlar mavjud. Tarix guvohlik berishicha, bu yurtdan ajoyib valiylar, g‘oziylar etishib chiqqan. Jumladan, Turkistonda Xoja Ahmad Yassaviy qabri, Suzokda Qora bura avliyo, Bobo ota ziyoratgohlari, Sayramda Ibragim ota, Qorasoch momo, Qozi Bayzoviy, Balogardonbobo, Miralibobo va boshqa juda ko‘p aziz avliyolarning maqbaralari mavjud. Bu erga atrofdagi musulmon erlardan ziyoratchilar kelib turadi.

1992 yil Sayramda tarixiy o‘lkashunoslik muzeyi tashkil etilgan bo‘lib, endilikda Janubiy Qozog‘iston viloyatidagi 6 ta muzey bilan birgalikda xalq san’atini, madaniyatini keng targ‘ib qilish uchun turli vistavkalar va tadbirlar o‘tkazilmoqda[272].

Qozoq shoiri Abay o‘zbekni qanchalik hurmatlab tilga olgan bo‘lsa, Oybek, G‘ofur G‘ulom, Nosir Fozilov va boshqalar qozoq ma’rifatparvarlari bilan hamdam, hamfikr bo‘lganlar.

Hozirgi Qozog‘iston Respublikasi hududida asrlar davomida istiqomat etib kelayotgan o‘zbek xalqining dastlabki milliy madaniyati markazi 1989 yil 21 noyabrda Janubiy Qozog‘iston viloyat filarmoniyasi tarkibida Chimkent shaharida o‘z faoliyatini boshlaydi. Chunki, o‘zbeklar respublikaning asosan janubiy hududlarida joylashgan bo‘lib, birgina Janubiy Qozog‘iston viloyati hududida istiqomat etayogan mahalliy o‘zbeklar 800 mingdan ortiq bo‘lib, ular son jihatidan qozoqlardan so‘ng, ikkinchi o‘rinda turadi. Shu sababdan ham, 1992 yil 26 fevralda Janubiy Qozog‘iston viloyati o‘zbek milliy madaniyat markazi tashkil etiladi[273].

Bugungi kunda respublikaning 7 viloyat, 5 shahar, 12 tumanida o‘zbek milliy madaniyat markazlari tashkil etilgan[274]. Bulardan tashqari Janubiy Qozog‘iston viloyatining Aris, Kentov, shaharlarida, Baydibek, O‘rdaboshi, O‘tror, Sariog‘och, Chordara kabi tumanlarida ham o‘zbek milliy madaniyat markazlari faoliyat ko‘rsatadi.

O‘zbek milliy madaniyat markazi va Janubiy Qozog‘iston viloyati bilim departamentining birgalikdagi sa’y-harakati natijasida o‘zbek tili va adabiyoti fani olimpiadasiga Ta’lim vazirligi tomonidan respublika maqomi berilgan. Bu yutuq o‘zbek maktablari bitiruvchilarining «Altin belgi» nishoni sohibiga aylanishiga zamin hozirlaydi. «Altin belgi» nishoni sohiblari shunday imkoniyatga ega bo‘lishadiki, ular Qozog‘iston respublikasining istagan oliy o‘quv yurtlariga kirish imtihonlarisiz qabul qilinadi. O‘zbek milliy madaniyat markazi yordamida Janubiy Qozog‘istondagi mahalliy o‘zbek o‘quvchilari 2001 yildan ana shunday imkoniyatga ega bo‘lishgan.

Janubiy Qozog‘iston viloyatida o‘zbek tilida 12 nomda gazetalar-jurnallar chop etiladi. Jumladan, «Janubiy Qozog‘iston», «Turkiston», «Sayram sadosi», «Sayram sabosi», «Chimkent oqshomi», «Adabiyot va san’at», «Jamiyat va ma’rifat», «Isfijob» gazetalari hamda bolalar uchun «Bolajon», «Maktabdosh», «Boychechak», «Kamalak» kabi gazeta-jurnallar chop etiladi.

O‘zbek milliy madaniyat markazining faoliyati tufayli, o‘zbek tilida «Qozog‘iston-Chimkent» viloyat televideniyasida «Otalar so‘zi-aqlning ko‘zi» ko‘rsatuvi efirga chiqadi. Hafta davomida 2 marotaba ko‘rsatiladigan «Yurtimiz jamoli» teledasturi, «O‘tror» telekanali orqali «Umid» ko‘rsatuvi va yangiliklar muntazam ravishda o‘zbek tilida berib boriladi. Shuningdek,

---

[272] 2010 йил август - сентябрь ойларидаги дала материалларидан

[273] Муаллифга 2008 йил 1 декабрда Жанубий Қозоғистон вилояти ўзбек маданият маркази раиси Икром Акром ўғли Ҳошимжонов берган ёзма маълумот асос бўлди.

[274] www.shimkent.kz

«Sayram oqshomi» televideniesi koʻrsatuvlarini Jambul viloyati va Turkiston shaharlari hududidagi mahalliy oʻzbeklar eʼtiboriga havola etilishi hamda YUMAKS radiosidan oʻzbek tilidagi xabar va yangiliklar bilan birga «Umid» dasturi eshittirishining olib borilishi ham oʻzbek milliy madaniyat markazining nomi bilan bogʻliq [275].

Oʻzbek milliy madaniyat markazining tashabbusi bilan har yili Chimkent shahrining Abay nomli istirohat bogʻida «Oʻzbek xalqining tili, madaniyati va milliy anʼanalari kuni» oʻtkaziladi. Oʻzbek milliy madaniyat markazi har yili zamonaviy va klassik qoʻshiqlarning «Ofarin», «Quvnoqlar va zukkolar» klubi, «Chimkent malikasi», «Oq yoʻl bitiruvchilar», 2006 yilning mart oyidan boshlab, ayollar orasida «Lapar» kabi koʻrik-tanlovlarni tashkil etdi. Bundan tashqari, oʻzbek KVN ligasi, «Oʻzbegim javohirlari» goʻzallik tanlovi shuningdek, yoshlarga xos har xil tadbirlarni amalga oshirib kelgan. 2008 yil aprel oyida Qozogʻiston Respublika Adliya vazirligi tomonidan yangi jamoat tashkiloti - Qozogʻiston oʻzbek Yoshlar Ittifoqi roʻyxatga olingan va u davlat grantini yutib olishga muvaffaq boʻlgan

Xulosa oʻrnida aytish mumkinki, qariyb bir asr davom etgan jaholat davrida Janubiy Qozogʻistondagi etnik oʻzbeklar ajdodlari merosiga, maʼnaviy, maʼrifiy, diniy ilmlarga ega boʻlgan ehtiyojlarini qondirish maqsadida oʻzlarining ona tillaridagi roʻznomasiga erishmoq uchun harakat qilganlar va bunga erishganlar. Bugungi kunda esa «Janubiy Qozogʻiston» kabi roʻznomalar hududdagi etnik oʻzbek xalqining milliy qadriyatlari, urf-odatlari, maʼnaviyatini tiklab qaror toptirishda, shuningdek, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayotida oʻzining munosib oʻrniga ega boʻlishida sidqidildan xizmat qilib kelmoqda. Shuningdek, Janubiy Qozogʻiston viloyat oʻzbek drama teatri va oʻzbek milliy madaniyat markazlarining faoliyatlari ham Qozogʻistondagi oʻzbek xalqining maʼnaviy, madaniy hayotida muhim ahamiyat kasb etadi.

“Гул сайл”и фольклорининг ўзига хос хусусиятлари

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклор институти катта илмий ходими (PhD)
Мунис Жўраева

Қадим-қадимдан аждодларимиз бетакрор кўриниш-у, хусусиятга эга бўлмиш гулларга бефарқ бўлишмаган. Бунинг биргина исботи тариқасида Ўрта Осиё халқларининг мавсумий маросимлари тизимидан жой олган, баҳор фаслида ўтказиладиган «гул сайллари»ни мисол қилишимиз мумкин. Табиат билан боғлиқ ушбу сайллар халқимизнинг Наврўз байрами билан боғлиқ маросимлар сирасига киради. Баҳор фаслида уюштириладиган анъанавий гул сайллари юртимизнинг турли жойларида турлича номда, турли тарзда нишонланади. Гул билан боғлиқ байрамларни тадқиқ этган олима Л. Тулцеванинг ёзишича, Нуротанинг қир-адирларида қизғалдоқлар очилган пайтда “Қизил гул” сайли, Фарғона водийсида “Лола сайли”, Самарқандда мевали дарахтлар, айниқса, беҳи гуллаганда “Беҳи гул сайли”, Бухорода “Гулигардони булбулхон”, “Гули сурх”, Зарафшонда “Бойчечак гулигардони” сайллар ўтказилган[276].

“Қизил гул” сайли пайдо бўлишининг тарихий асослари ўлиб, яна қайта тирилувчи табиатнинг боқийлиги тўғрисидаги ибтидоий ишонч-эътиқодларга бориб тақалади. Қадимги аждодларимиз куз фаслида япроқларидан ажралган дов-дарахтларнинг эрта баҳорда яна кўклам келиши биланоқ қир-адиру далалар кўм-кўк майсаларга гул-чечакларга бурканишида табиатнинг рамзий маънода ўлиб-тирилиши тимсолини кўришган. Шунинг учун бўлса керак, кўпгина жойларда “Қизил гул” сайли қабристонлар ёки унга яқин жойларда ўтказилади.

[275] Сардорбек. «Дўстлик»нинг дўстона учрашуви//«Жанубий Қозоғистон» газетаси.2008 йил. 30 июль. 2-бет.
[276] Тулцева Л.А. Современные праздники и обряды. М.: Наука, 1985. С. 107-108.

Бухоро вилояти, Шофиркон тумани, Қайрағоч қишлоғида истиқомат қилган Хосият буви Ёқуб қизининг айтишича, кўклам илк бор қабристонларга келиб, ўз гул чечакларини тақдим этар экан. Марҳумлар гўёки, гул тимсолида тирилиб, тирикларга завқ улашар экан. Хоразм вилояти, Хива шаҳрида ҳам "Қизил гул" сайлини шаҳар яқинидаги Баворис бобо қабристонида нишонлашган.

"Қизил гул" қаерда нишонланмасин, табиатнинг уйғониши инсон руҳиятига, кайфиятига яшариш, шодёналик, кўтаринкилик бахш этганлигини кўриш мумкин. Ушбу сайлларда аҳолининг барча табақаси бирдек иштирок этиши унинг умуминсонийлигидан далолат. "Қизил гул" сайли Наврўз байрамидан кейин бир ҳафта, баъзан бир ҳафта, баъзан бир давомида ўтказиб келинган. Ҳозирда ҳам юртимизнинг кўпгина жойларида баҳорги гуллар очилиб, тугагунига қадар, яъни ёзнинг илк кунларигача гул сайллари давом этади. Сайл кунлари турли халқ ўйинлари ўтказилган. Айниқса, балоғатга етган қиз-йигитлар томонидан "Гул узатиш", "Анор отиш", "Олма отиш" каби ўйинларнинг ўйналиши қизиқарли кечган. Унда ёшларнинг икки гуруҳга бўлиниб, бир-бирларига олма, анор, гул узатишларида рамзий танланиш, меҳр-муҳаббат, яширин севги изҳорлари акс этган бўлади. Сайлда инсон қалби ва табиатнинг яшариши уйғунлашган миллий ҳунармандчилик ишлари, амалий санъат намуналари ҳам намойиш қилинган. Ҳозирги кунда ҳам ушбу анъана давом этиб келмоқда.

Халқимизнинг қадимий эътиқод ва анъаналарини ўрганган олимларимиз гуллар билан боғлиқ маросимлар, тантаналарини ўлиб-тирилгувчи табиат тимсолини ўзида акс эттирган Сиёвуш каби афсонавий образлар билан боғлашади. Сиёвуш ҳақидаги асотирларда Сиёвуш афсонавий шоҳ эканлиги, уни ўлдирилиши фожеага айлангани, ҳар баҳорда унинг хоки изланиши, унга атаб турли маросимлар ўтказилганлиги, бу қадимги аждодларимиз учун муқаддас саналган мифологик персонаж эканлигини билиш мумкин. Ҳатто, ҳозирда ҳам ўлкамизнинг айрим ҳудудларида эрта баҳорда униб чиққан гулларни "Сиёвуш акси" дейишади.

Хоразмликлар орасида эса, кўкламдаги қизил гуллар қадимда ҳукмронлик қилган афсонавий шоҳ Сиёвуш қонидан ранг олган, яъни у ўлдирилганида қони томган жойлардан қизил гул униб чиқади, ҳар баҳорда Сиёвуш қизил гул тимсолида тирилади, деган тасаввурлар мавжуд. Бундай қарашлар аксини халқ оғзаки ижодининг қадимий жанрларидан бири топишмоқларда учратиш мумкин. Масалан, жавоби қизғалдоқ саналган қуйидаги топишмоқда Сиёвуш ҳақидаги мифологик тасаввур излари мавжуд: "*Мадад акамнинг бошида бахмал тақияси бор*".[277]

Аслида гуллар, қизил ранг тимсоли аёлларга ташбеҳ қилинади. Бироқ топишмоқда қизғалдоқ эркак кишига қиёсланган. Қизил-бахмал дўппи "Мадад акам" бошида дейилган. Биламизки, ўзбекларда дўппи қимматли, эъзозланган кийимлардан саналади. "Бош кийими давлат, давлатни бировга бериб бўлмайди", дейди доно халқимиз. Халқ оғзаки ижоди асарларида ҳам бой кийими, хусусан дўппи магик ҳимоячи вазифасини бажаради. Топишмоқда келтирилган исм ҳам киши эътиборини тортади. Анвар, Комил эмас, айнан Мадад исмининг қўлланилиши, ушбу исмнинг луғавий маъносидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, юқоридаги топишмоқнинг тарихи илдизи айнан афсонавий халқпарвар, одил шоҳ Сиёвуш билан боғлиқ қадимий қарашларга бориб тақалади.

Умуман олганда, гул сайлларининг ўтказилишида табиат билан инсон ҳаёти ўртасида чамбарчас боғлиқликни кўриш мумкин. Бундай маросимлар кишиларни табиатни севишга, уни асраб-авайлашга, ундан баҳра олишга ва айниқса, меҳр-оқибат, қадр-қимматни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

---

[277] Топишмоқлар. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Нашрга тайёрловчи: Ҳусаинова З. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981; 95-б.

Бойсун мавсумий маросим фольклорининг ўрганилишига доир

ЎзР ФА, Ўзбек тили, адабиёти ва
фольклор институти катта илмий ходими (PhD)
Шаҳодатбону Имомназарова

Бетакрор табиати ила кишини мафтун этадиган Сурхон воҳасининг Бойсун тоғлари ўзининг пурвиқор салобати билан кишини ҳайратга солади. Аждодларимизиниг бетакрор кашфиётлари ҳисобланган халқ оғзаки ижодига оид урф-одат, маросим ва турли жанрларнинг тараққиёти ва генезисига назар солсак, ўзбек асотиршунослигининг назарий уфқларини кенгайтиришга эришган олим, Наврўз байрамининг илк тадқиқотчиси кўп йиллар Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор бўлими ва архивининг мудири бўлиб ишлаган, филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, таниқли фольклоршунос Маматқул Жўраевнинг сиймоси гавдаланади.

Ноёб қадриятлар бешиги бўлган Бойсуннинг бетакрор маънавий мероси, анъана ва урф-одатлари яхши сақланганлиги, халқ ижодиётининг муайян қирралари бугунги кунда ҳам ўзининг жонли ҳолатини сақлаб қолганлиги билан мафтункорлик касб этади. Бойсун мавсумий маросим фольклорининг тўпланиши ва ўргинилишида ўзбек фольклоршуносларнинг учинчи авлоди вакили бўлиб етишган Маматқул Жўраевнинг алоҳида ўрни бор.

Бугунги кунга қадар, халқ ижодига оид қарийб мингга яқин илмий мақолалар чоп эттирган устоз мураббий М.Жўраев “Бойсун баҳори” каби нуфузли танловларга раислик қилади. Жумладан, “Бойсун баҳори” халқаро фольклор фестивали илмий эксперти ҳамда шу фестивал доирасида ўтказилган “Бахши-шоир ва оқинлар халқаро кўрик-танлови”да (2002 йил, 24-26 май, Бойсун шаҳри), “Марказий Осиё республикалари бахши-шоирлар, жировлар, халфа ва оқинларнинг III-халқаро кўрик-танлови”да (2003 йил, 12-14 май, Термиз шаҳри) ҳакамлар ҳайъатининг раиси бўлди. Бундан ташқари, М.Жўраев 2003 йил 16-18 май кунлари ўтказилган “Бойсун баҳори” халқаро фольклор фестивали фольклор-этнографик жамоалар ва бахши-шоирлар блокининг, 2005 йил 18-21 май санасида “Бойсун баҳори” халқаро очиқ фольклор фестивалининг илмий эксперти ҳам бўлгани маълум. Шунингдек, 2017-2018 йилларда Бойсун шаҳри яқинидаги Паданг қишлоғида ўтказилган “Бойсун баҳори” фольклор фестивалида иштирок этган олим бу ҳудудга хос мавсумий маросим қўшиқларини ёзиб олиш билан шуғулланди.

Серқирра фольклоршунос олим Маматқул Жўраев илмий фаолиятида Наврўз байрамига оид тадқиқотлар муҳим йўналишни ташкил этади. Олим шу кунгача, наврўз байрамига оид алоҳида 6 та китоб ва 102 та мақола чоп эттирган. Жумладан, Тошкентдаги “Камалак” нашриётида нашр этилган “Наврўз тароналари” (тўплаб, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи – Ўзбекистон республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими, филология фанлари доктори, профессор Маматқул Жўраев) китобининг нашр этилишини маънавиятимиз оламида рўй берган қувончли ҳодисалардан биридир, деб баралла айта оламиз.

Инсон ўз дардини, қувончини, орзу-армонларини, юрагига сиғмаган ҳис-туйғуларини завқу шавқ билан куйлар экан, бу ҳаяжонбахш ҳодиса замирида ҳаётий талаблар, яратувчанлик ишқи, табиат ато этган қадим мўъжизалар қаршисида ҳайрат, муножот ва шукроналикка лиммо-лим ҳаёт оҳанглари янграйди. Ушбу умрбоқий оҳанг ва тароналар бизни табиат билан уйғунликка, ўтаётган ҳар бир учқур лаҳзаларнинг ғаниматлигини англашга, сўз билан куй мутаносиблигини ҳис этиб, илдизи қадим замонларга бориб

тақалган, аммо, ҳар бир ёруғ, хайрхоҳ қалбда тобора янгиланиб бораётган кўҳна удумларимиз, битмас-туганмас қадриятларимиз қадрига етишга даъват этади.

Китоб “Бугун йилбоши – Наврўз”, “Сумалакжон, сумалак”, “Ҳалинчакда келинчак”, “Бойчечагим бойланди”, “Турналар учса қарайлик”, “Лолачада ишим бор”, “Қизил гулинг бўлайин”, “Ёмғир ёғдир, кўк бўлсин”, “Шамолингни қўй, Ҳайдар”, “Қўшга қўшдим қўш ҳўкиз”, “Қўй соғаман қўшоқда” каби бўлимлардан иборат бўлиб, уларда Наврўз сайли билан боғлиқ қўшиқларнинг мавзуси, кўлами, мазмун-мундарижаси хусусида мухтасар маълумот бериш билан, маросим қўшиқларидан сара намуналар ҳам келтирилган.

Китобнинг сўзбошисида ҳаққоний таъкидланганидек, “қадрли, кўнгилга яқин”, “қадриятларимиз гултожи” саналмиш Наврўз айёмини халқимиз чексиз бир соғинч билан қарши олади. Табиат уйғониб, ўз ҳусну тароватини атрофга ёйган гўзал ва оромбахш паллада тириклик нафасини ҳис этган ҳар бир инсон юрагидаги орзу дарахтлари ҳам куртак чиқаради, умид ниҳоллари гуркирайди, мақсад чечаклари яшнайди, шоир айтганидай, уйғониш фаслида “ҳаттоки, туйғусиз, чирик хазонлар ҳам яшил пўпанакдан қанот боғлаган” ҳолда, тирикликнинг безавол қўшиғига жўр бўлади.

Китобдаги айнан Бойсундан ёзиб олинган қўшиқлар ўзининг халқоналиги, равонлиги, ҳаётийлиги билан ҳам қадрлидир. Зеро, уларни ўқиб, “олов момо қўйнида, катта қора қозонда етилиб пишган” сумалак таъмини ҳис этамиз, мўл ҳосил умидида ёмғирли баҳорга интизор нигоҳлар ичра балқиб турган умид шуълаларини кўрамиз, ҳалинчак учаётган келинчакка “инга”лар уйқунгни бузсин ва янгалар беланчак олиб келсин” қабилида айтилган эзгу тилакларга беихтиёр қўшиламиз, “баҳор нафасини уфуриб турган, қаттиқ ердан қаталаб, юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечаклар”нинг наврўзона, жигарсўзона муждаларидан огоҳ бўлган ҳолда, “офатлардан сақланган, ёмон кўзлардан асранган тинчу соз элимизга кўклам тўшаган пояндоз” узра кириб келаётган тўкинчилик, “пастлаб учган турналар шарофатидан унумли ризқ” қадамлари садосини эшитгандай, “том устида пиёла”дай очилган лолалар кўрки, қадру баҳоси балан қизил гуллар атрини туйгандай бўламиз:

Келинчак, ҳо, келинчак,
Уйқинг бузсин “инга”лар.
Эртаму кеч беланчак
Олиб келсин янгалар,
Ҳалинчак, ҳо, ҳалинчак,
Ҳалинчакда келинчак.

* * *

Сув қайнаган қозонингда мой қайнасин,
Тўрингда тўрт-беш ўғлинг жайрангласин,
Насибаси ортиқ бўлсин болаларнинг,
Ўйнаб-кулиб ёнбошингда мой сайнасин,
Эшигингнинг олди ўр бўлсин,
Сенга боққан балонинг икки кўзи кўр бўлсин,
Бойчечак, бойчечак!

* * *

Том устида пиёла, ҳей лола,
Ичи тўла гул лола, ҳей лола,

Нари туринг бўз бола, ҳей лола,
Уялади қиз бола, ҳей лола.

* * *

Қиш куни овга чиқиб, суқсурни кўрган бормикин,
Ўз ёридан айрилиб, девона бўлган бормикин,
Асра қизил гулни эгам, сақла қизил гулни эгам,
Баҳосига етмасалар, сотма қизил гулни эгам.

Инсон табиатнинг бир бўлаги экан, борлиқда кечаётган ҳодисалар ва ўзгаришларга ҳеч қачон бефарқ бўлолмаслиги – азалий ҳақиқат. Айниқса, лалми экинзорлардан ҳосил ундирувчи деҳқонлар учун "ёғин-сочин миқдори муҳим аҳамият касб этганлиги", шу муносабат билан ёмғир ёғдириш, шамол чақириш ва уларни тўхтатиш маросими қўшиқларининг китобдан муносиб ўрин олганлиги, тўпламга киритилган қўшиқлар манбаи ёки ижрочиси ҳақида манбалар кўрсаткичида келтирилган маълумотлар, қисқача луғат эътибор ва таҳсинга лойиқдир.

"Наврўз тароналари" китобининг тарбиявий-маънавий аҳамияти катта. Бу китобни ўқиган ҳар бир китобхон қадимий удумларимиз, қадриятларимиз ҳақида чуқурроқ тасаввурга эга бўлади. Тўпламдан ўрин олган қўшиқлар радио, телевидениеда мазкур айёмга бағишланган эшиттириш ва кўрсатувларда, Наврўз байрами арафасида барпо этилган турли хилдаги йиғинларда, айтишувларда зарур манба бўлиб хизмат қилишига ишончимиз комил.

Ҳоди Зарифов ва ўзбек фольклоршунослиги

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
кичик илмий ходим Мирзаева Барно

Бебаҳо халқ оғзаки бадиий ижоди намуналарини тўплаш, ўрганиш билан бир қаторда уни халққа тақдим қилиш борасида салмоқли ишларни амалга оширган атоқли олим Ҳоди Тиллаевич Зарифов ўзининг назарий қарашлари билан ўзбек фольклоршунослиги фанига асос солиб, ғоят катта илмий мерос қолдирган. У биринчилардан бўлиб, халқ ижоди асарларини илмий асосда ёзиб олиш, нашр этиш ва илмий тадқиқ қилиш ишини ташкил этган илк фольклоршуносдир. Ўзбек фольклоршунослигининг назарий муаммоларига доир илмий асарлар яратган Ҳоди Зарифов ўзбек достончилик мактаблари, бахшилик санъати, халқ шоирларининг ҳаёти, ижоди ва репертуари, эпосшунослик, фольклористика тарихи, маросим фольклори, болалар фольклори, назарий фольклоршунослик, фольклор текстологияси каби долзарб масалаларни ўрганишга бағишланган илмий асарлари билан ўзбек фольклоршунослиги мактабига асос солган ва уни жаҳонннинг энг етакчи илмий мактабларидан бирига айлантирган.

Ҳ.Т.Зарифовнинг ўзбек халқи маданияти хазинасига қўшган энг улкан ҳиссаси Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан ва Ислом шоирдек зўр санъаткорларни аниқлаб, уларнинг ижодий меросини ёзиб олганлигидир.

Ҳ.Т.Зарифов халқ бахшиларининг ҳаёти ва ижодини ўрганиш ўзига хос илм соҳаси эканлигини асослаб берди. Шунинг учун ҳам унинг дастлабки мақолалари тўғридан тўғри «Халқ шоири Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан» («Маориф ва ўқитғувчи» журнали, 1927 йил 7–8-қўшма сони) ва «Ўзбек эл шоири Фозил Йўлдош ўғли» («Аланга» журнали, 1928 йил 10–11-қўшма сони), деб аталдики, бунинг моҳияти кейинчалик В.М.Жирмунский билан

ҳамкорликда яратилган «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» монографиясида ҳар томонлама очиб берилди. Улар ушбу фундаментал монографияда халқ поэзиясида ва халқ қаҳрамонлик достонларининг бизгача етиб келишида халқ бахшиларининг, достон ижрочиларининг хизмати айрича эканлигини алоҳида таъкидлаб, шундай ёзган эдилар: «Ҳар қандай халқ поэзияси, жумладан, халқ қаҳрамонлик эпоси, ўзига хос жонли оғзаки анъана шароитида ривожланади, бунда ёддан ижро этиш қисман ижодий бадиҳагўйлик билан боғлиқ. Шу тариқа, халқ бахшиси сиймосида бадиий асар ижрочиси ва унинг ижодкори (ёхуд, камида, ҳаммуаллифи) гавдаланади. Шу сабабли халқ поэзиясини тушуниш учун унинг яшаш шароитларини, ва аввалambор, халқ ижодкорлари – бир вақтнинг ўзида муаллиф ва қўшиқ ижрочилари билан танишиш катта аҳамиятга эга»[278].

Ҳоди Зарифов ўзбек бахшилари ҳақида маълумотлар тўплаб, уларнинг ижоди, ҳаёти, устоз-шогирдлик анъаналари, ўзбек достонларининг қайси бахши қай даражада ижро этганлигига аҳмият берган ҳамда чуқур тадқиқ этган. У экспедицияларга борган жойида халқ бахшиларини, шоирларини, қўшиқчиларини излади, уларнинг ижодини, репертуарини ёзиб олди. Бу маълумотлар фольклоршунослик илмининг энг керакли қисми, оғзаки ижоднинг яшовчанлигига илмий баҳо беришда керакли ҳужжат эканлигини англади. Халқ достонлари халқ орасида оғзаки яшади ва бизгача етиб келди. Достонларнинг оғзаки етиб келишида унинг ижрочилари – бахшиларнинг хизмати катта. Халқ достонларини кенг омма орасида куйлашда ва авлоддан-авлодга етказишда ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам энг асосий ва фахрли ўринда бахшилар бўлган. Демак, бахши достончиликда, ижодкорлик ва ижрочиликни ўзида мужассамлаштирган санъаткордир.

Ҳ.Зарифов ўзбек бахшиларининг ижодига, уларнинг бахши бўлиш йўлларига, улар репертуридаги достонларнинг вариантларига ҳам аҳамият берди. У бахшиларнинг ижодий портретини ёза туриб, улар ҳақида маълумотлар ёзиш орқали ўзбек бахшиларининг ўзига хос хусусиятлари, шоирлик маҳорати, ўзбек достонларининг оғзаки куйланиш усуллари, оғзаки достоннинг ёзма достонлардан фарқларини изоҳлаб берди.

Олим ўзбек бахшилари ижодига индивидуал баҳо берди. «Натижада традиция ва импровизация, достончилик мактаблари ва турли социал муҳитдаги ижрочилик шариотларининг ўзаро муносабатлари, айтувчи тарбияланган муҳит ва унинг эпик репертуарига таъсири, устоз ва шогирд тутиш, куйчи ва унинг тингловчилари, халқ достонларининг яшаш ва тарқалиш шароитлари масалаларида муҳим кашфиётлар қилди. Тадқиқотчининг тўғри позицияда туриши достончилар услуби, йўл ўзгачилиги билан бир-биридан фарқ қилишини аниқлашга, уларнинг ҳар бирига хос индивидуал ижодий хусусиятларни белгилашга имкон берди. Ҳар бир достончи ёки достончилар гуруҳининг ўзига хос поэтик йўли, стили борлигини ўзбек фольклористикасида биринчи бўлиб аниқлаган олим уни шартли равишда бахшилар мактаби деб атади ва Қўрғон, Булунғур, Шаҳрисабз каби достончилик мактабларининг специфик хусусиятлирини ёритди. Хоразм достончилигининг ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини қайд этди»[279].

Ўзбек фольклоршунослиги мактабини жаҳонннинг энг етакчи илмий мактабларидан бирига айлантира олган олимнинг ишларини бугунги кунда шогирдлари, фольклоршунос олимлар давом эттириб, қатор тадқиқотлар яратмоқда. Устоз Ҳоди Зарифов асос солган фольклоршунослик илмининг илмий-назарий асосларини чуқур ўрганишимиз, мустаҳкамлашимиз ҳамда тадбиқ қилишимиз лозим.

[278]Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ОГИЗ, 1947. – С.23.
[279]Мирзаев Т. Ҳ.Т.Зарифовнинг илмий ижоди // Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент: Фан, 1967. – Б.11.

Достонда Оллоназар Олчинбек образи

Қарши давлат университети ф.ф.н. доцент Ш.Қаххорова

Санъатнинг барча соҳаларидаги образ тушунчаси жуда мураккаб ҳодисадир. Айни пайтда, халқ оғзаки ижодидаги образлар анъанавийлиги билан ёзма адабиётдаги образлардан фарқ қилса-да, воқеликни бадиий шаклда акс эттиришларида бир ҳил аҳамият касб этади. Бу бир хиллик: "Бадиий образ – санъат томонидан воқеликнинг аниқ, шу билан бирга инсон ҳаёти манзараларини ижодкорнинг эстетик идеалида тасаввур қилинган ижодий фантазияси ёрдамида яратилган инъикоси",[280] эканлигида намоён бўлади.

Жанубий Ўзбекистон эпик репертуарида "синовчи достон" сифатида куйланиб келинган "Олланазар Олчинбек" достонининг бош қаҳрамони Олланазар тарихий асосларига кўра мифопоэтик тафаккур натижаси бўлса, замонавий адабиётшунослик тушунчаларига кўра реал образдир. У жуда келишган йигит. Шу сабабли Ойзумрад унинг хуш овози билан бирга ҳуснига ҳам астойдил ошиқ бўлиб қолади. Бу образ сулувлиги ва тарихий асосларига кўра шомонлик билан боғлангани учун уни "Гўрўғли" туркум достонларидаги Авазхон ва ислом мифологиясидаги Юсуф образига қиёслаш ўринлидир. Чунки Марказий Осиёга ислом дини кириб келгунга қадар халқ инончларида пайғамбарлар ролини шомонлар бажарганлар, яъни пайғамбарлар Оллоҳ билан инсонлар ўртасида бўлгани каби шомонлар ҳам илоҳлар билан инсонлар ўртасида воситачи вазифасини бажарганлар.

Рабғузийнинг "Қиссаси Рабғузий" асарида баён қилишича, Оллоҳ барча гўзалликни юз улуш қилиб, тўқсон тўққиз қисмини Момо Ҳавога, бир улушини яна ўн қисмга бўлиб тўққиз улушини Юсуфга беради...

... Ва Юсуфга ўн нарсани: кўрк, қилиқ (одоб), кечурмак, ялавочлик (пайғамбарлик), туш таъбири, кўни сўз (ростгўйлик), уз (омад), авоқибат (оқибат), умур, таъвили суҳуф (илоҳий китобларни шарҳлаш) каромат қилди ва Миср халқи очлик пайтида Юсуфнинг кўрки билан кун кечирдилар"[281],-дейилади.

Достонда Оллоназар жуда эътиқодли, кўп достонларни пухта ўзлаштирган, қирқ бахшига устоз бўлган етук халқ бахшиси, ватанпарвар сифатида намоён бўлади. Масалан, достонда Бухорода Амир Шоҳмурод уюштирган бахшилар танловида "Алпомиш", "Гўрўғли" достонларини куйлаб амирнинг меҳрини қозонади. Амирнинг ўзи унга тўн ёпиб, саройда қолишга таклиф этганида Оллоназар ўз элининг хизматида бўлишни афзал билади.

Оллоназар ижодкор сифатида ўз касбига, шахс сифатида ўз сўзига содиқ образ. Шунинг учун у Зумраднинг ҳийлаларига учмайди. Касби ва берган сўзига хиёнат қилишдан кўра заҳар ичиб ўлишни афзал кўради. Айни пайтда у жуда ориятли шахс. У ўз эътиқодига хиёнат қилишдан кўра Ойзумрад қўлидаги заҳарни ичишдан ҳам қайтмайди. Оллоназарнинг қисқа умр кўриши анъанага мувофиқ достон бошланишида тушида Хизрдан манглайига эмас танглайига сўрашидаёқ аён бўлган эди.

Хулоса қилиб айтганда, Оллоназар халқнинг бахшига қўядиган барча ахлоқий ва эстетик талабларига тўлиқ жавоб берадиган халқ бахшисининг идеал образи бўлиб, ижодкорлар барча тарихий типларининг йўлини босиб ўтган, яъни уларнинг замонавий ҳосиласидир.

---

[280] Словарь литературоведческих терминов/ Ред.-сос.: Л.И.Тимофеев/С.В.Тураева. –М.: Просвешение, 1974. – С.241.

[281]Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. –Т.: Ёзувчи, 1990. –Б.19,101.

Бойсун суннат тўйида ўйналадиган халқ ўйинлари фольклори

ЎзР ФА, Ўзбек тили, адабиёти ва
фольклори институти катта илмий ходими,
филология фанлари номзоди Латифа Худайқулова

Умумўзбек тўй маросимлар фольклори қаторидан жой олган хатна тўйи ҳам бошқа тўй маросимлари сингари ўтказилиш вақти, ёши, ҳар хил удум ва ирим-сиримларга бойлиги билан ажралиб туради. Ф.А.Фиельструпнинг маълумотларида келтирилишича, қирғизларда болалар етти-саккиз, баъзан уч, олти ёшлигида хатна қилинган.[282]

Воҳанинг Бойсун туманида ўғил фарзанд туғилган кундан бошлаб бола олти-етти ёшга тўлгунга қадар яхши ният билан бобоси ва момоси (она томонидан) гул билан безак бериб рўмолча тўқишга киришади. Бундан ташқари, кашта тикиб безатилган кўрпа, кўрпача ва сарпо тайёрлай бошлайди. Бобоси ҳам тўёна йиғиб, тўй яқинлашган сайин ҳовлини йиғиштириб, тартибга сола бошлайди ва шу тариқа тўй бошланади. Воҳада яшовчи қўнғирот уруғига мансуб аҳолининг хатна тўйи уч қисмдан иборат бўлиб, беш кун давом этган.

Сурхон воҳасида хатна тўйига тайёргарлик кўриш анъанага биноан, **«кўрпа тикди»** удуми билан бошланади. Бунда тўйболанинг момоси ҳамқишлоқ аёлларни, кўпинча, ўзидан тиниб-тинчиган момоларни чақириб, кўрпа-ёстиқларни биргалашиб тикадилар. Ўша куни хатна қилинажак боланинг чопончасини ҳам тикадилар.

Шундан кейин воҳа туманларида «**Кичик маслаҳат**» деб юритиладиган удум ўтказилади. Мазкур удум Андижон, Бухоро вилоятлари ҳамда Панжикентда «маслаҳат оши»,[283] Хоразм вилояти туманларида «кенгаш тўй» деб юритилади.[284] А.Жўрабоевнинг ёзишича, ХХ асрнинг бошларида Андижон шаҳрида маслаҳат оши тўрт кун давом этган: биринчи куни **«хатми»,** иккинчи куни **«қовурма»**, учинчи куни **«кенгаш оши»**, тўртинчи куни **«тўполон оши»** (ёки **«оломон оши»**) дейилган. ХХ асрнинг 70-йилларида ҳам маҳалла-куйни маслаҳат ошига чақирадиган кишилар, яъни жарчилар ***«Фалончиникига қовурмага!»*** – деб қичқиришган.

Кичик маслаҳат куни тўй ўтадиган хонадонга яқин қариндош-уруғлар таклиф этилади ва тўй ўтказиш ҳақида маслаҳат қилинади. Маросимда дастурхонга ноз-неъмат тортилиб, ош дамланади. Маслаҳат тўйида ўтказилажак маросимга бошчилик қилиш обрўли, кўпгина тўйларда бош-қош бўлган, гапга чечан, элга сўзи ўтадиган кишилар зиммасига юклатилади. Ўша куни бўлажак тўйга битта баковул тайинланади ҳамда тўй сарф-харажатлари ҳақида суҳбатлашадилар. Кичик маслаҳатда хатна тўйи қилишни ният қилган оиланинг маросимга тайёргарлик даражаси таҳлил қилиниб, кам-кўстлар аниқланган ва қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар томонидан бериладиган ёрдам ҳақида келишиб олингач, тўй ўтадиган куни белгиланади. Аёллар эса ўша куни «**Биби мушкул**» ёки «**кичкина тўй**» маросимини ўтказишади.

Сурхон воҳасида хатна тўйига тайёргарлик кўриш босқичи билан боғлиқ “Жар” жанри ва **«Қовзоқ»** ўйини ўзига хос аҳамиятга эгадир.

Бойсун туманининг Тўда қишлоғида узоқ йиллар мобайнида жарчилик қилган Бойназар Мустафоқуловдан ёзиб олинган маълумотга кўра, хатна тўйидан аввал тўй эгалари жарчини меҳмонга чақириб, кичикроқ зиёфат бериб, сарпо (одатда, чопон) кийдирадилар.

---

[282]Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX в./ Сост., вступ. статья, комм., указ. Б.Х.Кармышевой и С.С.Губаевой. – М.: Наука, 2002. – С.85-86.
[283]Жўрабоев А. Кўрсатилган диссертация. – Б.143. Жумаев А. Кўрсатилган дисс. – Б.129.
[284]Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обычаев у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. –С.111.

Тўйдан бир кун бурун жарчи отга миниб юриб, қишлоқни айланиб чиқади ва қуйидаги жар айтимини ижро этиб, одамларни тўйга чақиради:

Одамлар-о, одамлар,
Боғда битган бодомлар,
Чупрон тўйи чачалаб,
Тўй қиларлар кечалаб,
Тўйдан келтирдим хабар,
Келинглар, хешу табар!
Ер ўчоқлар ўйилди,
Чорқирра қўйлар сўйилди,
Кўпкарининг солимига
Қўшалаб қўчқор қўйилди,
Кимнинг бўлса тулпори,
Қолмасин, келсин бари!

Юқоридаги жар қўшиғи ўзига хос поэтик шаклга эга бўлиб, ҳар бири олти мисралик банд тузилишига эгалиги билан ажралиб туради. Мисраларнинг **а-а**, **б-б**, **в-в** тарзида қофияланиши қўшиқнинг мусиқий оҳангдорлиги ва таъсирчанлигини таъминлаган. Жар қўшиғида қўлланилган *Ер ўчоқлар ўйилди, чорқирра қўйлар сўйилди* каби мисралар бошқа ҳудудлардан ёзиб олинган жар қўшиғи матнида ишлатилган *ўчоғини ўйдирган*, *қашқа қўйни сўйдирган* тарзидаги мисралар билан вариантлилик касб этиши мазкур матннинг анъанавий характерга эгалигидан далолат беради.

Жар матнида «Ер ўчоқ ўйилиши ва чорқирра», яъни семиз қўй сўйилишининг таърифланиши воҳага хос хусусиятларни ифодалаш билан бир қаторда, тўйнинг тўкин-сочинлик билан ўтишини, тўй эгаларининг серҳимматлигини ҳам англатади.

Сурхон воҳаси аҳолисининг хатна тўйи маросими тизимида **«ўтин йиғар»** ёки **«ўтин тўй»** ва **«нон пиширар»** удумлари муҳим ўрин тутади. Хатна тўйида таом пишириш учун зарур бўладиган ўтинларни тайёрлаш, ғўлаларни арралаш ва тахлаб қўйиш жараёни Андижон вилоятида **«ўтин оши»** деб аталади.[285]

Умумўзбек хатна тўйи маросими фольклорининг анъанавий узвларидан бири сифатида оммалашган мазкур удумнинг ўзига хос талқини Бойсун тумани қишлоқларида ҳанузгача сақланиб келмоқда. Санъатшунос олим Р.Абдуллаев томонидан тўпланган этнофольклористик маълумотларга қараганда, Бойсун туманининг Сариосиё, Гуматак, Қўрғонча, Авлод, Работ, Тўда, Айлангари, Пасурхи ва Газа қишлоқларида хатна тўйи маросимидан аввал «ўтин тўй» қилинади. Тўй оши берилишидан икки кун аввал ўтказиладиган мазкур удумнинг моҳияти тўй учун зарур бўлган ўтинни тоғдан олиб келишдан иборатдир. Ўша куни қишлоқ оқсоқолининг ташаббуси билан ёш йигит-яланглар қуриган арча дарахтининг шох-шаббаларидан ўтин йиғиш учун тоққа чиқиб кетадилар. Тўй бўладиган хонадонда ўтин йиғувчилар учун махсус зиёфат тайёрланади. Йигитлар тоққа чиқиб ўтин йиғадилар ва йиғилган ўтинни эшакларга ортиб қишлоққа қайтишдан аввал арчаларнинг пўстлоғини шилиб оладилар. Ана шу арча пўстлоғи бойсунликлар лаҳжасида «қавзо» деб юритилади. Йигитлар орасидан бир чаққон, ўйинга уста, шўхроғи ана шу пўстлоқларни кўкрагига, белига, икки қўлларига боғлаб, юзи ва бошига пўстлоқдан ниқоб тайёрлаб кийиб олади. Ниқоб кийган йигит ўтинчиларнинг олдига тушиб ўзига хос ҳаракатлар билан рақс тушганча, тўйхонага кириб келади. Тўйхонада тўпланган одамлар уларни қийқириқ, кулги ва шодиёна билан қарши оладилар. Ниқоб кийган йигит даврa ўртасига тушиб, доира жўрлигида рақс тушади. Тўй эгаси йигитларга турли-туман совғалар

[285]Жўрабоев А. Кўрсатилган диссертация. – Б.142.

ҳадя этади. Бу ўйин «**қавзоқ**» (баъзи қишлоқларда «**қавзо**» деб ҳам аталади) деб аталувчи анъанавий ўйин бўлиб,[286] ўғил тўйида бу ўйиннинг ўйналиши тўйболага бахт, соғлик бахш этади деб қаралади.

Мазкур анъанавий ўйин номи сифатида қўлланилувчи «**қавзоқ**» атамаси «бирор нарсанинг пўстлоғини олмоқ» маъносидаги *қавзамоқ* феълидан ясалган. Хусусан, тилимизда шоли оқлашни ҳам баъзан *шоли қавзамоқ* деб юритадилар. Чақалоқ бешигига солинадиган махсус тўшак, яъни ичига шоли пўстлоғи солиб қавилган кўрпачанинг *қавзоқ* деб аталиши ҳам шундан.

Назаримизда, «**қавзоқ**» ўйинининг тарихий илдизлари аждодларимизнинг дарахт культи билан боғлиқ қадимги мифологик тасаввурларига алоқадор рамзий удумларга бориб тақалади. Ўтмишда яшаган одамлар табиатдаги ҳар бир нарса-ҳодисанинг ўз «эгаси» бўлади деб ўйлаганлиги боис, ўрмондаги дов-дарахтлар руҳини ҳам ғайриоддий мифологик жонзот тарзида тасаввур қилган. Одамлар ўрмонга ўтинга борганларида «ўрмон руҳи» зиён етказмасин деб махсус қурбонлик маросими ўтказишган ва ўтин олиш учун бу хаёлий-мифологик персонаждан рухсат сўрашган. Ана шундай қадимги маросимларда ўтинчилардан бири «ўрмон руҳи» қиёфасига кириб рамзий ҳаракатлардан иборат маросим рақсини ижро этган. Бу маросим унутилиб кетгач, унинг асосий моҳияти анъанавий ўйин сифатида тўй маросими таркибида яшашда давом этаверган. Ўйлашимизча, «қавзоқ» ўйинида ҳамма ёғига арча пўстлоғини боғлаб олганча, ниқоб кийиб ўйнайдиган йигит – аслида ана шу қадимий «ўрмон руҳи»нинг мифологик тимсолидир.

Яна бир муҳим жиҳати, «қавзоқ» ўйинида ўйинчи йигит кийган пўстлоқ-либос ва ниқоблар хатна тўйи куни тўй оши қозонининг ўчоғида ёқилишидир. Бу ҳаракат ҳам рамзий маънога эга бўлиб, «ўрмон руҳи» қиёфасида намоён бўлади деб тасаввур қилинадиган ёвуз кучлар таъсиридан покланишнинг бир кўриниши ҳисобланади.

“Ойчинор” достонида халқ мақолларининг ўрни

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклор институти докторанти Йўлдош Аҳматов

Фольклорда ўзига хос табиати, шакл ва мазмун кўлами, ифода тарзи, баён услуби, оғзаки ижоднинг бошқа жанрларини ўзига сингдириши, яъни қамровдорлик хусусиятига кўра достонлар алоҳида ўрин тутади. Бошқача айтганда, достон “бағрикенг” жанр. У халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган кичик ва ўрта ҳажмли асарларни ўзига бемалол сиғдиради. Маълум бир жанр таркибида келувчи жанрларга аслида: мазмунни бойитиш, воқеаларни таъсирли қилиш, мураккаб композицияни шакллантириш каби поэтик вазифалар юклатилади. Бироқ улар ўша ўринда ҳам мустақил жанрий табиатини тўла намоён эта олади, яъни асар ичига кирган кичик асарчалар ҳам ижро орқали оммалашади, тарқалади. Масалан, достонларда келувчи мақоллар бахшиларни тингловчи аудитория кўплиги боис алоҳида тузилган мақоллардан кўра кўпроқ яшовчан бўлади.

Биламизки, мақол ихчам шакл, кенг мазмуни билан индивидуал хусусият касб этади. Буни эътироф этиб рус фольклоршуноси В.П.Аникин: “Мақол – бу халқнинг ўзаро фикр алмашиш воситаси, яъни қисқа поэтик шаклда акс этадиган ва мустақил равишда ҳукм чигарилган жумласидир[287]”, - деган. У лисоний бирлик сифатида миллий тилнинг ажралмас қисми. Мақолдан кундалик ҳаётий фаолиятимиздаги нутқий муносабатларда кўп фойдаланамиз, сўз каби керакли, мувофиқ ўринда қўллайверамиз. Академик Т. Мирзаев таъкидлагандек, “…ҳар бир кишининг

[286]Абдуллаев Р. Обряд и музыка в контексте культуры Узбекистана и Центральной Азии. – Ташкент: Б.и., 2006. – С.182.

[287] Аникин В. П. Мудрость народов // Пословицы и поговорки народов Востока. – М:, IVL, 1961. – С.8.

нутқида саккиз юстача мақол бор экан. Буни биз билмаймиз, чунки у хотирамизда. Сўралганда бу мақолларни кетма-кет ҳеч ҳам айтиб беролмаслиги мумкин. Аммо фаолиятимиз давомида уни турли муносабатлар билан қўллаймиз..."[288]. Мақоллардан нутқда ўринли ва кўп фойдаланиш сўзловчининг дунёқараши, тафаккури билан бир қаторда унинг сўзга чечанлик қобилиятини ҳам намоён этади. Хусусан, халқ бахшиларининг бадиий тафаккурининг мезони сифатида мақолларга мурожаати ва достон ижросида мақоллардан фойдаланиш маҳорати унинг бахши сифатидаги камолини белгилаб беради. Бахши давраларда достонни ёд олгани бўйича эмас, балки бадиҳагўйлик асосида, кайфиятига қараб куйлайди. Жумладан, унинг жўшиб кўйлашида сўзга чечанлиги, халқ хоҳиш-истагини ички сезим билан ҳис этиши ва керакли ўринда мос сўзни қўллай билишига боғлиқ бўлади. Бундай пайтда халқ кўнглига йўл топишнинг энг осон усули халққа яқин сўз ва ибораларни қўллаш, халқ ҳукми, хулосаси сифатида янгровчи доно ўгитларни келтиришдир.

Қодир бахши Раҳим ўғли репертуаридан ўрин олган "Ойчинор" тарихий достони бетакрор бадиий қурилмаси билан ажралиб туради. Мазкур достонда олқиш, қарғиш, лирик қўшиқ, айтишув, йиғи-йўқлов, топишмоқ каби халқ оғзаки ижодининг турли жанрлари билан бирга мақол ва маталлар кўплаб учрайди. Ўртача ҳажмли достонда қирқдан ортиқ халқ мақоллари қўлланганки, улар биринчи навбатда, достоннинг бадиий жиҳатдан такомиллашувига хизмат қилган. Достон таркибида мақоллар ўрни билан айнан ёки шеърий тизим талабига кўра ўзгартирган ҳолда келтирилган. Бу эса бахшининг юксак поэтик тафаккур эгаси ва бетакрор бадиҳагўйлигини далиллайди.

Аввало, "Ойчинор"да келтирилган мақолларларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Образ характерини очиш мақсадида қаҳрамон нутқида учрайдиган мақоллар. "Зўр билан кўрда уят йўқ"[289], "Қуриган дарахтга сув қуйган билан кўкармайди"(33), "Бадавлатнинг молини бедавлат ея олмайди"(35), "Тешик мунчоқ ҳеч ҳам ерда қолмайди"(43), "Йигитга орқадир гар бўлса оға"(43), "Тенг-тенгига, тезак ола қопига"(45), "Вазиринг доно бўлса, юртинг ҳам обод бўлар, вазиринг бўлса хатак, обод юрт нообод бўлар"(61), "Сиртинг одам боласи, ичинг жайра ё илон"(76), "Ҳеч эгилган бўйинни, урсам қилич кесмайди"(101), "Кўза кунда эмас кунида синади"(101).

2. Параллел қолип ёки бадиий восита сифатида келтирилган мақоллар. "Толдан химич синдирманг, ярамайди сабовга" (25), "Булбул ошно бўлар боғнинг гулига, Номард чиқолмайди марднинг йўлига" (33), "Майдонда билинар йигит полвони" (33), "Камлик кўрмай йигит қадди букилмас, Кўнгил қўйиб тўқилган тўн сўкилмас" (33) "Гавҳар гавҳар билан турса очилар" (33)

3. Ҳаётий ҳодисалар ифодаси тасвирида фикрни тасдиқлаш ва далиллаш мақсадида келтирилган мақоллар. "Одам қарир кўнгли гул"(39), "Эр бошига иш тушса, этик билан сув кечар"(73), "Жабр ўтса одамга, юки билан қир ошар"(74), "Сут билан кирган нарса, чириганда кетмайди"(79), "Ётиб қолма, отиб қол"(99), "Суймаганга суйканма"(111), "Ота-она ўлиши, бўлган одам мероси" (116), "Танимасни, сийламас"(123).

"Ойчинор" тарихий достонининг бош қаҳрамони Ойчинор характерини ёритишда ва унга ҳомийлик қилган темурийзода Заҳириддин Муҳаммад Бобур тавсифида ҳам мақолларнинг ўрни алоҳида. Масалан, Бобурнинг ақл-заковатини таърифлаб-тавсифлаш учун достонда оддий баёнчилик йўлидан борилмай, анъанавий эпик мотивдан ўринли фойдаланилган. Бунинг учун эртаклар сюжетида учрайдиган анъанавий мотивлардан бири: қари одамнинг ўз жисмоний ва руҳий аҳволини ҳисобга олмай, ёш қизга совчи юбориб, қизнинг ғурурини, орзу-ҳавасини оёқ ости қилиши, қиз эса бунга жавобан "тўй қалинининг шарти" ниқобида ушбу нотенг никоҳни фош этувчи чалдирмоқ-топишмоқ айтиши, кекса киши эса бу чалдирмоққа ечим тополмай,

[288] Ўзбек халқ мақоллари. II томлик . –Т.: Фан. 1988. 40-бет.

[289] Ойсулув. Ойчинор.// Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. – Т.: Адабиёт ва санъат. 1984. – Б.32. (Бундан кейин шу манбадан олинган мисоллар бети фавсда кўрсатилади – Й.Р.)..

ноилож подшо ҳузурига мурожаат қилиб бориши, лекин бунда у ўзининг асл ниятини хаспўшлаб, яшириб, қизни айбдор қилиб кўрсатишга уриниши, бироқ подшо чалдирмоқ мазмунидан ким айбдорлигини англаб етиши ва қизнинг доно ва фаросатли эканлигини сезиши ҳамда шу тарзда чалдирмоқ жавобини уятсиз “ошиқ”қа айтиб бериши ва унинг кирдикорини фош этиши мотиви ўринли келтирилган.

Мол йиғибсан, нега ақл йиғмадинг,
Шу ақлман келиб бизни алдадинг,
Тенг-тенгиман тезак ола қопига,
Деган сўзни қариганда билмадинг.(44)

“Ойчинор” достони сюжетида бундай мотивни келтириш орқали Бобурнинг эпик қаҳрамонлар сингари бетакрор ақл-идрокка, фаҳму фаросатга эгалиги таъкидланади ва шу йўл билан Бобур шахсига хос фазилатлар очиб берилади. Шу ўринда Бобур образи эпик қаҳрамонлар каби муболағалаштирилган, эпиклаштирилган бўлиб, беҳад донишманд, зукко ва топқир қиёфада намоён этилганки, бунда халқона панд насиҳат ва мақолларнинг ўрни бўлакча бўлган.

Достондаги Назарбой , Қайсар, Ойчинор нутқида учрайдиган мақоллар ҳам бир қадар уларнинг характерини очишда хизмат қилади. Жумладан гўл ва ақлсиз Назарбой нутқида ҳам ўзига мос мақолларни учратамиз. Бу мақолларни айтиш орқали қаҳрамон ўзини Бобур олдида фош этиб қўяди:

Питик битмай киши хотин олмайди,
Тешик мунчоқ ҳеч ҳам ерда қолмайди,
Кўндиришди, қалинини айтибди,
Буни топпиш ҳеч қўлимдан келмайди.

Назарбой кимлигини яшириш ва ўзини бечораҳол қилиб кўрсатиш мақсадида, Бобуршоҳга ёлғон сўзлайди. Ёлғони орасида халқнинг икки мақолини қўллайди. “Тақдир битмай, киши бахтли бўлолмас”, “Тешик мунчоқ ерда қолмас” биринчи мақолдан Назарбой ўзини бечораҳол, ожиз ва тақдирига кўнувчи шахс сифатида кўрсатишни мақсад қилган бўлса, иккинчи мақолдан у ўзини камбағал кишиларга раҳм қилувчи, сахий киши қилиб кўрсатиш ниятини кўзлайди. Бироқ у қиз қўйган халқ чалдирмоғининг туб моҳиятига етмайди, унинг асли кимлигин чалдирмоқ фош этиб қўяди. Доно шоҳ топишмоқнинг таг маъносини осонгина фаҳмлайди ва Назарбойга нисбатан “Тенг тенги билан, тезак қопи билан” мақолини қўллайди.

Достонда жабриу ситам ва ноҳақликка қарши исёнга чоғланган халқ тимсоли Ойчинордир. У жамиятда ҳуқуқи топталган барча аёлларнинг ёки мазлум халқнинг типик образи. У достон воқеалари ривожида ўсиб боради ва қўрқмас баҳодирга айланади. Ойчинор образи динамикасида ҳам халқ мақолларидан ўринли фойдаланилади. Унинг тақдирига тушажак қийинчиликлар изоҳи мақоллар билан берилади. “Жабр ўтса одамга юки билан қир ошар”(74), “Мард бошига иш тушса, этик билан сув кечар”(73), “Ётиб қолма отиб қол, орингга ор оласан”. Ойчинор ўзига ишончи ошгани сайин унинг ақли теранлаша боради ва ҳаётда учрайдиган камчиликлардан етарли хулоса чиқарадиган етук инсонга айланади. Унинг инсон сифатидаги баркамоллиги ҳам халқ мақоллари мазмунига тенг хулосаларга келиши билан кўрсатиб берилади. “Душман ҳар дам душман-да, ўлдирмасанг ўлдирар”(99), ёки “Кўза кунда эмас, кунида синар”(101)

Ичи қора ниятинг,
Ўлсангда оқ бўлмайди,
Сут билан кирган нарса,
Чириганда кетмайди.

Достонда бахши ижодий салоҳиятини ишга солиб мақолларни ҳам шеърий, ҳам насрий кўринишдаги турларидан фойдаланиш баробарида, уларнинг шакли ва оҳангини ўз усулига мослайди, мақолга мос янги сатрлар қўллайди. Биргина халқ орасида кенг тарқалган:

Эр бошига иш тушса,
Этик билан сув кечар,
От бошига иш тушса,
Сувлиқ билан сув ичар.[290]

халқ мақолини бахши достон мавзусига мос тарзда иккинчи компонентини ўзгартиради ва мазкур мақолни достон таркибида икки марта ўзгартирилган шаклда қўллайди

Эр бошига иш тушса,
Этик билан сув кечар,
Мард бошига иш тушса,
Тортинмай жондан кечар (73).

Иккинчи ўринда:

Эр бошига иш тушса,
Этик билан сув кечар,
Иш тушганда бошига,
Сувни қўйиб қон кечар (99).

Бу мақолларнинг иккинчи қисми ўзгаришига достон сюжетидаги воқеалар таъсир этган. Дастлаб мақол Ойчинорга қилинган ноҳақ зулмга қарши унинг исёни ўрнида келтирилса, иккинчи бор Шайбонийхон қўшини билан якка ўзи жанг қилган ўринда қўлланади. Мақолнинг биринчи компоненти халқ томонидан яратилган ғоядан чекинмаган, бироқ мақолнинг иккинчи компоненти достон воқелари мазмунига мослаштирилган.

Худди шунингдек “Одам оласи – ичида, мол оласи – ташида”[291] “Киши оласи ичида, йилқи оласи ташида”[292] мақоллари достонда:

Сиртинг одам боласи,
Ичинг жайра ё илон,
Сенсан одам оласи,
Нима тирик сен билан. (76),–

шаклида вазн талаби билан ўзгарган ҳолатда қўлланади. Бундай ҳолатларда бахши халқ мақоллари шаклига эркин ёндашади. Унинг мазмунига мос қўшимча мисралар ижод қилади:

Ёки “Эгилган бўйинни қилич кесмас” мақоли достонда:

Ҳеч эгилган бўйинни,
Урсам қилич кесмайди,
Муте бўлиб турганда,
Отсам, найзам ўтмайди, –

тарзида қўлланади.

Бахши – халқ вакили, у кўп ҳикмат, ўгитни халқдан олади ва ўзининг эпик хотираси ва ижодкорлиги асосида уларни ўзига хос шаклда репертуаридаги қўшиқ, терма, достонларда қўллайди. Уларнинг ижоди репертуарда қўллаган мақоллари асосида ўрганилса, кўп нарса ойдинлашади. Айтиш мумкинки, достон таркибидаги қўлланган мақоллардан бахши шахсияти, унинг ижодкорлик маҳорати, дунёқараши ва ҳаётга, воқеаларга муносабати хусусида хулосалар чиқариш мумкин. Бундан ташқари, куйланган достонлар таркибида фольклоршуносларимиз томонидан ёзиб олиб мақоллар тўпламига киритилмагани ҳам учраб қолиши мумкин. Масалан, “Ойчинор”да қўлланган “Кўнгил қўйиб тўқилган тўн сўкилмас”, “Қуриган дарахт сув қуйган билан кўкармас”, “Нима бўлсанг, қариндош ичида бўл” каби ўгитларни бемалол мақол дейиш мумкин ва уларни мақоллар сирасига киритиш лозимдир.

[290] Ўзбек халқ мақоллари. II том . –Т.: Фан. 1988. 172-бет.
[291] Ўзбек халқ мақоллари. I том . –Т.: Фан. 1987. 296-бет.
[292] Кўрсатилган асар. 241-бет.

Умуман, “Ойчинор” достонида халқ мақолларининг ўрнини тадқиқ этиш асосида достон таркибида келувчи мақоллар хусусида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Халқ мақоллари халқнинг ижтимоий ҳаёт ҳақидаги фалсафий фикрлар мажмуи бўлиб, халқ бахшилари улардан ижодий ва эркин фойдаланган.

2. Мақолларидаги ихчам шакл ва кенг маъно достон мазмунини фалсафий-маърифий жиҳатдан бойитишга хизмат қилган.

3. Бахшилар мақоллардан воқеалар баёнида, образлар тасвирида, характер очишда, фикрни далиллашда, достон тилини соддалаштириш ва мазмунни ёрқин тушунтиришда унумли фойдаланган.

4. Бахши достон таркибидаги халқ мақолларига икки хилда ёндашади, яъни ўзгартиришсиз, халқ тилида мавжуд шаклини ва ўз ижодий маҳорати билан ўзгартирилган шаклини қўллайди. Бу ўзгаришларга баъзан шеърий вазн сабаб бўлса, базан воқеалар ривожидаги ҳодиса сабаб бўлади.

5. Бахшилар халқ вакили сифатида халқ орасида кенг тарқалган, бироқ фолклоршунослар эътиборини тортмаган мақолларни ҳам достон таркибида киритадилар, уларни ўрганиш ва тадқиқ қилиш орқали ўзбек халқ мақоллари хазинасини янада бойитиш мумкин.

Бойсун – шоир ва шоиралар юрти

Термиз давлат университети Педагогика кафедраси катта ўқитувчиси, педагогика фанлари номзоди Аҳмед Раҳматуллаев ва кафедра илмий ходими Нурматов Фозилбек Тоғаевич

“Бойсун* баҳори*”нинг битмайди мадҳи,
Қўшиғи, ҳар куйи азиз, муҳтарам.

Бойсун азал-азалдан ўзининг турфа ажойиботлари билан кишилар дилини шод этиб, кўнгиллар мулкини обод айлаб, доимо атрофни лол қолдириб келади. Унинг шоирлари тарихига бир назар ташласак, биргина XIX асрнинг 2-ярми ва XX аср бошларига доир маълумотларда Масиҳои Бойсуний, Нодир Бойсуний ва Анқои Бойсунийларнинг номлари зикр этилади.Бу заминда туғилиб, номи оламга ёйилган ижодкорлар жуда кўп, шулардан Шукур Холмирзо (1940–2005)рўйхатнинг бошида турса, Усмон Азим (1950) ва Эркин Аъзам (1950)унинг собит издошларидир. Яна икки ижодкор ҳақида алоҳида гапиришга тўғри келади, булар Саттор Турсун (1946) ва Иноят Насриддин (1946–2010) лар, ҳар иккиси қардош тожик адабиётининг номдор адиблари сафида туради.

Бойсун ўзининг шоиралари билан ҳам донг таратган маскан ҳисобланади, бу юртнинг элга танилган Зумрад Абдуллаева, Гулнора Аъзамова, Шаҳноза Бўриева, Ҳамида Муртазоева, Дилором Одилова, Мадҳия Авазова, Саида Насруллаева каби қалам соҳибалари ва Дилбар Йўлдошевадек насрда озми-кўпми номи эътирофини топган истеъдодлари бор. Шундай қалам соҳибаларидан бири Ўғилой Нормамат қизи шеърларида оддийлик ва самимийлик уфуриб туради, халқона кайфият етакчилик қилади, унинг “Келин келди” шеърига диққат қилинг:

Меҳрига гул қўшилиб,
Орзулари ушалиб,
Бахт уйига юраги
Пояндоздек тўшалиб,
Келин келди, ёр келди.
Оппоқ либоси ёнар,

Маъсум ибоси ёнар,
Таъзим-табассуми,
Кўзда ҳаёси ёнар
Келин келди, ёр келди.
Зебо, дилдор келинчак
Дил интизор келинчак.
Аҳдига, вафосига
Вафоли ёр келинчак,
Келин келди, ёр келди.
Бахтли-баҳорли бўлсин,
Тонгдек оҳорли бўлсин.
Қайнота-ю, қайнона
Ёрга меҳрли бўлсин,
Келин келди, ёр келди (2–Б.103).

Яна бир бошқа шоира Ҳамида Муртазоева бўлиб, унинг шеърлари ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради, айниқса, “Тасанно” (ғанимларга) шеъри кишини бехос ўйга чўмдиради:

Аёлларни лаънатлаб ўтар,
Кимлар сўкар, кимлар бад дуо.
Мен кабилар ичига ютар,
Ғанимларга айтар тасанно.
Ўйлар эдим: сен жуда ёмон,
Эшитмайди ҳеч кимса оҳим.
Отаётган тошинг мен томон,
Тўкиб қўйди қайта гуноҳим.
Сен-чи, ҳаёт боғининг хори,
Эзгуликдан маҳрум бенаво.
Сенда бўлса гулнинг ифори,
Санчилавер, сенгга тасанно! (3–Б.182).

Ҳамиданинг “Куз” сарлавҳали шеъри ҳам мақсад сари тўғри йўналтирилган, нишонни бемалол, бамайлихотир, бехато олади, унинг таъсир кучи беқиёс:

Заррин либос эгнида, аммо,
Бошин эгиб турар куз фасли.
Кўз ўнгида борлиғи фано,
Бунча қисқа шодликнинг васли!
Аразлаган, ҳатто қуёш ҳам,
Осмон йиғлар, ёшлари юм-юм.
Айриликдан кўнглида алам,
Армонлари хазондек уюм.
Аста келиб қучдим япроқни,
Кўзларимга суртиб басма-бас.
Шундай бўлса ҳаёт фармони,
Ғаниматдир, ҳаптто бир нафас.
Риёлардан ранжисам, олам,
Дардинг тўлиб сўйлама менга.
Сенинг ўзинг бўлсанг ғам-алам,
Арзи ҳолим айтаман кимга?.. ((3–Б.183).

Шу шоира ижодкорлар орасида Саида Насруллаеванинг ҳам ўз ўрни бор, унинг ижоди ҳам хос қутбларни намоён этади, шеърлари вақтли матбуотда, “Бойсунтов илҳомлари”(3–Б. 57– 64), “Аёллар гулдастаси” (1–Б. 4–6) тўпламларида чоп этилган. Биз таҳлил учун Саида Насруллаева қаламига мансуб “Аёл қалби” тўпламидаги шеърларидан айримларини танладик, Саида Насруллаеванинг ушбу шеърлар тўпламига марҳума адибамиз Жамила Эргашева “Улкан муҳаббатяшаётган қалб” номли сўз боши ёзган. Сўз бошида ўқиймиз: “Саидахон Насруллева ўз асарларида аёл қалбини таърифламайди, балки тасвирлайди. Унинг содда, самимий шеърий мисраларида Ватан, оила, фарзанд меҳри билан тўлиқ аёл қалби кўриниб туради. Унинг шеърлари ўзининг ҳаётийлиги, содда ва самимийлдиги, эзгу инсоний ғояларга бойлиги, мазмун ва оҳанг устунлиги билан қимматлидир. У яратган шеърий мисралар ўз ўқувчисини эзгуликка, меҳру оқибатга сафарбар этади” (4–Б.3). Дарҳақиқат унинг “Муҳаббат” шеъридаги охирги якуний банди бу борада анча эътиборли:

Сен ошуфта баҳорсан, ажиб гулсан беғубор,
Сен туфайли ҳаёт бор, гўзал ҳаёт тонги бор.
Сенсиз юрак юракмас, бир парча эт у холос,
Сенсиз бойлик татимас, асл бойлик сенда бор(4–Б.6).

Унинг “Баҳор” шеърининг биринчи бандида кўклам фаслининг бутун кўрки асллигича ифодасини топган:

Қуёш сочларини таради кўкда,
Яшнаб кириб келди баҳор – келинчак.
Майин еллар эсиб, эриб кетди қор,
Дала-ю қирларда яшнар гулчечак(4–Б.7).

Саидахоннинг шеърлари Жамила Эргашева ғоятда тўғри таъкидлаганидек, “мураккаб ташбеҳлар”дан холи, қиёсу муболағалар кўнгилга яқин, бежирим сатрларда жилоланади:

Айланамиз сиз билан тунда,
Ой ҳам юрар биз билан бирга.
Майин-майин эса шаббода,
Барглар чалар ширин мусиқа.
Бу кеч бизнинг кўнглимиз,
Туйғулар ҳам нозик беозор.
Қандай яхши бутун умрга,
Ишқ баҳори биз билан қолса(4–Б.10).

Юқоридаги шеър “Ишқ баҳори” деб аталади,эътибор берсангиз, унинг сатрлар силсиласидаги фикрлар билан ғоя мутаносиблиги ўта жўн ва содда, тасвир оддий, ифода кўркам.

Тўпламдаги “Бу менинг Бойсуним” шеъри ўзининг мазмуни билан бошқа шеърлардан ажралиб туради, унинг бошланмаси:

Бу – менинг Бойсуним, Алпомиш юрти,
Сойлари беҳисоб, дарёси тошқин.
Ҳавоси ҳар қандай дардгадир даво,
Суви шифобахшдир, тупроғи олтин (4–Б.9).

Шеърда Бойсун ва бойсунликлар таърифи келтирилади, унинг бағрида вояга етган кишиларнинг фазилати ҳам назардан четга қолмайди, айниқса, Сайробнинг гўзал табиатига алоҳида урғу берилади:

Сайроб қишлоғида бордир чинори,
Барча дарахтлардан узоқдир умри.
Ёнида булоқ бор – мангу, муқаддас,
Кўзингиз ўйнатар балиқлар сеҳри (4–Б.9).

Бойсуннинг ҳатто боғбони, чўпони, қўй-қўзиси, дардга дармон гиёҳлари, тоғу тоши, унда униб-ўсган фарзандлар, бугунки кунда биз – сурхонликларнинг фахри-ғуруримиз – Усмон Азим ва Эркин Аъзамлар тилга олинади:

Бунда бор фарзандлар шону шарафи,
Усмони, Эркини унга ҳамнафас.
“Шалола”, “Қуралай”, полвонлари зўр,
Меҳнати шарафли, бурчи муқаддас (4–Б.9).

Тўпламдаги шеърлар мавзуи хилма-хил, уларда муҳаббатдан бошлаб, ҳаёт номли тотли, аччиқ, мунгли, қувноқ ва ҳоказо ўйинларга бой муҳит, ёшлик ва кексалик, ёшликнинг масрур онлари, кексаликнинг мискин лаҳзалари қамраб олинади. Қолаверса, шеърларда гоҳида ғараз ва аразларга тўлиб-тошиб кетган ҳаёт сўқмоқлари, унинг англаб бўлмас ўйинлари олдида инсоннинг ожиз ғуссага тўла қалби нидоларигача тажассум топган. Тўпламнинг охирги шеъри “Кексалик” деб номланади:

Ҳар нарса боқиймас, бордир охири,
Кўнгилни ўкситма, қаридим дея.
Умримиз давоми ўғил-қизларда,
Қалбимиз уради улар жисмида! (4–Б.70).

Адабиётлар:

1. Аёллар гулдастаси. – Қарши: “Насаф” нашриёти, 2011.– 68 б.
2. Бойсун баёзи: (тўплам).–Тошкент: Чўлпон, 1996. –184 б.
3. Бойсунтов илҳомлари (Бойсун баёзхи – 2). –Тошкент:“Bayoz” нашриёти, 2013.– 248 б.
4. Насруллаева Саида. Аёл қалби.–Қарши: “Насаф” нашриёти, 2009. – 72 б.

Сурхондарё достончилик мактаблари ҳақида

Қарши давлат университети филология фанлари номзоди, доцент Н. Очилов

Бахшичилик санъатида устоз-шогирдлик анъаналари, уларнинг достон ижро этиш усул ва йўлларидаги ўзгачаликлар, фарқли томонлар назарий жиҳатдан “достончилик мактаби” атамасини юзага келтирди. Гарчи бахшилар репертуар бирлиги, ижродаги умумий ўхшаш томонлар, эпик маҳорат масалалари билан бир-бирларига ўхшаш бўлса-да, достончилик мактаби доирасида хусусий жиҳатлари билан фарқланиб ҳам турадилар. Бу каби хусусиятларни фольклоршунос Т. Мирзаев қуйидагича изоҳлайди: “...умумлашган пухта эпик анъана доирасида маълум бахши ёки бахшилар гуруҳига хос индивидуал ижодий хусусиятлар, йўллар, услублар ўзгачалиги, устоз-шогирд муносабатлари”даги фарқли томонлардан иборат. [Мирзаев, 120] Достончилик мактабларига хос мана шундай фарқлар республикамизда кўплаб достончилик мактабларини юзага келтирди ва бир қатор бадиҳагўй бахши-шоирларнинг тарбияланиши ҳамда жонли анъаналарни давом этишига сабаб бўлди. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, достончилик мактабларининг юзага келиши, тараққиёти ва ижро усуллари бахшилар санъатининг ижтимоий-маданий жараёнларда оммалашуви билан боғлиқ ҳолатлардан ҳисоблансада, иккинчи томондан бадиҳагўй бахшиларнинг ўз услуб ва маҳоратларини такомиллаштириб, шогирд бахшиларни тарбиялаб етиштирганликлари сабаб бўлган.

Фольклоршунос олимларнинг XX аср давомида олиб борган илмий кузатишлари республикамизда кўплаб достончилик мактаблари мавжуд бўлганлигини кўрсатди. Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Фарғона, Хоразм, сурхондарё ва Қашқадарё достончилик

мактаблари бунинг ёрқин мисолидир. Айни пайтда бир воҳага хос достончилик мактаблари ҳам бир-бирлари билан ўхшаш ва фарқли томонларга эга. Буни Сурхондарё достончилик мактаблари мисолида таҳлилга тортсак.

Маълумки, Сурхондарёда ҳам бахшичилик (достончилик) санъати анча кучли ва қадимий анъаналарини сақлаган ҳолда етиб келган ҳамда бахшилар аудиториясини кенгайтирган. Устоз бахшиларнинг соз ва сўздаги маҳорати, эпик анъаналарга қатъий риоя қилишлари, биринчидан, шогирдлар тарбиялаб, достон ижро этишни давом эттирган бўлса, иккинчидан, ўша устознинг яшаш ҳудуди географик жиҳатдан бахшичиликнинг марказлашувига асос бўлган (Баъзан эса бахши-шоирларнинг тарбияланиши географик жой билан боғланмайди). Шеробод, Бойсун, Бешқўтон достончилик мактабларининг шу ҳудудлар билан боғланиши фикримиз исботидир. Фольклоршунос олимлар А. Қаҳҳоров, А. Эргашевлар ўзларининг узоқ йиллик кузатувлари натижасида Сурхондарёда достончилик мактабининг асосчиси сифатида Бобо шоирга нисбат берадилар. Бобо шоир Шеробод достончилик мактабининг асосчиси Шерназар Бердиназар ўғлини тарбиялаб, бахшичилик санъатини ўргатганлиги ва бахшининг кўплаб шогирдларни етиштирганлиги поэтик мактабнинг асосчиси сифатида унинг номи билан боғланишига сабаб бўлган. М. Афзалов “Ўзбек халқ шоирлари” мақоласида Шерна бахшининг устоз-шогирдлик муносабатига алоҳида эътибор қаратади: ”Шерна ўз даврининг энг чечан, сўзга бой санъаткор шоирларидан бўлиб, шогирд етиштиришда ҳам Шернага тенглашадиган устоз бўлмаган. Шерназар шоир Сурхондарё ва Қашқадарё ҳатто Туркманистоннинг айрим шаҳар ва қишлоқларига бориб достон айтиб, тингловчиларни ҳайратга қолдирган. Халқ орасида ўз достонлари билан маълум ва машҳур бўлган Мардонақул Авлиёқул ўғли, Аҳмад юзбоши, Саодат юзбоши, Нормурод Шерназар ўғли, Жўра Эшмурод ўғли ва бошқа истеъдодли халқ шоирларини тарбиялаб етиштирган Шерназар Бердиназар ўғлидир”. Ушбу достончилик мактабининг сўнги вакили Умир шоир Сафаров ҳам бевосита Шерназар Бердиназар ўғлининг шогирди ҳисобланади. Бешқўтон достончилик мактаби ҳақида ҳам шундай фикр билдириш мумкин. Мактабнинг асосчиси сифатида Алим юзбошига нибат берилади. Унинг Нормурод Поён ўғли, Аҳмад бахши, Холиёр Абдукарим ўғли, Боймурод Боймат, Холиёр Алим ва бошқа кўплаб талантларни етиштирганлиги ушбу ҳудудда достон ижро этиш анъаналарининг жонли жараёнда давом эттирилганлиги кузатилган. Воҳадаги учинчи поэтик мактабнинг асосчиси Абдурасул юзбоши эса Мирза юзбоши, Эшмурод Шердан ўғли, Мирзақул юзбоши ва бошқа шогирдларга достон ижро этиш усул ва йўлларини ўргатиб шуҳрат қозонган. Достончилик мактаблари фақатгина ўз ҳудудлари доирасида достон ижро этмасдан, балки ўзаро алоқада ҳам бўлганлар. Достонларни тинглаш, уларга танқидий баҳо бериш, ўзаро тортишувлар бахши-шоирларни достон ижро этиш малакаларини бойитиб борган. Ҳар бир достончилик мактабларига хос ижро усуллари, достон намуналари мавжуд бўлса-да, аммо кейинги даврда ижтимоий-маданий ҳаётимизда юзага келган ўзгаришлар достончиликка хос анъаналарни бузилишига олиб келди. Ҳаттоки, Кофрун ва Бешқўтон достончилик мактаблари тугаб, унинг ижро хусусиятлари умумўзбек достончилик мактаблари ижросига мослашган. Шеробод достончилик мактаби бахши-шоирлари ижро репертуари ҳақида ҳам шундай хулосага келиш мумкин. Жонли жараёндаги мавжуд бахши-шоирлар репертуари ва ижро хусусиятлари борасида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин.

Биринчидан, Сурхондарё воҳасида бахшичилик санъати анъанавий ижро хусусиятларини сақлаб, жонли жараёнда яшаб келган бўлса-да, глобаллашув жараёнлари, ахборот алмашувининг тезлашиш ҳолатлари анъанавий жонли жараёнларни сустлаштирди. Кофрун, Бешқўтон достончилик мактаблари ижро хусусиятларига хос усуллар сўниб бўлди. Ҳаттоки, Шеробод достончилик мактаби бахшилари нисбатан жонли жараёнларни сақлаб турган бўлса-да, достон ижро этиш усул ва йўлларини оғзаки ўзлаштирган Қора ва Чори

Умировлар, Шоберди Болтаев каби бахши-шоирлар ижросида ҳам қурамалик, бир достонга хос хусусиятларни иккинчиси таркибига киритиш, индивидуал ижодкорлик усуллари кучайиб бораётганлигидан далолат бермоқда. Бахшилар ўзларини янги давр ижодкори сифатида баҳоламоқдаларки, бу нарса фольклорга хос индивидуал ва жамоа ижод мутаносиблигининг бузилишига сабаб бўлмоқда.

Иккинчидан, бугунги кунда бахшилар ижросида достон ижро этишга нисбатан терма ижодкорлиги кучайиб бормоқда. Бахшиларнинг эркин ижодкорлик туйғулари анъанада мавжуд бўлмаган "ясама" достонларни тўқишга имкон бермоқда. Шодмон, Расул, Равшан ва бошқа бахшилар репертуари бунга мисол бўла олади.

Учинчидан, бахшичилик санъати бугунги кунда ҳам Сурхон воҳасида янгича ижро усуллари билан давом этиб бормоқда. Чунки бугунги адабий-маданий ўзгаришлар бахши дунёқараши ва унинг ижро жараёнига таъсир этиб, замонавий талқинларга эҳтиёж сездирмоқда.

Адабиётлар:

1. Мирзаев. Т. Эпос и сказитель. - Т.: Фан, 2008. стр. 120
2. Қаҳҳаров А. Янги достонлар. –Т.Фан, 1985.
3. Эргашев А. Қашқадарё-Сурхондарё достончилиги. –Т. Фан, 2008.

Хоразм воҳаси халфачилик, бахшичилик ва рақс санъати тарихидан

Урганч давлат университети, Тарих факультети Тарих кафедраси доценти
т.ф.н., доц. Маткаримова С.М.
Урганч Давлат университети докторанти
Маткаримова Н.М.

Қадимдан маданият ва санъат маскани бўлган Хоразм ҳудудида ўзига хос халқ қўшиқлари, халфа лапарлари, мақом (сувора) намуналари, бахшичилик ва рақс кенг ўрин тутади. Жумладан халфалар санъатида "ичкари"га ҳос ихчам диапазондаги паст овоз кўламида айтиладиган аёлларгагина ҳос бўлган қўшиқ ва ашулалар ҳисобланса, бахши – кенг маънода халқ достонларини куйловчи, ёдда сақловчи ва наслдан-наслга ўтказувчи санъаткорлар эдилар. "Лазги" эса, санъатда таълим кўрган ва алохида ижрони талаб этувчи катта бир рақс системасидир. Қуйида биз уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Хоразмда достончилик жуда қадим замонлардан буён ривож топган. Бу ерда халқ анъанавий достонлари халқ бахшилари орқали оғиздан-оғизга ўтиб, сайқал топиб келган. Шунинг учун ҳам Хоразм халқи эъзозлаб келаётган фольклор хазинасининг энг қимматбаҳо дурдоналаридан бири достонлар ҳисобланади[293]. "Достон" сўзи қисса ҳикоя, саргузашт, таъриф ва мақтов маъноларида ишлатилади. Адабий атама сифатида у халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётдаги йирик ҳажмли эпик асарларни англатади[294]. Достон мураккаб санъат асари бўлиб, унинг достон бўлиши учун адабий матн, мусиқа бўлиши, куйловчи ҳофизлик санъатини пухта эгаллаган ва соз черта билиши зарур[295].

[293] О.Мадаев. Хоразм достонлари. "Хоразм ҳақиқати" газетаси, 1970 йил, 10 январь.; Тўра Қиличев. Хоразм халқ театри. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 99-бет.
[294] Охунжон Сафаров. Ўзбек халқ оғзаки ижоди.Т.: "Мусиқа" нашриёти, 2010, 228-бет.
[295] Саидов М. Ўзбек халқ достончилигида бадиий маҳорат. Т.: ФАН, 1969, 21-бет; Охунжон Сафаров. Ўзбек халқ оғзаки ижоди.Т.: "Мусиқа" нашриёти, 2010, 228-бет.

Хоразм достонлари ёзма адабиёт ва шаҳар маданиятидан бохабар, саводли бахшилар томонидан давралар оша қайта-қайта сайқал топаверган мунтазам текстга эга. “Ошиқ Маҳмуд”, “Ошиқ Ойдин, “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Ошиқ Албанд”, “Асил ва Карам”, “Юсуф ва Аҳмад”, “Қумри билан Тўти”, “Лайли ва Мажнун”, “Хирмондали”, “Гўрўғлининг арази”, “Нажаб ўғлон” каби достонлар фикримизга далил бўла олади[296].

Хоразм достончилиги мактаби санъати бошқа достончилик мактабларидан услуби жиҳатидан фарқ қилади. Хоразм бахшиларининг куйлари кўп ва хилма-хил бўлиб, буларни бахши йўллари ёки бахши наъмалари деб юритадилар. Хоразм достончилигининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, бу ерда қаҳрамонлик достони “Алпомиш” учрамайди, аксинча Хоразм бахшилари репертуарларидаги ишқий-романик достонларнинг аксарияти республикамизнинг бошқа ерларида мавжуд эмас[297]. “Авазхон”, “Бозиргон”, “Сайёдхон ва Ҳамро”, “Қоракўз ойим”, “Гулруҳ пари”, “Шобаҳром”, “Завриё”, “Қирқ минглар” каби достонлар Хоразм халқи оғзаки ижодининг нодир бойлигидир[298].

Шу ўринда бахши сўзига ҳам таъриф бериб ўтсак. Ҳ.Т. Зарифовнинг ёзишича, бахши мўғулча ва бурятча “бахша”, “бағша” сўзларидан олинган бўлиб, устод, маърифатчи деган маъноларни беради[299]. Ўзбекларда бахши – кенг маънода халқ достонларини куйловчи, ёдда сақловчи ва наслдан-наслга ўтказувчи санъаткор. Эпик асарларни элга етказишда Ўзбекистоннинг деярли барча ерларида якка ижрочилик ҳукмрон бўлса, Хоразмда асосан жамоавий ижрочилик етакчилик қилади. Ижро давомида достонларнинг шеърий қисмлари куйланса, прозаик ўринлари бахшиларнинг ўзларига хос ифодали тилда баён этилади.

Қадимдан буён хоразмлик бахшилар одатда тўй ва томошаларда яхшироқ кўринадиган супача устида ёки ёғоч кат (каровот) устида ўтириб дутор чертиб достон айтганлар[300]. Қишлоқ жойларида ерга олдин чим, яъни қамиш ёйилиб, устидан кигиз ёки палос тўшалиб, одамлар давра бўлиб ўтиришган ва жим бўлиб бахшининг дам соз, дам шеърий мисралардан иборат бўлган достонини тинглашган[301].

Хоразм бахшилари достонларини, асосан, дуторда ижро этадилар, уларга ғижжак ва буломонда созандалар жўр бўлади. XX асрнинг 30- йилларида Хоразм бахшилари достонларни тор ва рубобда куйлай бошладилар. Шу муносабат билан айрим бахшилар ансамблида ғижжак ўрнига скрипкадан фойдаланиш, ансаблга доирачи, ҳатто ўйинчи олиб кириш ҳоллари бўлди. Хоразмда баъзан эпик асарлар ёки уларнинг парчаларини гармонда ижро этиш ҳоллари ҳам мавжуд. Бундай ҳолларда уларни бахши эмас, балки, созчи деб юритилган[302]. XX асрнинг бошларидан шаҳарларда бахшилар хизматидан фойдаланиш йўқолди, уларнинг ўрнини ҳофизлар ва ашулачилар олди[303].

Хоразмда достончилик санъати алоҳида ўринга эга. Достоннинг насрий қисми ҳикоя, назмий қисми эса қўшиқ шаклида очиқ овозда чолғу ансамбл жўрлигида ижро этилади ва ширвоний ва эроний услубларга бўлинади. Ширвоний услуб Амударёнинг юқори ва ўрта оқимидаги ҳудудда тарқалган бўлиб, унинг намоёндалари дутор, ғижжак, бўламон ва доира жўрлигида куйлайдилар. Унда 72 та достон куйлари мавжуд бўлиб, булар: Муҳаммаслар

---

[296] Ўрол Ўтаев, Отаёр. Тошкент.: Ёзувчи, 1994, 50-бет.
[297] М.Муродова. Фольклор ва этнография. Тошкент. Алоқачи, 2008, 81-бет.
[298] Тўра Қиличев. Хоразм халқ театри. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 99-бет.
[299] Охунжон Сафаров. Ўзбек халқ оғзаки ижоди.Т.: “Мусиқа” нашриёти, 2010, 230-бет.
[300] Т.Алланазаров. Каракалпакский советский театр, стр.39.; Тўра Қиличев. Хоразм халқ театри. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 100-бет.
[301] Ж.Қобулниёзов. Кириш сўзи. Ошиқ Маҳмуд , Авазхон. Тошкент
[302] Охунжон Сафаров. Ўзбек халқ оғзаки ижоди.Т.: “Мусиқа” нашриёти, 2010, 231-бет.
[303] М.Муродова. Фольклор ва этнография. Тошкент. Алоқачи, 2008, 78-бет.

туркуми (5 та куй), илғорлар (4 та куй), эшвойлар(5 та куй), найларманлар (5 та куй), нолишлар (7та куй), ширвонийлар (3 та куй), зоринжилар (2 та куй),“Раҳм айла”, “Бобохоним”, “Гуландом” ва бошқалар.

XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Хива хонлигида 40 дан ортиқ бахшилар фаолият кўрсатган. Улардан энг машхурлари Эшвой бахши, Муҳаммадниёз гуржи, Ризо бахши, Эрназар бахши, Суёв бахши, Жуманазар бахши, Аҳмад бахши, Бола бахши Абдуллаев ва бошқалар.

Хоразмда мақом йўлларига яқин мумтоз мусиқа намуналари қадимдан маълум бўлган. Бизгача етиб келган шакли – олти мақом тизими Шошмақом асосида XIX аср бошларида шаклланган. Булар: рост, бузрук, наво, дугоҳ, сегоҳ, ироқ. Ҳар бир мақом белгиловчи омил-муайян лаб тизими ва унинг асосида юзага келган куй йўлларидан иборат. Хоразм мақомлари Бухоро шошмақоми каби мустақил тузилишга эга бўлган чертим (чолғу) ва айтим (ашула) бўлимларини ўз ичига олади.

Чолғу йўли якканавозлик ва жўрнавозлик усулида чалинади. Якканавозликда танбур асосий соз ҳисобланади. Жўрнавозлик, одатда, танбур, дутор, най, боломон, қўшнай, ғижжак, чанг, доирадан иборат ансамблда амалга оширилади.

Айтим йўли тани мақом, талқин каби асосий қисмлар – шўбалар ва улар негизида тузилган тарона, сувора, нақш, фарёд ва фар деб номланган вариант қисмлардан ташкил топган. Дастлаб Хоразм мақом ижросида форс – тожик ва кейинчалик Навоий, Фузулий, Огаҳий каби ўзбек мумтоз шоирларининг ғазалларидан фойдаланилди.

Хоразм мақом ижрочилигининг йирик намоёндалари Ниёзхўжа, Комил Хоразмий, Феруз, Матёқуб ва Матюсуф Ҳарратовлар, М.Худойберганов, К. Отаниёзов ва бошқалардир.

Хоразм воҳасида илгаридан бери давом этиб келаётган анъанага мувофиқ тўйларда, ташқарида бахшилар хизмат қилса, ичкарида хотин-қизлар даврасида халфалар хизмат қилади.

Хоразмда эпик асарларни, улардан олинган парчалар ва айрим термаларни куйловчи ижодкорларнинг яна бир турини халфалар деб юритадилар.

Хоразмда саводхон, гапга чечан, айни пайтда хонандалик қобилиятига эга бўлган зукко аёлларни “ҳалфа” деб юритишади. Ушбу термин арабча бўлиб, ўзбек тилининг изоҳли луғатида шариат ақидаларини яхши билувчи, ўқимишли киши тарзида шарҳланган. Дарҳақиқат, луғатдаги шарҳ билан тилга олаётган ҳалфалар фаолияти маълум даражада алоқага эгадир. Чунки бир вақтлар диний китобларни ўқиб, хотин-қизлар даврасида уларни тарғиб қилган аёлларни ҳам “ҳалфа” деб юритишган. Бироқ бу ўқимишли аёллар фақат диний китобларни тарғиб қилиш билан кифояланмасдан, китобга кўчирилган халқ достонларини ҳам ўқиб, хотин-қизлар дилини хушнуд қилиб келганлар.

Халфалар бу даврада асосан, халқ достонларини ўқиш билан бирга уларни музика жўрлигида маромига етказиб, куйлаганлар[304]. Хоразм маиший маросимларида бу жанрларнинг деярли барчасидан кенг фойдаланилади. Хусусан, жар (чорловлар), ўлан, лапар, ёр-ёр[305], келин салом, куёв салом тўй олқишлари каби мустақил фольклор жанрлари мавжуд бўлиб, улар жуда ранг-баранг ҳисобланади[306].

Узоқ даврлардан буён хоразмдаги тўй маросимлари ва зиёфатларда хотин-қизлар даврасини халфалар қизитиб келган. Хоразмда аёл ашулачиларни халфа[307] деб юритилса ҳам

[304] Ўрол Ўтаев, Отаёр. Тошкент: Ёзувчи, 1994, 48-бет.
[305] С.Давлатов. Қашқадарё воҳаси тўй маросим фольклори (номз.дисс) 1998 й.
[306]М.Муродова. Фольклор ва этнография. Тошкент. Алоқачи, 2008, 44-бет.
[307] И.Акбаров, Ю.Кон. Сўзбоши. Ўзбек халқ музикаси, VII том, Хоразм ашулалари. Ташкент, Ўзбекистон ССР Давлат Бадиий адабиёти нашриёти, 1960 йил, 9-бет; Тўра Қиличев. Хоразм халқ театри. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 114-бет.

улар фақат ашула айтиш билан чекланмаган. Халфалар санъатнинг кўп турларидан хабардор бўлганлар. Кўпинча халфалар уч-учта бўлиб, ўзлари ижодий группа тузганлар. Группадагидардан бири музика чалган, бири куйлаган, бири ўйнаган. XX асрда Хоразмнинг тўй-маъракаларида халфалар хотин-қизлар ўтирадиган хонанинг тўрида уларга қарама-қарши ўтириб, кун ботгандан бошлаб то тонггача бири қўйиб, бири олиб Ҳоразм ғазалларидан, халқ достонларидан бирининг айтганига иккинчиси жавоб бўладиган қўшиқлар топиб айтганлар. Баъзан улар маъракаларнинг характерига қараб ўзлари қўшиқ тўқиб ҳам айтишган[308].

Халфалар репертуарида ранг-баранг халқ қўшиқлари, классик шоирларнинг ашулабоп ғазаллари, халқ достонлари асосий ўрин олган. Халфачилик санъатини ўрганиш ҳам ўзига хос мактаб услубига эга бўлган. Эски мактабларда хат-савод чиқарган, билимга ихлосманд қизлар таниқли халфаларга 4-5 йил шогирд тушганлар. Улар шогирдлик даврида устозларидан тўй ва бошқа маъракаларда айтиладиган қўшиқ, достон ва ғазаллардан ўрганганлар. Халфалар шогирдларини ўзларига эргаштириб тўй-маъракаларга олиб борган, бирга ўтириб бирга куйлаган ёки рақсга туширган. Устоз ҳалфа баъзан шогирдининг якка ўзига ҳам ижро қилдирган, уни жамоатчиликни ўзига жалб қила олиш санъатига алоҳида аҳамият берган.

Шундай синовларда жамоатчиликнинг олқишига сазовор бўлган шогирдлар устозидан фотиҳа олиб, халфа номига эга бўлганлар. Шогирд устозидан фотиҳа олиш учун ўз уйига ҳурматли халфаларни ва ўз устозини чақириб зиёфат бериб, бир сидра кийим-бош ҳадя қилган. Фотиҳа олган халфа мустақил ўзи тўй ва маъракаларга бориб, хотин-қизларга ўз санъатини намойиш қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Шогирдлар устозини ҳаммавақт ҳурмат қилган. Агар устоз халфа билан шогирд халфа бир тўй ва маъракага бориб қолса, устознинг рухсатисиз шогирд халфа ижрочилик санъатини бошлаш ҳуқуқига эга бўлмаган. Ҳеч бўлмаганда устоз халфа бир ғазал ёки қўшиқ куйлаб, сўнг шогирд халфадан чиққан га навбат берган. Шундан кейингина шогирд халфа куйлашни бошлаган.

Кўпчилик хонадонлар бу маросимни созанда халфалар иштирокида ўтказишади. Бу эса маросимга ўзгача руҳ, кўтаринки кайфият бахш этади. Чунки, халфалар остона хатлаб ичкарига кираётган қудаларни зўр тантана билан “Ойдин қудала галди, йўл баринг қудала галди” қўшиқ садолари остида кутиб олишади. Илгари халфа чақириш асосан Хива шаҳрида урф бўлган. Чунки, халфачилик Хивада хон саройидаги бикалар (хон хонадонига тегишли бўлган аёллар) хизматида бўлган созанда аёлларнинг фаолияти маҳсули ҳисобланади ва уларнинг хизматидан зодагонларнинг оилалари кўпроқ фойдаланишган. Оддий оилаларда фотиҳа тўйида халфалар чақирилмаган. Бугунги кунга келиб, ким истаса халфа чақириши мумкин ва уларнинг хизмат ҳақи унчалик ҳам қиммат эмас. Чунки, маросим давомида фотиҳа тўйига келган аёлларнинг ҳар бири халфа раққосасининг белига рўмол боғлайди. Айниқса, хонадон эгаларининг қимматбаҳо рўмоллар ва сочоқли фўталар боғлаши урф бўлган.

Қадимда халфалар ана шундай тўй базмларда қўшиқ куйлаб барчани дилини хушнуд қилишган. Улар томонидан ижро этиладиган қўшиқлар ўзининг шўхлиги ва ўйноқилиги билан бошқа хонанда ва гўяндаларникидан фарқ қилган. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, ҳалфа қўшиқларининг аксар кўпчилиги ҳазиломуз тарзида ёзилган бўлиб, асосан тор доираларда ижро этиш учун мўлжалланган. Халфалар деб номланувчи ушбу гуруҳ асосан 3-4 та аёл кишидан иборат бўлиб, бири акардион, бири доира чалган ва жўр овозда қўшиқ ижро этишган. Халфаларнинг бири раққоса бўлиб, у бошқа раққосалардан ўзининг ўзгача рақс услуби билан тамомила фарқ қилади.

Бу ўринда шуни айтиш керакки, гармон Хоразмда аҳоли орасида соз деб юритилади. Гармон Хоразм мусиқа асбоблари қаторига XIX асрнинг охирларидан бошлаб киритилган.

[308] Тўра Қиличев. Хоразм халқ театри. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 114-бет.

Унгача халфалар дутор ва доирада ёки икки пиёлани бир-бирига уриб[309], ундан чиққан овозга жўр бўлиб куйлаганлар[310].

XIX асрнинг охирларида музика асбобларидан гармоннинг халфалар санъатига қўшилиши билан уларнинг ижоди янада юқори поғонага кўтарилганлигини кўрамиз. XX асрнинг бошларида яшаб ижод этган, ўзининг халфалиги ва шоиралиги билан ном чиқарган халфалардан хонқалик Шукур Оллоқули қизи (1857-1932), хивалик Хонимжон сувчи Саидаҳмад қизи (1858-1926), Онабиби Қори Ожиза (1899-1952), Онажон Собирова (Анаш халфа), (1885-1952), хазорасплик Саодат халфа Худойберганова (1905-1972), Моҳира Собирова (1909-1966), Розия халфа Матниёз қизи (1889-1951) ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Хоразм воҳасида рақс қадим замонлардан шаклланган ва асрлар давомида ривожланиб келган. Хоразм рақсида гавданинг белдан юқори қисми орқага ташланганроқ, кураклар бир бирига яқин, тиззалар бироз эгик, оёқ учлари ёнга очилганроқ бўлади. Хотин қизларда расмий ҳолатда бармоқ учлари пастга қаратилади, тирсаклар бироз букилади, йигитларда қўллар чўзилган, тирсаклар тўғри бўлиб, бармоқлар юқорига, кафтлари ёнга қаратилади. Хотин-қизлар билакларига занг (майда қўнғироқчалар) тақиб ўйнайдилар. Бошларида тақятузи, пешаналарига боғланган манглайтузи, кўкракларга осилган шокилалар, қулоқлардаги сирғалар, билаклардаги билакузуклар ҳам рақс усулларига мос тушиб, умумий рақс образини яратишда ҳизмат қилади.

Йигитлар устига тўқ рангли камзул, бошларига чугирма кийиб ўйнайдилар. Рақс жараёнида бармоқларни қарсиллатиб, ғоз туриб ўйнаш, гавда, қўл дасталарни титратиш, елка қоқиш, чўкка сакраш, қайроқларда усул бериш аёллар ва эркаклар рақсига бирдай хос.

Хоразм рақси ҳаракатларга бой. Хусусан, бизгача етиб келган “Чағаллоқ”, “Норим-норим”, “Алиқамбар”, “Оразибон”, “Мўри”, “Ҳўббимбой”, “Ширинноввот” ўйинлари ижросида ўғлон раққослар ва масхарабозлар ўзини кўрсатган бўлса, “Ашшадароз”, “Мақом уфори” каби рақсларда раққосалар устунлик қилган. “Лазги” рақс туркуми ижросида эркак ва аёл рақс усталари бирдай маҳорат билан ўйнайдилар. Энг машхур Онажон халфа Собирова халфа томошаси таркибини сақлаш, гармон чалиш ва куйлаш, раққосларни ўйнатишда, айниқса, хотин-қизлар рақсини саҳнага олиб катта ҳизмат чиқишда катта ҳизмат қилган. Хоразм рақс услуби Хоразм вилоят театри, халқ ансамбллари, “Ўзбекрақс” бирлашмаси тасарруфидаги “Лазги” ансамбли фаолиятида давом этиб келмоқда.

Афсонавий «лазги», қадимий «лазги», оромбахш «лазги». Хуллас, «лазги»нинг таърифи чексиз. «Лазги» деганда кўз олдингизга ўзининг оромбахш куйлари, сехрли мақомлари, жўшкин достонлари, қизиқчи - масхарабозлари, шиддатли ракслари билан машхур булган оташнафас санъат макони қадимий Хоразм келади. Куй илохий, рақси ҳамма учун тушунарли бир санъат, у таржимонга мухтож эмас. Ҳар бир халкнинг ўзлигини белгиловчи кадимий куйи, ашуласи, рақси бўлади. Ана шу куй - қўшиқ, рақсга кўра санъат қайси халқники эканлигини билиш мумкин.

Украинларда «Ковпак», туркманларда «Куш дапти», тожикларда «Отешин», грузинларда «Леккури», озарбайжонларда «Кафтаги», Фарғона-Тошкент вилоятларида «Тановар» ана шундай ракқ куйлардан биридир. Ушбу рақсларнинг бошланиши, авжи, тушуми, якуни бор. Лазги рақсида бошланиши, авжи бор, тушуми йўқ.

Кадимий «Лазги» тўғрисида шундай афсона бор. Инсон танаси дастлаб лойдан ясалиб, жонга «танага кир», деб буюрадилар, жон танага кириб, бирдан қўрқиб қайтиб чиқади. «Кир танага», деб унга қайта буюрадилар. У: «қўрқаман», дебди. Шунда илохийдан бир куй

[309] Ўрол Ўтаев, Отаёр. Тошкент.: Ёзувчи, 1994, 49-бет.

[310] Ж.Қобулниёзов. Хоразм халқ қўшиқлари, 25-бет.;Тўра Қиличев. Хоразм халқ театри. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 115-бет.

таралибди. Бу куйга мафтун бўлган жон танага қандай кирганини ўзи билмай қолибди. Олдин бармоқларига, панжаларига, билакларига, елкаларига жон кириб, инсон тирилибди. Бу илохийдан келган «Лазги» куйи дейди машҳур хоразмлик раққослар. «Олов», «Дутор», «Қайроқ», «Гармон», «Сурнай», «Масхарабоз», «Ўғлон бола», қўйингки, Хоразм «Лазги»ларининг қайси бири ўйналмасин, олдин бармоклар, пажалар, билаклар, елкаларга жон кириб, тананинг тирилиши кўз ўнгимизда намоён булади.

Бугунги кунда Хоразмда «Лазги» рақсининг 9 тури мавжуд. Мана шу «лазги»лар хар хил шароитда пайдо булиб, асрлар оша бизнинг давримизгача етиб келган. Тотемизм-«Масхарабоз лазгиси», Анемизм - «Қайрок лазгиси», Зардуштийлик-«Олов лазгиси», афсоналардан келиб чиккан «Дутор» ва «Сурнай» лазгилари, фантазия махсули булган «Хива лазгиси», «Хоразм лазгиси», шарт-шароит тақозосига кўра пайдо булган «Сарой рақси лазгиси», элатларнинг аралашувидан келиб чиққан Хоразм эронийлари рақси ўз хусусияти билан, ижроси билан бошка «лазги»лардан фарқланади[311]. Уларнинг ижро услуби хар хил бўлиб, «Масхарабоз лазгиси»ни ўйнайдиган ижрочи «Хива лазгиси»ни уйнай олмаслиги мумкин.

Ўтмишдаги устозлар бу куйни илохий ҳисоблаб, унга суз боғлашга журъат этолмаганлар. Сурнайда, буломонда, қўшнайда, гармонда, доирада, қайроқда, оғизларидан чиқаётган товушлар «киштака-киштак», «жакува-хей-жакува», «поқ-поқ», «ола киштак» деган мазмунли хоразм шеваларида товуш чиқариб уйнаганлар.

Машхур устоз Комилжон Отаниёзов биринчи булиб Комил Хоразмийнинг «Сўзла монго эй санам кимни севар ёрисан» радифли ғазалини лазги куйига солиб ижро қилган. Шундан кейин элга танилган халк севган буюк хофизлар бундан илхом олиб, турли туман жозибали лазги яратганлар. Хусусан, Ўзбекистон, Туркманистон, Татаристон, Қоракалпоғистон, Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати Отожон Худойшукуров, Ўзбекистон, Туркманистон, Қоракалпоғистон халк артисти Ортиқ Отожонов, Ўзбекистон, Туркманистон халк артисти Бобомурод Хамдамов, Ўзбекистон халқ артисти Ғофур-Ғулом Эшчановлар, Ўзбекистонда хизмат курсатган артист Тўлқин Жобборов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Рахматжон Қурбоновлар янги-янги лазгилар яратиб куйлаб эл олқишларига сазовор бўлганлар.

Лазги ким томонидан яралмасин Комилжон Отаниёзов яратган «Сўзла монго эй санам кимни севар ёрисан, бўй-бўй эй қара гўз бўй-бўй» нақорати ётади. К.Отаниёзов яратган лазгилар «Кимни севар ёрисан», «Ишқингда куймас хеч ким», «Гўрмай машуқин юзин», Отожон Худойшукуров яратган «Паранг румол», «Дади-дади», Олмахон Хайитованинг «Камола тўлган ой», Ортик Отожонов «Ўйноб баринг», Ака-ука Эшчановлар «Соллона-соллона», Бобомурод Хамдамовнинг «Гал-гал», Рахматжон Қурбонов «Ўйна-ўйна жонингнан», «Боқ-боқ», Тўлқин Жабборов «Сани ўзинг бир ёна», Нихол мукофоти совриндори Бунёд Саидов «Лазги узи дунёда бир», Нихол мукофоти совриндори Хулкар Абдуллаева К.Отаниёзов яратган «Кимни севар ёрисан» лазгисига жавоб бериб «Жалоладдин элида мардни севар ёриман» деб жавоб айтиб лазги бўстонини тўлдириб келмокда. К.Отониёзов яратган лазги бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

[311] Матякубова Гавҳар. Лазги сеҳри. – Т., 2018.

Сурхондарё туризмининг ривожида Бойсундаги тарихий ва экотуризм масканларининг ўрни

Термиз давлат университети Абдураҳмонов А.Й.

Туризм мамлакатнинг қиёфасини, одамларнинг турмуш тарзини, муомала маданиятини буткул ўзгартириб юборадиган ҳодисадир.Туризм соҳаси дунё иқтисодиётининг энг жадал ривожланаётган соҳаларидан биридир.

Аввало туристлар кўп келадиган мамлакат гуллаб кетади.Чунки сайёҳларга қулайлик яратиш учун кўплаб меҳмонхоналар қурилади, йўллар таъмирланади, иш ўринлари кўпаяди. Кишиларнинг муомаласи ўзгариб,қаршисидаги киши билан очиқ чеҳрали тарзда мулойим гапиришни одат қилади.

Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг туризм соҳасига бўлган алоҳида эътибори туфайли мамлакатимизда туризмнинг янги истиқболлари очилиб, турли йўналишларда кенг қамровли лойиҳалар амалга оширилмоқда.

Сурхондарё вилоятида ҳам кейинги икки уч йил ичида бошқа соҳалар қатори туризм соҳаси ҳам кенг ривожланмоқда. 2018 йил давомида вилоятга узоқ хориж давлатларидан 24 мингдан ошиқ,яқин хориж давлатлардан эса 50 минга яқин туристлар ташриф буюрди.(Марказий Осиё давлатларидан ташқари). Бугунги кунда Сурхондарё вилоятида ўнлаб туристик фирмалар ва 30 дан ошиқ меҳмонхоналар сайёҳларга замонавий хизмат турларини кўрсатиб келмоқдалар. Вилоятда бугунги кунда 504 та моддий ва маданий мерос объекти рўйхатга олинган бўлса, улардан 60 га яқини Бойсун тумани ҳудудида жойлашган. Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг 2018 йил 20 декабрдаги “Моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида” ҳамда 2019 йил 5 январдаги “ Туризм тармоғини жадал ривожлантиришга оид чора тадбирлар тўғрисида”ги[5] қарорларига асосан маданий мерос объектлари ва уларни муҳофаза қилишга ҳамда туризм тармоғини жадал ривожлантиришга эътибор тубдан ўзгарди.

Бойсун тумани вилоятда ўз ҳудуди бўйича салмоқли ўрин эгаллайди.Унинг бой тарихга эга қадамжолари, муқаддас зиёратгоҳлари,археологик ёдгорликлари ва такрорланмас гўзал табиати бу ерда туризмнинг тарихий,археология,зиёрат ва экотуризм каби йўналишларини кенг ривожлантириш имкониятини беради. Бойсун аҳолиси қадимдан меҳмондўст халқдир. Асосий машғулотлари чорвачилик бўлган бу ерлик халқларда қадимдан уйига келган азаз меҳмонга қўй сўйиб,иззат ҳурмат кўрсатиши ҳозирги кунга қадар сақланиб қолган. Барча ўзбек хонадонларида бўлгани каби бу ерда яшовчи хонадонларда ҳам қурилган ҳар бир яшаш уйларида энг яхши хонани меҳмонхона сифатида безатиб,меҳмонни кутишлари одатга айланган.

Бойсундаги маданий мерос обектлари орасида ибтидоий даврга оид археологик манзилгоҳлар алоҳида аҳамиятга эга. Палеолит даврига оид дунёга машҳур Тешиктош ғори, Амир Темур ғори, Мачай ғори каби манзилгоҳларнинг ҳар бири алоҳида тарихга эгадир. Бойсуннинг бундай қадимий манзилгоҳларини нафақат чет эл туристлари ,балки маҳаллий ички туризм ривожида ҳам кенг фойдаланиш мумкин. Бу манзилгоҳлар қийин бўлган тоғлар орасидаги ғорларда жойлашганлиги кўпчиликка бориб танишишга ноқулайлик туғдиради.
Шунинг учун тоғ ҳудудларида жойлашган Дуоба, Гуматак, Қўрғонча, Деҳибола, Олачопон, Мачай, Қизил Наур ва Кентала қишлоқларида замонавий уй меҳмонхоналарини ташкил килиш мақсадга мувофиқдир.Бунинг натижасида ташриф буюрган маҳаллий ва хорижий сайёҳлар нафақат тарихий ғорлар билан танишишлари , балки бу ердаги сўлим табиат қўйнида бир неча кун мириқиб дам олишлари мумкин бўлади.

Бойсундаги қадимий манзилгоҳлардан яна бири Дарбанд қишлоғи яқинидаги “Темир дарвоза”дир.Қадим Бақтриядан Суғдиёнага ошиб ўтиладиган йўлнинг ягона ўзани шу ерда жойлашган.Бу йўлдан неча асрлар давомида минглаб ўшинлар,сайёҳлар,олимлар,савдогарлар ва бошқа касб эгалари ўтиб турганлар. Бу ердан ўтган Хитой сайёҳи Сюань Цзянь, испан сайёҳи Клавихо, тарихчи Мухаммад Солиҳ ва рус тадқиқотчиси Н. Маевлар “Темир дарвоза” ҳақида ўз таъссуротларини эсдаликларида ёзиб қолдирганлар.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2018 йил 3 майда “Сурхондарё вилоятида туризм соҳасини ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида” қарор қабул қилди.Қарорга асосан вилоятда учта кичик туризм зонаси ташкил қилинди.

Ушбу қарорга асосан Бойсун туманида кичик экотуризм зонаси ташкил қилиш мақсадида ишлар олиб борилмоқда. Бойсун ҳудуди экотуризмни ривожлантириш учун вилоятимизда эмас республикамиз бўйича катта имкониятга эга. Бу ерда ўзига хос гузал табиат,ландшафтлар,хилма хил ноёб ўсимлик ва ҳайвонот дунёси мавжуддир.

Бойсун тоғлари бағрида Омонхона булоғи жойлашган.Бу ерда ҳар йили республикамиз ва қўшни давлатлардан ташриф буюрган ўн минглаб кишилар дам олади.Витамин ва минералларга бой бўлган булоқ суви инсоннинг жигар, ўт пуфаги йўлларини даволаш ҳусусиятига эгадир. Айниқса бу сув тананинг ички органларини ювишда жуда фойдали ҳисобланади. Ушбу булоқ атрофида замонавий инфратузилмалар асосида янги хизмат турларини ташкил қилинса, хорижий туристларнинг сони янада ортиши мумкин.

Кишилар бир бирларига яхши тилак билдирганларида Бойсун чиноридай узоқ умр тилайдилар.Сайроб қишлоғидаги икки туб чинорнинг ёши минг йилдан ошган. Бу чинорлар каваги турли даврларда аскарлар қароргоҳи,қишлоқ кенгаши идораси, кутубхона, чойхона, сартарошхона ўтаган бўлса, ҳозирги вақтда кичик бу ерда кичик музей ташкил килинган.

Бойсунда туризмнинг ривожи учун тоғ йўллари сифатининг яхшиланиши,замонавий меҳмонхоналарнинг янада кўпайтирилиши,катта йўл бўйларида замонавий овқатланиш шохобчалари ва санитария гегиена хоналарининг кўпрок ташкил қилиниши кабилар талаб қилинади.

Маҳаллий аҳолининг ҳам хориждан келган туристларга бўладиган муомала маданиятини ошириш учун таълим муссасаларида,маҳаллаларда ва бошқа ташкилотларда тарғибот ишларини олиб бориш зарурдир.Айрим фуқароларнинг узоқ хориждан келган туристларга нисбатан ортиқча эътибор беришлари уларнинг ғашига тегади. Ваҳоланки уларнинг кўпчилиги ортиқча эътиборсиз,эркин саёҳат қилишни хуш кўрадилар.Туризм – иқтисодиётнинг муҳим тармоқларидан биридир.Мавжуд имкониятлардан фойдаланиб,ушбу тармоқни чекка ҳудудларда ҳам ривожлантирсак,кўплаб ишсиз кишилар иш билан таъминланиб, ҳам оила ҳам давлат фаровонлигига катта ҳисса қўшиларди.

Одатда сайёҳликка бизнес сифатида қаралади,лекин мазкур соҳа бу билан чекланиб қолмайди. У кишиларни маънавий бойитади.Зеро,ҳозирги дунёни,ҳаётни сайёҳликсиз тасаввур қилиб бўлмайди.Барча ҳурфикр инсонлар ўз аждодларининг ҳамда ўзга халқларнинг тарихи,маданияти,турмуш тарзи ва бошқа бойликлари билан танишишга ҳақлидирлар.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. Тошкент. “Ўзбекистон” - 2017.
2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш -юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Тошкент. “Ўзбекистон” – 2017
3. www.uzbektourism.uz

4.WWW.NORMA.UZ. 08.05.2018
5.Сурхон тонги. 2018 йил 24 ноябрь 90-91-сон
6..Халқ сўзи.2019 йил,8 январь,3-сон

Қадимий қўшиқларда муқаддаслаштириш талқинлари

Низомий Тошкент ДПУ Термиз филиали талабаси Тошева Шоҳноза Тожиноровна

Қадим тангриларни уй ҳайвонлари шаклида тасаввур этиш одамзоднинг чорвага муқаддас назар билан қараганлидир. Ҳиндлар Индира (қадимий номи Вритрахан)ни ҳўкиз, юнонлар Апполон (у чорва ҳомийси ҳам ҳисобланган)ни қўй шаклида тасвирлашган. Зардуштийлик дини асосчиси Зардуштра (туштр-уштур-шутур-туя), яъни олтин туя, чунки Зардушт карвонбоши-сарбон-йўлбошчи деб билишган. “Авесто” бўйича ерда пайдо бўлган биринчи инсон – Гайа Мартан (Гавомард-Каюмарс, авесточа талқин, гов-мард, яъни вужуди икки танали ҳўкиз-одам, масалан Кентавр от одам каби), баҳодир Гершас (асп-от) исмлари таркибида туя, ҳўкиз ва от сўзлари бор. туркий халқлар ҳам от, ит, туя, бўри ва бошқа ҳайвонларни муқаддас билишиб уларга сиғинишганлар.

Эслатиб ўтганимиз жанг ва момақалдироқ тангриси Варахран-Баҳром (Миррих-Марс) “Авесто”да ушбу хилда миллий халқ қўшиқларда ўз ифодасини топган. Варахран (Веретрагна) кишиларни ўз жунидан тўқилган кийимга буркайдиган – туя, ўткир тишли, душманларга нисбатан беаёв, шиддатли-тўнғиз, ўқдан тез учувчи- бургут кўринишларида тасвирланади. Хуллас, Веретрагна лаҳзада ўн хил шаклга киради, у бирин-кетин шамол, ҳўкиз, от, туя, тўнғиз, бўз бола, бургут-калхат, қўй, эчки ва ниҳоят гўзал жангчига айланади”[312].

Бундан ташқари қўй ҳам худди шундай барака тимсоли сифатида халқ қўшиқларида изоҳланган, яъни пайкалларда боғлар тепасида қўчқор шохини илиб қўйиш, шоманлар чақирлиб термалар ва айтишувларни амалга ошириб, қўй калла суягини илиб қўйиш каби ҳолатлар ҳам гўёки барака тимсоли саналган. Ҳатто воҳа амалий безак санъатида ҳам ғамни ҳайдовчи, кирна-суқларни даф этувчи қўшиқлар мунтазам куйланиб. Ушбу жараёнда қўчқор шохи “Қўчқорак” гул сингари тимсоллар бўлиб, бундай тимсоллар, дордевол ва сўзаналарни безаги бўлиб қолмасдан, балки ёвуз кучлар, ёмон назарга қарши кураш воситаси сифатида қўлланилганлиги баён қилинган. Айнан халқ қўшиқларда ёмон назарга қарши кураш тимсоли сифатида одам кўзининг тасвири туғдона дарахтидан ясалган туморлар, кўзмунчоқ, исириқ, қалампир, чақичтикон каби нарса-буюмлар ёзувликка қарши кураш воситаси сифатида талқин этилган. Шунингдек, хўжалик ҳаётига оид халқ қўшиқлари, ўзининг таъсирчанлиги, оммавийлиги, турли-туманлиги, фаслларга мослиги, табиатдаги ўзгаришларнинг ҳолати билан алоиҳда аҳамиятга эга. Чунки, халқ қўшиқларида, Деҳқонбобо, Хизирбобо, Сулаймон мисолларида халқ қўшиқлари яратилиб, орзу-умидларни руёбга чиқишига имон изланган. Халқ қўшиқларида акс этган омочнинг тиши “Поза”, чўпон таёғи ҳам худди шундай илоҳийлаштирилган. Ҳатто халқ қўшиқларида кинна, жин ва алвастини ҳайдашда поза билан силаш ҳолати ҳам мавжуд[313]. Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, халқ оғзаки ижодида муносиб ўрин олган Чўпонота билан боғлиқ халқ қўшиқлари ўзбек халқ оғзаки ижодининг дурдона асарларидан ўрин олган. Чорвадор ҳаётига оид қўшиқларда, термаларда ва айтишувларда Чўпон таёғи ҳам айнан шундай муқаддаслаштирилган буюм

[312] Муртазоев Б. Алишер Навоий “Сабъаи сайёр” ва Хусрав Деҳлавий “Ҳашт беҳишт” достонларининг қиёсий таҳлили. Номзодлик диссертацияси. –Тошкент, 1991. –Б.47-48.
[313] Дала ёзувлари Шеробод тумани Оққўрғон қишлоғи Худоймурод бободан олинган маълумот. Қўнғиротнинг Ойинли уруғидан.

бўлиб, чўпон таёғи асосан, уйнинг кераги қисмига қистириб қўйилган, ерга ташланмаган. Қўшиқларда акс этган термаларда баён этилишича Чўпон таёғининг устидан хатлаб ўтилмаган, чўпон таёқ отадан болага барака рамзи саналган, чўпонтаёқ ёвуз руҳларни ҳайдовчи қурол сифатида эъзозланган. Чунки қўшиқда баён этилган Чўпонтаёқ, асосан, ирғай ёки зарангдан тўққиз қулоч кесилган ва одам бўйи баробарида бўлган.

Ирғайдан кесдим таёқ,
Йўлинг тўғри бўлсин деб.
Зарангдан кесдим таёқ,
Бошнинг тошдан бўлсин деб. "Халқ оғзаки ижоди"

Халқ қўшиқларида куйланган ирғай-бутоқсиз тўғри ўсадиган дарахт бўлиб, тўғрилик ва покликка қиёс этилган. Заранг-ўта қаттиқ ва узоқ яшовчи дарахт саналади. Халқ оғзаки ижодида Чўпон таёғи барака, ризқ-рўз тимсоли бўлиб қолмасдан, қасам ва онт ичишда ҳам қўлланган. Бирор нарсани ўғирлаганликда ёки ножўя ишни қилганликда гумон қилинган бола ёки одам қасам сифатида чўпон таёғидан сакратилган. Агар чўпон таёғидан сақланган киши айбдор бўлса, куриб, қақшаб ўлади, беайб бўлса ҳеч нарса қилмайди деган тушунчага биноан ана шундай онт ичирилган[314]. Воҳа аҳолиси орасида хўжалик фаолиятининг баракали бўлишини таъминлайдиган ҳамда деҳқон ва чорвадор, хунарманду-косибларга ҳомийлик қиладиган пирлар ва улардан мадад сўраш, улар ҳаққига ис чиқариш каби жараёнлар миллий қўшиқларда мунтазам куйланиб келинмоқда, Жумладан, қўшиқларда воҳада деҳқонлар ҳомийси, яъни пири Бободеҳқон култини муқаддаслаштириш кенг расм бўлган. Халқ бахшилари воҳа деҳқонлари Бободеҳқонни ўзларининг ҳомийси сифатида эътироф этади, ҳар йили экин экишдан ва ҳосил йиғиштиришдан олдин баъзан кейин Бободеҳқон хаққига ис чиқаришни баён қиладилар. Халқ бахшилари бирор пайкалга қадам қўйганга Бободеҳқон барака берсин деб ният қилинади.

Family traditions-Sust khotin ritual

Termiz State University teacher of the Department of world history
Annaeva Zarifa Musurmonkulovna

The people of the oasis considered the family sacred from the ancient times.

The grandfather, grandmother and parents were responsible for the education of child, it doesn't matter though they were a son or a daughter all the children were dear to their parents . But in the education of daughter and a son one can notice the existance of some difference. A special care is given to bring up a son as a real man and head of the family, but a daughter is brought uo as a future housewife. Mothers take the responsibility to bring up the child. Because the child is always under the control of the mother. Honest, truthful, firm, decisive features are taught to the children. Special consideration was given to the firmness, tolerance in bringing up the son. In the process of children education advise, giving lead, encouragement, explanation and if it is needed punishment is used.

In community relations of the people of the oasis ties of relativeness occupied an important place, relatives were in a good relation in gaiety and torment.

Therefore the people of the oasis took the family as a centre of education in ensuring the continuation of the generation, keeping the sacred customs, making the future generation intelligent.

Sust khotin is one of the ancient rituals which persist up to now. This ritual mainly held when years came dry on the territories where occupied with unirrigated agriculture. Ten or fifteen people from the village made doll in form of man, then the doll put on the dress of an old woman and wandered

[314] Дала ёзувлари Шўрчи тумани Хурлик қишлоғи Тожи бобо Эшбоев. Қўнғиротнинг Тортувли уруғи. 86 ёш.

streets, the others sang the song “Sust khotin”. Next day pilau was made on outskirt of the village from picked prosperity and distributed to the folk. At the end of ritual “Sust khotin” burning the doll or throwing it into well is a rest of the ritual making sacrifice that hold by our past descendents. Harvest ritual. The ritual of “Khayrihudoyi” was held before gathering of raised agriculture harvest of oasis. In this ritual hold sacrifice ceremony with a wish of gathering abundant harvest well. One more ancient ritual of agriculture is “oblo baraka”. At the end of wheat mowing, assistance left a part of inmowed place and began mowing from each side. The last bunch of wheat called “Mother wheat”. A mower that reached to this bunch said “yettim-yettim, oblo baraka bersin” (reached-reached and god give effect) and mowed it. Rituals and traditions which concerned with agriculture of oasis population formed and improved during the thousands year and they teach future generation to take care these traditions. Cattle breeding ritual Population of oasis occupied with cattle breeding from ancient times, so that rituals and omens which concerned with cattle breeding are still followed. Cattle breeder population believed in patrons of cattle. They hold sacrifice ceremony that devoted to Chupon ota patron of sheep and goat and Bobozangi patron of cattle. If cattle fall sick, shepherds of oasis drive them to these sacred places and circle round the saint’s tomb three times. The shepherd that rounded up cattle left his stick thrustly near the sacred place with a wish “sickness left here”. If sacred place so far, the shepherd that does not drive cattle brings mud from that place, mix it with salt and splash to sick cattle. Family rituals and omens. Population of oasis have several omens which concerned with woman pregnancy, in this if woman passes through the lying cope umbilical cord of her embryo winds its neck. If she passes though shepherd’s stick, baby will bear with a long nose. If she chews the cud, her baby will have earache. I f she passes through tandir (not great furnace for making flat) poker, her baby will bear dead. If she swims on flowing water, water nymph will hurt her embryo, they omen saying these. In order to provide baby’s health and on time birth eating of hare and camel meat was prohibited for pregnant woman. If she eats camel meat, she carries her embryo a year and baby will bear later than expected time. In case baby’s birth time will pass, isirik (aromatic curing herbal) with wool of camel will be fumigated in living house of pregnant woman. After birth of baby chilla (forty days) will be keep. Chilla will be in forty days period and divide into small and big parts. Population of oasis distinguished with originality and attractiveness of their public merry makings and rituals. Because of life style and historical traditions of the population were collected in them.

List of Literature

1.Mirziyoev.Sh. Build a free and prosperous democratic state of “Uzbekistan” NMIU. 2016. 56p.

2.Ahmedov B. Mahmud ibn Vali.Toshkent.1966.

3.Begmatov E. Place names a spiritualitumirror.Toshkent. 1998.

4.Beruniy Abu Rayhon. Monuments from ancient people.Selected works- Toshkent 1-voluwe.1968.

5.The Devoni Dictionary is Turkish-Index-dictionary.
G.Abdurahmonov. And S.Mutalibov.Toshkent.1967.

6.Dusimov Z.H.EgamovPlaee names short deseriptionglossary. Toshkent.1977

7.Kichkilov H.Boqiev A. Uzbek leggings and theereqleipment. Termiz.2005”Jajhun” Termiz.2005.№1

8.Letvinov B. Surkhan Valley “Sbeernicrazvedchika” SPB.1898

9.Logofet D.N. Bukhara Khcenate under Russian protectorate SPB.1911.

10.Materials of regionalizatiou q Uzbekiston issue II book IX Surkhandaryookrug?Samarkand.1926

11.Murzaev E.M.Essays on Toponymy.Moscov.1974

12.Nafasov T.Explanatory glossary dichionary of toponyms of Uzbekistan.Toshkent 1988.

Kupkari

Termiz State University teacher of the Department of philosophy
Abdurazzokov Gulmurod Musurmonkulovich

Kupkari (Horse riders goat tearing competition) is also called kid. Kid race is used among the people of region as a kupkari. Kupkari mainly is considered sport competition which is held in the weddings and public picnics. Kupkari is a type of competition which is competed there every horse rider must try to pull is cut and thrown kid out from among the others and bring it to the finish. From the old years the population of the region has rather experience to feeding and running horses. Traditionally competitions of kupkari are organized through the hilly, wide fields and deserts. For kupkari horses are fed particular space" tabla "(nobody can see). The horses which are fed in tabla are fed with barley and Lucerne. Amount of barley that is given to horses is increased more day by day. After are fed for some time horses, they are to prepare for kupkari race. Horses for kupkari are selected from particular kinds of horses such as qora bair, arabi and turik. For not hurting hoof of horses they are shoed for their feet. There are also a lot of master horse riders for racing on kupkari in the region. Among them Kenja chopog`on(sportive), Kurbanjan capoghon, Kholli chapoghon, Saman chapoghon, Karim Palvon, Shotura chapoghon, Usta Chori, Norboy chapog`on, Tilavmurad chapoghon, Suvan Kalta, Babamurad polvon, Muzafar chapoghon are rather well-known horse riders. The people of the region respect horse riders as a brave, permitted, proud person and they got great authority and respect among the people. There are two types of kupkari. The first is called donkey kupkari and the second is horse kupkari. Donkey kupkari is played mainly by the children. Donkey kupkari is considered as a preparing stage for horse kupkari. Before starting kupkari are send massages to horse riders about the date of kupkari by special messengers. There are special places slaughterhouses are prepared for horse riders who are visited to wedding for kupkari. Slaughterhouse is a notion of "qonoq" which is used in region, it means that special place where is guest horse riders. Hundreds of horse riders participate in kupkari races. Mainly old aged horse riders judge to kupkari race. A goat or smaller calf is cut and thrown to organize kupkari race. The place where is thrown the kid for kupkari is called "chortoq" (tribune). The ring of horse riders for trying to pull kid out is called "qur" (round). Every participating horse rider on kupkari enter to qur and try to pull kid out from others. The flock of horses which are trying to run down the horse rider who is pulled kid out from the qur is called "surdov". The horse rider who is pulled kid out from the qur and threw it to the noted place is considered winner and is awarded with special prize "zot"(any kind of animal). After that kid is thrown to chartoq again by the judge and again is announced zot for prize. Competition is continued in this way one by one till to win the prize which is announced to winner.

The final of kupkari big prize is announced it may be camel, bull, horse or expensive thing. In the end of kupkari the winner who wins the big prize is announced as a winner. Kupkari is one of the specific sport competition that calls for people to bravery, permittedness and it is one the favourite games of our people.

List of Literature

1.Rakhimov S. Uzbek Canquage Dialects of Surkhandarya.Toshkent 1985.Sagdullaev
3. Tursunov S, Pardaev T, Pajgamov A, Narzullayeva N. Surkhan valley is the financial cultural history. Toshkent , 2013.
4. Karaev S. Do you know the meaning of geographical names ? Toshkent, 1970.
5. Khujamberdiev Y. Historical – etymological study of the toponomy of the Surkhandarya region. Abstract of a PhD thesis. Tashkent , 1974.

6. Kobulov E. Surkhan oasis farming monograph Tashkent : Academnash. Academ issue 2012-390 p.

Жиззах воҳасининг суғорма деҳқончилик тарихидан (Туятортар канали мисолида)

Хамраев Ғ.Ғ. Жиззах ДПИ катта ўқитувчиси

Сунъий суғориш тизими деҳқончилик соҳаси ривожига боғлиқ ҳолда, у қадимги шарқ цивилизациялари тарихи ривожида муҳим ўрин тутган. Кишилик жамияти тараққиётида тутган ўрнига кўра сунъий суғориш тизимини шаклланиши ҳунармандчиликнинг барча соҳалари ва шаҳарсозлик тараққиётида ҳам аҳамият касб этган ва у ўз хусусиятига кўра инсониятнинг энг муҳим кашфиётларидан бири ҳисобланади. Сунъий суғориш тизимлари ва сув сақловчи гидротехник иншоотларнинг пайдо бўлиши, ривожланиш масалалари инсониятнинг умумий тарихи билан чамбарчас боғланган ҳолда ўрганишни тақозо қиладиган илмий муаммодир.

Дарҳақиқат, Ўрта Осиёнинг тарихий-маданий ўлкаларидан бири Жиззах воҳаси (шимолий-ғарбий Уструшона) суғорма деҳқончилик ва унинг асосини ташкил этган ирригация иншоотлари қадимдан пайдо бўлган, тараққий этган ва кенг тарқалган ўлкалардан биридир. Мазкур воҳанинг энг йирик ва асосий суғориш тармоқлари ҳақида биз асосан археология ёдгорликлари орқали маълумот олишимиз мумкин. Чунончи, суғорма деҳқончилик хўжалигининг асосини сунъий равишда бунёд этилган суғориш иншоотлари ташкил этади. Жиззах воҳасининг суғорлиш тарихини ўрганган археологларнинг хулосасига кўра бу сунъий каналлар ичида энг муҳимларидан бири Зарафшон дарёсидан бош олган Туятотар каналидир.

Туятортар канали-Зарафшон дарёсидан чиқарилган қадимги канал. У Мирзачўлни суғориш учун қазилган дастлабки каналлардан бири ҳисобланади. Туятортар Зарафшон дарёсининг сувини Сангзор дарёсига қуяди.

Эски Туятортар канали милоднинг бошларида қазилган, VI-VIII асрларда ўзаро урушлар натижасида ва араблар истилоси даврида вайрон бўлган. XVI асрда Бухоро хони Абдуллахон II даврида қайта тикланган ва кейинчалик Сирдарё (Карай ва Мирзаробот) гача етказилган. 1912 йилда Самарқанд генерал-губернатори томонидан қисман қайта тикланган. Собиқ шўролар даврида канал қайта қазилган. Ҳозирда Самарқанд ва Жиззах вилоятларидаги 34 минг гектардан ортиқ экин майдонлари суғорилади. 1987 йилда канал трассасида Қоровултепа сув омбори қурилган [1].

Мазкур канал тарихи ҳақида археолог Я.Ғ.Ғуломов: “Биз суғориш тарихи устида ишлаб юрган мутахассислар, Ўрта Осиёдаги сунъий суғориш каналлари ичида Туятортар каналидай меҳнати оғир, суви кам, ўзи жарликлардан оқадиган канални кўрмаганмиз”,-деб таъкидлаган эди [Я.Ғ.Ғуломов: 38].

Археолог А.Муҳаммаджонов Зарафшон дарёсининг суви Туятортар канали орқали Жиззах воҳасигача етиб борганлигини ва унинг ҳисобидан сўнгги ўрта асрларда воҳада суғориладиган экин майдонларининг хажми кескин ошганлигини таъкидлайди. Узунлиги 97 км. га тенг Туятортар канали ҳозирда ҳам Жиззах воҳасининг асосий сув манбаи ҳисобланиб, канал Зарафшон дарёсининг суви орқали Булунғур даштлари ва Ғаллаорол ҳудудларини ҳамда Жиззах воҳасини сув билан таъминлайди [А.Р.Муҳаммаджонов: 128-129].

Дарҳақиқат, Туятортар каналини қачон бунёд қилинганлиги тўғрисида аниқ маълумотлар мавжуд эмас.Мазкур канал тўғрисидаги дастлабки маълумотларХофиз Таниш

Бухорийнинг “Абдулланома” асарида қайд қилинган. Унда таъкидланишича, Абдуллахон II томонидан Туятортар канали қайта қурилиб, таъмирланган.

Яна далилларга эътиборимизни қаратамиз. Зарафшон дарёсининг Равотхўжа тўғонидан 4-5 км шимоли-шарқда, Туятортар каналининг ўнг томонида Фармонтепа ёдгорлиги жойлашган. Археолог С.Анорбоевнинг изланишлари натижасига кўра каналнинг бош қисми VI-VII асрларда бунёд қилинган. VII асрнинг охирига келиб канал издан чиққанлиги қайд қилинган [С.Анорбоев: 54].

Туятортар каналининг Тозауруқ қишлоғидан оқиб ўтадиган жойида, яъни каналнинг ўнг томонида Тўрткўлтепа ёдгорлиги ҳам қайд қилинган. Бу ёдгорликдан олинган археологик топилмалар Тўрткўлтепанинг X-XII асрларда айнан Туятортар канали ҳисобидан фаолият юритганлигини кўрсатади. Чунки ёдгорлик атрофига борадиган Туятортар каналининг кичик бир ирмоғи ҳозиргача сақланиб қолган [М.Ҳ.Пардаев. 50].

Кейинги олиб борилган археологик тадқиқотлар буни тўлиқ инкор қилади, чунки ёдгорликдан топилган археологик ашёвий далиллар эрамизнинг бошларига бориб тақалади. Тадқиқотлар давомида канал атрофидаги Дўсмат деб аталган кичик воҳадаги Тоғайсўфи мозор тепалиги ҳамда бошқа ёдгорликлардан илк кушонлар даврига оид сопол буюумлари йиғилган. Бу эса Дўстмат воҳаси айнан Туятортар ҳисобидан фаолият юритганлигини кўрсатади.

Жиззах воҳасининг асосий сув манбаи ҳисобланган Туятортар канали мўғуллар истилоси даврида бутунлай издан чиққан ва ниҳоят Амир Темур ва темурийлар даврида қайта тикланган. XV асрнинг бошида Жиззах воҳасида деҳқончилик хўжалиги, шу жумладан, унинг асоси ҳисобланган сунъий суғориш тармоқлари аста-секин тиклашга киришилган. Бундан Туятортар канали ҳам мустасно бўлмаган.

Мирзо Улуғбек (1449) вафотидан сўнг темурийлар ўртасида тожу тахт кураш бошланиб кетиб, мамлакат хўжалиги бир мунча таназзулга юз тутади. Воҳада сунъий суғориш тармоқлари қаторида Туятортар канали ҳам ишдан чиқади.

XVI асрнинг иккинчи ярмига келиб Бухоро хонлигида бир томондан марказий ҳокимият сиёсий мавқеининг мустаҳкамланиши, иккинчи томондан эса ўзбек уруғларининг ўтроқ деҳқончилик ҳаётига кўчиш жараёнинг кучайиши билан суғориладиган ерларга бўлган талабнинг ортиб бориши, мамлакатда қаровсиз, бўш ётган ерларга сув чиқариш ва янги ерларни ўзлаштириш, ирригация ишларини кенгайтиришга олиб келган.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухоро хонлигида, айниқса унинг марказий қисми Зарафшон воҳасида бир қанча йирик суғориш иншоотлари қурилган ҳамда қайта тикланган. Зарафшон дарёси сувининг тақсимотини тартибга солиш учун ушбу дарё устига 1582 йилда қурилган “Пули Мухтор Қосим”, “Пули Чорминор” ва “Пули Жондор” каби сув ўлчагич ва сув айирғич кўприклар айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлган [А.Р.Муҳаммаджонов: 124-125].

XVIII асрнинг охирларига оид тарихий манбалардан бири Мирзо Баде Девоннинг “Мажмаъ ал-арком” номли асаридаги маълумотларга кўра, Зарафшон дарёсининг суви шу иншоотлар орқали суғориш тизимларига тақсимланган. Бу суғориш тизимларидан бири айнан Туятортар каналининг чиқарилиши, Жиззах воҳаси сув таъминотининг яхшиланиши, ўша даврда амалга оширилган йирик ирригация ислоҳотларидан бири эди [Мирзо Баде Девон: 47].

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Бухоро хони Абдуллахон II катта стратегик аҳамиятга эга бўлган Жиззах шаҳрини қўлда мустаҳкам ушлаб туриш мақсадида 1557-1598 йилларда халқни жалб қилиб Туятортар каналининг бош қисмини қайтадан, ўрта ва қуйи қисмларини янгитдан қазитади. Бинобарин, Зарафшон дарёсининг суви Туятортар канали орқали Фармонтепа, Дўсмат, Тойпоқсой, Шўрбулоқ, Музбел, Тозауруқ қишлоқлари орқали ўтиб Гул қишлоғига яқин жойда Сангзорга қуйилади. Ҳозирда ҳам мазкур каналнинг суви ўзининг қадимги ўзани бўйича оқмоқда.

Хулоса қилиб айтганда кейинги тадқиқотлар давомида олинган археологик материаллар ва тарихий манбаларга таянган ҳолда Туятортар каналининг суғорилиш тарихи бўйича қуйидаги фикрга келишимиз мумкин: каналнинг бош қисми ҳавзасида жойлашган ёдгорликларда топилган ашёвий далилларга асосланиб Туятортар канали эр.авв. III-II асрларда бунёд қилинган деб ҳисоблаш мумкин.

Каналнинг ўрта қисмидан топилган археологик ёдгорликлар илк ўрта асрларга тегишлидир. Шунга асосланиб канал кейинги даврларда ҳам узвий фаолит кўрсатган деган фикрни бемалол айтишимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти. Т., 2005
2. Я.Ғ.Ғуломов. Хоразмнинг суғорилиш тарихи қадим замонлардан ҳозиргача. Т.,1959
3. А.Р.Муҳаммаджонов. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. Т., 1972.
4. С.Анорбоев. Туятортар канали қурилиши тарихи. Т., 1974.
5. М.Ҳ.Пардаев. Северо-западная Уструшана в эпоху раннего средневековья (по материалам нижнего течения р. Сангзар). Автореф.дисс.канд.ист.наук. Т., 1995.
6. Мирзо Баде Девон. “Мажмаъ ал-арком”. Т., 1970.

Ўтов - оқ уйми ёки қора уй?

ТерДУ мусиқий таълим йўналиши талабаси
Носирова Ситора

Ўзбек халқи моддий маданиятининг таркибий қисмларидан бири уй-жой қурилиши ва унинг жиҳозлари ҳисобланиб, булар инсоннинг асосий яшаш воситаси ҳисобланади. Маълумки, ҳар қандай миллатнинг уй-жой қурилиши ва унинг жиҳозлари уларнинг маҳаллий табиий шарт-шароитига, турмуш тарзига ва хўжалигининг йўналишига боғлиқ ҳолда ривожланади. Шунингдек, халқнинг уй-жой қурилиши ва унинг жиҳозларидан унинг маданияти, ақл-заковати, фалсафий дунёқараши намоён бўлади.

Азалдан Сурхон воҳасида уйларни барпо қилишда воҳанинг табиий-географик иқлими, шароити, ер тузилиши, табиат инжиқликлари, қолаверса, табиий ашёларнинг мавжудлиги инобатга олинган.

Бойсуннинг Хомкон қишлоғида асрлар давомида такомиллашиб келган анъанавий кўчма уй – қора уй (ўтов) ўзининг бетакрор ўзига хослиги, тол шохларидан ясалиши ва намат (кигиз) билан ёпилиб алоҳида кўриниш бериши билан ўзида қадимий халқ маданиятини акс эттиради. Ўзининг бениҳоя қулайлигида чорвадор аҳолига хос кўчманчи ҳаёт ҳаракатчанлиги акс этган. Қишлоқ аҳолиси азал-азалдан қора уйларда яшаган. Ҳозирги кунда ҳам қўнишларга чиққанда қора уйлар тикиб яшашади. Қора уй ёзнинг иссиқ кунларида салқин, ёмғир ва қуёшдан сақлайдиган кигизнинг табиий хусусияти авлодларга ҳам хизмат қилмоқда. Ўтовнинг ички қисмидаги безак ва жиҳозларда асрлар давомида шаклланган анъанавий ҳунармандчиликнинг барча тури намоён бўлган. Бу ерда безакдор кашталар, сўзана, чий, тўшама наматлар (кигиз, такиямат), айлантириб тортиладиган белдовлар (каштали тасма) бетакрор кўриниш ҳосил қилади.

Ўғил уйлантиришдан олдин албатта ўтов қилиш ва келинни ўтовга тушириб олиш шарт бўлган. Янги оилага қилинган уйнинг кигизлари оқиш ёки бўрта жунлардан тайёрланган ва ташқи жиҳозлари ҳам янги бўлганлиги учун уни оқ уй (ўтов) деб аташган. Орадан 5-6 йиллар чамаси ўтгандан кейин ўтов кигизлари қорайган, устки жиҳозлари ҳам эскирганлиги учун у қора уй номини олган. Уй кигизлари қорайиб, 10-15 йиллар ўтгандан

кейин уни алмаштиришган, бироқ бу сафар уйнинг кигизлари оқ ёки бўрта бўлиши шарт бўлмаган. Демак, оқ уй (ўтов) янги оила қураётганларга уларнинг умрида бир марта тайёрланган. Йигитнинг хотини вафот этиб, иккинчи марта турмушга чиқмаган қизга уйланган тақдирда ҳам уйнинг анжомлари оқ ёки бўрта кигизлардан қилиш мумкин бўлмаган. Сурхон воҳаси қўнғиротлари орасида "уйинг синсин" ёки "уйинг куйсин" деган иборани ишлатиш жуда оғир ҳақоратлаш бўлиб ҳисобланган. Бунинг маъноси "хотининг ўлсин", "хотинсиз қолгин" деганидир. "Уйи синибди" деганда бировнинг хотини ўлганига ишора қилиниши ҳозирги кунда ҳам сақланиб қолган.

Қора уйни тикиш ва бузиб олиш ишларини фақат аёллар бажаришган. Уйнинг суягини йиғиб боғлаш, жиҳозларини (узук, турлиқ ва бошқалар) йиғиб олиб тенглаш ишларининг ҳаммасини аёллар бажарган. Эркаклар фақат уйнинг кигизларини билаклаб пишитиб беришни бажаришган. Уй одатда жанубга қаратиб тикилган. Бунинг сабаби, биринчидан ғарб томондан бўладиган изғиринли ёғингарчилик ва шарқ томондан эсадиган қирқма шамоллар уйнинг эшигига тўғри урмаслиги ўйланган. Иккинчидан қуёшнинг шарқдан ғарбга ботиши, яъни тонг отгандан кун ботгунча уйнинг ичига ёруғлик бир хил тушиб туриши ҳисобга олинган. Учинчидан эса, мусулмончиликда қиблага қаратиб оёқ узатмаслик ёки оёғини қиблага қаратиб ухламаслик ҳам ҳисобга олингандир.

Кигиз (намат) – чорвадорларнинг энг қадимий буюми бўлиб, у кўчманчи туркий халқлар орасида ҳам кенг тарқалган. Олтойдаги қўрғонларда олиб борилган археологик қазишмалар чоғида топилган ашёлар туркий халқлар эр.авв. VI-IV асрларда ҳам кигиз буюмлардан фойдаланганидан далолат беради[315]. Хитой манбаларида ҳам кигиз қадимги туркий халқлар ижтимоий ҳаётида муҳим ўрин тутганлиги қайд этилади. Турклар ҳукмдор сайлашганида дастлаб уни оқ кигиз устига ўтирғизишган ва рамзий тарзда қуёш атрофида етти марта айлантиришган. Шундан кейин якка ҳукмдорга айланди, деб унга итоат қилишга қасамёд этишган[316].

Бойсуннинг Хомкон қишлоғида ҳам чорвачилик ривожлангани учун бу жойларда кигиз бостириш ҳунармандчилиги ҳозир ҳам давом этиб келмоқда. Қиш ўтиб, ёзги яйловга кўчиб ўтилганда қўйнинг кузги жунидан кигиз (такиямат) босишган. Кигиз босиш учун жун титиб тозаланади ва ювиб қуритилади. Сўнг махсус савагичлар билан титилиб, ранги ва сифатига қараб *юзлик* ва *оралиққа* сараланади.

Кигизни безатишда ишлатиладиган ранглар табиатдан олиниб, оқ-сариқ ранг қуритилган буғдой пояси, жигарранг ва қизил ранг қизил пиёз пўсти, сариқ ранг сариқ пиёз пўсти, яшил ва жигарранг ёнғоқ мағзи, пистоқи (яшил) ранг гул поясидан олинган. Танлаб ажратилган жун устига махсус ранг билан тўқилган майин жунлардан қўчқор шох, юлдуз, ромб, булут ва оддий геометрик шаклдаги нақшлар билан кигиз босилади. Кигизни махсус чий шолча ёки қанор матога ўраб, арқон билан маҳкам боғлаб, устидан тез-тез қайноқ сув сепиб кўп марта думалатган. Сўнгра йигитлардан 4-5 таси маҳкамланган хода (хори) га билаклаб уришган. Дастлаб кигиз ўрамини олдинга гилдиратиб билак билан босган, сўнгра ўрамни бирваракайига зарб билан тортиб ходага урган. Бу жараён 4-5 соат давом этган.

Демак, хулоса ўрнида айтиш мумкинки, инсон биринчи навбатда ўзи яшаб турган жой муҳитига мослашишга, шунга яраша ўз дидига мос бўлган уй-жойларни қуришга ҳаракат қилиб келган. Чунки қулай ва чиройли муҳит кишига илҳом бағишлаган, уни гўзал ҳаёт кечиришга, завқланиб яшашга ва бирор бир янгилик яратишга даъват этган. Шунинг учун ҳам аждодларимиз ҳар қандай шароитда ҳам ўзлари яшайдиган, умрларининг кўп вақтларини ўтказадиган жойларини обод қилишган ва бу анъанани фарзандларига мерос сифатида қолдириб келишган.

---

[315]Асадова Х. Туркийлар намати: ўтмишда ва ҳозирги пайтда. San'at. 2010. № 2. – Б. 31.
[316] Асадова Х. Ўша жойда.

Ўзбек болалар қўшиқларининг ҳаётдаги ўрни (Санамачоқлар, мавсум қўшиқлари, масҳараламалар мисолида)

Термиз давлат университети катта ўқитувчиси Г.Химматова

Болалар дунёсига кирар, турмуш тарзига назар ташлар эканмиз, кўзимиз қувнаб, баҳру дилимиз очилиб, кайфиятимиз кўтарилганини сезмай қоламиз. Болалар куйламасдан, ҳаётда рўй берган воқеа-ҳодисалардан олган таассуротларини қўшиққа солмасдан тура олмайди. Бола бешикдалигидаёқ куйлайди. Бешикда ётиб уйғонганда ҳам сўз эмас, қўшиқ орқали онасини чақираётганга ўхшайди. Улғайганда эса, кўча-кўйдами, уйдами, ҳаёлига келган фикрларни қўшиқ қилиб куйлашади. Ҳаттоки, бир-бирларига эркаланганларида, бир-бирлари билан тортишиб қолганда ёки "ширин" чақма-чақарликларини ҳам оҳангга солиб куйлайдилар.

Болалар фолклори борасида гап кетганда,ўзбекфолклошунос олимларидан Жирмунский, Алавия, Х.Зарипов, Ғ.Жаҳонгиров, О.Сафаров, М.Жўраев, Ш.Турдимовларни тилга олмасликнинг сира иложи йўқ. Чунки улар болалартомонидан яратилган ва ҳозирда ҳам баъзи худудларда сақланиб келинаётган болалар фолклорида мавжуд жанрларнифолклор экспедициялари орқали ёзиб олиб, авлоддан- авлодга ўтиб келишига ўз ҳиссаларини қўшиб келаяптилар десак муболаға бўлмайди.

Ўзбек болалар фольклорида ранг- баранг жанрлар мавжуд бўлиб, бу жанрлардан қўшик жанри болалар ҳаётида муҳум аҳамият касб этади.

Қўшиқлар беҳад кўп ва ранг-баранг, уларни ижро ўрни, эстетик-тарбиявий моҳияти жиҳатидан фарқланишини фолклоршунос олима З.Умурзоқова қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкинлигини эътироф этган:

- ўйинга чорловчи қўшиқлар;
- маънавий қўшиқлар;
- турли кўшиқлар;
- ҳазил-мутойиба қўшиқлар.

Наслимиз давомчилар бўлган болалар томонидан яратилган қўшиқлар юқорида санаб ўтганимиздек ранг баранг ва довомлидир. Уларнинг барчасини биргина фикр орқали ифодалаб бўлмайди. Қолаверса бу каби болалар қўшиқлари ватанимизни турли худудларида болалар томонидан турлича яратилади ва ижро этилади. Булардан болаларни ўйинга чорловчи қўшиқларга мурожат қиладиган бўлсак, улар болаларни ўйинга чорлов кечинмаларини аниқ вазиятга боғлиқ ҳолда ифодалайди ва ўйинга даъват этиш, чақириш вазифасини бажаради.

Бача, бача бози,
Ким қора қози?
Ким ўйинга чиқмаса,
Бўйинга тош- тарозу.
Ёки:
Бача бўлсанг келавер,
Ўйнаб- ўйнаб кетабер.
Кел-ҳо кел, кел- ҳо кел.

Болалар ушбу чорлама қўшиқлар орқали йиғилиб олганларидан кейин қандай ўйин ўйнашлари ҳақида ўзаро келишиб олаверадилар.

Болалар қўшиқлари хусусида сўз борар экан,мавсум билан боғлиқ биргина ёзда ижро этиладиган қўшиқларни, болалар томонидан худуд нуқтаи назаридан турлича ижро этилишини кўришимиз мумкин.

Лайлак келди ёз бўлди,
Қаноти қоғоз бўлди.
Лайлак боради тоққа,
Қўлоқларида халқа.
Халқани об қочайлик,
Ел бошига сочайлик.
Элнинг муроди кулсин,
Лайлак баландроқ учсин.

Юқорида келтирилган қўшиқ болалар фолклори таниқли олими, профессор О.Сафаров томонидан ёзиб олинган ёзги мавсум билан боғлиқ қўшиқ шаклидир, Сурхандарё худудида яшовчи болалар томонидан эса, қуйидаги шаклда қўшиқнинг ижросига гувоҳ бўлишимиз мумкин.

Лайлак келди ёз бўлди,
Қаноти қоғоз бўлди.
Дала- даштлар қулф уриб,
Майсазорлар соз бўлди.
Лайлак келадур тоққа,
Қулоқларида халқа.
Халқаси тушиб қолди,
Топиб берсангиз олқар.

Бундан ташқари болалар фолклорида масхаралама қўшиқларининг ҳам ўз ўрни бор, Бу қўшиқни турли даврлар билан боғлайдиган бўлсак, ҳар бир даврда болалар томонидан турлича яратилган ва ижро этилган.

Ёмғир ёғалоқ,
Эчки туғалоқ.
Бойлар боласи,
Қорни думалоқ.

Бу масҳаралама қўшиғи орқали болаларнингжамиятдан норозилик кайфиятини сезишимиз мумкин. Чунки маълум бир давргача халқ бой ва камбағалга ажратилиб келинган ва натижада болалар томонидан ушбу масхараламалар тўқилган.

Боки бакалок,
Хом ошковоқ.
Юзлари ловок,
Елпуғич товоқ.
Дарс тайёрламас,
Ўкишда қолоқ. ()

Янги давр нуқтаи назаридан яратилган ушбу тегишмачоқ дангаса, ишёқмас, мактабда икки баҳога ўқийдиган болалар устидан кулиш, уларни уялтириш учун айтилиб, ҳиргойи қилиниб келинмоқда.

Хуллас болалар қўшиқлари хусусида кўп ва хўп гапириш мумкин. Чунки болалар дунёси ўзи бир китоб, уларнинг очилмаган қирралари эса, ҳали жуда кўп.

Шуни таъкидлаш жоизки, инсонннинг ўзлигини, қадириятларини, урф- одатларини, тарихини ўзида мужассамлаштирадиган бу унинг халқ оғзаки ижодидир. Шундай экан, миллий қадирятларни улуғлаш, уларни асраб- авайлаш, авлоддан авлодга етказиш ёшларнинг бурчи эканлигини хеч бир замонда эсдан чиқармаслик лозимдир.

Зоро, ҳурматли президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек “Фарзандлари соғлом юртнинг келажаги ҳам буюкдир”. Шундай экан фарзандларимизга миллий қадриятларимизни сингдириб борар эканмиз, улар маънан соғлом, жисмонан мард ўғил- қизлар бўлиб етишишигазамин яратайлик.

Ўзбек болалар фолклори жанрлариниавлоддан—авлодга етказишга ўз ҳиссамизни қўшайлик ва уларни асраб авайлайлик.

Bakhshichilik

Termiz State University teacher of the Department of philosophy
Ergashev Mavlon Eshniyozovich

Bakhshichilik has an important position in the life of oasis population. The Sherabad poem has a special role in the whole Uzbek poems. Sherabad poem school takes an important part with its effect force and dispersed sphere in the uzbek folklore. Sherna bakhshi (Shernazar Beknazar ugli) is an initiator of Sherabad poem school. Sherna bakhshi, Umir bakhshi, Kholiyor bakhshi, Mardonkul Avliyoqul ugli, Normurod bakhshi, Akhmad bakhshi, Nurali Boymat ugli, Kora bakhshi, Mamaraim bakhshi , Buriboy Akhmad ugli , Yusuf Utagan ugli, Boymurad bakhshi created poems together in the end of the 19th century and in the beginning of the 20th century environs of this school.

Serabad poem school encompassed Surkhan oasis, southern Tadjikistan, Southern- eastern Turkmenistan and northern Afghanistan territories. Bakhshis who joined Sherabad poem school implemented poems such as “Alpamish”, “Gurugli”, “Kuntugmish”, “Khasankhan”, “Avazkhan”, “Nurali”, “Yunus pari”, “Miskol pari” with their profeciencies. You can’t come across the poems such as “Oltin qovoq”, “Malla savdogar”, “Ollanazar Olchinbek”, “Toshbosar”, “Khursuna” at bakhshis’ repertoire who live in another places except from the repertoire of Sherabad poem school bakhshis.

In independent years a lot of works have been done for re-enliving and developing people oral works. For example, the 1000th anniversary of “Alpamish” poem was warmly celebrated on the 6th of November in 1999 in concordance with “Unesco”.

In 2000 the rank “Khalq bakhshisi” was formed in our republic. And in 2001 Boysun was admitted as “The profound of oral and spiritual heritage of humamity” and since 2002 open folklore festival called “Boysun bahori” (Baysun spring) has been held in Bayun.

Nowadays folklore ethnographic ensembles has their important roles at prppogandizing the profounds of people oral works. For instance, folklore ethnographic ensembles “Boysun” in Boysun, “Bulbuliguyo” in Shurchi, “Kungirot” in Kizirik and “Jaykhun” of Termez State University are deserving applace for their songs, which expresses processes about exactly peculiar existence of oasis population. Its important to say that children folklore ethnographic ensemble “Kuralay” is the only ensemble in the republic.

In general oral creative works ofoasis people have different themes, and they have importance for their peculiarities. Kinds of traditional games

Traditional games attach great importance to bringing up younggeneration from physical and moral (spiritual) side and play (or have) main role in bringing up valiants, herculeses and heroes. Our forefathers used traditionak folk games in educating children…….

Traditional folk games came into existence as a reslt of masses’ creative work, during thousands of years they became popular in different views and were developing in connection with people’s social life, national peculiarity and also daily life style……

Traditional games of people of oasis are as follows: chillak, argimchok, oshiq, ko'chmak, oq suyak, boboltaka, bekinmachoq (hide and seek), oq terakmi ko'k terak, quvlashmachoq, zim-zira, kurash, ko'pkari.

Some games are seasonable and they are played in spring and some games are played during the year. Kurash is one of the traditional games. Kurash is also called "olish" in oasis. Every wrestler , first of all, wrestle for his shame and honour. The winner is that who overthrow his competitor and touch his shoulder on the ground. In oasis there are a lot of polvons as Dovman polvon, Absalom polvon, Karim polvon, A'zam polvon, Egamberdi polvon, Davrqul polvon, Toshtemir polvon, Jabbor polvon, Juma polvon and others. Nowaday great attention to Uzbek kurash and widely recognizing it in the world gives great opportunities to developing it in oasis. Since 1992 wrestling competitions for the memory of Al- Hakim at-Termiziy have been held once in every 2 years in Termez for the president's prize.

List of Literature

1.Mirziyoev.Sh. Build a free and prosperous democratic state of "Uzbekistan" NMIU. 2016. 56p.

2.Ahmedov B. Mahmud ibn Vali.Toshkent.1966.

3.Begmatov E. Place names a spiritualitumirror.Toshkent. 1998.

4.Beruniy Abu Rayhon. Monuments from ancient people.Selected works- Toshkent 1-voluwe.1968.

5.The Devoni Dictionary is Turkish-Index-dictionary.
G.Abdurahmonov. And S.Mutalibov.Toshkent.1967.

6.Dusimov Z.H.EgamovPlaee names short deseriptionglossary. Toshkent.1977

7.Kichkilov H.Boqiev A. Uzbek leggings and theereqleipment. Termiz.2005"Jajhun" Termiz.2005.№1

8.Letvinov B. Surkhan Valley "Sbeernicrazvedchika" SPB.1898

9.Logofet D.N. Bukhara Khcenate under Russian protectorate SPB.1911.

10.Materials of regionalizatiou q Uzbekiston issue II book IX Surkhandaryookrug?Samarkand.1926

Мавсумий турар жойлар

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси ўқитувчиси
Ахмедова Гулчеҳра Ўскиновна

Сурхон воҳасида яшовчи ўтроқ чорвадор аҳоли ўз маконларини барпо қилишда ҳудуднинг табиий-географик иқлим шароити, анъанавий турмуш тарзи ва машғулотларини инобатга олишган. Шунингдек, асрлар давомида тажрибада синовдан ўтган анъаналарнинг ижобий томонларини қабул қилишган.

Сурхон воҳасининг ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи чорвадор аҳолисининг асосий турар жойлари мавсумий ва вақтинчалик бўлиб, уларни лочиқ, капа, чайла, чодир, ер том, тўла, чўпон тўла, ўтов, қора уй, оқ ўтов, қизил ўтов (қора уй) бўлиб, унинг вужудга келиши тарихи бир неча минг йилликларга бориб тақалади. Сурхон воҳаси аҳолисининг ўтовлари эса ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Воҳа аҳолисининг қора уй ўтовлари яъни "юрт"лари икки қисмдан; а) тол (сариқ тол) новдаларидан қилиниб, бу уйнинг суяги деб аталувчи керага, увуқ ва чанғароқдан; б) уйнинг устини ёпувчи жиҳозлар-тўрлиқ, узук ва туйнукдан ташкил топган. Уйнинг панжара қисми керага бўлиб, керагалар 48 бошдан 74 бошгача бўлган. Асосан битта ўтовда тўртта керага бўлиб, ҳар бир керага уйнинг тўртдан

бир қисмини эгаллаган ҳамда қанот деб номланган. Қанотларнинг бирлашган жойини “жопсар” деб аташган, жопсарларга баландлиги олти ярим, саккиз ярим қарич узунликдаги жопсар ип (бов)лар билан жопсар қозиқлар маҳкамланган. Тўртала керага бирлаштирилиб, ўтовнинг панжара қисмини ташкил этган, керагалардан ҳосил бўлган панжара қисми “кўзанак” деб аталган.

Кўзанакларнинг кенг, яъни ел кўзанак ҳамда тор кўзанак каби турлари бўлиб, воҳанинг ўтроқ, деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолиси асосан тор кўзанакли уйлар қуришган. Воҳанинг ярим ўтроқ аҳолиси эса ел (кенг) кўзанакли уйлар қуришган, чунки, ел (кенг) кўзанакли уйлар нисбатан енгил ва ихчам бўлиб, кўчиш чоғида улов (туя, от ёки эшак)га ихчамгина жой бўлган. Ҳар бир қанотда 12 тадан чиноқ яъни қулоқ бўлса, ўтов 48 бошли 16 тадан чиноқ бўлса 64 бошли ўтов деб аталган. Керага панжаралари керага кўки, яъни ҳўкиз ёки туя терисидан махсус тайёрланган тасмалар билан боғланган. Шунингдек, керага кўки ўтовнинг ошиқ-мошиғи сифатида ҳам ишлатилган. Хўжамулки, Шалдироқ, Ободон қишлоқларида керагалар ёйилганда 7-8 қарич баландлигидаги панжараларни ташкил этса, Қумпайкал, Қорлуқ қишлоқларида эса 6 қарични ташкил этган. Йиғиштириб олинганда баландлиги 12-14 қарични, эни эса 3-4 қарични ҳосил қилган.

Ўтовнинг эшиги “турди” яъни устки, пастки ҳамда ён бўсағалардан иборат бўлиб кераганинг олд томони уй эшигининг ён бўсаға, яъни ён устунига беркитилган. Ён бўсағаларнинг икки учи турди (тепа) ва пастки бўсағаларнинг чуқурчасига кийдирилган, турди (тепа бўсаға)нинг устки қисмида бешта етим увуқ учун чуқурчалар қилинган. Икки ён бўсағанинг керагаларга келиб бирлаштириладиган жойи узунасига ўйилиб, ариқча шаклида қазилган ва керагалар шу чуқурчага жойлаштирилган. Беш-олти қарич баландликда қамишдан чий тўқилиб, керагаларнинг ташқи қисмига тутилган. Бунда икки ёки учта чий етарли бўлган, чий тўқишда эса қамиш пўстлоғидан ажратилиб, беш ёки олти қарич узунликда қирқилган ҳамда чий тўқиш дастгоҳида эчки қилидан йигирилган шардоз (ип) лар билан тўқиб чиқилган. Қора уйнинг керага ва бўсағалари ўрнатилиб бўлгандан кейин кераганинг юқори қисмидан эни 1-1,5 қарич бўлган, рангга бўялган жундан тўқилган боғич ҳамда ўрта қисмидан эни ярим қаричдан узунроқ бўлган рангга бўялган жундан тўқилган жопсар бов, яъни айил айлантирилган ва икки учи ён бўсағаларига тортиб боғланган. Булар керагаларнинг ўтириб қолмаслиги ҳамда керагаларнинг орқага қараб қийшасмаслиги учун кўрилган чорадир.

Воҳада ўтовнинг увуқлари тол новдасидан ясалган, Хўжамулки, Ободон, Тўла, Чақар қишлоқларида ўн қаричдан ўн тўрт қаричгача бўлса, Ипоқ, Қумпайкал, Қорлиқ, Чеп қишлоқларида саккиз-тўққиз қарич узунликни ташкил этиб, диаметри қўл ўрта бармоғининг бир ярим-икки бўғин узунлигини ташкил этган, увуқнинг эгилган жойи керага чиноқ (қулоқ)ларига маҳкамланган, увуқларнинг сони уйнинг неча бошли бўлишлилига боғлиқ бўлиб, қора уй 52 бошли бўлса, увуқ 52 та ёки 74 бошли бўлса увуқ ҳам 74 та бўлган. Албатта етим увуқлар бунга кирмаган, етим увуқ деб устки бўсағага, яъни эшик устига ўрнатиладиган бешта увуққа айтилган. Чунки, етим увуқларнинг эгилган жойи қисқароқ бўлиб, бир қаричдан ошмаган, учи эса чанғароқ тешикларига киритилган.

Ўтовнинг чанғароғи толдан доира шаклида эгиб қилиниб, унинг айланаси 8-9 қарични, қалинлиги эса бир қарични ташкил этган. Чанғароқ қасқоғининг устки қисмига толдан тайёрланган таёқлар гумбаз шаклида эгилиб чанғароқ тепароғидан уйилган биринчи қатор тешикларга тиқилган. Таёқлар хоч шаклида кесилиб, ўрта қисми эса туя ёки ҳўкиз кўни (териси)дан тайёрланган тасма билан боғланган. Чанғароқнинг асоси бўйлаб “чанғароқ солма” деб номланган қизил ип – боғ айлантириб тутилган.

Воҳада ўтов суягини кўтаришда, яъни тикка қилишда иккита увуқни эчки шохига ўхшатиб, эгилган жойлари бир-бирига қарама-қарши ҳолатда боғлаб, чанғароқ ёрдамида

баландликка кўтарилган ҳамда уч ёки тўртта аёл увуқларни чанғароқнинг пастки қатор тешикларига киритиб, пастки қисмини керага чиноқ (қулоқ) ларига мустаҳкамлаб боғланган. Увуқлар чанғароқ тешикларига киритилиб бўлгандан кейин эни 2-2,5 бўғин узунликда бўлган, жундан гулдор қилиб тўқилган тизмалар билан мустаҳкамланган. Увуқларнинг эгилган жойидан, яъни тизманинг тагидан қур уйнинг бутун айланасига тутилган. Қур жундан гулдор қилиб тўқилиб, эни 1,5-2 қарич узунликда бўлган. Ўтовнинг ичини чиройли қип-қизил тусда кўрсатиб туриш учун бир қарич энликда қизил гулли қилиб, жундан тўрлаб сачоқлари қуббали қилиб тўқилган гулдуровуқ қурнинг тагидан тутилган.

Ўтовнинг устки қисми кигиз (намат)дан тайёрланган иккита узук ҳамда тўртта тўрлиқ билан ёпилган, бунда иккита узук билан уйнинг устки қисмини чанғароқ бўлган жойини ёпишган. Узукнинг юқори қисми чанғароққа мослаб айлана ҳолатда кесилган, олдинги 6-8 та пўпакли қизил бов билан орқа томонга тортилган. 8-10 та бов билан эса орқа узукда уйнинг олдинги қисмига қарата увуқлар устидан тортилади ҳамда олдини узукнинг устки қисмидан бир-бири билан кесишган ҳолатда уйнинг белдовига боғланган. Узук бови бир қарич энликда бўлган, шунингдек, эни ярим қарич бўлган, 38 тадан 64 тагача оқ тағобчилари бўлган. Бу тағобчилар пастга тортиб олиб келиниб, ола белдовга маҳкамланган, тағобчилар уйнинг чиройли ва оқ бўлиб кўринишида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Тўртта тўрлиқ ўтовнинг тўртта жопсари (қаноти)га ёпилган ҳамда узуклар тагига тўрлиқларнинг тепа қисми киритилган, кераганинг пастки қисмигача тўрлиқлар ёпиб турган, Ёзнинг иссиқ кунларида тўрлиқлар белдовга туриб қўйилиб, салқин бўлиши учун чийлар очиб қўйилган.

Ўтовга ёруғлик тушиши, ҳаво алмашиши, сандал, ўчоқларнинг тутунлари чиқиши каби масалалар учун қора уй чанғароғининг туйнуги бўлиб, туйнук кигиз (намат)дан қилинган. Туйнукнинг тўртта уч қулоқ узунликдаги туйнук бов (арқон)лари бўлиб, уйнинг тўрт томонидан пастга тушиб турган, туйнукни очиб-ёпишда бу туйнук бовлардан фойдаланилган. Ўтовнинг эшиги нарвон шаклидаги икки қанотли “эрганак” бўлиб, эрганак устидан уч қулоч узунликдаги махсус чий ҳамда чий устидан кигиз (намат) қопланган. Эшик ёпқич тайёрланган, эшик ёпқичнинг тепа қисми узукка бирлаштирилган бўлиб, иссиқ вақтларда тепага букланиб қайтарилган ҳолда кўтариб қўйилган, совуқ вақтлардагина туширилиб, уйнинг оғзи беркитилган. Ёмғир ёққанда ташқаридан ичкарига сув кириб кетмаслиги учун уйнинг ташқи атрофидан “ғўр” яъни ариқча қазилган. Шунингдек ўтовнинг “оширма” арқонлари бўлиб, оширма арқонлари чанғароқ устидан оширилган ва икки томонга қоқилган қозиқларга боғлаб, довул ва шамол бўлганда қўзғалмаслиги учун мустаҳкамланган.

Воҳада ўтовларнинг катта, кичик, баланд бўлиши, безакларнинг турли хилда чиройли бўлиши уй эгасининг иқтисодий жиҳатдан бақувватлигидан келиб чиқиб ясалган, иқтисодий бақувват кишиларнинг уйлари икки устма-уст керага, яъни қўш қанотли бўлган. Воҳанинг Қумпайкал, Қарлуқ, Жобу, Жалайир, Оққопчиғой, Хўжамулки, Шалдироқ, Ободон, Тўда, Хомкон, Бешэркак, Мунчоқ каби қишлоқларида ўтовларнинг эшигини жанубга қаратиб ўрнатганлар, чунки қуёш чиққандан ботгунга қадар уйнинг ичига қуёш нури (айниқса куз ва қиш фаслларида) тушиб туриши назарда тутилган. Бундан ташқари шарқ-кун чиқиш ва ғарб-кун ботиш томондан эсадиган изғиринли шамоллар ва ёғингарчилик ҳисобга олинган.

Воҳада янги уйланаётган йигитга оқ уй (оқ ўтов) қилинган. Никоҳ тўйига янги ўтов қилиш одати хоразмликларда, қипчоқларда, лоқайларда ҳам мавжуд бўлган, оқ ўтовнинг суяги ва кигизларнинг куёв томон, ўтовнинг уй сози, яъни ички жиҳозларини келин томон тайёрлаган, оқ ўтовнинг кигизлари асосан оқ жундан тайёрланган. Воҳада ўтовни тиклаш ва бузиш ишларини фақат аёллар бажаришган.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги ўзгаришлар ва тараққиёт натижасида воҳада уй-жойлар қуриш соҳасида ҳам анча ўзгаришлар ва янгиликлар юз берди. Уйларни пойдевор устига пишган ғиштдан қуриш расм бўлди. Шунингдек уйларнинг томини шифер ҳамда

черепица билан ёпиш, уйларни марказий иситиш тизими орқали иситишнинг йўлга қўйилиши воҳа уй-жой қурилишидаги янгиликлардан саналади.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1.Мирзиёев Ш. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови.Т.,"Ўзбекистон" НМИУ- 2017 йил.-48 бет.
2.Турсунов С.Н.Халқ ҳикматларининг баркамол авлод тарбиясидаги аҳамияти.Тошкент, "Yaygi nash". 2014 йил,172 бет.
3.Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. Тошкент, 1997.
4.Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. – Тошкент, I-том, 1968.
5.Ботиров И.Т. Эски Термиз тарихий манбаларда. Тошкент, 2010.
5.Дониёров Х.Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Тошкент, 1968.
6.Лившиц В.А. К интерпретации бактрийских надписей из Кара-тепе // В кн: Новые находки на Кара-тепе в Старом Термезе. Москва, 1975.
7.Турсунов С., Қобилов Э., Муртазоев Б. ва бошқ. Сурхондарё тарихи. Тошкент, 2004.

Амалий безак санъати

Термиз давлат университети Педагогика факультети ўқитувчиси
Бердиева Дилфўза Сафаровна

Безак санъати турлари. Воҳа аҳолиси азалдан амалий безак санъатига жуда катта эътибор бериб келган. Зароутсой қоятош суратлари ва унинг ранг-баранглиги ҳозиргича кишиларни ҳайратга солиб келмоқда.

Моддий ва маънавий маданиятнинг бевосита боғлиқлигини ўзида мужассамлаштирган санъат намуналари қадимги даврлардан ҳозиргача яратилган бадиий обидалар воҳада яшаган аҳолининг ижодий дунёқарашининг маҳсули саналади.

Жумладан авлоддан-авлодга ўтиб ҳозиргача сақланиб келаётган ганч, ёғоч ва мармардан яратилган чиройли ўймакорлик буюмлари заргарлик , кандакорлик ва мисгарлик буюмлари, нақшли сопол идишлар, ранг-баранг тўқимачилик ва каштачилик маҳсулотлари воҳа амалий безак санъатининг ёрқин намуналари саналади. Амалий безак санъати воҳа аҳолиси маиший турмушининг таркибий қисми сифатида шаклланиб келган ва ўзига хос локал хусусиятларни мужассамлаштирган. Воҳа аҳолиси амалий безак санъатининг муҳим йўналишларидан бири ганчкорликдир. Айритом фризида тасвирланган ганчкорлик санъати намуналари воҳада қадимдан ганч ўймакорлиги жадал ривожланганлигидан далолат беради. Воҳа ганч ўймакорлигида йирик ўйма, чуқур ўйма, ясси ўйма, қирма-чизма пардоз занжира каби услублар мавжуд.

XII асрда Термиз мақбараларида ганчкорликнинг янгича услуби муқарнас пайдо бўлди. Меъморчиликда ишлатиладиган анъанавий орнамент геометрик ва ўсимлик шаклида бўлиб, бадиий безак санъатининг барча соҳаларида ўсимлик арнаменти устун бўлган бироқ у доимо геометрик нақшлар билан бирга ишлатилган. Воҳада ёғоч ўймакорлиги ҳам қадимдан ривожланган. Ёғоч ўймакорликка оид бўртиқ нақшлар уй-рўзғор буюмларида ва меъморчиликда, айниқса эшик, дарвоза, тўсинлар, устунлар, хонтахта, қутича, қаламдон, эгар ва ҳакозоларда ишлатилган. Илк ўрта асрларга оид ёғоч ўймакорлиги буюмлари воҳанинг Юмолоқтепа ёдгорлигидан топиб ўрганилган. Воҳа усталари ёғочга қимматбаҳо ашё сифатида қараб, унинг кенг кўламда ишлатилишига ҳаракат қилган. Термиздаги Мурчбобо жоме мачитидаги ўйма устунлар ва Сайробнинг жума масжидига ўрнатилган устунлар воҳада

ёғоч ўймакорлигининг анча юксалганлигидан далолат беради. Ёғоч ўймакорлиги безаклари саналган сандиқлар, қутичалар, бешиклар, эшик ва токчалар воҳа аҳолиси хонадонларига алоҳида файз киритиб турган. Уй-рўзғор буюмлари, уй-жиҳозлари ва мусиқа асбобларига безак беришда усталар фақат нақшли ўймакорлик услубини қўллаганлар. Сатҳсиз учқиррали ўйма қавсли ўймакорлик нақшлари ёғочда ўйиб олиш йўли билан бажарилган. Бундай нақшлар қутичаларни ошхона анжомлари, сандиқ, бешик ва бошқа уй-рўзғор буюмларини безарди. Ёғоч ўймакорлари асосан ёнғоқ, ўрик, қайрағоч, арча, терак ва чинор дарахтларининг ёғочларидан фойдаланишган. Воҳа амалий безак санъатида кенг тарқалган турлардан бири бўёқли расмлар чизишдир. Одатда бу соҳа икки хилда: ганч сувоқли деворга расм солиш ва ёғоч буюмларга рангли нақш беришдан иборат. Илк ўрта асрларга оид Болаликтепа ва Шеробод туманида жойлашган Товка қўрғонидаги девор суратлари биринчи турдаги расм солиш усулига мисол бўлади. Ниҳоятда бой, мазмунли ва бежирим нақшлар турар жой, жамоат бинолари, уй-рўзғор буюмлари, идиш-товоқлар ва чолғу асбобларини безаб турган. Ўтроқ аҳоли истиқомат қиладиган шаҳар ва қишлоқлардаги уйларнинг устунлари, эшиклари, токчалар ва тахмонлар турли нақшлар билан безатилган. Воҳа аҳолиси хонадонларидаги турли гиламлар, токча ва тахмонлар, зардеволлар турли кашта ва сўзаналар воҳа аҳолисининг нозик дидидан далолат беради. Анъанавий наққошликнинг муҳим турларидан бири тоштарошлик ёки тош ўймакорлиги саналади. Милоднинг биринчи асрларига оид Фаёзтепа, Айритом, Қоратепа ёдгорликларида харсангтош ва мармардан безак ишларида кенг фойдаланилган. Хусусан Ал-Ҳаким ат-Термизий қабри устига қўйилган мармар сағана нафақат минтақада балки бутун шарқ оламида тоштарошлик ҳунарининг ноёб намунаси саналади. Бинокорликда ишлатилиб келинган ранг-баранг кошинлар ва турли хилдаги бадиий аҳамиятга эга бўлган уй-рўзғор буюмлари кулолчилик соҳасининг маҳсули саналади. Воҳа аҳолисининг бу қадимий амалий санъати ўзининг бой анъаналари нозик нақшлари, кундалик турмушда ишлатиладиган идиш-товоқларнинг нафис безаклари киши диққатини беихтиёр ўзига жалб қилади. Шеробод кулоллари кулолчилик буюмларини қизил жигарранг ва тўқ сариқ фонда яшил, сариқ, қизғиш баъзан эса кўк ранглар билан безаган. Воҳа кулолчилигида буюмларга нақш беришнинг сарғиш-қизил тусли, тўп барггулли нақш услубларидан фойдаланиб нақш солишган. Бундан ташқари аноргул, қўчқор шохи, гултожихўроз, санама, занжира, туморча, қалампир, ғўзанак, чойдиш, баргак, чоряпроқ каби нақш турлари ҳам сопол буюмларни безаб турган. Воҳа аҳолиси амалий безак санъатининг яна бир тури кандакорлик саналади. Кандакорлик – мададан ясалган бадиий буюмларга ўйиб, ёки бўртиқ қилиб нақш ишлаш касбидир. Воҳада кандакорлик ҳунари милоддан аввалги I минг йиллик ўрталарида шакллана бошлаган. Ўрта асрларда воҳада кандокорлик анча тараққий этган. XI асрга оид Будрач ёдгорлигидан топилган 300 кг га яқин металл буюмлар орасида ҳовонча, кўза ва шамдонлар ҳам бўлиб, уларнинг айримларига кандакорлик асосида нақшлар солинган. Бадиий безак санъат касбларидан яна бири мисгарлик саналади. Воҳа мисгарлари сариқ ва қизил мислардан турли идиш-товоқ ва хўжалик буюмлари ясашган. Мискарликнинг бошқа металсозлик касбларидан фарқи шуки, мис тоб берилмай, яъни совуқ ҳолида ишланади. Мисгарлар ичи чуқур мис идишларни бир-бирига ёпиштиришдагина уларни қиздирадилар. Одатда мисгарлар меҳнати иккига тақсимланган: ясаш ва безаш. Мис идишларга нақш беришда мадохил, ислими ва номоён номли услублардаги нақшлардан фойдаланилган. Мискарлар қумғон, жом, мис чойнак, мис коса, мис лаган, мис баркаш, мис офтоба, мис кўза, мис товоқ, мис чилимлар ясаб уларнинг ташқи томонига ўйма нақшлар солишган. Бундай нақш турларига ислими, араби, ислими афғони, ислими бодомбарги, курмак, бодомча, чорбўта, ойнақши, толбарги каби нақшларни мисол келтириш мумкин.

Бадиий ҳунармандчиликнинг яна бир тармоғи заргарлик саналади. Уста заргарлар мис, кумуш ва олтиндан кўплаб заргарлик буюмлари ясашган. Бундай заргарлик буюмлари турли

нақшлар, қимматбаҳо тошлар билан безатилган. Воҳа заргарлари бош кийимига, пешонага, сочга, қулоққа, бурунга, бўйинга, кўкракка, билакка, бармоққа тақиладиган кўплаб тақинчоқ турларини ясашган ва уларга турли нақшлар билан зеб беришган.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1.Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.Т., “Ўзбекистон” НМИУ, 2016 йил. -56 бет.
2.Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. Ташкент, 1982.
3.Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. – Тошкент, I-том, 1968.
4.Турсунов С.Н ва бошқалар.Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номоддий маданияти тарихи. Тошкент.”Муҳаррир”, 2012,199 бет.
5.Лившиц В.А. К интерпретации бактрийских надписей из Кара-тепе // В кн: Новые находки на Кара-тепе в Старом Термезе. Москва, 1975.
6.Литвинов Б. Долина реки Сурхан. «Сборник разведчика». СПб, 1898.
7.Муҳаммаджонов А. Термиз шаҳри номининг этимологияси ҳақида//Бақтрия-Тохаристоннинг шаҳар маданияти. Маърузалар матни. Самарқанд, 1995.
8.Турсунов С., Қобилов Э, Пардаев Т. ва бошқ. Сурхондарё тарих кўзгусида. Тошкент, 2001.
9.Турсунов С., Пардаев Т., Пайғамов А., Нарзуллаева Н. Сурхон воҳаси моддий маданият тарихи. Тошкент, 2013.
10.Холмирзаев А. Сурхондарёнинг табаррук зиёратгоҳлари. Тошкент, 2001.

Buxoro zardo’zligini tikish usulining tahlili

S.U.Po’latova – texnika fanlari nomzodi, dotsent,
S.X.Qodirova-tayanch doktorant
Buxoro muhandislik-texnologiya instituti

Ma'lumki, har qanday kasb-hunar o'ziga xos bo'lgan faoliyatdir. Ana shu kasb-hunarni egallash uning faoliyat usullarini o'zlashtirish demakdir. Har qanday faoliyat natijasi tabiiy hamda ijtimoiy hayotni aks ettiradi, Lekin o'ziga xos usullar ularning kombinatsiyalari orqali aks ettiriladi va shu bilan boshqa faoliyat turlaridan (ular asos bo'lib xizmat qiladigan kasb-hunarlardan ham) farqlanadi. Demak, har qanday faoliyat natijasi ularning o'zigagina xos bo'lgan usullar va ularning o'zaro kombinatsiyalaridan iborat bo'ladi. Masalan, rassomning faoliyati chiziqlar va bo'yoqlar yordamida asarlar yaratishdan iborat. Bunda rassom rasm chizish va bo'yashning turli usullaridan foydalanib reallikni tasvirlaydi. Shu nuqtai nazardan zardo'z faoliyati ham zar iplar va choklar yordamida hosil qilingan zardo'zi naqshlar orqali reallikni tasvirlashni o'ziga xos usullari va ularning o'zaro kombinatsiyalaridan iborat ekanligi ko'rinib turibdi. Faoliyat usullari insonni atrofidagi muhitning rang-barang tomonlarini aks ettirish ehtiyoji tufayli paydo bo'lib, taraqqiyot jarayonida davri takrorlanish, ya'ni an'anaviylik xususiyatiga ega bo'libborgan xatti-harakatlar yig'indisidir. Ulardagi takrorlanishlar o'ziga xos qonuniyatlarga asoslanib, ana shu qonuniyatlar faoliyat usullarini qo'llash texnologiyasida aks etadi. [1].

Zardo'z faoliyati asosini tashkil etuvchi zardo'zi usullarini texnologik jarayonda bajaradigan vazifasi hamda qo'llanilish o'rniga ko'ra ikki turga ajratish mumkin:

1. Guldo’zi.
2. Zamindo’zi.

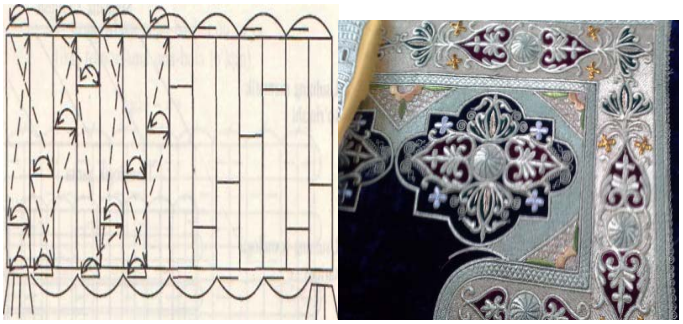
Bu usullar zardo'zlik buyumlarini tayyorlash texnologiyasida o'ziga xos o'ringa, o'ziga xos usullar yig'indisiga va o'ziga xos bajarish uslubiyotiga egadir. Zardo'zlik usullarini ana shunday turlarga bo'lib o'rganish ularning zardo'zi texnologiyasidagi funksiyalarini va ularni qo'llash o'rinlarini anglashga, ulardan to'g'ri foydalanishga imkon beradi.

Guldo`zi -Bu turga kiruvchi usullarning umumiy xususiyati shundaki, charm, karton, qalin qog'ozdan qirqilgan naqshlar — gullar usti turlicha holatdagi zar iplar bilan butunlay qoplab tikiladi. «Guldo'zi» so'zi aralash so'z bo'lib, «gul» — gul, «do'zi» forscha tikmoq, ya'ni «gullarni tikmoq» degan ma'noni anglatadi. Bundan tashqari, siddilar yordamida hosil qilingan naqshlar usti likkak, vag'ar bilan qoplab tikiladigan usullarni ham shu turga kiritish mumkin.Bu usullar aslida zardo'zligimizga xos bo'lmasa-da, ancha keng tarqalib bormoqda.Bunda tikilayotgan naqshning tagi yopiq qolib faqat gul naqshlarining o`zi zar bilan tikiladi. Guldo`zi tikish usuli o`ziga xos bo`lib,bu quyidagi bosqichda bajariladi. Naqqosh tomonidan naqsh chiziladi. Naqsh nusxasi qalin qog`oz, karton yoki teridan qirqib andazasi tayyorlanadi. Sidirg`a baxmal matoga qadab chiqiladi, ya`ni omonat tikib chiqiladi yoki yelimlanadi. Karton nusxani zar ip bilan qoplab tikib chiqiladi. Biroz bo`rtma naqsh gul hosil bo`ladi. Iroqisimon chok buyum qismlarini va zardo'zi qismlarini pishiq qilib biriktirishda, gazlama bo'laklari chetlarining titilib ketishining oldini olishda qo'llaniladi. Bu chokqatorlar chapdan o'ngga tomon tikiladi.Igna naqsh kesimiga parallel ravishda teskari yo'nalishda sanchiladi. Chok uzunligi zar iplar tikiladigan naqshlar eni uzunligiga bog'liq bo'ladi(1-rasm).

*1-rasm.*Guldo'zi tikish usuli.

Zamindo`zi -Zamindo'zi» forscha «zamin» - yer osti, tagi, «do'zi» - «tikmoq» degan ma'nolarni anglatadi. So'zning ma'nosidan ko'rinib turibdiki, zardo'zi tikish usullari naqshlar tagini yoppasiga zar iplar bilan to'ldirib tikish va turli naqshlar hosil qilish vazifasini bajaradi. Bunda zar tikilayotgan kiyim yoki kiyim gul-naqshining zamini yoppasiga zar bilan tikiladi. Zamindo`zi siddi ustiga tikilib, siddi jaydari ipakdan tayyorlanadi. Birinchi navbatda ip 4 yoki 5 qavat qilib, keyin esa ikki qavat qilib eshiladi. Shu hosil bo`lgan ingichka shunurni zardo`zlikda siddideb yuritiladi. Zardo`zlikda tikilish, joyining yuzasi katta yoki kichikligiga qarab, o`lchamga moslab stanokda siddilar sariq bo`z ustiga sakkiz, yigirma, yigirma to`rt qator qilib tortiladi. Siddilar aniq hisob bilan tikilib ular sanab tikiladi hamda ularning soni mo`ljaldagidan ortiq bo`lmasligi kerak. Aks holda, mavj yoki nusxalar buziladi. Zamindo'zida mavji yak ro`ya va mavji duro`ya qismlari bor. Zamindo`zi qadimda qimmatbaho to`nlarda ishlatilgan bo`lib, hozir zardo`zi do`ppilarning jiyagidagina qo`llanib kelinadi[2](2-rasm).

*2-rasm.*Zamindo’zi Guldo’zi aralash usul.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, zardo’zlik texnikasi juda qadim o’tmishga ega bo’lib, ancha qadimgi davr zardo’zligi bizgacha yetib kelmagan. Biroq yozma adabiyot va manba’larida san’atning bu turi XIV asrda ham mavjudligi, eramizning VI-VII asrlariga oid devoriy rasmlardagi ajoyib naqshu nigorolar esa zardo’zlik ilk o’rta asrlarda ham rivoj topganligi haqida darak beradilar. Bugungi kunda zardo’zlik tikish usullarinig turlari judayam ko’p bo’lib, bu tikish usullari tikilish texnikasi bilan bir-biridan farq qiladi. Zamindo’zi va Guldo’zi, Qandoriydo’ziy, chor da chor kabi usullardan eng ko’p foydalanishlari aniqlandi. Ushbu bobda zardo’zlikning paydo bo’lishi, rivojlanishi, ularning kelib chiqish taixi, tikilish usullari o’rganilib chiqildi va tahlil qilindi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1.Muxammad Narshaxi. История Бухары. Toshkent – 1897
2. Buxoro Davlat badiy-me’moriy muzey-qo‘riqxonasi.
3.А.И.Сидоренко, А.Р.Артиков, Р.Р.Раджабов. Залатое Шитье Бухары

Илк ўрта асрларда Уструшона қишлоқ қурилиши меъморчилигининг асосий хусусиятлари ҳақида

Ж.И.Ғофуров ЖДПИ катта ўқитувчиси

Ўтказилган археологик тадқиқотлар натижасида Уструшонанинг марказий, шимолий, шимолий-ғарбий воҳаларида илк ўрта асрларда бунёд этилган қишлоқ маконларининг қурилиш усулларига, қолаверса энг аввало иқтисодий ва маданий ҳаёти тарихига бир қатор аниқликлар киритилди. Бу ишлар Уструшонанинг марказий воҳаларида ўтган асрнинг 60-70-йилларида амалга оширилган бўлса, Ўзбекистон қисмидаги воҳаларда 1970-йиллардан бошланиб ҳозирга қадар давом эттирилмоқда.

Таъкидлаш жоизки, воҳада ҳисобга олинган археология ёдгорликлари комплексининг деярли 65-70 фоизини илк ўрта асрларга тааллуқли обидалар ташкил этади. Илк ўртааср ёдгорликларининг сон жиҳатдан устунлиги, нафақат Жиззах воҳаси учун, балки бутун Уструшона ҳудуди учун хосдир. Зеро, Уструшона 400та қалъа-работлар мамлакатидир[317]. Сон жиҳати ва ушбу давр ёдгорликларини қониқарли даражада сақланганлиги Жиззах воҳасининг илк ўрта асрларга оид археологиясини, меъморчилигининг асосий хусусиятларини нисбатан яхши ўрганилишига асос бўлди. Илк феодал даври қишлоқ маконларидан дастлабки ўрганилган Ўртақўрғон, Тирмизактепа, Чилҳужрадан ташқари Пардақултепа, Комилбоботепа, Қинғиртепа, Алмантепа I, II, Ёқуббоботепа қалъаларининг очиб ўрганилган меъморий комплекслари мисолида Уструшонанинг илк ўрта аср қишлоқ

[317]Негматов Н.Н. Историко – географический очерк Уструшаны с древнейших времен по Хв.н.э. // МИА №37 Москва-Ленинград, 1953, С.243.

қурилиши, меъморчилик усуллари ва уларнинг эволюцияси масалалари ҳақида фикр юритишимизга имкониятлар туғилди.

Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида бўлгани каби Уструшона қишлоқ қурилишида асосан хом ғишт, пахса, жуда кам ҳолатда ёғоч ва тош материаллар ишлатилган. Хомғиштлар шу ерда, айни қурулиш чоғида қизғиш ва сарғиш тупроқ лойидан ясалган. Ғиштлар тўғри тўртбурчак кўринишда, ҳажми *50x25x12, 48x24x10, 46x23x10, 40x22x23x10, 46x26x12, 46x23x9, 42x25x10, 40x20x10см* бўлиб, Уструшона Суғд, Шош-Илоқ, Фарғона минтақаларида ишлатилган ҳом ғиштларнингумумий шакли ва ўлчамларига мутаносиб келади[318]. Пахса асосан сарғиш тупроқ лойидан тайёрланган. Ёғоч материалларидан асосан катта хоналарни усти ёпилганда, икки қаватли уйлар бунёд этилганда ва текис-ясси шаклдаги эшиклар пештоқида “эшик боши” сифатида ишлатилган. Тошлар жуда кам ҳолларда айрим деворлар таглиги учун ишлатилган бўлса, улардан кўпроқ ўз аҳамиятини йўқотган эшиклар ўрнини беркитишда ишлатилган[319].

Хоналар лойиҳаси. Уструшона қишлоқ маконларидаги хоналар жойлашгани аксарият ҳолларда ушбу иморатнинг функциясидан ва у ердаги ҳаётнинг давомийлигидан келиб чиққан. Муайян қишлоқ маконида ҳаёт давомийлиги қанча узоқ вақт билан ўлчанса, ундаги қайта қуришлар, таъмирлаш ишлари шунча кўп амалга оширилган. Бу эса хоналар лойиҳасига вақти-вақти билан ўзгартиришлар киритилишига сабаб бўлган. Бундай ҳолатни Пардақултепа ёдгорлигидаги қиёсий тахлиллар билан изоҳлаймиз. Бизнинг кузатишларимизча, Пардақултепа 3та қурилиш, 1та асосий 2та қайта қурилиш даврини босиб ўтган. Дастлабки қурилиш ядроси бўлиб, 1,2,4,6,7-хоналар ўрни хизмат қилган. Фикримизча, 1,2,4-хоналар бу даврда битта яхлит катта хона бўлган. Мазкур хонанинг шарқ-ғарб деворларида эшик ўрни мавжуд бўлган, 6,7-хона яхлит бўлган ва жанубий девордаги эшик орқали ҳовли қисми билан боғланган[320].

2-қурилиш даврида марказий комплексни шимоли-шарқий қанотларидақурилиш ишлари давом эттирилган. Шимолий қисмидаги “ўқ” коридор орқали мазкур қурилиш комплекси тенг бўлмасада иккига бўлинган. “Ўқ” коридорнинг шимолий қанотида ҳозирча битта 9-хона очилган бўлсада, микрорелъефнинг кўрсатишича бу иморатларни яна давоми бор. Шимолий қисм хоналари жанубий хоналар билан 8-хона тор “ўқ” коридордан 2-хонага очилган эшик орқали боғланган. Шунингдек, бу даврда шарқий томонида 3-хона қурилган. Мазкур хона марказий 2-хона билан аввал мавжуд бўлган ғарбий эшик орқали боғланган бўлсада, жанубий деворда қалъа ҳовлисига олиб чиқувчи яна бир эшик бор.

3-қурилиш даврида илк қурилиш ядроси ҳисобланган катта хона ичида қўшимча жанубий девор қурилган ва битта катта хонадан учта хона ҳосил қилинган. Шунингдек, 6,7-хоналар ҳам қалин девор билан иккига ажралган. 2,3,6, хоналарни иккинчи қавати қурилган ва фикримизча айнан шу мақсадда хоналар кичрайтирилган. Мазкур қўш қаватли уйларни иккинчи қаватига чиқиш учун 5-хонанинг жанубга, яъни ҳовлига қараб пасайиб борган, “кўтарма йўлак” хизматини бажарган энли деворидан фойдаланилган. Фикримизнинг далили сифатида айтишимиз мумкинки, айнан 5-хонадек тор 1-4-хоналар томи гумбаз билан ёпилган бўлса 5-хона томи текис усулда ёпилган. Шунингдек, 3-хонанинг жанубий эшиги ғишт териб ёпилган. Мазкур 3-қайта қуриш назаримизда қалъада ҳаёт 2-қурилиш давридан сўнг, қисқа тўхтамдан кейин амалга оширилган. 1,3,6-хоналар ўқ отар шинакларини беркитилиши бу даврни бир мунча сиёсий барқарорликка эришилган эфталийлар даври, деб ҳам тахмин

[318]Нильсен.В.А. Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V-VIIIвв.). Ташкент,1966. С.204-206.

[319]Ғофуров Ж.И. Жиззах воҳасининг V-VIII асрлардаги қишлоқ маконлари меъморий қурилиш усуллари хусусида // УзМУ хабарлари. № 1/3. Тошкент, 2018. Б. 32-35.

[320]Пардаев М.Ҳ., Ғофуров Ж.И. Жиззах воҳасининг V-VIII асрлардаги қишлоқ маконлари меъморий қурилиш усуллари хусусида // ГулДУ ахборотномаси. №3. Гулистон, 2011. Б. 59-65.

қилиш имконини беради. 2-хона ичидаги ярим айланасимон монолит минора ҳам шу даврда қурилган бўлиб, фикримизча, у том маънода икки қаватли уйларнинг баланд деворлари хавфсизлигини таъминлаш, ҳамда кузатув нуқтаси бўлиб хизмат қилган.[321]

Сангзор дарёси билан боғлиқ суғорма деҳқончилик мавзеларида илк қалъа, рабодлар қурилиши, ривожланиши, улардаги меъморчилик анъаналари уй-жойлар лойиҳасида режалаштириш масалаларини ўрганиш мақсадида Қинғиртепа, Алмантепа I-II ёдгорликларида дастлабки тадқиқотлар ўтказилган эди[322]. Бу тадқиқотлар натижаси нашр қилингани сабабли бу хусусда Пардақултепа ва Комилбоботепа қалъаларидан олинган сўнги маълумотлар билан чекланамиз.

Демак, Сангзор ҳавзаси қалъа-рабодлари қурилишининг ҳозирча илк босқичи ҳисобланаётган IV асрга тааллуқли Пардақултепа (шурф маълумотлари бўйича Расулбойқултепа III асрга тааллуқли) иморати режаси марказдан ўтувчи умумий тор йўлак (коридор) ва унинг икки томонида жойлашган қарама-қарши хоналардан иборат. Кейинги давр VII-VIII асрларда шимоли-ғарбий Уструшонада, хусусан, Қинғиртепада бу режалаштириш усули анъанавий тарзда давом эттирилади ва баъзи бир муваффақиятли ўзгартиришлар ҳам киритилади. Хусусан, Алмантепа I ёдгорлигида марказий йўлак сақланган ҳолда, барча хоналарни ўраб олувчи айланма йўлак пайдо бўлган ва бу орқали иморатнинг ички мудофаа қудрати янада кучайтирилган[323].

Араб истилоси арафасида Суғд ва Уструшонанинг қурилиш меъморчилигида В.А. Лавров таъбири билан айтганда “энг оддий ва энг қулай режалаштириш усули ёнма-ён жойлашган “тароқсимонйўлаклар” комплекси ҳам тарқалган. Ушбу режалаштириш усули узоқ сақланган бўлсада,хеч қачон Ўрта Осиёда анъанавий тусни олмаган. В.А. Воронинанинг таъкидлашича , Суғд, Уструшона, Сирдарёнинг юқори оқими учун “тароқсимонйўлаклар” режаси нотаниш бўлмасада, Хоразм воҳаси учун мутлақо бегонадир[324]. Шу сабабли бўлса керак, Комилбоботепа қалъаси режалаштириш усулида маълумдаражадаги “қурама” ҳолатни кўрамиз. Бу комплексдаги 4-5-хоналар тароқсимон йўлакларни эслатса, 1,3,4,7,8-хоналар айланма йўлакка ўхшаб кетади. Комилбоботепада марказий ўқ йўлаги мавжуд бўлмаган.

Классик тоифадаги тароқсимон йўлакларни Алмантепа комплексида кўрамиз. Бу иморат 6 хонадани борат бўлиб, хоналарнинг узунлиги*9,75м*, эни*2,30м*.Таъкидлашим жоизки, Сангзорнинг ўрта оқимидаги (Ғаллаорол) қишлоқ маконларининг қурилишида мазкур жой релъефи (табиийтепалик, жарлик, тик қирғоқ….) хисобга олиниб, иншоотнинг мудофаа фаолияти учун мувофиқлаштирилган бўлса, бундай ҳолни Жиззах воҳаси ёдгорликларида ҳамма вақт ҳам учратавермаймиз[325].

Шундай қилиб, шимолий-ғарбий Уструшонада очиб ўрганилган қишлоқ маконлари даврий санаси IV-VIII асрлар билан белгиланади. Бу қишлоқ маконларда меъморчиликни ўзига хос анъаналари ва режалаштириш эволюцияси кузатилади. IV-VI асрларда марказдан ўтувчи “ўқ” коридор кенг қўлланилсада, VII-VIIIасрларда айлана йўлак лойиҳаси давом этган ҳолда, “тароқсимон йўлак” лар комплексидан ташкил топган Суғд ва Уструшонага хос бўлган режалаштириш усули ҳам қурилишга тадбиқ этилади.

---

[321]Пардаев.М.Ҳ. Шимолий-ғарбий Уструшона қишлоқ қурилиши меъморчилигининг илк ўрта асрлардаги айрим хусусиятлари // ЎММТ. 28-нашри. Самарқанд, 1997. Б.142-148.

[322]Бердимурадов А.Э., Пардаев М.Х. Замок Кингиртепа // ИМКУ. Вып.22.Ташкент, 1988. С.66-75.;
Бердимурадов А.Э., Пардаев. М.Х. Раскопки верхнего здания Алмантепа//ИМКУ. Вып. 23. Ташкент, 1990.

[323]Пардаев М.Х. Археологические работы на Расулбайкултепа // ИМКУ. Вып.26. Ташкент, 1992. С.62-63.

[324]Воронина В.А. Изучение архитектуры древнего Пенджикента //МИА. Вып.15. Москва–Ленинград, 1950. С.190.

[325]Пардаев.М.Х. Северо-западнаяУструшана в эпохураннего средневековья (по материалом нижнего течения р. Сангзар).Автореф. канд. ист. наук.Ташкент, 1995.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Бердимурадов А.Э., Пардаев М.Х. Замок Кингиртепа // ИМКУ. Вып.22. Ташкент, 1988. С.66-75.; Бердимурадов А.Э., Пардаев. М.Х. Раскопки верхнего здания Алмантепа // ИМКУ. Вып. 23. Ташкент, 1990.
2. Воронина В.А. Изучение архитектуры древнего Пенджикента // МИА. Вып.15. Москва–Ленинград, 1950. С.190.
3. Негматов Н.Н. Историко – географический очерк Уструшаны с древнейших времен по Хв.н.э. // МИА №37 Москва-Ленинград, 1953, С.243.
4. Нильсен.В.А. Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V-VIIIвв.). Ташкент, 1966. С.204-206.
5. Пардаев М.Х. Археологические работы на Расулбайкултепа // ИМКУ. Вып.26. Ташкент, 1992. С.62-63.
6. Пардаев.М.Ҳ. Шимолий-ғарбий Уструшона қишлоқ қурилиши меъморчилигининг илк ўрта асрлардаги айрим хусусиятлари // ЎММТ. 28-нашри. Самарқанд, 1997. Б.142-148.
7. Пардаев М.Ҳ., Ғофуров Ж.И. Жиззах воҳасининг V-VIII асрлардаги қишлоқ маконлари меъморий қурилиш усуллари хусусида // ГулДУ ахборотномаси. №3. Гулистон, 2011. Б. 59-65.
8. Ғофуров Ж.И. Жиззах воҳасининг V-VIII асрлардаги қишлоқ маконлари меъморий қурилиш усуллари хусусида // УзМУ хабарлари. № 1/3. Тошкент, 2018. Б. 32-35.

Уй-жой қурилиши ва уларнинг турлари

Термиз давлат университети Хорижий филология факультети ўқитувчиси Азаъмова Дилфўза Шафоевна

Доимий турар жойлар. Сурхон воҳаси аҳолиси ўз турар жойларини барпо қилишда воҳанинг табиий-географик иқлим шароити, турмуш тарзи ва машғулотларига ҳамда минг йиллар давомида уй-жой барпо этишда қўлланилган анъаналарга таянадилар. Воҳа аҳолиси уй-жойлари мавсумий, вақтинчалик ва доимий турар жойлардан иборат бўлган. Воҳада илк пахсали уйлар бронза давридан қурила бошлаган. Бу даврга оид Сополлитепа манзилгоҳи воҳа деҳқонларининг доимий ўтроқ макони саналган. Бундан қарийиб тўрт минг йил муқаддам шаклланган Жарқўтон ёдгорлиги Марказий Осиёдаги илк шаҳар саналади. Қадимдан тарих зарварақларидан муҳим ўрин олиб келган шаҳарлар воҳада анчагина бўлган. Воҳа аҳолисининг асосий қисми қишлоқларда ҳам яшаган. Қишлоқларнинг катталиги, жойланиши ва маданий қиёфаси ҳар хил бўлган. Қишлоқлар жойлашишига қараб иккига: сувли ва дашт қишлоқларга бўлинади. Сувли қишлоқлар асосан сувга яқин жойлашган бўлиб, дарё, булоқ, ариқдан сув олган. Бу қишлоқлар аҳолиси кўпроқ деҳқончилик, боғдорчилик шунингдек чорвачилик билан ҳам шуғулланган. Сувли қишлоқлар аҳолиси ўз қишлоқларининг жойланиши, географик шароитига кўпроқ эътибор берган, чунки бу қишлоқлар кўпроқ тоғ ёнбағрларида, дарё бўйларида жойлашганлиги учун сув тошиши, сел келиши ва ҳоказо хавфлар бўлган. Шунинг учун бу қишлоқларнинг қурилиши хавфсиз, баландлик жойларда амалга оширилган.

Сувли қишлоқлар аҳолисининг кўпчилиги эрта баҳордан қишлоқлардаги доимий уйлардан чорбоғларига, мавсумий уйларига кўчиб чиққанлар.

Бу қишлоқларнинг кўпчилиги “юқори” ва “пастки”, “ички” ва “ташқи”, “эски” ва “янги” деб аталган, масалан, Юқари Мачай, Қуйи Мачай, Ички Панжоб, Ташқи Панжоб,

Янгиариқ, Эскиариқ қишлоқлари. Аммо бу қишлоқларнинг номлари бир, лекин юқори ёки пастда жойланишига, ерларнинг эски ва янги ўзлаштирилганлигига қараб шундай номланган. Аксарият сувли қишлоқлар, ариқлар бўйлаб икки томонлама ёки йўл ёқаларида жойлашган. Сувли қишлоқларнинг қурилиши ҳам дашт қишлоқларникидан бутунлай фарқ қилган, бу қишлоқлар узунасига ёки кўндалангига қараб баландликка чўзилган ҳолда қурилган. Қишлоқлардаги уйларнинг деворлари кўпчилик ҳолларда тоғлик томонга қараб қурилган, уйларга чиқиш йўллари пастлик томонга қараб тортилган, бу юқоридан оқиб келаётган қор ва ёмғир сувлари ўз йўлини топиб кетиш имкониятини туғдирган. Бундан ташқари уйларни тоза ҳавонинг келишига, дарё ва ариқларнинг оқишига мослашган. Қишлоқ уйлари баланд девор билан ўраб олинган бўлиб, ҳовлилар каби бир-бири билан туташиб кетган дарвозаси кўп ҳолларда йўлга ёки ариқ томонга қараб қурилган.

Дашт қишлоқларнинг аҳолиси кўпроқ лалмикор деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган. Шунинг учун дашт қишлоқлари кўпроқ чорвачилик учун қулай жойларда жойлашган. Бу хил қишлоқлар бир-биридан узоқ жойлашган ва уй қурилишлари, уларнинг жойланишлари чорвачиликка мослашган.

Дашт қишлоқларнинг аҳолиси чорвани қудуқ суви билан суғорган ва ўзлари ҳам қудуқдан сув ичган. Қудуқ ҳар бир ҳовлида бўлмай баъзи бир қишлоқларда битта ёки иккита қудуқ бўлган. Сув қудуқдан чиғир билан туя, от ва эшак ёрдамида тортиб олинган. Бойсун ва Шеробод бекликларидаги Даштиғоз, Бандихон, Овзикенг, Бешэркак, Мунчоқ, Узунқудуқ, Эгарчи, Бешқўтон, Таллошқон қишлоқлари дашт қишлоқларидан ҳисобланган.

Қишлоқларда яшаган аҳолининг уйлари ҳам икки хил кўринишда бўлиб, ўтроқлашган ва ярим ўтроқ ҳаётга мослаб қурилган. Кўпроқ деҳқончилик маданияти билан шуғулланиб келган ўтроқ аҳоли об-ҳаво шароитининг иссиқлиги ва табиий хусусиятларни эътиборга олган ҳолда уй-жойлар қурган.

Доимий турар жойларнинг, уйлари дастлаб пахса, хом ғишт, гуваладан тикланган тоғли ҳудудлардаги уйларнинг деворлари тошдан тикланган. Дастлаб уйлар бир хонали, икки хонали, XX аср бошларига келиб эса “хуржун том”, яъни уч хонали, қолаверса, болахонали уйлар ҳам қурила бошлаган. Пахса уйларнинг бўйи беш қадам, эни уч қадам, деворларининг қалинлиги икки ёки уч қарич бўлиб, сирти кесилмаган. Уйларнинг хона номлари унга ёпишга ишлатиладиган ёғоч (асосан тол ёки терак)лар сонига қараб номланган, уйни ёпишда ёғочлар тоқ ҳолда қўйилган. Масалан, ошхона, дахлизлар учун уч ёки бешта ёғоч (хари) ишлатилса, меҳмонхона ва бошқалари учун етти, тўққиз, ўн биттагача, қолаверса, уйнинг хоналари катталашишига қараб ундан ҳам кўп ишлатилган. Томнинг ёғоч (хари)и устидан васса қўйилиб, васса устидан чий бўйралар ёки қамиш тўшаб сомон лой билан сувалган.

Сурхон воҳасининг тоғли ва тоғ олди ҳудуд аҳолиси билан чўл ҳудудида яшовчи аҳолининг турар жойлари ички тузилиши ва жиҳозланиши ва айрим жиҳатлари билан фарқ қилган. Тоғли ҳудуд аҳолисида ўтроқликка хос хусусияти уй-жиҳозларида ўзига хос ўринга эга. Хусусан, уйлар даҳлизли, дарчали ҳамда ён деворларида токчалар бўлиши билан ажралиб турган. Уйнинг ички томонини безашда аввал ерга чий (бўйра) ёки бордон тўшалиб, унинг устига кигиз ёки гилам тўшалган.

Шунингдек воҳада бой оилаларнинг ҳовлилари ички ва ташқи ҳовлилардан иборат бўлиб, ички ҳовли аёллар ва оиланинг тан маҳрамлари учун бўлса, ташқи ҳовлида эса асосан бир неча хонали меҳмонхоналар бўлиб, ташриф буюрган меҳмонлар шу ташқи ҳовлида кутиб олиниб, шу ердан кузатилган хонадон соҳибалари эса юзлари номаҳрамга тушмасин деб, ташқи ҳовлига ўтмаган, бу уйларда қиш фаслида сандаллардан фойдаланганлар. Воҳанинг Хўжасмин, Қорабоғ, Ғамбур каби қишлоқларида эса, доимий турар жой уйларининг тепа қисмида мўри, яъни туйнук қўйилган. Бундай уйларнинг яшаш хоналари асосан етти, тўққиз, ўн бир ёғочли (боларли) бўлиб доимо тоқ сонни ташкил қилган. Ҳовли деворлари лойсувоқ

қилинган ҳамда қуйидаги типда қурилган: 1. Якка синч. 2. Қўш синч. 3. Ғишт. 4. Гувала. 5. Пахса. Кўп ҳолларда деворлар пахсадан кўтарилган. Бундай ҳовли уйлар асосан бой ва ўзига тўқ хўжаликларда бўлган, камбағал хўжаликларда уйлар кўп ҳолларда бир уй ва даҳлиздан иборат бўлган. Дашт қишлоқларидаги уйлар пахса ва чимдан қурилган, уларнинг ҳовлилари бир-бири билан туташиб кетмаган, балки ҳар бир ҳовли бир-биридан алоҳида-алоҳида жойлашган. Уйларнинг тузилиши ҳам оддий, етти, тўққиз, ўн бир болорли бир том, бир даҳлиз ва кичик ошхонаси бўлиб, хуржунни эслатган, шунинг учун ҳам бу уйларни "хуржун уй"лар дейишган. Уйларнинг орқа томонида ёзнинг иссиқ вақтларида шамол келиб туриши учун кичик дарча қўйишган.

Баъзи ҳовлилар девор билан ўраб олинган. Кўп ҳолларда чўл ҳудудларда ўтроқ тарзда яшовчи аҳоли асосан бир хонали уйларда яшаган. Бу уйларда шамоллатиш учун олди ва орқа томонларидан ярим қулоч баландликда битта, иккитадан деворлар тешилган туйнук ясалган, дарчаларсиз ва токчасиз бўлган. Қишда уйлар сандалли ўчоқ билан иситилган.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1.Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, 1988.
2.Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. Ташкент, 1982.
3.Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. – Тошкент, I-том, 1968.
4.Турсунов С., Қобилов Э, Пардаев Т. ва бошқ. Сурхондарё тарих кўзгусида. Тошкент, 2001.
5.Турсунов С., Қобилов Э., Муртазоев Б. ва бошқ. Сурхондарё тарихи. Тошкент, 2004.
6.Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографические исследование на материалах кипчакского компонента). Ташкент, 1974.
7.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V жилдлар, Тошкент, 2006.

Ўзбек халқи маънавий мероси (шажаралар тарихини ўрганиш)

Худойқулова Шоира Тошкент давлат техника Университети қошидаги академик лицейи катта ўқитувчиси

Ўзбек халқ маданияти, этнографиясида шажаралар тарихини билиш муҳим ўрин тутади. "Шажара" сўзи арабчада "дарахт" маъносини англатади. Битта ота ва онадан тўраган миллардлаб одам фарзадлари бир қанча ирқ ва миллатларга бўлинишининг ўзиёқ шажара сўзининг мазмунини янада кенгайтириб юборади[326]. Шу боис ота-боболаримиз азалдан ўзининг шажарасини давомийлигини таъминлаш мақсадида фарзандларига авлодлари тарихини ўрганиб боришини талаб этиб келган. Бизнинг миллий менталитетимизда инсоннинг насл-насабига худди бир сифат белгисидек қаралади. Ўзбекона урф-одатлар, моддий- маънавий қадриятлар негизида эзгуликка хизмат қиладиган ўзига хос анъаналар мавжуд бўлиб ҳисобланади. Бу анъаналар ўзига хос ўрин тутади. Шу ўринда насл-насб билан боғлиқ бир тарихий ривоятни келтириб ўтмоқчимиз[327].

Шикор (ов) чоғида подшоҳнинг нигоҳи бир зўр тулпорни миниб юрган нотаниш чолга тушди. Дарҳақиқат, чолнинг миниб турган бедови (оти)оёғидан чақмоқ чақнаб, ўйноқлаб турган кўркли бедов эди. Шоҳнинг кўнгли отга кетади ва тулпор эгасига одам юборади:

-Истаган нархини айтсин, фақат отни менга сотсин! Шоҳ амри вожиб.

[326]Жабборов И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. – Тошкент: Ўқитувчи, 2003. – 207 б.
[327]Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2016 йил 4-сон

Шохнинг махрамидан бу сўзни эшитган қария бироз мулзам бўлиб, отдан тушади ва яёв келиб шоҳга таъзим қилиб шундай дейди:

-Эй олампаноҳ, мени авф этинг! Ушбу отни сизга инъом қиламан,сизнинг шарофатинггиз боис шод бўламан. Аммо менга бирор танга ҳам берманг. Бир қошиқ қонимдан кечингки, сиздан асло яширгулик ҳолатим йўқ. Бу бедовни туққан биянинг ҳам, унинг онасининг ҳам бир ёмон одати бор эди. Улар иккиси ҳам дарё ёки ариқ суви кечивудан ўтаётган маҳалида қорни билан сувга ётиб олар эди. Шу айбини айтишни маъқул кўрдим.

Шоҳ бу сўзларни эшитиб мийиғида кулибди ва :

-Эй қария, бу тулпорнинг аждодидаги қусурлар бирор ёмон отбоқарнинг бепарволигидан бўлгандир, эҳтимол. Шундай экан, безабон жониворни айбдор қилма. Отнинг баҳоси беш юз олтин танга.

Бироқ кўпни кўрган отахон шоҳнинг қаршилигига қарамай олтинларни олмасдан, бедовни унга соға қилиб юборибди. Вақт ўтиб, шоҳнинг юртида қирғинбарот бир уруш бўлиб, шоҳ ва унинг мулозимлари кечувдан ўтиб чекинишга мажбур бўлибди. Шунда неча вақтдан буён яхшигина юрган ўша от ҳайот-мамот чоғида сувнинг ўртасида қорни билан ётиб олади. Фалокатдан ўз вақтида огоҳ бўлган маҳрамлар шоҳни зўрға нариги қирғоққа олиб чиқадилар. Жони омон қолган шоҳ ёмон одатли отни аскарларга хомталаш қилдириб тарқаттиради-да шундай сўз айтади:

-На одам, на жонзот ҳеч қайсиси кимнинг зурриёди эканини билмай туриб унга ишонманг. Ҳар кимнинг ботинида, тийнатида (қонида) бор бўлган қусур (одат) албатта, бир кун келиб юзага қалқиб чиқар экан**.**

Хулосага эҳтиёж йўқ, албатта. Ушбу афсона замиридаги ҳақиқатни илҳаб олмоқлик учун киши донишманд бўлиши шарт эмас.

Халқимизда эса бу мавзуда ибратли мақоллар жуда кўплаб топилади. Яъни “Қалб отадан, алп онадан”, “Отадан кўрган ўқ йўнар, онадан кўрган тўн бичар”, “Отанг қилган касбни қил- ризқинг бутун бўлади”, “Қиз аммага, ўғил тоғага тортади” сингари асрлар синовидан ўтиб келаётган бир қанча мақоллар борки, буларнинг ҳар бирининг далили, асоси бор. Ва бу далил исботлар шажарага, генитикага бориб тақалади.

Энди масаланинг яна бир томони, шажарани, ўтган аждодларни билиш, улардан улгу олиб, керакли хулосалар чиқаришнинг аҳамияти ҳақида тўхталсак.

Яна халқимизнинг азалий урф-одатларига назар соламиз. Қизли уйнинг эшиги совчи билан шарафлидир. Келган совчиларга эса куёв кимлардан, ота-бобоси ким, она томони кимларга туташган, қабилида савол мулоҳалар ташланади. Булғуси куёвнинг совчилари тарафидан эса албатта, йигитнинг яхши сифатлари, унинг аждодлари ҳақида худди шундай ижобий фикрлар айтилади. Аммо келин тарафнинг кайвони момолари, оқсоқол боболари совчиларга тағин бир келасизлар, деб жавоб беришади-да ўзаро музокара қилишади. Куёвнинг аввало, жисмоний, руҳий силсиласи – етти отасидан бошлаб сўраб суриштиришади. Узоқ суриштирувлар натижасида икки ёш бир – бирининг тенггими ёки тенгги эмаслиги чуқур ўрганилади. Шу боис икки ёшнинг унашуви жараёнида тенги келса, текин бер, деган сўзлар айтилади. Чиндан ҳам инсоннинг бахт-иқболи аввало ҳаловати, соғлом турмуш биландир. Ҳадисда ҳам бу сўзлар асослаб ўтилган: Бахтнинг ўндан тўққизи хиссаси- саломатликда!

Шажарани суриштириш ва унга амал қилиш ҳозирда ҳам муҳим анъаналардан бири бўлиб қолмоқда. Ўзбекнинг тўқсон икки уруғини оғзаки эшитиб, турлаб барчасини ёд биладиган кишилар ҳалиям бор. Яъни бу каби уруғни аждодлар келиб чиқишини билишда ҳам теран фазилат бор. Одам шажарасини – унинг издизи. Бу илдизсиз киши ўсиб унмайди. Келажак шу қутлуғ булоқдан сув ичади. Шунинг учун ҳам етти ота-бобонггнинг кимлигини

бил, деган фақат қадриятларда ёзиладиган қонун бор. Бу фақат уларнинг исми, касбини эмас, феъл- атвор, ҳаётда тутган ўрнини ҳам билиш, ўрганиш демакдир[328].

Баъзи оилаларда ҳозир шажара дафтари тутиш расм бўлмоқда. Хонодондаги ёши улуғ кишилар ҳаёт пайтида ўтганлар ҳақида маълумот қолдириб кетиши савобли ишдир. Шажара билан боғлиқ кўплаб воқеалар ҳам рўй бериб туради. Халқ оғзаки ижодининг ўлмас мероси "Алпомиш" достонида шундай сўзлар бор. Бу сўзларни Алпомишнинг ўғли Ёдгорбекка бобоси айтади:

Арслон ўлса, арслонман дер тулки, тоз,
Арслонзотсан, арслондай қадам бос.
Бу оламда тирикчилик ўтади, -ей
Тирикчилик ўтказмоқнинг ўзи оз.

Шундай экан, шажара- одамийликнинг илдизи, миллийликнинг туб томири. Фақат бу маънавий, моддий бисотнинг қадрига етиб, тўғри фойдаланиб хулоса қилмоқ керак. Аждодларимиз биз учун шунга муносиб мерос қолдиргандир.

Мамлакатимизда истиқлол йилларида ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларида туб ижобий ўзгаришлар қилишга эришилди. Хусусан, миллий мафкура ҳамда миллий истиқлол ғояси шаклланаётган бир даврда ўтмиш аждодларимизнинг тарихи, этник таркиби, шунингдек моддий ва маънавий маданиятини илмий таҳлил қилиш борасида кўпгина илмий тадқиқот ишлари олиб борилди. Тарихчи- этнограф олимларимиз томониданўзбек халқининг хусусан, этник келиб чиқиши, урф-одат ва анъаналари, уларнинг келиб чиқиш тарихини янада кенгроқ ёритиш мақсадида кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Ушбу тадқиқотлар доирасида ўзбек ҳалқининг келиб чиқиши ва шажараларини тарихини илмий тадбиқ этиш борасидаги ишлар ҳам муҳимм аҳамият касб этмоқда.

Ўтовлар Бойсун кўрки

Бердиева Ҳалима, Бердиева Зебо, Бердиева Назира Термиз давлат университети, Тошкент Тиббиёт академияси Термиз филиали

Бойсун чорвадорлар юрти шунинг учун ўтлоқ қидириб базан чўлда базан тоғда чорва моллари учун қулай жойларга кўчиб юришга тўғри келган. Бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўтишда бузиб олиш ва қуриш осон бўлганлиги учун маҳаллий аҳоли яшаш манзили сифатида қадимдан ўтовдан фойдаланиб келишган.Ўтовларни икки соат ичида тикиш ёки бузиб олиш мумкин.Ўтов ёзда салқин, қишда иссиқ бўлиб яшаш учун қулай имкониятларга эга маскан ҳисобланади. Бойсун ўтовлари асосан пишиқ ва эгилувчан тол ёғочидан тайёрланган бўлиб, суяк(каркас) қисмикерага, чанғароқ, увуқлар ва эшикдан иборат бўлади. Ўтов даметри 5-6 м бўлиб, 20-25 $м^2$ атрофида юзага эга бўлади. Керага диаметри 4 сантиметр атрофида бўлган тол ёғочдан бир-бирига ҳўккиз терисидан қилинган тасма билан бириктириб тўқилган панжарасимон кўринишдаги ёғоч каркасдан иборат бўлади. Кераганинг баландлиги 160 см эни йиғилганда 1 метр ёйилганда 2,5 метр бўлади. Бойсун ўтовлари тўрт ёки тўрт ярим керагалик бўлади. Керагалар ёйилганда бир-бирига туташган жойлари махсус тасмалар билан боғлаб чиқилади.

Бойсун ўтовининг тепа қисмидаги гумбазсимон шаклдаги ёғочдан қилинган айлана чанғароқ деб аталади. Чанғароқ диаметри 1.8 метр бўлган доира шаклига келтирилиб букилган эни 25 см, қалинлиги 4 см атрофидаги тол ёғочдан ясалган бўлади. Ёғочни оловда ёки буғда қиздириб кейин букиб шакл берилган. Чанғароққа диаметри бўйлаб бир-бирини

[328]Турсунов С.Н ва бошқалар. Сурхондарё тарихи. -Т.: "Шарқ", 2004, 605 б.

перпендикуляр кесадиган тўрттадан саккизта эгилиб гумбоз шаклига келтирилган ёғоч ўқлар бириктирилган бўлиб улар тўртта-тўртта қилиб бир-бирига маҳкамланган бўлади.Чанғароқ айланаси бўйлаб 65-70дона диаметри 3 см га яқин тешиклар очилган бўлади. Увуқлар деб аталувчи узунлиги 3,5 метр, диаметри 3,0 см атрофида бўлган бир томони 50 см, 120^0бурчак остида эгилган таёқлар учлари чанғароқдаги мос тешикларга тиқиб қўйилади, эгилган томони керагага махсус тўқима тасмалар билан боғланади. Уй атрофи қамишдан тўқилган чий билан ўралади.

Ўтовнинг усти жундан босилган кигиз билан ёпилади, унга қўлда тўқилган эни 20 смлик оқ боғлар бириктирилган бўлиб улар кигизлар устидан ўтиб керагага боғланади. Кераганинг тепа қисми боғиш деб аталувчи эни 60 смлик чиройли тўқилган жун матоҳ билан ўраб олинади. Увуқлар бир-бирига тизма боғлар билан боғлаб чиқилади, увуқларга чиройли гул солинган қур деб аталувчи тўқима материал осиб чиқилади, унинг ҳар жойларида тупаксимон шокилалари бўлади. Ўтовнинг тўрт томонига узунлиги 2 метр бўлган ўтов қозиқлар қоқиб беркитилади. Ўтовнинг эшиги келин қоши деб аталадиган тўқима тизма билан боғлаб чиқилади. Қаттиқ шамолдан ҳимоялаш учун ўтовнинг устига ип ўтказиб ердаги қозиқларга боғлаб қўйилади ва шамолда ўтов ичидан боққон деб аталувчи тиргавуч билан чанғароққа таянч қўйилади.

Уй устига ёпиладиган кигиз тайёрлаш учун қўй юнги ювилиб, тароқда таралгандан кейин махсус гилам устига бир текис ёйиб чиқилади. Сўнгра гилам ва юнг ўраб цилиндр шаклига келтирилади, ўраманинг устидан иссиқ сув қўйилади, олтита йигит учта бир томон учта иккинчи томонда чўккалаб ўтириб тирсаклари билан болиш шаклидаги ўрамани бир-бирига томон айлантириб пишитади, жараён бир соатча давом этади, шундан кейин тайёр бўлган кигиз очиб ёйиб қуритилади ва шакл бериб ўтов устига ёпилади. Одатда ўтов устига қора кигиз ёпилганлиги учун Бойсун ўтовларини маҳаллий халқ қора уй деб ҳам атайди. Ўтовнинг эшиги икки тавақали қилиб ёғочдан тайёрланади, бундан ташқари эшикни кечаси зич ёпиш учун чийдан эшик катталигига мўлжаллаб тайёрланган усти материал билан қопланган чий эшик ҳам бўлади. Бу эшикўрама шаклида эшикнинг тепа қисмига тахлаб қўйилади. Кечаси ёки совуқда чий эшик туширилиб эшикга ёпиб қўйилади.

Ўтовнинг эшигидан кирганда ўнг томонда тулупларда қатиқ, қоринда сариёғ сақланади. Ўтовнинг чап томонида кўган деб аталувчи жундан тўқилган қўзи улоқларни бошидан боғлаш имконини берувчи арқон бўлиб,кучли ёмғирда, қорда қўзи улоқлар ҳам ўтовга киритиб боғлаб қўйилади. Ўтовнинг ўртасида ўчоқ ковланган бўлиб унда сут ва овқатпишириш мумкин. Чанғароқнинг устига ёпилган кигизга арқон уланган бўлиб уни ердан туриб очиб-ёпиш мумкин бўлади, тутун чанғароқдаги туйник орқали чиқиб кетади. Ўтовнинг туридаги сўрида кўрпа тўшак жойлашган бўлади. Баҳорда кучли ёмғир бўлганда ўтов ичига сув кириб кетмаслиги учун атрофи ариқ қилиб ковлаб қўйилади, ёмғир суви ариқ орқали нишоблаб кетади.

Шундай қилиб Бойсун ўтовининг ичига ҳамма нарсани жойлаштириш мумкин айни вақтда одамларнинг бемалол дам олиши учун ҳам барча шароит мавжут бўлади. Осиёдаги кўплаб малакатлар жумладан, Қозоқлар, Қирғизлар, Бошқирдлар, Қорақалпоқлар, Монголлар ва яна кўплаб ҳалқларда ҳам ўтовдан фойдаланишган ва ҳозирги даврда хам фойдаланишади. Чанғароқ Қирғизистон байроғида ҳам акс эттирилган. Қорақалпоқ ўтовлари Бойсун ўтовларига нисбатан бир ярим баравар каттароқ бўлади.

Milliy doppilar tarixini o’rganishda Surxondaryo do’ppilarining tutgan o’rni

Termiz davlat universiteti Umumtexnika fanlari va texnologiya kafedrasi o’qituvchisi Mukumova Feruza Xudoyqulovna

Hozirgi kundabobo-momolarimizdan qolgan bebaho meroslarimidan biri do’ppido’zlik amaliy san’atidir. Bu amaliy san’at turi xalq xunarmandchiligi elementlarining eng go’zal namunalaridandir.Biz o’zimizning tarixiy madaniyatimizni qancha chuqur o’rganib borsak, shuncha katta, serunum, serjilo, keng gulshanga kirib borayotganimizni sezaveramiz. Bu gulshanning sehri, mehri shunchalar keng va chuqurki, biz uning ichida qancha ma’naviyat boyliklariga duch kelamiz. Mali hech kim bilmagan, ko’rmagan serjilo guldastalar topaveramiz.

Do’ppilar qadimdan o’zbek badiiy kashtachilik me’rosininj ajralmas durdonasi va xalq amaliy san’atining o’ziga xos go’za turlaridan biri hisoblanadi.

Do’ppilarning qachon paydo bo’lganligi, uning ilk ijodkor haqida biror-bir aniq ma’lumot yo’q. Faqat eramizdan ming yilla avval Ahamoniylar davrida O’rta Osiyoda Sakatigraxuada degan qabila yashaganligi va bu atama tepasi cho’nqaygan bosh kiyim kiygan saklar degan ma’noni bildirganligi haqidagi tarixiy ma’lumotlargc duch kelamiz.

Demak, do’ppilar juda qadimgi bosh kiyimlardan biri ekan.Oltinsoy va Boysun tumanlarida juda qadimdan iroqi nusxa do’ppilar tayyorlanib kelingan. Bunday do’ppilarga iroqi gul tikish usullarining, asosan, “sanama”, “bosma" chok xillari ishlatiladi. Do’ppilarga maxsus jiyaklar qadalib, bezak beriladi.

Do’ppilarning ko’rinishi (shakli) esa yarim konussimon bo’ladi. O’ziga xos tayyorlanish texnologiyasiga ega bo’lgan bunday do’ppi-larni SHahrisabz va Kitob tumanlarida ,,qalpoq" deb ataydilar. Tosh-kentda esa bunday do’ppilar ,,gilamdo’ppi" deyiladi.

Qashqadaryoda ,,iroqi" do’ppilardan tashqari ,,piltado’zi", yoki ,,to’ldirma" deb nomlangan do’ppilar keng iste’mol-da bo’lgan.

Bunday do’ppilarni tayyorlashda ,,piltado’zi" usuli qo’llanilgan. Piltalarga, asosan, qog’oz ishlatilgan. Do’ppining piltalari bo’ylab ,,tekis" va ,,ilmoq" qo’l kashta choki bilan gullar tikilib, ular ,,to’ldirma do’ppi" deb atalgan. To’ldirma do’ppilar bilan birgalikda xalq boshidan tushirmay, sevib kiygan gilam do’ppilar yoki ,,iroqi" do’ppilar ham keng iste’molda bo’lgan. Bunday do’ppilar kanvaga, bo’z matoga, ,,bo’ronboy" deb nomlangan to’r matoga ,,tagdo’zi" usulida ,,iroqi" qo’l kashta choki bilan kashta tikib tayyorlangan.

To’ldirma do’ppilar paxta, qog’oz va ba’zan jun bilan piltalangan. Kizagining chetiga ,, yo’rma" usulida matoga tikib tayyorlangan enli va ingichka jiyaklar tikilgan.

Jiyagining birlashgan joyiga turli rangdagi ipaklardan tayyorlangan popuk qadab, bezak berilgan. Bunday do’ppilarning ko’rinishi dumaloq, tepasi konussimon, yassi bo’lgan.

Gullari ipak va paxta iplar bilan tikilgan.

Gilam do’ppilar, ,,iroqi" do’ppilarning ko’rinishi dumaloq, tepasi konussimon yassi yoki konussimon cho’nqaygan va ba’zilari gumbaz shaklida baland qilib tikilgan.

Tepasi cho’nqaygan do’ppilarning kizagi ham enli bo’lgan. Bunday do’ppilarga gul tikishda ,,tagdo’zi" texnikasi ishlatilgan, kashta chokining ,,iroqi", ,,sanama iroqi", ,,ilmoq" xillaridan foydalanilgan. Do’ppilarning kizagiga matoga ,,ilmoq" choki bilan tikib tayyorlangan jiyaklar qadalgan. Ba’zan jiyaklarning birlashgan joyiga turli rangdagi ipak iplar bilan tayyorlangan popuk qadalgan.

XIX asrning boshlarida kuloxlar - kizagi chuqur, dumaloq, tepasi gumbazga o’xshash yoki konussimon baland bosh kiyimi ham iste’molda bo’lgan. Ko’pincha, bunday kuloxlarning avrasiga ham SHahrisabz gilam do’ppilari kabi ,,tagdo’zi" usulida ,,iroqi", ,,ilmoq" choklari bilan rangli ipak

va paxta iplar bilan gul tikilgan. Kashta nusxalari orqali tepa qismlari to'rt bo'lakka ajratilgan. Astari satin, chit va bo'zdan bo'lib, piltalangan. Piltalariga paxta, qog'oz va qo'y juni ham ishlatilgan.

XIX asrning o'rtalariga kelib, ayollar uchun to'rtburchak shakldagi, uchburchak qatlanadigan ,,iroqi" do'ppilar ham keng iste'molga kirgan. Bunday do'ppilar ,,piltado'zi" usulida tayyorlangan. Piltasiga qog'oz ishlatilgan. Do'ppilarning tepasi ikkita diagonaliga joylashgan kashta yo'li orqali to'rt qismga ajratilgan. To'rtala tomoniga bir xil gullar tikilgan. Kashta gullari turli rangli ipaklar bilan tikilgan.

Ayollar kiyishiga mo'ljallangan, qimmatbaho matolardan tikilgan do'ppilar ham bo'lgan. Masalan, xitoy shoyisi (zarparang) dan tayyorlangan ,,zarparang qalpoq".

Bunday do'ppilarga chiroyli matolar tanlangan. Ular ,,piltado'zi" usulida tayyorlangan.

Pilta yo'llari mashina chokida tikilgan. Do'ppilar, asosan, qog'oz bilan piltalangan.

Umuman olganda,o'zbek milliy do'ppilarining o'ziga xos jihatlari unung jozibadorligi,qulayligi,tabiiyligi bilan ajralib turadi.Ayniqsa surxoncha do'ppilarning naqshlari bir-biridan takrorlanmaydigan yorqin ranglari bilan jilolanib, hozirga qadar milliy meroslarimizga bo'lgan e'tiborga alohida o'rin tutib kelmoqda.

Археологические памятники Байсуна эллинистической эпохи

Базаров Борис Бекмуратович преподователь Академического лицея Термезского Государственного Университета.

Издревле Байсунский регион играл важную роль среди историко-культурных областей Средней Азии. Это объясняется с тем, что Байсунтау и его округа находится на важно стратегическом месте, где проходили главные дороги из Согда в Северо-Западную Бактрию. Уже в середине I тыс. до н.э. в регионе были основаны первые населенные пункты. Эти поселения продолжали существовать и в период завоевательных походов Александра Македонского, после которого многие были разорены.

Эллинистический период стал переломным этапом в истории Байсунского оазиса. Были основаны ряд новых населенных пунктов. Основным типом памятников этого времени были сильно укрепленные крепости[329]. При сооружении крепостей эллинистической эпохи особое внимание уделялась на выбор местности. Некоторые крепости возводились на высоких склонах гор (Узундара), другие на возвышенностях, по сторонам которых располагались крутые овраги (Поенкурган, Курганзол, Капчигайтепа). Они были сооружены из сырцового квадратного кирпича или обтесанного камня, входы и обводные стены были усилены полукругными и прямоугольными башнями. Эти сооружения являлись крепостями охраняющие дороги ведущих через Байсунские горы в сторону Согда и в другие историко-культурные области. Учитывая письменные и археологические данные, можно предполагать то, что правители Селевкидскогои Греко-Бактрийского государств проводили политику усиления северную оборонительную линию вдольГиссарских гор[330]. Об этом указывают античные авторы, которых подтверждают проведенные археологические исследования. На юге Дарбандской долины укрепляются ранее существовавшие ибыли возведены новые крепости,[331]к которым можно отнести Поенкурган, Узундара, Курганзол.

[329]Аннаев Т., Аннаев Дж. Основные этапы освоения Бойсуна и его округи//Труды Байсунской научной экспедиции. Вып. 1., 2003. С. 10.

[330]Ртвеладзе Э. В. История государственности Узбекистана. Т. 2009. С. 161.

[331]Сверчков Л. М. Эллинистическая крепость курганзол// Материалы по античной культуры Узбекистана. Т. 2005. С. 84-102

Обратим вниманиена археологические памятники эллинистического периодаБайсунского оазиса. Курганзол ─ находится в 7 км к югу от Поенкургана и в 3 км к югу от кишлака Рабат. Этот небольшой памятник представляет собой образец фортификационного сооружения. На основе анализа археологического материала крепость можно отнести к последней четверти IVв. до н.э.[332] Материалы Курганзола находят аналогии с комплексом "переходного периода"Джигатепа в Северном Афганистане.[333]

Узундара-горная крепость, расположенная в пограничной зоне между Согдианой и Бактрией в Байсунских горах, которая была обнаружена 1991 г. Э. В. Ртвеладзе. В 2013 году были проведены Узбекистано-РоссийскимУзундаринским отрядом в рамках Тохаристанской археологической экспедиции (ТАЭ)предварительные рекогносцировочные и разведочные работы как насамой крепости, так и на территориях в северной части горы Сусизтаг. В результате, на памятнике ежегодно проводятся археологические раскопки. Стены крепости сооружены из каменных плит и глыб, на углах укрепленные округлыми башнями. По керамике и на основе монетных находок датируетсяIV-II вв. до н.э.[334]

Капчигайтепа находится на северо-западе от кишлака Дарбанд. КерамикаКапчигайтепанаходит наибольшие сходства в комплексе городища Старого Термеза третьего этапа, в котором была обнаружена монета Евтидема.[335] Основываясь на это, крепость можно датировать последней четвертью III- первой половиной II в. до н.э. Поенкурган- представляет собой квадратную в плане крепость, которая расположена в 1,5 км к юго-западу от Болокургана на правом берегу Байсунсая. Учитывая керамику из слоя в южной части памятника, можно отнести его существование к концу IV-III вв. до н.э.[336] Судя по монументальной архитектуре крепости, Поенкурган мог быть местопребыванием правителя округи[337] и существовал до II века н.э.

Оборонительная стена у Железных ворот, находится к западу от кишлака Дарбанд. Общая протяженность стены 1,5 км., высота от 2 до 5 м. и ширина стены на основании достигает 6-6,5 м.[338] Основываясь на материалы из раскопа 2 можно отнести первый этап возведения стены к III- II вв. до н.э.[339]

Начиная с конца III века до н.э.появляется угроза на северных рубежах государства со стороны местных кочевых племен. Такая политическая обстановка вынудила греко-бактрийских царей усилить северные границы царства. Если проследить расположение этих памятников можно увидеть, что однииз них были возведены на важных горных проходахБайсунтау (Узундара, Капчигайтепа и Дарбандская стена), другиена выходах из горных перевалов на ровное платопростирающееся вплоть до долины среднего течения реки Сурхандарьи (Курганзол, Поенкурган). Исходя от вышеуказанных данных, можно считать, что в эллинистическую эпоху Байсунский оазис становится важным регионом, которому

[332]Мокробородов В. В. Раскопки крепости Курганзол в 2003 году//Труды Байсунской научной экспедиции. Вып. 2.,Т. 2005. С. 55.

[333]Пидаев Ш. Керамика Джига-тепе (Из раскопок1976 г.)//Древняя Бактрия. Вып. 3Материалы Советско-Афганской археологической экспедиции. М. 1984. С.. 113

[334]Двуреченская Н. Д. К методике полевых исследований в горной месности (на примере эллинистическойкрепости Узундара)//КСИА., Вып. 251., 2018. С. 169

[335]Пидаев Ш. Стратиграфия городища Старого Термеза в свете новых раскопок// Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда. Т. 1987. С. 88.Пидаев Ш. Керамика греко-бактрийского времени с городища Старого Термеза// СА. 1991. № 1. С. 215.

[336]Абдуллаев К. Раскопки в Паенкургане в Байсунском районе (Северная Бактрия)// Археологические исследования в Узбекистане в 2000 году. Самарканд. 2001. С. 28.

[337]Аннаев Т., Аннаев Дж. Основные этапы освоения Бойсуна и …С. 10.

[338]Ртвеладзе Э. В. Стена Дарбанда Бактрийского// ОНУ. № 12. С. 35.

[339] Рахманов Ш., Рапен К. Железные ворота // Труды Байсунской научной экспедиции. Вып. 1., 2003. С. 26

усилилась заинтересованность греко-бактрийских царей, так как горные системы Байсунтау и Гиссар являлись северным рубежом Бактрии.

Литература:

1. Абдуллаев К. Раскопки в Паенкургане в Байсунском районе (Северная Бактрия)// Археологические исследования в Узбекистане в 2000 году. Самарканд. 2001. С. 25-30.
2. Аннаев Т., Аннаев Дж. Основные этапы освоения Бойсуна и его округи//Труды Байсунской научной экспедиции. Вып. 1., 2003.
3. Двуреченская Н. Д. К методике полевых исследований в горной месности (на примере эллинистической крепости Узундара)//КСИА., Вып. 251., 2018. С. 168-180.
4. Мокробородов В. В. Раскопки крепости Курганзол в 2003 году//Труды Байсунской научной экспедиции. Вып. 2.,Т. 2005. С. 52-74
5.Пидаев Ш. Керамика Джига-тепе (Из раскопок1976 г.)//Древняя Бактрия. Вып. 3. Материалы Советско-Афганской археологической экспедиции. М. 1984.

Сурхон воҳаси ҳунармандчилигида бадиий тўқимачилик ва каштачилик санъати

Термиз давлат университети Фалсафа кафедраси ўқитувчиси
Мамаражабов Ғайрат

Воҳа аҳолиси амалий санъатнинг яна бир муҳим тармоғи бадиий тўқимачилик ва каштачилик саналади. Воҳа аҳолисининг каштачилик буюмларига: сўзаналар, палаклар, зардеволлар, сандиққа тахланган кўрпалар устига мўлжалланган барпўшлар ёки бўғжомалар, сандал устига ёпиладиган сандалпўшлар, ёстиқжилдлар-болинпўш ва лўлаболишлар киради.

Бундан ташқари жойномозлар, белқарслар, чойхалталар, ойнахалталар, тузхалталар, тўрвалар, сочиқлар, рўмолчалар ҳам кашталар билан безалган. Шунингдек Бойсун гулдўзи дўппилари ҳам каштачилик асосида тикилган. Воҳа аҳолисининг кийимларидаги жияклар ва чирозлар ҳам кашталар билан безатилган.

Кашта солиш учун чеварлар сатин матоларини асос қилиб олишган айрим ҳолларда эса асос сифатида шойи матоларидан ҳам фойдаланилган. Кашта иплари эса кўпинча пахта ва ипак иплардан тайёрланган ипларни бўяшда табиий бўёқлардан фойдаланилган. Воҳа каштачилигининг нақш услубида асосан ўсимликсимон ва геометрик нақшлар, баъзан уларга қуш ва ҳайвон тасвири ҳам қўлланилган.

Сўзаналар ўзида коинот, табиат, бахт ва севги тушунчаларини ифодаловчи хушманзара полотнолардир. Сўзаналар сатҳида воҳа чеварлари тасаввурларидаги дунё акс этган. Сўзаналарнинг ҳажми бўйича 1,5 метрдан 2 метргача узунлиги 2 метрдан 4 метргача бўлган. Ҳамма сўзаналар “меҳробгул” номли жингалак нақшлар туширилган кенг ҳошиялар билан ўраб олинади. Ташқи ҳошиялар эса “оба” (сув) номли тўлқинсимон нақшлар билан безатилади. Асосий майдонда тўпбарггул шаклидаги безак туширилган. Марказда асосан ой ва қуёшни ифодалайдиган катта айланалар жойлашган. Ушбу айланалар сони 1 тадан 8 тагача бўлади. Акс эттирилган сайёралар ой деб аталади. Лекин сайёралар катта ой, панжа ой ва кичик ойларга ажратилади. Сайёраларнинг марказида унинг негизини ҳосил қилувчи тўпбарггул туширилади. Унинг атрофини бир неча рангли тўпбарггуллар ўраб олади. Сайёралар орасида “бодомгули”, “лолагули” мингари гуллар, ўсимликлар баъзан эса шохларга қўнган қалдирғоч ва булбулларнинг услублаштирилган турли нақшлари солинади.

Зардеворлар – деворга осиш учун тўқиладиган фризлардир. Зардеворлар хонанинг кўндаланг ва бўйлама деворларининг устки қисмини безаб турган зардеворларнинг нақшлари ҳам кўпинча сўзаналар нақшини такрорлайди. Зардеворларнинг кўндаланг тасмалари 2

метрдан 3-4 метргача бўйлама тасмалари 3 метрдан 4-6 метргача бўлган. Эни эса 50-90 см га етган. Зардеворлар кигиз ўтовларни ҳам безаб турган.

Амалий безак санъатининг муҳим турларидан яна бири гиламдўзлик саналади. Гилам тайёрлаш учун қўй жуни ёки пахтадан тайёрланган иплар ишлатилади. Гилам қилиш учун асосан баҳорги жун ишлатилади. Чунки баҳорги жун узунроқ ва юмшоқроқ бўлади. Кузги жундан эса кигиз босилади. Чунки кузги жун мастаҳкамроқ бўлади. Воҳада туксиз гилам кўп тўқилади. Бундай гилам турлари қоқма гилам деб номланади. Қоқма гилам дастгоҳи тарновой бўлиб ерга қурилади. Қоқма гиламлар йўл-йўл ранглардан иборат бўлиб, узунасига тўқилади. Сўнгра кесилиб “туморча тикиш” орқали бир-бирига бириктирилади. Қоқма гиламнинг “чимчиқи”, “кўрчимчиқи”, “бибишак”, “шойи”, “ғажари” каби турлари кўплаб тўқилади. Қоқма гиламларда 10 тагача тахт чизиқлари бўлиши мумкин. Қоқма гиламларнинг устки ва остки томонлари бир хил бўлади. Тўқиш техникаси мураккаб бўлиб нақш солиб тўқиладиган гилам тури терма гилам ёки тукли гилам деб аталади. Тақир гиламларни бир вақтнинг ўзида икки-уч киши тўқиши мумкин. Тақир гиламларнинг “қўчқор майиз”, “Имом Султоний”, “терма”, “туя бўйин”, “Қўл солди”, “Оқ енли” каби турлари мавжуд. Воҳа аҳолиси бадиий безак санъатида Напрамач ва бўғжомалар ҳам муҳим ўрин тутади. Напрамачларнинг нақши – тукли олд томонда саккиз бурчакли ёки тўртбурчак шаклида иккита йирик медалон унинг фонида ўткир ромблар ёки Х симон шакллардан иборат. Напрамачлар тўқилган сандиқлар бўлиб, улар турли буюмларни солиш учун ишлатиган. Воҳа гиламдўзлигида эшик халта, қошиқ халта, бўғжома (уй-рўзғор буюмларини ўраб қўядиган тўқима полотно) хуржун, дастурхон, дигил ёпгичлар киради.

Бўғжомалар кўпинча тайёр матодан тайёрланиб ип ва ипак иплар билан нақш солинган. Бўғжомаларга асосан шохсимон, ромбсимон, зинасимон гажак нақшлар билан безак берилган. Кигиз жундан тўқилган гилам бўлиб турли мақсадларда ишлатилган. Жумладан ерга тўшама – гилам сифатида, ўтовларга ёпинчиқ сифатида тўрлиқ, жабдуқ ва от эгарларини ёпгич сифатида баъзан кийим сифатида фойдаланишган кигиз босиш кўпроқ кўчманчи халқларга хос. Дастлабки кигиз қолдиқлари Олтойдаги Позириқ қўрғонидан топилган. Кигиз ишлаб чиқариш технологияси жуда оддий ва асрлар оша ўзгаргани йўқ. Кигиз ишлаб чиқариш усулига кўра 2 хил бўлади. Биринчиси гулсиз оддий кигизлар. Иккинчиси гулли кигизлар, Гуллик кигизлар такиямат ёки таки намат ҳам деб аталади. Воҳада кигизнинг “туғдонагул”, “тақиргул”, “туғма бақа”, “гажакгул”, “гултайлама”, “қиркдонагул”, “шохмола”, “қирдўнгил”, “олтидўнгил” каби турлари кўп тайёрланган. Воҳа аҳолисининг амалий безак санъатида қуроқчилик ҳунари ҳам муҳим ўрин тутади. Кўрпалар ва ёстиқлар мато қолдиқларидан қуроқ асосида бир-бирига бириктириб ажойиб шакллар ҳосил қилинади. Воҳада қуроқнинг “турнақуроқ”, “олмақуроқ”, “пичоқ учи”, “қирққўз” каби турлари кенг тарқалган. Воҳа аҳолисининг амалий безак санъатида ойнахалталар ҳам мавжуд. Ойнахалталар асосан уйларнинг деворларини ҳамда ўтовларни безашда қўлланилади. Ойнахалталар қуроқли, каштали ва сочоқли қилиб тикилади.

Умуман воҳа аҳолисининг табиий истеъдоди ва катта меҳнати туфайли пайдо бўлган ажойиб амалий санъат ёдгорликларини аждодларимиз яратган баркамол, бебаҳо ва ноёб санъат асарларининг намуналари жаҳон маданиятига қўшган зўр ҳиссаси деса бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1.Мирзиёев Ш. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови.Т.,”Ўзбекистон” НМИУ- 2017 йил.-48 бет.

2.Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. Ташкент, 1982.

3.Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. – Тошкент, І-том, 1968.

4.Дониёров Х.Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Тошкент, 1968.
5.Литвинов Б. Долина реки Сурхан. «Сборник разведчика». СПб, 1898.
6.Турсунов С., Қобилов Э, Пардаев Т. ва бошқ. Сурхондарё тарих кўзгусида. Тошкент, 2001.
7.Турсунов С., Пардаев Т., Пайғамов А., Нарзуллаева Н. Сурхон воҳаси моддий маданият тарихи. Тошкент, 2013.
8.Турсунов С.Н ва бошқалар. Ўзбекистонда топономик номлар ва уларнинг тарихи.Тошкент,"Сурхон-нашр". 2017 йил, 349 бет.

Сурхон воҳаси тақинчоқлари

Термиз шаҳар 3-мактаб тарих фани ўқитувчиси
Жавлиева Маҳлиё Холмўминовна

Воҳада заргалик ҳунари жуда қадим тарихга эга. Сополлитепа ва Жарқўтонда топилган бронза тақинчоқлар бу ҳудудда заргарлик ҳунарининг қарийиб тўрт минг йиллик тарихга эгалигидан далолат беради. Далварзинтепадан топилган олтин буюмлар хазинаси воҳада заргарликнинг ўзига хос санъат даражасига кўтарилганлигини исботлайди. Уста заргарлар шаҳар ва қишлоқларнинг аҳолиси ва уларнинг буюртмалари асосида турли туман тақинчоқларни ва безакларни (узук, билакузук, сирға, балдоқ, латива кўкракка ва бўйинга тақиладиган маржонлар) тайёрлаб берганлар. Шу тариқа бу даврга келиб аҳоли ўртасида безак ва тақинчоқлар янада оммавийлашиб боради. Тақинчоқ ва безаклар хотин-қизларнинг ёшига, кийим рангига, мато йўлига ва тикилиш услубига қараб танланган ва тақилган. Улар тақилиш ўрнига қараб турли гуруҳларга бўлинган, шунга қараб бошга, сочга, қулоққа, бурунга, кўкракка, бўйинга, қўлга тақиладиган ва ҳокоза тақинчоқ ва безаклар мавжуд бўлган.Бошга тақиладиган тақинчоқлар турига тиллақош, силсила, моҳитилла, хатаба кабилар кирган. Тиллақош кумушдан ишланиб, бош кийим устидан кийилган ва қош устига тушиб турган, шунинг учун ҳам тиллақош дейилган.

Силсила ҳам кенг тарқалган тақинчоқлардан ҳисобланган қадимий силсилалар тўрт қисмдан иборат бўлган (хатабак, силсила, чўйша ва чеккадуо).

Ҳудудда кўп тарқалган тақинчоқлардан билагузук, узукларни алоҳида таъкидлаб ўтиш керак, чунки ҳар бир хотин-қизда бу тақинчоқлар бири албатта мавжуд бўлган. Воҳа заргарлари эски тангалардан ҳам турли тақинчоқлар ясашган, улардан кўкракка осиладиган ва сочга тақиладиган тақинчоқлар тайёрланган. Аёлларнинг тақинчоқларидан бурунларга тақиладиган сирғаларни алоҳида таъкидлаш лозим. Сирға бурунларни асосан қўнғирот аёллари, шунингдек, араб, лўли хотин-қизлари ҳам тақишган. Бунда сирға бурунниng икки четига бурун парракларига ҳамда бурун ўрта деворига тақилган. Шунга кўра бу сирғалар латива, измак, аравак (арабак) каби номлар билан юритилган бўлса, ўрта деворга тақилганлари булоқи (булови), бурун балдоқ деб ҳам юритилган.

Қўнғирот хотин-қизлари кўпроқ бўйинга ва кўкракка тақиладиган мунчоқ ва маржонларни ўзлари тайёрлашаган. Бу мунчоқ ва маржонлар жавак, гулбанд, хапамат деб аталган, шунингдек безак ўрнида туморлар ҳам ишлатилган, улар кўкрак тумор, бўйин тумор деб юритилган.

Тақинчоқлар мовий, зангори мунчоқлар, қимматбаҳо тошлар (нефрит, фируза, лаъл ва бошқалар) билан безатилган. Тақинчоқлар кишилар ёшидаги фарқни, табақавий қатламни ва оилавий аҳволни белгилашда хизмат қилиб, уларнинг насли-насабидан дарак бериб турувчи хусусиятга эга бўлган. Денов беклиги марказида махсус заргарлик устахоналари мавжуд бўлиб, аҳолига хизмат кўрсатган.

Воҳада аёлларнинг пешонага, сочга, қулоққа, бўйин, қўл-оёққа ва кўкракка тақиладиган мунчоқ, сирға, узук ва билакузук каби тақинчоқлари мавжуд. Воҳада бундай тақинчоқларни аёллар тўй, байрам кунлари айниқса, келинлар тўй куни яхлит тарзда таққанлар.

Воҳада келинчаклар "тиллақошни" баргакнинг устидан тақиб юрганлар.

Воҳада ёш келинларнинг тақинчоқларидан бўлган "силсила" уч-тўрт қатор ўйма нақшли бир-бирига занжир кўринишда ҳалқачалар билан уланган бўлиб, асосан,бошдаги кийгичга ёки рўмолга беркитилган. Сирғаларнинг "уй сирғаси", "ойбалдоқ", "қозиқ сирға", "муҳаммади сирға" каби турли хил шакллари мавжуд бўлиб, улар турлича номланган. Хусусан, воҳада айлана ёки бодомсимон сирғалар бўлиб, "ҳалқаи муҳаммади сирға" деб номланган. "Муҳаммади" сирғанинг тоқ сонли осилчоқлари бўлган, уларнинг сонига қараб "уч оёқли", "ўн бир оёқли" каби турлари бўлган. Воҳада "тўққиз оёқли" Муҳаммади сирғани асосан бой хотинлар тақишган, бу сирғанинг воҳа аёллари Биби Фотиманинг сирғаси деб муқаддас билганлар. Воҳада аёлларнинг бўйин ва кўкрак тақинчоқларидан бири маржон бўлиб, маржонлар бир неча шодаларнинг алоҳида тўқималаридан иборат бўлган. Воҳада маржоннинг қизғиш-пушти рангли "қалампир маржон" ҳамда "нозик маржон" турлари жуда кенг тарқалган.

Воҳада кенг тарқалган бўйин тақинчоқларидан "ҳафабанд" бўлиб, хафабаднинг ёйсимон, учбурчаксимон ҳамда ромбсимон шакллари мавжуд. Воҳа хотин-қизларининг қимматбаҳо тақинчоқларидан юмалоқ шаклда бўлган, зебигардоннинг учбурчаксимон, ромбсимон осилчоқлари бир-бирига уланган занжирлари бўйинда ва кўкракда жуда гўзал турган, зебигардонни воҳанинг ўзига тўқ, бой хонодон аёллари тақишган. Воҳа аёлларининг тақинчоқлари ичида сочга тақиладиган тақинчоқлар ўзига хос ўринга эга бўлган. Соч тақинчоқлари "жамалак", "попук" каби турли номларда номланган.

Воҳада қизлар, ўрта ёш аёллар ҳамда ёши кекса кампирларнинг соч ўришида жуда катта фарқ бўлган. Қизларнинг сочи турмушга чиққанига қадар тўрттадан қирқ ва ундан ҳам кўп майдалаб ўрилиб, учига жамалак тақилган. Турмушга чиқаётган қизнинг сочини иккита қилиб ўрган ҳамда турли хил тугма, мунчоқ ва пошшойи танга (кумуш тангалар) билан безатилган, жамалак (сочпопук) тақилган. Аёллар кундалик турмушда оддий қора рангга бўялган ипакли, чилвирдан иборат жамалаклар тақишган.

Воҳа аҳолисининг қўлга тақиладиган анъанавий тақинчоқларидан бири узук ва билагузукдир. Ўзига тўқ бой хонодон соҳиб ва соҳибалари асосан тилладан ясалган узук таққан бўлсалар, ўрта ҳол аҳоли эса асосан кумушдан ясалган узуклар таққанлар.

Билакузуклар ҳам узуклар каби тилло ва кумушдан ясалган, айримларининг эни 1-1,5 бармоқ бўғинни ташкил этган. Билакузукларга нақшлар берилиб, айримларига қимматбаҳо тошлардан кўзлар ҳам қўйилган, уларнинг "панжа", "турна" каби нақшлар солинган турлари мавжуд бўлган.

Воҳада аҳолисининг тақинчоқлари ўзига хос этник ва локал хусусиятлари билан алоҳида ажралиб турган. Аниқса, XX асрнинг биринчи ярмида зебу-зийнатларнинг асосий қисмини анъанавий турдаги миллий тақинчоқлар ташкил этган. Бу даврда тақинчоқлар ўзининг эстетик вазифаси билан бирга магик-эътиқодий хусусиятларини ҳам сақлаб қолган. XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб уларнинг магик-эътиқодий хусусиятларини ҳам сақлаб қолган. Қолаверса тақинчоқларда шўролар тузумининг ғоявий-ижтимоий мезон ва мафкураси ҳам маълум даражада акс этган.

Мустақилликдан сўнг анъанавий миллий русумдаги тақинчоқларга бўлган қизиқишнинг ортиши натижасида уста заргарлар томонидан олдинги даврларга хос миллий тақинчоқлар мажмуини яратиш борасида бир қатор ишлар амалга оширилганлиги маданий қадриятларимизнинг тикланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1.Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.Т., “Ўзбекистон” НМИУ, 2016 йил. -56 бет.
2.Аршавская З.А., Ртveладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. Ташкент, 1982.
3.Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. – Тошкент, І-том, 1968.
4.Бегматов Э. Жой номлари- маънавият кўзгуси.Тошкент, 1998.
5..Ботиров И.Т. Эски Термиз тарихий манбаларда. Тошкент, 2010.
6.Дониёров Х.Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Тошкент, 1968.
7.Қобулов Э. Шарқ давлатлари билан савдо алоқаларида Амударё кечувларининг ўрни // Илмий таҳлилий ахборот. – Тошкент, 2016. – № 4. – Б. 50-54.
8.Турсунов С., Қобилов Э, Пардаев Т. ва бошқ. Сурхондарё тарих кўзгусида. Тошкент, 2001.
10.Турсунов С., Пардаев Т., Пайғамов А., Нарзуллаева Н. Сурхон воҳаси моддий маданият тарихи. Тошкент, 2013.

Сурхон воҳаси анъанавий таомлар ва пазандачилик

Самарқанд давлат университети Тарихшунослик ва манбашунослик кафедраси ассистенти Саидова Рахима Илхомжоноовна

Донли таомлар. Воҳа аҳолисининг анъанавий таомлари ўлканинг табиий шароити ва хўжалик хусусиятлари таъсирида шаклланган. Қадимий ўтроқ деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланиб келган аҳоли таомлари билан ярим кўчманчи ва кўчманчи чорвадор аҳолининг таомларида маълум фарқлар бор.

Воҳа аҳолиси пазандачилигида дон ва донли маҳсулотлардан таом тайёрлаш муҳим аҳамият касб этади. Воҳада ярим ўтроқ чорвадор аҳоли учун ва ёрмаларни ёрғучоқларда тортган бўлса, ўтроқ аҳоли эса сув ҳамда ҳайвон кучи билан ҳаракатга келтириладиган тегирмонлардан фойдаланган.

Воҳада нонниng “оби нон”, “жиззали нон”, “сутли нон”, “патир нон”, “қозон патир”, “ёғли нон”, “лачира нон” каби турлари мавжуд. Шунингдек, жўхори унидан “зоғора нон”, арпа унидан “арпа нон”, тариқ унидан “тариқ нон” тайёрланган.

Воҳада тандирлар “ер тандир” ҳамда “девор тандир” деб номланиб ўрнатилишига қараб бир-биридан фарқланади. Чорвадор аҳоли нон пиширишда асосан товатошлардан фойдаланган.

Жиззали нон ҳам оби нон сингари воҳада кенг тарқалган бўлиб, оби нондан фарқи шундаки, хамир қорилаётганда жизза аралаштирилиб қорилган ва оби нон сингари пиширилган. Сутли нон қилишда сув ўрнида сут ишлатилган. Бу хилдаги нонларни узоқ сафарга чиққан кишиларга атайин кўпроқ пишириб берилган. Чунки қўйида қотирилган сутли нон сувда тез юмшаган ўамда ўзига хос тарзда мазали бўлган.

Патир пиширишда хамир қориш, унга қўшиладиган масаллиқлар ҳамда пишириш усулига қараб турли номланади. Жумладан “сариёғли патир”, “жиззали патир”, “қаймоқли патир”, “пиёзли патир”, “шўро патир”, “чалма патир” каби хилларга бўлинади.

Воҳада нон, кулча, қатламалар ҳам тайёрланган. Қатламадан тўй ва меҳмон дастурхони учун қадимдан фойдаланилган.

Воҳада буғдой унидан юпқа ва ғилминди ҳам тайёрланади. Ғилминди буғдой унидан тайёрланиб, юбқа таоми сингари тайёрланади, фақат ёғланмаган қиздирилган қуруқ қозонда қотириб олинади.

Иккинчи қозонда ун билан сув яхшилаб аралаштирилиб қайнатилади, сўнгра сут солиб, атала тайёрланади. Қотириб олинган юпқаларга озгина миқдорда атала суртиб, тўртбурчак шаклида тугиб, қиздирилган ёғда пиширилади.

Воҳада буғдой унидан "умоч ош" ва умоч палов деб номланган таомлар пиширилган. Умоч ошнинг қатиқли умоч, сутли умоч каби турлари мавжуддир.

Буғдой унидан "кескан ош" ва "кескан полов" таоми ҳам тайёрланади.

Воҳанинг деярли ҳамма хонадонларида буғдой унидан атала пиширилади. Аталанинг ёғли атала, қаймоқли атала, сутли атала каби турлари мавжуд.

Воҳа аҳолиси сумалак тайёрлашда ҳам ўзига хос тажрибага эга. Сумалакни тайёрлашда буғдойни ўстиришга жиддий эътибор берилади. Сумалак донларига ўстириш жараёнида ҳар куни уч мартадан сув сепилган, буғдой оппоқ ниш уриб кўкариш билан ўғирча ёки келида янчилиб, шираси олинган. Шундан сўнг ушбу ширага ун солиб узоқ вақт қайнатилиб сумалак тайёрланади.

Воҳа аҳолиси гуручдан ош, ширгуруч, шовла, гуруч пиёва каби турли хилдаги таомларни пишириб истеъмол қилган бўлсалар, мошдан мош палов, мошова, мош атала, пиёзли мошкичири, нўхатдан эса нўхат шўрва, шунингдек, ловиядан ловия полов, ловияли шўрва, турли хилдаги таомлар тайёрлашади. **Гўштли ва сутли таомлар.** Воҳа аҳолиси гўштли таомларни асосан қўй гўштидан тайёрлашади. Воҳада гўштни сақлашда қовурдоқ усули кенг тарқалган бўлиб, қўй гўштлари асосан қуйруқ ёғида қовурилади. Қовуришдан олдин гўшт тузланган ҳамда керакли миқдорда зироворлар сепилади. Қовурдоқ, қўй қорнидан тайёрланган махсус идиш теридан махсус тикилган саноч ёки сопол хумларда сақланади.

Воҳада қўй ва эчки гўштидан тандир кабоб (тандир гўшт) пиширилади. Тандир гўшт таоми ўзига хослиги билан ажралиб туради. Гўшт бўлакларига туз, қалампир, зира, майдаланган сепиб, ёнғоқ ёки ўрик таёқчаларига осишади. Қизиган тандирнинг ўртасига чўғни йиғиштириб, унинг усига сув солинган қозон қўйиб, осиб қўйилади. Гўштнинг устига арчанинг қуриган шохчаларини жойлаб устидан тоғорани тўнтариб қўйишади, унинг атрофини лой билан суваб, пиширилади.

Воҳа аҳолиси донли ва гўштли таомлар билан бирга сутли таомларни ҳам севиб истеъмол қилади.

Сигир, қўй, эчки болалаганидан кейин уч-тўрт кун мобайнида сариғи аримаган сут ("оғиз сути", "увуз") соғиб олинади. Бу сутдан биринчи куни соғиб олинганда "қағаноқ"тайёрланади.

Воҳа аҳолиси қадимдан истемол қилиб келган таомлардан яна бири қатиқ бўлиб, қатиқни тайёрлашда ўзига хос таомиллари бор. Сут пиширилгандан кейин, албатта, бироз совутилиб, илиқроқ ҳолатга келтирилади. Шундан кейин "уютқи" яъни "қўр" солиниб, усти ўраб қўйилади, сут икки-икки ярим соат давомида ивиб қатиққа айланган.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1.Мирзиёев Ш. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови.Т.,"Ўзбекистон" НМИУ- 2017 йил.-48 бет.
2.Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, 1988.
3.Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. – Тошкент, I-том, 1968.
4.Турсунов С., Қобилов Э, Пардаев Т. ва бошқ. Сурхондарё тарих кўзгусида. Тошкент, 2001.

5.Турсунов С., Пардаев Т., Пайғамов А., Нарзуллаева Н. Сурхон воҳаси моддий маданият тарихи. Тошкент, 2013.
6.Турсунов С.Н.Халқ ҳикматларининг баркамол авлод тарбиясидаги аҳамияти.Тошкент, “Yaygi nash”. 2014 йил,172 бет.
7.Худжамбердиев Я. Историко-этимологические исследование топонимии Сурхандарьинской области. Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент, 1974.
8.Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографические исследование на материалах кипчакского компонента). Ташкент, 1974.

Бойсунга хос тўй маросимлари

Термиз давлат университети Фалсафа кафедраси ўқитувчиси
Шоимов Алишер Рахматиллаевич

Суннат (хатна) тўй кенг тарқалган тўйлардан бири саналади. Ўғил болаларни хатна қилиш одати минтақада милоддан аввалги VI-IV асрларда ҳам бўлган.
Суннат тўйининг бошланишидан охиригача бир қатор маросимлар мавжуд бўлиб хусусан, уларга «маслаҳат оши», «тандир қурар», «нон пишириш», «мол сўйиш», «нон еди», «хатми қуръон тушириш», «катта тўй», «суннат қилдириш» кабилар киради.

Суннат тўй маслаҳат оши билан бошланиб, асосий маслаҳатчилар яқин қариндошлар, оқсоқоллар бўлиб, маслаҳатда суннат тўйи ўтиши давомида қилиниши лозим бўлган ишлар олдиндан режалаштириб олишади. Маслаҳатда тўйга келадиган меҳмонлар хусусан, чавандоз ва полвонлар учун «қўшхона» яъни «қўноқхона» тайинланади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, Сурхон воҳасининг Ўшор, Катта Вахшивор, Бодиҳово каби бир қатор қишлоқларида тўйдан олдин «ўтин йиғар» маросими ўтказилиб, йигитлар гуруҳларга бўлиниб, тоғдан ўтин ғамлаб келишган. Кўп ўтин олиб келган гуруҳга махсус зот (соврин) берилган. Шунингдек, давра баковули ҳар хил хизматлар учун тўй эгасининг яқин дўстлари ва қариндошларини тайинланади. Сурхон воҳасида суннат тўйларида тўй эгаси имконият даражасидан келиб чиқиб олиш (кураш) ва кўпкари берган. Тўйинг якунловчи босқичи, тўйнинг охирги кунида бўлиб, қариндош-уруғлар, тўй давомида хизмат қилганлар, кекса оқсоқоллар иштирокида тўй болани суннат қилиш маросими амалга оширилган. Жамиятнинг энг муҳим ҳужайраси ҳисобланган оила никоҳдан бошланади.

Сурхон воҳаси аҳолисиинг никоҳ тўй маросимлари Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларидаги аҳоли никоҳ тўй маросимлари билан ўхшашлик томонлари бўлсада, лекин ўзининг урф-одат ва расм-русумларининг ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Воҳа аҳолиси никоҳ тўй маросимларида тўй бошланишидан тўй тугагунича бўлган даврдаги маросимларни уч гуруҳга: никоҳ тўйигача ўтказилган урф-одатлар, никоҳ туйи даврида ўтказиладиган удумлар ва никоҳ тўйидан кейин ўтказилган расм-русмларга бўлиш мумкин.

Сурхон воҳасида никоҳнинг «бел қуда», «этак йиртиш» каби шакллари мавжуд. «Бел қуда» удумида қалин ошна оғайинлар хотинларининг хомиладорлик даврида дунёга келадиган бўлажак ўғил ва қизларини бир бирига атаб қўйганлар. Дунёга келган бу фарзандлар ўсиб-улғайгач, бир-бирлари билан турмуш қуришган. «Этак йиртиш» маросими эса туғилган ўғил ва қизни ота-оналарининг келишуви ва розилиги асосида чақалоқни чақалоқлик даврида унаштириш удуми бўлган. Воҳада совчилар «кичик» ва «катта» совчиларга бўлинади. Кичик совчилар асосан аёллар бўлиб, йигитнинг онаси ҳамда энг яқинларидан сўзамол, гапга чечан хотинлардан бири танланган. Удумга мувофиқ совчиликка уч марта борилган. Албатта, совчилар «эшигингизни супуришга келидик», «эшигингизга қулчиликка келдик» каби сўзларни айтишиб сўнгра мақсадга ўтишган. Қиз томон розилик

билдирса совчилар олдига ёғли, тансиқ таомлар қўйишган, «қариндошлар билан маслаҳатлашайлик», «яна бир келасизлар» деб жавоб қайтарилган. Агарда «ҳали қизимиз ёш», «қизимизнинг боши боғланган», «бошқа томонларни ҳам кўрингизлар» дейилса, бу рад этиш аломатидир.

Кичик совчилар қиз томондан розилик олганларидан кейин «катта совчи»лар, яъни йигитнинг тоғаси қишлоқнинг сўзамол, ували-жували ҳурматли кишиси билан бирга борган. Қиз томоннинг розилиги олингач, нон синдириш кунини белгилашади. Нон синдириш жуда муқаддас маросим саналиб, уни бузиш гуноҳ саналади.

Фотиҳа тўйига асосан қариндош-уруғлар ҳамда қўни-қўшнилар таклиф қилинади. Тўй куни куёв томонидан келин хонадонига «тўққиз» юборилган. Удумга кўра «тўққиз» таомилида келинга юборилаётган нарсаларнинг ҳар биридан тўққиз хил бўлиши лозим. Фотиҳа тўйидан кейин қиз томон куёв томонга «идиш қайтарар» удумини ўтказилади. Никоҳ тўйидан олдин «кўрпа солиш», «кўрпа тикар», «кўрпа бичар», «кийим бичар» каби удумлар ҳам бажарилади. Никоҳ тўйи маросими Сурхон воҳасида «ижоб тўйи», «катта ялоқ қизартирар тўйи» каби номлар билан аталиб, бу тантана келин-куёв ота-оналарининг ўзаро жиддий тайёргарликлари асосида ўтказилади. Никоҳ тўйидан бир кун олдин кечқурун куёвникида «илиқ табоқ» маросими ташкил этилади. Шу куни кечқурун куёв ва жўралари ҳам келиннинг уйига ташриф буюришган. Куёв келинникига «қирқ табоқ»(40 табоқ) олиб келган. Куёв келин хонадонига кираётганида ҳурмат юзасидан юзига белбоғини чиммат қилиб тутиб олган. Остонага солинган поёндозни куёв босиб ўтгандан кейин жўралар ҳам куёв бўлишни ният қилиишиб, поёндозни бўлакларга бўлиб олишган.

Куёв ва куёв жўралар махсус тайёрланган хонага киритилади ва «таниш табоқ» удуми ўтказилган. Куёв келтирган «қирқ табоқ» берилиб, келин ҳамда куёв томон келишган холда дуо қилинади. Шундан кейин ижоб қилишга рухсат этилган. Келин томондан битта вакил, куёв томондан битта вакил келин турган қўшни уйга боради. Шу ерда «келин топар», «келин танлаш» удуми бажарилади. Сўнгра «оёқ босар» удуми бажарилади. Ким биринчи бўлиб оёқни босса, оилада устун бўлади деб аталади. Лекин ким биринчи оёқ босишидан қатъий назар ҳамиша оилада эркак устун ва оила бошлиғи ҳисобланган. «Елка кўхлар» удумида келин-куёв бир жойда турғизилиб, келиннинг яқин аёл қариндоши иккала ёш қўша қарисин деб ипак билан иккаласининг «эгни» яъни елкасига ипак илади. «Қўл ушлатар», «Соч сийпатар», «Ойна кўрсатар» удумларини келиннинг яқинлари бажаришади. «Келинни кийинтириш» расмида келиннинг қизлик даврида сочи олди томонга ўрилган. Келин бўлаётганида қулоқнинг орқа томонига иккита қилиб ўрилиб, йўли оқ бўлсин деб учига оқ пахта боғланган. Келинни сочини асосан бир никоҳли ували-жували аёллар ўрган ва кийинтирган. Юзига чиммат тутилиб, паранжи ёпилган. Куёв хонадонида ҳам келинни тушириб олишда йўлни икки томонига гулхан ёқилган. Келинни олдига чиққан отаси отдан тушириб олгандан кейин олдига чиққан онаси етаклаб келинни чимилдиқ тутилган хонага олиб киради. Келинни қўйдай ювош бўлсин деб хонанинг бўсағасига қўй терисидан қилинга пўстак тўшаб қўйилган. Келин отдан тушиши билан қайнонаси келин-куёвнинг чимилдиқ тутиладиган хонасига кириб ўзининг устига оғирроқ нарса асосан пўстак ташлайди.

Келин тушиб келган куннинг эртасига «бет очар» таомили ўтказилган. «Бет очар»га яқин қариндошлар, қўни-қўшнилар ташриф буюрганлар. Келин уларнинг қаршисида таъзим қилади. Сўнгра куёв тарафдан 4-5 ёшли ўғил бола қўлига савачўп берилади. Унинг бир учига пахта ўралиб қўйилади. Савачўпнинг пахта ўралмаган учидан ушлаб секин келиннинг юзига тутилган чимматига текизиб, аста-секин келиннинг юзидаги чимматни тортиб олади. Келин юзидаги чиммат чимилдиқ устига ташлаб қўйилади. Келиннинг бошидаги паранжи олиниб, келин оғир бўлсин деган маънода бошига қайнотасининг чопони ёпиб қўйилади. «Бет очар» удумидан сўнг келинни қайнона эшигига рўпара қилади ва эшикнинг устига келин томондан

махсус тайёрланган «эшик илув» удуми бажарилади. Эшик устига кигиз, айримлар гилам, баъзан кўрпа ташлаб қўйилади. Келин эса ошхона эшиги олдига олиб келинади ва кайвонининг кўрсатмаси билан у эшикнинг ўнг ва чап ҳамда бўсағасини тавоф қилади. Келинга оғзини юмиб, кўзини очиб, бўсағадан ўнг оёқ билан кириши уқтирилади. Келин хона ичкарисига кириб ўтиради ва олдига супрани очиб қўйилади. Келин супрада ун элайди, тавоқда пичоқ билан қуйруқ тўғрайди. Бу расм-русмлар бажарилиб бўлгандан сўнг келинни хонадан қуруқ чиқармасдан унга сарпо берилади. Шу билан келинга ташқарига чиқиб уй рўзғор ишларига қарашишига рухсат берилади. Шу пайтдан келин уй бекаси ҳисобланади.

Бу маросимларнинг замирида воҳа аҳолисининг жуда қадим тарихига бориб тақаладиган турфа анъаналари ва урф-одатлари ҳамда юксак маънавияти ўз аксини топган.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1.Мирзиёев Ш. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови.Т.,”Ўзбекистон” НМИУ- 2017 йил.-48 бет.
2.Бегматов Э. Жой номлари- маънавият кўзгуси.Тошкент, 1998.
3.Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. – Тошкент, I-том, 1968.
4.Дониёров Х.Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Тошкент, 1968.
5.Турсунов С., Қобилов Э, Пардаев Т. ва бошқ. Сурхондарё тарих кўзгусида. Тошкент, 2001.
6.Турсунов С., Пардаев Т., Пайғамов А., Нарзуллаева Н. Сурхон воҳаси моддий маданият тарихи. Тошкент, 2013.
7.Турсунов С.Н.Халқ ҳикматларининг баркамол авлод тарбиясидаги аҳамияти.Тошкент, “Yaygi nash”. 2014 йил,172 бет.
8.Рахимов С. Ўзбек тили. Сурхондарё шевалари. Тошкент, 1985.

Rituals

Termiz State University teacher of the Department of world history
Buronov Abduhakim Khollievich

Eternal values. The spiritual outlook of Uzbek people is boundless, in each of it`s points the spirit of the people is reflected. The existence of the nation, radiant of prosperity will be strengthened towards the moral perfection. The national independence gave us great chance to set up our historical rituals and to progress our moral legacy. Ancient Surkhan region is considered as a place where was formed values, which played an important role in the human civilization. These values was formed during the historical process, which dates back ancient times.

The history of each nation, dreams and unfulfilled wishes can be incarnated in the rich folklore examples, in ceremonies and rituals which was formed for centuries. So, the spirit of nation is closely connected with its past. This unification provides eternality of values, spiritual width, which can resist any oppressive ideology and systems.

The spiritual values is considered as a heritage of peoples wisdom, always enriches and increases to height. The treasure of rich values and great spiritual heritage created by kind and open hearted people of Surkhan oasis contain such eternality. The greatness of each nation, its spiritual harmony finds its reflection in its customs and traditions. Tuys (Weddings and other ceremonies) take important position among public rituals. Cradle ceremony. Cradle ceremony is one of ancient rituals of oasis’ people. When baby is born if it is boy after 9 10 or 11 day`s he is smears and after 40 days as it is called ‘chilla’ the cradle ceremony is carried out. Every family cut sheep, goat according to their economic possibility and call out their neighbors relatives and their

friends to the cradle ceremony. Brides mother brought cradle's items like 'kulbog' 'takhpush' 'kavus' for covering the cradle as 'gavrapush' 'yopug ' to the cradle ceremony.

Before smearing baby to the cradle they do ceremony which is called 'halos' and set on fire to incense fertile old grandmother smears baby to the cradle. To the head side of cradle they put pillow and under it they put bread, stone mirror knife because bread takes care of child from all kinds of misfortunes and troubles and it is source of nourishment, stone means that baby s head will be as hard as the stone and keeps him from evil spirits, knife is for not to come up evil spirits and wicked powers. Old wise people or sometimes mulla [mouslim priest] of village calls to prayers to his ear and puts his name. They cower cradle with table –cloth and they poured coins and some kinds of sweets for his being powerful , nourishment and good –natured. In this ceremony old women with a lot of experiences is trained to young women how to look at babies , how to bathe them and to sing a lullaby . After 40 days they do 'chilla kuvdi' ritual. Baby's mother makes roast wheat and goes to her relative's houses with her baby. Member of this house s eat this roast wheat.

List of Literature

1.Mirziyoev.Sh. Build a free and prosperous democratic state of "Uzbekistan" NMIU. 2016. 56p.

2.Ahmedov B. Mahmud ibn Vali.Toshkent.1966.

3.Begmatov E. Place names a spiritualitumirror.Toshkent. 1998.

4.Beruniy Abu Rayhon. Monuments from ancient people.Selected works- Toshkent 1-voluwe.1968.

5.The Devoni Dictionary is Turkish-Index-dictionary.
G.Abdurahmonov. And S.Mutalibov.Toshkent.1967.

6.Dusimov Z.H.EgamovPlaee names short deseriptionglossary. Toshkent.1977

7.Kichkilov H.Boqiev A. Uzbek leggings and theereqleipment. Termiz.2005"Jajhun" Termiz.2005.№1

8.Letvinov B. Surkhan Valley "Sbeernicrazvedchika" SPB.1898

9.Logofet D.N. Bukhara Khcenate under Russian protectorate SPB.1911.

10.Materials of regionalizatiou q Uzbekiston issue II book IX Surkhandaryookrug?Samarkand.1926

11.Murzaev E.M.Essays on Toponymy.Moscov.1974

12.Nafasov T.Explanatory glossary dichionary of toponyms of Uzbekistan.Toshkent 1988.

Анъанавий халқ ўйинларининг ёш авлод жисмоний камолатидаги аҳамияти

Термиз давлат университети Жисмоний тарбия факультети декани
Бегимқулов Олтибой Жўраевич

Анъанавий ўйинлар ёш авлодни жисмоний ва маънавий жиҳатдан баркамол қилиб тарбиялашда муҳим аҳамият касб этиб, қадимдан халқимиз орасидан кўплаб баҳодирлар, паҳлавонлар ҳамда ботирлар етилиб чиқишда ўзига хос ўрни бор. Ота-боболаримиз фарзандларини умумбашарий туйғулар, миллий қадриятларга садоқат руҳида тарбиялашда анъанавий халқ ўйинларидан самарали фойдаланган. Анъанавий халқ ўйинлари халқ оммасининг ижодий меҳнати натижасида вужудга келиб, минг йиллар давомида турли хил кўринишларда оммалашиб, халқнинг ижтимоий ҳаёти, миллий хусусиятлари, қолаверса маиший ҳаёт тарзи билан боғлиқ ҳолда юксалиб борган.

Воҳа аҳолиси анъанавий ўйинларига; “чиллик”, “арғимчоқ”, “ошиқ”, “кўчмак”, “оқ суяк”, “боболтака”, “бекинмачоқ”, “оқ теракми-кўк терак”, “қувлашмачоқ”, “зим-зиё”, кураш, кўпкари каби ўйин турлари киради.Айрим ўйинлар мавсумий ўйинлар бўлиб, қиш фасли ўтиб, баҳор фасли келиш билан ўйналса, айримлари йил давомида ҳам ўйналади. Анъанавий ўйин турларидан бири кураш ҳисобланади. Кураш воҳада “олиш” ҳам деб аталади. Ҳар бир полвон аввало ор ва номус учун курашга тушган. Курашда рақиб полвонни йиқитиб елкасини ерга теккизган полвон ғолиб саналади. Воҳадан Довман полвон, Абсалом полвон, Карим полвон, Аъзам полвон, Эгамберди полвон, Даврқул полвон, Тоштемир полвон, Жаббор полвон, Жума полвон каби полвонлар етишиб чиққан. Ҳозирги кунда ўзбек курашига берилаётган юксак эътибор ва ушбу курашнинг жаҳонда кенг миқёсида тан олиниши воҳада ҳам курашнинг ривожига улкан имкониятлар яратиб бермоқда. 1992 йилдан буён Термизда Ал-Ҳаким Ат-Термизий хотирасига бағишлаб ҳар икки йилда бир марта президент совғини учун халқаро кураш мусобақаси ўтказилиб келинмоқда.Ёшларни эпчил, чаққон бўлишларида муҳим аҳамиятга эга бўлган ўйинлардан бири “чиркаш” ўйини бўлиб, бу ўйинни болалар ўртача олти-саккизтадан икки гуруҳга бўлиниб, келишган ҳолда бир гуруҳ қочади, иккинчи гуруҳ қувлайди. Бунда ҳар бир бола биттадан рақиб гуруҳдаги болани қувиб етиши, бирон жойига оёғини теккизишлари керак. Камида беш-олтита болага етиб оёғини теккизганда, қувлаётган гуруҳ устидан ғалаба қозонган ҳисобланади. Сўнгра иккинчи гуруҳ қувлайди, биринчи гуруҳ қочади, ўйин шу тартибда давом этади. Агар қочаётган гуруҳдаги болаларнинг бири чаққонлик қилиб қувлаётган болаларнинг ўртасидан кесиб ўтса, орқа томонидан қувлаб келаётган болалар асир тушган ҳисобланиб, ўйиндан чиқади. Қолганлари ўйинни давом эттиради. Болаларни қоронғу тунда қўрқмас ва чаққон бўлишда “оқ суяк” ўйини муҳим ўрин тутган. Ўйин асосан ой чиққан тунда ўйналади. Ўйинда болалар икки гуруҳга бўлинади. Ҳар бир гуруҳда ўн-ўн иккитадан бўлади. Ўйинда махсус суяк олиниб, қоронғуликка қараб отилади. Суякни топган бола “топдим” деб бақириши шарт. Шундан сўнг бола пойга жойга қараб чопади. Агар рақиб гуруҳдаги болалар етиб келса, қочишнинг иложини қилолмаган тақдирда суякни яна узоққа улоқтиради. Қайси гуруҳдагилар суякни пойга жойига олиб келса, ғалаба қилган ҳисобланади. Боболтака ўйинида ҳам болалар икки гуруҳга бўлиниб, ўн-ўн икки кишидан бўлиб, ҳаммаси қур яъни давра бўлиб туришади. Шунда даврага икки гуруҳдан бир кишидан чиқишади. Биринчи чиққан бола “боболтака”, иккинчи гуруҳдан чиққан бола “чибич” деб аталиб, боболтака даврада бир оёғини кўтариб, иккинчи оёғи билан сакраб чибични давра айлантириб, бир оёқлаб қувиб етиши ҳамда кўтариб юрган оёғини чибичга тегизиши керак. Боболтака кўтариб юрган оёғини ерга тегизса мағлуб бўлган ҳисобланади. Ерга тегизмай чибичга оёғини тегизса, ғалаба қилган ҳисобланади.

“Чиллик” ўйинида ҳам болалар икки гуруҳга бўлинади. Ҳар бир гуруҳдаги болалар олти ёки саккиз кишини ташкил этади. Текс майдонда ўртага айлана чизилиб, айлананинг ўртаси чуқурча қилинади. Чилликнинг узун таёғи “энасоб” беш қарич узунликда, кичик таёғи “болачиқ” деб аталиб, бир қарич узунликда бўлади. Биринчи гуруҳдан бир киши айлананинг ичига кириб, чуқурчага болачиқни кўндаланг қўйиб, энасоб билан чаққонлик билан кўтариб ҳоҳлаган томонига қаратиб уради. Шунда иккинчи гуруҳ болачиқни ерга тушурмай ушлаб олишга ҳаракат қилади. Агар болачиқни ерга туширмасдан эпчиллик билан ушлаб олишса, ўйинни янгидан иккинчи гуруҳдаги болалар бошлайди. Ушлай олмаса болачиқни тушган жойидан айлана ичига тушириш учун отади, айлана ичида турган биринчи гуруҳдаги бола болачиқни айлана ичига туширмаслик учун ҳаракат қилади. Агар айлана ичига болачиқни туширса, ўйинни иккинчи гуруҳи янгидан бошлайди. Агар болачиқни тушира олмаса, болачиқ тушган жой билан айлана чизиғи ўртасига энасобни қўйиб ўлчайди. Ўлчаганда энасоб айлана билан болачиқ устига тушса, болачиқни отган иккинчи гуруҳдаги болалардан

бири айланага болачиқни тушириш учун отади. Айлана ичидаги биринчи гуруҳдаги бола яна туширмасликка ҳаракат қилади. Айланага иккинчи гуруҳ янгидан бошлайди. Тушира олмаса биринчи гуруҳдан айлана ичида турган бола болачиқни уриб юборса, болачиқ тушган жойга боради ва болачиқни қўлга олиб. Ерга кўндаланг ҳолатида ташлайди ҳамда болачиқ ерга тушгунча энасоб билан уради. Болачиқни неча марта урган бўлса, кейин шунча маротаба энасоб билан болачиқни узоқликка қаратиб уради. Шу ураётганда ҳам иккинчи гуруҳ болалари урилган болачиқни ерга туширмай ушласа, ўйинда ютган ҳисобланиб, иккинчи гуруҳ ўйинни янгидан бошлаши мумкин бўлади. Болачиқ урилгандан кейин ҳар бир тушган жойга иккинчи гуруҳдан бир кишидан туради. Ўйинни давом эттираётган биринчи гуруҳ болачиқни ушлатмасдан ҳисобни охирига етказса, иккинчи гуруҳ болачиқни охирги тушган жойидан ҳар бир тушган аъзоси бир нафасда “зувв” дея овоз чиқариб айланагача етиб келиши керак. Бундай ўйиннинг ҳалол боришига алоҳида эътибор берилган, яъни ғолиб гуруҳ енгилган гуруҳ аъзоларининг ортидан югуриб боришган ва уларнинг нафас олиш олмасликларини назорат қилишган. Бунда ҳар бир гуруҳ аъзоси бошқалардан кўра тезроқ ва узоқродда чопиб боришга ҳаракат қилган. Шу тарзда чидамлилик, эпчиллик ҳамда тезлик каби жисмоний сифатлар қарор топтирилган. Бир нафасда етиб келмаса мағлуб ҳисобланади. Ғолиб бўлган гуруҳ бир нафасда “зувв” деб етиб келолмаган гуруҳнинг тўхтаган жойидан яна ўйинни давом эттириб, болачиқни кўндаланг ҳолатда ерга ташлаб, шу жараёнда энасоб билан неча марта урса, шунча марта болачиқни узоқликка қаратиб уриб, ўйинни давом эттирган.

Воҳа аҳолисининг анъанавий ўйинлари ёш авлодда ҳалоллик, чидамлилик, сабр-тоқат, матонат ва жисмоний етукликни тарбиялайдиган муҳим восита саналади.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1.Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.Т., “Ўзбекистон” НМИУ, 2016 йил. -56 бет.
2.Бегматов Э. Жой номлари- маънавият кўзгуси.Тошкент, 1998.
3. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, 1988.
4.Турсунов С., Қобилов Э, Пардаев Т. ва бошқ. Сурхондарё тарих кўзгусида. Тошкент, 2001.
5.Турсунов С., Пардаев Т., Пайғамов А., Нарзуллаева Н. Сурхон воҳаси моддий маданият тарихи. Тошкент, 2013.
6.Турсунов С., Муртазоев Б., Алланов О. Термизий алломалар. Тошкент, 2015.
7.Сафаров Ш., Умаров И. Айрим топонимлар тарихи. Қарши, 2005.

Қишлоқлар тарихи –ватан тарихининг бир бўлаги сифатида (Наманган вилояти Поп тумани Тўда қишлоғи мисолида)

Наманган давлат университети катта ўқитувчиси Э. Ҳ. Кенжаев

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришгандан сўнг мамлакатнинг барча соҳаларида туб ўзгаришлар содир бўла бошлади. Ушбу ўзгаришлар замирида ўзбек халқининг бир неча минг йиллик орзу-ниятлари мужассам бўлган. Бу эса ўз навбатида миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини оширишга эътибор кучайган ҳозирги даврда ота-боболаримиз томонидан кўп йиллар мобайнида яратилган улкан, бебаҳо меросимизни, қадим тарихимизни, миллий урф-одат ва маросимларимизни қайта тиклаш, ўзликни англаш сингари масалаларни ҳар томонлама, чуқур ўрганишни тақозо этади.

Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И. А. Каримовнинг тарихчи олимлар ва зиёлилар билан учрашувида ҳамда қадим тарихимизни ўрганишга бағишланган кўпгина маъруза ва нутқларида тарихчи олимлар олдига миллий давлатчилик ва ўзбек халқининг келиб чиқишини ҳолисона ёритиш, ўзбек халқининг кўп минг йиллик анъаналари, бой тарихий меросини ўрганиш ғоят муҳим вазифа қилиб қўйилгани ҳам зарурият талабидир [1: 4-б.].

Маълумки, ҳар бир киши ўз Ватанини севади ва уни улуғлайди, унинг ривожи учун қўлидан келганча ҳаракат қилади. Чунки бу вазифа барча учун ҳаётий заруратдир. Шу боис ушбу мақолада Наманган вилояти Поп туманидаги Тўда қишлоғи тўғрисида қисқача бўлса-да маълумот беришга ҳаракат қилинди.

Тўда қишлоғи. Бундай номдаги қишлоқларни республикамизнинг бир нечта учратиш мумкин. Жумладан, Наманган вилоятининг Норин, Фарғона вилоятининг Риштон ва Бувайда туманларида шу номдаги қишлоқлар мавжуд. Биз сўз юритадиган қишлоқ Наманган вилояти Поп туманининг шарқий томонида жойлашган бўлиб, у жанубий томондан Мингбулоқ тумани Қорашаҳар, шимолий-шарқий томондан Чуст тумани Саримсоқтепа ва Янгиер, ғарбий томондан Поп тумани Санг қишлоқлари билан чегарадош [2: 89-б].

Қишлоқнинг топонимикаси тўғрисида тарихий манбаларда маълумотлар кам учрайди. Тўда қишлоғининг номланиши ҳақида ҳам турлича ёндашувлар мавжуд. Одатда, аҳоли яшайдиган жойлар ва қишлоқларнинг номлари ўша жойнинг табиий географик ўрни ва табиати, бу жойдаги аҳолининг хўжалик фаолияти билан боғлиқ номлар билан аталиб келинган. Тўда топонимикаси ҳақида бир нечта ривоятлар мавжуд холос. Қишлоқ кексаларининг оғиздан-оғизга ўтиб келаётган ривоятларига кўра, араб босқинчилари томонидан 713 йилда Фарғона водийсини босиб олганидан кейинги воқеалар жараёнида қишлоқ номи илк бор тилга олинади. Мажусийлар (яъни оташпарастлар) қўшини шимолда Косон қалъасида мусулмонлар қўшинидан ҳар сафар енгилар эди. Шунда мажусийларнинг бошлиқлари жума намози пайтида қирғин уюштиришга қарор қилади. Қирғин олдиги сафга етиб боргунига қадар намоз тугаб, бир қисм одамлар қочишга муяссар бўлади. Қочаётган одамлар сой бўйлаб келиб Сирдарёга дуч келади ва улардан тўрт киши дарёдан нариги соҳилга ўтиб кетадилар. Шу ўтиб кетганлар ўтолмай қолган бир тўда одамларга қараб “Тўда бўлгин, тўп бўлгин”, - деб хитоб қиладилар. Бу соҳилда қолиб кетган одамлар ўзлари яшаётган жойни “Тўда”, сойни эса “Тўдасой” деб атай бошлайдилар [3: Дала ёзувлари. Наманган вилояти Поп тумани Тўда қишлоғи. 2016 йил].

Яна бир бошқа ривоятда XIX асрнинг иккинчи ярмидаги воқеалар келтирилган бўлиб, бу ривоятда айтилишича, Қўқон хони ва бекларининг жабр-зулмидан эзилган бир тўда деҳқонлар Сирдарё бўйлаб шарққа томон юриш қиладилар ва сой бўйига келиб жойлашадилар. Уларнинг барчаси ўзбек миллатига мансуб эди. Ушбу кўчиб келган одамларнинг орасида бирорта ҳам ҳунарманд бўлмаган. Буларнинг барчаси бир тўда зироаткор деҳқонлар бўлганлиги сабабли “Тўда” номли қишлоққа асос солган дейилади [4: Дала ёзувлари. Наманган вилояти Поп тумани Тўда қишлоғи. 2017 йил]. Лекин, мазкур ривоятга этибор берилса, унинг замирида коммунистик мафкура устунлик қилганлигини сезиш мумкин. Чунки, Қўқон хонининг жабр-зулмидан бир тўда деҳқонларнинг ўзигина азият чекмаганлиги айни ҳақиқат. Улар бошқа ҳудудга кўчган тақдирда ҳам уларнинг орасида бирорта бир ҳунарманд қатлами бўлмаслиги мумкин эмас. Демак, дастлабки ривоят ҳақиқатга яқинроқ.

Юқоридаги воқеалар тахминан илк ўрта асрларнинг охирларида содир бўлган. Бундан ташқари, мазкур воқеалар Косонсой яқинидаги Сафед Булон қишлоғида содир бўлганлиги ҳақида тарихий маълумотлар мавжуд. Шу билан бирга Сирдарёнинг чап соҳилига ўтиб

кетганларни ғойиб бўлди, деб дарё бўйида уларга атаб “Ғойиби Эран” масжиди қурилади [5: Дала ёзувлари. Наманган вилояти Поп тумани Тўда қишлоғи. 2018 йил].

Маълумки, Россия империяси 1876 йилда Қўқон хонлигини босиб олгач, ушбу ҳудудда ҳам диний муассаса ва ташкилотларга маблағ ажратилмай қўйилган. Натижада жуда кўп иморатлар қатори масжид ҳам ҳаробага айланди. Ушбу масжидни 1895–1905 йилларда Ёқубхон хожи раҳбарлигида ҳашар йўли билан қайта қурилган. Қишлоқ дастлаб Сой бўйи ва Қўрғонча маҳаллаларидан иборат бўлиб, у амин ва элликбошилар томонидан бошқарилган [6: Дала ёзувлари. Наманган вилояти Поп тумани Тўда қишлоғи. 2018 йил].

1925 йил 13 майда Ўзбекистон ССР СССР таркибига киритилди [7: 129-б]. Шундан сўнг Тўда қишлоғи аҳолиси ҳам республика ижтимоий ҳаётида фаол иштирок эта бошлади. 1926 йилда қишлоқда ер-сув ислоҳоти ўтказилди. Натижада қишлоқдаги бой хонадон эгаларининг ерлари совет ҳукумати вакиллари томонидан тортиб олинди. 1928 йил февралда “Тўда пахта” артели ташкил этилди. Мазкур артел кенгайиб, қишлоқдаги энг йирик колхозга айланди. Кейинчалик “Янги қадам” колхози ташкил этилди ва 1934 йилда икки колхоз бирлаштирилиб, “Правда” колхозига айлантирилди. Республиканинг бошқа ҳудудлари сингари қишлоқ ҳам улкан пахта плантациясига айлантириб борилди.

Биринчи жаҳон уруши даврида пахтани пароходларга ортиб, Қўқонга олиб борилган ва бу ердан поездларга юкланиб, Марказга жўнатилган. Кейинроқ эса Қўқон–Андижон темир йўли ишга туширилган ва хом ашёни олиб кетиш енгиллашган. Албатта, мазкур темир йўл тармоғи ҳам бошқа қурилган иншоотлар сингари ўлкадан бирор нарсани ташиб кетиш ёки бирор стратегик мақсадга йўналтирилган. Марказ томонидан қардош Республикаларда қурилган воситалар келажакни ўйлаб қурилмаган. Шу билан бирга уларни маълум соҳаларга ихтисослаштириб қўйган. Шунингдек, “Правда” колхози ҳам бир мақсадга, яъни пахта етиштиришга ихтисослаштирилган эди. Пахта майдонларини кўпайтириш учун тинимсиз янги ерлар очилган. Ана шу мақсадлар йўлида 1941 йилда Учқўғон туманидан бошланувчи Шимолий Фарғона канали қазилган [8: 389-б]. Ушбу воқеадан сўнг қишлоқдаги пахта майдонлари кенгайиб, “юқоридагилар” нигоҳи қаратилган ҳудудлардан бирига айланди.

Хулоса сифатида шуни қайд этиш лозимки, юртимиз ҳудудлари тарихини ўрганиш бугунги куннинг энг долзарб масалаларидан бўлиб, бошқарувнинг қуйи бўғини бўлмиш – қишлоқлар давлатнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим ўринга эга ҳисобланади. Ҳудудлар тарихини ўрганиш орқали ёшлар онгида ватанпарварлик ва юртга меҳр каби инсоний туйғулар шаклланади ва ривожланади. Аввало ўзининг киндик қони тўкилган маҳалла ёки қишлоғини севмаган инсонда ўз Она юртига нисбатан меҳр, ватанпарварлик, фидокорлик каби туйғуларнинг шаклланиши даргумон. Шу боис ёш авлод маънавий тарбиясида аввалambор ўзи туғилиб ўсган жойига нисбатан алоҳида эътибор, меҳр-муҳаббат туйғуларининг шаклантирилиши зарурият талабидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдулла Жаббор. Наманган вилояти. – Наманган, 2011. – 203 б.
2. Дала ёзувлари. Наманган вилояти Поп тумани Тўда қишлоғи. 2016 йил.
3. Дала ёзувлари. Наманган вилояти Поп тумани Тўда қишлоғи. 2017 йил.
4. Дала ёзувлари. Наманган вилояти Поп тумани Тўда қишлоғи. 2018 йил.
5. Дала ёзувлари. Наманган вилояти Поп тумани Тўда қишлоғи. 2018 йил.
6. Ўзбекистон тарихини ўрганиш концепцияси / Ўзбекистон тарихи. – 1998. – №1. – Б. 3–12.
7. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Иккинчи китоб (Муаллифлар жамоаси). – Тошкент: Шарқ, 2001. – 689 б.
8. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 12-том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2005. – 704 б.

Диний тасаввурлар ва эътиқодларда мафкуранинг моҳияти

Термиз давлат университети Хорижий филология факультети немис тили ўқитувчиси Рўзимуратова Муҳаббат Исмоиловна

Қадимий диний тасаввурлар. Воҳа аҳолисининг ижтимоий, маиший ва оилавий турмушида диний тасаввурлар муҳим ўрин тутади. Дин ибтидоий жамоа тизимидан ҳозиргача халқ маънавий маданиятининг таркибий қисми бўлиб келган. Дастлабки диний эътиқод куртаклари ўрта полеолит даврида неандерталл одам турларида пайдо бўлган. Чунки неандерталлар ўликларни муайян тартиблар асосида дафн этган. Бойсуннинг Тешиктош ғорини қазиш жараёнида топилган 8-9 ёшли неандертал боланинг суяк қолдиқларининг атрофи архар шохлари билан ўраб дафн этилган. Неандерталлар архар шохлари нариги дунёда марҳумларни ҳар қандай ёвуз кучлар ҳамласидан ҳимоя қилади деб тушунганлар. Мезолит даврига оид Шероботдаги Зараутсой қоятош суръатларида ҳам ибтидоий одамлар диний тасаввурининг изларини кўриш мумкин. Ёввойи буқаларни овлаётган қадимги овчилар сурати Зараутсой суратларида устиларига ёпинчиқ ташлаган, юзларини беркитган рўдополар тарзида акс эттирилган. Ибтидоий одамлар ғор деворларига ов манзаралари битилган суратлар бўлажак овнинг бароридан келишига ёрдам беради деб ишонишган. Воҳанинг бронза даврига оид Сополлитепа ва Жарқўтон ёдгорликларида олиб борилган археологик изланишлар жараёнида очиб ўрганилган қабрларда марҳумлар ҳар хил буюмлар билан қўшиб, дафн этилганлиги ҳам бронза даври одамларининг нариги дунё тўғрисидаги тасаввури мавжудлигидан далолат беради. Қолаверса, Жарқўтонда оташкада яъни олов ибодатхонасининг топилиши бронза даври одамлари орасида маълум ибодат тартиблари шаклланганлигини англатади. Ибтидоий дин шаклларидан бири бўлган тотемистик тасаввурларнинг таъсири ҳозиргача муайян кўринишларда воҳа аҳолисининг турмуш тарзида учрайди. Тотемизм бирор шахс ёки маълум бир уруғнинг ёки қабиланинг қандайдир ҳайвон ёки ўсимлик билан баъзан эса жонсиз буюм билан ғайритабиий яқинлиги ҳатто қариндошлик алоқаси мавжуд деган тушунчага асосланади.

Сурхон воҳасида истиқомат қилаётган қўнғирот, қорақурсоқ, қийғочли, калтатой, қарға, бойбўри каби этнонимларининг номланиши ҳам айнан тотемистик эътиқодлар билан оғлиқ. Воҳа аҳолиси орасида ҳозиргача бўри, от, илон, мусича, қалдирғоч каби жониворларга муқаддас жонзот сифатида қараш уларни инсонга етказадиган таъсир кучига ишониш каби ҳолатларни учратиш мумкин. Жумладан бўринининг тиши, тирноғи, отнинг ёли, бош суяги, тақаси, қўчқор шохи каби предметларни уйларга илиб қўйиш каби одатлар айнан тотемистик тасаввурларнинг қолдиқларидир.

Воҳа аҳолиси турмуш тарзида фетишистик тасаввурлар ҳам учраб туради. Фетишизм ҳам ибтидоий дин шаклларидан бири бўлиб, туморларга ва сеҳрланган буюмларга сиғиниш билан характерланади. Масалан, ҳозиргача воҳа аҳолиси ҳаётида пичоқ, исириқ, қалампир, пиёз каби предметларнинг таъсир кучига ишониш муқаддас дарахтлар (чинор, туғдона, анжир) ва булоқлар (Анжир ота, Хўжаипок, Омонхона ва ҳ.к.) ларни муқаддаслаштириш ҳолатларини кўриш мумкин. Ибтидоий дин шаклларидан яна бири анимизм бўлиб, бу дин жон ва руҳнинг мавжудлигига, руҳ ва тананинг алоҳида-алоҳида унсур эканлигига инсон вафот этгач, руҳ (жон) танадан ажралишига ва руҳнинг абадийлиги, таннинг эса ўткинчилигига асосланган ақидаларни илгари суради. Анимистик тасаввур қолдиқлари ҳозир ҳам воҳа аҳолиси турмуш тарзида учраб туради. Жумладан марҳумларнинг нариги дунёда яшашлигини. Арвоҳнинг яъни руҳнинг маълум муддат ўз яқинлари ҳузурига келиши,

руҳларни рози қилиш мақсадида ис чиқариш, руҳлардан ёрдам сўраш каби жиҳатлар айнан анимистик тасаввурларнинг маълум кўринишлари саналади.

Шомонлик анимистик эътиқодларнинг маълум босқичида пайдо бўлган эътиқод шакли бўлиб, туркий халқлар тарихида муҳим ўрин тутган.

Туркийларнинг аждодлари, ёрдамчи руҳлар ва ёвуз руҳлар борлигига ишонишган. Одамлар билан руҳлар ўртасида воситачилик қиладиган, руҳларни ўзига бўйсундирган, ёвуз руҳларни ҳайдайдиган одамларни Қам ёки тўйин (шомон)лар деб аташган. Шаман атамаси нисбатан кейин шаклланган. Шомон сўзи тунгус-манжур хилидаги "саман" сўзидан олиниб, одатда (телбасифат, далли-девона) деган маънони билдиради. Турк асотирларида эса шомон сўзи хитойча "истакларни енга олувчи кимса" деб аталади.

Воҳада шомонлар қушночлар деб аталади. Қушночлар ҳомий руҳлар билан алоқа қилади ва ёвуз руҳларни ҳайдаш қобилиятига эга деган тушунча айрим одамлар тасаввурида ҳозир ҳам мавжуд. Улар касалликлар ёвуз руҳлар макр ҳийласи туфайли келиб чиқади, деган тушунчага ишонишади. Шу боисдан ҳам беморларни аласлаш, кинна силаш, жаҳр, кўчириқ қилиш ва боқтириш каби шомонлик усуллари билан даволашга ҳаракат қилади. Воҳада жаҳр, кўчириқ, алас каби маросимларни қушночлар бажаришса касалалар бахшилар томонидан боқтирилиб (яъни ёвуз руҳлардан тозаланиб) даволатилган. Кинна, кўз ва суқ тегиши каби зиён заҳматлар кинначилар томонидан силаб (яъни ёвуз зиёнлар саналган кинна, кўз, суқ ва ёмон назари) ҳайдалган. Жаҳр-хасталанган беморлар танасидан ёвуз руҳларни ҳайдаш маросимидир. Жаҳр тартибига кўра бемор ўртага ўтқазилади. Сўфилар қўлида қамчи билан кириб келади. Беморнинг ёнига ўтириб олдин Оллоҳга илтижо қилиб, фотиҳа ўқийди, жонлиқ сўйилади. Шунингдек, париларга илтижо қилиб, беморнинг дардига шифо сўрайди. Ўртага супра ёйилади, чироқ ёқилади, ният қилинади. Ҳар бири 33 мартадан такрорловчи тасбеҳларни 7 хил такрорлаб ҳар бир асбеҳ оралиғида бемор елкасига қамчи билан уриб туради. Кейин А.Яссавий ҳикматлари изидан Сўфи Оллоёр ўқилади, сўнгра чўғда қиздирилган пичоқ ва капгирни сўфи ялаб ҳамда беморнинг тилига, оёғининг остига теккизади, шундан сўнг сув пуркаб, бемор танасига кириб олган ёзуз руҳларни ҳайдашга киришиб, жазавага тушади. Бемор танасининг айрим жойларини тишлайди. Ханжар билан кўчки қилади ва маросим тугатилади. Воҳанинг кўпгина қушночлари чилдирма, қамчи, пичоқ, оқрўмол, тасбеҳ каби буюмларидан ўз фаолиятлари жараёнида фойдаланишади. Қушночларнингг айримлари фолбинлик билан ҳам шуғулланади.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1.Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. Ташкент, 1982.
2.Ботиров И.Т. Эски Термиз тарихий манбаларда. Тошкент, 2010.
3.Лившиц В.А. К интерпретации бактрийских надписей из Кара-тепе // В кн: Новые находки на Кара-тепе в Старом Термезе. Москва, 1975.
4.Турсунов С., Қобилов Э., Муртазоев Б. ва бошқ. Сурхондарё тарихи. Тошкент, 2004.
5.Турсунов С.Н ва бошқалар. Ўзбекистон жанубий ҳудудларида маданий ва амалий санъат ёдгорликлари тарихи.Тошкент, "Сурхон-нашр". 2017 йил, 288 бет.
6.Турсунов С.Н ва бошқалар.Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номоддий маданияти тарихи. Тошкент."Муҳаррир", 2012,199 бет.
7.Турсунов С.Н ва бошқалар. Ўзбекистонда топономик номлар ва уларнинг тарихи.Тошкент,"Сурхон-нашр". 2017 йил, 349 бет.
8.Турсунов С., Муртазоев Б., Алланов О. Термизий алломалар. Тошкент, 2015.
9.Холмирзаев А. Сурхондарёнинг табаррук зиёратгоҳлари. Тошкент, 2001.

Сурхон қўнғирот гиламчилиги ва ўтовлари

Термиз давлат университети талабаси Эшқобилова Гулдаста

Сурхондарё ҳудудида қўнғиротлар анча илгари ўтроқ ҳаёт тарзига ўтганларига қарамай, аҳолининг асосий машғулоти олдингидек чорвачилик бўлиб, гилам тўқиш ва кигиз босиш учун асосий хом-ашё - юнгнинг мўл бўлишига имкон туғдиради. Гиламларни зарур бўлганда асосан, ёзда тўқийдилар. Қизларни турмушга бераётганда гилам бўлиши шарт, чунки гилам кашта сингари сепнинг узвий қисми саналади. Болаликдан қизалоқлар урчуқ йигиришга, сўнг вақти соати етгач, ўрмак тўқишга ўргатилганлар.

Гилам тўқиш учун қўй юнги ёки пахта ипидан фойдаланилади, битта гилам 8 дан 11 кг гача хом-ашё керак бўлади. Юнг аъло сифатли, баҳорги қирқим бўлиши керак. Баҳорги ва кузги юнгларнинг фарқи шундаки, баҳорги юнг узун ва майин, гиламбоп бўлади, кузги юнг эса қаттиқ бўлиб, кўпроқ кигиз босишда ишлатилади. Ювилган ва жунтароқда текис таралган юнг калава қилинади, сўнг урчуқда ип қилиб эшилади. Пахтагиламлар учун ипни ўз-ўзидан маълумки, пахтадан эшилади. Пахта халажа деган дастгохда чигитдан ажратилиб, калава қилинади, сўнг ип йигирилади, иссиқ кунлар келиши билан тўқишга киришилади. Бу мавсумда тажрибали чевар бештагача гилам тўқийди.

Ипни бўяш учун хозирги вақтда синтетик бўёқлардан фойдаланилмоқда. Ишлатишга қулай, ёрқин, тўқранг берадиган пушти, оч-яшил, қирмизи, нофармон, тўқ қизил, арғувоний ранглар бўлиб, улар азалдан турли ўсимликлардан олинадиган табиий бўёқларни бутунлай сиқиб чиқарди. Лекин шу билан бирга, синтетик буёқларни ишлатиш гиламларнинг яқин ўтмишда ҳам ўзининг майинлиги билан ажралиб турувчи анъанавий колорити бузилишига ҳамда улар бадиий қийматининг пасайишига олиб келди. Фақат чекка қишлоқлардагина ҳалигача табиий ранглардан фойдаланиб келаётган чеварларни учратиш мумкин. Масалан, Гуматакда қора бўёқни татум деган дарахт мевасидан, сариқ буёқни-ёнғоқ дарахтида ўсувчи замбуруғдан, қизил бўёқни-ёввойи рўяндан оладилар. Бўёқ сифатида яна жийда, ўрик, терак, томирларидан фойдаланиладики, улар қизил ва жигарранг бўёқ олишга қулай. Бироқ бундай буёқларда бўялган юнгнинг ранги яхши чиқмайди, кўриниши хирароқ бўлади. Бу ўринда бўёқчиликнинг қадимий технологиялари тажрибаси йўқолиб, кетаётганлигини таъкидлаш жоиз. Шу боис экспедиция жараёнида табиий бўёқчиликдан фойдаланиш фактига дуч келиш ўзига хос кашфиётдир, чунки у аллақачон таомилдан чиқиб кетган деб ҳисобланарди. Ипларни бўяшда сувга бўёқ билан бирга турли сингдирмалар солинади. Уларнинг таркиби ғоят хилма-хил: Қатиқ зардоби, аччиқ тош, апи-арчи, дабуқ ўти ёки гулҳайри гоҳо пахта ёғи.

Хозирги вақтда бошқа элатлар сингари Сурхондарё қўнғиротлари ҳам мутлақо патсиз гилам ва палос тўқишади. Дастгохлари кўчманчи маданиятига мос кичик-кичик бўлиб, олиб юришда қулай, ўрнатиш ва йиғиш осон. Узунасига ва энига қараб таранг тортилган иплар эни 40 см келадиган йўл-тахтни ташкил этади. Бўялган иплар гилам безагига қараб танлаб олинган. Гилам матоси ўриш ва путни бир-бирига оддий тўқиш йўли билан ҳосил қилинади. Арқоқ бўялмаган бўлади, чунки тўқиганда у юқори ва пастки ўриш иплари тагида бутунлай кўринмай кетади. Натижада гилам икки ёқлама бўлиб чиқади: Унинг ўнг томони сидирға, йўллари турли энликда бўлиб, тескари томонидан сира фарқ қилмайди. Бир томонга ўтказилган арқоқни чевар чоққон ҳаракатлар билан ёнғоқ ёғочидан қилинган махсус қилич билан уради, натижада ип қаттиқ зичланади. Қилич-гиламдўзнинг асосий иш қуроли бўлиб, мулк сифатида авлоддан-авлодга мерос қилиб қолдирилади.

Тўқилган энсиз узун тахт тенг қисмларга қирқиб чиқилади ва кенг томонлари билан бирига улаб “Туморча тикиш” йўли билан яхлит гилам қилиб тикилади. Шу тахлит тайёрланган гиламнинг ўлчами 2Х4 м атрофида бўлади. Битта тайёр гиламда камида 10 та

тахт бўлади. Патсиз қоқма гилам ана шу тариқа тўқилади. Унинг безаги ҳам ўнг, ҳам терс томони бир ҳилдаги бир текис қатор йўллардан иборат.

Ипларни тортиш ва тўқишнинг мураккаб усуллари турли нақш солишга имкон беради. Бу терма (гажари) ўкенли ва тақир гилам ҳилларида шу мураккаб техника қўлланади. Ҳар бир техника ўзига хос безак ечимига ега.

Гажари-қўнғирот гилам тўқимачилигида энг оммабопи саналади. Уларнинг гуллари йўл-йўл чизиқлар узра чўзинчоқ нақшлар тушириш билан юзага келади, ранг-баранг йўлларда улар питра каби сочма шаклда товланади. Оқ тагда тўқ-қизил, қора тагда сариқ гул шу элатнинг ранг беришда ўзига хос ечими ҳисобланади, тўқ-қизил, яшил рангларни оқ-қора йўллар бир-биридан ажратиб туради. Бундай ранглар уйғунлиги гажари гиламлар учун анъанавийдир

Сурхондарё кўп миллатли ўлка, ўзбекларнинг кўп сонли қабилавий гуруҳлари билан бир қаторда аҳолининг маълум қисмини тожик, араб ва бошқа ҳалқлар ташкил этади ва табиийки, бундай минтақаларда ҳар доим маданиятларнинг ўзаро бойитиш жараёни кузатилади. Лекин, айни вақтда, ўзига хос хусусиятни таъкидламай бўлмайди-бошқа кўчманчи қабилалардан фарқли ўлароқ, қўнғирот ўтроқ ҳаёт тарзига ўтар экан, кўпроқ ўз маданияти ва урф-одатлари, анавий кийим-кечаклари ва хатто ижодда бадиий ананалар ўзига хослигини сақлашга интиладилар.

Сурхондарёда кадимдан чорвадор халклар кўпрок яшаганлиги учун бу ерда ўтовлар курилиши одатий холга айланган. Ўтовлар “Кора уй”, тожикларда “Хирга”, кунгиротларда “Капа уй” каби номлар билан аталади. Ёз ойлари далага мол бокиш учун чикиб кетадиган чўпонлар кўчиб юришга мослаштирилган шундай уйлар куришади.

Улар бирорта хам темир ашёлар билан бир-бирига боғланмайди. Ўтовларнинг курилишида асосан ёғочларни иплар билан бир-бирига боғлаб махсус шаклга келтирилади. Ўтовларни тикиш хам бир санъат бўлиб хар ким хам уни бажара олмайди. Махсус биладиган кариялар бошчилигида тайёрланади.

Бойсуннинг Дуоба, Работ, Кўрғонча, Тўда, Мунчок, Дарбанд кишлокларида асосан шу ишлар билан шуғулланувчи ўтов курувчилар мавжуд.

Ўтовлар куришда нафакат унинг керакли анжомларига эътибор берилади, балки фаслга, куёш чикиши ва ботишига хам шамол юришига хам эътибор берилади.

Ўтов уйларнинг ички жихозлашуви одамлар ўтириши, мехмон келганда ўтирадиган жойларга бўлинади. Бундан кўриниб турибдики ўтовда яшаш тарзининг хам ўз маданияти бор.

Адабиётлар

1.Давлатова С “Ўзбек халқ ҳунармандчилиги ва маросимлари”. Илмий тўплам. Тошкент. “Наврўз” нашриёти. 2013 йил.

2. Нуриддинова Н “Маънавий мерос ва маданий бойликлар”. Илмий тўплам. Тошкент. “Лессон пресс”. 2016 йил.

Маросимларимиз қадр-қиммати

Қурбонова Маҳлиё Термиз шаҳар 3-умумтаълим мактаби ўқитувчиси

Маросимлар қадимийлиги, анъанавийлиги, турли-туман ҳодисаларни табиат ҳодисаларига таъсир кўрсатишига интилиши билан ижтимоий ҳаётда муҳим ўрин тутади. Маросим - инсонлар ҳаётида фаровонлик, кундалик турмушида омад келтириш ёки ҳаётнинг муҳим кунларини нишонлаш мақсадида ўтказиладиган, халқлар орасида анъанага айланган

ҳатти-ҳаракатлардир. Маросимни ўтказиш пайтида ижро этиладиган куй-қўшиқ эса маросим фольклори қўшиқлари деб юритилади.

Дарҳақиқат, истиқлолимиз туфайли халқимизнинг кўплаб урф-одат, анъана ва маросимлари қайта тикланди, фольклор-этнографик ансамбллари уларни замонавий талқинда саҳналарга олиб чиқиб, халқимиз эътиборига ҳавола этди. Халқимиз орасида шундай гап бор: “Аямажуз” олти кун, еталаса - етти кун, сакранса - саккиз кун, тўлғанса – тўққиз кун, ўртанса - ўн кун”.

Ушбу айтим қадимий маросимлардан бири бўлган “Ажуз момо” маросимига тааллуқлидир. Бу маросим “Наврўз” байрамидан олдинги кунларда “Аямажуз”ни қишлоқдан ҳайдаб юбориш учун ўтказилган. Кундан-кун баҳор фасли ўз мавқеини эгаллаб, “Аямажуз”нинг қишни сақлаб туришига кучи етмайди. “Оби раҳмат” кунлари бошланиб, илиқ ёмғирлар ёғиб, дунёни поклай бошлайди. Маросим қуйидагича ташкил қилинган: Қишлоқнинг ўртасидаги майдонда катта гулхан ёқилади. Қишлоқ одамлари тўпланиб, олов атрофида доира бўлишиб, доира-дап чалишиб, рақсга тушадилар. Шу пайт юзларига қора куя суртилган, кийимлари увада аёл, қўлида узун супурги тутиб, майдонга кириб келади. У атрофдагиларга тажовузкорона ҳаракатлар қилиб, қўлидаги супургиси билан иштирокчиларни урмоқчи бўлиб, қувлайди.

Халқ тақвими бўйича қиш фасли бир неча мавсумга бўлинади: “Катта чилла” - 90 кун, “Кичик чилла” - 40 кун ҳисобланади. “Аямажуз”га тоъбе кунлар “кичик чилла” кунларига тўғри келади. Сурхон воҳасининг тожик аҳоли яшайдиган қишлоқларида “Аямажуз” аёл, мифологик образ - “Азиз” деб ҳурмат билан аталади. Улар тасаввурида “Азиз” кампир деб талқин қилинмаган ва оддий мифологик аёл образида намоён бўлади. “Яратгувчи” “Азиз”га кириб келаётган “Баҳор”га доялик қилиш, янги туғилаётган чақалоқ – “Наврўз”ни ҳимоя қилиш учун 7 кун вақт ажратган. “Азиз”нинг “гулдур момо” деган, яшинларни чақнатадиган ёрдамчиси бирга келади. Халқ тасвири бўйича “Азиз”да аёлларга хос одатлар мавжуд. “Азиз” осмондаги маконида яшайди.

Ўзбек қишлоқлари аҳолиси ажузни “Ажуз Момо” деб атайдилар. Уларнинг талқини бўйича “Аямажуз” анчайин ёвуз, бир кўзи кўр, бир оёғи чўлоқ, хунук ва иркит кампир. Кўпроқ, ўзбек эртакларидаги “ялмоғиз кампир”га ўхшайди. “Аямажуз” момонинг ўзидек ёвуз Аҳмон билан Даҳмон деб аталадиган бебош ўғиллари бор. “Аямажуз” одам оёғи етмайдиган тоғ дарасидаги ғорда болалари билан, ёрдамчиси “Қалтироқ момо” билан бирга яшайди. Момо ухлаб қолган пайтларда ўғиллари Аҳмон билан Даҳмон шамоллар қамаб қўйилган қопларнинг оғзини ечиб, бўшатиб юборадилар. “Аямажуз” даври қисқа бўлса ҳам бу даврда совуқ шамоллар, совуқ қорбўронлар, ёмғирлар бўлади. Буларнинг барисини “Аямажуз” одамлар устига ёғдиради. Одамларнинг айтишича “Аямажуз” катта қиш чилласига қарата: - Тўқсон! - бир кунимча йўқсан! – деб хитоб қилармиш.

“Аямажуз” кунлари Ҳут ойининг энг совуқ пайтига тўғри келади. Бу даврни одамлар ”семиз чўзиладиган, ориқ узиладиган” пайт деб атайдилар ва: **“**Ҳут яхши келса - кади тўла сут, ҳут ёмон келса - сойлар тўла пут” - деганлар ва унга атаб қўшиқ тўқиганлар:

Ҳут, ҳут ҳутти деди,
“Милдир тўла қути” деди.
“Ҳут” агар ёмон келса,
Сойлар тўла пути деди.

Ҳут, ҳут ҳутти деди,
Милдир тўла қутти деди.
Ҳут агар яхши келса,
Кади тўла сути деди.

Ҳут, ҳут, ҳувилласа,
Бўри бўлиб увилласа.
Сойлар тўла лаши-луши,
Шамол бўлиб гувилласа.

Маросим давомида ёш аёллар бир қатор бўлишиб, қўшиқ айтишиб, “Аямажуз”ни саҳнадан ҳайдаб чиқарадилар:

Аёллар: - Ажуз момом ажуз-а,
Қилиқлари ёвуз-а.
Сенга кетар жафоси,
Ёвузлигинг ожиз-а.

Ажуз момо: - Тошим бор, тарозим бор,
Анг қолмаган тарзим бор.
Энди кетар жафоси,
Узолмаган қарзим бор.

Баркамол авлод тарбиясида маросимларимизни ўрганишнинг аҳамияти муҳимдир. Зеро, меҳнат маросим фольклори қўшиқлари ёшларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялашда, оилавий-маиший фольклор қўшиқлари севгига садоқат, оилапарварлик руҳида, мавсумий маросимлар қўшиқлари эса, миллий қадриятларни қадрлаш, уларни авайлаб асраш, улуғлаш руҳида тарбиялашда алоҳида аҳамият касб этади.

Адабиётлар:

1. Жўраева М “Анъанавий маросимлар ва фольклор санъати”. Илмий тўплам. Тошкент. “Наврўз” нашриёти. 2013 йил.
2. Аширов А“Миллий маданият, урф-одат ва маросимлар”. Илмий тўплам. Тошкент. “Наврўз” нашриёти. 2013 йил

II Шуъба Бойсун табиати этнотуризим маскани

Бойсун ботаник-географик райони флорасида тарқалган ўзбекистон эндемлари

Тургинов Орзимат Турдиматович[1], Ибрагимов Акрам Жавлиевич[2], Жамалова Дилафруз Неъматилла қизи[3] Курбаниязова Гулсауир Танирберген қизи[4]

[1] Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Ботаника Институти, PhD, катта илмий ходим orzimat@mail.ru
[2]Термиз давлат университети Ботаника кафедраси доценти akram_i@bk.ru
[3] Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Ботаника Институти, кичик илмий ходим dilafruz.jamalova.91@mail.ru
[4]ЎзМУ биология факультети магистранти

Эндем-муайян бир ҳудудда тарқалиб, бошқа ҳудудларда учрамайдиган турларга нисбатан ишлатиладиган биологик термин. Эндемизм аниқ бир биогеографик районнинг таксонлар эволюциясини кўрсаткичидир. Ҳозирга қадар Ўзбекистондаги маҳаллий флораларни ўрганишга қаратилган қатор тадқиқотлар мавжудлигига қарамасдан, Ўзбекистон флораси учун эндем бўлган турларнинг таркиби тўлиқ шакллантирилмаган. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Ботаника институтида Ўзбекистон флораси эндемларининг замонавий конспектини тузиш номли фундаментал лойиҳа доирасида Ўзбекистон флораси учун эндем бўлган турларнинг рўйхати тўлиқ шакллантирилди. Бунга кўра, Ўзбекистон флораси учун эндемлар 34 оила, 104 туркумга мансуб 333 турдан иборат. Бу рақамлар юртимизда олиб борилаётган дала тадқиқотлар давомида ўзгариши эҳтимолдан ҳоли эмас, чунки ҳозирги кунда ҳалқаро миқёсдаги олимлар томонидан юртимизнинг адир, тоғ ва яйлов минтақалари айрим ўсимлик турлари (*Allium* L., *Cousinia* Cass., *Gagea* Salisb., *Tulipa* L., *Hedysarum* L., *Oxytropis* DC.) учун келиб чиқиш марказларидан бирига тўғри келиши эътироф этилади. Йиллар давомида изланишлар натижасида мазкур туркумлардан фанга киритилиши кузатилмоқда.

Бугунги кунда жаҳондаги замонавий флористик тадқиқотлар, айниқса, ўзига хос эндем ва реликт турларнинг бой таркибига эга минтақаларнинг таксономик хилма-хиллигини илмий тадқиқотларнинг замонавий методлари ёрдамида аниқлаш, флора генезиси ва эндемизм фракцияларнинг шаклланиш марказларини ўрганишни тақозо этмоқда. Бу ўринда Тоғли Ўрта Осиё провинциясининг Жануби-ғарбий Ҳисор округи таркибига кирувчи Бойсун ботаник-географик райони бундан мустасно эмас.

Мазкур ҳудуд Ўзбекистонни ботаник-географик районлаштириш схемасида Жануби-ғарбий Ҳисор округи таркибида Бойсун ботаник-географик район сифатида ажратилган .

Турли йиллар давомида Бойсун тоғи ва унинг атрофларида олиб борилган экспедицияларнинг натижаларини таҳлил қилиш орқали шу маълум бўлдики, мазкур минтақа Ўрта Осиё флораси ва ўсимликлар қопламини ўрганган бир қатор йирик олимларнинг диққат марказида бўлган. Олимлар изланишлари давомида ушбу ҳудуддан фан учун бир қатор янги турлар кашф этишган. Улар томонидан йиғилган гербарий намуналари ҳозирда ҳалқаро миллий гербарийлар Москва Давлат Университети (MW), Россия Фанлар Академиясининг Комаров номидаги Россия ботаника институти (LE), Париж Миллий Гербарийси (P) фондларида, катта қисми эса Ботаника институти қошидаги Миллий гербарий TASH фондида сақланмоқда.

Бойсун тоғи ва унинг атрофларида ботаник тадқиқотлар бундан бир аср аввал олиб борилган бўлиб, бу вақт оралиғида мазкур минтақадан фанга 50 га яқин турлар киритилган.

Бу ҳудуд ўзига хос реликт ва эндем турларга бойлиги билан ажралиб туради. *Calispepla aegacanthoides* Vved., *Moluccella bucharica* (B.Fedtsch.) Ryding (=*Otostegia bucharica* B.Fedtsch.), *Calophaca reticulata* Sumn., *Astragalus juniperetorum* Gontsch., *Crambe gordjaginii* Sprygin et Popov каби реликт ва эндем турлар бунга мисол бўлади .

О.Т.Тургинов (2017) томонидан мазкур ҳудуд флорасида олиб борилган изланишлари давомида фан учун янги бўлган 3 тур (*Jurinea tschernevae* Tojibaev & Turginov, *Iris khassanovii* Tojibaev & Turginov, *Allium decoratum* Turginov & Tojibaev) аниқланган ва тавсифланган. Шу билан бирга 15 дан ортиқ Ўзбекистон флораси учун янги турлар келтирган. Ундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига (2009) киритилган 10 дан ортиқ камёб ва реликт турларнинг янги ўсиш жойлари аниқланган.

Caryophyllaceae

1. *Dianthus uzbekistanicus* Lincz. Fl. USSR, 6: 899, 854. 1936. Ўзбекистон чиннигули. Гемикриптофит. Ғарбийпомиролой. Ўрта тоғ, гилли ва шағалли. Арчазор. Фойдаланилмайди.

2. *Silene ruinarium* Popov (=*Melandrium ruinarium* Popov). Osterr. Bot. Zeitschr. 119: 579. 1971. Йиқилган зўрча. Гемикриптофит. Помиролой. Қуйи тоғ, нам жойларда. Гидрофит. Фойдаланилмайди.

3. *Silene excedens* Bondarenko & Vved. Opred. Rast. Sred. Azii 2: 324.1971. Дўмпайган зўрча. Гемикриптофит. Ғарбийпомиролой. Ўрта тоғ, тошли. Фойдаланилмайди.

4. *Silene kudrjaschevii* Schischk. Fl. URSS 6: 888.1936. Кудряшев зўрчаси. Гемикриптофит. Помиролой. Қуйи ва ўрта тоғ, олажинсли. Фойдаланилмайди.

5. *Gypsophila gypsacea* (Vved.) Bondarenko. Not. Syst. Herb. Inst. Bot. Acad. Sci. Uzbek Ac. Sc. URSS 3:11. 1941. Гипсли гипсофилла. Терофит. Жануби-ғарбий Помиролой. Қуйи тоғ, олажинсли, гипсли. Фойдаланилмайди.

Plumbaginaceae

6. *Acantholimon butkovii* Lincz. Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 21: 488. 1961. Бутков кирпиўти. Хамефит. Бойсун. Ўрта ва юқори тоғ, тошли. Трагаканта. Фойдаланилмайди.

7. *Acantholimon hissaricum* Lincz. Fl. URSS 18: 736. 1952. Хисор кирпиўти. Хамефит. Жануби-ғарбий ҳисор. Ўрта ва юқори тоғ, тошли. Арчазор, трагаканта. Фойдаланилмайди.

8. *Acantholimon vvedenskyi* Lincz. Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 21: 486 1961. Введенский кирпиўти. Хамефит. Бойсун. Ўрта ва юқори тоғ, тошли. Фойдаланилмайди.

9. *Eremolimon jarmolenkoi* Lincz**.** Novosti Sist. Vyssh. Rast. 22: 203 1985. Ярмоленко эремолимони. Гемикриптофит. Жануби-ғарбий ҳисор. Қуйи тоғ, олажинсли. Эфемеретум. Фойдаланилмайди.

Primulaceae

10. *Dionysia hissarica* Lipsky. Trudy Imp. S. Peterburgsk. Bot. Sada 18: 83. 1900. Хисор дионисияси. Гемикриптофит. Ҳисор-дарвоз. Ўрта тоғ, қоя ёриқларида. Петрофит. Фойдаланилмайди.

Capparaceae

11. *Cleome tomentella* Popov. Descr. Pl. Nov. Turkestan. 53. 1916. Сержун клеоме. Терофит. Ғарбийпомиролой. Қуйи тоғ, олажинсли. Эфемеретум. Фойдаланилмайди.

Brassicaceae

12. *Lepidium minor* (Botsch. & Vved). Al. Shehbaz. Novon 12, 1 :9. 2002. Майда қоратундак. Гемикриптофит. Ғарбийпомиролой. Ўрта тоғ, майин тупроқли ва шағалли. Эфемеретум. Фойдаланилмайди.

13. *Strigosella spryginioides* (Botsch. & Vved). Botsch. Bot. Monogr. (New Delhi). 13: 12. 1952. -Спиралсимон читир. Терофит. Эрон-ўртаосиё. Текислик ва қуйи тоғ, лёссли, гилли, майин тупроқли, шағалли, тошли, оҳактошли ва қумли. Эфемеретум. Фойдаланилмайди.

14. *Strigosella vvedenskyi* Bondarenko & Botsch. Bot. Zhurn. (Moscow & Leningrad). 57(9).: 1043. 1972. Введенский читири. Терофит. Бойсун. Тоғ олди, олажинсли. Эфемеретум. Фойдаланилмайди.

Euphorbiaceae

15. *Euphorbia densiuscula* Popov. Trudy Turkestansk. Nauch. Obsc. 1. 38. 1923. Тиғиз сутлама. Терофит. Тоғлиўртаосиё. Қуйи тоғ, олажинсли тупроқ. Эфемеретум. Фойдаланилмайди.

16. *Euphorbia triodonta* (Prokh). Prokh. Fl. URSS 14: 469. 1949. Учтиш сутлама. Терофит. Ҳисор. Текислик, тузли қум ва гипсларда. Эфемеретум. Фойдаланилмайди.

17. *Chrozophora cordifolia* Pazij. Euphorb. Gen. 110. 1824. Юракбарг ошиқўт. Терофит. Жануби-ғарбий ҳисор. Текислик, олажинсли тупроқ. Эфемеретум. Фойдаланилмайди.

Rosaceae

18 *Potentilla butkovii* Botsch. Not. Syst. Herb. Inst. Bot. Sect. Uzbek. Acad. Sci. URSS. 13.: 16. 1952. Бутков ғозпанжаси. Гемикриптофит. Жануби-ғарбий ҳисор. Юқори тоғ, қоя ёриқларидаги майда тупроқли. Петрофит. Асал-ширали.

Fabaceae

19. *Astragalus rotundus* Gontsch. Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 9: 120. 1946. Юмалоқ астрагал. Гемикриптофит. Жануби-ғарбий ҳисор. Тоғолди ва қуйи тоғ, олажинсли тупроқ. Фойдаланилмайди.

20. *Astragalus pseudanthylloides* Gontsch. Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 9: 101. 1941. Пахмоқтукли астрагал. Гемикриптофит. Бойсун. Тоғолди, қуйи тоғ, ўрта тоғ. Тошли ва шағалли. Фойдаланилмайди.

21. *Astragalus alexeji* Gontsch. Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 10: 32. 1947. Алексей астрагали. Гемикриптофит. Жануби-ғарбий-Ҳисор. Тоғолди ва қуйи тоғ, олажинсли. Эфемеретум, шибляк, арчазор. Фойдаланилмайди.

22. *Astragalus juniperetorum* Gontsch. Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 7: 145. 1938. Арчазор астрагали. Гемикриптофит. Бойсун. Қуйи тоғ, майин тупроқли ва шағалли. Арчазор. Фойдаланилмайди.

23. *Astragalus pseudoanthylloides* Gontsch. Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 9: 101. 1941. Пахмоқтукли астрагал. Гемикриптофит. Бойсун. Тоғолди ва қуйи тоғ, тош-шағалли. Арчазор. Фойдаланилмайди.

24. *Calispepla aegacanthoides* Vved. Not. Syst. Herb. Inst. Bot. Acad. Sci. Uzbekistan. XIII.: 19. 1952. Бурчоқсимон калиспепла. Хамефит. Бойсун. Ўрта тоғ, тошли ва майин тупроқли. Арчазор. Фойдаланилмайди.

25. *Calophaca reticulata* Sumnev. Fl. Uzbek. 3: 797. 1955. Қорапоя мойқорағон. Фанерофит, нанофанерофит. Бойсун. Ўрта тоғ, шағалли. Арчазор. Фойдаланилмайди.

26. *Hedysarum nuratense* Popov. Not. Syst. Herb. Inst. Bot. Sect. Uzbek. Acad. Sci. URSS. 7.: 16. 1937. Нурота тангаўти. Гемикриптофит. Ғарбийпомиролой. Қуйи ва ўрта тоғ, майин тупроқли, шағалли ва гипсли. Арчазор. Ем-хашак, манзарали, асал-ширали.

27. *Oxytropis lasiocarpa* Gontsch. Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 9: 86. 1941. Пахмоқмева гулоби, пахмоқмева окситропис. Хамефит. Ҳисор. Ўрта ва юқори тоғ, тошли ва майин тупроқли. Арчазор. Фойдаланилмайди.

28. *Oxytropis tyttantha* Gontsch. Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 9: 90. 1941. Майда гулли гулоби, майда гулли окситропис. Гемикриптофит.

Ғарбийпомиролой. Ўрта ва юқори тоғ, тошли ва майин тупроқли. Трагаканта. Фойдаланилмайди.

29. *Oxytropis vvedenskyi* Filim. Bot. Mater. Gerb. Inst. Bot. Akad. Nauk Uzbeksk. S.S.R. 20: 43. 1982. Введенский гулоби, Введенский окситрописи. Гемикриптофит. Ҳисор-дарвоз. Ўрта ва юқори тоғ, майин тупроқли, қоялар ва тош ёриқларида. Шибляк. Фойдаланилмайди.

Asteraceae

30. *Cousinia decurrentifolia* Juz. & Tscherneva Bot. Mater. Gerb. Inst. Bot. Akad. Nauk Uzbeksk. S.S.R. 17: 93. 1962. Пастгатортганбаргли каррак. Терофит. Жануби-ғарбий ҳисор. Ўрта тоғ, гилли, майин тупроқли ва тошли. Шибляк, арчазор. Фойдаланилмайди.

31. *Cousinia hoplophylla* Tscherneva. Not. Syst. Herb. Inst. Bot. Acad. Sci. Uzbekistan. XV. 49. 1959. Ҳурпайган каррак. Гемикриптофит. Бойсун. Юқори тоғ, тошли. Трагаканта.

32. *Cousinia leptocladoides* Tscherneva. Not. Syst. Herb. Inst. Bot. Acad. Sci. Uzbekistan. XV. 45. 1959. Деярлиингичка шохланган каррак. Гемикриптофит. Жануби-ғарбий ҳисор. Ўрта тоғ, гипсли. Эфемеретум. Фойдаланилмайди.

33. *Cousinia newesskyana* C.Winkl. Trudy Imp. S. Peterburgsk. Bot. Sada XI. 333. 1896. Невесский карраги. Гемикриптофит. Жануби-ғарбий ҳисор. Ўрта ва юқори тоғ, тошли тўкилмаларда. Петрофит. Фойдаланилмайди.

34. *Cousinia rhodantha* Kult. Trudy Sredne. Aziatsk. Gosud. Univ, Ser. 8b, Bot. 6: 22. 1929. Қизилгулли каррак. Терофит. Бойсун. тоғ олди, гилли. Эфемеретум. Фойдаланилмайди.

35. *Cousinia rosea* Kult. Acta. Univ. As. Med. 8 b. ser. Bot. (6). 17. 1929. Пушти каррак. Терофит. Жануби-ғарбий ҳисор. Тоғолди ва ўрта тоғ, олажинсли. Петрофит, Эфемеретум. Фойдаланилмайди.

36. *Cousinia trichophora* Kult. Tudy Sredne. Aziatsk. Gosud. Univ, Ser. 8b, Bot. 6: 26. 1929. Тукли каррак. Гемикриптофит. Жануби-ғарбий ҳисор. Юқори тоғ, тошли ва шағалли. Трагаканта. Фойдаланилмайди.

37. *Cousinia vvedenskyi* Tscherneva. Bot. Mater. Gerb. Inst. Bot. Akad. Nauk Uzbeksk. S.S.R. 17: 106. 1962. Введенский карраги. Терофит. Ҳисор-дарвоз. Ўрта тоғ, тош-шағалли ва тошли тўкилмаларда. Петрофит, Эфемеретум. Фойдаланилмайди.

38. *Jurinea gracilis* Iljin. Not. Syst. Herb. Hort. Petrop. V.: 60. 1924. Келишган юринея. Гемикриптофит. Кўҳистон-Ҳисор. Қуйи тоғ, тош-шағалли, олажинсли ва майин тупроқли. Эфемеретум, шибляк. Фойдаланилмайди.

39. *Jurinea nevskii* F.O.Khass. Opred. Rast. Sred. Azii 11: 316 2015. Невесский юринеяси. Гемикриптофит. Жануби-ғарбий ҳисор. Тоғолди ва ўрта тоғ, тошлоқ, шағалли олажинсли. Шибляк, арчазор. Фойдаланилмайди.

40. *Jurinea sangardensis* Iljin. Trudy Turkestansk. Naucn. Obsc. II. 25. 1925. Сангардак юринеяси. Гемикриптофит. Ҳисор. Ўрта тоғ, тошли ва майин тупроқли. Шибляк, арчазор. Фойдаланилмайди.

41. *Jurinea tscherneviae* Tojibaev & Turginov. Bot. Zhurn. (Sankt. Pet). 98 (12).: 1563. 2013. Чернева юринеяси. Гемикриптофит. Бойсун. Ўрта тоғ, тошли ва майин тупроқли. Петрофит. Фойдаланилмайди.

42. *Taraxacum butkovii* Kovalevsk. Not. syst. Herb. Inst. Bot acad. Sci. Uzbek. 17: 8. 1962. Бутков қоқиўти. Гемикриптофит. Ҳисор. Юқори тоғ, майин тупроқли, гилли ва шағалли. Эфемеретум. Фойдаланилмайди.

43. *Tanacetopsis botschantzevii* (Kovalevsk.) Kovalevsk. Fl. Uzbekist. vi. 146. 1962. Бочанцев танацетопсиси. Гемикриптофит. Ғарбий Ҳисор. Юқори тоғ, қоя ва тошли тўкилмаларда. Фойдаланилмайди.

44. *Tanacetum galae* (Popov) Nevski (=*Pyrethrum galae* Popov). Trudy Bot. Inst. Akad. Nauk S.S.S.R., Ser. 1, Fl. Sist. Vyssh. Rast. 4: 216 (1937), in obs. Гала пиретруми. Гемикриптофит. Ғарбий Помиролой. Қуйи ва ўрта тоғ, тошли, шағалли ва ола жинсли. Фойдаланилмайди.

45. *Vicoa parietarioides* Nevski. Trudy Bot. Inst. Akad. Nauk S.S.S.R, ser. 1, Fl. Sist. Vyssh. Rast. 4: 279 (1937)." 279. 1937. Паратерияли викоа. Гемикриптофит. Жануби-ғарбий ҳисор. Ўрта тоғ, қоя ёриқларидаги майин тупроқларда. Петрофит. Фойдаланилмайди.

46. *Vicoa rupicola* Krasch. Trudy Bot. Inst. Akad. Nauk S.S.S.R, Ser. 1, Fl. Sist. Vyssh. Rast. 3: 344. 1937. Қоя викоаси. Гемикриптофит. Кўхистон-ҳисор. Қуйи тоғ, қоя ёриқларидаги майин тупроқларда. Петрофит. Фойдаланилмайди.

Rubiaceae

47. *Plocama alshehba*zii F.O.Khass. & al.. Stapfia 101: 25. 2014. Алшахбас плакомаси. Хамефит. Жануби-ғарбий ҳисор. Текислик ва юқори тоғ, қумли ва майин тупроқли. Эфемеретум, фойдаланилмайди.

48. *Plocama trichophylla* (Popov & Tscherneva) M. Backlund & Thulin. Taxon 56(2): 325. 2007. Тукбаргли плокама. Хамефит. Ғарбий ҳисор. Тоғолди, шўр, қумтошли. фойдаланилмайди.

Boraginaceae

49. *Heliotropium bucharicum* B.Fedtsch. Izv. Glavn. Bot. Sada R.S.F.S.R. 15: 1. 1915. Бухоро хазоранггули. Терофит. Жануби-ғарбий ҳисор. Қуйи тоғ, олажинсларда, охактошли, ва қум-шағалли тупроқларда. Петрофит, Эфемеретум. Фойдаланилмайди.

Lamiaceae

50. *Mentha pamiroalaica* Boriss. Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 16: 283. 1954, . Помир олой ялпизи. Гемикриптофит. Помиролой. Ўрта тоғ, сувга яқин жойларда. Гидрофит. Доривор, эфир-мойли, озиқабоп, ем-хашак, асал-ширали.

51. *Moluccella bucharica* (B.Fedtsch). Ryding (=*Otostegia bucharica* B.Fedtsch). Taxon 60(2).: 482. 2011. Бухоро молуселласи. Хамефит. Бойсун. Тоғ олди, гипси, охактошли олажинсларда. Петрофит. Фойдаланилмайди (охак тошли).

52. *Phlomoides baissunensis* (Popov). Adylov, Kamelin & Makhm. Opred. Rast. Sred. Azii 9: 96. 1987. Бойсун фламоидеси. Гемикриптофит. Жанубийпомиролой. Ўрта тоғ, тошли. Арчазор. Асал-ширали.

53. *Scutellaria bucharica* Juz. Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 14: 406 1951. Бухоро кўкаморони. Гемикриптофит. Жанубий-ғарбий Помиролой. Ўрта тоғ, гилли тупроқли, тоғ қоялари, ариқ бўйлари. Фойдаланилмайди.

54. *Scutellaria colpodea* Nevski. Trudy Bot. Inst. Akad. Nauk S.S.S.R, Ser. 1, Fl. Sist. Vyssh. Rast. 4: 322. 1937. Эгилган кўкаморон. Хамефит. Тоғлиўртаосиё. Қуйи ва ўрта тоғ, тошли, тошли ва шағалли. Петрофит. Фойдаланилмайди.

55. *Scutellaria fedschenkoi* Bornm. Beih. Bot. Centralbl. 36(2).: 60. 1918. Федченко кўкаморони. Гемикриптофит. Ҳисор-дарвоз. Ўрта тоғ, тошли ва қоя ёриқларида. Петрофит. Фойдаланилмайди.

56. *Scutellaria guttata* Nevski & Juz. Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 14: 429. 1951. Томчи кўкаморон. Хамефит. Ҳисор-дарвоз. Ўрта тоғ, қоя ёриқларида. Петрофит. Фойдаланилмайди.

13. Apiaceae

57. *Vvedenskya pinnatifolia* Korovin Not. Syst. Herb. Ins. Bot. & Zool. Acad. Sci. Uzbek. 8.: 14. 1974. Введенский патсимонбарги. Гемикриптофит. Ҳисор. Юқори тоғ, тошли тўкилмаларда ва қоя ёриқларида. Петрофит. Фойдаланилмайди.

Liliaceae

58. *Tulipa orithyioides* Vved. Bull. Univ. As. Centr. XXI.: 150. 1935. Орития лоласи. Криптофит. Ҳисор-дарвоз. Юқори тоғ, тошли. Петрофит. Манзарали.

Iridaceae

59. *Iris petrii* F.O.Khass. & al... Петри гулсафсари. Криптофит. Жануби-ғарбий ҳисор. Тоғолди ва қуйи тоғ, олажинсларда. Эфемеретум, Манзарали.

60. *Iris svetlanae* (Vved). T.Hall & Seisums Bot. Jour. Linn. Soc. 167, 3: 300. 2011. Светлана гулсафсари. Криптофит. Жануби-ғарбий ҳисор. Ўрта тоғ, тошли, кранокумлоқ, шағалли, олажинсли тупроқ. Эфемеретум. Манзарали.

Alliaceae

61. *Allium clausum* Vved. Opred. Rast. Sred. Azii 2: 313 1971. Туташган пиёз. Криптофит. Ғарбийпомиролой. Ўрта тоғ, тошли. Манзарали.

62. *Allium lipskyanum* Vved. Opred. Rast. Sred. Azii 2: 317 1971. Липский пиёзи. Криптофит. Ғарбийпомиролой. Юқори тоғ, тошли, шағалли. Манзарали.

63. *Allium decoratum* Turginov & Tojibaev. Phytotaxa, 177 (5).: 291-297. 2014. Манзарали пиёз. Криптофит. Бойсун. Юқори тоғ, тошли, шағалли. Петрофит. Манзарали.

64. *Allium dolichomischum* Vved. Consp. Fl. As. Med. 2: 312, 60. 1971. Узунгулбандли пиёз. Криптофит. Ғарбийпомиролой. Ўрта тоғ, олажинсларда. Арчазор. Манзарали.

65. *Allium majus* Vved. Fl. Uzbek. I. 543.: 462. 1941. Катта пиёз. Криптофит. Жануби-ғарбий ҳисор. Ўрта тоғ, майда тупроқли. шағалли. Петрофит. Манзарали, камёб тур.

66. *Allium margaritiferum* Vved. Opred. Rast. Sred. Azii 2: 316 1971. дурдона пиёз. Криптофит. Помиролой. Тоғолди ва қуйи тоғ, майда тупроқли-шағалли. Арчазор. Манзарали.

67. *Allium nikolai* F.O. Khass. & Achilova Opred. Rast. Sred. Azii 11: 316 2015. Николай пиёзи. Криптофит. Бойсун. Тоғ олди, олажинсларда. Эфемеретум. Манзарали.

68. *Allium tytthanthum* Vved. Byull. Sredne-Aziatsk. Gosud. Univ. 19: 122 1934. Майдагулли пиёз. Криптофит. Бойсун. Ўрта тоғ, майда тупроқли. Манзарали.

Xanthorrhoeaceae

69. *Eremurus iae* Vved. Fl. Uzbek. I. 402.: 541. 1941. Ия ширачи. Криптофит. Ҳисор-дарвоз. Ўрта тоғ, тошли ва майда гил тупроқли. Петрофит. Манзарали, камёб тур.

Хулоса қилиб айтганда, Жануби-Ғарбий Ҳисор округи таркибида Бойсун ботаник-географик райони флораси Ўзбекистон флорасидаги эндемизм фракциясининг энг “қайноқ нуқталаридан” бири сифатида эътироф этилади. Чунки мазкур флорада Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган 76 турнинг (23,67%) учраши ва Ўзбекистон флорасининг миллий эндем турларининг (333) қўп қисми (69 тур) ушбу район флорасида учраши билан изоҳланади. Ундан ташқари минтақада палеоген даврига хос бўлган қадимий реликт турлар сақланиб қолганини кўриш мумкин. Бу реликт формалар жуда оз миқдорда сақланиб қолган бўлиб, улар нафақат Ўзбекистон, балки бутун Ўрта Осиё флорасида ўхшаши топилмайдиган ноёб реликтлар хисобланади. Флорада тарқалган турларнинг таксономик бирликларда тақсимланиши A.L. Takhtajan (1997) таснифи асосида амалга оширилди ва қуйида уларнинг рўйҳати келтирилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Тургинов О.Т. Бойсун ботаник-географик райони флораси: Дис. канд. биолог. наук. – Тошкент, 2017. – 260. б.
2. Камелин Р.В. Род *Astragalus* L. (секция *Xiphidium*) – Астрагал (секция Xiphidium). Определитель растений Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1981. Т. VI. С. 193-212.
3. Определитель растений Средней Азии. Критический конспект флоры. В I-X. Т. - Ташкент: Фан, 2016.□1968

4. Хасанов Ф.О. Род Cousinia Cass. – Каррак (Cousinia rhodantha Kult. – Қизилгулли каррак, C. butkovii Tscherneva & Vved. – Бутков карраги, C. haplophylla Tscherneva – Хурпайган каррак. Ўзбекистон Республикаси Қизил китоби – Ташкент: Chinor ENK, 2009. – Б. 280-310.
5. Хасанов Ф.О. Род Astragalus L. - Астрагал (Astragalus pseudanthylloides Gontsch., A.terrae-rubrae Butkov, A.tupalangi Gontsch., A.massagetovii, A. bucharicus Regel, A. willisii Popov) Ўзбекитон Республикаси Қизил китоби – Ташкент: Chinor ENK, 2009. – Б. 34-54.
6. Хасанов Ф.О. Эндемичные растения Юго-западных отрогов Гиссарского хребта // Узбек. биол. журн. – Ташкент: Фан, 1991. – №2. – С. 41-45.
7. Тожибаев К.Ш. Флора Юго-Западного Тянь-Шаня (в пределах республики Узбекистан). Дисс.... докт. биолог. наук. – Ташкент: 2010. – 271. б.
8. Хасанов Ф. О. Ксерофильная древесно-кустарниковая растительность Кугитанг-тау: Автореф. дис... канд. биол. наук. – Ташкент, 1987.– 20 с.
9. Хасанов Ф.О. Род *Allium* L. во флоре Средней Азии: Дис.... докт. биолог. наук. – Ташкент, 2008. – 163 с.
10. Холмуратов М.А. Бойсун-Чўлбаир тоғларининг ўсимликлар қоплами: Дис.... канд. биолог. наук. – Тошкент, 2007. – 160. б.
11. International Plant Names Index [Электронный ресурс].–URL: www.ipni.org
12. www.ILDIS.com
13. The Plant List [Электронный ресурс]. – URL:www.theplantlist.org.

Boysunda Erkin iqtisodiy zona orqali xorijiy investitsiyalarni jalb etish

Terviz davlat universiteti Iqtisodiyt fakulteti dekani Maxmud Gadayshaev

Mamlakatimiz iqtisodiyotini isloh etish, erkinlashtirish va modernizatsiya qilish, uning tarkibiy tuzilishini diversifikatsiyalash borasida har tomonlama asosli va chuqur o'ylangan siyosat amalga oshirilmoqda. Bu siyosat esa davlatimizni inqirozlar va boshqa tahdidlarning salbiy ta'siridan himoya qilmoqda, mustahkam ishonchli himoya vositasini yaratmoqda.

Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va aholi bandlik darajasini yanada oshirishning muhim omili sifatida jahon standartlariga javob beradigan va dunyo bozorlarida talab qilinadigan mahsulot ishlab chiqarish, xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etish bo'yicha qulay shart-sharoit yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur vazifani amalga oshirishda erkin iqtisodiy zonalar alohida o'rin tutadi. Shu bois bugungi kunda Xitoy, AQSH, Fransiya, Janubiy Koreya, Irlandiya, Meksika, Vengriya, Bolgariya kabi mamlakatlarda hududning jo'g'rofiy va boshqa qulayliklaridan kelib chiqqan holda erkin iqtisodiy zonalar tashkil etilgan.

90-yillarning o'rtalarida dunyoda 1200 ga yaqin erkin iqtisodiy zonaning har xil turlari, jumladan, 300 dan ortiq eksportga mo'ljallangan ishlab chiqarish zonalari, 400 ga yaqin erkin ilmiy-texnikaviy zonalar faoliyat ko'rsatgan. Bunday zonalarni tashkil etishdan asosiy maqsad - mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va chet el kapitalini, istiqbolli texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etish orqali uning sanoat salohiyatini, ishlab chiqarish, transport-tranzit va ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish, zamonaviy bozor infratuzilmalarini tashkil etishdan iboratdir.

1990 yilda tashkil etilgan erkin iqtisodiy zonalarni rivojlantirish bo'yicha Xalqaro Assotsiatsiya (MARSEZ) tomonidan qabul qilingan hujjatlarga ko'ra, erkin iqtisodiy zona alohida hududiy birlik bo'lib, u qoida bo'yicha mamlakatning iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, ekologik va ijtimoiy rivojlanishiga qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida, moliyaviy-xo'jalik faoliyatni

amalga oshirish uchun ochiq bo'ladi. Erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etish va uning faoliyat ko'rsatishi bo'yicha rivojlangan davlatlarda to'plangan tajriba shuni ko'rsatadiki, mazkur usulning qo'llanilishi mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda, ijtimoiy hayotga yangi-yangi iqtisodiy g'oyalarni tatbiq etishda o'zining ijobiy jihatlariga ega.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 2 dekabrdagi "Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil qilish to'g'risida"gi farmoniga asosan, "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonasi tashkil etildi. Mazkur Farmonda erkin industrial iqtisodiy zonada xo'jalik yurituvchilarga tatbiq qilinadigan alohida bojxona, valuta va soliq rejimlari, O'zbekiston Respublikasi hududiga norezident fuqarolarning kirishi, hududida bo'lishi va chiqib ketishining, shuningdek, ular tomonidan mehnat faoliyatining amalga oshirilishi uchun ruxsatnomalar olishning soddalashtirilgan tartibi joriy etilishi nazarda tutilgan. Buning uchun alohida me'yoriy hujjatlar, ya'ni erkin industrial-iqtisodiy zonaning Ma'muriy kengashi va direksiyasi to'g'risida nizom, erkin industrial-iqtisodiy zonada joylashtirish uchun investorlar tanlovini o'tkazish tartibi to'g'risida nizom, erkin industrial-iqtisodiy zonaning xo'jalik faoliyati qatnashchilarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va ularning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish tartibi to'g'risida nizom, erkin industrial-iqtisodiy zona hududidagi alohida bojxona rejimi to'g'risida nizom, xorijiy fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning erkin industrial-iqtisodiy zona hududiga kirish, chiqib ketish, hududda bo'lish va mehnatga yollanishining soddalashtirilgan tartibi to'g'risida nizom, erkin industrial-iqtisodiy zonada alohida valuta rejimi faoliyati tartibi, erkin industrial-iqtisodiy zona hududida alohida soliq rejimini ta'minlash tartibi kabilar alohida qabul qilinishi belgilangan.

Erkin industrial iqtisodiy zonaning faoliyat ko'rsatish muddati 30 yilni tashkil etadi va bu muddat keyinchalik uzaytirilishi mumkin. Bundan tashqari, erkin industrial-iqtisodiy zonada ro'yxatdan o'tgan xo'jalik yurituvchi subyektlar ularga kiritilgan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar xajmiga qarab qator soliq imtiyozlarga ega. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonani tashkil etishning ushbu turi jahon amaliyotida to'plangan tajribaga to'la mos keladi.

Mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish va ular faoliyatiga doir munosabatlar 1996 yil 25 aprelda qabul qilingan "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni bilan tartibga solinadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi tomonidan 2009 yil 26 mayda qabul qilinib, yuqori palata - Senat tomonidan ma'qullangan hamda matbuotda rasman kuchga kirgan "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni esa amaldagi qonunning erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etish tartibi, ularning turlari, mazkur zonalar ishtirokchilariga qo'shimcha imtiyoz va preferensiyalar berish mexanizmi, bunday hududda amalga oshiriladigan faoliyat turlari, erkin iqtisodiy zonalarning muvofiqlashtiruvchi va operativ boshqaruv organlarini shakllantirish tartibi hamda ularning vakolatlari, shuningdek, xo'jalik yurituvchi erkin iqtisodiy zona subyektlarini ro'yxatga olish tartibi bilan bog'liq normalarni yuqorida nomi zikr etilgan Farmon talablariga muvofiqlashtirishni ko'zda tutadi.

"Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi qonunning 6-moddasiga muvofiq, erkin iqtisodiy zonalar mamlakatimizda erkin savdo zonalari, erkin ishlab chiqarish zonalari, erkin ilmiy-texnikaviy va boshqa zonalar tarzida tuzilishi mumkin. Qonunning 7-moddasiga muvofiq, erkin ishlab chiqarish zonalari - tadbirkorlikni rag'batlantirish, iqtisodiyotning ustun tarmoqlariga chet el investitsiyalarini jalb etish, istiqbolli texnologiyalarni joriy etish maqsadida xo'jalik-moliyaviy faoliyatning alohida tartiboti joriy etiladigan hududlar bo'lib, o'z ichiga eksportga mo'ljallangan ishlab chiqarish zonalarini, agropolislarni, tadbirkorlik zonalarini va boshqa erkin zonalarni oladi. Shu munosabat bilan Surxondaryo viloyatining Boysun tumanida erkin iqtisodiy zona tashkil etish zaruriyati bor deb o'ylaymiz. Chunki bu ichki imkoniyatni kengaytirish bilan birga tashqi bozorlarda talab katta bo'lgan va importning o'rnini bosuvchi, yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish bo'yicha zamonaviy ishlab chiqarishlarni tashkil etish uchun xorijiy va mahalliy

investorlarning to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar jalb etiladi. Shu bilan birgalikda quyidagilarni amalga oshirish mumkin:

- meva-sabzavot va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash, saqlash va qadoqlash, to'qimachilik, gilam to'qish, poyabzal va charm-galantereya, ekologik jihatdan xavfsiz kimyo, farmatsevtika, oziq-ovqat, elektrotexnika sanoati, qurilish materiallari ishlab chiqarish va boshqa yo'nalishlarda yangi zamonaviy ishlab chiqarishlarni tashkil etish;

-mahalliy xomashyo va materiallar negizida yuqori texnologiyali mahsulotlar ishlab chiqarishni mahalliylashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish;

-ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni standartlashtirish, sertifikatlashtirish va markirovka qilish bo'yicha xalqaro standartlarga muvofiq ilmiy-ishlab chiqarish markazlari tashkil etish va ularning qarorlari xalqaro darajada e'tirof etilishini ta'minlash chora-tadbirlarini ko'rish.

Tashkil etiladigan erkin iqtisodiy zonalari direksiyalari erkin iqtisodiy zonalarning butun faoliyat ko'rsatish davrida soliqlar va davlat maqsadli jamg'armalariga majburiy ajratmalar to'lashdan ozod qilinadi. Albatta, bunday erkin ishlab chiqarish zonalarida iqtisodiyotning ustun tarmoqlariga chet el investitsiyalarini jalb etish orqali istiqbolli texnologiyalarni joriy etish, pirovardida mahalliy xomashyolar asosida eksportbop mahsulotlar ishlab chiqariladi. Boysun tumanining eksport imkoniyati ortadi. Bu esa mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga tarmoqlar va hududlarni rivojlantirish, iqtisodiyotning yuqori o'sish sur`atlarini saqlab qolish, faol investitsiya siyosatini davom ettirish, mamlakatning eksport salohiyatini oshirish, hududlarni kompleks va intensiv ravishda rivojlantirish, tadbirkorlikning huquq va manfaatlarini himoya qilishni kuchaytirish chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish iborat.

Бойсун –чўлбағир тоғлар ўзига хос туризим манбаси

Термиз Давлат Университети Ботаника кафедраси б.ф.н.доцент Қодирова Дилбар Нормуродовна. Термиз Давлат Университети Абдуллаева Гулноза Комилжоновна

Бойсун-Чўлбағир тоғ тармоқлари Сурхондарё вилоятининг шимолий қисмидаги Ҳисор тоғи тизмасининг жанубий ёнбағридаги йирик тармоқларидан бўлиб, Мачайдарё ва Сангардак дарёлари оралиғидаги ўзига хос тараққиёт қонунига эга бўлган табиий ҳудудий мажмуа ҳисобланади.

Бойсун тумани маъмурий жиҳатдан олганда, Сурхондарё вилоятида умумий ер майдонига кўра, Сариосиё туманидан сўнг 2 ўринда туради. Аммо яйлов ерларининг майдони жиҳатдан биринчи ўринни (272503 га) эгаллаган тумандир. У Сурхондарё ҳавзаси тоғли туманлари ичида етакчи ўринда туради. Бу туман ўсимликлари қопламининг фитоценотик, таксономик хилма-хиллиги, асосан, экологик муҳит кўрсаткичлари, геологик тузилиши, генезиси, рельефи типлари яъни геоморфологик босқичлари ёки минтақавий кўрсаткичларига мос ҳолда хилма-хил бўлиши, табиий ландшафтдаги диагностик кўрсаткичлардир. Бойсун-Чўлбағир тоғ тармоқлари тупроқ типлари кўплаб тупроқшунос олимлар томонидан ўрганилиб баҳоланган, шунингдек ўсимлик қопламлари ҳозирги вақтда кўплаб олимларни қизиқтириб келмоқда. Бойсун-Чўлбағир тоғли туман бўлгани учун унинг 75% ни тоғлар ташкил этади, ўсимлик жамоалари, асосан, тоғ минтақасига хос бирликлардан иборатдир.

Бойсун тумани ҳудудининг шимолий ва ғарбий қисмини Ҳисор тоғ тизмаси таркибидаги Бойсунтоғ ва унинг тармоқлари - Кетмончопти, Эллик ва бошқа тоғлар эгаллаган. Пурвиқор тоғлар қўйнида юксалишга юз тутаётган Бойсун бетакрор табиати, шифобахш гиёҳлари, зилол сувлари-ю мусаффо ҳавоси билан барчани ўзига мафтун этиб

келади. Ҳудуднинг далаю дашти, қир-адирлари ва тоғ ён бағирларида ёввойи холда ўсадиган турли шифобахш гиёҳлардан фармацевтика саноатида фойдаланиш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлашга йўналтириш устида изчил ишлар олиб борилмоқда.

Бойсун адирлари ўзига ҳос бўлган табиий гиёхлар ва ўсимликларга жуда бой хисобланади. Хусусан, Бойсун-Чўлбағир тоғ тармоқларида ўсадиган чаканда меваси ва уруғининг ёғи оғриқ қолдирувчи, тери тўқимаси тикланишини тезлаштирувчи, ярани тез битирувчи ва витаминга бўлган талабни қондирувчи воситадир. Чаканда уруғининг мойи турли тери ва гинекологик касалликларда ҳам фойда беради. Шунингдек, тоғ ён бағрларида ўсувчи гулхайридан тайёрланган препаратлар ҳимояловчи, юмшатувчи ва шамоллашга қарши хусусиятга эга. Балғам кўчирувчи ва оғрик қолдирувчи таъсири бор. У сурункали бронхит, ларингит, ўпка пневманияси ва астма касалликларида, ошқозон гастрити, ошқозон ва ўн икки бармоқ ичак яллиғланишида фойда беради. Хуллас, бу ҳудудда ўсадиган гиёҳ борки, қайсидир дардга малҳам, соғлом кишига қувват бўлади. Фақат улардан тўғри фойдалана билиш керак, холос.

Бойсун-Чўлбағир тоғ тармоқларида дуғбой деган ўсимлик бор. Дуғбой — жигар хасталигининг олдини оладиган ва унинг енгил кўринишини даволайдиган ўта самарали доривор ўсимлик ҳисобланади. Номақбул йиғиш оқибатида тобора камайиб кетаётган ўсимликлар орасида Бойсун туманида ўсадиган тожик кавраги деган ўсимлик ҳам бор. Бу кавракнинг илдиз бўғзидан кесилганида тепасидан шира чиқади. Бу ўта қўланса ҳидли, ёпишқоқ бўлса-да, унинг дориворлик хусусияти ниҳоятда самарали. Аммо табиатдан оқилона фойдаланмаслигимиз, унга дўстона муносабатда бўлмаслигимиз ва зарур билимнинг етишмаслиги натижасида бундай ўсимликлар вақт ўтгани сайин камайиб кетяпти. Чунки табиатдаги барча тириклик — хоҳ ўсимлик, хоҳ ҳайвонот ёки микроорганизм бўлсин, озуқа занжири орқали бир-бирига боғланган. Қайсидир занжирнинг кучсизланиб қолиши ёки бу тизимдан чиқиб кетиши қолган бўғинларгаям таъсир кўрсатади. Уларнинг камайиб ёки кўпайиб кетиши ўзига хос талафотга ҳам сабаб бўлади. Буни биз сезмаслигимиз мумкин. Айрим касалликларнинг, масалан, ёш болаларда аллергик ёки онкологик касалликларнинг кўпайиб кетаётганлиги бунга мисолдир. Демак, табиатдаги тирик занжирнинг қайсидир бир бўлаги бўшашиб қолган бўлиши мумкин. Лекин бунинг сабаби ва ечимини дорихонадан қидиришимиз бор гап. Яъни, сунъий дори воситаларини ўзлаштиряпмиз. Истеъмол қилаётган маҳсулотларимиз орасида табиий маҳсулотлар кўп бўлишига унчалик эътибор қаратмаяпмиз. “Иммунитет пасайиши” деган ҳолат келиб чиқишига эса шу нарса ҳам сабаб бўляпти.

Вилоят ҳокимлигидан олинган маълумотларга қараганда, тоғли туманда аниқланган ва ёввойи ҳолда ўсадиган 20 дан ортиқ доривор гиёҳни маданийлаштириш чоралари кўрилмоқда. 10 га яқин маданийлаштирилган шифобахш ўсимликларни етиштириш йўлга қўйилаётир. 13 турдаги доривор гиёҳлардан саноат плантацияси яратиш мўлжалланмоқда. Мазкур туманда фаолияти йўлга қўйилган “Бойсун-фарм” плантацияларида маҳаллий шароитда ўсадиган мойчечак, олабўта, занжабил, арслонқуйруқ, наматак, тирноқгул, гулхайри, қирқбўғин, бўригул, кийик ўти, ковул каби кўплаб гиёҳлар билан бирга, бошқа минтақаларга хос стевия, рахитака, трифала, шанкха пушпи, финлантус нирури, папайя сингари ноёб ўсимликларни етиштириш ҳам режалаштирилмоқда.

Шу баҳонада Бойсун туманини фармацевтика саноати марказига айлантириш имконияти кенгаяди; - сув миқдорини кўпайтириш орқали аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш имконияти ортади. Чунки дарахт ва ўсимликларни кўпайтирилиши сабабли дарахтлар ўзида минглаб тонна сувни ушлаб туриши натижасида сувнинг миқдори ошади. Зеро, ҳозирги кунда Бойсун тумани аҳолисининг қарийб 100 %ини мазкур тоғ этакларидан оқаётган сойлар ичимлик суви билан таъминлашини ҳисобга олсак, бу табиат зонасини

ташкил этиш ва қўриқлаш қанчалик аҳамиятга эга эканлигини тушуниш мумкин. Шунингдек, пировард натижада меҳнат ресурслари кўп Бойсун туманида янги иш ўринлари яратилади.

Бойсун-чўлбағир тоғларининг табиий ҳудудий жиҳатлари шуни кўрсатмоқдаки, Бойсун–Чўлбағир тоғлари ўсимликлар қопламининг фитоценотик, флористик жиҳатдан хилма-хиллигини умумий табиий қонуниятга мос ҳолда, яъни унинг географик, орографик, геологик, гидрологик, иқлим-тупроқ типлари, денгиз сатҳидан баландлиги ва тоғ ёнбағирларининг экспозицияларига мос, уларга боғлиқ ҳолда ўсимлик жамоаларининг тарихан ташкил топган таксономик бирликларнинг уйғунликлари, яъни биогеоценоз мажмуасидан ташкил топган.

Бойсун–Чўлбаир тоғлари Ҳисор тизмасининг жануби-ғарбий тармоқлари ичида етакчиларидан бўлиб, Сангардак ва Мачай дарёлари ҳавзалари оралиғидаги табиий ҳудудий мажмуадир (124200 га). Бу ҳудудни Р.С.Верник (1961) Сурхондарё округида Бойсун геоботаник райони сифатида ажратган. Муаллиф районлаштириш жараёнида округни ўзига хос экологик ва минтақавий кўрсаткичларини асос қилиб олган бўлса, районларни денгиз сатҳидан баландлиги, рельефи, тупроқ, ўсимлик типлари, гидрографияси, иқлими ва хўжалик юритишдаги йўналишлари каби кўрсаткичларга таяниб, геоботаник районларга ажратган.

Н.А.Когай (1969), Н.А.Когай ва Т.Липатовалар (1971) биз ўрганган ҳудудни Сурхондарё округи Бойсун физгеографик райони ҳажмида ажратишган. Сабаби бу районнинг қўшни туманлардан кўп жиҳатдан фарқи бор бўлган табиий ҳудудий мажмуадир. Чунки районлаштириш жараёнида ҳисобга олинган кўрсаткичлар ландшафт компонентларининг ривожида ҳам асосий омил бўлиб ҳисобланади. Шу боисдан, бу ҳавза ҳудудини мустақил район тарзида ўрганишни тўғри деб ҳисоблаймиз. Биз тадқиқот олиб борган Бойсун–Чўлбағир тоғлари (физгеографик район) ҳудудида, асосан, адир, тоғ ва яйлов минтақалари учраб, уларнинг ҳар бирида ўзига хос тарихан ташкил топган ўсимлик жамоалари тарқалган.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, Табиат - бу тирик организмдир, у ҳар бир бузилган ери учун инсондан шафқатсиз равишда ўч олиши мумкин. Катта-катта шаҳарларнинг пайдо бўлиши, уларда аҳолининг, саноат корхоналарининг, автотранспорт воситаларининг тобора ортиб бориши, ўрмонлар бағрида, дарё ва денгиз бўйларида ва тоғ ёнбағирларида жуда кўп туристик базалар, кемпинглар, дам олиш уйлари, оммавий ҳодца режасиз дам олувчилар сонининг кўпайиб бориши табиатнинг нозик томонларига гоҳо салбий таъсир кўрсатмокда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Норбобаева Т. Жанубий Ўзбекистон ўсимлик қопламининг таснифи// Узбекский биологическмкий журнал. –2004. –№1. –С.
2. Холмуродов М., Норбобоева Т. Трансформация пастбищной растительности Байсунтау // «Биология наука XXI века», 7-Пушкинская школа-конференция молодых ученых 14-18 апреля 2003 г. Сборник тезисов. –Пущино: 2003. –С. 234.
3. Холмуродов М., Норбобоева Т., Хўжаназаров У. Э. Трансформация пастбиҳной растительности Байсунтау // Материалы XVI международный научной студенческой конференсии. –Новосибирск: 2003. –С. 146-148.
4. Холмуродов М., Чориев А., Раҳимова Ф. Ҳисор табиий-географик районининг камёб ўсимликлари // «Тоғ ва тоғолди худудларидан фойдаланишнинг географик асослари». Тошкент. 2002.
5. Холмуродов М., Маманазаров Р. Чориев А. Сурхондарё вилояти худудида макон топган камёб (эндем) ўсимликлар // Ўзбекистоннинг хомашёбоп ўсимликлари, улардан оқилона фойдаланиш ва мухофаза қилишнинг устивор масалалари. 1-Республика илмий амалий анжумани. Термиз. 2003.
6. Халмуратов М.А., Қодирова Д. “Сурхондарё вилоятининг қизил китобга

киритилган ўсимликлари”. Термиз. 2015

Бойсун туманида учрайдиган доривор ўсимликлар

Термиз давлат университети Кимё кафедраси ўқитувчилари
к.ф.н. доцент Алиқулов Р.В., Гелджиев Ю.А., Аманова Н.Д., Суюнов Ж.Р.

Илмий адабиётларда кўрсатилишича Сурхондарё флораси турлар таркиби жиҳатидан Кавказ орти республикаларидан кейин иккинчи ўринда туради. Шунинг ўзи ҳам Сурхондарёнинг ўсимликларга бой эканлигини кўрсатади. Республикамизда 4500 дан ортиқ ўсимлик тури бўлса, шундан 1646 та тури вилоятда учрайди. Шу далилнинг ўзи ҳам Сурхондарё вилояти флораси бой ва турли-тумани эканлигини билдиради. Шу боисдан ҳам бу ўлканинг ўсимликлар дунёсини ўрганишга қадимдан катта қизиқиш бўлган.

Тиббиётда маълум касалликларни даволаш ҳамда уларнинг таркибида доривор моддалар мавжуд бўлган. Касалликни даволаш, уларнинг олдини олиш мақсадида доривор ўсимликлардан дори турлари тайёрланади ёки улардан доривор препаратлар ва соф холдаги доривор моддалар олинади. Бу препаратлар ўсимликларнинг касалликларни даволаш ҳусусиятига эга биологик фаол моддаларга бой бўлган қисмларидан: – баъзи ўсимликларнинг ер ости органларидан баъзиларининг эса, устки органларидан олинади.

Кимё фанининг, айниқса, синтетик кимёнинг юқори даражада тараққий этишига ва кўплаб кучли таъсир этувчи доривор моддалар синтез қилинишига қарамасдан, тиббиётда қўлланиладиган препаратларнинг 40% га яқини ўсимликлардан олинади. Бу кўрсаткич айрим касалликларни, масалан юрак-қон томир касалликларини даволашда ишлатиладиган доривор препаратларнинг 80 % ни ташкил қилади. Келажакди тиббиётда ўсимликлардан олинадиган доривор препаратлар ва доривор моддаларни янада кўпроқ ишлатиш режалаштирилмоқда.

Бойсун туманида 239 турдаги доривор ўсимликлар учрайди. Биз улардан санграйқулоқ – Merendera robusta ва сариқ савринжон ўсимликларини - Colchicum luteum baker ўсимликларини ўргандик. Ушбу ўсимликларнинг бош алкалоидлари колхицин ва колхамин тиббиётда ҳавфли ўсма касалликларини даволашда ишлатилади. Ўсимликлар ўрганилганида бошқа ҳудудларда ўсадиган ўсимликлардан фарқ қилиб, санграйқулоқ ўсимлигида оксиметилат мерендерин алкалоиди мавжудлиги аниқланди. Сариқ савринжон ўсимлигида қоғоз ва юпқа қатламли хроматография усулларида ўрганилганида янги алкалоидлар борлиги аниқланди.

6,2 кг санграйқулов ўсимлигидан ажратилган алкалоидлар миқдори:

Нейтрал характердаги алкалоидлар	7.44 г (0.12%)
Фенолли алкалоидлар	4.96 г (0.08%)
Кислота характерли алкалоидлар	0.62 г (0.01%)
Ишқорда эримайдиган асослар	4.94 г (0.08%)
Ишқорда эрийдиган алкалоидлар	3.72 г (0.06%)
Алкалоидлар йиғиндиси	21.68 г (0.35%)

4,2 кг Сариқ савринжон ўсимлигидан ажратилган алкалоидлар миқдори:

Нейтрал характердаги алкалоидлар	41.16 г (0.98%)
Фенолли алкалоидлар	4.62 г (0.11%)
Кислота характерли алкалоидлар	5.04 г (0.12%)
Ишқорда эримайдиган асослар	6.31 г (0.15%)
Фенол-асосли алкалоидлар	7.14 г (0.17%)
Алкалоидлар йиғиндиси	64.27 г (1.53%)

Қуйида санграйқулоқ ва сариқ савринжон ўсимликларида ҳақида маълумотлар келтирилди.

Merendera robusta - Санграйқулоқ

Кимёвий таркиби. Туганакпиёз таркибида 1,03 % алкалоид бўлади. Асосий алкалоидлари колхицин ва колхамин (деметилколцин). Бундан ташқари, специозин, колхицерин ва бошқа алкалоидлар ҳам топилган. Алкалоидлар ўсимликнинг гулида (0,8 % гача), уруғида (1,2 % гача) ҳам бўлади.

Маҳсулот таркибида алкалоидлардан ташқари флавоноидлар, фитостеринлар, ароматик кислоталар ва қандлар бор.

Ишлатилиши. Санграйқулоқ (Merendera robusta) ўсимлиги таркибидаги алкалоидлар тиббиёт тери раки ва сурункали лейкоз касалликларини даволашда колхицин бод, подагра ва баъзи невралгияни даволашда ишлатилади.

Колхамин ва колхицин ўткир захарли алкалоид. Колхицин колхаминга нисбатан 7-8 марта захарли. Колхицин биологияда ўсимликларнинг кўп хромосомали полиплоид формаларини етиштиришда ишлатида.и

Доривор препаратлари. Колхамин (таблетка ҳолида чиқарилади), 0,5 % ли колхамин (омаин) суртмаси.

Merendera robusta нинг Европада ўсадиган тури кузги савринжон – ҳам яхши ўрганилган, у Украинанинг ғарбий туманларида ҳамда Беларус ва Латвия республикаларида ўсади. Туганакпиёзи таркибида 0,26 % гача колхицин, колхамин ва бошқа алкалоидлар, шунингдек, гликоалкилоидлар (колхикозид ва бошқалар), флавоноидлар (апигенин ва бошқалар), қанд, фитостеринлар, тиоколхицин ва бошқа бирикмалар бор.

Колхицин алкалоиди савринжонни Ўзбекистонда ўсадиган.тури – оқ савринжон, Кесселринг савринжони - Colchicum Kesselring Rgl. ва шу оилага кирувчи ўсимликлардан – санграйқулоқда Merendera robusta Bge. да ҳам топилган. Академик О.С.Содиқов шогирдлари билан оқ савринжон таркибида 1,09; ва санграйқулоқ ўсимлигида 0,85 % гача алкалоидлар бўлишини аниқлади. Ҳар иккала ўсимликдаги алкалоидлар йиғмасининг тахминан 70-75 % ни колхицин ташкил этади.

Colchicum luteum baker – Сариқ савринжон

Кимёвий таркиби. Туганапиёз таркибида 1,03 % алкалоид бўлади. Асосий алкалоидлари колхицин ва колхамин (деметилколцин). Бундан ташқари, специозин, колхицерин ва бошқа алкалоидлар ҳам топилган. Алкалоидлар ўсимликнинг гулида (0,8 % гача), уруғида (1,2 % гача) ҳам бўлади.

Маҳсулот таркибида алкалоидлардан ташқари флавоноидлар, фитостеринлар, ароматик кислоталар ва қандлар бор.

Ишлатилиши. Савринжон ўсимлиги таркибидаги алкалоидлар тиббиёт тери раки ва сурункали лейкоз касалликларини даволашда колхицин бод, подагра ва баъзи невралгияни даволашда ишлатилади. Колхамин ва колхицин

ўткир захарли алкалоид. Колхицин колхаминга нисбатан 7-8 марта захарли. Колхицин биологияда ўсимликларнинг кўп хромосомали полиплоид формаларини етиштиришда ишлатилади.

Доривор препаратлари. Колхамин (таблетка ҳолида чиқарилади), 0,5 % ли колхамин (омаин) суртмаси. Савринжоннинг Европада ўсадиган тури кузги савринжон – ҳам яхши ўрганилган, у Украинанинг ғарбий туманларида ҳамда Беларус ва Латвия республикаларида ўсади. Туганакпиёзи таркибидп 0,26 % гача колхицин, колхамин ва бошқа алкалоидлар, шунингдек, гликоалоидлар (колхикозид ва бошқалар), флавоноидлар (апигенин ва бошқалар), қанд, фитостеринлар, тиоколхицин ва бошқа бирикмалар бор.

Колхицин алкалоиди Ўзбекистонда ўсадиган тури – оқ савринжон, Colchicum Kesselring Rgl. ва шу оилага кирувчи ўсимликлардан – санграйқулоқда Merendera robusta Bge. да ҳам топилган. Академик О.С.Содиқов шогирдлари билан оқ савринжон таркибида 1,09; ва санграйқулоқ ўсимлигида 0,85 % гача алкалоидлар бўлишини аниқлади. Ҳар иккала ўсимликдаги алкалоидлар йиғмасининг тахминан 70-75 % ни колхицин ташкил этади.

Адабиётлар

1. Аликулов Р.В. Алкалоиды Colchicum kesselringii Rgl. и Merendera robusta Bge. строения новых гомопроапорфиновых и гомоапорфиновых алкалоидов. Дисс. на соиск.уч.степ. к.х.н., Ташкент, 1993. С. 26-31.

2. Алкалоиды Colchicum Luteum Baker, Аликулов Р.В., Кенжаев Д.Р., Нормуродов Б.А., Мауляновв С., Ўз МУ хабарлари 2015 й. №3/1, 219-б.

3. Строение нового гомопроапорфинового алкалоида регеколхина // Universum: Хи- мия и биология: электрон. научн. журн. Аликулов Р.В. [и др.]. 2019. № 2(56).

Аҳмад ибн Муҳаммад Ал-Фарғоний-сув илми билимдони сифатида

Наманган Давлат Университети ўқитувчиси А. А. Мавлонов

Ўрта Осиё дунёдаги илк сунъий суғорма деҳқончилик вужудга келган ҳудудлардан бири ҳисобланади. Сунъий суғориш иншоотларини яратиш ҳамда сув манбаларини бошқариш кенг кўламли билимларни талаб этади. Мазкур билимлар мажмуи эса сув илми деб аталади. Шу жиҳатдан аждодларимизнинг сув илми билан боғлиқ илмий изланишлари тарихини ўрганиш ва таҳлил қилиш долзарб ҳисобланади.

“Мусулмон Ренессанси” даври алломаларидан сув илми билимдони сифатида Аҳмад ал-Фарғоний алоҳида ўринга эга. Олимнинг тўлиқ исми Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғонийдир [5:*10-б*]. Аҳмад ал-Фарғоний(798–861) Фарғонада туғилди, шу ерда илмий таълим олди, вояга етди ва ниҳоят, Бағдоддаги “Байт ал-ҳикма” номли академияда илмий ишлар билан шуғулланди. Бу илм маконида Аҳмад ал-Фарғоний бошқа атоқли олимлар, жумладан, Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий билан биргаликда хизмат қилган. Маълумотларга кўра, Аҳмад ал-Фарғоний Араб халифалиги халифалари, халифа ал-Маъмун ҳамда халифа ал-Мутаваккил замонларида яшаган [2:*14-б*].

Машҳур шарқшунос олимлардан Сартон, Данте, Крачковский, Булгаковларнинг қайд қилишларича, фарғоналик мутафаккир Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Фарғоний антик дунё олимларининг атрономия ва географияга оид ишларини ривожлантириб ушбу соҳаларни мустақил фан бўлиб шаклланишларига асос солган [3:*18-б*].

Ал-Фарғоний асарларини илмий тадқиқ қилган, унга баҳо берган олимлар жаҳонда ҳам, республикамизда ҳам кўп. Масалан, Беруний, Ионн Севил, Херард Кремоний, Гоол,

Регимонтан, Доброволский, Шёнер, Христман, Кампани, Данте, Эйлер, Крачковский, Рожанская, Матвиевская, Қори Ниёзий, Юшкевич, Розенфелд, С. Сирожиддинов, И. Мўминов, Н. Сергеева, П. Булгаков, А. Носиров, Ҳ. Ҳикматуллаев, М. Хайруллаев, А. Аҳмедов, М. Мамадазимов, Ш. Эгамбердиев, А. Абдураҳмонов, Ф. Сулаймонова, А. Қаюмов, А. Муҳаммаджонов, Н. Комилов, А. Аъзамов, О. Файзуллаев ва бошқалар шулар жумласидандир. Аҳмад ал-Фарғоний илмий ижодига доир фикрларга келсак, бу ҳақда чет элларда ҳам, юртимизда ҳам кўп ёзилганлиги мутахассисларга маълум. Биз қуйида улардан баъзиларини мисол сифатида келтирамиз:

Л. Торндайк: Агар биз Алфраганус ва Сакробосконинг мавжуд қўлёзмалари сонини ёхуд "Астрономия элементлари" ва "Сакробоско сфералари"га тегишли лотинча шарҳларининг сонларини ўзаро солиштирсак, унда биз бу маълумотлардан қайси бири кўп ўқилгани ва ўрганилганига аниқ баҳо бера оламиз. Шубҳасиз, Алфраганус асарлари севилиялик Жон ва кремонлик Ҳерардо таржималаридан сўнг XII асрда кенг ўрганилган. Ризоуллоҳ Ансорий (Ҳиндистон): ал-Фарғоний ўз даврининг даҳосидир. Рашид Рушдий (Франция): ал-Фарғонийнинг стереографик проексия назарияси бу соҳани астрономиядан ажратиб, геометриянинг бир соҳасига айлантириб юборади. Франсуа Шаретт (Германия): ал-Фарғоний ўзининг устурлобга оид асарида фақат стереографик проекциянинг фундаментал теоремаларини илк бор математик кўринишда таърифлаб берибгина қолмай, балки у устурлоб қурувчиларни тригонометрик жадваллар билан таъминлади... Ал-Фарғоний бундай жадваллар билан ислом дунёсида асбоблар қуриш соҳасида жуда муҳим ва мустаҳкам анъана яратди. Ж. Салиба (АҚШ): Аҳмад ал-Фарғоний астрономияда ўзининг методига эга ташаббускор олимдир [4:*8-б*].

Аҳмад ал-Фарғоний ўз даврининг машҳур сув иншооти "Жадидайи миқёс ан-Нил"нинг лойиҳаси муаллифи ҳисобланади. Мазкур иншоот Аҳмад алФарғоний меросини ўрганишга бағишланган тадқиқотларда қуйидаги мазмунда ёдга олиб ўтилади: "... ал-Фарғоний Боғдод халифаси ал-Мутаваккилнинг буйруғи билан Нил дарёсида сув сатҳини ўлчайдиган иншоотни қуриш (айрим манбаларда таъмирлаш) ва ишга тушириш учун 861 йилда Фустот (Қоҳира) шаҳрига борган" [1:*24-б.,* 6:*21-б*].

Дунёдаги энг азим дарёлардан бири – Нил дарёсида «Нилометр» каби ноёб ва шу билан бирга ўта мукаммал сув ўлчаш иншоотини қуриш унинг ижодкори олдига сув илми билан боғлиқ бўлган бирқанча талабларни қўйган бўлиши табиий. Шулардан энг асосийси иншоот қурилиши мўлжалланган дарё, яъни Нил дарёси ҳақида ўша давргача тўпланган илк гидрологик маълумотларни чуқур таҳлил қила билиш бўлса, иккинчиси, улардан иншоотни лойиҳалаш ва қуриш ишларини амалга ошириш жараёнида зарур бўладиган тегишли амалий хулосаларни чиқара олишдан иборатдир. Бу ишларни уддалаш эса, ўз навбатида, сув илми ва унинг амалий тадбиқини чуқур эгаллаган кишиларгагина насиб этади. Шу маънода фикр-мулоҳаза юритиладиган бўлинса, Аҳмад ал-Фарғоний "Нилометр"ни қуриш билан боғлиқ бўлган илмий-амалий фаолияти даврида қуйидаги манбалардан баҳраманд бўлган:

1) Ўрта Осиёда қадимдан то ўзи яшаган давргача тўпланган сув илми ҳамда унинг амалий тадбиқи ҳақидаги маълумотлар;

2) Нил дарёси, унинг гидрологик режими ҳақида Аҳмад ал-Фарғонийгача ва у яшаган даврда тўпланган маълумотлар;

3) Аҳмад ал-Фарғонийнинг Нил дарёси суви режимига оид бевосита ўзи тўплаган маълумотлар [7:*26-б*].

Аҳмад ал-Фарғоний «Нилометр»ни қуриш учун Нил дарёси ўзанидаги Равзо оролининг (Қоҳира шаҳри яқинида) жанубий чеккасини танлаган. Бу жой нафақат ўша давр, ҳатто ҳозирги кун "Гидрометрия" фани талабларидан келиб чиқиб таҳлил қилинадиган бўлса

ҳам, сув ўлчаш ишларини амалга ошириш учун ниҳоятда қулай эканлигига амин бўламиз [7:*28-б*].

“Нилометр” тизимидаги қудуқ квадрат шаклида бўлган ва қудуқ ўртасида оқ мармар билан қопланган саккиз қиррали устун ўрнатилган эди. Ўлчов устунининг оқ мармар билан қопланганлиги хусусида фикр юритилса, бу ҳолат алломанинг 10 метрдан ортиқ чуқурликка эга бўлган қудуқ ичини ёритишда табиий ёруғликдан унумли фойдаланишга бўлган интилиши ҳамда мармарнинг сувга жуда чидамлилиги билан характерланади.

“Нилометр”нинг ўлчов устунидаги белгилар (катта ва кичик даражотлар) Нил дарёсининг Қоҳира шаҳри яқинида кузатилиши мумкин бўлган сув сатҳининг энг катта қийматидан юқорида ҳам, энг кичик қийматидан пастда ҳам бўлган. Шу туфайли бўлса керак, Нил дарёсида сув сатҳини қайд этиб борувчилар (кузатувчилар) иншоот ёрдамида у ишга тушган 861 йилдан то 1964 йилгача бўлган (қарийб 1100 йиллик) оралиқда дарёдаги барча энг катта ва энг кичик сув сатҳларини ҳисобга олиш имкониятига эга бўлганлар [7:*32-б*].

Аҳмад ал-Фарғоний “Миқёси жадид” ёрдамида ҳал этиб берган асосий ва шу билан бирга ўта ҳаётий муаммолардан яна бири Нил дарёсида сув сатҳининг ўзгариши, яъни «Нилометр»дан олинган ҳисоб билан ҳосилдорлик орасидаги боғланишни аниқлаганлигидир. Шу ерда араб олими ал-Муқаддасийнинг Ўрта Осиёга саёҳати даврида бу ердаги дарёларда бажарилаётган сув ўлчаш ишлари, ундан фойдаланувчилар дарёнинг сувлилик даражаси билан ҳосилдорлик орасидаги боғланиш мавжудлигини аниқланганликлари ҳақида ёзиб қолдирганлигини эслаш кифоя. Мана шу ҳолат, яъни қадимдан юртимизда қўлланилиб келган усул энди Нил дарёсида, аниқроғи Мисрда тадбиқ этила бошлаганидан дарак беради [7:*39-б*].

Ниҳоят, “Нилометр”нинг ҳозирги кундаги ҳолати тўғрисида қуйидаги маълумотлар мавжуд. Иккинчи Жаҳон уруши тугагач, 40-йилларнинг охирларида иншоотни таъмирлаш ишлари бошланган. Бу ишларга Миср жамоат ишлари вазирининг ўша йиллардаги ёрдамчиси Камол пошшо раҳбарлик қилган. Бунда иншоотни юқоридан ўраб турган бино қолдиқлари ойнали қилиб қайта тикланиб, усти аслидагига ўхшаш кўринишда, гумбаз шаклида беркитилган. Аҳмад ал-Фарғонийдан мерос бўлиб қолган ушбу ўта мукаммал сув ўлчаш қурилмаси айни кунда нафақат араб, балки бутун инсоният ўтмиш маданиятининг қадимий ноёб ёдгорлиги сифатида эъзозлаб сақланмоқда [7:*40-б*].

Хулоса ўрнида шуни эътироф этиш керакки, Аҳмад ал-Фарғонийнинг “Нилометр”ни лойиҳалаш ва қуриш билан боғлиқ фаолияти, амалиётда ундан бевосита фойдаланишни йўлга қўйишдаги билими, илмий салоҳияти ва ақл-заковати таҳсинларга лойиқдир. Зеро, иншоотнинг қарийб 1200 йиллик вақт синовларидан ўтиб, бизнинг давримизгача етиб келганлиги ва ҳозирги кунда ноёб тарих ёдгорлик сифатида фойдаланиш мумкинлигининг ўзиёқ алломанинг илм-фаннинг, шу жумладан сув илмининг буюк намоёндаси бўлганлигининг ёрқин гувоҳидир. Аҳмад ал-Фарғоний қурган “Нилометр” иш фаолиятининг давомлилиги бўйича дунёда ягона сув ўлчаш қурилмаси ҳисобланади. Шу соҳага тегишли махсус адабиётларда “Нилометр”дек узоқ фаолият кўрсатган сув ўлчаш қурилмаси қайд этилмаган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Бўриев О. Ал-Фарғоний ва унинг илмий мероси. – Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Ирисов А., Носиров А., Низомиддинов И. Ўрта Осиёлик қирқ олим – Т.: Ўз. ФА., 1961.
3. Усмонов Т. Аҳмад ал-Фарғоний ва Байт ул-ҳикма. – Т.: Ўқитувчи, 1998.
4. Файзуллаев О. Аҳмад ал-Фарғонийнинг фанний олами. // Маърифат. 2008 йил, 2 сон.

5. Хайруллаев М. М. Маънавият юлдузлари (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар). – Т.: А. Қодирий, 1999.
6. Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981.
7. Ҳикматов Ф. Ҳ., Шожалилов Ш. Ш., Айтбаев Д. П., Аденбаев Б. Е. Ўрта Осиё сув илми тарихидан. – Т., 2008.

Ўзбекистонда этномаданий туризм ривожланишининг ўзига хос жиҳатлари

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети. Маънавият асослари ва диншунослик кафедраси 1-босқич докторанти Сафарова Тумарис Рустамқуловна

Туризм-Ўзбекистонда кейинги йилларда жадал ривожланиб бораётган соҳалардан бири ҳисобланади. Ўзбекистонга ташриф буюраётган кўплаб сайёҳлар юртимизнинг ўзига хос жиҳатлари, қадриятлари, тарихий обидалари, флора ва фаунасини кўришга қизиқиш билдиришмоқда. Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиёдаги мамлакатлар орасида нисбатан катта туристик имкониятларга эга бўлиб, бу соҳада юқори даражада рақобатга бардош бера оладиган ҳамда туризмни янада ривожлантириш имкониятларига эга бўлган мамлакат ҳисобланади. Шунингдек, Ўзбекистон Жаҳон туристик ташкилотининг “Буюк Ипак Йўли” лойиҳасининг асосий бўғини бўлиб ҳисобланади. “Буюк Ипак Йўли” лойиҳасида асосан маданий туристик маҳсулот таклиф этилади. Бу лойиҳа бўйича саёҳатга чиққан туристлар асосан маданий туризм ихлосмандлари бўлишиб, улар ўзга халқларнинг маданияти, тарихи, яшаш тарзи кабиларга катта қизиқиш билдиради. Бундан кўниб турибдики, туризм тармоқлари, айниқса, этномаданий туризмни тараққий эттириш, ушбу тармоқнинг ҳуқуқий-ташкилий шарт-шароитларини янада яхшилаш, уни мустақил соҳа сифатида жадал ривожлантириш, малакали кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштиришни давр тақозо этмоқда. Этномаданий туризм” атамаси учта “этнос”, “ маданият” ва “туризм” сўзлари бирикмасидан ясалган бўлиб, мутахассислар уни, яъни этномаданий туризмни халқлар, миллатлар маданияти, археологияси, этнографияси, санъати ва турмуш тарзи билан боғлаб ўрганишни тавсия қиладилар.[1] Ҳозирги кунда бутун дунёда этник маданиятга қизиқиш, этник ўзини-ўзи англаш ўсмоқда. Этномаданий меросни, ўзига хосликни, маданий хилма-хилликни сақлаш, туризм ва маданиятнинг ўзаро фаолияти муаммоларига эътибор кучайиб бормоқда.[2]

Этномаданий туризм ривожи турли халқларнинг маданиятларини ўзаро яқинлаштиришга хизмат қилади, бу маданиятларнинг ўзига хослигини қадрлаб, янада бойитилишига олиб келади. Ўзининг ноёб санъати, дини, тарихи, маданиятига эга этнос яшаётган жой этномаданий туризм учун ресурс бўлади. Халқлар санъатини, халқ ижодиётини ўрганиш этномаданий туризмнинг таркибий қисмидир. Чунки санъат ёдгорликларида халқнинг ҳозирги куни ва ўтмиши, маънавий ҳаётининг ноеб хислатлари мужассам. Халқ ҳунармандчилиги, халқ санъати ва ижодиёти туристларни ҳар доим қизиқтиради, уларни тубжой этносларининг ўзига хос маҳаллий маданияти, анъаналари ва урф-одатлари, турмуш тарзи билан таништиради. Бетакрор тарихий объектларнинг мавжудлиги минтақада этномаданий туризмни муваффақиятли ривожлантиришнинг омили ҳисобланади. Тарихий ресурс маданий ва табиий мерос билан чамбарчас боғланган. Этномаданий туризм миллий табиий, тарихий ва маданий меросни, ўлка анъаналарини сақлашга ва улардан фойдаланишга асосланган. Ҳар бир ўлка ноёб маданий ва табиий меросга эга. Этномаданий туризм ана шу бойликдан туристик мақсадларда фойдаланишга қаратилган. Айнан этномаданий туризм ўлканинг ноёблигини очиб беради, табиий ва маданий меросга рационал ва эътиборли

муносабатда бўлишга даъват этади. Этномаданий туризм миллий характерлар, менталлик, архетипларни аниқлашга, ўрганишга ва таққослашга, улар билан танишишга имкон беради. Этномаданий туризм орқали маданиятдаги анъаналар, янгиликлар ва меъёрлар очиб берилади.

Тарихий манбаларнинг хабар беришича, эрамиздан аввалги VI-V асрлардан Ўрта Осиё, Хитой, Эрон, Месопотамия, Ҳиндистон ўртасида турли алоқалар шакллана бошлайди. Бақтриянинг йирик шаҳарлардан бири бўлган, унда зардуштийлик кенг тарқалган, саклар, массагетлар, парфияликлар, кушонликлар, скифлар, юэчжилар улкан кенгликда, даштда истиқомат қилган, улар ўзига хос ижтимоий-маданий ва сиёсий бирлик ташкил этишган. Масалан, 139 йили Хитой императорининг махсус ходими Ўрта Осиёга келган ва унинг халқлари, географияси ва этносларнинг урф-одатлари тўғрисида зарур маълумотлар тўплаган. Суғдлик савдогарлар Хитой князликларига, Ҳиндистонга, ҳатто Александрияга боришган. Кушон элчилари эса Рим императори Август саройида бўлишган [3]. Геродот, тарих фанининг отаси, Марказий Осиё халқлари ҳақида этнографик маълумотлар келтира туриб, Аристей деган шахс номини тилга олади ва уни исседонлар Марказий Осиё халқларига оид этнографик маълумотлар беради, уларнинг маиший ҳаёти ва урф-одатларини баён қилади, деб ёзади. Аммо Страбоннинг ўлкамизга саёҳат қилгани маълум эмас. Диодор, Полиен, Тацит, Фотий тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин. Лекин уларнинг ҳикоялари, хабарлари маълум бир манбаларга, яъни Марказий Осиёга саёҳатлар уюштирган кишилар хабарларига асосланган шубҳасиздир. Дарийнинг ғарбга, Александр Македонскийнинг шарққа юришлари натижасида икки қитъа ўртасидаги ҳарбий, иқтисодий ва маданий алоқлар доираси кенгаяди, Аристобул, Птоломей Лаг, кейинчалик Арриан, Квинт Курций Руф, Плутарх улар ҳақида жуда қимматли, катта тарихий-маданий аҳамиятга эга хабарлар қолдирганлар. Масалан, Арриан ва Квинт Курций Руф Самарқанд ҳақида ҳайратланиб ва фахрланиб ёзишади [4]. Мазкур тарихчилар, солномачилар юнон македонияликлар сафида бўлишган, уларнинг ҳикоялари анча ишончли ва асослидир. Демак, ҳарбий юришларда қатнашган айрим кишилар, солномачилар, илм аҳли ўзлари гувоҳ бўлган, эшитган нарсаларни, даври учун муҳим бўлган воқеларни, ҳодисаларни ёзиб қолдирганлар.У пайтларда сайёҳлик касб, машғулот бўлмаган, солномалар ва сафарномалар битиш тасодифий олиб борилган. Тўғри, айрим шоҳларнинг, ҳукмдорларнинг ўз саройларида солномачилари, хаттотлари бўлган, бироқ уларнинг маълумотлари чеклангандир.

Шарқ халқларида саёҳатномалар қолдирган элчилар, сайёҳлар, савдогарлар ва олимлар етарлича учрайди. Носир Хисров (1003-1088) араб мамлакатларига қилган саёҳатлари, Абудураззоқ Самарқандий (1413-1482) Ҳиндистон сафарлари, Ибн Хурдодбеҳ (820-913), Ибн Ҳавқал (976 йилда вафот этган), Ибн Саид (Х11 аср), ал Идрисий (1110-1161), Абул Фидо (1273-1331), Ал Хоразмий (783-850), Абу Райҳон Беруний (973-1048)нинг асарларидаги турли ўлкалар ва халқлар ҳақидаги маълумотлар, хабарлар мавзумиз учун зарурдир. Уларнинг ҳар биридан этнографик, географик ва ижтимоий ҳаётга оид маълумотлар топиш, келтириш мумкин. “Ўрта Осиёлик олимлар асарларида Хитой ва Шарқий Туркистоннинг географик ўрни, табиати, хўжалиги, шаҳарлари, халқлари, урф одатлари, савдо йўллари ҳақида ва бошқа маълумотлар бор. Масалан, Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг “Китоб сурат ал-арз” (“Ернинг сурати китоби”да шаҳарлар жойлашишига қараб Ўрта Осиёдан Хитойга икки йўналишда (шимолий Еттисув орқали, жанубий-Фарғона водийси орқали) борадиган йўлларни кўриш мумкин. “Ҳудуд ал-олам” асарида эса Хитойдан савдогарлар олтин, ипак матолар, махсус гил олиб келганликлари қайд этилган. Абу Райҳон Берунийнинг “Қонуни Маъсулий” китобида Шарқий Туркистон ва Хитойнинг йирик шаҳарлари рўйхати, уларнинг географик кенглик ва узунликлари берилган. Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғот ат-турк” ва Нажиб Бакронинг “Жаҳоннома” асарларида бу ўлкаларнинг тоғу тошлари, қазилма

бойликлари тавсифланган” [5]. Берунийнинг “Ҳиндистон” асари сафарнома битиш борасидаги энг йирик ва қимматли тажрибадир. Унда олимнинг Ҳиндистонни кезиб қандай материаллар тўплагани, илм фидойи сифатида инсон ақлу идрокига мувофиқ келадиган барча ажойиботларни йиққани кўринади. Беруний ҳар бир шаҳар, ҳар бир вилоят ва ҳар бир жойдаги урф одатларни, жуғрофий ўзига хосликларни, илмий натижаларни келтиради, таҳлил қилади [6]. Умуман, Ўрта Осиёдан Хитойга, Ҳиндистон, Эрон, Бобил ва Арабистонга жуда кўплар борган, ушбу ўлкалар ҳақида муҳим манбалар тўплаган ва ёзиб қолдирганлар. “Бунда бировлар савдо қилгани борсалар, бошқа бир тоифа сайёҳлар ислом дини тарғиботчиси сифатида ташриф буюрганлар, баъзи бирлари эса элчи ёки шунчаки оддий сайёҳ бўлиб ҳам бориб келганлар. Бугунги кунда Ўзбекистон мисолида қарайдиган бўлсак, республикамиздаги ҳар бир вилоят, ҳар бир туман, шаҳар ўзининг локал этномаданияти ва этноанъаналарига эга. Улардаги тарихий маданий бойликлар, артефактлар асло бир бирини такрорламайди, бири биридан фарқ қилади. Ҳатто умумий давлат тили мавжуд бўлса-да, ҳар бир вилоят аҳолиси ўз лаҳжасида гапиради, ўзига хос маданий хўжалик типларини яратган. Айниқса Республиканинг Хоразм, Қашқадарё, Сухондарё, Фарғона вилоятларида этномаданий туризм ривожланиш имконияти катта ҳисобланади. Термиз шаҳрида бўлиб ўтган Халқаро бахшичилик санъати фестивали фикримизнинг ёрқин мисоли ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, “турли халқларнинг миллий ўзлигини, уларнинг тили ва ҳаёт тарзини, анъана ва урф-одатларини ифода этадиган бахшичилик санъати умумбашарий маданиятнинг узвий қисми сифатида барчамиз учун қадрлидир. Жаҳон маданий меросининг бу ўлмас асарлари бизга инсониятнинг наслу насаби, тарихий илдизлари, олижаноб идеаллари бир эканини, бинобарин, турли миллат ва элат вакилларининг келажак сари интилишлари ҳам муштарак эканини англатади” [7]. Хулоса қилиб айтганда, этномаданий туризм ноёб тузилишга эга бўлган, ўзига хос маънавий ва моддий маданияти, табиий ва маданий мероси билан бошқа жамоалардан, ажралиб турадиган, ўзига хос тузулишга эга бўлган бир гуруҳ кишиларнинг яшаш жойларига саёҳатдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Квартальнов В.А. Туризм. Учебник. Москва: Финанси и стастистика, 2002
2. Бутузов А.Г. Состояние и перспективы развития этнокультурного туризма в Российской Федерации / А.Г. Бутузов // Сервис в России и зарубежом. - 2009. - №4. - С.11-15.
3. Древние авторы о Средней Азии. Ташкент: Гос. изд. научно технической и соц. эконом. лит ры, 1940. С. 12, 13.
4. Древние авторы о Средней Азии. Ташкент: Гос. изд.научно технической и соц. эконом. 1940 С. 53, 66.
5. Ўринбоев А., Бўриев О. Ғиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаси. Тошкент: Фан, 1991. 4-5 б.
6. Абу Райҳон Беруний. Ҳиндистон.-Тошкент: Фан, 1973

Бойсунда туризмни ривожлантириш имкониятлари ва истиқболлари

Термиз давлат университети Иқтисодиёт факультети доценти.и.ф.н., Ў.Д.Ражабов

Бугунги кунда туризм соҳаси ўзининг кам ресурс талаблиги, сердаромадлилиги, қўшимча ишчи ўринларининг яратилиши, ташқи савдо-иқтисодий ва маданий алоқаларни ривожланишига қулай имкониятлар яратиши билан кўпгина тараққий этган мамлакатларда иқтисодиётнинг динамик қисмига айланиб бормоқда.

Ўзбекистондаги мавжуд тарихий ёдгорликлар, диний обидалар, сўлим табиат, тиббий дам олиш оромгоҳлари, спортга бўлган эътибор, замонавий таълим ва яратилаётган ташкилий ҳуқуқий асослар туризм индустрияси ривожланишига етарлича имкон беради. Мамлакатимизда туризм ривожланишининг дастлабки даврларидан бошлаб тарихий ёдгорликлар, диний обидалар туристик объектлар сифатида қабул қилинган бўлса, ҳозирги пайтда туризмни диверсификациялаш имкониятлари тобора кўзга ташланиб бормоқда.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев Олий Мажлисга қилган мурожаатномасида, бу соҳанинг нақадар долзарб аҳамияти ҳақида тўхталиб, "".....туризмни ривожлантириш, соҳага инвестициялар жалб этиш, кадрлар салоҳиятини ошириш бўйича комплекс чоралар кўришимиз лозим. Бизда туризм кўпгина қадимий шаҳарларимиз, тарихий-маданий ёдгорликлар доирасида чекланиб қолмоқда. Ваҳоланки, мамлакатимизнинг бетакрор табиати, миллий кўриқхоналар, тоғли ҳудудларда туризмни ривожлантириш учун катта салоҳият мавжуд. Айниқса, тиббиёт туризми, зиёрат туризми ва экотуризмни ривожлантириш нафақат иқтисодиёт, балки ижтимоий соҳалар ривожига ҳам катта туртки беради" деганлари ҳам беъжиз эмас.[340]

Мамлакатнинг туризм индустрияси ҳақида гапирганда, туризм ривожланишидаги минтақавий жиҳатларни албатта инобатга олиш шарт. Минтақада туризм бозорини ривожлантиришда минтақанинг алоҳида хусусиятларини тўлиқ эътиборга олиб минтақавий сиёсатни олиб боришни тақозо этади. Мазкур минтақавий сиёсатнинг қанчалик фаоллиги минтақа ҳудудларида туристик фирмаларни жойлаштириш ва уларнинг ҳудудий фаолияти натижалари мониторингини олиб бориш каби масалаларнинг ижобий хал бўлишини таъминлайди. Туризм ривожланишидага минтақага хос хусусиятларни ҳисобга олиш баробарида туризм салоҳиятидан етарлича фойдаланиш иконият лари юзага чиқади.

Хусусан, Сурхондарё вилояти Бойсун тумани ҳудудида ўсаётган кўплаб доривор ўсимликлар ва шифобахш сувларнинг хусусиятлари қадимдан киши организмига фойдали таъсири ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Минтақада бундай таббий омиллар бисиёр, фақат уларни жаҳон ҳамжамиятига ошкор этиш ва янги туристик индустрияни яратиш лозим.

Кўплаб хорижий мамлакатларда сунъий дори препаратларидан кўра таббий доривор гиёҳларга бўлган талабнинг ўсаётганлиги ва юртимизда қадимдан табобат илми ривожланиб келганлигини, уни шаклланишидаги маданий-анъанавий база мавжудлиги, халқ табобати тикланишини таъминловчи тизимни яратиш ва туризмнинг янги сахифасини очишга имкон беради. Омонхона сувининг нақадар шифобахшлиги, инсон организми учун зарур бўлган минераллар билан тўйинганлиги ва кўплаб касалликларни даволашдаги афзалликлари ҳақида дунё халқини хабардор қилиш Бойсунда туризм ривожланишини кенгайтиради.

Бойсун табиатининг ресурсларга бой гўшаларида тиббий аҳамиятга молик, инсонлар соғлиғини тиклашда ва муложаларни қўллашда табиий усуллардан фойдаланиш мумкин бўлган минерал ресурсларнинг кўплиги у ерларда айрим тоифадаги ижтимоий аҳамиятга молик касалликларни даволашга ихтисослаштирилган санатория курорт муассасалари, дам олиш уйлари ва пансионатларда дам олувчи ва соғлиғини тиклаш мақсадида ташриф буюраётган туристлар учун ҳар томонлама ривожланган реабилитация индустриясини яратиш ва қайта таъмирлаш, янги ва замонавий такомиллаштирилган, халқаро стандартларга мос дам олиш объектларини барпо этиш, тоғли жойларда болалар учун соғломлаштириш оромгоҳлари қуриш орқали туризм хизматлари бозори ривожланишининг ҳажмини ўстириш ва туристик хизматларни экспорт қилишда етарлича истиқболлар мавжуд.

---

[340] Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Олий Мажлисга мурожаат номаси // Халқ сўзи газетаси 2019 йил. 29 декабрь № 271.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 5 январдаги ПФ-5611-сонли Фармони туризм соҳасининг ривожланишида янги босқични бошлаб берди. Унга кўра:

- туризм инфратузилмасини ривожлантириш ҳамда мақбул ва қулай туризм муҳитини яратиш;
- туризм логистикасини ривожлантириш, ички ва ташқи йўналишларни кенгайтириш, транспорт хизматлари сифатини ошириш;
- туризм бозорининг турли сегментларига йўналтирилган туризм маҳсулоти ва хизматларини диверсификация қилиш вазифалари белгилаб қўйилган.

Таклиф қилинаётган ушбу хизматларнинг мукаммал дастурларини ишлаб чиқиш ва уни халқаро туристик ярмаркаларда ошкора этиш, келгусида мамлакатимизда ижтимоий туризмнинг ривожланишини ва валюта тушумларининг ошишига, аҳоли даромадлари ва иш ўринлари кўпайишига хизмат қилади. Эндиги вазифа ушбу соҳада ортирилган ижобий тажрибаларни тизимлаштириш, минтақада туризм имкониятлари ҳамда истиқболли йўналишларини ўрганиш, ташкил қилиш ва тадбиқ этиш лозим бўлади.

Бойсун туманида туризм соҳасини ривожлантиришда инновацион стратегиясини ишлаб чиқиш йўллари

Термиз давлат университети Исматов Ш.А., Ортиқов Ш.М.

Ўзбекистонда амалга оширилган иқтисодий ислоҳатлар нафақат туризм соҳаси ривожланишининг жадаллашишига, балки олдин, мамлакатимиз жаҳон ҳамжамиятидан ажралиб қолганлиги сабабли, имкони бўлмаган янги туристик хизмат турларининг яратилишига олиб келди.

Ўзбекистон мустақилликга эришганидан сўнг туризм соҳасини ривожлантиришга аълоҳида этибор қаратила бошлади. Бу ҳолат туризм соҳаси ривожланиши ва бошқарилиши стратегиясига чуқур ўйланган ҳамда чет эллик ва маҳаллий мол етказиб берувчиларнинг қизиқишлари балансига амал қилдиган ёндошувни талаб этади.

Сурхондарё вилоятининг Бойсун тумани ноёб бир ҳудуд бўлиб, унинг заминида энг қадимги тамаддун ва маданиятлар юзага келган, ривожланган, ўз жозибадорлиги жиҳатидан дунёдаги дам олиш ва саёҳатлар учун энг яхши масканлардан қолишмайдиган улкан туризм салоҳиятига эгадир.Бугунги кунда туризм соҳаси дунё бўйича энг сердаромад соҳалардан бири ҳисобланади. Бутунжаҳон туризм ташкилотларнинг далилларига кўра халқаро иқтисодда халқаро туризмдан келадиган фойда автомобил ва нефтигаз саноатидан кейин учинчи ўринда туриб, жаҳон ялпи ички маҳсулотидаги улуши 10 фоиздан кўпроқни ташкил этади, тармоқда жаҳондаги меҳнатга қобилиятли аҳолининг 8 фоизга яқини иш билан банд, туризм хизматлари жаҳон экспортининг 6 фоиздан кўпроғини ташкил этади.[341]

“Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 06.12.2016 йил кунидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонида “... туризмни ривожлантиришнинг яхлит консепсиясини шакллантириш ва изчил амалга ошириш, туризмга иқтисодиётнинг стратегик сектори мақомини бериш, ушбу соҳани барча ҳудудларни ва ўзаро боғлиқ тармоқларни комплекс равишда жадал ривожлантиришнинг етакчи кучига айланиши лозим бўлган иқтисодиётни диверсификациялаш, таркибий ўзгартириш ва барқарор ривожланишнинг қудратли воситасига айлантириш” лозимлиги алоҳида такидлаб ўтилган. Туризм секторининг

[341] WTO(World touristic organization)-Жахон туристик ташкилоти статистика маълумотлари, 2018 йил

иқтисодий ривожланиши, шубҳасиз, мос келадиган қонунчилик базасининг яратилиши билан мусаҳкамланиб туриши керак.

Хозирги кунда миллий иқтисодиётимизга юқори даромад келтирадиган истиқболли тармоқлардан бири – бу туризмдир. Ўзбекистон туризм соҳасида улкан салоҳиятга эга бўлган давлат ҳисобланади. Юртмизда 7 минг 300 дан ортиқ маданий мерос объектлари мавжуд ва уларнинг аксарияти ЮНЕСКО рўйхатига киритилган.[342] Шу билан бирга, Вилоятимизнинг Бойсун туманидаги бетакрор табиати, миллий ананалари,гўзал дам олиш масканлари, шифобахш булоқлари, тарихий обидалари имкониятидан фойдаланиб, янги туристик йўналишларини очиш имкониятини беради.

Мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёев ўзларининг “Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида” ги фармонида: “Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги ҳамда Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги Ўзбекистоннинг чет эллардаги элчихоналари ҳузуридаги савдо-иқтисодий масалалар бўйича маслаҳатчилар зиммасига миллий туризм маҳсулотларини тарғибот қилиш ва Ўзбекистон Республикасига туристлар оқими кўпайишида кўмаклашиш мажбуриятини юкласинлар.”[343] деб аълоҳида такидлаб ўтганлар

Ўзбекистоннинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида туризмнинг тутган ўрни ҳали тўла аниқланмаган. Бироқ, охирги йилларда Вилоятимизда айнан ички туризмга бўлган қизиқиш кузатилмоқда. Бунга маълум сабаблар мавжуд. Эҳтимол, айнан туризм мамлакатимиз иқтисодий ўсишининг тез суратларини таъминлай оладиган соҳа бўлиши мумкинлигидир.

Ҳали ҳам чиқувчи туризм кирувчи туризмдан устунроқдир. Валюта келиб тушумининг муҳим манбаси ва экспорт савдосининг фойдали шакли бўлган кирувчи туризм яхши ривожланмаган. Ўзбекистон дунё туристларининг атиги 1% дан ҳам кам қисмини қабул қилади.

Туризм ривожланиши ижтимоий мувммоларни ечишда катта аҳамиятга эга. Кўпгина мамлакатларда айнан туризм эвазига янги ишчи ўринлари яратилади, аҳоли яшаш шароитларининг юқори даражаси сақланиб туради, давлатнинг тўлов баланси яхши томонга ўзгариши учун шарт-шароитлар яратилади. Туризм соҳасини ривожлантиришга бўлган зарурият таълим сифатининг кўтарилишига, аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш тизимининг такомиллашуви, ахборот тарқатишнинг янги воситаларининг тадбиқ этишга ва маркетинг соҳасининг ривожланишига замин яратади.

Сурхондарё вилоятида хар йили бўлиб ўтадиган “Бойсун баҳори” халқаро фестевалининг туризм маданий салоҳиятини сақлаб туриш, уни ривожлантиришга таъсир ўтказади, турли давлатлар ва халқлар ўртасидаги муносабатлар уйғунлашувига олиб боради, хокимият, жамоат ташкилотлари ва савдо структураларини атроф муҳитни ҳимоя қилиш ишларида қатнашишга мажбур қилади. Туризмни қўллаб қуватлашда вилоятимиз миллионлаб сўмни асраб қолиш, юзлаб потенциал иш ўринлари очиш имконини беради.

Сурхондарё вилоятида давом этаётган туристик ўзгаришларга қарамасдан, туризмнинг вилоят иқтисодиётида кўрсатган таъсири ҳали унчалик сезиларли эмас.Туризмнинг кенг қамровлиги ва муҳимлиги унинг давлат иқтисодиётининг стратегик тармоқлари қаторига киришидан далолат беради. Ўтмишда Сурхондарё муқаддас ислом динини тарғиб қилган ва уни ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшган Ҳаким Термизий, Исо Термизий каби кўплаб

[342] Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. Тошкент “Ўзбекистон”, 2018.

[343] Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида"ги фармонига ШАРҲ

буюк олимларга бешик бўлган. Бой тарихга эга бу юртда Сўфи Оллоёр, Алоуддин Аттор, Муҳаммад Зоҳид сингари улуғ зотлар мангу қўним топган. Бойсун, Термиз, Жарқўрғон, Олтинсой, Денов, Узун, Шеробод туманларидаги муқаддас қадамжо ва зиёратгоҳлар мавжуд бўлиб бу воҳани чуқур бой тарихий масканлиги ва унинг жаҳон цивилизациясига қўшган улуши беқиёслиги алоҳида аҳамият касб этади.

Юқоридагилардан келиб чиқган холда яқин келажакда туризм хизматлари бозорини ривожланиш стратегияларини ишлаб чиқишда қуйидагиларга алоҳида этибор қаратишини тавсия қиламан:

- Меҳмонхона ва мотелларни индустриясини яратиб фойдаланишга топшириш ҳамда янги хизмат турларини яратиш;
- Туристик фаолиятнинг режалаштириш ва ривожлантиришга маҳаллий жамоатчилик ва маҳаллий ҳокимиятни жалб қилиш ҳамда унинг хавфсизлигини таъминлаш;
- Туризм соҳаси инфратузилмасини яхшилаш;
- Маблағларни инвестиция қилишда атроф-муҳит ҳимояси масалаларини (қурилиш, архитектура) ҳисобга олиш;
- Гуруҳ-гуруҳ бўлиб дам олиш (таймшер) тизимини ривожлантириш ва ҳокозолар.

Ушбу дастурлар амалга оширилганда туман аҳолисининг бир қисми янги иш ўринлари билан таъминланиб, аҳолининг турмуш даражаси ошган бўлар эди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. Тошкент “Ўзбекистон”, 2018.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида"ги фармонига ШАРҲ
3. Запесоцкий А.С. Стратегический маркетинг в туризме: Теория и практика. – Спб.: СпбГУП, 2008.
4. Комилова Ф.К. Халқаро туризм бозори. Ўқув қўлланма. Тошкент: ТДИУ. -2011.
5. WTO(World touristic organization)-Жаҳон туристик ташкилоти статистика маълумотлари, 2018 йил

Проблемы развития туризма в малой турситической зоне Байсун

Тураев Зиядулла Норсоатович, страший преподаватель, Термезский государственный университет

Сурхандарьинская область является одним из регионов с высоким туристическим потенциалом, но с низким уровнем развития из-за недостаточного развития туризма и базовой инфраструктуры, нехватки квалифицированного персонала, плохого маркетинга и отсутствия соответствующего законодательства.

Туризм во многих странах находится на региональном уровне и подразумевает развитие конкретных институциональных и организационных возможностей. Сурхандарьинская область имеет большой потенциал для развития экологического, археологического, культурного, архитектурного и гастрономического туризма, основанного на туристическом потенциале. История региона восходит к древним временам. В прошлом

регион был частью бактрийских, греко-бактрийских и кушанских государств, оставив свои следы в мировом культурном наследии[344].

В регионе очень много объектов наследия Шелкового Пути и изучаются они специалистами[345]. В целях интеграции Узбекистана в мировое туристическое общество широкой пропаганды богатого туристского потенциала республики и привлечения иностранных инвестиций в индустрию туризма организован много мероприятии, в том числе ежегодный туристический ярмарка в Ташкенте. В этих ярмарках участвует и регионы Узбекистана.

Количество сохранившихся исторических, культурных, художественных, архитектурных памятников и уникальных археологических памятников в Сурхандарьинской области составляет более 374. Туристические ресурсы определяют туристический бизнес в любом регионе. Горные хребты Байсунского района даёт возможност развит там экологические и рекреационные виды туризма. Рекреационные мероприятия проводятся с целью отдыха, лечения, реабилитации физической силы людей.

В Байсунском районе встречаются редкие виды фауны и флоры которых можно встретит только в этих местах, что может представлять большой интерес для туристов. В рыболовных и охотничьих районах региона можно организовать охотничий туризм. Принимая во внимание тот факт, что наша республика относится к странам с высоким туристическим потенциалом, мы видим, что серьезные изменения вносятся в одну из ведущих отраслей в развитии национальной экономики. С декабря 2016 года изданы ряд указы и постановление Президента, Кабинета Министров предусматривающие ряд работ по создании организационные условия для развития индустрии туризма в республике, повышению ее роли и значения, для быстрого развития экономики, создание новых рабочих мест, развивать внутренний туризм, повышать туристический потенциал регионов[346].

В целях коренного повышения эффективности проводимых реформ, создания условий для обеспечения всестороннего и ускоренного развития государства и общества, реализации приоритетных направлений по модернизации страны 2017-2021 годы были разработаны меры по развитию туризма. Стратегия действий включает в себя интенсификацию структурных реформ, модернизацию и диверсификацию ведущих отраслей народного хозяйства, ускоренное развитие индустрии туризма, увеличение ее роли и доли в экономике, диверсификацию и качество туристических услуг, а также расширение инфраструктуры туризма[347].

Для осуществлении Указа Президента Республики Узбекистан «О мерах по обеспечению быстрого развития внутреннего туризма» а также осуществление резолюции, в целях дальнейшего повышения эффективности использования туристского потенциала Сурхандарьинской области, уникальные исторические, культурные и архитектурные памятники района познакомить туристов, ускоренное развитие современной туристической инфраструктуры и повышение качества предоставляемых туристических услуг, интенсификация внутреннего туризма, создание новых рабочих мест, стимулировать рост доходов созданы такие туристические зоны как:

---

[344] Ртвеладзе Э. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. Т.: “ПАТЕНТ ПРЕСС”. 2005 г. стр.272.

[345] Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. Т., 2002. // Ртвеладзе Э.В. Проповедники буддизма из стран Трансоксианы в Китае. //Общественные науки в Узбекистане. 1996. N 4-5.

[346] Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по обеспечению ускоренного развития туристской отрасли Республики Узбекистан» № УП-4861, 02.12 2016 г.

[347] Указ Президента Республики Узбекистан “О стратегии действий по дальнейшему развитию республики Узбекистан” № УП-4947, 07.02. 2017 г.

Малая туристическая зона Байсун, состояшие из деревни Омонхона, горный район Зовбоши, деревню Дарбанд; Малая туристическая зона Сариосиё, состояшие из предгорьях горных склонов Ханджизы и село Сангардак; Малая туристическая зона Шерабад, в которую входят сады в село Шалкан, Ходжаиканские соляные отложения. В этих малых туристических зонах намечено строительство современных гостиничных комплексов, культурно-развлекательных, торговых и развлекательных объектов, а также современная инженерная инфраструктура по Постановлению Кабинета Министров Республики Узбекистан[348]. В малом туристичом зоне Байсун можно развивать такие виды туризма как горный туризм, спелеотуризм, альпинизм, рекреационный туризм, сельский туризм, археологический туризм, экотуризм и другие.

В регионе таких условий достаточно для развития природного туризма. Это требует:

- Точной оценки потенциала экологического туризма;
- Создание нормативной базы в области экологического туризма (паспорта туристических предприятий и территорий, критерии сертификации и т. д.);
- Разработки методов экономической оценки экологических компонентов туристского продукта;
- Обучение туризму;
- Реализация ряда экспериментальных проектов;

Пейзаж Байсунского района отличается разнообразием, особенно в горных районах, пещерах, которые считаются первобытными местами человечества, привлекает многих местных и зарубежных туристов. Эти пещеры считаются рекреационными ресурсами региона и имеют значительный потенциал для развития региона. Из подземных минеральных источников термальные воды для использования лечения населения, при целебном источнике Аманхана в районе Байсун работает современный оздоровительный комплекс.

Такие рекреационные объекты в регионе несколько, несмотря на наличие огромного ресурсного потенциала, ряд факторов негативно сказывается на развитии туризма в Байсунском районе и Сурхандарьинской области:

- недостаточное развитие инфраструктуры, включая туризм и общехозяйственную инфраструктуру;

- отсутствие опыта местных туристических компаний по разработке и продаже туристических товаров;

- отсутствие правовой основы для развития экологического туризма, особенно в заповедниках и других природных зонах;

- отсутствие статистических данных об услугах организаций отдыха в природе;

- не регистрирование услуг внутреннего туризма, то есть отсутствие четких статистических данных;

- несоответствие стоимости услуги с качеством;

- низкие доходы населения.

В будущем благодаря положительному решению этих проблем потенциал развития сектора будет увеличиваться за счет эффективного использования туристического потенциала малой туристической зоны Байсуна и других зонах Сурхандарьинской области.

[348] Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах развитие сферы туризма в Сурхандарьинской области» №324 от 03.05.2018 г.

Перспективы устойчивого развития туризма в республике Узбекистан

Хамзаева Дилфуза Самаровна Преподаватель кафедры «Туризм и гостиничного хозяйства »Термезского ГУ

Конечная цель проводимых сегодня во всех сферах широкого спектра реформ, ориентированна на дальнейшее развитие экономики Узбекистана, повышение благосостояния его народа и страны.

Туризм является одним из важных секторов экономики.

При эффективном использовании имеющихся возможностей необходимо дальнейшее совершенствование этой сети, что продиктовано самим периодом.

Недаром Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзияев в своём речи отметил, что:" Узбекистан является удобной страной для туристов и паломников. Потому что, Узбекистане славиться предками, известными на весь мир. Интерес на международной арене к богатому духовному и культурному наследию, что они оставили очень огромный. Для дальнейшего развития сферы необходимо, прежде всего, улучшить необходимую инфраструктуру. Первый-транспорт, второй-логистику».[349]

Туризм сегодня стремительно развивается и является одной из ведущих отраслей с финансовой точки зрения. В последние годы туризм внес огромный вклад в мировой экспорт и составляет 11% мирового валового внутреннего продукта. За последние 40 лет количество приезжающих в другие страны выросло в 20 раз, доход от туризма-в 60 раз, а прибыль от международного туризма составила 400 миллиардов долларов[350].В частности, на основе успехов, достигнутых в Узбекистане, лежит устойчивое развитие туризма, который является одной из ведущих отраслей сферы модернизации страны, модернизации экономики, в частности, сферы обслуживания населения.По сути, бурное развитие туристического сектора, который сегодня является важной составляющей сети оказания услуг, является одним из приоритетных направлений экономики страны. Туризм является главным звеном мировой цивилизации, и теперь путешествия является основой целей человечества.Особенно перспективы развития национального туризма, способствуют росту позиций туристической отрасли Узбекистана на мировом рынке.Как доказательство нашего мнения, стоит подчеркнуть, что сегодня достигнуты большие успехи в туристической отрасли , это большой рост притока туристов из года в год, строительство новейших гостиниц, увеличение количества рабочих мест и квалифицированных специалистов.Конечно, учитывая благоприятные климатические условия и особенности ландшафта Узбекистана, есть все основания для развития спортивного и экологического туризма.Ферганская долина и Ташкентская область богаты удивительными горными системами, пышными долинами и прекрасными горными реками. Чистый воздух горы, обилие солнечных дней в течение всего года, удивительные горные ландшафты позволяют ей стать объектом посещаемого туризма не только гражданами Узбекистана, но и жителями соседних стран, таких как Казахстан, Кыргызстан и Таджикистан. На территории Узбекистана распространы различные виды минеральных вод, большое количество людей посещают более 300 лекарственных подземных минеральных вод страны. В настоящее время из этих источников работает 121 . Есть несколько горных курортов, такие как Чимион и Турткул, где можно развивать лыжные виды спорта.Высокие снежные горы позволяют осуществлять различные виды горного туризма,

[349]«Обращение Президента Республики Узбекистан Шавкат Мирзияева Олий Мажлису” , 2017 год 22-декабря, Ташкент, “O’zbekiston” NMIU, 2018, 39-стр.

[350] https://www.lex.uz> docs

такие как, альпинизм, спелеотуризм, речной туризм .Обилие лекарственных трав дает возможность организовывать различных виды туров для сбора экологических видов, различных трав и растений.А это представляет особый интерес многим иностранным туристам.

Было отмечено, что по итогам 9 месяцев 2017 года в Узбекистан прибыло около 1 миллиона 800 тысяч туристов. Это на 17 процентов больше, чем за соответствующий период 2016 года. Экспорт туристических услуг в страну также увеличился на 17 процентов и составил 1 миллиард 86 миллионов долларов.[351] Ожидается, что к концу 2018 года число туристов, посещающих Узбекистан, превысит 2,5 миллиона человек.

В Узбекистане открываются новые перспективы туризма, реализуются комплексные проекты в различных направлениях. В частности, в последующие годы становятся популярными новые туристические направления, такие как альпинизм, верховая езда, верблюжий, велосипедный туризм, внедорожный туризм, рыбалка, рафтинг, хелиски, геотуризм, образовательный туризм, медицинский туризм.

Указ Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзияева "О мерах по обеспечению ускоренного развития туристского сектора Республики Узбекистан"от 2 декабря 2016 года является важным факторам в обеспечении ускоренного развития туристской сети в регионах, предоставлении туристам статуса стратегического сектора экономики, эффективного использования туристского потенциала в регионах[352].

С целью организации и координации целей и приоритетов, обозначенных в указе был организован Государственный комитет по развитию туризма Республики Узбекистан .

За прошедший короткий период было принято 16 нормативных правовых актов, направленных на всестороннее развитие туристического потенциала Узбекистана. На основании этих документов субъектам туристической отрасли были предоставлены значительные налоговые и таможенные льготы, а также другие льготы.В целях обеспечения соответствия нашей страны требованиям Международной Организации по стандартизации туристической сети (ISO), был разработан и зарегистрирован новые 2 государственных стандарта по требованиям туристической терминологии и безопасности гостиничных хозяйств.Кроме того, в целях дальнейшего совершенствования системы управления туризмом в регионах Республики Узбекистан, введены должности заместителей хокимов Ташкентской, Самаркандской, Бухарской и Хорезмской областей, а также хокимов городов Хивы и Шахрисабз.

За прошедший период на основе поручений Главы государства приняты программы, направленные на совершенствование инфраструктуры туризма в Хорезмской, Бухарской, Самаркандской, Сурхандарьинской, Кашкадарьинской, Джизакской и Ферганской областях, организацию новых туристических направлений и продвижение туристического потенциала регионов. В частности, в городах Бухара и Самарканд начаты работы направленные на созданию туристических зон "Древняя Бухара" и "Самарканд Сити" действующих день-и-ночь для туристов, территория каждого из которых состоит из 10 гектаров .

В районе туристических кластеров "Бустонлик", "Паркент" и "Ахангаран–Ангрен" Ташкентской области разработаны комплексные мероприятия по организации гостевых домов и на сегоднешний день их внедряются в практику. В заключение можно сказать, что туризм сегодня признается одной из самых прибыльных отраслей. В связи с этим в большинстве государств разрабатывается несколько программ по развитию туризма. Сфера

[351] https://data.gov.uz> sphere>authority

[352]Указ Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзияева "О мерах по обеспечению ускоренного развития туристского сектора Республики Узбекистан"от 2 декабря 2016 года номером УП-4861 .

туризма имеет большой потенциал также, в наращивании экономического потенциала Узбекистана. Особенно в результате проведенных работы по развитию международного туризма, туризм становится одной из ведущих сфер в Узбекистане.

Список литературы

1.«Обращение Президента Республики Узбекистан Шавкат Мирзияева к Олий Мажлису" , 2017 год 22-декабря, Ташкент, "O'zbekiston" NMIU, 2018, 39-стр.

2.Указ Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзияева "О Стратегии Движения развития Республики Узбекистан"от 7 февраля 2017 года номером УП-4947 .

3.Указ Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзияева "О мерах по обеспечению ускоренного развития туристского сектора Республики Узбекистан"от 2 декабря 2016 года номером УП-4861 .

4.Kalpana Agrawal, Harshit Baranawal. Environmental sustainability of ecotourism // The International Journal's, Research Journal of Economics & Business Studies. – 2012. – Vol. 01 (9). – pp. 1-7.

5.Тухлиев Н., Абдуллаева Т., Экологический туризм;сущность, тенденции и стратегия развития. Тошкент. 2009-415 с.

6.Официальный сайт международной организации International Union for Conservation of Nature [Электрон. ресурс].–URL: http://www.iucn.org / what/global_programme/resources/

7.Бочкарева Т. В., Самарцев С. Е., Хлыстова Я. Г. Эколого-культурный туризм: технологии и опыт организации // В: Экологический туризм на пути в Россию. – 2002. – 45 с.

8.Steck Sustainable Tourism as a Development Option // Practical Guide for Local Planners, Developers and Decision Makers. – 2008. – Vol. 23 (5). – pp.14.

9.Официальная информация Ассоциации экологического туризма [Электрон.ресурс].–URL:http://www.ecotourism-russia.ru/eshche_odna_ vnutrennjaja /geografija _ekoturizma.html.

10.Официальная информация. Экологический, приключенческий и экзотический туризм.[Электрон.ресурс].–URL:http://alphaturs.ru/ Kanada _i_ SShA. html.

11. www.uzbektourism.uz

12. www.uzbektourism.uz

13. https://data.gov.uz> sphere>authority

Исторический и экотуристический потенциал Байсуна

Термезский государственный университет И.А. Даминов. У.Ш. Салимов.

Юг Узбекистана - Сурхандарьинская область - удивительный в своей красоте и многообразии пейзажей край. Здесь имеются и речные долины, и предгорные равнины, и суровые скалы. Издавна на этой земле, прекрасно подходящей для земледелия, в долинах рек Байсунского хребта начали селиться люди. Некогда территория современной Сурхандарьинской области входила в состав Бактрийского царства. Постепенно маленькие поселения переросли в города, которые стоят по сей день, наполненные очарованием древности, и в то же время, продолжающие расти и развиваться. Одним из таких городов является Байсун.

Хотите совершить путешествие во времени, которое перенесет вас в заповедный край, хранящий память о культуре канувших в вечность Греко-Бактрийского и Кушанского царств; языческих обрядах огнепоклонников и шаманских культах?

Здесь, через Железные Ворота в узком горном ущелье тысячелетиями передвигались торговые караваны. Этим путем шли армии Александра Македонского, Чингисхана, Амира Тимура.

Названия поселений: Рабат, Дербенд, Паданг, Кофирун - звучат как волшебная музыка, обещая путешествия в сказку. Именно там и оказываешься после того, как пересечешь жаркие степные просторы у предгорий Байсунтога. Ореховые, платановые рощи сменяются арчовыми лесами. Яркой зеленью радуют глаз альпийские лужайки, покрывающие землю изумрудным ковром. Хрустальная вода горных речушек создает особый микроклимат, благотворно действующий на все живое. Весной на горных делянках, дехкане обрабатывают землю старинным способом. Они прокладывают борозды, опираясь на плуг, в которой запряжена лошадь. И это не экзотика, это – жизнь.

Всего два часа езды от Термеза (центра Сурхандарьинской области Узбекистана) в сторону гор Байсунтога и попадаешь в совершенно иной мир, где многовековой уклад жизни и отношения между людьми сохранились почти в первозданном состоянии. И делают его таким не только исторические памятники и достопримечательности, но и люди, живущие в Байсуне, свято почитающие обычаи и традиции своих предков, поющие старинные песни, мастерски владеющие ремеслами, которые стали наследием нашей страны.

Быт байсунцев колоритен. Сам по себе он является темой для развернутых и подробных исследований этнографов и историков. Дома здешнего народа украшены самотканными коврами-сюзане, одежда и обувь - замысловатой вышивкой ручной работы. На столах красуется расписанная вручную керамическая посуда.

Дома байсунцы украшают яркими сюзане, самотканными коврами – легкими, прочными и теплыми, а одежду и обувь – замысловатыми орнаментами и вышивкой. На столах – росписная керамическая посуда, вдоль стен резные сундуки. Во дворе каждого дома стоит тандыр – глиняная печь, в которой выпекают ароматные лепешки. Муку для них мелют на ручных или водяных мельницах из зерна, выращенного на собственном поле. Славятся своим мастерством и кузнецы, которые до сих пор изготавливают для жителей различные орудия труда, инструменты, утварь и ювелирные изделия. Каждая семья, махалля, кишлак бережно хранит и передает из поколения в поколение ремесленные традиции, культуру домоустройства и семейные обряды. Самое замечательное, что Байсун – это не миф и не театрализованное представление. Не фантазия. Это - реальность. Маленький островок вдали от цивилизации действительно существует. Каждый праздник, каждое событие в жизни человека (рождение, женитьба, смерть) здесь сопровождаются определенными ритуальными обрядами, которые наполнены особым смыслом и хранят отголоски языческих верований. Именно здесь, в среде узбекского рода “кунграт” на основе народной песни сложился героический эпос “Алпамыш”.

Фольклорные традиции народа сохранились практически в первозданном виде с давних времен и передаются от поколения к поколению. Каждое значительное событие в жизни человека сопровождается уникальным, присущим только этой местности красочным ритуалом. Свадьба, рождение ребенка, похороны или календарные обряды, посвященные Наврузу, сбору тюльпанов, вызыванию дождя, сопровождаются особыми песнопениями, танцами, играми, национальными яркими костюмами. И все это - будни жителей Байсуна.

Признавая уникальность сурханского оазиса, в 2001 году ЮНЕСКО включил Байсунский регион в число 19 культурных пространств, носящих титул «Шедевр устного и нематериального наследия человечества».

Неподалеку от Байсуна расположен Сурханский заповедник, известный не только разнообразием флоры и фауны, но и сохранившимися на юго-востоке заповедника

окаменелыми следами динозавров, населявших эту местность несколько сотен миллионов лет назад. Также здесь найдены наскальные рисунки, принадлежащие к периодам мезолита и неолита. Все это - БАЙСУН.

В горах Байсунтау находится всемирно известная пещера Тешик-Таш, где в 1938 году в ходе археологических раскопок было обнаружено древнее захоронение с останками ребенка-неандертальца. Долгое время считалось, что останки принадлежат мальчику, но более поздние исследования открыли новые факты - на самом деле скелет принадлежит девочке 8-10 лет. Найденные рядом кости животных говорят о том, что это было не просто погребение, а настоящий похоронный ритуал. По восстановленному русским антропологом М. А. Герасимовым облику ребенка был создан скульптурный портрет, который хранится в Термезском музее. А удивительная пещера, хранящая множество тайн, является местом, куда стекаются туристы и паломники из разных стран. Недалеко от грота Тешик-Таш расположена еще одна пещера - Амира Темура. Раскопки здесь не производились в силу природных особенностей - осыпей, мешающих ученым подобраться к памятнику. По преданиям, в гроте закопана сабля великого полководца.

Горы Байсунтау хранят множество легенд. Одна из них - об ущелье Зараутсай. Якобы, есть в этом ущелье пещера под названием Зараут-камар, где хранятся сокровища путешественника Марко Поло, которые он стремился спрятать от хищных рук разбойников, напавших на его караван на Великом шелковом пути. Археологи пытались найти клад, но обнаружили в гроте лишь древние петроглифы, сильно отличающиеся по времени их исполнения. Здесь были и рисунки и времен среднего палеолита, и эпохи бронзы. А еще в Байсунском районе есть знаменитый святой источник - Омонхона. Здесь почти всегда многолюдно - люди часто совершают сюда паломничество, чтобы испить целебной воды или принять лечебную ванну. Минеральная водаисточника способна помочь при болезнях почек и печени.

Сколько еще секретов скрывает загадочный Байсун, нам не известно. Люди, природа и космос слились воедино, создав прекрасную гармонию бытия. Именно по этой причине на древней земле Байсуна в конце мая 2002 года состоялся первый Открытый Фольклорный Фестиваль “Байсунская весна”. На него съехались народные исполнители со всего Узбекистана, Таджикистана, Киргизии. Зрители увидели и услышали обрядовые песни и танцы, прикоснулись к завораживающему мастерству сказителей-акынов – хранителей легенд и преданий.

В фестивале участвовали гости из Японии, Южной Кореи, Франции, Турции, Великобритании. Они получили уникальную возможность увидеть в Сурханском оазисе бережное и уважительное отношение к культурному и духовному богатству узбекского народа.

Источники.

1. Нафасов. Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати Т.: 1988.
2. https://varandej.livejournal.com/789472.html
3. https://www.advantour.com/rus/uzbekistan/baysun.htm
4. http://www.centralasia-travel.com/ru/countries/uzbekistan/places/boysun.

Маҳаллий халқ этнопсихологияси ва унинг туризм ривожланишига таъсири

Термиз давлат университети Психология кафедраси
п.ф.н Джураев Тошпулат Сахиевич

XXI асрда ўзбек халқининг бой тарихи ва миллий хусусиятларини ўрганиш бўйича қатор изланишлар олиб борилмоқда.Бу асосан мамлакатимиз истиқлолга эришганидан

кейинги йилларга тўғри келади.Халқимизнинг ўзлигини англаши, миллий қадриятлар, тарихий анъаналарга бўлган эътиборнинг ортиши ва миллий-этник ўзликни англаш ҳиссини кучайиши натижасида ўзбек халқи этногенези ва этник тарихига оид салмоқли тадқиқотлар яратилди. Асрлар давомида аждодларимиз томонидан яратилган бебаҳо меросимизни, миллий қадриятларимиз ва урф-одатларимизни қайтадан жонланиши ҳамда уларнинг энг ибратли жиҳатларини жамият ҳаётига олиб кириш борасида қатор хайрли ишлар амалга оширилди. Дунё миқёсида кечаётган ўлкан глобализация жараёнлари ва турли тарихий-этнографик минтақалараро коммуникация тизимини такомиллашуви этномиллий анъаналарга жиддий таъсир қилмоқда.

Тадқиқотчи олимлар томонидан этнопсихология фанинг турли-туман янги йўналишларида илмий тадқиқотлар бажарилмоқда. Айниқса бу борада тарихий, ижтимоий-сиёсий жараёнда шахс ва жамоа муносабатлари, замонавий тамаддунда миллий маданиятлар ва қадриятларнинг роли, уларнинг сақланиб қолиш омиллари каби муаммолар муҳим илмий-аҳамият касб этиб бормоқда.

Инсониятнинг тарихий тараққиёти давомида яшаган барча этнослар ўзига хос ҳаёттарзи, урф-одатлари ва анъаналари,расм-русумлари билан бир-биридан ажралиб турган. Тарихий манбалар шундан далолат берадики, курраи заминда турл хил расм-русумлар ва урф-одатларга эга халқлар яшаганларига қарамай, уларнинг барчаси табиатнинг ажралмас бир қисми тарзида ривожланганини ва айнан табиий-географик ҳамда хўжалик муносабатлари билан боғлиқ ҳолда ўзига хос этномаданий анъаналарга эга бўлганлигини кузатиш мумкин.

Энг қадимги даврлардан бошлаб кишилар нафақат ўзларининг балки теварак атрофларда ва узоқ юртларда яшовчи эл-улуслар, уларнинг маданияти, анъана ва маросимларига қизиқиб, улар тўғрисида маълумотларга эга бўлишга ҳаракат қилганлар.

Этнологияда психологик йўналиш ўзининг тараққиёти жараёнида ўзининг концептуал ворислигини сақлаган ҳолда бир неча маротоба номини алмаштирган. Мазкур йўналиш дастлаб Франц Баоснинг тарихий мактаби, кейинчалик, Шахс ва Маданият мактаби, ундан кейин "миллий характер"ни тадқиқ қилиш, XX асрнинг 60 йилларидан бошлаб то ҳозирги кунгача эса –психологик антропология ёки кўпинча этнопсихология номи билан юритилади.

Этнопсихология мактаби вакилларининг эътироф этишларича, «маданият» мавҳум тушунчадан кўра кенгроқдир, лекин бу борада биринчи ўринда индивид, шахс туради. Шу сабабли уларнинг фикрича, ҳар бир халқ маданиятини ўрганишда индивид ва шахсдан бошлаш мақсадга мувофиқдир.

Дастлабки этнопсихологик концепция этнолог олимлар томонидан эмас, балки психолог олим, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, ***Абрам Кардинер (1891-1981***) томонидан яратилган. У ўз қарашларини *«Индивид ва унинг жамоаси»(1937) ва «Жамиятнинг психологик чегараси»* номли асарларида этнопсихология мактабининг асосий ғоялари ҳақида фикр билдирган. Унинг тасаввурига кўра, инсоннинг шахсий хусусиятлари у туғилгандан кейинги дастлабки пайтларданоқ шакллана бошлайди. Бу шаклланиш ташқи таъсирлар ва айниқса, ҳар бир жамиятдаги ўзига хос бола парваришлаш усуллари: овқатлантириш, йўргаклаш, кўтариш, кейинроқ эса юришга, гапиришга ва тозаликка ўргатиш кабилар орқали амалга ошади. Шунинг учун ҳам инсон руҳиятининг шаклланиши асосан 4-5 ёшгача давом этади ва ундан кейин мустаҳкамланади ва бутун умр деярли ўзгаришсиз қолади. Кардинернинг бош ғоясида «асосий шахслар» тушунчасига урғу берилади.

Умуман нафақат Кардинер балки АҚШ этнопсихология мактабининг Р.Линтон, Э.Сепир, Р.Бенедикт, М.Мид, А.Кардинер каби асосчилари ҳам этник фарқланиш ва маданиятлар динамикасини «муҳим шахслар таркиби» назарияси билан боғлаб

тушунтиришга ҳаракат қилганлар. Жумладан атоқли этнолог Рут Бенидикт ўзининг «Маданият намуналари» (1934), «Жанубий Ғарб маданиятининг психологик типлари» (1928), «Шимолий Америкадаги маданиятларнинг конфигурацияси» (1932) каби асарларида турли маданиятларда ўзига хос махсус шахслар жамоаси мавжудлиги ҳақидаги қарашларини баён этган. Кардинер тасаввурига кўра, инсон шахсий қарашлари у туғилгандан кейинги дастлабки кунларданоқ шакллана бошлайди. Бу бевосита унга теварак - атрофдагиларнинг муносабатлари асосида шаклланади. Болалик даврида бўлган муносабат унинг келгусидаги ҳаёт фаолиятида ўзига хос из қолдиради.

Собиқ иттифоқ даврида этнопсихология «буржуа фани» ҳисобланиб, мазкур фанни ўрганишга эътибор берилмаган. Мафкуравий қарама-қаршиликлар мавжуд бўлганлиги учун Ю.В.Бромлей, Н.Д.Жандилдин, С.И.Королёв, С.А.Токарев каби таниқли этнограф олимлар ҳам Ғарбий Европа ва АҚШдаги этнопсихология соҳасига доир назарияларни фақат бир томонлама, яъни «буржуа социал психологлари қарашларининг танқиди» сифатида ўрганишга мажбур бўлганлар.

Илғор мамлакатларнинг иқтисодий-ижтимоий муаммоларни ечишда этнопсихологик тадқиқотлар натижасидан самарали тарзда фойдаланганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Уларнинг тажрибасидан келиб чиқиб, ҳозирги даврда жамиятимиздаги кўплаб иқтисодий-ижтимоий муаммолар ўз ечимини топмаётганлиги ёки амалга оширилаётган ислоҳотлар биз учун кутилган натижаларни бермаётганлигига ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг жамиятдаги этнослар хулқ-атвори ва руҳияти билан боғлиқ эканлигини тўла англамаганимиз сабаб деган фикрга келдик.

Халқимиз моддий ва маънавий маданиятининг ажралмас қисми саналмиш унинг эътиқоди, урф-одатлари, уй-жойи, кийим-кечаги-ю таомларини ўрганиш билан бир қаторда ана шу ўзига хос моддий ва маънавий маданиятни шаклланишида катта аҳамиятга эга бўлган хулқ - атвори ва руҳиятини тадқиқ этиш ҳам муҳимдир.

Фақат этнопсихологик тадқиқотлар билангина биз тарихимизнинг кейинги даврида халқимиз руҳияти ва хулқ атворида пайдо бўлган лоқайдлик, боқимандалик, маъсулиятсизлик, миллатпарварлик ва ватанпарварлик туйғуларидан узоқлашиш кайфиятлари, ташаббускорлик ва тадбиркорликнинг сустлиги каби салбий ҳислатларнинг вужудга келганлик сабабларини очишимиз, жонкуярлик, ташаббускорлик, ватанпарварлик ва бошқа шу каби фазилатларни ривожлантиришнинг йўлларини топишимиз зарур.

Жаҳон цивилизацияси тарихига эътибор қаратсак, инглиз халқидаги кучли тадбиркорлик, уддабуронлик,ташаббускорлик ҳамда тарбиядаги қаттиққўллик ҳислати, немис халқининг ўта масъулиятлилиги ва ўзига ишонч ҳислари, японларнинг ватанпарвар, миллатпарварлиги ва жамоа манфаатини эъзозлашлари,меҳнатсеварлиги, французлардаги доимо янгиликка ва эркин фикрлашга интилиш каби этник хусусиятлари бугунги кунда бу халқлар яшаётган мамлакатларни дунёда етакчи гегемон давлатларга айлантирди.

Мамлакатимизда этнопсихологияга оид тадқиқот асосан 60-йилларнинг ўрталаридан кенг кўламда олиб борила бошланди. Биз этнопсихологиянинг асосий компонентлари сифатида миллатнинг белгиларидан бири – миллий психологик қиёфани, унинг элементлари – миллий характер, миллий урф-одатлар ва анъаналар, миллий туйғу, дид, миллий онгнинг шаклланиши, намоён бўлиши каби масалаларни тушунамиз.

Тадқиқотлар кўрсатишича, ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётнинг турли босқичларида тўрт мингга яқин миллат, элат ва турли халқлар яшаган. Уларнинг ҳар бирини ўз тарихи, маданияти ва миллий қадриятлари бор. Уларни ўрганиш миллатлараро муносабатларини ташкил қилишда, турли иқтисодий, маданий алоқаларини ўрнатишда алоҳида аҳамиятга эга.

Сурхандарёнинг бой маданий тараққиётига эга бўлган Бойсун ўзига хос этнопсихологиясибилан ажралиб туради.Бойсун маданий муҳитини илмий жиҳатдан ўрганиш, урф-одатлар, анъаналар, расм-русумларини сақлаб, келажак авлодга етказиш ва ёзиб олиш ишлари кенг кўламда олиб борилиши зарур. Бойсун халқи маънавияти ва маданияти ўзига хослиги билан бошқа ҳудудларга нисбатан тубдан фарқ қилади. Инсоният тамаддунининг илк ўчоқлари ҳисобланган Тешиктош ва Мачай ғорлари, Бойбулоғ ғори, Даркстар ғори, Анкилазавр излари, Омонхона каби тарихий жойлар дунё илм аҳли томонидан алоҳида эътироф этилган. Бу ердаги географик муҳит, маданиятлар ва анъаналар ҳамда номоддий меросларнинг асл ҳолида сақланиб қолишини таъминлаш ва бутун дунёга танитиш учун халқаро туризмни жалб этиш долзарб масаладир.

“Этнопсихология” – этнология ва психология фанларининг қўшилишидан ташкил топган бўлиб, грекча “этнос” халқ, қабила, “психология” – руҳият илми, деган маъноларни англатади. Бу фан маълум миллат ва этник бирлик вакилларининг ўзига хос психологик қиёфаси, хулқ-атворининг замонавий термин билан айтсак, “меналитети”ни ўрганади. Ҳар бир халққа хос бўлган миллий характер, урф-одат ва анъаналар, миллий туйғулар ва дид (таъб), этник онг ва миллий ўзини ўзи англашни вужудга келиши, намоён бўлиши, ўзгариши ва ривожланиши каби масалалар ҳам этнопсихологияни ўрганиш объекти ҳисобланади.

Қадимги дунё мутафаккирлари Аристотель, Геродот, Гиппократ, Демокрит, Пифагор ва бошқалар барча ижтимоий ва психологик ҳодисаларни тушунтириб бериш учун ягона бўлган умумий тамойилларни, назарияларни қидириб топишга, хусусан, халқларнинг турли психологик хусусиятларга эга бўлишининг сабабларини тушунтириб беришга ҳаракат қиладилар. Этнопсихологик хусусиятларнинг вужудга келишини улар асосан, табиий-географик муҳитнинг таъсири билан боғлаб тушунтирдилар. Масалан, қадимги дунёнинг буюк мутафаккири Гиппократ (эрамиздан аввалги 460-375) ўзининг “Ҳаво, сув ва қуруқлик”, деган асарида халқларнинг турли психологик ва жисмоний хусусиятларини бевосита иқлим шароити билан боғлаган ҳолда тушунтириб берди. Бу фикрлар фанда гарчи исботини топмаган бўлса-да, Бойсун халқи этно маданиятини табиий-географик муҳит таъсири билан боғланса, Бойсуннинг гўзал қиёфаси унинг халқи характерида намоён бўлгандек туюлади.

Халқларнинг характер ва темперамент хусусиятларининг вужудга келишини улар истеъмол қилаётган озиқ-овқатлар билан боғлаб тушунтиришга ҳам ҳаракат қилишган.

Табиатдаги айни бир воқеликларнинг доимий таъсири натижасида кишилар бу воқеликдаги хусусиятларни бошқа шароитда яшаётган этник гуруҳ вакилларига қараганда чуқурроқ идрок қилишга ўрганиб қоладилар. Чунки ташқи муҳит бизнинг сезги аъзоларимизга беҳисоб информациялар, яъни хилма-хил таассуротлар юбориб туради. Натижада эволюцион тараққиёт давомида, танамизда шу ташқи муҳит билан адекват (мутаносиб) муносабатни таъмин эттирувчи **нейрофизиологик механизм** шаклланади. У кишиларнинг сезги ва идрокларида намоён бўлади. Шунинг учун у ёки бу халққа хос стереотип хатти-ҳаракатларни, идрок хусусиятларини ташқи муҳитга мослашувининг олий кўриниши, деб ҳисоблаш керак.

Шунга кўра, Бойсуннинг анъанавий маданиятида бадиий ҳунармандчилик ва турли халқ ҳунарлари аҳамият касб этади. Уларнинг бой ижодий маҳсулотлари хилма-хиллиги билан ажралиб туради – булар воҳага хос бўлган серқирра каштачилик, қуроқчилик, гиламдўзлик, кигизчилик, тўқимачилик, ёғоч ўймакорлиги, мусиқий чолғуларни ясаш (дўмбира, чилтор, темир ва ёғочли чанқовуз, ёғочли, қамишли, суякли ва сополли найлар), кулолчилик терни қайта ишлаш ҳунарлари кенг ўрин олган.

Бойсун маданий муҳитини муҳофаза қилиш, сақлаш ва тарғиб этишда, айниқса, Бойсун феномени ўрганиш мақсадида, ЮНЕСКО ҳамкорлигида илмий экспедициялар (2002-2005) уюштирилиб, ҳудуднинг тарихий-этнографик хусусиятлари, этнопсихологияси,

маросим анъаналари, оғзаки халқ ижодиёти, мусиқа санъати, бадиий хунармандчилик, халқ ўйинлари ва бахшичилик санъатларига алоҳида эътибор қаратилиб, ЮНЕСКО томонидан “Инсониятнинг номоддий маданий мероси” 2008 йилда рўйхатга киритилгани Бойсун халқи этнопсихологиясининг дунё цивилизациясида ўзига хос аҳамиятга эга эканлигининг исботидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1.Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси “Ўзбекистон”НМИУ,2018 йил.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ 5326-сон Фармони
3. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. М. 1999 й.
4. Алимов Х. Миллийлик ва ижтимоий руҳият. Т. 1992 й.
5. Маматов М. Миллий психологик қиёфа ва унингхусусиятлари. Т. 1980 й.
6. Худойбердиев И. Ислом, шахс ва миллий психология. Т. 1994 й
www.unwto.org - БМТнингЖаҳон туризм ташкилотининг расмий сайти.
http://www.tour.uz

Бойсунда кичик туристик зона ташкил этиш зарурияти

Термиз давлат университети Собитова Раъно Собитова

Мамлакатимизда туризм соҳасига мустақилликнинг дастлабки вактлариданоқ эътибор қаратилди. Соҳа ривожи учун барча зарур ташкилий - ҳуқуқий механизм вужудга келтирилиб, муҳим меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди ва хаётга тадбиқ этилмоқда. Айниқса, бу тармоқни ривожлантиришга эътибор сўнгги уч йилда муҳим давлат сиёсати даражасига кўтарилди. “Ҳозирги кунда миллий иқтисодиётга юқори даромад келтирадиган истиқболли тармоқлардан бири-бу туризмдир. Ўзбекистон туризм соҳасида улкан салоҳиятга эга бўлган давлат ҳисобланади. Юртимизда 7 минг 300 дан ортиқ маданий мерос объектлари мавжуд”[353]. Мамлакатда кенг кўламда олиб борилаётган ислоҳотларда туризм ва уни ривожлантириш бўйича бир қанча ишлар амалга оширилиши тўғрисида Туризмни ривожлантириш бўйича давлат қўмитаси томонидан дастурий режалар ишлаб чиқилди.

Дунё тажрибасидан маълумки, туризм соҳаси ривожланиши иқтисодиётнинг қурилиш, қишлоқ хўжалиги, савдо, транспорт, алоқа, умумий овқатланиш, халқ исътемол моллари ишлаб чиқаришнинг ривожланишига, аҳоли турмуш даражаси яхшиланишига катта хисса қўшади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ 5326-сон Фармони ҳудудларни барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш омилларидан бири сифатида туризмни жадал ривожлантиришга, шу асосда халқимизнинг бой тарихий-маданий меросини ва табиий бойликларини мамлакат ичкарисидаги ва хорижий сайёҳларга таништиришга кенг йўл очиб берди. Бу шунчаки таништириш эмас, балки мамлакат иқтисодиётини ривожлантирувчи асосий омиллардан бири ҳамдир.

Туристлар учун Бойсуннинг нафақат халқ маданий, амалий санъати, балки қадимий

[353]Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси “Ўзбекистон”НМИУ,2018 йил.

урф-одатлари ва уларнинг авлодлар тарбиясидаги аҳамияти, қадимги кийим-кечаклари, уй-рўзғор буюмларини ҳам томоша қилиш қизиқарлидир.

Шунингдек, Бойсуннинг мусиқа ижоди намуналари халқ маросим (удум, урф-одат, расм-русум)лари билан бевосита боғлиқ бўлиб, ўзига хос услубларда куйланади. Мазкур маросимлар ҳозирги кунгача Бойсун ҳудудида сақланиб, маҳаллий халқ томонидан амалга оширилиб келинмоқда. Натижада халқнинг унутилмас қадриятлари сақланиб, авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Уларга қуйидагини киритиш мумкин:

- Суст хотин-ёмғир чақириш;
- Мирҳайдар-шамол чақириш;
- Қор келди-қор чақириш;
-Бойчечак-биринчи гул;
-Қўш ҳайдаш-жўяк тортмоқ (ерни ҳайдаш);
-Чой момо-шамол тўхтатиш);
-Оилавий-маиший (Бешик, Ўғил ёки Суннат, Мучал ва Никоҳ тўйлари;
-Диний-ибодат (Жаҳар ёки Кўч-даволаш, алас, қушноч, чақмоқ, мушкулқушод);
-Наврўз (баҳор келиши);
-Меҳрган (ҳосил байрами);
- Дарвишона (баҳорий, экиш) кабилар.

Мазкур тадбирларда иштирок этиш, буларни кузатиш туристлар учун албатта, мароқлидир. Бу маросимлар орқали халқнинг бетакрор қадриятлари, маданияти билан танишиш имконияти туғилади.

Туристик хизмат кўрсатишда тарихий обидалар билан бирга юқорида келтирилган урф-одатлар ва фольклорлардан кенг фойдаланиш ижобий самара беради.

Бойсуннинг қулай иқлим шароити, мафтункор табиати, ўзига хос этник маданияти туризм индустриясини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Қуйидаги омилларга алоҳида эътибор қаратилса, Бойсунда туризмни ривожлантириш имконияти кенгайтирилиши мумкин:

- Туризм соҳасида хусусий тадбикорлик фаолиятидан кенг фойдаланиш;
-Бойсуннинг туристик имкониятлари билан миллий ва хорижий инвесторларини таништириш;
- Европа мамалакатларида бўладиган туристик ярмаркаларда доимий иштирок этишни таъминлаш;
-Миллий урф-одатлар, маросимларни асл кўринишда сақлаб қолишига эришиш:
-Маҳаллий туристик маҳсулотларни ягона Бойсун брендига бирлаштириш;
-Туризм сохаси учун малакали мутахассисларни тайёрлашни такомиллаштириш:
-Воситачиларни таклиф қилинаётган хизматларга нисбатан аниқ аҳборотга эга бўлишини ўз вактида таъминлаб туриш;
-Ташриф буюраётган туристлар орқали воситачиларнинг мавқейи ва аҳамияти тўғисидаги фикрларни ўрганиш учун турли социологик сўровномалар ишлаб чиқиш;
-Ички туристик бозорда ўзаро ракобатни янада кучайтириш, туристик Фирмаларга давлат томонидан берилаётган имкониятларни қайта кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1.Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси "Ўзбекистон"НМИУ,2018 йил.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 февралдаги "Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПФ 5326-сон Фармони.

3.Комилова Ф.К. Халқаро туризм бозори. Ўқув қўлланма. Тошкент: ТДИУ. -2011.
4. Саидов А.Ф. Туризм – тинчлик ва фаровонлик тимсоли. - Т.: Фан, 2007-160 б.
5. Кадиров Ш.Ш. “Ўзбекистонда туризм бизнесини ривожлантиришда туристик ташкилотларнинг фаолиятини такомиллаштириш йўллари”, Халқаро илмий-амалий анжумани тезислари тўплами -Т.: ТДИУ, 2012-188 б.
www.unwto.org – БМТнинг жаҳон туризм ташкилотининг расмий сайти.
http://www.tour.uz

XX асрнинг 80-йилларида Ўзбекистонда туризим тараққиёти: муаммолар ва ечимлар

Наманган давлат университети ўқитувчиси М. Маҳмудов

XXI аср “Туризм асри” деб аталмоқда. Бу ҳол туризмнинг автомобиль ва нефть саноатидан кейинги сердаромад соҳага айланганлиги билан изоҳланади. Шунингдек, туризм мамлакат тарихи, маданияти, анъана ва қадриятлари билан хорижлик сайёҳларни яқиндан таништиришнинг самарали воситаси сифатида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Шунинг учун ҳам, туризмни ривожлантириш биз учун ғоят муҳим ижтимоий-сиёсий масаладир. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёевнинг қуйидаги фикрлари эътиборга сазовордир: “Охирги йилларда туризмдек муҳим соҳа комплекс раҳбарининг зарур даражадаги эътиборидан четда қолиб кетди. Бу хатони сўзсиз ва муҳими, натижали равишда тўғрилаш керак. Биз ҳозир фақат туризмни ривожлантириш билан шуғулланадиган тузилмага доир масалаларни тасдиқладик. Бу чоралар туризмнинг Ўзбекистон иқтисодиёти ривожига қўшадиган ҳиссасини ошириш, тарихий ва маданий қадриятларимизни тарғиб қилиш, шунингдек, валюта захираларини тўлдириш бўйича аниқ чора-тадбирлар билан кучайтирилиши зарур” [1].

Маълумки, Совет Иттифоқида халқаро туризм коммунистик мафкурани тарғиб қилиш воситаси сифатида ривожлантирилди. Бунинг учун совет умумхалқ байрамларидан кенг фойдаланган ҳолда, совет мамлакати аҳолисининг ҳаётини мафкуравий компонентларини хорижлик сайёҳларга намойиш қилишга ҳаракат қилинган. Бунинг ёрқин исботи сифатида, “Интурист” бошқарув кенгаши раиси ўринбосари А. М. Зайднернинг: "Бизнинг мақсадимиз коммунистик ғояни тарғиб қилиш" деган сўзларини келтиришни ўзи кифоя. Совет даврида хорижлик туристларга мамлакатда амалга оширилаётган ижтимоий ислоҳотларнинг фақат яхши томонларини намойиш қилишга ҳаракат қилинган. Жумладан, турли танловлар ва кўргазмалар орқали сайёҳларга Совет давлати ва Социалистик тузумни идеаллаштирилган тасвири намойиш этилган.

ЎзССР Вазирлар Кенгаши ва Ўзбекистон Республика Касаба уюшмалари Кенгашининг 1980 йил 26 декабрдаги 882-сонли “Ўзбекистон Республикасида туристик экскурсияларни янада ривожлантириш ва такомиллаштириш тўғрисида” Қарори [2: 63-в] қабул қилинди.

Совет иттифоқида туристларга малакали хизматни ташкил этиш мақсадида 1981 йилда Марказий сайёҳлик курслари туризм ва экскурсия ходимларининг малакасини ошириш институтига айлантирилди. Сайёҳлик уюшмалари саёҳатлар ташкил этиш билан бир вақтда мафкуравий йўналишда ҳам ишлар олиб борилар эди. Совет даврида атеистик тарғибот ишлари натижасида “дин – афюндир” деган қараш шакллантиришга ҳаракат қилинган. Жумладан, диний “қадамжолар” га саёҳатлар ташкил этилмаган. Диний аҳамиятга эга тарихий ёдгорликлар “Интурист” саёҳат дастурларига ҳам киритилмаган. Ҳатто бу кўплаб

хорижлик туристлар норозилигига сабаб бўлган. Асосан, Ғарбий Европадан келган туристлар гид-таржимонларга саёҳат маршрутларнинг Ленин мавзулари билан тўйинганлиги туфайли “Нима учун деярли барча шаҳарларингизда Лениннинг ёдгорликлари бор? Диний зиёратгоҳлар ва диний ибодат амалга оширилмайдими?” деган саволга “йўқ”, деб жавоб беришлик ҳақида таржимонларга кўрсатма берилди. – “Ленинга ҳурмат диний ҳаётга яқин нарса. Культ билан боғлиқ ҳеч нарса йўқ. Бутларга сиғинишга бизнинг эҳтиёжимиз йўқ” деб жавоб бериш кераклиги сингдирилди. Туризмнинг асосий вазифаси хорижлик сайёҳлар орасида мафкуравий тарғибот ишларини олиб боришдан иборат бўлган. Саёҳат давомида хорижлик туристлар гуруҳлари томонидан комунистик мафкурага зид келувчи саволлар берилганда, қандай жавоб қайтарилиши зарур бўлган махсус шаблонлар ишлаб чиқилади. Бу гид таржимонларнинг мажбурий касбий фазилатининг бир қисми бўлди.

Туризм ролини ошириш ва халқлар ўртасида дўстликни мустаҳкамлаш мақсадида жаҳон туризм куни эълон қилинган. Ушбу байрам 1980 йил 27 сентябрда “Санъат обидаларини асраш ва тинчликни таъминлаш” шиори асосида нишонланган бўлса, 1981 йилдан байрам “Туризм ва халқ фаровонлиги” шиори остида нишонланди.

Наманган вилояти экскурсия бюроси мактаб ўқувчилари ўртасида экскурсияларни ривожлантириш мақсадида “Салом, Наманган” номли мавзули маршрут, ЎзССРнинг 50 йиллигига бағишланган “Тўқимачилик туғилган жой”, “Дам олиш кунлари йўли”, “Намангандан Ғовага”, “Соғлом сайёҳлик”, “Ноёб дунёга саёҳат”, “Наманган оқ олтини”, “Навбаҳор шаҳарчаси”, “Наманган концертидан”, “Наманганда кўрик-танлов” номли тематик маршрутлар ишлаб чиқилди.

1982 йилда Ўзбекистон ССР “Интурист” бўлимига 268 минг рубль миқдорда хорижий валюта жалб қилиниб, режа 119,44 % га бажарилди. Айнан шу йил Фарғона вилояти Ўзбекистон туманидан 4250 нафар ўқувчи ва мехнаткашлар “СССР – менинг Ватаним” номли туристик маршрут доирасида Яйпан – Наманган – Фарғона, Чуст – Волгоград, Косонсой – Киев, Чуст – Ленинград маршрутлари бўйлаб саёҳатлар ташкил этилди [3: 171-в].

Фарғона вилояти тарихий маданий ёдгорликлар бўйича 1982 йилда 1641 маротаба туристик саёҳатлар ташкил этилиб, 1983 йилда саёҳатларга 30075 киши жалб қилинди. 1984 йилдан эътиборан туризм дастурларида маҳаллий халқларнинг миллий анъана ва қадриятлари, урф одатлари, миллий фольклор намуналари ҳам туризмни ривожлантиришда муҳим роль ўйнаши социалистик тузумнинг жозибадорлигини кўрсатувчи омил сифатида эътироф этилди.

1986 йилдан Қўқон туристик зонасида нафақат тарихий-маданий шаҳарларга, шунингдек, соғломлаштириш марказларига ҳам йўлланмалар билан таъминлаш билан ҳам шуғуллана бошлайди. Жумладан, “Чимён”, “Есентуки” ва Харков санаторияларига дам олишга жўнатилди. Бироқ, шуни таъкидлаш керакки, бир қатор муаммолар ҳали бартараф этилмаган эди. Жумладан, хорижий туристларни меҳмонхоналарга юкларини етказиб бериши 1,5–2 соат кечикиши сайёҳларни норозилигини келтириб чиқарган эди [4: 104-в].

1986 йил Фарғона вилоятида совет ҳокимиятини ўрнатишда, хотин-қизлар озодлиги ҳаракатида қатнашган Н. Йўлдашбоева, Қ. Олимова, М. Бобораҳимова, Т. Шодиева, С. Шерматова, Е. Петрова, С. Шокирова каби кўплаб аёлларга совет ҳокимиятини мустаҳкамлашда қўшган ҳиссасини инобатга олган ҳолда, ёдгорлик тошлари ўрнатилди. Шунингдек, бу масканлар ёшларни Совет давлатига “садоқатини” ошириш мақсадида туризм ва экскурсия бюроси томонидан саёҳат маршрутларига киритилди.

1987 йилда Фарғона вилоятига Муцихито Когияма, тарихчи Гадаси Янияма, Юката Мацуколар билан бирга таржимон Олег Модесков ҳамроҳлигида Япония делегацияси ташриф буюрди. Фарғона шаҳрининг диққатга сазовор жойлари, Марғилон шаҳридаги

Саидахмадхўжа мадрасаси, Й. Охунбобоев мемориал музейи, Қува шаҳристони, Риштон туманидаги Хўжаилғор зиёратгоҳи ва Ахсикент шаҳристонига олиб борилди.

1988 йилда туризмни давлат томонидан тартибга солиш механизми бекор қилиниб, бозор муносабатлари ўрнатилиши, давлат мулкларини хусусийлаштириш ва турли мулкчилик шаклидаги туристик корхоналарни яратиш жараёни бошланди.

Ўзбекистон туризм корхона ва ташкилотларида хўжалик ҳисобига ўтиш 1989 йилдан бошланган. Бунинг натижалари хўжалик фаолиятида дарҳол сезилди. 1989 йилда туризм ва экскурсия ташкилотлари ҳамда корхоналари 1 млн 248 минг сайёҳ ва 6 млн 941 минг экскурсиия қатнашчиларига хизмат кўрсатди [5: 30-б]. Фарғона вилояти 1989 йил жами 162 та тарихий маданий ёдгорликлар бўйлаб тематик экскурсиялар уюштирилди. Тематик экскурсиялар асосан, Фарғона водийсининг тарихий маданий марказлари – Қўқон, Наманган, Андижон, Ҳамзаобод шаҳарларига амалга оширилди. 1989 йилдан ЮНЕСКОнинг ташаббуси билан "Халқаро Буюк ипак йўли" лойиҳаси ишлаб чиқилиши, ўзбек драматурги Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг 100 йиллик юбилейи ЮНЕСКО томонидан халқаро миқёсда нишонланиши, Қўқон шаҳридаги Жоме масжидида жойлашган амалий санъат музейида Қўқон фольклор ансамбли фаолияти йўлга қўйилиши Фарғона водийсида туризм соҳасини янада ривожланиши учун катта аҳамиятга эга бўлди. Шу билан бир қаторда Фарғона текстил комбинати ва Марғилон ипакчилик фабрикаси, "Атлас" фабрикаси, У. Юсупов номли катта канали, Ҳ. Ҳ Ниёзий, Й. Охунбобоев, У. Юсупов музейларини сайёҳларга намойиш қилинди [6: 146-в].

Совет даврида гастрономик туризмни ривожлантиришга алоҳида аҳамият берилди. Туристларга хизмат кўрсатиш сифатини яхшилаш, туризм жозибадорлигини ошириш орқали "социализм" ва "комунизм" ғояларини тарғиб қилиш туризм индустриясининг асосий вазифаси эди. Бу билан совет халқлари "фаровон ҳаётини" дунё аҳолисига кўрсатиш ва бир томонлама тасаввурни шакллантиришга уриниб келинди.

Совет иттифоқи туризм дастурлари ғарб давлатлари мазкур соҳадаги дастурлардан фарқ қилган. Ғарб давлатларида туризм ҳаётнинг моддий фаровонлик тимсолига айланган бўлса, Совет давлатида "адолатли келажак" имиджи доирасида саёҳат дастурлари ишлаб чиқилди.

Саёҳат дастурларига совет фуқароларининг кундалик ҳаётини намойиш этиш, ишлаб чиқариш корхоналари, таълим муасасалари, фан ва техника, маданият, санъат, қишлоқ хўжалигидаги ижтимоий муаммоларнинг "тезкорлик" билан ҳал этилганлигини чет эллик сайёҳларга кўрсатиш туризмнинг асосий вазифаларидан бири бўлди. Бу билан Совет давлатининг келажаги "порлоқ" эканлигини намойиш қилиш бўлган. 1985–1990 йилларни ўз ичига олган қайта қуриш даврида туристик ташкилотлар молиявий жиҳадан ўзини ўзи таъминлаш тизимига ўтганлиги, марказлаштирилган иқтисодий фаолиятни режалаштириш, молиявий заҳираларни шакллантиришдирида намоён бўлди.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш керакки, Фарғона водийсида туризмни алоҳида тармоқ сифатида шаклланиши ва дастлабки ривожланиш жараёнлари айнан Совет давлати ташаббуси билан вужудга келди. Ўрта Осиё халқлари ҳаётида сайёҳлик қадимдан алоҳида аҳамиятга эга бўлган бўлсада, махсус индустрия сифатида шаклланмаган эди. Совет давлатида туризм "социализм" тузумининг имиджи вазифасини бажарди. Коммунистик мафкура тарғибот қуроли сифатида фойдаланилди. Туризмни ташкил этишда ҳам комунистик руҳдаги режалаштириш тамойилдадан воз кечилмади. Туристик корхоналарнинг моддий-техника базаси яхшиланди. Бироқ, сайёҳлик хизматларининг сифати пастлигича қолаверди. Совет даврида туризмни ривожлантиришга илмий технологик жараён сифатида қараш бошланди. Бироқ, илмий даража ва махсус билим ва кўникмаларга эга ходимларни тайёрлашни йўлга қўйишга эътибор қаратилмади. Бу эса ўз навбатида, мустақиллик

йилларида Совет даврида туризм соҳасида мавжуд муаммолар тўғри хулоса чиқариш учун асос бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Халқ сўзи. 2017 йил 17 январь.
2. Наманган вилояти Давлат архиви. 858-фонд, 1-рўйхат, 47-йиғма жилд, 63- варақ.
3. Фарғона вилояти Давлат архиви. 1160-фонд, 1-рўйхат, 145-йиғма жилд, 171 -варақ.
4. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви. 2753-фонд, 1-рўйхат, 366-йиғма жилд, 104-варақ.
5. Саидов А. Ф. Ўзбекистонда туризм: истиқбол ва муаммолар. – Тошкент, 1995. – 252 б.
6. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви. 2753-фонд, 1-рўйхат, 366-йиғма жилд, 146-варақ.

Бойсун тоғларининг ноёб табиат ёдгорликлари географияси

Термиз давлат университети География кафедраси ўқитувчиси Эрдонов Мухаммади Нуралиевич, Умарова Маҳбуба Ҳамроевна, Эсанов Назар Амантурдиевич

Инсон табиат билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ҳамма вақт табиатнинг сир синоатлари кишиларни ўзига оҳанграбодек тортиб келади. Шунинг учун бўлса керак, инсон табиат қўйнида содир бўлган ва вужудга келган ҳодиса ва жараёнларни ўрганишга қизиқиши табиий ҳолдир. Табиатнинг ноёб ёдгорликлари атамасини фанга машҳур немис сайёҳи, географ ва табиатшунос олим Александр Гумбольдт XIX-асрда киритган. А.А.Бродский 1923 йилда Ўрта Осиёдаги табиат ёдгорликлари рўйхатини тузиб чиқди ва унга ҳар хил объектлар-шаршаралар, кўллар, ўрмонлар, алоҳида ноёб дарахтлар, қоялар, қуш инлари ва ҳоказоларни киритади.

Шуни қайд этиш лозимки, табиат томонидан яратилган барча объектларни ҳам табиатнинг ноёб ёдгорликлари деб бўлмайди. Табиат ноёб ёдгорликларининг муҳим хусусиятларидан бири уларнинг илмий ва геологик тарихий аҳамиятга эгалигидир.

Ўзбекистоннинг энг баланд тоғларидан бири Ҳисорнинг жануби-ғарбий тармоқларидан бири Бойсунтоғдир. У Сурхондарё вилоятининг асосан Бойсун, қисман Сариосиё туманлари ҳудудида жойлашган. Бойсунтоғ шимоли-шарқдан жануби-ғарбга тахминан 150 км масофага чўзилган бўлиб, энг баланд нуқтаси Хўжапирях чўққисининг баландлиги-4425 метрни ташкил этади. Бойсунтоғнинг айрим қисмлари Қўштанг (3723 м), Кетмончопти, Саримас (1886 м), Сувсизтоғ (2124 м) деб аталади. Бойсунтоғ герцин ва альп бурмаланиш ҳаракатлари даврида шаклланган бўлиб ер юзаси тузилишида оҳактош, қумтош ва гилли ётқизиқлар кенг тарқалган. Турли геологик даврларда вужудга келган мазкур тоғ жинсларининг экзоген омиллар таъсирида емирилиши тоғларда очилиб қолган қоя ва кесмаларнинг ер юзасига чиқиб қолиши, қадимги ўсимлик ва ҳайвонларнинг тошқотган қолдиқлари, излари, манзарали шаршаралар, ғорлар ва улар ичидаги ажойиб ҳосилалар, кўллар, дарёлар ва бошқаларнинг шаклланишига сабаб бўлган.

Бойсун тоғларининг табиат томонидан бунёд этилган ёдгорликлари орасида ғорлар алоҳида аҳамиятга эга.

Ғорлар-ер ости сувларнинг горизонтал ҳаракати натижасида тоғ жинсларининг эриши ва эриган моддаларни олиб кетишидан ҳосил бўлган бўшлиқлардир. Бойсунтоғдаги ғорлар ҳақида сўз кетганда энг аввал Тешиктош ғори тилга олинади. Тешиктош - Ўзбекистондаги

археологик қўриқхона ҳамдир. Ғор Мачайдаги Зовтолошсой дарасида денгиз сатҳидан 1500—1600 метр баландликда жойлашган бўлиб, бўйи 7, эни 20, узунлиги эса 21 метрни ташкил этади. Тешиктош ғоридан неандертал қиз боланинг қолдиқларини топилиши дунё аҳлининг мазкур ғорга бўлган қизиқишини янада ортишига сабаб бўлди. Айниқса, Мачайдарё қишлоқлари бўйлаб дара ичидан текис йўл ўтказилиши ғорга боришга қулайлик яратди.

Бойсунтоғнинг яна бир ғорларидан бири Мачай ғори бўлиб, Мачай қишлоқ фуқаролар йиғинига қарашли тоғли ҳудудда, туман марказидан 50-60 км узоқликда жойлашган. Мачай ғори-Сурхондарё вилоятининг илк ибтидоий одамлар яшаган манзилгоҳи ҳам ҳисобланади. Мачай ғорининг баландлиги 3,5-4 метр, узунлиги 8 метр, кенглиги 10 метрга етади. Ғордан ибтидоий одамлар томонидан ясалган меҳнат қуроллари, ёввойи ҳайвонларнинг суяклари, озиқ-овқат қолдиқлари топилган бўлиб, бу ғорда узоқ вақт давомида ибтидоий одамлар яшаганидан далолат беради.

Бойсунтоғнинг шарқий ён бағрида Сурхоб ғори жойлашган бўлиб, унинг узунлиги тахминан 120 м атрофида бўлиб, ғорнинг шиплари ва деворлари хилма-хил калцийли қуйилмалари билан қопланган бўлиб, сталактитлар ва сталагмитлар ғор ичкарисида мафтункор шакллар ҳосил қилган.

Бойсун тоғларида яна бир нечта ғорлар бор, бироқ баъзи кичик ғорларга ҳали ном ҳам берилмаган. Бу ерларда тез-тез янги ғорлар очилади. Улар орасидаги энг машҳурлари Хўжа Ғур-Ғур Ота, Вишневский ва Бойбулоқ дунёдаги энг чуқур ғорлардан саналади. Ҳозирги кунда улар маҳаллий ва хорижлик, хусусан, Россия, Франция ва Швейцариялик ғоршунослар олимлар томонидан ўрганилмоқда. Хўжа Ғур-Ғур Ота ғорини британияликлар “Қоронғу Юлдуз” деб аташган.

Ғорлар орасида дунё олимлари эътиборини ўзига тортаётган ғорлардан яна бири – Бойбулоқдир. Бойбулоқни Ўзбекистонда ер ости Жомолунгмаси, деб ҳам таърифлашади, чунки унинг чуқурлиги 1415 метрни ташкил этади. Мазкур ғор чуқурлиги жиҳатидан дунёда15 ўринда туради. Бойбулоқ ғоридан сал нарида Вишневский ғори жойлашган унинг чуқурлиги эса қарийб 750 метрга етади. Спелеолог олимлар ҳозирги кунда мазкур иккала ғорнинг ўзаро туташган ёки алоҳидалигини тадқиқ этиш ишлари устида амалий иш олиб боришмоқда. Агар Бойбулоқ ва Вишневский ғорларининг ўзаро туташганлиги исботланса, улар дунёдаги энг чуқур ғорлардан бири бўлади. Лекин ғорларни ўрганиш ўта қийин. Аввало бу ғорларга кириш жойи 3-4 минг метр баландда жойлашганлиги, қолаверса, ғорга бориш йўлларининг хатарли эканлиги ва ноқулай иқлим шароити ғорларни тадқиқ этишнинг ноқулай жиҳатларидир.

Бойсунтоғ мафтункор географик ёдгорликлари билан ҳам машҳур бўлиб, мазкур ёдгорликлар орасида Дарбанд (дарвоза) дараси машҳурдир**.**

«Дарбанд» тожик тилидан таржима қилинганда «ёпиқ эшик» маъносини англатади. Даранинг энг тор ери 25 метр атрофида бўлиб, баъзи жойлари бундан ҳам торроқдир.

Ҳозир Темир дарвоза ёнидан Тошкент - Термиз автомобил йўли ўтган.

“Темир дарвоза” дарасига шундоққина кираверишда бир вақтлар қамоқ вазифасини бажарган Зиндонак бор. Йўл узра давом этилса Хўжамайхона зиёратгоҳига борилади. Унинг яқинида Каптархона деб номланувчи кабутарлар водийси бўлиб, унда минглаб қушлар яшайди.

Бойсун тоғларининг табиат томонидан бунёд этилган ёдгорликларидан яна бир тури бу минерал сувли шифобахш булоқларидир. Шифобахш булоқлар орасида аҳоли ўртасида энг машҳури Омонхона булоғидир.

Узоқ йиллик тарихга эга Омонхона булоғи қуюқ арчазорлар билан қопланган тоғ ён бағрида ҳосил бўлган. Ушбу манзил географик муҳити, гўзал манзараси, баҳаволиги билан инсон руҳиятига ўзгача таъсир этади. Омонхона булоқ суви таркибида кремний кислотаси,

темир, алюминий ва бошқа кўплаб микроэлементлар мавжудлиги аниқланган.

Сайроб булоғи - Сурхондарё вилояти, Бойсун туманидаги Сайроб қишлоғида жойлашган. Булоқ Дарбанддан Сайроб орқали Шерободга ва ундан Термизга борадиган йўл бўйидаги 600 йиллик машҳур Сайроб чинорига яқин ерда жойлашган. Оҳакли жинслар орасидан оқиб чиқувчи сувнинг сарфи секундига 50 литргача етади. Унинг суви чучук, мазаси ёқимли. Таркибида сульфат, гидрокарбонатли тузлар ва кальций моддалари бор. Ҳарорати 9°С. Маҳаллий аҳоли ундан ичимлик суви сифатида фойдаланади. Сув юзаси думалоқ шаклда бўлиб, диаметри 3-5 метрни ташкил этади. Булоқнинг чиқиш жойида балиқлар яшайди.

Хўжа Майхона ота булоғи - Бойсун тумани Кетмончопти тоғи этагида, денгиз сатҳидан 1800-2000 метр баландликда жойлашган. Тоғ юзасида кўплаб карст даҳаналари ҳосил бўлган. Хўжа Майхона ота булоғи ҳам шифобахш сувли булоқ ҳисобланади. Булоқнинг сув сарфи секундига 10 литрни ташкил этади.

Хулоса қилиб айтганда, Бойсун тоғлариининг табиат томонидан бунёд этилган ноёб геологик ва географик ёдгорликлари эндоген ва экзоген омилларнинг биргаликдаги иши натижасида вужудга келган бўлиб, улар ҳудудда ҳозирча ички туризмни ривожлантиришдаги муҳим рекреация объекти ҳисобланади. Шу сабабли мавжуд табиат ёдгорликларини чуқурроқ ўрганиш ва уларни кенг жамоатчиликка тарғиб қилишда оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишни йўлга қўйиш ишларини ташкил этиш ҳозирги вақтдаги долзарб масалалардан биридир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР.

1.2017-2021 йилларда ўзбекистон республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича ҳаракатлар стратегияси Т; 2017.

2.Баратов П. Ўзбекистон табиий географияси. Тошкент.: “Ўқитувчи” 1996.

3.Жумабоева Л. А. Ғорларнинг тарқалиши ва жойлашишидаги баъзи бир қонуниятлар. СамДУ.: 2014.

Tabiiy bo’yoq olish tarixi, an’analar va zamonaviylik

Samiyeva SH.X.- pedagogika fanlari nomzodi
Qo’chqorova O.R.-magistrant
Buxoro muhandislik-texnologiya instituti

.

Qadim zamonlardan ranglarga katta ahamiya qaratib kelingan. Tarixga nazar tashlaydigan bo’lsak, ko’pgina xalqlar buyum va idishlarni bezashda, rasm chizishda hamda ip va gazlamalarni ranglashda ming yillar davomida yagona bo‘yovchi modalar sifatida mineral pigmentlar, hayvon va o’simliklardan olinadigan 30 dan ortiq tabiiy bo‘yovchi moddalardan foydalanishgan. Arxeologlarning ta’qidlashiga ko’ra, tabiiy bo’yoqlardan foydalanish taxminan miloddan avvalgi 2600-3000 yillarga to’g’ri keladi. Tabiiy bo’yoqlardan foydalanishni birinchilardan bo’lib misrliklar boshlab berishgan. Bunga indigo o‘simligi bilan bo‘yalgan qadimgi Misr fir’avni Tutanxamonning tunikasi 3,5 ming yil mobaynida ham o‘zgarmay turganligi yaqqol misol bo’la oladi.

Tarixda ranglar bilan bog’liq muhim voqealar ham bo’lgan. Masalan, jangda yengilishiga bir bahya qolgan Aleksandr Makedonskiy askarlariga o’z kiyimlariga qizil dog’lar hosil qilishni buyuradi. Dushman ayg’oqchilari buni ko’rib ularni yaralangan deb o’ylashadi va bu haqida boshliqlariga xabar berishadi. Buni bilgan dushman taraf jangga yaxshi tayyorgarlik ko’rmaydi va natijada yengiladi. Shundan qilib Aleksandr Makedonskiy ranglardan ayyorona foydalangan holda g’alabani qo’lga kiritadi.

XIX asrning 70-yillariga qadar tabiiy bo’yoqlardan mohirona foydalanib kelingan bo’lsa, keyinchalik to’qimachilik sanoatiga sun’iy bo’yoqlar kirib keldi hamda qadimgi bo’yoqchilik an’analarini iste'moldan chiqishiga sabab bo’ldi.

Yurtimizda juda ko’p bo’yoqchi ustalar o’tishgan. Ularni “Rariz” (Rangrez), ustaxonalarni esa “Rarizxona” deb aytishgan. Bo‘yoq tayyorlovchilar tomonidan tabiiy o‘simliklar va turli xil meva hamda gullardan olingan bo‘yoqlar yordamida matolarga bezak berilgan va bo‘yalgan. Ko’pchilik xollarda bo’yoq tarkibi qattiq sir saqlangan va bu sir xunarmand oilalarida avloddan avlodga me’ros qilib o’rgatib kelingan.

Ranglardan indigo – nil - ko‘k rang Hindistondan keltirilgan, qolganlari esa maxalliy o‘simliklardan tayyorlangan. Hozirda indigo o’simligi O’zbekistonda ham yetishtirilmoqda.

Sovet inqilobidan keyin ko’pchilik bo’yoqchilar qatl qilinganligi hamda ko’pchiliklari boshqa davlatlarga o’tib ketishganliklari sababli bo’yashning ko’p sir-u asrorlari haligacha ham sirligicha qolmoqda. Shunga qaramasdan o’zimizdan yetishib chiqqan olimlar tabiiy ranglash ustida izlanishlar olib borishmoqda va qadimgi usulda tayyorlangan bo’yoqlarni tadqiq qilgan holda matolarni tabiiy usulda ranglash va gul bosish haqidagi bilimlari bilan o’rtoqlashishmoqda.

Qisqa vaqt ichida sun’iy bo’yoqlar hajmi tez fursatlarda o’sdi va hozirgi vaqtda ularning 10 mingdan ortiq turi mavjud. Bunday bo‘yoqlarni olish iqtisodiy nuqtai nazardan olib qaraganda uncha qimmat emas va rangi ham chiroyli chiqadi. Biroq, sun’iy bo‘yoqlar inson organizmi uchun zararlidir va bunday bo‘yoqlar vaqt o‘tishi bilan tusini yo‘qotadi.

Hozirgi kunda sun’iy bo’yoqlar hayotimizning ajralmas bir qismi bo’lib qolganligiga qaramasdan, sifatli va o‘chmaydigan tabiiy bo‘yoqlarga talab o‘smoqda. Tabiiy ranglarda bo’yalgan matolar ekologik toza, sog’lik uchun foydali, ular bilan bo‘yalgan matolar ko‘p vaqt mobaynida o‘z sifatini yo‘qotmaydi va o‘zgarmaydi, hamda jahon bozorlarida haridorgirligi bilan ajralib turadi.

Oldinlari matoga gul bosish uchun maxsus qoliplar ishlatilgan bo’lsa, hozirda maxsus gul bosish jihozlaridan foydalaniladi. Bu o’z navbatida iqtisodiy samaradorlikning o’sishiga hamda matolarning yanada sifatli chiqishiga yordam beradi.

Qadimda matolarni bo’yash uchun mato yoki mato to’qiladiga ip va kalavalar maxsus qozonlarda qaynatib olingan. Bu juda ko’p vaqt va mehnat talab qilgan. Bugungi kunga kelib esa matolarni bo’yash uchun maxsus mashinalar yaratilgan bo’lib ular qo’lda bo’yalgandan ko’ra bir necha o’n barobar samaraliroq hisoblanadi.

Har bir matoni turli ranglarga bo’yash ham bir muncha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bugungi kunga kelib bu ishlarni yengillatish ustida izlanishlar olib borilmoqda. Masalan, yaqinda ishlash prinsipi judayam oddiy bo’lgan, murakkab naqsh hosil qilish usuli o’ylab topildi. Buning uchun kerakli naqsh maxsus qog’ozga tushirib olinadi va muayyan sharoitlarni hisobga olib, maxsus jihozlardan foydalangan holda mato bilan birlashtiriladi, shunday qilib qog’ozdagi murakkab, rang barang va nafis nashq matoda hosil bo’ladi.

Hozirgi kunga kelib sun’iy bo’yovchi vositalar sababli tabiiy bo’yoqlarga bo’lgan talab anchagina pasaygan. Tabiiy bo'yoqlardan hozirda faqat ayrim oziq-ovqat kompaniyalari hamda kamchilik rassom va hunarmandlar tomonidan kichik hajmlarda qo'llaniladi. Bu bugungi kundagi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi chunki, tabiiy bo'yoqlardan foydalanish atrof-muhitning ifloslanishi bilan bog'liq muammoning eng samarali yechimlaridan biridir.

Tabiiy bo'yoqlar qayta tiklanadigan resurslar hisoblanadi hamda xo’jalik iqtisodiy rivojlanishiga o’z hissasini qo'shadi. Lekin shunga qaramasdan, ko'pchilik tijorat maqsadida tabiiy bo'yoqlardan emas sun’iy bo’yoqlardan foydalanimoqda. Bunga sabab qilib sun’iy bo’yoqlarning juda ko’p turlari borligi va tabiiy bo’yoqlar ular bilan raqobat qila olmasligida ekanligini ta’kidlashmoqda.

Lekin, shuni aytish joizki, tabiiy bo’yoqlarda bo’yalgan matolar sun’iy bo’yoqlarga qaraganda ancha mustahkamroq, ranglarni moslashtirish osonroq, uzoq muddatga va quyosh

nurlariga chidamli hamda inson tanasiga salbiy ta’sir qilmaydi, aksincha tabiiy bo’yoqlarda bo’yalgan matolar havo o’tkazish xususiyatini yaxshi saqlab qolishi bilan ham sun’iy bo’yoqlardan ustundir.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, hozirgi kunda oldimizda turgan dolzarb vazifalardan biri o’zbek xalq amaliy san’ati namunalari bo’lgan to’qimachilik, gilamdo’zlik, kashtachilik va matoga gul bosish hamda bo’yashda qadim an’analarimizga tayangan holda hozirgi kun talablariga javob bera oladigan tabiiy ranglash texnologiyasini qayta tiklash, bunda innovatsion usullardan foydalanish, shu bilan bir qatorda bu jarayonni osonlashtirish maqsadida matolarni bo’yovchi texnikalarni tabiiy ranglashga moslashtirish va avtomatlashtirishdir. Buning uchun bo’yoq beruvchi tabiiy vositalarni yaxshi bilish va ulardan rang tayyorlash usullarini o’rganish, ip va gazlamalarni bo’yashga tayyorlash usullarini bilish, shuningdek bo’yash uchun ishlatiladigan suvning xususiyatlarini yaxshi bilish talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rasuljon Mirzaahmedov, Azizbek Murtazaev – “Tabiiy ranglash texnologiyasi” Toshkent, 2015, 80b.
2. R. Mirzaahmedov - «Tabiiy bo‘yoqlar siri», Toshkent, 2007.

Internet saytlari:

1. www.wikipedia.org
2. www.docplayer.gr
3. www.wiki.arxiv.uz

Milliy qadriyatlar va amaliy san’atning uyg’unligi

Samiyeva SH.X.- pedagogika fanlari nomzodi
Majidova M.X.-magistrant
Buxoro muhandislik-texnologiya instituti

O‘zbek xalqi o‘zining qadimiy va boy madaniyati bilan butun dunyoga mashhurdir. O‘zbekistonning qadimiy yodgorliklari va tuproq osti qismi ulkan tarixiy muzeydir. Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent, Termiz va boshqa shahardardagi har bir arxitektura yodgorligi bir buyuk asar, nodir qo‘lyozmalar, xalq amaliy san’ati namunalari bir vaqtlar o‘zbek xalqining madaniyati naqadar yuksak bo‘lganligidan dalolat beradi, chunonchi ota-bobolarimiz qurgan binolar, me’morchilik bezaklari, ularning rang-barangligi, geometrik va o‘simliksimon naqshlar ularning kompozitsion tasviri zavq olishga, tarbiyalanishga, ular orqali o‘z orzu-umidlarini, muhabbatlarini xalqqa izhor etishga chorlaydi.

1997-yil 31-martda O’zbekiston Respulikasi birincni Prezidentining «Xalq badiiy xunarmandchiligi va amaliy san’atini yanada rivojlantirishni davlat yo’li bilan qo’llab-quvvatlash chora-tadbirlari to’g’risida»gi Farmoni e’lon qilindi. Farmonga asosan Respublika «Hunarmand» uyushmasi tashkil etildi va uning viloyatlarda hududiy bo’linmalari ochildi. Bu uyushma va uning hududiy bo’linmalarini tashkil etishdan maqsad, uzoq yillar mobaynida unutilib ketgan xalq amaliy san’ti va xunarmandchiligini tiklash, o’zbek milliy amaliy san’ati va xunarmandchiligini butun dunyoga tanitish edi.

Shuning uchun, xalqimizning asrlar bo‘yi qilgan ijodiy mehnati natijasida yaratilagn tarixiy yodgorliklar va boshqa amaliy san’at namunalarini ko‘z qorachig‘idek saqlash, qadrlash va ulardan foydalanish hozirgi davrimizning eng muhim vazifalaridan biridir. Madaniy meros va yuksak badiiylik milliy an’anani rivojlantirishga undan foydalanish, undagi ijodiy amalyot uslublarini joriy etish, tabiiy xomashyolar bilan ishlash, kishilarda ayniqsa, yoshlarda qunt, chidam qat’iyat, xalq amaliy san’atining qiziqarli o‘ziga xos turlariga dahldor etish maqsadga muvofiqdir.

Milliy qadriyatlarimiz va amaliy san’atimiz bir-biri bilan o’zaro chambarchas bog’liqdir. O‘zbek xalq kashtachiligining noyob turi zardo’zlik ham san’at, ham hunar. U asrlar mobayniad ota-bobolarimiz tomonidan ko‘z qorachig‘idek asrabavaylab kelingan xalq amaliy bezak san’ati durdonasidir. Tarixda va ayni kunlarga qadar saqlanib kelayotgan bu amaliy san’at turlari kelgusida yanada qadrlanadi, ardoqlanadi.

Bu san’at o’tgan asrning o’rtalarida Buxoroda gurkirab rivojlangan. U yerda mohir ustalar ya’ni zardo’zlar amir saroyining ustaxonalarida amir va uning saroy ahli kiyadigan dabdabali kiyimlarga pardoz berishgan.

Buxoro zardo’zi ashyolarining deyarli hammasi amir saroyining ehtiyoji uchun ishlatilgan, faqat juda oz miqdorigina sotish uchun bozorga chiqarilardi. U paytda zardan tikilgan erkaklar kiyimlarini faqatgina xonga va uning qon- qarindoshlariga tegishli insonlar kiyar edilar. Hech kim, hatto eng katta amaldorlardan birortasi ushbu qimmatbaho kiymlarni o’ziga buyurtirishga haqqi yo’q edi. Ular bu kiyimlarni amir sovg’a qilgandagina kiyishlari mumkin edi. Ayollar va bolalarning zardo’z kiyimlarini esa faqatgina badavlat xonadon a’zolari kiyishga haqli edilar. Zar va kumush ip bilan erkaklar to’ni, salla, do’ppi, shalvar, poyabzallar, ayollarning ko’ylak, kamzul kaltacha, peshanaband, ro’mol, etik va tuflilari tikilgan.

Uy-ro’zg’orda ishlatiladigan zardo’zi buyumlar jumladan, choy xaltai zardo’zi, muxr xaltai zardo’zi, pul xaltai zardo’zi, jildi soat, g’ilofi zardo’zi, tumorchai zardo’zi, so’zanai zardo’zi, chimildiki zardo’zi, joynomozi zardo’zi, choynakpo’shaki zardo’zi insonga estetik zavq bag’ishlash va uning ijtimoiy mavqeini ko’rsatishga xizmat qilgan.

Zardo’zlikda asosan duxoba, velyur gazlamalari ishlatiladi. zardo’zlik uchun asosiy xom-ashyo sifatida turli navdagi oq va tillarang tusdagi simli iplardan foydalanilgan. Zar iplardan tashqari zardo’zlikda jaydari rangdor ipak iplardan ham foydalanib, ular asosan gullarga qo’shimcha oro berishda hamda matoga zar yo’l tushirishda ishlatiladi. Zardo’zlikda ishlatiladigan asbob korcho’b bo’lgan.

Hozirda esa zamonaviy sexlarda metalldan (temir va uning qotishmalaridan) tayyorlangan zardo’zlik dastgohlari ishlatiladi.

Zardo’zlikda barcha jarayonlar qo’lda bajariladigan choklar orqali amalga oshiriladi, shuning uchun ignalar va ularni tanlay bilish muhim ahamiyatga ega.

Zardo’zlik odatda erkaklarga mansub bo’lgan va ular o’z hunarini bolalariga meros qilib qoldirishgan. Zardo’zlik san’ati o’zining uzoq tarixiga ega bo’lib, deyarli barcha Sharq mamlakatlari uning vatani hisoblanadi. Zardo’zlik san’atining an’analari o’z davrida ham mavjud va mashhur bo’lgandir.

Mustaqillikka erishgan kunimizdan boshlab davlatimizning butun siyosati o’zligimizni qayta tiklash va mustahkamlashga qaratildi. Ayniqsa, mamlakatimiz ertasi bo’lgan yoshlarimizda bunday muqaddas his-tuyg’uni shakllantirishda ona tilimiz, ana’analarimiz va urf-odatlarimiz bilan birga milliy hunarmandchiligimiz ham muhim o’rin tutadi.

Xalqimizning an’analari, san’ati, milliy madaniyatining qadrlab uni yanada rivojlantirish ona vatanimizga bo’lgan mehru-muhabbat tuyg’ularini oshirib, ertangi kunga bo’lgan ishonchlarini yanada mustahkamlaydi.

Zardo’zlik san’ati o’zining uzoq tarixiga ega bo’lib, deyarli barcha Sharq mamlakatlari uning vatani hisoblanadi. Zardo’zlik san’atining an’analari o’z davrida ham mavjud va mashhur bo’lgandir. Hozirgi Eronda esa XV-XVII asrlardagi zardo’zlik namunalari anchagina saqlanib qolgandir.

Shuni aytish mumkinki, ta’lim tizimida ya’ni maktab, kasb-hunar kollejida, oliy o‘quv yurtlarida o‘quvchi yoshlarni siyosiy-g‘oyaviy va estetik ruhda tarbiyalashda, go‘zallikni seza bilishga, san’at asarlarini o‘rganishga, ulardan bahra olishga, izlanuvchanlik va yaratuvchanlik

qobiliyatlarini oshirishga, amaliy san’atga bo‘lgan qiziqishlarini kuchaytirish, kasb tanlash, ko‘nikma va dunyoqarashini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Xulosa qilib aytganda asrlar davomida yaratilgan ulkan madaniy boyligimiz, xususan, o‘zbek milliy xalq amaliy san’ati keng tarqalgan turlarining o‘ziga xos tomonlari, maktablari, bajarish texnologiyasi uslublari, ularni yaratgan ustalarning muborak nomlari mangu yo‘qolish bo‘sag‘asida. Ana shu sababli bu noyob san’at durdonalarini saqlash, ularni yoshlarga o‘rgatish muhim vazifalardandir.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. Bulatov S.S. O`zbek xalq amaliy bezak san’ati. -- T.; «Mexnat», 1991
2. Ismoilov X. An’anaviy uzbek milliy kiyimlari. – T. : Fan, 1978 y.
3. П.А. Гончарова «Золотошвейное искусство Бухары». Ташкент, 1986.
4. А.И. Сидоренко и др. «Золотошвейное шитьё Бухары» Ташкент, 1981.

Internet saytlari:

1. www. Ziyonet.uz
2. www. Edu.uz

Сурхондарё фитогельминтология мактаби ва унинг истиқболлари

Термиз давлат университети Зоология кафедраси
Доц. Эшназаров Карим Эшназарович
Биология йўналиши талабаси Хуррамов Бахтиёр

Сурхондарё вилоятида фитогельминтологик тадқиқотлар Ш.Х. Хуррамов (1972) томонидан бошланган, шакарқамиш нематодалари ва уларга қарши кураш чоралари мавзусида тадқиқотлар олиб бориб, 69 та тур паразит нематодалар, жумладан 5 та тур собиқ иттифоқда биринчи марта аниқланишини қайд этган.

Шакарқамиш нематодозлари хусусан, мелойдогиноз, гетерадероз, ротиленхулез, геликотиленхоз, ротиленхоз, белонолаймоз, тиленхоринхоз, дитиленхоз, паратиленхоз ва афеленхоидозлар каби паразит нематодаларга қарши курашишнинг кимёвий ва агротехник методларини ишлаб чиққан (Хуррамов, 1972).

1973-1977 йилларда Х. Тажиев Сурхондарё вилоятида ғўза ва беданинг илдиз ва илдиз атрофидаги нематодалар фаунасини ўрганиб, 127 турга мансуб нематодаларни қайд этган. Ғўзадаги нематодаларнинг динамикасини, ғўза-беда алмашлаб экиш тизимини ва вилт билан паразит нематодаларнинг муносабатларини ўрганган (Таджиев, 1977).

1975-1979 йилларда Э.Тўраев Ўзбекистон жанубидаги мевали дарахтларнинг нематодаларини ўрганиб 120 турга мансуб нематодаларни аниқлаган. Жумладан, маданий олмада-45 та, ёввойи олмада-41 та, гилосда- 48 та, нокда 44-та, ўрикда- 49 та, олчада- 56 та, беҳида- 42 та, олхўрида- 51 та, жийдада -56 турни ўрганган.

Олманинг илдиз ва илдиз атрофидаги нематодалар динамикаси хамда паразит нематодаларга қарши курашда агротехник ва нихолларга термик ишлов бериш, Д-Д, тиазон ва немакур каби кимёвий препаратларни синовдан ўтказган (Тўраев, 1979).

Б.О.Холиқназаров 1981-1988 йилларда Ўзбекистон жанубида 12 турдаги сабзовот ва полиз экинларидаги нематодаларни ўрганиб, помидорда-100 тур, бақлажонда-63 тур, саримсоқ пиёзда -72, хашаки лавлагида-97, сабзида-63, карамда-50, ошқовоқда- 80, тарвузда-57, қовунда- 85, бодрингда- 97 турга мансуб нематодаларни аниқлаган.Умуман аниқланган нематодалар 175 та тур, 75 авлод, 43 та оила, 9 туркумга мансуб бўлган.

Бўртма нематодаларга қарши кураш чоралари ишлаб чиқилган, жумладан, помидор, бодринг ва тарвуз уруғини лазер нури билан нурлантириб, ўсимликларнинг мелойдогинозга

чидамлилигини, бундан ташқари гетерафос, фурадан ва темик каби кимёвий моддаларни бўртма нематодаларга қарши кураш нормаларини ишлаб чиққан(Холиқназаров, 1989).

Ш.Х.Хуррамов(1990)Ўрта Осиёдаги ёввойи ва маданий субтропик мевали экинлардаги фитонематодаларнинг шаклланиш қонуниятлари ва фитогельминтларга интеграллашган қарши кураш чоралари мавзусида тадқиқотлар олиб бориб, Ўзбекистон, Тожикистон, Туркманистон ва Қирғизистон Республикаларидаги анор, хурмо, анжир, чилонжийда, ерёнғоқ, бодом, лавр, писталарда 376 та тур нематодаларни аниқлаган. Жумладан, 35 тур Собиқ иттифоқ худудида, 51 тур Ўрта Осиёда биринчи марта аниқланган. 5 та тур фитогельминтология фанида янги тур экинлиги аниқланган.

Биринчи марта Ўрта Осиёдаги маданий субтропик ўсимликлардаги нематодалар фаунасининг шаклланиш қонунятларини ўрганган.

Субтропик мевали экинлардаги паразит нематодаларнинг вертикал ва горизантал тарқалишини аниқлаган.

Шунингдек, бўртма нематодаларнинг тарқалишини субтропик экинларнинг турлари ва навларининг чидамлилик даражасини ҳамда бўртма нематодасига қарши ташкилий-хўжалик, агротехник ва кимёвий, соляризация(физикавий), дунё амалиётида биринчи бўлиб лазер нури билан нурлантириш методлари ишлаб чиқилган(Ш.Х.Хуррамов, 1990).

К. Эшназаров 1989-1993 йилларда Сурхондарё шароитида сабзавот экинларидаги паразит нематодаларга қарши кураш чоралари мавзусида илмий тадқиқотлар олиб бориб, 29 турга мансуб паразит нематодаларни жумладан, бўртма нематодаларнинг турлари ва ирқий таркибини, паразит нематодаларнинг тарқалиши, зарар етказиши мелойдогиноз ўчоқларини аниқлаган. Бўртма нематодага қарши курашда антогонистик ўсимлик қолдиқларини, паразит замбуруғларни, соляризацияни ва алмашлаб экиш чораларини ишлаб чиқган (К.Эшназаров, 1995).

1999-2006 йиллар мобайнида А.Ш. Хуррамов “Сурхондарё воҳасида буғдой, бегона ва ёввойи бошоқли ўсимликлар фитонематодаларнинг фаунаси ва экологияси” мавзусида тадқиқотларни олиб бориб, 164 тур жумладан 13 тур паразит нематодалар аниқланган ҳамда фитонематодаларнинг экологик гурухлари ва уларнинг буғдой ўсимлиги билан трофик алоқаси, фитонематодаларнинг сифати ва сон жиҳатдан ўзгариш қонунятларини ўрганилган (Хуррамов, 2006).

П. Хайдарова 1993-1997 йилларда Сурхондарё вилояти шоли агроценозлари фитонематодаларини ўрганган. Шоли агроценозларида 107 тур нематодалар жумладан, 15 тур паразит нематодалар учрашини қайд этилган.

Экологик классификация бўйича эусапробионтлар -5 та, девисапробионтлар - 29 та, фитогельминтлар - 7 та, махсус касаллик келтириб чиқарувчи фитогельминтлар - 13 турга мансублигини аниқлаган . Аниқланган турлардан 6 та тур Ўзбекистон фаунаси учун янги турлар бўлган.Шоли афеленхоидознинг тарқалишини ўрганиб амалий тавсияномалар ишлаб чиккан (Хайдарова, 2007).

Б.А. Рахматуллаев “Жанубий Ўзбекистон сув ҳавзаларида эркин яшовчи нематодалар фаунаси ва шаклланиш қонуниятлари” мавзусида илмий тадқиқот ишларини олиб бормоқда. Олиб борилган фитогельминтологик тадқиқотлар натижасида 117 тур фитонематодалар Учқизил ва Жанубий Сурхон сувомборларида учраши аниқланган (Рахматуллаев, 2011).

А.С. Бекмуродов “Сурхондарё вилояти анор агроценозлари фитонематодаларининг экологик-фаунистик таҳлили ва паразит турларига қарши интеграллашган кураш чораларини ишлаб чиқиш” мавзусида илмий-тадқиқот ишларини олиб бормоқда. Олиб борилган фитогельминтологик тадқиқотлари натижасида Сурхондарё вилояти шароитида анор ўсимлиги илдизи ва илдиз атрофидаги тупроқда учровчи 98 турга мансуб фитонематодаларни аниқлаган. Улар орасида 17 тур ҳақиқий паразит фитонематодаларни аниқлаб, мазкур

зараркунандаларнинг анор ўсимлигининг ўсиши, ривожлвниши ва ҳосилдорлигига жиддий зиён етказишини ҳисобга олиб,уларга қарши агротехник, ташкилий-профилактик физикавий ва кимёвий кураш чоралари бўйича тавсиялар ишлаб чиққан (А.С. Бекмуродов, 2015, 2019).
Биология фанлари доктори,профессор, “Турон” фанлар академиясининг академиги Ш.Х. Хуррамов рахбарлигида 1975-йилдан Сурхондарё фитогельминтология мактаби шаклланди ва Термиз давлат университетида барча илмий-методик жиҳозлар билан жихозланган муоммали лаборатория фаолият кўрсатмоқда.

Тадқиқотлар натижасида 7 та номзодлик, битта докторлик диссертациялари мувофақиятли ҳимоя қилинган, битта докторлик диссертацияси, 3 та номзодлик ва магистрлик диссертациялари бажарилмоқда.

Фитогельминтологик тадкикотлар ва уларнинг илмий амалий натижалари асосида олимларимизтомонидан 3 та монография (Хуррамов, 1980, 2003; Бекмуродов, 2019.) 1 та дарслик (Мавлянов О.М., Хуррамов Ш.Х., 2006), 8та ўқув ва услубий қўлланмалар яратилган.

Фитогельминтология лабораториясининг истиқболли режасига мувофиқ, Бойсун туманида қуйидаги муаммоли илмий тадқиқот мавзуларининг ўрганилиши белгиланган:

-Бойсун тумани ҳудудидаги доривор ўсимликларнинг нематодалар фаунаси;

-Бойсун тумани ўрмон ландшафтларидаги ўсимликларининг нематодалари;

-Тоғ экосистемасида фитонематодаларнинг вертикал ва горизонтал тарқалишининг био-экологик қонуниятлари;

-Ёввойи ва маданий ток ўсимликларининг нематодалар фаунаси;

-Лалми дон экинларининг нематодалари ва паразит нематодаларга қарши кураш чора тадбирларини ишлаб чиқиш.

Адабиётлар:

1.Бекмуродов А.С. Фитонематоды гранатовых агроценозов южных областей Узбекистана//Узб.биол.журн.№1 Тошкент, 2015.- С.33-36.
2.Бекмуродов А.С. Фитонематоды гранатовых агроценозов и меры борьбы с паразитическими видами. Рига ”lat-lambert”. 2019. 84 с.
3.Мавлянов О.М., Хуррамов Ш.Х. Умуртқасизлар зоологияси. Ташкент. Ўзб. Миллий энсклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2006. 452. с.
4. Рахматуллаев Б.А. «Качественный и количественный состав нематод Учкизильского и Южно-Сурханского водохронилища Сурхандарьинского областы. ЎзМУ хабарлари.
Вестник НУУЗ. Тошкент, 2011. –С.132-135.
5.Таджиев Х.Т. Фауна нематод хлопчатника Сурхандарьинской области Узбекской ССР. Автореф. дис…канд.биол.ноук. Москва,-1977.24 с.
6.Тураев Э. Нематоды плодовых культур юга Узбекистана. Автореф.дисс…канд.биол.наук. Москва,-1981. 20с.
7.Хайдарова.П.Б. Эколог фаунистичиские исследования фитонематод рисовых агроценозов Сурхандарьинской области.Автореф.дисс…канд.биол.наук. Ташкент,2007. 20с.
8. Холикназаров Б. Нематоды овощых и бахчевых культур юга Узбекистана и мерь, борьбы сс галловыми нематодами: Автореф. Дисс... канд.биол.нааук-М.,1989.-24с.
9. Хуррамов А.Ш. Фауна и экология фитонематод пшеницы, дикорастущих и сорных злаков Сурхандарьинской долины.Автореф. дисс…канд.биол.наук. Ташкент. 2006. 21с.
10. Хуррамов Ш.Х. Нематоды сахарноготросника и меры берьбы с ними. Автореф. дисс… канд. биол. наук.М.,1972. 22 с.
11. Хуррамов Ш.Х. Нематоды сахарноготросника и меры берьбы с ними. Ташкент. “Узбекистан”.1980.152 с.

12.Хуррамов Ш.Х. Закономерности формирования сообществ нематод субтропических плодовых культур в Средней Азии и разработка интегрированной системы защиты этих растений от фитогельментов. Автореф. дисс… докт. биол. наук. М., 1990. 38 с.
13. Хуррамов Ш.Х.Нематоды субтропических плодовых культур Средней Азии и меры борьбы с ними. Ташкент.”фан”,2003. 422 с.
14. Эшназаров К. Паразитические нематоды овощных культур и меры борьбы с галловыми нематодами в Сурхандарьинской области: Автореф. дисс… канд. биол. наук.-Ташкент ,1995.-22 с.

Перспективы развития специализированного туризма в Байсуне

Нодира Нормахматовна Панжиева
преподаватель Термезского государственного университета, город Термез

Специализированные виды туризма могут относиться к широкому кругу интересов. Их разновидности в области культуры охватывают танцы, музыку, театр, изобразительное искусство, ремесла, архитектуру, археологию, историю и исторические маршруты, традиционные образы жизни и оригинальные виды экономической деятельности. Природные разновидности связаны с флорой, фауной, геологией ландшафтными красотами, национальными парками и водными экосистемами. Профессиональные интересы связаны с поездками для знакомства с людьми аналогичных специальностей и для обмена идеями. Одним из специальных видов туризма являются учебные туры. Зачастую сюда относятся коллективные виды деятельности, как например, работа туристов под контролем специалистов на археологических раскопках. Сюда относятся несложные пешие переходы (треккинг) в удаленных районах, пешие походы, альпинизм, рафтинг на горных реках. Охоту и рыбалку также можно рассматривать в качестве разновидностей специализированного туризма.К специализированным видам туризма относится такая его разновидность, которую попеременно называют альтернативным, ответственным, целесообразным и даже устойчивым туризмом.Эта разновидность туризма отражает возрастающее - дробление туристских рынков. Под специализированными видами туризма имеются в виду поездки туристов, обычно малыми группами, которые путешествуют с целями познания и знакомства с особыми характеристиками какого-либо региона. Эти цели зачастую связаны с долговременными любительскими или профессиональными интересами туристов.

Специализированный туризм позволяет решать проблемы его территориальной организации, планировать развитие материальной базы, выявлять спрос и формировать рынок туризма, производить и реализовать туристический продукт.

Байсун выступает одним из перспективных регионов для развития туризма и отдыха. Это связано с природно-климатическими, ландшафтными и культурными особенностями региона. Кроме живописных горных ландшафтов Байсун имеет богатое историческое и культурное наследие, древние традиции и богатый фольклор, что позволяет развить здесь специализированные виды туризма.

В южной части Узбекистана на территории Сурхандарьинской области разместилось удивительное место с чарующей красотой и красочными пейзажами – величественный Байсун. На его просторах растянулись речные долины, удивительные равнины и поразительные скалы.

Байсун обосновался на просторах Сурхандарьинской области по направлению гор Байсунтога в коротких и узких хребтах Гиссарских гор. Когда вы приезжаете в Байсун, вы будто окунаетесь в иную реальность – спокойный, тихий, красочный, мир в котором

чувствуется быль давних времен. Эту сказочную атмосферу создают памятки истории, достопримечательности и местные жители, которые сохранили все нотки традиций и краски обычаев и пронесли их сквозь века.Народ сохранил все свои фольклорные традиции, которые передаются из поколения в поколение. Большинство событий в жизни местных людей не проходит без особенного ритуала.Байсун знаменит своим музыкальным творчеством. Его составляют прикладные и не прикладные жанры, которые демонстрируют всё их наследие. Большая часть музыкального творчества тесно переплетена с принятым обычаем, торжественной церемонией, народной традицией и величественным ритуалом.

Признав всю уникальность этого удивительного места, в 2001 году Байсунский регион был включен в список ЮНЕСКО как один из 19 культурных мест, которые носят титул «Шедевр устного и нематериального наследия человечества».

Но стоит уточнить, что культура населения равнины очень отличается от культуры населения горной местности. Различные обряды Байсуна очень отличаются от обрядов других живописных регионов Узбекистана. Вся существующая культура Байсуна – это плод труда людей и творчества, которая постоянно усовершенствовалась и набирала развития. Байсун уже давно считаетсяважным объектом культурно-исторического наследия в Узбекистане.

Названия поселей Рабат, Дербенд, Паданг, Кофирун звучат как волшебная музыка, обещая путешествия в сказку. Именно там и оказываешься после того, как пересечешь жаркие степные просторы у предгорий Байсунтога. Ореховые, плантановые рощи сменяются арчовыми лесами. Яркой зеленью радуют глаз альпийские лужайки, покрывающие землю изумрудным ковром. Хрустальная вода горных речушек создает особый микроклимат, благотворно действующий на все живое. Весной на горных делянках, дехкане обрабатывают землю старинным способом. Они прокладывают борозды, опираясь на плуг, в которой запряжена лошадь. И это не экзотика, это – жизнь.

Дома байсунцы украшают яркими сюзане, самотканными коврами – легкими, прочными и теплыми, в одежде и обуви – замысловатые орнаменты вышивки. На столах – расписаная керамическая посуда, вдоль стен резные сундуки. Во дворе каждого дома стоит тандыр – глиняная печь, в которой выпекают ароматные лепешки. Муку на них мелют на ручных или водяных мельницах из зерна, выращенного на собственном поле. Славятся своим мастерством и кузнецы, которые до сих пор изготавливают для жителей различные орудия труда, инструменты, утварь и ювелирные изделия. В целом, образ жизни байсунцев сохраняет традиционный уклад. Каждая семья, махалля, кишлак бережно хранит и передает из поколения в поколение ремесленные традиции, культуру домоустройства и семейные обряды.

Во время прогулки в горах Кугитангкаможно увидеть уникальные росписи на скалах «магической охоты» на быков. А в Кургаче и Гумматак обнаружили след динозавра. А красочное ущелье «Сурхи» порадует эксклюзивным и исцеляющим родником « Султон», выпив воду, из которого можно вылечиться от многих болезней, и на этом же месте расположена могила святого Ходжа Султана Вали.

Благодаря разносторонности и многогранности традиций и культуры Байсун остается одним из самых посещаемых мест Узбекистана.

В Байсуне расположен всем известный святой источник – Омонхона. Это место всегда переполнено людьми. Вода из этого источника помогает при лечении печени и почек. История этого места гласит, что проходя восток Александр Македонский и его армия устали от длительных походов и делали остановку в этом месте. В его армии началась эпидемия «черной» болезни, так как множество его солдат были ранены. Александр Македонский принимает решение оставить раненых воинов умирать возле вышеуказанного источника. Но

спустя три года, возвращаясь через эти же окрестности, он видит, что безнадежно больные люди живи. Воины поведали Македонскому, что их исцелила вода из источника, который бурлит в пещере. Именно с того момента, люди прозвали это место – «Омонхона».[354]

Учитывая большие, но слабо реализованные потенциальные возможности экскурсионных объектов, находящихся на территории Байсунского района, необходимо принятие ряда мер по созданию и продвижению туристского экскурсионного продукта.Для обеспечения массовости туристского краткосрочного отдыха и оздоровления представляется целесообразным расширение баз и зон недорогого отдыха, с размещением в сёлах палаточные городки, легко сборные летние домики.

Таким образом, для дальнейшего развития туристско-рекреационного комплекса Байсуна необходимы значительные инвестиции в строительство гостиниц, дорог, коммуникаций, должны быть использованы новые формы туризма и отдыха. Серьезным тормозом развития туризма и рекреационной сферы является недостаточная развитость социальной и транспортной инфраструктуры. Создание и расширение деятельности турфирмы района. Выход со своим турпродуктом на республиканский, межрегиональный и международный туристский рынок.

Boysun turizm sohasini iqtisodiyotni rivojlantirish yullar

Termiz davlat universiteti, Iqtisodiyt va turizm fakulteti, Turizm va mexmonxona xo'jaligi kafedrasi o'qituvchisi Yuldashev Fozil Turopvich.

Darhaqiqat, Jahon sayyohlik tashkilotining ma'lumotlariga qaraganda, har yili o‘rtacha 1,2 mlrd. nafar kishi sayohatga chiqadi. Vaholanki, bundan 10 yil muqaddam ro‘yxatga olingan turistlar soni 576 mln. nafarni tashkil etgan, xolos.

Mazkur soha jadal rivojlanishining ko‘plab omillari bor, albatta. Ular ichida eng asosiysi bu dunyoni bilish, tarbiya va sog‘lomlashtirishni o‘zida mujassamlashtirganidir. Qolaversa, u bunday xizmatlarni tashkil etuvchilarga katta daromad olish imkonini beradi. Hozirgi vaqtda dunyo turizmining jahon yalpi ichki mahsulotidagi ulushi 10 foiz, xizmatlar eksportida 30 foiz, savdo hajmida 6 foizga yetgani, mehnatga layoqatli aholining 8 foizi shu jabhada mehnat qilayotgani buning yaqqol dalilidir. Mamlakat rivojlanishining shu jumladan, iqtisodiy o'sishlar, mintaqadagi aholi bandligini ta'minlash, xalq ma'daniyatining oshishi, infratuzilmaning yuksalishi va bir qator ijobiy o'zgarishlarga tuzim orqali erishish mumkin. Buning uchun avvalo turizmning maxsus turlarini, mazkur mintaqaga qarab to'g'ri taqsimlay olish va yo'nalishni aniq olishni bilish zarur. Qoloq bo'lib qolayotgan uzoq qishloqlarni saqlab qolish uchun u yerga turizmni olib kirish kerak.

Turizm bu- katta iqtisodiy salohiyat, kuch demakdir. Faqatgina bunga aholining ozgina harakati talab qilinadi. Ayniqsa, tog' oldi zonalarida ishni tashkil qilish, nafaqat infrastrukturani balki daromad bo'yicha kontingentini oshirishga katta hissa qo'shadi. Turizmdek serdaromad soha rivoji e'tibordan chetda qolib kelayotgani, uning O‘zbekiston iqtisodiyoti taraqqiyotiga qo‘shadigan hissasini oshirish, tarixiy va madaniy qadriyatlarimizni targ‘ib qilish, shuningdek, valyuta zaxiralarini to‘ldirish juda muhimdir. Turizmni davlat miqyosida rivojlanishi uchun xalqaro festivallar o'tkazish juda muhim. Rivojlangan davlatlar iqtisodiyotining rivojlanish bosqichlariga e'tibor beradigan bo'lsak, ular Xalqaro festivallar, karnavallar, xalqaro moda namoyishlari, olimpiada oyinlari bularni korish maqsadida dunyoning turli burchaklaridan sayyohlar tashrif buyuradi. Masalan, 1845-yil Tomas Kuk aynan odamlarni Londondagi xalqaro ko'rgazmaga olib borganligini sababli odamlarda ko'rgazmalarga nisbatan ijobiy fikrlar uyg'ongan.

[354]www.tourism.uz

O’zbekistonda ham xalqaro ko’rgazmalar ancha ommalashib bormoqda. Termiz shahrida 5-10 aprel kunlari “Xalqaro Baxshi festivali” bo’lishi munosabati bilan shahar infratuzilmasida ancha yuksalishlar kuzatilmoqda. Barcha mehmonxonalar qayta rekonstruksiyadan chiqarildi, ko’chalar chiroyli manzara kasb etdi. Ushbu festivalga barcha viloyatlar va chet el fuqarolari taklif qilingan. Bu esa o’z navbatida turizm orqali daromad kelishidir. Turistlarni joylashtirish maqsadida barcha mehmonxonalar va hostellar bron qilingan bo’lib, uy mehmonxonasida yashovchi turistlar bir kun uchun 30-50 dollargacha pul mablag’ini to’laydilar. Festivaldan tushadigan daromad viloyatni ham, aholi daromadini ko’tarilishiga ijobiy ta’sir ko’rsatadi. O‘zbekiston Respublikasi 2017 yilning 9 oyi yakuniga ko‘ra, qariyb 1 million 800 ming sayyoh yurtimizga kelganligi qayd etildi. Bu 2016 yilning mos davriga nisbatan 17 foiz ko‘pdir. Mamlakatimizda sayyohlik xizmatlari eksporti ham 17 foiz ko‘payib, 1 milliard 86 million dollarni tashkil qilgan. Yil oxiriga qadar mamlakatimizga tashrif buyuruvchi sayyohlar soni 2,5 milliondan oshishi kutilmoqda.

a) mehmonxona qurish uchun ajratilgan yer uchastkasi qurilish tugallangandan so‘ng investorga mulk huquqi asosida sotilishi mumkin, moddiy madaniy meros obyektlarining hududi va muhofaza zonasi hamda qishloq xo‘jaligi uchun mo‘ljallangan yer uchastkalari bundan mustasno;

b) 3 yulduzli toifa uchun 50 ta xonadan kam bo‘lmagan va 4 yulduzli toifa uchun 100 ta xonadan kam bo‘lmagan xonalar fondiga ega mehmonxona 2022 yil 1 yanvargacha foydalanishga topshirilgan taqdirda, mehmonxona toifasi tasdiqlangach yangi mehmonxonani qurish va jihozlash uchun investorlar xarajatlarining bir qismi O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti (keyingi o‘rinlarda – Davlat byudjeti) mablag‘lari hisobidan qoplanadi. Bunda, investorlar xarajatlarining bir qismini Davlat byudjetidan moliyalashtirish miqdori qo‘shimcha ravishda tashkil etilayotgan xonalar soni 50 mingtaga yetguniga qadar kelgusi yil uchun Davlat byudjeti parametrlarini tasdiqlash jarayonida ushbu miqdorni har yili indeksatsiya qilgan holda:

O’zbekistonda turizm rivojlanishi borasida mehmonxonalar qurish, borlarini esa qayta rekonstruktsiyadan chiqarish borasida.

Turizm tarmog‘ini rivojlantirish, shu jumladan, bugungi kun standartlari va talablariga javob beradigan zamonaviy mehmonxonalar va shu kabi joylashtirish vositalarini qurish bo‘yicha investitsiya loyihalarini amalga oshirishni jadallashtirish, respublikada mehmonxona xo‘jaligini rivojlantirishga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish maqsadida, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2019 yil 5 yanvardagi PF–5611-son Farmoniga muvofiq:

-3 yulduzli toifaga ega mehmonxonalardagi har bir xona uchun 40 million so‘m;

-4 yulduzli toifaga ega mehmonxonalardagi har bir xona uchun 65 million so‘mni tashkil qiladi.

-dastlabki 50 ta 3 yulduzli toifaga ega mehmonxona – har bir mehmonxonaning bitta xonasi uchun yillik 200 AQSH dollari ekvivalentida;

-dastlabki 30 ta 4 yulduzli toifaga ega mehmonxona – har bir mehmonxonaning bitta xonasi uchun yillik 400 AQSH dollari ekvivalentida.

-bunda tashkilotlar uchun royaltini moliyalashtirishning umumiy hajmi ko‘pi bilan 10 million AQSH dollari ekvivalentiga teng bo‘ladi.

Bundan tashqari xostellarni mehmon uylari va xostellar reyestriga o‘rnatilgan tartibda kiritish talabini belgilagan holda xostellarning mehmonxona xizmatini majburiy sertifikatsiyalash talabi bekor qilinadi.

Mehmonxona biznesini yanada takomillashtirish bo’yicha bir qator muammolarni bartaraf etish lozim:

1. Internet xaritaga mehmonxona binolarini kiritish
2. Mehmonxona reklamasini ajoyib yoritib berish
3. Xodimlar muomila madaniyatini va chet tillarini yaxshi darajada bilishi

4. Mehmonxona servisini yaxshilash
5. Mutaxasisligi bo’yicha xodimlarni tanlash va ishga olish

Xulosa qilib aytganda turizm iqtisodiyotimizni rivojlanishidagi salmog’i kundan kun oshib bormoqda. Turistik mehmonxona majmualari bir vaqtning o’zida ham turistik, ham mehmonxona xizmatlarini olib boruvchi, shuningdek savdo, umumiy ovqatlantirish, va boshqa faoliyat turlarini yurituvchi xojalik subyektlari hisoblanadi. Shuning uchun qishloq joylarda turizm sohasini rivojlantirish muhimdir. Turizm deganda faqat katta ishlarni emas, masalan, oddiygina bitta dalaxovlini turistlar kutib oladigan yotoq joy, uning atrofida esa bog’ tashkil qilib qo’ysa, dam olish va ko’ngil ochish zonasiga aylanib turibdi. Keyinchalik turistlar oqimini kopayib borish evaziga yangi g’oyalarning o’zi kelaveradi

Qo’shimcha adabiyotlar

1. Zubkov A.A., Chibisov S.I. Spravochnik rabotnika gostinichnogo xozyaystva. – M.: Vыsshaya shkola, 1998. – 272 s.
2. Volkov Yu.F., Vvedenie v gostinichnыy i turisticheskiy biznes. – M.: Rostov na Donu: Feniks, 2003. – 352 s.
3. Safaeva S.R. “Mehmonxona xo’jaligini tashkil qilish”. O’quv-uslubiy majmua. T.:TDIU-2012.
4. Safaeva S.R. “Mehmonxona xo’jaligini tashkil qilish”. O’quv qo’llanma. T.:TDIU-2011. – 299 b.

Бойсун тумани иқтисодий ижтимоий тараққиётидаги янги уфқлар

Термиз давлат университети География кафедраси
Алланов Қилич Аллақулович,
Абдуназаров Ҳусан Менглиевич, Чориев Абдуқайим Қодирович

Бойсун Сурхондарё вилоятининг нафақат ўзига хос мафтункор гўзал табиати ва аҳолисининг бой миллий-маданий мероси ва анъаналарга эга бўлган тумани, балки ер ости фойдали қазилма ресурсларига бой ўлка ҳамдир. Туман 1925-йилнинг 29-ноябрида ташкил топган. Умумий ер майдони 3,58 минг км^2 бўлиб, яъни вилоят жами ҳудудининг 17,8 % ини ташкил этади. Туман жанубдан Шеробод, жануби-шарқдан Қизириқ, шарқ ва шимоли-шарқдан Қумқўрғон, шимол ва шимоли-ғарбда Сариосиё шунингдек, ғарбдан Қашқадарё вилояти билан чегарадош. 2019-йилнинг 1-январ ҳолатига кўра туманда 117680 нафар аҳоли истиқомат қилади. Бу жами вилоят аҳолисининг 4,6%ини ташкил этади. Туман жами аҳолисининг 57,5%и қишлоқ жойларида ва 42,5%и шаҳар ва шаҳарчаларда яшайди.

Бойсун тумани маъмурий-ҳудудий таркибига кўра, туманга бўйсунувчи шаҳарлар сони 1 та, шаҳарчалар сони 5 та, маҳалла фуқаролар йиғини сони 40 та, ҳамда 51та қишлоқ аҳоли пунктларини ўз ичига олади. Туманда аҳоли сонига кўра Пасурхи, Сариосиё, Кўчкак, Қорабўйин, Даштиғоз каби аҳоли пунктлари йирик, Гумматак, Кенгдала, Алочопон, Қайроқ каби қишлоқ аҳоли пунктларида аҳоли кам истиқомат қиладиган пунктлар ҳисобланади.

Туман ер юзасининг тузилиши мураккаб кўринишга эга бўлиб, унинг асосий қисмини баланд тоғлар эгаллайди. Бу ердаги асосий тоғ массиви Ҳисор тизмасининг жануби-ғарбий тармоғи Бойсунтоғ ҳисобланади. Унинг энг баланд нуқтаси Хўжапирях чўққиси бўлиб, мутлоқ баландлиги 4425 метрга етади. Бойсун тоғининг шарқида унга ёнма-ён Сурхонтоғ жойлашган, у қисқа анча баланд тизма бўлиб, баландлиги 3722 метрга етади.

Бойсун тумани иқлими вилоятнинг бошқа туманларига нисбатан қиш ойларининг совуқлиги, ҳаво ҳароратининг пастлиги, ёғин-сочин миқдорининг кўплиги билан ажралиб туради.

Туман иқлимининг шаклланишида баланд тоғ ва ундаги доимий қор музликларнинг таъсири муҳим ўрин тутади. Бу ерда денгиз сатҳидан 1200м баландликда ҳавонинг йиллик ҳаво ҳарорати $+14,5^0$ га тенгдир. Январнинг ўртача ҳарорати тоғларнинг 2-3 км баландликларида -6^0 ни ташкил этади. Туманда йиллик ёғин миқдори 445ммни ташкил этган ҳолда, вилоятнинг жанубий туманларига нисбатан бир неча баробар кўпдир. Масалан қиёслаш учун бу кўрсаткич Термизда 133мм, Шерободда 154мм, Шўрчида 228мм ташкил этади. Тоғларга қор қалин тушади ва у узоқ вақт эримай туради. Туманда қорли кунлар ўрта ҳисобда 45 кунни ташкил этади.

Туманнинг сув бойликларига баланд тоғларнинг қор ва музликларидан бошланувчи бир нечта сой ва дарёлар киради. Хўжаипок–Сурхондарёнинг иккинчи йирик ўнг ирмоғидир. Дарё Бойсун тоғининг 3500м баландлигидан бошланади. Узунлиги 97км, ҳавзасининг майдони 765км^2 . Дарёнинг суви апрель-май ойларида кўпаяди, сентябрдан февралгача суви камаяди.

Шеробод дарёси – Амударёнинг энг охирги ўнг ирмоғи ҳисобланади. Ушбу дарё Бойсун тоғларининг 2700 баландлик қисмидан бошланади. Унинг узунлиги 186 км, ҳавзасининг майдони 2950 км^2 ни ташкил этади. Шеробод дарёси юқори қисмида Мачайдарё, ўрта қисмида Шеробод, қуйи қисмида Қорасув деб аталади. Шеробод дарёси қорларнинг эришидан, ёмғир ва булоқ сувларидан тўйинади. Шу сабабли унинг суви баҳорда апрель-май ойларида кўпайиб, август-сентябр ойларида камайиб қолади. Унинг ўртача кўп йиллик сув сарфи Шеробод шаҳри ёнида секундига 7,53м^3 тенгдир.

Бойсун тумани вилоятнинг бошқа туманларига нисбатан ўзининг иқтисодий-географик ўрни ҳамда иқтисодий-ижтимоий салоҳияти билан алоҳида ажралиб туради. Чунончи, туман ҳудуди Тошкент-Термиз-Душанбе шаҳарларини боғловчи катта Ўзбек тракти автомобиль йўли ҳамда мустақиллик йилларида қуриб ишга туширилган Тошғузор-Бойсун-Қумқўрғон темир йўлининг чорраҳасида жойлашганлиги туманнинг иқтисодий-ижтимоий тараққиётида муҳим ўрин эгаллайди.

Туман вилоят ҳудудий маҳнат тақсимотида ўзининг мева, узум, асал, гўшт, сут, қоракўл тери, жун етиштириш ва кўмир қазиб чиқаришга ихтисослашганлиги билан ажралиб туради. 2018-йилги макроиқтисодий тармоқлар таҳлили шундан далолат берадики, вилоятда ишлаб чиқарилган ҳудудий ички маҳсулотининг 4,2фоизи Бойсун тумани ҳиссасига тўғри келган. Туманда мазкур йилда 61,4 млрд сўмлик саноат маҳсулоти ишлаб чиқарилиб, олдинги йилларга нисбатан ўсиш суръати 110 фоизни ташкил этган. Аҳоли жон бошига 527,7 минг сўмлик саноат маҳсулоти ишлаб чиқарилган. Вилоят ялпи саноат маҳсулотининг 1,9 фоизи туман саноат корхоналарида ишлаб чиқарилган. Тадқиқ этилаётган йилларда туманда 42,9 млрд сўмлик истеъмол моллари ишлаб чиқарилган, олдинги йилларга нисбатан ўсиш суръат 101,6 фоизни ташкил этган. Аҳоли жон бошига эса 368,4минг сўмлик халқ истеъмол моллари ишлаб чиқарилган. Туман корхоналари томонидан вилоятда ишлаб чиқарилган халқ истеъмол молларининг 3,4 фоизи ишлаб чиқарилган.

Туман ялпи ҳудудий ички маҳсулотлари ҳажмида қишлоқ хўжалиги соҳаси муҳим ўрин тутади. Тадқиқ этилаётган йилда туманда 804,7 млрд сўмлик (балиқчилик ва ўрмон хўжалигини ҳисобга олган ҳолда) қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарилган. Туман вилоятда етиштирилаётган узум ялпи ҳосилининг 9 фоизини , меванинг 9,7фоизини беради.

Туманда чорвачилик соҳасини ривожлантиришда катта имкониятлар мавжуд. Жумладан мазкур ҳудудда 50711 бош йирик шохли қорамоллар боқилади. Шунингдек туманда 381204 бош қўй ва эчкилар, 184300 бош парранда , 2145 бош йилқилар боқилади. Туман чорвачилик соҳаси вилоятда етиштирилаётган гўштнинг (тирик вазнда) 7,6 фоизини , сутнинг 6 фоизини , қоракўл терининг 52 фоизини , жуннинг 10,2 фоизини беради.

Сўнгги йилларда республикамизда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотлар негизида минтақаларнинг маҳаллий минерал хом-ашё ресурсларидан самарали фойдаланиши ҳисобига иқтисодий салоҳиятини ошириш назарда тутилган.Бу борада 2017-2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегиясида белгилаб берилган вазифалардан келиб чиқиб, Бойсун туманида ҳам маҳаллий саноат тармоқларини ривожлантиришга қаратилган дастурлар қабул қилинмоқда. Чунончи, туманда жойлашган Тўда кўмир конининг Марказий ва Шарқий участкаларида тошкўмир қазиб олишни ташкил этиш бўйича тахминий қиймати 50млн долларни ташкил этадиган лойиҳа амалга оширилмоқда. Натижада кондан кўмир қазиб олиш 2020-йилда бошланиб, йилига 450 минг тонна кўмир қазиб олиш мўлжалланмоқда. Шунингдек туманда сўнгги йилларда олиб борилган геологик-қидирув ишларининг олиб борилиши туфайли йирик газ конининг топилиши ёқилғи, энергетика, кимё саноатининг ривожланишига замин яратилади. Ҳозирги вақтда ,,Мустақилликнинг 25 йиллиги” номли мазкур газ конини хорижий ҳамкорлар билан ўзлаштириш борасида жадал ишлар олиб борилмоқда.

Бундан ташқари Бойсун тумани фармацевтика саноати хом-ашё ресурсларига ҳам бойдир. Туман табиатининг мафтункорлиги унинг нафақат иқлим шароитининг қулайлиги билан, балки бу ерда ўсувчи доривор хилма-хил ўсимликлари билан ҳам ажралиб туради. Бу борада республикамиз президентининг 2017-йил 3-майдаги ,,Нукус-фарм”, ,,Зомин-фарм”, ,,Косонсой-фарм”, ,,Сирдарё-фарм”, ,,Бойсун-фарм”, ,,Бўстонлиқ-фарм” ва ,,Паркент-фарм” эркин иқтисодий зоналарини ташкил этиш тўғрисидаги фармони шифобахш ўсимликларга бой, экологик соф Бойсун туманини фармацевтика саноати марказига айлантириш, турли ноёб доривор гиёҳлардан сифатли дори-дармон ишлаб чиқаришни йўлга қўйишда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Бойсун тумани табиати ўзининг гўзал мафтункорлиги билан ажралиб туради. Бу ерда қор ва музликлар билан қопланган баланд тоғларда табиат ўзида бебаҳо бойликлар , инсон ҳаёти билан боғлиқ воқеа ва ҳодисаларни мужассамлаштирган. Буларга инсон учун бошпана вазифасини бажарган ғорлар, шифобахш булоқлар ва табиат ёдгорликлари (Сайроб чинори)ни киритишимиз мумкин. Шу билан бирга туман аҳолисининг урф-одатлари ва маданияти, хусусан халқ оғзаки ижоди ҳисобланган бахшичилик , чанқовуз , миллий ашула ва рақслар ҳар бир инсоннинг диққатини ўзига жалб этиш билан бирга ички ва ташқи туризмни ривожлантириш истиқболларини белгилаб беради.

Хулоса қилиб айтганда, яқин келажакда Бойсун тумани иқтисодиётида маҳаллий хом-ашё ресурслари негизида саноатнинг янги ёқилғи-энергетика, газ-кимё саноати мажмуалари , фармацевтика тармоқлари шаклланади. Шунингдек кўмир саноатини қайта модернизация қилиш ҳисобига кўмир қазиб олиш ҳажми бир неча баробарга оширилади. Туманнинг мафтункор гўзал табиати , аҳолининг бой тарихи ва маданияти республикамизда ички ва халқаро туризмни ривожлантиришга янги имкониятни очиб беради. Бу эса Бойсун туманининг йирик саноат ва туризм маркази сифатида шаклланишига ҳамда аҳолининг турмуш фаровонлигининг ошишига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1.Ш.М.Мирзиёев ,,Эркин ва фаровон , демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз”-Т.:Ўзбекистон, 2016

2.Каримов.И.А ,,Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида”-Т.:Ўзбекистон, 1995.

3.Рўзиев.А.Н ,,Сурхондарё вилояти”-Т.:Университет,1996.

4.Солиев.А ,,Ўзбекистон географияси”-Т.: Университет, 2014.

Xalq hunarmandchilgida gilamchilik tarixini o’rgatish

Ter Du Umumtexnika fanlari va texnologiya kafedrasi o’qituvchisi R.M.Haydarov

Xalq xunarmandchiligining O’zbekiston respublikasi uzluksiz ta’lim tizimida tasviriy sa’nat va kasblarga tayyorgarligini milliy, tarixiy, etnografik va maxalliy asosga qo’yilishga va qayta qurilishiga zamin yaratadi.**Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida** O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 20 noyabr 2017 farmonida O‘zbekiston xalqlarining boy madaniy merosi va tarixiy an’analarini to‘liq saqlab qolish va ko‘paytirish, milliy hunarmandchilik, xalq badiiy va amaliy san’atini yanada rivojlantirish, hunarmandchilik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi fuqarolarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha maqsadli va kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish, shu asosda aholi, ayniqsa, yoshlar, ayollar va kam ta’minlangan oilalar bandligini ta’minlash maqsad qilib belgilandi.

Gilam - badiiy to’qima mahsulot (ko’pincha rang-barang naqsh va suratlar bilan) bo’lib, u jun, ipak va paxta ipidan tayyorlanadi. Qo’lda va mashinada to’qilgan gilamlar XIX-asr o’rtasida keng tarqalgan. Eng mashxur gilamlar Eron, Xitoy, Nepal, Marokko, Turk gilamlari hisoblanadi.

Qur’oni karimda aytiliganicha, Olloh tomonidan olam 6 kun ichida yaratilgan. Avval dunyoning cheksiz bo’shlig’ida 7 samo yaratilgan va quyosh, oy va yulduzlar nur sochgan. Keyin esa ularning ostidan ajoyib gilamday er to’shalgan va tog’lar bilan mahkamlangan.

SHundan bo’lsa kerak, jannadmonand erning kichik namunasi- gilamsiz sharqdagi hech bir xonadonni tasovvur qilib bo’lmaydi. Marokash, Tunis, Turkiya, Turkmaniston, Afg’oniston, Pokiston va gilamning asl kelib chiqish diyori sanalgan Eron ayollarining qo’llari bilan to’qilgan gilamlar uch iqlim bo’ylab tarqalib ketgan. Asl Eron gilami bu Venetsiya oynasi, Kuba sigarasi kabidir. Gilam Xindistonda, Nepal, Xitoy va YAponiyada ham to’qilgan. Lekin necha asrlardan buyon Eron gilamlari o’zining ajoyib sifati bilan olamni maxliyo etadi va u bilan hech kim raqobatlasha olmaydi.

Tarixan gilamlar davlati bo’lib Eron hisoblanadi. Birinchi gilamlar tarixidan bizgacha etib kelgan bir rivoyatda aytilishicha, Eron shohi Xusrav 1 VI asrda Rimliklar ustidan qozonilgan g’alaba nishonasi sifatida "Bahor gilamini" to’qittirgan. Unda baxor bog’i aks ettirilgan bo’lib, oddiy iplardan tashqari qimmatbaxo toshlar, oltin va kumush yuritilgan iplardan xam foydalanilgan gilam uzunligi 122, eni 30 metrni tashkil qilib, og’irligi bir necha tonna bo’lgan.

Aytishlariga qaraganda Husrav 1 bu "Bog’ni" "yo’laklari" bo’ylab sayr qilishni xush ko’rgan.

Savdo erkaklar ishi bo’lib hisoblansa, gilam to’qish har doim ayollar vazifasiga kirgan.

Zamonaviy Eron fabrikalarida ham asosan qo’l mehnatidan foydalaniladi, shu sababli ular juda chidamli. Bizga qadar etib kelgan qadimiy gilamlarning kelib chiqish tarixi Eronga borib taqaladi.

Gilam to’qish san’ati xalq amaliy bezak san’atining keng tarqalgan turi bo’lib, ko’p asrlik milliy an’ana va uzoq tarixga ega. Gilam to’qish badiiy to’qish hunariga kiradi. U qadimdan ayollar orasida keng tarqalgan hunar sifatida mashhurdir. Gilam to’qish san’ati ayniqsa chorvachilik bilan shug’ullanadigan ko’chmanchi xalqlar orasida tarqalgan. Gilam qadim zamondan beri xona ichini bezatish, issiq saqlash, tovushni kamaytirish uchun xizmat qiladi. Gilam asosan polga yoki bo’yra ustiga to’shaladi, xonani bezatish uchun devorga osiladi va o’tov ichida o’raladi.

Bu san’at juda qadim zamonlardan beri rivojlanganligini yozma tarixiy manbalar va arxeologik topilmalar isbotlab berdi. Arxeologik topilmalar natijada Xorazmda miloddan avvalgi 1-ming yillikk mansub gilamlar topilganligi tasdiqlandi. Qadimda Ussuri, Bobil, Midiyada keyinroq esa Eron, Hindiston, Turkiyada to’qilgan rangli gilamlar mashhur bo’lgan.

VII asr qo’lyozmalari gilam to’qish san’ati o’sha davrlarda O’rta Osiyoda xam rivojlanganligini tasdiqladi. V - VII asrlarda O’rta Osiyodagi ko’pgina shaxarlardan Xitoyga har xil gilamlar olib kelingan. Masalan, Qarshi Nashebodan gilamlar Xitoyga olib borib sotilgan. O’rta Osiyo va Afg’oniston adabiyotlarida ko’rsatilishicha VII - XI asrlarda Xorazm hamda Samarqand bilan Buxoro o’rtasidagi ba’zi shaharlardan kichik - kichik joynamoz gilamchalar to’qilib chet mamlakatlarga sotiladi.

XI- XII asrlarda O’rta Osiyda shu jumladan O’zbekiston hududida gilam san’ati juda rivojlangan. XIV asrda esa O’zbeksiton hududida gilam to’qish san’ati rivojlanmay qoldi, chunki mongol bosqinchilari O’rta Osiyoni egallab olgan edi.XIV asrning ikkinchi yarmida O’rta Osiyoning Amir Temur qo’liga o’tish bilan bu soha yana rivojlanib ketdi. Har xil xorijiy mamlakatlardan olib kelingan ustalar gilam to’qish ustaxonalarida ishlaganlar. XVIII-XIX asr boshlarida ayniqsa, Buxoro va Farg’ona xonliklarida gilam to’qish san’ati tez sur’atlar bilan rivojlandi. Bunda gilam tayyorlash o’zining naqshi, yuqori sifatli to’qilishi, bo’yalish texnikasi bilan ajralib turdi.

XX asr boshlarida Qo’qon, Samarqand, Andijon, Buxoro, O’rta Osiyoning gilam to’qib sotish markazi hisoblangan. Xiva, Andijon, Qarshi, Urgut shaharlarida gilam to’qiydigan korxonalar ochildi. Mashinada to’qilgan gilamlar o’ziga xos tomonlari bilan farq qiladi. Ularda ko’pincha gilamlar sun’iy tolalardan to’qiladi. Gilamlarning arqog’i ko’pincha zig’ir yoki paxta tolasidan tayyorlanadi. 30- yillarda murakkab, patli gilamlar mashinalarda to’qiladigan bo’ladi. Pat bog’laydigan maxsus dastgoxli korxonalarda gilamlar ishlab chiqarila boshlandi. Andijonda "Mehnat guli" arteli qoshida gilam to’qish kursi ochildi. Artelga Farg’ona vodiysiga Oyim qishlog’idan katta usta Mehriniso Teshaboeva taklif etiladi. Mashhur usta qo’lida juda ko’p yosh mutaxassislar etishib chiqdi. O’zbekistonda gilam to’qish maktabi asosan ikki - Samarqand va Andijon katta gruhlarga bo’linadi. Andijon gilamlari o’zining chidamliligi, pishiqligi, aniq qizil - ko’k koloriti bilan farq qiladi. Farg’ona, Qoraqalpoq gilamlari asosan ikki xil, ya’ni qizil va to’q ko’k gammada to’qiladi. O’zbek gilamlarining chetiga ko’pincha ruta o’rtasiga trunj yoki doira naqshi ishlanadi. Samarqand gilamdo’zligi maktabiga Samarqand va Buxoro viloyatlaridagi gilam to’quvchilar kiradi. Buxoro gilamlari o’zining rang-barangligi, kattaligi uzun patliligi va chiroyli naqshlari bilan ajralib turadi. Samarqand gilamlari qisqa patli, markazida turunj chetiga alohida-alohida naqshlar ishlanadi. Qalqon deb nomlangan turunj naqshi juda ko’p ishlanadi. Gilamlar hoshiyador estetik jihatdan chiroyli ishlangan bo’ladi.

Gilamning to’qima, tikma va bosma hollari bor. O’zbekistonda patli va patsiz (palos) gilamlar to’qiladi.

To’qima gilamlar - gilamning guli to’qiladi.

Tikma gilam - tayyor buyumga guli tikiladi.

Bosma gilam - guli bo’yab bosiladi.

Gilam to’qilgan joyi yoki to’qigan qabilaning nomi bilan yuritiladi. Turkman gilamlari geometrik naqshli bo’ladi.

Xiva, Andijon, Urgut, Qarshi va boshqa joylarda to’qima gilamlar tayyorlanadi. Ular o’zining o’simliksimon, geometrik naqshi, bejirimligi tabiiyligi va sifati bilan mashhurdir..

Gilamlar o’tmishda er bag’irlab yotiq holatda o’rnatilgan pastak sodda dastgoxda to’qilar edi. Keyinchalik to’quv dastgohlari ancha mukammallashdi. To’quvchi ayollar yonma - yon o’tirib birdaniga to’qiydigan keng g’altakli dastgohlar xillari yasaldi. Gilamdo’zlik ayollar hunari sifatida mashhur bo’lib, erkaklar bu hunar bilan shug’ullanmaganlar. Gilam to’qish juda murakkab ish. Tajribali gilamdo’z usta gilam to’qishni yoshlik paylaridan o’rgana boshlab 16-17 yilda haqiqiy usta bo’lib etishgan. 7-9 yoshdagi qizlar charxda ip yigirishni o’rganib, 11-14 yoshida esa gilam to’qishda ustaga shogird bo’lgan. Bu yoshda ular bo’yoqlash ishlariga qatnashmaydilar. 20-25

yoshda to’qishni yaxshi o’rganadilar, 30-35 yoshlarda esa tajribali, har xil gilamlarni mustaqil to’qiy oladigan bo’ladilar.

O’zbekistonda ko’pincha yuk tashish uchun xurjun gilam va sholchalar ham to’qishgan.

Xurjun - yuk tashish uchun mo’ljallangan gilamga o’xshab to’qilgan qo’shaloq xalta. U jun paxta ipidan to’qiladi. Xurjunni ot, eshak, xochir, tuya ustiga ba’zida odamlar elkasiga tashlab yuradilar. Unga har xil buyumlar, oziq-ovqatlar solinadi. U O’rta Osiyo, Kavkaz xalqlari o’rtasida keng tarqalgan. Turkman xurjunlari juda chiroyli va sifatli to’qilishi bilan ajralib turadi. Xurjunlar ko’pincha geometrik naqshli qilib to’qiladi.

Sholcha - qadimda echki, tuya va qo’y juni, paxta va sun’iy toladan to’qiladi. U patsiz, taqir bo’ladi. SHolcha polga, erga to’shaladi. SHolcha O’rta Osiyo hamda Qozog’istonda keng tarqalgan. Ukraina, Moldaviya, Ruminiya, Bolgariyada ham bor bo’lib, o’ziga xos to’qiladi. Sholchaning uch turi mavjud. Gulli to’qiladigan, ya’ni to’qima sholchalar, guli bo’yab bosiladigan, uchinchisi guli tikiladigan, ya’ni tikma sholchalar bo’ladi. Hozir ayrim joylarda xususan Sirdaryo, Qashqadaryo viloyatlari va boshqa joylarda zamonaviy sholchalar qo’lda to’qilmoqda.

Hozir Buxoro viloyatining G’ijdivon, Qiziltepa rayonlarida, Samarqand viloyatining Nurota, Urgut tumanlarida, Xiva, SHaxrisabz va boshqa joylarda sholcha to’qish fabrikalari ishlab turibdi. O’zbekistonda eng yaxshi sholcha to’qiydigan shaharlardan biri Buxoro bo’lib, ular sholchasining kattaligi, oddiy keng naqshlari, sifati, chidamliligi bilan birga qop, sumka, parda, bosh kiyimlar, paypoq va boshqalari ham tayyorlanadi.

Gilam o’simlik, ya’ni paxta, zig’ir, tolalaridan, qo’y, echki, tuya junidan to’qiladi. Keyingi vaqtlarda esa sun’iy tolalardan ham to’qilmoqda.

Xullosa qilib aytganda, o’zbek gilamdo’zligi o’zining an’analarini saqlagan holda yangi tajribalar bilan boyitildi. Xiva, Andijon, Samarqand, Qarshining patli, SHaxrizabzning taqir gilamlariga ehtiyoj katta. Hozir xar bir xonadonga kirar ekansiz o’zbek va turkman gilamlarini albatta uchratasiz. O’zbekistonning tasviriy san’ati, o’zbek xalq amaliy san’ati muzeylarida hamda Hamdustlik mamlakatlar muzeylariga kirsangiz bizning gilamlarimiz doimiy ekspozitsiyaga aylanib qolganligini ko’rasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. S.Bulatov. O’zbek xalq amaliy bezak san’ati T., “Mehnat”, 1991.
2. M.SH.Jabbarova. Tikuvchilik texnologiyasi T., “O’qituvchi”, 1989
3. D.A.Nozilov. O’rta Osiyo dizayni tarixidan T., “O’zbekiston”, 1998.
4. T.I.Eryomenko. Sexrli igna. T., “O’qituvchi”, 1990.
5. G.V.Moshkova. Kovrы narodov Sredney Azii. T., «Fan» 1970.
6. Q.M.Abdullaeva va boshqalar. Gazlamaga badiiy ishlov berish.T., “CHo’lpon nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi”, 2006.

Халқ педагогикаси наъмуналари асосида ёшларни тарбиялаш

Кенжабоев Абдусалим Эркабоевич
Термиз Давлат Университети
Кенжабоева Дилафруз Абдусалимовна
Сурхондарё вилояти ЎМОҚТХМ инглиз тили ўқитувчиси

Муҳтарам биринчи Президентимиз И.А. Каримов “Ўзбекистоннинг ўз истоқлол ва тараққиёт йўли” асарида Ўзбекистонни янгилаш ва ривожлантиришнинг ўз йўли тўртта асосий негиз асосланишини кўрсатиб ўтади. Булар: умуминсоний қадриятларга содиқлик, халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ривожлантириш; инсонни ўз имкониятларини эркин намоён қилиш; ва ватанпарварлик. Юртимизда истиқлол шарофати

билан ўзликни англаш, тарихга теран кўз билан қараш уни тўғри, хаққоний, адолатли баҳолаш, тилимизга, динимизга, эзгу қадриятларимизга бўлган муносабатни тубдан ўзгартириш борасида чинакам жасоратли тадбирлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев ташаббуслари билан бугунги кунда миллатимизга хос, мос бўлган миллий қадриятларни тиклаш, мамлакатимизда юз бераётган истиқлолий ислоҳотларга, ёшлар тарбиясига, инсонни улуғлаш, уни бахтли хаётини таъминлашга авлодни иқтисодий, сиёсий ва маънавий ривожланиши, уларни эзгу қадриятлар асосида камол топтиришга эътибор қаратилмоқда. Ўзликни англаш маънавий қадриятлар пойдеворидир.

Бўлажак рақобатбардош педагог кадрларни халқимизнинг муқаддас қадриятлари асосида тарбиялаш олий ўқув юртлари олдидаги асосий вазифалардандир. Олий ўқув юртларида ижтимоий гуманитар фанлар, аниқ фанлар, табиий фанлар билан бир қаторда Халқ педагогикаси курси хам танлов фан сифатида ўқитилишини давр талаб қилмоқда. Чунки бугунги тарбиячиларимизда ўзбек халқ педагогикаси хақида тасаввурлари етарли эмас. Уларда маънавий-маърифий иммунитет сезиларли даражада етарли эмас. Шу сабабли бугунги авлод тарбиячилари ва бугунги тарбияланувчиларга халқ оғзаки ижоди наъмуналари халқимиз томонидан яратилган бой маданий меросимиз, тарбия усуллари ҳамда тўлиқ тасаввурга эга қилиш ва улардан ёшлар тарбиясида кенг кўламни бугунги куннинг долзарб муаммоси сифатида англаш керак. Шундай қилиб, “ўзбек халқ педагогикаси анъаналари, унинг ажралмас қисми - оғзаки ижод наъмуналаридаги одоб-ахлоқ, таълим-тарбия борасидаги пандномалар бағоят ҳаётий хақчил ва ибратлидир. Хусусан анъанавий халқ достонлари ва эртаклари, қўшиқлари ва мақоллар-одобнома дарслари эканлигини фарқларнинг бошқа катта-кичик жанрлари бошдан-оёқ панднома эканлигини унутмаслигимиз керак. Дархақиқат, хақиқий инсонни шаклантирувчи одоб-ахлоқ хақидаги халқ қарашлари, халқ оғзаки ижоди асарлари, хусусан досонларида яшаб келади, уларда одоб-ахлоқ мавзуси ўта донишмандлик билан кенг ишланганига гувоҳ бўламиз[355]. Бунинг учун биргина Жанубий Ўзбекистон достончилигига оид Қодир бахши Рахимовдан ёзиб олинган ва нашрга тайёрланган машхур “Гўрўғли” силсиласига кирувчи “Зайдихон” достонига назар ташлаш кифоя. Ушбу достонда машхур баҳодир ва юрт бошлиғи Гўрўғлининг болалиги ва илк орзу умидлари, доимий ҳамроҳи ва йўлдоши Ғиротга эга бўлиб ор-номус, қадр-қиммат ва шаън учун бошдан кечирган дастлабки ғаройиб баҳодирларни, кўрсатган шижоат жасоратлари юксак бадиий савияда акс этган.

Халқ достонларида мисилсиз қахрамонликлар кўрсата оладиган жасурлик, довюраклик, марду майдонликнинг тимсоли бўлган яхшилик, эзгулик ва одамийлик, эл-юрт учун мардонавор кураша оладиган эзгуликлар ифода этилган.

Жумладан “Қирқ насиҳат” дуосидан бир мисол келтирамиз.

Ота билан яшар ушбу башорат,
Фарзанд учун ота олтин иморат,
Ёмон бўлса ҳамки ота улуғдир,
Кетган бўлса қил қабрини зиёрат
Она кўрсатади жаҳон юзини,
Олтинга бир ҳар бир айтган сўзини,
Бириси ой бўлса, биридир қуёш,
Тавоб айла босиб кетган изини.

Хулоса тариқасида шуни алоҳида таъкидлаб ўтишни истар эдикки “Халқ педагогикаси” ва унинг асосий манбааларидан айниқса достончиликка эътибор берар эканмиз унда

[355] А.Эргашев, Р.Рахимов. Достонлар – одобнома дарслиги. Ўзбек халқ донишмандлиги сабаблари Т. 1993. 120-125 бетлар

халқимизнинг маънавий устиворлиги, иймон-эътиқодининг бутунлиги, ватанпарварлик, дўст биродарлик, яхшилик, эзгулик, аҳиллик, қадр-қиммати ва шаънини улуғловчи саҳифалари ранг-барангдир. Президентмиз Ш.М.Мирзиёев ташаббуслари билан халқимиз маънавий меъросига жуда катта эътибор берилмоқда. 2018 йилда Шаҳрисабзда "Халқ мақоми сарчашмаси" катта маънавий тадбир сифатида нишонланди. Бу анъана давоми сифатида президентимиз фармони билан Термиз шаҳрида 2019 йил 4-10 апрелда Халқ достончилиги Жаҳон фестивали ўтказилиши режалаштирилмоқда.

Бу ўтказиладиган маънавий тадбирларнинг ўзлигимизни ўсиб келаётган баркамол авлод тарбияси учун жуда аҳамиятлидир. Хозирги замон таълим-тарбиясида истиқлол мафкураси ана шу меросдан озиқланса, унинг энг яхши сифатларини, қоидаларини қабул қилса, бу ўз олдимизга қўйган мақсадларни бажаришга имкон беради.

Халқ педагогикаси анъаналари инсонни ҳар томонлама камолга етказиш, иймон эътиқодларимизнинг бутун бўлиши қадрли қадриятларимизнинг гаровидир.

Маълум маънода ўзбек халқ оғзаки ижоди тўғридан-тўғри бола тарбиясига таъсир этиш воситаси бўлиб хизмат қилган ва хизмат қилиб келмоқда.

Халқ оғзаки ижодида тез айтиш- болалар нутқини ўстиришга, топишмоқ- болаларнинг топқирлигинитарбиялашга, мақол- болаларнинг одоб-ахлоқ тарбиясига, қўшиқ-болаларнинг нафосат тарбиясига, достон ва эртаклар-болаларнинг турли-томонлама тарбиясига ижобий таъсир қилиб келган.

Тез айтиш

"Ғани ғилдиракни ғизиллатиб ғилдиратди".

Олим Олимадан олма олдими,

Олима Олимдан олма олдими?

"Эшик олдида булоқ, булоқдан сув ичар улоқ, узун қулоқ".

Тўп-тўп кўк копток, ҳар тўп кўк коптокда биттадан катта копток", каби тез айтишлар орқали гапдаги сўзлар маъносини тез англаб олиш, урғуларни ўз ўрнида ишлата билиш, болаларнда нутқни тўғри ва бурро талаффуз қила олиш малакаларини ҳосил қилишда катта роль ўйнади.

Топишмоқ (жумбоқ) қадимдан давом этиб келаётган ва халқимиз орасида, хусусан ёшлар орасида энг кўп тарқалган жанрлардан биридир.

Тоғдан келар лўк-лўк,
Бўйни узун, кўзи кўк.
Ҳай-ҳай унинг юриши.
Ғамза билан туриши.
Узун-узун минора,
Ҳар шохида бир лола.
Лоласидан олибман,
Балосига қолибман.
Йўргакланган маликам, сочлари бир тутам.
Икки ажиб қулоғи бор:
Бири тинглар, бири сўзлар.
Бир отаси, бир онаси,
Неча юз минг боласи.

Топишмоқ болаларни тобора кўпроқ нарса ва буюмларни, табиат ва унинг ҳодисаларини идрок қилишга ёрдам беради.

Мақоллар одамларнинг ҳаёти ва турмуши жараёнида тўплаган тажрибалари, дунёқараши, ўзи яшаб турган ижтимоий ҳаётга бўлган муносабати, ўтмиш ҳаёти ва унинг ибратли сабоқлари, шахснинг руҳий холати, умид ва орзуларини ифодалайди. Шунинг учун ҳам улар

болалар тарбиясида, хусусан ахлоқ ва одобига ижобий таъсир этишда самарали таъсир кўрсатишга қодир.

Мақолларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, ўзбек мақоллари асосан иккинчи шахс-тингловчига нибатан ўгит-насиҳат йўсинида бадиий ўхшатишлар орқали айтилади.

Яхши бола ёғ келтирар,
Ёмон бола доғ келтирар.
Яхши бола – тўрга тортар,
Ёмон бола - гўрга.
Одоб- кишининг зебу зийнати.
Одоб олтиндан қиммат.

Сўз кишининг ўзаги,
Одоб кишининг безаги каби мақолларда одоб-ахлоқнинг қиммати ҳақида гап юритилса,
Олтин олма, дуо ол.
Дуо олтин эмасми.
Онангга бошингни ҳам қил,
Отангга гапингни кам қил сингари мақолларда ўгит-насиҳат биринчи даражага кўтарилади.

Қўшиқ жанрии ёшларнинг нафосат тарбиясида алоҳида ўрин эгаллайди. Ўзбек халқ қўшиқлари асосан “Алла”, “Ёр-ёр”, “Ўлан”, “Азайиғи” каби бир неча турда шаклланган.

Бола даставвал она “Алла” сини эшитади. Бинобарин, бола кўриш бахтига муяссар бўлган оналарнинг қай даражада бўлмасин, “Алла” айтолмасликларини тасаввур қилиш мумкин эмас. Ҳатто, қўғирчоқ ўйнашни уддалай олган жажжи қизлар ҳам “алла” айтиш билан гўё қўғирчоқларини овунтирадилар ва шу орқали қўшиқ оламига илк бор қадам қўядилар.

Эртак ва достонлар болани ҳар томонлама етук қилиб тарбиялашда асосий омилдир. Ўзбек оиласида эртак айтиб бермай бола ўстирган ота-она ва катталарни ёки эртак эшитмай улғайган ёшларни тасаввур қилиш қийин. Буни тарихда ўтган илм-фан вакиллари, шоир ва адиблар, жамоат арбоблари эътироф этадилар. Шулар жумласидан Ҳ. Олимжон болалик кунларида тинглаган эртаклари ва унинг таъсир кучини хотирлаб, шундай деб ёзади:

Болалик кунларимда,
Уйқусиз тунларимда,
Кўп эртак эшитгандим,
Сўзлаб берарди бувим.

Эртак ва достонларнинг тарбия учун муҳим томони шундаки, унда халқ оғзаки ижодидаги топишмоқ, мақол, қўшиқ каби жанрлар жамланган бўлиб, улар педагогик ғояларнинг мукаммалроқ, таъсирчан бўлишини таъминлайди. Эртак ва достонларда бола тарбиясининг деярли ҳамма таркибий қисмлари: жисмоний ва ақлий камолот, илм ва ҳунарга муҳаббат, меҳнатсеварлик, маънавий сифат ҳамда нафис дидларнинг таркиб топишига оид кўпдан-кўп педагогик материалларни учратиш мумкин.

Масалан, “Қорасоч пари” эртагида Нодир жуда ёш жоғида отадан етим қолади. Унинг онаси-доя Қамбар. У Нодирни сафарга жўнатиш олдидан “..... Нодирни бағрига босиб: Менинг уч насиҳатимни қулоғингдан чиқарма, биринчи-бировга ҳиёнат қилма, иккинчи бировнинг дилини оғритма, учинчи-қайси шаҳарга борсанг ўша шаҳарнинг қариялари билан суҳбатлашиб кўр!” деб, насиҳат қилади ва бола умрининг охиригача она насиҳатига амалқилиб, мурод-мақсадига етади. Шунга ўхшаш “Эрали ва Шерали” достонида Эрали билан Шералининг домласи шогирдаларини кузатар экан, қуйидагича насиҳат қилиб қолади:

Яхшиликдан ажратмагил дилингни,
Хам яхшилик устун қилар кўнглингни.
Мискинларга сарф айла бер пулингни,
Мен сенинг қурбонинг бўлай Эрали.

Демак, юқорида кўрсатиб ўтилгандек, фолклор наъмуналари тўғридан-тўғри тарбия воситаси сифатида хизмат қилади.

Шундай қилиб, ўзбек халқ педагогикасидагидек, ахлоқий, жисмоний, меҳнат ва нафосат тарбияси каби атамалар учрамайди. Аммо халқ донишмандлигида-педагогикасида, ўзбек классик педагогикасида айнан шу тарбия таркиблари назарда тутганлиги яққол намоён бўлади. Бугина эмас, ўзбек халқ педагогикасида илмий педагогикада қўлланадиган тарбия усул ва воситалари ҳам акс эттирилганки, бу педагогик тушунчалар, рамзий ўгитлар барча фолклор жанрларида яққол кўзга ташланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Қорабоев У. “Ўзбек халқ байрамлари”. – Т. “Шарқ”, 2002
2. Саримсоқов Б. “Маросим фольклори”. – Т. “Фан”, 1986
3. Йўлдошева С. “Ўзбек халқининг миллий фольклор санъати ва этномаданий қадриятлари”. – Т. “Наврўз”, 2013

Таълим тизимида интерфаол методларнинг ўрни

Н.А. Ахмеджонов, О.Б. Бакиров
Жиззах вилоят ХТХҚТМОМ катта ўқитувчилари

Таълимдаги муҳим ютуқлардан бири бу интерфаол таълимнинг кенг татбиқ этилиши ҳисобланади. Негаки, таълим-тарбияда мақсаднинг амалга ошиши ва кафолатланган натижага эришиш, ҳам ўқитувчи, ҳам ўқувчининг ҳамкорликдаги фаолияти ҳамда улар қўйган мақсад, танланган мазмун, метод, шакл, воситага, яъни технологияга боғлиқ. [1]

Ҳамкорликка асосланган, ўқувчиларнинг фаоллигини оширишга мўлжалланган, ўқувчиларни бошқаларнинг фикрини эшитиш, тушуниш, ҳурмат қилиш, ўзгалар манфаатлари билан ҳисоблашиш, улардан ўрганиш, уларга ўргатиш, таъсир қила олиш, ўзининг ва бошқаларнинг «мен»лигини сезиш, ҳис қилиш, ўзини бошқариш, фикрини лўнда ва аниқ баён қила олишга ўргатишга қаратилган «интерфаол» ўқитиш усуллари тез суръатлар билан ривожланиб, ижобий самара бермоқда. Интерфаол усуллар гуруҳдаги кичик гуруҳлар ўртасида рақобат муҳитини вужудга келтириб, ўқувчиларни харакатчанликка бошлаб, руҳлантиради, натижада ўқувчилар ҳамкорликка ўргана бошлайдилар. Ҳар қандай интерфаол усул тўғри ва мақсадга мувофиқ қўлланилганида ўрганувчиларни мустақил фикрлашга ўргатади.

Интерфаол усулларда муаммоли, ҳаётий вазиятлардан фойдаланиш жуда яхши натижалар беради. Баҳсли, муаммоли вазият инсоннинг фаолияти давридаги фикрлаш натижасига боғлиқ бўлиб қоладиган мураккаб ҳолатга ёки шароитга тушиб қолишидир. Бундай ҳолатда у ҳодиса ёки жараённи қандай изоҳлашни билмайди. Баҳсли, муаммоли вазиятлар ўқувчиларнинг ақлий кучини зўриқтиради, вазиятни ойдинлаштириш учун йўллар қидира бошлайди. Қийинчиликлар билан тўқнашади. Одам муаммо билан юзма-юз тўқнаш келгандагина фикрлай бошлайди. Ўзида мавжуд билимлар билан фикрлаб амаллар бажара бошлаб, савиясига мос даражадаги хулосаларга кела бошлайди. [3]

Маълумки, ижтимоий фанлардан олинган билимларни пухта эгаллашда маъруза, амалий машғулотлар, мустақил ишлаш, назарий-илмий анжуманлар, ўзаро суҳбатлар

ўтказиш, кансультациялар, радио-телевидение орқали бериладиган ижтимоий-сиёсий эшиттириш ва кўрсатувлар, матбуотдан ҳамда интернетдан кенг фойдаланиш каби турли йўналиш ва услубиятлардан фойдаланиш мумкин. Аммо замонавий ўқитиш усуллари ичида интерфаоллик асосида ўқитиш энг юқори натижавийликка ва самарага эришиш йўлидир. Чунки интерфаоллик ўқувчига муаммо ташлаб, унинг ечимини мустақил ишлаб топишга ва ўзаро ҳамкорликда ҳаракат қилишга шароит яратади. [2] Тарих таълимида шундай мавзулар борки, уларни ўқувчиларни зериктирмасдан ўзлари мустақил ўзлаштириб олишларини ташкил этишда интерфаол усуллардан фойдаланиш қўл келади. Масалан, ***"Ўзбекистон тарихи" фанидан "Россия империяси томонидан Ўрта Осиёни босиб олиш учун истилочилик ҳаракатларининг бошланиши"*** *мавзусини ўтишда* ***"ажурли арра"*** усули мавзуни ўзлаштиришда самарали натижа беради. Бу усулдан фойдаланиш қуйидаги босқичларда амалга оширилади:

-ўқувчилардан 4-5 кишилик кичик гуруҳлар ташкил этилади

-ўқувчиларга бериладиган топшириқ ва уларни бажаришда фойдаланиладиган матнли материаллар бир нечта асосий қисмлар (масалан, режа асосида бир нечта мавзучалар)га қирқилади. Мисол учун:

1.Босиб олиш учун тайёргарлик;

2.Ўрта Осиёга қарши босқинчилик юриши босқичлари;

3.Ҳарбий-истилочилик юришларининг бошланиши;

4.Тошкентнинг босиб олиниши.

Шу 4 та мавзуча ва уларга доир матнли материаллар пакети кичик гуруҳларнинг ҳар бир аъзосига тарқатилади;

-кичик гуруҳ аъзолари матнли материаллардан фойдаланиб топшириқни бажаришга киришадилар;

-кичик гуруҳларнинг яхши ўзлаштирувчи аъзоларидан эксперт гуруҳи ташкил этилади;

-эксперт гуруҳи аъзолари қўлларидаги топшириқларни ҳамкорликда муҳокама қилишиб, бошқаларга ўргатиш режасини эгаллашадилар;

-экспертлар ўзларининг дастлабки кичик гуруҳларига қайтишиб ўрганганларини бошқа шерикларига ўргатишади. (Бу методдан фойдаланувчи педагог ўқувчиларга тақдим этилган топшириқни бажаришга доир материалларни қунт билан ўрганишни, биргаликда муҳокама этишни, савол-жавоб қилишни, ўрганганларини бошқаларга ўргатишлари зарурлигини олдиндан айтади.) [2]

Мавзуни мустаҳкамлаш қисмида эса ***"Қор бўрон"*** усулидан фойдаланилади, иккига ажратилган гуруҳ ўқувчилари бир муаммо юзасидан энг кўп тўғри жавоблар топиш мақсадида биргаликда муҳокама юритишади, яъни мавзу юзасидан қуйидаги ***"Подшо Россиясининг Ўрта Осиёни истило қилишдан кўзлаган мақсадларини топинг"*** муаммоси ташланади.

Ҳар бир тўғри жавоб юмалоқланган қор кўринишида ўша гуруҳ ҳисобига ёзиб қўйилади; тўпланган умумий баллар миқдори асосида гуруҳлар баҳоланади.

Ўқитишга бундай ёндашилганда ўқувчиларнинг ҳамкорликда ишлашларига ва катта ҳажмдаги ўқув материалларининг ўзлаштирилишига эришилади. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида Президентимиз таъкидлаган мустақил фикрлайдиган эркин шахсни шакллантиришдек муҳим масалани ҳал этишда бола шахсига йўналтирилган бундай усуллардан фойдаланиш юқори самара беради.

Адабиётлар рўйҳати

1. Педагогик атамалар луғати. Т. "Фан" нашриёти, 2008 й.

2. Толипов Ў. Қ., Усмонбоева М. Педагогик технологияларни тадбиқий асослари. Т. “Фан” нашриёти, 2006 й.
3. Зиёмуҳаммадов Б., Тожиев М., Педагогик технология - замонавий ўзбек миллий модели” Т. 2009 й.

Иқтисодий тафаккурга тарихий қарашлар

Термиз давлат университети Иқтисодиёт ва менежмент кафедраси ўқитувчиси Эсанқулов Абдулло Эшпўлатович

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиш даври катта иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт йўлида босиб ўтди. Бу даврда айрим шахслар (олим ёки олималар) томонидан шундай иқтисодий аҳамиятга молик фикр, ғоя, назария, концепсиялар илгари сурилган ва амалга ошириладики, бир ҳолда шулар туфайли давлатимиз ва халқимиз равнақ топади. Ана шу иқтисодий ғояларни ҳар томонлама чуқур ўрганиш, таҳлил этиш, улар орасидан умумбашарий аҳамиятлиларини ажратиб олиб, ҳозирги даврга, яъни ҳаётга тадбиқ этиш ниҳоятда ҳам амалий, ҳам назарий фойдали, чунки уларда кўп йиллик тажриба мужассамлашгандир.

Иқтисодиёт илмининг ривожини акс эттирадиган иқтисодий таффакур тарихи ғоят бой. Инсоният тарихи давомида иқтисодиётга оид кўпгина ғоялар олга сурилган, улар жамланиб, хар ҳил назарияларни ташкил этган. Шарқ ва Ғарб алломалари иқтисодий ҳодисаларни назарий жиҳатдан таҳлил этиб, иқтисодиёт соҳасида ҳам турли категориялар ва қонунлар борлигини асослашга уринганлар. Улар моддий ва меҳнат ресурсларининг ишлатилиши, савдо-сотиқ, нарх-наво, ижара, солиқ ундириш, хазина тўплаш ва пул муомаласига оид жуда кўп фикр - мулохазалар баён этганлар. Марказий Осиёда Абу Наср Фаробий, Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий каби мутаффакирлар, Низомул - мулк ва Амир Темур сингари давлат арбоблари хам иқтисодиётга оид кўпгина фикрлар айтганлар. Иқтисодий фаолиятга оид Ислом қонун - қоидалари дастлаб қуръонда жамланган ҳолда битилган. Иқтиосдиётга оид айрим фикрлар ва қоидаларни бир-бири билан узвий боғлаб, муайян назария ҳолатига келтириш, назариялардан яхлит таълимот яратиш XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг биринчи ярмига тўғри келадики, бу давр бозор иқтисодиёти капиталистик шаклини пайдо бўлиши билан характерланади. Уша пайтда бозор иқтисодиётини шиддат билан ривожланиши унинг сир-асрорларини англаш, қонун - қоидаларини ўрганиш ва аниқлашга бўлган эҳтиёжни пайдо қилган. Бу эҳтиёж ғарбда кучли бўлган. Шу боисдан бу ерда яшаган йирик назариячи олимлар классиклари деб тан олинган. Улар жумласига В.Петти, А. Смит, Д.Рикардо каби иқтисодчи олимлар киради. Х1Хасрнинг иккинчи ярмидаги иқтисодий тафаккур тарихи марксизм таълимотининг пайдо бўлиши ва ривожи билан ажралиб туради. Бу таълимот ўз даврининг буюк иқтисодчиси деб эътироф этилган.

Иқтисодий тарихни чуқурроқ ўрганиш туфайли бир қанча ечимини кутаётган назарий масалаларга ойдинлик киритиш имкони туғилади. Масалан, бозор муносабатларининг ибтидоси ҳанузгача аниқ ечимга эга эмас. Айрим олимлар бу жараённи хусусий мулк, синфий жамият юзага келиши билан баҳоласалар, айримлари (Р.Хейлбронер, Л.Туроу) уни капитализм билан, аниқроғи, "ишлаб чиқариш омиллари" пайдо бўлиши билан изоҳлайдилар (меҳнат, ер ва капитал маҳсулотга айлангач, бозор тизими юзага келган экан). Кейинги фикр бўйича бозорнинг ибтидоси XVIII асрда Англияда бошланди.

X-XII асрларга келиб Ўрта Осиё илғор ижтимоий тафаккурнинг Шарқдаги йирик марказларидан бирига айланди. Бу даврда феодал давлат марказлашган ва энг ривожланган

паллага кирди. ўрта Осиё европани Шарқ билан боғловчи йирик моддий, маданий ва савдо марказига айланди. Бу жараёнлар бир-биридан минглаб чақирим узоқликдаги давлатлар, халқлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни шакллантирди.

Бу даврда бутун дунёга танилган Ал-Фарғоний, Ал-Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Низом-ул-Мулк ва боша кўплаб мутафаккирлар яшаб, ижод қилишди. Уларнинг асарларида иқтисодий ғоялар ҳам ўз аксини топган. Шарқ Ренессанси давридаги олимлар шу даврдаги тижорат, мулкдорлик ҳунари сирларини баён этганлар. Уларнинг асарларидаги умумбашарий иқтисодий тафаккур бугунги кунда ҳам долзарблиги билан муҳим ўрин тутади.

Қадимдан то ҳозирги давргача минглаб турли-туман иқтисодий ғоя, қараш, концепсия, назария, таълимотлар вужудга келганлиги аниқ. Уларнинг барчасини тўла ўрганиш алоҳида мавзу, махсус муаммо. Шу мақсадда янги-янги тадқиқотлар олиб бориш, таҳлил этиш ва умумлаштириб эълон қилиш зарур, бу яқин келажак вазифаси сифатида қабул қилиниши мумкин.

Бир-бирини тўлдирувчи эволюцион (мавжуд ғояларнинг янада чуқурроқ такомиллашуви) ва инқилобий (бутунлай янгича консепсиялар вужудга келиши) йўллари мавжуд. Инқилобий ўзгаришга мисол сифатида А.Смит ва унинг издошлари ғоялари, маржиналистик тўнтариш, янги классик йўналиш (А.Маршалл), Ж.М.Кейнснинг иқтисодий қарашларини келтириш мумкин.

Таниқли давлат арбоби Уинстон Черчилл (1874-1965) "қаерга боришимизни билиш учун, қаердан чиқганимизни билишимиз керак", деб айтган эди. Бу ғоя ниҳоятда аҳамиятли бўлиб, босиб ўтилган йўлни тўғри баҳолаш ва келажак истиқболни кўзлаш ҳақида гап боради.

XV-XVII асрларда (қисман XVIII аср бошларида) янги иқтисодий таълимот - меркантилизм вужудга келди. Меркантилизм тўрисида қисқа маълумот берадиган бўлсак, унинг моҳияти иқтисодий сиёсатда мамлакатда ва давлат хазинасида нодир металларни кўпроқ тўплаш, таълимотда эса муомала (савдо, пул айланмаси) соҳасидаги иқтисодий қонуниятларни излашдир, яъни аввалги даврдаги ғоялардан кескин фарқ қилади.

Кейинги муҳим ўзгариш, бу классик иқтисодий мактабнинг юзага келишидир (XVIII аср). Бу иқтисодий таълимот ичида физиократизм ҳам вужудга келдики, унинг умри унча узоқ бўлмади. Классик мактаб ғоялари ҳозирги даврда ҳам турли шаклларда қайта намоён бўлмоқда (неоклассик, либерал, неолиберал...).

XIX аср 2-ярмида аввалги ғояларга, марксизмга муқобил равишда вужудга келган ва умумлаштирилган ҳолда маржинализм деб аталадиган таълимот ҳозирги замоннинг асосий иқтисодий ғояси ҳисобланади. Лекин шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, бирор таълимот доимо соф ҳолда амалда деярли қўлланмайди. Ҳар бир таълимотнинг кўплаб турли оқим ва йўналишлари мавжуд. Одатда соф эркин бозор муносабатлари деярли учрамайди. Бозор муносабатларининг унсурлари, улар ўртасидаги нисбат ҳам доимо ўзгариб туради. Бир мамлакат чегарасида, иқтисодий таълимот таъсири остида иқтисодий сиёсат ҳар доим ривожланишда бўлиши керак.

Хозирги даврда иктисодий ҳаётни маълум бир концепцияларсиз, мафкуравий мақсадларга асосланмасдан тасаввур қилиб бўлмайди. Иқтисодий ҳаёт инсон маънавий ҳаёти билан узвий боғлиқдир.

Бойсунда истиқболли туризм ривожи учун гитлар мактабини ташкил этиш имкониятлари

Термиз тумани 22-мактаб инглиз тили ўқитувчиси
Саҳиева Фотима Тошпўлат қизи

Маълумки, туризм индустрияси жаҳон хўжалигининг энг тез ривожланаётган даромадли тармоқларидан бири саналади. Халқаро туризм ёқилғи-энергетика, автомобил саноати каби энг йирик экспорт тармоқлари қаторига киради. Ўзбекистонда туристлар оқимини йўналтириш учун барча имкониятлар мавжуд. “Ҳозирги кунда миллий иқтисодиётга юқори даромад келтирадиган истиқболли тармоқлардан бири-бу туризмдир. Ўзбекистон туризм соҳасида улкан салоҳиятга эга бўлган давлат ҳисобланади. Юртимизда 7 минг 300 дан ортиқ маданий мерос объектлари мавжуд”[356].

Айниқса, Сурхондарё вилоятининг Бойсун тумани турли хил йўналишдаги туризмни ривожлантирилиш учун зарур бўлган улкан салоҳиятга эга. Бойсун инсониятнинг илк манзилгоҳи, цивилизация бешиги сифатида ҳам маълум ва машҳурдир. Сабаби мазкур ҳудудда жойлашган Тешиктош ва Мачай ғорлари (қадимги тош даври билан боғлиқ манзилгоҳлар) инсоният маданиятининг қадимий ўчоқлари сифатида жаҳон тарихшунослигида алоҳида эътибор қозониб, эътироф этилган. Ана шундай бебаҳо сиру синоатга бой тилсимларни ўз бағрига олган Бойсунда халқнинг тарихан ривожланиб, сайқалланиб келган бой маданий мероси, урф-одатлари, табиати, қадимги халқ ҳунармандчилиги – буларнинг ҳаммаси туризмнинг ривожлантиришга асос бўлади. Хусусан, экскурсия туризми, агротуризм, экотуризм, халқ табобатига асосланган тиббиёт туризми, Бойсун сувларининг шифобахш хусусиятлари, даволовчи лойлар шулар жумласидандир. Қадимдан дунёга донг таратиб келаётган мамлакатимизнинг гўзал гўшаларидан бириҳисобланган Бойсуннинг сўлим табиати, халқ амалий санъати, достончилик ва бахшичилик мактаби, ҳунармандчилиги, чорвачилик ва деҳқончилик маданияти туристлар учун анча жозибалидир. Бойсун мусиқаси, фольклори, бахшичилиги ва чолғу асбоблари ўзига хослиги билан бошқа санъат асарларидан ажралиб туради. Сурхон воҳасининг миллий урф-одатларини ўзида мужассам этган оқ ўтовлари, айниқса, бетакрордир.

Юқорида келтирилган қадриятларни турли тилларга таржима қилиб, оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий тармоқларга жойлаштириб ҳудуднинг жозибадорлиги реклама қилиш орқали туристларни жалб этиш ижобий самара беради.

Бойсун ҳудудида туризмнинг ривожланишига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатиши мумкин:

-Туристик фирмалар, туроператорларнинг ахборотлардан максимал даражада фойдаланиши;

- Иқтисодий-молиявий манфаатдорликни кучайтириш;

-Бойсун ҳудудининг туристик имижини яратишда реклама сиёсатини такомиллаштириш;

- Миллий туристик маҳсулотлар рекламаси жорий этиш.

Мазкур ҳудудда туризмни ривожлантиришда Хоразм, Бухоро, Самарқанд каби тарихий обидаларга бой объектлар туризм имкониятидан фарқ қилувчи тадбирлар амалга оширилиши лозим:

[356] Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси “Ўзбекистон”НМИУ,2018 йил.

- Ҳудудда базавий инфратузилмани яхшилашда Бойсуннинг ўзида коммунал шароитларни яхшилаш;
- Туристик аҳамиятга эга бўлган жойларга борувчи йўллар сифатини яхшилаш;
- Мобиль алоқа ва интернетдан фойдаланиш сифатини ошириш;
- Худуднинг санитар –гигиеник ҳолатини юқори даражага кўтариш;
- Сервис хизматлари тури ва сифатини ошириш;
- Умумий овқатланишда сифатли, маҳаллий ва тарихий таомлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Бойсунда халқаро туризмни ривожлантириш учун ҳудуднинг тарихи, этнографияси, маданий ҳаёти, иқтисодиётини яхши ўзлаштирган гитларни тайёрлаш тақозо этилади. Бунинг учун вилоятда рус, инглиз, немис тилини мукаммал биладиган ёшлардан иборат энг яхши таржимонлар, энг яхши гидларни тайёрлаб ўқитадиган марказ ёки клублар ташкил этилса, уларнинг туроператорлар ва туристик фирмалар билан ҳамкорликда ишлаши йўлга қўйилса, бу соҳада сезиларли муваффақиятларни қўлга киритиш имконияти яратилади. Бунинг учун маҳаллий телеканаллар орқали гитлар танлови ташкил этиш ижобий самара беради.

Шу билан бирга ҳудуд ижтимоий-иқтисодий ривожланишида хизмат кўрсатиш соҳаларининг таркиби янада кенгаяди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1.Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси “Ўзбекистон”НМИУ,2018 йил.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ 5326-сон Фармони
3. Комилова Ф.К. Халкаро туризм бозори. Ўқув қўлланма. Тошкент: ТДИУ. -2011.
4. Саидов А.Ф. Туризм - тинчлик ва фаровонлик тимсоли. - Т.: Фан, 2007-160 б.
5. Кадиров Ш.Ш. “Ўзбекистонда туризм бизнесини ривожлантиришда туристик ташкилотларнинг фаолиятини такомиллаштириш йўллари”, Халқаро илмий-амалий анжумани тезислари тўплами -Т.: ТДИУ, 2012-188 б.
www.unwto.org - БМТнингЖаҳон туризм ташкилотининг расмий сайти.
http://www.tour.uz

Бойсунда республика ноанъанавий туризм масканини ташкил этиш

Термиз туман 22-мактаб инглиз тили ўқитувчиси
Саҳиева Зухра Тошпўлат қизи

Бугунги кунда жаҳон хўжалигининг энг тез ривожланаётган даромадли тармоқларидан бири туризм индустриясидир. Айниқса, халкаро туризм автомобил саноатиёқилғи-энергетика каби энг йирик экспорт тармоқлари таркибига кириб мамлакат иқтисодиётида етакчилик қилади.

Туризм соҳаси ривожланиши иқтисодиётнинг қурилиш, савдо, транспорт, алоқа, қишлоқ хўжалиги тармоқларининг ривожланишига ва халқ исътемол моллари ишлаб чиқаришнинг кенгайишига, инфратузилманинг яхшиланишига, аҳоли турмуш даражаси сифатининг ошишига катта ҳисса қўшади.

Ўзбекистонда туристлар оқимини жалб қилиш учун барча имкониятлар мавжуд. Бироқ, бу соҳа кўп даврлар мобайнида эътиборсиз қолиб кетди. Фақат мустакилликка

эришганимиздан кейингина эътибор қаратила бошланди. Сўнгги йилларда соҳа ривожи учун зарур ташқилий - ҳукукий механизм вужудга келтирилиб, муҳим меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди ва ҳаётга тезкорлик билан тадбик этилмоқда. “Ҳозирги кунда миллий иқтисодиётга юқори даромад келтирадиган истиқболли тармоқлардан бири-бу туризмдир. Ўзбекистон туризм соҳасида улкан салоҳиятга эга бўлган давлат ҳисобланади. Юртимизда 7 минг 300 дан ортиқ маданий мерос объектлари мавжуд”[357].

Юртбошимизнинг парламентга Мурожаатномасида ҳам ушбу йўналишга алоҳида эътибор қаратилганини эътироф этиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ 5326-сон Фармони ҳудудларни барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш омилларидан бири сифатида туризмни жадал ривожлантиришга, шу асосда халқимизнинг бой тарихий-маданий меросини ва табиий бойликларини мамлакат ичкарисидаги ва хорижий сайёҳларга таништиришга кенг йўл очиб берди.

Айнан ички туризмни ривожлантириш мақсадида “Ўзбекистон бўйлаб саёҳат қил!” дастурини амалга оширилиши назарда тутилган. Мазкур қарорга мувофиқ, туризм соҳасидаги тадбиркорлик фаолиятига кенг жалб этиш бўйича ахборот-тарғибот тадбирларини мунтазам ўтказилишига эътибор қаратилмоқда[358].

Республикамизнинг кўпгина ҳудудлари турли хил йўналишдаги туризмни ривожлантирилиш учун зарур бўлган улкан салоҳиятга эга. Айниқса, жанубнингтарихий гўшаларидан бири Бойсун инсониятнинг илк манзилгоҳи, цивилизация бешиги сифатида ҳам маълум ва машҳурдир. Сабаби мазкур ҳудудда жойлашган Тешиктош ва Мачай ғорлари (қадимги тош даври билан боғлиқ манзилгоҳлар) инсоният маданиятининг қадимий ўчоқлари сифатида жаҳон тарихшунослигида алоҳида эътибор қозониб, эътироф этилган.

Сурхондарёнинг сўлим табиати, халқ амалий санъати, достончилик ва бахшичилик мактаби, ҳунармандчилиги, чорвачилик ва деҳқончилик маданияти туристлар учун анча жозибалидир. Айниқса, Бойсун мусиқаси, фольклори, бахшичилиги ва чолғу асбоблари ўзига хослиги билан бошқа санъат асарларидан ажралиб туради. Сурхон воҳасининг миллий урф-одатларини ўзида мужассам этган ўтовлари, чинғовуз ва дўмбира садолари айниқса, бетакрордир.

Ана шундай бебаҳо сиру синоатга бой тилсимларни ўз бағрига олган юртда халқнинг тарихан ривожланиб, сайқалланиб келган бой маданий мероси, урф-одатлари, табиати, қадимги халқ ҳунармандчилиги – буларнинг ҳаммаси мамлакатимизда ноанъанавий туризмнинг ривожлантиришга асос бўлади. Хусусан, экскурсия туризми, агротуризм, экотуризм, халқ табобатига асосланган тиббиёт туризми, даволовчи лойлар шулар жумласидандир. Буларнинг барчаси биргина Бойсуннинг ўзида мужассамлигини алоҳида таъкидлаш ўринлидир.

Юқорида келтирилган қадриятларни турли тилларга таржима қилиб, оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий тармоқларга жойлаштириб ҳудуднинг жозибадорлигини реклама қилиш орқали туристларни жалб этиш ижобий самара беради. Бироқ шу билан бирга маҳаллий аҳоли маданият даражасини ҳам кўтариш, аҳоли яшайдиган уй-жойлар қурилишига

[357]Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси “Ўзбекистон”НМИУ,2018 йил.

[358]Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ 5326-сон Фармони

давлат аҳамият бериб, зарур бўлса туризмга мос андозалар яратиб лойиҳалаштириб беришга кўмаклашиши зарур.

Бойсунда туризмнинг ривожланишига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатиши мумкин:

-Ҳудуднинг миллий туристик маҳсулотлар имижи рекламасини жорий этиш ва уни такомиллаштириш;

-Туроператор, туристик фирмаларларнинг моддийтехника базасини давлат шерикчилиги асосида замонавий тарзда мустаҳкамлаш;

-Ҳудуд инфратузилмасини халқаро андозаларга мослаштириш;

-Мазкур ҳудудда туризмни ривожлантиришда Хоразм, Бухоро, Самарқандкаби тарихий обидаларга бой объектлар туризм имкониятидан фарқ қилувчи ноанъанавий тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш лозим:

-Маҳаллий ва тарихий таомлардан фойдаланишни профессионал даражада йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Бойсунда халқаро туризмни ривожлантириш учун худуднинг тарихи, этнографияси, маданий ҳаёти, иқтисодиётини яхши ўзлаштирган гитларни тайёрлаш тақозо этилади. Бунинг учун вилоятданафақат инглиз, рус, немис тилларини балки араб ва форс тилларини ҳам мукаммал биладиган ёшлардан иборат энг яхши таржимонлар, энг яхши гитларни тайёрлайдиган ўқув марказларини ташкил этиш зарур. Бунга фақат тилшунослар эмас,малакали тарихчилар, этнографлар, географлар психологлар, туризм мутахассисларини ҳамкорликда ишлашга жалб этиш зарурдир.Улар маълум бир йўналишлар бўйича кўникма ва билимларга эга бўлганларидан кейин туроператорлар ва туристик фирмалар билан давлат шерикчилиги асосида ҳамкорликда ишлаши йўлга қўйилса, бу соҳада сезиларли муваффақиятларни қўлга киритиш имконияти яратилади.

Натижада ҳудуд ижтимоий-иқтисодий ривожланади, хизмат кўрсатиш соҳаларининг таркиби янада кенгаяди ва муҳими маҳаллий аҳолининг турмуш шароити яхшиланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1.Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси “Ўзбекистон”НМИУ, 2018 йил.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 февралдаги“Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ 5326-сон Фармони.

3. Комилова Ф.К. Халқаро туризм бозори. Тошкент: ТДИУ. -2011.

4. Саидов А.Ф. Туризм - тинчлик ва фаровонлик тимсоли. - Т.: Фан, 2007-160 б.

5. Кадиров Ш.Ш. “Ўзбекистонда туризм бизнесини ривожлантиришда туристик ташкилотларнинг фаолиятини такомиллаштириш йуллари”, Халқаро илмий-амалий анжумани тезислари тўплами -Т.: ТДИУ, 2012-188 б.

www.unwto.org - БМТнингЖаҳон туризм ташкилотининг расмий сайти.

http://www.tour.uz.

Бойсун тумани тоғ ва тоғ олди ҳудудларда халқаро туризимни ривожлантириш истиқболлари

Термиз давлат университети География кафедраси мустақил илмий тадқиқотчи Алланов Шуҳрат Қиличович, 4-курс талабалари Қаюмов Мирзоҳид, Мусурмонов Турсунали

Туризм қадимдан халқлар ўртасидаги (иқтисодий, савдо-сотиқ, фан, маданият, санъат, ҳунармандчилик ва х.к.) алоқа манбаи сифатида муҳим аҳамиятга эга. Жумладан, эрамиздан

аввалги 3-2 минг йиллар давомида кишиларнинг янги географик жойларни очиш, ўзлари учун қулай ҳудудларни эгаллаб олиш, бойлик орттириш ва бошқа мақсадларда дунёни ўргана бошлаган.

“Буюк ипак йўли”нинг минтақамиз ҳудудидан ўтиши ва ундаги халқаро муносабатларнинг ривожланиши бевосита халқаро туризмнинг тарихига бориб тақалади. Бу ўринда юртимизнинг буюк олим ва мутафаккирлари Ал-Хоразмий, Абу Райхон Беруний, Фаробий, Амир Темур, Бобур, Мирзо Улуғбек ва бошқаларнинг ҳам хизматлари каттадир.

Халқаро туризм жуда қадимдан ривожланиб келган. Чунки ўша даврда мамлакатлар ўртасида аниқ чегаралар бўлмаганлиги, бир давлатдан иккинчи давлатга, шаҳардан шаҳарга бориш ҳеч қандай қийинчиликлар туғдирмаган. Айни вақтда шу давлатнинг ҳудудида жорий этилган тартиб қоидаларга қатъий риоя қилинганлиги учун савдо-сотиқ, маданият, санъат ва фаннинг дунё миқёсида ёйилишида туризмнинг аҳамияти катта бўлганлиги тарихдан маълумдир.

Ҳозирги вақтда дунё туризм индустрияси тез суръатлар билан ривожланмоқда. Агар туризмнинг оммавий ривожланиш даврининг бошланишида, яъни 1950 йилларда, дунё бўйича туристлар сони 2,5 млн кишини ташкил этган бўлса, 2016 йилда жаҳон туристик ташкилотининг маълумотига кўра, дунё бўйича туристлар сони 187 миллиондан ошиб кетди ва туризмдан келадиган даромад 1,4 триллион АҚШ долларини ташкил қилди (Кружалин, 2016). Шунингдек, жаҳон туристик ташкилоти маълумоти бўйича 2020 йилда халқаро туристлар сони 1,36 млрд, 2030 йилда эса 1,8 млрд. кишини ташкил этиши кутилмоқда. Туризм жаҳон миқёсида тез суръатлар билан ривожланиб бораётган тармоқлардан бири бўлиб, у жаҳон ялпи даромадининг 1/10 қисмини, халқаро инвестицияларнинг 11 фоиздан ортиғини, ишлаб чиқаришда эса ҳар тўққизтадан бир кишини иш ўрни билан таъминламоқда.

Шунингдек, сўнги йилларда дунё бўйича меҳнат реусурсларининг 10 фоизи бевосита туризм соҳаси билан шуғулланмоқда. Туризм дунёдаги кўпгина давлатлар иқтисодиётининг муҳим даромад манбаига айланиб улгурди. Шундай бир пайтда Бойсун туманида ҳам мазкур соҳага эътиборни кучайтириш устувор вазифалардан бири ҳисобланади. Мустақиллик йилларида туман хўжалигининг барча тармоқларида туб ислоҳотлар амалга оширилди, лекин туризм (айниқса халқаро туризм) соҳасини ривожлантиришга кам эътибор берилмоқда. Ўзбекистоннинг биринчи Президенти И.Каримов 1996 йил 14-декабр халқ депутатлари Бухоро вилояти сессиясида сўзлаган нутқида “Туризм содда қилиб айтганда дунёни тушуниш, дунёни англаш, шу билан бирга дунё саҳнига чиқиш демакдир. Биз ана шу муҳим соҳани ривожлантиришимиз, унинг кенг имкониятларидан фойдаланишимиз керак. Холбуки туризмни ривожлантириш хорижий сармояни жалб этишнинг муҳим ва самарали воситасидир... Туризм билан шуғулланадиган мутасаддилар сайёҳлар сонининг бирмунча кўпайгани билан ўзларини овутиб юрибдилар. Ваҳоланки, бу соҳада ўзгариш ясаш, туб ислоҳотларни амалга ошириш вақти аллақачон келган” деб бежиз айтмаган.

Бойсун тумани ҳудудининг деярли 99 фоиз қисмини тоғ ва тоғ олди ҳудудлари ишғол қилади. Тоғ релъефи текисликка нисбатан нафақат эстетик жиҳатдан қулайликларга эга, бундан ташқари тоғ соф мусаффо ҳавоси, ултьрабинафша нурларнинг кўплиги, турли хил тоғ спорти ўйинларини ташкил этиш имкониятлари ва бошқалар билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам Европада Альп, Осиёда Химолай, Африкада Атлас, Америкада Кордильера, Россияда Олтой, Кавказ, Урал тоғларида халқаро тоғ туризми районлари сифатида машҳурдир.

Туман ҳудудидаги Кўҳитанг, Бойсун, Хисор тоғларининг сўлим масканларида ҳам отда юриш туризмини ривожлантириш учун ҳамма имкониятлар бор. Бундан ташқари, Кўҳитанг ва Бойсун тоғларидаги кўплаб ғорларга шунингдек табиат ёдгорликларига (Тешик тош ғори, Илон ғор, Омонхона, Сайроб Чинори, Пулҳоким кўприги ва бошқалар)

туристларни жалб қилиш (маршрутлар ташкил қилиш) туман иқтисодиётига катта фойда келтиради.

Кўҳитанг, Бойсун ва Хисор тоғларидаги табиий шароитнинг энг муҳим характерли хусусиятлари шундаки, Ер шарининг барча ландшафт зоналари типик-субтропикдан доимий қор ва музликлар билан қопланган баландлик ландшафт зоналаригача кўриниб туради. Айниқса, бу тоғларнинг рекрацион ресурларидан фойдаланиш ва туризмни ривожлантиришнинг асосий омилларидан бири қулай иқлим шароити, тоғ ва баланд тоғ зоналарини қоплаган тоғ арча ўрмонлари, субальп ва альп ўтлоқлари, қуруқ иқлим ва соф ҳаво, узоқ давом этувчи қулай ҳарорат шароити ва қуёшли кунларнинг кўплиги, организм учун оптимал нисбий намлик ва бошқа иқлим омиллари кўрсаткичлари бўйича Альп, Кавказ, Кордильера каби тоғ рекрацион имкониятларидан кам эмас ва бу ерда иқлим билан даволаш ва дам олишни ташкил этиш учун мақбул имкониятлар мавжуд.

Бойсуннинг тоғли ҳудудлари бебаҳо ва ҳозирга қадар кам ўрганилган ҳар хил касалликларни даволовчи шифобахш минерал сув манбалари, иқлим хусусияти ва спорт-соғломлаштириш жойларига эга. Тоғ ва тоғ олди ҳудудлари минерал сувларга жуда бой бўлиб, бу ерларда тиббиётда фойланадиган олтингугуртли, йодли, радонли ва кучсиз минераллашган, ишқорли, термоминерал сувларнинг катта заҳиралари мавжуд. Бу каби шифобахш сувларга “Омонхона”, “Ўринбулоқ”, “Қўтирбулоқ”, “Хўжамайхона” каби шифобахш минераллашган сувларни кўрсатиш мумкин. “Омонхона” шифобахш суви жигар билан боғлиқ касалликларни даволашда, “Ўринбулоқ” шифобахш суви буйрак касалликларини, “Хўжамайхона” суви тери касалликларини даволашда хозирги кунда туб аҳоли томонидан кенг фойдаланилмоқда. Бу каби шифобахш сувлар Кавказ ва Карпат тоғларидаги шифобахш сувлардан қолишмайди. Бу каби шифобахш сувлар нафақат туман аҳолисининг талабини қондиради, балки бошқа хориж мамлакатларидан ҳам кўп сонли даволанишга муҳтож одамларни қабул қилиш имкониятига эга ва шу билан Бойсун туманининг тоғ ва тоғ олди ҳудудларига нафақат туристлар оқимини кучайтириш, балки дунё даволаш марказларидан бирига айлантириш мумкин. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Бойсун тумани ҳудудининг тоғ ва тоғ олди зоналарида ҳосил бўлган шифобахш сувлар дунёдаги энг сифатли ва таъсирчан ҳисобланади. Бу ҳақда шу соҳа мутахассислари жиддий ўйлаб кўришлари керак.

Афсуски, туманнинг тоғ ва тоғ олди зоналарида бой туристик рекрацион ресурслар хали амалда яхши ўзлаштирилмаган. Бу каби мафтункор гўшаларга туристларни жалб қилиш учун энг аввало халқаро андозаларга жавоб берадиган туристик базалар барпо қилиш, тоғли худудларда замонавий меҳмонхоналар қуриш, транспорт инфраструктурасини яхши ривожлантириш, туризм соҳасида хизмат қиладиган, дунё стандартларига мос келадиган, чет тилларини яхши биладиган, профессионал ва психолог мутахассисларнинг янги авлодини тайёрлаш ва бошқа шу каби хизмат кўрсатиш соҳаларини ташкил қилиш зарур.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида, рекреациявий ресурсларни хўжалик оборотига жалб қилиш ва энг аввал, ривожланган туристик индустрияни ҳамда дам олишни ташкил этиш, туманни социал-иқтисодий ривожлантириш муаммоларини ечишда муҳим йўналишлардан бири бўлиб қолиши мумкин ва шу билан бирга ишга яроқли аҳолининг бандлиги муаммосини ҳам ижобий ҳал қилиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамиз. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2017.

2. И.А.Каримовнинг 1996 йил 14-декабрда халқ депутатлари Бухоро вилояти сессиясида сўзлаган нутқи. “Халқ сўзи” газетаси 1996 йил 16-декабр сони.

3. Алибеков Л. Рекреационный потенциал и перспективы развития туризма в горных регионах Узбекистана. В сб. «Туризм и рекреация: фундаметальные и прикладные исследования». Изд.МГУ. Москва, 2009.
4. Солиев А., Усмонов М. Туризм географияси. Самарқанд, 2005.

III Шуъба Баркамол авлод тарбиясида Бойсун анъаналар ва маросимлар макони

Мактабгача таълим тараққиёти истиқболлари

Термиз давлат университети Мактабгача таълим методикаси кафедраси мудири, психология фанлари номзоди, доцент Норбошева Мехри Очиловна

Маълумки, 2016 йил 29 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг **“2017-2021 йилларда таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”**[359]ги ПҚ-2707-сонли қароринининг эълон қилиниши соҳани тубдан ислоҳ қилиш, мактабгача таълим муассасалари ишини ҳар томонлама такомиллаштириш, мактабгача ёшдаги болаларга таълим-тарбия бериш, кўникма ва малакаларини шакллантириш ҳамда мактаб таълимига тайёрлаш бўйича давлат талабларини қайта кўриб чиқиш вазифасини қўйди. Шунга кўра қисқа муддат ичида соҳа мутахассислари хорижий илғор тажрибаларни ўрганиб чиқишди. Мактабгача таълим муассасалари фаолиятини тубдан яхшилаш, энг илғор хорижий тажрибани ўрганиш, ҳар жиҳатдан замонавий тизим яратиш масаласига тўхталиб ўтди. Болаларнинг қизиқиш ва интилишларини ҳисобга олган ҳолда, уларга мактабгача бўлган даврда ҳартомонлама пухта таълим ва тарбия бериш, дунёқарашини кенгайтириш,мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантириш, қалби ва онгига миллий ваумуминсоний қадриятларни сингдириб бориш, шу орқали уларни она Ватанга муҳаббат, покиза орзулар руҳида камол топтириш бугунги кундаги энг муҳим,энг долзарб масалалардан бири эканини таъкидланди.

Ўзбекистон Республикаси Мактабгача таълим вазирининг 2018 йил 18 июндаги 1-мҳ-сонли**“**Ўзбекистон Республикасининг илк ва мактабгача ёшдаги болалар ривожланишига қўйиладиган давлат талаблари**”**[360]ги буйруғи, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2018 йил 3 июлда рўйхатдан ўтказилди, 3032-сон билан рўйхатга олинган **“**Ўзбекистон Республикасининг илк ва мактабгача ёшдаги болалар ривожланишига қўйиладиган давлат талаблари”тасдиқланди. Ушбу Давлат талаблари асосида Мактабгача таълим муассасасининг “Илк қадам”давлат ўқув дастури[361]ишлаб чиқилди. Дастур хорижий тажрибалар асосида тайёрланган бўлиб анча мукаммал ва янгича ёндошувга асосланган. Дастур мактабгача ёшдаги болаларга таълим беришда компетенциявий ёндашув ўсиб бораётган бола шахсини ҳаётга тайёрлаш, унда ҳаётий муҳим масалаларни ҳал қилиш учун зарур бўлган, ахлоқий меъёр ва қадриятларни ўзлаштириш, бошқа инсонлар билан мулоқот қилиш, «Мен» образини қуриш билан боғлиқ бўлган фаолият усулларини шакллантиришга тайёргарликни кўзда тутиб, бошланғич муҳим компетенциялар боланинг фаолият ва ахлоқ субъекти сифатидаги яхлит ривожланишини талаб этади.“Илк қадам” ўқув давлат дастурида боланинг компетенцияларижисмоний ривожланиш ва соғлом турмуш тарзининг шаклланиши,ижтимоий-ҳиссий ривожланиш, нутқ, мулоқот, ўқиш ва ёзиш малакалари,билиш жараёнининг ривожланиши, ижодий ривожланиш соҳалари орқали ривожлантирилиши кўзда тутилган. Мазмунан анча бойитилган, боланинг сенсор тарбияси орқали ўзлаштириладиган кичик соҳалар ривожланишига алоҳида эътибор берилганлиги муҳим жиҳатдир.“Жисмоний ривожланиш ва соғлом турмуш тарзининг шаклланиши” соҳаси бўйича боланинг соғлом турмуш тарзи ва овқатланиш асосларини ўзлаштириши ҳамда хавфсиз ҳаётий фаолият

[359]http://www.lex.uz
[360]http:www.mdo.uz
[361]“Илк қадам” Мактабгача таълим муассасасинингДавлат ўқув дастури Тошкент, 2018. 58б.

асослари қоидаларига риоя қилиш кўникмаларини шакллантиришга алоҳида аҳамият қаратилган.

Дастурдаги янгиликлардан бири боланинг ҳар томонлама ривожланишини таъминлаш учун мактабгача таълим муассасаси ота-оналар билан ўзаро ҳамкорликда ота-оналарнинг мактабгача таълим муассасаси борасидаги фикрларини ҳисобга олиш, илк ривожланиш масалаларида ота-оналарга билим бериш, ота-оналарни ўқув-тарбиявий жараёнда фаол қатнашишга жалб этиш ҳамда ота-оналарнинг муассаса ҳаётида иштирок этиш борасидаги ташаббусларини қўллаб-қувватлашни ташкил қилиш таълим самарадорлигини оширишга хизмат қилаётганлигидир.

Кузатишлар шуни кўрсатмоқдаки, бугунги кунга келиб МТМ педагогларининг ота-оналар билан ишлаш мазмуни тубдан ўзгарди.Бунинг натижасида ота-оналарнинг МТМга ҳам муносабати ижобий томонга ўзгариб бормоқда.Айниқса, ота-оналарни давлат талаблари билан босқичма-босқич таништириб бориш катта қизиқиш уйғотмоқда. Баъзи ота-оналар фарзандининг у ёки бу соҳадаги ривожланиш кўрсаткичлари даражалари юқори бўлиши учун уйда нималар қилишлиги лозимлиги ҳақида тарбиячилардан маслаҳатлар сўрашмоқда. Бу албатта қувонарли ҳолат.

Замонавий қиёфа касб этаётган мактабгача таълим муассасаларида ривожлантирувчи муҳитни ташкил этилиши, унинг мазмунан бойитилаётганлиги болаларни бирламчи дунёқараш асосларини шакллантириш, боланинг муваффақиятли ижтимоий мослашувига ёрдам бермоқда. Мактабгача таълиммуассасасининг кўргазмали-ривожлантирувчи муҳитда миллатимизнинг маданий-тарихий қадриятларини акс эттирувчи жиҳозлар, миллий ва минтақавий анъаналарни ўзлаштиришга хизмат қилувчи ўйинчоқлар, меҳнат қуроллари, предметлар, кийим-кечакларболалар учун ижтимоий тажрибани ўзлаштиришга хизмат қилмоқда.

Давлат ва нодавлат мактабгача таълим муассасаларида қўшимча таълим хизматларининг ташкил этилиши ота-оналар учун яна бир қулайлик бўлди. Бугунги кунда ҳар бир мактабгача таълим муассасаси ўз имкониятларидан келиб чиққан ҳолда болалар ва аҳоли эҳтиёжларига мос равишда инглиз тили, рус тили, оригами санъати, рақс, бадиий гимнастика, каратэ, шахмат, шашка каби тўгараклар ташкил этилмоқда. Энди ота-оналар мактабгача таълим муассасасидан ташқарига тўгаракларга болани етаклаб юришмайди, бу бир томондан ота-оналар учун қулайлик бўлса, иккинчи томондан таълим муассасасини қўшимча даромад олиши учун имкониятдир. Аммо, ота-оналар ва педагог ходимлар боланинг қизиқиши ва иқтидорини ўрганиб, аниқлаб болани тўгаракларга тўғри йўналтиришгина самарали бўлади. Баъзи ота-оналар ҳали 5 ёшга тўлмаган боласини 2-3та тўгаракда қатнашишини ҳоҳлашади, албатта бундай пайтларда педагог, психолог ота-оналарга боланинг ёш хусусиятларини тўғри тушунтиришлари лозим бўлади.

Фикримизча,мактабгача таълим муассасаларида монтесорри бурчагини ташкил этиш ҳам фойдадан ҳоли бўлмайди. Бугунги болаларимиз турли гаджетлар фойдаланувчисига айланиб қолди, бу эса уларни толиқишига сабаб бўлмоқда. Ривожланган мамлакатларда бугун М.Монтесорри педагогикаси, тизимидан кенг фойдаланаётганлигини кузата туриб, биз ҳам ривожлантирувчи марказларимиз қаторида албатта монтесорри марказини ташкил этиш, зарур ҳолларда айрим болаларимиз билан айнан шу марказда кўпроқ шуғулланишимиз лозим. Кузатишларимиз шуни кўрсатмоқдаки, 4-5 ёшли болаларнинг кўпчилигида **қўли ва бармоқларини турли мақсадларда ишлатиш(ипга мунчоқларни ўтказиш, кичик қисмларни тузиш каби)да,**нозик майда қўл моторикалари фаолиятларида камчиликлар учрайди. Демак, баъзи болалар билан ота-оналари ва тарбиячилар айнан монтесорри марказларида индивидуал шуғулланишлари мақсадга мувофиқ. Яна бир таклиф ўрнида, мактабгача таълим муассасаларида кичик ва ўрта гуруҳ хоналарида болалар тик туриб ёки

юриб расм солишлари учун “ижод деворлари” яъни болаларнинг бўйларига мос ердан 1-1,5 метр баландликда эркин чизиш учун махсус материаллардан “деворлар” яратиш ҳам мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Болалар қоғозга расм солишни ҳам ёқтиради, лекин сайр пайтида ерга, уйда гулқоғозларга берилиб солган расмларида унинг ижод маҳсули мазмундорроқ бўлишини, бу ижодкорлик болага ўзгача завқ-шавқ бағишлашини гувоҳи бўлганмиз. Демак, бугунги мактабгача таълимда янги тизим яъни болалар учун кўпроқ эркин тарзда шуғулланиш орқали уларнинг ақлий ривожланишига шарт-шароитлар яратиш бош вазифалигича қолмоқда.Мактабгача таълим муассасалари вариатив дастурларни яратишда бу каби таълим сифатини оширишга хизмат қилувчи жиҳатларни инобатга олсалар мақсадга мувофиқ бўларди.

Адабиётлар

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг **“2017-2021 йилларда таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”** ги ПҚ-2707-сонли қарори 29.12.2016й http://www.lex.uz

2.Ўзбекистон Республикасининг илк ва мактабгача ёшдаги болалар ривожланишига қўйиладиган давлат талаблари http:www.mdo.uz

3.“Илк қадам” Мактабгача таълим муассасасининг Давлат ўқув дастури Тошкент, 2018 58б.

Ўзбек халқ ижодининг ўсмир хулқ-атвори шаклланишдаги аҳамияти

Термиз давлат университети Психология кафедраси доценти
Хадичахон Шарафутдинова, магистр Шарафиддин Турдиев

Мамлакатимиз ёшларининг келажаги бугунги кунда давлат миқиёсидаги масалага айланганлиги, муаммони кенгроқ ўрганиш ва таҳлил қилиш масъулиятини оширади. Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев ўз маърузаларида - “Бизни ҳамиша ўйлантириб келадиган яна бир муҳим масала – бу ёшларимизнинг одоб-ахлоқи, юриш-туриши, бир сўз билан айтганда, дунёқараши билан боғлиқ. Бугун замон шиддат билан ўзгаряпти. Бу ўзгаришларни ҳаммадан ҳам кўпроқ ҳис этадиган ким – ёшлар. Майли, ёшлар ўз даврининг талаблари билан уйғун бўлсин. Лекин айни пайтда ўзлигини ҳам унутмасин. Биз киммиз, қандай улуғ зотларнинг авлодимиз, деган даъват уларнинг қалбида доимо акс-садо бериб, ўзлигига содиқ қолишга ундаб турсин. Бунга ниманинг ҳисобидан эришамиз? Тарбия, тарбия ва фақат тарбия ҳисобидан.” деб таъкидлаганлар.(Ш.Мирзиёев. 2017 йил. 508-510-б)

Шахс шаклланишида жисмоний соғломлик, билан бир қаторда рухий ва ақлий соғломлик алоҳида ўрин эгаллайди. Ёшларнинг руҳан ва жисмонан соғломлиги бир қанча омилларга боғлиқ. Жумладан, оила муҳити, таълим муассасаси, адабиёт, тарбия, миллий мерослар каби маънавиятнинг асослари ва бошқалар. Шунингдек, халқимизнинг онги ва қалбига сингиб кетган, миллий меросимиз хисобланган – халқ оғзаки ижодининг аҳамиятини эътироф этиш мумкин.

Ҳар бир халқнинг тарихи ва маданияти энг аввало унинг оғзаки ижоди – фольклор санъатида, достон ва эпосларида мужассам бўлиб, улар миллатнинг ўзлигини англашга, ўзига хос миллий қадриятлари ва анъаналарини асраб авайлаши ва ривожлантиришда бебаҳо манба ҳисобланади.

Халқ оғзаки ижодиётининг достон жанри ўзининг содда ва қизиқарлилиги билан болаларни сеҳрли оламга олиб кириб, уларнинг маънавий дунёсини бойитишга хизмат қилиши табиийдир. Айниқса, уларнинг мазмунида ифодаланган инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, адолатпарварлик каби хислатлар халқимизнинг орзу-

умидлари болаларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда асосий манба бўлиб келган. Айниқса, халқ достончилигида маънавий-ахлоқий ғоялар ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида, шахслараро муносабатларда инсон характери, маънавий-психологик қиёфаси ва хулқ-атворига нисбатан таркиб топган ахлоқий муносабатларнинг ифодаланиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Халқ эпик ижодининг шоҳ асарлари, достонлари мисолида ўзбек миллатининг жаҳон халқлари маънавий ва маданий хазинасига қўшган муносиб ҳиссаси ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Мазкур меросни ўрганишда Ҳ.Зарифов, М.Алавия, М.Афзалов, Т.Ғозибоев, О.Собиров, З.Ҳусаинова, М.Саидов, Ж.Қобулниёзов, М.Муродов, Б.Саримсоқов, А.Қаҳҳоров каби, шунингдек, академик В.М.Жирмунскийлар илмий тадқиқотлар олиб борганлар. Олиб борилган тадқиқотлар асосан достонларни таснифлаш билан чекланган. Жумладан, В.М.Жирмунский, Ҳ.Т.Зарифов, М.Саидов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқовнинг ўрганиш натижаларига кўра достонлар мазмунан ҳам мақол, эртак, қўшиқ сингари турларга бўлинади. (Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. 1990. б. 227-268)

XVIII аср охири XIX асрда ёзма ва оғзаки адабиётлар ижодий ҳамкорлиги маҳсули сифатида халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган фантастик тасвирлар ва ёзма адабиётдаги индивидуал тасвир уйғунлашган янги бир йўналишдаги достонлар пайдо бўла бошлаган. Адабиётшуносликда бадиий ижоднинг бу намуналари халқ китоблари номи билан ўрганилган. Ёзма адабиёт вакиллари томонидан яратилган достонлардаги қизиқарли ва ибратли воқеалар билан танишган бахшилар уларга суянган ҳолда ўз нусхаларини яратдилар. Шу боис халқ китоблари кўпроқ фольклоршунослик томонидан таҳлил этилди. “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Сайёд ва Ҳамро”, “Вомиқ ва Узро” достонлари шу тарзда вужудга келди ва ўрганилди. (Ҳоди Зариф. 1973. Б. 5-29.) Тадқиқотчиларнинг илмий ишларида, достончилик санъатининг шаклланиш тарихи, шахс шаклланишининг маънавий-аҳлоқий жиҳатлари таъсири нуқтаи назардан тадқиқ этилган бўлиб, достонларнинг ижтимоий-психологик, шахс ҳулқ-атвори шаклланишидаги ўрни ва ролининг аҳамияти жихатдан етарлича тадқиқот ишлари олиб борилмаган.

Халқ достонлари оғзаки ижод меросидаги мураккаб жанр сифатида талқин этилиб, уларда халқнинг халқ сифатида шаклланиш жараёнидан тортиб, унинг тарихий тараққиёти, расм-русмлари, одатлари, ижтимоий ҳаёт ҳақидаги фалсафий қарашлари каби жихатларни ўрганишга эътибор қаратиб келинган.

Ўзбек халқ достонлари ўсмир ҳулқ–атворида ижобий ҳислатларнинг шаклланишида, ўзлигини англашда, маънавиятини юксалтиришда энг асосий воситалардан биридир. Масалан, “Алпомиш” достони қадимий қаҳрамонлик эпосининг ёрқин намуналаридандир. Достонни тўлиқ ўқиган киши ўзбек халқининг қадим замонлардан буён ўзига хос фазилатларга эга эканлигига гувоҳ бўлади. Жумладан, достонда, ҳар қандай мушкул вазиятда ҳам инсон ўз ақл-идрокини йўқотмаслиги, бирон қарорга атрофлича мулоҳаза юритган ҳолда келиши лозимлиги уқтирилади. Инсондаги мардлик ва жасорат алоҳида қадрланади, айтилган сўзнинг қиммати юқори баҳоланади.

Бундай хусусиятларни Равшан”, “Кунтуғмиш, “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Сайёд ва Ҳамро”, “Ойсулув” ва “Гўрўғли” туркумига кирувчи достонларда ҳам учратиш мумкин. Бу каби хислатларнинг ёшлар онгида акс этиши айни тақлидчанлик, ўз идеалини қидириш, бирор-бир фаолиятни амалга ошираётганда ақл-идрокка эмас балки, ҳиссиётларга таяниб иш кўришга мойил бўлган давр яъни, ўсмирлик даврида алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, унинг ҳулқ-атворини шаклланишида муҳим рол ўйнайди.

Хулоса ўрнида қайд этиш мумкинки, шу кунга қадар олиб борилган тадқиқотлар ва илмий изланишларда халқ оғизаки ижоди хусусан, достончилик санъатининг шаклланиш тарихи, шахс шаклланишининг маънавий-аҳлоқий жиҳатлари таъсири нуқтаи назардан

тадқиқ этилган бўлиб, уларнинг бола тарбиясидаги, ўсмир ҳулқ-атворининг шаклланишидаги ўрни ва аҳамияти педогогик-психологик жихатдан етарлича тадқиқ этилмаган. Бизнингча, ёшларда ватанпарварлик, юртга содиқлик, ота-она, оила ва жамият олдида масъулият хиссини шакллантиришда ҳалқ оғзаки ижоди, хусусан достонлардан тарбия воситаси сифатида унумли фойдаланиш, ёшнинг баркамол шахс бўлиб вояга етишида муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Бу борада қуйидагиларни амалга оширишни тавсия қиламиз:

- Ёшлар ўртасида “Ўзбек халқ достонлари билимдони” кўрик танловларини ташкил этиш;
- Болаларнинг мультфильмларни севиб томошо қилиши, эртаклар тинглаши кабиларни инобатга олиб, уларнинг бу каби эҳтиёжларини тўғри йўналтирган холда ўзбек халқ эртаклари ва достонлари асосидаги мултфильмлар яратиш ва бу мультфильмларнинг сифати жаҳон стандартлари билан тенглаша оладиган даражага етказиш
- Болалар боғчаси ва болалар сайлгоҳларида достон қахрамонларининг тимсоллари туширилган ёрлиқлар осилиши, шу билан бирга ота-оналар фарзандларига ўзлигимиз ва тарихимиз акс этувчи эртакларни ҳар куни айтиб беришларини жорий этиш.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ш.Мирзиёев «Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз» Тошкент “Ўзбекистон” 2017 йил, 508-510-б
2. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва, 1947.
3. Ҳоди Зариф. Фозил шоир – машҳур достончи / Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб: Фозил шоир. – Т.: Фан, 1973. – Б. 5-29.
4. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари / Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 7-китоб. - Т.: Фан, 1981.
5. Саидов М. Ўзбек достончилигида бадиий маҳорат. – Т.: Фан, 1969.
7. Муҳаммаднодир Саидов – маърифат фидойиси. – Т.: MUMTOZ SO’Z, 2009.
8. Наманган халқ оғзаки бадиий ижоди намуналари / Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: Т.Ғозибоев, А.Собиров. – Наманган, 1993.
9. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – Б. 227-268.

“Бўта солди” удуми билан алоқадор қўшиқ ва айтимлар ҳақида айрим мулоҳазалар

Тошкент давлат миллий рақс ва хореография олий мактаби “Санъат назарияси ва тарихи” кафедраси доценти Матлуба Муродова

Маълумки, мамлакатимиз ҳудудида минг йиллар давомида шаклланган қадимий фольклор анъаналарининг ўзига хослиги аввало бу миллий қадриятлар тизимининг ҳар бир ҳудудда мавжуд бўлган фольклор ижрочилигини ўзида ифода этганлиги- билан белгиланади. Шу жиҳатдан олганда, ўзбек никоҳ тўйи маросими фольклорининг жанрлар таркиби, ундаги турли-туман урф-одат, расм-русум ва ирим-сиримларнинг ранг-баранглиги билан ажралиб туради.

Ўзбек никоҳ тўйи маросими композицион жиҳатдан икки катта қисмдан иборат бўлиб, унинг асосий қисми турли-туман урф-одат, расм-русум, инонч-эътиқодлардан ташкил топган этнографик контекст бўлса, ана шу удумлар чоғида ижро этиладиган ўзига хос маросим қўшиқлари, магик характердаги айтим-олқишлар тўй маросимининг вербал компоненти

ҳисобланади. Ҳозирги кунга келиб ўзбек никоҳ тўйи маросими фольклорининг баъзи бир қадимий узвлари унутилиб кетган бўлса-да, кўпгина анъанавий жанрлар жонли ижро ҳолатида яшашда давом этмоқда. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида ўтказиладиган никоҳ тўйи маросими удумларида “тўй муборак”, “хуш келдингиз”, “ёр-ёр”, “келин салом”, “куёв салом”, “келин ўтирсин”, “куёв ўтирсин”, “тўш қайтарар”, “тўй олқиши”, “бет очар” каби анъанавий поэтик фольклори ўзининг қадимий хусусиятларини бугунги кунгача сақлаб келмоқда. Шу жиҳатдан олганда, ўзбек никоҳ тўйи маросими фольклорининг жанрлар таркиби ундаги турли-туман урф-одат, расм-русум ва ирим-сиримларнинг ранг-баранглиги ҳамда ҳудудий-локал хусусиятларга эгалиги билан алоҳида ажралиб туради.

Самарқанд вилоятининг Булунғур туманида никоҳ тўйини нг биринчи қисми билан алоқадор ўзига хос удумлардан бири – “бўта солди” ўйини мавжуд бўлиб, бу ўйин ҳақидаги дастлабки маълумот 1962 йилда фольклоршунос олима З.Ҳусаинова тарафидан ёзиб олинган. Анъанага кўра, катта тўйдан бир неча кун илгари қизнинг яқин дугоналари билан куёв йигитнинг жўралари келиннинг бирорта қариндоши ёки қўшнисиникида тўпланишиб, “қиз ўйин” ёки “қиз йиғин” маросимини ўтказишганида ана шу ўйин ўйналган. Қиз ва йигитлар айланиб доирасимон шаклда ўтиришган. Бир қиз рўмолини қамчи қилиб:

Бўта солай, кимга солай,
Чочи узун қизга солай,
Осмондаги ойга солай,
Чочи узун қизга солай,[362] –деб қўшиқ айтиб, ўтирган қизларни бирма-бир уриб, қўлидаги бўта, яъни зангори кўзли узук ёки тошчани ана шу қизлардан бирининг кафти орасига ташлаб кетган. Ўтирган йигитлар бўта қайси қизда эканлигини топишлари керак бўлган. Топган йигитга рўмолча совға қилинган, агар тополмаса дарра, яъни тугилган рўмол билан уришган. Ўйин ана шу тартибда давом этган.

Фольклор тўпловчи Р.Саримсоқов тарафидан Жиззах туманидан бу ўйин қўшиғининг қуйидаги намунасини ёзиб олган:

Ўсма экдим ўт босди, ҳо ялли-ялли-ялли,
Баргибоғимнибосди, ҳоялли-ялли-ялли,
Қарға шойи чиқибди, ҳо ялли-ялли-ялли,
Ёргинамни ғам босди, ҳо ялли-ялли-ялли.
Бўта солай, кимга солай,
Сочи узун қизгасолай.
Ҳой қизгина, билмадингми,
Рўмолчамни кўрмадингми?

Ўсма экдим лабма-лаб, ҳоялли-ялли-ялли,
Барги чиқди кўрпалаб, ҳо ялли-ялли-ялли,
Менингёримкелмади, ҳоялли-ялли-ялли,
Суйганимга ўпкалаб, ҳоялли-ялли-ялли.
Бўтасолай, кимгасолай,
Сочи узун қизгасолай.
Ҳойқизгина, билмадингми,
Рўмолчамни кўрмадингми?[363]

Кўринадики,“бўтасолди” удуми қўшиғининг бу намунаси ҳар бири тўрт мисралик икки банддани борат бўлиб, дастлабки тўрт мисра етти ҳижоли шеърий тузилишга эга. Бу матн ҳар

[362]ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1561/24. Булунғур тумани Ниёзмат қишлоғида яшовчи 40 ёшли ХадичаИсоқовадан З.Ҳусаинова ёзиб олган.

[363]Sarimsoqov R. Ko’hnaJizzaxnavolari.– Toshkent. 2012. – B.27-28.

бир мисрадан кейин такрорланувчи “ҳоялли-ялли-ялли” қайтариғи билан қўшиб ижро этилган. Кейинги банд эса саккиз ҳижоли шеър шаклида бўлиб, поэтик такрорсиз айтилган. Бандининг охиридаги “Рўмолчамни кўрмадингми” мисраси “бўта”ни ахтараётган йигитнинг ўйинда ғолиб бўлиб, совға сифатида қизлардан рўмолча олиш истагини ифода этмоқда.

“Бўтасолди” удуми билан алоқадор қўшиқ ва айтимлар Тошкент вилоятининг Оққўрғон тумани қишлоқларида ҳам мавжуд бўлган.[364]

Илмий манбалардан маълум бўлишича, халқ орасида “бўта солди” ёки “пўта солди” номи билан танилган ушбу удумни никоҳ тўйи маросими таркибидаги нисбатан қадимий удумлардан бири экан. Уйғур халқ лирикаси юзасидан тадқиқот ишлари олиб борган О.Боқиев ўзининг монографиясида 1873 йилда Шарқий Туркистонда илмий командировкада бўлганшарқшунос олим Н.Н.Пантусов Или туманида яшовчи уйғурларнинг “майлис ўйини”да қиз ва йигитлар бир-бирларига пўта солиш асносида байт айтганликларини қайд этган экан.[365] Биз Н.Н.Пантусовнинг “Или округи таранчиларининг лаҳжасини ўрганишга доир материаллар” номли асарининг электрон нусхасини интернет манбаларидан излаб топиб кўрганимизда, дарҳақиқат, Илида истиқомат қилган уйғурлар орасида “пўтасолди” удуми мавжуд бўлганлигига амин бўлдик. Қиз ва йигитларнинг тўйлардаги байт, ашула, нақш, ўланг айтишиш удуми уйғурларда “майлис” деб юритилган экан. Одатда қизни узатишдан бир-икки кун бурун ўтказилган ана шундай “майлис”да таом еб бўлингач, йигит ва қизлар бир жойда тўпланишиб “пута солди” ўйнашган. Бунда улар бир-бирларига пўта солиб, бир-бирининг кўнглини олиш ҳамда хуш кайфият бахш этиш учун лирик мазмундаги байтларни айтишган. Анъанага кўра “пўта солди” қўшиқлари айтишув тарзида ижро этилган:

Йигитлар қизларга пўта солиб туриб ширин сўз билан байт айтгани:

Эшик очиб тўрга боқсам бир гўзал ёр ўлтирур,
Қошлари қийган қаламдек, кўзлари нор ўлтирур.
Сочлари белги тушибтур, беллари бир қилча йўқ,
Ишқимиз сизга тушибтур, ўзгалар бир пулча йўқ.

Қизлар йигитларга пўта солиб туриб ширин сўзбилан байт айтгани:

Том бошида ўлтириб сиз қадди шамшодлиғ йигит,
Сўзидан шарбат оқадур, шарбати тотлиғ йигит.
Лабларининг ғунчасидан бир гулини узмадим,
Сизга бир кўнглим тушибдир умидимни узмадим.

Йигитлар қизларга пўта солиб туриб ширин сўз билан байт айтгани:

Оққина куйлак кийиб сиз оқ тиканлар илмасин,
Мен сизга пўта солайин халқи олам билмасин.
Халқи олам билса билсин ваъда ёлғон бўлмасин,
Ваъдасида турмаган асло мусулмон бўлмасин.

Қизлар йигитларга пўта солиб туриб ширин сўз билан байт айтгани:

Пўта солай йигитга деб мен пўтамни ечимман,
Ой юзингни бир кўриб бу ақлимдан шошибман.
Парвонада йўтингга мен ўзимни куйдирай,
Юрак қайнар қозондек, қайнаб-қайнаб тошибман.[366]

Демак, “бўта солди” удуми ва унинг поэтик фольклори тили асосан қорлуқ-чигил диалектига мансуб бўлган уйғур ва ўзбеклар оғзаки бадиий ижодида мавжудлиги бу жанрга

[364]РўзиеваГ. “Бўтасолди” удумиайтимлариваунингэтнофольклористиктаҳлили // Ўзбектиливаадабиёти. – Тошкент,
[365]Боқиев О. Уйғурхалқлирикшеърияти. – Тошкент: Фан, 1978. – Б.142.
[366]Пантусов Н.П. Материалы к изучениюнаречиитаранчейилийского округа. – Казань, 1907. – С.27-28.

мансуб маросим қўшиқлари ўтроқ деҳқончилик ва шаҳар маданияти ривожланган ҳудудларда шаклланганлигидан далолат беради. Мазкур удум ўзининг этнографик талқини ҳамда вербал қисми – поэтик матндан иборат анъанавий фольклорини ҳозирга қадар сақлаб келганлиги билан характерланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1561/24. Булунғур тумани Ниёзмат қишлоғида яшовчи 40 ёшли Хадича Исоқовадан З.Ҳусаинова ёзиб олган.
2. Sarimsoqov R. Ko'hnaJizzaxnavolari. – Toshkent. 2012. – B.27-28.
3. Рўзиева Г. "Бўта солди" удуми айтимлари ва унинг этнофольклористик таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент,
4. Боқиев О. Уйғур халқ лирик шеърияти. – Тошкент: Фан, 1978. – Б.142.
5. Пантусов Н.П. Материалы к изучению наречи таранчей Илийского округа. – Казань, 1907. – С.27-28.

Янгиланиш муҳитида ёш оилаларнинг ўрни

Термиз давлат университети Фуқаролик жамияти кафедраси доценти, ф.ф.н.Турсунов Муҳиддин Болтаевич ва Денов туманидаги 33-мактаб ўқитувчиси Турсунова Гулхаё Мухиддиновна

Озод ва обод Ватанимиз мустақиллигининг мустаҳкамланиши даври мобайнидаги ижтимоий-маънавий ютуқларимиз алоҳида эътиборга моликдир. Турли ижтимоий-сиёсий жараёнларни ўз бошидан кечириб келган халқимиз тарихида оила ҳамиша муқаддас даргоҳ саналиб келинган. Оиланинг давлат, жамият ва шахс фаолиятидаги алоҳида ўрни ҳақида буюк мутафаккирларнинг қарашлари илмий ва назарий жиҳатдан асослаб берилганлиги турли манбаларда ўз ифодасини топган. Айниқса, бу борадаги мазмунан теран фикр-мулоҳазалар Абу Наср Форобийнинг "Фозил одамлар шаҳри", Абу Райҳон Берунийнинг "Минерология", "Ҳиндистон", "Ўтган авлодлар обидалари", Абу Али ибн Синонинг "Аҳлоқ", "Аҳлоқ фани", "Оила хўжалиги", Алишер Навоийнинг "Ҳайрат ул-аброр", "Маҳбуб-ул қулуб" асарларида жуда чуқур таҳлил қилинган. Шу фикрларни алоҳида эътироф этамизки, оила тўғрисида ёритилган манбалардаги тушунчалардан мақсадга мувофиқ тарзда фойдалансаккина, жамият тараққиётида оиланинг ўрни янада яққолроқ намоён бўлган бўларди.

Юртимизда истиқлол шарофати билан Биринчи Президентимиз И.А.Каримов томонидан оилаларга алоҳида эътибор қаратилди. Шунинг учун ҳам И.А.Каримов "Оилага эътиборимизни тубдан ўзгартириш, оилаларни аввало ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш, эъзозлаш, қўллаб-қувватлаш – бугунги кунимиз учун, эртанги истиқболимиз учун нақадар муҳим ва долзарб эканлигини яшхи тушунишимиз ва англашимиз даркор", деб таъкидлаганлари бежизга эмас. (И.А.Каримов 1998 йил – Оила йили. Т.: 1998 й. 10-бет).

Кечаги, яқин ўтмишизга назар соладиган бўлсак, яъни тоталитаризм ва авторитаризм шароитида оилага нисбатан муносабатлар юқори даражада бўлмаганлигига барчамиз гувоҳ бўламиз. Айнан шу тўғрисида биринчи ўзбек профессори А.Фитрат шарқ оилаларига, ғарб турмуш тарзини сингдириш туфайли юртнинг умужаҳон тараққиёти жараёнларидан анча орқада эканлигини ўта куюнчаклик билан тушунтиришга ҳаракат қилган. Айниқса, А.Фитрат "Оила ёки оилани бошқариш тартиблари" асарида: "миллат тақдири мана шу миллат

вакиллари яшаган оиланинг ҳолатига боғлиқдир... Қаерда оила муносабати кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва тартибли бўлади", - деган эди. (Абдурауф Фитрат. Оила. Т. 1998 й. 8-бет). Бундан шундай хулосалар келиб чиқадики, демократик давлатчиликнинг тобора қарор топиши жараёнида фуқаролик жамияти ҳам аста-секин такомиллашиб боради, бунда оиланинг таъсир доираси янада кучлироқ кўзга ташланиб боради. Шунинг учун ҳам, оилада камол топиб бораётган ёш авлод вакилларининг онги ва бутун шуурида юрт, ватан, фуқаролик туйғусини шакллантириш ва уни мазмунан бойитиб бориш айни муддаодир. Зеро, фуқаролик бурчи ва мақсадининг муштараклиги Ватанимиз тараққиётини белгилайди. Алоҳида таъкидлаш лозимки, бугунги даврда барча инсонларни бирлаштирувчи ва уюштирувчи фуқаролик жамиятининг асосий негизи бўлган маҳаллаларга бўлган эътибор тобора кучайиб бормоқдадир. Чунки, фуқаролик жамиятининг такомиллашувида маҳалла тизимининг ҳам ўрни алоҳида муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, энг асосийси маҳаллаларда, баркамол оилалар ва уларда эса мукаммал инсон шахси камол топиб бораётганлиги туфайли оила муҳитида маънавиятли ҳамда маърифатли авлодни шакллантириш ҳамда унинг тарбиясига ҳар томонлама чуқур ёндашиш бугунги даврни бош масаласидир.

Демак, фуқаролик жамиятининг тобора, мустаҳкам қарор топиб бориши ва такомиллашув жараёнида Ўзбекистондаги 6 миллиондан зиёд бўлган оилаларнинг ўрни янадакўпроқ намоён бўлиб бораверади. Оилавий ҳаёт муҳитида инсон маънавий қиёфасини тўғри шакллантиришга эриша олсакгина, фуқаролик жамиятининг муносиб яратувчисини тарьиялаган бўламиз. XX асрнинг улуғ гуманистларидан бири бўлган А.Швейцер айтганидек, "воқеликни шакллантирувчи кучлар ичида маънавият биринчидир." Зеро, инсонлар тафаккурини банд этган эски андозалардан, тор қарашлардан, шунингдек, ўз умрини яшаш каби ақидалардан халос этишдек ўта масъулиятли вазифа оила олдида турган муҳим масалалардандир. Бу эса оиланинг ўрни нақадар зарурлигини тақозо этмоқда. Кейинги пайтларда ғарб мамлакатларида оила институтининг тушкунлигикузатилаётганлиги ҳақида ҳам фикрлар билдирилмоқда. "Оиланинг йўқолиши тўғрисида ҳали асосланмаган ҳолда шунчалик кўп гапирилдики, бундай умумий мулоҳазаларга танқидий ёндашиш лозим" (Энтони Гидденс. Социология. Т. "Шарқ", 2002.459-бет).

Шу ўринда таъкидлаб ўтамизки, ғарб дунёсидаги бу каби ижтимоий ўзгаришларни шарқ оламига, хусусан Ўзбекистоннинг оилавий муҳитига боғлашга уриниш мантиққа мутлақо тўғри келмайди. Чунки, юртимиздаоила азалдан муқаддас даргоғ саналганки, бу бизнинг оилавий турмуш тарзимизга жуда чуқур сингиб кетган анъанавий жараёндир. Ана шунинг учун ҳам оилада инсон шахсининг улуғворлигини ёш авлодлар онгига мунтазам сингдириб боришга эришмоғимиз зарур. Бу борада машғур аллома Жалолиддин Румийнинг ушбу сўзларини қайд этиб ўтиш мақсадга мувофиқдир: "Инсон буюк бир мўжиза ва унинг ичида ҳамма нарса ёзилган. Бироқ зулмат ва пардалар борки, улар ёзувларни ўқишга имкон бермайди. Зулмат ва пардалар, турли-туман машғулотлар инсоннинг дунё ишлари борасида олган тадбирлари ва кўнгилнинг сўнгсиз орзуларидир". (Ж.Румий. Ичингдаги ичингдадир. Т. "Ёзувчи", 1997, 51-бет). Шунинг учун ҳам юртимиз оилаларида ҳар қандай зулмат ва унинг пардаларга қарши дадил ҳаракат қила оладиган куч-қудратни топа олишга эришмоғимиз мақсадга мувофиқдир. Дарҳақиқат, Ж.Румийнинг қарашларида инсоннинг фарқи унинг комиллигига асосланади. Демак, ана шу комиллик ғоясини оилада тарғиб этиш жараёнини шакллантириш орқали кўп бўлган юртда эса фуқаролик жамияти асослари ҳам тобора такомиллашиб бораверади.

Хуллас, мамлакатимиздаги барча оилаларда, хусусан, ёш оилалрда жонажон юртимизнинг янгиланиш жараёнидаги ўрни илмий ва амалий жиҳатдан тобора кўпроқ намоёон бўлиб бораверади. Зеро, Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек,

“Халқимиз бугун катта орзу-умидлар билан яшаяпти. Бу орзу-умидаларни ким амалга оширади? Аввало, раҳбарлар, мутасадди ва мутахассислар, навқирон ёшларимиз. Бунинг учун бизда куч ва имконият, билим ва салоҳият, қатъий ирода, интилиш ва азму шижоат ҳам етарли.”

Ҳа, ҳақиқатан ҳам бугун ёш оилаларда ана шундай садоқатли, юртсевар фарзандларимз камол топмоқдалар.

Адабиётлар:

1.Ш.М.Мирзиёев. “Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак.” Тошкент, 2017, 54-бет
2.Ж.Румий. Ичингдаги ичингдадир. Т. “Ёзувчи”, 1997, 51-бет
3.Абдурауф Фитрат. Оила. Т. 1998 й. 8-бет
4.Энтони Гидденс. Социология. Т. “Шарқ”, 2002.459

Когнитивные основания антропонима «Алпомыш»

Термезский государственный университет кафедра английского языка и литературы Панжиева Насиба Нармахматовна

Как известно, ономастика изучает основные закономерности истории развития и функционирования собственных имен. Возникнув « на стыке » наук, она отличается чрезвычайной комплексностью исследования. Лингвистический компонент доминирует в ономастике не только потому, что каждое имя – это слово, развивающееся по законам языка, но и потому, что информация каждого имени « добывается » с помощью лингвистических методов.

В ономастике при изучении номинации лица используются приемы и подходы разных течений: структурализма, трансформационной грамматики , генеративной грамматики и менталистического подхода Н. Хомского, а также теории речевых актов Дж. Серла , в которой он обратил «особое внимание на проблему собственных имен», и многие другие подходы, используемые как зарубежными, так и отечественными учеными.

Ономастика традиционно включает антропонимику, изучающую имена людей. Известный лингвист Анна Вежбицка внесла существенный вклад в изучении антропонимов. В своей книге «Личные имена и экспрессивное словообразование» она рассматривает личные имена с новых позиций, связанных с идеями когнитивизма и применяет для этой цели теорию прототипов. В частности она исследует функциональную нагрузку уменьшительной и уменьшительно-ласкательной форм личных имен, а также дает свою классификацию имен в соответствии с прототипическим подходом. Идеи Анны Вежбицка о когнитивном характере антропонимов представляются интересными и весьма плодотворными. В.И. Болотов, выделяя энциклопедическое значение антропонимов, отмечает, что они многомерны. Энциклопедическое значение, по мнению исследователя, существует в «n» числе социальных полей. Оно носит универсальный характер, обладает оценочным фактором деятельности денотата антропонима, который может быть представлен в шкалах: хороший-плохой, приятный-неприятный, положительный-отрицательный.[2].

В узбекском языкознании изучению антропонимов было уделено большое внимание. Так, Э. Бегматов в своем диссертационном исследовании «Антропонимика узбекского языка» сделал следующие выводы: 1) факты узбекской личной ономасиологии ранее изучались в основном в интересах этнографии; 2) традиции и обычаи наречения имени у узбеков на всем протяжении истории развития этого народа были тесно связаны с его экономическо-

политической и культурной жизнью, с его идеалами, стремлением и бытом; 3) узбекские фамилии и отчества появились в конце XIX-начале XX в. и оформились как стандартные системы номинации; 4) значение лично-собственных имен связано с единичным понятием об одном конкретном лице. Собственные имена людей имеют богатое значение и несут большую информацию, чем другие слова в языке. Обратимся к примеру антропонима , например, Alp (Alpomish) - pahlavon, bahodir [4].

Алпомыш является главным героем в героическом узбекском эпосе “Алпомыш”. “В целях сохранения и развития устного творчества было широко отмечено 1000 – летие известного во всем мире эпоса “Алпомыш”[367] [1], повествующем о том, как мальчик Хаким совершает первый богатырский подвиг: он натягивает старый лук своего деда Алпинбия, сделанный из четырнадцати батманов меди; стрела летит, как молния, и сбивает верхушку горы Аскар. За этот подвиг Хаким получает имя Алпомыш.

Как повествует эпос, вся жизнь Алпомыша, его богатырская сила посвящена защите народа и отчизны от врагов. Алпомыш – легендарный герой, в образе которого отражены мужество, героизм и национальный дух _узбекского народа.

Литература:

1.Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка.: Автореф. дис… . канд. филол. наук. – Т.: Фан. 1965. – 27 с.
2.Болотов В.И. Имя собственное, имя нарицательное. Эмоциональность текста. Лингвистические и методические заметки. – Ташкент: Фан. 2001. – 363 с.
3.Вежбицка А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари. 1996. – 416 с.
4.Маъруфов З.М. Узбек тилининг изохли лугати. Икки томли (60000 суз).–М.: Рус тили, 1981.
5.Хомский Н. Язык и мышление.: - М.: 1972

Зардўзлик ҳунарини ўқувчиларга ўргатишда миллий анъаналарни аҳамияти

Термиз давлат университете “Умумтехника фанлари ва технология” кафедраси доценти, педагогика фанлари номзоди Шомирзаев Махматмурод Хурамович

Зардўзлик - ҳунармандчиликнинг қадимий турларидан бири, яъни ип билан нақш (кашта) тикиш касби бўлиб, у форсча зар (тилла), дўзи (тикмоқ) сўзлари маъносини англатади.

Зардўзлик ҳунари узоқ тарихга эга. Зардўзлик ҳунарининг ватани Вавильон бўлиб, у Рим империясига қарашли бўлгач, зар, ипак ва жун ип қўшиб тикилган ранг-баранг каштачилиги билан бутун дунёга машҳур бўлган. Византияда зардўзи кийим-кечакларини фақат император аъёнлари, аслзодалар кийишган. Византия билан мунтазам маданият ҳамда сиёсий ҳамкорлик қилиш туфайли зардўзлик санъати Эрон подшолиги саройида ҳам ривож топган. Эронда зардўзлик ҳунарини ривожланганлигига XV- XVII асрларда ишланган зардўзлик намуналари мисол бўла олади. византиядан қадимги Русча зардўзлик ҳунари кириб келди. Кичик Осиёда зардўзлик XIII ва XV асрларда ривожланди. Демак, Византия қаерга ўз таъсирини ўтказган бўлса, ўша ерда зардўзлик ҳунари ривожланган.

Ўрта осиёда зардўзлик жуда қадимдан ривожланиб келаётган халқ амалий санъати турларидан биридир. Археологик топилмалар ва тарихий манбалардан маълумки, Ўрта Осиё халқлари орасида қадимдан, яъни I-II асрларда зарбоп кийимлар, бадиий буюмлар кенг тарқалган. 1947 йили Тошкент вилоятининг Вревский қишлоғида ўтказилган археологик топилмаларда аёл қабридан I-II асрларга тегишли зарбоп кийимлар топилган.

[367] Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на торжественной церемонии, посвященной открытию Международного фестиваля искусства бахши

Абдураззоқ Самарқандий “Ҳиндистон сафарномаси” асарида 1442 йили Шоҳруҳ замонида Шимолий Ҳиндистон билан Ҳирот ўртасида турган элчиларнинг совғалари орасида зарбоп кийимлар бўлганлигини айтиб ўтган. 1465 йили “Ашратхона” мақбанаси ҳақида баён этиб ўтган ҳиротда яшаб, ижод этган Васфий ўзининг рисолаларида зарбоп кийимлар ва зардўзлик касби тўғрисида баён этган.

XVII асрда яшаган самарқандлик шоир Фитратнинг асосий касби зардўзлик бўлган, у матоларга зардан ажойиб кашталар тиккан. XIX-XX аср бошларида Ўзбекистонда зардўзликнинг ўзига хос мактаби яратилган. Масалан: Бухоро, Самарқанд, Фарғона ва бошқа вилоятларда зардўзлик мактаблари очилган. Қимматбаҳо матодан тайёрланадиган зардўзи кийимлар маҳаллий аҳолининг турли табақаларни ўртасида кенг тарқалган. Бу кийим-кечаклар асосан амир саройидагилар, шаҳар бойлари учун тикилган. Юзлаб қўли гул усталар амир саройининг эҳтиёжи учун ишлаган. Бу усталарнинг кўпчилиги ота-бобосидан мерос бўлган касби сарой аҳллари учун камзул, чакмон, чалвор, пойафзал, белбоғ, салла, қулоқ ва жул тикишганлар.

Бу кийимлар хон буюртмаси ёки яқинлари томонидан бирорта оилавий тантана ёки байрам муносабати билан тайёрлаш буюрилган. Ҳеч ким, ҳатто энг катта амалдорлардан бирортаси ҳам юқорида айтиб ўтилган кийимлардан бирини ўзига буюртиришга ҳақи бўлмаган. Чунки, улар зардўзи кийимларни амир совға қилгандагина кийишлари мумкин бўлган. Аёллар ва болаларнинг зардўзи кийимлари фақат бадавлат хонадонларнинг анъаналаридагина кийилган, кийимларини улар бирорта оилавий тантана ёки байрам муносабати билан кийишган. Бой хонадонларнинг 8-10 ёшдан катта бўлмаган ўғил болаларига суннат тўйи муносабати билан зарбоп тўн кийдиришган.

XIX-XX аср бошларида Бухорода ҳукмронлик қилган манғитларнинг охирги сулоласига тааллуқли зарбоп кийимлар ягона ёдгорликлари нусхаси ҳисобланади. 1800-1826 йилларда Ҳайдархон подшолик даврида ишланган зардўзи махси (1810 йилда Амир Насруллохон жуда кўплаб зарбоп кийимлар сақланиб қолган. 1899 йилдан 1911 йилгача ҳукмронлик қилган Абдулаҳадхонга мансуб жуда кўп зардўзи кийимлар сақланиб, ўша давр зардўзлик ҳунарининг гуллаб-яшнаган даври ҳисобланади. Ўрта Осиёда заодўзлик ҳунари билан шуғулланувчилар бошқа ҳунармандчилик каби махсус ташкилотга уюшган эди.

Ўша вақтда Бухорода 350 га яқин зардўзлик усталари бўлган. Уларнинг назорат қилиб турадиган махсус ташкилот бўлган. Цех Уставига ўхшаш Низомлари бўлиб, у диний расм-русумларга ҳамда урф-одатларга амал қилиниши талаб этар эди. Зардўзларнинг кўпчилиги теварак-атрофдаги гузарларга яқин жойларда яшар эдилар. Шаҳарларда бозорбоп буюмлар тайёрлайдиган устахоналарнинг катта қисми айнан гузарда жойлашган эди.

Махсус ташкил этилган ташкилотга амирнинг сарой усталаридан ташқари, ёлланиб ишлайдиган хусусий усталар - халфалар ҳам кирар эди.

Ташкилот уюшмасининг бошлиғи энг ҳурматли ва тажрибали уста-оқсоқол ёки бобо бўлган. Оқсоқол ёки бобо расмий равишда сайланмай, у диний - ахлоқий масалаларни ҳамда усталарнинг хатти-ҳаракатларини кузатиб борган. Агарда бобо бўлмаган ҳолда оқсоқол унинг ўрнини босиб турган. Оқсоқол Амир саройи билан амирлик маъмурияти ўртасидаги ташкилотнинг расмий вакили ҳисобланган. У йирик буюртмалар олишда ва тақсимлашда, уста, халфа, шогирд ўртасидаги низоларни ҳал қилишда, бозордан чакана устахоналардан белбоғ, аёллар безаги, рўмол ва ҳоказоларни сотиб олишда хизмат қилган. Амирнинг бош амалдори зарур буюмлар рўйхтини қушбегидан оқсоқолга берган. Оқсоқол якка ҳолда ишлайдиган усталардан буюм нархини келишиб олган ва буюртма рўйхатидаги нарсаларни олиб қушбегига кўрсатган. Кейин эса оқсоқол усталарни рози қилган. Оқсоқол бундан ташқари, уюшма аъзоларининг турмкши билан чамбарчас боғланган бўлган. Оқсоқол уюшма аъзоларининг оиласида чақалоқ туғилса, тўй ва бошқа маросимларда нечта одам айтиш,

нималар керак бўлишини қанча тўёна қилиш ва бошқаларни ҳамда мана шу каби маросимларга бошидан охиригача бош-қош бўлган.

Оқсоқолга алоҳида маош ажратилмай сарой топшириқларини бажаргани, ҳар хил хизматлари учун тўй ва маросимларда чопонлар кийгизишган, пул ва совғалар тақдим қилишган. Оқсоқолга пайкор, яъни ёрдамчи тайинланган бўлиб, у ёш усталардан сайланиб, унга ҳам маош ажратилмас эди. Пойкорга уюшма аъзолари тўй, ўлим, ҳовли тўйи ва бошқа маъракаларда арзон матодан тикилган чопон инъом этишган. Бухоро амирининг шаҳардан ташқаридаги Ситораи Мохи-Хоса ҳамда Ширбудун саройида ҳар йили халқнинг бозор сайли бўлиб, унда халқ амалий санъати турларидан кулолчилик, мисгарлик, кандакорлик, пичоқчилик, дўппидўзлик ва бошқалар қатори зардўзлик буюмлари ҳам ташкил этилар эди. Ширбудунда тўрт - олти ҳафта, ситораи Моҳи-Хосада икки ҳафтача давом этган. Бу сайл ҳар йили халқнинг анъанавий байрами ҳисобланиб, ҳукумат томонидан қонунлаштирилган. Нарсаларни сотишга қулай бўлиши учун вақтинчалик расталар қурилиб, буларнинг ҳаммасини уюштиришга усталарнинг оқсоқоли раҳбарилик қилган. Бундай сайлларнинг бўлиб туриши халқ амалий санъатининг ривожланишига катта ҳисса қўшган.

Феодализм даврида ҳамма ҳунарлар каби зардўзлик ҳунари муқаддас ҳисобланган. Чунки ҳар ҳунарга, касбга бўлган ҳурмат шунчалик бўлганки, усталар ҳар бир қилган ишларини виждонан бажаришган.

Усталарнинг айтишларича, энг биринчи уста зардўз, энг биринчи устоз, ғойибона ҳомий ҳамда пир ҳазрати Юсуф бўлган дейишади. Шу ҳақида кичкина рисолача бўлиб, унда зардўзлик касбининг пайдо бўлиши, уни ўрганиш қонун-қоидалари, ишдан олдин ўқиладиган дуолар зардўзлик касбининг ҳамийси “Арвоҳи пир”га сиғиниш узоқ вақтгача давом этган.

“Гуян сурха” айёмида, яъни баҳорнинг илк кунларида зардўзлар Бухоро яқинидаги Баҳоваддин қишлоғига келиб, қўй сўйиб, худойилар қилишган. Паризодалар арвоҳига бағишлаб, ҳафтанинг пайшанба, якшанба кунлари барча зардўзлар тўпланишган. Қиноатхонлик дастурхон устида бўлиб, рисолачи зардўзликнинг келиб чиқиш қонун-қоидалари ва ўқиладиган дуоларини тушунтириб беришган. Рисолатчига қироатдан сўнг келишлари назир-ниёз берганлар. Бу эса уларни зардўзлик касбига бўлган ҳурматини янада оширган. Бухорода сарой зардўзлиги устахоналари бўлиб, улар аркда подшоҳлик биноларида, олий давлат амалдорларнинг ҳовлиларида жойлашган. Амир хазинаси томонидан таъминланиб турилган.

1860-1885 йилларда саройда битта, 1885-1911 йилларда иккита устахона бўлган. Биринчи устахона давлатнинг бош вазири - қушбегининг подшоҳлик уйида, иккинчиси амирнинг молия ҳамда солиқ ишларини юритувчи закотчининг уйида бўлган. Қози Калон Баориддиннинг уйида ҳам зардўзлик устахонаси бўлган. Унга подшоҳ рухсат бериб, сарой устахоналари даражасида ҳуқуққа эга бўлган. Қози Бадриддиннинг уй устахонасида амирнинг махсус рухсатномаси билан ҳар хил совға-саломлар тайёрланган.

1894 йили амир Абдулаҳаднинг Кармонага бутунлай кўчиб ўтиши, сарой устахонаси фаолиятини тўхтатди. Сарой буюмларини аввал хусусий усталар тайёрлаб берар эдилар. Кейинчалик эса Чорбоғигул саройи қошидаги устахонада бажарилди. 1915 йили Олимхон даврида Бухорода Қушбеги Мирзо Урганжийнинг уйида подшоҳлик устахонаси ташкил этилган. бу устахона қушбеги ихтиёрида бўлган. Унда ишнинг кўп-камлигидан қатъи назар 20 нафардан 40 нафаргача усталар ишлаган. Устахонага усталар бошчилик қилган. Устакор тажрибали, малакали тариарҳкашлардан (яъни нақш чизувчи уста), қушбеги томонидан сайланган.

Булардан бири гул тикиш санъатида қоравулбеги, Салим устакорлик лавозимида ишлаган. Кейинчалик Шоиддин ва Абдушукур тархкаш бўлган. Улар зардўзларга иш берган, буюртмаларни ўз вақтида бажарилиши ҳамда ишини сифатли чиқишини назорат қилган.

Устакор баркут, шойи, ип ва бошқа хом-ашёларни тарқатиб турганлар. Фақат устакор калобатунни, яъни қимматбаҳо зар ипни қушбеги идораси ичида тайинланган махсус мирзо колбатунчидан олган. Колбатун алоҳида жойда сақланган. Гул кесувчи усталар подшоҳлик устахонасида асосий кишилардан ҳисобланар эди. У гулбур деб номланган. Наққошлар ичидан (тархкашлар) чиққан саркоргўбадаркаш деган гамбарак ясовчи усталар гулбурлардан кейин иккинчи ўринда турган.

Матога гамбарак ясаш ҳамда гул тарихини (нақш нусхасини) тушуриш энг масъулиятли иш бўлиб, бу ишни ҳамма зардўзлар ҳам эплай олмаганлар, шунинг учун кейинчалик фақат гамбарак ёки керги ясаш билан шуғулланувчи усталар ажратилган.

Сарой устахоналарида иш қизғин бўлган. Усталар азондан шомгача ишлаган. Уларга малакаларига кўра иш ҳақи тўланган.

Байрам кунлари оқсоқол усталарга пул ҳамда буюмлар совға қилган. Усталарга ҳукумат томонидан иссиқ овқат берилган. Уларни махсус тахтачаларга ўйиб ёзилган “хатчўби нон” ва “хатчўви гўшт” (гўшт)га булар эди. Маош дам олиш куни - пайшанбада қушбеги идорасидан мирзо тузган ҳисоб-китоб бўйича берилган. Шогирдларга эса усталар пулнинг учдан бир қисми берилган.устахонадаги озиқ-овқат бир маош ҳисобланган. Шогирдлар озиқ-овқатни ё уйларига олиб кетар эдилар ёки камбағалларга сотиб юборар эдилар. Тушган пулни бўлишиб олганлар. Усталар баъзи вақтларда кечаси ҳам қолиб ишлаганлар. Уларга бир тангадан “карм шаб” учун қўшимча ҳақ тўланган. Тезкорлик билан қилинадиган ишларни айрим ҳолларда буюртмани шартнома асосида усталар уйларига олиб бориб бажарганлар. Агарда сарой устахонасида шошилинч иш бўлса ёки зардўзлар сонини кўпайтириш мақсадида қушбеги маҳалласидан оқсоқол номига аркда ишлаш учун энг яхши усталардан бир нечтаси талаб қилинган, уста ва соҳибкорлар аркадаги ишга сафарбар қилинганлар.

Подшоҳнинг зардўзлик устахонасидан ташқари яна хусусий устахоналари ҳам бўлиб, уларнинг сони 25 тача бўлган. 1885-1911 йиллари Бухорода зардўзлик санъати гуллаб яшнаган даври бўлган.

Турли даврлардаги устахоналар тайёрлаган моллари турлича бўлган. Музаффархоннинг хонлигида хусусий устахоналарга анча эркинлик берилган, подшоҳлик устахоналарида нима тикилса, ўшаларни ҳам тикишга рухсат берилган. Аҳадхон даврида сарой аъёнлари ҳамда катта амалдорлар киядиган кийимларни тикиш ман этилган. айрим яккаҳол зардўзлар буюмларни бозорларга олиб чиқар, савдогарларга сотиб юборар эдилар.

Бухородаги турли музофот ҳокимлари ҳар йили амирга анъанаивй тор туғи туқсон мукофоти билан сотиб олар эдилар. “Шариф гилёлак” лақабли уста машакриф гуллардан ташкил топган, тўнга ҳам, бошқа буюмларга ҳам бирдай ишлатса бўладиган нақш композицияларини олдиндан тайёрлаб қўйган. Бир неча ойда тушириладиган гул бир-икки кунда туширилган. Хусусий устахоналар тез-тез амир саройи буюртмаларини бажарар эдилар. Уларга устага хазинадан бичилган мато ва ашёларни устахонанинг эгаси сотиб олган. Буюртма харажатларини қушбеги маҳкамага тўлаган. Подшоҳлик устахоналари билан баравар миқдорда ўз оиласи учун нақд пул олиш ҳуқуқига эга бўлган. Зардўзлар майда-чуйда таъмирланадиган ишларни ҳам қилганлар. Улар эскирган дўппи ва аёллар пешанабанди ва бошқаларни қайтадан таъмирлашган. Эскирган пешанабаднинг зардўзи гули авайлаб кесиб олиниб, рўмолга кўчириб қўйилган. Пайдо бўлган чокларини қўйотиш мақсадида гулларнинг чеккасидан қўшимча ингичка йўл тикилган. Зардўзи дўппиларини эса тез-тез тозалаб туришга тўғри келган. Яхши эзилган ширачни юмшоқлаб, дўппининг кирланган жойига обдон айлантириб ишқаланиб тозаланган. Уста зар сувига ботирилган юмшоқ пахта билан зар ипларни артган. Эркаклар чопонидан аёллар кўйлаги, халтача, болалар тўнчаси, дўппи ёстиқ жилти, саллалардаги кашталардан рўмол ҳамда пешонабандларга гул туширишда

фойдаланишган. Усталар бозорга айрим ҳолларда олиб-сотарларга ҳам сотганлар. Чала битган буюм, яъни абрани ҳам сотишган.

Олиб сотарлар абрадан кераклигича олиб ёки ўз оиласининг кучи билан ёки махсус шу иш билан шуғулланувчи аёлларга бериб, ишни ниҳоясига етказганлар. Олиб -сотарлар ўзи учун қулай шароитда усталарни керакли буюмлари билан таъминлаб турган, маълум миқдорда фойдаси билан мол берган. Ушбу йўл билан олиб-сотарлар анча муддатгача усталарни ўз изидан сақлашга эришган.

Тасаввуф адабиёти ва ёшлар тарбияси

Андижон давлат университети докторанти
Қодиров Валижон Абдураҳмонович

Шарқ халқлари бадиий адабиётга санъат туригина эмас, айни пайтда тарбия воситаси, билим бериш усули, илмларни баён қилиш ифодаси сифатида ҳам ёндашганлар. Бу халқларимизнинг бадиий ижодга, хусусан, шеъриятга бўлган юксак ҳурматидан келиб чиқади. Ибн Синонинг тиб илмига оид асарларининг айримлари шеърий шаклда битилганлиги, туркий адабиётдаги илк достон бўлмиш “Қутадғу билиг”да замонасининг сиёсий, иқтисодий, педагогик, дидактик қарашлари баён этилганлиги, қадимдан то бизнинг кунимизгача мадрасаларда баъзи шаръий ҳукмлар шеърий ифодалардаги қоидалар шаклида ёд олдирилаётганлиги каби ҳолатлар шу билан изоҳланади. Алишер Навоий ҳам “Ҳайрат ул-аброр”да назмга юксак баҳо бериб, “Бўлмаса эъжоз мақомида назм, Бўлмас эди Тенгри каломида назм” дея унинг нифузини алоҳида қайд этган[368]. “Машойихи изом ва авлиёи киромларни ҳақиқат манзилига етаклаган исломий тасаввуф эътиқод, ахлоқ, фикр, адабиёт, санъат, фалсафа, борингки, ҳаётнинг турли-туман жабҳаларидан чуқур жой олиб келди”[369]. Инсонийликнинг олий мақоми – комил шахс тарбиясини мақсад қилган тасаввуф таълимоти намоёндалари ўз тарбияланувчилари орасида катта таъсир кучига эга бадиий адабиёт имкониятларидан унумли фойдаланганлар. Уларнинг ёзган асарлари макон ва замон ҳадларини хатлаб бир неча авлод онги, шуури, қалбини, ахлоқини ёритиб келмоқда. Яссавий ҳикматлари, Навоий ўгитлари, Машраб илоҳийлари, Сўфи Оллоёр пандлари ва бошқа сўфиёна руҳда қалам сурган аждодларимиз ижоди бугунги кунда ҳам миллатимиз вакиллари, хусусан, ёшлар тарбияси, уларни руҳий-маънавий бойитишнинг асоси бўлиб хизмат қилмоқда. Мумтоз ижодкорларнинг таълимга алоқадор ҳар бир мутахассис билиши керак бўлган, шунингдек, ёш авлодга ибрат бўладиган, асарларида уларнинг маънавий оламидан жой олиши керак бўлган жиҳатлар талайгина. Улар бир неча адабиётшунослик ҳамда педагогик тадқиқотлар учун манбаа бўлиши шубҳасиз. Биз ушбу мақолада бу борадаги илк кузатишларимиз асносида туғилган фикрларимиз билан ўртоқлашамиз.

Аввало улуғ машойихлар, сўфий ижодкорлар ҳаёт йўли, фаолияти халқимизнинг ҳар бир вакили, ёш авлод учун улкан ибрат мактабидир. Тасаввуф таълимотининг вужудга келишининг ўзиёқ буюк бир ҳикмат. У исломнинг илк даврларидаёқ тақвони қўйиб дабдабага берилиш, маърифатдан улоқиб жаҳолатга бурилиш каби иллатлардан қочиш натижаси ўлароқ вужудга келганлигини қатор манбалар, илмий адабиётлар қайд этади. Бойликка ҳирс қўймай оддий фақирона ҳаёт кечириш, эл-юрт ғамини шахсий дарди деб билиш, бировга қилган насиҳатни аввало ўз ҳаётида яшаш, ҳар қандай қалтис вазиятларда ҳам иймон, тўғрилик, адолат, поклик меъзонларидан чекинмаслик сингари фазилатлар тасаввуф аҳлининг хос белгилари эканлиги ҳақида ҳозирда кўп айтилмоқда ва хўб ёзилмоқда. Минг-минглаб

[368] Алишер Навоий. МАТ. 7-жилд, “Ҳайрат ул-аброр”. Т.: “Фан”, 1991, 61-бет.
[369] Рафиъиддинов С. Тасаввуф моҳияти. // Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Т. “Истиқлол”, 1999, 3-бет.

юртдошлари яшаш тарзи, фаолиятини иймон, ҳалоллик, юрт осойишталиги йўлига бура олган “Туркистон элининг шайхул машойихи” Аҳмад Яссавий иршоди, “Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға... мураббий ва муқаввий” (Бобур) Навоийнинг Хотами Тойини ҳам лол қолдирадиган сахийлиги, ҳали дунёга келмасдан онасидан бировнинг ҳақига риоя қилишни талаб этган Машрабнинг ҳалоллиги, Муҳаммадали (Дукчи) эшоннинг рус истибдодига қарши кўзғолонга бош бўлиши ва бошқа ўнлаб сўфийлик сулуки намояндаларининг ҳаёти, фаолияти юксак инсоний ўлчовлар билан яшашнинг ёрқин намунасидир. Бу ҳақда жилд-жилд китоблар ёзиш мумкин. Биз фақат Нажмиддин Кубро ҳаётининг сўнгги дамларини эслатиш билан кифояланамиз. Улуғ авлиё 1221 йилда Чингиз тўдалари Гурганжга ҳужум қилганда жонини омон сақлаб қолиш имкони бўла туриб, “Менга Хоразмни тарк этишга рухсат йўқ” (Навоий “Нафаҳот ул-унс”) дея муқаррар ўлимни бўйнига олиб, Ватан ҳимоячилари билан қалъада қолади. “Бир ўқ келиб кўкрагига тегади. Етмиш беш яшар мўйсафид - ...қалбларни нурлантирган шайхи кабир ҳолдан тойиб, кучи кетаётганини сезса ҳам, жангни тўхтатмай, душман байроғини ғазаб билан маҳкам тутамлаб олади-да, шу ҳолатда жон беради. Дейдиларки, вафотидан кейин ўнта одам унинг маҳкам қисилган панжаларини орасидан байроқни зўрға ажратиб олган. Улуғ шайх ва донишманд инсоннинг бу қаҳрамонлиги, жасорати душманни ҳам ҳайратга солган. Бу иш авлодларга ибрат бўлди, халқ орасида афсонага айланиб кетди”[370].

Нажмиддин Кубро каби валий зотлар инсоний комилликнинг ёрқин намуналаридир. Умуман, тасаввуф таълимоти ва адабиётида комил инсон концепцияси муҳим аҳамият касб этади. Шуни ҳам қайд этиб ўтиш жоизки, бошқа машҳур таълимотларда ҳам комил инсонга ўхшаш етук инсон, ҳар томонлама ривожланган гармоник шахс, ўрта асрлар Европасида калокагатия тушунчалари мавжуд бўлган[371]. Савол туғилиши мумкин: тасаввуфдаги комил инсон концепциясининг улардан фарқи, ўзига хослиги нимада?

Дарҳақиқат, улар синоним тушунчаларга ўхшаб кетади. Лекин тасаввуф Ислом динидан келиб чиқиб, комил инсонни тушунтириш, талқин этишда масалага ўзгачароқ ёндашади. Аксарият ҳолларда жисмоний етук дейилганда, соғлом, бақувват, жисмоний камчиликсиз киши англашилади. Ақлий баркамол деганда эса чуқур билимли, кўп фанлардан хабардор, мантиқ кучига эга одам тушунилади. Маънан юксак деб илм-фанга кўнгил қўйган, адабиёт, санъатни чуқур ҳис қилувчи, маданиятли шахс тасаввур қилинади. Биламизки, кенг билимли, адабиёт ва санъатга ошно спортчилар кўп. Шунингдек, тўрт мучаси соғ, бир ёки бир неча спорт турлари билан шуғулланадиган олимлар, адабиёт, санъат арбоблари бир талай. Улар маълум ҳудудда, республикада ёки бутун дунёда танилган машҳур кишилар. Лекин баъзан улардан носоғлом турмуш тарзи, енгилтаклик, маънавий инқирозлар, иллатлар зоҳир бўладики, кўпчилик бундан ҳайрон бўлади. Бунинг таажжубланарли жойи йўқ. Чунки улар ўзларининг ақлий, жисмоний имкониятларини алоҳида-алоҳида ҳолда маълум даражада ривожлантирганлар, лекин комиллашмаганлар. Тасаввуфга кўра инсоннинг жисмоний, ақлий, маънавий камолоти ўзаро узвий боғлиқликда бўлиши лозим. Пайғамбаримиз Муҳаммад (а.с)нинг бир ҳадиси мазмунига кўра, баданда бир аъзоси ноқис бўлган кишининг ҳис-туйғу, сезгиларида ҳам бир ноқислик бўлади. Шунинг учун комил инсон концепциясида жисмоний етук деганда соғломлик, бақувватлик меъзонларидан ташқари жисмоний ҳислар, инстинктларни ақлга бўйсундириш, яъни уларни ақл билан оқилона бошқарилиши назарда тутилади. Ақл инсон ҳаётида ҳамма вақт ҳам ижобий роль ўйнамайди. У инсонни манманлик, худбинлик, ўз манфаати қобиғига ўралишига сабаб бўлиши мумкин. Шу туфайли ақл маънавиятга бўйсундирилиши керак. Маънавиятнинг шаклланиши эса руҳий покланиш орқали юз беради. Маънавий юксаклик инсоннинг руҳий покланиш даражаси ёки тасаввуф

[370] Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Т.: “Ўзбекистон”, 1999, 161-бет.
[371] Йўлдошев Қ. ва бошқалар. Адабиёт ўқитиш методикаси. Т.: 1994, 18-19-бетлар.

тили билан айтганда, банданинг Оллоҳга яқинлик даражаси билан белгиланади. Демак, руҳ покланса, маънавият юксалади, маънавият юксалгач, ақл соғлом тафаккур йўсинига юради, натижада жисмоний куч-қувват, туйғулар, инстинктлар оқилона бошқарилади. Кўринадики, барчаси охир бориб руҳий покланишга тақалмоқда. Руҳий покланиш инсон ботинидаги иллатлар, зиллатлар йиғиндиси бўлмиш нафсни енгиш орқали юзага чиқади. Нафсни енгиш эса маънавий фазилатлар жами бўлмиш ишқ воситасида амалга оширилади. Тасаввуфда ишқни шакллантириш, нафсни енгишнинг бир нечта йўллари – тариқатлар мавжуд. Ҳар бир тариқатда руҳий покликка эришишнинг ўз усуллари, шакллари бор. Улар Абдулқодир Гилоний, Баҳовуддин Нақшбанд каби шайхлар маноқибларида[372], айрим тариқат пешволарининг кичик рисолаларида[373] баён этилган. Мазкур манбаларда комил инсон концепциясининг назарий асослари, амалий кўринишлари ва жараёнлари гоҳ очиқ, гоҳ ишоралар билан баён этилган. Ундаги тарбияланувчига, ёш авлодга таълим ва тарбия бериш йўсини биз учун ғоят ибратли бўлгани учун бу ўринда у ҳақда қисқача тўхталамиз.

Тасаввуфда ҳаётнинг барча соҳаларида бўлгани каби илмда ҳам асосий эътибор ***ишқ***ни шакллантиришга қаратилади. Таълим жараёнидаги ишқ ўқувчи, талаба учун илмни ***маънавий эҳтиёжга айлантириш*** тушунилади. Бунда ишқни тарбиялаш учун аввало илмга бўлган ***талаб***ни шакллантириш зарур. Талаб – бу илмга бўлган қизиқишдир. Талаб дунёни, ўзликни билишга интилишдан ҳосил бўлади. Инсон дунёни, илоҳиётни англаш талабига тушар экан, тасаввуф унга энг аввало ***ўзини билиш***ни таклиф этади. Бу таълимотга кўра, инсонда жамият, давлат, борлиқ дунё, коинот ва илоҳиётга хос бўлган хусусиятлар мукаммал ва ихчам тарзда жо этилган. Талаба (ўқувчи) келажакда ким бўлишдан қатъий назар ўз ўрнида мукаммал бўлиш учун ўзининг жисмоний ички ва ташқи аъзоларини, уларнинг вазифаларини яхши билмоғи керак. Бу ҳақда бир қатор тасаввуф асарларида баён этилган. Мисол тариқасида Навоийнинг “Ҳайратул - аброр” достонидаги XX бобдан олинган парчага[374] эътибор қаратамиз.

Навоий инсоннинг тузилишини, яъни гавдасини мамлакатга ўхшатади. Бу мамлакат икки устун устида жойлаштирилган. Унинг ичида бозор, маҳаллалар, кўчалар, майхоналар бор. Мамлакат ўртасида бир тахт бўлиб, шу ердан мамлакат бошқарилади. Тахтда бир ҳол юз берса, ҳамма иқлимга таъсир кўрсатади. Тахтда тинчлик бўлса, ҳамма жойда тинчлик, тинчлик бўлмаса ҳамма нотинч.Унинг энг тепасида бир қаср бўлиб, унинг тузилиши ҳар қандай нозик ақлни ҳайрон қолдиради. Бу қасрга табақалари қизил лаълдан бўлган бир эшик очиб қўйилган, унинг овозидан дуру гавҳарлар сочилади.

Олинган бу парчада аъзолар тафсилоти тушириб қолдирилиб, маъноси ҳам ўта қисқа тарзда келтирилди. Энди шу парчани шарҳлайлик. Мамлакат – бу инсон гавдаси. Демак, инсон ўз танасига фикр қилиб, жамиятни қандай бошқариш, қандай қилиб мамлакатни мукаммал тарзда тузиш мумкинлигини англаш лозим. Ташқи ва ички аъзолар, уларнинг тузилиши, ўзаро боғлиқлиги, муносабатига қараб, давлатнинг ички тузилмалари, уларнинг вазифаси, фаолият шакли, ташқи ва ички сиёсат юритиш андозаларини олиш мумкин. Мамлакат (гавда) жойлашган икки устун – икки оёқ. Икки оёқнинг ҳам рамзий маъноси бор: мамлакатни тик ушлаб турадиган бир оёқ (устун) адолатли қонунлар бўлса, иккинчи оёқ (устун) – иймону эътиқод (мафкура). Мамлакат ичидаги бозор – организмдаги модда алмашинуви (яъни иқтисодиёт), маҳаллалар – маълум вазифани бажарувчи буйрак, жигар, ўпка каби ички аъзолар (яъни сиёсий институтлар, ижтимоий-сиёсий гуруҳлар), кўчалар

---

[372] Муҳаммад Сиддиқ Рушдий. Ғавсул аъзам. Т.: “Нур”, 1992.; Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳовуддин балогардон. Т.: “Ёзувчи”, 1993.

[373] Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. Т.: “Ўзбекистон”, 1994.

[374] Алишер Навоий. МАТ. Еттинчи жилд, “Ҳайрат ул-аброр”. Тошкент, “Фан”, 1991 й., 90-96-бетлар.

ичаклардир (йўл, траспорт ва алоқа каби хизмат тармоқлари), майхоналар – қон томирлари (яъни маданий-маиший, таълим муассасалари).

Юрак – мамлакат тахти. Ҳар бир фуқаро билмоғи шартки, мамлакатида амирлик жорийми, қироллик ёхуд президентликми – у юртнинг юрагидир. Юракни эса соғлом, тоза тутиши, эҳтиёт қилмоғи лозим.

Энг юқорисидаги қаср – бош. Мамлакатга тадбиқ қилсак, у – ҳукумат. Юртнинг боши бўлмиш ҳукумат соғлом фикрли, оқил бўлса, тараққиётнинг бўлиши муқаррар. Қаср (бош)нинг эшиги деб оғиз назарда тутилган. Навоий унинг очилишидан дуру гавҳарлар сочилади деб оғиздан чиқадиган гап, сўзларга ишора қилган. Ҳукумат (қаср)нинг оғзи – матбуот, унинг сўзлари – қонунлар, фармонлар, кўрсатмалар. Бу қонунлар, фармонлар, кўрсатмалар ўринли, адолатли бўлиб, ўз вақтида чиқса, улар халқ учун дуру гавҳардек қимматга эга бўлади.

Биз асарнинг кичик бобидаги айрим парчаларни шарҳладик холос. Навоий организмнинг ҳар бир аъзосини муфассал равишда ана шундай баён этади. Буюк бобокалонимиз тасаввуфдаги комил инсон концепциясининг толмас тарғиботчиларидан бири бўлган. У айтадики, киши ўз жисмонияти орқали нафақат мамлакатни, балки борлиқ дунёни, коинотни, илоҳиётни англаши мумкин. Шарқ, жумладан, диёримиздан етишиб чиққан мутасаввифлар асарларида мазкур ғоянинг у ёки бу даражадаги инъикоси кузатилади.

Мақсадга қайтадиган бўлсак, ўқувчи (талаба) ўзида шунча дунё сир-асрорлари яширинганлигини билгач, унда ҳайрат ва қизиқиш, яъни билмоқликка талаб пайдо бўлади. Бу талаб уни фанларни эгаллашга етаклайди. Ўзликни англаш тана тузилишини билишдан бошланар экан, анатомия фанига эҳтиёж туғилади. Ички, ташқи аъзолар вазифаси, уларда юз берадиган жараёнлар биология, кимё фанларига етаклайди. Мазкур жараёнлар инсонни қуршаб турган борлиқ ва муҳит билан чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун табиатшунослик, ботаника, зоология ва бошқалар ўзликни англаш жараёнини чуқурлаштириб боради. Ана шу атроф-муҳит ва борлиқ эса чексиз самовий жараёнлар – коинот билан узвий алоқадорликда. Бу ўз навбатида астрономия, физика, математика каби аниқ фанларга эҳтиёжни юзага келтиради. Кўринадики, тасаввуфда таълим жараёни ташқи таъсир ёки рағбатлантириш тазйиқи остида эмас, балки талаба (ўқувчи)нинг ўзи ўрганаётган илмни ниҳоясига етказиш, унга бўлган чексиз қизиқиш, яъни илмга маънавий эҳтиёж – ишқ асосида ташкил этилади. Илмга мана шундай маънавий эҳтиёж сифатида ёндашилса, инсонда жисмоний, ақлий, маънавий янгиланиш юз беради. Асосийси, тарбияланувчи, таълим олувчи англаб етадики, ***ўзлаштирилаётган фанлар ўз ҳолича алоҳида-алоҳида билимлар йиғиндиси эмас,*** балки ***яхлит бир бутун илмнинг турли кўринишларидир***. Фанлар бир-бирини тўлдиради, изоҳлайди, ривожлантиради. Шу туфайли улар бир-бирини тақозо этади. Агар тарихимизга назар ташласак, дунёни ҳайратга солган Форобий, Ибн Сино, Беруний, Алишер Навоий сингари алломаларимиз айнан шу таълим тизими, шу концепция асосида таълим олганлар ва қомусий ақл эгалари бўлиб етишганлар.

Таълим тизимида янгиланиш жараёни кечаётган ҳозирги вақтда аждодларимиз мероси, анъаналари, тажрибаларига мурожаат этиб, улардаги буюк ғоялар акс этган асарлар, хусусан, тасаввуф адабиётларини чуқур ўрганиб, амалиётга тадбиқ этишимиз даркор. Шунда “Таълим Ўзбекистон халки маънавиятига яратувчанлик фаоллигини бахш этади. Ўсиб келаётган авлоднинг барча энг яхши имкониятлари унда намоён бўлади, касб-кори, маҳорати узлуксиз такомиллашади, катта авлодларнинг доно тажрибаси англаб олинади ва ёш авлодга ўтади. Ёшлар, уларнинг иқтидорлиги ва билим олишга чанқоқлигидан таълим ва маънавиятни англаб етиш бошланади”[375].

[375] Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсий мафкура. Т.: “Ўзбекистон”, 1993, 79-бет.

Наққошлик санъатини ўрганиш

Термиз давлат университети Умумтехника фанлари ва технологияси кафедараси катта ўқитувчиси Умиров Абдиғаффор Тўраевич

Республикамизнинг мустақиллика эришиши, ўтмиш авлодларимиз томонидан яратилган бебаҳо маънавий бойликлар ҳазинасини, маданий меросини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб, келажак авлодга етказишнинг кенг имкониятларини яратди. Шулар ичида наққошлик санъати алоҳида ўринга эга.

Ўтмишда ота-боболаримиз қурган муҳташам бинолар ҳозирги кунгача мафтункор жилвасини йўқотмаган. Юксак дид билан ишланган нақшлар бизни ҳайратга солиб келмоқда. Миллий нақшларимиз Сурхон воҳасида оддий қошиқ, лаган, қутича, сандиқ, беланчак, чолғу асбоблари, уй-рўзғор буюмларидан тортиб, турар жой ва жамоат биноларининг девор ҳамда шифтларига солинган нақшлар инсонни ҳайратга солади, уни ўйлантиради. Бу гўзал нақшлар ажойиб наққошлар томонидан яратилган бўлиб, асрлар давомида бунёд этилди, ривожланди, меъморчилик ҳамда тасвирий санъат ривожи билан боғланган ҳолда такомиллашиб бормоқда.

Нақш — арабча тасвир, гул деган маънони англатади. Табиатдаги ўсимликлар, қуш ва жониворларга қиёслаб чизилган шакл ва бошқа элементларни маълум тартибда такрорланишидан ҳосил қилинган безакдир Ганчкорлик, кандакорлик, каштадўзликда, зардўзлик, кулолчилик, заргарлик, гилам тўқиш, тўқимачилик, панжаралар ва ҳоказоларда ҳар хил йўллар билан нақшлар ишланади. Масалан, ўйиб, чизиб, чок ёрдамида, зарб билан, қадаб ва бошқа усулларда нақш солинади. Наққошлик санъати тарихи инсоният маданияти билан бир қаторда қадимийдир. Маданиятнинг ривожланиши натижасида рассомлик ва наққошлик ажралиб чиқиб ривожланмоқда. Олиб борилаётган ишлар археологик қазилмалар шуни кўрсатадики, наққошлик жаҳондаги барча халқларда қадимдан мавжуд эканлиги бизга маълум. Чунончи, Ўзбекистонда шунигдек Хитойда, Қадимий Эронда, Ҳиндистонда ва бошқа жойларда нақшнинг ҳар хил турларини кўриш мумкин. Наққошлик ҳар бир давлатнинг ўзига хос муҳитига: географик ўрнига, ўлканинг ўсимлик дунёсига кўра ривож топди. Масалан, сурхон воҳасининг нақшларига қарасак ислимий гуллар, анор, бодом, гуллар, қалампир ва бошқаларни рамзий нақш тариқасида ишлатилганлигини кўрасиз. Арман ва грузинларда узум ва узум барги, шимол халқларида арча ва ҳар хил ҳайвонлар, қирғиз ва қозоқларда мол шохи, тожиклар ва Европада барокко, готика, роман, классицизм услублари ҳар хил даврларда ҳукмрон бўлди. Бу эса ўз-ўзидан наққошлик санъатининг ривожланишига таъсир этди.

Ўзбекистон территориясидаги археологик қазилмалардан Хоразм, Сўғд, Бақтрия ва бошқа вилоятларда нақш санъатининг ривожланганлиги маълум. Олимларимиз Сурхондарё вилоятидаги Фаёзтепа (I—II аср), Далварзинтепа (1 аср) будда ибодатхоналари қазилмаларидан топилган нақш қолдиқлари орқали исботлаб берганлар. Хоразмдаги Тупроққалъа заллари монументтал нақшлар билан безатилганлиги бизга маълум. VI—VII асрларда ибодатхоналар, қасрлар ва бойларнинг уйлари ўйма нақшлар ҳамда тасвирлар билан безатилган. Тантанали маросимларга мўлжалланган хоналардаги дабдабали ажойиб нақшларни кўриб ҳайрон бўлади киши. Уларнинг бирини қарасангиз деворларда базми жамшид, ов, уриши, манзаралар ҳамда диний тасвирланган. Жонли маҳлуқлар қизил ва кўк ранглар билан бўяб тасвирланган.

VII асрнинг охири VIIIасрнинг бошларида Ўрта Осиёни араблар босиб олиши натижасида қарор топган ислом дини ўзидан олдинги маданиятнинг илдизига болта урди. Янги дин ҳамда янги ғоя Ўрта Осиё тасвирий санъатига таъсирини ўтказди. Жонли мавжудотларни акс эттириш ман этилди. «Кейинчалик юзага келган диний шарҳлар ва ҳодисалар кўпроқ муросасиз йўл тута бориб, қатъий равишда шундай дер эди: «Тангри ёки

одамзод сувратини чизишдан тийилинг, фақатгина дарахтлар, гуллар ва жонсиз мавжудотларнинг акс ҳолда бу қоидани бузган киши гуноҳи азим қилган бўлади», деб қўрқитилган. Жонли мавжудотлар сувратини чизиш ман этилишининг маъноси шундаки, худодан бошқа ҳеч ким бирор нарса яратиш у ёқда турсин, ҳатто Худо яратган нарсани қайта гавдалантириши ҳам мумкин эмас ва бу унинг қўлидан келмайди, акс ҳолда мусаввир Худо билан бас бойлашиб, унинг иродасига шак келтирган бўлади».

Халқ ривоятларига кўра, меъмор бу минорани қургану, кўздан ғайиб бўлган. Иморат яхши чўкиб, ўрнашиб терилган яхлит тошга айлангандан кейин меъмор пайдо бўлиб пардоз ишларини бошлаган. «XIIIасрда юксак кўтарилган миллий маданиятни монгол босқинчилари издан чиқарди. 1219—1221 йилларда Бухоро, Самарқанд, Урганч, Балх, Марв босиб олиниб тормор қилинди». XIIIасрда Чингизхон ҳукмронлигида миллий санъат бирмунча издан чиқсада, лекин буткул йўқ қилинмади. Темур ва темурийлар даврида эса ўзбек миллий халқ амалий санъати юксак даражада ривожланди. «XIV—XV асрларда Ўрта Осиё халқлари тарихида тараққий этган феодализм иқтисодий-ижтимоий формағияси даврида феодал ишлаб чиқаришга асосланган ўзига хос бир иқтисодий-маданий кўтаринкилик рўй берди. Бу даврни биз ҳозир Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий, Камолиддин Беҳзодга ўхшаш жуда кўп истеъдодли адиблар, олимлар, мутафаккирлар, санъаткорлар номлари билан боғлиқ бўлган. Уйғониш (Ренессанс) даври деб атаймиз. XIV—XVасрларда Самарқандда тез суръатлар билан турли-туман иншоотлар қурила бошлаган. Бу қурилишларда Ҳиндистон, Эрон, Ироқ, Закавказье, хуллас Амир Темур ҳукмронлиги остида бўлган барча ўлкалардан келган меъморлар, ҳунармандлар, усталар, санъаткорларни кўриш мумкин эди. Улар ўзлари бунёд этаётган иншоотларга бутун билимлари, ҳунарлари ва санъаткорона маҳоратларини бахш этганлар. Ўша даврда Самарқанд ва Мовароуннаҳрнинг бошқа жойларида бунёд этилган жуда кўп ҳашаматли тарихий-маданий обидаларда Ўрта Осиё халқларидан ташқари бутун яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг ўзига хос бой, сермазмун бадиий эстетик меросининг синтези қоришиб, уйғунлашиб кетган эди, десак муболаға бўлмаса керак».

Темурийлар хонлигида ҳунармандчилик юксак даражада ривожланди. У босиб олган ерлардаги ҳамма усталарни Самарқандга йиғди». (Халаминский Ю.Я.Дорогами легенд М. “Советский художник” 1967. 89-бет).У тикувчи, тош-тарош, заргар, кулол, наққош ва бошқа усталарни олиб келиб ишлатган. Шу санъат турлари қатори наққошлик ҳам тез ривожлана бошлади. Темур ҳукмронлиги остида жуда кўп бино, мачит, мадраса ва бошқалар қад кўтарди. Ундаги безаклар янада бадиийлаштирилди. Шаҳарлар атрофи боғу бўстонга айлантирилди. Хуллас у ўзбек миллий маданиятини ривожлантиришда катта ҳисса қўшди. Айниқса тасвирий санъат қайтадан тикланиб, тез орада ривожланиб кетди. Деворларда осмон, собит сайёралар, тоғлар, денгизлар, саҳролар, одамлар, ҳайвонлар ва бошқалар акс эттирилди. Ўша даврда тасвирий санъатнинг асосий вазифаси ҳукмдорларнинг куч-қудратини, ҳарбий шавкатини улуғлашдан иборат эди. Афсуски кўпгина урушлар оқибатида ҳозиргача қасрлардаги, турар жойлардаги ва жамоат биноларидаги табиат бизгача етиб келдлаган. Айрим қолдиқларгина сақланиб қолган. Айниқса оппоқ ганч устидан чизилган гуллар, манзаралар, қушлар тасвири ниҳоятда нафис ифодаланган. «Табиат манзаралари мусаввир томонидан шу қадар усталик ва чаққонлик билан адо этилганки, унинг қўли бамисоли қуш парвозидан эркин ҳаракат қилган, шоир тили билан айтганда, тутган мўйқалами мусаввирнинг ўз бармоқларидай аниқ ҳаракат қилган, уста билан қил ўтмас дўст мўйқалам гўё унинг амрига маҳталдай».

XIV—XV асрларда кошинкорлик ривожланди, қурилган биноларни кошин ва парчинлар билан безатиш авж олди. Кошин ва парчинлардан ажойиб нақшлар ҳосил қилишга эришилди. Чунончи, Самарқанддаги ШоҳиЗинда комплекси, Ашратхона, Оқ сарой, Кўҳна Урганчдаги Тўрабекхоним мақбараси ва бошқалардир. XV асрда наққошлик санъати янада ривожланди. Натижада наққошликда кундал техникаси пайдо бўлиб ривож топди.

Самарқандда Ашратхона, Оқсарой мақбаралари ва бошқа архитектура ёдгорликларининг ички қисмини кундал усулида безалди.

XVI—XVIII асрлар орасида ўзаро ички урушлар ва низолар маданиятнинг ривожланишига салбий таъсир этди. Бу эса миллий наққошчилик санъатининг ривожланишига ҳам таъсир этди. Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари вужудга келиши билан санъаткорлар бу шаҳарларга йиғила бошлади. Шу вақтдан наққошлик халқ аллалий санъат турлари каби гуллаб яшнай бошлади. Хивадаги Тош ҳовли, Қўқондаги Худоёрхон ўрдаси Бухородаги Ситораи Моҳихоса сингари йирик бинолар ажойиб нақшлар билан безатилди. Ҳажмли — планли нақш композиғиялар пайдо бўлди. Бу безаклар ниҳоятда нафислиги билан ажралиб турар эди. Нақш санъатининг рангбаранг ривожланиши, ҳар бир шаҳар ва воҳанинг ўзига яраша наққошлик мактаби пайдо бўлди. Чунончи Фарғона, Тошкент, Хоразм, Самарқанд ва бошқалар. Улар ўзининг композициялари, ранги жиҳатидан ва бошқа томонлари билан фарқланади.

XIX ва XX аср бошларида турар жой бинолари, маҳалла мачитлари, сарой ва ўқув юртлари бинолари, чойхоналарнинг девор ва шифтлари жим-жимадор нақшлар билан безатилди. Айниқса деворлар сиртига дарахтлар, гулдасталар, гулдонли гулдасталар, гулли бутоқлар жонли чизиқлар билан безатилди. Чунончи Қувадаги Зайниддин бойнинг уйи, Тошкентдаги князь Н.К.Романовлар саройи, А.А.Половғевнинг уйи, Марғилондаги Саидаҳмадхўжа мадрасаси ва бошқалар.

Ўзбек халқининг қаровсиз ётган маданият дурдоналари, тарихий ёдгорликларини сақлаш ва маданий меросини тўплашни давлатимиз ўз зиммасига олди. Маданий ёдгорликларни сақлаш жамияти тузилди. 1918 йили 5 декабрда қадимий архитектура ёдгорликларини ва санъат асарларини ҳисобга олиш ва сақлаш ҳақида декрет чиқарилди. Наққош усталар ҳам бошқа усталар қатори мачит, мадраса, турар жойларни, саройларни таъмирлашни бошлаб юбордилар. 30 йиллардан сўнг кўпгина жамоат уйлари, чойхоналар, маданиятуйлари, саройлари ва бошқа жойларни ёғоч нақш ва ганч билан безатила бошланди. 1938 йили Москвадаги бутун иттифоқ халқ хўжалиги ютуқлари кўргазмасидаги Ўзбекистон ресторани ва ўз павильонларини безашга наққошларни сафарбар қилинди. У ерда ажойиб намоёнлар, қандиллар, ўйма эшиклар, ўйма ганчлар ва нақшлар билан безатилди. 1939 йилда Самарқанд ва Бухоронинг энг яхшиусталаридан 12 киши Алишер Навоий номидаги Адабиет музейи биносини ажойиб нақшлар билан безадилар. Шу йиллари «Баҳор» конғерт залини ҳам нақш, ганч ўймакорлиги, ёғоч ўймакорлиги билан безатилди.

40- йилларда қурилган Муқимий, Навоий театри бинолари ажойиб нақш, ганч ва ёғоч ўймакорликлари билан безатилди. Наққошлик санъатини ривожлантиришда ажойиб халқ усталари фарғоналик Саидмаҳмуд Норқўзиев, тошкентлик Тоҳир Тўхтахўжаев, Олимжон Қосимжонов, Ёқубжон Рауфов, Жалил ҳакимов, хивалик Абдулла Болтаев, С. Худойберганов, Х. Раҳимов, Самарқандлик Жалол ва Болта Жалиловлар, уста Мадаминжон ҳусанов ва бошқалар ҳамда уларнинг шогирдлари яратган асарлар ҳозир ҳам халққа хизмат қиляпти. Улар авлоддан авлодга мерос бўлиб келаётган наққошлик санъатига катта ҳисса қўшдилар. Улар ўзбек нақшларининг элементларига янгича элементлар (ўроқ ва болға, кабутар, пахта, юлдуз ва бошқалар) янгича ғоялар киритдилар. Лекин ўзимизнинг анъанавий ўзбек халқининг ўзига хос миллий санъатини сақлаб қолдилар. Улар замонавий биноларга мослаб ўзбек миллий нақш элементлари бўлмиш нозик мажнунтол ниҳоллари, анор бутоғи, гулли буталар ва бошқа ўсимликларни тасвирладилар.

XXасрнинг ўрталарида наққошлик санъати янада ривож топди. Деворларга манзарали монументал тасвирнинг машҳур устаси Чингиз Аҳмаров Шарқ миниатюрасининг энг яхши намуналаридан ҳамда Ўрта Осиё халқларининг бадиий меросидан илҳомланиб ажойиб

деворий - расмлар яратди. Ўзбек халқи икки минг йил давомида халқ амалий санъатининг шундай ажойиб намуналарини яратди ва яратиб келмоқда.

Адабиётлар

1. Қосимова К.К “Наққошлик”Тошкент “Ўқитувчи” 1990
2. Маҳкамов. С “Ўқув устахонасида ўтказиладиган амалий машғулотлар” Тошкент “Ўқитувчи”1991
3.О.К. Апухтин «Бадийнакишмактаби» ,-Т., « Ўқитувчи», 1969 йил

Шоир Орифий

Термиз давлат университети Педагогика кафедраси катта ўқитувчиси педагогика фанлари номзоди, доцент Ўрал Ражабов

Бу инсоннинг ижодини кўпдан буён кузатиб келаман, унинг ёзганлари ҳаётий воқеалар, бор ва ҳақиқий ҳодисалардан иборат. Ёлғони кам, чини кўп гаплар фақат шу одамга тегишли десам, заррача муболаға қилмаган бўламан. Бу ижодкор Нарзулла Орифий бўлиб, ишонинг, ҳаётни теран кузатади, обдан мушоҳада ва чуқур мулоҳаза қилиб, сўнг хуолса ясаб, охирида якун ясайди.Нарзулла Орифийнинг етмиш баҳори муносабати ила чоп этилган “Яхшилик – кўнгил гавҳари”[376] тўпламини варақлаган киши ҳузур қилдади, улкан маънавий озуқа олади.

Ижодкорнинг янги мажмуаси Мирзо Кенжабекнинг “Саховатга чорлов” сарлавҳали сўз бошиси билан ибтидо топади. Унда Термиз, умуман, Сурхон адабий муҳитига хос тарихга назар ташланиб, ушбу муҳитда вояга етган камтар инсон “... шоирлик даъвоси ҳам, олимлик ғавғоси ҳамйўқ” Нарзуллоҳ Орифий ҳақида самимий сатрлар битилган. Мажмуанинг кейинги саҳифаларидан Шойим Бўтаев қаламига мансуб “Мукаммаллик истаги” ва шунингдек, шоир Болта Ёриев томонидан ёзилган “Саховат қўрғони” табрикномалари ўрин олган. Шойим Бўтаевнинг фикрича Орифий ҳажвга ўч, қувноқликка кўпроқ урғу беради ва шу йўл биланг жамият иллатларига даво истайди. Дарҳақиқат шундай ҳажв, танқид, аския, чандиш, кесатиқ, иддао деганларининг таг маъноси чақиб олиш баробарида жамият камчиликларига ва кишилар “касаллигига” даво-малҳам излаш билан тенг.

Ана шу айтилганлар тўшпламдан жой олган тўртликларда ҳам ўз ифодасини тўлиқ ва тўкис толпган, жамият кемттиклари ва инсоният дардлари мавзуи тўртликларнинг етакчи ғояси саналади. Беш фаслли тўпламнинг биринчи фасли тўртликлардир, уларда шукроналик ва эзгулик каби улуғ фазилатлар қаламга олинади. Тўртликлардан бирида ўқиймиз:

Кишилар қалбини забт этмоқ учун,
Қайси бир фазилат инсонда афзал?
Фозилу оқиллар бундай сўровга:
“Эзгулик” – дейишган азалдан-азал (1– Б.10).

Қизиғи худди шу тўртликни Мирзо Кенжабек ҳам мисол тариқасида кўсатадики, бунинг замирида яширин бир ишора мавжудлиги сир эмас.

Бошқа бир тўртликда қабиҳлик ва эзгулик – бу икки тушунча орасидаги фарқ-тавофутга жавоб исталади:

Қабиҳликка эмас, эзгулик сари–
Интилган кишига толе бўлар ёр.
Йўлдаги тиканни олиб ташланган–
Кимсанинг савоби нақадар бисёр (1–Б.11).

[376]Орифий, Нарзулла. Яхшилик – кўнгул гавҳари (Сайланма). –“Наврўз” нашриёти, 2017. – 208 б.

Очиғи тўртликларнинг мавзулар олами турфа хил, уларда сахийлик, саховат, қўли очиқлик, қалби поклик сингарилар нишонга олинади. Одамзот пайдо бўлибдики, сахитйлик ва хасислик маввзуи зинҳор эскирмайди, балки у ҳамиша диққат-марказда туради:

Сахийлар ўз топган молу дунёсин,
Ўзгага беришга ҳамиша тайёр.
Хасиснинг мол-мулки тўлиб тошса ҳам,
Ўзини кўрсатар ҳаммадан ночор (1–Б.12).

Орифий тўртликлари воситасида инсонларга мурожаат этар экан, одамнинг ҳар бир куни, дақиқаси, сонияси имтиҳонлиги (синовлиги)ни унутмасликни маслаҳат кўради:

Бировга сарват мўл, бировга мансаб,
Бировнинг ҳисобли уйида нони.
Аслида бандасин синамоқ учун,
Шудир Яратганнинг бир имтиҳони (1–Б.12).

Бошқа бир тўртликда жамият кўрки – устоз, яъни касблар ичра улуғи муаллим, ўқитувчи зотига урғу берилади, устознинг зикри, фикри, ўгити, панди, насиҳати беқиёс:

Ҳикмат бор: “Отангдан улуғдир устоз”,
Ким буни англаса бўлур мисли ер.
Устоз кўчасига етгани замон,
Отдан тушиб юрган, буюк Алишер (1–Б.13).

Айтилганидек, Орифий тўртликларининг мавзулар олами кенг, ғоялари эса ҳикматга тенг, уларнинг ҳар бири сирли, сеҳрли мазмунга бой. Тўртликларда ҳаёт манзаралари, муҳит лавҳалари, жамият ҳодисалари, атроф воқеалари мутлақ назўардан четда қолдирилмасдан ўз аксини топган. Хуллас тўртликларда ота-она дуосидан тортиб, инсон қадри, оила бурчи, кина-адоват, манманлик, нафс, лолқайдлик, ҳалоллик, сабр-тоқат, илтифот сингари ҳодисаларгача қамраб олинган. Ҳаётда у қадар кўзга кўринмайдиган, инсон ҳуда-беҳуда-да эътибор ҳам қаратмайдиган оддий жонивор асалари таърифи келтирилган тўртликка эътиборп қилинг:

Асалари ишин кузатган инсон,
Ҳаёт маъносининг тагига етар.
Шу қтсқа умрида одамзот учун,
Ҳиммат ва саховат кўрсатиб ўтар (1–Б.22).

Тўпламнинг иккинчи фасли “Болалар дунёсига саёҳат” деб номланган ва унда болаларга хос ҳаёт олами ифодасини топган ажойиб шеърлар мавжуд.Ушбу фасл “Узоқ яшаш сири”, “Ким одобли, ақлли?”, “Сарвиноз”, “Лаънат эмас, раҳмат ол” деган шеърлар билан бошланади. Кейинги саҳифалардан ал-Ҳаким ат-Термизий, Паҳлавон Маҳмуд ва Ибн Сино ҳақидаги ривоятлар ўрин олган. Ал-Ҳаким ат-Термизий ҳақидаги “Она ризолиги...” достони бир юз етмиш мисрали бўлиб, изга аллома ҳаёт йўли хусусида аниқ маълумотлар беради.Ал-Ҳаким ат-Термиздан ушбу мукаммаллик даражасига қай йўсин етганлиги сўралганда, у буюк зот айтган эканлар: “Онамни рози қилганлигим боис шу улкан ютуқларга эришдим”. Бу ажойиб достон қуйидаги сатрлар ила интиҳо топади:

Ота-онага пандига
Қулоқ солса ким агар,
Термизий бобомлардек
Бўлар элда мўътабар (1.–Б.33).

Иккинчи достон машҳур шоир ва полвон Маҳмуд Паҳлавон ҳақида бўлиб, бу инсонга хос инсонпарварлик фазилатлари тасвирлаб берилади. Достон “Жўмардлик” деб аталиб, унда Паҳлавон Маҳмуднинг, аввало, ўз юртида обрў-эътибор қозониши, эл-юрт дуосига сазовор бўлиши, ниҳоят Ҳиндистонга йўл олиши, тўғрироғи таклиф этилиши ҳикоя қилинади:

Ровийлар дерки, бир гал
Ҳиндистондан келиб хат,
Беллашувга Маҳмудни
Қилишган экан даъват (1–Б.35).

Ҳиндистонда Паҳлавон Маҳмуд барча беллашувларда жами полвонларни енгиб, катта ғалабага эришади, юрт шоҳининг олқишини олади, шоҳ унга истаган тилагини адо этишга ваъда беради. Шунда Маҳмуд полвон ҳинд шоҳидан бир пайтлар жангда асир тушган ватандошлари зиндонда экани, ана шуларни озод қилишини илтижо қилади. Достоннинг охирги сатрларига диққат қилинг, у ҳикматона йўсинда якун топади:

Ана шундай эзгулик
Қилди Маҳмуд паҳлавон.
Жўмардларнинг номи-чи,
Ардоқланар ҳар замон (1–Б.38).

Кейинги достон “Сино” деб аталади ва унда улуғ табибнинг қисқача босиб ўтган йўли тасвирлаб берилади, достондан мақсад ёшларни билим олишга ундаш экани сир эмас. Ибн Синога хос топқирлик, ҳаракат, синчковлик, илм йўлида фидойилик, илм учун барча манфаатлардан онгли равишда воз кечишдек шижоат тараннум этилади:

Хуллас, Сино бобомиз,
Олим эди ягона.
Ҳозиргача ҳакимни,
Ардоқлайди замона (1–Б.42).

Фасл охирида “Ҳазорбоғ”, “Тўғрилик дарахти”номли достонлар берилган, уларда ҳам эзгу ниятлар, орзу-умидларифодасини топган. “Ҳазорбоғ” достонида айтилишича, Нор бобо деган эртакчи борлиги, у болаларга ҳар хил қизиқ эртаклар айтиб, ёшларни яхшилик сари йўллар экан. Бу галги эртак қаҳрамони Эшниёз исмли боғбон йигит, у боғбонликда ном таратиб, бошқаларга ибрат экан:

Ўзи камтар, паҳлавон,
Номи экан Эшниёз.
Боғбонликда ҳаммага
Ибрат экан иул шоввоз (1–Б.43).

Эшниёз Денов бегининг сайлига иштирок этиб, мутлақ ғолибликни қўлга киритади ва ҳатто, бек қизига уйланиш бахтига эришади. Охирги достон “Тўғрилик дарахти” кўп жиҳатдан фалсафона ибратли ғояларга йўғрилган, бир юрт бўлган экан, унинг шоҳи ҳамиша эл додини эшитар ва шу йўсин иш тутар экан. Бу эса юртни фаровон, элни шодон этар экан, чунки адолат барқарор жойда ободлик ҳукм суради, бахту иқбол ривож топади.

Нарзулла Орифий ижоди турфа қирраларни намоён этади, унинг шеърлари ўзига хослиги ила ажралиб турганидек, насрлар олами ҳам ўз хусусиятларига эга ва эътиборлидир. Унинг насрий асарларида ҳажвий йўналиш етакчилик қилиши янада эътиборли, чунки танқид орқали кемтикларимиз нишонга олинади, улар шу йўсин тузатилади. Ижодкорнинг насрий бисотини алоҳида таҳлил қилиш келгуси изланишларимиз зиммасига юкланади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Орифий, Нарзуллоҳ. Яхшилик – кўнгил гавҳари /сайланма/. – Тошкент: “Наврўз” нашриёти, 2017. – 208 б.
2. Tursunov S., Murtazoyev B. Milliy ma”naviyat va barkamol avlod tarbiyasi. –Toshkent: Ozbekiston, 2013. –112 b.
3. Турсунов С. ва б. Сурхондарё тарих кўзгусида.–Тошкент: “Шарқ”, 2001. –384 б.
4. Турсунов С. ва б. Сурхондарё тарихи–Тошкент: “Шарқ”, 2004. –608 б.

Бойсун ифтихори
(шоир Усмон Азим шеъриятига бир назар)

Бабаходжаева Нигора Мухитдиновна
Тошкент давлат аграр университети Термиз филиали, Термиз шаҳри

Замонавий ўзбек шеъриятида Усмон Азим деган бир мангулик бор. У биз билган машҳур Бойсун юртининг фарзанди. Бойсуннинг осмонларга бўй чўзган юксак қояларига интилган,мавжланган шеъриятида завқ,ҳайрат,бор,чарчаш, ҳорғинлик сезилмайди. Чунки, Усмон Азим руҳи ва юраги гўзал табиат, зилол булоқ сувлари, мафтункор қиру-адирлар шууридан шаклланган:

Бир қишлоқда яшайди ўғлон,
Оддийган деҳқоннинг ўғли
У боқади оламга хайрон
Неларгадир тўлади кўнгли
У боқади зангор осмонга
Бир зумгина қолади қотиб
Зангор осмон деҳқон ўғлонга
Ниманидир қилади тортиқ
(Бир қишлоқда яшайди ўғлон. “Дарс” китобидан 1986 йил)

Усмон Азим учун “зангор осмон”,“қирлардаги қўзи маъраши”,”шаршаралар” ҳақиқатдан тортиқбўлди, шеъриятининг ҳарорати бўлиб қолди.Негаки,Усмон Азим шеъриятиниг шаклланишида Бойсун табиати,тарихий мероси,,анъаналари таъсири жуда кучли:

У баҳорни кутди интизор
Йўлларига кўз тутди илҳак
Қуёш чиқса,эриб битса қор
Тўйиб тўйиб ўйнарди чиллак
(Болаликнинг сўнгги кунлари. “Дарс” китобидан 1986 йил)

Шоир опаси Саидага бағишлаб ёзган “Бойчечак” шеърида гарчи, яқин инсонига бўлган меҳр,соғинг билан тўлиб тошсада, Бойсуннинг мафтункор табиати қўйнида униб ўсганлиги,тепаликлар,далаларда чопиб юрганини бот- бот эслайди, опасига бўлган соғинч ҳисси юртига,қишлоғига, бўлган меҳр билан қоришиб кетади:

Опа-ука излаймиз
Дала-даштда бойчечак
“Қор эриди, қўрқмагил,
Очил аста ойчечак”

Шеърнинг давомида бир нафасга бўлса ҳам ёшликка қайтиш ҳоҳишини,сокин,нафосатли, беғубор дамларни таъсирли жумлаларда ифодалайди:

Одамлар кулса кулсин
Бир кун бўламиз гўдак
Оқ ёмғирда бошяланг
Рақс тушамиз,ўйнаймиз,
камалакка кўмилиб
Кулиб-йиғлаб куйлаймиз!
“Бойчечагим бойланди,
Бойчагим бойланди....”
(Бойчечак “Дарс” китобидан 1986 йил)

Усмон Азим шеъриятининг асосий ҳислати руҳий самимият,маъно ва тасвирдаги табиийликликдир. Унинг лирик қаҳрамони ҳеч қачон юзаки муносабатда бўлмайди. Уни кузатар эканмиз, дид ўткирлиги, сўзга ҳассос ва ёлқинли назар, инсон дили ва руҳига жавобгарлик,ҳис-туйғулар тасвирида чуқур лиризмга таяниш, жонли табиат манзараларининг инсоний кайфиятлар билан уйғунликда чизиш каби фазилатларга дуч келамиз. Буларнинг барчаси Усмон Азим шеъриятини кўз- кўз қиладиган тарафлардир.Бу нарса,севги ҳақидаги шеърларида яққол намоён бўлади. Ишқ азобида қийналган,ўртанган ошиқ юрак Бойсун табиатининг ич-ичидан малҳам излайди,сурхонча айтганда, “жол” топади:

Қизғалдоқлар гулханига
Исингани кетдим мен....
Гулханнинг энг улканига
Ўлмай туриб етдим мен
Алвон даштда мавжли-мавжли
Шамол каби югурдим
Кетди дилнинг совуқ ранжим -
Майсаларга юз урдим
Ва танидим барчасини:
Мингдевона,гунафша
Миттигина баргчасида
Шабнам тутди бинафша
(Қизғалдоқларгулханига. “Уйғониш азоби” китобидан 1986 йил)

Маълумки,шеъриятни маънавий бойитадиган омиллардан бири-тарихдир. Бойсуннинг тарихи, маданияти,санъати, табиати, унинг халқи, этнографияси, иқтисодий-ижтимоий ривожланиш босқичлари Усмон Азим назаридан четда қолмаган. Аксинча, унинг ҳаёли ва мушоҳадалари билан бирлашиб кетган.Шу ўринда айтиш жоизки, афсонавий қаҳрамоналар - Гўрўғли, Алпомиш тимсоллари кўплаб асарларида гавдаланган:

Бир зўр бергин-чекинар тақдир,
“Худо” дегин –пирларинг кўпдир.....
Гўрўғлисиз эл бўлмас, ахир,
Алпомишсиз мамлакат йўқдир”.
(Гўрўғли ва Алпомиш “Ғусса” китобидан 1994 йил)

Шеърият ҳеч қачон ҳазинсиз,аламсиз,бўлмайди, Зеро, бу туйғулар доимо инсоннинг ҳамроҳидир. Шу ўринда шоир яраланган қалбию, алам қўзғаган туғёнларни “бостириш” учун табиатнинг малҳамларини излайди. “Қишки боғ”, “Кузги боғ”,”Ёзги боғ”,”Кузги боғ”II “ тўпламларига кирган шеърларидалирик кечинмаларни табиат инъомлари билан боғлаб, моҳирона тасвирлайди:

Тирикликликнинг терс уммонидан
Қийналдик биз-пешона шўрлар
Ана қишлоқ қабристонида
Тўнтарилган қайиқдир гўрлар
Яшамасанг дунёга келиб,
ҳаёт қандай кўринсин сулув,
Чанқоғингни босолсанг, қани
Қиш тонгининг тоза намига
(Тирикликликнинг терс уммонидан. “Ғусса” китобидан 1994 йил)

Инсон алами - бу йиллар, даврлар алами. Шоир қалбини чулғаб олган қуйидаги мисраларда унинг руҳий кечинмалари,кайфияти истар-истармас ўқувчига кўчади:

Бир нафасим –бахор,биттаси куздир,
Бир манзилим тоғдир,биттаси туздир,
Бир онам оловдир,бир онам муздир,
Тошларнинг ичида сойдай сарсонман

Бу парчадан кўриниб турибди, “баҳор”, “куз”, “туз”, “сой”, “тош” каби сўзлар бежизга ишлатилмаган.Бойсуннинг гўзал табиат манзараларидан олинган бу сўзлар шоир фалсафасини жонлантиради, қолаверса, руҳий эҳтиёжга айланади. Ҳолбуки,ҳар бир ижодкорнинг ички эҳтиёжи бўлади. Агар истак бўлмаса, минг ташвиқ қилгани билан, бефойда. Усмон Азим ишқий фалсафий, ижтимоий ғояларини ўша ички эҳтиёжидан олади,деб ўйлаймиз.

Албатта, кичик бир мақолада Усмон Азимдек барваста шоирнинг ижоди ҳақида тўлиқ фикрлашнинг иложи йўқ. Шундай бўлсада, юқоридаги фикрларимизни Усмон Азим шеърияти, фалсафаси. унинг дарди ва туйғуларига бир назар деб номладик ва келгусида илҳомбахш шоир денгизига бир неча бор шўнғиш иштиёқида қоламиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Усмон Азим.Сайланма. Шеърлар. “Шарқ” Нашриёт Матбаа Концерни,Тошкент 1995 йил
2. И.Ҳаққулов.Адабий мақолалар. Тошкент,1999

Бойсун-бебаҳо маданий меросимиз сарчашмаси

Термиз давлат университети Денов филали доценти Наимов Музаффар Ўринович

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейин маънавий бойликлар бўлмиш маросим ва маросим қўшиқларини тиклаш ва миллий менталитетимизни ноёб маданий меросимизни,хусусан, мусиқий анъаналарини сақлаш,ўзлаштириш ва ривожлантиришга алоҳида аҳамият берила бошланди.Айниқса,халқимиз ижодий даҳосининг нодир дурдоналарини муҳофаза қилиш ва кенг кўламда тарғиб этиш борасида ўлкан ишлар амалга оширилаётган бугунги кунда мусиқа фолъклор санъати, миллий урф-одат ва маросимлар ҳамда этномаданий қадриятларни янада ривожлантириш муҳим илмий аҳамиятга эга.

Бойсун-Сурхон воҳасининг бетакрор, гўзал табиати, ўзига хос тарихий,этнографик, маданий ва бадиий-эстетик анъаналарга эга бўлган сўлим гўшадир.
Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек:”Сурхон воҳасининг Зараутсой,Тешиктош ғорлари, Боботоғ ва Бойсунтоғ қояларидаги расмлар бу замин жаҳон цивилизациясининг бешикларидан эканига гувоҳлик беради”.

Бойсун маданий меросини дунё ҳамжамияти томонидан эътироф қилинишининг ўзи ҳам бу юртга берилган муносиб баҳодир. “Шу маънода, Бойсун элининг мафтункор санъати ҳам халқимиз яратган бениҳоя бой ва ранг-барнг миллий маданиятнинг ўзига хос бир кўринишидир”-деб таърифлаган эди Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов, ўзининг “Бойсун баҳори” 2002 Халқаро фолъклор фестивали иштирокчиларига йўллаган табригида.

Охирги йиллар Бойсун тумани тарихи ва анъанавий маданияти тўлиқ равишда илмий жиҳатдан ўрганилганлигини эътироф этиш лозимдир.Бу бевосита Бойсун маданий муҳити ЮНЕСКО томонидан “Инсониятнинг номоддий маданий мероси дурдонаси”-деб тан олиниши (2001) ҳамда умумжаҳон Репрезентатив рўйхатига киритилиши (2008) шу боис ушбу нуфузли Халқаро ташкилотининг ҳамкорлигида Бойсун маънавий маданиятини тўла, комплекс равишда ўрганилиб,амалиётга тадбиқ эилилиши билан боғлиқ

бўлди.Жумладан,”Бойсун баҳори” Очиқ фолъклор фестивали ва Халқаро илмий анжуманларни ўтказилиши (2002-2006,2017,2018), илмий ишлар (“Труды Байсунской научной экспедиции» 1-3 китоблари; «Бойсун тарихи ва анъанавий маданияти» анжуман тезислари ва маърузалари; «Бойсун баҳори” фестивали фотоалъбоми; “Конференция в Байсуне” тўплами; “Бойсун туманининг маданий минтақаси”; А.Ҳакимов,Э.Гюль,Байсун. Атлас художественных ремеел.Ташкент: ЮНЕСКО, 2006; Р Абдуллаев. Байсун.Традиционная музыкалъная кулътура.Ташкент: ЮНЕСКО, 2006 (инглиз ва рус тилларида); “Бойсун”, “Бойсун анъанавий мусиқаси” (CD, DVD, мулътимедиа дискалари), Фолъклор мактаб-академияси ва Халқ ижодиёти маркази ташкил қилиниши шулар жумласидан.

Бойсунда бахшичилик санъати ҳам кенг ривожланган. Шеробод- Бойсун достончилик мактабининг йирик вакилларидан бири Шоберди Болтаевни алоҳида таъкидлаб ўтмоқчимиз. Чунки Шоберди Болтаев биринчилардан бўлиб “Ўзбекистон халқ бахшиси” унвонига сазовор бўлган.Дўмбирани маромига етказиб черта оладиган ,кўплаб достон ва термаларни ёд билган етук устоз санъаткордир.

Дарвоқе, урф-одат ва маросимлар миллий менталитетимизнинг ўзига хос жиҳатлари”ўзида мужассамлаштирган бебаҳо ва нодир маънавий мероси саналади.Маросимлар ўз навбатида шу маросимга оид қўшиқ ва айтимларсиз ўтмаган, шунинг учун ҳам “чиройли безакдорлик, театр томошалари элементлари, мусиқа-рақс ҳаракатлари маросимларнинг ажралмас қисми бўллиб қолган. Инсонни қўшиқ, рақс,ўйин,мусиқа ва бошқа халқ ижодиёти намуналари билан ошно қилиш ҳам айнан маросимлар билан боғлиқ”-деб таъкидлайди фолъклоршунос олим Рустамбек Абдуллаев.

Юқорида зикр этилган маросимларнинг турли жиҳатларини Бойсун маданий муҳитида кўришимиз мумкин.Фолъклор жамоаларининг шаклланишида, ривожланишида ҳам Бойсун муҳим ўрин эгаллайди. Чунки, биринчи Сурхон воҳасида фолъклор жамоаларининг шаклланиши дастлаб шу ердан бошланган “Шалола”, “Бойсун”,”Қуралай”, “Ширу шакар” шулар жумласидан. Бойсун фолъклор жамоаси нафақат Ўзбекистонда, ҳатто чет элларда ҳам нуфузли танлов ва фестивалларда иштирок этиб олий ўринларга сазовор бўлган.

Бойсун фолъклор жамоаси репертуаридан жой олган мавсумий, мавсумий меҳнат, оилавий-маиший маросим қўшиқларининг халқчиллиги ,ўзига хослиги, ҳамоҳанг,жозибадорлиги, шўхчан ва оддийлиги ҳар қандай кишини ўзига ром этишига шубҳа йўқ албатта.Мавсумий маросим қўшиқлари (умумхалқ байрамлари, йил фасли маросимлари, табиат ҳодисалари ва мавсумий-меҳнат маросимлари билан боғлиқ қўшиқлар)ни ўз ичига олади. Буларга “Навруз”,”Жарчилар қўшиғи”,”Йил боши”, “Бойчечак”, “Ҳалинчак”, “Ҳамал”, йил фасли ва ва меҳнат маросим қўшиқларига-“Қўш ҳайдаш”, “Зухра хола ва деҳқонлар қўшиғи”, “Ўроқчилар қўшиғи”, “Майда”.Ҳавор- ҳавор”, “Дўрси –дўрси”, “Суст хотин”, “Лола сайли”, “Ҳей лола”, “Турна келди”, “Шох мойлар” ва бошқа қўшиқлар киради.Қўшиқларда учрайдиган бойсунликларга хос шева сўзлари ҳам уйғунлашиб тинловчи қалбини ўзига ром этади.

Оилавий маросим қўшиқлари ва айтимларига (тўй маросим қўшиқлари,оилавий – маиший маросим айтимлари киради.Тўй маросим қўшиқларига “Ўлан”, “Ёр-ёр”,”Яқу яқ”, “Ум-уфу”,”Айланси ёр”,”Ёр-ёроне”,”Мўчал қўшиғи” ва бошқалар киради.

Аъза-мотам айтимларига “аъза”,”йиғи”,”йўқлов”, “айтим”, “бўзлов”,”овоз солиш”,”садр” айтимлари ва “марсия”лар киради.

Бойсун маданий ҳаётида мужассамланган бундай маросимлар ва маросим қўшиқлари инсонлар дилига эзгулик бахш этиб, уларни ўзаро ҳамжиҳатликка, бирдамликка ундайди, меҳр мурувватни камол топтиради, ёшларда миллий ғурур, ифтихор туйғуларини янада риаожлантиради ва мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Фодаланилган адабиёлар:

1. Мирзиёев Ш.М. “Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан қурамиз”.-Т. Ўзбекистон, 2018.-377б
2. Абдуллаев Р.С.Байсун.Традиционная музыкалъная кулътура.-Т. ЮНЕСКО, 2006,-124 стр.
3. Бердиев Х. “Биринчи одам вилояти”.-Т. Нур, 191,-32б
4. Жавлиев Т. «Анъаналар-ҳаёт сабоғи”. –Т. Ўзбекистон, 1992, -92б
5. Наимов М.Ў. Сурхон қўшиқлари. 1-3 қисмлар. Термиз, Жайҳун 1997,-Т. Янги аср авлоди.,2010.-27 б.

Баддий адабий таҳлилларда қўшиқ ижороси

Термиз давлат университети Мусиқа кафедраси мудири Абдираим Турсунов

Шеърият – назаримизда ҳудуд билмас кенглик, унинг бағри ғоялар оламига лиммо-лим, демак туганмас чашма, сўнмас қуёш. Сурхон шеърияти осмонида чарх урган ва чарх уришни энди ибтидо этаётган қаламкашлар кўп. Уларнинг ҳар бири ўз созига, ўз овозига эга, қўлига қалам олган инсон борки, ўзича ниманидир дейишга интилади. Лекин деган билан деганнинг фарқи бор, шунингдек, уни кимдир тинглайди, кимдир тинглашни ҳам истамайди. Ҳамма гап шундаки, атрофдагиларни тинглашга мажбур этиш лозим, яъни ўзига ром этиб, маҳлиё айласа, истакдан ташқари жозиба пайдо бўлади. Шеърнинг жозибаси мухлисни ўзига боғлаб олади, эшитишга унинг рағбатини оширади, тингланг:

Йиллар ҳакам – қовжирар умр,
Мевада қурт, танади ҳам қурт[1].

Бир қарашда оддий тасвир, шеър қуйидагича бошланади:

Бир туп жийда ўсди беармон,
Тиниқ сувли сойнинг лабида.

Шеър давом этади:

Мақтов гўзал, олқишлар беҳад,
Мағрурланиб шовуллар дарахт.

Шеър хотима топади:

Шамолларда шовулласа ҳам
Энди ўтин, у ўтин, холос.

Шеърда бир дарахт мисолида ҳаётнинг аччиқ фалсафаси, ҳақиқати баралла ва очиқ айтилмоқда, буларни ғоянинг теранлигидан изламоқ лозим!

“Тиниқ тонглар қўшиғи” Аҳмад Эшқурбоннинг иккинчи китоби, унинг биринчи китоби 2000 йил “Қанотланган қалб” номи ила чоп этилган эди. Янги тўплам шу биринчи китобнинг мантиқий давоми, ўшанда биринчи китобга шоир Рауф Парфи сўз боши ёзган эди. Иккинчи китобдан жой олган шеърлар турфа мавзуларда ёзилган, улар шоирнинг дил изҳорлари, кузатув ҳулосалари, кўнгил армонлари:

Ўртада оқар чашма,
Сен ташна-ю, мен ташна –
Айрилиқ азоби бу.

Юқоридаги мисралар тўпламдан жой олган икки дона учликнинг биттасига тегишли бошланма мисралардир. Ҳаёт зиддияти, ҳаёт хақиқати, умуман, гуноҳ ва савобга, ёвузлик ва эзгуликка жавоб изланади:

Ҳар ерда тош тарози,
Ким рози – ким норози,

Гуноҳу савоби бу.

Ҳақиқат излаган сари узоқлашади, буни инсон билади, лекин нечундур уни излайверади, тополмаслигини балса-да излайди, зинҳор толиқмайди, излашда давом этади:

Хақиқат йўли узоқ,
Жаннатми ёки дўзах –
Имтиҳон жавоби бу.

Шоир ҳаёт китобини англашга интилади, лекин унинг сирлари янада сирли, унинг қаҳрлари яна қаҳрли:

Бир китоб ...
Унда ёзилган хақиқатлари –

дея бошланадиган шеърда Аҳмад Эшқурбон бир ҳолатга диққатни тортади, унинг айтишича:

Нима қолди менинг хотирамда.

Дархақиқат шоир айтган китобдан бизга нималар таъсирли, нималар қадрли, хулоса ушбу хилда:

Отамнинг қабри бошида,
Ўтирибман мунғайиб.

Шоир хақиқат мавзуини бошқа бир шеърида ҳам давом эттиради, чунки бу мавзу азалий мавзу, унга ҳали-ҳануз жавоб топилганича йўқ, Аҳмад Эшқурбон ҳам унга жавоб топдим, дея жар солишдан йироқ.

Ҳақиқтни излади инсон,
Нигоҳини тикиб самога.
Таажжубда юрди кўп сарсон,
Мунгли-мунгли боқиб дунёга.

Шоир халқи борки, дунёни синчков кузатади, у кўрганини ёзади, англаганини қаламга олади, у хаёлан жаннат яратишга интилмайди. Шоирнинг ҳақиқат ҳақидаги жайдари хулосаси ёки ҳукми ушбу хилда:

Ҳақиқат ҳам эзилган таҳқир,
Инсон дили тилим ва тилим.
Ҳақни топди, топди-ю охир,
Ёлғон дунё, Ҳақиқат – ўлим

Шоир шеърларида гўё маъюслик ҳукми устун туюлса-да, аслида ундай эмас, уларда кўтаринкилик руҳияти ҳам мавжуд, чунки инсон жўшқин ҳаёт қўйнида ҳур ва озод:

Фикрлар аёвсиз тўқнашар
Ғолиблик билмам ким томонда.
Шамоллар сочимга шўхлашар,
Сузади тўлин ой осмонда.

Найсимон ёки пуфлама чолғулар

Термиз давлат университети Мусиқа кафедраси ўқитувчиси Зариф Зоиров

Воҳада кенг тарқалган мусиқа чолғуларидан бири найдир. Найлар қамиш пояси ва ёғочдан ясалган, узунлиги 15-20 см атрофида бўлган. Сибизға (сибизиқ) чўпонлар орасида кенг тарқалган. Сибизға оддий қамишдан ясалган ва пуфлаб чалинган. Бундан ташқари найнинг ғажир най тури ҳам мавжуд бўлиб, бундай найлар воҳанинг Бойсун туманида кўпроқ қўлланилган. Ғажир найлар чўл бургути ғажирнинг суягидан ясалган. Найларда кўпроқ "Чўпонча" куйлар чалинган. Найнинг шувуллоқ деб аталган, лойдан чумчуқсимон, найсимон, ғўзачасимон каби турли шаклларда ясалган тури ҳам мавжуд. Воҳа аҳолиси орасида кенг қўлланилган пуфлама чолғу асбобларидан яна бири сурнай саналади. Сурнай яккасоз ва ансамбль чолғуси сифатида қўлланилган. Сурнай доира чолғулари тўй маросимлари ва байрамларида кенг қўлланилади. "Бойсун мавригиси", "Лолача", "Оқча бола", "Ковушим", "Ҳамроз" қўшиқлари сурнай жўрлигида куйланади.

Аксарият қадимий чолғулар жўрнавоз соз сифатида халқ қўшиқлари ва достонларида ишлатиб келинган. Воҳа аҳолиси рақсларни ижро этишда ҳам маълум атрибутлар (масалан, қошиқ, қўнғироқча, қайроқ тош, оддий таёқ ва ҳ.к.)ни бир бирига уриш орқали чиқадиган товушларни ҳам мусиқа жўрлигига қўшишган. Торли ва зарбли чолғулар.

Воҳа аҳолисининг торли чолғу асбобларидан бири дўмбира ёғочдан (тут, ўрик, ёнғоқ) ясалади. Дўмбира торлари эса мол ичагидан эшилган. Дўмбира бироз "бўғиқ" товуш чиқаради. Дўмбира халқ созанда ва бахшилари орасида етакчи чолғу асбобидир. Халқ достонлари дўмбира жўрлигида ижро этилади. Ўзбекистон халқ бахшиси Шоберди Болтаев репуртуаридан "Бой келди", "Оғажоним", "Келиной", "Тарки дунё", "Куй чертиш-чўпон чертиш", "Меҳмондир", "Зубайда", "Хончалак", "Туя чўктир" нағмалари жой олган.

Ўзбекистон халқ бахшиси Абдуназар Поёновнинг репертуаридан эса "Дўмбира нағмаси", "Келиной нағмаси", "Сарбоз нағмаси", "От ҳайдаш нағмаси", "Қўнғирот нағмаси", "Қайғу нағмаси" каби куйлар ўрин олган. Ўтмишда воҳада кенг тарқалган турли чолғулар орасида қўбиз алоҳида аҳамият касб этган. Рўзибой бахши ўз айтимларини қўбиз жўровозлигида ижро этган. Умир бахши ҳам дўмбира ва қўбиз чолғуларининг моҳир созандаси бўлган. Лекин ҳозирги кунда қўбиз чолғуси воҳада йўқолиб кетган худди шундай ҳолат урма-зарбли асбоб дапга ҳам тегишлидир. Дапп доирага ўхшаш бўлиб, гардиши (кашнок) ўрик ёки ёнғоқ ёғочидан ясалган. Бир томони эчки териси билан қопланган. Гардишда халқачалар осилмаган. Товуши паст ва жарангсиз бўлган. Бойсунда касалларни даволаш мақсадида ўтказиладиган "жаҳр" маросимида асосан дапп кенг қўлланилган. Хусусан Каромат бахши, Саид бахшилар ўз айтимларида даппдан фойдаланиб, "жаҳр" маросимини ўтказишган. Боймурод бахши эса достонларни ҳам дапп жўровозлигида ижро этган.

Воҳада кенг тарқалган чолғу асбобларидан яна бири чанқовуздир. Чанқовуз – торли – урма ёки тилсимон чертим асбоби. Чанқовуз аёллар томонидан кўпроқ чалинади. Баъзан чанқовуз эркаклар томонидан ҳам чалинади. Жумладан қумқўрғонлик Жума Абрайқулов чанқовузнинг моҳир созандаси саналади. Чанқовуз айланма тақасимон шаклда бўлиб, ўртасидан пўлат тил ўтказилади. Чанқовузни ижрочи чап қўли билан тишларига босиб туриб, ўнг қўлининг кўрсаткич бармоғи билан чанқовузнинг тилчасини ҳаракатлантириб туради. Тил ҳаракати ҳаво ва зарба воситасида товуш ҳосил бўлади. Ўтган аснинг иккинчи ярмигача чанқовузнинг 3 хили, темирли чанқовуз, суякли чанқовуз ва ёғочли чанқовуз турлари бўлган. Суякли чанқовуз туя қовурғасидан ясалиб, унинг ўртасидан тилча кесилади ва ип боғланади. Чалиш жараёнида ипни тортиш орқали тилча тўлқинлантирилиб товуш ҳосил қилинади.

Ёғочли чанқовуз ҳам суякли чанқовузга ўхшаб ёнғоқ, тут ва арча дарахтидан ясалади. Анъанавий мусиқа чолғу асбоблари тўй маросимлари, мавсумий меҳнат жараёнлари, оммавий тантаналарни ўтказишда муҳим аҳамият касб этган. Мусиқа маданияти халқ қўшиқчилик ижодиёти билан ҳамоҳанг тарзда ривожланиб борган. Воҳада ҳалқ мусиқаси билан бирга халқ рақс турлари ҳам анча ривожланган. “Сарбозча”, “Ёққу-яққу”, “Ғажир рақси”, “Мавриги”, “Лочава, “Лаҳча”, “Чорқарсак”, “Қайроқ ўйини” “Уфу ўйини”, аёлларнинг “Лаби хол”, “Ғишт ўйини”, “Урчуқ”, “Қиз қийити”, “Жамалак” ўйинлари, болаларнинг “Бак-бака”, “Чўпон бола”, “Ўн уфу шахала” каби ўйинлари анъанавий мусиқа асбоблари жўрлигида ижро этилади. Воҳа мусиқа ва рақс санъати ўзининг характери ва ўзига хослиги билан минтақанинг бошқа ҳудудларидан ажралиб туради.

history.The musical instruments of Surkhon region are not like the others.The development of musical instruments of oasis population connected with their ceremonies and life condition.The name,form,construction, decoration, execution of musical instruments are distinguished with it`s own peculiarity. Among the population of Surkhan region has spread different kind of musical instruments-chankovuz, blowing musical instruments-wooden,bony and sordid nay(tube),stinged musical instruments-dombira(drum),tambourine.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1.Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.Т., “Ўзбекистон” НМИУ, 2016 йил. -56 бет.
2.Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1967.
3.Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. – Тошкент, I-том, 1968.
4.Дониёров Х.Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Тошкент, 1968.
5.Ливщиц В.А. К интерпретации бактрийских надписей из Кара-тепе // В кн: Новые находки на Кара-тепе в Старом Термезе. Москва, 1975.
6.Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, 1988.
7.Турсунов С.Н ва бошқалар. Ўзбекистонда топономик номлар ва уларнинг тарихи.Тошкент,”Сурхон-нашр”. 2017 йил, 349 бет.
8.Турсунов С.Н ва бошқалар.Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номоддий маданияти тарихи. Тошкент.”Муҳаррир”, 2012,199 бет.
9.Турсунов С., Пардаев Т., Пайғамов А., Нарзуллаева Н. Сурхон воҳаси моддий маданият тарихи. Тошкент, 2013.
10.Сафаров Ш., Умаров И. Айрим топонимлар тарихи. Қарши, 2005.

Бойсун халқ оғзаки ижодидан мактабгача таълим-тарбия жараёнида фойдаланиш

Термиз давлат университети Мактабгача таълим методикаси кафедраси катта ўқитувчиси Норбошева Мақсуда Очиловна

Мамлакатимизда сўнгги йилларда, қадриятларимизни ҳар тарафлама ўрганиш ва эъзозлашга катта эътибор билан қаралмоқда. Бунга, “Шарқ тароналари”, “Бойсун баҳори”, “Бахши” халқаро санъат ва маданият фестиваллари яққол мисол бўлади.

Ҳозирги вақтда ёш авлодни урф-одатлар, маросимлар, маънавий-ахлоқий қадриятлар руҳида тарбиялаш, уларга фойдали томонларини очиб бериш, ўргатиш давр талабидир. Энг муҳими болаларни халқнинг урф-одат ва анъаналари ҳамда умуминсоний қадриятларга қизиқтира билишимиз зарур.

Мактабгача ёшдаги болаларни маънавий - ахлоқий қадриятлар руҳида тарбиялашда ҳозирги замон мактабгача таълим муассасаларига қуйилаётган таълимий ва тарбиявий талаблар, таълим мазмуни, мактабгача таълим ёшидаги болаларни урф-одат қадриятларига қизиқтириш шакл ва методларини янада чуқурлаштиришни тақозо этади.

Халқ оғзаки ижоди ва унинг барча турлари, айниқса, ривоят ва достонлар маънавий-ахлоқий қадриятларни ўзида мужассамлаштирган, халқнинг асрлар давомидаги турмуш тажрибалари мужассамлаштирган эпик ижодининг қадимий тури сифатида муҳимдир.

Халқ оғзаки ижоди, меҳнаткаш омма ижоди, халқ бадиий фаолиятининг таркибий қисми, санъатнинг бошқа турларидан ажралиб турадиган сўз санъатидир. Ҳар бир халқнинг асрлар оша ўз идеалини акс эттирган сўз санъати бор. Дарҳақиқат, буюк ўзбек миллати, Бойсун халқининг оғзаки яратган бой адабий дурдоналари бунга мисолдир. Оғзаки сўз санъати — “фольклор”ёки —”халқ поэтик ижод», — халқ оғзаки ижод маънони англатади. Фольклор – атамаси халқ оғзаки ижодидир. Халқ оғзаки ижоди узоқ даврдан бери тарихий йўлдоши уни чинакам акс садоси бўлиб, тарихий воқеаларни халқ оммасига тушунтиришга хизмат қилган.

Маълумки, мактабгача таълим муассасаси ўқув дастурида халқ оғзаки ижоди намуналари салмоқли ўринни эгаллаган. Унда, халқ оғзаки ижодидан меҳнат қўшиқлари, топишмоқлар, мақоллар, афсоналар, асотирлар, эртак ва латифалардан намуналар берилган. Бевосита, таълим-тарбия жараёнида халқ педагогикасининг ёш авлодни тарбиялаш мақсад ва вазифаларини амалга ошириш билан бирга, бу борада қўлланилган усул, восита, кўникма ва малакалар бирлигини ифодаловчи ҳиссиётларини, унинг қарашлари ва эътиқодини ҳам таркиб топтиради. Бу икки томон шахсни камолга етказишда доимо бир-бирини тўлдириб келади. Лекин, халқ оғзаки ижоди шахснинг ривожланиши ва шаклланишига таъсири маълум даражада унинг билимига ҳам боғлиқ бўлади. Борлиқни бадиий ҳис этмай, халқ оғзаки ижодининг бадиий тили, тасвирий воситаларини тушунмасдан туриб шасхда чуқур фикрлар ҳам, юксак туйғулар ҳам қизиқиш ҳам уйғотиш мумкин эмас. Шунга кўра, Бойсун халқ қўшиқлари ўрганилар экан, деҳқончилик билан боғлиқ қадриятлар: қўш, ўрим, янчиқ ёки хирмон, ёрғичоқ чорвачилик билан боғлиқ чарх, бўзчи, ўрмак, каштачилик, қўшиқларнинг куйланиши орқали инсонда меҳнат завқи меҳнатда юқори кўтаринкилик, юксак кайфият пайдо қилишда уларнинг аҳамиятига эътибор берилади:

Ўроғи олмос,
Ўришдан қолмас,
Сира ҳам толмас,
Ўрмаса бўлмас.
Ёки
Айри – айри туёққа, майда – е, майда
Айри нахал ярашар, майда-е, майда,
Жилвираган қулоққа, майда-е, майда,
Тилла сирға ярашар, майда – е, майда.

Бу ўринда иш қуроли ёки овнинг таърифи бир томондан деҳқоннинг қувноқ руҳий ҳолати, кайфиятини кўрсатса, иккинчи томондан иш жараёнини акс эттиради. Айниқса, Бойсуннинг мавсум маросим қўшиқларидан «Чоймома», «Суст хотин», «Ё, ҳайдар» билан боғлик қадриятларни болаларга таништириш уларнинг ғоявий-бадиий қимматини тушунтириш болаларда эстетик тасаввур, тушунча ва дидни шакллантиришда муҳимдир. Шунингдек, Сурхон воҳаси, хусусан Бойсунда бойчечакнинг очилиши, наврўз келиши, баҳор ёмгири, лайлак келиши, экинларнинг пишиб етилиши, фарзанд парвариши, тўй ва азаларга қўшиқлар бағишланган. Айниқса она алласида меҳри дарё, бағри кенг, қуёшдай сахий она муҳаббати, орзу-истаклари тасвирий бўёқларда ифодаланган. Алла ёқимли куй билан ижро этилган.

Онанинг нолалари, чексиз меҳри, тенгсиз инсоний фазилатлари, хуллас, руҳий олами қўшилиб куйланади:

Қўш арслон билаклим,
Ботир қоплон юраклим.
Яхши-ёмон кунида
Менга жуда кераклим.
Алла, болам, алла-ей, жоним болам, алла-ей.
Алла айтдим адига-ё, алла,
Сув опкелсин кадига-ё, алла.
Кади бови узилсин-а, алла,
Келин бўлиб сузилсин-а,алла.
Алла, болам, алла-ей, жоним болам, алла-ей.

Гўдаклигида она алласини эшитган болалар яна бир карра бу эзгу куйни эшитиб, гўзаллигини тасаввур этадилар, она муҳаббати туйғусини ҳис қиладилар. Бундан ташқари «Ё, рамазон» қўшиғидаги эзгу истаклар ифодалангани, тилининг равонлиги, юмор билан йўғрилгани, завқ-шавқ ифодаси бўлган бу қўшиқнинг қайта дунёга келаётгани эзгулик намунаси эканлигини ҳам мактабгача ёшдаги болаларга катта таъсир этади. Шунингдек, баҳорда қурғоқчилик бўлганда ёмғир чақиришга мўлжалланган «Суст хотин», ёз маросимларда шамол тўхташига бағишланган «Чоймома», «Ё ҳайдар» каби шамол чақиришга бағишланган қўшиқларда ҳам эзгу тилаклар, орзу-армонлар ифодаланган бадиий юксак асарлардир. Улар театрларштирилган мазмун касб этганлиги билан ҳам болаларда қизиқиш уйғотади.

Багрикенглик – тушунчаси ҳам маънавий кадрият сифатида қадим Сурхон воҳаси, хусусан Бойсун-Шеробод халқлари турмуш тарзига хос бўлган азалий қадриятдир. Халқимиз ўз фарзандларига бағрикенгликни гўдаклигидан бошлаб ўргатган, оналар буни ўз аллалари орқали уларнинг қалбига сингдирса, ота-боболар эса, турли халқ достонларини, эркалатиш ва овутмачоқларни айтишлари орқали, фарзандлар қалбига жо этганлар.

Масалан, Сурхон воҳасини боболари набираларини тиззаларига олиб, уларга овутмачоқ қўшиқларини куйлашган. Бунда, болакайни тиззасига олиб, гўёки туяга мингандек секин-секин тебратиб, “Ҳуя-ҳуя” қўшиғини айтиб овутишган. Қўшиқда бобо набирасига энг эзгу тилакларини қўшиб айтади:

Ҳуя-ҳуя толқон туя, ҳуя-ҳуяси қани-ё,
Болагинамни туяси қани- ё!
Ҳуя-ҳуяси келсин-о, катта туяси келсин-о ,
Боласи туяга минсин- о!

Ўзбек халқ достонлари жаҳон халқлари эпослари сингари ўзининг юксак ғоявийлиги, бадиий камолоти билан алоҳида ўрин тутади. Достон эпик ижодиётининг жуда қадимий тури сифатида барча халқлар оғзаки ижодиётида мавжуд. «Алпомиш», «Рустамхон», «Гўрўғли» каби ўзбек достонларининг яратилиши халқ огзаки ижодиёти тарихида ноёб учрайдиган ҳодисалардан бўлиб, улар умуммаданият хазинасига қўшилган бебаҳо маънавий ҳисса бўлиб саналади. Ўзбек «Алпомиш»и қорақалпоқ ва қозоқларнинг «Алпомыс»и, ўғузларнинг «Бомси-байрак» асари, татарча ва бошқурдча «Аппамиша ва Барчин хилуу», уйғурча «Алип Манаш» ва бошқа туркий халқларнинг жуда катта ҳудудидаги тарқалган қадимий эпосини муайян ўзгаришлар билан бизгача етиб келган намуналари бўлади.Бу борада «Алпомиш» достонининг аҳамияти жуда каттадир. «Алпомиш» - ватанпарварлик, қаҳрамонлик, мардлик, севги ва дўстлик ва тўғрилик ҳақидаги достон. Ундаги бу миллий анъаналар, урф-одатлар, умуминсоний ва миллий қадриятлар жуда кўп образлар орқали тасвирланади. Келажак авлодларимизни халқ мероси, қадриятларни ҳурмат қилишга уларни ўрганишга йўллайди.

Ҳозирги вақтда мактабгача таълим тизимида халқимизнинг бола тарбиясидаги қадимий миллий таълим-тарбия тажрибаси асосига таяниш мақсад қилиб қўйилган экан халқимизнинг севимли достони «Алпомиш» бу борада энг муҳим манбалардан саналади. Ундаги миллий тарбия имкониятларини очиб бериш миллий қадриятларимизни ўрганиш ва уларни таълим тарбия истеъмолига киритиш асосий вазифаларимиздан саналади.

«Алпомиш» достони икки қисмдан иборат бўлиб, унинг мазмунидан маълум бўладики, биринчи қисмида оила учун кураш ғояси, иккинчи қисмида эса уруғ бирлиги учун, ўз элининг ор-номуси учун кураш ғояси илгари сурилади. Достондаги оилавий қадриятлар мактабгача ёшдаги болаларни тарбиялашда жуда ҳам аҳамиятли. Масалан, «Алпомиш» достонида севимли ёр, оила ва фарзанд, уруғ бирлиги йўлида кўрсатилган мардлик, жасурлик, ватанпарварлик, халқлар биродарлиги, дўстлиги достоннинг асосий мазмуни ва қаҳрамонлари Алпомиш, Барчи Қултой ва Ёдгорлар тимсолида нимоён бўлади. Масалан, достонда боланинг дунёга келиши шундай ифодаланади: «Бойбўри, сенга худойим бир ўғил бир қиз берди; Бойсари сенга худойим бир қиз берди, эгиз эмас ёлғиз берди... фарзандларни кўрсанг, халойиқларни йиғсанг, тўй томошалар берсанг, тўйда қаландар бўлиб бориб, болаларнинг отини ўзим қўйиб келаман». Бойбичаларга шунда тўлғоқ яқин етди, каммпирлар бойбичани айланиб, тулки инлатган тозидай бўлиб онгниб, ўртага олиб турибди. Бийлар шул вақт овдан қайтди; бу ёқдан шул вақтда фарзандлар ер юзига тушди. Бир нечалар бийларнинг олдига чиқиб суюнчини олди». Достонда оилада боланинг дунёга келишида катта ёшдаги кампирларнинг қатнашгани, катта ёшдаги кампирларнинг бу ишда маълум даражада тажрибага эга бўлгани, «Суюнчи» сўраш одати ҳозир ҳам бизнинг турмушимизда бор. Бу ҳам бизнинг халқимизнинг урф-одатларидан бири ҳисобланади.

Болаларни ёшликдан саводхонликка ўргатиш ҳам ота-оналар учун муҳим вазифа ҳисобланади. Савод ўргатиш, уларга билим бериш аввалдан келаётган одатларимиздан бири. Мисол тариқасида достондан парча: «Шунда болалар кундан кун ўтиб, ойдан-ой ўтиб бирда-иккига қараб, иккидан учга кириб, тили чиқиб, элга эниб тили чиққандан кейин тутиб, учовини ҳам мактабга қўйди. Булар мактабда ўқиб ёзадиган мулла бўлди. Ўғлимга шоҳлик, сипоҳлик илмини ўргатайин» - деб мулла чиқариб олди. Бойсари ҳам Бойбўрига таасуб қилди. Бул ҳам Ой Барчин қизини мактабда чиқариб олди. «Қизимга Кўккамиш кўлида қўй соғдириб, чорвадорлик илмини ўргатайин, қўй соғмокқа уста бўлсин» - деди. Бундан ота-боболаримизнинг аввал оилада боланинг илм, савод, ҳунар ўрганишига катта эътибор билан қараганлигини кўрамиз.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш мумкинки, Сурхон воҳаси, Бойсун халқ оғзаки ижоди, урф-одатлар ва анъаналардан ўз ўрнида фойдаланмоқлик, келажак пойдевори бўлмиш ёш авлод тарбияси, маънавий камолоти, соғлом миллат генофондини таъминлаш ва қадриятларни асраб-авайлаб келажак авлодларга етказиш гарови бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбек педагогика антологияси. (тузувчи муаллифлар С.Очил, К.Ҳошимов) Т:Ўқитувчи, 1-жилд, 1995йил.
2. З . Зарифова. «Мактабгача ёшдаги болаларни маънавий- аҳлоқий тарбиялашда ривоят ва достонлардан фойдаланишнинг педагогик асослари» Магистрлик диссертатсияси. ТДПУ -2013
3. П.Юсупова «Мактабгача тарбия педагогикаси» Т-1997.
4. Хошимов К., Нишонова С, Иномова М.,Хасанов Р. «Педагогика тарихи». Т.: Ўқитувчи – 1996 йил.
5. Мусурмонова О, Баубекова Г. Ўзбек халқ педагогикаси: Т.: - А.Қодирий
6. номидаги халқ мероси 2000 йил

Talabalarda ma’naviy kompetentlikni rivojlantirish va pedagogik asoslarni takomillashtirishda boysun milliy urf – odatlarining o’rni

S.M. Norboyeva TerDU tayanch doktoranti

Mamlakatimizning mustaqillikka erishuvi milliy madaniyatimiz tarixini o’rganishga, unga xolisona fikr bildirishga katta imkon yaratdi, osori – atiqalar yodgorliklarimizni asrash, milliy qadriyatlarimizni tiklash eng dolzarb masala bo’lib qoldi.

Madaniy merosimizni, o’tmish qadriyatlarimizni keng va har tomonlama o’rganish Birinchi Prezident I.A. Karimov va O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning ma’ruzalarida bir necha bor ta’kidlanganidek, hozirgi milliy an’analarimizni chuqur tarixiy ildizlarini ochib berish uchun muhimdir.

Ota-bobolarimizdan qolgan an’analardan biri — o’zi tug’ilib o’sgan Vataniga, xonadoniga, el-ulusiga cheksiz izzat-ehtirom tuyg’usidir. “O’zga yurtning sultoni bo’lgandan ko’ra, o’z yurtingning gadosi bo’l”, degan gaplar ham donolardan qolgan. Ajdodlarimiz o’z el-yurtlarining chinakam fidoyilari, o’z vatandoshlarining mehribonlari bo’lganlar. Kindik qonlari tomgan tuproqning bir siqimini o’zga yurtning olam-olam boyligiyu, behisob zarlariga almashtirmaganlar. Bu odat o’zbek halqining qon-qoniga singib ketgan, u o’z go’shasini hech qachon o’zgalarning qasri-yu koshonalariga almashtirishni ravo ko’rmaydi, „Ona yurting — oltin beshiging“, „O’z uyim — o’lan to’shagim“, deya bor mehru muhabbatini o’z yurti, Vatani, uyi, xonadoni ahliga ulashib, goh, to’qlik bo’lsin, goh yo`qlik bo’lsin, shukur qilib yashayveradi. Mana bu fazilatni Vatanni sevish, vatanparvarlik deyiladi.

O’zbek xalq og’zaki ijodida, folklorlarning katta-kichik janrlarida, ya’ni mitti maqollardan tortib, yirik epik asarlar — qahramonlik, ishqiy, romantik dostonlarda bosh mavzu yurtsevarlik ohanglari bo’lib kelgan. Darhaqiqat, ona-Vatan yo’lida fidoyilik ko’rsatish fazilati va halq, xarakteri, u tarbiyalagan bahodirlar hatti-harakatlarida alohida ko’zga tashlanadi. Bir misol qilib Boysun folklor namunalarida ta’kidlanishicha, bir siqim muqaddas ona tuproq uzoq, o’lkaga otlangan bahodirni hatto shunqor uchib o`tolmaydigan tog’lardan, asov daryolardan, qush uchsa qanoti, odam yursa oyog’i kuyadigan cho’lu-sahrolardan olib o’tadi, dushmanlar hamlasidan saqlab qoladi, maqsadga yetkazadi va ona yurtiga sog`- omon qaytaradi.

Kimda-kim o’z ona diyorining zaminiyu, oqar suvlarini, kimsasiz cho’llariyu, dala-dashtlarini qalbdan seva olsa, unday odam kam bo’lmaydi, zavol ko’rmay kamol topadi. Vatan xoini esa Xalq qahr-g’azabiga uchragan kishidir. Vaqti kelib unga hatto bir qarich yer ham, kafan ham buyurmaydi. “Bir siqim ona yer tuprog’i bir hovuch oltindan qimmat”, deb bejiz aytilmagan.

Mustaqillik yillarida Boysunlik taniqli shoir – yozuvchilar ijodiga alohida e’tibor berilmoqda. Boysun tumanida milliy qadriyatlar, unutilgan urf – odatlardan targ’ib qilingan “Boysun bahori” ochiq Xalqaro folklor festivali YUNESKO homiyligida o’tganligi munosabati bilan Boysun “Osmon ostidagi ochiq muzey” deb tan olindi[377]. Boysunda saqlanib qolingan milliy qadriyatlar, qo’shiqlar, xalq hunarmandchiligi, urf – odatlari “Insoniyat nomoddiy merosi durdonasi” deb e’tirof etiladi. Boysun tumanida asr boshidan buyon o’tkazilib kelinayotgan “Boysun bahori” festivali barkamol avlodni tarbiyalashda, va shu qatori talabalar ongida ta’sir etishi bilan beqiyosdir.

Hozirgi kun talaba – yoshlarida milliy qadriyatlarimizga bo’lgan e’tiborni shakllantirish muhim vazifalardan biridir.

O’z Vataningni, millatingni sevolsang, uni qadrlay olsang, o’zgalar yurtini ham seva olasan. O’z uying, o`z qishlog`ing, o’z shahring, o’z ona diyoring fidoyisi bo’la olsang, qardoshing Vataning uchun ham jonkuyar bo’la olasan.

[377] Tursunov S., Rashidov Q. Boysun. T., 2019.

Kishilarimizdagi ona-Vatanni sevish, uning yo'lida fidoyilik ko'rsatish tuyg'usi, ayniqsa, fashizmga qarshi urush davrida butun dunyoni qoyil qoldirdi. Qalbida ona-Vatan tuyg'usi jo'sh urgan minglab o'zbek o'g'lonlari Ikkinchi jahon urushida fashist kallakesarlariga qaqshatqich zarba berib, cheksiz fidoyilik va matonat namunalarini ko'rsatdilar, o'z nomlarini abadiy sharafga burkadilar. Vatan tuyg'usi har kimning qoniga ona allasi, bolalikda eshitgan she'r, qo'shiqlari bilan kiradi. Vatanparvarlik tuyg'usi go'daklikdan boshlab shakllansa, u so'nggi nafasigacha boqiy bo'ladi. Vatan va vatanparvarlik hissini, millat tuyg'usini har bir o'zbek fuqarosi chuqur anglashi, ayniqsa, O'zbekistonlik bo'lganidan, shu yurtga dahldorligidan faxrlanishi lozim.

Vatanparvarlik — bu ona-Vatanimiz xalqiga, uning an'analariga, tili va madaniyatiga muhabbat va hurmat bilan qarash hamda uni rivojlantirishga o'z hissasini qo'shish, uning haqiqiy jonkuyari bo'lishdir. Vatanparvarlik — ona-Vatan oldidagi mas'uliyat, millat manfaati bilan yashash, Vatan taraqqiyoti, millat obro'siga obro' qo'shish, unga foyda keltirish, fidoyilik, halollik bilan mehnat qilish, xalqning shon-shuxrati va manfaatini o'ylash, insonparvar bo'lish demakdir.

Ona yurt tuprog'i shu qadar muqaddaski, uni dunyodagi hech narsaga qiyoslab bo'lmaydi. Nochoru noilojlikdan oxirgi chora izlab o'zga yurtlarga bosh olib ketgan yurtdoshlarimiz boy va farovon yashasalarda, baribir, o'sha boyliklaridan kelgan baxtu saodatning bir chekkasi kemtik ekanligini chuqur his etib turadilar. Bu o'z ona-Vatanining bir siqim tuprog'iga zorlik, qachon bo'lmasin o'zi uchirma bo'lgan xonadoniga qaytib o'z tuprog'iga qorishib ketish ilinjidir. Vatan shu qadar aziz, shu qadar mo'tabarki, undan bir qadam ketgan kishi buni yaxshi biladi.

Xuddi shu vatanga bo'lgan muhabbat Boysun an'analari va milliy urf odatlarida va hattoki hunarmandchiligida ham ko'rinib turadi. Avvalo talaba – yoshlarda Vatanga muhabbatni xuddi shu birgina Boysun hunarmandchiligi orqali ko'rsatsa bo'ladi. Buning uchun kasbiy fanlar blokida keltirilgan darslarda xalq hunarmandchiligi atroflicha keng yoyish kerak.

Vatan mehri, Vatan ishqi shu qadar buyuk. Unga bo'lgan mehr inson qalbiga shu qadar muhim o'rnashganki, hech qanday kuch bu tuyg'uni zo'rlik bilan sitib chiqarolmaydi. Xususan, bizning ajdodlarimizda bu tuyg'u ko'ngil tubida juda chuqur tomir yoygan. Ularning Ona yurtga fidoiyligini o`z Vatanini ravnaqida qilgan har bir hatti-harakatini biz o`qigan ertaklarda, dostonlarda, buyuk adiblarimiz bizga qoldirgan adabiy meroslarimizda ham ko`rishimiz mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, o`quvchilarda mehnatga, oilaga, mahallaga va Vataniga bo`lgan fidoiylikni jonkuyarlikni vatanga sodiqlikni biz o`qituvchilar yosh avlodga ta`lim-tarbiya berish bilan birga ularni yoshligidan Vatanga bo`lgan mehr va muhabbatini shakllantirish, fuqarolik, huquqiy, ma`naviy – ahloqiy tarbiya mezonlarini ularning ongiga singdirish va ularda fuqarolik va huquqiy madaniyatni yuksaltirishimiz orqali namoyon bo`ladi. Buning uchun biz o`qituvchilar ota-ona va mahallani hamkorlikga chaqirishimiz farzandlarmizning yutuqlari bilan o`rtoqlashishimiz va kamchiliklarini hamkorlikda bartaraf etishni yo`lga qo`yishimiz kerak bo`ladi. Bu hamkorlikni yo`lga qo`yishda biz o`qituvchilardan ijtimoiy faollik talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T., 2017.

2. Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. T., 2017.

3. Tursunov S., Rashidov Q. Boysun. T., 2019.

4. Boysun tarixi va an'analari. Toshkent, 2005y.

5. Ma'naviyat yulduzlari. T., 1999.

Ўзбек халқининг анъана ва маросимлари

Термиз давлат университети Педагогика Факультети ўқитувчиси
Обод Эргашева, Термиз давлат университети Педагогика Факультети ўқитувчиси
Наргиза Одинаева, 3-босқич талабаси

Халқларнинг маданиятлари орасидаги фарқли ёки ўхшаш жиҳатлари уларнинг географик жойлашуви, табиати, иқлим шароитларига боғлиқ бўлган. Бу хусусиятлар маданият ривожининг келгуси босқичларида ҳам сақланиб қолиши мумкин деган хулосага келмаслик керак.

Инсониятнинг бир неча минг йиллик тарихи давомида турли-туман маданиятлар мавжуд бўлган ва улар бугунги кунгача ривожланиб келган. Бу маданиятлар маълум бир халқ ёки этник жамоа таъсирида шаклланган. Хилма-хил этномаданиятлар ичида анъанавий маданиятларни олимлар алоҳида ажратиб кўрсатишади. Анъанавий маданият дейилганда биз бир неча авлод вакиллари томонидан бир неча асрлар мобойнида йиғилган ва бир авлоднинг ўзлаштириши натижасида сақланиб келинаётган урф-одатлар тушинилади. Ҳар бир этник маданият ўзига хос мазмунга эга, асосий ўзгармас ва иккинчи даражали ўзгарувчан хусусиятлари мавжуддир.

Анъанавий миллий маданиятни яхлит ва кўп қиррали ҳодиса сифатида ўрганиш, унинг тузилиши, асосий сифатлари, шаклларини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Этномаданият ва унинг таркибий қисми бўлган анънавий халқ маданият тизимининг таркибий қисми халқ донишмандлиги, халқ фалсафаси, халқ эътиқоди, халқ педагогикаси, халқ одатлари, халқ ижоди, халқ ўйинлари, дам олиш маданияти, миллий либослар, халқ меъморчилиги, халқ амалий санъати, халқ табобати, турмуш маданияти ва кўплаб соҳаларга ажратса бўлади.

Анъанавий халқ маданиятининг барча соҳаларида авлодларнинг дунёқарашлари, фалсафий қарашлари ўз аксини топганлиги учун этномаданият таркибида халқ донишмандлигига алоҳида эътибор бериш лозим. Чунки, халқнинг ғоя, фикр, билим, салоҳиятини ифода этувчи этномаданиятларни халқ донишмандлигисиз тасаввур этиб бўлмайди. Бу маданиятлар фалсафий-ғоявий мазмуни қанчалик чуқур бўлса, унинг шакли шунча бақувват, ижтимоий аҳамияти кучли, умри ҳам боқий бўлади. Халқ маданияти дейилганда кенг маънода этноснинг ҳаётидаги барча қадриятлар киритилса ҳам, унинг туб маънодаги негизини халқ анъаналари ҳосил қилади.

Этнология фанида “маросим”, “урф-одат”, “анъана”, “байрам”лар фаннинг асосий тадқиқот объекти тарзида кенг қўлланилади.Ҳар бир халқнинг шаклланиш жараёни билан бирга унга хос ва мос миллий-этник анъаналар, урф-одатлар, маросимлар, байрам ва сайллар шаклланиб тараққий этиб боради. “Анъана” – тарихий тараққиёт жараёнида табиий ва ижтимоий эҳтиёжлар асосида вужудга келадиган, аждодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтадиган, инсонлар маданий ҳаётига таъсир ўтказадиган, асрлар оша сақланиб, сайқалланиб келаётган маданий ҳодисадир. Анъана ўзига хос ижтимоий қоида тарзида кишилар онггига сингган (умумий ёки гуруҳ томонидан), қабул қилинган тартиб ва қоидалар мажмуаси ҳисобланади.

Урф-одат тушунчаси ўта кенг бўлиб,у ўз ичига халқ ҳаётининг барча томонини – оддий кундалик удум, расм-русм, ирим-сирим, ўзаро муомала тарзи ҳамда барча маросимларни тўлиғича қамраб олади. Маросим тушунчаси нисбатан тор тушунча бўлиб, у шу халқ ҳаётининг маълум соҳаларида омма томонидан қабул қилинган, кўпинча рамзий характерга эага бўлган ва маълум кишилар гуруҳи томонидан махсус уюштириладиган намойишлардан иборат. Шунингдек маросим – инсон ҳаётининг моддий ва маънавий турмуши талаб ва эҳтиёжи билан юзага келган ва келадиган ҳодисадир. Ҳар қандай маросим

у ёки бу халқнинг маълум бир тарихий тараққиёти босқичидаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳамда маданий ривожланиш даражасини кўрсатувчи асосий белгиларни ўзида мужассамлаштирган ҳолда вужудга келади ва яшайди. Бошқача қилиб айтганда, маросим умум томонидан қабул қилинган рамзий харакатларга эга бўлган ҳаётий тадбирдир.

“Урф-одат” дейилганда кишиларнинг турмушига синггиб кетган, маълум муддат такрорланиб турувчи ҳатти-ҳаракат, кўпчилик томонидан қабул қилинган хулқ-атвор қоидалари кўникмасидир. Демак, ушбу маросим ва урф-одатга берилган қисқача қайдлардан кўриниб турибдики, урф-одат тушунчаси халқ ҳаётининг барча соғасини ўз ичига қамраб олса, маросим тушунчаси ҳаётнинг муайян соҳаларигагина алоқадор, холос. урф-одат бир вақтнинг ўзида бир шахс ёки бўлмаса кўпчилик томонидан бажарилиши шарт бўлган қоида бўлса, маросим белгиланган шахслар томонидан бажарилиши лозим бўлган ҳатти-ҳаракатдир. Жумладан, кичикнинг каттага биринчи салом бериши ёки кўпчиликка камчиликнинг салом бериши ёинки меҳмонларга алоҳида ҳурмат кўрсатиш, байрам арафасида яқинлари, кекса қариялар, қўни қўшнилар ҳолидан хабар олиш каби кўринишлар ўзбекларга хос миллий урф-одатлардир.

Миллий урф-одатлар бўлса мотам маросимида ҳасратли мотам, сочларини тўзғитиб қайғули аҳволда мотам айтимларини айтиб йиғлаш мотам маросимида иштирок этаётган айрим кишиларнинггина вазифасига киради. Урф-одат билан маросим орасидаги ўзаро фарқни улар ичидаги рамзий ҳаракатларнинг қўлланилиш даражаси орқали ҳам англаб олиш мумкин жумладан, урф-одат ўз ичига рамзий ва рамзий бўлмаган ҳаракатларни тўла қамраб олса, маросим фақат рамзий характердаги ҳатти-ҳаракатларнигина қамраб олади. Қолаверса урф одат муайян халқ учун бир хил ўзгармас қоида, норма бўлса, маросим бир хил халқ доирасида кескин локал фарқланишларга ҳам эга бўлади. Шунингдек, ҳар қандай маросим ўзи мансуб бўлган халқ урф-одатларининг таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Шу боис маросимдан урф-одат элементларини қидириб топиш мумкин, лекин урф-одатдан маросимни қидириб бўлмайди.

Тадқиқотчи олимлар томонидан ўзбек маросимлари иккита катта гуруҳгу – оилавий-маиший ва мавсумий маросимларига бўлинади. Маросимлар таснифига диний маросимларни ҳам киритишимиз лозим. Моҳиятан таҳлил қилсак, диний маросимлар ҳам мустақил туркумлигини англаш қийин эмас.

Инсоннинг ҳаёт йўли билан боғлиқ ҳолда бажариладиган маросимларнинг аксариятини оилвий урф-одат ва маросимлар ташкил қилади. Оилавий-маиший маросимларни оиланинг бирон аъзоси ҳаётидаги муҳим воқеаларнинг мазмун-моҳиятидан келиб чиқиб, қуйдагиларга ажратиш мумкин:

- Оилада фарзанд туғилиши ва унинг тарбияси билан боғливқ урф-одат ва маросимлар;
- никоҳ-тўй маросимлар;
- оила аъзосини сўнгги йўлга кузатиш, дафн этиш ва таъзия билан боғлиқ урф-одат маросимлари.

Иккинчи катта туркум маросимларга эса меҳнат фаолияти, мавсум, табиат ҳодисалари, маданий ҳордиқ чиқариш билан боғлиқ маросимлар киради. Масалан, “қор ёғди”, “суст хотин”, “шохмойлар”, “қовун сайли”, “Обло барака”, ҳашарлар каби маросимлар киради. Диний маросимларга ҳайитлар, мавлуд, ақиқа, бибимушкул кабилар киради. Урф-одат ва маросимлар маиший турмуш ва оила ҳаёти билан боғланган ижтимоий ҳодисадир. Урф-одат ва маросимлар жамият тараққиётининг илк даврлариданоқ шаклланиб, ривожланиб келган.

Ҳар қандай урф-одат ва маросимлар муайян этнаснинг бошқа этнослардан фарқланиб туришини таъминловчи муҳим этногпафик белгалардан биридир. Ҳар бир этносга хос

маданият мазкур этноснинг бошқа этнослар билан узоқ давом этган этногенетик ва тарихий-маданий алоқалари натижасининг маҳсулидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати
1. Қорабоев У. “Ўзбек халқ байрамлари”. – Т. “Шарқ”, 2002
2. Саримсоқов Б. “Маросим фольклори”. – Т. “Фан”, 1986
3. Йўлдошева С. “Ўзбек халқининг миллий фольлор санъати ва этномаданий қадриятлари”. – Т. “Наврўз”, 2013

Фольклор- ҳаёт ҳикматлари хазинаси

Термиз давлат университети Мусиқа кафедраси ўқитувчиси
Азизов Орифжон Ғаниевич, Наргиза Одинаева

Ўзининг қадимий ва бой миллий маданияти билан жаҳон цвилизациясига улкан ҳисса қўшган аждодларимиз хилма-хил жанрлардан иборат бой фольклор анъаналарини яратишган. Асрлар давомида эзгуликни тараннум этиб келган бу тафаккур дурдоналарида халқимизнинг энг олийсифат инсонийлик туйғулари, мардона мақсадларга йўналтирилган қарашлари ўз ифодасини топган. Салоҳияти тўқ, илдизи эзгуликдан сув ичиб турган аждодларимиз иқтидорининг маҳсули бўлган халқ оғзаки ижодиёти асрлар давомида инсониятга битмас-туганмас руҳий қувват манбаи бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Хусусан, бахшиларимиз томонидан куйлаб келинаётган “Алпомиш”, “Гўрўғли”, “Кунтуғмуш”, “Рустамхон”, “Равшанхон” каби достонларда илгари сурилган эзгу қарашлар фольклор ижодкорлиги ва ижрочилигининг ўзига хос мақомини белгиловчи асосий жиҳатларидан бири ҳисобланади.

Фольклор сўзининг луғавий маъноси “халқ донишмандлиги”, “халқ ҳунармандлиги”, “халқ топқирлиги” деган маъноларни англатади. Зукко аждодларимиз яратган мақоллари, маталлари, эртаклари, достонлари, мифлари, афсоналари ва шу каби халқ оғзаки ижоди намуналари билан авлодларининг маънавий салоҳияти тараққиётига туганмас хазина яратиб, қолдириб кетишган. Дастлаб воқеликка бўлган мифологик қарашлари тафаккур юксалиши давомида бадиий-ҳодисага айланиб, сўз орқали поэтик ифодалашлари натижасига хилма-хил жанрлардан таркиб топган фольклор анъаналари шаклланиб, асрлар давомида халқ бадиий салоҳияти сарчашмаларидан озиқланиб, ривожланиб келган. Фольклор халқимизни юксак қадриятлар руҳида тарбияловчи маънавият уммонидир. Халқ оғзаки ижодиёти мужассамлашган халқона ғоялар ёш авлодни маънавий комил инсонлар қилиб тарбиялашда муҳим амалий аҳамият касб этган. Халқ яратган бебаҳо тафаккур дурдоналари ўзбек маданияти, айниқса.ю ёзма адабий анъаналарнинг шаклланиш ва такомиллашишини таъминлаган манба бўлиб ҳисобланади.

Фольклор асарлари она диёримизда яшаб, ҳаёт кечирган юксак маданият бунёд этган аждодларимизнинг турмуш тарзи, орзу-интилишлари, урф-одат ва маросимлари, анъаналари орқали ўзига хос самимиятини ҳам мукаммал тарзда ифодалаганлари билан ҳам қадрлидир.

Аждодларимиз яратган мақоллар орқали ҳаёт йўлидаги қийинчиликларга бардошли бўлишга ундайди. Инсонларга яхшилик қилишга чорлайди. Ҳунарли, оқил, мард, фидоий бўлиш инсоннинг энг муҳим сифатлари эканлигини донишмандона қўллаб ўтадилар. “Бир йигитга етмиш ҳунар оз”, “Яхшидан боғ қолади, ёмондан доғ”, “мевали дарахтнинг боши эгик”, “Билаги зўр бирни йиқар, илими зўр мингни”, “Она юртинг олтин бешигинг” ва шу каби кўплаб мақолларни келтиришимиз мумкинки, уларнинг барчаси инсоннинг комил шахс бўлиб шаклланишида муҳим ўрин тутади ва назарий чизги бўлиб хизмат қилади.

“Элидан айрилган ўлгунча йиғлар” ифодаси орқали ватанга муҳаббатни тарғиб этса, “Ҳунарли йигит элда азиз” мақоли билан ҳар бир инсонни ҳунарли бўлишга чорлайди.

Фольклор – ҳаётимиз ҳикматлари хазинаси. Буни далилловчи мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин. Эртакларда ҳам мукаммал ғоялар илгари сурилади. Дейлик, халқ оғзаки ижодининг жанрларидан бири ҳисобланган ҳар бир эртак замирида ажойиб ечимни кўрамиз. Масалан, кўпгина эртакларга хос бир мотивни олайлик: қаҳрамон бор-йўқ бойлигини сарфлаб ҳикмат ёки арзимаган бирон нарса сотиб олади. Бу арзимаган нарса баъзан бировнинг туши бўлиши мумкин. Кейин, воқеалар ривожи давомида маълум бўладики, сотиб олинган вақтида ҳеч нарсага арзимас бўлиб кўринган “нарса” асл маъносини аён қилади яъни, эртакдаги қаҳрамоннинг ҳаётда ўз муносиб ўрнини топишга мислсиз ёрдам беради. Бу каби ечимлар халқнинг ҳаётий фалсафаси, донишмандлигини кўрсатиб бериш билан бир қаторда тингловчиларнинг комил инсон бўлиб камол топишларида дастуриламал ҳамдир.

Чақалоқларни ухлатиш учун оналар томонидан куйланадиган алла ҳам фольклоримизнинг юксак намунаси ҳисобланади. Алла хиргойи қилаётган онанинг орзулари ва армонлари муштараклашиб кетадиган аллада ҳам бешикдаги боланинг камоли учун айтилган сўзлар, ҳам соғинч, ҳам келажак кунлардан кутилаётган умид туташади.

Достонларга назар ташлайдиган бўлсак, ҳар бир достон қаҳрамонлик, жўмардлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик каби ғояларни илгари суради. Ўзбек қадриятларини ўрганиш, уларга бўлган қизиқишнинг бугунги кунда кучайиши – бу тарихий зарурат, омманинг щз ота-боболарига нисбатан фарзандлик туйғуларининг уйғона бораётганидан далолатдир. Достонларда акс этган асосий муаммолар қадриятлар орқали инсон фарзанди тарбиясига муносабатни ўз ичига олади. Алпомиш достони қаҳрамонларининг ўз қабиласи, халқи ва юртига бўлган ватанпарварлик ҳислари айниқса тиниқ ифода этилган. Чоҳда ётган Алпомишнинг ғоз орқали салом йўллаши ўқувчини айниқса тўлқинлантиради. Достонда эл-юртга муҳаббат мотивлари уруғ бирлиги ғояси билан бирлашиб кетади. Барчин, Қалдирғоч образларида аёлнинг инжа хилқатини ёркин ифода этган, очиб берган. Алпомишнинг барчинга уйланиши Қўнғирот элининг бирлашишига олиб келади. Достонда бу кураш ватанга ва халққа муҳаббат, турли элатлар ва уруғларнинг инсоний ҳуқуқ учун курашда дўстлиги ва ҳамкорлиги ғоялари билан узвий боғлиқ равишда тасвирланади. Достондаги бу ғоялар бугунги кунда ҳам ўз ўрнини йўқотмагани билан аҳамиятлидир.

Достонни яратган халқ ва унинг ижрочиси бахши Алпомишнинг инсонийлик хусусиятини ҳам маҳорат билан куйлайди. Бу хусусиятлар эса миллий мафкурамизнинг асосий тармоқларидан бири. Ёри Барчин, синглиси Қалдирғоч, дўсти Қоражон, ота-онасига бўлган муносабатларида қадрдони, тарбиячиси йилқичи Қултой билан фарзанд ва дўст тутиниши тасвирларида ҳам Алпомишнинг юксак, мукаммал инсонийлик сифатлари яққол намоён бўлади.

Алпомиш кимга қарши ва нима мақсадда курашаётганини аниқ билган, гуноҳкорни гуноҳсиздан фарқлай оладиган қаҳрамондир. Унинг олийжаноблиги ҳам шундадир. Бу олийжаноблик ўз юртига кўчиб кетаётган қўнғиротликларнинг устига қалмоқ шоҳи Тойчихон лашкар тортиб келганда, унинг Қоражонга айтган сўзларида намоён бўлади:

Хаёлингга бошқа гаплар келмасин-
Бу сўзим шаънингга номард бўлмасин.
Қасд қилма, бек дўстим, қалмоқ ўлмасин...
Булар эмас бизга келиб гуноҳкор,
Қалмоқшоҳ амрини тутган кўп аскар.

Бундай олийжаноб, зукко, баҳодир йигит, забардаст тўқсон алпга қарши чиқа олган паҳлавон куч-қудратда ўзининг тенги бўлмаган Мастон кампирнинг найранги билан етти йил

чоҳда қолиб кетишида ҳам қаҳрамоннинг яна бир олийжаноблик қирраси намоён бўлади. У мағрур, боладек содда, ишонувчан, соф кўнгиллигидан далолат эди.

Шундай қилиб, ўзбек халқ достонларининг аҳамияти тенгсиздир. У халқимизнинг ўзига хос бадиий тарихидир. Унда халқимизнинг асрлар бўйи қилган орзулари, нурли келажак ҳақидаги ўйлари мужассамлашган. Ҳалқ достонлари ҳам миллий ифтмхор, ўзини англаш, ватанпарварлик ва халқлар ўртасида дўстлик туйғуларини тарбиялашда муҳим ғоявий вазифа ўтайди. Достонлар ёзувчилар, шоирлар, рассомлар, фан ва маданият арбоблари учун ҳам туганмас ижод манбаидир.

Фольклорнинг ижодкори – халқ. Бу бадиий хазиналарни яратишда халққа ижоддош, асрлар давомида бойитиб, авлодларга етказишда, унинг моҳиятини сақлашда “ижрочилар”нинг ўрни беқиёсдир. Бу “ижрочилар” алла айтувчи оналар, қўшиқчилар, эртакчилар, достончилар, аскиячилар, қизиқчилар, бахшилар ва халқ оғзаки поэтик ижодининг бошқа ташувчиларидир. Фольклор шуларнинг хизмати билан яшаб, ривожланиб, оммалашиб келмоқда.

Мамлакатимизда маданий меросни бугунги ва келгуси авлодларга маънавий ҳамкор, ҳамнафас, ҳамқадам қилиш йўлидаги ишлар амалга оширилмоқда. Ёшларнинг баркамоллигини таъминлашда халқ ижоди дурдоналари бўлмиш фольклор санъатининг ўз ўрни бор. У миллий қадрият сифатида миллат ва элатнинг тарихий тараққиёти жараёнида яратилган барча моддий ва маънавий, номоддий маданий меросни ўргатишда ёшларга дастуриламалдир. Тарбиядаги ўзига хос йўналиш ҳамдир.

Мустақилликка эришганимиздан кейин маънавий қадриятларни тиклаш ва миллий минталитетимизни белгилаб берадиган маънавий меросимизни, миллий қадриятларимизни, фольклор анъаналарини сақлаш, тарғиб этиш, ривожлантиришга алоҳида эътибор бериб бошланди. Миллий қадриятларимизни янада ривожлантириш, халқ ижодиётининг унитилиш арафасига келиб қолган тур ва жанрларини тиклаш, кенг оммага тарғиб этишга алоҳида эътибор қаратилаётгани бежиз эмас. Дунё халқларининг маънавий тамаддунига ўзининг ижоди билан ўзига хос ҳисса қўшган халқимиз томонидан яратилган қўшиқлар, маросимлар, қадриятлар, достонлар бугунги кунда ҳам ёш авлодни эзгу анъаналар руҳида камол топтиришнинг муҳим воситаларидан биридир.

Фольклор асарларига ҳар доим ҳам катта эҳтиёж бор. Мактабгача ёшдаги болалар ҳам, мактаб ўқувчилари ҳам, катта ёшдагилар ҳам, умуман қалбида ҳаётга, яшашга муҳаббати бор ҳар бир инсон умри давомида фольклор намуналарининг у ёки бу жанрларидан маънавий ва маданий озуқа олишади. Фольклор инсоннинг маънавий камолотига чизгалар, сайқал берадиган оҳанрабо, ранг, ёғдудир.

Адабиётлар:

1.С.Йўлдошева “Ўзбек халқининг миллий фольклор санъати ва этномаданий қадриятлари”. Илмий тўплам. Тошкент.”Наврўз” нашриёти. 2013 йил.

2.Республика илмий-амалий конференция материаллари. “Номоддий маданий мерос ва фольклор ижрочилик санъати”. Тошкент “Лессон пресс” нашриёти. 2016 йил.

Об эстетическом воспитании студентов - курашистов в процессе преподавания русского языка

А.Б. Ташматов (ТермГУ), Р.Х. Навбатова (ТермГУ). Г.Н. Худаёрова (ТермГУ)

Современное развитие общества выдвигает требования дальнейшего совершенствования подготовки кадров учителей, что предполагает их высокую профессиональную подготовленность наряду с развитой общей культурой. Достижение этой задачи во многом

зависит от постановки теоретического, методического и организационного уровня учебно-воспитательного процесса в вузе. И здесь очень важна тесная взаимосвязь обучения и воспитания. Значительное место в формировании общей культуры спортсменов – курашистов принадлежит эстетическому воспитанию, призванному сформировать личность молодого учителя. «Чтобы получить эстетическое развитие и быть готовым к осуществлению эстетического воспитания в школе, - пишет один из ведущих учёных В..А. Сластенин, будущий учитель должен овладеть основами... эстетики и историей развития различных видов спорта, критериями оценки многообразных эстетических явлений жизни и искусства...». (1., С. 46).

Указанные требования к эстетическому воспитанию полностью относятся к подготовке учителей – физкультурников по всем дисциплинам, в том числе на занятиях русского языка. Особенно большими возможностями обладает русский язык как учебный предмет в эстетическом воспитании студентов спортсменов.

По выражению Н.Г. Чернышевского, «...художественное слово действует тем, что ставит перед нашим воображением предмет как эстетический образ». (2., С. 146).

Прекрасно сказал о языке как средстве не только общения, но и действенного выражения внешнего мира через образно - художественные средства писатель А.Н. Толстой в «Книге для детей»: «Язык - орудие мышления. Язык есть те магические волны, посредством которых художник, писатель, поэт передают читателю свои чувства, свои пластические видения, свои идеи. Художник произносимыми или начертаемыми словами как бы играет на клавиатуре мозга своего читателя или слушателя». (3., С. 303).

Современная педагогическая наука рассматривает эстетическое воспитание как сложную философскую и общественно - педагогическую систему, являющуюся составной частью общей духовной культуры человека. Другое важное положение - эстетическое воспитание как категорию философскую и педагогическую - возможно оценить как целенаправленный организованный и контролируемый педагогический процесс формирования в личности эстетического отношения к действительности и эстетической деятельности.

И спорт, особенно кураш, как наиболее «концентрированная и развитая» форма эстетического сознания занимает особое место в общей проблематике эстетики как науки.

Причём спорт занимает ведущую роль и в разработанной за последние десятилетия «профессиограмме» эстетической подготовки учителя – физкультурника средней общеобразовательной школы.

Исходя из анализа задач эстетического воспитания, вытекающих из трудов ведущих учёных в области теории и методики эстетического воспитания школьников и учителей, эстетики, психологии и педагогики, мы выявили, что уровень эстетического воспитания впрямую зависит от уровня эстетического образования студентов. А в условиях Узбекистана, где спорт, особенно кураш (с его международно признанной терминологии) играет ведущую роль в эстетическом воспитании личности и является определяющим фактором в эстетической подготовке будущего спортсмена.

Из этого вытекает следующая специфика задач эстетического образования студентов в процессе преподавания русского языка в условиях Узбекистана:

1. Знание видов борьбы, основных направлений в развитии узбекского кураша и его распространения;

2. Достаточные знания биографий великих курашистов, основных понятий и терминов кураша применительно к практическому курсу русского языка. Знание отличительных особенностей национального кураша и его своеобразия;

3. Сформированную систему знаний, умений и навыков, достаточных для раскрытия основного содержания кураша и уважительное, доброжелательное отношение к соперникам, честность в процессе борьбе применения полученных знаний в будущей педагогической к профессиональной деятельности.

Использованная литература:

1. Сластенин В.Л. Формирование личности учителя школы в процессе профессиональной подготовки. – М.: Просвещение. 1976;
2. Чернышевский Н.Г. «Об искусстве». – М: Академия художеств, 1950;
3. Толстой А.Н. Книга для детей., Полн. Собр. Соч., «Художественная литература», 1947-1951 - т. XI

Шашмақом тарихдан сўзлайди

Термиз давлат университети Мусиқа кафедраси ўқитувчиси Очилов Улуғбек,
Мусиқа бўлими талабаси Шаҳзод Шоназаров

Ватан онадай муқаддас, унинг бир ҳовуч тупроғи инсон учун азиздир. Уни асраб-авайламоқ керак. Ҳар бир ўзбек фарзанди унинг корига ярасам дейди. Аммо бунинг учун аввалambор биз ўзимизнинг бой маънавий-маданий тарихимизни ўрганишдан бошлашимиз керак.

Дунёда турли хил миллатлар, турли хил элатлар ва турли хил мамлакатлар бор. Ҳар бир халқнинг ўз анъаналари, тарихий обидалари, тили ва дини мавжуд бўлиб, шу билан бир қаторда ўзига хос мусиқа санъати билан ҳам бошқалардан ажралиб туради. Хусусан, Ўзбекистонда ҳам шундай. Ўзбек санъатининг вужудга келиши жуда олис тарихга бориб тақалади. 14-15 асрларда яшаб ўтган буюк мусиқашунос олимларимиз жумладан, Абдуқодир Мароғий, Дарвеш Али Чангий, Қулмуҳаммад Найи, Борбад Марвазий, Абу Наср Фаробий, Абу Али Ибн Сино, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абдурауф Фитрат сингари машҳур алломаларимиз ўз асарларида мусиқа ҳақида ёзиб қолдирган фикрлари ва рисолаларидан ҳозирги кунгача дунё миқёсида кенг фойдаланиб келинмоқда. Ўзбек санъатида турли жанрлар ва йўналишлар мавжуд. Улардан асосийлари 4 гуруҳни ташкил этади. Бу гуруҳлар яъни маҳаллий услублар Ўзбекистоннинг турли гўшаларида турличадир. Мисол қилиб оладиган бўлсак, ўзбек-тожик шашмақоми, халқ тилида айтганда, оғзаки анъанадаги профессионал мусиқа санъати бошқа вилоятларга нисбатан Бухоро-Самарқанд вилоятларида кенг ўрганилади. Тошкент-Фарғона вилоятларида эса асосан катта ашула ва Тошкент-Фарғона мақом йўллари ижро этилиб келинади. Бундан ташқари бахшичилик санъати ҳам миллий санъат турларига мансуб бўлиб, Қашқадарё-Сурхондарё вилоятларида жуда оммалашган. Тўртинчи маҳаллий услубимиз Хоразм вилоятида кенг тарқалган достончилик ва Хоразм мақомларидир. Бу услублар бир бутун бўлиб ўзбек санъатининг ўзига хос серқирра нолалари, жилолари ва оҳанглари билан чет эл мусиқа санъатидан тубдан фарқ қилишини ўзида намоён этади.

Бугунги кунда тарихий роман, достон ва бошқаларни ўқиш билан бирга юқорида айтиб ўтилган мусиқий олтин меросимиз бўлган шашмақомни ва қолганларини ҳам тинглаш фойдадан ҳоли эмас. Фикримизни бевосита шашмақомга қаратадиган бўлсак, унинг ҳар бир ашула, кўй ва тароналарида халқимизнинг қадимда чеккан оҳ-у воҳлари, фарёдлари, қувончу шодликлари ва байрамлари ўз аксини топганлигини кўришимиз мумкин. Шашмақом тарихдан бизгача етиб келган энг катта битмас-туганмас мусиқий меросдир. У турли даврларда турли хил куй ва ашулалардан ташкил топган бўлиб, ўша даврдаги халқнинг ҳаёт тарзи, маданияти ва маънавияти ҳатто хўжалик ҳаётини ҳам ўзида яққол намоён этади. Олис

ўтмишда шундай воқеалар бўлганки, уларни сўз билан ифодалаш жуда мушкул. Фақатгина мана шу мақомларимизни тинглаб ҳис этишимиз мумкин. Унинг ўзига хослиги ҳам мана шунда. Бунга мисол қилиб “Шашмақом” филмидаги бир саҳнасини келтираман. “Ота-она ўз фарзандини авайлаб-асраб, оқ ювиб оқ тараб вояга етказган ва у кўз кўриб қулоқ эшитмаган гўзал бир жувон бўлиб, жуда меҳрибон, ақлли ва тарбияли қизга айланган эди. Оиласи ночор қашшоқлашиб қолган. Кунлардан бирида юртимизни ёв босиб олади. Аскарлар ҳамма жойни вайронага айлантириб, халқни талон-тарож қилишни бошлашади. Одамлар бор-будидан айрилади ва навбат кизнинг уйига келади. Соқчилар дарвозани очиб кириб келишганида шашмақом куйларидан бири бошланади. Улар қизни олиб кетмоқчи бўлиб қўлларидан тортиб судрай бошлайди. Қизнинг кўйлаги ер супуриб ташқарига чиқади. Куй авжига чиққан сари ота-она ва қизнинг ялиниб-ёлворишлари, чеккан фиғон-у фарёдлари осмон қадар янграйди. Аммо соқчилар бунга эътибор ҳам бермасдан қизни мажбурлаб саройга олиб кетишади. Ота-она эса йиғлаб-йиғлаб худога нола қилиб, тақдирга тан беришдан ўзга илож тополмайди. Куй ҳам авжидан тушиб майин оҳанглар билан тиниб йўқолади.”

Мана биргина куйнинг замирида қанчадан-қанча дард, қанчадан-қанча айриликлар бор. Тарихда бундай воқеалар жуда кўп бўлган. Уларни биз юрак-юракдан ҳис этиб, бугунги кунимизга шукроналар айтишимиз лозим. Шашмақомнинг тузилишига келадиган бўлсак, Абдурауф Фитратнинг “Ўзбек килассик мусиқаси ва унинг тарихи” китобида келтирилишича, шашмақом уч қисмга бўлинган. 1. Мушкилот (чолғу) қисми, 2. Наср (ҳам чолғу ҳам ашула) қисми, 3. Уфор (ҳам чолғу ҳам ашула ҳам рақс) қисми. Ундан кейинги даврларга келиб унга ўзгартиришлар киритилади. Устоз Юнус Ражабий мақомларни ҳаммасини жамлаб 1966-1975-йиллар давомида нотага туширади ва овоз ёзиш пластинкаларига ёзиб олади. Унинг “Ўзбек халқ музикаси” китобининг 5-жилдида мақомлар яхлит бир кўринишга келтирилган. Унда 6 та мақом бўлиб, улар Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ ва Ироқ мақомларидир. Буларнинг ҳар бири 2 қисмга бўлинган. 1. Мушкилот (чолғу), 2. Наср (ашула) қисмларидир. Мушкилот қисмида Тасниф, Таржи, Гардун, Муҳаммас ва Сақил куйлари асосий ҳисобланади. Қолганлари бастакорлар ижодидан қўшилган. Наср қисми эса 2 гуруҳга: биринчи гуруҳ шўбалари ва иккинчи гуруҳ шўъбаларига бўлинади. Биринчи гуруҳ шўъбаларида Сарахбор, Талқин, Наср ва Уфорлар асосий бўлиб келади. Иккинчи гуруҳ шўъбаларига Сафт ва Муғулчалар киради. Бундан ташқари мақомларда тароналар ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг вазифаси тугалланаётган куйнинг усул ва ладини кейинги бошланаётган куйнинг усул ва ладига етказиб беришдир. Ўйлаб қараганда, мақомларнинг ҳар бири йирик бир асар ҳисобланади. Чунки унинг куйлари бир-биридан ажралмаслиги ва узлуксиз давом этиши лозим. Шашмақомда ишлатилган сўзларнинг аксарияти форс-тожик тилидан олинган бўлиб, ўз маъно мазмунига эгадир. Қуйида бу сўзларнинг маъноларига ва ҳар бир асарга таъриф бериб ўтаман.

Шашмақом – (тожик.)Шаш - олти яъни олтимақом демакдир.

Бузрук – (тожик.) катта, улуғ маъноларини англатади. Шашмақомнинг биринчи мақоми.

Рост – ҳақгўйлик, ростгўйлик маъносини билдиради. Шашмақомнинг иккинчи мақоми.

Наво – ўз номи билан куй оҳанг маъноларида келади. Шашмақомнинг учинчи мақоми.

Дугоҳ – (тожик.) ду – икки, гоҳ – парда яъни икки парда маъносини билдиради. Шашмақомнинг тўртинчи мақоми.

Сегоҳ – (тожик.) се – уч, гоҳ – парда бир сўз билан айтганда уч парда деган маънони англатади. Шашмақомнинг бешинчи мақоми.

Ироқ – манбаларда келтирилишича Ироқ, Шом мамлакатлари номига қўйилган. Шашмақомнинг олтинчи мақоми.

Мушкилот – қийинчилик, мушкул иш деган маъноларда келади. Ҳар бир мақомнинг чолғу қисми мушкилот деб аталади.

Тасниф – тартиблашган, синфлашган маънолари яъни мақомларнинг ҳаммаси бир тартибга солинганлигидан далолат беради. Таснифлар мақомда 6 тани ташкил этиб, мушкилот қисмининг бошланғич куйи ҳисобланади. У 2/4 ўлчовли доира усули билан оғирроқ ижро этилади. Тасниф қайси мақомда учраса шу мақом номи билан қўшиб айтилади.

Таржи – такрорлаш, қайтариш маъносини билдиради. Нимани такрорлайди деган савол туғилиши табии ҳол. Таржида ундан олдин ижро этилган тасниф куйининг доира усули такрорланади ва оғирроқ ижро этилади. Шашмақомда таржилар 5 тани ташкил этади. Рост мақомида таржи мавжуд эмас. Таржи қайси мақомда бўлса шу мақом номи билан қўшиб ўқилади.

Гардун – фалак гардиши маъносини англатиб, 2/4, ¾ ўлчовли доира усулида нисбатан тезроқ ва шўхроқ ижро этилади. Фақатгина Рост Гардуни сустроқ оҳангда янграйди. Гардунлар Ироқ мақомидан ташқари ҳамма мақомларда мавжуд бўлиб, бу ҳам қайси мақомда учраса шу мақом номи билан қўшиб ўқилади.

Муҳаммас – бу сўз адабиётдан ҳам маълумки, бешланган, бешлик деган маъноларини билдиради. Муҳаммаслар 16 тактли мураккаб усулда секин ижро этилади. Ҳар бир мақомда 4 тагача муҳаммаслар учраши мумкин. Уларнинг баъзилари бастакор номи билан баъзилари эса шу мақом номига қўшиб ўқилади.

Сақил – оғир, вазмин маъноларини билдириб, 24 тактли мураккаб усулда, ўз номи билан оғир, вазмин ижро этилади. Мушкилот қисми Сақил куйи билан ўз якунига етади.

Бундан ташқари мушкилот куйларида хона ва бозгўй тушунчалари ҳам мавжуд бўлиб, улар куйнинг ички бўлинишларини ташкил этади. Хона куйнинг ривожланиш қисми бўлса, бозгўй – қайтариш, такрорлаш яъни нақорат маъноларини ҳам билдиради.

Наср – зафар, ғалаба маъноларини билдиради. Мақомларнинг ашула қисми шу ном билан аталган.

Сарахбор – ашула қисмидаги биринчи гуруҳ шўъбаларининг бошланғич асари ҳисобланиб тожикча сар – бош, ахбор – ахборот бир сўз билан айтганда, бош ахборот деган маъноларни билдиради. Сарахборлар мақомда 7 тани ташкил этади. Фақатгина Дугоҳ мақомида 2 та: Сарахбори дугоҳ ва Сарахбори оромижон мавжуд. Бу асар қайси мақомда учраса шу мақом номи билан қўшиб ўқилади. Сарахбор оғир ва оддий бум-бак усулида ижро этилади.

Талқин – насиҳат маъносини англатиб туради. У оғир лекин мураккаб усулда ижро этилади. Талқинлар ҳамма мақомларда биттадан мавжуд бўлиб, Сарахбордан сўнг ижро этиладиган асар ҳисобланди. Бу асар мақом номига ёки Ўн икки мақом (Дувоздаҳмақом) даги шўъбалар номига қўшиб ўқилади.

Наср – зафар, ғалаба маъноларини англатади. Бу асар ҳам мураккаб усул билан оғир, вазмин ижро этиладиган асар ҳисобланади. Наср Талқин сингари мақом номига ёки Ўн икки мақом (Дувоздаҳмақом) даги шўъбалар номига қўшиб айтилади.

Уфор – майин, ёқимли деган маъноларда келади. Уфорлар 6/8 ўлчовли доира усулида шўхчан ижро этилади. Ҳамма мақомларда Уфорлар мавжуд.

Супориш – қайтариш, такрорлаш маъноларини билдириб туради. Супориш Сарахборнинг бир қисми ҳисобланиб, унинг бир бўлагини ижро этади ва ашула қисмининг биринчи гуруҳ шўъбаларини якунлаб беради. Иккинчи гуруҳ шўъбалари эса алоҳида ижро этилади.

Тароналар – ҳажм жиҳатдан кичик асарлар ҳисобланиб асосан Сарахбор, Насуруллоий асарларидан сўнг учрайди. Унинг сўзлари кўпинча рубоийлардан ташкил топган. Тароналар Сарахбордан кейин 6 тагача ижро этилиши мумкин. У бир асарни иккинчисига улаб кетиш учун керакли ва жуда зарур бўлган асарлар сирасига киради.

Сафт – куй, оҳанг маъноларини англатади. У ашула қисмидаги иккинчи гуруҳ шўбаларининг бошланғич асари ҳисобланади. Сафт ва муғулчаларнинг ўзини алоҳида шахобчалари

мавжуддир. Улар Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфорлар деб аталади. Улар шу ном билан аталувчи доира усули номига қўйилган.
Муғулча – муғул халқлари номидан келиб чиққан. Сафтлар билан деярли бир хил ижро этилади. Уларнинг фарқи шундаки, муғулча, доира усулидаги бум билан бир хил бошланади. Сафтлар эса ана шу бум ўтгандан кейин бошланади. Тугашида бунинг тескариси яъни, сафтлар бум билан муғулчалар бак билан якун топади.

Шашмақомнинг таркибида 250 дан ортиқ куй ва ашулалар мавжуд. Ашулалар сўзларида мумтоз адабиётимизнинг ёрқин намоёндалари бўлган Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Огаҳий, Фурқат, Нодирабегим, Лутфий, Мунис, Саккокий, Атоий каби шоир-у уламоларнинг шеър-у ғазалларидан кенг фойдаланилган.

Xalq xunarmandchiligi elementlarini o’rganishda kashtachilik ishlarining o’rni

Termiz davlat universiteti o’qituvchisi Muqimova F.X

O`zbek milliy kashtado`zlik xalq hunarmandchilik san'atining eng qadimiy turlaridan bo`lib, u xalqning o`z turmushini go`zal qilish istagi natijasida yuzaga kelgan. Kashta kiyimlar va buyumlarni bezashda hamda ro`zg`or bezak buyumlari tayyorlashda qadimdan qo`llaniladi.

Kashtachiligimiz san'ati nafaqat mamlakatimizda, balki chet ellarda ham shuhrat qozongan. O`zbek chevar ustalari qo`llari bilan tikilgan kirpich, so`zana, zardevor, gulko`rpa, choyshab kabilar Fransiya, Italiya, Yaponiya, Germaniya, Belgiya, Amerika, Hindiston kabi xorijiy, shuningdek Respublikamizning Farg`ona vodiysida faqat xonadonlarda emas, balki amaliy san'at muzeylarida ko`p namunalari to`planib, doimiy ekspozitsiyaga aylanib qolgan.

Hozirgacha buyumlar o`ziga xos go`zallik, nafis bezaklarning rang-barangligi bilan kishilarni hayratga solib kelmoqda. Badiiy kashtachilik uzoq tarixga ega, buni arxeologik topilmalar va yozma manbalar isbotlab bermoqda. O`zbek kashtachiligi iqlimi, tabiiy sharoit, muhit bilan bog`liq holda barcha kasb-hunarlari bilan birgalikda rivoj topgan. XIV - XV asrlarga mansub miniatyuralar orqali kashtachilikning juda qadimdan rivojlanganligini ko`rish mumkin. Ispan elchisi Rui Ganzalem de Klavixo Amir Temur saroyida o`zbek milliy kashta bezaklarini ko`rganini kundaligida yozib qoldirgan. Kamoliddin Behzod "Zafarnoma"ga ishlagan.

"Temur taxtda" miniatyurasida chodirga ishlangan kashtani ham aks ettirgan.

O`zbek kashtachiligi qo`shni xalqlar kashtachiligi ta'sirida boyidi va rivojlandi. O`zbek kashtalariga e'tibor bersak, unda hind, xitoy, rus, qozoq, qirg`iz va tojik kashtachiliklarining usullarini uchratamiz.

Kashtachilik san'atida har bir millatning o`ziga xos eng ko`p qo`llaydigan naqshlari bo`ladi.

O`zbek kashtalarida o`simliksimon, geometrik shakl hamda gul naqshlari ko`p qo`llaniladi. Qadimiy an'analarga ko`ra, o`zbek qizlari-bo`lajak kelinchak seplari bo`lmish har xil kashtachilik buyumlarini ya'ni dastro`mol, choyxalta, parda, belbog`, sumka, nimcha,

joynomoz, gulko’rpa, kirpich, zardevor, choyshab, so`zana, kiyim bezaklari va bosh kiyimlarini, sovg`alarni o`zlari tayyorlashgan. To`yda kuyovning qarindosh-urug`lariga kelin o`zi tikkan buyumlarini sovg`a qilgan. To`ydan oldin sep yoyib ko`rgazma qilinar, bu kelinning chevarligini, mehnatsevarligini namoyish etishi va kashta qanchalik nozik, chiroyli bo`lsa yuqori baholanar edi. Qizlar juda yoshligidan boshlab kashta tikishga o`rgatilib, ular uch, to`rt yildan keyin mustaqil kashta tikishni boshlaganlar. O`rta Osiyoda kashtachilik juda keng tarqalgan bo`lib, oilada kashta tikish bilan ayollar shug`ullanishgan. O`tmishda bu kashtalar oq va tabiiy malla shoyi, adras, hisoriga, baxmal matolarga tikilgan, keyinchalik satin, shoyi, baxmalga tikiladigan bo`ldi. Ish jarayonida ular o`z mahoratlarini oshirishgan, bir-biridan va kattalardan avlodlar tajribasini o`rganishgan. Xalq badiiy hunarmandchilik mahsulotlari faqat bizning mamlakatimizda emas, balki

chet mamlakatlarda ham cheksiz talab qilinadi. Pliniyning aytishicha, Vavilon kashtachiligi qadimdan mashhur bo`lib, matoga turli rangdagi iplar bilan kashta tikishni o`sha yerda kashf etishgan.

Keyinchalik Vavilon Rim imperiyasi tarkibiga kirgach ipak, zar yoki jun ip qo`shib tikilgan rang-barang kashtachiligi bilan shuhrat qozongan. Kashtachilik san'atining an'analari Vizantiyada ham rivoj topgan.

XIII va XV asrlarda Kichik Osiyo doirasida paydo bo`lgan hamda Vizantiya imperiyasini barbod qilgan usmoniy turklar ham ushbu san'atga o`zlarining munosib ulushlarini qo`shganlar. Qrim va Kavkazning qayeridaki Vizantiya madaniyati uzoq vaqt kuchli ta'sir o`tkazgan bo`lsa, o`sha yerda kashtachilik rivojlanavergan. Qadimgi Rus ham Vizantiyaga taqlid qilib kashtachilik san'atini o`rgangan. Rus kashtasi gullarining xarakteriga va tikilish usullariga ko`ra juda turli-tumandir. Popok (yo`rma) chokli kashta tikish Olonets, Vologda oblastlari va Arxangelsk oblastining g`arbiy qismida keng tarqalgan. Hozirgi vaqtda Rossiyada ellikdan ortiq baxyasimon kashtado`zlik korxonalari bor. Ivanovo, Ryazan, Kalinin, Smolensk va boshqa oblastlarda kashtado`zlik markazlari bo`lib, u yerdagi korxonalarda turli kiyimlar va uy ro`zg`orni bezaydigan turli buyumlar ishlab chiqariladi.

XIX asrning ikkinchi yarmida kashta tikish mashinasining ixtiro etilishi kashtachilik korxonalarining vujudga kelishiga asos soldi.

Kashtado`zlikning yirik namoyandalaridan Andijondagi "Qizil bayroq" arteli rassom kashtado`zi X.Nazarov, Samarqanddagi "Xotin-qizlar mehnati" arteli kashtado`zi Usmon Shokirov, toshkentlik kashtado`z va chizmakash Xayri Sobirovalar kashta buyumlariga yangi turli xil naqsh kompozitsiya va tikish usullarini yaratdilar. X.Sobirova onasi Zaxira Mirxoliqovadan qo`lda, mashinada tikish sirlarini va chizmachilikni o`rgandi. X. Sobirova 15 yoshidan boshlab onasining kashtado`zlik hunarini davom ettirib, "Sharq guli" va "Ilg`or" nomli Stalin artelida 16 yil ishlab ko`p shogirdlar yetishtirishda o`z hissasini qo`shdi.

Yetishib chiqqan kashtachilar o`zining san'ati va tabiatiga ko`ra go`zallik xaqidagi orzularini ifodalashga harakat qilganlar.

Kashta tikish uchun gazlama bilan, ip buyumning nimaga mo`ljallanganiga, bezakning xarakteriga va tikish usuliga muvofiq tanlanadi. Kashta tikiladigan materialga muvofiq rangdagi ip tanlash kashtado`zlikda katta ahamiyatga ega. Bu kashtado`zdan katta mahorat va did talab qiladi. Kashtada foydalaniladigan iplar rangining o`zaro muvofiqligi ham kashtaning jozibador chiqishiga sabab bo`ladi. O`tmishda turli-tuman rangdagi matolarning kamligi sababli ko`pgina bezak kashtalari bugun mato sathini kashta bilan qoplab tikilgan. Hozirda so`zana, choyshab, zardevor kabi bezak buyumlari baxmal, shoyi, satin, shuningdek turli-tuman iplar ham ko`p. Bu kashtani jozibador chiqarishda rangdan keng foydalanish imkonini beradi. Kashtado`z kashta tikmoqchi bo`lgan kiyim shakliga, matosi rangiga qarab kashta nusxasini tanlashi kerak. Kashta iplari paxta tolasidan to`rt qavatli qilib, turli ranglarda tayyorlanadi, xira bo`ladi va 50 metrli kalava tarzida savdoga chiqariladi.

Mulina-yuqori sifatli paxta tolasidan tayyorlanadi. 12 qatli, maxsus ishlov berib sifati oshirilgan, chidamli bo`ladi. O`n yoki yigirma metrlik kalava tarzida chiqariladi. Ipak iplar-tabiiy va kimyoviy tolalardan tayyorlanadi. Pishitib-yigirilgan turli razmerdagi oq bo`yalgan bo`lib, kalava qilingan (40g li), g`altak va qog`oz patronlarga o`ralgan (50, 100, 200m uzunlikda) bo`ladi. 13-18-nomerli ipak iplar jun, zig`ir poyasidan, sun'iy tolalardan tayyorlangan iplar, mayin sim, zar ip, charmdan ensiz qilib tayyorlangan tasmalar bilan tikiladi.

Naqsh nusxasini har xil gazlamalarda har xil yo`llar bilan tushiriladi. Masalan, nusxa ko`chiradigan qog`ozlar axta yorug`lik yordamida, naqsh chizilgan qog`ozni gazlama ustidan ko`klab chiqiladi keyin bu qog`ozlar yirtib olinadi. Hamma hollarda ham oldin bezakni originaldan

shaffof yoki millimetrli qog`ozga uchi yaxshi ochilgan qalamda ko`chirib olinadi. Shundan keyin uni gazlamaga o`tkaziladi.

Bezakni (naqsh) nusxa ko`chiradigan (kopirovka) yordamida ko`chirish.

Gazlamani oldin dazmollab, tekis yuza (stol, taxta) ustiga yozib qo`yiladi, bunda gazlamaning asos va arqoq iplari qiyshayib qolmasligiga qarash kerak. Naqsh (tekis chok, suv chok, ustki chok va hokazo bilan tikiladigan) chizilgan shaffof qog`ozni gazlama ustiga qo`yib, to`g`nog`ich bilan qadab qo`yiladi. Nusxa ko`chiradigan qog`ozini to`q tomonini gazlamaga qaratib shaffof qog`oz tagiga qo`yiladi, uchi yaxshi ochilgan qalam bilan bezak ustidan chizib chiqiladi. Turli rangdagi nusxa ko`chiradigan qog`ozlar bo`lgani ma'qul, shunda och rangdagi gazlamaga to`q rangli (qora, ko`k, yashil), to`q rangli gazlamaga och rangli (oq, sariq) nusxa ko`chiradigan qog`oz ishlatiladi. Bezakni ko`chirib bo`lingach nusxa kopirovka) qog`ozi olinib, bir tomondagi to`g`nog`ichlar chiqariladi va bezagi tekshiriladi. Shundan keyingina shaffof (kal'ka) qog`oz olib tashlanadi. Naqshni nusxa ko`chiradigan qog`oz bilan ko`chirishda bezakning chiziqlari qalin bo`lmasligini yodda tutish kerak, aks holda kashta tikayotganda gazlama va ip kir bo`lib qoladi. Shuning uchun ishlatiladigan kopirovka qog`ozidan foydalanish yaxshiroq, yangisini esa ishlatishdan oldin quruq paxta yoki latta bilan artish kerak.

Yupqa shaffof gazlamalarga kashta gulni gazlama tagidan yoritish yo`li bilan ko`chirish mumkin. Tagiga lampa qo`yilgan oyna ustiga yaxshi ko`rinadigan kashta gulni qo`yib,uning ustiga yaxshi tortilgan chambarakga (kergiga) o`rnatilgan gazlama qo`yiladi. Gazlama tagida ko`rinib turgan kashta gulni uchi yaxshi ochilgan qalam bilan gazlamaga chizib olinadi.

Movut baxmal va yaltiroq gazlamalar ustiga kashta gulni shaffof qog`oz ustidan ko`klash yo`li bilan ko`chiriladi. Buning uchun bezakni shaffof qog`ozga ko`chirib olib, uni gazlama ustiga qo`yiladigan, butun chizig`i bo`ylab mayda zich qaviqlar bilan ninani oldinga yo`naltirib tikib chiqiladi. Keyin qog`oz yirtib tashlanadi.

Bezakni axta (andaza, ulgi) yordamida ko`chirish. Axta naqsh yoki biror rasmni shaffof (kal'ka) qog`ozga chizib, chiziq yo`llarini igna bilan teshib, buyum yuziga tushirish uchun tayyorlangan andoza.

Axtani tayyorlash uchun shaffof (xitoy) qog`ozga naqsh kompozitsiyaga moslab simmetriya o`qi bo`yicha qog`ozni ikkiga, to`rtga va hokazo buklanadi. Buklamaning bir qismiga naqsh chiziladi.

Naqshli shaffof qog`ozni yumshoq gazlama yoki bir necha qavat gazeta qog`ozi ustiga qo`yib, naqsh chiziqlari ustidan 2-3 mm oraliqda igna bilan teshib chiqiladi. Naqsh nusxasi igna bilan teshib bo`lingandan keyin, shaffof qog`oz yopib yuboriladi, natijada axta hosil bo`ladi. Tayyor bo`lgan axtani ish yuzasiga qo`yib, ustidan xoka urib va bosib yurgazib chiqiladi. Geometrik shakldagi bezakni teshma ko`chirishda uning kataklari vertikal va gorizontal chiziqlar kesishgan nuqtalarda teshib hosil qilinadi.

Kashta gul chizilgan shaffof qog`ozni kerosinlangan latta bilan artib, toza tomonini gazlamaga qaratib qo`yiladi-da, bir necha joyidan to`g`naladi. Movut yoki paxmog`ning (ochroq bo`lgani yaxshi) yoki paxtaning ustiga doka o`rab tampon qilinadi. To`q rangdagi gazlamaga bezakni ko`chirish uchun xokani bo`r yoki tish poroshogi aralashgan kerosinda ho`llab olinadi.

Shu maqsadda hech narsa bilan aralashmagan tish pastasini ishlatish ham mumkin. Teshib ko`chirishda kashta gulning gazlamasidagi tasviri aniqroq, buzilmay chiqadi, bu ayniqsa kashta gulning bitta bo`lagini bir necha marta tikish kerak bo`lganda, mehnatni osonlashtiradi va tezlashtiradi. Andozalarni bir necha marta ishlatish mumkin. Bu axtalar (andoza) alohida paketda saqlangani tuzik. Naqsh chizilgan gazlama parchasiga tikiladigan, uni dumaloq chambarakka tortish qiyin bo`lsa, bu gazlama parchasining chetlariga ish tugagandan keyin so`kib tashlanadigan, hohlagan boshqa gazlama parchasini ulab qo`yish mumkin.

Matoda gullarning o`rni-o`rnini topib qo`yish, xususan buyumlardagi gullarni joylashtirib chizish g`oyatda murakkab va mas'uliyat talab ishdir. Kashtado`zlik san'atida nushasi va chizmakash hunari ustalarining o`rni beqiyos. Chevar har qancha mohir bo`lmasin, naqshlarni nushasi, chizmakashlar asosan atroflicha o`ylab ko`rib, o`z kasb-hunarlarining an'analari va spetsifik xususiyatlari asosida chizib beradilar.

Ba'zan kashta tikish uchun tanlangan bezak mo`ljallangan buyum kattaligiga to`g`ri kelmay, uni kattalashtirish yoki kichiklashtirish kerak bo`ladi. Buning uchun bezak ustiga ixtiyoriy kattalikdagi o`zaro teng kvadratlardan chiziladi. Bunda kvadratlar qancha mayda bo`lsa, bezakning nuqtalari shunchalik aniq ko`chiriladi va nusxasi ham oson chiziladi.

Millimetrni qog`oz yoki toza qog`ozga buyum kattaligidagi to`g`ri to`rtburchak chizib, bezakdagi kvadratlar soni qancha bo`lsa, shuncha kvadratlarga bo`linadi. Agar bezak gulni kattalashtirayotgan bo`lsa, bu kataklar originaldagi kataklardan katta bo`lib, rasm guli kichiklashayotgan bo`lsa, bu kataklar originaldagidan kichik bo`lib chiqadi. Shundan keyin kataklar bo`yicha originaldagi kashta gulning asosiy nuqtalari toza to`rga ko`chiriladi. Bu nuqtalarni ravon chiziq bilan ehtiyotlab birlashtirib bezakning kattalashtirilgan yoki kichiklashtirilgan nusxasi hosil bo`ladi. Rasm nuqtalarini oson topish uchun chizilgan to`rning ikki tomoniga raqamlar qo`yiladi.

O`rta Osiyoda kashtachilik juda keng tarqalgan bo`lib, oilada har bir ayol kashta tikishni bilishi kerak bo`lgan. Shuning uchun har bir oila o`zi uchun buyumlarni o`zi tayyorlagan. Bezak buyumlarining turi juda ko`p, masalan, so`zana, kirpich, choyshab, choy xalta, zardevor, palak, gulko`rpa, dorpech, parda, belbog`, do`ppi, ko`ylak, dastro`mol, hamyon, joynomoz, sumka, nimcha va boshqalar badiiy did bilan bezatiladigan bezak buyum turlari bilan tanishib chiqamiz.

Palak-devorlarga ilinadigan eng yirik, eng qimmat bezak buyumlaridan biri. Palakda osmon va to`lin oy aks ettiriladi. Uni qadimda oq yoki malla bo`zga kashta tikib tayyorlangan.

U so`zanadan gullarning yirikligi, zaminining ham kashta qoplanishi bilan farq qiladi.

Palakni o`rtasida yirik oy tasviri qizil qirmizi, pushti ipak bilan kashtalanadi va atrofiga juda chiroyli qilib o`simliksimon naqshlar tikiladi. Naqshlar ichida ko`pincha bodom, qalampir elementlari qo`llaniladi. Palakda qirqtacha oy ham tasvirlash mumkin, shuning uchun oyini soniga qarab olti oyli palak, o`n ikki oylik palak, hattoki katta uylar uchun qirq oyli palaka tikilgani bizga ma'lum. Oylar turli ranglar bilan bir necha xil tasvirlangan.

Shu o’rinda Surxon vohasida tikilib kelayotgan kashtalar o’zinig takrorlanmas jiloli ranglari,naqshlari bilan ajralib turadi.Kashta tikish jarayonida nafaqat go’zallik dunyosiga sayohat qilgandi,balki, insonlarni sabr-toqatli bo’lishga undaydi.

Сурхондарёда қизлар спортини шакллантириш масалалари

Термиз давлат университети п.ф.н. Я.Ч.Даниева

Мамлакатимизда жисмоний тарбия умумхалқ жисмоний маданиятига айланиб бораётган бир пайтда жисмоний маданиятни айниқса талаба-қизлар жисмоний маданиятини эскича қарашлардан халос этиш, уни замонавий асосларда янгича мазмун ва билимлар билан бойитиш мутахассислар ҳамда ёш олимлар олдида турган мухум масала ҳисобланади.

Қизларимиз бугун мамалакатимизнинг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ҳаётидаги янгиланиш жараёнларида фаол иштирок этмоқда, оила ва жамият равнақига даҳлдорлик ҳисси билан яшамоқда. Бу давлатимиз раҳбари раҳномолигида қизларимизнинг ҳуқуқ ва манфаталарини ҳар томонлама ҳимоя қилиш йўлида амалга оширилаётган кенг қамровли ишларнинг ёрқин самарасидир. Биринчи Президентимиз Ислом Каримовнинг 2004 йил 25 майда қабул қилинган “Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш

борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги фармони асосида Республикамизда қизларга ўз салоҳиятини намоён этиши учун шарт-шароитлар яратиб бериш билан бирга оналик ва болаликни муҳофаза қилиш ишларига алоҳида эътибор қаратилди.

Спорт инсонни меҳнатга ва ўзига зарурий фаолиятларга тайёрловчи воситалардан бири ҳисобланади, нафосат ва одоб-аҳлоқ тарбияси бобида, байналминал алоқаларни мустаҳкамлаш ва уларни ривожлантиришда муҳим восита ҳисобланади. Бир пайтлар атоқли адибимиз Абдулла Қаххор таъбири билан айтганда “Ховуздан эгилиб бир пиёла сув ололмайдиган”, танбаликка мойил қизлардан фарқли ўлароқ, бугунги кунда ҳам жисмонан, ҳам маънан соғлом қизларимиз сафи кундан-кунга кенгайиб бораётганлигини таъкидлаш жоиз. Айниқса, сўнгги йиллар ичида қизларимизнинг маънавий дунёси, ақлий ва жисмоний салоҳияти юксала бошлаганлиги ҳам айни ҳақиқат.

Соғлом турмуш, навқиронлик ва гўзаллик спорт билан шуғулланишни тақазо этади. Бугун қизларимиз мана шу ҳақиқатни спортнинг жисминий ва руҳий баркамолликда муҳим ўрин тутишини тобора теран англаб етмоқдалар. Буни спотрчи қизларимиз сафи кенгайиб бораётганида ҳам кўриш мумкин. Бугунги кунда халқимизнинг спортга нисбатан қарашлари ижобий томонга ўзгариб, қизларимизни спортнинг барча турлари билан шуғулланишларини тўғри қабул қилмоқда. Спортнинг қизлар саломатлигини мустаҳкамлашга, ўз навбатида уларнинг репродуктив саломатлигига ижобий таъсир этишини аҳолимиз тушуниб етмоқда. Жисмоний машқлар, айниқса спорт турлари қизларнинг жисмоний баркамол бўлиши, соғлом она бўлиб, соғлом фарзандни тарбиялаб етказишларида энг муҳим омиллардан биридир.

Шу билан бирга эришилаётган ютуқлар қаторида ҳал қилиниши лозим бўлган долзарб вазифалар ҳам анчагина. Муаммоларни келтириб чиқарган омилларни атрофлича ўрганган ҳолда, оила институтини мустаҳкамлаш, соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, қизларнинг ҳуқуқий маданияти ва маънавиятини янада юксалтириш чоралари кўрилиши лозим. Ўқув муассасаларида бу ишларни янада жонлантириш, маҳаллалар ҳамда тегишли ташкилот ва муассасалар ҳамкорлигида хотин-қизлар спортини ривожлантириш масалалари ҳам доимий эътиборда бўлиши керак.

Маълумки, саломатликни асраш ва мустаҳкамлашнинг энг яхши йўли - спорт билан шуғулланишдир. Сурхондарёда бу масалага катта эътибор қаратилмоқда. Нафақат Термизда, балки чекка туманларда ҳам энг замонавий спорт мажмуалари барпо этиш, уларда қизлар ҳам спорт билан шуғулланиши мумкин. Айниқса, қизлар бўлғуси оналарнинг жисмоний тарбия ҳамда спорт билан мунтазам шуғулланиши ниҳоятда аҳамиятлидир. Барча туманларда бадиий гимнастика, стол тенниси ва бадминтон тўгараклари фаолияти эътибордан четда қолмаслиги керак. Қизларларимизнинг Ўзбекистон Олимпия ҳаракатида иштирок этиш имкониятини кенгайтириш мақсадида Миллий олимпия қўмитаси ҳузурида “Аёл ва спорт” комиссияси ташкил этилган бўлиб, халқаро, республика шунингдек, вилоят ва туманлардаги кўплаб мусобақалар айнан қизлар учун ташкил этилмоқда. Бу соҳада амалга оширилган ишлар ўз натижасини бермоқда. Ҳозирда вилоятимизнинг шаҳар ва қишлоқларида яшаётган қизлар ҳам жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланмоқдалар.

Жойларда, биринчи навбатда, қишлоқларда қизларни спорт билан шуғулланишига жалб қилиш масаласи синчковлик билан ўрганиб чиқилмоқда. Чунки, бу уларни жисмоний ва маънавий тарбиялаш йўналишларидан биридир. Қишлоқларда бадиий ва спорт гимнастикаси каби замонавий спорт турлари янада ривожлантирилмоқда. Бунда кам таъминланган оилалар қизларнинг спорт билан шуғулланиши учун керакли спорт кийими ва жиҳозлари билан таъминлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хулоса қилиб айтганда, вилоятимизда соғлом турмуш тарзини шакллантириш ва тарғиб қилиш, турли хасталикларни олдини олиш, қизлар саломатлигини мустаҳкамлаш, соғлом авлодни тарбиялаш борасидаги кенг кўламли ишлар барча йўналишларда коплекс равишда барча мутасадди ташкилотларнинг фаол иштирокида

амалга оширилмоқда. Бу эса, давлатимиз раҳбари мамлакатимиз аҳолиси, биринчи навбатда, қизлар саломатлигини яхшилаш борасида доимий ғамхўрликнинг самарасидир. Чунки, ватанимиз келажаги ана шундай соғлом қизлар ҳамда оналарга боғлиқдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1.Ўзбекистон Республикасининг “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги Қонуни //Халқ сўзи. 2015 - 5 сентябрь.

2.“Таълим тўғрисидаги” ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида” ги қонун 1997 й 29 август.

3.“Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 3 июнь,ПҚ-3031-сон Қарори. / *«Халқ сўзи» газетасининг 2017 йилб июндаги 111 (6805)-сонида эълон қилинган.*

4.Гончарова О.В. Ёш спортчиларнинг жисмоний қобилиятларини ривожлантириш. Ўқув қўлланма.-Т.; 2005.

5. Нормуродов А.Н. Жисмоний тарбия. – Тошкент: Ўзбекистон,

6.Насриддинов Ф.Н., Шатирников Э.Х. Инсон омилини шакллантиришда жисмоний тарбия ва спорт. – Т.: 1999.

Мусиқа назарияси фанини ўқитиш методикасининг ўзига хос жиҳатлари

ТДМРХОМ, Тошкент. Алимджанова Нодира Абдугапаровна

Ҳар бир халқнинг бебаҳо куй, қўшиқ, ашулалари, яъни халқ мусиқаси мавжуд. Кўп асрли тараққиёт йўлини кечган халқ мусиқаси ҳар бир инсон қалбида муҳим ўрин эгаллаб, миллий маънавий қадриятнинг қимматли бўлаги ҳисобланади. Мусиқа санъати инсон пайдо бўлган даврдан бошлаб унинг ҳаёт йўлдоши бўлиб келмоқда.

Мусиқа инсоннинг ҳис-туйғуларини ифода этишга қаратилгани боис бошқа санъат турларидан кўра эмоционал таъсиркучига эгадир. Мусиқа санъати – мусиқий чолғу ёки инсон овози орқали ижро этилган товушларнинг ташкил этилган ва тартибланган санъатидир. Мусиқани идрок этиш учун инсон ўзининг тафаккури, дунёқараши ва иқтидоридан фойдаланади. Мусиқа санъат турлари ичида муҳим ўрин эгаллаб, опера, балет, театр каби бошқа санъат турларига ҳам катта таъсир кўрсатади.

Мустақил республикамизда ёш авлод тарбиясига катта эътибор берилиб, уларни халқимизнинг маданияти, санъати, тарихи, адабиёти, тили ва миллий қадриятларига муҳаббат руҳида тарбиялаш устивор вазифадир. Зеро, маънавий етук, ақлий баркамол, аҳлоқий, эстетик маданияти барқарор шаклланган шахсни тарбиялаш шу куннинг талабидир.

Инсоннинг маънавий онги, дунёқараши ва маданий камолотининг шаклланишида мусиқа бошқа санъат турлари ичида ўзининг таъсир кучи билан алоҳида аҳамият касб этади.

Мусиқа инсоннинг ҳис-туйғулари оламидаги барча нозик ҳиссиётларни акс эта олади, энг мураккаб туйғулар, нозик кечинмалар ва турли кайфият ҳолатларини таърифлай олади. Мусиқа руҳий ҳолат ҳусусиятларини ифодалаш билан инсонни қуршаб турган атроф-муҳит ва табиатни, халқнинг миллий руҳини ўзида акс эттира олади.

Мусиқа бошқа санъат турлари каби инсонларнинг ўзаро мулоқотига ёрдам берувчи восита сифатида ҳам намоён бўлади. Мусиқа фақат тинглаш орқали ҳамда инсоннинг ҳис-туйғулари воситасидақабул қилиниши боис, бошқа санъат турларидан мураккабдир.

Мусиқанинг мазмуни специфик мусиқий образларда хақиқий борлиқнинг акс эттирилишидир. Мусиқа ва бошқа санъат турлари инсоннинг нафақат эмоционал, балки бутун маънавий ҳаётини акс эттириб, ғоявий, эстетик билим ва тарбиявий аҳамият касб

этади.

Мусиқа таълими ўзининг ташкилий, услубий тузилиш хусусияти билан бошқа фанлар машғулотларидан фарқ қилади ҳамда ўзаро бир-бирига боғлиқ, бир-бирини давом эттирувчи бир нечта фанлар: мусиқа назарияси, гармония, мусиқа тарихи, мусиқа асарлар таҳлили орқали ўзлаштирилади.

“Мусиқа назарияси” фани мусиқий-назарий фанлар ичида дастлабки ўрганиладиган фан бўлиб, мусиқанинг элементлари, нота ёзувиҳақида назарий маълумотлар беради. Мусиқа саводи фаолиятида нота ёзуви, нота чўзимлари, нота йўлидаги жойлашуви, товуш, товушқатор, ўлчов, ритм, темплар (суръат), альтерация белгилари, интерваллар, динамик белгилар, оддий мусиқа шакллари ва жанрлари, мажор ва минор ҳақида тушунчалар берилади. Мусиқадаги айрим элементлар (лад, тоналлик, метр, ритм, интервал, аккорд ва бошқалар) мусиқа баёнининг бошқа воситалари (элементлари) билан боғлангандагина ифода кучига эга бўлишини ёдда тутиш лозим.

Талабалар мусиқа тинглаш жараёнида, уларни назарий ва амалий ижрочилик нуқтаи-назаридан таҳлил қилиш, уларга тавсиф бериш, баҳолай олиш малакаларини шакллантирадилар. Бу жараён асарнинг темпи, ўлчови, лад-тоналлиги, фактураси, метро-ритмик тузилиши, асарнинг мазмуни ва ифодавийлигини белгиловчи динамик тусларга эътибор бериб, ҳам амалий ҳам назарий саводхонлик, билим ва малакаларга эга бўлишни таъминлайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, мусиқа идроки ва мусиқа саводи фаолиятлари ўзаро узвий боғланиб, бошқа барча фаолиятлар амалиётида етакчилик қилади. “Мусиқа назарияси” фанини ўзлаштиришда талабаларнинг мусиқа саводига хос билимларни шакллантиришлари учун мусиқанинг ифодавий тили: куй, оҳанг, гармония, ритм, тембр, суръат, ўлчов, регистр, лад, мажор ва минор тушунчаларига эътиборни қаратиш зарурдир. “Мусиқа назарияси” фани дастлабки мусиқа саводини бериш билан бирга, мусиқа шакллари ва жанрлари, мусиқа тарихи, рақс мусиқа адабиёти каби мусиқий-назарий фанларни ўзлаштиришда кўмак беради.

“Мусиқа назарияси” фани мазмуни талабаларнинг мусиқа саводи, мусиқанинг ифодавий воситалари, нота саводхонлиги ва улар эгаллаши лозим бўлган билим ва малакалар мезонлари, билимларини ҳосил қилишга қаратилгандир. Фанни ўзлаштиришда талабалар товуш чўзими, унинг белгилари, нота чизиғи, унда товушларнинг жойлашиши, саналиши, ўқилиши, тактларда туркумланиши, ўлчовлар, паузалар, қайтариш белгилари, динамик туслари билан танишиб борадилар. Олинган назарий билимлар мусиқа тинглаш орқали уни тўғри идрок этиш, лад тоналлигини фарқлаш, асар характери, мазмуни, жанри, шакли, ифода воситаларини бадиий ва назарий таҳлил қилиш учун муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Мусиқа саводи, хусусан, нотани ёзиш ва ўқиш малакаларини ривожлантиришга йўналтирилган билимларни ўргатиб бориш асосида талабаларни мусиқа назарияси ва амалиёти бўйича саводли қилиб тарбиялаш вазифаларини амалга ошириш мумкин.

Талабаларнинг мусиқий-назарий билимларни ўзлаштириши, нота саводхонлигини эгаллаши албатта ўқитувчининг касбий маҳоратига, дарсни ташкил қилиш, бошқариш, режалаштириш, самарали иш услубларидан унумли фойдаланиши билан боғлиқ бўлиб, талабаларнинг умуммусиқий, мусиқий-назарий билим олишларига самарали таъсир кўрсатади.

Юқорида айтилган асосий вазифалардан ташқари, “Мусиқа назарияси” фани талабанинг мутахассислиги бўйича ўтадиган дарсларига ёрдам беришни мақсад қилади, бу эса мусиқага оид матнни онгли равишда ўзлаштиришга ёрдам беради.

“Мусиқа назарияси” фанини ўрганиш амалий жиҳатдан тегишли ёрдам бериши учун ундаги асосий қоидалар билан юзаки танишиб чиқишнинг ўзи кифоя қилмайди, бунинг учун

мазкур фанни ҳар томонлама ва чуқур ўрганиш зарурдир. Машқлар устида мунтазам ишлаш олинган билим ва кўникмаларни янада мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Замонавий кадрлар олдига қўйиладиган энг муҳим вазифалардан бири – малакали мутахассис сифатида аввало ўзлигини, ўз қобилиятлари. шахсий фазилатларини билган ҳолда атрофидагилар меҳнатини оқилона ташкил этиш ва ижтимоий фойдали меҳнатнинг барча соҳаларида иқтидорли касб соҳиби сифатида фаолият олиб боришдир.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, "Мусиқа назарияси" фанини ўзлаштириш жараёнида талабаларнинг мусиқий саводини шакллантириш, мусиқий ҳодисаларга нисбатан онгли муносабатини тарбиялаш ва уларни идрок етиш қобилиятини ҳосил қилиш мақсад қилинади. Фанни ўрганиш талабаларнинг мусиқий дунёқарашини, тафаккурини шакллантириш ва ривожлантириш, мусиқий-эстетик дидини тўғри йўналтириш ва бойитиш, ижодий қобилиятларини ўстиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Акбаров И.А. Мусиқа луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1997.
2. Вахромеева Т.А. Справочник по музыкальной грамоте. - М.: 2004.
3. Вахромеев В.А. Элементарная теория музыки. -М.: Музыка. 2007.
4. Красинская Л., Уткин В. Элементарная теория музыки. - М.: 1983.
5. Рахимов Қ. Мусиқанинг элементар назарияси. -Т.: 2007.
6. Раҳимов Қ. Мусиқанинг элементар назарияси бўйича машқ ва вазифалар тўплами. - Т.: "Ўзбекистон". 2006.
7. Способин И. Элементарная теория музыки. - М.: 1984.

Курашчиларнинг чидамлилик қобилиятини ривожлантириш воситалари

Термиз давлат университети Жисмоний тарбия ва спорт назарияси кафедраси катта ўқитувчиси Шарипов Ҳабибулло Абдуқаххорович

Чидамлиликни кенг маъноси остида организмнинг нохуш таъсирларини бартараф эта олиш қобилияти тушинилади. Физикавий томондан чидамлилик бу спортчи организмининг турли юқори даражадаги жисмоний юкламаларга бардош бера олиш қобилияти. Курашчининг кураш вақтида берилган юкламаларга бардош бера олиши, организмнинг бардош бера олмаслик кўрсаткичи иш қобилиятининг пасайиши билан тушунтирилади. Курашчининг чидамлилиги курашнинг юқори темпда давом этган вақти ва бутун мусобақа давомида сақланган холати билан ўлчанади.

Кураш жараёнида спортчига қуйидаги талаблар қўйилади: катта ҳажмдаги ишни бажариш ва иш фаолиятини юқори даражада узоқ вақтгача ушлаб туриш, бу талабларнинг бажарилиши курашчининг мушак, юрак қон томир тизими, асаб тизими фаолияти ва алоҳида иш бажараётганда қиладиган машқларини, бутун мусобақада бажара олиш қобилиятига боғлиқ[378].Чидамлиликни ривожлантиришга ўтишдан олдин курашчи машқлардан шундай фойдаланиши керакки, бутунлай машқлар юрак қон-томир тизими, нафас олиш тизими, асаб тизими, мушак тизимларига юқори функционал таъсир кўрсатсин.

Нафас олиш тизимининг функционал ўсиши, нафас олиш тизими бўлган талабларнинг юқорилиги билан, ўпканинг тириклик сиғимининг катталиги билан, нафас мушакларининг ишлаш кучи билан, чуқур ва энергияли нафас олишда ўпка вентиляциясининг амалга ошиши билан тавсифланади. Машқларни бажариш вақтида бу катта аҳамиятга эга. Кураш жараёнида

[378] Саломов Р.С. Спорт машғулотнинг назарий асослари – Тошкент., ЎзДЖТИ нашриёти 2005 й

курашчилар бундай нафас ҳаракатларини амалга оширмайди. Курашчиларнинг кураш вақтида нафас олиши норитмик бўлади. Кўп ҳолларда нафас олиш қийинлашадиган ҳолатлар келади. Спорт турларининг бошқа усулларида (сузиш, енгил атлетика, чанғи ва бошқалар) курашчилар ўпкасининг тириклик сиғими пастроқ бўлади. Ҳаводаги O_2 га бўлган максимал талаб курашчиларда атиги 3, 5-4 л/мин тенг бўлади.

Замонавий курашчининг талаби бўйича O_2 ни ҳавода истеъмол қилиш максимал ҳолатда 5 л/мин бўлиши керак. Курашчи ўз нафасини иложи борича ихтисослаштириш керак[379]. Бунда максимал равишда ҳавода O_2 ни қабул қилишни, бу даражани узоқ вақт ушлаб туришни ва максимал равишда нафас жараёнларининг тез тикланишини ўзида тарбиялаш лозим. Шу мақсадда қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

1. Машқлар бажаришни вақтини ошириш;
2. Машқлар бажаришни интенсивлигини ошириш;
3. Юкламаларни ошириш;

Машқлар бажаришда вақтни ошириш усули машғулотларда аста-секинлик билан кўп марта машқ қилиш вақтининг узайиб боришини тахминан қилади. Бунда машқларнинг интенсивлиги ўзгармайди.

Бу усул нафас тизими ишини яхши йўлга қўйиши мақсадида маълум бир ишни бир қанча вақт бирлиги ичида бажаришни таъминлайди. Шу сабабли ишдаги интенсивлик курашчига керакли миқдорда бажарилиши шарт. Вақт аста-секинлик билан керакли катталикгача оширилади. Жуда юқори бўлган интенсивлик курашчининг дам олиш вақти - 10 дақиқагача давом этади.

Курашчининг бир кунги давомидаги 4-6 та курашни ҳисобга олган ҳолда, тўлиқ бўлмаган тикланишларда ҳам унга ўзини маълум темпда ушлаб туришни ўргатиш керак. Демак, вақтни ошириш усули машғулотда бир курашдан сўнг иккинчи курашда вақт давомийлигини ошиб боришини таъминлайди. Бунда бажарилаётган машқ иложи борича кўп вақтни ўз ичига олади. Шуни кузатиш керакки, машқларни бажариш жараёнида нафас олиш бир даражада бўлиши керак. Меъёрий катталикларга жавоб бериш керак (60-80%) керакли бўлган катталикда, пульс 160-180 ур/мин.

Бунинг лозимлиги шундан иборатки, мушаклар ўзининг кучига яқин бўлган максимал юкламаларда ўсиш, ривожланиш қобилиятига эга. Машқларни бажаришда интенсивлик (темпни) ошириш усули. Интенсивлик бир хил вақт бирлигида қайтарилишлар миқдори билан аниқланади. Машқ бажаришда темпни ошириш юкламани оширади ва нафас жараёнларини тез тикланишига олиб келади. Машқларни бажаришдаги интенсивликни машғулотдан машғулотгача бўлган вақтда аста-секинлик билан ошириб борилса нафас олиш имкониятлари кўпаяди. Бу усулнинг турли-туманлиги шундан иборатки, у ўз ичига интервалли ва қайтар усулларини ўз ичига олади.

Интервалли усулнинг асоси шундан иборатки, чидамлилик вақт қисқариши ҳисобига (дам олиш) ошиб боради. Курашдаги машқлар юқори интенсивлик билан бажарилади. Бунда дам олиш танаффуслари қисқа бўлади. Аста-секинлик билан машғулотдан машғулотгача дам олиш интервали қисқариб боради ва охири йўқ қилинади. Ҳамма кураш маълум темпда бажарилади. Бу усул мусобақа учун зарур бўлган чидамлиликни ривожлантириш учун ишлатилади.

Қайтариш усулининг интервалли усулдан фарқи шундан иборатки, бунда машқлар жараёнидаги дам олиш иш интенсивлигининг пасайиши ҳисобига босқичма-босқич юзага чиқади. Аста-секинлик билан кичик интенсивликка эга бўлган иш қисқариб боради.

[379] Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. Учебник для институтов физического культуры – М, 1991г.

Мусобақалардаги бир хил машқлар ҳар хил вақт чегараларида (6-10 мин) бажарилади, лекин унинг интенсивлиги ўзгаради.

«Фаол дам олиш» вақтини қисқариши ҳисобига ошиб боради. Шу билан бирга юклама ошади, натижада нафас жараёнларидаги O_2 ни қабул қилиш даражасига бўлган талаб ошиб боради. Юкламани машқларни бажарганда ошириш усули доимий вақтни ва машқлар даражасини бир меъёрида ушлаб, катта кучланишдаги юкламалардан фойдаланишни талаб қилади. Курашчиларнинг юкламалари ошиб бориши билан боғлиқ бўлган машқларни бажаради. Рақибнинг катта кучланишга қарши қаршилик кўрсата оладиган бўлади. Юкламани ошириш катта энергияни талаб қилади ва нафас олиш тизимининг фаолиятига катта талаблар қўяди.

Нафас олиш тизимининг ихтисослашувчи бошқа воситалари ёрдамида ҳам амалга оширилади - эшкак эшиш, сузиш югуриш энг самарадорлиги узоқ югуриш. Тайёрлов босқичи машғулотларнинг ҳафталик циклида 15-20 км (умумий ҳолда) дан кам бўлмаган, ўртача тезлик 2 мин. 10 сек. 400 метрга югуришни тавсия этади.

Юрак, қон-томир тизимининг функционал имкониятларини ошириш учун юракнинг қисқариш кучини кўпайтирувчи ва систолик ҳажмини оширувчи машқлар қилинади. Юрак мушаги ўз кучини худди кўндаланг-тангил мушакларга ўхшаб турли таъсиротчилар таъсирида оширади. Демак, юракни меъёрида, яъни максимал ҳолатда ишлаши юрак мушаклари кучини оширишга олиб келади. Юракка шундай кучланиш бериш керакки, бунда юрак меъёрий ва меъёрга яқин кучланиш билан қисқа қисқариши керак. Аммо бундай машқларни бажарганда эхтиёткорликка риоя қилиш керак. Булардан сўнг маълум бир тикланиш босқичи керак бўлади.

Систолик ҳажмининг ошиши кўп миқдоридаги мушак гуруҳларининг биргаликда иш фаолияти натижасида юзага келади. «Мушак насоси» натижасида юракга кўп миқдорда қон келади. Бундай ҳолатда юрак меъёрида ишлаши керак.

Мушак тизимининг функционал имкониятлари тикланиши жараёнларининг кечишига, мушакнинг тикланишгача бўлган вақт да ишлаш режимига ва мушакнинг кучига боғлиқ. Тикланиш жараёнларининг кечиш тезлиги мушакларнинг керакли воситалари ва фосфокреатин механизмининг функционал имкониятлари, ҳамда гликолитик механизмининг функционал имкониятлари билан таъминланганлигига боғлиқ.

Ишлаётган мушакда аэроб жараёнларининг ривожланиш унинг чидамлилигини ихтисослаштиришга ёрдам беради.

1-жадвал

Чидамлиликни ривожлантириш учун машқлар

Оёқлар	Тана	Қўллар
1. Иккита оёқда сакраш - 200-300 марта, арқончада сакраш ҳам мумкин.	2. Қўлни бошдан баланд кўтариб, ён томонга эгилиш (40-60 марта).	3. «Имконият борича» ерга ётиб туриш.
4. Елкада штанга билан ўтириб туриш «имконияти борича»	5. Гавданинг орқа мушаклари учун эгилиш.	6. Арқондан тирмашиб чиқиш (оёқ ёрдамисиз 2 марта).
7. Тўсиқлардан сакраб ўтиш (жойидан 15 марта ва кўпроқ).	8. Қорин мушаклари учун: от устига ўтириб, 2-ла оёқ билан қаттиқ қисиб олиб, олдинга энгашиш борича.	9. Тошни ердан юқорига кўтариш (24 кг) имконияти.
10. Зал атрофидан битта оёқда ўзунликка сакраб ўтиш (100 та сакраш).	11. 16,24,32 кг. ли тошни ўйнатиш - 15 марта ўнг 15 марта чап қўлда.	12. Перекладинада «имконияти борича» ортилиш

Илова: Машқларни юқори темпда бажаришни тавсия этилади. Қайтарилиш миқдори спортчининг тайёргарлигига қараб индивидуал равишда аниқланади.

Хулоса шуки курашчи рақибига нисбатан катта чидамлилик даражасини кўрсатиши мумкин.

Энергия керакли вақтда керакли ҳолатда миқдор ва сифатда сарфланиши лозим. Баъзида кам миқдорда энергия сарфланса ҳам катта самарадорликка эришилади ва бу охир оқибатда энергияни кам-кам ишлатганда ҳам катта тежамкорликка олиб келади.

Аннотация. Ушбу мақолада муаллиф кураш турлари бўйича шуғулланувчиларнинг чидамлилик қобилятини ривожлантиришда қўлланиладиган долзарб воситалар ҳақида фикр-мулоҳазаларникелтирган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Саломов Р.С. Спорт машғулотнинг назарий асослари – Тошкент., ЎзДЖТИ нашриёти 2005 й
2.Tastanov N.A. Yunon-rim kurashi nazariyasi va uslubiyati 0 ’quv qo`llanma Toshkent, 2014.y
3.Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. Учебник для институтов физического культуры – М, 1991г.
4.Шиян В.В., Рожков Л.А. Планирование интенсивных тренировочных нагрўзок в макроцикле подготовки борцов к ответственным соревнованиям /Метод. разраб. для аспирантов, слушателей ВШТ и студ. Академии РГАФК -М., 1996

Badash usullari va milliy o’yinlar

Shuhratova Husnora Shuhrat qizi
Termiz davlat universitetimusiqa ta’limi kafedrasi 2-kurs talabasi

Xozirgi kunda hech kimni ‘Dunyo xalqlarini zamonaviy musiqa boyligi’ haqidagi gaplar bilan xayratga solaolmaymiz. Zamonaviy san’at va musiqa asboblarini rivojlangan darajasi haqida hatto muttahasis bo’lmagan odamlar ham bilishadi. Bizning surxon vohamizni tarixiga nazar tashlasak qadimdan saqlanib kelgan moddiy va ma’naviy madaniyatimizning noyob durdonalariga ko’zimiz tushadi. Bu albatta ‘badash’ san’atidir. Badash haqida albatta izlanishlar, maqolalar, risolalar va hattoki kitoblar ham nashr etilmoqda. Bu san’at xalq og’zaki ijodiga mansub, ya’ni foloklorga. Buvijonim aytishlaricha badash ohang, kuy, nola, nag’ma singari to’rt unsurning birlashuvida birgalikda doira orqali ifodasidan badash hosil bo’ladi deb hisoblangan ekan. Yigit qizlarning qo’shiq aytishi ohangdir. Kuyning musiqa asboblari chiqaradi. Nola va nag’ma ashula bilan yangraydi. Xalqning mehnat jarayoni bilan bog’liq bo’lgan badash usullari ham bor.

YER HAYDASH BADASH

Yer haydash badashni vazifasi; adirlardan yer olib, uni haydab, ekin ekib xalqga bug’doy yetkazib berish, ekin tikin ishlarini yaxshi yo’lga qo’yish. Elu xalqni dehqonchilik ishlariga chaqiradi. Yer haydaydigan yigitni boshida qalpoq kiygan, ustiga tik materialdan tikilgan jelak. Beliga belbog’ bog’lagan. Oyog’iga mo’kki kiygan. Xo’kizning bo’yniga yer haydaydigan omochni maxkam boylab qo’liga ikki metrlikximichni olib yer haydagan .

Yer haydagin kuch bilan
Bel bog’lagin qo’l bilan
Katta toshalar ag’darib,
Chaqil tomon tashlanib.
Qo’sh haydagin did bilan
Qo’shiq aytib,o’roq o’rib,

Chaqir yigit qizlarni.
Olsin boshoqni terib.
Ohangi;

Bovru bam bam bovruba bijd
Bovru bam bam bovruba bijd
Bijd bovru bijru bam bam bijd
Bovru bijru bam bam bijd
Bom bom bijru bam bam bijd
Bom bom bijru bam bam bijd

PILLA BADASH

Pilla badashning asosiy maqsadi uni chaqirig'i xalqimizni kiyinish madaniyatiga juda katta e'tibor beradi. Masalan; paxta ipidan to'qilgan satin va chit materiallardan kiyinishi dalada ishlash uchun juda yaxshi bo'ladi. Atlas, ipak, shoyi kiyimlarni bizning xalqimiz faqat yo'y va bayramlarda kiyadi. Shuning uchun qurt boqadi va ipak qurtidan pilla hosil qiladi. Ipak kiyimlarni kiyishni yaxshi ko'radi. 'Badash' aytadiki elimiz, xalqimiz ipak, shoyi, atlas kabi matolardan tayyorlangan kiyimlarni kiysin deydi va kiyishga chaqiradi.

Pilla qurtni tugib qo'ydi,
Uni asrab boqib qo'ydi.
Pila qurti tut bargini yeb qo'ydi
Pilla qurti tut bargini yeganidan.
Ipak to'rga tushib qoldi.
Ohangi;
Ijdi bijd dom ba
Ijdi bijd dom ba
Ijdi bijd dom ba
Ijdi bijd dom
Bovru bovru ijdi bijd dom
Bovru bovru ijdi bijd dom

NON YOPISH BADASH

Non yopish badashning asosiy maqsadi; xalqimizni faqat non bilan ta'minlash. Elimizni bug'doy ekib, un bilan ta'minlashdir. Kelajak avlodga non yopishni o'rgatib uni eng kerakli kasblardan biri deb asrab-avaylab qadrlashga chaqiradi.

Ohangi; Bijda bada bijda bada
Bijda bada bijda bada
Bovru bada bovru bada
Bovru bada bovru ba
Bovru badam bovru bada
Bovru badom bovru bada
Bovru badom bovru bada
Bovru badom bovru ba

YO'L BADASH

Yo'l badash cholg'usiz ijro etilgan mazkur badash o'z farzandini urushga kuzatgan onalar, eri jangga yo'l olgan ayollar tomonida aytilgan. Ayol dala dashtning soyasiz ochiq joyida bo'lib, yoki mehnatqilib yurgan vaqtida mehnat qilib yurgan vaqtida ko'rsatkich va o'rta barmoqlarini tomog'iga sokin maromda tez tez urib qo'shiq kuylagan;

Ana tog'lar tog'mikan?
Ko'lankasi zog'mikan?
Borguch kelguch bormikan?

Meni bolam sog’mikan?
Ohangi; Bijda bada bijda bada
Bijda bada bijda bada
Bovru bada bovru bada
Bovru bada bovru bada
Bijda boda bijda boda
Bijda boda bijda boda
Bovruba bijd bovruba bijd
Bovruba bijd bovruba bijd
Bovruba bijd bovruba bijd
Bovruba bijd bovruba bijd
Bijda boda bijda bada
Bijda boda bijda bada

KO’PKARI BADASH

Ko’pkari badash – badashning qadimiy urlaridan biri ko’pkari o’zbek xalqining azal-azaldan ota bobolarimizdan qolgan musobaqadir. Unda yigitlik kuch-quvvat, dovyuraklik, mardlik,halollik va boshqa fazilatlar tarbiyalanadi. To’ylarda tantanalarda navro’z bayramlarida hosil bayramlarida biz bu tantanani guvohi bo’lamiz.

Ko’pkariyo ko’pkari
Chopog’onlar maydoni
Tulporingni egallab,
Ko’pkari qarab chop chop.
Otlardan o’zib chiqib,
Maydonlarni aylanib,
Yigitlar sardoridan,
O’zib ketib chop chop.
Uloqni olib qochib,
O’rtasig tashlab qoch.
Ko’pkari udumini,
El ichida yoyib chop.

Ohangi; Bovru bada bovru bada
Bovru bada bovru bada
Bijda bada bijda bada
Bom bom bijru bada
Bom bom bijru bada
Bom bom bijru bada
Bom bom bijru bada
Bovru bada bovru bada
Bovru bada bovru bada
Bijda bada bijda bada
Bijda bada bijda bada

ASKAR QIZ BADASHI

Askar qiz badashining vazifasi o’z vatanini himoya qilib jangga otlangan ayollar haqida. Badash 2500 yil muqaddam ulug’ momomiz To’maris Eron shohi Kir II ni tor mor etgan.

Askar qiz daryo kechib,
Tog’u toshlardan oshib.
Yoriga ko’mak uchun,
Ot minib jo’nab ketti.

Askar qiz badashining ohangi;
Bol bala bol bol bala bol
Bol bala bol bol bala bol
Bijd bala bol, bijd bala bol
Bijd bala bol, bijd bala bol
Badom bijd badom
OVCHI BADASH
Ovchi badash – qadimiy badash turlaridan biri . tog'liklar hayotida ovchilik mahorati muhim o'rin tutgan. Bog'lidara, Tangidevon, Davlon, Qo'ldaroz, Zarautsoy, Buzg'aloxona (temir darvoza) Zargus singari tog'lar asosiy ovmaydoni edi. Ovchi merganlar sabr toqatli bo'lishgan.
Bo'ston archa telva teg!
Otay desam taka yo'q,
Yuray desam darmon yo'q.
Xo'sh allayor,xo'shtiga.
Erdona mergan o'lgan yo'q
OVCHI BADASH OHANGI;
Bijdom ba bijdom ba
Bijdom ba bijdom ba
Bijdom bijd bijdom bijd
Bijdom bijd badom bijd
Bijdom bovru badom bovru
Bijdom bovru badom bovru
Badom bovru badom bovru
Badom bovru badom bovru
TEMIRCHI BADASH
Temirchi badash vazifasi qadimdan yetib kelayotgan temirchilik kasbini o'rgatish uni kelajak avlodlarga yetkazishdan iboratdir. Azaldan Ko'hitang tog'I markazidagi qishloqlarda aholi temir, cho'yan eritishbilan shug'ullangan. Arxeologik topilmalar ham bundan dalolat beradi.

Temirchi badash ohangi;

Bovru bodba bovru bod
Bovru bodba bovru bod
Bovru bovru bovru bod
Bovru bovru bovru bod
Bovru bodom bovru bodom
Bovru bodom bovru bo
Bovru bodom bovru bodom
Bovru badom bovru bovru
Bodom bovru bo
Bijdba bijdom bijdba bijdom
Bijdba bijdom bijdba bijd
UY QURISH BADASHI
Uy qurish badashining vazifasi; uy qurish qadimdan qolgan an'ana. Ajdodlarimiz yashash uchun uylar qurishgan, shahar va qishloqlarni obod qilishgan. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Ko'hitang tog'larida yashovchi barcha ellar yarim o'troq
Yarim ko'chmanchi tarzida hayot kechirar edilar. Bunday hayotto XX asr o'rtalariga qadar davom etgan. Uy qurishbadashining ohangi;
Bijd bada bada bijd bada bada
Bijd bada bada bijd bada bada

Bijd bada bada bijd bada bada
Bijd bada bada bijd bada bada
Bod bada bada bod bada bada
Bod bada bada bod bada bada
Bodom bada bada bada
Bodom bada bada bada
Bodom bada bada bada
Bodom bada bada bada
Qadim qadimdan o'zbek xalqi soddadil va samimiy, mehnatkash insonlari mashaqqatli dala ishlari,yoxud boshqa og'ir mehnat sarf etiladigan ishlarni qilish bilan bir qatorda madaniy hordiq chiqarishni ham bilishgan. Masalan; KO'PKARI, ARQON TORTISH, TOSH KO'TARISH,KURASH, CHILLIK va boshqa o'yinlar. Albatta xalq o'z paxlavon qahramonlari juda e'zozlagan.mana shunday milliy o'yinlardan bir nechtasiga to'xtab o'taylik.

OQ SUYAK O'YINI

Yoshi ulug'lardan bir kishiqalinligi bosh va o'rta barmoqlarni birlashtirsak shuncha, uzunligi bir qarich bo'lgan oq suyakni otadi va yigirma kishi suyakni qidirishga tushadi. Ushbu oq suyak INAK (SIGIS, MOL)ning suyagi bo'lishi kerak. Jamoa sardorlari jamoa a'zolarini kutish uchun maydon chetiga kutib turishadi. Oq suyaki topib olgan o'yinchi sardor yoniga olib boradi va kim birinchi suyakni topgan bo'lsa shu jamoa g'olib bo'ladi. O'sha paytlarda tibbiyot unchalik rivojlanmagan shu o'yin orqali kishilarning (yosh yigitlarning) ko'rish qobiliyatlarini ham sinovdan o'tkazilgan. Kun yorishgan paytda bu o'yinning hech bir mashaqqatini sezmaysiz, ammo bu o'yin kun botayotgan paytda o'ynalgan. Quyosh botayotganda suyakning rangi uni tezroq topishiga sal bo'lsada yordam bergan. Oqsoqol tomonidan dashtga zarb bilan uloqtirilgan suyakni qidirish qidirish ko'rish faoliyatida nuqsoni bo'lgan yigitlar uchun birozgina mushkullik tug'diradi. Bu o'yinning asosiy maqsadi ham aynan shundadir. Ovul oqsoqollari ovuldagi mard va jasur yigitlarni moyilligi qaysi qizda bo'lsa, o'sha qiz va uning ota-onasiga o'z mahoratini ko'rsatish imkonidir.

BO'RI BO'RI O'YINI

20kishi bir birini ushlagan holda o'ynaladi.Yigitlar tizzalab olgan holda yetakchi (sardor)ni ikki qo'lini birlashtirib yigitning belidan (ya'ni kindik) ustidan qo'llarni (panjalarini) birlashtirgan holda saf hosil qilishadi va bir boshqa 21-kishi gavdali, chiroyli, kishi (YIGIT) bo'ri rolini bajaradi.

Uning vazifasi saf oxiridagi 20-qo'yni ajratib olish bo'ladi. Vaqt chegaralangan . tizzalab boradi. Jamoa a'zolari qochadi. Jamoa a'zolari tizzalab yurgan (yugurgan)

Holda bo'ridan qochishadi. Agar bo'ri 20- o'yinchini bermasa o'sha jamoa g'olib, bo'ri g'olib bo'lsa uni tabriklashib jamoa a'zolari uni osmonga ko'taradilar.

QUVALASH O'YINI

Ovulda katta doira (aylana)mhosil qilinib, o'rtaga belgi qo'yiladi. 20 kishi bir kishini oldindagi bir kishini maydonni uch,besh yoki o'n marotaba aylanmaguniga qadar tutibolishlari kerak bo'ladi. Bu o'yinda ikki tomonlama kurash ketadi.

1-qochgan yigit va quvganlaro'rtasida

2-quvgan yigitlar o'rtasida qaysi yigit birinchi bo'lib, oldindagi yigitni tutish uchun kurash ketadi.

Agar yigitlardan biri oldindagi yigitni tutaolmasa yigit g'olib bo'ladi va uni 3,5,10 marta osmonga otib, uni olqishlashadi.

CHURRI KES O'YINI (hozirgi futbol)

Ushbu o'yinda tekisjoy (maydon) tanlanadi. Loy bilan maydonni (xirmon jo'yani)shirdon qilingan, (shivagan). Keyin esa bir metrlik o'xlovni uchini yondirib, (ko'sov) qilingan va natijada u yonib yerga tegizganda qora rangli qalamdanda o'tkir qora rang hosil bo'ladi. Ko'sov yordamida taxminan 40 metrga 60 metr joyni 2ga bo'ladi. Jamoalar bir birining sardorlari (lider)lari tanlanadi. Maydon ikkiga ajratiladi. Ajratilgan maydonda chiziqdan o'tmasdan raqib jamoa a'zosini topishi

kerak bo'ladi. Tepsa sanab qo'yilgan. Agar jamoadoshlari tepishga ruxsat bermasa (yo'l qo'ymasa) o'yin buziladi. Ikkala jamoa a'zolari bir birining liderini chiziqdan o'tmasdan quvalab tepishadi. Bu hozirgi futbol o'yiniga to'g'ri keladi.
Ko'rinib turibdiki xalqimizning bugungi kunga qadar yetib kelgan barcha moddiy-ma'naviy va madaniy meroslarimizni kelajak avlodga yetkazish biz uchun ham qarz ham farzdir.

Adabiyotlar ro'yxati;

1.A. Qo'ng'irotova 'Hayot orzulardan iborat emas'2018 yil
2.S. Tursunov,T.Pardayev,N.Tursunova,B.Murtazoyev O'zbekistonda Baxshichilik san'atining shakllanishi va taraqqiyoti tarixi' Toshkent 2015- yil
3.I.Umarov,H.Rahmonov,E.Xudoyberdiyev 'Surxon vohasida etnik tarix va etnomadaniy jarayonlar (xatakilar urug'i misolida)'Toshkent 2014 yil.
4. I.Umarov 'Badash; Tarix va an'ana' 2018 yil

"Alpomish" dostonida baho munosabatining namoyon bo'lishi

Abdiyeva Mohinur Bozorovna
Yadgarova Sayyora Abdumuminovna
TerDU talabalari

Xalq dostonlari qadimiyatning buyuk bir ehsonidir. Dostonlar o'z davrining umumiy dunyoqarashi, ayni paytda, jonli an'anaviy ijod va ijro sharoitida xalq ruhining obyektiv holatini davrlararo ifodalab kelayotgan yodgorliklar hisoblanadi. "Alpomish" dostoni ana shunday yodgorliklardan biridir.Doston qahramonlik, mardlik, vatanparvarlik, turli elatlar va xalqlarning birodarligi, sevgi va sadoqat, oila mustahkamligi va urug' birligini kuylovchi ulkan epos sanaladi.

Doston qahramonlari zamonning peshqadam kishilari sifatida lisoniy shaxs maqomini egallaydi. Malumki, lisoniy shaxs ijtimoiy tuzumda lison va nutq hamkorligini namoyon eta oladigan ijtimoiylashgan individdir. Bu tushuncha zamonaviy ilmiy paradigma – antroposentrizmning yo'nalishlaridan biri lingvopersonologiyaning o'rganish obyekti hisoblanadi.Unga ko'ra, lisoniy shaxs muayyan til vakili bo'lishi bilan birga shu til imkoniyatlarini o'z qobiliyati sifatida yuzaga chiqara oladigan kommunikativ shaxsdir.

Y.V.Goritskaya lisoniy shaxsni o'rganishda quyidagi metodlarni ko'rsatadi: "1) yozma matn, xususan, o'tmish lisoniy shaxsi va umumlashma lisoniy shaxs uchun qo'llanilayotgan badiiy personajlar diskursi asosida lisoniy shaxsni tiklash metodi; 2) og'zaki nutq materiallari asosida zamondoshlarimiz lisoniy shaxsida qo'llanilayotgan nutqiy portretlashtirishni aniqlash metodi".[380] Biz ushbu tadqiqotimizda Y.V.Goritskaya taklif qilgan har ikkala metod asosida ish ko'ramiz.

"Alpomish" dostoni personajlari o'tmish lisoniy shaxsi sifatida namoyon bo'ladi. Xususan, Alpomish obrazida mardlik, vatanparvarlik, sadoqat va do'stlik xususiyatlari aks etsa, Barchin obrazi orqali qat'iyatli, vafodor, oriyatli lisoniy shaxsni ko'rish mumkin.

Ushbu qarashlar doston ijrochisi va uni tinglovchilar tomonidan shakllantirilgan bo'lib, personajlar xarakterining shu qarashlarga moslik darajasi lisoniy birliklar asosida ifodalanishida ko'rinadi. Mazkur lisoniy birliklar shaxs nutqining denotativ ma'nosidan tashqari unga qo'shimcha bo'lgan konnotativ ma'nolar orqali ham ifoda etiladi.Bunday konnotativ ma'nolar shaxsning baho munosabatini ifodalashi vositasida yuzaga chiqadi.

[380]Горицкая Ю.В. Лингвоперсонология: обзор методов и методик // http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.

Baho kategoriyasi – bugungi tilshunoslikning muhim muammolaridan biri.Baho lisoniy shaxsning atrofdagi kishilarga, predmetlarga, voqeliklarga subyektiv munosabat bildirishidir. Baho nutq subyektining o'zi tanlagan obyektga nisbatan muayyan me'yorlar vamezonlar darajasiga qanchalik mos kelishini belgilovchi mantiqiy omil bola oladi. Baholash harakati kishining ijobiy yoki salbiy, qiyosiy yoki mutlaq, o'zgaruvchan yoki qat'iy munosabatlarini ko'rsatadi, bu orqali baholanayotgan obyektga ruhiy va axloqiy ta'sir o'tkazishni, o'z kommunikativ maqsadini amalga oshirishni ko'zda tutadi.

Tilshunoslar insonning quyidagi xususiyatlari baholanishini ta'kidlaydilar:

1. Shaxsiyati:
   a)tashqi ko'rinish;
   b) shaxsning sifatlari, xususiyatlari (intellektual, professional, psixik, ijtimoiy, axloqiy, ko'ngil bilan bog'liq).
2. Shaxsiy faoliyati.
3. Shaxsning namoyon bo'lishida ratsional-emotsional jihatlar:
   a) fikr, qarash, ishonch va boshqalar;
   b) did, hissiyot, qiziqish kabilar.
4. Nutqiy axloqi (shaxsning o'ziga va suhbatdoshiga bog'liq bo'lgan).[381]

Dostonda baho kategoriyasining voqelanishini ushbu tasnif barobarida tahlil qilish mumkin.Baxshilar ijro davomida qahramonlarning ijobiy yoki salbiyligi, o'zgalarga munosabat bildirishida qo'llaydigan usullari, ularning xatti-harakatlari va nutqini doimiy ravishda baholab boradilar. Bunda qahramonlar bahosi muallif bahosi bilan umumiy mazmun kasb etadi.Ammo personajlarga xos subyektiv baho baribir originallikka ega bo'ladi. Masalan, Ko'kaldosh Alpomishga bo'lgan munosabatini salbiy mazmunda, past darajada ifodalagani holda o'z kuch-qudratiga ishonishi, o'ziga o'zi yuksak baho berishi kuzatiladi:

Umiding uzgil joningdan,
Umid qilmagin yoringdan,
Ayrilma kirdikoringdan,
Nima ish kelar qo'lingdan?!

Alpomishning bunga javoban aytgan so'zlari Ko'kaldoshning munosabatiga muvofiq tarzda kechadi:

Meni sen o'zingdan kam deb turasan,
Ko'tarilma, juda ahmoq bolasan…

Ko'rinadiki, ushbu muloqot (tortishuv) ishtirokchilarning nutqiy axloqidan ham darak berib turadi.

O'z o'rnida baxshining ham subyektiv munosabati yuzaga keladi. Ijrochi bunga sabab Barchinning undovi ekanligini ta'kidlaydi:

G'ayrati g'ayratga bekning yetadi,
Yor so'ziman sherdil bo'lib ketadi,
Chirpib Ko'kaldoshni ko'kka otadi.
Ancha yer havoga chiqib ketadi.

Baxshi Alpomishning mardona harakatlariga, jasurligi va bir so'zliligiga munosib tarzda baho berish bilan dostonning ta'sirchanligini yanada oshirishni ko'zda tutadi.

Aytilganidek, shaxsga baho berishda uning tashqi ko'rinishi, professional belgilari ham muhim hisoblanadi.Qorajonning Alpomishni tasvirlashida uni yuqori baholashi bilan birga do'stini kurashga undashni ham maqsad qiladi:

Qiyg'ir degan qush o'ltirar qiyoda,

[381]Кормилицына М.А., Шемьенова Г.Р. Категория вежливости в оценочных речевых жанрах // Жанры речи. – Саратов: Колледж, 1999. –Вып.2. –287 с. – С. 257-266.

Jasading bor Rustamdan ham ziyoda,
G’ayratingdan shohlar yurar piyoda…

Barchin go’zalligini baholashda Surxayil kampir tomonidan aytilgan quyidagi misralar ham shu ma’noni bildiradi:

Boysarining yaxshi qizi bor ekan,
Oti Barchin, o’zi zulfakdor ekan,
Bir necha ko’rmakka intizor ekan,
Atlas ko’ylak xo’p bir yengi tor ekan,
Qirqin qizlar unga xizmatkor ekan,
O’n to’rt yashar ekan ayni kamoli,
Boshida pirpirlar lovdon ro’moli,
Oydayin barq urar aning jamoli,
Odamni balqitar tegsa shamoli,
Boysarining shunday qizi bor ekan.

Surxayil kampir o’g’li Qorajonga baho berishda esa uning tashqi qiyofasini alohida e’tiborga oladi va bungao’zining hissiy-emotsional munosabatini qo’shib ifodalaydi:

Necha qizlar Qorajon deb intizor,
O’ziga teng ko’rmas bolam zo’rabor,
Sen qizingni bersang, ko’ngli xush bo’lar,
Sening qizing Qorajonman harobar.

Personajlarni tasvirlashda ularning sifatlarini bo’rttirish orqali o’ziga xos ijobiy yoki salbiy xarakter ochib berilgan:

Shomurti shoxalab har yoqqa ketgan,
Ichida chichqonlar bolalab yotgan,
Izidan tushgan pishak olti oyda yetgan,
Munday qalmoq qo’lin bulg’ab keladi… (Qo’shquloqqa nisbatan)
Oh ursa olamni buzar dovushi,
To‘qson molning terisidan kovushi,
Siyosatman kelib maydonga turdi… (Qorajonga nisbatan)

Shaxsning nutqiy axloqiga, ya’ni uning boshqalar bilan muloqotiga qarab individual sifatlarini aniqlash mumkin. Surxayil kampirning Boysaribiyga qilgan javobida ham ushbu jihat yaqqol ko’zga tashlanadi:

Mehmon bo’ldim sendayg’achoq nosoqqa,
Put ko’tarding islomdagi…….
Oltoychilik yo’ldan kuyov bo’lami,
Shundan kelib sening qizing olami
Kelsa bu alplardan omon qolami?!

Dostonda shaxsning o’z-o’ziga baho berishi personajlarning o’ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy mavqeini ta’kidlash orqali yuzaga chiqadi.

Boybo’ri: “Men o’n olti urug’ Qo’ng’irot elining ham boyi bo’lsam, ham shoyi bo’lsam, men kimga zakot beraman”, Ko’kaman: “Menday mard qolmasin kelgan yo’lidan, Qimiz ichib ketsin qizning qo’lidan”, Alpomish: “Meni bilsang qo’ng’irotlarning og’asi,Boshimda bor edi zardan jig’asi, Yoz bo’lsa yaylovim Amu yoqasi,Men bo’laman Boysun-Qo’ng’irot to’rasi”, qalmoq bahodirlari: “Nomdor polvon deydi meni,Bo’lar bu yo’lda maydoni”, Boysari: “Mendayin nochorga azob berasan, Zulm qilib meni haydab borasan. G’ariblikda mening ko’nglim bo’lmagin, Musofirman, menga zulm qilmagin” kabi qator misralarda baho munosabati so’zlovchining o’z-o’ziga nisbatan yuz berishini ko’rsatadi.

“Alpomish” dostonida qahramonlar o’zlariga *mard, bahodir, alp, suluv, sanam*singari baholovchi leksik birliklar orqali nisbat beradi.Masalan, Alpomish: “Menday beklar sening uchun kelgandir,Sening sharting, bildim, poyga bo’lgandir”,Barchin: “Menday oyim bu yo’lingga intizor”, “So’z aytar sizlarga mendayin sanam,Qalmoqda qolmasin guldayin tanam” deganida o’z-o’ziga qiyosiy xarakterda baho berishi aks etadi. Bu baholarning yuqori darajasi subyektlarning manmanligi yoki xudbinligi emas, balki o’z davri va jamiyatida alohida mavqega ega bo’lgan lisoniy shaxslar ekanligi ayon bo’ladi. Mazkur qarashlar asosida muallif – baxshilarning o’tmishda yashagan buyuk shaxslar haqida bugungi va kelajak avlodlarga ma’lum qilishi dostonning bosh g’oyasi hisoblangan.

“Yig’latding, enajon, menday sanamni”, “Unga qurbon menday oyimning joni”.Alpomish vaBarchin tomonidan aytilgan ushbu baholar o’zga qahramonlar ta’rifi bilan hamohang tarzda yuzaga chiqadi. Qorajon: “Do’stim, sening zo’rlig’inga qoyilman, senday beklar Qo’ng’irot elidan keladi”, Ko’kaman: “Ustingga kiyganing gulgun qirmizi, Aqlimni oladi jodugar ko’zi…” Qorajonga enasi: “Bolam, sening yoring bir mohi dilbar, jamollari uning oyga barobar”.

Qarindoshlikni ifodalovchi terminlarda ham shaxsning o’zini baholash funksiyasi juda keng o’rin tutadi: “Mendayin akangning ko’nglin bo’lasan”, “Akangning xotinin kimga berasan?”,Qorajon: “Menday ining xarchand tortib ko’radi”, Surxayil kampir: “Enang men-da, yaxshilikni ko’raman, Sening uchun ko’p xizmatlar qilaman”, Qaldirg’och: “Mungluq singling senga arz qip turibdi, Qalmoqlarda checham jabr ko’ribdi” kabilarda baho subyektlari o’z qarindoshlik darajalariga mos holda fikr bildiradilar. Chunki aka, ini, ena, singilkabi so’zlar orqali shaxsning ijobiy sifatlari namoyon bo’lib turadi.

Alpomish dostoni qadimiy Surxon vohasi aholisining milliy-madaniy, tarixiy-etnografik xususiyatlarini kuylovchi o’lmas meros sifatida yana uzoq asrlargacha muhim manba bo’la oladi. Kishilik jamiyati har qaysi tamaddunda o’zaro munosabatlar asosidagina yashaydi. Bunga doston qahramonlarining va ijrochilarining mazkur bahoviy munosabatlari namuna bo’la oladi.

Adabiyotlar:

1. Горицкая Ю.В. Лингвоперсонология: обзор методов и методик // http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.
2. Кормилицына М.А., Шемьенова Г.Р. Категория вежливости в оценочных речевых жанрах // Жанры речи. – Саратов: Колледж, 1999. –Вып.2. –287 с. – С. 257-266.
3. Алпомиш. Тошкент: Шарк, 1998.

Этнополитическое равноправие языков в условиях билингвизма

Термезского ГУ Имамкулов Расул Рахмонович

В указе Президента нашей страны «О стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития республики Узбекистан в 2017-2021 годах» говорится, что одним из важнейших приоритетов государственной политики Узбекистана является развитие культуры толерантности гуманизма, укрепление межнационального и гражданского взаимопонимания и согласия.[1.1 стр.]

Гармоничное двуязычие – этнополитическое равноправие языков, предполагающее равные условия овладения им и свободное использование каждым из них. Формирование такого двуязычия сегодня наш идеал.Ведущая роль в целенаправленном формировании гармоничного национального – русского двуязычия принадлежит национальной школе, которая призвана на деле реализовать равноправие языков, правильно оценивать роль

родного языка в становлении личности и роль русского языка как средство межнационального общения этносов.

В настоящие время идёт активный процесс роста национального самосознания, происходит переоценка многих ценностей. Наряду с позитивным, как должное место начинают занимать в области языковой политики национальные школы, языки, национальные герои, великие мыслители, поэты и писатели, в этом процессе имеются негативные процессы.

В последние годы пришло осознание ценностей национальных культур, традиций, обычаев, языков, но ещё не осознана до концаценность самих наций.На современном этапе этносоциальные проблемы и этнокультура являются архиважными проблемами, так как изучение истории таджиков, их самобытного вклада в общую сокровищницу человеческой культуры, в частности, национальные школы традиции, обычаи, язык, этнопедагогика, этнокультура связаны с изучением истории народов Востока, этнические процессы на территории имели большое значение для развития центральной Азии и Востока: во-первых, сведения о расселении племени на территории, историко-лингвистические данные, археологические материалы и сохранение традиций, обычаев изучаются и исследуются: во-вторых, к крупным иранским этносам относятся и таджики и другие этносы. В-третьих, в Узбекистане, Ферганской долине расселялись Ферганские, Андижанские, Наманганские таджики, в Самарканде, Бухаре, Карши, Сурхандарье проживают таджики со своими специфическими языками, традициями и обычаями. В-четвёртых, односторонний подход к проблемам двуязычия без учёта интересов других народов не способствует формированию культуры межнациональных отношений. С другой стороны, такой прямолинейный подход к проблемам изучения языка в школе показывает, что у людей, ведущих эти вопросы, не по-настоящему высокая культура в межнациональных отношениях и в языковой политике. [3.4 стр.]

Таджикский народ имеет многовековую, богатую событиями историю. Через территорию, занимаемую современным Средней Азии Таджикистаном и Узбекистаном проходили войны древних иранцев (персов), греков, римлян, кушан, эфталитов, арабов и монголов. Здесь в разное время господствовали многие религии, начиная от идолопоклонничества и зороастризма (огнепоклонничества), буддизма и кончая исламом – словом страна пережила бурные эпохи, прошла через страшные потрясения. [2.27 стр.]

Первые сведения о таджиках, живших на огромных территориях Центральной Азии мы находим в произведениях древних историков, путешественников и писателей. Учёные Греции и Рима: Геродот, Страбон, Арина, Птолемей – сообщают ценные сведения о городах, населённых предками таджиков, о государственном строе, о языках, культуре, легендах и сказках народов, живших на территории современного Таджикистана и Узбекистана.

В последствии эти сведения были пополнены китайскими и арабскими источниками.

Письменные источники, найденные учёными свидетельствуют, что в XII-VIвеках до нашей эры на территории Центральной Азии обитали племена и народности, принадлежащие к иранской этнической группе: согдийцы, бактрийцы, маргианны, хорезмийцы, парфяне, различные племена саков и другие. В древнем и раннем средневековье в Центральной Азии и пограничной с ней районах существовали бактрийские, согдийские, хорезмские и также Хотоно-сакские языки, принадлежащие к восточно-парфянской группе, относящиеся к Западно-Иранским, не испытавший значительное влияние других, восточно-иранских языков.В одной из областей Центральной Азии и примыкающей к ней территории,в первой половине 1 тысячелетия до нашей эры, был распространён диалект,являющейся основой языка. «Авеста» - собрания священных книг зороастрийской религии.

На основе иранских народностей – бактрийцев, хорезмийцев, согдийцев, племён сакских групп и др. в раннем средневековье стало формироваться Таджикское государство.Таджикский язык, как древнеперсидский, среднеперсидский, новоперсидский, курдский, белуджский, афганский (пушту), осетинский, памирский и ряда других восточно-иранских языков и диалектов входит в иранскую группу, поклоняясь учению Заратуштры – зороастризму.

Зороастризм окончательно складывается в начале VIвека до н.э. в одной из крупнейших религий древнего мира, которая в мусульманской традиции носит название религия огнепоклонников, огонь играл исключительно важную роль в зороастрийских обрядах. На территории Средней Азии, начиная с первых веков до н.э., шла религиозная борьба между зороастризмом, буддизмом и христианством. Все древние религии, в том числе, учёные Заратуштры (реформатор древнеиранской религии) уделяли значительное внимание вопросам воспитания подрастающего поколения-«Воспитание должно считаться важнейшим столпом жизни. Каждого необходимо воспитать так, чтобы он научившись читать и писать поднялся на высокую ступень»- гласит в учениях Заратуштры. Согласно «Авесты» воспитание и обучение детей и молодёжи включало в себя:

а). религиозное и нравственное воспитание;

б).физическое воспитание: обучение чтению и письму.

В VIв. в Центральной Азии сложился союз племён на основе единобожия и их предводитель Мухаммад встал на путь джихада (война за веру) – покорение языческих племён, принуждение их к принятию ислама,вследствии которого многие районы Центральной Азии были завоеваны арабами. В период правления арабского халифата арабский язык стал языком не только новой религии, но и государственным языком, языком во всем мусульманском Востоке.

Законы Ислама нашлисвои отражения в священной книге мусульман «Коране», а изречения пророка Мухаммада в его «Хадисах».

Мусульманская система образования развивалась в соответствии с требованиями времени. Возникли мактабы (школы), медресе, где готовились для ислама – грамотные чиновники, богословы, поэты, медики, астрономы, географы, математики и др. [4.45 стр.]

Эти учебные заведения сыграли важную роль в развитии образования в мусульманских странах. Языками обучения как в мактабах, так и в медресе были арабский и персидский Фарси так как на этих языках составлялись все книги (на арабском писались духовные и научные книги), а на фарси – литературные произведения.

Укрепление национальной независимости Узбекистана, проявляется в различных сферах общества,прежде всего, это касается выработки правильного отношения к культурному наследию, национальным, общечеловеческим ценностям, чтобы осознать себя как нацию, интегрированную в мировое общество. В исторических источниках, в частности, в произведениях учёных, мыслителей, впервые указываются многие заповеди: это всестороннее развитие личности, культуры, изучение национального языка. Забота о родном языке, о его развитии для всего народа, вполне естественно. Ведь язык – важный признак принадлежности к определённому этническому сообществу. Потеря родного языка – невосполнимая утрата. Именно поэтому родной язык сравнивают с именем Матери и Родины. Просветитель Махмудходжа Бехбуди в своих произведениях говорил об изучении пяти языках народов мира. Великий гуманист Ганджавий писал свои произведения на нескольких языках: на персидском, арабском и тюркском языках.

В произведениях многих писателей, поэтов, мыслителей того периода, значительное место занимает изучение языка этносов.

Великие мыслители и полиглоты Центральной Азии и Таджикистана дали всему миру прекрасные мысли о языке, педагогические идеи, которые тесно перекликаются с народными воззрениямии влияютна формирование личности человека, на идеалы, нравственное, трудовое, умственноеи эстетическое воспитание подрастающего поколения в условиях билингвизма. Среди них особое место занимают учёные и мыслители Востока Абу Абдулло Рудаки, А. Фирдавси, Абу Али ибн Сина, А. Бедил, НосирХисров, Дж. Румий, А. Джами, Хисрав Дехлавий, АсадТусий и многие другие.

В последние годы расширились разработки о проблемах национальной школы, к которым можно отнести формирование межнационального общения, национально-русского, узбеко-таджикского, узбеко-туркменского билингвизма в различных регионах страны, исследуемые на уровне диссертационных изысканий. Исследования, проведённые учёными – языковедами, социологами, педагогами в области языковой политики и проблемы билингвизма остаютсяактуальными задачами.

Надо отметить, что имеются и негативные тенденции по проблемам изучения предметов и в таджикских школах и подготовки учительских кадров, которые требуют дальнейшего исследования учеными Республики.

Нами были проанализированы данные о школах в разных районах Сурхандарьинской области Узбекистана. Приведём статические данные Сурхандарьинской области.Всего общеобразовательных школ 882, классов 20 696, учительских кадров 4 714, количество школ в городах 267, в кишлаках 615, в дальних пригородных местностях 44.В школах обучение проводится на таджикском языке. С 1 по 11 классов обучаются 17 962 учащихся,в 2018 годубыли приняты 51 972 учеников, а в 2019 году в возрасте 7 лет число обучающиеся составляет 49 829 учеников.

В городе Термезе существуют 19 школ. Из них: в 7 школах обучение ведётся на узбекском, русском языках, в остальных 145 классах – обучение ведётся на узбекском языке. Также были изучены школы города Термеза, Байсуна и Кумкургана. В школе №12 города Термеза, обучаются школьники разных национальностей это: узбеки, таджики, туркмены. Обучение ведётся на узбекском языке, кроме этого изучаются: русский, английский, немецкий языки. Количество классов в этих школах составляет 46, из них с 1 по 4 классы учатся 643 ученика, с 5 по 9 классы 601, 10-11 классы 154. Всего учатся 1398 учащихся, а количество учителей 85. Из них 20 учителей – таджикской национальности.

В школах № 35 и 33 находящихся в кишлаке Хандалак не хватает специалистов по предмету таджикского языка, в Кумкурганском районе в общей сложности не хватает 50 учителей по предмету английского и русского языка. Нет сотрудничества школы с вузами республики.

В Байсунском районе 58 общеобразовательных школ, одна из них специализированная школа, где обучение ведётся на узбеко-таджикском языке. В 7 школах обучение проводится на таджикском языке. Во многих школах Байсуна не хватает специалистов по предметам. В 19-школе 8 учителей, в других школах не хватает учителей по русскому, английскому языку и химии. Также наблюдается большая потребность в учебниках. Условия в школах не соответствуеттребованиямобщеобразовательного обучения, что не гарантирует поступления учащихся в вузы Узбекистана.

Таким образом изложенные актуальные проблемы требуют глубокого изучения этих вопросов.В первую очередь необходимо усовершенствовать классы.

- В школах республики и вилоятах недостаточно уделяются внимание изучению предметов на таджикском языке, изданию учебников на родном языке.

- В вузах и при факультетах необходимо готовить учителей для таджикских школ. Открывать классы с таджикским языком обучения с углубленным изучением фарсии факультативы по персидскому и арабскому языку в школах.

Список литературы:

1.«Правда Востока» 8-февраля 2017 г., Указ Президента «О стратегии по дальнейшему развитию Республики Узбекистан» от 8-февраля 2017 года.
Гафуров Б. Таджики. М., Наука. 1972. с 27.
2.Имамкулов Р.Р. Формирование культуры межнациональных отношений учащихся в условиях национально-русского двуязычия. Автореферат. Москва, 1992. С 4.

Болалар мусиқа фольклорида халқ ўйинларининг аҳамияти

Термиз давлат университети талабаси Каримова Инобат

Инсон умрининг энг гўзал, беғубор онлари болалик давридир. Бола гўдаклик давридан меҳнат фаолияти бошлангунга қадар турли хил машғулотлар билан шуғулланади. Унинг қизиқиши, ёшига қараб ҳаракатлар қилиши болалар ўйинларидир. Олимларнинг таърифлашича “Ўйинлар оддий жисмоний ҳаракатлардангина иборат бўлмай, болаларнинг маълум ритм, оҳанг, бадиий сўз, сюжет ва композицияларга эга бўлган машғулотларидир. Улар ёшликдан ўйинлар билан овуниб, ундан маънавий завқ оладилар, ақлий ва жисмоний камолотга эришадилар.

Миллий ўйинлар ҳақидаги дастлабки маълумотлар бизгача XII асрнинг буюк тарихчиси, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари орқали етиб келган. Қошғарий Ўрта Осиё ҳудудида яшаган қабила ва халқларнинг миллий тилларига, айрим сўзларига изоҳ бериш орқали уларнинг машғулотларини ва болаларнинг ўйинларигача тилга олади, уларнинг қоидаларига таъриф беради. Девонда “Монўз-монўз”, “Ўтуш-ўтуш”, “Тобиқ”, “Салавот”, “Қувушиш” сингари ўйинлар ва уларнинг қоидалари ҳақида маълумотлар берилган.

Болаларнинг тез ҳаракат қилишга, чаққон, эпчил бўлишга ундайдиган ўйинлар ўғил ва қиз болалар иштирокида ўйналади. “Беркинмачоқ”, “Етиб кетди”, “Чуррум кесди”, “Қувлашмачоқ”, “Оқ теракми, кўк терак?” каби ўйинлар шулар жумласига киради.

Болалар фольклор мусиқаси болалар халқ ўйинлари асосида юзага келган. Сурхондарё ҳудудида қадимдан болалар ўйинлари кенг оммалашган ва унинг кўпгина кўринишлари бизнинг давримизгача етиб келган. Тоғли қишлоқларда яшовчи аҳоли ўртасида болалар ўйинларининг айрим турлари ҳозиргача ўйналиб келинади, албатта йиллар, асрлар ўтиши билан бу ўйинлар шаклланиб, замонга мосланиб баъзи бир ўзгаришларга учраган. Кейинчалик эса кўпгина ўйинлар намуналари болалар фольклор мусиқаси орқали қайта ишланиб саҳна юзини кўрди.

Болалар фольклор мусиқаси ривожига ўрин тутган болалар халқ ўйинларидан бири “Кўчмак” ўйинидир. “Кўчмак” асосан чўпон болалар ўйини ҳисобланади. Бу бошқотирма ўйинлар туркумига кириб, иштирокчилардан пухта ҳисоб-китоб билан ҳаракат қилмоқликни талаб этади.

Ўйин учун текис майдон танланади. Икки ўйинчи чўпон бола бир-бирига рўбарў ўтириб олишадида, ҳар бири ўз олдидан бештадан чуқурча, яъни “қўра” ясаб олади. Ҳар бир чуқурчага беш донадан тошча, яъни “қўй”лар ташлаб чиқилади. Демак, иккала қатнашчида йигирма бештадан тошча-қўйлари бўлади. Сўнгра ўйинни ким бошлаб беришини аниқлаш

учун ўйинчилардан бири бир қўлига тошча яширади ва рақибини чалғитиш учун қўшиқ куйлаб, қўлларини тез-тез алмаштириб туради:

Топган топалоқ, битта бўталоқ,
Чапдагиси меники, ўнгдагиси сеники,
Ўнгдагиси меники чапдагиси сеники.
Топ, топ, топ, тополмасанг битта шапалоқ.

Шу тариқа агар шериги топса у, тополмаса ўзи ўйинни бошлайди. Ўйинининг аҳамияти шундаки, ўйин давомида бола фикрлашни, топқирликни, саноқни – ҳисоб китобни ўзлаштиради. Шу билан бир қаторда қўшиқ куйлашни, рақс ҳаракатларини бажаришни (мажбуран бўлса ҳам) ўрганади.

Болалар халқ ўйинларидан яна бири “Оқ таёқ-кўк таёқ” ўйини бўлиб, жуда қадимдан ўйналиб келинган. Ўйинда беш-олти бола қатнашиб, ҳар бирининг қўлида ярим қулоч, бир қулочча келадиган таёқлар бўлган. Болалардан бири таёғини ерга ташлайдида, кейин ўзи таёқнинг ўртасидан бир қўли билан ушлаб кўтаради. Бошқалари бир қўллари билан унинг таёқ ушлаган жойидан юқорига қараб бирин-кетин ушлай бошлашади. Охирида таёқнинг учидан ушлаб қолган бола ўйин шартига кўра ўз таёғини ерга қадайди. Шундан сўнг болалар таёқ қадалган жойдан йигирма қадамча узоқлашиб ерга чизиқ чизади. Сўнгра шу чизиқда туришиб ерга қадалган таёқни мўлжаллаб навбати билан ўз таёқларини ота бошлайдилар. Кимнинг таёғи мўлжалга тегса, ерга таёқ қадаган бола унинг таёғини тушган жойидан то чизиққача олиб келиб беради ва яна йиқилган таёғини ўз жойига қадаб қўяди.

Ўйиннинг аҳамияти шундаки, ўйин давомида болалар жисмонан чиниқадилар, шу билан бирга ғолиблик учун курашиш ва ғалаба қозониш завқини туядилар, қўшиқ куйлайдилар, рақсга тушадилар.

Болалар фольклор мусиқасини яратилишида асос бўлган ўйинлардан “Чўзма қулоқ”, “Чиллик ўйин”, “Қувалаш”-қувлашмачоқ, “Ғозларим ға-ға”, “Сайлаб беринг”лар кенг тарқалган.

Айниқса “Сайлаб беринг” номли фольклор мусиқали болалар халқ ўйинида қизлар айлана ҳосил қилиб туришади. Бир-бирларининг қўлларини занжирсимон ушлашиб, айлана ўртасига қизлардан бирини ўтқазишади. Ўртага кимни ўтқазиш қуйидагича ҳал қилинади:

Қизлардан бири қўлига кичик тошчани яширади. Кейин рўбарўсида турган қиздан тошни топиб беришини сўрайди. Қиз яширинган тошни тўғри топа билса, у қизнинг ўрнига чиқади ва ўзи тош яшириб қаршисидаги қиздан топиб беришини сўрайди. Агар қиз яширинган тошни топа олмаса вақтинча даврадан чеккага чиқиб туради. Шундай давом этавергач, охирги қиз тошни топа олса, тош яширган қизнинг ўзи давра ўртасига ўтиришига тўғри келади. Агар топа олмаса, ўйин қоидасига биноан, ўзи давра ўртасига ўтиради. Мисол тариқасида, давра ўртасига ўтирган қизнинг исмини Зебо деб оламиз.

Қўлларни занжирсимон ушлашиб олган қизлар даврада ўтирган қизнинг атрофидан шу ўйин учун тўқилган қўшиқни айтишиб, айлана бошлайдилар:

Зеболарника бордик, гуллолаларни тердик.
Баландлиги унча, пастлиги мунча,
Кенглиги бунча, торлиги шунча.
Ўйнаб беринг, куйлаб беринг, биттасини сайлаб беринг.

Қўшиқни айтишаётган қизлар сўзларни рақс ҳаракатлари орқали кўрсатиб борадилар. Қўшиқ охирида қизлар қарсак чалиб ва қўшиқни янада тезроқ айта бошлайдилар. Шундан кейин ўртада ўтирган қиз дарҳол ўрнидан турадида, қизлардан бирини сайлаб беради. Сайланган қиз эса унинг ўрнига яъни, давра ўртасига ўтиради. “Сайлаб беринг” фольклор мусиқали ўйини шу тариқа давом этаверади.

Хулоса қилиб айтганда болалар халқ ўйинлари йиллар давомида сайқалланиб, авлоддан-авлодга ўтиб, ижобий ўзгаришларга учраб, бадиий ва эстетик томондан шаклланиб, янги-янги қўшиқ ва рақс ҳаракатлари эвазига бойиб, бизнинг давргача етиб келган. Аввалига содда тузилишда бўлиб, қўшиқлар ўрнида оддий шеърлардан иборат бўлган ўйинлар, кейинчалик беғубор болаларнинг ижоди эвазига қўшиқларга айланган. Кейинчалик эса замонавий ижодкорлар ижодлари орқали қўшиқлар куплетли ва нақоратли бўлиб шаклланган. Ўйинлар маъносига қараб куплетлар яккахон ўйин иштирокчиси томонидан куйланса, нақоратида ўйиннинг барча иштирокчилари қўшилишиб куйлашган. Шу билан бирга ўйинлар маъносига қараб рақс ҳаракатлари ҳам бойиб борган. Шундан кўриниб турибдики, болалар фольклор мусиқаси ривожланиши ва шаклланишида болалар халқ ўйинларининг ўрни ва аҳамияти катта бўлган.

Адабиётлар:

1. Т. Мирзаев, Б. Саримсоқов “Ўзбек халқ поэтик ижоди” Тошкент. Ўқитувчи. 1990 йил.
2. Ҳ. Ғафуров “Халқ ўйинлари, қўшиқлар ва анъаналарига бир назар” Тошкент. Камалак. 1992 йи

Фольклор ижрочилик санъатининг локал услублари

Қурбонов Саттор Хурсандович
Термиз давлат университети, Мусиқа таълими кафедраси ўқитувчиси

Сурхон мусиқа фолъклори аҳолининг ижтимоий-маиший ва ижтимоий-психологик хусусиятларига боғлиқ ҳолда асрлар давомида шаклланди. У ўзбек ва тожик ҳалқлари мусиқа маданияти элементларини сингдирган ҳолда инсоннинг оилавий ҳаёти ҳамда унинг хўжалик фаолияти, дини ва табиий ходисаларга дахлдор турли вазифаларни ўзида акс эттиради. Фолъклор санъати ижрочилари бўлмиш қўшиқчи ва созандалар ўз ижодларида эстетик, мўжизали, фусункор, ижтимоий ва комуникатив вазифаларни бирлаштирганлар. Чунончи, мавзу жиҳатидан хилма-хил маросимий ва меҳнат қўшиқлари, рақслар, достонлар, йиғилар, чолғу куйлари улар ижодининг асоси ҳисобланади.

Шу билан бирга Сурхон мусиқа фольклори маълум географик ва этник минтақаларга мос ҳолда маҳаллий тафовутларга ҳам эга. Масалан, вилоятнинг пасттекислик қисмидаги аҳоли маданияти тоғлик аҳоли маданиятидан фарқ қилади. Тоғли Бойсундаги Мачай ва Қўрғонча қишлоқларида фолъклор характери маросимий жумладан, диний-маросимий тўй қўшиқлари, меҳнат асосан, сут соғувчилар, жунга ишлов берувчилар ва алла қўшиқлари, бошқа туманларда ва шаҳарларда эса мавзу ва ижро анъаналари хилма-хил бўлган ҳалқ қўшиқлари: қўшиқ, ялла, лапар ва ашула жанрларида ижро этилади. Бойсунда биринчи қўш, ҳосил йиғим-терим ва уларга ишлов бериш билан боғлиқ меҳнат қўшиқларини ижро этиш характерлидир, шунингдек, афсунгарлик ва бахшилик қўшиқлари учрайди. Минтақага хос сўфийлар маросимларида урф бўлган “Жаҳр”, шунингдек “Алас” - халос ва “Кушноч” чолғу жўрлигисиз куйлаб ижро этилади. Куй ва қўшиқ ижросидаги ҳаракат, расм-русм, атрибутика, тузилма ва ўзига хос ритмик зарблар уларнинг “шаманизм” билан муштараклигидан дарак беради.

Қадимги одамнинг табиатга таъсир қилувчи энг муҳим воситаларидан бири афсунгарлик қўшиқлари бўлган. Жумладан, бундай қўшиқлар тақвимий меҳнат кунлари ва тўй маросимларида ижро этилган. Афсунгарлик қўшиқларининг маълум мақсадга йўналганлиги, уларнинг мусиқий-шеърий мазмуни ва бадиий шаклланишининг асоси ҳисобланади. Бойсуннинг тақвимий меҳнат кунларида айтиладиган афсунгарлик қўшиқлари

Наврўзда: “Йил боши”, “Наврўз келди”, “Наврўз айёми”, “Сумалак”, экин экиш чоғидаги меҳнат жараёнларида: “Шоҳмойлар”, “Қўш ҳайдаш”, “Дон сепдим”, ҳосил йиғишда: “Майда”, “Обло барака”, “Ёзи”, молларни соғиш чоғида уларни “авраш”, авраб соғишда: “Ҳўш-ҳўш”, “Турей-турей”, “Чирей-чирей” билан боғлиқ. Қуёш чиққанда - “Офтоб чиқди”, ёмғир ёққанда - “Суст хотин”, қорда ёққанда - “Қор келди” ва шамолда - “Чой момо”, “Мирҳайдар бобо - шамол чақириш” тўғрисидаги афсунгарлик қўшиқлари алоҳида гуруҳга киради. “Ё рамазон” ёки “Ё раббиман” қўшиқлари шўх-қувноқ оҳанглар билан ҳалк-мусиқа ижодининг ўзига хос шаклини ифода этади.

Сурхон ҳалқ фольклор мусиқа ижрочилиги ижоди, хусусан, ижро санъати учун хос бўлган тафовутлар туманларда ҳалқлар: ўзбеклар, уларнинг кўпчилигини Қўнғирот, Қатағон, Барлос, Жуз, Қипчоқ ва хоказо уруғлар ташкил этади ва тожикларнинг ўзаро лаҳжавий таъсирлари билан боғлиқ. Аҳолининг маълум бир қисми тожиклардан иборат бўлган қишлоқларда тожик ҳалқ қўшиқлари ижро этилиб, улар, асосан, тўй ва ҳалқ сайилларида янграйди. Шунингдек мазмун ва ижро бўйича ҳилма-хил бўлган ўзбек ҳалқ қўшиқлари воҳа мусиқа ҳаётида салмоқли ўринни эгаллайди. Ўтказилган илмий тадқиқотларлардан бизга маълумки, хатто тожикларнинг тўйларида ўзбек тўй маросимий қўшиқлари ижросига кўпроқ ўрин берилади.

Сурхоннинг замонавий тўй-қўшиқлари туркуми ранго-ранг ва ҳилма-хил: “Бешик-тўй”, “Суннат тўй”, “Мучал тўй”, “Никоҳ тўй”. Уларда мусиқа, ўйин, рақслар, томошалар ва ҳалқ ўйинлари: “Кўпкари”-улоқ, “Кураш”-чавқи, “Пиёда улоқ”лар омихта бўлиб, уйғунлашиб кетган. Уларнинг ҳар бири ҳалқ мусиқа ижодида ёрқин воқеа ҳисобланиб, унинг аҳамияти шундаки, аввало, кенг ҳалқ оммаси анъанавий ёдаки санъатга, замонавий мусиқа ижодигагина эмас, балки “Зеҳн билан тинглаш” ни тарбиялашга ҳам зўр бермоқда. Тўй қўшиқлари доимий мусиқа таомили мояси, кундалик эстетик талаб инъикосидир.

Бинобарин, шуни таъкидлаш жоизки, тўй-ҳашамлар мусиқасига асос бўлган кўпгина қўшиқлар ишқий, ўйноқи қўшиқларга сингиб кетган. Аммо, шунга қарамай анъаналарни мухофаза қилиш маъносида “Ёр-ёр”, “Ҳазор али” ёки “Келин салом”, “Ал-муборак”, “Келин ва куёв қутлови”, “Куёв синов”, “Келин кийит” ва бошқалар барқарордир.

Фақат аёллар эмас, гоҳо эркаклар ҳам ижро этадиган “Алла” кўпинча якка тарзда бадиха шаклида намоён бўлади. Чўзиб айтиладиган ишқий қўшиқлар ҳам ўзига хос, масалан, чолғу жўрлигисиз “оғир оҳангда” туянинг қадам ташлашини эслатувчи карвончилар қўшиғи “туя қадам” шулар жумласидандир.

Сурхон фольклор ижрочилиги ҳалқ тарихининг, ҳаёти ва турмушининг, ўй ва орзуларининг, дунё қараши ва психологиясининг тимсоли сифатида хозирги кунда ҳам Бойсун туманидаги “Бойсун”, “Қуралай” болалар халқ ансамбллари, Шурчи туманидаги “Булбулигўё”, Қизириқ туманидаги “Қўнғирот”, Сариосиё туманидаги “Зевари” ва “Дашнобот анори”, Олтинсой туманидаги “Шаршара”, Термиз давлат университети қошидаги “Жайҳун” фольклор-этнографик ҳалқ ансамбллари,Қумқўрғон туманидаги “Маҳлиё” болалар фольклор ансамбиллари туфайли яшашда давом этмоқда, улар миллий анъаналар ва мусиқий-шеърий фолъклорни сақлаб қолиш ва тарғиб қилиш бўйича бир талай ижобий ҳамда маъсулиятли ишлар олиб бормоқдалар.

Ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган удум ва маросимларни йиғиб, замонавий услубларда қайта ишлаб, саҳнага олиб чиқиб, ҳалққа намойиш этишга фольклор санъати ва унинг туганмас меросидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Сурхондарё фольклор ижрочилигини ўрганиш ва талқин қилиш орқали ёшлар қадимий урф-одатларимиз, удумларимиз, миллий анъаналаримиз, қадимий қўшиқ ва куйларимизга ҳавас, миллий қадриятларимизга ҳурмат руҳида тарбияланади ва миллий мусиқа санъатимизни чуқур, мукаммал ўрганадилар.

Сурхондарё қадимий урф-одатлар, анъаналар ўзига хос шаклда мукаммал сақланган ва сақланаётган ҳудудлардан бири бўлиб, уни ёритишда қадимий анъаналаримизни келажак авлодларга муносиб тарзда колдираётган “Бойсун” фольклор-этнографик халк ансамбли фаолиятига тўхталиб ўтишни лозим топдик. “Бойсун” фолъклор этнографик ҳалқ ансамбли, боболаримиз, момоларимиз қалб қўрини бериб куйлаган қўшиқларини нафақат ижро этиб, балки унга ҳозирги замон рухини ҳам қўшиб Ўзбекистон бадиий санъатида ўзига хос услуб билан жой олган ягона фольклор мактабларидан биридир.

Ўша ягоналиги туфайли “Бойсун” ансамбли йиллар давомида ҳалқ ижодиётига, урф-одатларига маросимларига қанчалик таяниб дастур тайёрлаган бўлса, шунчалик санъат сирларини мукаммал ўрганиб, катта тажрибалар тўплаб, ҳаваскор жамоадан профессионал даражасига чиқиб олди.

“Бойсун” ансамбли ўз репертуарида қадимий этник турмуш билан боғлиқ урф-одатлар, ўзига хос маросим ва удумларни бадиий ғоявийлигини сахнавий кўринишлар орқали янада тўлдириб, сайқал бериб ўз мухлисларига эга бўлди. Ансамбль ҳалқ амалий санъати анъаналарини намойиш этиши билан бир каторда ҳалқ қўшиқлари, лапарлар, айтишувлар, ўлан ва ёр-ёрлар, алла айтишувларини айримлари созсиз, айримлари миллий мусиқа асбоблари: доира, най, ғижжак, рубоб, дуторлар ёрдамида ёки қадимий- миллий-анъанавий чолғулари: чанқовуз, сибизға, хушпуллак, қовоқ ноғора, лойкўза ноғора, дучўба, дўмбиралар жўрлигида ижро этиб келмоқда.

Адабиётлар

1. С.Йўлдошева, Г.Сатторова «Фольклор-этнографик ансамбллари. Тошкент-Ўқитувчи 2007 йил
2. “Ўзбек халқининг миллий фольклор снъати ва этномаданий қадриятлар”. Илмий тўплам. Тошкент. Наврўз нашриёти. 2013 йил.
3. ”Ўзбек миллий фольклор санъати ва этномаданий қадриятлар”. Ўқув қўлланма. Тошкент. Наврўз нашриёти. 2014 йил

Болалар фольклор мусиқаси анъаналари

Қурбонов Саттор Хурсандович
Холмирзаева Феруза Мамараим қизи
Термиз давлат университети Мусиқа таълими кафедраси ўқитувчилари

Ўзбек фольклор мусиқа санъати хилма-хил шакллардан таркиб топган оғзаки сўз санъати бўлиб, ўзбек халқининг дунёқараши, бадиий завқи, ижодий салоҳияти, орзу ва интилишларини акс эттиради. Фольклор мусиқани ўрганиш орқали ёшлар миллий қадриятларимизга ҳурмат руҳида тарбияланади ва миллий мусиқа санъатимизни мукаммал ўрганадилар.

Дарҳақиқат, болалар фольклор мусиқа санъати катталар дунёси билан болалар оламининг уйғунлашувидан юзага келган қўшиқлар ва ўйинларнинг мажмуи тарзида таркиб топган. Уларнинг пайдо бўлиши боланинг чақалоқлигидаёқ яратилади. Оналарнинг ҳар бири ўзига хос оҳангда алла айтадилар. Ана шу аллалар болалар фольклор мусиқасининг бошловчиси бўлса, улар улғайишгани сайин эркаламалар, овутмачоқлар, қизиқмачоқлар куйланади. “Алла” сўзининг луғавий маъноси овутиб, авайлаб ухлатиш демакдир. Буюк бобокалонимиз Абу Али ибн Сино минг йил илгари шундай деб ёзган эди, - “Боланинг мижозини кучайтирмоқ учун унга икки нарсани куйламоқ керак. Бири – болани секин-аста тебратиш, иккинчиси – уни ухлатиш учун алла айтиш одат бўлиб қолган мусиқадир. Шу

иккисини қабул қилиш миқдорига қараб боланинг танаси билан бадан тарбияга ва руҳи билан мусиқага бўлган истеъдоди ҳосил қилинади”.

Болалар фольклор мусиқа санъатида овутмачоқлар болани тинчлантириш, овутиш эҳтиёжини қондирувчи бадиҳалардир:

Вой-вуй ана шугинани ким урди,
Вой-вуй шугинага ким лаб бурди.
Йиғламагин оппоққинам,
Бошимдаги қалпоққинам.

Эркаламалардаги кичкинтойлар келажагига даҳлдор орзуларни куйлаш етакчи мотивлардир. Улар болаларнинг 3-4 ёшлигидан 12-13 ёшигача бўлган даврида айтилсада, баъзан катта ёшдаги болаларга ҳам айтилади:

Киштала – киштал болажон, дангала – киштал болажон.
Лўппи бети қаймоқдай, оғизчаси ўймоқдай.
Тап-тап босгин оёғинг, диккиллагин тойчоқдай.

Ёки:

Ҳа дўрса, дўрса, дўрса,
Отаси бозорга борса.
Гўшту биринч келтирса,
Онаси пазанда бўлса,
Боласи хўранда бўлса.

Болалар мусиқа фольклори репертуарида ғоятда кенг тарқалган “Офтоб чиқди оламга” ялинчоғи ҳам муҳим ўрин эгаллаган. Қиш охирлаб, қуёш булутларни ёриб илк маротаба кўриниш берганида бу қўшиқ болалар томонидан ижро этилган. Улар қуёшни кўрган заҳоти қатор тизилишиб, сакраб-сакраб куйлаганлар:

Офтоб чиқди оламга, югуриб бордим холамга.
Холам айтди чўпчак тер, чўпчак тердим бир қучоқ,
нон ёпди ўчоқ-ўчоқ. Ўғлига берди ўроқдек,
менга берди тирноқдек. Емай уйимга қайтдим,
йиғлаб онамга айтдим. Холажон феълинг қурсин,
илойим язнам урсин.

Қадимдан болаларнинг таомларга бўлган муносабатлари ҳазил-мутоиба орқали куйланади:

Чучвара қайнайди-ё қозонда ўйнайди-ё.
Қозонда қайнатиб-о бойбобо бермайди-ё.
Бермаса олма, уйига борма.
Ошини ичма-ё элакни берма

Ёмғирдан кейин ерда кўлмакчалар қолиб, уларда чўмичаклар (ит балиқ) пайдо бўлади. Маълум бир вақтдан кейин чўмичаклар дум ташлаб, қурбақага айланадилар. Болалар ана шу жараёнга бағишлаб ритуал рақс ижро этиб, қўшиқ куйлаганлар:

Қурбақа баққа – бақа, бўйни халта бақ – баққа.
Сенинг уйгинанг қаққа, баққа – баққа қурбақа.
Ёмғир кетди кўл қолди, чўмичаклар мўл қолди.
Чўмичак дум тайлади, қурбақага айланди.

Болалар фольклор мусиқа санъатида қиз болалар қўшиқлари ҳам катта ўрин эгаллаган. Қадимдан оналар қизларини кашта, дўппи тикишга, жамалак тўқишга болаликлариданоқ

ўргатиб келганлар. Ана шу қизиқарли меҳнатлари давомида ўзлари яратган буюмларини таърифлаб қўшиқлар тўқиб куйлаб, рақсга тушганлар:
Жамалагим тугмали – я, тугмали,
Жамалагим суймали – я суймали.
Жамалакни таққанда – я, таққанда,
Қовоққинам уймали –я , уймали.
Жамалагим мунчоқлия мунчоқли,
Мунчоқлари минг чоқлия, мингчоқли.

Хулоса қилиб айтганда, болалар фольклор қўшиқларининг бирини шовқин солиб биргаликда, жамоа жўрлигида, рақсга тушиб, бирини яккахон ҳолатда, бошқа бирини юриб ёки ҳакаллаб – чопганча ижро этганлар.

Адабиётлар:

1. Т. Мирзаев, Б. Саримсоқов “Ўзбек халқ поэтик ижоди”
Тошкент. Ўқитувчи. 1990 йил.
3. О. Сафаров “Ўзбек болалар поэтик фольклори”
Тошкент. Ўқитувчи. 1985 йил**.**

Сурхон бахшичилик мактабида термаларнинг ўзига хослиги

Хуррамов Улуғбек Каримжонович
Термиз давлат университети Мусиқа таълими кафедраси ўқитувчиси
Хўжагелдиева Махфуза Эргаш қизи
талаба

Бахшичилик ва шу жумладан достончилик санъатининг мураккаблиги, санъаткор бахши-шоирлардан махорат ва истеъдод талаб килишидадир. Бахшиларнинг ижрочилиги ва ижодкорлиги “сабрли” вакт жараёнида шаклланади ва шунинг натижасида факат ўзларига хос ижодий йўналиш, услуб ва хусусият вужудга келади. Устоз-шогирдчилик анъаналари оркали маълум ҳудуд атрофида вужудга келган достончилик гуруҳлари ўзига хос мактаб яратади. Ўзбекистонда бундай мактаб марказлари Нарпай, Қўрғон, Шеробод, Хоразм, Шахрисабз худудларида шаклланган. Бу мактабларда шу гурухдаги ижодкорларнинг ижрочилик ва ижодкорлик фаолияти асрлар давомида сайқалланиб, бахшилар учун умумий томонларини, маълум достончилик колипини юзага келтирган. Мактаблар ижро этиш йўли, услуби, хусусияти ва анъанаси билан бир-биридан фарқ қилиб келган. Бу мактаб вакилларининг шогирдлари бизнинг давримизда хам ижод қилиб, ҳар бири ўз мактабларида шаклланган ижро усули, услуби, репертуари ва анъаналарини давом эттириб келмокдалар.

Фольклоршунос Ҳоди Зарифнинг айтишича, “ Бахши “ мўғулчадан “Бахша”, “Бағша” сўзларидан олинган бўлиб, устоз, маърифатчи деган маъноларни беради. Ўзбекларда бахши кенг маънода халқ достонларини куйловчи, ёдда сақловчи ва наслдан-наслга етказувчи, эл суйган, эъзозлаган санъаткордир. Уларни мамлакатимизнинг турли ҳудудларида турлича атамалар билан аташади. Сурхондарё, Қашқадарёнинг айрим жойларида “Юзбоши”, Фарғона водийсида “Соновчи”, бошқа бир туманларда эса “Жиров”, “Жирчи”, “Оқин”, “Охун” деб ҳам аташадилар. Бахшилар достонларини бирор созда, кўпинча дўмбирада , айрим жойларда дутор жўрлигида ҳам куйлайдилар. Хоразм бахшилари дутор, тор, ғижжак, баламон, қўшнай, аккордеон каби чолғучилар ансамбли жўрлигида достонларни куйлайдилар. Уларни “Халфалар” деб аташади.Халфалар кўпроқ “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Ошиқ Ойдин”, “Ҳурулиқо ва Ҳамро”, “Қиссайи Зебо”, “Бозиргон”, “Хирмон Дали” каби достонларни куйлаганлар.

Илмий изланишлар натижасида ўзбек бахшичилигини ташкил қилган ва ҳозирги кунларгача ижод қилиб келаётган бахшилардан икки юздан ортиғи аниқланган ва рўйхатга олинган. Улардан энг забардастлари: Жуманбулбул, Жассоқ бахши, Бўрон шоир, Жолмон бахши, Султон кампир, Тилла кампир, Хонимжон халфа, Биби шоира, Амин бахши, Йўлдош булбул, Хидир шоир, Йўлдош шоир, Суяр шоир, Шерна юзбоши, Ҳайитбат соқилар халқ орасида шуҳрат қозонганлар. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоир, Ислом Назар ўғли, Умир шоир, Абдулло шоир, Холиёр Абдукарим ўғли каби бахши – шоирлар бахшичиликнинг бой анъаналари асосида кўплаб янги достонлар яратдилар. Бахшилар репертуарининг ҳажми бир хил эмас.

Бугунги бахшичиликнинг ўзига хос жонли ижодий жараёнини кузатсак, бахшиларимизнинг ички овоздан, ташки овозга, яъни қўшиқ ижрочилигига силжиши кўзга ташланади. Сурхондарёлик таникли Халк бахшиси Шоберди бахшининг ижодий йўли асосида шаклланган йўналиш вакиллари бадиий эстетик эхтиёждан келиб чикиб, анъанавий “ички овоз”да эмас, балки замонавий қўшиқчиликка хос “ташқи овоз”да ижро этмокдалар.

Сурхондарё “Алпомиш” достонининг туғилган маскани бўлиб, шу юрт достонини илк бор куйлаган, шаъни-шавкатини бутун оламга ёйган Сурхон бахшиларидир. Ана шундай эл севган бахшилардан бири Абдиназар бахши Поёнов бахшичилик фаолиятини ўтган асрнинг 80- йилларида бошлаган. Устозлари Хушбоқ бахши Мардонақулов ҳамда Чорша бахши Раҳматуллаевлардан сабоқ олиб униб-ўсди. Бахши кўп йиллар давомида бахши-шоирлар кўрик танловларида, байрам тадбирларида, йиғинларда, радио-телевидения мунтазам чиқиш қилиб келмоқда.

Фаолияти давомида 1994 йилда Қирғизистоннинг Бишкек шаҳрида бўлиб ўтган “Манас эпосининг 1000 йиллиги”га бағишланган халқаро танловда 2-ўринни, 1999 йилда “Алпомиш достонининг 1000 йиллиги”га бағишлаб ўтказилган халқаро бахшилар кўрик танловида 2-ўрин ва 1999 йил ҳамда 2001 йиллардаги Сурхондарё вилояти бахшилар танловларида 1-ўринларга сазовор бўлиб, 2000 йилда Франция, Швецария, Бельгияда бахшичилик санъатини намоён қилган ҳамда Туркиянинг Анқара шаҳрида бўлиб ўтган “Турк дунёси ошиқлар кўриги”да қатнашиб танлов ғолиби бўлди.

Абдиназар бахши репертуаридан 30 дан ортиқ анъанавий достонлар ва юзлаб халқ термалари жой олган. Ўзининг сермазмун, халқчил термалари билан элга танилган бахши элликдан ошиқ қўшиқ ва термаларни ўзи ижод қилган. Халқимизнинг олтин меросидан жой олган олтита достон бахши ижросида ёзиб олинган. Айниқса, Профессор Малик Муродов, Абдуолим Эргашевлар томонидан “Алпомиш” достонининг тўлиқ вариантини ёзиб олиниши диққатга сазовордир.

Бахшичиликдаги “терма” ўзбек фольклорининг мустакил жанри бўлиб, унинг яратилишида бахшилар ижоди ва саводхонлигининг роли ниҳоятда каттадир. Панд-насиҳат, одоб-ахлоқ, соз ва сўз ҳакида яратилган, ижтимоий хаётдаги турли ходисалар, шахс ва жониворларнинг таъсири, тақлиди ёки танкидига бағишланган, бахшилар томонидан куйланадиган 10-12 сатрдан 150-200, баъзан ундан хам ортик мисраларгача бўлган лирик, лиро-эпик шеърларга терма дейилади. Терма сўзининг маъноси териб, танлаб тузиш демакдир. Бахшиларнинг ўзи ҳам - “Терма шу, териб айтиб берасан” - дейдилар. Улар баъзан “нима айтай” термасини иккинчи бир ном билан “Достон териш” хам деб юритадилар. Достонлардан олиб айрим ҳолда айтилган парчалар хам терма деб юритилади. Термалар яратилиши жиҳатидан анъанавий ва замонавий, ғоявий-тематик хусусиятларига кўра яна бир катор ички турларга хам бўлинади. Термаларнинг энг кўп таркалгани бу “Нима айтай” шеърларидир. Дунёнинг аччиқ-чучугини, паст-баланди, яхши-ёмонини кўрган ижодкор халк ва унинг бахшилари шу хил ҳолатларнинг мусбат ва манфий томонлари ҳакида бир катор

термалар яратганлар. Бу хил термаларда яхшилик, адолат, мардлик, чин сўзлик улуғланади, пасткашлик, нокаслик, қўрқоқлик, кўролмаслик ва фиску-фасод қораланади.

Адабиётлар

1. Эшонова З “Анъана ва маросимлар ижросида халқ достонларининг ўрни”. Илмий тўплам. Тошкент. “Лессон пресс”. 2016 йил.
2. И.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоков. “Ўзбек халк оғзаки поэтик ижоди”. Тошкент. Фан. 1999 йил.
3. Р.Мустафо, Б.Ёриев. “Алпомиш талкинлари”. Термиз. Сурхон. 2000 йил.

Бойсун фольклорининг жонкуяр фидоийси

Усмонова Мехринисо Умаровна
Термиз давлат университети факултетлараро инглиз тили кафедраси ўқитувчиси

Ҳар бир шахс ва жамиятни комиллик сари юксалтирадиган, келажак авлодларнинг маънавий оламини бойитадиган, асрлар давомида аждодлар синовидан ўтган қудратли тарбия воситалари бор. Шулардан энг муҳимлари бу бадиий адабиёт ва мусиқа санъатидир.

Азалдан адабиёт билан мусиқа санъати эгизак соҳа сифатида қаралган, шеър илмини ўрганган ҳар бир киши мусиқа илмини ҳам мукаммал эгаллаган. Улуғ аждодларимиз ал-Форобий, мирзо Улуғбек, ҳазрат Навоий ва Ферузлардан қолган бу гўзал ва ибратли удумларимизни бугун ҳам муқаддас билиб, ривожлантириб келаётган халқимизнинг истеъдодли фарзандлари орамизда яшаб келди. Шундай катта истеъдод соҳибларидан бири Бойсунлик санъаткор ва адиб, фолклоршунос олим, драматург ҳамюртимиз Холиқ Хурсандовдир. Бу кўп қиррали санъаткор 40-50 йил давомида шу юрт маданиятининг ҳамма жабҳаларида фидокорона меҳнат қилиб келди. Унинг ана шу маданият ва маънавият соҳасини юксалтиришдаги яратувчилик хизматларини, ибратли умр йўлини бугунги баркамол авлодларга ибрат намунаси сифатида тақдим этиш аҳамиятлидир.ҳ

Сурхондарё вилоятининг тоғлик Бойсун туманида яшаб, ижод қилган Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими, Республика маданий-оқартув аълочиси, ёзувчи, драматург, таниқли фольклоршунос, ҳофиз Холиқ Хурсандов нафақат вилоятда балки, Республикамиз ва чет элларда ҳам анчайин танилган, ўз номи ва ўз ўрнини топган ижодкорлардан бири ҳисобланади.

1962 йилда Холиқ Хурсандов ўрта мактабни тугатиб, Тошкент шаҳрига жўнайди. Тошкентда бир тасодиф туфайли Ўзбекистон фанлар академияси илмий ходими, ўлкашунос олим Гавриил Васильевич Пафёнов билан танишиб қолади.

Гавриил Васильевич Парфёнов ўтган асрнинг ўттизинчи йилларида Сурхондарё вилоятида ишлаган, вилоят ўлкашунослик музейини ташкил қилишда катта ҳисса қўшган олим Холиқ Хурсандовга Тошкент давлат университетининг тарих факультетига ҳужжат топширишни маслаҳат беради.

Дунёга машҳур олим, ўзбек академиги Яхъё Ғуломовнинг бевосита аралашуви билан Холиқ Хурсандов “Низомий” номидаги Тошкент давлат педогогика институтининг тарих-адабиёт факультети тарих-география бўлимига ҳужжат топширади. Имтиҳонларни муваффақиятли топшириб, Мандат комиссиясидан ўтиб, Академик Яхъё Ғуломов бошчилигидаги ва антрополог олим М. М. Герасимов иштирокидаги экспедиция билан, Бойсун районининг Мачай қишлоғидаги неандерталь бола бош суяги топилган машҳур “Тешиктош” ғорига боради. Ҳофиз сифатида Холиқ ака 1980- йилларда Сурхондарё вилоятида

машҳур бўлди. Унинг қўшиқларини вилоятдаги ҳофизлар ҳам, шинавандалар ҳам тан олдилар. Ҳофиз ҳақида Сурхондарё вилоят матбуотида ҳам тез-тез мақолалар чиқиб турди.

Қўшиқларининг оҳанги ҳам, матни ҳам, ижроси ҳам бошқа қўшиқчиларга мутлақо ўхшамас, ҳофиз эса ҳатто машҳур ҳофизлардан бирортасига тақлид қилмас эди. Унинг ижросида ўз қўшиғини эшитган машҳур бир ҳофиз:

- Қўшиқ меники. Лекин Холиқ қўшиқни "ўзиники" қилиб айтаркан.- деган экан ҳайратланиб...

Ўзбек классик қўшиқларини, айниқса лирик қўшиқларни Холиқ Хурсандов сидқдилдан ижро этгани ҳақида Сурхондарёликлар, айниқса Бойсунликлар ҳавас билан гапиришади.

Ўзбекистон Республикаси Радиокомитети архивида Холиқ Хурсандовнинг 1980-йилларда ёзиб олинган олтита қўшиғи сақланган.

1998 йилда шоир Усмон Азимовнинг "Севги" номли ҳикояси асосида Ўзбекфилм киностудияси режиссёри Исамат Эргашев шу номли бадиий филм яратди.

Бу филм асосан Бойсун тумани ҳудудида суратга олинди. Исамат Эргашев филмда қўшиқ ижро этиш учун Холиқ Хурсандовни таклиф қилди. Холиқ Хурсандов бу филмда шоир Собир Термизий ғазали бўлган "Боиси сен" ва халқ қўшиғи бўлган "Юртдан жудо қилманг мани" номли қўшиқларни ижро этиб, суратга олинган.

Қўшиқ шинавандалари Холиқ Хурсандовнинг қўшиқларини унутган эмаслар. Зеро, яхши қўшиқнинг умри узоқ бўлади. Холиқ Хурсандов қўшиқ айтишни тўхтатгани билан, қўшиқдан узилиб кетган эмас. Умрининг охиригача кўнгли тўлиққанда қўшиқ яратди ва сахийлик билан ёш хонандаларга ҳадя қилди. Энди унинг қўшиқларини Республикамизнинг энг нуфузли саҳналаридан Маҳмуд Номозов, Сайёра Қозиева, Ҳосила Раҳимовадек шогирдлари айтмоқда.

Холиқ Хурсандов болаликданоқ қадимий қўшиқ матнларини, қадимий урф одатларни, ўйинларни одамлардан ёзиб олган. Йиллар сарғайтирган варақларда ёзилган матнларни тиклаб, ўрганиб, ҳар бир маросим, ҳар бир удумнинг тарихини ўрганиб, "Деҳқоннинг бир йили" деб аталган дастурни тайёрлади. 1987 йил апрель ойида Республика фольклор-этнографик дасталари вилоятлар ғолибларининг республика кўрик танлови бўлиб ўтди. "Шалола дастасининг 30 дақиқалик дастури намойиш этилиши барча танлов иштирокчилари, томошибин ва танлов ҳакамлари учун кутилмаган совға бўлди. Республикамизда биринчи марта саҳнада "Сўз хотун", "Наврўз муборакбоди", "Хўп майда" каби маросим қўшиқлари ижро этилди.

Дастанинг чиқишидан сўнг, ҳакамлар ҳайъати аъзоси бўлган раҳматлик шоир Туроб Тўла саҳнага чиқиб:

- "Ўзбек миллати бор! Миллат ўлмайди!" - деб хитоб қилган экан.

Республика танлови ҳакамлар ҳайъати "Шалола" ансамблини "кўрик танлов ғолиби" деб эълон қилдилар.

Бойсун туман Маданият уйи қошида "Бойсун" номли янги фольклор - этнографик ансамбл тузилди.

"Бойсун" фольклор - этнографик ансамблига Холиқ Хурсандов бадиий раҳбар, ансамблнинг созандаси найчи Ҳабиб Умаров эса мусиқа раҳбари этиб тайинландилар.

Хурсандов ишни ансамблнинг репертуарини бойитишдан бошлади. У тиним билмай халқ оғзаки ижодини, ўзбек халқининг маросимлари ва удумларини ўрганди ва бу ишга ансамбл иштирокчиларини жалб қилди. Бойсун туманининг тоғли қишлоқларига ансамбл иштирокчиларидан иборат экспедициялар уюштирди. Қишлоқларда концертлар ўтказиб, қишлоқ қариялари билан гаплашиб, улардан қадимий қўшиқлар, маросимлар ва удумларни ёзиб олди. Маҳалла ва қишлоқ оқсоқолларига қадимий маданиятимизни ўрганишнинг аҳамияти ҳақида тушунтиришлар олиб борди. Қишлоқлардаги зиёлиларни манба йиғишга

жалб қилди.

Ўзининг биринчи дастури биланоқ эътибор қозонган бу ижодий гуруҳ республика аҳолисини ҳам, ижодкорларни ҳам эътиборини тортган эди. Биринчи бўлиб Ўзбек телефилм режиссёри Эдуард Давидов бошчилигидаги гуруҳ 1987 йил апрел ойининг иккинчи ярмида Бойсун туманига келиб, ансамбл билан ҳамкорликда "Бойсунда қор эриганда..." деб номланган фильм концертни суратга олди. Фильм матни Холиқ Хурсандов тузган "Деҳқоннинг бир йили" дастури асосида ишланди.

- 1987 йил июн-июл ойларида "Ўзбеккинохроника" студияси режиссёри Темурмалик Юнусов бошчилигидаги ижодий гуруҳ билан ҳамкорликда «Бойсун» ансамблининг дастури асосида «Унутилган оҳанглар» номли филм суратга олинди. Бу фильмда Холиқ Хурсандов сценарий муаллифларидан бири сифатида ҳам иш олиб борди.

Холиқ Хурсандовнинг бу соҳада қилган ишлари Республика ҳокимияти томонидан тақдирланди. 1990 йил май ойида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармойиши билан Холиқ Хурсандовга "Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими" унвони берилди. Шу йили Ўзбекистон Республикаси Маданият Вазири Буйруғи билан Холиқ Хурсандов "Ўзбекистон Республикаси "Маданий – оқартув аълочиси" унвонига сазовор деб топилди.

1998 йил Республика "Ёшлик" журналининг 2-сонида Холиқ Хурсандовнинг "Чопон кийган аёл" деган қиссаси (аслида шу номли романининг ярми) чоп этилди. Холиқ Хурсандов адиблардан домла Абдулла Қаҳҳорни жуда қаттиқ ҳурмат қилади. Кундалик дафтарида бу устоз ёзувчи билан хар бир учрашувини батафсил ёзган.

Ёзувчи Холиқ Хурсандовнинг 1993-1998 йилларда ёзган "Ўлганлар ёлғон гапирмайдилар" романи даставвал Сурхондарё вилоятининг "Термиз оқшоми" газетасида "сериал" сифатида босилиб чиққан ва вилоятда яратилган энг яхши асар деб тан олинган эди. Бу асар "Бекажон" газетасида 2009 йилнинг охири ва 2010 йилнинг бошида "сериал" сифатида босилиб, республика газетхонларига мақбул бўлди.

Холиқ Хурсандов юртимизнинг забардаст драматургларидан бири эди. Унинг "Кампир топайму дадажон" асариёқ халқимиз дилидан жой олди. Кейингиси "Ўлдинг – азиз бўлдинг" деб номланган асари ҳақиқий истеъдод эканлигини исботлаб берди. Бу асарнинг яратилишига Холиқ Хурсандов билан ҳамкорлик қилишга жазм қилган Сурхондарё вилоят драма театри режиссёри Ўзбекситонда хизмат кўрсатган маданият арбоби Мансур Равшановнинг хизмати катта бўлган. Бу асар айнан шу истеъдодли режиссёрнинг илтимоси билан яратилган. "Ўлдинг – азиз бўлдинг" асари Холиқ Хурсандовнинг драматург сифатида Республикага ва қўшни республикаларга ҳамда хорижий мамлакатларга ҳам танитди. Асар Республикамизнинг кўпгина театрларида саҳналаштирилди. Бу асар Республикамизнинг театрлари ҳаётида сенсацияга айланди. "Ўлдинг – азиз бўлдинг" асари Тошкент шаҳрида "Муқимий номидаги мусиқали драма театрида режиссёр Баҳодир Назаров томонидан саҳналаштирилди.

Муса Тошмуҳаммедов номидаги Қашқадарё вилоят мусиқали драма театри саҳнасида режиссёр М.Равшанов томонидан саҳналаштирилди. Асар Жиззах вилоят театрида ҳам муваффақиятли намойиш этилди. Республика Марказий телевидениеси "Ўлдинг – азиз бўлдинг" асарининг Муқимий театри ва Сурхондарё вилоят театри саҳналаштирган вариантларини суратга олиб, республика бўйлаб намойиш этди.

Холиқ Хурсандовнинг икки асари; Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедов номидаги Қашқадарё вилояти мусиқали драма театри санъаткорлари ижросида "Бир ўлиб кўрайчи" асари ва Юсуфжон қизиқ Шакаржонов номидаги Фарғона вилояти мусиқали драма театри ижодкорлари ижросида "Кампир топайми, дадажон" асари тақдим этилди ва бу икки асар мустақиллик йиллари даврида яратилган энг сара асарлар қаторидан жой олди. 2003- йилда

Сурхондарё вилоят мусиқали драма театри Холиқ Хурсандовнинг “Дард кўрмаган эрка болам” асарини саҳнага олиб чиқди.

Сурхондарё вилоят мусиқали драма театри томонидан Холиқ Хурсандовнинг “Погон тақққан одамлар” деган, хуқуқ органларида Ватанни ҳимоя қилиб жонини фидо қилган ходимларга бағишланган асари ҳам муваффақиятли намойиш этилди. 2004 йилда Холиқ Хурсандов ўзбек халқи фолклор-этнографияси ва халқ маросимлари асосида “Аёлғу” номли асар ёзди.

Бу асар Ўзбекистон Миллий академик театри бош режиссёри Валижон Умаровнинг ғояси асосида яратилди. Ўзбек Миллий академик театри жамоаси Туркия давлатининг Истамбул шаҳрининг 900 йиллиги байрамига таклиф қилиниб, бу асар шу тантаналарда намойиш этилди. Бундан ташқари, бу асар Россия федерациясининг пойтахти Москва шаҳри театрларида ҳам Ўзбек Миллий академик театри томонидан намойиш этилди. Драматург Холиқ Хурсандовнинг асарлари Ўзбекистон Республикаси театрлари томонидан халқаро театр фестивалларида намойиш этилиб, мутахассислар томонидан яхши баҳоланмоқда. Сурхондарё вилоят мусиқали драма театри Тожикистон республикаси пойтахти Душанбе шаҳрида ўтказилган халқаро театр фестивалида Холиқ Хурсандовнинг “Ўлдинг азиз бўлдинг” асари билан қатнашиб, театр жамоаси томошабинлар олқиши ва ҳакамларнинг юқори баҳолари билан тақдирланди. Шу театр 2009 йилда Миср республикасида ўтказилган театр фестивалида ҳам Холиқ Хурсандовнинг “Ўлдинг азиз бўлдинг” ва “Кампир топайми дадажон” асарлари билан қатнашиб, олқишларга сазовор бўлди.

Адабиётлар

1.М.Наимов “Ўзбек фольклор қўшиқлари”. Тошкент. “Турон замин зиё”. 2017 йил.
2. Холиқ Хурсандовнинг кундалик дафтари. Бойсун. 2000 – 2013 йиллар.

Сурхон халқ мусиқа фольклори

Турсунов Хуршид Абдураимович
Термиз давлат университети Мусиқа таълими кафедраси ўқитувчиси

Сурхон мусиқа фолъклори аҳолининг ижтимоий-маиший ва ижтимоий-психологик хусусиятларига боғлиқ ҳолда асрлар давомида шаклланди. У ўзбек ва тожик ҳалқлари мусиқа маданияти элементларини сингдирган ҳолда инсоннинг оилавий ҳаёти ҳамда унинг хўжалик фаолияти, дини ва табиий ходисаларга дахлдор турли вазифаларни ўзида акс эттиради. Фолъклор санъати ижрочилари бўлмиш қўшиқчи ва мутридлар ўз ижодларида эстетик, мўжизали фусункор, ижтимоий ва комуникатив вазифаларни бирлаштирганлар. Чунончи, мавзу жиҳатидан хилма-хил маросимий ва меҳнат қўшиқлари, достонлар, йиғилар, чолғу куйлари улар ижодининг асоси ҳисобланади.

Шу билан бирга Сурхондарёнинг Бойсун ҳудуди мусиқа фолъклори маълум жўғрофий ва этник минтақаларга мос ҳолда маҳаллий тафовутларга ҳам эга. Масалан, вилоятнинг пасттекислик қисмидаги аҳоли маданияти тоғлик аҳоли маданиятидан фарқ қилади. Мачай (Мастгоҳ) ва Қўрғончада фолъклор характери маросимий (жумладан, диний-маросимий тўй-қўшиқлари); Сайроб ва Дарбандда меҳнат (асосан, сут соғувчилар ва жунга ишлов берувчилар) ва алла қўшиқлари; Бойсун шаҳрида эса мавзу ва ижро ананалари хилма-хил бўлган ҳалқ қўшиқлари-қўшиқ, ялла, лапар ва ашула жанрларида ижро этилади. Яккатол, Олачопон, Пулхоким ва Кофирун қишлоқларида биринчи қўш, ҳосил йиғим-терим ва уларга ишлов бериш билан боғлиқ меҳнат қўшиқларини ижро этиш характерлидир, шунингдек, афсунгарлик ва бахшилик қўшиқлари учрайди. Авлод, Сариосиё, Мачай, Қўрғонча

қишлоқлари ва туман марказига хос сўфийлар маросимларида урф бўлган “Жаҳр”, шунингдек “Алас” (халос) ва “Кушноч” чолғу жўрлигисиз куйлаб ижро этилади. Куй ва қўшиқ ижросидаги ҳаракат, расм-русм, атрибутика, тузилма(Қўрғончада қўбиз билан, Мачайда дўмбира билан) ва ўзига хос ритмик зарблар (Бойсун шаҳрида доира жўрлигида) уларнинг шаманизм билан муштараклигидан дарак беради.

Қадимги одамнинг табиага таъсир қилувчи энг муҳим воситаларидан бири афсунгарлик қўшиқлари бўлган. Жумладан, бундай қўшиқлар тақвимий меҳнат кунлари ва тўй маросимларида ижро этилган. Афсунгарлик қўшиқларининг маълум мақсадга йўналганлиги, уларнинг мусиқий-шеърий мазмуни ва бадиий шаклланишининг асоси ҳисобланади. Бойсуннинг тақвимий меҳнат кунларида айтиладиган афсунгарлик қўшиқлари Наврўз (“Йил боши”, “Наврўз келди”, “Наврўз айёми”, “Сумалак”), экин экиш чоғидаги меҳнат жараёнлари (“Шоҳмойилар”, “Қўш ҳайдаш”, “Дон сепдим”), Ҳосил йиғиш (“Майда”, “Обло барака”, “Ёзи”), молларни соғиш чоғида уларни “авраш” (“Хўш-хуш”, “Турай-турай”, “Чирой-чирой”) билан боғлиқ. Қуёш (“Офтоб чиқди”), ёмғир (“Суст хотин”), қор (“Қор келди”) ва шамол (“Чой момо”, “шамол чақириш”) тўғрисидаги афсунгарлик қўшиқлари алоҳида гуруҳга киради. “Ё рамазон” ёки “Ё раббиман” қўшиқлари шўх-қувноқ оҳанглар билан ҳалк-мусиқа ижодининг ўзига хос шаклини ифода этади.

Сурхондарё ҳалқи мусиқа ижоди, хусусан, ижро санъати учун хос бўлган тафовутлар туман ҳудудида яшовчи ҳалқлар-ўзбеклар (уларнинг кўпчилигини Қўнғирот, Қатағон, Барлос, Жуз, Қипчоқ ва хоказо уруғлар ташкил этади.) ва тожикларнинг ўзаро лаҳжавий таъсирлари билан боғлиқ. Аҳолининг талай қисми тожиклардан иборат бўлган қишлоқларда тожик ҳалқ қўшиқлари ижро этилиб, улар, асосан, тўй ва ҳалқ сайилларида янграйди. Шунингдек мазмун ва ижро бўйича ҳилма-хил бўлган ўзбек ҳалқ қўшиқлари туман мусиқа ҳаётида салмоқли ўринни эгаллайди. Бойсун қишлоқларида ўтказилган илмий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, хатто тожикларнинг тўйларида ўзбек тўй маросимий қўшиқлари ижросига кўпроқ ўрин берилади.

Сурхоннинг замонавий тўй-қўшиқлари туркуми ранго-ранг ва ҳилма-хил-Бешик-тўй, Суннат(ўғил) тўй, Мучал тўй, Никоҳ тўй. Уларда мусиқа, ўйин рақслар, томошалар ва ҳалқ ўйинлари (Кўпкари, кураш, пиёда улоқ ва х.к.) омихта бўлиб кетган. Уларнинг ҳар бири ҳалқ чолғу ижодида ёрқин воқеа ҳисобланиб, унинг аҳамияти шундаки, аввало, кенг ҳалқ оммаси ананавий ёдаки санъатга, замонавий мусифа ижодигагина эмас, балки “Зеҳн билан тинглаш” ни тарбиялашга ҳам зўр бермоқда. Тўй қўшиқлари-доимий мусиқа таомили мояси, кундалик эстетик талаб инъикосидир.

Бинобарин, шуни таъкидлаш жоизки, тўй-ҳашамлар мусиқасига асос бўлган кўпгина қўшиқлар ишқий, ўйноқи қўшиқларга сингиб кетган. Аммо, шунга қарамай анъаналарни мухофаза қилиш маъносида “Ёр-ёр”, “Ҳазор али” ёки “Келин салом”, “Ал-муборак”, “Келин ва куёв қутлови” ва х.к. лар барқарор.

Дафн-маросими қўшиқлари-“Йиғи”, “Гўянда” ҳали- ҳануз Бойсун кундалик ҳаётида кенг истеъмолда бўлиб келмоқда. Мотам оҳангидаги “Гўянда” алоҳида қўшиқ шаклига эга. Ҳаётдаги у ёки бу ҳолатни ёки ҳодисани ҳикоя қилган ҳолда қўшиқ ижрочининг унга бўлган муносабати, ҳис-туйғуси ва кайфиятини изҳор этган. Яқин-яқингача “Гўянда” гуруҳ бўлиб ижро этилувчи “Садр” (У худди қўшиқ оҳангига мос рақс ҳараклари билан уйғунлашиб кетади.) Маросим ҳолатини қайта гавдалантириб, зарурий маросимий –ҳиссий оҳанг яратар эди.

Фақат аёллар эмас, гоҳо эркаклар ҳам ижро этадиган “Алла” кўпинча якка тарзда бадиха шаклида намаён бўлади. Чўзиб айтиладиган ишқий қўшиқлар ҳам ўзига хос, масалан, чолғу жўрлигисиз “оғир оҳангда” туянинг қадам ташлашини эслатувчи карвончилар қўшиғи “туя қадам” шулар жумласидандир.

Сурхондарё чолғу созлари ичида барча чолғу гуруҳлари-торли, пуфлаб чалинадиган ва зарбли чолғулар иштирок этади. Ишқалаб чалинадиган торли чолғу асбоблари ҳам бой ва ранг-баранг- дўмбира (улар тут, ёнғоқ, ўрик, нок, ёғочларидан турли катталикда ясалади.), дутор, калта дутор, чилтор; торли-зарбли чолғулар-темир чанқовуз(илгари унинг ёғоч ва суякдан ишланган турлари ҳам бўлган) энг кенг тарқалган чолғу асбобларидир. Пуфлаб чалинадиган мусиқа асбобларига сурнай, чўпон най, (кўндаланг, ёғочдан ясалган), гажир ёки суяк най (кўндаланг, суякдан ясалган), сибизға (кўндаланг, қамишдан ясалган), най чувуллоқ (кўндаланг, ёки думалоқ-чумчуўли қушга ўхшаган), лойга ясалган киради. Зарбли чолғулар орасида доира ёки дапп энг оммабопидир. Бу мусиқа асбоблари Дуоба, Омонхона, Пулхоким, Сайроб, Қушқоқ, Сариосиё, Даштиғоз қишлоқларида, Бойсун шаҳрининг ўзида созгар усталар томонидан ясалади, улар Бойсун чолғу куйлари анъаналари давомчилари ҳам ҳисобланадилар (созли ўйинлар, усуллар, ҳабарлар, саҳна томошалари).

Сурхон достончилигидан танлаб олинган ҳар бир ҳалқ қўшиғи ёки терма-бу ҳалқ тарихининг, ҳаётининг ва турмушининг ўй ва орзуларининг, дунё қараши ва психологиясининг тимсоли-ҳозирги кунда ҳам бу ҳудудда фаолият олиб бораётган фольклор-этнографик ҳалқ ансамбллари туфайли яшашда давом этмоқда, улар миллий анъаналар ва мусиқий-шеърий фолъклорни сақлаб қолиш ва тарғиб қилиш бўйича талай ишлар олиб бормоқдалар.

Адабиётлар

1. Л.Худойқулова “Сурхон воҳаси маросим фольклори”. Илмий тўплам. Тошкент. Наврўз нашриёти. 2013 йил.
2. Г.Рўзитва “Сурхон воҳасининг мавсумий маросим қўшиқлари ва уларнинг фольклор санъатидагиталқини”. Илмий тўплам. Тошкент. Наврўз нашриёти. 2013 йил.

“Маросимларимиз қадр-қиммати”

Қурбонова Маҳлиё Сатторовна
Термиз шаҳар 3-умумтаълим мактаби мусиқа ўқитувчиси

Маросимлар қадимийлиги, анъанавийлиги, турли-туман ҳодисаларни табиат ҳодисаларига таъсир кўрсатишига интилиши билан ижтимоий ҳаётда муҳим ўрин тутади. Маросим - инсонлар ҳаётида фаровонлик, кундалик турмушида омад келтириш ёки ҳаётнинг муҳим кунларини нишонлаш мақсадида ўтказиладиган, халқлар орасида анъанага айланган ҳатти-ҳаракатлардир. Маросимни ўтказиш пайтида ижро этиладиган куй-қўшиқ эса маросим фольклори қўшиқлари деб юритилади.

Дарҳақиқат, истиқлолимиз туфайли халқимизнинг кўплаб урф-одат, анъана ва маросимлари қайта тикланди, фольклор-этнографик ансамбллари уларни замонавий талқинда саҳналарга олиб чиқиб, халқимиз эътиборига ҳавола этди. Халқимиз орасида шундай гап бор: “Аямажуз” олти кун, еталаса - етти кун, сакранса - саккиз кун, тўлғанса – тўққиз кун, ўртанса - ўн кун”.

Ушбу айтим қадимий маросимлардан бири бўлган “Ажуз момо” маросимига тааллуқлидир. Бу маросим “Наврўз” байрамидан олдинги кунларда “Аямажуз”ни қишлоқдан ҳайдаб юбориш учун ўтказилган. Кундан-кун баҳор фасли ўз мавқеини эгаллаб, “Аямажуз”нинг қишни сақлаб туришига кучи етмайди. “Оби раҳмат” кунлари бошланиб, илиқ ёмғирлар ёғиб, дунёни поклай бошлайди. Маросим қуйидагича ташкил қилинган: Қишлоқнинг ўртасидаги майдонда катта гулхан ёқилади. Қишлоқ одамлари тўпланиб, олов атрофида доира бўлишиб, доира-дап чалишиб, рақсга тушадилар. Шу пайт юзларига қора куя

суртилган, кийимлари увада аёл, қўлида узун супурги тутиб, майдонга кириб келади. У атрофдагиларга тажовузкорона ҳаракатлар қилиб, қўлидаги супургиси билан иштирокчиларни урмоқчи бўлиб, қувлайди.

Халқ тақвими бўйича қиш фасли бир неча мавсумга бўлинади: “Катта чилла” - 90 кун, “Кичик чилла” - 40 кун ҳисобланади. “Аямажуз”га тоъбе кунлар “кичик чилла” кунларига тўғри келади. Сурхон воҳасининг тожик аҳоли яшайдиган қишлоқларида “Аямажуз” аёл, мифологик образ - “Азиз” деб ҳурмат билан аталади. Улар тасаввурида “Азиз” кампир деб талқин қилинмаган ва оддий мифологик аёл образида намоён бўлади. “Яратгувчи” “Азиз”га кириб келаётган “Баҳор”га доялик қилиш, янги туғилаётган чақалоқ – “Наврўз”ни ҳимоя қилиш учун 7 кун вақт ажратган. “Азиз”нинг “гулдур момо” деган, яшинларни чақнатадиган ёрдамчиси бирга келади. Халқ тасвири бўйича “Азиз”да аёлларга хос одатлар мавжуд. “Азиз” осмондаги маконида яшайди.

Ўзбек қишлоқлари аҳолиси ажузни “Ажуз Момо” деб атайдилар. Уларнинг талқини бўйича “Аямажуз” анчайин ёвуз, бир кўзи кўр, бир оёғи чўлоқ, хунук ва иркит кампир. Кўпроқ, ўзбек эртакларидаги “ялмоғиз кампир”га ўхшайди. “Аямажуз” момонинг ўзидек ёвуз Аҳмон билан Даҳмон деб аталадиган бебош ўғиллари бор. “Аямажуз” одам оёғи етмайдиган тоғ дарасидаги ғорда болалари билан, ёрдамчиси “Қалтироқ момо” билан бирга яшайди. Момо ухлаб қолган пайтларда ўғиллари Аҳмон билан Даҳмон шамоллар қамаб қўйилган қопларнинг оғзини ечиб, бўшатиб юборадилар. “Аямажуз” даври қисқа бўлса ҳам бу даврда совуқ шамоллар, совуқ қорбўронлар, ёмғирлар бўлади. Буларнинг барисини “Аямажуз” одамлар устига ёғдиради. Одамларнинг айтишича “Аямажуз” катта қиш чилласига қарата: - Тўқсон! - бир кунимча йўқсан! – деб хитоб қилармиш.

“Аямажуз” кунлари Ҳут ойининг энг совуқ пайтига тўғри келади. Бу даврни одамлар ”семиз чўзиладиган, ориқ узиладиган” пайт деб атайдилар ва: **“**Ҳут яхши келса - кади тўла сут, ҳут ёмон келса - сойлар тўла пут” - деганлар ва унга атаб қўшиқ тўқиганлар:

Ҳут, ҳут ҳутти деди,
“Милдир тўла қути” деди.
“Ҳут” агар ёмон келса,
Сойлар тўла пути деди.

Ҳут, ҳут ҳутти деди,
Милдир тўла қутти деди.
Ҳут агар яхши келса,
Кади тўла сути деди.

Ҳут, ҳут, ҳувилласа,
Бўри бўлиб увилласа.
Сойлар тўла лаши-луши,
Шамол бўлиб гувилласа.

Маросим давомида ёш аёллар бир қатор бўлишиб, қўшиқ айтишиб, “Аямажуз”ни саҳнадан ҳайдаб чиқарадилар:

Аёллар: - Ажуз момом ажуз-а,
Қилиқлари ёвуз-а.
Сенга кетар жафоси,
Ёвузлигинг ожиз-а.

Ажуз момо: - Тошим бор, тарозим бор,
Анг қолмаган тарзим бор.
Энди кетар жафоси,
Узолмаган қарзим бор.

Баркамол авлод тарбиясида маросимларимизни ўрганишнинг аҳамияти муҳимдир. Зеро, меҳнат маросим фольклори қўшиқлари ёшларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялашда, оилавий-маиший фольклор қўшиқлари севгига садоқат, оилапарварлик руҳида, мавсумий

маросимлар қўшиқлари эса, миллий қадриятларни қадрлаш, уларни авайлаб асраш, улуғлаш руҳида тарбиялашда алоҳида аҳамият касб этади.

Адабиётлар:

1. Жўраева М “Анъанавий маросимлар ва фольклор санъати”. Илмий тўплам. Тошкент. “Наврўз” нашриёти. 2013 йил.
2. Аширов А“Миллий маданият, урф-одат ва маросимлар”. Илмий тўплам. Тошкент. “Наврўз” нашриёти. 2013 йил.

“Сурхондарё воҳасининг миллий-анъанавий чолғулари ижрочилиги

Нормурод Бакаров Термиз Ихтисослаштирилган болалар санъат мактаби ўқитувчиси

Мустақиллик йилларида манавий қадриятларга, айниқса мусиқавий маънавий қадриятларга эътибор нихоятда кучайди. Халқимизнинг бетакрор анъанавий қўшиқчилик чолғу ижрочилик меросини нафақат ўзимизда, балки Хорижий мамлакатларда хам катта қизиқиш билан ўрганиш бошланиб кетди. Мамлакатимиз дунё миқиёсида бетакрор фолльклорга бой макон сифатида тан олинди. Халқаро «Бойсун баҳори» фольклор фестивали бунга мисол бўла олади. Шу жихатдан давр тадқиқодчилари олдига фольклорнинг турфа жанр ва йўналишларини чуқур тадқиқ қилиш вазифасини қўймоқда.

Сурхон вохаси қадимдан сўзга бой бахшилари ва уларга доим ҳамоҳанг бўлувчи дўмбира, чорвадор чўпонларининг азалий хамрохи ғажир най (чўпон най) сибизға (сибизиқ) дил нолаларини тўлқинлантирувчи чанқовуз, тўй сайилларининг хабарчиси сурнай, метар, хаёлларга бурковчи шувуллоқ (шупуллак) каби мусиқа чолғулари билан танилган вохадир. Бу каби чолғулар ҳақидаги маълумотлар мусиқашуносларимиз Р.Карокатли, Ж. Расултоев, Р. Абдуллаев, Ў. Тошматов, М. Наимовларнинг илмий мақолаларида, китобларида, услубий қўлланмаларида батафсил берилган. Ушбу чолғулар тарихи, анъанавий чолғу мактаблари, чолғу ижрочилиги анъаналари вакилларининг ижодларини янада кенгроқ ёритилиб, мактаб, лицей коллеж ва олийгохларнинг мусиқа фанлари дастурларида қўлланилса яна хам ижобий самараларга эришган бўлар эдик.

Воҳа мусиқа чолғуларидан дўмбира ҳақида сўз юритар эканмиз мохир дўмбирачилар авлоди Шўрчи, Шеробод, Бойсун, Дехқонобод сингари туманлардан етишиб чиққан. дўмбирачилар хаёти азалдан чорвадор халқлар хаёти билан боғланганлиги сабабли уларнинг ижрочилик дастурлари кўпчилик щолларда яйлов куйлари билан алоқадор. Шу сабабли уларнинг чаладиган асарлари «Чўпонча», «Дўмбира куй», «Қўнғироти», «Пойгада чалинадиган куй», «Қўйни қидириш», «Қўйни йиғиш», «Қўйни кўчириш», «Чўпонни чақириш», «Чечажон», «Бахши куй» сингарилардир. Сўнгги 40-50 йил мобайнида яшаб ижрочилик қилган дўмбирачилар қаторига Дониёр Жўрақулов, Парда Авазов, Тожи Менглиев, Норқобил Шукуров сингари бир қатор чолғучилар ижоди киради.

1955-1984 йилларда Хамза номидаги санъатшунослик илмий тадқиқот институти томонидан уюштирилган экспедиция натижасида чиқарилган “Ўзбек халқи мусиқа мероси” номли пластинкада дўмбирачилар Нормурод Бекиев, Хазратқул Авазов, Кенжа Суюнов, Чори Эшмуродов, Мусурмонқул Олтибоев, Авлиёқул Мардонов, Норча Баратов ва бошқаларнинг ижодидан намуналар берилган. Сурхондарё, Қашқадарё вохасининг мусиқа чолғулари орасида чанқовуз алохида ўрин тутади.

ХХ асрнинг ўрталаригача чанқовузнинг бир неча тури: Темир чанқовуз, суяк чанқовузлар мавжуд бўлган лекин кейинчалик суяк чанқовуз ва ёғоч чонқовузлар

истеъмолдан чиқиб кетган. Темир чонқовуз 8-10 см узунликда темир шохадан иборат бўлиб, ўртасида юпқа пўлат тилчаси мавжуд. Бу тилчанинг узунлиги 7-9 см бўлиб учи қайтарилган бўлади. Пўлат тилчани ўнг қўл кўрсатгич хамда кичкина бармоқлари билан чертганда бир неча хил зириллаган ва зувуллаган товуш чиқаради. Бу товушнинг баланлиги ёки пастлиги чанқовуз тилчасининг узунлиги ва қалинлигига боғлиқ бўлади. Ижрочи оғзини ярим очиқ шаклида очиб тили ва танглайи ёрдамида хаво тўлқинини ўзгартириб пўлат тилчага таъсир этади ва чанқовузнинг асл товуши хосил қилинади.

Бойсунлик Рахима Ўринова, Турсун Холиёрова, Рўзихол момо Норқулова, Бойна Холмирзаева, Бибихол Норқуловаларнинг оилавий даврадаги ижролари, Шўрчи туманидан Жарқин момо Бобохонова, Нурматова Сафиқ момо, Музработ туманидан Назира момо Рамазонова каби чонқовуз ижрочиларнинг ижро этган нағмалари ўзига хос садолари билан ажралиб туради. Улар инсон ички хиссиётини ифодаловчи «Ёрга салом», «Севги», «Ёр келур» ёки табиат ходисаларини ифодаловчи «Шаббода», «Тошқин сой» каби номлари билан аталади.

Ёр қалбига йўл очган, дўст кўнглига нур сочган.
Боғда турфа гул очган, сайра менинг чонқовузим,
Куйла менинг чонқовузим.

Ушбу сатрларнинг муаллифи Бойсунда туғилиб, Қумқўрғон туманида яшаб ижод қилиб ўтган Жума Абрайқулов чонқовузнинг янги имкониятларини очган мохир созандалардан биридир. Жума Абрайқулов 1980 йиллардан бошлаб ўз оила аъзолари билан чанқовуз нағмаларини катта сахнага олиб чиқди. У 70 дан ортиқ чанқовуз охангларини қайта тиклади. Булар: «Ёр соғинчи», «Севги нидоси», «Ёшлик рақси», «Учрашув», «Интизор этма», «Турна учиш», «Бедана сайраши», «Наврўзнома», «От чопиш», «Қошиқ ўйини» кабилардир. Юртимизда қадимдан кулолчилик санъати кенг тарқалган ва ривожланиб келган йирик-йирик кулоллар сулоласи яшаб ўтган ва уларнинг авлодлари шу кунгача яшаб ижод этиб келмоқда. Кулоллар уй-рўзғор буюмлари етиштириб бериш билан биргаликда мусиқа ва санъат буюмлари ҳам яратганлар. Шулардан бири шувиллоқ (ушпуллак) дир. Кулоллар шувиллоқни хар хил қушлар, ҳайвонлар ва базан идиш товоқ шаклида ҳам ясайдилар. Шундай уста кулоллардан бири Бойсунлик Иззатулла Эшонқулов оиласидир. Найсимон шувиллоқларда олтитагача тешикчалар бўлиб, унчалик катта бўлмаган диапазонда куйлар ижро этилади. «Мавриги», «Турна келди», «Нағмалар», «Фироқ», «Овунчоқ», «Суннат тўй» куйлари шулар жумласидандир. Чумчуқсимон, такасимон, кўзасимон шаклдаги шувиллоқларда иккита тешикча мавжуд ва унда оханглар чегараланган.

Сурхон вохасига хос бўлган чолғулардан яна бири метардир. Метар Денов, Бойсун, Олтинсой, Сариосиё, Узун туманларида кенг тарқалган. Қадимий пуфлама ёғоч мусиқа чолғуси унинг мохир ижрочилари исмлари ёнига хурмат маъносида метар сўзи қўшиб чақирилган. Бойсунда Дони метар, Хамро метар, Ражаб метар, Деновда Жаббор метар, Нозим метар, Умр метар, Баҳриддин метар, Фахриддин метар, Абдулло метар, Файзулло метар, Олтинсойда Имомали метар, Тўхта метар, Парда метар ва бошқаларни мисол келтиришимиз мумкин. Метар репертуари ранг – баранг ва бир бирини такрорламайдиган чиройли охангли куйлардан иборатдир. «Шингила», «Доллама», «Мавриги», «Чаппақарс», «Чорқарс», «Кўча боғи», «Дувача», «Синахирож», «Чорлов», «Пойга», «Бойсунча», «Қадимий ироқ», «Келмади» ва хакозолар шулар жумласидандир.

Воханинг қадимий чолғуларидан яна бири сибизға (сибизиқ) дир. Сибизға қамишдан ясалган бўлиб, чўпонлар орасида кўп тарқалган ва ҳар бир ижрочи уни ўзи ясай олган. Сибизғанинг овози жуда ёқимли жарангдор бўлиб, уни эшитган рухан тетиклашади ва кайфияти кўтарилади. Сурхондарёнинг Шўрчи туманидан ушбу содда мусиқий чолғуда

ажойиб, ўзига хос мусиқий оҳанглар яратган Нодир бобо, фарзандлари Абдурашид бобо ва унинг шогирди Менгнор Поёновлар сибизға мактабининг вакилларидир.

Хулоса қилиб айтганда Сурхондарё, Қашқадарё воҳасининг мусиқа чолғулари халқимизнинг хаётида жуда мухим ўрин тутган. Шунинг учун ҳам бир неча асрлар оша хозиргача чолғу анъаналари йўқолиб кетмасдан давом этиб келмоқдаки демак мусиқий маънавий қадриятларимиздан келажак авлод ҳам баҳраманд бўлишига ишончимиз комил.

Адабиётлар:

1. Ўразали Тошматов “Чолғушунослик”. Тошкент. ФАН. 2007 йил.
2. Сайфутдинова Н “Сурхон воҳаси фольклор мусиқа санъати”. Илмий тўплам. Наврўз нашриёти. 2013 йил.

Таълим-тарбиянинг ташкил этишда ҳамкорликгтгш аҳамияти

Термиз давлат университети Факултетларора четтиллари кафедраси катта ўқитувчиси Курбонова Дилдор Бабаназаровна

Мустақил Ўзбекистонимиз ривожланиш даражаси сари интилар экан. ёшларга юксак даражада ишонч билдирмоқда.Бунда ҳар томонлама комил фарзандларга ишонади.Комил фарзанд тарбиясида ўқитувчи педагогларнинг фаолияти муҳим саналади.Шундай экан шахсни ҳар томонлама камол топишида таълим муассасалари билан оиланинг ҳамкорлигининг ўрни каттадир.Комил фарзанд деганда ҳар томонлама соғлом,маънавий етук бўлган фарзанд тушунилади.

Бола азиз,одоби ундан азиз.Ҳақиқатдан ҳам бола тарбияси энг муҳим масалардан бири ҳисобланади.Бу борада давлатимиз ҳар томонлама баркамол авлодларнинг камолга етиши бугуннинг эртаси эканидан ғурурланади.

Шахснинг таълим ва тарбиясининг дастлабки ғиштлари оилада ва мактабда қўйилади, яъни унда бериладиган таълим-тарбия орқали шаклланади. Оилада бериладиган тарбия, асосан, ота-онанинг хулқ-атворига ва оиладаги муҳитга боғлиқ. Шундай экан, ота-онанинг фарзанди олдидаги маъсулияти, унинг назорати жуда ҳам муҳимлигидан келиб чиққан ҳолда, тарбия иши доимий тарзда олиб борилиши зарур. Чунки ҳар бир фарзанд тарбияси жамиятдаги ўрни, комил инсон бўлиб шаклланишида уларнинг аҳамияти беқиёсдир.

Ҳатто аждодларимиз ҳам бола тарбияси масаласига алоҳида эътибор билан қараганлар ва бу борада ибратли анъаналардан фойдаланганлар.

Боланинг хатти-ҳаракати, одатда, дастлаб тақлидий характерида бўлади. Яъни қуш уясида кўрганини қилади, деганларидай у катталарнинг ота-онасининг юриш-туриши, хатти-ҳаракатларидан нусха кўчиради. Кейинчалик эса ҳаётий шарт-шароитлар ҳамда ташқи муҳит доимий ва изчил равишда мослашишини, умуман хулқ-атворида шу шароитларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олишга тўғри келади.

Оила тарбияси ўз характерига кўра бошқа ҳар қандай тарбиядан жўшқинроқдир. Унинг асосий омили ота-онанинг болаларга муҳаббати ва бунга жавобан болаларнинг ота-онага меҳру оқибат ҳиссидир. Бола, айниқса, илк ёшларида бошқа ҳар қандай таъсирлардан кўра кўпроқ оиланинг таъсири остида бўлади. Оила болани кичик ижтимоий гуруҳдан, аста секин катта ижтимоий ҳаётга олиб чиқиш, унга кўникма ҳосил қилиш ҳамма унинг фикр доираси ва тажрибасини кенгайтира боришга энг мувофиқ даргоҳдир.

Оила-жамият негизи бўлиб, кўп асрлик мустаҳкам маънавий таянчларга эга. Миллий менталитетимизга хос бўлган илк тушунчалар, аввало, оила муҳитида сингади, истеъдодга муносабат ҳам оиладан бошланади. Бу жараён боболар ўгити, ота ибрати, она меҳри, бутун оила аъзоларининг хайрихоҳлиги орқали амалгам ошади. Оиладаги соғлом муҳит- соғлом

онгни, соғлом эҳтиёжларни, ҳаётга тўғри муносабатини шакллантириш манбаидир. Чунки бола даставвал ота-она парваришида бўлиб, унинг интенсив жисмоний ва психологик ривожланадиган даври оила таъсирида шаклланади. Оиланинг ҳаёт тарзи, ундаги бола тарбиясига ижобий таъсир этадигантарбиявий муҳит унинг камолотида муҳим аҳамият касб этади.

Болалар боғчаси- жажжиларнинг иккинчи уйи. Ўғил-қиз оилада дуч келмаганига боғчада рўпара бўлади, ҳаётига янги нарсалар кириб келади, улар таълим-тарбиянинг дастлабки куртакларини ана шу даргоҳда ўрганади. Ота-оналардан ташқари тарбияни бошқалардан, яъни, малакали тарбиячилардан ола бошладики, бундай ҳолат болаларда маъсулият, ўзларини мустақил тутиш борасидаги тушунчаларни юзага келтиради.

Болаларни тарбиялаш улар туғилган вақтидан бошланади ва мунтазам равишда таълим бериш билан бирга олиб борилади. Бола мактабга борганидан кейин бу жараён давом эттирилади. Мактабдаги тарбия инсон шахсини таркиб топтириш юзасидан режалаштириладиган улкан ишнинг бир қисми холос. У боланинг илгариги тарбияларини ҳисобга олган ҳолда ташкил этилади. Мактаб шароитида тарбиявий ишлар ўқитувчи-тарбиячилар, синф раҳбарлари томонидан амалгам оширилади. Улар тарбияни жамиятнинг мақсади ҳамда вазифаларига мувофиқ равишда ташкил этадилар.

Баркамол авлодни шакллантиришда мактабнинг ўрни жуда юқоридир. Болалар биринчи бор ўқув меҳнатига мактабда дуч келади. Бу жуда маъсулиятли даврда болага, бошиданоқ ўқув меҳнатига завқ-шавқ уйғотиш, уни севиш учун кўникма ҳосил қилиш, болани бир умрга билимга бўлган муҳаббатини шакллантиради ва илмни ўз ҳаётининг ҳамроҳи қилиб оладики, у ҳаёт лаззатлари ва завқларини илмдан топишга ҳаракат қилади. Агар, бошиданоқ болага ўқув меҳнатини мушкул тарзда тақдим эцак, унга ўқув меҳнат машаққатдан иборат бўлиб қолиши мумкин. Бу – болани ҳали ниҳоллиги пайтиданоқ уни ҳаёт йўлидан четга суриб қўйиши демакдир. Кўпроқ болаларни табиий камол топишига эътибор қаратиш керак. Унинг қизиқишлари, ички дунёси ва қарашларига, майлига зўравонлик ўтказиш керак эмас. Бунда асосий маъсулият ва рол тарбиячининг зиммасига тушади. Бу ерда шу нарсани таъкидлаб ўтмоғимиз жоизки, кўп ҳолларда бошланғич синфлара ҳали тажрибаси йўқ ёки малакаси паст ўқитувчиларни тайинлашга урунишлар бўлади. Бу эса мутлақо нотўғри ёндашув бўлиб, аксинча, бунда ўқитувчи-тарбиячида педагогик ва психологик маҳорат ва тажриба юқори бўлиб, ундайлар алоҳида эътиборга сазовор бўлиши, рағбатлантирилиши лозим.

Қадимдан тарбия учоғи ҳам оила бўлган шундай экан биз доимо оиладан бошланадиган тарбия масканига алоҳида этибор қаратмоғимиз лозим.Бу борада оилада ота-она таълим муассасаларида эса педагоглар ўз масъулликларини ва бурчларида ҳис этмоғи лозимдир.

Ўзбек халқи ўзининг одоб-ахлоқи,миллий руҳдаги дунёқараши билан ўзининг нуфузига эга.ўзбек халқининг ушбу хусусиятини барча халқлар билади.Шундай экан,ушбу хусусиятларни доимо сақлаб қолишда педагогларнинг вазифалари масъулияти юксакдир.Бу борадаги масъулиятга ҳар бир педагог катта яқиндан ёндашмоқ керак.Шундагина баркамол авлод тарбиясига қўйилган муҳим қадам бўлади.Яъни болани ҳар томонлама тарбияли,соғлом қилиб вояга етказишда ўзаро ҳамкорликнинг ўрни беқиёсдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.С.Гуломов ва бошқалар “Таълим-тарбия сифати ва қирралари”Т: “Фан ва технология”нашриёти 2004йил.435бет.
2.А.Қ.Мунавваров. “Педагогика”Т: “Ўқитувчи”нашриёти.1996йил.198бет.
3.М.Очилов, “Муаллим –қалб меъмори”.Т: “ўқитувчи”нашриёти,2001йил.430бет.

Китоб

Термиз шаҳар 2-умумий ўрта таълим мактабининг 9 “А” синф ўқувчиси Исмоилова Чарос Бекзодовна.

Бир бор экан бир йўқ экан. Бир Давлатжон деган бола бўлган экан. У китоб ўқишни яхши кўрар экан. Унинг укаси Исломжон китоб ўқишни ёмон кўрар экан. Исломжон бир куни китобини йиртиб ташлабди. Китоб варақларини ёқиб юборибди. Давлатжон ўқиб улғайибди университетга кирибди. Исломжон университетга кира олмабди. У уйга келиб эҳ аттанг кира олмадим, акам эса кирди дебди. Исломжон ўзига-ўзи айтибди бунинг сири нимадалигини биламан, акам кўп китоб ўқийди, мен эса китоб ўқишни ёмон кўраман дебди.

У шундан буён кўп китоб ўқийди, айниқса адабиётга қизиқади. У ҳам кўп китоб ўқиб университетга кирибди. Университетни битиргач ишга жойлашибди. Биринчи маошини олиб уйидагиларга олиб борди. Ота-онаси хурсанд бўлди. Ҳа китобда гап кўп экан.

Место труда вышивальщицы в народном промысле

Termiz davlat universiteti Umumtexnika fanlari va texnologiya kafedrasi o’qituvchisi Mukumova Feruza Xudoyqulovna. Talaba Эсанова Ш.Т

Узбекская национальная профессия вышивальщицы, являясь одним из самых древних видов народного ремесленного искусства, возникла в результате стремления народа сделать свою жизнь красивой. Вышивка, узоры издревле применялись для украшения одежды и изготовления домашней утвари.

Вышивальное искусство народа славится не только в нашей стране, но и заграницей. Кирпеч (покрывало, закрывающее от пыли чистое бельё),сюзане, зардевар (златошвейное покрывало),гуль-курпа (вид сюзане, которым покрывают одеяла), покрывало и другие изделия, изготовленные вручную узбекскими вышивальщицами, украшают не только дома населения областей нашей республики, но и стали постоянными экспозициями музеев прикладного искусства таких зарубежных стран как Франция, Италия, Япония,Германия, Бельгия,Америка и Индия.

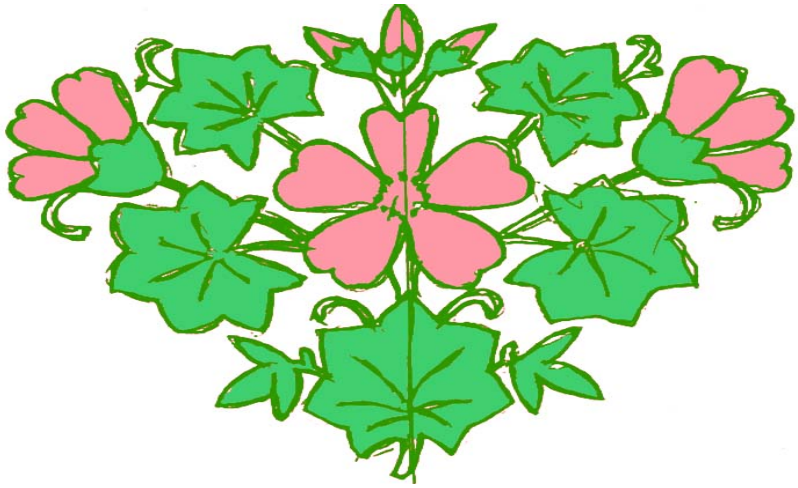
До настоящего времени эти изделия поражают людей своеобразной красотой, разноцветием изящных узоров.Художественная вышивка имеет далёкую историю,что доказывают археологические находки и письменные источники .Узбекское вышивальное искусство, связанное с климатом, естественными условиями и средой, развивалось наряду с другими ремёслами. Миниатюры, относящиеся к XIV - XV векам, показывают, что вышивальное ремесло имеет древние корни. Испанский посол Луи Гонсалес де Клавихо в своих дневниках написал о том, что во дворце Амира Тимура видел узоры узбекской национальной вышивки. Великий художник КамалиддинБехзод в своей миниатюре «Тимур на троне» к книге «Зафар-наме» отразил вышитые узоры на шатре.Узбекское вышивальное искусство обогатилось и развивалось под влиянием вышивального искусства соседних народов.Если обратить пристальное внимание на узбекские вышивки, то встретим в них приёмы вышивального искусства народов Индии, Китая, России, Казахстана, Киргизии и Таджикистана.

Как рассказывает Плиний , вавилонская вышивка издревле была известной, вышивание на материи разноцветными нитками была изобретена там. Позже, когда Вавилон

вошёл в состав Римской империи, он славился разноцветными изделиями, которые вышивались шёлковыми, золотыми и шерстяными нитями.

Традиции вышивального искусства развивались и в Византии. Османские турки, которые появились в XIII - XVвеках в пределах Малой Азии и которые уничтожили Византийскую империю, тоже вносили свой достойный вклад в это искусство.

Крупные представители вышивальной профессии, художники артелей "Кизил байрок " (" Красное знамя") г.Андижан Х.Назаров, "Хотин -кызлар мехнати" ("Труд женщин") г. Самарканда Усман Шакиров, Ташкентская вышивальщица и художница Хайри Сабирова изобрели новые разнообразные композиции узоров и приёмы вышивания. Х. Собирова училась у матери Захиры Мирхоликовой секретам вышивания вручную и на машине, а также профессии рисовальщицы узоров. Х.Собирова с 15 лет продолжила профессию вышивания матери, 16 лет работала в артелях " Шарк гули" ("Цветок востока"), " Илгор" ("Передовица") и внесла свой большой вклад в подготовке многих учениц.Подготовленные вышивальщицы своим искусством в изделиях стремились выражать свои мечты о красоте.

Симметрические узоры вышивания.

.

С приобретением Узбекистаном независимости в нашей стране начали уделять большое внимание народному прикладному искусству, то есть заново возродились древние традиции. Конечно, прикладное искусство процветало в период правления Амира Тимура и тимуридов. Ремесленникам были созданы благоприятные условия. Да и сам великий Сахибкиран собирал со всего света учёных, поэтов, художников, зодчих, ремесленников и других мастеров.

В тот период наряду с другими видами прикладного искусства бурно развивалась и вышивка. Независимость тоже открыла широкую дорогу вышивальному искусству. Для развития вышивального дела государство предоставляло все условия: вышивальщицы были освобождены от излишних налогов, бюрократической документации, во всех регионах страны начали создаваться вышивальные артели, стали всячески поощрять лучших мастериц.

Изделия мастериц - вышивальщиц стали известным не только в нашей стране, но и за рубежом. Заграницей появился большой спрос на изделия прикладного искусства, о ни экспонировались в престижных музеях зарубежных стран.Вдохновлённые поддержкой государства вышивальщицы всячески возрождают древние традиции прикладного искусства, изобретают новые приёмы вышивания.

Вопросы развития историко-географического туризма в Сурхандарьинской области

Т.Ч.Холияров (ТерДУ)

Развитие туризма на сегодняшний день занимает особое место в экономике нашей страны. В Сурхандарьинской области существует 504 уникальных исторических, культурных, искусствоведческих, архитектурных и археологических памятников. Они имеют важное значение в осуществлении историко-географического туризма, в привлечении потока не только местных, но и зарубежных туристов в наш регион. Однако недостаточно используется этот важный потенциал области до сих пор.

Президент Шавкат Мирзиёев, побывав 19-20 января 2017 в Сурхандарьинской области, особо отметил важность использования туристического потенциала, создания новых рабочих мест и повышение доходов населения. В соответствии с этим была принята программа мероприятий по комплексному развитию туристического потенциала региона на 2018-2019 гг. В ней важное значение уделено таким вопросам, как создание обновленного современного облика региона, совершенствование транспортной инфраструктуры, оказание качественных услуг зарубежным гостям. Эти меры создают благоприятные условия для эффективного использования возможностями историко-географического туризма.

Согласно Указа ПФ-3022 Президента Республики Узбекистан 31 мая 2017 г. “О мероприятиях по дальнейшему развитию и совершенствованию культура и искусства”, а также Программа комплексного развития отрасли туризма Сурхандарьинской области в 2017-2021 гг. предусмотрено системное развитие археологических и архитектурных обьектов на юге Узбекистана.

В результате этого возникли такие направления туризма, как оздоровительный, медицинский, экотуризм, экскурсионный, спортивный, экстремальный, паломнический, историко-географический. В частности развитие историко-географического туризма будет полезным не только для путешественников, но и для обслуживающего их населения нашей страны, для благоустройства заброшенных ранее мест посещения.

Каждый историко-географическый памятник, остноящийся к определённому историческому периоду в Сурханском оазисе, отличается своими специфическими особенностями. Так, например, наш край знаменит всему миру неповторимой природой, богатсвом и разнообразием горных массивов, красивым ландшафтом, целебными водными источниками и растительным миром. Он известен миру также как антропологический край, где формировался первобытный человек. Эти обстоятельства требуют от работников туризма достаточных знаний и организаторских способностей.

На сегоднящний день в Сурхандарьинской области можно организовать историков-географический туризм по следующим трём направлениям:

- по стоянкам древних людей;
- по следам прохождения Александра Македонского;
- по древним религиозным памятникам.

Первое направление охватывает маршрут Байсун-Дарбанд-Ходжамайхана-Мачай-Тешикташ. Основным местом остановки туристов по этому маршруту является село Мачай[382].

[382] Аннаев Ж., Мажитов М., Норқобилов М. Халқаро ва маҳаллий сайёҳликда Бойсун археологик ёдгорликларидан фойдаланиш. .// “Бойсун – моддий ва номоддий маданият бешиги” (Халқаро илмий-амалий конференцияси, 2018 йил 27 апрель) – Сурхондарё вилояти ҳокимлиги. Термиз давлат университети. Термиз 2018. 270-271 б.

Задачей туристических походов по этому направлению является посещение туристами пещеры Тешикташ, которая считается местом обитания человека неандертальца и непосредственное ознакомление с местностью, минеральным, растительным и животним миром. Помимо этого, туристы могут получить научную информацию о пещере Тешикташ, об истории открытия и результатов раскопок этого величайшего памятника археологии. Они могут чувственно ощущать и представлять себе процессы изготовления примититвных каменных орудий труда, организации охоты на диких животных и птиц, отделки туши, обработки шкуры, добывания огня, изготовления пищи, нанесения наскальных рисунков, строительства шалаша, сооружения лука и стрельбы из него и т.д[383].

По первому направлению маршрута туристы также могут воочию увидеть следы анклозавровых стад, сохранившихся на скалах от третьего периода формирования Байсунских гор, когда ещё не до конца остывшая магма превратилась в камень. Этот факт является чудом для палеозоологической науки. Наши соотечественники могут сегодня воочию увидеть, руками ощупать и сфотографировать это чудо природы. Непосредственные наблюдения у туристов могут соединяться с их представлениями о жизни деятельности превобытных людей, отражённых в исторических книгах, фильмах, теле и радиопередачах, в результате которых воспроизводится живая жизнь древнего общества и человека.

Второе направление туристического маршрута можно назвать путешествием по следам Александра Македонского. Оно проходит по маршруту Байсун – Работ (Туманкурган, Курганзал) – Сайроб – Узундара. Особенно привлекательными для местных и зарубежных туристов являются такие места, как Узундара, расположенная на 1750 метров над уровнем моря, а также Курганзал, Туманкурган (Пайкурган), которые исторически относятся к периоду царствования Александра Македонского и царей салавкидов – его наследников, господствовавших в греко-бактрийском царстве.

Третье направление туризма составляют древние культовые памятники, расположенные на Великом Шёлковом пути. Сурхандарьинский оазис является регионом формирования и развития таких разнообразных религий, как буддизм, зароастризм, христианство, манихейство и др. В результате археологических раскопок были обнаружены такие места культа и паломничества, как Сополлитепа, Джаркутан, Айритам, Старый Термез, Далварзинтепе, Халчаян, Фаязтепе, Каратепе и другие археологические памятники.

Термез является одним из древнейших городов Узбекистана, где с давних времён формировались археологические комплексы, священные усыпальницы великих учёных и религиозных деятелей. Географы, путешественники и послы разных стран должны знать очень многое об этих местах. Следует отметить, что священные места оазиса расположены в непосредсвенной близости рек, каналов, родников, рудников, деревьев, целебных растений, участков ремесленничества, сельского хозяйства, животноводства, которые тесно взаимосвязаны с географической средой. Крупные культовые памятники, как мавзолей ал-Хакима ат-Термези, ансамбли Зу-л-Кифл, Кырк-киз, Султан-Саодат расположены на территории города Термеза и Термезского района.

70 процентов мест паломничества Сурхандарьинской области находятся на территории Термезского, Шерабадского, Музрабатского, Ангорского, Байсунского, Алтынсайкого, Денауского районов. В этих местах с древнейших времён развивались сельское хозяйство и ремесленничество, которые тесно взаимосвязаны с такими центрами

[383] Шаббазова Д., Шайдуллаева К. Бойсунда илмий туризмни ташкил этиш муаммоларига доир.// “Бойсун – моддий ва номоддий маданият бешиги” (Халқаро илмий-амалий конференцияси, 2018 йил 27 апрель) – Сурхондарё вилояти ҳокимлиги. Термиз давлат университети. Термиз 2018. 270-271 б.

культуры, как Зараутсай, Сополлитепе, Джаркутан, Термез, Каратепе, Фаязтепе. Здесь жили и творили великие учёные, мыслители, деятели культуры, науки и религии.

Достопримечательные места, находящиеся в Ангорском районе в основном относятся к периоду царствование Кушанских царей(I-III вв.).На юге Узбекистана имеются многие памятники буддизма. Поэтому они сегодня представляют большой интерес для туристов и иследователей из Японии, Южной Кореи, Таиланде, Китая и других стран.

Историко-географический туризм в основном развивается в Сурхандарье на базе археологических памятников, которые требует создания в этих местах благоприятных условий для путешественников и посетителей. Например, посол Южной Кореи Квон Ён-У, побывав в нашей области, близко ознакомился с развивающейся инфраструктурой и промышленностью на месте, а также с концепцией безопастного туризма. В связи с этим, начиная марта 2018 г. Министерство иностранных дел Корейской Республики отменило ограничения для корейских туристов, выезжающих в граничащую с Афганистаном Сурхандарьинскую области Узбекистан. Это благоприятствует развитию не только туризма, но и экономики и культуры соседних стран.Для успешного развития историко-географического туризма рещающее значения имеет строительство современных гостиниц, кемпингов, мотелей, дорог и др. Постановление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева от 16 августа 2017 г. “О первоочередных мерах по развитию сферы туризма на 2018-2019”[384], Указ ПФ-5326 от 3 февраля 2018 г. “О дополнительных организационных мерах по созданию благоприятных условий для развития туристского потенциала Республики Узбекистан”[385], Постановление от 7 февраля 2018 г. “О мерах по обеспечению ускоренного развития внутренного туризма” и другие правово-нормативного акты нацелены на дальнейшее эффективное развитие туризма, создание благоприятных условии и услуг для него, а также дополнителных рабочих мест, доходов населения страны.

Литература

1. Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. – Т., 1982
2. Тешикташ. М., 1949
3. Исламов У. Пещера Мачай. –Т., 1973
4. Абдуллаев К., Аннаев Т. Новые памятник кушанского времени на юге Гиссарского хребта// Древняя и средневековая культура Сурхандарьи. Т., 2000
5. Сверчков Л.М. Бойсун-тарихий тажриба реконструкцияси//Труды Бойсунской научной экспедиции. Т., 2004
6. “Бойсун – моддий ва номоддий маданият бешиги” (Халқаро илмий-амалий конференцияси, 2018 йил 27 апрель) – Сурхондарё вилояти ҳокимлиги. Термиз давлат университети. Термиз 2018. 276 б.

Бойсун қадимги аҳолисининг илк диний тасаввурларини ўрганишда қоятош расмларининг ўрни

Термиз давлат университети Ўзбекистон тарихи ва манбашунослик кафедраси ўқитувчиси Ойназаров Холиёр Ғойибназарович

Ўзбекистон ҳудудида очилган энг машҳур ўрта палеолит манзилгоҳи Бойсунтоғларидаги Тешиктош ғоридир. Бойсуннинг ҳозирга қадар ўлканинг узоқ ва

[384] http://www.lex.uz/docs/3311821
[385] http://www.lex.uz/docs/3548463

мураккам тарихини акс этирувчи кўплаб, турли тарихий даврига оид археологик ёдгорликлар аниқланган. Тешиктош ғори. Милоддан аввалги 100-40 минг йилликларга оид. Бу макон илк бор ўлкашунос Г.В. Парфенов томонидан ўтган асримизнинг 30-йилларида аниқланган.Тешиктош ғорида археологик қазилма ишлари 1938-1939 йилларида А.П. Окландников бошчилигида ўтказилган**.[1]**

Бу ғор Бойсун тоғининг ён бағрида Амир Темур сойидан унча узоқ бўлмаган, Зовтолошсойда жойлашган. Денгиз сатҳидан 1500 м баландликда жойлашган. Ғор шимолий-шарққа қараган бўлиб, кенглиги олд қисмида 20м чуқурлиги 21м баландлиги эса 9м га тенг Ғорнинг маданий қатлами 1.5метрга тенг бўлиб, 5-қатламдан иборат. Тўлиқ бўлмаган 8-9 ёшли болани тана ва бош суяги қолдиқлари қазиб олинган. Инсон суяги атрофида тартиб билан териб қўйилган бир нечта жуфт тоғ эчкиси шохлари ҳам сақланиб қолган. Мустье одамлари уларни қай ҳолда қолдириб кетишган бўлса шу ҳолда сақланган. Барча топилган суякларнинг ўсимталари йўқ қилинган.**[2]** Узун суякларда аниқ шаклли чуқурчаларни кўриш мумкин. А.П.Окладниковнинг таҳминига кўра Неандертал одамлар болани кўмгач, ўз маконларини тарк этишган. Шундан сўнг бироз вақт ўтгач, бола қабрини қандайдир йиртқич ҳайвон, тахминларга кўра қора сиртлон ковлаб юмшоқ қисмларини еб тугатган. Тешиктош ғоридан топилган мустье даври одамининг жисмоний тури ҳақидаги кескин мунозаралар ҳануз тингани йўқ. Антрополог М.М.Герасимовунингкалласуягини 150 дан зиёдпарчаларданелимлаб, қиёфасинитиклади. 9 ёшли бола булганлигиданунингмияҳажми 1490 куб см.,воягаетганида 1600 куб см.бўлармиди. Г.Ф.ДебецТешиктош одамининг жинси эркак эканини аниқлаб, уни Европа неандерталларини намунавий турига киритди. В.П.Алексеев ҳозирги замон одам шкаласиасосидаТешик тошодамининг балоға тўлчамлари бошқа неандерталларга нисбатан жуда кичик, у қиз бола бўлишикеракдеганхулосагакелади. Сўнгийилларда ДНК орқалиолинганмаълумотларТешиктошболаси сапиенс туригаэмас, балки неандерталтуригатегишлиэканиникўрсатди. Шу биланбиргаТернесРитцманинг 2003-2004 йиллардаолибборгантадқиқотларигакўра,Тешиктош одами қайтаданилк Homo sapiens одами деббелгиланди**.[3]** Маданий қатламлардаги гулхан ўрни ва атрофларидан тоғ эчкиси,буғу,ёввойи,от,сиртлон,қоплон,қуён, кемирувчи ва паррандаларнинг суяклари ҳам топилган. Қизиқарли жиҳати шундаки, шоҳлар ёнида кичкинагина гулхан излари аниқланди, гулхан узоқ ёнмаган кўринади. Эҳтимол, буларнинг бари ибтидоий диний қарашларнинг куртакларидир. Балки, доира бўйлаб жойлаштирилган жуфт-жуфт кийик шоҳлари ҳамда гулхан олови неандерталларда, қуёшга топинишнинг шаклланиб кела бошланишдан дарак беради. Дафн эса ҳаёт ва ўлим ҳолатини англаш, жон ва у дунё ҳақидаги тушунчаларнинг пайдо бўла бошланганини англатади. Бу илк диний тасаввурларни ва мифологик қарашларни вужудга келтиради.Тешиктош ғори Ўрта Осиёда ибтидоий одамлар илк диний тасаввурлар ўрта палеолит давридан вужудга келганини исботлайди. Инсон расмлар чизиш орқали табиатдаги нарса ва ходисаларга ўз таъсирини ўтказиш ёки унга бўйсундиришга хаёлан ҳаракат қилган. Ибтидоий одамлар расмини чизиш учун табиий тайёр ғорлардан, қоялардан фойдаланган. Ана шундай манзилгоҳлардан бири Зараутсой бўлиб, Ўзбекистон ҳудудининг Хисор тоғ тизмаси жанубий-ғарбидаги Кўҳитанг тоғининг ён бағрида жойлашган дарадаги унғир ва камар тошларига ишланган ибтидоий санъатнинг нодир намуналари бўлмиш маданият масканидир..[4] Ўзбекистон бўйича энг қадимги петроглифлар мезолит даврига оид бўлиб, Кўҳитангтоғдаги Зараутсой қоятош расмларидир. Бу қоятош тасвирлари узоқ ўтмиш ҳақида ҳикоя қилувчи манбадир. Москвада чоп этиладиган “Вестник древней истории” журнали 1940 йили буни қадимий гўзал қоятош суратларининг Ўрта Осиё ҳудудидаги биринчи топилмалари, деб баҳолади.[5] Иккинчи жаҳон уруши йиллари ўтказилган экспедициялар (1943-й., 1945-й.) ҳужжатларида 26 та камардаги 264 сурат тадқиқ этилган.[6] Зараутсойда тадқиқот олиб борган Г.В.Парфёнов дастлаб 48 та турли фигураларни аниқлади

ва тавсифлади. Г.В.Парфёнов Қуйи камарда топилган кичик ҳўкиз фигураларининг ёшини юқори палеолитнинг мадлен даври деб белгилади.[7]Г.В.Парфёнов Зараутсойнинг асосий суратлари палеолит рассомлари ижодининг маҳсули эканлигини исботлашга уринади. А.Ю.Рогинская ҳам унинг фикрларини қўллаб қувватлайди.Ҳатто экспедиция иштирокчиси асли касби рассом А.Ю.Рогинская «Зараутсой» номли рисоласини рус тилида 1950 йили эълон қилди. Зараутсой расмлари тош асри одамларининг бадиий ижод маҳсули, қоя ранг тасвир санъатининг табиий рангли бўёқда бажарилган нодир намунасидир.[8]

Зараутсой ранг тасвирининг яратилиш даври ҳақида баҳс-мунозаралар кетаётган эди. Зараутсой қоятош суратлари таркибида қизиқарли бўлган тасвирлар-ниқоб кийган одамларнинг тасвирлари мавжуд. 25 та одамлар тасвиридан 19 таси ниқоб кийган одамлар суратидир. Ниқоблар кенг конуссимон ёпқичлар ва туяқуш кўринишига эга бўлган[9]. Бу тасвирларни тадқиқот олиб борган олимлар турлича изоҳлайдилар.Овчилар арчазорларда ўтлаб юрган ёввойи буқаларни аввал яқиндан ўраб олиб, сўнгра ўққа тутиш мақсадида айнан арчасимон ёпинчиқлардан фойдаланган.[10]А.Кабиров ниқоб кийган одамларни ўтмишда ов қилинаётган пайтда ҳайвонга яқинлашишда уларни чўчитиб юбормаслик мақсадида устига ўша ҳайвоннинг терисини, бошига эса шохини боғлаб унинг қиёфасига кирган деб таъкидлайди. Ҳозир хам асосий машғулоти овчилик бўлган айрим қабилалар шу усулни қўллашади. Зараутсойда ҳам шунга ўхшаш манзарага гувоҳ бўлиш мумкин. Зараутсой суратлари орасида ички қисми нуқталар билан ўралган ёпиқ айлана тасвири ҳам бўлиб, бу қопқон деб талқин қилиниши мумкин.[11]Зараутсой суратларини биринчи бўлиб ўрганган. Таниқли олим А.А.Формозов Зараутсойнинг энг қадимги суратларини мезолит, неолит ва энеолит даврларига хослигини таъкидлаган.[12] А.А.Формозов бу расмлардаги ўқ-ёй ва итлар мезолит давридан аввал бўлиши мумкин эмас, деган оқилона фикрни билдиради.[13]А.П.Окладников ҳам юқоридаги фикрга қўшилиб, ушбу ов манзараларида ўқ-ёйнинг мавжудлиги суратлар мезолит даври бўлиши мумкинлигини билдиради. Негаки, ўқ-ёй мезолитда овчиликнинг асосий қуроли даражасига кўтарилган.[14]Шу ўринда бир савол туғилади – ибтидоий одамлар ушбу тасвирларни қандай мақсадларни кўзлаб яратганлар? Албатта бу суратларда ибтидоий давр кишиларининг кундалик турмуши, диний эътиқоди билан боғлиқ бўлган тасвирлар ифода этилган. Бу расмлар шунчаки макон ва бошпаналарни безаш учун эмас, балки кишиларга бахт келтиради, чорва моллари ва ёвойи ҳайвонларнинг сонини кўпайтиради деган умидда чизилган. Зараутсой қоя тош суратлари Марказий Осиёнинг ибтидоий давр санъати тарихини ўрганишда мухим манба бўлиб хизмат қилади. Бизнинг фикримизча ҳозирги замон талаби асосида Зараутсой суратларини қайта ўрганиш вақти келди. Негаки, ўтказилган энг сўнгги экспедиция ўтган асрнинг 70 йилларида олиб борилган ва асосий иш расмлардан шаффоф қоғозларга нусҳа кўчиришдан иборат бўлган. Ҳозирги кунда эса сезгирлиги ниҳоятда кучли электрон фотоаппаратлар пайдо бўлди. Ёриткичлар ёрдамида суратларни қайта фото расмларга олиш, илгари номаълум бўлган янги расмларни кашф этиш имконини беради.

Зараутсой қоятош суратлари Ўзбекистон ҳудудида илк санъат намуналарининг пайдо бўлиши ривожланишини илмий асослайди. Қадимги аҳолининг мифологик ва диний дунёқараши, тасаввури бўйича илмий манба бўлиб хизмат қилади.

Фойдалинилган адабиётлар

Окладников А.П. Исследование мастерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш, Южный Узбекистан (Средняя Азия) // Тешик-Таш: Палеолитический человек. Москва, 1949.[1.2]

Фан ва турмиш тошкент-2004

Исламов У.И. Пещера Мачай. Ташкент, 1975.[5]

Мирзаев Ж., Холмирзаев А. Зараут: қишлоқ ва ёдгорликтақдири//Ўзбекистон макон ва замонлар оша - Тошкент – 2011.
Khujanazarov M., Ranov V., Samashev Z. Petroglyphs of Central Asia. – Bishkek. 2001. 92 p
Рогинская А.Ю. «Зараутсай», М—Л, издательство детской литературы, 1950. 48-49 ст
Эшқурбонов С.Б. Қоятош тасвирий санъат обидалари таҳлилига доир баъзи мулоҳазалар // Шарқшунослар анжумани (ТДШИ) № 9 сони. – Тошкент, 2014. – Б. 99–103.
Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству.– М., 1969. С.69-71;
Кабиров А. Древнейшая наскальная живопись Зараутсая. // Первобытное искусство. – Новосибирск: Наука, 1976.73-74 ст
Парфенов Г.В. Первобытные художники. «Фотогазета», №6-7. Таш-и кент.: 1945. -С. 4-5.
Формозов А.А. О наскальных изображениях Зарауткамара в ущелье Зараут-сай. - СА. №4. М.:1966. -С. 22.
Окладников А.П. Верхнепалеолитическое и мезолитическое время. В кн.: Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. М-Л.: 1966. -С. 72.

Бойсун заргарлик буюмлари

Термиз давлат университети Ўзбекистон тарихи ва манбашунослик кафедраси ўқитувчиси Каттаева Гулмира Чоревна

Бойсун Сурхондарё вилоятидаги энг қадимги аҳоли манзилларидан бири ҳисобланади.Бойсун мавзеси Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида ҳам қайд этилган. XIX-асрда Бойсун Бухоро амирлиги даврида Сурхондарёдаги учта бекликдан бирининг маркази бўлиб, унда бадавлат узбек аҳолиси яшаган[386].

Бугунги кунда Бойсун Ўзбекистон Республикаси Сурҳондарё вилоятидаги йирик туманлардан бири бўлиб, унинг географик жойлашуви кўплаб бой халқ маданияти урф-одатларини сақлаш имконини берган. Бойсун – туман маркази ҳисобланади. Бойсун қишлоқ кенгаши бешта маҳалла йиғинидан иборат – Даштигоз (Даштигоз, Рудинг, Уртабоз, Саркамиш, Ажирин қишлоқлари), Инкобод (Инкобод, Чорбоғ, Паданг, Омонхона, Киякамар қишлоқлари), Пулҳоким (Пулҳоким қишлоғи), Кофрун (Кофрун ва Питов қишлоқлари) ва Тангимуш (Тангимуш ва Янгиер қишлоқлари). Аҳолиси 12000 нафардан кўпроқ бўлиб, асосан ўзбек-қўнғирот ва тожиклардан иборат[387].

2001- йил Бойсун дунёнинг бошқа 19 маданий ҳодисалари қаторида ЮНЕСКО томонидан инсониятнинг оғзаки ва номоддий бойликлари сифатида эътироф этилган. 2002-йилдан бошлаб, бу ерда ҳар йили очиқ халқаро фолклор мусиқа фестивали “ Бойсун баҳори” ўтказилади. 2003-йилда Ўзбекистон Бадиий Академияси Санъатшунослик ИТИ асосида тузилган, ўлка халқ санъатини комплекс ўрганиш бўйича Бойсун илмий экспедицияси иш бошлади. Экспедиция Япония траст фондининг ЮНЕСКО орқали ажратган гранти маблағи ҳисобига СМИ группасинингфаол қўллаб-қувватлаши ҳисобига ташкил қилинган. Экспедиция ишида тарихчилар, археологлар, этнографлар, филологлар, театршунослар, мусиқашунослар ва санъатшунослар, бадиий ҳунарманчилик муаммолари билан шуғулланувчилар иштирок этдилар. Бундай етарли даражада кенг тадқиқотчилар муносабатида экспедициянинг приоритет йўналиши бўлиб, ҳозир ҳам халқ онги ва

[386]Ўзбекистонмиллийэнциклопедияси. Зиё.уз. кутубхонаси. 472-473 бб.
[387]Хакимов А. Гюль Э. Байсун. Атлас художественнқх ремёсел. Ташкент.2006. с.32.

турмушида муҳим ўрин тутувчи Бойсун бой анъанавий халқ санъатини ўрганиш бўлиб қолди[388].

Авлодлардан аждодларга ўтиб келаётган миллий урф-одат анъаналар ҳамда миллий ҳунармандчилик намуналари айниқса Бойсун туманининг тоғ олди ва тоғли қишлоқларида сақланиб қолган. Этнографик маълумотларнинг гувоҳлик беришича, Бойсун ва унинг атрофидаги қишлоқлар этник таркибга кўра хилма-хилдир. Сариосиё, Авлод, Пассурхи, Бибиширин, Кўчкоқ,Работ, Кофрун каби тоғли қишлоқларида ва Қизилновр, Кенгдала, Юқори Мачай, Ўрта Мачай, Пастки Мачай каби узоқ тоғли қишлоқларида ўзбек халқи таркибидаги турк, қўнғирот, қатағон, хўжа каби этник гуруҳлар ва тожиклар узоқ давр мобайнида биргаликда яшаб келади. Шу сабабли ҳам уларнинг тили, урф-одатлари, тўй ва мотам маросимлари, шунингдек, кийим –кечаклари, хўжалик хусусиятлари, миллий ҳунармандчилиги ва ҳатто халқ оғзаки ижодида ҳам умумий муштаракликни кузатишимиз мумкин. Бу ерда турли этник гуруҳлар, турли маданият ва ранг-баранг шева ва тиллар қоришиб “ Бойсун қўнғирот эли” вужудга келган ва ўзига хос маданият яратганлар десак хато қилмаган бўламиз[389].

Х1Х аср охири - ХХ аср бошларида Бойсун заргарлик санъати тегишли бўлган аёллар, эркаклар ва болалар заргарлик тақинчоқлари, от абзаллари, олтин ва кумуш мухрлар ва идишларни ташкил этади. Бошқа амалий санъат турлари каби заргарлик соҳасининг ривожи Сурхон воҳасида турмушни мавқеини белгилаб беради. Бойсунда ҳунармандлари томонидан яратилган буюмлар жуда машҳур бўлган. Чунки Бойсун Буюк Савдо йўлимингтақасида жойлашган эди.

Заргарлик - баддий ҳунармандлик соҳаси - олтин, кумуш, мис, қалай каби рангли металлардан зеб-зийнат буюмлари (тақинчоқлар, безак буюмлари ясаш каби) (тақинчоқлар), безак буюмлари ясаш касби. Заргарларбезак буюмлари тайёрлашда қуйиб, болғалаб (зарб бериш) ясаш, халлаш (олтин ва кумуш суви юритиш), ўйиб ёки бўрттириб нақш ясаш, зигирак, савот кори, калипаки, шабака каби усуллардан кенг фойдаланилади. Қимматбахо тошлар (гавҳар, феруза, дур, хақиқ ва бошқа) га ишлов бериб заргарлик буюмлари (баргак, бибишак, билакузук, бозубанд, бозгардон, балдоқ, булоқи, бўйинтумор, гажак, дуо тузи, жевах, жига, заркокил, зебигардон, зулф, исирға, кокил, ойбалдоқ, осматузи, санчоқ, тавқ, тилла, баргак, тилла тузи, тиллақош, турунж, узук, шокила, қошқарбалдоқ, халқа каби) яратилган[390].

Заргарлик қадимги даврлардан буён ривож топган. Заргарлик асосан олтин ва кумушдан фойдаланишган. Бойсун олтин ва кумушсозлик бадиий мактаби тақинчоқларининг таркиби, техник ҳамда баддий услубнинг ўзига хослиги билан Бухоро баддий мактабига яқин туради. Заргарлик ишларида тоблаш, ўймакорлик, кесма, филигранъ, текис ва чуқур ўймакорлик, чизмачилик, сайқаллаш, олтин суви юритиш, сирлаш каби усуллар қўлланилган. Филигранъ буюмлари бўлиши «Панжара», «Бозбандча», «Қатмала», «Мохитилло» каби билакузукларБухоро заргарлик мактабининг асосий хусусиятларини ўзида мужассам этган.

Бойсун заргарлик буюмларидаги ранг-баранг ва бекиёс нақшинкор безаклар «Ислимий» ва хандасавий шакллардаги қатъий чизиқларнинг ўзига хос гўзаллиги кишини беихтиёр хайратга солади. Нақшларда ёзувчилар, шеърлар, Қуръон сураларига ҳам алоҳида эътибор беришган. Нозик араб имлосида битилган ёзувчилар буюмларга ўзгача ифода бахш этган. Қуръонданпарчалар, шахс ва исм ва бошқа нарсалар ўйиб ёзилган. Эрон ферузаси ва хақиқ заргарлар томонидан алоҳида қадрланган. Тошлар сеҳрли хусусиятга эга деб ҳисобланган.

---

[388]Бойсун тарихи ва миллий маданияти. Бойсун илмий Экспедицияси тўплами.Нашр II. Тошкент.2005.

[389] Бойсун тарихи ва миллий маданияти. Бойсун илмий Экспедицияси тўплами.Нашр II. Тошкент.2005.97-98-бетлар.

[390] Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Зиё.уз. кутубхонаси .50-бет.

Чунончи, ёқут, лаъл, нилум (санфир), зумрад, қизиляхонт (рубин), марварид ва жавохирлардан қимматбахо буюмлар ясашда кенг фойдаланилган. Тақинчоқлар таркиби ўзида аҳолининг жинсий бўлинишини акс эттирган. Аёллар тақинчоғи 3-4 ёшдан то кексалик давригача тақилган. Бойсун шаҳар келинчаклари бой, ранг-баранг сепи алоҳида ажралиб турган. Бинобарин тақинчоқлар авлодлар, сулола давомийлигини билдирган. Тўй тақинчоқларига бош, бўйин, кўкрак безаклари: «Қошитилло», «Боло-абру», «Тилло баргак», «Мохитилла» каби зеби-зийнатлар кирган. «Қошитилло»нинг дастлабки шакли олтин қошлар кўринишида бўлган ва қошлар устидан тақилган. Тақинчоқларни бора-бора тош кўзлар, кейинчалик эса, тошлар билан безалган яхлит тасма эгаллади. Қолипсимон маълум бир услубга солинган япроқли «Баргак» тақинчоғи гул ва барглардан ясалган гулдастага ўхшайди. У яшаш ва туғилиш рамзини билдиради. «Бибишак» бой хотинларга яъни бегойимларга тегишлиликни англатади. Бошни безайдиган тақинчоқ-безаклар «Синсила» ёки «Силсила» дейилиб, икки хил маънони яъни «занжир» ва «сулола» маъноларини билдиради.

Соч тўғноғич эса «сарсўзан» деб аталган. «Сочпопук», «Туф» каби шаклдаги турли хил кумуш детали ипак боғичлар ўрим сочларнинг асосий зийнати ҳисобланган. Улар гўёки сочларни беркитиб туриш ва ёмон кўзлардан асраш учун ишлатилган. Бойсун заргарлик санъатига хос бўлган зиракларнинг барча асосий турлари-доирасимон «кундалсози», «муҳаммади», «қашқар балдоқ», «шибирма» ва бошқалар мавжуд. «Шибирма» қизларга балоғат ёшига етганда ёки тўй куни совға қилинади. Зираклар, анъанавий филигранъ техникаси услубида тайёрланиб, оч-қизил ёқут, феруза марварид билан жило берилган. Бу 229ерда кўкрак тақинчоқларидан маржон, бозбандчанинг олтин ва кумуш ўрнатилган ярим қимматбахо тошли, жимжимадор қатмола шарчали, тангачали шода мунчоқларнинг бир неча тури заргарлар томонидан ясалган.

Заргарлар дастпона нақшлар билан жилоберилган билакузук ва узук, айниқса беш йўлли «дастпона-панжара» флигранъ билакузуклари жуда машҳур бўлган. Ҳар бир узук араб имлоси билан безатилган. Улар қўл покизалигини сақлаб туради, дейишган. «Тумор» (тўртбурчак, учбурчак), «Бозбанд»лар ҳам илохий хусусиятларга эга деб ҳисоблашган. «Бозбанд» балиқ тангачаларини эслатувчи «майдаланувчи феруза» техникси усулида тайёрланган. Балиқ тўкинлик, қут-барака тимсоли сифатида ифода этилади. Бойсунда отга тегишли кўкрак пешбанди, бош, бўйин, шунингдек эгар-жабдуқ безакларининг энг асл намуналари тайёрланган. Улар кумушдан ясалган ҳамда феруза ва қимматбахо тошлар билан жило берилган. Бойсун заргарлари томонидан ясалган олтин ва кумуш идишлар Бухоро амирига совға қилинганлиги хақида маълумотлар бизгача етиб келган. Пардозлаш, сирлаш ва ўймакорлик ишлари маромига етказилган, олтин, кумуш, ёқут, феруза каби қимматбахотошлар ўз даврида Бойсун заргарлик мактабининг беқиёс санъат дурдоналаридан гувохлик беради.

Бойсун ҳунармандчилигининг шуҳрат топишида нафис ва бектакроргўзалликни буюмда акс эттирган заргар ҳунармандларнинг хизмати беқиёсдир. Заргарлик санъати билан шуғулланган ҳунармандлар асрлардан-асрларга ўзига хос санъат мактабини яратиб, оилавий заргарлик сулолаларини шакллантирди.

Жумладан, уста Худойқул заргар, Остонқул заргар, Хайит кичкина, Абди заргар, Қурбон Мурот заргар,Холмамат заргар, Хуррам заргар, Менгнор заргар, Мавлонқул заргар, Қулмамат каби заргарлар Бойсуннинг Тузбозор мавзесидаги заргарлик мактабининг оилавий сулолари ҳисобланади. Иброхим заргар, Исмоил заргар, Сафар заргар, Муқум заргар, Рахмонқул заргарлар Пойгабоши қишлоғида яшаб ижод қилган. Ҳамид заргар, Кенжа заргарлар Кўктепа қишлоғида, Махмудзаргар, Мулло Нурман заргар, Хурсан заргар Омонтепа қишлоғида умургузаронлик қилган. Бойсун заргарларини кейинги авлоди совет ҳокимияти даврида, яъни 1953-1954 йилларгача фаолият кўрсатган. Мустақиллик йилларида

Бойсун заргарлари сулоласини давомчиси бўлган Хомид заргарни чевараси Файзулло Ҳамидов ушбу заргарлар ишини давом эттириб, Пойгабоши маҳалласида заргарлик устахонасини ташкил этди. Файзулло заргар томонидан сирға, аёллар тақинчоқлари, лотибинди, блакузук, кифти, понча, холбинди, сирға, узук, шокила, кўзгу, пардоз буюмлари ва бошқа буюмлар тайёрланмоқда[391].

Бойсун ҳунарманчилигининг тараққий этиши бевосита ушбу ҳуддуда яшовчи аҳолининг миллий урф-одат ва анъаналари нақадар бой эканлигидан далолат беради. Ушбу миллий ҳунармандчиликни сақлаш ва ривожлантириш борасида бойсунлик ҳунармандлар ўзларининг тенги йўқ хизматларини қўшиш билан бир қаторда ёш авлодга ўргатиб келмоқдалар.

Инглиз тилларда талабаларни замонавий технология асосида ўлка тарихни ўқитиш усуллари

Термиз давлат университети хорижий филология факультети инглиз тили ўқитувчиси Мамараимова Ўғилой Тажимуродовна

Хорижий тилларда талабаларни ўқув қобилиятини аниқлаш уқув-интеллектуал уқувларини ривожлантириш бўйича ишлар таҳлилининг кўрсатишича, уларнинг муаллифлари педагогика ва психологияда ўқувларнинг моҳияти ва бошқа уқувларни ривожлантиришнинг психолого-педагогик шароитларига мурожаат қилишади. Хорижий тилларда талабаларни **ў**қитиш муваффақиятли бўлиши кўп жиҳатдан у кечаётган шароитларга боғлиқ бўлади. Ўқув жарёнида онгли яратиладиган шароитлар педагогик шароитлар деб таърифланади.

Биз ўқув-интеллектуал уқувлар педагогик жараён иштирокчилари орасидаги субъект-субъектли ўзаро муносабатлар асосида қуриладиган шахсиятли-ориентирланган ўқитиш жараёнида энг самарали ривожланиш мумкинлигини аниқладик. Бу талабаларнинг муҳитли кучларини очиш, уларнинг интеллектуал салоҳиятини юзага чиқариш, ўз фаоллигини мустақил ривожлантириш имкониятини беради. Маълумки, хорижий тилларда талабаларни уқув қобилиятни аниқлашда таълимни амалга ошириш учун ўқитувчининг касбий мавқесини ўзгартириш, синфда “эркин ўқиш” муҳитини яратиш, талаба фаоллиги ва унинг ривожланишини рағбатлантирувчи методлардан фойдаланиш зарур. Шунинг учун ўқув-интеллектуал уқувларни ривожлантириш шароитлари орасида қуйидагилар ажратилади:

- ўқув фаолияти жараёнида гуманистик тарбия тамойилларига ориентирланиш;
- талабаларда ўқув-интеллектуал уқувларини ривожлантириш муаммоси бўйича дарслар тизимини амалга ошириш;
- дарслар тизимида ўқитиш методлари ва ўқув иши шаклларининг оптимал бирикувидан фойдаланиш.

Гуманистик тарбия педагогик технологиялари ва тизимлари асосида гуманистик таълим тамойиллари ажратилган.

Биринчи тамойил – билаётган онгнинг субъектлик тамойили. Бу ҳолда тадқиқотчининг янги ўрни – кузатиш тизими ичидадир. Ўқитувчи ва талаба фаол таълим субъектлари бўлишади. Бунда билимларга етишиш тажрибаси бу билим маъноларини маданий вужудга келтириш схемаси бўйича амалга оширилади.

Иккинчи тамойил – қўшимчалик тамойили; бунда ўқитувчи монологи маънавиий диалогга, ўзаро саъй-ҳаракатга, ҳамкорликка, ривожланаётган шахснинг эркинлигига

[391] Турсунов С.Н. Рашидов Қ. Бойсун. Академик нашр нашриёти.227-229-бетлар.

ориентацияланишга ўрин бўшатиб беради.

Учинчи тамойил – ўқув ва тарбия ахборотининг очиқлик тамойили. Талаба билимларни бош шахсиятли қадрият бўлган онгнинг ишлаши туфайли олади. Ўқитувчи билимларни тайёр кўринишда бермасдан, балки унга кашфиёт шаклини беради.

Шундай қилиб, ўқитувчи ва талаба орасида реал гуманистик ўзаро таъсирлашувда таълим жараёнини субъект-субъектли муносабатларда қўриш учун асос яратилади.

Талабаларининг интеллектуал фаолияти, бошланғич талабаларда ўқув-интеллектуал уқувларни шакллантиришнинг педагогик шароитлари. Тизим яратувчи элементлардан бири сифатида мақсад, чунончи 1–2- курс талабалари ўрта ва юқори бўғинида муваффақиятли ўқишлари ҳамда синергетик тафаккур стилини эгаллашларида асос бўладиган уларнинг ўзи мустақил билим олиш уқувининг самарали шаклланишига ёрдам берадиган конкрет ўқув-интеллектуал уқувларни шакллантириш мвақсади хизмат қилади. Фалсафа нуқтаи назаридан метод – бу мақсадга эришиш усули, маълум тарзда тартибланган фаолиятдир. Педагогикада ҳам метод ўқитувчи ва талабаларнинг маълум ўқув-тарбиявий мақсадларга эришиш бўйича тартибланган ўзаро боғлиқ фаолият усули сифатида келади.

Ўқитиш методлари структурасида объектив ва субъектив қисмлар ажратилади. Объектив қисм ҳар қандай методда, улардан педагоглар фойдаланишларига боғлиқмас тарзда, доимо иштирок этадиган қоидалар билан тавсифланади. Субъектив қисм педагог шахсияти, талабаларнинг хусусиятлари, конкрет шароитлар билан боғлиқ бўлади. Ўқитиш методларининг таснифи тўғрисидаги масала бугунги кунда ҳам очиқлигича қолмоқда. Ўқитиш методлари таснифи дейилганда уларнинг маълум белги бўйича тартибланган тизими тушунилади.

Ҳозирги замон дидактикаси ўқитиш методларининг хилма-хил таснифланади ва улар турли мактаблар ва йўналишлар вакиллари томонидан ишлаб чиқилган ҳамда ҳозирги замон педагогика адабиётларида етарлича яхши ёритилмаган. Асосий фарқ уларни ишлаб чиқишда тадқиқотчилар томонидан қайси ёндошув танланганлигига боғлиқ. Улар орасида қуйидагилар ажралиб туради:

- ўқитиш методларининг билимларни олиш манбалари бўйича анъанавий таснифи;
- методларнинг билиш фаолияти характери бўйича таснифи;
-- методларнинг вазифаси бўйича таснифи;

Шундай қилиб, талабаларни гуманистик тарбия тамойилларига асосланган фаол ишга жалб қилиш ва дарслар тизимида ўқитиш методларидан фойдаланиш дарснинг ўқув-тарбиявий имкониятларининг жуда кенгайтиради ва талабаларда ўқув-интеллектуал уқувларнинг ривожланишига ёрдам беради.

ҚЎШИМЧА МАҚОЛАЛАР

“Узатмалар” модулини ўқитишда интерфаол методлардан самарали фойдаланиш

Термиз давлат университети т.ф.н.доцент
Соатмурат Холмирзаевич Холияров

Таълимда интерфаол методларнинг кенг қўлланилиши илм-у фаннинг юксалиши ва тараққиёти самарасидир. Жумладан, АҚШ, Япония, Буюк Британия ва Германия каби ривожланган мамалакатларнинг таълим муассасаларида таълим-тарбия беришнинг интерфаол методлари кенг қўлланилмоқда. Таълим жараёнида ҳар бир ўқувчининг ўзи билим олишда фаоллик кўрсатиши ва у эришадиган натижа ҳам унинг билим даражасига мувофиқ бўлиши керак.

Маълумки, илғор хориж педагогикаси намоёндалари М.В.Кларип, В.П.Беспалько, Г.А.Бардовский, Н.Ф.Тализаналар билан бир қаторда Республикамизнинг таниқли педагог-олимлари А.Жумабоев, Н.Х.Авлиёқулов, Н.Азазхўжаева, Ў.Толипов, Б.Нуриддинов, Ж.Ғ.Йўлдошев, У.Нишоналиев, Б.Зиёмуҳаммедов, Н.Эгамбердиева, М.Х.Усмонбоева, Д.Юнусова, Ж.О.Толипова, Р.Ж.Ишмуҳаммедов ва бошқалар таълим беришнинг замонавий моделини тавсифлаш ва дарс жараёнига татбиқ этиш бўйича ўзларининг илмий қарашларини бир қатор нашрларда баён қилиб, интерфаол методлар дарс жараёнида асосан ўқувчилар томонидан амлга оширилишини, улар таълимнинг объекти эмас, балъки субъекти, яъни худди ўқувчи сингари ижодкор бўлишини алоҳида қайд этишган.

Шахс томонидан билимларни ўзлаштириш жараёнини ўрганган амарикалик психолог олимлар Р.Карникау ва Ф.Макэлроларнинг тадқиқотларига кўра шахснинг табиий, физиологик ва психологик имкониятлари муайян шаклларда ўзлаштирилган билимларни турли даражада хотирада сақлаб қолиш имконини беради.

Яъни шахс:

- манбани ўзи ўқиганда 10 %;
- маълумотни эшитганида 20 %;
- содир бўлган воқеа, ҳодиса ёкт жараённи кўрганда 30 %;
- содир бўлган воқеа, ҳодиса ёки жараённи кўриб, улар тўғрисидаги маълумотларни эшитганда 50%;
- маълумот (ахборот)ларни ўзи кузатганида (сўзлаганида, билимларни намойиш этганида) 80%;
- ўзўлаштирилган билим (маълумот, ахборот)ларни ўз фаолиятига татбиқ этганида маълумотларнинг 90 %ини ёдда сақлаш имкониятига эга бўлади.
- қуйида интерфаол таълимнинг асосий белгиларига тўхталиб ўтамиз.

Юқорида келтирилган тахлиллардан кўриниб турибдики, замонавий интерфаол методлар асосида ташкил этилган ўқув машғулотларида ўқувчилар ўртасида ўзаро ҳамкорлик, қизғин баҳс-мунозаралар, бир бири билан эркин фикр алмашиш жараёни юзага келиб, ўзлаштирилган билимларни максимал даражада амалиётда қўллаш ва уни хотирада сақлаб қолиш имкониятлари па йдо бўлади.

Интерфаол методлар қўлланилганда ўқувчиларда ижодкор ғояси шакллантирилади, шу билан биргаликда улар томонидан муайян йўналишдаги билимлар мустақил ўзлаштирилади. Бу ҳол уларга ўзига ишонч, билимига таяна олиш, тинимсиз изланишга рағбат ҳисларини уйғотади ва ўқувчилар жуфтликда, гуруҳ ёки жамоа бўлиб ўзаро бир бирлари билан бемалол баҳслашадилар, ўқув материалини андазадагидек эркин ўзлаштирадилар, натижада мустақил ижодий муҳитда ишлашади. Бу эса ўқувчиларда жамоа бўлиб ишлаш туйғусини ривожлантиради.

Интерфаол методларнинг асосий хусусияти уларнинг қизиқарлилигидадир. Чиндан ҳам интерфаол методлар ўқув машғулотларини қизиқарли ва мазмунли ташкил қилишнинг калитидир. Таъкидлаш жоизки, интерфаол метод таълимнинг ҳар қандай илғор методларидан фарқли ўлароқ, кам вақт ва кам куч сарфлаб, кўпроқ юқори дидактик самарага эришишга қаратилганлиги билан диққатга сазовордир.

Замонавий педагогика интерфаол методларидан ўқитиш жараёнида самарали фойдаланиш ўқитувчининг мақсад ва вазифасини бир мунча янгилади. Интерфаол методлар фақат ўқитишдан эмас, бирваракайига ҳам ўқиш ҳам ўқитишдан иборат бўлиб, шу сабабли ўқитувчи шунчаки дарс берувчи эмас, балъки ўқувчиларнинг тадқиқотчилик фаолиятини ташкил этувчи, мувофиқлаштирувчи маслаҳатчига айланади. Ўқитувчи ўқувчиларнинг мустақил ўқув фаолияти учун имкон яратади. Шунинг учун таълим беришнинг самарли, фаоллаштирувчи, эркин фикрлашга ўргатувчи усуларидан фойдаланиб дарс ўтадиган ўқитувчи тинимсиз изалнишда бўлиб, энг мақбул усулларни танлай олиши ва уни қўллашга ўзи тайёр бўлиши лозимдир. Интерфаол методлар орқали олиб бориладиган дарсларда ўқувчи таълим жараёнининг тўлақонли ижросига айланиб, эришиладиган натижа учун ўқувчи каби тўлақонли жавобгарликни ҳис қилади.

Таълимда интерфаол методларни қўллаётган ўқитувчининг ўзларига бирор топшириқ бераётганда “*таснифланг*”, “*изоҳланг”, “умулаштиринг”, “таҳсил қилинг”* каби сўзлар орқали топшириқларнинг берилиши ўқувчилар ҳаракатини жонлантиради. Ўқувчилар олдига аниқ мақсад ва вазифаларнинг қўйилиши уларни ижодий иўланишга йўналтиради. Интерфаол методлар орқали ўрганилаётган мавзу қисқа, лўнда ва аниқ тушунилади, энг муҳими, ҳар қандай ўқувчини аналитик тафаккур юритишга ундайди.

Интерфаол методлар ўқитувчидан ўқувчиларнинг саволларини алоҳида қадрлашни ҳам тақозо этади. Чунки савол бериш ҳам зукколик, топқирликдан нишона. Яхши савол-илмнинг мантиғи. Суқротона савол-жавоб усули мантиқий мулоҳазага, зийракликка, аниқ ва тўғри сўзлашга ўргатади. Ўқувчи берган битта жўяли савол унинг тўғри. Лекин жўн жавобларидан устун қўйилиши лозим. Чунки савол ўқувчи тафаккурининг самарасини англатса, жавоб изланишдан далолатдир. Савол берган ўқувчилар мунтазам равишда рағбатлантирилиб борилса, уларда чуқур ва мантиқли саволлар бериш кўникмаси аста-секинлик билан шаклланади. Ўқитувчи таълим жараёнини ўқувчиларнинг бир-бирлари билан биргаликда ишлашлари асосида ташкил этмоқчи бўлганда уларнинг табиий имкониятларидан фойдаланиши, ўқиш ва ўқитиш жараёнида эвристик ва тадқиқот методларини кўпроқ қўллаши мақсадга мувофиқ бўлади.

Бугунги кунда Ер шарининг деярли барча таълим муассасаларида қўлланилиб келинаётган анъанавий таълими тизими бундан 300 йил аввал назарий жиҳатдан буюк чех педагоги Ян Амос Коменский томонидан асосланган эди. Ушбу назарияга кўра барча олий ўқув юртларида таълим бериш жараёнининг асосини назарий машғулотлар ташкил этади.

Ўтган давр ярим асрлик муддат ичида анъанавий таълим жуда кўп танқид остига олинишига қарамай, барибир ўзини аҳамиятини йўқотгани йўқ. Қолаверса, жуда кўплаб мамалакатларда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам олий таълим тизимида етакчи ўрин эгаллаб келмоқда. Модомики, анъанавий таълим муассасалари, хусусан, олий ўқув юртлари таълими тизимининг асосини ташкил этар экан, бугунги кунда унинг самарадорлигини оширишга жиддий эътибор қаратиш талаб этилади.

Айни ўринда шуни айтиш жоизки, етакчи хорижимй давлатларда назарий машғулотларга кам соат ажратилиб, асосий машғулотлар лаборатория, кутубхона, ишлаб чиқариш корхоналари ҳамда компьютерлар олдида олиб борилади. Ўзбекистон шароитида назарий машғулотларига кўп вақт ажратилади. Бунинг боиси талаба билан педагог ўртасидаги мулоқотнинг изчил, давомли ва доимий бўлишига эришишдир. Бунга эришишда маъруза машғулотлари ниҳоятда қўл келади. Маъруза машғулотларини ташкил этишда талаба олдида ўрганишнинг, ўзлаштиришнинг кенг имкониятлари очилади.

1. **“Тушунчалар тавсифи” методи ёрдамида талабалар томонидан “узатмалар” модулининг назарий жиҳатдан ўрганилганлигини аниқлаш.**

Талабалар уч гуруҳга ажратилади. Гуруҳларга “Узатмалар” модули бўйича бир хил характердаги, аммо, турли тушунчаларни ўз ичига олган топшириқ берилди. Топшириқ моҳиятига кўра гуруҳлар ўзларига берилган тушунчаларнинг музмуни ва муҳим белгиларини жадвалда ёритишлари керак. Гуруҳларга қуйидаги тушунчалар ажратилади:

“Гидравлик куч қурилмалари” модули ўқитишда кейслардан фойдаланиш

Термиз давлат университети қ.х.ф.н.Ш.Ч.Турсунов, Ҳ.Х.Каримов

Кейс-стади инглизча case – аниқ вазият, study – таълим сўзларининг бирикувидан ҳосил қилинган бўлиб, аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил этиш ва ижтимоий аҳамиятга эга натижаларга эришишга асосланган таълим методидир. Мазкур метод муаммоли таълим

методидан фарқли равишда реал вазиятларни ўрганиш асосида аниқ қарорлар қабул қилишга асосланади. Агар у ўқув жараёнида маълум бир мақсадга эришиш йўли сифатида қўлланилса, метод характерига эга бўлади, бирор бир жараённи тадқиқ этишда босқичма-босқич, маълум бир алгоритм асосида амалга оширилса, технологик жиҳатни ўзида акс эттиради.

1-кейс баёни

Дарё сувларининг потенциал энергиясини тўплаш мақсадида гидротехник иншоотлар қуриш, бир йўла сув сатҳини кўтариб сувсиз ерларга сув чиқариш, сув транспортини ривожлантириш, паррандачилик ва балиқчилик хўжаликларини ташкил қилиш каби комплекс масалаларни ҳал қилишга ёрдам беради.

Кейс саволи

Қайси дарёларда қурилган ГЭС юқорида баён этилган комплекс масалаларни ҳал қилишга ёрдам беради?

Ўқитувчининг ечими

Вахш (Тожикистон Республикаси), Нил (Миср Араб Республикаси) дарёларида қурилган Нурек, Асуан ва бошқа сув омборлари юқорида баён этилган комплекс масалаларни ҳал қилишга ёрдам беради.

2-кейс баёни

Назарий ҳисобларга кўра, МДҲ давлатларида мавжуд 1477 та дарёлардан йилига 3942 млрд.кВт·соат энергия олиш мумкин. Гидростанциялар учун фойдаланиш мумкин бўладиган йирик ва ўртача дарёлардан Енисей, Лена, Ангара, Об, Амур, Калима, Сирдарё, Амударё, Волга, Днепр ва бошқаларнинг энергия потенциали тахминан 2000 млрд. кВт·соатга тенг. Бироқ, айни вақтда ушбу дарёларнинг энергия потенциалидан тўлақонли фойдаланилмаяпти.

Кейс саволи

Айни вақтда Енисей, Лена, Ангара, Об, Амур, Калима, Сирдарё, Амударё, Волга, Днепр дарёлардан йилига қанча электр энергияси олинмоқда?

Ўқитувчининг ечими

Айни вақтда Енисей, Лена, Ангара, Об, Амур, Калима, Сирдарё, Амударё, Волга, Днепр дарёлардан йилига 1095 млрд. кВт·соат электр энергияси олинмоқда. Демак, қўшимча 905 млрд. кВт·соат электр энергия олиш имкони бўлгани ҳолда бунга эришилмаяпти.

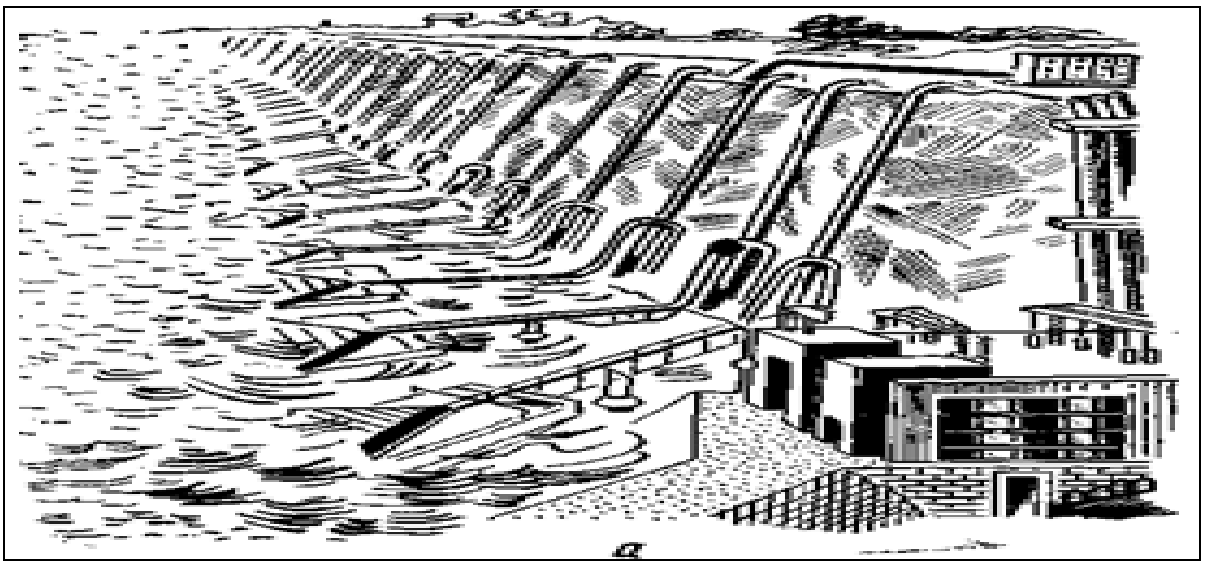
3-кейс баёни

Гидроэлектр станциялар бир неча йўл билан классификацияланади. Жумладан:

- оқар сунларнинг кинетик энергиясидан фойдаланишга мўлжалланган тўғонсиз ГЭСлар;
- сув босимини бир жойга йиғиш учун дарёнинг бирор жойига қурилган тўғонли ГЭСлар;
- сувни турбинага шоҳобча канал орқали олиб берадиган шохобчали гидроэлектр станциялар (тўғонли ва тўғонсиз ГЭС).

Кейс топшириғи

Ушбу расмда қандай турдаги ГЭС келтирилганлигини топинг!

Ўқитувчининг ечими

Ушбу расмда тўғонсиз гидроэлектр станция схемаси келтирилган.

4-кейс баёни

Тўғонни қуришда тош, қум, лой, тупроқ ва бошқалардан фойдаланилади. ГЭС биносига сув олиб келадиган қурилмалар (каналлар, қувурлар), кўпинча, туннель кўринишида ясалади. Бу қурилмаларнинг узунлиги хар хил бўлади. Масалан, Канададаги Авлиё Лаврентий дарёсининг суви ГЭС га узунлиги 25 км бўлган канал орқали келтирилади.

Кейс топшириғи

Тўғоннинг сув оқиб ўтадиган кесими нимадан ясалади?

Ўқитувчининг ечими

Тўғоннинг сув оқиб ўтадиган кесими бетондан ясалади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. А.А.Абдуқодиров, Ф.А.Астанова, Ф.А.Абдуқодирова. “Case-study” услуби: назария, амалиёт ва тажриба.-Т.: “Tafakkuk qanoti”, 2012. - 134 б.
2. Абдуқодиров А. А. “Таълим ва тарбияда «Case-study» технологиялари” Тошкент 2017 йил.
3. Абдуқодиров А., Пардаев А. ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯДА ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ УСЛУБИЁТИ. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Истеъдод» жамғармаси. Тошкент – 2014 й.
4.Латипов К.Ш., Арифжанов А., Кадиров Х., Тошов Б. Гидравлика ва гидравлик машиналар / Ўқув қўлл. – Навоий: А.Навоий нашриёти, 2014. – 322 б.
5.Бозоров Д.Р., Каримов Р.М., Казбеков Ж.С., Хидиров С.Қ. Гидравлика / Ўқув қўлл. – Тошкент: Билим, 2003. – 896 б.
6.Арифжанов А., Гурина П.Н. Гидравлика / Учеб.пособие. – Ташкент: Типография ТИМИ, 2011. – 130 с.

Баъзи бир хусусий интегралли операторнинг хос қийматлари ва хос функциялари

И.Н.Хайруллаев, Х.А.Гаффаров. Терм ДУ

$H = C \oplus L_2(T^v) \oplus L_2(T^v)^2$ - Гильберт фазосида қуйидаги оператор берилган бўлсин.

$$Af = \begin{pmatrix} \int b\,(t)\, f,(t)dt \\ b(x)f_0 + a_1(x)\int a_1(t)f_1(t)dt + \int b(t)f_2(t,y)dt \\ b(y)f_1(x) \end{pmatrix} \quad (1)$$

C^1 – бир ўлчовли комплекс фазо.

$L_2(T^v) - T^v$ – да квадрати билан интегралланувчи функциялар фазоси.

$L_2((T^v)^2) - (T^v)^2$ да квадрати билан интегралланувчи функциялар фазоси.

Бу ерда $f = \left(f_0, f_1(x)\, f_2(x,y)\right) \epsilon H$ $b(x)$, $a_1(x)$ – лар T^v да аниқланган ҳақиқий функциялар бўлсин.

Теорема: A операторнинг $z = 0$, $z = \pm \left|\|b\|\right|$,

$z = \frac{\|a_1\|^2 \pm \sqrt{\|a_1\|^4 + 4\,\|b\|^2}}{2}$ ва $z = \pm\sqrt{2}\left|\|b\|\right|$ хос қийматларига мос хос функциялари мавжуд ва улар қуйидаги формулалар орқали ифодаланади.

$$\varphi_1,(x,y) = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ \widetilde{f_2}\ (x,y) \end{pmatrix}, \qquad (f_2, b) = 0$$

$$\varphi_2,(x,y) = \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \\ -\frac{b(x)\ b(y)}{\|b\|^2} \end{pmatrix}$$

$$\varphi_{3,4}\ (x,y) = \begin{pmatrix} 0 \\ f_1(x) \\ \pm\frac{b(y)}{\|b\|}\ f_1(x) \end{pmatrix}, \qquad \begin{matrix} (f_1\, b) = 0 \\ (f_1\, , a_1\,) = 0 \end{matrix}$$

$$\varphi_{5,6} = \begin{pmatrix} 0 \\ \frac{a_1(x)}{\|a_1\|^2}\, C \\ \frac{a_1(x)\ b(y)}{z\|a_1\|^2}\, C \end{pmatrix}, \qquad \text{бу ерда } f_1(x) = \frac{a_1(x)}{\|a_1\|^2}\, C$$

$$f_2(x,y) = \frac{a_1(x)\, b(y)}{\|a_1\|^2}\, C$$

$$\varphi_{7,8}(x,y) = \begin{pmatrix} 1 \\ \pm\frac{\sqrt{2}\ b(x)}{\|b\|} \\ \frac{b(x)\ b(y)}{\|b\|^2} \end{pmatrix}$$

Теоремани исботлаш учун (1) операторни қуйидаги тенгламалар системаси кўринишида ёзиб оламиз.

$$\begin{cases} \int b(t)\, f_1(t)dt - z\, f_0 = 0 \\ b(x)f_0 + a_1(x)\int a_1(t)f_1(t)dt + \int b(t)\, f_2(x,t)dt - zf_1(x) = 0 \\ b(y)f_1(x) - zf_2(x,y) = 0 \end{cases}$$

Фараз қилайдик, (2) системада $z = 0$ бўлсин. У ҳолда

$$\begin{cases} \int b(t)\, f_1(t)dt = 0 \\ b(x)f_0 + a_1(x)\int a_1(t)f_1(t)dt + \int b(t)\, f_2(x,t)dt = 0 \\ b(y)f_1(x) = 0 \end{cases}$$ (3) га эга бўламиз.

(3) системанинг учинчи тенгламасидан

$b(y) \neq 0, \quad b(y) \in L_2\,(T^v) \quad f_1(x) = 0$

у ҳолда (3) системанинг иккинчи тенгламасидан.

$$b(x)f_0 + \int b(t)f_2(x,t)dt = 0$$ (4) ни ҳосил қиламиз.

Аввало (4) тенгликда $f_0 = 0$ бўлсин, у ҳолда (4) дан $(f_2,\ b) = 0$ ёки $\int b(t)f_2(x,t)dt = 0$.

Шундай қилиб, $z = 0$ хос қийматга мос хос функция

$$\varphi,(x,y) = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ \widetilde{f_2}\ (x,y) \end{pmatrix}, \qquad (f_2, b) = 0$$ (5) кўринишга эга.

Энди фараз қилайлик $f_0 \neq 0 \quad (f_0 = 1)$ бўлсин. У ҳолда (4) тенгламадан

$$b(x) + \int b(t)\, f_2\,(x,t)dt = 0$$ (6)

Фараз қилайлик, $f_2\,(x,y) = cb(x)b(y) + \left(b(x)\ b(y)\right)^{\perp}$ десак (7) $f_2\,(x,y)$ нинг (7) ифодасини (6) га қўйиб қуйидагига эга бўламиз:

$b(x) + cb(x)\ \|b\|^2 = 0$. Бундан $C = -\frac{1}{\|b\|^2}$ (8).

(8) ни (7) га қўйсак $f_2\,(x,y)$ функция қуйидаги кўринишни олади.

$$f_2\,(x,y) = -\frac{b(x)\ b(y)}{\|b\|^2}$$ (9)

Шундай қилиб, $z = 0$ хос қийматга мос яна бир хос функцияни ҳосил қилдик:

$$\varphi_2,(x,y) = \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \\ -\frac{b(x)\ b(y)}{\|b\|^2} \end{pmatrix}$$ (10)

Энди (2) системада $z \neq 0$ бўлган ҳолни қараймиз. У ҳолда (2) системанинг учинчи тенгламасидан

$f_2\,(x,y) = \frac{1}{z}\, b(y)\, f_1(x)$ (11) га эга бўламиз. $f_2\,(x,y)$ функциянинг (11) тенглик билан аниқланган қийматини (2) системанинг икиинчи тенгламасига қўйиб, $f_1(x)$ га нисбатан қуйидаги интеграл тенгламани ҳосил қиламиз.

$$b(x)f_0 + a_1(x)\int a_1(t)f_1(t)dt + \int b(t)\cdot\frac{1}{z}\left(\frac{f(x)\,b(t)}{||b||^2}\right)dt - z\,f_1(x) = 0$$

ёки

$$b(x)f_0 + a_1(x)\int a_1(t)f_1(t)dx + \frac{1}{z}||b||^2 f_1(x) - z\,f_1(x) = 0$$

Бундан

$$\left(z - \frac{1}{z}||b||^2\right)\ f_1(x) = b(x)f_0 + a_1(x)\int a_1(t)f_1(t)dt \quad (12)$$

Бу ерда $\Delta z = z - \frac{1}{z}||b||^2$ деб белгилаш оламиз.

Фараз қилайлик, $\Delta z = 0$ ёки $z = \pm||b||$ бўлсин.

У ҳолда (12) дан

$b(x)f_0 + a_1(x)\int a_1(t)f_1(t)dt$=0 (13) га эга бўламиз.

(13) да $f_0 = 0$ бўлсин. У ҳолда (2) системанинг (1) тенгламасидан

$\int b(t)\ f_1(t)dt = 0$ га эга бўламиз. Бу ердан $(b, f,) = 0$, иккинчи томондан (13) тенгликдан $a_1(x)\int a_1(t)f_1(t)dt = 0$ бу ердан $(a_1, f_1,) = 0$

Демак, $z = \pm||b||$ ҳос қийматга мос хос функция қуйидаги кўринишга эга бўлади.

$$\varphi_{3,4}(x,y) = \begin{pmatrix} 0 \\ f_1(x) \\ f_2(x,y) \end{pmatrix}, \quad (14)$$

$$\text{бу ерда } \begin{matrix}(f_1\,b) = 0 \\ (f_1, a_1) = 0\end{matrix}\ f_2(x,y) = \pm\frac{b(y)}{||b||}\ f_1(x)$$

Энди фараз қилайлик $z \neq ||b||$ бўлсин.

У ҳолда (12) тенгликдан $f_1(x)$ функция учун

$$f_1(x) = \frac{1}{\Delta(z)}\,b(x)f_0 + \frac{1}{\Delta(z)}\int a_1(x)a_1(t)f_1(x)dt \quad (15) \text{ эга бўламиз:}$$

(15) $f_1(x)$ функцияга нисбатан интеграл тенгламадир. Бу тенгламани ечиш учун (15) да $C = \int a_1(t)f_1(t)dt$ (16) белгилаш оламиз. (16) га кўра (15) ни қуйидагича ёзамиз.

$$f_1(x) = \frac{1}{\Delta(z)}\,b(x)f_0 + \frac{1}{\Delta(z)}\,a_1(x)\,C: \quad (17)$$

(16) тенгликдаги номаълум сон C ни топиш учун (17) даги $f_1(x)$ нинг қийматини (16) га қўямиз:

$$C = \int a_1(t)\ \left(\frac{1}{\Delta(z)}\ b(t)f_0 + \frac{1}{\Delta z}\int a_1^2(x)dt\cdot C\right) \text{ ёки}$$

$$C = \frac{(a_1,b)}{\Delta z}\,f_0 + \frac{1}{\Delta z}\ ||a_1||^2\,C$$

Бундан

$$C\left(1 - \frac{||a_1||^2}{\Delta z}\right) = \frac{(a_1,b)}{\Delta z}\,f_0 \quad (18) \text{ га эга бўламиз.}$$

(18) тенгликда $\Delta_1(z) = 1 - \frac{\|a_1\|^2}{\Delta z}$ белгилаш оламиз: Энди эса фараз қилайлик $\Delta_1 z = 0$ ёки $z = \frac{\|a_1\|^2 \pm \sqrt{\|a_1\|^4 + 4\|b\|^2}}{2}$ бўлсин.

У ҳолда (18) дан $f_0 = 0$ ёки $(a_1, b) = 0$ ҳоллар бўлиши мумкин. Агар $f_0 = 0$ бўлса (17) дан

$$f_1(x) = \frac{1}{\|a_1\|^2} b(x) \cdot 0 + \frac{1}{\|a_1\|^2} a_1(x) c, \text{ ёки}$$

$$f_1(x) = \frac{a_1(x)}{\|a_1\|^2} C \qquad (19) \text{ эканлиги келиб чиқади.}$$

(19) нинг юқоридаги қийматини (14) даги $f_2(x,y)$ нинг $f_1(x)$ даги ифодасида қўйиб, $f_2(x,y) = \frac{1}{z} b(y) \cdot \frac{a_1(x)}{\|a_1\|^2} C$ ни ҳосил қиламиз:

Шундай қилиб, $z = \frac{\|a_1\|^2 \pm \sqrt{\|a_1\|^4 + 4\|b\|^2}}{2}$ хос қийматга мос қуйидаги хос функцияни ҳосил қиламиз:

$$\varphi_{5,6} = \begin{pmatrix} 0 \\ f_1(x) \\ f_2(x,y) \end{pmatrix}, \qquad \text{бу ерда } f_1(x) = \frac{a_1(x)}{\|a_1\|^2} C, \quad f_2(x,y) = \frac{a_1(x)\, b(y)}{\|a_1\|^2} C \qquad (20)$$

Энди $z \neq \frac{\|a_1\|^2 \pm \sqrt{\|a_1\|^4 + 4\|b\|^2}}{2}$ ва $f_0 = 1$ бўлсин. У ҳолда (18) дан $(a_1, b) = 0 \quad C = 0$ эканлиги келиб чиқади. Буларга асосан (17) тенгламадан

$f_1(x) = \frac{z\, b(x)}{z^2 - \|b\|^2}$ (21) га эга бўламиз. $f_1(x)$ нинг бу қийматини (2) системанинг биринчи тенгламасига қўйиб, қуйидаги эга бўламиз:

$\int \frac{z\, b^2(t)}{z^2 - \|b\|^2} dt - z = 0$ ёки $\frac{z\|b\|^2}{z^2 - \|b\|^2} - z = 0$ тенгликка келамиз.

Бундан $z = \pm\sqrt{2}\,\|b\|$ ни ҳосил қиламиз, z нинг бу қийматини (1) ва (21) га қўйиб,

$f_1(x) = \pm \frac{\sqrt{2}\, b(x)}{\|b\|}$ ва $f_2(x,y) = \frac{b(x)\, b(y)}{\|b\|^2}$ ларга эга бщламиз:

Шундай қилиб, $z = \pm\sqrt{2}\,\|b\|$ хос қийматга мос хос функция

$$\varphi_{7,8}(x,y) = \begin{pmatrix} 1 \\ \pm \frac{\sqrt{2}\, b(x)}{\|b\|} \\ \frac{b(x)\, b(y)}{\|b\|^2} \end{pmatrix}$$ (22) кўринишга эга. Теорема исбот бўлди.

Адабиётлар рўйхати.

1. Рид М., Саймон Б., Методы современной математической физики. М.: Мир. 1977, 1, функциональный анализ.
2. Хайруллаев И.Н. Некоторые частично-интегральные операторы и их спектральные свойства //Кандидатская диссертационная работа. Ташкент, 2001.

Хусусий интеграл тенгламанинг ечими ҳақида

Х.А.Гаффаров. Термиз давлат университети

Баъзи бир хусусий интеграл операторларнинг спектрал хоссаларини ўрганишда хусусий интеграл тенгламаларни ечиш муҳимдир. Шу сабабли хусусий интеграл тенглама ечимини топиш учун Фредгольм II тур интеграл тенгламасини ечиш усулидан фойдаланилади.

Агар интеграл тенгламада номаълум функция икки ёки кўп ўзгарувчили бўлиб, фақат бир ўзгарувчиси бўйича интеграл олинган бўлса, бундай интеграл тенглама хусусий интеграл тенглама деб аталади.

Биз қуйида узлуксиз функциялар фазоси $H = C[a,b] \oplus C[a,b]^2$ Банах фазосида қуйидаги хусусий интеграл тенгламанинг ечимини топиш билан шуғулланамиз.
Бизга қуйидаги бир жинсли бўлмаган

$$f(x,y) + \lambda a(y) \int_a^b a(t) f(x,t)\,dt = g(x,y) \quad (1)$$

хусусий интеграл тенглама ва унга мос

$$f(x,y) + \lambda a(y) \int_a^b a(t) f(x,t)\,dt = 0 \qquad (2)$$

бир жинсли хусусий интеграл тенглама берилган бўлсин.

Бу ерда $a(y) \in C[a,b]$, $g(x,y) \in C[a,b]^2$ лар берилган узлуксиз функциялардир.

$f(x,y)$ эса номаълум функция , λ -параметр.

Теорема. Агар

$$\Delta(\lambda) = 1 + \lambda \int_a^b a^2(t)\,dt \neq 0$$

бўлса, у ҳолда (1) тенглама $\lambda -$ параметрнинг турли қийматларида ечимга эга ва бу ечим қуйидаги формула билан аниқланади.

$$f(x,y) = g(x,y) - \frac{\lambda a(y)}{\Delta(\lambda)} \int_a^b a(t) g(x,t)\,dt \qquad (2)$$

Исботи. Берилган (1) тенгламада

$$\int_a^b a(t) f(x,t)\,dt = \alpha(x) \qquad (3) \text{ деб}$$

белгилаш оламиз. У ҳолда (1) тенгламанинг кўриниши

$$f(x,y) + \lambda a(y) \alpha(x) = g(x,y) \quad (4) \text{ дан иборат бўлади.}$$

(3) да $\alpha(x)$ -номаълум функция бўлиб, уни топиш учун (4) дан $f(x,y)$ ни қуйидагича ёзиб оламиз:

$$f(x,y) = g(x,y) - \lambda a(y) \alpha(x) \qquad (5)$$

$f(x,y)$ нинг топилган бу қийматини (3) тенгликда интеграл остига қўйиб қуйидагига эга бўламиз:

$$\alpha(x)=\int_a^b a(t)\left[g(x,t)-\lambda\alpha(x)a(t)\right]dt=\int_a^b a(t)g(x,t)\,dt-\lambda\alpha(x)\int_a^b a^2(t)\,dt$$

Оҳирги тенгликдан $\alpha(x)$ ни қуйидагича топамиз:

$$\alpha(x)+\lambda\alpha(x)\int_a^b a^2(t)\,dt=\int_a^b a(t)g(x,t)\,dt$$

ёки

$$\alpha(x)\left(1+\lambda\int_a^b a^2(t)\,dt\right)=\int_a^b a(t)g(x,t)\,dt \qquad (6)$$

Оҳирги тенгликда

$\Delta(\lambda)=1+\lambda\int_a^b a^2(t)\,dt$ белгилаш киритсак, у ҳолда

$$\alpha(x)\Delta(\lambda)=\int_a^b a(x)g(x,t)\,dt \qquad (7)$$

ифода ҳосил бўлади.

(7) тенгликда $\Delta(\lambda)\neq 0$ яъни $\Delta(\lambda)=1+\lambda\int_a^b a^2(t)\,dt\neq 0$ десак, у ҳолда $\alpha(x)$ учун

$\alpha(x)=\frac{1}{\Delta(\lambda)}\int_a^b a(t)g(x,t)\,dt$ га эга бўламиз.

$\alpha(x)$ нинг топилган бу қийматини (5) тенгликка қўйиб (1) хусусий интеграл тенглама учун

$$f(x,y)=g(x,y)-\frac{\lambda a(y)}{\Delta(\lambda)}\int_a^b a(t)g(x,t)\,dt$$

ечимни ҳосил қиламиз.

Теорема исбот бўлди.

Адабиётлар

1. Смирнов. В.И. Курс высшей математики, Т. 4. ч. 1. М.Наука, 1974.
2. М.Л.Краснов “Интегральные уравнение” Москва “Наука” 1975 г.
3. У.В. Ловитт “Линейные интегральные уравнения” Гос.тех. издат. Москва-1957

Ўқувчилар учун π сони ҳақида илмий - тадқиқот масалалари

и.ф.н Умиров А. Т., Термиз ш.

Математика дарсларида ўқувчиларни илмий - тадқиқот ишларига тайёрлаш учун π сонини ҳисоблашга доир ҳисоблашларни бажаришга жалб этамиз. Чунки улар аввало кўплаб ҳисоблашларни бажаришлари, сўнгра аста-секин таққослашга, кейин эса қонуниятларни сезишга ва шунга ўхшаш қадамлар билан назарий хулосалар чиқаришга келишлари керак. Умуман олганда, бирор нарсани тўла тушуниш учун, қонуниятларни сезиш, ҳис килиш ва атрофлича мулоҳаза килиш учун шу илмий атмосферани ичида «яшаш» лозим. Аслида ҳам ҳамма қонуниятлар хулосалар -- кузатишлар, тажрибалар, тадқиқотлар ва умумлаштиришлар натижасида келиб чиқади.

Ўқувчиларнинг ёшлиги ва тажрибаларини ҳисобга олиб, илмий раҳбар бошчилигида ҳисоблашлардан умумлаштирувчи назарий хулосалар чикаришга келишлари ўринли бўлади.

Ҳаммага маълумки, π сони айлана узунлигининг диаметрига нисбатига тенг, яъни π = c/d. У иррационалдир. d =1 яъни r = 0,5 бўлганда π айлана узунлигига тенг. Иррационал узунликка эга бўлган кесмаларнинг мавжудлигини эса биз $\sqrt{2}$, $\sqrt{3}$, $\sqrt{5}$, $\sqrt{6}$ ва шунга ўхшаш кесмаларни ясашдан биламиз.

π сонини пайдо бўлиши тарихига доир баъзи маълумотларни келтирамиз.

π сонини ўрганиш Қадимги Мисрда (эрамиздан олдинги 2000-1700 йилларда) бошланган, ўша вақтларда π сонининг қиймати $\left(\frac{16}{9}\right)^2 = \frac{256}{81}$ га тенг яъни π = 3,1604938 деб хисобланган **[1]**.

Эрамиздан аввалги V асрда Хитой математиги Цзу Чунчжи π –нинг анча аниқ рок киймати $\frac{355}{113}$ = 3,14159292 -ни топган [2]. π сонининг қийматини аниқлашга қадимги грек олими Архимед (э.о. 287-212 йиллар) ўзининг катта ҳиссасини қўшган. У ўзининг “Доирани ўлчаш” асарида машҳур $3\frac{10}{71} < \pi < 3\frac{1}{7}$; тенгсизликни келтириб чиқарган [3].

XV асрнинг биринчи ярмида яъни 1424 йилда Улуғбек обсерваториясида ватандошимиз, математик ва астроном Али Қушчи (аслида Али ал - Қушчи) π -нинг 16 та ўнли қийматларини тўғри ҳисоблаган яъни унинг олган натижаси

π =3,1415926535897932 -га тенг булган [4**]**.

Леонард Эйлер (1707 – 1783) π ва e сонлари ўртасидаги боғликликни ифодаловчи машҳур $e^{\pi i}+1=0$ айниятни топган **[5]** ,[6].

Энди π сонининг қийматини Валлис формуласи (Джон Валлис 1616-1703), Грегори - Лейбниц қатори (Джеймс Грегори 1638- 1675, Готфрид Вильгелм Лейбниц 1646-1716) ва Виет формулалари **(**Франсуа Виет 1540- 1603) орқали ҳисоблашга ўтамиз.

Валлис формуласи. $\frac{2}{1}*\frac{2}{3}*\frac{4}{3}*\frac{4}{5}*\frac{6}{5}*\frac{6}{7}*\frac{8}{7}*\frac{8}{9}*\frac{10}{9}*\frac{10}{11}\cdots = \frac{\pi}{2}$. (1)

Бошка формулалар ва қаторлардаги каби Валлис формуласи билан ишлаганда ҳам аввало ўқувчиларга ҳадларни ҳисоблаш учун калькулятор, дафтар ва ручкалардан фойдаланишни тавсия килиш мумкин. Қуйида π – ни ҳисоблаш бўйича баъзи натижаларни келтирамиз.

$\frac{\pi}{2} = \frac{2}{1}*\frac{2}{3}*\frac{4}{3}*\frac{4}{5}*\frac{6}{5}*\frac{6}{7}*\frac{8}{7}*\frac{8}{9} = \frac{147456}{99225} = 1.486077. \rightarrow \pi_8 = 2.972154.$

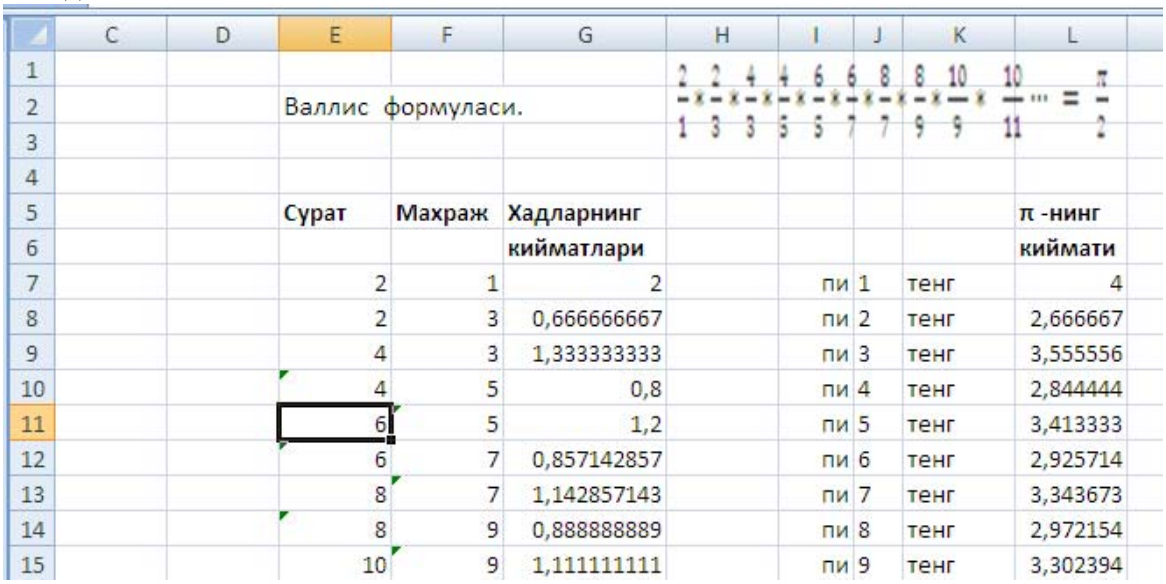
Яна Валлис формуласининг кейинги купайтувчиларидан фойдаланамиз.

$\frac{\pi}{2} = \frac{2}{1}*\frac{2}{3}*\frac{4}{3}*\frac{4}{5}*\frac{6}{5}*\frac{6}{7}*\frac{8}{7}*\frac{8}{9}*\frac{10}{9}*\frac{10}{11}*\frac{12}{11}*\frac{12}{13}*\frac{14}{13}*\frac{14}{15}*\frac{16}{15}*\frac{16}{17}$ = 1,525295

π_{16}=3,05059 . Яна иккита кўпайтувчини яъни $\frac{18}{17}*\frac{18}{19}$ **-ларни** қўшиб ҳисобласак ($\frac{18}{17}*\frac{18}{19}$ =1,003096), 2* 1,003096= 2,006192. 1,525295*2,006192 = 3,060035 ёки 3,05059*1,003096 = 3,060035. π_{18} =3,060035 - ни хосил киламиз.. Худди шу тартибда ҳисоблашларни давом этдириб, 3,060035*1,003095975 = 3,069508342. эканлигини топамиз ва хакозо.

Демак, Валлис формуласи ёрдамида тезда аниқ роқ натижага эришиб бўлмайди. Энди Валлис формуласи буйича хисоблашларни MS Excel 2007 воситасида давом этдирамиз. Биз куйида **π**-нинг кийматини 1- жадвал буйича ҳисоблашда касрларнинг сурати ва махражларини, касрларни кетма-кет кўпайтириш ишларини тузилган формулалар бўйича амалга оширдик.

1-жадвал

Валлис формуласи.

$$\frac{2}{1}\cdot\frac{2}{3}\cdot\frac{4}{3}\cdot\frac{4}{5}\cdot\frac{6}{5}\cdot\frac{6}{7}\cdot\frac{8}{7}\cdot\frac{8}{9}\cdot\frac{10}{9}\cdot\frac{10}{11}\cdots=\frac{\pi}{2}$$

Сурат	Махраж	Хадларнинг кийматлари				π -нинг киймати
2	1	2	пи	1	тенг	4
2	3	0,666666667	пи	2	тенг	2,666667
4	3	1,333333333	пи	3	тенг	3,555556
4	5	0,8	пи	4	тенг	2,844444
6	5	1,2	пи	5	тенг	3,413333
6	7	0,857142857	пи	6	тенг	2,925714
8	7	1,142857143	пи	7	тенг	3,343673
8	9	0,888888889	пи	8	тенг	2,972154
10	9	1,111111111	пи	9	тенг	3,302394

…….

64	65	0,984615385	пи	64	тенг	3,11752
66	65	1,015384615	пи	65	тенг	3,165482
66	67	0,985074627	пи	66	тенг	3,118236
68	67	1,014925373	пи	67	тенг	3,164777
68	69	0,985507246	пи	68	тенг	3,118911
70	69	1,014492754	пи	69	тенг	3,164112
70	71	0,985915493	пи	70	тенг	3,119547

Шундай қилиб , биз E9 - катакка =E8+2 формуласини ва E10– катакка эса =E9 формуласини киритдик. Натижада биз кутган суратнинг кетма-кетлиги ҳосил бўлди. Худди шу усулда махраж учун F10 катакда =F9+2 ва F11 катакда =F10 формулаларини ёзамиз ва махражда Валлис формуласидаги сонлар кетма-кетлигига эга буламиз. G8 катакка эса = E8/F8 формулани, L8 катакка = L7*G8 формулани киритиб π сонининг қийматлари кетма-кетлигини олишимиз мумкин. Жадвалдан π –нинг қийматига юқоридан ва пастдан яқинлашиш кўриниб турибди.

Энди Грегори-Лейбниц қатори ёрдамида π - нинг қийматини ҳисоблашга киришамиз.

$$\frac{4}{1}-\frac{4}{3}+\frac{4}{5}-\frac{4}{7}+\frac{4}{9}-\cdots=\pi \quad (2)$$

2-жадвал

	A	B	C	D	E	F	G
1	Хад №	сурат	махраж		булинма		пи нинг
2							киймати
3							
4	1	4	1		4		4
5	2	4	3		1,333333		2,666667
6	3	4	5		0,8		3,466667
7	4	4	7		0,571429		2,895238
8	5	4	9		0,444444		3,339683
9	6	4	11		0,363636		2,976046
10	7	4	13		0,307692		3,283738
11	8	4	15		0,266667		3,017072
12	9	4	17		0,235294		3,252366
13	10	4	19		0,210526		3,04184
.....							
99	91	4	181		0,022099		3,152581
100	92	4	183		0,021858		3,130723
101	93	4	185		0,021622		3,152345
102	94	4	187		0,02139		3,130955
103	95	4	189		0,021164		3,152119

Биз бу ерда C4 ва C5 катакларга мос равишда 1 ва 3 сонларни ёзсак, қолган ҳадларни киритиш мураккаб бўлмайди. Кейин эса G5 катакка =E4-E5, G6 катакка эса =G5+E6 , G7 катакка =G6 - E7 формулаларни ёзсак, натижада π –нинг

3,466667
2,895238

қийматини ҳисоблаш осон булади. Бунинг учун блокнинг ўнг қуйи бурчагини, сичқончанинг стрелкаси билан кўрсатиб, уни пастга узмасдан тортишимиз етарлидир. Бу ерда ҳам худди Валлис формуласидаги каби π нинг қийматига юқоридан ва пастдан яқинлашиш кўриниб турибди.

Бу ерда ҳисоблашларда қайси формула орқали тезрок натижалар олишни, олинган натижалар π=3,141592653 қийматга қанча якинрок эканлигини ва бошка параметрларни хам тахлил килиш мумкин.

Кўриниб турибдики, Грегори - Лейбниц каторида хам тезда натижаларга эришиб булмайди.

Аммо бу қатор учун MS Excel - да умумий формулалар тузиш енгилроқ экан. Қўлда, калькулятор ёрдамида хисоблашда , кўникма , малакалар мустахкамланади. Ақлий, илмий –тадқиқот ишларига ўрганиш бошланади. Умуман, π сонини хисоблашда ҳар каторда нечта ҳаддан кейин етарлича аниқликдаги (ахамиятли) натижалар олишни таққослаш қизиқарлидир. Шу билан π сонини ҳисоблашда

турли усуллардаги афзалликларини ҳам кўриб борамиз, натижада бир неча усуллар ўкувчилар томонидан ёд олинади.
Иккинчи томондан, қўл билан ҳисоблаш ва MS Excel -да ҳисоблашларнинг турли комбинацияларини синаб кўриш ҳам ҳисоблашлар сонини камайтиришга олиб келиши мумкин.

қуйида Франсуа Виет формуласи билан ҳисоблашларни келтирамиз.

$$\frac{2}{\pi} = \frac{\sqrt{2}}{2} * \frac{\sqrt{2+\sqrt{2}}}{2} * \frac{\sqrt{2+\sqrt{2+\sqrt{2}}}}{2} * \dots \quad (3)$$

3-жадвал.

	A	B	C	D	E	F	G
1	пи1	тенг	2	1,414214	0,707106781		2,828427125
2	пи2	тенг	3,414214	1,847759	0,923879533	0,653281482	3,061467459
3	пи3	тенг	3,847759	1,961571	0,98078528	0,640728862	3,121445152
4	пи4	тенг	3,961571	1,990369	0,995184727	0,637643577	3,136548491
5	пи5	тенг	3,990369	1,997591	0,998795456	0,636875508	3,140331157
6	пи6	тенг	3,997591	1,999398	0,999698819	0,636683693	3,141277251
7	пи7	тенг	3,999398	1,999849	0,999924702	0,636635752	3,141513801
8	пи8	тенг	3,999849	1,999962	0,999981175	0,636623767	3,14157294
9	пи9	тенг	3,999962	1,999991	0,999995294	0,636620771	3,141587725
10	пи10	тенг	3,999991	1,999998	0,999998823	0,636620022	3,141591422
11	пи11	тенг	3,999998	1,999999	0,999999706	0,636619835	3,141592346
12	пи12	тенг	3,999999	2	0,999999926	0,636619788	3,141592577
13	пи13	тенг	4	2	0,999999982	0,636619776	3,141592634
14	пи14	тенг	4	2	0,999999995	0,636619773	3,141592649
15	пи15	тенг	4	2	0,999999999	0,636619773	3,141592652
16	пи16	тенг	4	2	1	0,636619772	3,141592653
17	пи17	тенг	4	2	1	0,636619772	3,141592654
18	пи18	тенг	4	2	1	0,636619772	3,141592654
19	пи19	тенг	4	2	1	0,636619772	3,141592654
20	пи20	тенг	4	2	1	0,636619772	3,141592654
21	пи21	тенг	4	2	1	0,636619772	3,141592654

Умумий программа тузиб олиш ва у билан ишлаш тартибини кўрсатамиз:

C1 катакка 2 ,
D1 катакка = КОРЕНЬ(2),
E1 катакка = D1/2,
G1 катакка =2/ E1 каби формулаларни ёзиб, пи1 - ни ҳосил қилдик.

C2 катакка =2+ D1,
D2 катакка = КОРЕНЬ(C3),
D3 катакка = D2/2,
F2 катакка = E1*E2,
G2 катакка =2/ F2 каби формулаларни ёзиб, пи2 - ни ҳосил қилдик.

C3 катакка =2+ D2,

D3 катакка = КОРЕНЬ(C3),
E3 катакка = D3/2,
F3 катакка = F2*E3,
G3 катакка =2/ F3 каби формулаларни ёзиб, пи3 - ни ҳосил қилдик

Шундай қилиб, ниҳоят 3 - сатрда умумий формулага келдик. Шу сабабли қолган натижаларни олиш учун фақат 3 - қаторни блокка олиб, унинг ўнг қуйи бурчагидан узмасдан тортиш керак.

Демак, Виет формуласи бўйича ҳисоблаганда π_{17} дан бошлаб қийматлар 3,141592654 – га тенг бўлиб ўзгаришсиз қолаяпти. Шундай қилиб, π - нинг асл қиймати 3,1415926535 - дан фарқ 0,0000000005 - га тенг бўлаяпти.

Умуман бу тўғри натижа бўлиб, яхлитлашлардан кейин ҳам шу натижа олинади. Шу қийматдан бошлаб E17 - да тўлиб кетиш бошланди, янада аниқроқ ҳисоблаш учун эса керакли устунлардаги сонларнинг аниқлигини ошириш керак бўлади.

Фойдаланилган манбалар рўйхати.

1. **http://www.calculator888.ru/** Число Пи - значение, история, кто придумал

2. **http://weandchina.ru/** Цзу Чунчжи: великий математик Китая

3. ***http://obshe.net/*** *Архимед – древнегреческий изобретатель, математик, механик и инженер*

4. **https://ziyouz.uz/** Али Кушчи (1403-1474)

5. **http://ivansuharev.com/** Число "пи"

6. **https://ru.wikipedia.org/wiki/** Формула Эйлера

Lingo-cultural concept as a unit of the language system

Noralieva Kumush. Termez State University Master department

The term culture is perhaps the most complex and comprehensive category in history of humanity with which we can only compare with the phenomenon of life in general. Culture internally controversial because it has two beginnings:
(a) “conservative” (“preserving”)
(b) “progressive” (“developing”),
which implies revision, reassessment, and often rejection of what was acceptable in the previous stages. But all and all the term of culture, that has the ability to select, return to previous experience or refuse it. Almost all researchers note that culture:
• characterizes the life activity of the individual, the group of society as a whole;
• is a specific way of being human;
• has its own spatial and temporal boundaries;

• is revealed through the characteristics of behavior, consciousness and human activity, as well as well as through things, objects, works of art, instruments of labor, through language forms, characters and signs. It is therefore not surprising that the concept of “culture” is used both broadly and ambiguously. However, it is extremely difficult to identify this term with a few words and expressions. In order to give exact definition one tends to choose another similar word that would have so many terminological meanings which makes the situation even complicated. Usually any term is essentially seeks the concept, and this one is so ambivalent (dual, contradictory)! However, for all the wide significance of the notion of its culture, it is advisable to broaden the limit from the concept of "civilization"(1.Aliferenko N.F[Linguoculturology: value and meaning space of language]2010-p.28)

Applying this criterion, they talk about studying lingo-cultural area which includes similarities and differences of primitive and high culture. It is claimed that the degeneration of culture creates, reflecting lack of culture in the language, or, on the contrary, “refined culture”. According to Dani Levian theory: ”civilization can be understood as the highest stage of cultural development”(2.Vorobyev V.V[Linguoculturogy 2008-P.34]. The reason for the multiplicity of the concept of "culture", according to PS. Gurevich :“culture expresses the depth and immeasurability of human of being. To the extent that a person is inexhaustible and diverse, multifaceted, multidimensional and culture. Each researcher draws attention to one of its sides. Besides, culture is studied not only by cultural scientists, but also by philosophers, sociologists, historians, anthropologists and other scientist…of course, each of them approaches the study of culture with its own methods and ways ” Indeed, the problems of culture encompass a difficult and visible space: from the philosophy of history - to the coverage of particular issues of material and spiritual culture tours of different eras, nations, civilizations. It is not surprising that the concept of “culture” exists practically in all languages and is used in a variety of situations, often in different personal contexts. However, in the most generalized form, culture is a way of exist person, human, and his species is culture. So he is not cultural because he is human and therefore he is a man that is cultural. This means that the content of culture becomes the entire content of human activity. That which is outside the scope of the practical or theoretical, we cannot say anything exact. Including its cultural content that is not covered by the activity, there are no grounds ,whereas, borders the boundaries of activity are what can be called both peace and culture. Roy. V.M. Mezhuyev, one of the theorists of culture, thinks: “The whole world in general, there is for philosophy a world of culture that exists in direct unity with a person. But culture is still a way of organizing activities, and not just the activity itself”. (3.Brazgovskaya E.E. “Cultural text: from event to event 2004.P-28) The value and meaning space of the language: the educational tolerance which means that it is also a way of expressing a person, or, as we spoke above, culture is a human phenomenon. This means that a person, although he is in unity with it, but still not dissolved in it among the mass of objects. Actually the development of the person himself as a public century, the development of his creative forces, relationships, needs, abilities, forms of communication and etc. Let us take this view on the content of culture as a basis. But while adding that the actual content of the culture is not the man himself, but his self-image. Since the term culture was introduced into scientific circulation in the 19th century with a number of definitions Alfred Kreber and Clyde Clakhon made valuable researches and even more were born after their publications. According to the latest research definitions are already over 500, all existing definitions of culture do not give the exact data we must select something unifying and on this basis try to derive the most common definition that would inherently not contradict everything else. Let us turn to the etymology of the word ” culture”. The term has Latin origin and Initially, the word culture (Latin cultura) meant “cultivation”, processing and care of land (lat. agricultura) to make it suitable for human needs, so that it can serve man (hence the expression culture of farming techniques). Then the word culture acquired a figurative

meaning “care”, “improvement”,”caring for body”, “beautifying”,” mental and spiritual inclinations and abilities of a person” According to that opinion, there are still available thoughts such as “culture of the body”, “culture of the soul and spiritual culture”.(Khlorenko A.T[Basics of Linguoculturology]2004.P-16)

Over time, the word “culture” became broadly significant, being used in significant cultivation, upbringing, education, development, worship. Apparently, therefore the word culture has become used in relation to man as a synonym for words for education, enlightenment, education.By the way, speaking of cultura animi, it should be noted that in this sense, already in 4500.BC. it was also used by the Roman orator Cicero. In his “Tuskulanskihdah " there is an expression:

" The culture of the mind is a philosophy ". Cicero believed that the mind also needs to be improved, "cultivate", as the land. Only tillage is the inheritance of a slave or the peasant, and the processing of the mind is must for a man. So, already at that time the word culture has acquired a meaning close to modern.

In the Middle Ages, people were understood as a combination of two opposite principles: divine and nature.But in the New Era, there appears an idea that in addition to these two worlds, there is another world created by man himself. It is that which is called "culture". Since then, the world has conventionally begun to be divided into two parts: Nature and culture. All non-natural began to refer to the culture. What does not invest in such the understanding of culture belongs to nature. Thus, the widest the meaning of the concept of "culture": it is the world of man, created by him. In other words, the objects of culture, unlike nature, everything is created, extra-natural. The world of culture, any object or phenomenon is not perceived as a result of the efforts of the people themselves, aimed at improvement, processing, transformation of what is given directly by nature. In the broadest sense, culture is a set of manifestations of life, achieved by and the creativity of the people. Such a broad definition is unlikely to satisfy needs, lingo-culture area (science that studies culture through the prism of language) that dissolves the subject of its study. After all, language is a universal means of expression and all life. The situation is not saved by the division of this concept into semantic parts, from the point of view of content, culture is attempted to be decomposed into such diverse areas as manners. The value and meaning space of the language: the education, customs, language and writing, the nature of clothing, settlements, work, the principles of education, socio-political system, legal proceedings, science, technology, art, religion and others.In other words, if we take this understanding of culture, then all forms of manifestation in the language of the objective spirit of the people would have to be the object of lingo-culture.

Used literature:

1.Aliferenko N.F [Linguoculturology: value and meaning space of language]2010.
2.Vorobyev V.V[Linguoculturology]2008.
3.Khrolenko A.T[Basics of Linguoculturology]2004
4.Maslova [Linguoculturology]

Cognitive Stylistics as a new trend in linguistics

Termez State University 2nd course student of Maters’ degree Foreign language and literature faculty
Rakhmatullaeva Dildora Fozilovna

The development of the field of linguistics in the world at the present time is to a great extent influenced by antropocentric peradigm. At each stage of science development it can be observed some changes of views on the problems putting forward by this science, approaches to the studied

subject, estimations of those or other aspects of it and etc. . It can be tracked at the present stage of development of Stylistics, which passes under the sign of cognitive paradigm. “At the moment parallel with the increasing stream of works of linguists, psychologists, sociologists, philosophers, which are surely associated with Lakoff’s cognitology, it has become possible to speak about formation of Cognitive Stylistics”.

Cognitive stylistics, as well as any other cognitive sciences, is based on experience of the second sort. It arises at the stage of maturity of die concrete science and appears from requirements of practice, i.e. it generalizes and processes a material of empirical stylistics from the point of view of the practical part of language. Cognitive stylistics, operating with the general fundamental categories and explanatory principles, is the theory in relation to concrete empirical supervision. The special feature of cognitive direction in science consists on switching of attention from object to the subject, i.e. to the human subjectivity connected with work of consciousness which is focused on sense comprehension, on some ideal maintenance of culture embodied in material things. Stylistics today is still broadly concerned with the creative negotiation of meaning and affect between texts, contexts, and readers, and this emphasis has been reinforced by developments not only in pragmatics, but also in cognitive linguistics.

Obviously, Cognitive stylistics is a relatively new, rapidly developing field of language study that attempts to describe and account for what happens in the minds of readers when they interface with (literary) language. It focuses on a variety of texts, both persuasive and rhetorical, that appear in all kinds of social domains. It is, however, most readily and most often applied to the analysis of literary texts, ranging from the popular to the canonical. Cognitive stylistics is thus crucially concerned with reading, and, more specifically, with the reception and subsequent interpretation processes that are both active and activated during reading procedures. Hence, at its core, cognitive stylistics sets out to answer two main questions: first, what do people do when they read? And second, what happens to readers when they read? Implicit in these questions is the role that unconscious and conscious cognitive and emotive processes play when an individual or group of individuals interface with a linguistic text that has been purposely designed with the aim of eliciting certain emotions in a reader.

Today the literary text is considered as a system, reflecting the mentality of sociocultural surroundings, as a cognitive phenomenon that gives the possibility to extend the ideas about potential of human cognitive abilities and mechanisms of spheres which are somehow and other connected with activities of human brain.

In Cognitive Linguistics for designation of individually-author's features of language units’ usage in the text is entered the term “cognitive style”. It is defined as a “style of representation of knowledge, features of language units of arrangement and structure in the text / discourse, connected with specific selection of cognitive operations or their preferable use in processes of construction and interpretation of texts of different types”. Thus, the literary text is a representative of author’s knowledge structures which, being exposed to cognitive processes of conceptualization deduce him on search of adequate language means for expression of sense of the literary text and reflect specificity of his style.

As D.U. Ashurova noted that cognitive stylistics has much in common with cognitive linguistics, due to the followings:

• language is considered as a means of communication and cognition, ie, as a mental phenomenon , cognitive mechanism ;

• language is characterized by creative and imaginative abilities (performance);

• cognitive style as cognitive linguistics focuses on the processes of conceptualization , categorization and interpretation of information in the language to verbalize ;

• Both disciplines are characterized anthropocentric approach , the human factor related to

language.

Let's consider some relevant questions for our work . One of the key cognitive stylistics is the study of stylistic devices and expressive means of language. Traditionally stylistic devices are studied in terms of their structural and semantic form and stylistic features. Based on this, the researcher draws attention to the obvious fact that "the need to create a holistic concept of stylistic device as a special knowledge of representation structure". Cognitive approach to the study of these phenomena helps perceive stylistic devices as a means of transmitting information text and the conceptual representation of a conceptual picture of the world. Cognitive iconicity principle provides the basis for such stylistic devices as graduation, phrasal adjective, zeugma, antithesis, parallel constructs, onomatopoeia. Cognitive principle of linguistic economy is the basis of such stylistic devices as metaphor, metonymy, personification, antonomasia, allusion , symbol. Cognitive principle of redundancy is the foundation of all types of repeat, paraphrase, reduplication. Cognitive study of stylistic devices as a special knowledge of representation structure is most conducive to the identification of a number of aspects of their complex content and operation: first, the characteristics of cognitive processes and the various mechanisms of their formation, the basic principles and models broadcast stylistically relevant information, create a stylistic effect, and also correlation of linguistic and extra-linguistic knowledge structures.

List of used literature

1. Ашурова Д.У. Стилистическое направление в лингвокультурологии //
2. Гальперин А.И. "Очерки по стилистике английского языка", М., 1981.
3. *Лузина Л.Г.* Введение. Категория стиля и проблемы стилистики в современной языкознании // Проблемы современной стилистики. М, 1989. С. 6-7.
4. *Ашурова Д.У.* Стилистика текста в парадигме когнитивной лингвистики // Филология масалалари. Ташкент, 2003. № 1. С. 41-45.
5. Ашурова Д.У. Стилистическое направление в лингвокультурологии // Язык и Культура. Тез. докл. III Междунар. науч. конф. 23-25 сентября. – М.: 2005. − С. 112-113
6. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2001. – 123 с.
7. Болдырев Н. Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики //Вопросы когнитивной лингвистики. – Тамбов: 2004. –№1. – С. 18-37

Ўзбек халқи оғзаки ижоди намуналарида акс этган этнонимик мотивларнинг этнографик тадқиқи

Ёрматов Фахриддин Жайловович,
Термиз давлат университети, доценти, т.ф.н.

Туркий халқлар жумладан, ўзбек халқи оғзаки ижоди намуналари, достон ва достончилик анъаналарида акс этган халқнинг этник тарихи, этногенезиси ва этник хусусиятларига оид этнографик ва этнофольклористик этнонимик эпик сюжетлар ўрта асрларда яратилган тарихий манбаларда қайд этилганлиги муҳим аҳамият касб этади. Ўрта Осиё халқлари орасидаги мавжуд тарихий, этнографик, этнотопонимик ва онамастик материаллар, шунингдек, халқ оғзаки ижодиёти саҳифаларидаги жуда кўпчилик нодир маълумотларнинг тасдиқлашича, **этнонимик эпик сюжет** бизгача қуйидаги уч йўл билан етиб келган: *а) айрим этнотопонимик, этнографик ва тарихий асарлар орқали, б) у ёки бу ижодкорлар, айрим ихтисосчи олимларнинг асарлари ҳамда луғатларида берилган изоҳ ва қайдлар;* ***в) оғзаки тарзда яшаб келган халқ ижоди асарлари орқали.***

Турли даврларда ёзилган тарихий манбаларда туркий, мўғул ва бошқа халқларга мансуб кўпгина қавм, уруғ, жамоа ва қабилаларнинг пайдо бўлиш тарихи ҳақидаги **эпик сюжетлар** ва айрим изоҳлар берилган. Масалан, турли йилларда нашр қилинган уч томлик Маҳмуд Қошғарийнинг "Девону луғатит турк" (Тошкент, 1960-1963), муаллифи номаълум "Таворихи гузида - Нусратнома" (Тошкент, 1967), Абдураҳмон Толенинг "Абулфайзхон тарихи" (Тошкент, 1959), Абул Фазл Байҳақийнинг "Тарихи Масъудий" (Тошкент, 1962), Абулғозий Баҳодирхоннинг "Шажараи тарокима" (М.-Л., 1958), Мирза Абдуазим Салимийнинг "Тарихи салотини манғитийа" (М., 1962), Бурҳониддин Кушкекийнинг "Қатаган ва Бадахшон", (Тошкент, 1926), Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг "Убайдулланома" (Тошкент, 1957), Муҳаммад Солиҳнинг "Шайбонийнома" (Тошкент, 1961), Ҳофиз Таниш Бухорийнинг "Абдулланома"[1] (Шарафномаи шоҳий), шунингдек, Рашиддиннинг тарихий асарлари[2] шулар жумласидандир.

Мазкур манбаларнинг айримларида у ёки бу халқ, қабила, жамоа, қавм ва уруғларнинг пайдо бўлиш тарихи афсонавий Ўғузхон ҳамда Чингизхоннинг ҳарбий юришлари билан боғлиқ ҳолда изоҳланади. Масалан, Қипчоқ[3] этнонимининг вужудга келиш тарихи "Нусратнома" да шундай изоҳланади: *"Итбароқхон билан бўлган жангда Ўғузхон мағлубиятга учрайди. Ана шу ҳарбий ҳаракатлар пайтида бир аёл дарахт ковагида кўз ёради. Болага қипчоқ, яъни дарахт ковагида туғилган, деб ном беришади. Бола улғайгач, Ўғузхоннинг энг яқин кишиси бўлиб қолади ва унинг лашкарларида энг масъул манбалардан бирини эгаллайди. Ана шу Қипчоқ исмли шахсдан тарқалган авлодлар қипчоқ уруғини ташкил этади* ("Нусратнома", 9[б] (79)-бет).

Ўрта Осиё халқларининг XVI асрдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ўрганишда катта ўрин тутган ва фактик материалларга бойлиги, тарихий воқеаларни атрофлича ёритиши билан ўша даврнинг тарихий асарларидан тамоман ажралиб турадиган **Ҳофиз Таниш Бухорийнинг "Абдулланома"** номли асарида ҳам қипчоқ уруғининг пайдо бўлиши ҳақидаги мазкур **эпик сюжет** тўла сақланган. Унда атрофлича ва реал тарихий воқеалар билан боғланган ҳолда изоҳланган. Бу эпик сюжетнинг манбадаги тўла тексти қуйидагича: *"Ўғузхон Итбароқ (қавми билан) жангда шикаст еб икки дарё оралиғида қолиб, унда макон қилган тушган (яъни ўлдирилган) бир хомиладор хотин замоннинг ажиб вазияти туфайли ҳомиладорликдан бўшаш учун чириган катта бир дарахтнинг кавагига кириб бир ўғил туғди. Бу ҳол кайфияти Ўғузхоннинг шарафли қулоғига етгач, марҳамат ва карам юзасидан амр қилдики, "Бу боланинг отаси йўқлиги учун, менга фарзанд ўрнига бўлсин ва менинг тарбиямдан баҳраманд бўлсин". (Ўғузхон) унинг исмини Қипчоқ қўйди ва унинг тарбиясида (зўр) ҳиммат кўрсатди; уни фарзанд ўрнида тутди. Мазкур исм "қабақ" сўзидан олинган бўлиб, туркчада кавакли дарахтни шундай деб атайдилар. Орадан ўн етти йил ўтгач, Ўғузхон Итбароқ қавмини енгди ва Эрон-заминни (ўзининг) осмонидаги юлдузлар каби камол (га етган) маҳрамлари безаги билан тўлдирди. (Бутун) дунё мамлакатларини тақдир ёрдами билан бўйсундирди ва жаҳонни ти- ва найза зарби билан ўзига қаратди. (Бундан) бир қанча вақт ўтгач, (Ўғузхон) ўз юртига ва қароргоҳига қайтган эди (ҳамки), яна хабар келдики, Итбароқлар (унга қарши) яна исён бошлабдилар ва душманчилик шамширини туғён суви билан суғорибдилар. (Ўғузхон) уларнинг зарар (ли ҳаракат) ларининг олдини олиш ва ёмонлик (ният) ларини даф этиш учун "Қипчоққа яйловда ўлтиришни ва уларнинг (исёнчиларнинг)*

[1] Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулланома (Шарафномаи шоҳий). Тошкент. I жилд, 1966; II, 1969.

[2] Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. 2. М.-Л., 1952; Т. II. М.-Л., 1960.

[3] Қипчоқ этноними ва унинг таркибидаги этник қатламларнинг келиб чиқиш тарихи, тарқалиш ўрни ва макони, иқтисодий-сиёсий, маданий ҳаёти ва тилидаги лексик-грамматик ўзгаришларни тадқиқ қилувчи жуда катта адабиётлар рўйхати мавжуд. Бу ҳақида қаранг: Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). Ташкент, 1974.

йўлини тўсишни буюрди. Ўша замондан бери у қавмнинг яйлов ва қишлоқлари ўша манзиллардир ва ҳамма қипчоқлар ўша зотнинг қатралари ва ўша оташнинг учқунларидир" (Абдулланома. I жилд, 72-73-бетлар).

Ўрта асрларга оид тарихий манбаларда муайян уруғ ёки қабиланинг пайдо бўлиши алоҳида **эпик шахслар ҳаёти ва фаолияти** билан боғлиқ ҳолда изоҳланади. Юқорида номлари қайд этилган тарихий манбаларда, хусусан, "Нусратнома" да ҳам, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг "Абдулланома" сида ҳам ана шу анъанага тўла риоя қилинган. Бу ўринда биргина қангли уруғининг пайдо бўлиш тарихи ҳақидаги эпик сюжетларни келтириш билан чекланамиз. "Нусратнома" да ҳикоя қилинишича, Ўғузхоннинг жанглари пайтида қўлга киритилган ўлжаларни ортувчи кишилар эса қангли уруғини ташкил этган. Чунки қанғли туркча **"арава"** демакдир (Нусратнома. 9[б] (79)-бет.

Қанғи уруғининг пайдо бўлиши тарихи ҳақидаги эпик сюжет нисбатан тўлароқ варианти **"Абдулланома"** да ҳам берилган. Унда изоҳланишича, *Ўғуз ва унинг амакиваччалари ўртасида низо кучайиб (улар бир-бири билан) тиғ ва ўқ тили билан сўзлашиб юрган вақтларида (қангли қавми) уларнинг мулкини, хирожини, тахту тожини талон-тарож қилди ва ҳад-ҳисобдан ташқари қимматбаҳо тошлари, нақдиналари ва турли мато ва кийимлари (қанглилар) қўлига тушди. Бу (нарсалар) ни ўша томондан олиб келиш мушкул ва қийин кўринди. (Шу вақтда) бу жамоа назар ва фикрнинг нозиклиги билан аравалар ясардилар; қўлларидаги юкнинг ҳаммасини араваларга ортардилар. Ва шу мақбул ишлари туфайли "қанғли" лақабини олганларки (қангли) – аравaнинг номи бўлган. Қанглиларнинг барчаси ўша номнинг қатралари ва ўша дарёнинг томчиларидир. Султон Жалолиддин (Хоразмшоҳ) нинг онаси Туркан хотин (ҳам) шу қабиладан (бўлиб), шу пилигнинг шуъласидир"* (Абдулланома. 1-жилд. 72-бет).

Қарлуқлар Ўрта Осиёда ва Туркистонда кенг тарқалган энг қадимий уруғлардан бири[4]. Шунинг учун ҳам қарлуқ шеваси ҳозирги ўзбек тили таркибидаги етакчи диалектлардан бирини ташкил этади. Юқорида номлари қайд қилинган манбаларда жуда кўп уруғлар ва қавмлар қатори қарлуқларнинг вужудга келиш тарихини ҳикоя қилувчи **эпик сюжетлар** ҳам келтирилган. "Абдулланома" да ҳам қарлуқлар тарихи, қарлуқ атамасининг этимологияси ва шу уруғга мансуб этник аҳолининг яшаш жойлари – географик номлари ўзига хос кичик ҳажмли мукаммал вариантдаги **эпик сюжет** билан изоҳланади. Унда айтилишича, *"Қачонки, Ўғузхон ғур ва Гуржистон[5]дан ўзининг асл юртига қайтар экан, бир баланд тоққа етдики, осмон баландликда унинг камарбастаси эди ва (ўша вақт) ер атрофи ҳаво этаги қор билан тўлган тоғдай мушк ва кофир билан тўлган эди. Совуқнинг шиддат ва савлатидан бир фирқа (Ўғузхоннинг) муборак узангисига мулозим бўлишдан ортда қолди. (Мавжуд) ясоқ[6] ва қоида кишини ундан ортда қолишга йўл қўядиган эмас эди. Ўғузхон ўша ҳаракат улардан содир бўлганини билди ва танбеҳ ва тобелик юзасидан у халққа "қорлиқ" деб лақаб берди;*

[4] Қаранг: Кармышева Б.Х. Жилище узбеков племени карлук южных районов Таджикистана и Узбекстана//Известия отделения общественных наук АН ТаджССР. Вып. 10-11. Сталинабад, 1956; Шаниязов К.Ш. Узбеки-карлуки. Историко-этнографический очерк. Ташкент, 1964.

[5] Тарихий-географик адабиётларда айтилишича, Ғур – ҳозирги Афғонистоннинг (Қандаҳор вилоятидаги) тоғли вилоятларидан бири. Ўша вақтда Ғурда яшаган халқлар эроний тиллар системасининг бирида сўзлашган. Ғаржистон (Гуржистон) Мурғоб дарёсининг юқори оқимида жойлашган. Ғур билан туташган вилоят. Улар ҳақида қаранг: Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана. СПб., 1903. – С. 36-37; 54-56.

[6] Ясоқ (йосо) – мўғулча сўз, қонунлар тўплами, қарор, подшоҳ ва хон фармойиши, қонун-қоида. Турк ва мўғул қавмлари ўртасида ҳукм сурган қонун-қоида. Қаранг: Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. II. Спб., 1869. – С. 329-330.

яъни "қорлиқ" қор эгаси демакдир. Улар ўша жойда туриб қолдилар ва уларнинг юртларидан баъзилари Сова[7] *вилоятининг атрофларидадир* (Абдулланома. 1-жилд. 73-бет)

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг "Абдулланома" асарида берилган этнонимик эпик сюжетлар ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин. "Абдулланома" да сақланган бўлсада, уларнинг географик ва этнографик деталлар асосида атрофлича баён қилинади. Масалан, уйғур, қанглиқ, қипчоқ, қарлуқ, халаж (қалач) оғожири, урёнқит, қўнғирот, урёвут, қунқитон, орлот, каланкут, хушин, бойживут, қайқин, урут, манқут, борин, дуқлот, кикиён, будот, суқнут каби 50 га яқин халқ, уруғ, қавм ва жамоаларнинг келиб чиқишини изоҳловчи мукаммал вариантлардаги эпик сюжетлар фикримизга ёрқин далил бўла олади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, халқ оғзаки ижоди намуналарида акс этган этнонимик эпик сюжетлар реал тарихий асосга эга эмас. Шу боис улардаги тарихийлик муайян ном остида яшовчи халқ, уруғ, қавм, жамоа ва қабилаларнинг реал мавжудлигида, уларнинг тарихи билан боғлиқ айрим географик маконлар ва тарихий шахслар номларининг сақланиб қолганлигида кўзга ташланади.

Тарихий манбаларда акс этган халқ эпосларига оид этнографик маълумотлар таҳлили

Норбўтаев Парда Панжиевич
ҚарДУ ҳузуридаги халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази кафедра мудири, т.ф.н.

Ўзбек халқининг миллий истиқлол пойдевори, миллий қадриятлари, урф-одат ва анъаналари илдизи ҳам жуда қадимийдир. Буни янада чуқурроқ англаш учун "Авесто", Урхун-Енисей битикларига, халқ оғзаки ижоди орқали етиб келган ёзма манбаларга, замонлар ва даврлар тарихий ёдгорликларга бир назар ташлаш зарур. Яратилган маънавий-маърифий манбалар, инсонни улуғлаш ғояси билан йўғрилган миллий қадриятларнинг юзага келишида умумтуркий аждодларимиз билан бир қаторда **Жанубий Ўзбекистон, яъни ҳозирги Қашқадарё-Сурхондарё ҳудудида яшовчи аҳолининг ҳам ҳиссаси бўлган**[1]**.**

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Алпомиш" достони яратилганлигининг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисида" ги қарори (1998 йил 13 январ) асосида жаҳоннинг "Илиада", "Одиссея", "Маҳобҳорат" "Рамаяна", "Манас", "Шоҳнома" каби буюк эпослар билан тенглаша оладиган қаҳрамонлик эпоси "Алпомиш" нинг ватани рамзий маънода Бойсун деб белгиланиши ва Сурхондарёда ўтказилишини, Бойсунтоғдаги Тешиктош ғорида олиб борилган қазув ишлари палеолит даври ва у давр маданиятини ўрганишда муҳим манба бўлганлигини, неолит замони ва ўша замон мафкурасини, санъат ёдгорликларини ўрганиш учун Ҳисор тизмаларидаги Зараутсой дараси қояларига ўйилган турли-туман суратлар, одамларнинг меҳнат ва ов куроллари, ҳайвонлар тасвири беқиёс манба бўлиб хизмат қилиши ва Денов туманининг Холчаён тепалигида Бақтрия бадиий маданиятининг ёдгорликлари топилгани сингари ўнлаб мисолларни келтириш мумкин. Холчаёнда топилган созандаларнинг ҳайкаллари археолог Г.А. Пугаченкова айтганидек:

---

[7] Сова – Теҳроннинг ғарбий-жанубий томонида, тахминан 120 км узоқликда жойлашган қадимий шаҳар. Ҳозирги пайтда Эроннинг марказий шаҳарларидан бири саналади. Қаранг: Петров Г.М. Материалы к социально-экономической характеристике астанов Ирана//КСИВ. № XIX. М., 1956. – С. 78-89.

[1] Эргашев А. Қашқадарё-Сурхондарё достончилиги. – Т.: "Фан", 2008. – Б. 4.

“антик Бақтрия санъатининг аллақачонлар унутилиб кетган сўқмоқ йўлидаги ёрқин изидир”[2]. Антик Бақтрия созанда-ю чолғучиларига ҳайкал қўйилганлиги фольклоршуносларнинг “Ўзбек бахши шоирларининг дўмбиралари, юнонларнинг чилдирмалари анъанавий дунёқарашда илоҳиёт, руҳлар дунёси билан боғланади. Бахшилар талқинича, дўмбиранинг тарихи лирадан ҳам қадимий – биринчи одамлар билан боғлиқдир, деган фикрни яна бир бор исботлайди”[3].

Халқ оғзаки ижодиёти маданиятнинг энг қадимги соҳаларидан бўлиб, унинг илдизи инсониятнинг энг қадимги тарихига бориб тақалади. Оғзаки адабиётнинг айрим намуналари қадимги юнон тарихчилари ва Табарий[4], Маъсудий, Абу Райҳон Беруний[5], Ибн ал-асир каби Шарқ олимларининг асарлари орқали бизгача етиб келган. Анъанавий уруғ-жамоавий муносабатлар, хўжалик муносабатларини, умуман олганда, туркий халқларга хос миллий-этник қадриятларни тадқиқ қилишда “Гўрўғли”, “Алпомиш” каби достонлар, шунингдек, халқ эртаклари, ривоятлар, маросим қўшиқлари, матал ва топишмоқларнинг ўрни бениҳоят каттадир[6].

Энг қадимги даврдан милодий V асргача бўлган оғзаки ижодига оид маълумотларга “Авесто”, “Илиада ва Одиссея” каби тарихий-фольклор манбаларни киритишимиз мумкин.

Эрамизнинг V-VI асрлари туркий халқлар оғзаки ижоди намуналарига оид маълумотлар хусусан эпоси намуналарини мавжуд манбалар асосида тиклаш ва шу орқали қадимги туркий халқлар адабиётининг энг қадимий намуналари ҳақида муайян тасаввурлар туғдиришга ҳаракат қилинган. Масалан, Фитратнинг **“Эски турк адабиёти намуналари”**[7] асари фикримиз тасдиғи бўла олади.

Фитрат араб истилосига қадар бўлган турк эпик намуналарини тиклашда **Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит-турк” асаридаги тўртликларни муайян изчил сюжетга эга бўлган эпик асарлар эканлигини кашф этади.** Бундай натижага у профессор Купруллизода изидан бориб эришди. Купруллизода ана шундай йўл билан “Девон” да келтирилган тўртликлар асосида тўртта марсияни тиклаган эди: “Алп Артунго марсияси”, Ябоқу қабиласи билан бўлган бир воқеага боғлиқ марсия, адресати номаълум бўлган бир марсия, Танқут амирига оид бир марсиядан иборат. Фитрат эса шу йўлдан бориб яна иккита марсия ва бир қанча эпик асарларни тиклайди.

Бу асарлардаги аксарият сўзларнинг туркий тилга оидлиги, арабча сўзларнинг озлигига асосланиб Фитрат тизмалар эрамизнинг VI-VII асрларида яратилган деган хулосага келади, у бу ҳақда шундай ёзади: “Шу китобнинг биринчи қисмидаги саккизинчи асар (уйғурлар билан уруш) нинг мусулмон туркларининг урушлари тасвир қилинғонини Маҳмуд Қошғарий хабар берадир. Яна шу биринчи қисмидаги бешинчи асарда “иврик” сўзи борким, у арабча “ибриқ” демакдир. Яна шул биринчи қисмдаги биринчи асарда (Алп Аргунго марсиясида) заъфарон маъносида арабча “кўркум” сўзи бордир. Мана булар мазкур асарларнинг турк, арабларнинг биринчи учраш замонлариға оид бўлғонини кўрсатадир. Демак, у асарларнинг ҳар ҳолда милодий 6-7 нчи мулчар (аср) нинг адабий емишлари эканига ҳукм этмак мумкиндир”[8].

Фитратнинг бу хулосаси биз учун бир неча жиҳатдан қимматлидир.

---

[2] Ушбу кўчирма Аминжонова М.Е нинг “Қадимий ёдгорликлар қиссаси” асаридан олинди. – Т.: “Ўқитувчи”, 1972. 84-бет.

[3] Эргашев А. Қашқадарё-Сурхондарё достончилиги. – Т.: «Фан», 2008. – Б. 5.3

[4] История ат-Табари. Перевод с арабского В.И. Беляева. Дополнения к переводу О.Г. Большакова и А.Б. Халидова. – Ташкент: Фан, 1987. – 441.

[5] Беруни, Абу Райхан. Избранные произведения в 6 томах. – Ташкент: Фан, 1957-1975.

[6] Аширов А. Этнология. – Т.: “Янги нашр”, 2014. – Б. 48-49.

[7] Фитрат Энг эски турк адабиёти намуналари. Самарқанд-Тошкент, 1927.

[8] Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Самарқанд-Тошкент, 1927.

Биринчидан, *“Девону луғатит-турк” гарчи XI асрда яратилган бўлса-да, бироқ у ёки бу сўзни изоҳлаш мақсадида жалб этилган мисоллар, айниқса шеърий парчалар VI-VII асрларда яратилган туркий халқлар оғзаки ижодидан олинган. Демак, бевосита мана шу мисоллар асосида араблар истилосидан олдинги туркий халқлар оғзаки ижоди асарларининг этнофольклористик хусусиятлари ҳақида хулосаларга келиш имкониятини беради.*

Иккинчидан, *Фитрат “Девон” даги шеърий тўртликларни мавзу асосида бирлаштирар экан, юзага келган асарлар халқ эпосига тааллуқли эканлигини ҳис қилган ҳолда 20-йиллар эпик анъаналари табиатидан келиб чиқиб, уларни энг эски турк эпик анъаналари намуналари деб эътироф этади.*

Хуллас, Фитрат томонидан тикланган **“Бир уруш майдони ҳақида”, “Овдан урушға”, “Тангут бегининг уруши”, “Уйғурлар билан уруш”, “Уч уруш”** каби асарлар[71]да биз туркий халқлар қадимги эпосининг сақланиб қолганлигини кўриш мумкин.

Фитратнинг “Бир уруш майдони ҳақидаги” асарида тарихан мавжуд бўлган Ўғуш қабиласининг ташқи душмандан ўзини ҳимоя қилиш мақсадида олиб борган жангу жадаллари ўз аксини топган.

“Тангут бегининг уруши” асари[9]да ҳам халқ оғзаки ижодининг нодир намуналари ўз аксини топган. Жумладан асарда Қотунсини қабиласининг Тангут бегига душманлашиб қолиши ва Тангут қабиласи устига қўшин тортиши ҳақида сўз юритилади.

Фитрат томонидан тикланган қадимги туркий халқлар эпосининг парчаларидан бири “Уйғурлар билан уруш” асари[10]дан фақатгина бешта тўртлик “Девон” да сақланиб қолган. И.В. Стеблева эса бу достонга алоқадор олтита тўртлик мавжудлигини айтиб, уларга ўзгача тартиб беради[11]. Эпик сюжетда номаълум қабиланинг юриши дастлаб Ило дарёси билан бошланган бўлиб, уларнинг мақсади уйғурлар устига юришдан иборат бўлганлиги аниқ. “Уйғурлар билан уруш” қабилачилик тузуми даври туркий халқлар эпосининг намунаси бўлиб, асарнинг жуда оз парчасигина бизга қадар етиб келган. Ана шу қолдиқлардаги қадимги эпик баённинг мавжудлиги, реал тарихий қабила ва эллар, дарё ва жой номларининг мавжудлигига қараб, мазкур асар қадимги туркий халқлар тарихини акс эттирувчи тарихий эпос намунасидир, деб хулоса қилиш мумкин.

А. Фитрат тиклаган “Овдан урушға” достонига тааллуқли ўн иккита тўртлик “Девон” дан танлаб олинган ва воқеалар мантиқига кўра улар маълум тартибга солинган бўлиб, унда номаълум қаҳрамоннинг жанговар оти ҳақида умумий тарзда маълумот берилади. Фитрат тиклаган намуналар ҳақида бундан ўн йиллар муқаддам фольклоршунос Б. Саримсоқов “Овдан урушға” асари қадимги туркий халқлар эпосининг намунаси, тўғрироғи, ана шу эпоснинг парчаларидир, - деган фикрни айтган эди[12]. “Овдан урушға” тарихий достонидаги парчалар қабилачилик даврига оид ҳуқуқий, иқтисодий ва сиёсий муносабатлар ҳақида қимматли маълумотлар бериши билан аҳамиятлидир.

Илмий таҳлил этилган “Бир уруш майдони ҳақида”, “Тангут бегининг уруши”, “Уйғурлар билан уруш”, “Овдан урушға” асарларининг тарихий достонлар эканлигини уларда тилга олинган ***“ўғуш”, “қотунсини”, “тангут”, “уйғур”*** каби тарихий этнонимлар, ***“Ило”*** каби гидронимлар мавжудлиги ҳам тасдиқлайди. Ҳақиқатан ҳам узоқ ўтмишда мазкур қабилалар ўзаро урушлар олиб борганлар. Кейинчалик эса улар туркий халқлар таркибига кирганлар. Демак, қадимий туркий қабилаларнинг ўзаро олиб борган тарихий курашлари ана

---

[71] Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Т.: “Фан”, 1991. – Б. 30.

[9] Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Самарқанд-Тошкент, 1927. – Б. 53-57.

[10] Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Самарқанд-Тошкент, 1927. – Б. 58-60.

[11] Стеблева И.В. К анализу типа повествования в поэтических текстах из «Диван луғат ат-турк». Махмуда ал-Кашгари// Тиксоводиса. Л., 1946. – С. 319-324.

[12] Саримсоқов Б. Турк хоқонлиги даври халқ эпоси// Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: 1981. – Б. 41

шу даврнинг номаълум бахши ва шоирлари ижодида ўзларининг тарихийлик характерини йўқотмаган ҳолда тасвирланган.

Хуллас, тарихий манбаларда акс этган халқ оғзаки ижодига оид қўлга киритилган фактик материалларни ўрганиш шуни кўрсатадики, уларда асосан халқнинг этник тарихига оид этнонимик эпик сюжетлар у ёки бу халқ таркибига кирувчи барча уруғлар, қавм, жамоа ва қабилаларнинг пайдо бўлишларини изоҳлашга хизмат қилади.

Grammatical categories of Tense and Aspect.Verb.

SakbayevaVitaliya
Student of Termez State University Masters Department

In recent decades in linguistics are increasingly used terms “cognitive”, “cognitive science” Some researchers writing about the emergence of a new, “cognitive” paradigm in linguistics. Maslova in her book named “Cognitive Linguistics” defines cognitivism as “the direction of science, which is the object of study of the human mind, thinking and those mental processes and conditions that are associated with them”. By interpretation of V.Z. Demyankov and E.S. Kubryakova, cognitive linguistics studies language as a cognitive mechanism that plays a role in encoding and transforming information. Its recognition in Russia, according to E.S. Kubryakova, cognitive researches are required primarily to the fact that they refer to “the themes, which always excited domestic linguistics: language and thought, the main function of language, the role of man in the language and the role of language for the people”.

Reflections about the participation of language in knowledge of the world can be found in the works of thinkers of different times and peoples from antiquity to the present day. One of the subject of the research of cognitive linguistics is culture forming function of language. As part of the research on linguoculturing and ethnolinguistics studying features of assimilation, processing and storage of information in people's minds, and means of mental representation of knowledge through language.

Thoughts about the role of language in the formation of the “spirit of the people” go back to the ideas of the German philosopher-idealist Gerder. Following to Gerder on the interaction between language and national spirit wrote Humboldt. In the Russian linguistics of XIX century. Humboldt's ideas was developed by Potebnya, who showed the role of language in the process of formation and development of human knowledge about the world.

The verb as a notional part of speech has the following features:

1. they express the meanings of dynamic process, or process developing in time, including not only actions as such (to work, to build), but also states, forms of existence (to be, to become, to lie), various types of attitude, feelings (to love, to appreciate), etc.;

2. they have the grammatical categories of person, number, tense, aspect, voice, mood, order and posteriority most of which have their own grammatical means;

3. the function of verbs entirely depends on their forms: if they in finite form they fulfill only one function – predicate. But if they are in non-finite form then they can fulfill any function in the sentence but predicate; they may be part of the predicate;

4. verbs can combine actually with all the parts of speech, though they do not combine with articles, with some pronouns. It is important to note that the combinability of verbs mostly depends on the syntactical function of verbs in speech;

5. verbs have their own stem-building elements:

postfixes: -fy (simplify, magnify, identify…)

-ize (realize, fertilize, standardize…)

-ate (activate, captivate…)
prefixes: re- (rewrite, restart, replant…)
mis- (misuse, misunderstand, misstate…)
un- (uncover, uncouple, uncrown…)
de- (depose, depress, derange…) and so on.

There is a peculiar means of rendering the meaning of the process, which occupies an intermediary position between the word and the word-combination: the so-called "**phrasal verbs**", consisting of a verb and a postpositional element. Some phrasal verbs are closer to the word, because their meaning cannot be deduced from the meaning of the verb or the meaning of the postposition separately, e.g.: to give up, to give in, etc.; others are semantically closer to the word-combination, e.g.: to stand up, to sit down, etc. A separate group of phrasal verbs is made by combinations of broad meaning verbs to have, to give, to take and nouns, e.g.: to give a look, to have rest, to have a bite, etc.

According to their **meaning** verbs fall under two groups: notional and functional.

Notionalverbs have full lexical meaning of their own. The majority of verbs fall under this group: e.g.: *to work, to build, to lie, to love,* etc.

Functional verbs differ from notional ones of lacking lexical meaning of their own. They cannot be used independently in the sentence; they are used to furnish certain parts of sentence (very often they are used with predicates).

Functional verbs are subdivided into three: link verbs, modal verbs, auxiliary verbs.

Link verbs connect the nominative part of the predicate (the predicative) with the subject. They can be of two types: **pure** and **specifying link verbs**. Pure link verbs perform a purely predicative-linking function in the sentence; in English there is only one pure link verb to be; specifying link verbs specify the connections between the subject and its property, cf.: He was pale. – He grew pale. The specification of the connections may be either "perceptional", e.g.: to seem, to look, to feel, etc., or "factual", e.g.: to grow, to become, to get, etc. The functional link verbs should be distinguished from homonymous notional verbs, e.g.: to grow can be a notional verb or a specifying link verb, cf.: The child grew quickly. – He grew pale.

Modal verbs are small group of verbs which usually express the modal meaning, the speaker's attitude to the action, expressed by the notional verb in the sentence. They lack some grammatical forms like infinitive form, grammatical categories and so on. Thus, they do not have all the categories of verbs. They may express mood and tense since they function as parts of predicates. They lack the non-finite forms.

Besides in present-day English there is another group of verbs which are called **auxiliaries**. They are used to form analytical forms of verbs. Verbs: to be, to do, to have and so on may be included to this group.

According to the **formation** of tenses verbs are classified into two groups:

1) **Regular verbs** which form their basic forms by means of productive suffixes-(e)d. The majority of verbs refer to this class.

2) **Irregular verbs** form their basic forms by such non-productive means as:

a) variation of sounds in the root:

should - would - initial consonant change
begin - began - begun - vowel change of the root
catch - caught - caught - root - vowel and final consonant change
spend - spent - spent - final consonant change;

b) suppletion (the forms of words derived from different roots):

be – was / were
go – went

c) unchanged forms:

cast - cast - cast

put - put – put

Verbs can also be classified from the point of view of their **ability of taking objects**. In accord with this we distinguish two types of verbs: transitive and intransitive.**Transitive**verbs are subdivided into two:

a) verbs which are combined with direct object: to have a book to find the address

b) verbs which take prepositional objects: to wait for, to look at, talk about, depend on…

Intransitiveverbs are subdivided into:

a) verbs expressing state: be, exist, live, sleep, die …

b) verbs of motion: go, come, run, arrive, travel …

c) verbs expressing the position in space: lie, sit, stand ...

In many cases we come across an intermediate stratum. We find such stratum between transitive and intransitive verbs which is called **causative** verbs, verbs intransitive in their origin, but some times used as transitive: to fly a kite, to sail a ship, to nod approval ...

On the basis of **subject-process relations** the verbs are subdivided into actional and statal verbs. The terms are self-explanatory:**actional**verbs denote the actions performed by the subject as an active doer, e.g.: to go, to make, to build, to look, etc.; **statal** verbs denote various states of the subject or present the subject as the recipient of an outward activity, e.g.: to love, to be, to worry, to enjoy, to see, etc. Mental and sensual processes can be presented as actional or statal; they can be denoted either by correlated pairs of different verbs, or by the same verbal lexeme, e.g.: to know (mental perception) – to think (mental activity), to see, to hear (physical perception as such) - to look, to listen (physical perceptional activity); The cake tastes nice (taste denotes physical perception, it is used as a statal verb). – I always taste food before adding salt (taste denotes perceptional activity, it is used as an actional verb).

«Portraying grammar as a purely formal system is not just wrong but wrong-headed. I will argue, instead, that **grammar is meaningful**. This is so in two respects. For one thing, the elements of grammar—like vocabulary items—have meanings in their own right. Additionally, grammar allows us to construct and symbolize the more elaborate meanings of complex expressions (like phrases, clauses, and sentences). It is thus an essential aspect of the conceptual apparatus through which we apprehend and engage the world.»
(Ronald W. Langacker, *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford University Press, 2008)

LIST OF LITERATURE

1. Aristotle1998. Nicomachean Ethics. USA: Oxford University Press.
2. Bloom, Howard, The Global Brain: The Evolution of Mass Mind from the Big Bang to the 21st Century. (2000) John Wiley & Sons, New York
3. Clark H., Marshall C., 1981. Definite Reference and Mutual Knowledge. Elements of Discourse Understanding. Cambridge University Press, 1981. p. 10-63.
4. Croft W., Alan D., 2004. Cognitive Linguistics. The UK CUP.
5. Dillon J. 2000. The Question of Being in: Jacques Brunschwig, Geoffrey E. R. Lloyd (eds.), Harvard University Press, pp. 51-71.
6. Encyclopaedia Britannica 2008, Concepts in Linguistics, CD.
7. Evans V. 2009. How Words Mean. New York. OUP.

8. Frege, G. On Concept and Object», originally published as ÜberBegriff und Gegenstand in VierteljahresschriftfürwissenschaftlichePhilosophie 16, 1892, S. 192-205, translated in Geach& Black 1952 pp. 42-55.

Қўшиқларда мотам маросими фольклорига оид рамзлар

Сабирова Насиба Эргашевна – Ф.Ф.Д.(PHD)

Инсон ҳаётида мотам маросими алоҳида ўрин тутади. Фарзанд туғилиши нақадар қувонч келтирса, инсон вафоти шу қадар ғам – алам олиб келади. Инсон ушбу ғам – аламларни айтиб йиғлаш билан ифода қилмоқчи бўлади. Шу босидан бўлса керакки Хоразмда марсиялар “Айтимчилиқ” деб номланади.

“Вафот этган кишига марсия айтиб йиғлаш дунёнинг кўплаб халқларида учрайди. Бу одат илдизлари ибтидоий даврларга бориб тақалади. Қадимда ўлим ҳаётнинг якуни ҳисобланмаган. Жонсиз кўринишда ётган ўлик аслида физиологик ва руҳий ҳаёт бўлиб, эшитади ва кўради. Шунинг учун яқинларининг дастлабки қайғуси табиий равишда марҳум билан айрилиқ ноласи, яккаланишдан ҳасрат, ожизлик марҳумнниг мардона ҳатти – ҳаракатларидаги баланд овозли бўзлаш шаклини олган”[1].

“Бу ҳолат ягона вазифавий магик тузилишга эга бўлиб, унда ҳаракат, ритм, товуш кучи, турли ҳатти – ҳаракатлар сўз сеҳри воситасида амалга ошади”[2].

Мотам маросимидаги сўз сеҳрига асосланган жанр эса марсиялардир.

Марсиялар айтилганда Хоразмдаги мотам маросимларида садрга тушиш удумлари ҳалигача сақланган. Аёлларнинг халқа бўлиб садр тушиши ҳақида Г.П.Снесарев ишларида ҳам маълумот берилган[3].

Фарзанд туғилиши, никоҳ тўйи каби маросимларда ижро этиладиган қўшиқларда тасвирийлик учун қўлланиладиган рамзий ифодалар аза маросимида айтиладиган марсияларда ҳам кўп бўлиб, қатор ўзига хосиликларга эга. Жумладан, мазкур рамзлар аксарият ҳолларда бирикмали шаклда қўлланилади. “Ёғоч от”, “Чўбин от”, “Ўчган чироқ”, “Синган пиёла”, “Йиқилган чинор” каби. Бунинг асосий сабаби ушбу бирикмалардаги предметлар ижобий маънода якка ҳолда қўлланилади. Уларга салбий маъно юклаб ғам – аламни ифодалаш учун албатта рамз учун олинган предмет олдига аниқловчи сўз бириктиришга тўғри келади.

Хоразмда яратилган марсияларда “Қора ер” бирикмаси кўп қўлланилади:

Ойлар қиёлаб ботарми,
Ерда олтинлар ётарми,
Олтиндан ортиқ қиблагоҳим
Қаро ерларга ботарми...
Ота жоним...[4]
Бу дунёга келган кетиб боради,
Қаро ер барчани ютиб боради. (“Тил, адабиёт ва фольклор институти” фольклор бўлими архиви, № 1636, 299-бет)

Қўшиқларда инсон ўлими билан алоқадор анчагина рамзий ишоралар ишлатилган. “Қаро ерларга ботиш”, “Ойларнинг қиёлаб ботиши”, “Ерда олтинларнинг ётиши” каби иборалар замирида ўлим тушунчаси ётади.

“Қаро ернинг ютиши” ибораси анимистик тушунчаларга бориб боғланади. “Ойларнинг қиёлаб ботиши” иборасида “қиёслаш” - эгилиш, йиқилиш тушунчалари билан алқадордир.

Умуман “Ойнинг ботиши”, “Юлдузнинг ботиши” ўлим рамзини англатади:

Ҳаводаги қирқ юлдуз
Ҳаволаб кетди ботгани.
Шундай арзанда онам
Қиёмат кетди ётгани. (архив, № 1636, 298-бет)

Қуйидаги мисраларда ушбу рамзий ифодаларнинг бошқа бир шаклини кўрамиз:

Бўйи чинори йиқилди,
Олма – анорим тўкилди,
Онангни бўйи букилди,
Вой, болажоним… (Хоразм хазинаси, 155-бет)

Мисралардаги “Йиқилган чинор”, “Тўкилган олма – анор”, “Букилган бел” каби иборалар юқорида айтилган фикрларимизни тасдиқлайди. Ушбу бирикмаларнинг негизида албатта бахтсизлик тушунчасига ишора қилувчи рамзийлик ётади. Хоразмда “Айтимчилик” деб аталувчи мотам қўшиқларида бундай иборалар фаол ишлатилиб, барчаси азадорлик билан боғланади.

Марсияларда асосан қўйидаги масалаларга нисбатан рамзий ифодалар ишлатилади.

Аза аллаларида қўлланилувчи рамзий образлар: Марҳум тилидан айтилган алла:

Ёғоч отга эгар қўйдим,
Жиловдор бўлмади ҳеч ким.
Охиратга йўл бошладим,
Тавалло қилмади ҳеч ким.
Алла раббим бир алла[5].

Марҳум тилидан айтилган нолиш:

Мени ўлсам кўмишарлар,
Учим ўтмай кулишарлар,
Моли мулким бўлишарлар,
Мен йиғламай, ким йиғласин. (архив, № 1636, 259-бет)
Излари ўчган онам,
Қора ер қучган онам. (Хоразм хазинаси, 154-бет)

Бу типдаги нолишларда дунёнинг фонийлиги, бевафолигидан шикоят асосий ўринни эгаллайди.

Отага бағишланган йиғи:

Чўбин отингизга миниб,
Қоронғуликка сингдингиз.
Мани – суйган фарзандийизи,
Кимларга ташлаб кетдингиз [6].

Қўшиқ намуналаридаги “Ёғоч от”, “Чўбин от” (ёғочдан ишланган от) каби ифодалар тобутнинг рамзий ифодалари бўлиб ҳисобланади.

Рус олими Р.С.Липецнинг маълумот беришича, илгари туркий халқлар ўликни қўлда кўтариб бориб дафн қилганлар. Кейинчалик мурдани муайян бир замбилга солиб, икки от ўртасига орқон устига қўйиб, дафн қилиш жойига элтганлар.

Ушбу асосда тобут юзага келган. Туркий халқлар достонларида ишлатиладиган “оғоч от” бирикмаси уни элтувчи ўша отлар билан алоқадордир [7]”.

Ушбу фикр фараз албатта. Унинг қанчалик ҳақиқат эканлигига баҳо бериш қийин.

Бизнинг фикримизча, қадимда асосий уловлардан бири от бўлган. Шу сабабли мурдани тобутда олиб бориб дафн қилишда “улов” вазифасини тобут бажаради. Ўша вазифа

жиҳатидан поэтик кўчим юзага келган. Қолаверса, “Ёғоч от” поэтик кўчимининг юзага келишида от тотемининг ролини ҳам унутмаслик лозим.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ўтган асрларда Хоразмда ўлик устида ёр – ёр айтиш удуми ҳам бўлган.

С.Рўзимбоевнинг ёзишича, Мунис ва Огаҳийларнинг “Фирдавс ул иқбол” асарида Қутлуғмурод иноқнинг дафн маросимида ёр – ёр айтиб, ўлик устига танга сочилганлиги ҳақида маълумот берилган. Бироқ ушбу удумлар билан боғлиқ ёр – ёрлар ҳозиргача сақланиб қомаган.

Ўлимни англатувчи рамзий ифодалар. Инсон ҳаётининг сўниши кишилар учун катта йўқотиш саналади. Шу сабабли бу сўз ҳамиша эвфемик воситалар оқали ифода этилади. Бу воситаларнинг юзага келишида қадимги табу ҳодисаси ҳам катта роль ўйнаган. Кейинчалик ўша эвфемик ифодаларнинг айримлари поэтик кўчим даражасига кўтарилиб, рамзий ифодани юзага келтирган. Ўлим маъносини ифодаловчи бирикмалар анчани ташкил этади.

Шамол келмай ўчди чироғим, вой отам,

Куз келмай хазон бўлди боғим, вой отам. (Гулёр, Фарғона халқ қўшиқлари. Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1975, 217-бет).

Билагим синди саридан,

Чиноримдан айрилиб…[9].

Ўлим бузди маконимни,

Қуриб қўйган дўконимни,

Ўчирди шамчироғимни. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 16-бет).

Учай дейман учолмайман,

Қанотим қайрилиб қолди. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 13-бет).

Ипакдан тўқилган арқоним,

Узилиб кетди, вой отам.

Темирдан қурган қўрғоним,

Бузилиб кетди, вой отам. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 30-бет)

Мисралар таркибидаги “чироқ ўчиши”, “чинордан айрилиш”, “шамчироқнинг ўчиши”, “Қанотнинг қайрилиши”, “арқоннинг узилиш” каби бирикмаларнинг барчасининг негизида ўлим тушунчаси ётади. Шунингдек, қўшиқ сатрлардаги “дўкон”, “қўрғон” сўзлари уй, оила рамзини англатади.

“Чироқ” рамзи якка олганда фарзанд, оила маъносига эга эканлигини илгариги фаслларимизда баён қилган эдик. Марсияларда чироқнинг ўчиши “ўлим”ни англатади ва ўз навбатида ушбу восита мотам маросимида ашё сифатида ҳам хизмат қилади.

Г.П.Снесаревнинг кўрсатишича, Хоразмда ўлик дафн қилгандан кейин мотам тутилаётган уйда чироқ ёқиб, уйнинг дарвозаси ҳам очиб қўйилади. Ўликнинг руҳи кечқурун ўз уйига келиб, чироқ ёқиб қўйилганидан хурсанд бўлади, ўзининг унутилмаганлигини англайди [10].

Демак, чироқ ушбу ҳолатида яна оила рамзини ўзида намоён қилади.

Кафанни англатувчи рамзий ифодалар. Мурдани кафанлаш асосий анъаналардан бири бўлганлигидан қўшиқларда тез – тез тилга олинади:

Кийибсиз охират тўнин,

Ёқаси била енги йўқ. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 28-бет).

Чўбин отга минган-ей,

Ёқасиз куйлак киган-ей…(Бўзлардан учган ғазал-ой, 76-бет).

Мисралар таркибидаги “ёқаси била енгги йўқ тўн”, “ёқасиз куйлак” кафанга рамзий ишорадир.

Мозорни англатувчи рамзий ифодалар. Ўзбеклар яшайлиган ҳудуднинг каттагина бир қисмида мурда лаҳадга дафн этилмасдан мозорга қуйилади. Қўшиқларда унинг рамзий ифодалари ҳам кўзга ташланади:

Оиласига бир сарой соларлар,
Дарвозасинда қулфи йўқ.
Унинг минган отининг
Боғламага ипи йўқ. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 116-бет).
Бевафою бебаҳо дунёда қолиб нетаман,
Она жоним ул беустун уйга кириб ётаман.
(Бўзлардан учган ғазал-ой, 55-бет).

Қўшиқ парчаларидаги "қулфи йўқ сарой", "Беустун уй" мозорнинг рамзийлик асосидаги номидир. Ҳатто озор ичида мурданинг ётиши ҳам поэтик тасвирга олинган:

Дадажоним кўтардилар,
Қизил қумга яширдилар.
Кўрпалари қумдан бўлди,
Ёстиқлари чимдан бўлди. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 14-бет).

Марсия сатрларидаги «қум кўрпа», «чим ёстиқ» ифодалари ўликнинг мозорда ётишига ишорадир.

Азадорликни англатувчи рамзий тасвирлар. Ҳар бир халқда аза очиш маросими мавжуд. Азадор киши ғам – аламда, азада эканини махсус кийиладиган анъанавий кийимбошлари орқали намоён қилади:

Оқ рўмолни ўраб олай,
Жойингизни жаннат этай.
Кўк куйлакни кийиб олиб,
Руҳингизни шод этай. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 68-бет).

Республикамизнинг бир қатор жойларида, хусусан, Хоразмда оқ кийиниш азадарлик рамзи ҳисобланади. Мазкур удум зардуштийлик динига алоқадор бўлган. Чунки оқ кийим ушбу диннинг эътиқод рамзи қасидаси»да шундай қайдлар бор:

Митрадан ўнг томонда,
Энг тик қомат, тақводор,
Баланд бўй Рашну борар
Аъламлик сўл томонда
Адл тик, авлиёвор,
Оқ либос ичра бу зот
Келтирар хайру эҳсон
Будир либоси Имон
(Мазда динига эътиқод) [11].

Ахура Мазданинг сифати аъламлик, деб номланиб, у оқ либосда бўлган.

Мазкур анъана воҳада ҳозирда ҳам сақланиб қолган.

Фарғона водийсида эса азадорлик рамзи қора кийим кийишдир:

Қора рўмол бошимда, вой онам,
Попуги тушди қошимга, вой онам.
Айни ўн беш ёшимда, вой онам,
Етимлик тушди бошимга, вой онам. (Гулёр, 219-бет).

Баъзи ҳолларда Хоразмда яратилган мотам қўшиқларида сариқ ва қора рангларга азадорлик нуқтаи назаридан урғу бериш ҳоллари учрайди:

Қорани солдинг бошимга,
Заҳарни қўшдинг ошимга,

Сариқ рўмол қўлимда,
Сарғайиб қолдим йўлингда,
Қора рўмол қўлимда,
Қарорим йўқ йўлингда. (архив, № 1636, 299-бет).

Сариқ ранг анъанавий тимсол сифатида ҳижронни англатса, қора ранг бахтсизлик, омадсизлик ва тушкунликни ифодалайди. “Қўлдаги қора рўмол” эса ўлимни англатади. Водий ўзбекларида пайшанба куни Қуръон оятлари ўқилиб, ис чиқарилиб, чироқ ёқилган ва маросимий таом сифатида “қора ош” қилинган [12]. “Қора ош” марҳум дафн қилинган куни тайёрланадиган маросимий таом ҳисобланади.

Хоразмда марҳум дафн қилинган куни тайёрланадиган таом “Қўқин оши” деб аталади. Бунинг маъноси аччиқ, заҳар маъноларига эгадир. Шунинг учун бўлса керак бу таомни ҳеч ким тановул қилмайди, пиширилганда ҳам қовуриб пиширишга таъқиқланади. Таом фақат кишилар олдига тортилади ва яна йиғиб олинади. Бу удум зардуштийлик дини билан алоқадор бўлса керак. Чунки зардуштийликда дафн маросими бошлангандан эътиборан уч кунгача жонивор гўштини истеъмол қилиш таъқиқланган [13].

Яна бир нарса борки, “Қўқин оши” кишилар олдидан олингач, том бошига чиқариб ташланади. Уни албатта қушлар еб кетиши керак, деган ақида мавжуд. Бу удумларнинг барчасида азадорлик билан алоқадор рамзийлик хусусиятлари ўзини намоён қилиб туради.

Ислом дини билан боғлиқ рамзий ифодалар. Ўлим билан боғлиқ ақидалар диний қарашлар билан узвий боғланиб кетганлиги сабабли марсияларда исломий тушунчалар билан алоқадор бўлган нариги дунёни англатувчи турли мифологик номлар учрайдики, булар бевосита охират рамзи билан боғланиб кетади. Қўшиқларда Азроил, Жаброил, Мункар ва Накир, Ризвон каби фаришталар тимсоли мотам қўшиқларида халқнинг ўлимдан сўнгги ҳаёт ҳақидаги қарашларини Исломий эътиқодлар замирида намоён этиб, маълум бадиий вазифа бажариб келади [14].

Азроилга жоним керак,
Шайтонларга молим керак. (архив, № 1636, 296-бет).
Мункар, Накир сўроғидан,
Осон қилсин, ёр-ёр. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 87-бет).

Мотам маросими қўшиқларида шунингдек жаннат, дўзах, маҳшар, кавсар каби турли ифодалар учрайдики, булар ҳам охират, нариги дунё билан боғлиқ рамзий тушунчалардир:

Ал-омон-омонинг бер,
Жаннатдан маконинг бер. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 97-бет).
Отасиз қул етимдир,
Дўзах йўли тутиндир. (Бўзлардан учган ғазал-ой, 117-бет).

Ушбу атамаларнинг барчаси қўшиқларга диний маросимлар ўтказиш жараёнида ўзлашиб, сингишиб кетган. Уларнинг негизидан мотам маросимига оид бўлган рамзий тушунчалар ўрин олган. Аза билан алоқадор қўшиқлар мавзуси маиший ҳаётни тўла қамраб олади. Улар ота – онага, ўғил – қизга, қариндошларга нисбатан айтилиши билан рамзий ифодалар ўзгариб туради.

Отага нисбатан “тоғ”, “чинор”, “сарбон”, “ўра”, “арслон”, “қуёш”; онага нисбатан “фаришта”, “ой”, “каъба”; ёш болаларга нисбатан “жўжа”, “чечак”, “ғунча”, оилага нисбатан “қўрғон”, “дўкон” каби турли рамзий ифодалар ишлатидики, улар тасвирга олинган воқеа мазмунини тўла ёритиб беришга ёрдамлашади. Бинобарин, мотам қўшиқларида ўзига хос анъанавий рамзий ифодалар мавжуд. Масалан, қуйидаги мисраларга разм солайлик:

Марду майдон бўлғон отам,
Ҳам соябон бўлған отам,
Ман-фарзандинг гулғунчаси

Боғбон жоним отам, (Хоразм хазинаси, 152-бет)
Излаб изинг тополмасман,
Сўраб сўзинг тополмасман,
Истаб ўзинг тополмасман,
Йўқолган миржоним онам,
Жон онам, жоним онам – ей. (Хоразм хазинаси, 154-бет)

Қўшиқ парчаларида ишлатилган “соябон”, “боғбон” каби ифодалар отага, “маржон” онага, “гулғунча” фарзандга нисбатан ишлатилган рамзий ишоралардир. Бинобарин, рамзий ифодалар ҳар бир инсоннинг мавқеига мос равишда танланади. Марсияларга хос яна бир хусусият дунёдан ўтган инсоннинг энг яхши хислатларини эслаш ва уни инсон сифатида эъзозлашдир.

Мотам қўшиқлари таркибидаги ўлимга алоқадор рамзий ифодалар асрлар давомида халқнинг қайғу ва аламини таъсирчан очиб бериш мақсадида юзага келган бадиий воситалардир. Уларнинг мавзу доираси мотам маросимларининг турличалигига мослашган ҳолда муайян бир тизимга келган. Ушбу рамзий ифодалар тайёр ҳолга келган клишелар бўлиб, ҳар бир маросимда марҳум ҳаётига мосланган ҳолда айрим ўзгаришлар билан ижро доирасига тортилади. Халқ ижодига хос аоссий хусусият бўлган ижро анъанавийлиги мазкур жараёнда ёрқин кўринади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1.Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий ва эътиқод маросимлари, 110-бет.
2.Помероцева Э.В.Роль слова в обряде опахивания.// Обрядқ и обрядовқй фольклор, -М.: Наука, 1982, С.35.
3.Снесарёв Г.П. Реликты домусульманских верований и народов у узбеков Хорезма, М.: Наука, 1969, С.78.
4. Хоразм хазинаси, Урганч, “Хоразм” 1996, 133-бет. (нашрга тайёрловчи Собир Эҳсон Турк).
5.Бўзлардан учган ғазал – ой.(Ўзбек халқ йиғи ва йўқловлари. Нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров, Д.Ўраева.) Бухоро, “Бухоро”, 2004, 100-бет.
6. Бўзлардан учган ғазал – ой.(Ўзбек халқ йиғи ва йўқловлари. Нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров, Д.Ўраева.) Бухоро, “Бухоро”, 2004, 102-бет.
7.Липец Р.С. Отражение погребельного обряда в тюрко-монгольском эпосе.//Обрядовый фольклор, С.226.
8. Рщзимбоев С. Хоразм достончилиги эпик анъаналари. Урганч. “Университет”, 2008, 44-бет.
9. Оқ олма қизил олма, Т.: “Адабиёт ва снъат”, 1972, 211-бет.
10. Снесарёв Г.П. Реликты домусульманских верований и народов у узбеков Хорезма, М.: Наука, 1969, С.114.
11. Авесто. Яшт китоби (М.Исҳоқов таржимаси) - Т.: “Шарқ”, 2001, 67-бет.
12. Аширов А. Кўрсатилган асар, 205-бет.
13. Снесарёв Г.П. Реликты домусульманских верований и народов у узбеков Хорезма, М.: Наука, 1969, С.131.
14. Ўраева Д. Ўзбек маросим фольклори, - Т.: Фан, 2004, 108-бет.

Манас айтиш санъатида галлюцинациянинг роли

Нигора Алисултанова Абибуллаевна
Андижон давлат университети
катта ўқитувчиси

«Манас» айтиш – дунёдаги, ягона санъат.
Чунки,, унга инструмент, оркестр қўшилмайди.
Манасчи ўзи дирижёр, ўзи ижрочи, ўзи актёр.

Халқ оғзаки ижодида достонларни ижро этган инсонларни бахшилар деб аташган. Охунжон Сафаровнинг «Ўзбек халқ оғзаки ижоди» номли китобида Ўзбекистоннинг айрим жойларида бахши сўзининг ўрнига бошка атамалар қўлланилиши айтиб ўтилади. Масалан, Сурхандарё ва Қашкадарёнинг баъзи бир ерларида юзбоши, Жанубий Тожикистондаги ўзбеклар орасида соки, Сурхондарё ва Жанубий Тожикистонда созанда, Фарғона водийсида сановчи, айрим туманларида жиров, жирчи, окун ва хакозо»[1].

Дунёдаги энг катта достон сифатида қирғиз халқининг «Манас» трилогияси тан олинган. Чунки, эпос «Манас», «Семетей», «Сейтек» деган қисмлардан ташкил топган. Уларни ижро этувчиларни Манасчилар деб юритишган.

Достонда халқнинг урф-одати, асрлар давомида эъзозланиб келинган қадриятлари, турмуши, табият, ҳаёт ҳақидаги карашлари ёритилган. «Манас» культик (ибодат, сиғиниш) маънога эга бўлиб, унга хосиятли инсон қатори қарашган ва сиғинишган. Қирғизлар фарзандларига Манас деп исм қўйишган эмас. Чунки, Манас деган исмни бола кўтара олмайди деб ўйлашган.

Манасчиларни тўрт гуруҳга бўлиб карашади. Биринчи босқичдагиларни (үйрөнчүк) ўрганувчи манасчи дейишган. Ўрганувчи манасчи деб, манасчи бўлишга кизикиши ортиб, шу ҳунарнинг сирини ўрганиб, эпоснинг эпизодлари билан астойдил танишишга киришган манасчиларни айтамиз.

Иккинчи гуруҳ чала манасчилар дейилади. Улар эпосдан парчаларни ёки устозларининг айтган достонларининг айрим жойларини ёдлаб олиб айтишган.

Учинчи гуруҳ ҳақиқий (чын) манасчилар дейилган. Улар эпоснинг асосий вокеаларини яхши ўзлаштирган ва унинг барча вариантларини мустақил айта оладиган, ўзича вариант туза олган манасчилардир.

Манас айтишнинг тўртинчи боскичи - катта (чоң) манасчи. Бундай номга жуда кам манасчилар сазовор бўлишган. Достоннинг ривожланишига катта ҳисса қўшган, энг яхши бадиий вариант яратган, асарнинг ҳамма воқеаларини тўлиқ ва бемалол айта олган, халқ орасида юксак хурматга эга бўлган манасчиларни айтишади. Катта манасчилар қаторига Соғинбой Урозбак ўғли ва Саякбой Қаралаевлар исмини хурмат ила тилга олиб келишади.

Манас айтишга иккала манасчи хам галлюцинация туфайли эришган (галлюцинация-йўқ нарсаларнинг кўриниши, эшитилиши, сезилиши).

Саяқбой Қаралаев «Манас» айтишни биринчи бўлиб ихтиёрий отрядга аъзо бўлиб юрганда бошлаган. Манасчи ёшлик чоғида Манас ва унинг яқин ёрдамчиларини (қирқ навкари, қирқ йигити) тушида кўрган экан. Галлюцинация ҳолатидаги шарпани Саякбой айланиб юриб, уйига келаётганда йулда тушида эмас ўнгида кўради. Ёш йигит бундан таъсирланиб, узоқ муддат ўзига кела олмай юради. Кўп вакт ўтмай Алмамбет (Манаснинг энг якин ёрдамчиси, миллати хитой) тушига киради. Шундан сўнг Саяқбой «Манас» айтишга киришган.

[1] Oxunjon Safarov O’zbek xalq og’zaki ijodi “Musiqa” nashriyoti Toshkent.2010

Манасчи Соғинбойнинг оиласига офат келиб, сув чечак касаллигига йўлиқади. Бу касалдан Соғинбой хам қаттиқ азият чекади. Бир куни эрта тонгда туш кўради. Тушида Кочкорнинг даласида пиёда келаётган бўлади. Дала тўла ўтовлар, отлар боғланган, ўтовларнинг олдида курол-яроқлар уйилиб турган бўлади. Соғинбой ўтовнинг бирига кирмоқчи бўлади. Шу пайт олдидан оқ кулранг отда қалпоқ кийган баҳайбат одам: «Ўғлим, сен кўрқма, бу курилган уйларнинг эгаларига ҳеч кимнинг кучи етмаган!» -дейди. Уни кўриб Соғинбойнинг қўрқуви босилиб, бир уйга киради. Уйнинг ичида алплар ўтирган экан. Ўтирганларнинг бири «бу бола «Манас» айтар экан»-дейди. Бир киши қани, ўғлим, айт-дейди. Соғинбой билмайман-дейди. Йигирма беш ёшли, қорачадан келган йиғит қўлига болтасини олиб чопиб юборайми ёки айтадими? –деб тик туради. Уй ичидаги кишиларга бошчилик қилган одам: «ўғлим, ёш экансан, бекор ўлиб кетма, айтаман де» - дейди. Соғинбой қўркканидан айтаман дейди. Уч марта сўраб, уч марта айтаман дедиртиради. Соғинбой яхшилаб караса, ўша уйда ўтирганларнинг барчаси «Манас» айтиб ўтирган кишилар эмиш. Улар биргина эпизодни эмас, хар кимиси достонинг хар қайси эпизодидан: «Манастын төрөлүшү» (Манаснинг тўғилиши), «Чоң казат» (Катта уриш) айтишаётган экан. Соғинбойнинг уч марта «Манас»ни айтаман! - деган жавобини эшитганларидан кейин ўтирган кишилар ўтовдан чиқиб кетишади. Уйнинг ичига ёруғ кириб, уйдан чиқиб кетаётганларни кўрдингларми? - деб қаттиқ бақириб юборади. У меҳмонларни оиласидагилар хам кўрган бўлади. Шу тариқа Соғинбой ва оиласи ҳеч қандай дард кўрмагандек бўлиб кетишади ва курбонлик қилишади. Акаси Алишер ва Соғинбой бу воқеадан кейин «Манас» айтиб қолишади.

Юқорида айтиб ўтган галлюциянацияни барча манасчилар бошдан кечирганлар ва шу тариқа манасчи деган буюк номга сазовор бўлганлар.

Инновацион жараёнлар ривожланган жамиятда ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш муаммолари

Қарши Давлат Университети фалсафа фанлари номзоди, Шайманова А.Э.

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб, ёшларни ҳар томонлама баркамол қилиб тарбиялаш, фарзандларимизнинг иродасини тоблаш, онгу фикрини Ватанга садоқат ва эл-юртга муҳаббат туйғуларини қарор топтиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Зеро, мамлакатимиз Президенти Ш.Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқида Ўзбекистон глобаллашув ва ахборот-коммуникация технологиялари жадал ривожланиб бораётган бугунги шароитда ёшларга оид сиёсатни шакллантириш ва амалга оширишга қаратилган умумлаштирилган халқаро ҳуқуқий ҳужжат- **БМТнинг Ёшлар ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро конвенциясини** ишлаб чиқиш таклифи билан чиққанлиги, бугунги кунда ёшларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда уларнинг ўз салоҳиятини намоён қилиш учун зарур шарт – шароитлар яратишга қаратилган яна бир улкан ишлардан бири бўлди.

Дарҳақиқат, юксак маънавиятли, мустақил фикрлайдиган, ўзининг қатъий ҳаётий эътиқод ва қарашларига эга бўлган ватанпарвар ёшларни тарбиялаш, уларни турли маънавий таҳдидлардан ҳимоя қилиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади. Чунки, ёшлар жамиятнинг барча ривожланиш ва ўзгаришларга ўзларининг ижобий таъсирини ўтказишга қодирдирлар. Юртимизнинг келажаги ёшларнинг маънавий-мафкуравий дунёқарашига, ижтимоий, сиёсий, демократик жараёнлардаги фаоллигига боғлиқдир. Мамлакатимизнинг биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек,

“Жондан азиз Ватанимизнинг тақдири, келажагимиз бугун униб-ўсиб келаётган ёш авлодга, унинг жисмоний ва маънавий камолатига боғлиқ”[392].-деб айтганлари бежиз эмас.

Ўзбекистонда жамият ҳаётини демократлашувида, озод ва обод Ватанни яратишда, эркин фикрлай оладиган ёшларни шакллантиришда маънавий – маърифий ишларни кучайтириш муҳим аҳамиятга эга. Бу борада таълим муассасаларининг ўрни беқиёсдир.

Мамлакатимизда кенг кўламли ислоҳотлар бошланганидан буён олий ўқув юртлари сони кескин ошди, бугунги кунда 92 та университет ва институтларда 250 минг нафардан зиёд талаба таҳсил олмоқда. Ўзбекистонда Европа ва Осиёнинг бир қатор етакчи олий ўқув юртларининг филиаллари, жумладан, Вестминстер университети, Сингапур менежментни ривожлантириш институти, Турин политехника университети, Россия нефть ва газ университети, Москва давлат университети, Россия иқтисодиёт университети филиаллари фаолият юритмоқда. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Миллий университети, Фанлар академияси ва Буюк Британиянинг етакчи олий ўқув юрти – Кембриж университети билан биргаликда Юксак технологиялар ўқув-тажриба маркази ташкил этилмоқда. 2014 йилнинг сентябрь ойидан бошлаб юртимизда, юқорида зикр этилганидек, Жанубий Кореянинг Инха университети филиали фаолият кўрсата бошлади, унинг асосий йўналишини ахборот-коммуникация технологиялари, компьютер муҳандислиги соҳасидаги таълим ташкил этади.

Ёшларимизнинг минглаб иқтидорли вакиллари Япония, Германия, Жанубий Корея, Хитой, Буюк Британия, АҚШ, Франция ва бошқа мамлакатларнинг етакчи университетларида таълим олмоқда, бу эса уларнинг билим ва малакасини оширишда кенг имкониятлар очиб бермоқда. Бугунги кунда, БМТ маълумотларига кўра, мамлакатимизда таълимга йўналтирилаётган харажатлар давлат бюджетининг 35 фоиздан ортиғини ташкил этмоқда. Бошқача айтганда, Ўзбекистон давлат бюджетидан ҳар йили 35 фоиз маблағ айнан таълим-тарбия соҳасига йўналтирилмоқда.

Жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти ва етакчи халқаро бизнес-мактаблардан бири – “ИНСЕАД” томонидан 2012 йилда инсон капиталининг тараққиёт даражаси бўйича ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра Ўзбекистон 141 мамлакат орасида 53-ўринни, таълим тизимини ривожлантириш даражаси, жумладан, таълим мақсадлари учун ажратиладиган маблағлар бўйича эса дунёда бешинчи ўринни эгаллагани бежиз эмас, албатта.

Шу боисдан бугунги глобаллашув жараёнида ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда қуйидаги вазифаларни амалга ошириш лозимдир:

1.Таълим –тарбия, жамоатчилик муассасаларида маънавий-маърифий ва ғоявий тарғибот ишларини жонлантириш, ғоявий таҳдидлар моҳияти ва кўламини ёшларга чуқурроқ сингдириб бориш лозим.

2.Замонавий ахборот технологиялари, хусусан, ёшлар онгига глобаллашувнинг ўзига хос жиҳатлари, ахборот хуружи, ахборот хавфсизлиги, мафкуравий иммунитет каби тушунчаларни сингдириш орқали улардан мақсадли фойдаланиш кўникмаларини ошириш зарурдир.

3.Маҳаллаларда ёшлар ўртасида осойишталик ва хавфсизликни таъминлаш борасида мутасадди бўлган профилактика инспекторларини, улар фаолияти самарадорлигини ошириш керак.

4.Ёшларда мамлакатда амалга оширилаётган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, мамлакат хавфсизлигини таъминлашга доир фаол муносабатни шакллантириш учун таълим муассасалари, ёшлар ташкилотлари ва бирлашмаларида, ҳарбий чақириққача бўлган ёшлар ўртасида турли тадбирларни кўпроқ уюштириш мақсадга мувофиқдир.

---

[392] Каримов И.А. Ватан ва халқ мангу қолади.-Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти,2010. 126-бет.

5. Ёшлар кун тартибини тўғри тақсимлаш ва назорат қилиш билан бирга, уларда оммавий маданиятга қарши мафкуравий профилактика чора-тадбирларини қўллаш, Ватан, ота-она олдидаги бурч ва маъсулиятларини ошириш, миллий қадриятлар асосида инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, бунёдкорлик ва илм эгаллашга ҳавас уйғотиш каби вазифаларни кучайтириш лозим.

Адабиётлар

1.Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Асарлар, 3-жилд. – Т.: Ўзбекистон. 1996 й. 355-бет.
2. Каримов И.А. Ватан ва халқ мангу қолади.-Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. 126-бет.
3. Эркаев А. Маънавият-миллат нишонаси. – Т.: Маънавият. 1999 й.

История чая в средней азии (конец XIX — начала XX вв.)

Маматова Махфуза Бахриддиновна
Докторантка Каршинского ГУУз,
Республики Узбекистан, город Карши

Чай в Узбекистане нечто большее, чем просто напиток, который утоляет жажду. Чай принято считать национальным напитком в Узбекистане. Чай издавна был традиционным и наиболее распространенным напитком в Средней Азии. В данной небольшой статье освещается история чайной тарговли Средней Азии.

До восстания дунган, которое распространилось на провинциях Китая, чай для среднеазиатского рынка приготовился почти исключительно в Китае, откуда в торговые пункты Кокандского ханства, Бухару и Хиву. Когда же дунганское восстание приняло чрезвычайно широкие размеры, доставка чая прежнем путем, также через Кашгар и Джунгарию, стала невозможной.

С этого времени для чайной торговли в Средней Азии оставалось два пути: получать его из Индии или же из России через Калган, Кяхту и Сибирь. Таким образом, на чайном рынке Средней Азии появились еще два основных, кроме временно отсутствовавших китайцев, игрока – Англия и Россия.

XIX веку Россия прибегала к посредничеству среднеазиатских городов, в том числе Ташкента и его купечества, в торговле с Восточным Туркестаном и закупках чая. В течение столетий велись переговоры между Россией и Китаем, однако, официального торгового соглашения между ними не было подписано. Только в 1851 г. был подписан Кульджинский договор – первый официальный договор между Россией и Китаем.

В России и Среднеазиатских ханствах была обоюдная потребность в товарах, производимых в этих странах. В этих государствах пользовались успехом китайский фарфор, шелк, слитки серебра-ямбы, чай, идущий через Восточный Туркестан.

Развитию посредничества способствовало и то, что в XVII в. Цинские власти не разрешали китайским купцам выезжать за пределы Восточного Туркестана [4].

Ташкентские купцы закупали в Кашгаре чай черный, чай кирпичный, чай зеленый и другие товары и везли через Ямышевскую и Семипалатинскую крепости в Сибирь. Торговля была меновая и денежная.

Данные за октябрь 1792 г. привезено в Ямышево с ташкенскими товарими в то же время перевезены были и китайские товары: жемчуг 17,5 (вес не указан) на 17 руб., чай черный 18 фунтов (1 руб. 18 коп.), чай кирпичный – 10 фунтов (1 руб. 50 коп.), чай зеленный – 15

фунтов (5 руб.) и т.д. Таким образом, мы видим, что ташкентские купцы наряду со своими привозили китайские, восточно-туркестанские товары. Далее в документе говорится, что в Ташкентском дворе «было выменяно китайского продукта (бязи, чаю кирпичного, фанзы и т.п.)» [3]. Как видно из документа, при Семипалатинской таможне был специальный Ташкентский двор, где производился товарообмен привезенных товаров (кашгарских, китайских, ташкентских) на русский товар. Торговля была меновая и денежная, в обороте была русская серебряная монета и золотая таньга.

Другим важным посредником в торговле чаем в XVIII – первой половине XIX в. был Коканд.

Регулярность и улучшение торговли зависели от условий транспорта и самих караванных путей. В этом отношении кокандско-бухарские торговые связи имели свои преимущества. Дорога между этими городами была ровная, и часто для перевозки товаров употреблялись арбы. Как отмечал, Н.В.Ханыков, два главных кокандских каравана приходили в Бурару в начале лета и конце осени, а более мелкие караваны – круглый год. Кокандцы привозили в Бухару, кроме изделий своего ремесла, китайские (чай, серебро в слитках, фарфоровую посуду, кораллы и т.д.), а также русские товары.

Из Пешавара в Бухару и через нее в Коканд доставлялись и англо-индийские товары. По караванному пути, следующему по маршруту из Пешавара Кабул, Керки, Самарканд и Коканд в Средней Азию, ежегодно привозился товар на 10-15 тыс. верблюдах. Из 10-15 тыс. верблюдов, которые переправляли товар из Пешавара в Среднюю Азию, 1000 везли бомбейский чай.

Торговые пути между Кокандом и Кашгаром пролегали через труднейшие горные проходы. В первой половине XIX в. ежегодно из Кашгара в Коканд пригоняли 300 навьюченных лошадей с зеленым и черным чаем. Кашгар экспортировал чай через границу Кокандского ханства транзитом из Китая в Россию [2].

Широкое развитие торговые отношение между Кокандом и Кашгаром получили после постройки ряда военных крепостей (Дараут-Курган, Кизил-Курган, Суфи-Курган и др.). В первой половине XIX в. между Кокандом и Китаем был заключен мирный договор. Экономические санкции Пекина против Коканда и запрет на торговлю в 1828 г. были отменены и специальным императорским указом от 13 января 1832 г. не только разрешалось вывозить из Кашгарии чай и другие товары, но и кокандским купцам беспошлинно торговать в Кашгарии.

В год из Кашгара в Коканд стало поступать около 30 тысяч пудов чая[5].

Торговлю чаем и шелком во второй половине XIX в. пыталась активизировать в Туркестанском крае колониальная администрация царской России. Созданный в Ташкенте в 1870 г. Ярмарочный комитет занимался организацией ярмарок. Из отчетных ведомостей комитета видно, что приходившие в Ташкент караваны привозили большое количество чая, и в то же время вывозили, наряду с мануфактурными и бакалейными товарами, чай.

Согласно торговому соглашению с Китаем (от 20 сентября 1879 г.) и торговому договору (от 19 февраля 1881 г.), все товары из Китая, кроме чая, водки и серебра пропускались через таможню беспошлинно. Таким образом, царское правительство пыталось проводить протекционистскую политику по отношению к местным производителям чая [1].

Особенно развита в Самарканде торговля чаем. Среди городов всей Азиатской России, после Тюмени, Самарканд по своей оптовой чайной торговлей занимает второе место. Здесь оперируют оптовые склады чайных фирм: Бр. Поповых, Кузнецова, Вогау и К^0, Ризаева (персидский купец), Перевалова.

В Ферганской области потребности по ввозу весьма разнообразны, при чем главными предметами являются после мануфактуры, скота, хлеба и риса, чай – 2.500.000 руб. [1].

Внешняя торговля Туркестана, с прилегающими к нему странами – Персиею, Афганистаном, Индиею, Восточным Туркестаном (Кашгаром) и Китаем, довольно значительна. Обмен с Персиею производится морем через Красноводск и Чикишляр, а также по сухопутной границе. Стоимость от Персии по данным (1899 г.) Закаспийского таможенного округа ввоза к нам товара на сумму 3.886.529 руб. В основном привозился зеленый чай, имеющий огромное распространение в Средней Азии. Товарообмен с Индией заключается в ввозе в Туркестан зеленого чая, кисеи, индиго всего на сумму до 2.000.000 руб. Грузы эти идут частью через Афганистан, частью же через Кавказ.

Накануне Первой мировой войны в Хиве значительно расширился внутренний рынок, благодаря операциям русского капитала, шло быстрое развитие товарно-денежных отношений, формировались новые торговые центры. Благодаря тесной коммерческой связи посредников, товары из крупных торговых центов доходили до самых отдаленных населенных пунктов. Мелкие купцы проникали в изолированные селения, привозя с собой такие товары, как чай, мануфактура, сахар, самовары.

Если в начале и середине XIX в. в Средней Азии знали главным образом китайский чай, то уже в конце XIX — начале XX в. самой большой популярностью пользовался зеленый чай, который привозили из Бомбея. Эти факторы привели к резкому падению цен на чай. Чай стал доступен для широких масс только тогда, когда цены на него упали, что произошло вследствие появления в Средней Азии русских, строительства железных дорог в регионе, открытия новых торговых путей.

Литература

1. ЦГА Руз, ф.и-276, оп. 1, д.892 а, л. 6-17; ф.и-469, оп. 1, д. 54, л. 2-30; ф.и-36, оп. 1, д. 1707 а, л. 6-19.
2. Кобзева О., Закирова М. Шелковый путь в потоке истории. Т., 2017.
3. Кобзева О.П., Тухтабеков К.А. Очерки по истории торговли и предпринимательства в Узбекистане. Т., 2008.
4. Юнусходжаева М.Ю. Роль Ташкента в торговле России и Восточного Туркестана во второй половине XVIII в. // Позднефеодальный город Средней Азии. / Под ред. Мукминовой Р.Г. – Т.: ФАН, 1990.
5. Махкамов А.А. Торговля Коканда со среднеазиатскими владениями и сопредельными странами в первой половине XIX в. // Позднефеодальный город Средней Азии. / Под ред.

Чайные традиции и обычаи в Узбекистане

Маматова Махфуза Бахриддиновна
Докторантка Каршинского ГУУз,
Республики Узбекистан, город Карши

Знакомство с чаем у среднеазиатских народов состоялось раньше Англии и Европы - здесь шли караваны Шелкового Пути, которые его везли вместе с другими редкостями. Чай в культуре народов Узбекистана занимает гораздо больше места, чем в европейских странах и даже Англии. Первые известия о чае встречаются у немецкого путешественника Адама Олеария. Будучи секретарем посольства, посланного герцогом Фридрихом III к персидскому шаху, он записал и опубликовал свои заметки, собранные во время путешествия. В них сказано, что в столице тогдашней Персии Исфахане в 1630 году существовали харчевни, в которых пили иностранную теплую воду, отвар из неведомого растения, «привозимого узбекскими татарами в Персию из Китая. Это именно то растение, которое китайцы называют

чаем. Персияне варят его в чистой воде, прибавляют туда анису, укропу, а некоторые немного гвоздики[1]. Под этим именем были известны на Востоке согдийские купцы, которые вели оживленную торговлю на трассах Великого Шелкового пути в середины VIII веках[2]. Однако же массовым, широко распространенным «народным» напитком в большинстве случаев чай становится только в XIX-XX веках. Как отметила Е.М.Пещерева, если подытожить все данные о времени начала широкого распространения чая то, за исключением Бухары, для городов Средней Азии время это приходится на начало второй половины XIX в., для сельских местностей на равнине - на самый конец XIX в.[3] В Бухаре чай пили уже в XVIII в., причем только знать[4].

Чайные традиции Узбекистана имеют некоторые характерные особенности. Узбеки пьют, в основном, кок-чой – зелёный чай. Впрочем, жители Ташкента более предрасположены к черным сортам, более известным здесь как кора чой. Самым известным узбекским крупнолистым зеленым чаем является напиток под №95. Его особенность заключается в уникальном способе заготовки, предполагающей сразу несколько стадий: заваливание, тщательное высушивание и тщательное скручивание листьев. На завершающей стадии ингредиенты слегка подсушиваются.

Узбекский зелёный чай заваривают без каких-либо добавок. Но, в регионах Узбекистана чай готовят по разным рецептам. Например, в Каракалпакии обожают чай с перцем, чай с молоком, чай с медом. Но в данном случае, используют чёрный чай (на одну чайную ложку сухого чёрного чая добавляют 3 горошины перца черного и 2 чайных ложек меда). Кроме выше упомянутых рецептов и разновидностей узбекского чая, также имеются следующие разновидности узбекского чая:

1) Чай председателя (раис чой);
2) Чай с чёрным перцем (кора чой);
3) Чай с семенами чернушки (седанали чой);
4) Смесь зелёного и черного чая (мижоз чой);
5) Чай с базиликой (райхонли чой);
6) Чай сваренный на молоке – (ок чой).

Интересной особенностью узбекской традиции чаепития является то, что чем более уважаем гость, тем меньше чая в пиалу ему наливает хозяин. Нормальное количество — около трети пиалы, на несколько глотков, но особо уважаемому гостю наливают ещё меньше. Основа этой традиции в том, что проявлением уважения гостя к дому в Узбекистане считается как можно более частое обращение к хозяевам за добавкой. Наливая минимум чая, хозяин даёт гостю возможность оказать уважение дому без лишних затруднений, а также показывает, что ему самому не в тягость лишний раз услужить гостю. Незваному, нежеланному гостю наливают полную пиалу, что равносильно пожеланию «Пей и уходи побыстрее».

Узбекская чайхана (чойхона – переводится как чайная комната) – это прежде всего общение, неспешная беседа и даже деловые переговоры. Климат и ислам наложили свой отпечаток на заведения общественного питания на Востоке и Средней Азии. Большую часть года стоит жаркая погода, вынуждая потреблять много жидкости. Ислам запрещает своим последователям употребление спиртных напитков, что привело к отсутствию традиции их распития в мусульманских странах. Для утоления жажды самым популярным напитком является зелёный чай.

Всё это определило облик чайханы. В укрытом от зноя месте стояли несколько топчанов, где посетители ели или просто пили чай и собирались для общения. Здесь можно было услышать последние новости, обсудить их с друзьями и знакомыми. Это

привело к тому, что чайхана стала в махаллях культурным и общественным центром. В Узбекистане чайхана является одним из самых популярных и посещаемых мест после мечети.

Литература:

1. Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, составленное секретарем посольства Адамом Олеарием / Пер. П. Барсова. М., 1870. С. 726-788.
2. Кобзева О.П., Тухтабеков К.А. Очерки по истории торговли и предпринимательства в Узбекистане. Т., 2008, - С. 45.
3. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии. М.; Л., 1959. – С. 284.
4. Посланник Петра I на Востоке: Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. М., 1986. С. 85; Странствование Филиппа Ефремова // Путешествия по Востоку в эпоху Екатерины II. М., 1995. – С. 215.

VIII-XII асрлар Термиз тангаларини ўрганилиши

Нормўминов Мансурбек ТерДУ мустақил тадқиқотчиси

Шимоли-ғарбий Тохаристон ўзининг қулай стратегик жойлашуви туфайли бу ҳудудда савдо сотиқ ишлари жадаллик билан тараққий этиб борган. Бу асрларда даставвал Араб халифалиги, Сомонийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар ҳукмронлигида бўлди. Бу даврда шимоли-ғарбий Тохаристон аҳолиси ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар тарихини ўрганишда тангаларнинг ўрни бениҳоя катта саналади. Бу давр тангаларини ўрганилишига бир қанча олимлар жумладан, М.Е.Массон, М.Н.Федоров, Э.В.Ртвеладзе, В.Н.Настич, Б.Д.Кочнев, А.Отахўжаев муҳим ҳисса қўшганлар. М.Е.Массон ва Э.В.Ртвеладзе каби нумизмат олимлар Термиз ҳудудидан топилган ёки Термизда зарб қилинган барча даврдаги тангаларни ўрганган бўлишса.

В.Н.Настич ўз тадқиқотлари натижасида Термизнинг маълум бўлган энг дастлабки мусулмон даври тангалари , 759-760 йиллар фалслари кимга тегишли эканлиги ва қачон зарб қилинганлигини аниқлайди [Настич,2000.С.106-107.]. Б.Д.Кочнев Термизнинг XII аср тангалари ва ёзма манбаларини тадқиқ этиши натижасида, XII асрнинг иккинси чорагидан бошлаб Балх ва Термизда ҳукмронлик қилган, Имоддидин Кумоч ва унинг ворислари Алоуддин Абу Бакр, Аҳмад ибн Абу Бакр каби Балх ва Термизда ҳукмронлик қилган ҳукмдорларни Кумочийлар сулоласи-деб номлашни таклиф этади [Термиз,2001.С.30.]. М.Н.Федровнинг Абулмузаффар Аҳмад ибн Тўғонтегинни қатъий равишда Қорахонийлар қаторига киритиши [Fedorov.2000. P.109] хато эканлиги такидлайди. Ўз фикрини исбот этувчи далилларни келтиради ва 1165-1167 йилларга оид Термиз тангаларида ва Муҳаммад Ҳаким Термизий мақбарасида номи эслатилиб ўтилган ва Қорахонийларга алоқадор бўлмаган Имодуд-дунё вад-дин Абулмузаффар Аҳмад ибн Тўғонтегин ўша вақтдан бироз олдин, 1156-1158 йилларда Термизда ҳукмронлик қилган Имодуд-давла вад-дин Аҳмад ибн Абу Бакр ибн Кумоч билан бир одам деб ҳисоблаш керак-деган фикирни ўртага ташлайди. VIII асрда Термизга арабларнинг кириб келиши ва ундан кейинги даврларга тегишли мис тангаларни ўрганишда А.Отахўжаев катта рол ўйнайди. Хусусан, 915-916 йилларга оид Термиз фалсларида қандайдир Муҳаммад номи битилган. Э.В.Ртвеладзе уни Абудовудийлар сулоласига киритади [*Ртвеладзе,1989 С.95*]. Бу эҳтимолдан узоқ эмас, чунки Муҳаммад исми кенг тарқалган ва 915-916 йилларда Термиз фалсида куняси келтирилмаган Муҳаммад номи Бухорода 914-917 йилларда, Самарқандда 915-916 йилларда, Бинкатда 918-919 йилларда зарб этилган фалсларга ҳам қўйилган [Термиз, 2001.С.30]. Айни бу борада А.Х.Отахўжаевнинг

ҳақиқатга яқин фикрига кўра, барча ҳолатларда битта шахс вазир Муҳаммад ибн Аҳмад Жайҳоний назарда тутилган [Атаходжаев,1998. С.68].

Юқоридаги келтириб ўтилган олимлар томонидан VIII-XII асрдаги Термиз тангалари қанчалик яхши ўрганилмасин аммо барибир бу давр тарихини ёритишда кўплаб ноаниқликлар ва чалкашликлар юзага келмоқда. Жумладан Б.Д.Кочнев ёқлаб чиқган Термиз ва Балхда ҳукмронлик қилган Кумоч ва унинг авлодларини Кумочийлар сулоласи деб номлаш учун айрим камчиликлар мавжуд, масалан, шу вақтгача Термиздан бор йўғи бир дона Кумоч тангаси топилган. Бу эса ҳали фанда бу борада анча ўрганилиши лозим бўлган масалалар мавжудлигини кўрсатмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Fedrov M. The Geneology of the Qaraxanid rulers of Tirmith and Balkh// Oriental Numismatic society/ Newsletter.№164. Summer 2000 P. 109
2. Настич В.Н. Новые данные о медной монетной чеканке в Средней Азии. Самарканд.2000.
3. Атаходжаев А.Х. Центральноазиатские медные монеты VIII-IX в.в. Как исторический источник. Самарканд.1998.
4. Ртвеладзе Э.В. К истории Северного Тохаристане в IX начеле XIIIв.в// Краеведение Сурхандарьи.Ташкент. “Узбекистан”.1989

IX–X асрларда Термизда зарб қилинган тангалар .

Нормўминов Мансурбек ТерДУ мустақил тадқиқотчиси

Шимолий Тохаристоннинг таркибий қисми бўлган Термизга 671 йилдан араблар томонидан эгаллана бошланган. Натижада бу ҳудудда ислом маданияти билан бирга тангалари ҳам тарқалади. Термизда қайд этилган Илк ислом даври тангалари Эски Термиздаги Фаёзтепа буддавийлик ибодатхонаси юқори қатламида аниқланган. Ғ.Алимов томонидан аниқланган бу хазина 247 дирҳамдан иборат бўлган. Тангалар халифалар Ҳишом, ас-Саффоҳ, ал-Мансур, ал-Маҳдий, ал-Ҳодий, Хорун ар-Рашид, ал-Амин, ал-Маъмунлар даврида ал-Байда, Восит, Басра, Куфа, Рай, Муҳаммадийа, Мадинат ас-Салом, Заранж, Балх, Бухоро, Самарқанд, Шош, Марв, Ҳирот, Рафиқ каби шаҳарларда зарб қилинган. Илк Ислом даврининг иккинчи йирик тангалар хазинаси 1981 йилда Эски Термизда топилган. 100 дирҳамдан иборат бўлган бу тангаларнинг аксарият қисми Балх ва Воситда, қолганлари эса Ҳур, Куфа, Кирмон, Моҳ, Мадинат ас-Салом, Муборак каби шаҳарларда зарб қилинган. Бу хазина таркибидаги энг қадимги тангалар, эрамизнинг 714-715 йиллар, қолган қисми, эрамизнинг 745-746 йилларда зарб этилган. [*Ртвеладзе,1987 С.129*]. Демак, бу даврда, катта эҳтимол билан, араблар томонидан Термизда танга зарб қилиш ҳали йўлга қўйилмаган бўлган. VIII асрнинг иккинчи ярми ва IX аср бошларидаги тангаларда Термиз номи пайдо бўлади ва XIII бошларига қадар шаҳарда зарбхона муттасил фаолият кўрсатган.

Абу Муслимнинг саркардаси Хозим ибн Хузайма 759-760 йилларда ал-Ҳасан ибн Ҳамрони Балхга ноиб этиб юборади [Гардизи,1991.С.43]. Унинг томонидан Балхда 759-760 ва 762-763 йилларда, Термизда 759-760 йилларда фалс зарб этилади [Атаходжаев,1998. С.15]. Термизни, 759-760 йиллардаги фалсларга қараганда, ал-Ҳасан мақоми қуйироқ бўлган ноиби Иброҳим ибн Маҳанга берган [Настич,2000.С.106-107.]. Бу фалсларнинг ўзи Термизнинг маълум бўлган энг дастлабки мусулмон тангалари эди. 892-йилдан Термиз Абу Довуд Муҳаммад ибн Аҳмад тасарруфига ўтади. Довудийлар даврида Термизда дирҳамлар - кумуш тангалар зарб қилинади [*Кочнев, Ртвеладзе.1999.С.53-56*]. Абудовудийлар вақти-вақти билан Термизда ҳам ҳукмронлик қилиб турадилар. 905-906, 911-913 йиллардаги Термиз дирҳамлари бундан далолат беради [*Ртвеладзе,1989.С.95.*]. Бу дирҳамларда Банижўрий

(Абудовудий) Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ва Исмоил (907-914) лардан иборат валинеъматлари эслатиб ўтилган. 915-916 йилларга оид Термиз фалсларида қандайдир Муҳаммад номи битилган. Э.В.Ртвеладзе уни Абудовудийлар сулоласига киритади [*Ртвеладзе,1989 С.95*]. Шундай бўлиши мумкинлигига шубҳа қилмаслик керак, чунки Муҳаммад исми кенг тарқалган ва 915-916 йилларда Термиз фалсида куняси келтирилмаган Муҳаммад номи Бухорода 914-917 йилларда, Самарқандда 915-916 йилларда, Бинкатда 918-919 йилларда зарб этилган фалсларга ҳам қўйилган. А.Х.Отахўжаевнинг ҳақиқатга яқин фикрига кўра, барча ҳолатларда битта шахс вазир Муҳаммад ибн Аҳмад Жайҳоний назарда тутилган [*Атаходжаев,1998. С.68.*].

Навбатдаги Термиз фалслари 957-958 йилларда Сомоний Абдулмалик ибн Нуҳ (954-961) ва унинг вассали Қуттегин номи билан зарб этилган. Гардизий ва Ибн ал-Асир маълумотларига кўра, Қуттегин (ёки Хуттегин) Нуҳ ибн Насир ҳамда Абдулмалик ибн Нуҳнинг таниқли амалдорларидан бўлиб, хазинадор вазифасини бажарган. Тангалардан маълум бўлишича, хизматлари туфайли унга Балх вилояти инъом этилиб сарафроз қилинган. Бу ерда 948-960 йилларда унинг номи билан дирҳамлар зарб этилган. Қуттегин номи Тохаристоннинг шимолидаги айрим ҳудудларга ҳам ёйилган [*Кочнев, Ртвеладзе,1999. С.53-56*]. Гардизий берган хабарларга кўра, 952 йилда Сомоний Нуҳ ибн Наср Чағониённинг ҳукмдорлари-Мухтожийлардан бўлган Абу Али Аҳмад ибн Муҳаммадни Чағониённинг сипоҳсолори этиб тайинлаган ва Термиз билан Чағониённи унинг ўғли Наср ибн Аҳмадга берган [Гардизи,1991. С.74]. Термиз Насрга унча кўп вақт қарам бўлмаган. Сомоний Абдулмалик ибн Нуҳ бу шаҳарни Наср ибн Аҳмаддан тортиб олган, Қуттегинга берган. 999 йилда Сомонийлар давлати давлати енигилиб Қорахонийлар ва Ғазнавийлар ўртасидаги тақсимот натижасида Чағониён Қорахонийларга, Термиз эса Ғазнавийлар измига ўтади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Гардизи. Зайн ал-Ахбор. Пер. с перс. А.Е.Арендса. Ташкент.1991.
2. Атаходжаев А.Х. Центральноазиатские медные монеты VIII-IX в.в. Как исторический источник.// Самарканд.1998.
3. Настич В.Н. Новые данные о медной монетной чеканке в Средней Азии. Самарканд.2000.
4.Ртвеладзе Э.В. Денежное обращение в Северо-западном Тохаристане в раннем средневековье//. Городская культура Бактри и Тохаристана и Согда.Т. “Фан”.1987.
5.Кочнев Б.Д., Ртвеладзе З.В. Фелсы Термеза 346/957-958 гг. тюркского амира Куттегина.// Ўзбекистон тарихи. 1999, № 2.
6. Ртвеладзе Э.В. К истории Северного Тохаристане в IX начеле XIIIв.в// Краеведение Сурхандарьи.Ташкент. “Узбекистан”.1989. .

Глобаллашув жараёнининг ёшлар онгига таъсири

Жўраева Моҳира Юнус қиз
ҚДУ хорижий тиллар факультети
Инглиз тили ва адабиёти йўналиши талабаси

Бугунги ахборотлашган жамиятда ҳаёт суръатларининг шиддат билан ривожланиши жамиятимизнинг барча қирраларига, шунингдек, ёшларимизга ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Бу жараёнда ёшларимиз жуда катта ахборот оқими, коммуникация жараёнлари, техника ва технология ютуқлари билан биргаликда улғаймоқдалар. Маданиятлар муштараклигини, улкан имкониятлар эшиги ва жаҳон таълим стандартлари ютуқларини таъминлаб бераётган интернет, сир эмаски, салбий томонларини ҳам намоён этиб улгурди.

Интернетдан меъёридан кўп фойдаланиш, ёшларда виртуал қарамликни вужудга келтиради. Бу қарамлик аста-секин ўсмир онгида бўшлиқ ҳосил қилиб, уни оила аъзолари, таълим муассасаси, дўстлари, умумий мақсадларидан узоқлаштира бошлайди. Бу эса вақт ўтиши билан ижтимоий ва руҳий бегоналашувга олиб келиши мумкин. Немис мутафаккири Эрих Фромм инсоннинг ўз моҳиятидан узоқлашувини руҳий бегоналашув деб атайди. Яқинларидан ва ҳатто ўзидан бегоналашган ўсмирнинг ҳаётдаги қизиқиши сўнади, ўз келажагига, орзу-ниятларига ишончи йўқолиб, ўзини бегона ҳисоблайди ва бу жараён кўпинча салбий оқибатларга олиб келади. Ҳозирда ёшлар, айниқса, қизлар ўртасида ўз жонига қасд қилиш каби ўзбек менталитети учун девиант хулқ-атвор ҳисобланган ҳолатлар учраётганини мана шу муаммо билан боғлиқ деб ҳисоблайман. Ҳозирги замон илғор индустриялашган давлатларнинг таълим тизими – шахснинг ижтимоийлашуви яъни атрофдаги инсонлар билан мулоқот жараёнига киришиши, унинг у ёки бу ижтимоий мақомни олишга тайёргарликда ва ижтимоий тизимларни такомиллаштиришда муҳим ролни бажарувчи жамият аъзолари билимлари ва маҳоратларини узлуксиз ривожлантирувчи кенг ва юқори даражадаги ижтимоий тизимдир. Бу борада

Оиладаги соғлом муҳит, руҳий мадад ва ишонч шунингдек таълим тизими ва жамиятнинг ўзаро ҳаракати ва ўзаро муносабатлари бу муаммоларни бартараф этади. Чунки айнан ижтимоий шароитлар ва омиллар бевосита тарбия тизимининг хусусияти, турини аниқлайдилар ва тарбиянинг оптимал тизимига эришиш учун дастлабки шарт-шароитлар ва фикрлар зарур.

Инсон ўзини кимгадир кераклигини руҳан сеза олса, ҳеч қачон тушкунликка тушмайди, бегона оқим, ёт ғоялар таъсир эта олмайди. Юртбошимиз ташаббуслари билан ташкил этилган китобхонликка даъват этиш ишлари Ёшлар Иттифоқи томонидан кенг кўламда олиб борилмоқда. Билимдон ёшларимизнинг ўз қобилиятлари натижасида улкан совринларга сазовор бўлаётгани рағбат ва иштиёқ уйғотади. Албатта, ижобий ёндашув ёшларимизда замонавий ғоялар, илмий ютуқлар ва соғлом рақобат ҳамда инновациялар яратишга туртки бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Prachi Juneja What is Globalization? - Meaning and its Importance
2. Бекмуродов М. Социология асослари. Т.:1997.
3. М. Примов, Г. Абдуллаева Маърузалар матни . Т.: 2007.
4. Убайдуллаева, Бекмуродов Социология ўқув қулланма. Т.: 2002

Lavh – yog`och o`ymakorligining noyob namunasi

Buxoro davlat universiteti “Tarixshunoslik, manbashunoslik va tarixiy tadqiqot usullari” mutaxassisligi 1-kurs magistranti N.E.Xalikova

Yog`och o`ymakorligi o`zbek xalq amaliy bezak sanatining keng tarqalgan turlaridan biri bo`lib hisoblanadi. Bunda biror naqsh yoki tasvir yog`och buyumlarga chizilib, kesib, o`yib ishlanadi. O`rta Osiyoda ham yog`och o`ymakorligi qadimdan rivojlanib, kishilarning uy-ro`zg`or buyumlarida va arxitekturada juda keng qo`llanilgan[393]. Mazkur o`ymakorlikka oid bo`rtiq (georelef) naqshlar uy-ro`zg`or buyumlarida, me`morchilikda, ayniqsa, eshik, darvoza, ustunlar, harxil to`sin, stol, xontaxta, qutilar, qalamdon, lavh va boshqa buyumlarni bezashda ishlatilib kelingan. Mohir ustalar yaratgan bizgacha yetib kelgan ayrim buyumlar hozirgacha o`zining

[393]Н.М. Бачинский. Резное дерево в архитектуре Средней Азии. – Москва: Государственное архитектурное искусство, 1947. – 119 с.

nafisligi, tabiiyligi va murakkbligi bilan kishini hayratda qoldiradi. Yog`och o`ymakorligi namunalari ilk o`rta asrlarga oid Surxondaryo vohasidagi Yumaloqtepadan, Buxoro, Xiva, Samarqand, Shahrisabz va boshqa joylardagi qazilmalardan topilgan. Tadqiqotchilarning ta`kidlashicha, arablar kelishidan oldin yog`ochdan yasalgan ma`buda haykalchalarini harbir xonadonda uchratish mumkin bo`lgan. Odatda bunday ma`budalar eshik tepasiga qo`yilgan va u eskirsa xonadon sohibi yangi ma`buda harid qilib, almashtirib turgan. Arablar istilosidan keyin islom aqidalariga binoan tasviriy san`atning bunday turlari, ayniqsa haykaltaroshlik butunlay barham topadi. Endilikda usta naqqoshlar yog`och buyumlarga geometrik shaklda oddiy chiziqlardan murakkab shakllar yasashga, tabiat manzarasi va o`simliklar aksini ifodalashga harakat qilganlar.

IX-X asrlarda O`rta Osiyoda, shu jumladan O`zbekistonda yog`och o`ymakorligi yana ham rivoj topadi. Bu davrga xoslik shundan iborat ediki, o`ymakor ustalar yaratgan naqsh zaminida qandaydir ramziy ma`no, ezgu tilak, orzu va go`zal niyatlar ifodalangan.

Keyingi davrda (XI-XIII asrlar) xalq amaliy san`atida murakkab geometrik naqsh, ya`ni girix naqshi asosiy o`rinni egallab, uy-ro`zg`or buyumlari, me`morchilik naqshlari yanada badiiyroq va nafisroq tus oladi.

Ushbu san`at turi O`zbekistonning barcha viloyatlarida jumladan, Buxoroda ham keng tarqalgan. O`rta asrlarda barpo etilgan masjidlarning yog`ochdan yasalgan ustunlari, eshik va darvozalariga o`yilgan nafis naqshlar fikrimiz dalili bo`lib xizmat qiladi. Ayniqsa, Buxorodagi Shayx Sayfuddin Boxarziy (XIV asr) maqbarasidagi yog`och o`ymakorligi namunalari g`oyat murakkab va nafisdir. Xo`ja Zayniddin va Baland masjidlari (XVI asr) hamda Bahouddin Naqshband majmuasidagi ayvon shiftlari va ustunlari, Bolohovuz masjidi ayvoni shipidagi sumalaksimon, tomchi ko`rinishidagi o`yma naqshlar, ko`hna ark qal`asi ichidagi Subhonqulixon masjidi ayvoni, ustunlari bezaklari, undagi o`yma tasvirlar, chinor daraxti yog`ochidan ishlangan, karvonsaroylarning hozirgacha saqlanib qolgan darvozalari Buxoro o`ymakorlik maktabining XVI-XX asrlarda nihoyatda rivojlanganligidan darak berib turibdi.

Yo`g`och o`ymakorligi namunalarini turli buyumlarda ko`rish mumkin, o`zbek yog`och o`ymakorlari tomonidan tayyorlangan eng noyob buyumlardan biri bu-lavhdir. Lavh (arabcha)-kitobni qo`yib o`qish uchun yasalgan maxsus moslama, kursicha, taglik - degan ma`noni anglatadi. Lavh to`rt qismdan iborat qilib tayyorlanadi. Ishonish qiyin, lekin ushbu moslama yog`och bo`lagidan hech qanday mix yoki yelimdan foydalanilmasdan turib yasaladi. Uning ahamiyatliligi ham shunda. Ushbu moslamaga kitobdan tashqari qalam, qog`oz, o`qish va yozish uchun zarur bo`lgan boshqa narsalarni ham qo`yish mumkin. Lavh bilan tanish bo`lmagan kishi uchun bu moslamani shunchaki yoyish yoki yig`ish ham biroz qiyinchilik tug`diradi. Ayrim ma`lumotlarga ko`ra lavh kitoblar tagiga qo`yiladigan taglik sifatida Qur`on paydo bo`lgan davrlarda paydo bo`lgan. Qo`lda bemalol ushlab, varaqlash mumkin bo`lgan boshqa kitoblardan farqli o`laroq qadimgi muqaddas Qur`on kitoblari o`lchami jihatidan katta va og`ir bo`lgan. Kitob muqovasining asosan teridan tayyorlanishi, uning mustahkamligini ta`minlash maqsadida, kitob muqovasi va qog`ozlari temir plastinalar bilan mustahkamlanishi ham kitobning anchagina og`ir bo`lishiga sabab bo`lgan. Uzoq ibodat paytida uni qo`lda ushlab turish birmuncha qiyinchilik tug`dirgan. Qur`on uchun yaratilgan bu taglik nafaqat kitobni o`qishda, balki muqaddas kitobni avaylab saqlashda, unga qo`l tekkizmagan holda bir joydan boshqa joyga bemalol ko`chirib o`tkazishga nihoyatda qulay bo`lgan. Odatda lavhlar taxtadan ishlanlangan, biroq marmardan ishlangan lavhlar ham bor[394]. Samarqanddagi Bibixonim masjidida marmardan Usmon Qur`oni uchun, Mirzo Ulug`bek topshirig`iga ko`ra ishlangan lavh shular jumlasidandir.

[394] O`zbekiston milliy ensiklopediyasi. T. 5. – Toshkent: “O`zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2003 – B-8.

O`zbekistondan boshqa davlatlar: Suriya, Eron, Saudiya Arabistoni va Hindistonda kitoblar uchun mo`ljallangan yog`och tagliklarni uchratish mumkin. Biroq, O`zbekistonda tayyorlanadigan lavh namunalariga biror boshqa davlat yog`och o`ymakorligida duch kelmaysiz. Bu asrlar davomida shakllanib kelgan hunarmandchilik turi davrlar o`tishi bilan mukammallashib borgan. Lavh tuzilishining asosida matematik hisob-kitob, g`oyat puxtalik bilan belgilangan burchak, burilish va chiziqlar yotadi. Arzimagan hatolik tufayli ham ustaning qilgan butun mehnati barbod bo`lishi mumkin. Lavh tayyorlash uchun asosan yog`ochning qattiq turlari: chinor va yong`oq daraxti yog`ochlari ishlatilgan. Daraxtning yoshi qanchalar katta bo`lsa undan tayyorlanadigan lavh ham baquvvatroq va qadrliroq hisoblangan. Lavh uchun mo`ljallangan yog`ochlar bir necha yillar davomida ishlov berilib qorong`i va quruq joyda saqlanadi. Usta yog`ochdan chiqadigan tovushga qarab yog`ochning lavh yasash uchun yaroqli yoki yaroqsizligini ajratib olgach o`zining murakkab bo`lgan ishini boshlagan. Davrlar o`tishi bilan har bir usta o`zining lavhga tushirgan o`yma naqshlar usulini yaratadi va u takomillashtirib boradi.

Xulosa qilib aytganda, o`zbek yog`och o`ymakorligi maktabini dunyoning biror boshqa yog`och o`ymakorligi bilan adashtirib yubormaysiz. Bunga yorqin misol qilib lavhni keltirish mumkin. Bu yog`ochdan tayyorlangan moslama nafaqat kitoblar uchun taglik, balki noyob hunarmandchilik namunasi bo`lib, u O`zbekiston hududida shakllangan yo`g`och o`ymakorligi maktablarining qay darajada yuksalganligini yaqqol namoyish etib turibdi.

O’zbekiston madaniyati rivojida folklor san’atining ahamiyati

Fol’klor sa’nati-insoniyatning bolalik qo’shig’dir.
Sh.M.Mirziyoev

ТерДУ Денов филиали Педагогика факулътети декани Шокир Сатторов,
ўқ.Лобар Мардоновалар

Xalq og'zaki ijodi - insoniyatga tengdosh eng qadimiy san'atdir. Har bir xalqning og'zaki ijodi o'sha xalqning fe'l-atvori, estetik didi, ruhiyati, urf-odat va an'analari, orzu-intilishlari, geografik sharoiti va tabiatini aks ettiruvchi o'ziga xos ko'zgudir. Biz ana shu ko'zgu vositasida olamshumul ezgu niyatlar, insoniy fazilatlar, yovuzlik, zulm, adolatsizlikka qarshi nafrat tuyg'ularini ko'ramiz.

Xalq og'zaki ijodi - mehnatkash omma ijodi, xalq san'atining boshqa, ya'ni musiqa, teatr, raqs, o'yin, tasviriy va amaliy san'at kabi turlaridan o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadigan og'zaki so'z san'atidir.

Og'zaki so'z san'ati «folklor» yoki «xalq og'zaki poetik ijodi» atamalari bilan ifodalanadi. «Folklor» atamasi ilk bor XIX asr tadqiqotchisi Vilyam Toms tomonidan 1846- yilda qo'llangan bo'lib, «folk» - xalq va «lor» - bilim, donolik, donishmandlik, ya'ni «xalq bilirni», «xalq donoligi», «xalq donishmandligi» demakdir. Xalq og'zaki ijodini o'rganuvchi fan folklorshunoslik deb ataladi. Xalq ijodiyotining yaratilishi va yashash tarzi og'zaki usulda amalga oshadi. Ya'ni bunday asarlar og'zaki ravishda ijro etilishi sababli ularning mazmuni va shakli o'zgarishi, unga yangi qismlar qo'shilishi yoki biron-bir qismi tushib qolishi mumkin.

O'zbek xalq og'zaki ijodi eng qadimiy san'atlardan biri bo'lib, u jahon xalqlari poetik ijodi taraqqiyotida alohida o'rin egallaydi.Azaliy ma’naviy qadiriyatlaimiz tizimida alohida o`rniga ega bo`lgan xalq og`izaki ijodi na’munalari qadimiyligi, an’anaviyligi, o`ziga xos badiiy e`stetik ta`sirchanligi, ta`limiy mazmundorligi jihatidan yosh avlod tarbiyasini to`g`ri tashkil qilishda muhum ahamiyat kasb etadi. Binobarin, umuminsoniy g`oyalar, ahloqiy qarashlar, farzandni har tomonlama kamol toptirish muammosi, xalqparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik singari odamiylikfazilatlarining targ`ibi va tashviqi zuhur topgan folklor asarlari; afsonsonalar, rivoyatlar,

ertaklar, dostonlar, naqillar, qo`shiqlar, maqollaru topishmoqlar, marosim folklori na`munalari, xalq drammasi asarlari hamda bolalar repertuariga xos og`zakiijod durdonalari tarbiya sohasida o`z o`rni vaqimmatiga ega. Ularni hozirgi ilmiypedagogik tafakkur iste`moliga kiritish orqali tarbiyaning ta`sirchanligini oshirish barobarida uning milliy zaminini ham mustahkamlash imkoniyati ortadi.Shuning uchun folklorni maxsus o`rganishga ta`limi tizimining barcha bo'sqich va bo'g'inlarida alohida diqqat qaratish lozim va bunga e'tibor qaratilmoqda ham.

O'zbek folkloridagi janrlar kulami adabiy turlarga bulganimizda quyidagicha bo'linish kasb etadi:

Epik tur - mif, afsona, rivoyat, ertak, naql, latifa, lof, terma, doston va boshqalar.

Lirik tur - marosim folklorining deyarli barcha ko'rinishlari, bolalar folklorining ko'pgina turlari, qo'shiqning hamma xillari, ashula va shu kabilar.

Liroepik turga –xalq dostonlari va xalq termalarini kiritish mumkin,

Dramatik tur - og'zaki drama, qo'g'irchoq o'yin, askiya, xalq teatrlari va shu kabilar. Bundan tashqari yana bir **Maxsus tur**ham borki, bunga - maqol, matal, topishmoq kabi janrlarni kiritish mumkin.

Xalq og'zaki ijodi asrlar davomida misqollab to'plangan, ne-ne sinovlardan o'tgan, insonlarga hamisha madad bo'lib kelgan noyob xazinadir. Bizning vazifamiz ana shu xazinani ko'z qorachig'idek asrash va yanada boyitish hisoblanadi.

Bola tarbiyasida qo'shiqning roli juda katta. Qo'shiq lirikaning eng qadimgi shakllaridan biri bo'lib, kuylashga mo'ljallangan bir necha bandli she'rdan iboratdir. Qo'shiqlar kuy-ohang bilan aytiladi. Ba'zan qo'shiq o'yin bilan birga ijro etiladi. Demak, qo'shiq uchun she'r va kuy kerak. Qo'shiq xalq og'zaki ijodining eng ko'p tarqalgan va ommalashib ketgan janrlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, alla qo'shig'i yetakchi o'rinda turadi. Beshik qo'shig'i — allada kichkintoyning dastlabki tabassumi, ilk bor qo‘l-oyoqlarini qimirlatishi, imo-ishorani tushunishi kuylanadi. Ona endigina olamga kelgan do'mbog'idan shod, xursand holda berilib alla aytadi. Garchand norasida allaning mohiyati nimadan iborat ekanligini hali uncha his etmasa-da, baribir ona alla aytaveradi. Ona o'z allasida atrofni qurshab turgan olamni qo'shib aytadi. Butun borliq kechasi uxlashi — dam olishi va shu jumladan, kichkintoyi ham uxlashi zarurligini berilib aytadi:

Yot, bolam, uxla, qo'zim, Uylarda o'chdi chiroq.
Uxlar asalarilar,
Uxlar baliqlar tinchroq.
Ko'kda oy yarqiraydi, Derazadan qaraydi.Ko'zlaring yumgin, qo'zim,Yot,quvonchim, qunduzim! Alla, alia.

Ovuntirish — allani hamma — onalar, buvilar, bobolar aytishadi. Alla astasekin ommaviy qo'shiqqa aylanadi. Qo'shiqlar uzoq yillar mobaynida davom etadi. Aytaylik, chaqaloqni birinchi bor beshikka solayotganda aytiladigan qo'shiqlarda, avvalo, beshikka ta'rif-tavsif beriladi. Aslida beshik yog'och-taxta. Paxta, par va matolar bilan burkanganda u yumshoq, har qanday murg'akka huzurbaxsh joy bo'lishi har bir beshik qo'shig'ida chiroyli ifodaga ega:

Beshigi taxta, Orqasi paxta
Egasi keldi,Kuchugi qoch.
Ichida yotganning Bahrini och.

Chaqaloq beshikda maza qilib uxlab, orom olib bo'lgach, norasidani beshikdan olayotganda aytiladigan qo'shiq ham nihoyatda muxtasar aytiladi. Alloh beshikdagi chaqaloqqa xotirjamlikni ato etganligini, shu sababli hech qanday sharpa-dushman uning uyqusini buza olmaganligini quyidagi to'rtlikdan bilib olish qiyin emas: Taqa-tuqi gavora bo'lsin, Dushmani ovora bo'lsin.
Uyqusi beshikda qolsin, Dushmani eshikda qolsin!

Xalq qo'shiqlarida rasm-rusumlar rang-barang. Hammasi o'rinli. Hammasi zarur. Masalan, qizaloqning sochini ilk bor yuvib- taraganda aytiladigan qo'shiqlarda sochning uzunligi, qalinligi, ko'rsa-ko'rgudekligi, katta-kichikning havasini keltiradigan darajada ko'rkamligi obdan maqtaladi. Ayrim qo'shiqlarda sochning ta'fifi oy u quyosh bilan bog'lab uzunligi cho'zsa oy va quyoshga ham yetib borishi quvnoq misralarda ifodalanadi:

Oyda — quloch
Kunda — tut am.
Senga — kuyov,
Menga — palov.

Shu zaylda beshik qo'shiqlari kenja avlod kamolotida o'ziga xos tarbiya rolini o'taydi. Kichkintoylar ota-onalaridan, bobo- momolaridan chiroyli, ta'sirli alla, qo'shiqlar tinglab, tillari biyron, o'ktam, ziyrak bo'lib ulg'ayar ekanlar endilikda o'zlari ham hayot yo'llarida qo'shiq to'qib, qo'shiqlar qanotida o'sib-ulg'ayishga harakat qiladilar. Bunday qo'shiqlarning oliy namunasi „Chittigul" turkumiga kiradigan qo'shiqlar bo'lishi mumkin. „Chittigul"da mavzu nihoyatda rang-barang va juda jozibali. Chunonchi:

Oq sholiga ko'k sholi,
Oq sholini oqlaylik,
Ko'k sholini ko'klaylik,

Yaxshi kunga saqlaylik, Ha-yu, chittigul, Ha-yu, chittigul singari misralarga nazar soladigan bo'lsak, turi, rangini eslatish orqali sholi hosili juda mo'l bo'lganligini; bu mo'l-ko'l sholini pala-partish qilib yeb-tamomlamasdan, balki uni ehtiyotlab, tejamkorlik bilan ishlatish darkorligi bolalar tilidan chiroyli tasvirlangan. Bugungi kunda tejamkorlik, iqtisod haqida bolalarga ko'p gapiramiz. Yuqoridagi qo'shiqdan ayon bo'lishicha, ota- bobolarimiz azaldan har bir narsani tejab-tergab ishlatishni o'z farzandlariga qattiq o'rgatib kelishgan.

Endi mana bu misralarga razm soling:

Jo'xorilar bo'ldi oq,
Qo'nma, shum qorayaloq!
Agar qo'nsang, urayin,
Bo'lar oyog'ing cho'loq. Ha-yu, huvv!

Ko'rinib turibdiki, kattalarning mehnati bilan jo'xori ekilgan. Bugungi kunda u hosilga kirgan. Agar jo'xori qo'riqlanmaydigan bolsa, qarg'a, quzg'unlar yeb, ekinni barbod qiladi. Bu ish kenja avlod — bolaga topshirilgan. Bolaning g'ayratshijoati, ekinni saqlab qolish uchun urinishi, o'ylaymizki, bugungi bolalarga ham namuna boladi. „Agar qo'nsang, urayin, bo'lar oyog'ing cho'loq" deyishi qaysi bolani kattalarning mehnatiga ko'maklashishga da'vat etmaydi deysiz! Lekin bolalarni qushlarga don berishga, in qurishga ham o'rgatish kerak.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, qo'shiqlar bolalarning nafosatini o'stirishga, ularni hayot va mehnatga muhabbat, vatan- parvarlik, do'stlik, insonparvarlik kabi oliyjanob fazilatlar ruhida tarbiyalashga yordam beradi.

Xulosa o’rnida shuni aytish mumkinki madaniyatning ilk debochalari bo’lgan bolalar folklori va uning janr xususiyatlari kishilarda zavq shavqbag’shida etadigan san'atdir. O’zbek madaniyatining chuqur ildizlari aynan folklor san’ati bilan bog’liq desak xato bo’lmaydi. Albatta har bir inson avvalo o’zining qadriyatlari va ananalarini qadim o’tmish va kelajak bilan bog’laydi. Madanyatning davomiyligi onalarimiz aytgan allalarda o'z sehrini beradi. Zero qadriyatlarimiz unutilmaydi va umri boqiy bo’lishiga ishonamiz.

Adabiyotlar:

- Karimov.I.A. Yuksak ma`naviyat – yengilmas kuch. Toshkent.
  ―Ma`naviyat‖ nashriyoti . 2008-yil.
- Karimov.I.A. Barkamol avlod - O`zbekiston kelajagining poydevori.

Toshkent. ―Ma`naviyat‖ nashriyoti . 1997-yil.
- O`zbekiston Respublikasi Davlat ta`lim standartlari. Toshkent.1997-yil.
- Karimov I. A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. // ―Fidoqor‖gazetasi, 2002-yil 8-iyun.
- Razzoqov. H va boshqalar . bek xalq og‘zaki noetik ijodi. Toshkent. ―O‘qituvchi‖nashriyoti . 1980-yil. 124-167 -187- 209betlar.
- Jumaboyev. M bek bolalar adabiyoti. Toshkent . O'zbekiston‖ nashriyoti. 2002-yil. 29-42-betlar.

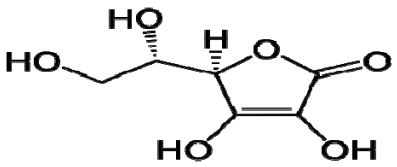
Chakandao’simliginingshifobaxshxususiyatlari.

TermizDavlatUniversiteti .
Kimyo mutaxasisligi I bosqichmagistrantlari: Toshtemirov Abdurasul Erkinovich, Ahadov Alisher,
kimyo ta’lim yo’nalishi
IV bosqich talabalari Annayev Umidjon Faxriddinovich,
Muqumov Baxriddin Abulboqiyevich

Boysun tumani tog’li hudud bo’lib juda ko’plab yovvoyi o‘tlar uchraydiki, ular kiyik o‘ti, chakanda, tog‘ rayhon, namatak, kovul kabilardir. Oldin bu o’tlar erta bahordan to kech kuzgacha chorva ozuqasi sifatida foydalanilgan. Davlatimiz rahbari tashabbusi bilan Boysunda shifobaxsh o‘simliklarni ko‘paytirish va ulardan oqilona foydalanishniishlari yo’lga qo’yilmoqda.

Ana shunday o’simliklardan biri Chakandadir. Chakanda(jirg‘anoq) (Hippophae) — jiydadoshlar oilasi daraxtsimonlar yokibutasimonlar turkumi; dorivor va mevali ekin. Hozirgi kunda chakandaning shifobaxsh xususiyatlariga katta ahamiyat berilmoqda, shuning uchun mevalarining kimyoviy tarkibi turlicha o’rganilayapti.Chakanda – kam kaloriyali o’simlik bo’lib hisoblanadi, uning 100 gramm mevasi 30 kaloriya ajratadi. Mevlarining nordonligi 1,3 to 2,7% gachabo’ladi. Chakanda mevalarida olma, shavel, yantar kislotalar uchraydi, ular yuqori fiziologik faollikga ega. Chakandaning ko’pgina o’rgangan navlarida shakar miqdori past bo’lib – 3-6% tashkil etadi. Chakanda mevalarining shifobaxsh xususiyatlari ularning tarkibiga yog’ bo’lishi bilan bog’liq. Chakanda yog’I tarkibida ko’p vitaminlar va boshqa biologik faol moddalar topilgan. Ularning miqdori 1%dan to 18% bo’ladi. Chakanda yog’ida vitaminlardan E, K, provitamin A vitamin ham bo’ladi, yog’ qoldiqlari tarkibida stearin tabiatidagi moddalar topilgan – sitosterin, fosfolipidlar, xolinlar, karotin va boshqalar. Chakanda tarkibida ko’p mikdorda vitamin E uchraydi. Chakandaning meva sharbatida vitaminlardan A, C, V_1, V_2, V_6, E, K lar uchraydi. Askorbin kislotaning miqdori 37-268 mg/100 g mevada uchraydi.Chakanda mevalarining tarkibida aminokislotalar ham uchraydi, masalan, alanin, fenilalanin, glutamin, sistein, leysin, lizin, arginin, serin, valin va boshqalar. Bundan tashqari mevalarda efir yog’lar, mikro-va makroelementlar ham

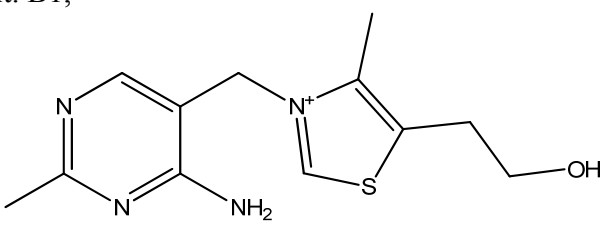
uchraydi. Chakanda mevalari tarkibida 15 ta mikroelementlar topilgan, ular temir, magniy, marganes, mis, bor, oltingugurt, xlor, alyuminiy, kremniy va boshqalar. Bundan tashqari mevalarning tarkibida 8% yog' topilgan, shu tufayli u juda yaxshi immunomodulyator va immunoprotektor bo'lib hisoblanadi. Chakandaning barglari va po'stlog'i ham shifobaxsh bo'ladi. Chakanda barglarining tarkibida askorbin kislota va karotinoidlar uchraydi. Skelet novdalarining po'stlog'ida serotonin alkaloidi topilgan, bu alkaloid asab sistemasini faoliyatida katta ahamiyatga ega. Serotonin shishiklar faoliyatini to'xtatishi mumkin. Shunday qilib, chakanda organizmning tabiiy mahsulotlariga o'xshab xilma-xil farmakologik ta'sirga ega. Chakanda yog'I ko'pgina kasalliklarga qarshi ishlatiladi, masalan oshqozon kasalliklari, ekzema, eroziya, gaymoritlar, shishiklar, ateroskleroz, avitaminozlarda. Chakanda yog'ining shifobaxsh ta'sirini ko'p olimlar o'rgangan. Bu yog' kuchli regenerative xususiyatga ega bo'lib, hujayralarni shishiklardan himoya qiladi va antiradiant hisoblanadi. Chakanda tarkibida beta-karotinni (provitamin A) bo'lishi odam embrionini rivojlanishiga yordam beradi, homiladorlik yaxshi o'tib, odamning umumiy holati va o'sish yaxshi darajada bo'ladi. Chakanda yuqumli kasalliklarga ham qarshi ishlatiladi. Og'ir jarrohlik operasiyalardan so'ng tezda yaralarni tuzatadi, qon tomirlarini elastic holatga keltiradi. Tokoferol moddasini yetarli mikdorda bo'lishi yurakning normal holatga keltiradi. Chakanda mahsulotlarini profilaktik jihatdan iste'mol qilishi odamlarning sog'lom bo'lishiga olib keladi.

Mevasining kimiyoviy tarkibi. Meva tarkibida 450mg % vitamin C,

Gamma-lakton 2,3-degidro-L-gulon kislotasi $C_6H_8O_6$

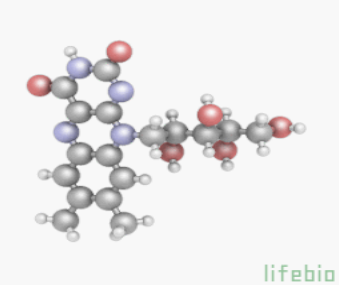
0,035 mg % vit. B1,

2-[3-[(4-amino-2-metilpirimidin-5-il)metil]-4-metil-1,3-tiazol-3-ium-5-il]etanol

Kimyoviy formulasi: $C_{12}H_{17}N_4OS$bo'lib, u suvda va gliserinda eriydi

0,056 mg % vit.B2,
IYUPAK nomenklaturasi bo'yicha nomlanishi: 7,8-Dimetil-10-[(2S,3S,4R)-2,3,4,5-tetragidroksipentil]benzo[g]pteridin-2,4-dion
Kimyoviy formulasi: $C_{17}H_{20}N_4O_6$

145 mg % vit. E, 60 mg % karotin, 0,79 mg % folatkislota, 9 % gachayog' (mevaning yumshoq qismida) organic kislotalar va boshqa moddalar bor. Urug'I tarkibida 12,5 % yog', 0,28 mg % vit. B1, 0,38 mg % vit. B2, 14,3 mg % vit. E, 0,3 mg % karotin bor. Chakanda moyi yarim quriydigan, to'q sariq rangli, tarkibida 180-300 mg % karotinoidlar (shujumladan 40 - 100 mg % karotin), 110 - 165 mg % vitamin E va P bo'ladi. Uning ishlatilish sohasi juda keng. Chakanda moyi og'riq qoldiruvchi, yarani tez bitiradigan ta'sirga ega. Nur kasalligidan shikastlangan teri yaralari, kuygan qizil o'ngachni, me'da yarasini va ginekologik kasalliklarni davolashda chakanda moyi – Oleum Hippophaes sifatida ishlatiladi. Chakanda moyi – bu suvsizlantirilgan mevani kungaboqar yog'I bilan ekstraktsiya qilib olingan preparatdir. Preparat tarkibida karotinoidlar 180 - 200 mg % bo'lishi kerak.Uning mevasida furokumarin, leykoantosian, po'stlog'ida – serotonin moddalari topilgan, ulardan rakka qarshi preparatlar yaratilmoqda.

Boysun-dorivor va shifobaxsh o'simliklar makoni.

Termiz Davlat Universiteti Kimyo fanlari nomzodi, dotsent Muqimova Gulvar Jumayevna, kimyo mutaxasisligi I bosqich magistrantlari: Ahadov Alisher, Safarova Ezoza Ramazonovna, Toshtemirov Abdurasul Erikinovich, Gulruxsor Erkinovna .

Boysun ulkan moddiy va ma'naviy boylikka ega bo'lgan yurtimizning maskanlaridan biridir. Bu yerda o'simlik va hayvonot dunyosi o'ziga xos boshqa joylarda uchramaydigan betakror turlari mavjuddir. Bu joydagi o'simlik olamining xilma-xilligi, ularning inson organizmiga foydali va shifobaxsh xususiyati boshqa joylardan ajralib turadi. Ana shunday o'simliklardan biri tog' olchadir. Tog' olcha o'simligi boshqa tog'larda bo'lgani kabi boysun tog'larida ham oddiy daraxt shaklida uchraydi. U asosan boysun tog' etaklarida uchraydi. Bu o'simlikdan ko'pincha boysun hududida yashovchi Qo'rg'oncha , Qizil navir ,Machay , Gummatak kabi

qishloqlarda yashovchi mahalliy aholi foydalaniladi. Tog‘ olcha yoki yovvoyi olxo‘ri Ra’n o g u l d o s h l a r o i l a siga mansub bolib, bo‘yi 12 m ga yetadigan mevali daraxt. Tog‘ olcha asosan tog’larda keng tarqalgan va mevasining rangi, yirikligi va mazasiga ko‘ra kuchli polimorf xususiyatlarni namoyon qiladi. Tog‘ olcha olxo‘rining madaniy navlarini yovvoyi ajdodi hisoblanadi. Barglari ellipssimon, cho‘ziq-ellipssimon, tuxumsimon yoki teskari tuxumsimon, tishsimon, ba’zan qo‘shaloq tishsimon qirrali bolib, bandi yordamida shoxi bilan poyasida ketma-ket o’rnashgan. Gullari besh bo’lakli, oq yashilroq yoki biroz sarg’imtir. Mevasi turli shaklda, katta-kichikligi ham har xil, sarg’ish, ochyashil, to‘q-qizil, gunafsha rangli, sershira danak bo’lib u meva hisoblanadi. Tog‘ olcha aprel oyida gullaydi, iyul- avgust oylarida mevasi pishadi. MDHning Yevropa qismi, Kavkaz, Markaziy Osiyo, Qozogiston, Sibir va Uzoq Sharqda bog’larda mevali daraxt sifatida ko‘plab o‘stiriladi. Xalq tabobatida tog’ olchaning mevasi ishlatiladi. Uni mevasi pishgan vaqtida terib olinadi va quyoshda quritiladi yoki quritilmasdan ishlatiladi. Mevasi tarkibida 36-17,2% qandlar, 0,59-1,6%organik (olma kislotasi HOOC—CH(OH) — CH_2COOH, limon kislotasi $(HOOCCH_2)_2$ C(OH)COOH oksalat kislotasi HOOC-COOH, xin va boshqa kislotalar), 10 mg% C, B, E va PP vitaminlar, karotin, biotin, flavonoidlar (kversetin, izokversitrin va boshqalar), antotsianlar, pektin, oshlovchi, mineral va boshqa moddalar bor. Tog‘ olcha mevasi surgi vosita sifatida qo‘llaniladigan kafiol preparati tarkibiga kiradi. Tog‘ olchani Ibn Sino ham surgi (ko‘proq quritilmagan holida) va o‘t haydovchi vosita sifatida qo‘llagan. Uning fikricha, nordonroq tog’ olcha o‘tni kuchliroq haydaydi, surgi ta’siri esa shirinida kuchliroq. Ibn Sino tog‘ olcha daraxtining tanasi va shoxlaridan olinadigan yelimni yaralarni davolashda, unga sirka, asal yoki shakar qo‘shib temiratkiga qarshi ishlatgan. Tog‘ olcha yelimini yana qovuqdagi toshlarni maydalash va tushirish, meva shirasini esa ayollarda ginekologik kasalliklarda qo‘llagan. Tog‘ olcha (Prunus sogdiana Vass.) tomoq og‘riganida tomoqni tog‘ olcha va olxo‘ri bargi qaynatmasi bilan chayishni buyurgan. Tog‘ olcha va olxo‘ri mevasi (quritilgan va quritilmagan holdagisi) hamda uning shirasi yumshoq, surgi ta’siriga ega. Nordon navlari ovqat hazm bo’lishini yaxshilaydi. Shuning uchun xalq tabobatida tog‘ olcha mevasi yoki quritilgan meva qaynatmasi (yoki damlamasi) qabziyatda surgi dori o‘mida hamda o‘t pufagi, buyrak, yurak kasalliklarida qo’llaniladi. Bundan tashqari, mevasining shirasi ishtaha ochish (nordon navlarining shirasi) va ovqat hazmini yaxshilash uchun qollaniladi. Bu shira ayniqsa qish va bahor oylarida, organism vitaminlarga muhtoj bolganda foydali hisoblanadi. Tog’ olcha o’simligi sovuqqa, qurg’oqchilikka chidamli, 30— 40 yil (ba’zan 100 yilgacha) yashaydi. Oshlovchi moddalar C, B_2 vitaminlar va boshqa vitaminlar mavjud. Yangiligida yeyiladi, konservalar, murabbo, vino, qandolat mahsulotlari tayyorlashda foydalaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.E. T.Berdiyev, M.X.Hakimova, G.B.Maxmudova “o’rmon dorivor o’simliklari” “Sano-standart” nashriyoti . Toshkent – 2016

2. “Dorivor o‘simlikshunoslik va yangi dori vositalarini ishlab chiqarish korxonalarini tashkillashtirish uchun dorivor o‘simliklarni sanoat miqyosida plantatsiyalarini yaratish”.-O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013-yil 5-avgust 222-sonli majlis bayoni, 3-bandi. Toshkent- 2013.
3.“2015-2017 yillarda o‘rmon xo‘jaliklari tizimini rivojlantirish, dorivor va ozuqabop o‘simliklar xomashyosini yetishtirish, tayyorlash va qayta ishlashni yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.-O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 20-yanvar № 5-sonli majlis bayoni, 1.12 bandi. Toshkent.2015-y.
4. Abzalov A.A., Berdiyev E.T., Qayimov A.Q., Ahmedov 0 ‘.A., Xolmuratov M.Z., Yo‘lchiyeva M.T. Na’matak plantatsiyasini barpo etish texnologiyasi bo‘yicha tavsiyanoma.-Toshkent,: Konsauditinfonn-Nashr MCHJ, 2012.-8b.

МАСИҲО БОЙСУНИЙ

Термиз давлат университети Ўзбек адабиётшунослиги кафедраси катта ўқитувчиси, ф.ф.н. Муртазоев Бобоназар Хуррамович

Шоир Масиҳо Бойсуний ҳақида Қори Раҳматулла Возеҳ (1817–1894)нинг “Туҳфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб” (Дўстлар туҳфаси ва суҳбатдошлар зикри) асарида маълумотлар келтирилади (3–С.166–168). Масиҳо ижодининг маҳсули бўлмиш “Раъно ва Зебо” (тўғрироғи Раънову Зебо) шеърий форс тилида битилган достонда ҳам ҳаёт йўли хусусида баъзи чизгилар мавжуд. Возеҳ тазкираси(1871)да шоирнинг исми Масиҳо, отаси Қози Мулло Мунтаҳои Бойсуний эканлиги айтилади, шунингдек, Масиҳо ўз исмини тахаллус сифатида танлаган бўлиб, у олийҳиммат, мусаффоликда сувдек зилол, чуқур илм эгаси экан. У Бухоронинг машҳур хаттотларидан саналиб, настаълиқ хатини чиройли битар, отаси вафотидан сўнг Бойсун шаҳри қозиси, шеърга рағбати баланд, шеърлари дилкаш экан. Яна хабарда “Маҳфилоро” китоби таркибидаги “Раъно ва Зебо” ҳикоятини назмда ёзган бўлиб, достон ўз замонида шеърият мухлислари томонидан эътирофини топганлиги қайд этилади.“Раъно ва Зебо” достони шахсан шоирнинг ўзи томонидан 1882 кўчирилган ва у 4500 байт(9000 мисра)дан иборат.Бу достон Бархурдор Туркман (XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII аср бошлари) тарафидан насрда тартиб берилган ва “Маҳфилоро” тўплами таркибидаги асарлар сирасига тааллуқлидир (2–С.418–439).

Возеҳ тазкирасида Масиҳонинг ғазалларидан намуналар беришдан аввал ушбуларниёзади: “Ин ашъор аз натоижи афкори малоҳати осори ўст ки ба тариқи “Фироқнома”и Анварий (1090–1166) ва Хожуйи Кирмоний (1281–1359) гуфта” (Бу шеърлар унинг малоҳатли фикрлари натижасидан бўлиб, унинг қалами дурдоналаридир):

Аё сабо, ки туйи маҳрами ҳарими нигор,
Ба жуз ту нест дигар жабҳасои даргаҳи ёр.
Кадом соати некў, ки аз раҳи иқбол,
Шавий мушаррафи иқболи он парирухсор.
Ба оби дидаи худ аввалин вузўъ карда,
Ба шукри дидани рухсорааш дугона гузор.
Пасон ки ар назари лутф сўят андозад,
Салом гўй, дуояш расон, ариза бидор,
Бигў ки эй гули мақсуд, гулшани умид,

Фуруғбахши чароғон чашми ошиқи зор.
Чегуна жаври жафоист ин ки ғамзадаи,
Ки умрҳо ба раҳат нақди жон кунад ийсор.
На ҳамдамий зи ту на раҳбарий, на ғамхорий,
Гузашт оҳу фиғонаш зи гунбади давор.

Аё сабо, чу бад-ў ин ду нукта кардий арз,
Жавоби ў ба Масиҳои хаста зуд биёр.

Мазмуни:

Эй сабо, сен ўзинг маҳрами ҳарими нигор,
Сендан ўзга даргоҳимда йўқ меҳрибон ёр.
Иқбол йўлидан қайси яхши соатда,
Ўшал парирухсор шарафигаэришгил ёр.
Икки кўзинг ёшларини аввало арит,
Шукр ила рухсорини кўришга бўл сазовор.
Шундан сўнг лутф ила кўчанг сари қараса,
Салом айт, дуоимни етказ, бўлгил бедор.
Айтгил эй мақсад гули, умид гулшани,
Чароғонбахшдир кўзлари ошиқи зор.
Ғамзаларинг жаври жафоси на қадар,
Бутун умр йўлингда жон этай нисор.
Сендан на шериклик, на раҳбарлик, на ғамхўрлик,
Оҳу фиғонимдан ларзада гунбазлардаги девор.
Эй сабо, унинг икки рухига арз эт баён,
Унинг жавобини хаста Масиҳога тез етказ.

Возеҳ яна қуйдагиларни ёзади: “Ва ин ғазалро дар татаббуъи ғазали Хожуйи Кирмоний дар луғат гуфта ва машҳур аст некў ба назм оварда” (Бу ғазални Хожуйи Кирмоний ғазалига татаббуъ тарзида яратган, ўта чиройли, яхши ва машҳурдир):

Вафот беҳ буд онро ки дар вафои ту набуд,
..(ғазалнинг иккинчи мисраси ўчиб кетган)
Чу зиндагии абад жуз ризои рои ту набуд,
Мабод зинда ҳар он кас ки дар ризои ту набуд.
Зи бўстони вафои ту камёб нагардад,
Зи жаҳл он ки сар афканда дар жафои ту набуд.
Чегуна парда бигирад зи рўйи шоҳиди маъний,
Дучор он киба рўйи жаҳоннамойи ту набуд.
Ба ҳечкас нашавад дастгир уқдакушой,
Чу ҳалқа ҳар ки муқим дар сарои ту набуд.
Шикаста бод ду дасти ки дар дуоат набошад,
Бурида бод ҳар он сар ки зер пои ту набуд.
Че ҳожат аст беҳешт барину ҳури қусур,
Ба маҳшар ар ба Масиҳо ато лиқои ту набуд.

Мазмуни:

Ўлим афзал, чунки бу сенинг вафоингда йўқ,
Иккинчи мисра йўқ.....
Умрбоқий яшаш сенинг ризои ройингда йўқ,
Яшамоқ керак эмас одамга, ул сенинг ризоингда йўқ.
Сенинг бўстонингдек камёб жой зинҳор топилмас,
Бош олиб кетса гар киши,бу сенинг жафоингда йўқ.

Маъно шоҳидлари юзидан нечун олсин пардани,
Дучор бўлур балога, чунки бу сенинг рўйингда йўқ.
Тугунни ечмоқ ҳеч кимга насиб этмасин,
Доимий ҳалқа ҳеч кимда йўқ, бу сенинг саройингда йўқ.
Икки қўли синсин сенинг дуоингда бўлмаса,
Ўша бош кесилсин у гар сенинг таги пойингда йўқ.
Ҳуру қасрлар кимга керак, ундан на фойда,
Маҳшарда Масиҳо на қилур ул санам лиқоси йўқ.

Возеҳ шоирнинг тағин икки байтини келтиради:

Ҳуснат яки ҳазор шуд аз холи пушти лаб,
Бар айни нуқтаи чу ниҳоди ҳазор шуд.

Мазмуни:

Лабинг таги холидан ҳуснинг мингдан ошди,
Нозиклик айни сенда минг-минг баробар.

Яна:

Борҳо андуҳаш оварди ба жонам эй сабо,
Нолави зорам ҳам сўйи ў як бор бар.

Мазмуни:

Кўплаб андуҳларини олиб келдинг, эй сабо,
Жоним ҳаққи нолаи зоримни ҳам унга бир бор етказ.

Юқоридаги фикрлар Масиҳо Бойсуний ҳақида илк фикрлар бўлгани боис ижодидан келтирилган парчаларнинг мазмунинибериштдан нарига ўтмадик. Лекин энг муҳими “Раъно ва Зебо” достонининг устод Аҳмад Абдуллаев томонидан нашрга тайёрланганини эшитиб хурсанд бўлдик.

Адабиётлар:

1. Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб (XVII асрдан XIX асрнинг иккинчи ярмигача). Қайта ишланган учинчи нашри. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 19870. – 384 б.
2. Турмен эдебиятынын тарыхы. I том. Орта асырлар доврунин эдеби мирасы. –Ашгабат: “Ылым” нешеряты,1975. – 480 сах.
3. Раҳматулло Возеҳ. Туҳфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб. Тартибдиҳанда Аскар Жонфидо. Муҳаррири масъул Абдулғани Мирзоев.–Душанбе: “Дониш”, 1977.–227 сах.

Шукур Холмирзаев ҳикояларида бадиийлик

Термиз давлат университети Ўзбек адабиётшунослиги кафедраси ўқитувчиси Юлдуз Хаитова

Классиклар дегандан мен тўртта улуғ ҳикоянависни эслатиш билан кифояланаман: рус адабиётида Чехов, инглиз адабиётида Жек Лондон, ҳинд адабиётида Тагор ва ўзимизнинг Абдулла Қаҳҳор. Чеховни Абдулла Қаҳҳорнинг ўзлари ҳам “Менинг устозим” деб айтган эдилар... [395].

[395]Шарқ юлдузи, 1971 йил, 1-сон.

Ушбу сатрлар муаллифи Сурхондарёнинг Бойсунида туғилган ўзи ҳам қисса, ҳикоя жанрларда жуда кўплаб асар яратган Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шукур Холмирзаевдир.Ҳикоя ёзиш борасида Абдулла Қаҳҳордан кейин турувчи ижодкор кўплаб салмоқли асарлар яратишга мувоффақ бўлди. Бугунги кун китобхонлари ижодкорнинг кўплаб асарларидан бахраманд бўлиб келмоқда. Унинг "Ўзбеклар", "Букри тол", "Ўн саккизга кирмаган ким бор", "Йўллар, йўлдошлар", "Юр тоғларга, кетамиз", "Бодом қишда гуллади", "Табассум", "Кўк денгиз", "Наврўз", "Хумор", "Қуёш-ку, фалакда кезиб юрибди" каби ҳикоя ва қиссалари бор. Асарларини ўқир экансиз, ижодкорнинг ўзига хос бадиий услубига, ўзининг сўзига, ўзининг эътиқодига собит тура олганини кўришингиз мумкин. Унинг "Юр тоғларга, кетамиз" ҳикоясида табиат тасвири билан бирга инсонлар орасидаги муносабатларочиб берилган. Адирнинг, даштнинг кенгликлари ҳақида сўз борар экан, ижодкор табиат тасвири билан уйғун равишда асар образларининг ҳарактерларини очиб беришга мувоффақ бўлган.Ҳикоя қаҳрамон тилидан баён қилинади. Ва ўқувчида илиқ бир таъсурот уйғотади. Унинг итга бўлган чексиз меҳрини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиздир. У ўзи топиб олган итидан фаҳрланади. Ота ҳам ўғилининг бу ишини мақуллайди.Гарчи отаси у топиб олган итини, Қорабойни ҳаммадан сир тутиши кераклигини айтса ҳам, бола шодлигини яширолмайди. Чунки, у ҳали ёш бола эди.
Асар қуйидаги эпиграф билан бошланади.

-Бобо нега эгилиб юрасиз? Нимани излайсиз?
-Ёшлигимни болам[396].

Ёзувчининг маҳорати унинг ҳикояларида табиат тасвири тўла, тўкис қилиб баён этилганидадир.

-Тоғ! Унинг осмон баравар кўтарилиб туришини кўришнинг ўзиёқ кишини заминдан бир даража кўтаргандек бўлади[397].

Ҳикояда Бойсун тоғлари, кенг адирликлар, қишлоқ манзаралари кўз олдингизда гавдаланади. Айниқса, Сайроқтош қишлоғининг гўзаллигини, такрорланмас манзара акс этиб тургани ўқувчида она табиатга бўлган меҳрини яна бир карра оширади. Ёувчи асар

[396] Шукур Холмирзаев Сайланма 5-жилд, Тошкент-2016, 199-б.
[397] Ўша асар 200-бет.

қаҳрамонларини шунчаки тасвирламайди, балки ҳар бир қаҳрамонини ўзига хос белгилар билан характерлайди. Қорабой итининг яраланиши боланинг руҳиятига таъсир қилади. Боланинг итга раҳми келади. Ўзи билан ўзи гаплашадиган бўлиб қолади. *Негадир йиғлагим келиб кетди: бу ўзи ҳайвон. Устига устак ярмиси бўри. Нега бунчалик яхши кўриб қолдим уни? Менга бунча садоқат билан тикилади. У Қорабой итига бор меҳрини бериб бўлган эди. Ит ҳам уни яхши кўради*[398].

Аммо Қодир подачи инсонийлик нуқтаи назаридан ўта худбин, фақат ўз манфаатини кўзлайдиган, атрофдагиларнинг ҳамиятига тегадиган инсон бўлгани учун итни шафқатсизларча қийноқларга солади.Асар муаллифи чўлда бўлиб ўтган воқеаларни табиат тасвири билан уйғунлаштиради.

Чўл! Чўлнинг ҳам ўз гашти бор ! Чўлда кишини даслаб ҳарон қолдирадиган ва киши қалбини аллақандай сокин, мўтадил туйғуларга тўлдирадиган нарса кенглиги! Атрофга қарасанг кўзинг ҳеч нарсани илғамайди. Юрсанг қадаминг қисқа, йўлинг ўнгланмагандек туюлади[399]. Ш. Холмирзаев бутун ижод йўли давомида инсон ва табиат орасидан уйғунликни излади. Инсон, табиат, ҳайвонот оламини гўзал қилиб тасвирлар экан, унинг маҳоратига, сўз қўллаш усулига тасвирлайди. Утозимиз, Умарали Норматов“Ижод сеҳри” асарида шундай дейди. Шукур Холмирзаев ХХ аср миллий адабиётимизга Сурхон, аниқроғи, Бойсун руҳи – колоритини олиб кирди. Унинг ҳикоя, очерк, қисса, драма, романларини яхлит ҳолда кўз олдингизга келтиринг, уларда Бойсун нафаси баралла уфуриб туради, улар ортида эса улкан ташлаб турган беназир–ўйчан чеҳралар намоён бўлади[400]. Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Шукур Холмирзаев Бойсун табиатини, сурати ва сийратини, ўзига хос фазилатлари-ю, қусурлари билан тўла очиб бера олган ёзувчидир. Унинг буюклиги ҳам мана шундадир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шарқюлдузи, 1971 йил, 1-сон.
2. Шукур Холмирзаев: Сайланма- Тошкент Шарқ 2016-йил.
3. Умарали Норматов “Ижод сеҳри”, 2005, 28 октябр.

[398] Ўша асар 213
[399] Ўша асар 220- бет.
[400] Умарали Норматов “Ижод сеҳри”. 2005-йил.

МУНДАРИЖА

1.	Тошқулов А.Ҳ.	«Бойсун баҳори» фольклор фестивали маънавиятимиз дурдонаси	3
2.	Tursunov S.N.	Surkhandarya is an etnographic site	4
3.	Аширов А.	Бойсунда ўтказиладиган жаҳр маросими ҳақида айрим мулоҳазалар	7
4.	Хуббитдинова Н.А.	Художественно-эстетическое отражение фольклорных традиций в башкирской литературе второй половины XIX в.(на примере поэзии М. Акмулли И М. Уметбаева)	11
5.	Муртазаева Р.Ҳ. Холмўминов Ҳ.Э.	Ўзбек ҳалқининг унутилмас қадриятлари	17
6.	Турдимов Ш.	“Гўрўғли” туркумидаги етти тулпор	19
7.	Мирзаев Т.	Наврўз ва ҳашар анъанаси	22
8.	Жўраев М.	Бойсун халқ тақвимида наврўз байрами удумлари	24
9.	Юлдыбаева Г.В.	Празднично –обрядовая культура башкирского народа (по материалам экспедиций последних лет)	28
10.	Саматов Ш.Б.	Хорижий ва ички туризим манбасига асос бўлган “Тешиктош”, “Амир Темур”, “Мачай” ғорлари	32
11.	Бакиров П.У.	Народ и его благополучие а пословицах	34
12.	Эргашева Ю. А.	Ўзбекистонда диний қадриятларга бўлган муносабат тарихи	38
13.	Бўриев О.	Аллома Аҳмад Заки Валидий тўғон меросида темуршунослик масалалари	43
14.	Қурбонов А., Хўжаназаров А.	Туризм соҳасида янги босқич	46
15.	Убайдуллаева Барно	Сурхондарёда оилавий тарбиянинг этник хусусиятлари	49
16.	Вохидов Ш.Ҳ.	Тожик мусиқа санъатининг Ўрта Осиё маданий ривожланишдаги амалий аҳамияти	52
17.	Омонтурдиев А.	Бобораҳим бахши-элли бахши	54
18.	Саидов И.	Жамоатчилик ва оилавий анъаналарнинг тарбиявий аҳамияти	57
19.	Эшов Б.	Ўрта Осиёдаги дастлабки урбанизация жараёнларининг айрим жиҳатлари	60
20.	Kabulov E.	Traditional clothes and jewellery- Knitting	63
21.	Улашова С.	Барлослар ва уларнинг Чиғатой улуси ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни	66
22.	Қурбонов А., Хўжаназаров А.	Сурхон воҳаси аҳолиси этник тарихи тарихшунослиги	69
23.	Раҳмонов Ф.	Ўзбек халқининг касб-ҳунар эгаллаш билан боғлиқ удумлари	72
24.	Қобулов Э., Сафаров Б.	Сурхон воҳасининг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида Бойсун	75
25.	Мирзаев Ж.З.	Сурхондарё элатлари: ўрганилиши муаммолари ва истиқболлари	77
26.	Давлатова С.	Мустақиллик йилларида Сурхон воҳаси аҳолиси анъанавий ҳунармандчилигининг ривожланиш хусусиятлари	80
27.	Файзуллаева М.	Синовдан ўтган ва сақланиб қолган ҳунармандчилик тури	86
28.	Пардаев Т.	Улуғ ибрат маскани	88
29.	Ўраева Д.	Ўзбек халқ қўшиқларида психологик параллелизмлар	90
30.	Бекбергенова З.	Қорақалпоқ фольклоршунослигида жиров ва жировчилик санъати ҳақида	93
31.	Янгибоев Н.	Халқ оғзаки ижодида достоннинг ўрни	95
32.	Қурбонова М.	Этнология соҳасида мақсадли саёҳат (гастрономик туризм мисолида	98
33.	Маткаримова С.	Воҳа аҳолиси тўй ва тантана таомлари ва улар билан боғлиқ урф-одатлар	101
34.	Rakhimov B.	People`s music and musical instruments	104
35.	Тўхтаев А.	Воҳадаги бекликларининг моддий маданиятда ҳунармандчиликни ўрни	105

36.	Халмуратов Б. Р.	“Даҳа” маросими хусусида айрим мулоҳазалар (Фарғона водийси ўзбеклари мисолида)	109
37.	Tursunov N.	Sheep-breeding	111
38.	Холиқулов А.Б.	XIX–XX аср бошларида Бойсун беклигида савдо-сотиқ	113
39.	Расулов Ҳ.М.	Бойсун “бойлар юрти”: тарихий ҳақиқат ва бугунги воқелик ёхуд Бойсуннинг старатегик имкониятлари	115
40.	Botirova KH.	Peasantary farming Surkhan oasis people	117
41.	Темирова Ч.Ҳ.	Халқ достончилик санъатида акс этган миллий қадрият	120
42.	Сайфиллаева Д.К.	Роль философии и суфизма в формировании мировоззрения Абу Хамида Газали	122
43.	Эшмуҳаматов А., Гадоев М.	Баркамол авлодни тарбиялашда Имом ат-Термизий ҳадисларининг аҳамияти	125
44.	Аманлаев А. Эшмуҳаматов А.	Ислом илоҳиёти ва маърифати буюк қадрият сифатида	127
45.	Эрйигитова Л.	Туркистон жадидчиларининг оилавий тарбия масалалардаги илмий назарий қарашлари	129
46.	KHidirov KX.	Traditional agrotechniques and labour tools	133
47.	Yoqubova D.	Gardening	135
48.	Turopova M.	The history of cattle-breeding in the region	134
49.	Аычакв Ф	Жиззах воҳаси зиёратгоҳларининг пайдо бўлиши ҳақидаги қарашларда қадимги диний эътиқод излари	139
50.	Tursunov A.	Crafting	142
51.	Ҳасанов А.	“Ҳудуд ул-олам” асарида жанубий Ўзбекистон шаҳарлари тавсифи	144
52.	Икромов Н.	Сурхон воҳасининг тарихий топонимлари ва Қадимги Бақтрия кавийлиги аҳолиси	148
53.	Исаев О.	Бойсун болалар уйи хақида қисқача маълумот	151
54.	Маткаримова Н.	Своеобразность свадебных обрядов традиции в Хорезмского оазиса	153
55.	Норқобилов М.	Гумматакнинг қадимги тарихи	156
56.	Рўзиева М.	Сурхон воҳасидаги жой номларининг ҳуқуқий ва маънавий аҳамияти	159
57.	KHasanova N.	Pottery- Men’s clothes	161
58.	Тошалиев Қ.	“Видевдат” да моддий маданият ҳақидаги маълумотлар	164
59.	Холмирзаева М.	Сурхон-Бойсун оғзаки ижодида касб билан боғлиқ миллий ғоя таҳлили	166
60.	Жумаева Ш.	Воҳа фолъклорининг миллий мафкуравий аҳамияти	167
61.	Тошев К.	Сурхон воҳасида халқ оғзаки ижодида қўшиқларни пайдо бўлиш жараёни	169
62.	Akhxmedova Kh.	Women’s clothes- Clothes of children	170
63.	Shomirzayeva N.	Zardo`zlik tarixi	172
64.	Худайбердиева Г.	Бойсун-қадимий маданият маркази	174
65.	Sharopov S.	Leather tanning	176
66.	Mirzaev Dj. Ahmet Aytach	Archaeological cultures in the study of ethnic communities Central Asia	177
67.	Кененсариев Т.	Особенности Кыргызских манасчи (сказителей манаса)	180
68.	Абдуллаева Н.	Сурхон этномаданияти: анъанавийлик ва замонавийлик	183
69.	Ёрматов Ф.	Топонимларнинг тарихий илмий ўрганишнинг манбалар ва таҳлиллари	185
70.	Сулаймонова М.	Ўзбек ва қирғиз фольклорида “ёр-ёр”нинг этногенезиси ва ғоявий мазмуни	189
71.	Холманова Ф.	Сурхон воҳасида миллий қадриятларнинг юксалишида оила тарбия воситаси сифатида	191
72.	Холманова Ф.	Сурхон воҳасидаги моддий ва маънавий маданият дурдоналарнинг тарихи ва таҳлили	193
73.	Эргашева С.	Сурхон воҳасида миллий мусиқанинг ривож топиши ва	195

		юксалиши	
74.	Мирзаев О.	Ўзбекистон халқ амалий санъатини қайта тиклаш ва ривожлантириш омиллари	196
75.	Исахова Ш.	Ўзбекистонда биоэтиканинг янги фан соҳаси сифатидаги ўзига хос хусусиятлари ва меъзонлари	200
76.	Hamroqulova Sh.	Qozog‘iston - O‘zbekiston o‘rtasidagi qardoshlik aloqalari tarixidan	202
77.	Жўраева М.	“Гул сайл”и фольклорининг ўзига хос хусусиятлари	205
78.	Имомназарова Ш.	Бойсун мавсумий маросим фольклорининг ўрганилишига доир	207
79.	Мирзаева Б.	Ҳоди Зарифов ва ўзбек фольклоршунослиги	209
80.	Қаҳҳорова Ш.	Достонда Оллоназар Олчинбек образи	211
81.	Худайқулова Л.	Бойсун суннат тўйида ўйналадиган халқ ўйинлари фольклори	212
82.	Аҳматов Й.	“Ойчинор” достонида халқ мақолларининг ўрни	214
83.	Раҳматуллаев А. Нурматов Ф.	Бойсун – шоир ва шоиралар юрти	218
84.	Очилов Н.	Сурхондарё достончилик мактаблари ҳақида	221
85.	Маткаримова С. Маткаримова Н.	Хоразм воҳаси халфачилик, бахшичилик ва рақс санъати тарихидан	223
86.	Абдураҳмонов А.	Сурхондарё туризмининг ривожида Бойсундаги тарихий ва экотуризм масканларининг ўрни	229
87.	Тошева Ш.	Қадимий қўшиқларда муқаддаслаштириш талқинлари	231
88.	Annaeva Z.	Family traditions-Sust khotin ritual	232
89.	Abdurazzokov G.	Kupkari	234
90.	Хамраев Ғ.	Жиззах воҳасининг суғорма деҳқончилик тарихидан (Туятортар канали мисолида)	235
91.	Носирова С.	Ўтов - оқ уйми ёки қора уй?	237
92.	Химматова Г.	Ўзбек болалар қўшиқларининг ҳаётдаги ўрни (Санамачоқлар, мавсум қўшиқлари, масҳараламалар мисолида)	239
93.	Ergashev M.	Bakhshichilik	241
94.	Ахмедова Г.	Мавсумий турар жойлар	242
95.	Бердиева Д.	Амалий безак санъати	245
96.	Po’latova S.U. Qodirova S.X.	Buxoro zardo’zligini tikish usulining tahlili	247
97.	Ғофуров Ж.И.	Илк ўрта асрларда Уструшона қишлоқ қурилиши меъморчилигининг асосий хусусиятлари ҳақида	249
98.	Азаъмова Д.	Уй-жой қурилиши ва уларнинг турлари	252
99.	Худойқулова Ш.	Ўзбек халқи маънавий мероси (шажаралар тарихини ўрганиш)	254
100.	Бердиева Ҳ, Бердиева З, Бердиева Н.	Ўтовлар Бойсун кўрки	256
101.	Mukumova F.	Milliy doppilar tarixini o’rganishda Surxondaryo do’ppilarining tutgan o’rni	258
102.	Базаров Б.	Археологические памятники Байсуна эллинистической эпохи	259
103.	Мамаражабов Ғ.	Сурхон воҳаси ҳунармандчилигида бадиий тўқимачилик ва каштачилик санъати	261
104.	Жавлиева М.	Сурхон воҳаси тақинчоқлари	263
105.	Саидова Р.	Сурхон воҳаси анъанавий таомлар ва пазандачилик	265
106.	Шоимов А.	Бойсунга хос тўй маросимлари	267
107.	Buronov A.	Rituals	269
108.	Бегимқулов О.	Анъанавий халқ ўйинларининг ёш авлод жисмоний камолатидаги аҳамияти	270
109.	Кенжаев Э. Ҳ.	Қишлоқлар тарихи –ватан тарихининг бир бўлаги сифатида (Наманган вилояти Поп тумани Тўда қишлоғи мисолида)	272
110.	Рўзимуратова М.	Диний тасаввурлар ва эътиқодларда мафкуранинг моҳияти	275
111.	Эшқобилова Г.	Сурхон қўнғирот гиламчилиги ва ўтовлари	277
112.	Қурбонова М.	Маросимларимиз қадр-қиммати	278

II Шуъба Бойсун табиати этнотуризим маскани			
113.	Тургинов О, Ибрагимов А, Жамалова Д, Курбаниязова Г.	Бойсун ботаник-географик райони флорасида тарқалган ўзбекистон эндемлари	281
114.	Gadayshaev M.	Boysunda Erkin iqtisodiy zona orqali xorijiy investitsiyalarni jalb etish	287
115.	Қодирова Д. Абдуллаева Г.	Бойсун –чўлбағир тоғлар ўзига хос туризим манбаси	289
116.	Аликулов Р. Гелджиев Ю. Аманова Н. Суюнов Ж.	Бойсун туманида учрайдиган доривор ўсимликлар	292
117.	Мавлонов А. А.	Аҳмад ибн Муҳаммад Ал-Фарғоний-сув илми билимдони сифатида	294
118.	Сафарова Т.	Ўзбекистонда этномаданий туризм ривожланишининг ўзига хос жиҳатлари	297
119.	Ражабов Ў.Д.	Бойсунда туризмни ривожлантириш имкониятлари ва истиқболлари	299
120.	Исматов Ш.А., Ортиқов Ш.М.	Бойсун туманида туризм соҳасини ривожлантиришда инновацион стратегиясини ишлаб чиқиш йўллари	301
121.	Тураев З.	Проблемы развития туризма в малой турситической зоне Байсун	303
122.	Хамзаева Д.	Перспективы устойчивого развития туризма в республике Узбекистан	306
123.	Даминов И.А. Салимов У.Ш.	Исторический и экотуристический потенциал Байсуна	308
124.	Джураев Т.	Маҳаллий халқ этнопсихологияси ва унинг туризм ривожланишига таъсири	310
125.	Собитова Р.	Бойсунда кичик туристик зона ташкил этиш зарурияти	314
126.	Маҳмудов М.	XX асрнинг 80-йилларида Ўзбекистонда туризим тараққиёти: муаммолар ва ечимлар	316
127.	Эрдонов М.Н., Умарова М.Ҳ., Эсанов Н.А.	Бойсун тоғларининг ноёб табиат ёдгорликлари географияси	319
128.	Samiyeva SH.X. Qo'chqorova O.R.	Tabiiy bo'yoq olish tarixi, an'analar va zamonaviylik	321
129.	Samiyeva SH.X. Majidova M.X.	Milliy qadriyatlar va amaliy san'atning uyg'unligi	323
130.	Эшназаров К. Хуррамов Б.	Сурхондарё фитогельминтология мактаби ва унинг истиқболлари	325
131.	Панжиева Н.	Перспективы развития специализированного туризма в Байсуне	328
132.	Yuldashev F.	Boysun turizm sohasini iqtisodiyotni rivojlantirish yullar	330
133.	Алланов Қ., Абдуназаров Ҳ.М., Чориев А.	Бойсун тумани иқтисодий ижтимоий тараққиётидаги янги уфқлар	332
134.	Haydarov R.M.	Xalq hunarmandchilgida gilamchilik tarixini o'rgatish	335
135.	Кенжабоев А. Кенжабоева Д.	Халқ педагогикаси наъмуналари асосида ёшларни тарбиялаш	337
136.	Ахмеджонов Н.А., Бакиров О.Б.	Таълим тизимида интерфаол методларнинг ўрни	341
137.	Эсанқулов А.	Иқтисодий тафаккурга тарихий қарашлар	343
138.	Саҳиева Ф.	Бойсунда истиқболли туризм ривожи учун гитлар мактабини ташкил этиш имкониятлари	345
139.	Саҳиева З.	Бойсунда республика ноанъанавий туризм масканини ташкил этиш	346

140.	Алланов Ш. Қаюмов М. Мусурмонов Т.	Бойсун тумани тоғ ва тоғ олди ҳудудларда халқаро туризимни ривожлантириш истиқболлари	348
III Шуъба Баркамол авлод тарбиясида Бойсун анъаналар ва маросимлар макони			
141.	Норбошева М	Мактабгача таълим тараққиёти истиқболлари	352
142.	Шарафутдинова Х. Турдиев Ш.	Ўзбек халқ ижодининг ўсмир хулқ-атвори шаклланишдаги аҳамияти	354
143.	Муродова М.	“Бўта солди” удуми билан алоқадор қўшиқ ва айтимлар ҳақида айрим мулоҳазалар	356
144.	Турсунов М., Турсунова Г.	Янгиланиш муҳитида ёш оилаларнинг ўрни	359
145.	Панжиева Н.	Когнитивные основания антропонима «Алпомыш»	361
146.	Шомирзаев М.	Зардўзлик ҳунарини ўқувчиларга ўргатишда миллий анъаналарни аҳамияти	362
147.	Қодиров В.	Тасаввуф адабиёти ва ёшлар тарбияси	366
148.	Умиров А.	Наққошлик санъатини ўрганиш	370
149.	Ражабов Ў.	Шоир Орифий	373
150.	Бабаходжаева Н.	Бойсун ифтихори (шоир Усмон Азим шеъриятига бир назар)	376
151.	Наимов М.	Бойсун-бебаҳо маданий меросимиз сарчашмаси	378
152.	Турсунов А.	Бадиий адабий таҳлилларда қўшиқ ижороси	380
153.	Зоиров З.	Найсимон ёки пуфлама чолғулар	382
154.	Норбошева М.	Бойсун халқ оғзаки ижодидан мактабгача таълим-тарбия жараёнида фойдаланиш	383
155.	Norboyeva S.M.	Talabalarda ma’naviy kompetentlikni rivojlantirish va pedagogik asoslarni takomillashtirishda boysun milliy urf – odatlarining o’rni	387
156.	Эргашева О., Одинаева Н.	Ўзбек халқининг анъана ва маросимлари	389
157.	Азизов О., Одинаева Н.	Фольклор- ҳаёт ҳикматлари хазинаси	391
158.	Ташматов А.Б. Навбатова Р.Х. Худаёрова Г.Н.	Об эстетическом воспитании студентов - курашистов в процессе преподавания русского языка	393
159.	Очилов У., Шоназаров Ш.	Шашмақом тарихдан сўзлайди	395
160.	Muqimova F.X.	Xalq xunarmandchiligi elementlarini o’rganishda kashtachilik ishlarining o’rni	398
161.	Даниева Я.Ч.	Сурхондарёда қизлар спортини шакллантириш масалалари	401
162.	Алимджанова Н.	Мусиқа назарияси фанини ўқитиш методикасининг ўзига хос жиҳатлари	403
163.	Шарипов Ҳ.	Курашчиларнинг чидамлилик қобилиятини ривожлантириш воситалари	405
164.	Shuhratova Н.	Badash usullari va milliy o’yinlar	408
165.	Abdiyeva M. Yadgarova S.	“Alpomish” dostonida baho munosabatining namoyon bo’lishi	413
166.	Имамкулов Р.	Этнополитическое равноправие языков в условиях билингвизма	416
167.	Каримова И.	Болалар мусиқа фольклорида халқ ўйинларининг аҳамияти	420
168.	Қурбонов С.Х.	Фольклор ижрочилик санъатининг локал услублари	422
169.	Қурбонов С. Холмирзаева Ф.	Болалар фольклор мусиқаси анъаналари	424
170.	Хуррамов У. Хўжагелдиева М.	Сурхон бахшичилик мактабида термаларнинг ўзига хослиги	426
171.	Усмонова М.	Бойсун фольклорининг жонкуяр фидоийси	428
172.	Турсунов Х.	Сурхон халқ мусиқа фольклори	431
173.	Қурбонова М.	“Маросимларимиз қадр-қиммати”	433
174.	Бакаров Н.	“Сурхондарё воҳасининг миллий-анъанавий чолғулари	435

		ижрочилиги	
175.	Курбонова Д.	Таълим-тарбиянинг ташкил этишда ҳамкорликгтгш аҳамияти	437
176.	Исмоилова Ч.	Китоб	439
177.	Mukumova F., Эсанова Ш.	Место труда вышивальщицы в народном промысле	439
178.	Холияров Т.Ч.	Вопросы развития историко-географического туризма в Сурхандарьинской области	441
179.	Ойназаров Х.	Бойсун қадимги аҳолисининг илк диний тасаввурларини ўрганишда қоятош расмларининг ўрни	443
180.	Каттаева Г.	Бойсун заргарлик буюмлари	446
181.	Мамараимова Ў.	Инглиз тилларда талабаларни замонавий технология асосида ўлка тарихни ўқитиш усуллари	449
		ҚЎШИМЧА МАҚОЛАЛАР	
182.	Холияров С.	“Узатмалар” модулини ўқитишда интерфаол методлардан самарали фойдаланиш	451
183.	Турсунов Ш.Ч., Каримов Ҳ.Х.	“Гидравлик куч қурилмалари” модули ўқитишда кейслардан фойдаланиш	453
184.	Хайруллаев И.Н., Гаффаров Х.А.	Баъзи бир хусусий интегралли операторнинг хос қийматлари ва хос функциялари	456
185.	Гаффаров Х.А.	Хусусий интеграл тенгламанинг ечими ҳақида	460
186.	Умиров А.	Ўқувчилар учун π сони ҳақида илмий - тадқиқот масалалари	461
187.	Noralieva K.	Lingo-cultural concept as a unit of the language system	466
188.	Rakhmatullaeva D.	Cognitive Stylistics as a new trend in linguistics	468
189.	Ёрматов Ф.	Ўзбек халқи оғзаки ижоди намуналарида акс этган этнонимик мотивларнинг этнографик тадқиқи	470
190.	Норбўтаев П.	Тарихий манбаларда акс этган халқ эпосларига оид этнографик маълумотлар таҳлили	473
191.	SakbayevaV.	Grammatical categories of Tense and Aspect.Verb.	476
192.	Сабирова Н.	Қўшиқларда мотам маросими фольклорига оид рамзлар	479
193.	Алисултанова Н.	Манас айтиш санъатида галлюцинациянинг роли	485
194.	Шайманова А.Э.	Инновацион жараёнлар ривожланган жамиятда ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш муаммолари	486
195.	Маматова М.	История чая в средней Азии (конец XIX — начала XX вв.)	488
196.	Маматова М.	Чайные традиции и обычаи в Узбекистане	490
197.	Нормўминов М.	VIII-XII асрлар Термиз тангаларини ўрганилиши	492
198.	Нормўминов М	IX–X асрларда Термизда зарб қилинган тангалар	493
199.	Жўраева М	Глобаллашув жараёнининг ёшлар онгига таъсири	494
200.	Xalikova N.E.	Lavh – yog`och o`ymakorligining noyob namunasi	495
201.	Сатторов Ш, Мардонова Л.	O’zbekiston madaniyati rivojida folklor san’atining ahamiyati	497
202.	Ahadov Alisher, Safarova Ezoza Ramazonovna, Toshtemirov Abdurasul Erikinovich, Gulruxsor	Boysun-dorivor va shifobaxsh o’simliklar makoni.	

	Erkinovna .		
203.	Муртазоев Бобоназар Хуррамович	МАСИҲО БОЙСУНИЙ	
204.	Юлдуз Хаитова	Шукур Холмирзаев ҳикояларида бадиийлик	

Муҳаррир *Х. Шукурхўжаев*
Бадиий муҳаррир *Ҳ. Худойбердиев*
Техник муҳаррир *Б. Ирисбоев*
Мусаҳҳиҳ *З. Ирисбоева*
Саҳифаловчи *З. Расулов*

Нашриёт лицензияси. AI № 111. Босишга 10. 02. 2019 йилда рухсат этилди.
Бичими 60x84 $^{1}/_{8}$. Ҳажми 30,0 б.т. Адади 150 нусха.
Шартнома № 41-14. Буюртма № 31/12.

«YANGI NASHR» нашриёти,
100115 Тошкент, Чилонзор кўчаси, 1-уй.
Тел.: (99890) 998-60-96

«ADAD PLYUS» МЧЖ босмахонаси.
Тошкент ш. Чилонзор тумани, Бунёдкор кўчаси, 28-уй.

“БОЙСУН-БАҲОРИ” ОЧИҚ ФОЛЬКЛОР ФЕСТИВАЛИНИ “ЖАҲОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИДА БОЙСУННИНГ МОДДИЙ ВА МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТИ” МАВЗУСИДАГИ

Халқаро илмий-амалий конференцияси илмий мақолалар тўплами